THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J. AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDIHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

Owder the Patronage of the Unter of Aundh; the Emperial Gobernment of Endia; the Provincial Governments of Combay, Madras and Nurma; the Hyderabad (Decean), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

THE

ĀDIPARVAN

BEING THE FIRST BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA.

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR
OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

frascicule 1 (pages 1-60) of this Volume appeared in 1927; fascicule 2 (pages 61-136) in 1928; fascicule 3 (pages 137-232) in 1929; fascicule 4 (pages 233-400) in 1930; fascicule 5 (pages 401-640) in 1931; fascicule 6 (pages 641-880) in 1932; and the concluding fascicule 7 in 1933

THE ASIATIC SOCIETY
CAL UTTA-700016
ACC ... S 792
Date ... 31.3.87

All rights reserved

CONTENTS OF VOLUME ONE

									PAGES
PROLEGOME	NA.	•	•	•	•	•		•	I-CX
A NOTE ON T	HE I	LLUST	RAT	ONS	3 IN	THE I	IRS	ST.	
VOLUME	OF	THE	CRIT	CICA	L E	DITIO	N C	ΟF	
THE MA	HABI	HARAT	ra.	•	•	•	•	•	CX1-CXIII
CONCORDAN	CE OI	THÉ	SCĤI	EM E	OF.	ADHY	λΥ A	18.	CXV-CXVI
ABBREVIAT	виоп	AND I	DIAC	RIT!	CAL	SIGN	s.	•	CXVIII
TEXT AND	CRIT	TICAL	NOI	ES	OF	THE	λĽ	)I.	1-881
APPENDIX	ı.	•	•	•	•	•	•	•	883-970
APPENDIX I	ī.	•	•	•	•	•	•	•	971-982
ADDENDA E	r cor	RIGEN	NDA	•	•	•	•		983-996
ERRATA			•						997

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN

VOLUME ONE

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEN, FOL. 147 b. FRONTISPIECE

210011111111111						-					
ILLUSTRATION	$\mathbf{TO}$	1.	1.	13	•	•	•	. F.	ACINO	PAGE	1
***	,,	1.	3.	159	•	•	•	•	"	,,	88
71	23	1.	39.	33	•		•	•	**	3 7	187
13	,,	1.	51.	16-	-17.	•	•	•	**	,,	223
,,	* 3	1.	57.	56	. •	•	•	•	39	**	2 50
35	"	1.	79.	30	•	•	•	•	**	,,	360
73	:>	1.	94.	31	•	•	•	•	21	"	427
33	12	1.	115.	25	_26 .	•	•		, ,•	**	517
	,	1.	116.	8	•		•	•	,,	**	518
	,,	1.	119.	39	•		•	•	,,	,,	533
**	٠,	1.	123.	71	•	•	•		,,	**	556
**	,,	1.	125.	16	•	•	•	•	77	٠,	562
,,	,,	1.	155.	41	•	•		•	**	,,	659
"	19	1.	182.	4		•	•	•	,,	"	738
91	7,	1.	214.	28		•		•	71	, ,	840
25	,,	1.	218.	40		•	•	•	1,	••	853
FACSIMILE OF	THI	es.	ARA	DΑ	CODE	x, fc	L. 15	55 a.	,,	71	880

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.¹ It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".² The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a sine qual non for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself, "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of one critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academics. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academics". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun.

² Cf. Winternitz, Indol. Frag. 1 (1929). 58 ff.

In furtherance of this project, then, Professor H. Lüders prepared a "Specimen" of a critical edition of the Mahābhārata (Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata, Leipzig 1908) with the funds provided for the purpose by the Königliche Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen.¹ The Specimen, which was meant only for private circulation,² consisted of 18 pages, comprising the constituted text (pp. 1-11) of the first 67 stanzas of the Adiparvan with their various readings (printed as footnotes), an Appendix (pp. 12-17), on a similar plan, containing the text of the Brahmā-Ganesa interpolation (with its variants), and finally a list (p. 18) of the 29 manuscripts, selected exclusively from European libraries, which formed the specimen apparatus criticus.³ This little brochure, which must rank in the annals of Mahābhārata studies as the first tentative critical edition of the Mahābhārata, was laid before the Indian Section of the XVth International Congress of Orientalists, held in Copenhagen (1908). The tender seedling, planted with infinite care, did not, however, thrive in the uncongenial European soil. Twenty years later, in 1928, at the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, Professor Winternitz reported that, under the scheme of the International Association of Academies, "except this specimen (Druckprobe) nothing has been printed".4

However, in the interval some preliminary work, such as the classifying and collating of manuscripts had been done by Professor Lüders and some of his pupils (among them my fellow-student and friend Dr. Johannes Nobel, now Professor in the University of Marburg), by Professor Winternitz and his pupil Dr. Otto Stein, and by Dr. Bernhard Geiger (Vienna). The last great World War gave its quietus to this ambitious project, sponsored by the Associated Academies of Europe and America, and finally diverted the attention of European scholars from the Mahābhārata Problem.

After the war, the Bhandarkar Oriental Research Institute, then in its early infancy, enthusiastically undertook the work, making a fresh start, fortunately without realizing fully the enormousness of the project or the complicacies of the problem. At a meeting of the General Body of the Institute, held on July 6, 1918, Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Chief (now Ruler) of Aundh—the liberal and enthusiastic patron of diverse projects calculated to stimulate research, advance knowledge, and enhance Indian prestige—the president elect on the occasion, easily persuaded by a band of young and hopeful Sanskritists who had returned to India after completing their philological training abroad, with their heads full of new ideas, urged upon the audience the need of preparing a Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata, offering to contribute, personally, a lakh of rupees, by annual grants, towards the expenses of producing the edition.⁵ The donor was warmly thanked for this princely

¹ It was printed by the firm of W. Drugulin.

² Professor Winternitz had sent me, in 1926, his copy, on loan, for perusal, which I returned to him almost immediately afterwards.

³ The brochure did not contain any preface, or explanatory notes.

⁴ See also the remarks of Professor A. A. Mac-

donell printed in the "Report of the Joint Session of the Royal Asiatic Society, Société Asiatique, American Oriental Society, and Scuola Orientale, Reale Università di Roma, September 3-6, 1919" in JRAS. 1920, 149. Cf. also ABI. 4, 145 ff.

⁵ Cf. Bhavanrao Pandit Pratinidhi, ABI. 3 (1921-22). 1 f. Also A Prospectus of a New and

III

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening mantra of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata:

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected; but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.² The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,³ or else are celectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

Critical Edition of the Mahābhārata (Poons 1919), published by the Institute, p. v.

¹ For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, Ind. Stud. No. 2, p. 4, n. 2; and Sylvain Lévi, R. G. Bhandarkar Commemoration Volume, p. 99.

² The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his Aindra Grammarians; of. also his Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore (London 1879), p. 180.

³ Representing the Nilakantha tradition.

edition will, for the first time, render it possible for the reader to have before him the entire significant manuscript evidence for each individual passage. The value of this method for scientific investigation of the epic is obvious. Another feature of the new edition will be this. Since not even the seemingly most irrelevant line or stanza, actually found in a Mahābhārata manuscript collated for the edition, is on any account omitted, this edition of the Mahābhārata will be, in a sense, more complete than any previous edition.¹ It will be a veritable thesaurus of the Mahābhārata tradition.

Under the scheme outlined above, a tentative edition of the Virāṭaparvan was prepared by the late Mr. Narayan Bapuji Utgikar, M.A., and published by the Institute in 1923. Copies of this edition were distributed gratis among leading Sanskritists—Indian, European and American—with a view to eliciting from them a frank expression of their opinion on the method worked out by the then editor-in-chief. The opinions received were very favourable and highly encouraging. The valuable suggestions made by many eminent authorities have been to a great extent followed in the subsequent work.

COLLATION OF MANUSCRIPTS

Collation of the maunscripts is being done, regularly, not merely at the Institute, but also at the Visvabharati of Rabindranath Tagore in Bengal under the supervision of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, and at the Saraswathi Mahal in Tanjore under the supervision of M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B.A., B.L. These outside centres were at first intended chiefly for the collation of the Bengali and the Telugu-Grantha manuscripts respectively. But provision has now been made at the Institute itself for the collation of manuscripts written in any of the seven scripts (Śāradā, Nepālī, Maithilī, Bengali, Telugu, Grantha and Malayālam), besides Devanāgarī, which are ordinarily required for our Mahābhārata work.

The entire Mahābhārata stands now collated from a minimum of ton manuscripts; many parvans have been completely collated from twenty manuscripts; some from thirty; a few from as many as forty; while the first two adhyāyas of the Ādi, which have special importance for the critical constitution of the text of the entire epic, were collated from no less than sixty manuscripts.

The collation is done by a permanent staff of specially trained Shastris (Northern as well as Southern) and University graduates. For the purposes of collation, each Mahābhārata stanza (according to the Bombay edition of Ganpat Krishnaji, Saka 1799) is first written out, in bold characters, on the top line of a standard, horizontally and vertically ruled foolscap sheet. The variant readings are entered by the collator horizontally along a line alloted to the manuscript collated, akṣara by akṣara, in the appropriate column, vertically below the corresponding portion of the original reading of the "Vulgate". On the right of each of these collation sheets, there is a column four inches wide reserved for remarks (regarding corrections, marginal additions etc.), and for "additional" stanzas found in the manuscripts collated, either immediately before or after

¹ The Institute intends to publish, as a supplement to this edition, a Pratika Index of the Mahā-

the stanza in question. Very long "additions" are written out on separate "sodhapatras" and attached to the collation sheets. The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence; firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled; and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme; it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved. Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a single parvan.

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Adi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection. But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing. It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Adi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows: Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,¹ Maithilī 1, Kannada 1, and Nandināgarī 1. Of these manuscripts of the Adi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of

Of these manuscripts of the Adi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text. The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts. Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. At the same time a few other manuscripts (such as the Sāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently. A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

in the Raghunatha Temple Library; cf. Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos. 3712-32, 3951-79. They represent probably the Nilakantha version.

Of these three, our Si is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Säradā characters, with Nīlakaņtha's commentary,

The choice of the critical apparatus is not an easy matter, owing to the astonishing bulk and the amazing variety of the material. The number of exact duplicates among these is decidedly small and almost negligible. An exception to this rule is formed only by manuscripts of commentators' versions, which show inter se little difference. So that what has been said by Kosegarten with respect to the manuscripts of the Pañcatantra, applies, generally speaking, equally well to the Mahābhārata manuscripts: quot codices, tot textus. Notwithstanding these difficulties, the choice of our critical apparatus has not been entirely arbitrary. Efforts were made to secure manuscripts written in as many different Indian scripts as possible, which is the same as saying, manuscripts belonging to as many different Indian provinces as possible. Old manuscripts, even though fragmentary and partly illegible, were selected in preference to modern-looking manuscripts, though complete, neatly written and well preserved. Within the version, discrepant types were chosen in preference to similar types. Of the Nīlakaṇṭha version, only three were selected, though it is by far the most numerous group; because, firstly, it is one of the latest versions; and, secondly it has been edited several times already, though not as well as it should be; and, thirdly, there is little difference between the individual manuscripts of the group. The only important scripts unrepresented in our critical apparatus are: Kannada, Uriyā and Nandināgarī.

Besides the manuscripts collated specially for this edition, I have made occasional use of the collations of manuscripts preserved in European libraries made by Theodor Goldstücker, photographic copies of which were presented to the Institute, for use in connection with this project, by the University of Strassburg, through the kind offices of the late Professor Émile Senart, as also of the collations intended for the edition planned by the International Association of Academies and made by the pupils of Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders, which have been placed at the disposal of the Institute in pursuance of a resolution on the subject passed by the Indian Section of the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, in 1928.²

Sixteen of the manuscripts collated bear dates, ranging from the 16th to the 19th century. The oldest dated manuscript of our critical apparatus is a Nepālī manuscript (Ñ₈) which bears a date corresponding to A.D. 1511. The other dates are: A.D. 1519 (K₈), 1528 (V₁), 1598 (D₂), 1620 (Da₂), 1638 (K₂), 1694 (K₄), 1701 (Dr₈), 1739 (K₀), 1740 (B₁), 1759 (B₃), 1786 (B₅), 1802 (D₅), 1808 (Dn₂), 1838 (M₃), and 1842 (M₅). The Nīlakaṇṭha manuscripts are not all dated, but they can scarcely be much anterior to the beginning of the eighteenth century, since Nīlakaṇṭha himself

¹ Consequently, our critical apparatus tends to reflect greater diversity in the material than what actually exists, but that was unavoidable.

² The Resolutions were worded as follows:

No. 2. That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MSS. collations made, and the funds collected, for the critical edition of the epic planned by the

Association of Academies, be now utilized for the purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.

No. 3. That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute....

PROLEGOMENA

VII

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents.

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are witten. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic. Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This principium divisionis is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version. The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner; similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā² versions. On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇtha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nīlakaṇtha (Devanāgarī) version written in Śāradā, Bengali, Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the differentiae and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

¹ Cf. Lüders, Doutsche Literaturztg. 1929. 1140.

⁹ Like our K1 (India Office, No. 2137).

³ There are two such MSS, in the Raghunatha

Temple Library, Jammu, Nos. 3712-32, 3958-79.

⁴ Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati.

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Adi are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(a) North-western Group (v).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś. = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Devanāgarī Group allied to the (Śāradā or) Kaśmīrī Version (K).

Ko = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Dated V. Sam. 1795 (ca. A.D. 1739).

K1 = London, India Office Library, No. 3226 (2137).

K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95.
 Dated V. Sam. 1694 (ca. A.D. 1638).

K3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Dated V. Sain. 1575 (ca. A.D. 1519).

K₄=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Saka 1616 (ca. A.D. 1694).

Ko = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 1.

Ke = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91.

(b) Central Group (Y).

Nepālī Version ($\tilde{N}$).

 $\tilde{N}_1 = Nepal$, in private possession.

 $\tilde{N}_2$ = Nepal, in private possession.

 $\tilde{N}_3$ = Nepal, in private possession. Dated Nepālī Sam. 632 (ca. A.D. 1511). Maithilī Version (V).

V₁ = Nepal, Darbar Library, No. 1364. Dated La. Sam. 411 (ca. A.D. 1528).

Bengali Version (B).

Bi = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Dated Saka 1662 (ca. A.D. 1740).

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258.

B₃ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Dated Saka 1681 (ca. A.D. 1759).

B₄ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413.

B₅ = Dacca, University Library, No. 485. Dated Saka 1708 (ca. A.D. 1786).

Be = Dacea, University Library, No. 735.

Devanagari Versions other than K (D).

Devanāgarī Version of Arjunamiśra (Da).

Dai = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 80 of A 1879-80.

Da₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Dated V. Sam. 1676 (ca. A.D. 1620).

Devanāgarī Version of Nīlakantha (Dn), the "Vulgate".

Dn1 = MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore.

Dn₂ = Mysore, Oriental Library, No. 1064. Dated V. Sam. 1864 (ca. A.D. 1808).

PROLEGOMENA IX

Dns = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902. Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr).

Dr1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246.

Dr₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199.

Drs = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Dated Saka 1623 (ca. A.D. 1701).

Dr₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339.

Devanāgarī Composite Version.

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80.

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Dated V. Sam. 1654 (ca. A.D. 1598).

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126.

D₅ = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No.4. Dated V. Sam. 1858 (ca. A.D. 1802).

Do = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223.

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269.

D₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329.

D₉ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176.

D₁₀ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.

D₁₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340.

D₁₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373.

D₁₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.

D₁₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

Ti = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.

T₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

G2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

Gs = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823.

G4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838.

G₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.

Ge = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860.

Gr = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

Malayalam Version (M).

M₁ = MS. belonging to Chief of Idappalli, Cochin.

M₂ = Cochin, State Library, No. 5.

M₈ = Cochin, State Library, No. 1. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).

M₄ = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.

M₅ = Cochin (Jayantamangalam); property of the Paliyam family.

Mo = Malabar (Nareri Mana); in private possession.

M₇ = Cochin (Avanapparambu Mana); in private possession.

M₈ = Malabar Poomulli Mana Library, No. 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSRIPTS

Ś,

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Total number of folios 114 (some fragmentary), with about 24 lines to a page; size $12" \times 9\frac{1}{2}"$. Clear Sāradā characters (of perhaps the 16th or 17th century). Birchbark (bhūrjapatra).

This unique and valuable MS. was purchased for the Government of Bombay, by Bühler, in Kaśmīr. It is listed on p. xi, and cursorily described at p. 64, of his Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS, made in Kas'mīr, Rajputana, and Central India, a report printed as Extra Number of the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society for 1877. The lines of writing of the MS. run parallel to the narrow side of the leaf. There are, on an average, 24 lines on a page, and 36 akṣaras (i. e. a little over a sloka) in a line. A page, therefore, contains, on an average, 26 (anuştubh) stanzas. Each folio bears, on its reverse, in the left-hand margin, near the bottom, a cipher representing the serial number of the folio and a signature indicating the title of the work, as well as the name of the parvan. - The MS., which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Adi, Sabhā and Aranya), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Adi and the end of Aranya being lost. The Adi, which appears to have extended from the beginning of the volume up to fol. 154, is particularly fragmentary; a continuous text begins only from fol. 63 (our adhy. 82). Of the first 62 folios, the extant portion contains only the lower segments (with 10 to 15 lines of writing on each page) of fol. 24-25, 36-37, 39, 47-48, 53-57 and 61-62; the initial 23 folios as also 15 other intermediate folios (viz. 38, 40-46, 49-52, 58-60) are entirely missing; while only 10 of these folios are complete. Folio number 96 is repeated. The Adi ends at fol. 154a. colophon repeats the stanzas of the Parvasamgraha giving the number of adhyāyas (230) in this parvan, as also its extent in "slokas", i. e. granthas (7984). The writing is neat and careful; erasures and corrections are few and far between. Occasionally one comes across variant readings (cf. fol. 115 b), entered (probably by the same hand) in yet smaller letters between the lines; on fol. 116 a, there is a stanza written in the upper margin, which is meant to be added after 1. 162. 15, and which is found, otherwise, only in K₁, in other words is an interpolation peculiar to S₁ K₁. Many of the marginal additions are glosses, which are rather numerous in the first 15 (extant) folios, evidently notes made from some commentary by a student who intended making a careful study of the text. In a few places perhaps about half a dozen-corrections have been made with yellow pigment. Some of the adhyayas bear (serial) numbers, written probably by a different hand; the first (legible) figure that we come across is 43, corresponding to adhy. 32 of our edition, involving a difference of 11 in our enumerations of adhyāyas! The last adhyāya number noted in this parvan is 100, corresponding to our adhy. 87: the difference between our enumerations thus rises to 13 in 55 adhyāyas. The Purāņic raconteur is here called, throughout, Sūta, not Sauti. Moreover, the prose formula of reference generally omits उनान

PROLEGOMENA

(resp. जनुः), and gives, as in S MSS., merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायनः. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उनाच (resp. जनुः) do occur sporadically, e. g. 1. 94. 64 (fol. 73 a); 98. 1 (fol. 75 b); 99. 36 (fol. 77 a) etc.: it follows that the usual वैशंपायनः etc. are only abbreviations. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol. 24 a) with the words कर्यपः। विदित्या चाय सङ्ग्यमिमं (cf. v. l. 1. 26. 10). — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Adi and the beginning of the Sabhā is given, facing p. 880.

Ko

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Folios 181, with about 15 lines to a page; size 14.7" × 6.7". Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

The MS. contains the first three parvans written in the same hand, the date coming at the end of the Aranya. The writing is clear and fairly correct; a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand; otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, in different hand, a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

Kı

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page; size 16\(\frac{1}{4}'' \times 9''\). Devanāgarī characters; dated (possibly) 1783 A.D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Sāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS. are suggestive of Kaśmīrī origin. The lines of writing, as in Śāradā (bhūrjapatra) MSS. run parallel to the narrow side of the folio. The signatures in the margin are like those found in Kaśmīrī books. The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets. He frequently writes a for a (e. g. संक्रेड for संक्रेड); उ for ā and a for a (e. g. उमा for तका); द for ६ (e. g. उमा for काम); व for क (e. g. अवार्ष for बार्च); व for बार्च (e. g. अवार्च for बार्च); व for बार्च (e. g. अवार्ष for बार्च); व for बार्च for and for a

XII PROLEGOMENA

in the Library of the India Office, Part VI (1899), p. 1158, who regards the entire volume as written by the same scribe. The colophons, which are short, sporadically give the adhyāya numbers. This is the only MS. of the Adi belonging to a European Library that was available for collation at the Institute and used for this edition! — The reference of the before stanza 8 of adhy. 1 indicates the intention of the scribe to "illuminate" the MS. by writing the alternate letters (π , $\hat{\eta}$, $\pi\pi$), which are missing, in red ink.

K.

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95. Folios 296 (of which 220, 226-30, 232-33, 239-40 appear to be written by a different hand), with about 11 lines to a page; size $10.8'' \times 4.8''$. Devanāgarī characters (with sporadic pṛṣṭhamātrās); dated V. Sam. 1694 (ca. A.D. 1638). Indian paper.

Marginal corrections, as also other corrections in the body of the text, are made by using yellow pigment; the colophons give names of sub-parvans, adhyāya names, and adhyāya numbers sporadically. In the marginal notes one occasionally comes across variants and glosses, and additional passages from MSS. of the central sub-recension (Y). The first folio and a part of the second (the latter stuck on to the original torn) are written in a different hand. On fol. 186 b, three lines are left blank by the scribe. After the four stanzas of "phalaśruti" mentioned on p. 879, there follow two stanzas of the Parvasamgraha, giving the number of adhyāyas (218) and ślokas (8984) and, finally, the date: संबत् १६९४ वर्षे माध्यदि १० रवे लिखितमिदं.

Ks

Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Folios 407. Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1575 (ca. A.D. 1519). Old Indian paper.

This MS. is from Gujarat. At the end of the MS. is given the date: Samvat 1575, śrāvaṇa, dark half, 5th day, Abhinandana. MS. written by Nāñjīka, son of the Nagar Pandit Kālīdāsa of village Kāndalāja, under Samkheṭakapura (modern Sankheda, in Baroda State). For further details, see the colophon given on p. 879.

$\mathbf{K}_{4}$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Folios 237 (not counting the suppl. folios), with about 15-16 lines to a page; size 14.9" × 6". Devanāgarī characters; dated Saka 1616 (ca. A.D. 1694), at the end of one of the subsequent parvans. Old Indian paper.

A carelessly written complete MS., with च for च, throughout, which is a Southern trait; written by one hand, but preserved in the Collection in two bundles numbered 565 and 566. Supplementary folios at 2, 114, 150, 151, 205 include certain long passages (some from Southern sources), copied by the same hand; notable among them being the Brahmā-Gaņeśa interpolation, whose point of insertion is indicated by a small mark made in the body of the text, and the marginal remark अत्र शोधावर्ष (cf. v. l. 1. 1. 53). There are some excerpts in margins, intended as glosses. Marginal additions of lines and stanzas are frequent only in the first 35 folios, afterwards few and far between. Corrections are made with yellow pigment. Colophons frequently contain adhyāya names, sub-parvan names, but no adhyāya number. The copyist was Gaņeśa, son of Trimbaka.

K5

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 1. Folios 28 (numbered 1-7 and 9-29), with about 11-13 lines to a page; size $12'' \times 6''$. Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old. Paper.

This MS. is incomplete, ending with 1.3.152. It was collated at the Visvabharati, up to 1.2.40, and was then reported to be missing.

K

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91. Folios 386, with about 8-10 lines to a page; size $12.2'' \times 5.8''$. Devanāgarī characters. Partly old Indian paper and partly modern European paper.

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand. In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning. On some folios (after fol. 105) yellow pigment has been used for correction. Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names; the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty. — Collated up to the end of adhy. 2 only.

Ñı

MS. in Nepālī characters from Nepal, in private possession. No specifications of the MS. (such as measurements, number of folios etc.) are available.

It begins with a short eulogy (prasasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasimharāma, at whose bidding the MS. was copied. For a king of that name we have the date (Nepālī) Sam. 516 (ca. A. D. 1395). In the prasasti, he is stated to have built (?) a temple of Pasupati in Nepal. Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C.I.E., D.P.I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by local Pandits. — The prasasti reads:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमुः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

कायवाक्मानसैर्विचैष्णौ भिक्तं करोति यः । स एव भगवान्विष्णुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ दानेनादित्यस् नुं त्रिदशपति गुरुं] प्रश्चया यो विजित्य सौन्दर्येणाप्यनङ्गं रजनिकरमपि ह्रेपयन्नात्मदीस्या । दोर्देपेणापि भीमं दिवसकरमपि स्पर्धमानः प्रतापैः स श्रीमानभूमहेन्द्रो जयति पशुपतिस्थापनेनामरेन्द्रम् ॥

Collations begin at adhy. 3. — Collated in Nepal.

Ñ:

MS. in Nepālī characters from Nepal; in private possession. No further details of the MS. are available.

Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated for the Institute by local Pandits. — Collations begin at adhy. 3.

Ña

From a private library in Nepal. Nepālī characters, written in ink on palm-leaf.

Besides the Ādi, the MS. contains also Sauptika-Aiṣīka and Viśoka-Strī. The last folio of this bundle bears the date (Nepālī) Sam. 632 (ca. A.D. 1511). Sent to the Institute for collation, through the kind offices of Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal). The MS. was returned to the owner after a hurried collation, and further details of the MS. are unfortunately not available. — Collations begin at adhy. 14.

 V_1

Nepal, Darbar Library, No. 1364. Maithilī characters; dated La. Sam. 411 (ca. A.D. 1528). Palm-leaf.

No further details of the MS. are available. The MS. has two lengthy lacunae: 1. 68. 74 to 92. 13, and 96. 37 to 127. 21. — Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated, for the Institute by local Pandits.

 $\mathbf{B}_{1}$

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Folios 207; size 28.2" × 2". Bengali characters; dated Saka 1662 (ca. A.D. 1740). Palm-leaf.

The name of the scribe, as given in a stanza following the last colophon, is Kṛṣṇarāmadvija. — Collated at the Visvabharati.

 $\mathbf{B}_{\mathbf{z}}$

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258. Folios 82, with about 5-6 lines to a page; size $25\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Bengali characters. Palm-leaf.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 43. 13, in the middle of the Astīka. — Collated at the Visvabharati.

 $\mathbf{B}_{\mathbf{a}}$

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Folios 199; size $19\frac{1}{2}" \times 4\frac{1}{2}"$. Bengali characters; dated Saka 1681 (ca. A.D. 1759). Paper.

Name of the copyist, as given at the end of the MS., is Khelārāma Vipra. — Collated at the Visvabharati.

B

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413. Folios 164, with about 7-9 lines to a page; size 20" × 5.2". Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS. breaks off at 1.90.88, in the middle of Sambhavaparvan.

— Collated at the Visvabharati.

$\mathbf{B}_{5}$

Dacca, University Library, No. 485. Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17" × 3\frac{3}{4}". Bengali characters; dated Saka 1708 (ca. A.D. 1786). Much faded old Indian yellow paper.

The MS., which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogra District, Bengal. Collations begin at adhy. 3. — Collated at the Visvabharati.

B

Dacca, University Library, No. 735. Folios 346, with about 7 lines to a page; size $19'' \times 4\frac{1}{2}''$. Bengali characters. Old Indian yellow paper.

Appearance, as well as the script of this MS. (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B₆; belongs apparently to the beginning of the 19th century. Neatly written and fairly correct; contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist. — Collations begin at adhy. 54. Collated at the Visvabharati.

$\mathbf{Da_1}$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80. Folios 416, with about 7-10 lines to a page; size $15\frac{1}{2}" \times 6\frac{3}{4}"$. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Text with commentary of Arjunamiśra; written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS. has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips: the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as वैशंपायन उनाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names. Ślokas are generally numbered; adhyāyas are almost regularly numbered from adhy. 45 to 109. The MS. is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमें) उनाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

Daa

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Folios 415, with about 10 lines to a page; size 15.7" × 6.6". Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1676 (ca. A.D. 1620). Indian paper.

Text with commentary of Arjunamisra. The MS. is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS. written:

भावाकाङ्कितमर्थिनामुपनयश्चिर्धार्य योग्यं फलं साध्रप्रत्ययनिर्मलम्कृतिभागाख्यातसत्कर्मणि। स्फूर्जन्सत्त्वनिसर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्वरो यस्त्वां पश्यति तेन जीवनिमदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥ सुक्त्या पीयुषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमग्रुहतया वन्दनीयो वदान्यः। क्रवीणः कीर्तिकान्त्या हरममृतकरं पारदं शारदं यः श्रीमान्गोपालदार्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः॥ निर्देशात्तस्य नानाविधविवुधगुणग्राहिणः शिक्षितानां संतोषोत्कर्षबीजात्सरसम्निकलाकल्पकल्याणसंवत् । मित्रे भौमाङ्गलक्षे प्रतिपदि सहसः सुद्यहं सौधमोदः पर्वाद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं लें िख वित्रे ग्रभं स्तात ॥ प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-र्धुरीणः स्वे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसददाः। कृती शाब्दे शास्त्रे धरणिपतिपुजितमति-र्वज्ञी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः प्रथयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Samvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double dandas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da1, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da1. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and subparvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dnı

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8-10 lines to a page; size $18.2'' \times 7.3''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444-5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as शीराम जब राम । श्रीसांबदाजियाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and slokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara samvatsara, mārgasīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

$\mathbf{D}_{n_2}$

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size 15½" × 6½". Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper-Text with commentary of Nīlakantha.

Dna

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size $15.2'' \times 7.2''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nilakantha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Slokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dan, blanks were filled with invocations and names of various gods. The lemmata do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even dandas) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dr

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size 15" × 6½". Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

Dra

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10-13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

Dra

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11-13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Saka year 1623 (current) corresponding to Vrsa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Asadha. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

Dr4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11-22 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{\mathbf{I}}$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80. Folios 30, with about 16-17 lines to a page; size 12"×7.15". Devanāgarī characters. Fine cream-coloured paper.

For the first 140 folios or so, colophons and part references to speakers (such as वैशंपायन उ°) are generally in red ink; then occasionally. Colophons sporadically give adhyāya or sub-parvan name and number of adhyāyas (especially towards the end of the parvan); stanzas are not numbered. The MS. is generally correct; margins are clean.— This is a complete MS. of Mbh., copied apparently from different exemplars; some parvans have the commentary of Nīlakaṇṭha, while others contain some old text tradition (e. g. "M" of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan). The MS. is of modern date, being written on paper with water-marks. Some of the parvans bear dates at the end, but these seem to be copied from the originals; thus, Śānti (Mokṣadharma) has Śaka 1680, while Dānadharma has Śaka 1675. The last parvan bears the date: १६०० युवानायंक्तार.

$\mathbf{D}_{2}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Folios 340, with about 10 lines to a page; size $13'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1654 (ca. A.D. 1598). Paper.

The MS. was written on Friday the 13th of Āṣāḍha śuddha of V. Sam. 1654, at Benares by a Brāhmaņa called Govinda, and belonged to Vāsudevabhaṭṭa. — Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_3$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360. Folios 120, with about 10 lines to a page; size $14'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, breaking off at the end of adhy. 76 (of our edition), in the middle of the Yayāti episode, which, in this MS. (as in S MSS.), precedes the Śakuntalā episode.

— Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{4}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126. Folios 235, with about 11 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Many corrections and additions, the MS. being compared with another of the Southern recension, extracts from which have been written out on the margin, and on supplementary folios. — Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{\mathbf{5}}$

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 4. Folios 246, with about 12-14 lines to a page; size 12" × 5". Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1858 (ca. A.D. 1802). Paper. — Collated at the Visvabharati.

Da

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223. Folios 293, with about 12 lines to a page; size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

An old MS., but with clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{\mathbf{r}}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269. Folios 262, with about 11 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{7}{5}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{8}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329. Folios 196, with about 16-18 lines to a page; size $15\frac{1}{4}" \times 7"$. Devanāgarī characters. Paper.

A comparatively modern MS. - Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

Da

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176. Folios 279, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{4}$ " $\times 5\frac{3}{4}$ ". Devanāgarī characters. Paper.

Fol. 1-2 are badly damaged. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{10}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293. Folios 352, with about 10 lines to a page; size 13\frac{1}{2}" \times 5\frac{1}{2}". Devanāgarī characters. Paper.

Last leaf torn; well-preserved; clear and legible writing. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{11}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340. Folios 290, with about 11-18 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Written, perhaps, by four different scribes. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{13}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373. Folios 21, with about 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}" \times 6"$. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, containing only the first two adhyayas. — Collated at Tanjore.

D18

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191. Folios 221, with about 13 lines to a page; size 14.25" × 6.05". Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Fragmentary, folios 1-7 wanting; begins with भूणहराष्ट्रतं पणं (1.1.205). Text very similar to Arjunamiśra's; neatly written and generally correct; marginal corrections are few and far between. Adhyāya names or sub-parvan names are given, but the ślokas or adhyāyas are not numbered. The reference to narrators is, at first, given at random as सोविस्ताच and सत उ°, but then the scribe settles down to सत उ°. The collations are given, as a matter of fact, only from 1.1.205 to the end of adhy. 2.

D14

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266. Folios 1-121 (fol. 122-189 of this MS. are found under Viśrāmbāg II, No. 86), with about 15 lines to a rage; size $18'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

MS. No. 267 of the same Collection is of Sabhā with commentary and written by the same hand. — Folio 79 is wanting. Carefully written, has very few corrections, which are made by use of yellow pigment, and a few marginal additions; gives, as a rule, numbers to ślokas and adhyāyas; also mentions generally sub-parvan and adhyāya names, — Collated up to the end of adhy. 2 only.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 195, with about 11 lines to a page; size 16·1" × 2·3". Telugu characters. Palm-leaf.

MS. kindly lent by His Holiness the Yatiraj Swami. Contains Ādi and Sabhā, written probably by the same hand; writing clear and correct; adhyāya ends are shown by a small floral (or spiral) design engraved in the right and left margins of the MS.; adhyāyas are regularly numbered, but not the ślokas. It is one of the few Southern MSS. which contain the (Northern) salutatory stanza नारायणं नगरकस्य etc

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865. Folios 400, with about 6 lines to a page; size 21" × 1\frac{3}{2}". Telugu characters. Palm-leaf.

Fragmentary; breaking off at the end of our adhy. 181 (corresponding to its adhy. 140); from adhy. 182, it is replaced in our critical apparatus by the next MS. Ts. — Collated at Tanjore.

T_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 164, with about 12 lines to a page; size $29\frac{1}{2}" \times 21"$. Telugu characters. Palm-leaf.

An old MS., containing the first five parvans; script small, but clear. — Collations begin at adhy. 182; used only to supplement the portion missing in T₂. Collated at Tanjore.

G

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 110, with about 16-21 lines to a page; size 18.7" × 1.8". Grantha characters. Palm-leaf.

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G:

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 202, with about 15-17 lines to a page; size $14.5'' \times 2.1''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the first 4 parvans: Adi, Sabhā, Aranya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten; but, on the whole, a well preserved old MS with clear and legible writing.

 G_8

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page; size $16\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Grantha characters. Palm-leaf. — Collated at Tanjore.

G4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page; size $19'' \times 1_8^{7}$. Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS., with clear and legible writing, but many corrections.

— Collated at Tanjore.

Gs.

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page; size $19'' \times 1\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS., with clear and legible writing. — Collated at Tanjore.

Go

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page; size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{8}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

MS. written by Kāsīpati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — Collated at Tanjore.

Gı

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 217, with about 12-14 lines to a page; size 19.2" × 2". Grantha characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; worm-eaten in places. Being a conflated MS., it was discontinued after adhy. 2. It is one of the few Southern MSS. which begin with the (Northern) salutatory stanza, नारायणं नमस्त्रस्य etc., added later in the narrow upper margin of the first folio, in very fine writing. Its place of insertion is indicated by a "hamsapāda", inserted immediately after its first mangala stanza (9*). — Collated up to the end of adhy. 2 only.

M_1

MS. from the private library of the Chief of Idappalli, Cochin. Folios 79. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured on loan and got collated kindly by Prof. K. Rama Pisharoti. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan. — Collated at Sanskrit College, Tripunittura, Cochin.

M_2

Cochin, State Library, No. 5. Folios 122. Malayalam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the Cochin State Library after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan.

M_3

Cochin, State Library, No. 1. Folios 166, with about 12-13 lines to a page; size 19.9" × 1.6". Malayālam characters; dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). Palm-leaf.

A modern MS., perhaps less than 100 years old; adhyāya numbers and śloka numbers are given. The adhyāya ends are shown by a floral design, inscribed in the margins.

M_4

MS. from the private library of Kallenkara Pisharam, Cochin. Folios 57. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the owner immediately after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete, ending with adhy. 53, the final adhy. of the Astīkaparvan.

Ms

MS. from the Paliyam MSS. Library, Cochin. Folios 245. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured for collation by courtesy of Mr. P. Anujan Achan, new Superintendent, Archaeological Department, Cochin State.

M_{6}

MS. from the private library of Nareri Mana, Malabar. Folios 163, with about 10 lines to a page; size 18" × 1.6". Malayālam characters. Palm-leaf.

Incomplete MS., adhy. 1-53 wanting (i. e. begins with the Adivamśāvataraņa sub-parvan); writing clear and legible; generally correct; margins are clean. — Collations begin from adhy. 54.

M_{τ}

MS. from the private library of Avanapparambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page; size 20.5" × 1.8". Malayālam characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-caten; probably not very old. — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged. — Collated from adhy. 54.

Ms

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters; dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842). Palm-leaf.

Collated from adhy. 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are specifically mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

PROLEGOMENA

TABLE SHOWING THE MSS. COLLATED FOR DIFFERENT PORTIONS OF THE TEXT

Adhyāya & Śloka	Northern Recension MSS.				South. Rec. MSS.
1. 1-204	Ko-s	V1 B1-4	Da Dn Dr	D1-12. 14	T1. 2 G1-7 M1-4
1. 205 – 2. 39	K.o-6	V_1 B_{1-4}	Da Dn Dr	D_{1-14}	T1. 2 G1-7 M1-4
2. 40–191	Ko-4.6	$V_1 B_{1-4}$	Da Dn Dr	D_{1-14}	T1. 2 G1-7 M1-4
2. 192–243	Ko-4.6	$V_1 B_{1-4}$	Da Dn Dr	D_{1-14}	T1. 2 G2-7 M1-4
3. 1-44	Ko-4 Ñ1. 2	$V_1 B_{1-5}$	$\mathbf{Da} \ \mathbf{Dn}$	D_{1-7}	T1. 2 G2-6 M1-6
3. 45 – 13. 45	Ko-4 Ñ1. 2	V_1 B_{1-5}	Da Dn	D_{1-7}	T1. 2 G1-6 M1-5
14. 1 - 26. 9	Ko-4 Ñ1-3	V_1 $B_{1-\delta}$	$\mathbf{Da} \ \mathbf{Dn}$	D_{1-7}	T1. 2 G1-6 M1-5
26. 10 - 43. 13	S1 K0-4 Ñ1-8	V_1 $B_{1-\delta}$	Da Dn	$\mathbf{D}_{1-7}$	T1. 2 G1-6 M1-5
43. 14-47. 19	S1 K0-4 Ñ1-8	V1 B1. 8-5	Da Dn	$\mathbf{D}_{1-7}$	T1. 2 G1-6 M1-5
47. 20 – 53. 36	S1 Ko. 2-4 Ñ1-8	V1 B1.8-5	Da Dn	D_{1-7}	T1. 2 G1-6 M1-5
54. 1-4	Ś1 Ko. 2-4 Ñ1-8	V1 B1. 8-6	Da Dn	D_{1-3}	T1. 9 G1-8 M8. 5-8
54. 5 – 55. 3°	Ś1 K0-4 Ñ1-8	V1 B1.3-6	Da Dn	$\mathbf{D}_{1-5}$	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
55. 3^{b} – 60. 61^{b}	Ko-4 Ñ1-8	V ₁ B _{1.3-6}	$\mathbf{Da} \ \mathbf{Dn}$	D_{1-5}	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
60. 61° - 61. 84°	Š1 K0-4 Ñ1-8	V1 B1. 3-6	Da Dn	$D_{1-\delta}$	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
61. 84 ^b - 62. 2	Ko-4 Ñ1-8	V1 B1.8-6	$\mathbf{Da} \ \mathbf{Dn}$	$\mathbf{D}_{1\rightarrow 5}$	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
62. 3 – 68. 19	Ko-4 Ñ1-8	V ₁ B _{1.8-6}	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
68. 20-74°		V1 B1.8-6	$\mathbf{Da} \ \mathbf{Dn}$	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
68. 74° - 69. 41°	Ś1 K0-4 Ñ1-8	B1. 8-8	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M3. 6-8
69. 41 ^d -51	Ś1 Ko-2.4 Ñ1-8	B _{1.3-6}	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
70. 1 – 71. 17°	Ś1 Ko-2.4 Ñ1-3	B1. 3-6	Da Dn	$\mathbf{D}_{1-5}$	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
71. $17^d - 72.8^b$	Š1 K0-4 Ñ1-8	B _{1.3-6}	Da Dn	$D_{1-\delta}$	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
72. 8°-22	Ś1 K0-2.4 Ñ1-8	B _{1.8-6}	$\mathbf{Da} \ \mathbf{Dn}$	$\mathbf{D}_{1-\delta}$	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
72. 23 - 74. 4	Ko-2.4 Ñ1-8	B _{1, 3-6}	Da Dn	D_{1-5}	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
74. 5 - 76. 35	Ko-4 Ñ1-8	B _{1.8} -6	Da Dn	D_{1-5}	T1. 2 G1-0 M3. 5-8
77. 1 – 78. 20°	Ko-4 Ñ1-3	B1. 3 6	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
78. 20° – 90. 88	Ś1 K0-4 Ñ1-8	B1. 3-6	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
90. 89 - 92. 13 ^a	Ś1 K0-4 Ñ1-8	B1. 3. 5. 6	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-0 M8. 5-8
92. 13° – 96. 37°		V1 B1. 8. 5. 6	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 Ms. 5-8
96. 37°-127. 21°	Ś1 Ko-4 Ñ1-3	B1. 8. 5. 6		D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-0 M8. 5-8
127. 21 ^b – 181. 40	S1 K0-4 Ñ1-3	V1 B1. 3. 5. 6		D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
182. 1 – 225. 19	$\hat{S}_1 K_{0-4} \hat{N}_{1-8}$	V1 B1. 3. 5. 6	Da Dn	D _{1. 2. 4. 5}	T1. 3 G1-6 M8. 5-8

¹ Dis added at 1, 205. — Ks discontinued from 2, 40. — G1 has lacuna from 2, 192 to 3, 44. — Kc Dr Ds-14 G7 discontinued, and Ñ1.2 B5 M5 added, from 3, 1. — Ñs added at 14, 1. — Ś1 added at 26, 10. — B2 ends at 43, 13. — K1 has lacuna from 47, 20 to 54, 4. — D5.7 M1.2.4 discontinued, and Bc Mc-8 added, from 54, 1. — Ś1 has lacuna from 55, 3⁵ to 60, 61⁵, and from 61, 84⁵ to 68, 19.

[—] Ds (which transp. the Sakuntalä and Yayāti episodes) has lacuna from 62. 3 to 69. 51. — Vi has lacuna from 68. 74 to 92. 13. — Ks has lacuna from 69. 41 to 71. 17°, and from 72. 8° to 74. 4. — Śi has lacuna from 72. 23 to 78. 20°. — Ds ends at 76. 35. — B4 ends at 90. 88. — Vi has lacuna from 96. 37° to 127. 21°. — Ts ends at 181. 40. — Ts begins from 182. 1.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century: (i) the Javanese adaptation Bhāratam (ca. A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation Āndhra Bhāratamu by the Telugu poet Nannaya Bhatta (ca. A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation Bhāratamañjarī by the Kaśmīrī poet Kṣemendra (ca. A.D. 1050); as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A. D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual lemmata and the pāṭhāntaras cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an adhyāya is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the Kaṇikanīti, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but hase voked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakanṭha), and which is missing in the Kaśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars¹ who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the Mahābhārata have been traced so far; namely, Ādi, Virāṭa, Udyoga, Bhīṣma, Āśramavāṣa, Mausala, Mahāprasthāna and Svargārohaṇa. Three of these (Āśramavāṣa, Mausala, Mahāprasthāna) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the Ādi (with different readings) in Roman transcript.² Of the old Javanese Ādiparvan, only a few episodes have been as yet translated, to wit: the Parvaṣaṃgraha, the Pauṣya, the Amṛtamanthana, the story of Parikṣit and the Sauparṇa. Unfortunately these translations are not available in India; at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

¹ Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The Mahābhārata in Mediaeval Javanese", JRAS. 1913. 1 ff., and the literature cited there; also Kurt Wulff, Den old javanske Wirataparva (Copenhagen 1917).

On the Mbh. in the island of Bali, cf. R. Friederich. JRAS. 1876. 176 f., 179 ff.

² Adiparwa, Oudjavaansch Prozageschrift, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 'S-Gravenhage 1906.

question how far the conjectural restorations by the editor correctly represent the original readings. It seems to me likely that in his reconstructions Dr. Juynboll was to a certain extent influenced by the wording of the Vulgate, which is certainly not always original. To give only one instance. On p. 70, the Javanese manuscripts read (in the Sakuntalā episode):

paripatyādayah sunu, hāranirenugunditah /,

which is corrupt; it conveys no sense. In the text the editor gives:

pratipadya padā sūnur, dharaņīreņu gunthitah /,

which is nearly the reading of the Calcutta edition (3040). Though the Javanese manuscripts are palpably corrupt, yet they have preserved the correct paripatya (for pratipadya of the Vulgate), which is the reading of the Sāradā and K manuscripts of our edition. We have here to thank the Vulgate for the pratipadya of Dr. Juynboll's text!

Notwithstanding, that the period from which this adaptation dates is comparatively speaking recent, it yet precedes the known date of the manuscripts by several centuries and is hence of considerable importance for critical purposes, as a witness1 independent of and uninfluenced by the main line of our extant Indian witnesses. Most of the Sanskrit quotations of the Javanese text can be traced both in the Northern and the Southern recensions, as may be seen from our Appendix II, at the end of this volume, which contains a concordance of the Javanese extracts with the Critical Edition, the Calcutta Edition, and Sastri's Southern Recension. A few of the quotations are to be traced to the "additional" passages in the Northern manuscripts, but none to the specific Southern "additions". The conclusion is inevitable that the text of the Sanskrit Adiparvan used by the Javanese writers must have belonged to the Northern recension, a conclusion already suggested by the sequence of the Sakuntalā and Yayāti episodes, which is the Northern sequence. This does not necessarily mean that the entire Javanese Bhāratam represents the Northern recension. It is quite likely that some of the parvans utilized by the Javanese adapters belonged to the Southern recension. The late Mr. Utgikar² was inclined to think that the Javanese Virāṭaparvan was of the Southern type. The point will have to be re-examined in the light of further evidence. The books were preserved and handed down separately; consequently the genesis of each parvan must be investigated separately.

The Telugu adaptation, the Andhra Bhāratamu,⁸ is a metrical epitome of the Mahābhārata, commenced by Nannaya Bhaṭṭa, a court poet of the Eastern Cālukya king Viṣṇuvardhana, who had his capital at Rajamundry, on the East Coast of India, and who appears to have ruled between 1022 and 1066.⁴ The torso of the Telugu rendering left behind by Nannaya, consisting of a version of the first two parvans and of a part of the third, was completed many years later by two other poets. Nannaya's version is valuable for the light it throws on the condition of the Southern recension—or, strictly speaking, of the Telugu version—in the eleventh century of the Christian era, especially in view of

¹ Particularly valuable, as the Indian MSS, are mostly conflated.

² The Virātaparvan (Poona 1923), Introduction, p. XIII, and ABI. 2. 167 f.

³ V. Ramasyami & Sons, Madras 1924-29.

⁴ Cf. Venkatachellam Tyer, Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahābhārata (Madras 1922), pp. 97-100.

XXVII

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasam-graha, giving the number of ślokas in each of the parvans of his Mahābhārata.¹ The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.²

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra, belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kasmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century. Bühler and Kirste have given in their Indian Studies, No. 2 (pp. 30 ff.), the results of a careful comparison of Ksemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Ksemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter. Of the omissions they note: adhy. 4, 24, 45-48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy. 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy. 1; adhy. 45-48 are a repetition (with variations) of adhy. 13-15; adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy. 94 is a variant of adhy. 95 (prose), which is selected by Kşemendra for his purpose; finally, stanzas 44 to end of adhy. 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of these adhyayas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler-Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1-19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy, 140 of the Vulgate, the Kanikanīti, which is likewise omitted by Ksemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative; and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

¹ The figures of Nannaya's Andhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Slokas). They were first published by Venkatachellam Tyer, op. eit. p. 311.

² Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

⁸ Ed. Kāvyamālā, No. 64 (1898).

^{*} Keith, A History of Sanskrit Literature, p. 136.

⁵ op. cit. p. 30.

Javanese Bhāratam; cf. Labberton, JRAS. 1913. 7: "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the second, that being the only one it knows".

follows, fully support the arrangement of the Manjari, whereas the divisions adopted in the Vulgate are secondary and quite corrupt.

The Persian translation of the Mahābhārata, made in the reign of Emperor Akbar, being still unedited, could not be consulted. A very full account of this rendering has, however, been given by the late Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi in a paper read before the First Oriental Conference at Poona in November 1919 and published in the Annals of this Institute. Of all the Sanskrit works Akbar got translated, the Mahābhārata, it appears, had his most earnest attention.

Several eminent poets and scholars had a hand in translating the Great Epic of India into Persian. The $\bar{A'in}$ -e-Akbari gives the following names: Naqib Khān, Maulānā 'Abdu'l-Qādir Badāyūnī, and Shaikh Sulṭān of Thanesar, to which the Muntakhab-u't- $Tau\bar{a}r\bar{i}kh$ adds the names of Mullā Sherī, and Shaikh Faizī (the brother of Abu'l-Fazl).

"Badaoni translated", we are informed by Sir Jivanji, on the authority of contemporaneous chronicles, "two out of the eighteen sections. Mullā Sherī and Naqīb Khān did a part of the work and the rest was completed by Sultān Hājī of Thanessar. Shaikh Faizī converted their 'rough translation into elegant prose and verse, but he did not complete more than two sections.' Sultān Hājī, then revised these two sections and verse. Not only did he do so, but he also revised his work which formed a large share of the work." Quoting Badāyūnī, Sir Jivanji continues: "The Hājī aforesaid revised these two sections, and as for the omissions which had taken place in his first edition, those defects he put right, and comparing it word for word was brought to such a point of perfection that not a fly-mark of the original was omitted"! The preface to this translation was from the pen of that gifted courtier of Akbar who has left us such an admirable account of the Emperor's reign, Abu'l-Fazl. This Persian version appears to have been a free rendering of the original, made by Muslim poets and scholars at the Court of Akbar, to whom the sense of the original had been explained by Hindu pandits, under the orders of the Emperor.

There are numerous other vernacular abstracts of the Mahābhārata besides the Telugu abstract mentioned above, but most of them are of a late date. Moreover, they are all far too free to be of much use to us in reconstructing the text of the Mahābhārata.

Besides these abstracts and adaptations, there are parallel versions of certain passages or even of whole episodes to be met with in other works. Thus we have a parallel version of the Sakuntalā episode (adhy. 62 ff.), in the Padmapurāṇa; of the Yayāti episode (adhy. 71 ff.), in the Matsyapurāṇa; of the story of Ruru (adhy. 8 ff.), in the Devībhāgavata; of a portion of Samudramanthana (adhy. 16 f.), again in the Matsyapurāṇa; of a portion of a cosmogonic passage (1. 60. 54 ff.), in the Rāmāyaṇa.

¹ Cf. Holtzmann, Das Mahābhārata, 3. 110; and A. Ludwig, "Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch" (Review), pp. 66 ff., 93 ff.

² Cf. vol. 6 (1924-25), pp. 84 ff. ⁸ ABI. 6. 95.

⁴ Cf. Belloni-Filippi, "La leggenda Mahābhāratiana di Sakuntalā nell' edizione critica di Poona",

Giornale della Società Asiatica Italiana (NS). 2 (1932). 135-140.

⁵ Cf. Gaya Prasad Dixit, "A Textual Comparison of the Story of Yayāti as found in the Mahābhārata and the Matsyapurāna", Proc. Fifth Ind. Orient. Conf. (Lahore 1930), vol. 1, pp. 721 ff.

There is more distant connection between our Sauparņa (adhy. 14 ff.) and the pseudovedic Suparņādhyāya.¹ Some of the stanzas of the Adi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhaṭṭa (e. g. our 1. 1. 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śamkara (e. g. our 1. 1. 37). A few of the sententious stanzas (e. g. our 1. 74. 1 ff.) recur, with variation, in Buddhist literature,² while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Rgveda (e. g. our 1. 53. 22 f.)³, the Manusmṛti⁴ (e. g. our 1. 3. 94) and the Bṛhaddevatā⁵ (e. g. our 1. 59. 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Mahaṛṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory; since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these local versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum; though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the local Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

¹ Cf. Jarl Charpentier, Die Suparnasage, Uppsala 1920.

² Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Paralleln", WZ KM. 20 (1906). 323, 357 f.

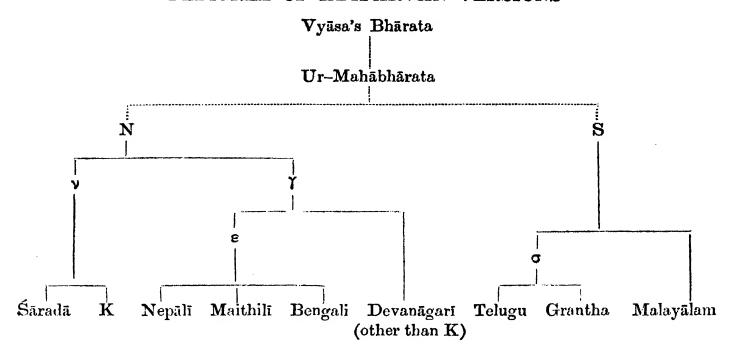
⁸ Cf. Max Müller's edition of the Rgveds, vol. 4

^{(1892),} p. 521, stanzas 5-8.

⁴ 2. 111.

⁵ Winternitz, "Brhaddevatā und Mahābhārata", WZKM. 20 (1906). 1 ff.; espcially, pp. 10 f., 28 f., 31 ff., 34.

PEDIGREE OF ADIPARVAN VERSIONS

EXPLANATION OF THE SIGLA USED IN THE ABOVE PEDIGREE

N is the ultimate source from which all versions of the Northern recension are, directly or indirectly, derived.

v is the lost archetype of the North-Western group, appreciably shorter than any of the other known versions (textus simplicior).

K is a specific Devanāgarī version allied to the Śāradā (or Kaśmīrī) version (sharply distinguished from other Devanāgarī versions), of which one MS. (K1) is the direct copy of a Śāradā original. The version is largely contaminated from MSS. of the (central) sub-recension (7), and in part, also from some unknown Southern sources. Exact provenance of the version is unknown.

Y is the intermediate (inflated) source from which all versions of the central sub-recension are derived (comprising the Eastern and Western groups), occupying a position intermediate between the North-Western and the Southern groups. It contains a considerable number of secondary additions (including repetitions), as also a very large number of verbal alterations and corruptions.

e is the lost archetype of the Eastern group (comprising the Nepālī, Maithilī and Bengali versions), which is free from the additions and alterations made later in certain Devanāgarī MSS.

S is the ultimate source from which all versions of the Southern recension are, directly or indirectly, derived and which is appreciably longer than N, and far more elaborate (textus ornatior).

σ is the lost archetype of TG, containing a large number of corruptions and secondary additions, from which M is free.

PROLEGOMENA

XXXI

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Aryavarta and the Daksinapatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings. We are told there that the appearance of his edition was hailed by The Hindu of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the Mahabharata", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr. Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the Advaita and Vāsishta-advaita (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted". "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr. Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the Mahābhārata, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work." One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work; or rather, just how early were the copies he was referring to. "Again, many verses", complained this Vaisnava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr. Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the Mahabharata, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India...Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, large interpolations have been inserted in this great work. To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is. except in a very few instances, simply impossible. With highly commendable

¹ Cf. the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbb.

^{(1887).} See also Holtzmann, Das Mahābhūrata, 3. 33.

² Italics mine!

objectivity, Roy then proceeds to enunciate a critical principle, which, simple-nay, obvious—as it is, many a reputable scholar of India will find difficult to appreciate even at the present day. "I know of no method", wrote Roy, nearly fifty years ago, "except that of taking that only as undoubtedly genuine which occurs in all the manuscripts of the East, the North, the West, and the South"! "As far as my edition is concerned", he continued, "it is substantially based on that of the Royal Asiatic Society of Bengal, published about forty-five years ago under the superintendence of a few learned Pandits of Bengal aided, as I believe, by an English orientalist of repute. . . . Manuscripts had been procured from all parts of India (the South unexcepted) and these were carefully collated. Although edited with such care, I have not, however, slavishly followed the Society's edition. I have compared it carefully with the Maharājah of Burdwan's text in the Bengalee character which was edited with still greater care. About 18 manuscripts procured from different parts of India (the South not excepted) were carefully collated by the Burdwan Pundits before they admitted a single sloka as genuine. I have very frequently referred to this Burdwan edition also for checking the Society's text. . . . Besides the published texts, I have now and then referred to certain manuscripts. These, however, are all of Bengal. I am willing to consult any approved manuscript of Southern India. . . . I conclude by repeating that I have no complaint against Mr. Sreenivasa. On the other hand, I freely admit that an edition like the one projected by him will be a valuable accession to the libraries of all scholars in India and in countries out of India. Only the same remarks that he has applied to my edition will, I am confident, apply to his, when a Pundit of Northern or Western India takes it up for notice or review, unless, of course, the learned Sastrial includes, without critical examination, every passage bearing on both the Advaita and the Cākta worship. I may assure Mr. Sastrial, however, that in that case, in his attempt to please every body he will, like the painter in the fable, please none, particularly among readers of judgment and critical discrimination. The fact is, that the divergences of manuscripts are so great that it is perfectly impossible to produce an edition that could at once satisfy both Aryāvarta and Dākshinātya." That edition, alas, so bravely and enthusiastically planned by Mr. Sreenivasa Sastrial, to which reference is made in the above extract, appears never to have seen the interior of any printing establishment!

I have quoted Protap Chandra Roy in extense, not merely because of the interesting sidelight his remarks throw on the question of the different editions of the Mahābhārata, projected or planned, in or just before his time, but also because of some remarkably sound principles of textual criticism, briefly, but clearly, propounded therein by him. Protap Chandra Roy had grasped the Mahābhārata Problem in all its essentials. But the time was not yet ripe for the actual preparation of a critical edition of the Mahābhārata.

The differences between the two recensions of the Mahābhārata must not be underrated. Between them there lies, to start with, the irksome barrier of scripts. It is no exaggeration to say that in India to the Northerners, the Southern versions written in Southern scripts, ordinarily speaking, were and are sealed books; on the other hand, the Southerners, with the possible exception of a few learned Pandits—who, in fact, after a half-hearted admission of epic poetry into the realm of literature, cheerfully leave the

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four. More surprising still is the fact that the Adiparvan itself, the very first book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern manuscripts into three (Adi, Astika and Sambhava), or at least into two (Adi and Sambhava) separate major parvans. Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and not the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antahparvans). The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all. Only the Northern manuscripts, as a rule, mention in their colophons the names of the sub-parvans; the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan. We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the subparvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasamgraha (Adi 2) itself.4

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P. P. S. Sastri's critical edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books. But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts. They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasamgraha: always a grave blunder; because, clearly, the data of the Parvasamgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text. The Parvasamgraha, if compiled, originally, on the basis of some Northern version, would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasamgraha was first compiled.

¹ See the remarks of Burnell, A Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore (London 1879), p. 180; and Winternitz, Ind. Ant. 1898. 122.

In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Adiparvan are separately numbered. In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy. 54 in all Southern MSS. except T1 (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Adivam's avataranaparvan; in the colophons of the Southern MSS. it is called the first adhyāya of the Sambhavaparvan.

⁸ On the other hand, the Southern MSS. (and in fact even most of the Northern MSS.) frequently

mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya; but even this is never done regularly and systematically.

⁴ The Parvasamigraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans. But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends.

⁵ Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have separate numbering of adhyāyas!

⁶ This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1. 2. 72-233) follows the

The difference between the recensions does not end there by any means, unhappily. The manuscripts of the two recensions show numerous other, big and small, discrepancies: discrepancies in the spelling of most ordinary words (e. g. N बीहा: S बीला or बीळा), especially of proper names (e. g. N नैमिष: S नैमिश); in the readings of words, phrases, lines, stanzas, groups of stanzas (passim); in the sequence of all these elements (passim); in the relative position of single adhyāyas or of a small group of adhyāyas (passim); in the relative sequence of whole episodes (e.g. the Sakuntalā and Yayāti episodes, Ādi 62 ff., and 70 ff.). What is more disconcerting still is that the recensions show also complicated displacements of portions of adhyayas; cf., for example, the long notes on 1. 106. 11 (p. 474 f.), and 1. 144. 20 (p. 624). Besides these variations in spellings, readings and sequences, there are additions (or omissions, just as one may happen to regard them) of single lines (often "inorganic", i. e. such as can be added or omitted with no effect upon the grammar or continuity), of short passages (passim) and long passages comprising more than a hundred lines (cf. App. I, No. 55, a passage of 125 lines, setting forth the story of the Kāśī princess Ambā). These additions (respectively omissions) and verbal variants sometimes go to such a length that, at times, there emerges in the end an entirely different story. Compare, for instance, the two versions of the highly popular episode "Rape of Subhadrā" (Subhadrāharana) in adhy. 211-212 of our edition and passage No. 114 of App. I (comprising over 460 lines!).1 We find that the Southern version of this story is enriched with many entirely novel and startling features, such as Arjuna's masquerading as a peripatetic monk (yati), or his fierce battle with the Yādava forces led by Viprthu, which he, of course, routs, alone and unaided, or rather merely with the help of his newly acquired, valiant and resourceful wife, who acts as his charioteer!

A notable feature of the Southern recension is that it is considerably longer than the Northern. The constituted text of the Parvasamgraha (1. 2. 96) gives 7984 "ślokas" (that is, probably, what is technically called granthas) as the extent of the Adi:

सप्त क्षोकसहस्राणि तथा नव दातानि च। क्षोकाश्च चतुराशीतिर्देशे प्रन्थो महात्मना॥

The extent of the Vulgate is computed to be about 8460 "stanzas". The length of the Southern text of the Adi edited by Professor P. P. S. Sastri is given by himself as 9984 "stanzas", slightly in excess of his own Parvasamgraha figure (M. 1. 2. 102), which differs as regards this figure (as in many other figures in adhy. 2) from our edition. This latter figure (9984) is perhaps a trifle in excess of the presumable extent of the (normal) Southern recension, since P. P. S. Sastri's text contains some clear instances of interpolation (from Telugu, Tamil and even Northern sources), which need not necessarily be put down to the already swollen account of the Southern recension. The difference between the Vulgate and Sastri's text is about 1524 "stanzas". But even the common Southern text, which will be appreciably shorter than Sastri's, may confidently be

eighteen-parvan division, which does not harmonize with the data of the colophons of the Southern MSS., which have the twenty-four-parvan division.

¹ Even the Sakuntalā episode gets a somewhat

different colouring in the Southern recension.

² For instance the Svetaki episode (M. 1. 214. 29-98½), which, in the form printed there, is missing in all MSS, of his own critical apparatus!

reckoned to contain approximately 1300 "slokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Adi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of roman à thèse. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā alias Satyavatī: it was Uccaihśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya¹ in this recension, which gives us some new and interesting chronological details about the Pāṇḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugrha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāṇcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

The Southern recension impresses us thus by its precision, schematization, and thoroughly practical outlook. Compared with it, the Northern recension is distinctly vague, unsystematic, sometimes even inconsequent, more like a story rather naïvely narrated, as we find in actual experience.

The Southern recension of the Adi at least is thus not merely longer, but also fuller, more exuberent, more ornate than the Northern. It may therefore be fitly styled, in relation to the Northern, the textus ornation.

Notwithstanding these and other discrepancies, there persists throughout, between the recensions, a distinct and undeniable family resemblance, and there can be not the slightest doubt that they both spring from a common source, albeit a distant and somewhat nebulous source. Follow the course of these divergent streams as far back as one will, the clusive source seems to recede still further and lose itself in the mists of antiquity.

It was pointed out above that a noteworthy feature of the Southern recension was that it was appreciably *longer* than the Northern. The character of the principal additions may be seen from the following list of some of the more important and lengthy passages peculiar to the Southern recension, whose texts are given in Appendix I.

- (1) No. 9 (S except M₁): God Śiva (Rudra) drinks up the poison (hālāhala) which exudes from the mouth of Vāsuki, while the Devas and Asuras are churning the ocean for Ambrosia (samudramanthana); comprising 19 lines.
  - (2) No. 45-48 and 51: Additions to the Sakuntalā episode (together 231 lines).
- (3) No. 52: Mādhavī is introduced on the scene during the discourse between Yayāti and his grandsons, in the Yayāti episode (43 lines).
  - (4) No. 55: Anticipation of the story of the Kāśī princess Ambā (125 lines).
  - (5) No. 59: Sūrya persuades Kuntī to have sexual intercourse (21 lines).
- (6) No. 67: Details of the early life of the Pāndavas in the Himalayan retreat (46 lines).
  - (7) No. 68-69: Pāṇḍu's death and many funeral orations (together 123 lines).
- (8) No. 78 (S, and by conflation K₄ Da₁ Dn D_{2,4.5}): Details of a battle between the Kurus and the Pāñcālas, and capture of Drupada (119 lines).
- (9) No. 79: Anticipation of the account of the birth of Draupadī and Dhṛṣṭa-dyumna; and account of the birth of Drupada (together 194 lines).
  - (10) No. 87-89: Additions to the Hidimba episode (69 lines).
- (11) No. 91-93: Additions to the Bakavadha episode, including a detailed account of the fight between the two well-matched giants, Baka and Bhīma (106 lines).
- (12) No. 95: Drupada bemoans the loss of the Pāṇḍavas, and is consoled by his Purchita; decides, at the advice of the Purchita, to celebrate the Svayamvara of Kṛṣṇā, in the hope that the Paṇḍavas might turn up (74 lines).
- (13) No. 100: Story of Nālayanī narrated by Vyāsa to the Pāncāla king, to justify the polyandrous marriage of the Pāndavas (118 lines).
  - (14) No. 101: Story of Bhaumāśvī related on the same occasion (22 lines).
- (15) No. 103: Mimic warfare between the Kauravas and Pāndavas aided by Pāncālas (219 lines).

- (16) No. 108: Dhṛtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines).
  - (17) No. 111: Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines).
  - (18) No. 113-115: Expansion of the Subhadraharana (562 lines!).
  - (19) No. 116: Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Adi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

- 1. Variants of isolated words or phrases, (a) unimportant and (b) important.
- (a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention:
- (i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिश (N नैमिष), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इलिल (इलिन), हस्तिनपुर (हास्तिनपुर), उचथ्य (उतथ्य), महाभिषक् (महाभिष), अस्तु (तंसु), etc., etc.
- (ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः (N °वें: पूजितस्यह सर्वलोके म°) 1. 1. 23; प्रतीपस्तु ततो राजा (ततः प्रतीपो राजा स) 92. 1; etc., etc.
- (iii) unremitting variation of: monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, हि, [अ] य; common adverbs and conjunctions, such as ततः, तदा, तथा, तत्र, यतः, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अतः, इतः, अथ, चिष, चेष; and prepositions अधि-अभि-वि-अति, प्रति-परि, अनु-उप, etc., etc.
- (iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोष-कोध-कोप; ऋषि-मुनि; प्रभु-विभु-(अ)भिभू; द्विज-विप्र; राज्य-राष्ट्र; पत्रग-भुजग; नरेश्वर-नरोत्तम-नरिषप-नर्शभ; ब्रह्मवित्तम-द्विजसत्तम-वेदवित्तम-विप्रसत्तम; पत्रगेश्वर-पत्रगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम); अझविशारद-शञ्चविशारद-शञ्चविशारद-वाक्यविशारद; यशिखन्-तरिखन्-तपिखन्; समरदुर्गदौ-समरदुर्जयौ; कथयिष्यामि-संप्रवक्ष्यामि-कीर्तयिष्यामि; अमित्तवेजसा-अभितवुद्धिना; महावल-महाभुज-महारथ-महायशः; वराङ्गना-श्रुचिसिता; चारदर्शना-चारलोचना-चारहासिनी-वरवर्णिनी-(अ)मरवर्णिनी; धर्मभृतां वर-शञ्च(श्रास्त्र)विदां वर; असंशयं-न संशयः; etc., etc.
- (v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत; परस्परजिद्यांसया, परस्परविधियः; निःश्वसन्तं यथा नागं, श्वसन्तमिव पत्रगं; etc., etc. For other examples, see

Hopkins's collection of "Parallel phrases in the two Epics" in the Great Epic, pp. 403 ff. (Appendix A).

- (b) Important variants, which make a considerable difference in the sense, and of which the critique must take account. Of such variants, relatively speaking, there are only a few; e. g. discrepant divisions of the epic into parvans and adhyāyas; variants of the titles of the sub-parvans (e. g. S आयोपवेशन: N समझ्यामय), of the numbers of adhyāyas and slokas in the Parvasamgraha (the figures for slokas differ, at times, by thousands).— An example of a different character from another part of the Adi is the variant वर्ष: मास in the stanzas which refer to the duration of Arjuna's exile. According to the Northern recension it is thirteen years; according to the Southern, only thirteen months! Cf. 1. 204. 28. प नो द्वादश वर्षाण (S वै मासान, मासानि etc.) ब्रह्म(S वत)चारी वने वसेत; 205. 30 वने द्वादश वर्षाण (S मासानं, मासानि, मासानि,
- 2. Larger variations between continuous passages, as a whole, the total extent remaining approximately the same.

We find them (a) mostly in the long lists of names: e. g. of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (adhy. 108), of ancient kings (1. 1. 166 ff.), of serpents (1. 52. 5 ff.), of kings present at Draupadī's svayamvara (adhy. 177); but (b) also when there are transpositions of whole or parts of adhyāyas (e. g. the prose genealogy, adhy. 90); or again (c) when there is free paraphrase of a passage (passim).

- 3. Expansion of the text in S without materially altering the nature of the contents or the course of the narrative.
  - (a) By multiplication of the items of a list. For instance:

In adhy. 20, S (with K₄ marg. Dn D₄ marg.) adds seven lines of praise to an existing hymn (क्लोब), addressed to Garuda. In these lines, Garuda is identified, in turn, with all the principal gods, and with everything that is pre-eminent in the world:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्विमन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमित्रः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः ।
त्वं प्रभास्त्वमभिष्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

In adhy. 64, S (with K₄ Dn D_{1.5}) gives an additional short list of sciences in which the Rsis in Kanva's penance grove were proficient:

586* राष्ट्र छन्दोनिरुक्तक्षेः कालक्षानिर्वारदैः। द्रव्यकर्मगुणक्षेश्च कार्यकारणवेदिभिः। जल्पवाद्वितण्डक्षेर्व्यासग्रन्थसमाधितैः। नानारास्त्रेषु मुख्येश्च शुश्राव स्वनमीरितम्।

¹ Cf. Hopkins, Ruling Caste in Ancient India, p. 342 (footnote).

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D₃) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger:

745* तसादकोधनः श्रेष्ठः कामकोधौ न पूजितौ।

कुद्धस्य निष्फलान्येव दानयश्वतपांसि च।

तसादकोधने यञ्चस्तपो दानं महत्फलम्।

न पूतो न तपखी च न यज्वा न च धर्मकृत्।

क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च।

पुत्रभृत्यसुद्धन्मित्रभायी धर्मश्च सत्यतः।

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम्।

In adhy. 165, a Southern passage expands in hyperbolic language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines:

1753* बाष्पाख्यस्योदनस्येव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्ठान्तानि च सूपांश्च द्धिकुल्यास्तयेव च ।
कृपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इश्च्रून्मघु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy. 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadra's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world:

2082* काम्बोजारदृबाहीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानाद्विनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सवैशाह्मैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रद्वौ तदा ।
2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतमारं ददौ धनम् ।
मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यक्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

- (b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses. For example:
- (i) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣtadyumna is narrated twice in S: in adhy. 155 and in App. I, No. 79 (after adhy. 128);
- (ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than three times in the course of the Adi; cf. adhy. 157, 189 and passage No. 100 (of App. I);¹
- (iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīşma to Śālva and Śālva to Bhīşma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff. (Bom.

¹ In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

ed.), apparently a favourite piece, is anticipated in passage No. 55 of App. I (cf. adhy. 96) and forms a bulky addition of 125 lines!

- (iv) the future of the royal family, which is the subject-matter of the additional dialogue between Bhīṣma and his step-mother, Satyavatī, in S, in passage No. 57 (of App. I) is only a continuation and repetition (with v. l.) of the discourse between the same parties in adhy. 99.
- (v) Sūrya's warning to Karņa about the designs of Indra to supplicate Karņa in the disguise of a Brahman, in passage No. 60 of App. I, which is an anticipation of the story told in Aranya 300 (Bom. ed.).
- (c) Additions in S, due to the explicit mention of the observance of the correct and complete Brahmanic ritual and ceremonial on the proper occasions. Thus, in adhy. 68, at the birth of Bharata:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत्।

In adhy. 92, at the birth of Samtanu:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्त्रभुः। जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा। नामकर्म च वित्रास्तु चक्रः परमसन्कृतम्। शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा।

In adhy. 100, at the birth of Dhrtarastra and Pandu:

1084* तयोर्जन्मिक्रयाः सर्वा यथावद्तुपूर्वेदाः। कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः।

In adhy. 115, we have, likewise, with reference to the Pāṇḍavas themselves (App. I, No. 67, lines 13-14, 20-27):

न भवेरन्ऋियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः। पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम्।

तमागतं द्विजश्रेष्ठं काइयपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः कियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काइयपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयादृ्ध्वं वृषभाक्षा यशस्तिनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।

In adhy. 124, at the royal tournament:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमिभवाद्य नर्र्षभाः । चक्रः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च रूपस्य च । आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः । अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बितपुष्पैः समर्चितान् । रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।

(d) Expansion in S of existing scenes by the addition of speeches or detailed descriptions and by other digressions. Examples:

- (i) in App. I, No. 9, in the account of the churning of the ocean (samudramanthana), we are incidentally told of the drinking of poison by Siva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning;
- (ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśī, during the Svayamvara of his daughters;
- (iii) passage No. 59 (of App. I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan:
- (iv) in passages No. 68-69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu: an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges: Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together. Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre;
- (v) passage No. 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;
- (vi) passage No. 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka;
- (vii) 1737* adds a hymn (in Tristubh metre and pseudo-vedic style) by Vasistha, addressed to Sūrya, when Vasistha presents himself before that luminary on behalf of Samvarana;
- (viii) 1828*ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;
- (ix) passages No. 100-101 add to the existing stock two new ancedotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans: these are the well-known legends of Nāļāyanī and Bhaumāśvī;
- (x) passage No. 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadi, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!
- (xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā;

- (xii) passage No. 112 contains the farewell of Arjuna to Citrāngadā, telling her that she must not give way to sorrow in his absence, as they would meet again soon at the Rājasūya, which is going to be performed by Yudhiṣṭhira: a prophetic utterance! And so on and so forth.
- (e) Additions of little ethical, moral and sententious maxims, to which S, permeated as it is by a conscious didactic purpose, is particularly partial. We meet with the same old proverbs over and over again in S:
  - 595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः।
  - 605* पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्वयमर्हति।

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः । अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रिम्मिभः । राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् । क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।

- 780* परभार्या खसा ज्येष्टा सगोत्रा पतिता सुषा। अपरा भिक्षुकाखस्था अगम्याः कीर्तिता दुधैः।
- 782* कचिदाशीवियो हन्याच्छस्रमन्यं निरुन्तति। यदच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः।
- 804* पुत्रार्थ भर्तृपोपार्थ स्त्रियः सृष्टाः खयंभुवा। अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत्। तस्या जन्म वथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते।
- 833* गुरोर्वे वचनं पुण्यं खर्ग्यमायुष्करं नृणाम् । गुरुप्रसादाच्चैलोक्यमन्वशासच्छतऋतुः ।
- 856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शास्त्रं कोधं तथैव च। जैह्यं च मत्सरं वैरं सर्वत्रेतन्न कारयेत्। मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम्। समावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान्। शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः। दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्वलो वलवत्तरम्। कपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः। अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः।
- 1019* वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना। निर्दिष्टा तु परस्येव सा त्याज्या परचिन्तनी।
- 1101* वालो हि द्वादशाद्वर्पाज्ञन्मनो यत्करिष्यति । न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः।
- 1189* नाग्निस्तृष्यित काष्टानां नापगानां महोद्धिः। नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः। पवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति। अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते।

1423* अक्कोऽभिन्नेह्यतः क्षत्रमहमनो लोहमुत्थितम्। तेषां सर्वत्रगं तेजः खासु योनिषु शाम्यति।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence. Examples:

App. I, No. 89 (lines 3-4) with reference to Hidimbā:

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् । न ततर्पे मुदा मृद्धन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No. 48 (lines 78-79), describing Sakuntalā:

करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम्। जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ।

No. 55 (lines 46-47), describing Ambā:

पीनोन्नतकुच्छन्द्वा विशालजधनेक्षणा। श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना।

Then also 929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुद्दे वने । प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुद्दान् ।

> 1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्धातरं तथा। रहसीह नरं हुष्टा योनिरुत्क्कियते ततः।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पिंद्यनीजातिसंभवाः । पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः । मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तविन्दुललाटिकाः । पीवरस्तनभारार्ताः शङ्ककण्ट्यः सुनासिकाः । कृष्णदीर्वसुकेशिन्यो मुष्टित्राह्यसुमध्यमाः । भृङ्गालिरोमलिकाः ह्यावर्तनिभनाभिकाः । विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुगुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Adi. 1334* with 1335* reads:

व्यपक्रष्टाम्बरां दृष्ट्वा रम्यगुद्यस्थलां नृप । पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा तामृपिश्चकमे ततः ।

Cf. also lines 73-74 of passage No. 100 (of App. I):

मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्वातु मां भवान्। तर्पयस्य ममाक्षाणि गुह्यं मां वाधतेऽनिशम्।

4. Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension.

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative. In adhy. 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duḥṣanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history:

¹ These lines occur in three MSS. (क, η, η) of Sastri's edition (vol. 2), p. 1209.

610* पुरोहितं समाहृय वचनं चेद्मश्रवीत्। राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे। क्रियादीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाश्रुतिः। तथा कुरुष्य शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु। एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः। शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः। शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmiṣṭhā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual baksheesh to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but unknown to Devayānī! All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विषपुरोहिताचार्यमंन्त्रिभिश्चैव संवृतः। कृत्वा विवाहं विधिवद्द्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम्। पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहुर्ते द्विजपूजिते।

In passage No. 114 of App. I, Subhadrā and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, rsis, and elders, while Balarāma was away from the scene, to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Pariksit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281-286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः। विवाहं कारयामासुः शक्तपुत्रस्य शास्त्रतः। अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा। दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन्। महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः। पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने।

Most Grantha manuscripts (G₁₋₅ of our critical apparatus: 5, 5 and τ of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ḥṣis living in the Naimiṣa forest!

5. Additions in S, due to the filling out of lacunae (real or imaginary). Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of our Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Dropa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purānic apparatus for the generation of the great men of the past, about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

6. Multiplication of fights and battle-scenes.

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka).¹ Analogous to it is a battle scene described in an additional adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Sakuni and Karna advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāṇḍavas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6-9).

7. Omissions in S, as compared with N.

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Svetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayalam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (TG) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a variant version at an cntirely different place, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Puranic style. King Svetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Svetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Svetaki to apply to Durvasas, who was his partincarnation (amsa). Durvasas completed the sacrifice, and Svetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. Brahmā's direction, he set the Khāndava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāndava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely by way of illustration, and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

App. I. Nos. 78 and 92-93 respectively.

indispensable aid for controlling the deviations of the Northern recension, both in point of readings and sequence. In comparison with Υ , it has unquestionably preserved a very large number of original readings, proved by actual agreements between S and ν , as well as by their intrinsic merits. The superiority of the Southern recension in comparison to the Vulgate may be said to be quite evident. It may, however, quite easily happen that in a particular instance, the *whole* of the Northern recension is corrupt, and the true reading is preserved only in the Southern recension. An instance of this is 1. 214. 5. The Vulgate reads (B. 1. 222. 5):

अध्येतारं परं वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे । रक्षितारं ग्रुभाल्ँगेकाँलैभिरे तं जनाधिपम् ॥

Nīlakantha's gloss is: परं अध्येतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगन्तारम् । वेदान् वेदानाम् ।

The stanza has been translated by Manmath Nath Dutta as follows: "Having obtained him as their king, they obtained a monarch who was devoted to the study of the Vedas, who was a performer of great sacrifices, and who was the protector of all good works". Protap Chandra Roy's translation reads similarly: "And the subjects having obtained Yudhisthira as their king, obtained in him one that was devoted to the study of the Vedas, one that was a performer of great sacrifices, and one that was the protector of all good people".

But the translations of both these scholars are generally free and arbitrary. As it stands, the stanza can be translated only as follows:

"They (i. e. the people) obtained for a king, one who studied Brahma (para), employed the Vedas in a great sacrifice, and protected the blessed worlds".

This pedestrian stanza will satisfy most people as it has satisfied a long succession of critics, commentators and translators in the past. About it one can only say that there are worse stanzas in the Mahābhārata. Only a reader endowed with a fine sensibility and critical acumen will feel that there is something amiss here. We are face to face with the danger of acquiescing in a sense which might satisfy us, but which would not have satisfied the ancient writer. The Northern variants do not offer much help; even the Sāradā and K manuscripts have substantially the same readings. It would, consequently, not be easy to reconstruct from this sad wreck of a Dīpaka, the epigrammatic original, which is preserved intact only in the Southern recension, which the constituted text here follows (1. 214. 5):

अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः। रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम्॥

No glosses, translations, exceptical notes, and such other accessories are necessary for the elucidation of this stanza; for it is self-luminuous. The correctness of the Southern reading is confirmed by the very next stanza (1.214.6), which is also an epigrammatic period of the same type:

अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः। वन्धुमानिकलो धर्मस्तेनासीत्प्रथिवीक्षिता॥

It should thus seem that the infidelities of the Southern recension are confined mainly to a tendency to inflation and elaboration. In parts unaffected by this tendency,

¹ For examples from another parvan, see Lüders, Grantharecension, pp. 52 ff.

PROLEGOMENA XLVII

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype v.

The Śāradā Version.

The archetype v comprises the two versions: Śāradā and "K".

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex Śi, belonging to the Bombay Government Collection (No. 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kaśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well-known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620, of the Madras edition (i. e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Sastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889. Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Sāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasamgraha; cf. the accompanying facsimile of fol. 155a of the Sāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the shortest known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the textus simplicior.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, in all other versions of both recensions. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, less spurious matter than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex (S₁) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Adi, namely, India Office No. 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar.

¹ This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818).

² See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p. 4.

Further particulars of the Sarada version will be found under the account of the "K" version.

The accompanying facsimile of a page of the Śāradā codex (fol. 155a) contains the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā. The Parvasamgraha stanza, mentioned above, giving the extent of the Ādi, will be found in lines 2-3 of the facsimile.

The "K' Version.

This version, as already explained, is a specific Devanagari version, closely akin to the Śarada version and clearly differentiated from the (so-called) Devanagari version.

The affinity of the manuscripts comprising this version is illustrated by the ollowing concordant readings, selected at random. The references are to adhyāyas and slokas.

- 1. 2 Ko. 2-6 महर्षान् : rest (mostly) ब्रह्मर्थान्.
- 1. 8 K V1 लोमहर्षणिहवाच : others सूत उ°, सीतिह°, स्तः.
- 1. 49 K V1 B1m संक्षेपतोऽन्नवीत् : others संक्षेपमन, संक्षिप्य चान.
- 1. 51 K विचक्षणाः : rest (mostly) मनीषिणः.
- 1. 192 Ko-s धुतपाप्मानः : rest शुभकर्माणः.
- 2. 76 K यक्षाणामथ रक्षसां : rest (mostly) यक्षाणां च महौजसां.
- 4. 10 K "पुरस्कृताः : rest "पुरःसराः.
- 8. 2 K D2 शुनकत्वं यतोऽभवः : others शुनकं समजीजनत्, शुनकस्तु सुतोऽभवत्, etc.
- 8. 16 K अरहोडने : others मुशमने, etc.
- 10. 2 K D2.5 (by transp.) सदैव भुजगं हन्यां : rest हन्यां सदैव भुजगं.
- 13. 1 K D2.5 व्रवीहि : rest वदस्त.
- 13. 25 K D2.5 बान्धवै: : others बन्धुभि:, etc.
- 17. 9 K D_{2 5} ततो नानाप्रहरणैः : others नानाप्रहरणैभीमैः, etc.
- 19. 4 K $D_{2.5}$ संवृतं बहुसाहस्रेः सत्त्वैर्नानाविधेरि ः others सत्त्वेश्व बहुसाहस्रेर्नानारूपैः समावृतं, etc.
- 24. 1 K D₂ त्विच्छामि : rest om तु.
- 24. 14 K D2.5 महाद्युतिः : rest महाबलः.
- 55. 8 K श्रदः : others क्रूरः, क्रुद्धः.
- 55. 35 K जातवेदसं : rest ह्यावाहनं.
- 56. 14 K कीर्तयेत : rest श्रावयेत.
- 57. 2 K चेदिपतिर्रुप : rest पौरवनन्दनः.
- 57. 8 K Ds रम्यद्य : others गुण्यक्ष, etc.
- 57. 43 K Ds गृहान् : rest गृहं.
- 58. 3 K Ds कीर्तयिष्यामि : rest कथयिष्यामि.
- 58. 40 K Ds समक्षं : rest संनिधी.
- 59. 29 K Do वीर्यवान् : others दानवः, etc.
- 60. 6 K Ñs Do अत्रेः पुत्रास्तु बहवः (by transp.) : rest अत्रेस्तु बहवः पुत्राः.
- 60. 52 K संभूतः : rest संजातः.
- $62.~6~~{
  m K}~{
  m D}_{\it b}$ राज्यं प्रशासित ः rest राजनि शासित.
- 64. 29 K Ds दर्दश : rest जगाम.
- 67. 30 K D₅ निषाय कायकं त्वच : others विनिधाय ततो भारं, etc.

```
68. 69 K D<sub>5</sub> ध्वस्ता (or क्तां) : rest याता.
```

- 71. 41 K Ds बरस : rest वित्र.
- 74. 7 K alone transp. कुमाराः and कुमार्यः.
- 76. 83 K Ds श्रुचिस्मिता : rest सुमध्यमां.
- 150. 18 K वासस्य : rest वित्रस्य; etc., etc., etc.

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below. It was remarked above that K₁ (= India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with S₁, so much so that K₁ may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kaśmīrī character of K₁ was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen¹ of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with.

The affinity between $\hat{S}_1$ and K_1 is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and ślokas.²

- 27. 15 Si Ki पुरंदरः : rest शतऋतुः (synonym!).
- 28. 24 Si Ki ततः : rest नदीः.
- 29. 4 र्डा K1 अस अरेण : others असन्तरेण, etc.
- 30. 7 र्डा K1 प्रदेशतत् : others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, संगृह्य, अगृह्य, etc. (original hypermetric!).
- 31. 6 र्डी K1 पंजनकः (corrupt) : others पिंजरकः, पंजरकः, etc.
- 37. 25 र्Si Ki रक्षितव्यः पिता रिवति (corrupt) : others रिक्षतव्याः प्रजास्तथा, etc.
- 42. 7 र्Si Ki नेतरां रोचयाम्यहं : others न भरेयं च तामहं, etc.
- 44. 2 Si Ki भयात : others तदा, तथा, ततो, etc.
- 45. 5 \$1 K1 अवदन : rest अञ्चवन (synonym).
- 45. 19 Si Ki तथोदितं : others नराधिपं, etc.
- 131. 3 S₁ K₁ प्रभुमते (corrupt) : rest पशुपतेः.
- 131. 13 Si Ki चरन : rest शनैः.
- 154. 24 र्Si Ki जाह्नव्यां : rest भागीरध्या (original has double crasis!).
- 206. 3 Si Ki एकका: (corrupt?): rest कथका: (Gi श्रद्धका:).
- 218. 48 $ext{S}_1$ $ext{K}_1$ मन्दराच्छिखरं महत् (= 47°) : rest गिरेः रंगं सहस्रथा (or °शः).

The above are examples of concordant readings of \$1 and \$1. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy. 42-44 and 46 of the constituted text (comprising adhy. 46-48 and 50 of the Vulgate) are numbered in \$1 K1 54-56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated; further, after only the third stanza of our adhy. 40, both manuscripts (\$1 K1) interpolate the figure 51, \$1 marginally inserting, at that place, an additional colophon: इसाहिपविष्येद-पश्चात्रास्थाय:. Likewise, after 1.165.34, \$1 K1 insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to Si Ki may be mentioned 1735*.

K₁ is, however, by no means, a direct copy of S₁. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K₁ in adhy. 47-48, where S₁ is intact.

¹ Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahäbhärata, Leipzig 1908.

² It should be noted that S₁ begins only at 1, 26, 10,

Again at 1. 107. 26; 154. 10, 11; 175. 4 and other places: $\hat{S}_1$, which generally omits the verbs ज्ञान (resp. उन्हा:) in the short prose formulae of reference to the speaker, does show these verbs, while they are lacking in K_1 ; 1. 208. 14 is an exception where both $\hat{S}_1$ and K_1 have उनान. $\hat{S}_1$ K_1 exhibit also numerous minor differences in their readings; e. g. 1. 36. 22; 38. 21, 36; 41. 29; 46. 11; 98. 9; 125. 3, 16; 128. 2; 138. 24; 195. 11; 200. 3. After 1. 144. 17, $\hat{S}_1$ has a colophon which is missing in K_1 .

These agreements and differences show that while $\hat{S}_1$ and K_1 are closely akin, their text is not identical. Neither $\hat{S}_1$ nor K_1 is a direct copy of the other. They are independent witnesses, a circumstance which adds greater weight to their arguments.

I shall now cite some readings (also selected at random) which S₁ shares with the K version, S₁ and K standing together against all other manuscripts (barring, of course, conflated specimens). The references are to adhyāyas and ślokas.

```
28. 18 Si K श्रसनेन : rest कथनेन.
```

- 29. 1 र्री K ततो जाम्बूनदो भूला : rest जाम्बूनदमयो भूला.
- 32. 3 Si K दशाणे : rest गोकणे.
- 32. 12 Si K वा : rest मे.
- 33. 20 Si K 'इच्यते (K3 'रिष्यते) : rest 'इतमा.
- 36. 21 Si K Ds गिव जातो : rest तिग्मतेजाः.
- 38. 2 Si K Ds कुतोडन्यथा : rest कुतः शपन्.
- 38. 14 Si K गुणान्वितं : rest समाहितं.
- 42.7 Si K हि : rest च.
- 94. 31 Si K Ds एहान्विभो : others एहान्तिकं, एहं विभो, etc.
- 94. 93 Si K सहिताध : rest संमेताध.
- 118. 1 Si K यथा विधिः : rest विशेषतः.
- 124. 23 Si K Ds मनुष्याः : rest मनुजाः.
- 128. 12 Si K Ds जाइन्यामहमुत्तरे : rest भागीरध्याह (double crasis!).
- 128. 15 Š₁ K D₂ कालिन्याः : others माकन्दी, मागधी, etc.
- 142. 23 Si K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय : others भुजयोः सारमर्पय, etc.
- 155. 13 Si K पुनः परिचरन्मुदा : rest स तं पर्यवरत्पुनः.
- 162. 6 Si K सोडमात्यस्तं : rest om. सः.
- 163. 7 Si K D2. 5 'कोभवत् : others 'कं बभी, etc.
- 168. 3 Si K Ds पार्थिन : rest भारत.
- 169. 18 Si K Di ते ततः कोपात् : others ते महेष्यासाः, etc.
- 170. 9 Si K Ds सर्वलोकेषु सत्तमः : rest सर्वलोकपराभवं.
- 177. 5 Si K Ds प्रकीर्तिताः : rest समागताः.
- 181. 37 Š₁ K D_{2.5} ° हे च लंघिते : others ° हेडभिगच्छति, etc.
- 181. 40 Ši K D₅ प्राविशत्तत्र बीभत्युः : others ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र ; etc., etc.

These concordances are sufficient for postulating the archetype ν , comprising the versions Sāradā and K, a hypothesis which will be confirmed by further agreements which are mentioned below.

The K version, though comprising manuscripts akin to each other and clearly distinguishable from those of the Devanāgarī version, is by no means—as is natural—quite homogeneous. Only Ko, 1 represent the version K in a comparatively pure form, while the

remaining manuscripts of the group (i. e. K_{2-5}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with Υ or with S. On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly $D_{2.5}$) have so many features in common with K, that they may as well be separated from D and classed under K.

The contamination of K_{8-6} with Υ is illustrated by the following passages: No. 14 of App. I (found in K_4 marg., and $\tilde{N}$ V₁ B D); No. 41 (in $K_{8.4}$ and $\tilde{N}_{2.8}$ V₁ B D except D₅); No. 42-43 (in $K_{8.4}$ and $\tilde{N}$ V₁ B D except D₅). K_4 includes passage No. 61 (of App. I) and 1131*, like $\tilde{N}$ B D. The contamination of $K_{2-4.6}$ with Υ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K₄₋₆ with S is exemplified by the following among other facts. K_{5.6} contain 22*, K_{4.6} 25*, K₄ 49*, K₄ (suppl. fol.) passage No. 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App. I.: all of these are Southern passages.

K₄-6, moreover, contain the Brahmā episode¹ in adhy. 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while K₄.6 have found place even for the venerable elephantheaded Ganesa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K₄ these interpolations are written out on separate folios (called here शोधपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish v (really only S₁ Ko-3) from all other manuscripts are these:

- (i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duḥṣalā (Bom. adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App. I, No. 63);
- (ii) a passage of about 25 lines describing how Drona's son Asvatthaman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App. I, No. 75);
- (iii) an adhy. (Bom. adhy. 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhisthira as Yuvarāja, and which is repetitious and incoherent (App. I, No. 80);
- (iv) the so-called polity of Kani(n)ka, Kani(n)kanīti (Bom. adhy. 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatrumjaya, and duly communicated by Bhīşma to Yudhişthira in the Śānti (App. I, No. 81);
- (v) the crossing of the Ganges by the Pāndavas (Bom. adhy. 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App. I, No. 85).

These five passages are found in all manuscripts collated except S_1 Ko-2, but it is worthy of note that even apart from their omission in ν , the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No. v (crossing of the

¹ See notes on passage No. 1 of App. I. ² Cf. remarks of Holtzmann, Das Mahābhārata, 2. 33.

Ganges) is inserted in different groups of manuscripts at different points of the text. In No. iv (Kanikanīti), on the other hand, most of the Southern manuscripts repeat, after the interpolation, the immediately preceding portion of the original, apparently in order to restore the context broken by the intrusion of extraneous matter.¹

Of important additions in ν , I can recall only one, that of an adhyāya of 42 lines, at the very end of the Ādi (added probably as an Appendix), which is a variant, abbreviated version of the Śvetaki interpolation. It is found only in Ś₁ Ko._{1.4} and therefore cannot even be said to be characteristic of the whole of ν (App. I, No. 121). Instances of small additions are Nos. 349*, 449*, 451*, 516*, 565*, etc., etc., found in K with or without some Devanāgarī manuscripts; while 969*, 1855*, 2077*, etc. are found in Ś₁ K, with or without some Devanāgarī manuscripts: all these passages are missing in B S.

That $\hat{S}_1$ and K are not identical but independent (though allied) sources, may be concluded, for example, from 449*, 452*, 491*, 492*, 516*, 565*, 750*, 866* etc., which are found inserted in some or all manuscripts of the K version, but which are conspicuous by their absence in $\hat{S}_1$ (sometimes with K_1).

It was remarked above that ν is the shortest of the extant versions of the $\overline{\mathbf{A}}$ di. Let us examine, without bias, this feature of ν . Those passages that are lacking in ν , in comparison with the other versions, cannot all be omissions in ν , whether accidental or intentional.

They cannot be intentional omissions, notwithstanding that these missing passages are mostly of inferior character, intrinsically worthless, repetitious, superfluous, or finally such as scholars have already (even before the discovery of this version) marked as likely interpolations.² For, this Sāradā (Kaśmīrī) version of the Adi is not an abstract or an adaptation. It claims to be the unabridged text itself, in all its fullness, and I see no sufficient reason to doubt the a priori presumption that it is not an abridged version.

The explanation that primarily with the very object of excising what seems to us to be superfluous or repetitious matter, an abridgement might have been intentionally made in the past by some Kaśmīrī redactor or a syndicate of redactors, would be a grotesque distortion of Indian literary and religious tradition. No one in the past found the epic text too long. Far from it. It was perhaps not long enough.

Taking away something from the received text of the Mahābhārata and passing it off as the original work is a thing categorically different from adding something to it. To add small details here and there, embellishing and amplifying the original, would be merely a gentic and lowly service ad majorem gloriam dei. Even long pieces may sometimes be added, if they are actually found in other Mahābhārata manuscripts; and occasionally, even if they are not found in the current manuscripts, provided there is at least oral tradition to support their claims.

² Cf. Holtzmann, Das Muhābhārata, 2. 33, on adhy. 139 of the Vulgate; or the surmises of various scholars regarding the Gaņes'a episode (for literature see the next footnote).

¹ The reason of these repetitions has been explained by Jacobi, Das Rāmāyaṇa, p. 34, with reference to the Rāmāyaṇa. The same explanation is applicable here, mutatis mutandis.

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text; the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in ν , which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan; and, secondly, ν has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V₁ Da D_{2.4}), 451* (K D₂), 516* (K except K₃ Dn D₁), 565* (K except K₂), 1499* (Ś₁ K D₅), 1735* (Ś₁ K₁ only), 1855* (Ś₁ K N
1), 2077* (Ś₁ K except K₂ and N
1.3 V₁ D_{2.5}), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all accidental. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of ν , in relation to Υ or the Vulgate (i. c. Nīlakaṇṭha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension; e. g. the Gaṇeśa episode (App. I, No. 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛṭarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Sambhavaparvan. These passages are omitted in S no less than in K.

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Ganesa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics. As for the two passages, Nos. 42-43 of App. I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the dramatis personae, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) list (as it is in the constituted text and the Southern recension), such stories as the account of the birth of Abhimanyu and Karna are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in ν in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions; e. g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App. I, No. 79), or the Nāṭāyanī episode (No. 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No. 103), which are peculiar to S. In other words, these "omissions" are documented by the whole of N.

¹ Winternitz, JRAS. 1898. 380 ff.; Venkatachellam İyer, Notes of a Study, pp. 23 f., 28 ff.; Lüders, Deutsche Literaturzeitung, 1929, 1143 f. Particu-

larly, Winternitz, Ind. Ant. 1898. 77 ff.

² See adhy. 58 of Sastri's Adiparvan in the Southern Recension.

One notable feature of ν to which I must now draw attention is its frequent agreement with S against Y, especially in the matter of isolated and even unimportant readings, scattered throughout this parvan. I shall cite a few (out of the hundreds of possible) instances to exemplify this interesting and important characteristic of ν . The readings of conflated manuscripts, which serve only to confuse the issue, have been ignored; the references are, as usual, to the adhyāya and śloka.

- 1. 138 K V1 S दुरुत्सहं (Text) : B D सुदु:सहं.
- 1. 144 K S पाण्डवं युध्यमानं : B D मण्डलशश्चरन्तं.
- 1. 208 K S चत्वार एकतो वेदाः : V1 B D एकतश्रवुरो वेदाः
- 20. 2 K S विनतां विषण्णवदनां (hypermetric!) : others विषण्णरूपां विनतां, etc.
- 21. 10 KS °घन°: Ñ V1 B D (mostly) °गण°.
- $26.9~{
  m K~S}$ नदीजलविशोषणं : $m ilde{N}~V_1~B~D~(mostly)$ समुद्रजलशोष $(or~{
  m ^c}$ षि)णं. ^{1}
- 34. 13 Si K S उत्पत्स्यति महातपाः : Ñ Vi B D (mostly) भविष्यति तपोधनः.
- 37. 5 Si K S पत्रिणा : Ñ Vi B D (mostly) शीघ्रगं.
- 39. 16 Si K S गृहायोरगसत्तम : Ñi. 2 Vi B D स्वापतेयं प्रगृह्य वै.
- 41. 17 Si K S पुष्यं : Ñi. 2 Vi B D तीवं.
- 64. 10 KS हवन्ति रावं (or रावेर्) विह्नाः षदपदैः सहिता मृदुः $\tilde{N}$ V_1 B D (mostly) हवन्ति रावान्मधुरान्षदपदा मधुलिप्सवः.
- 68. 14 K S तहणादित्यवर्चसा : Ñ V1 B D (mostly) बालार्कसमतेजसा.
- 76. 22 K S पुरुषेण : Ñ B D (mostly) ह्रेय: पुंसा.
- 77. 4 K S मृशं : Ñ B D (mostly) धुली.
- 94. 12 Si K S सूर्यसंकाशो : Ñ Vi B D (mostly) सूर्यकल्पोडभूत.
- 100. 6 Si K S रात्री : Ñi. 2 Vi B D (mostly) सार्थ.
- 119. 8 र्S. K S मा दक्ष्यसि (irregular) : Ñi. 2 B D मा द्राक्षीस्त्वं (regular).
- 138. 17 K S प्रासादशयनां नित्यं : Ñ2. 8 V1 B D तथैव चास्मजननीं.
- 141. 4 Si K S दुर्बुद्धे राक्षसानां : Ñ Vi B D (mostly) दुर्वृत्त रक्षसां वै.
- 142. 18 Śi K S प्रमुद्धाः : Ñ Vi B D (mostly) रक्षसा.
- 143. 38 Si K S विनाशाय महात्मनः : Ñ Vi B D प्रतियोद्धा महार्थः.
- 159. 20 Si K S पृथिवीं नृपः : Ñi Vi B D भृतिमात्मनः.
- 176. 5 KS कुरुनन्दनाः : Ñ V_1 B D (mostly) पाण्डुनन्दनाः.
- 182. 9 Si K S मादीस्तः सहदेवो जघन्यः : Ñ2. 8 Vi B D पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी.
- 187. 20 K S ततस्तमववीदाजा : $\tilde{N}$ V_1 B D तमववीत्ततो राजा.
- 189. 23 Si K S भगवन : Ñ Vi B D भुवनस्य.
- 193. 1 Si K S चिन्तयामि : Ñ B D चिकीर्षामि.
- 196. 4 Si K Ñi S ag : Ñ2. 8 Vi B D ag.
- 199. 12 Śı K Ñı S चोपस्थितान् : Ñ2. 3 B D चाप्यागतान्.
- 199. 19 Śı K Ñı S मतीर: : Ñ2.8 Vı B D नगरे.

Such extensive agreements in petty verbal details must necessarily be, in the main, an original inheritance, and could never be, in their totality, the result of contamination or conflation, as one may vaguely imagine they are; because to acheive them would necessitate more expenditure of energy than an ancient Indian redactor or reciter or commentator of the epic would bargain for. And even if one or the other of them had the requisite amount

¹ Note that the fragmentary Śarada codex begins at 1. 26. 10.

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and variae lectiones. But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (pāṭhaka)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of passages is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio; for there would be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, for sooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between ν and S in small details, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to ν or S, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of ν is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the lectio difficilior (e.g. अभिमो: 1.2.144; कोकानं 1.2.177, 189; कान्या adv. "frankly" 1.10.6; कन्यस 1.98.13; समुद्रे 1.98.18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, y is often the only version that has preserved the correct reading; e.g. 1.2.102:

यत्र घृतार्णवे मग्नान्द्रीपदी नौरिवार्णवात्। तारयामास तांस्तीर्णाञ्झात्वा दुर्योधनो नृपः। पुनरेव ततो घृते समाह्यत पाण्डवान्॥;

where the Vulgate version reads (1. 2. 138 f.):

यत्र चूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात्। धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः कुषां परमदुःखिताम्॥ तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः। पुनरेव ततो चूते समाह्यत पाण्डवान्॥;

while Sastri's reading is (1. 2. 108 f.):

यत्र धूतास्त्रवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे । गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ् शात्वा दुर्योधनो नृपः ॥ पुनरेव ततो चूते समाह्नयत पाण्डवान् ।

¹ Devabodha paraphrases the word with स्रोक्स्एया.

It is Draupadi who, like a canoe, rescues the Pāṇḍavas, who were submerged in the ocean of the dice-play. The correctness of the text reading, which is based on that of K, is proved by a stanza in the Sabhā (B. 2. 72. 3), which is the source of our stanza:

अप्तवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् । पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत् ॥

Compare also the following three versions of 1. 166. 23 (= B. 1. 176. 27; M. 1. 174. 29):

K2 Ñ2 V1 B D = Vulgate
ततो राजा परिक्रम्य
यथाकामं यथासुखम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ
प्रविवेदा महामनाः॥

ν = Text
अन्तर्गतं तु तद्राञ्चः
तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ
संविवेश नराधिषः ।

Southern Recension अन्तःपुरं गतो राजा श्रुत्वा ब्राह्मणभाषितम् । सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ न ससार नराधिपः ।

Obviously, the stumbling block was v=3 of the constituted text, which is a lect. diff.; here it means "forgotten", a meaning cited in our dictionaries generally as an uncommon meaning given only by Indian lexicographers! Unless one here assumes ν to be original, it is impossible to explain this divergence of ν , γ and γ , both of which give a possible though weak sense.

An unbiassed comparative survey of the different versions leads one to the conclusion that the Sāradā (Kaśmīrī) version is certainly the best Northern version, and probably, taken as a whole, the best extant version¹ of the Ādi, a conclusion not based on abstract considerations, but one that may be verified inductively and pragmatically. As is natural, this version is, not by any means, entirely free from corruptions and interpolations. These must be carefully corrected and controlled with the help of the other versions, particularly of those of the rival recension.

Sub-Recension Y.

This sub-recension comprises the four versions: Nepālī, Maithilī, Bengali and Devanāgarī, and is represented by a very large number of manuscripts; it is, in fact, the most numerous group. Instances of readings which distinguish I from v S, have been adduced above (p. Liv), to show the agreement between v and S against Y. The versions comprising this sub-recension have, moreover, quite a considerable number of "additional" passages in common, which clearly differentiate it from other versions. Noteworthy is the substitution of a lengthy passage of 56 lines (App. I, No. 61) for 1. 105. 4-7, giving a detailed account of the marriage of Pandu with Kunti and Madri. This detailed account is obviously secondary. On no other supposition can one, it seems to me, account for the circumstance that S₁ Ko-3 and S should agree in having a short version of the episode for which K₄ N B D substitute a considerably longer and more elaborate version, both versions being embedded in a portion of descriptive text with minimal variation. For, while it is inconceivable that two (more or less) independent groups of manuscripts such as Si Ko-s and S could arrive at the same short account independently of each other, it is, at the same time, extremely improbable that either group (Si Ko-s or S) should have copied the short summary from the other, discarding altogether its own original detailed account.

Kās'mīrī-Version den relativ ältesten Text des Epos bietet." (Italics mine!)

¹ Cf. Lüders, Deutsche Literaturzeitung, 1929. Kās'mīrī. 1141: "Das ist um so mehr zu begrüssen, als die bietet."

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension I is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in v S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations:

(1) No. 12 (N_{1.2} V₁ B D), a duplicate and superfluous description of the ocean,

a similarly worded description having occurred only in the preceding adhyāya;

- (2) No. 14 (K₄ Ñ V₁ B D except D₅, D₂ on suppl. fol.), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuḍa, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a digression suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy. 14;
- (3) No. 41 (Ks. 4 Ns. 8 V1 B D except D5), a list of the hundred sons of Dhrtarā-stra—an anticipation of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya;
- (4) No. 42 (K_{3.4} Ñ V₁ B D except D₅), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death;
- (5) No. 43 (K₄ Ñ V₁ B D except D₅), the open secret of the mysterious birth of Karna, which is an anticipation of adhy. 104; and, finally,
- (6) No. 81, lines 193-230 (K₄ Ñ V₁ B D T₁), meant to be a summary of the Jatugrha episode, which is, however, a garbled and incoherent version of the original story.

The view that ν and Υ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor Υ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their alternate agreement with S, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction; others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and ν 0, or between ν 1 and ν 2, that must be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source.

Contamination between ν and Υ , owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed; on the other hand, contamination between Υ and S cannot be altogether denied.

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to Y and S, and are missing in Š₁ Ko-3 only; in other words, they are found in all manuscripts collated except Š₁ Ko-3; for example, the Kanikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kanikanīti is quite unexpectedly confirmed; firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T₂ G_{2.4.5}) of two preceding adhyāyas (129-130); and, secondly, from the fact there is no reference to the Kanikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

commentary. It may, of course, happen that in particular cases there is no collateral (confirmatory) evidence of this character available; e. g. in the puerile account of the birth of Duḥṣalā (App. I, No. 63). Here the evidence of documentary and intrinsic probability is almost equally balanced; and documentary probability points in one direction, while intrinsic probability points in the other.

I have in such cases hesitatingly followed ν (= S_1 K), taking into account, on the one hand, the superiority of ν in general trustworthiness, and, on the other hand, the special characteristics of γ and S, which are versions rather of the *inclusive* than of the exclusive type, prone to amplification and elaboration. Fortunately for us such cases are comparatively rare.

The rejection, on the evidence of ν alone, of the whole of the incoherent adhy. 139 of the Bombay edition (our App. I, No. 80), an adhyāya which contains only some needless repetition, besides minor absurdities, would not have called forth any comment from me, but for the fact that with its omission disappears the only reference, I think, in the whole epic to this alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura. The Kaśmīrī version, which omits the entire adhyāya containing the reference, unexpectedly justifies the indignant outburst of Holtzmann (Das Mahābhārata, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fālschung ist es, wenn 1, 139, 1 = 5517 behauptet wird, der blinde Dhṛtarāshṭra habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den Yudhishṭṭhira zum Kronprinzen (ywarāja) ausrufen lassen." One of the main objects in interpolating this adhyāya seems to have been to exonerate Arjuna from the blame or sin of fighting with his own guru (Ācārya Droṇa) in the Great War, by making the Ācārya himself exact from his pupil in the presence of all his kinsfolk—for no reason that is adduced or can be seen—the solemn but senseless promise that he (Arjuna), when challenged, would not refuse to fight with Droṇa. Cf. B. 1. 139. 13:

आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातित्रामस्य पदयतः। द्दानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाव्रवीहुरुः। युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ। तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः। उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम्।

There is no reference to this alleged promise in the sequel. And originally a different solution of the dilemma was obviously imagined. To Arjuna's question (Gītā 2.4):

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन। इषुभिः प्रतियोग्स्यामि पूजाहीवरिसूदन॥ the reply of Blagavān Śrī Kṛṣṇa is (Gītā 2. 19, 32, 38):

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
अथ चेत्त्विममं धम्यं संप्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधमं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥
सुखदुः से समे हत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्य नैवं पापमवाप्स्यसि॥

Archetype 2.

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali; probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation.

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts $\tilde{N}_1$, $\tilde{N}_2$ and $\tilde{N}_3$. The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No. 112 of App. I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts ($\tilde{N}_3$) happens to be the oldest of the dated manuscripts (A. D. 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithili Version.

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V₁) was collated for this edition. V₁ and K agree sporadically against all other manuscripts (cf. for instance, 1. 1. 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V₁ and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V₁ agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts. V₁ contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn D_{1.4.5}.

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension Y was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

¹ I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the discritical mark of N has broken

off in many places; but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or N.

The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but is unquestionably superior to the latter in so far that it is happily free from a large number of late accretions which encumber the Vulgate. Of such "omissions", exhibiting the superiority of the Bengali version, the following will serve as illustrations:

- (1) The entire Brahmā-Gaņeśa complex in adhy. 1, of which the Bengali version contains not the remotest trace. The spurious character of this passage has been discussed and demonstrated so often that it is unnecessary to dilate upon it here.¹
- (2) The short dialogue of 8 lines (71*) between Parasurāma and the shades of his ancestors, in the beginning of adhy. 2, which is wholly unnecessary here, and is, as a matter of fact, only an excerpt from a detailed description of the principal Indian tīrthas, which occurs in the Aranya (B. 3. 83. 29 ff.).
- (3) A short passage of only six lines (cf. App. I, No. 13), which represents a semewhat feeble attempt (as unnecessary as it is unsuccessful) to fill out an apparent lacuna in the original.²
- (4) A long interpolation (App. I, No. 78) of 119 lines in adhy. 138 (Bom. ed.), which gives an inflated account of the defeat and the ultimate capture of Drupada by the Pāṇḍavas. It is one of the miniature Bhārata-yuddhas—mere by-play for the benefit of the gallery—which expand and embellish the Southern recension and the Vulgate. The older version disposes of the battle in two lines, which, taking everything into consideration, is after all perhaps not a very inadequate treatment, as already remarked.
- (5) More than usual interest attaches to another omission in the Bengali version, which concerns a well-known and popular scene describing the discomfiture of Karņa at Draupadī's svayamvara, which is commonly believed to be one of the main reasons why he always entertained feelings of such deep and implacable hatred towards Kṛṣṇā (Draupadī), and lost thereafter no opportunity to hurt and humiliate her.

This passage deserves a detailed consideration. Ramesh Chandra Dutt, who had to make a very careful selection of the incidents of the epic in compressing the story, has made this scene the centre of his poetic account of the marriage of Draupadī, and given a vivid rendering of the passage in his *Epic of the Bharatas*:

"Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went and strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Surya in his splendour and like Agni in his flame,—
Pandu's sons in terror whispered, Karna sure must hit the aim!
But in proud and queenly accents Drupad's queenly daughter said:
'Monarch's daughter, born a Kshatra, Suta's son I will not wed.'
Karna heard with crimsoned forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun!"

The situation is, undoubtedly, full of dramatic possibilities. Just at the moment when the prize was going to be snatched away from the heroes of the epic by an upstart,

(Traduzioni di epica indiana), published in the Ascoli Memorial Volume, Silloye Linguistica (Torino 1930).

¹ Cf. p. LIII, footnote 1, above.

See F. Belloni-Filippi, "L'episodio di Kadrū e di Vinată nell' edizione critica del Mahābhārata"

PROLEGOMENA LXI

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfitted; and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaïd, as it is found only in K_4 $\tilde{N}_2$ Dn D_2 . 4. 5, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nīlakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Sāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, also in the entire Bengali version!

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably faked and thoroughly unreal situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadi, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Angas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1.177.4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called svayamvaras. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was vīryaśulkā: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1.185.23 f.):

प्रदिष्टशुस्का द्रुपदेन राक्षा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिष्पे न कुले न गोत्रे॥
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विदेन लक्ष्येण च संनिख्छा।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhisthira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

Examples of other less important "omissions" in the Bengali version which distinguish it from the Devanāgarī are: 54*, 60*, 71*, 152*, 171*, 274*, 277*, 689*, 1171*, 1205*, 1222*, 1270*, 1614* (proverbs, one of them being a citation from Manu), 1714* (a short list of sacred rivers), 1788*, 1827*, 1841*, all of which occur in the Vulgate, but are missing in the Bengali version.

Occasionally Bengali manuscripts agree in their readings with the Southern recension, standing in opposition to Si K (with or without D); e. g.:

- 1. 22 BS হুৰি: K (mostly) D (mostly) থিব.
- 1. 42 BS आत्मवान् : Ko. 2-4 D (mostly) एव च.
- 7. 3 B D (mostly) S परान् : K कुलान्.
- 39, 10 B D (mostly) S ਰਗ: : Śi K (with a few D) ਤੁਜ:-
- 64. 29 Ñ B D S जगाम : K ददरी, etc., etc., etc.

Other examples have been cited under the description of the K version.

In these cases, I have, as a rule, given preference to the agreement between B and S, on the postulated principle of the originality of the agreement between independent versions, adopting in the constituted text, the concordant reading; but owing to the circumstance, that sporadic contamination between B and S, as a whole, cannot be altogether denied and that there are, as a matter of fact, some Bengali manuscripts that stand, palpably, under the influence of the Southern tradition, even in the matter of minor readings, it is impossible to be perfectly certain about the originality of a reading common to B and S. I am, however, of opinion that the probability is always on the side of the concordant reading, though the evidence of this agreement may be rebutted by other considerations, such as intrinsic probability or the evidence of pertinent testimonia.

The Devanagari Version.

The Devanagari script plays in the Mahabharata textual tradition the important rôle of being the commonest medium of the contamination of different Mahabharata versions. A Devanagari manuscript of the Mahabharata may, in fact, contain practically any version or combination of versions.

Of the four "Devanāgarī" scholiasts whose commentaries were collated for the Adi, Arjunamiśra is certainly an Easterner, and bases his commentary on the Bengali text; Ratnagarbha appears to be a Southerner, and his text is evidently a blend between the Northern and the Southern texts; while Nīlakaṇṭha is quite definitely a Westerner, though he seems to have written his commentary in Benarcs. The provenance of the fourth and the last commentator mentioned above cannot be determined with certainty; but it might be surmised that Devabodha was a "Northerner"; in any case, his text (to judge by the lemmata in his commentary) shows remarkable affinities with the North-western or Kaśmīrī version (v).

Most of the Devanāgarī manuscripts, as already remarked, are eclectic on no recognizable principle: now they approach the Southern tradition (S), now the purer Northern (v). If any one were to maintain that just this composite text was the original, a patchwork of disjointed ancient passages, which had later split up into the Northern and Southern recensions (as might easily be implicitly assumed by the protagonist, say, of Nīlakantha's version), it would be a thesis difficult to substantiate. It

PROLEGOMENA LXIII

seems more natural to regard, as already observed, the Devanāgarī as a sort of "vulgar" script (like the Latin, in Europe), the script understood by the savants all over India, into which many of the local versions were, from time to time, transcribed, a circumstance which facilitated contamination and conflation.

It has been mentioned above that the Devanāgarī version contains many more interpolations than even the Bengali. It would be no exaggeration to say that the Devanāgarī manuscripts, which are by far the most numerous of Mahābhārata manuscripts, are, at the same time, the *least important* of them, with the possible exception of those of the adjoining version, Telugu.

The Devanagari Version of Arjunamis'ra.

This is in a sense a misnomer, because this Devanāgarī version, as already remarked, is nothing but a Devanāgarī transcript of the Bengali version. Instances of the concord of B and Da will be found under: 1. 4. 6; 7. 13; 8. 22; 10. 2; 11. 7; 26. 38; 33. 25 f.; 111. 4; 141. 21; 143. 6; etc., etc.

The name of the commentary is variously given as (Mahā)Bhāratārtha(pra)dīpikā, and Bhāratasamgrahadīpikā.1 The commentary on the different parvans has been handed down singly or in groups of a few parvans at a time. Complete manuscripts of the commentary are said to exist in Bengal, but even there they are not common. manuscripts, which are written in Bengali or Devanāgarī characters, have various dates in the seventeenth or later centuries; the earliest hitherto reported date is V. Sanvat 1676 (ca. A. D. 1620). Arjunamiśra, who styles himself Bhāratācārya in the colophons of his commentary, was the son of Īśāna, who was a "Reciter" (pāṭhaka) or "Prince of Reciters" (pāṭhakarāja) of the Mahābhārata, and who appears to have borne, like his son, the title Bhāratācārya. Arjunamiśra is cited by name by Nīlakantha once in his commentary on the Mahābhārata (ad B. 3. 291. 70) and was, therefore, certainly anterior to Nīlakantha, who belongs to the last quarter of the seventeenth century. Arjuna, in turn, mentions, among his predecessors: Devabodha, Vimalabodha, Śāndilya, Sarvajña-Nārāyana (also known as Nārāyaņa-Sarvajña or merely Nārāyaņa). He appears to have based his scholium closely on that of Devabodha, from whose commentary Arjuna often cites, verbatim long extracts, without specifically naming the source. Arjuna wrote also a commentary on the Purusasukta, to which he himself refers in the Dipika on B. 14. 25. Telang² surmises that he is posterior to the Vedantist Śamkarācārya; and Holtzmann's assigns him to the thirteenth or fourteenth century, both without mentioning any cogent reasons for their assumptions. Arjuna has treated the Hariyamsa as an integral part of the epic, elaborately defending this position; his commentary, therefore, embraces the Harivamsa also.4

¹ See, for further details, Haraprasada Shastri, A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collections of the Asiatic Society of Bengul (Calcutta 1928), Preface, pp. lxixff.; Holtzmann, Das Mahābhārata, 3. 67 f.; and Sukthankar, "Arjunamis'ra", Dr. Modi Memorial Volume, p. 565 f.

² The Bhagavadgītā (S. B. E. vol. 8), p. 204.

⁸ Das Mahābhürata, 3, 67 f.

^{*} Haraprasada Sastri, op. eit. p. xxxvi, wrongly assumes that it was Arjunamis'ra who "boldly made the proposal of including the Harivanisa 12,000" in the Mbh. This fact is already implied in the Parvasamgraha, which calls Harivanisa the Khila and includes it in the list of the 100 sub-parvans!

LXIV PROLEGOMENA

Following the example of my predecessors, I have utilized Devanāgarī manuscripts of his commentary and treated his version as a sub-division of the Devanāgarī version. The two Devanāgarī manuscripts utilized by me are, however, extremely corrupt. Moreover, the text they contain is evidently contaminated from the Vulgate, as proved by the glaring discrepancies that exist between the readings of the text and the lemmata in the commentary (e. g. 1. 1. 17, 22). This corruption of the Arjunamiśra manuscripts, I could not explain at first, but now it is clear that it is due to their being faulty transcripts of Bengali originals. Two such Bengali manuscripts¹ (unaccompanied by the epic text) were sent to me subsequently by my kind friend Professor Sushil Kumar De of the University of Dacca from the collection of the Dacca University. These manuscripts are far superior, as is but natural, to the Devanāgarī manuscripts. It would seem, therefore, expedient to secure and use, whenever possible, good old Bengali manuscripts of Arjunamiśra's commentary, treating his version as an offshoot of the Bengali version (with the symbol Ba); or, still better, such Bengali manuscripts of his commentary as are unaccompanied by the epic text. The reason of the last precaution will be presently explained.

A word of caution is here necessary in regard to what are cited in the critical notes as the readings of Arjunamiśra. The readings found in the (epic) text accompanying the commentary have, as a rule, been taken to represent the readings of Arjunamiśra. The commentary was consulted by me only occasionally, in case of doubt or difficulty, or when a pāthāntara was noticed during a hurried perusal of the commentary. It is, therefore, more than likely that, since the (epic) text of our Arjunamiśra manuscripts is conflated with various types of texts, in particular with the Nīlakantha type, some errors in our readings have crept in. Such errors can, however, be rectified only by carefully working through the whole commentary word for word, and comparing the lemmata with the (epic) text of the manuscripts. Even then one can, of course, be sure only of the words and passages actually cited by the scholiast.

In passing, it may be mentioned that the practice of combining text and commentary in one manuscript is probably not very old. It is almost certain that the autograph copy of the commentator was not made up on the tripartite system of combining the epic text and commentary in such a way that text occupies a central strip of the folio, while the commentary is written in two narrow strips, one at the top and the other at the bottom of the folio, which is the prototype of the Bombay pothi-form editions. The scholiast must have written his commentary, certainly at first, on separate leaves, especially in the case of voluminous texts like those of the two epics. Accordingly the commentaries of Devabodha and Vimalabodha have been handed down always unaccompanied by the epic text. Those of Arjunamiśra and Nīlakantha, on the other hand, are generally accompanied by the epic text, but the two Dacca manuscripts (lent to me by Professor De), as was mentioned above, contained only the commentary. The two elements—text and commentary—appear to have been combined into the tripartite form by professional scribes. If this combination was done under the supervision of the commentator or at

¹ Dacca University Collection, Nos. 989 A, and 2318 B (dated Saka 1689).

² Cf. Winternitz, Indol. Prag. 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", ABI. 11. 167 f.

PROLEGOMENA LXV

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text; but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nīlakantha: the Vulgate.

Nīlakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari. Nīlakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nīlakaṇṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected from different parts of India, with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities:

बहुन्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमश्यम्। प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiastsinformation, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the Variants cited by Nīlakantha will be found in the footnotes under: received text. 1. 1. 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188; 2. 6, 64, 243; 3. 19, 149, 189; 4. 1; 5. 9; 11. 1; 13. 2, 29; 14. 8, 16; 16. 10, 33 (found only in Cd!); 18. 11; 19. 6; 24. 9; 27. 35; 28. 24; 30. 5 (not found elsewhere!), 11; 32. 18; 33. 20; 38. 30; 39. 11; 46. 25, 29 (not found elsewhere!); 49. 4, 17; 50. 9-12. 17; 51. 4 (not found elsewhere!), 5; 53. 84; 54. 8, 8; 55. 3; 57. 21, 22, 78; 58. 35 f., 50; 59. 54; 62. 10; 68. 38; 69. 26; 70. 3, 19, 46; 71. 31, 51; 82. 8; 87. 12; 88. 22; 89. 51; 92. 43; 102. 23; 109. 10, 12, 15 (not found elsewhere!); 110. 33; 114. 2; 117. 9; 118. 9; 120. 10 (Nilp समन्वयात् as in text; om. through oversight; cf. B. 1. 180. 10); 124. 32; 125. 2; 131. 8; 133. 18 ("Gaudapātha"); 141. 7; 143. 12; 148. 10; 150. 15; 153. 3; 154. 2, 13; 155. 28, 34, 49; 158. 14 (mentions Devabodha!), 46; 161. 4 (not found elsewhere!); 168. 25; 169. 20; 170. 21; 171. 7; 178.

¹ See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nīlakaṇṭḥa's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, KZ. 44. 70 ff.

9; 186. 1; 188. colophon (mentions S interpolation, the Nāļāyanī episode); 190. 5; 191. 18; 192. 10, 27; 197. 14; 199. 19, 30; 206. 2; 207. 23; 214. 9, 11; 218. 31, 33 (not found elsewhere!); 219. 3; 221. 5 (not found elsewhere!); 223. 17. The readings of Nīlakantha's own text are, as a rule, inferior; our text readings will be found mostly among Nīlakantha's pathāntaras.

Nīlakaṇṭha refers to Devabodha, Vimalabodha, Arjunamiśra, Ratnagarbha, and Sarvajña-Nārāyaṇa, in the course of his comments on the different parvans. To Devabodha, who is one of the oldest (if not the oldest) commentators of the Mahābhārata hitherto known, he refers while commenting on 1. 158. 14 (= B. 1. 170. 15.):

न नंहसाः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनस्रजः। कुबेरस्य यथोष्णीयं किं मां समुपसर्पथ॥

इति प्राचीनः पाठो देववोधादिभिर्व्याख्यातत्वात ।

Not a single word of this stanza, as cited here, is commented on, however, by Devabodha! The only word in Devabodha's scholium which might possibly have been taken from some reading of the stanza before Devabodha is মন্তনা: (= परिणः) and that does not occur in the reading of the stanza cited by Nīlakaṇṭha. The mention of Devabodha by Nīlakaṇṭha here, is, therefore, surely honoris causa. Such mistakes by commentators are far too frequent to cause surprise or need comment.¹ It is, however, noteworthy that the reason Nīlakaṇṭha assigns for considering this as an ancient variant is that it had been commented on by Devabodha and others. This shows that Nīlakaṇṭha held Devabodha in high esteem, and reckons him among the ancient authorities. What Nīlakaṇṭha regards as "ancient" (prācīna) is of course a matter for speculation. Nevertheless I do not think that he would have called Devabodha a "prācīna" commentator, unless the interval between them was at least four or five centuries. Nīlakaṇṭha refers to Devabodha again in B. 7. 82. 2: ময়ৢपर्कसभये पठन्त इति देखवोध: Arjunamiśra he cites in his comment on B. 3. 291. 70: আङ्थान शियुणदक्षिणान इहार्युनिभिशः.

Since Arjunamiśra also cites Devabodha, we can arrange the three commentators in an incontrovertible sequence: Devabodha—Arjunamiśra—Nīlakaṇṭha.²

The text used or prepared by Nilakantha is a smooth and eclectic but inferior text, of an inclusive rather than exclusive type, with an inconsiderable amount of Southern element.

As instances of simplification in the Vulgate, I may cite: 1. 2. 144 Text चामिभो: (Vulg. वा विमो; cf. 1. 13. 20; 41. 21); 2. 189 श्लोकाग्रं (श्लोकानां); 10. 6 कामया (कामं मां; cf. 1. 187. 6); 37. 10 दिवं स्तब्ध्वेव विष्टितः (शवं स्कन्धे प्रतिष्टितं); 39. 16 दित्स (देहि); 45. 16 बाल एवाभिजातोऽसि (भिषिक्तस्तवं); 62. 12 त्सक् (सर्वे); 96. 16 शुप्राणां (सर्वेषां); 122. 5 प्रवृक्षति (हरत्युत); 122. 42 तहतं (तदेतत्); 139. 18 विल्जमानेव लता (ल्जमानेव ललना); 150. 8 वसतीः (रजनीः); 221. 1 शुक्ते (वहाँ); etc., etc.

in a paper read before the International Congress of Orientalists, Leiden (1931), and entitled "Miscellaneous Notes on Mahābhārata Commentators"; of. the summary in Actes du XVIIIs Congres International des orientalistes (Leiden 1932), p. 156.

¹ Cf. Kielhorn, "On the Jainendra Vyākaraņa", Ind. Ant. 10. 75; 16. 24; and Sukthankar, "Miscellaneous Notes on Mammaṭa's Kāvyaprakās'a", ZDMG. 66 (1912). 541 f.

² Many of these facts were communicated by me

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are: 1. 2. 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा); 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा); 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्तवं); 181. 25 अह नत् (अवधीत्); 184. 1 ज्ञवीहि (बदस्त); etc., etc.

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nīlakantha or by one of his immediate predecessors in the field: 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc., etc., as also passage No. 56 of App. I.

Nīlakaṇṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value, to the utter neglect of far superior texts, such as the Kaśmīrī or Bengali.

Nīlakantha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a thesaurus of all excellences (culled no matter from what source). At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nīlakantha naïvely remarks (Bom. ed. Udyoga 42):

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातानसंप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्याठान् श्लोकांश्व गुणोयसंहारन्यायेनैकीकृत्य

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Adi 196 (Bom. ed.), the Nāļāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are typical Southern interpolations, not found in any Northern manuscript:

" अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपारुयानप्रनथोऽध्यायद्वयात्मकः क्रवित्पुस्तके पठ्यते ।

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्षचित्रसके) without furnishing any further information about the manuscripts in question. But, fortunately, he is not always so reticent. Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145. 20 (अत्रोत्तरार्ध गोडपाठ एव दर्यते) and elsewhere; cf. his notes on B. 3. 119. 3, and on 6. 43. 1 (गीता सुगीता कर्तच्या इत्यादयः सार्धाः पत्र श्लोका गोडिन पञ्चन्ते).

It must be said to his credit that there is at least one place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B. 1. 22. 1:

नागाश्व संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठन्ति । कांश्विदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषा-न्पठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धि न प्रतीमः । ⁴

The (printed) editions of Nilakantha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nilakantha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nīlakantha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App. I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations:

Winternitz, Ind. Ant. 27 (1898). 128.

¹ Even Holtzmann, Das Mahābhārata, 3. 74: "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedeutung".

² Cf. Telang, The Bhagavadgītā, p. 203 f.; and

⁸ Cf. our note on adhy. 188 (p. 757).

⁴ Cf. our note on adhy, 19 (p. 132).

27* इदं शतसहस्राख्यं स्रोकानां पुण्यकर्मणाम्। उपाख्यानैः सह क्षेयं श्राब्यं भारतमुत्तमम् ॥ B. 1. 1. 101 f. 146* संशासकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम । किरीटिनाभिनिष्कम्य गसिता यमसादनम् ॥ B. 1. 2. 261 148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः। नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ В. 1. 2. 262 224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः। जातस्तपसि तीवे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ॥ B. 1. 8. 3 314* गुरुहिं सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः। B. 1. 28. 4 752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्ञना विदुः। B. 1. 79. 13 1048* उक्त्वा जन्मकुलं महां नासि दाशस्त्रतेति च । B. 1. 105. 9 1099* खल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत्। अधर्म एवं विप्रपे बहुदुः खफलप्रदः ॥ В. 1. 108. 12 1805* आहरिष्यन्नयं ननं प्रीति वो वर्धियप्यति। B. 1. 184. 19 1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम्। B. 1. 200. 26 2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम्। यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्तोत्यभयदं पदम् ॥ В. 1. 217. 35

It would, however, hardly repay, now, the trouble to re-edit, from manuscripts, the version of Nīlakantha, as there are far better versions that could be edited instead, for instance, the Kaśmīrī.

The manuscripts of the Nīlakantha version (which show among themselves slight discrepancies) contain a number of lines which are not found in any of the other versions (except occasionally in a few manuscripts of the composite Devanāgarī version); e.g. 102*, 147*, 276*, 412*, 493*, 574*, 699*, 765*, 838*, 1270*, 1457*, etc. They belong perhaps to the oral tradition which, at one time, had probably as great value and authority as the written text.

Nīlakaṇṭha has misunderstood the text, and given doubtful, far-fetched or fanciful interpretations at: B. 1. 1. 52 (मनु:=मन्त्रः!), 275 (नकल्कः); 2. 33 (शौनक = बृद्धतम!); 17. 12 (कलश); 23. 15 (Vedantic interpretation); 27. 8 (मनःसंहर्षजं); 37. 15 (the difference between हेनु and कारण); 43. 22 (गरें:); 47. 11 (अतकाकीयें:); 50. 3 (ब्रह्माणं=आचार्यं!); 61. 11 (वृकोदरः); 63. 90 (संहिताः); 131. 52 (अवसीदेत); 164. 9 (context); 166. 10 (एकतमं); 232. 1-7, 19 (esoteric meaning); etc., etc.

Nīlakantha's stanza (B. 1. 145. 20):

प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापञ्चः प्रलापञ्चमिदं वचः। प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽव्रवीत्॥

which appears to be sheer nonsense is so in fact. No other version, as far as I know, contains this mystifying repetition. The explanation of the stanza given by Nīlakaṇṭha is childish, to say the least.

The stanza containing the unintelligible word কুলির (v. l. কলির), which Nilakantha has great difficulty in explaining:

ततो दुर्योधनः शूरः कुलिङ्गस्य मते स्थितः। पाण्डवान्विविधोपाये राज्यहेतोरपीडयत्।

looks uncommonly like one of the kūṭaślokas, said to be interspersed by Vyāsa at different places in his poem, in order to puzzle and confuse his divine amanuensis, but is, un-

PROLEGOMENA LXIX

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1.55.8):

ततो दुर्योधनः ऋरः कर्णश्च सहसौवलः । तेषां निम्नहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कुलिज्ञस्य in the former stanza is only a mislection of the original किल्रिस्य (often mis-written किन्द्रस्य, किल्रिस्य), which is the Southern equivalent of किल्रिस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kanika (named after the famous authority Kanika or Kaninka cited in the Arthasāstra of Kautilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nīlakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that one sentence of the original has remained hanging in the air and cannot be construed at all! The story begins at B. 1. 104. 9. All goes well till stanza 28:

अहोऽयं भिष्ममर्थादो नाश्रमे वस्तुमर्हति । तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29:

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम्। पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तथा॥

"Having spoken thus among themselves, they [scil. the inmates of the hermitage] to the anchorite Dirghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī; about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinaḥ) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is conflated; it is a most clumsy blend of interpolations from two entirely different sources (Y and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha.

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions by superposition, like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Ganesa episode, which latter is found only in late Northern

(Devanāgarī) manuscripts: exactly like the Kumbhakonam edition. The collation of this version was discontinued after the second adhyāya. The version may be safely ignored as useless for critical purposes.

The Devanagari Version of Devabodha.

A commentary older and more important than the Arthadīpikā of Arjunamiśra, and one more neglected still, is the Jñānadīpikā of Devabodha, cited here as Cd. Devabodha is certainly earlier than Vimalabodha, Arjunamiśra and Nīlakantha, all of whom cite him with great respect, and probably earlier than Sarvajña-Nārāyaṇa and Vādirāja. He is, therefore, most likely, the earliest commentator of the Mahābhārata hitherto known, and, in my opinion, also the best. The commentary is in any case most valuable, and its evidence, both positive and negative, of supreme importance for the constitution of the text.

The Jäänadīpikā is a concise ṭīkā; that is, a running commentary, explaining, as a rule, only the difficult words and passages in the text. Occasionally it offers explanations of constructional obscurities and grammatical difficulties, and gives the gist of passages; in the latter case, usually, under citation of entire verses (i. c. half ślokas) from the text. The extent of the commentary on the Ādi is given in one manuscript as 1400 granthas. The homage which Arjuna pays to Devabodha in the Introduction to his scholium is not a mere matter of form. Arjuna has in fact based his commentary largely on that of his predecessor. He has copied very large portions of Devabodha's commentary, sometimes verbatim, sometimes in extract. Moreover even when the two commentaries differ, the influence of Devabodha is plainly discernible. In fact, the Arthadīpikā may be considered as a revised and enlarged edition of the Jäänadīpikā. The similarity of the names is suggestive and worthy of note.

Unlike the commentaries of Arjunamiśra, Nīlakantha and Ratnagarbha, that of Devabodha is unaccompanied by the epic text. The question what was Devabodha's text cannot, therefore, be answered with any high degree of certainty. The entire Southern recension and even the Vulgate may, however, be definitely ruled out. There remain the Bengali, Śāradā and "K" versions. With the latter two, the pratīkas of Devabodha seem to show greater affinity than with the Bengali version. For instance, Devabodha has no comment on any of the six adhyāyas (including the Kaṇikanīti) of the central sub-recension (7), which are missing in Śāradā and K. Worthy of special note is the absence of all reference to the Kaṇikanīti in Devabodha's commentary, since the passage has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakantha. Still greater probative value has an addition which is peculiar to the Kaśmīrī version. This version adds at the very end of the Ādi a supplementary and superfluous adhyāya,—an addition which is only a variant of the well-known Purāṇic tale of Śvetaki's sacrifice, occurring earlier in the course of the same parvan. Curiously enough, the king who is called Śvetaki in the first version is here called Śvetaketu! That the version of Devabodha contained this additional adhyāya is revealed by the concluding remark of Devabodha's commentary on the Ādi: केवकेदिक वास. This remark will not apply to any version which has not the additional adhyāya peculiar to the Kaśmīrī version. These considerations tend to show that the version of Devabodha was of the Śāradā-K type. And the inference is confirmed by many minor agreements, which need not be cited here.

The Composite Devanagari Version.

The fourteen manuscripts (D_{1-14}) comprising this version are *misch-codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D_{3-14}) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

Di is akin to Dn and looks uncommonly like a Nīlakantha manuscript minus the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nilakantha manuscripts by the unaccountable omission of the entire Brahmā-Ganeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Ganesa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāndavas capture Drupada and hand him over as gurudakşinā to their preceptor, Ācārya Drona (App I, No. 78). omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kaśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to Si K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — Da (like Da) is akin to Ks-c and might have been with advantage classed with them; see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Aranyaparvan in adhy. 2. - D₃ is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Sakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. - D4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 605*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App. I: 35, 46-48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67-69, etc., etc. — Ds (like Dz) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K₈₋₆, with which it might have been with advantage classed. Like K4.0, it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App. I. — The manuscripts Do. were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the s group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D₈₋₁₄, as already remarked, were collated only as specimens for the first two adhyāyas and discontinued thereafter. — Of these, D_{8-12.14} are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D₁₈, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D₁₄ is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kaśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63; 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

PROLEGOMENA

The Devanāgarī manuscripts of the Mahābhārata in the Tanjore Library seem to have been all copied during the régime of the Maratha Chiefs of Tanjore, and are a blend of the Northern and Southern recensions, and, as such, of little value for textcritical purposes.

The Telugu Version.

The Telugu version, situated as it is on the boundary line which divides the Northern from the Southern recension, was particularly open to contamination from the Northern tradition. We accordingly find that the majority of Telugu manuscripts are eclectic on no recognizable principles, presenting somewhat the aspect of a mosaic of the texts of the Northern and Southern recensions, not unlike the Kumbhakonam edition. texts of the Northern and Southern recensions, not unlike the Kumbhakonam edition. Ti is one of the extremely few Southern manuscripts which contain the (Northern) salutational stanza नाएको नमस्त्र्य etc. For the Northern element in the make-up of Ti, cf. 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, etc., etc. As compared with Ti, Ti shows a purer Southern tradition and has distinct leanings towards the Grantha version. — Ti only replaces the fragmentary manuscript Ti, which breaks off at the end of adhy. 181.

Important variants of one other Telugu manuscript (Tanjore 11809) are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern recension. It does not differ appreciably from our Telugu manuscript.

appreciably from our Telugu manuscripts.

The Grantha Version.

The Grantha version is the version of the Tamil country, and is written in the so-called Grantha script. It is one of the two important Southern versions, the other being the Malayālam. The Grantha version—to judge by the manuscripts utilized for the Critical Edition, and for Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension—is more heavily interpolated than the Malayalam, and is also more influenced, on the whole, by the Northern recension.

For the beginning of the Adi, we get, temporarily, the sub-groups G1-3 and G4-6, For the beginning of the Adi, we get, temporarily, the sub-groups G₁₋₃ and G₄₋₆, but soon the configuration changes to G_{1.2.4.5} versus G_{3.6}. The latter group (G_{3.6}) represents the purer Southern tradition, agreeing with M against the other Southern manuscripts, whereas the four MSS. G_{1.2.4.5} are not merely heavily interpolated but stand palpably under Northern influence. All Grantha manuscripts are probably contaminated (directly or indirectly) from Northern sources in different degrees. G₅ shows, on the whole, little Northern influence, but 419*, 494*, 693*, 1310*, 1312*, 1885*, 1975*, and passage No. 73 of App. I, show that even G₅ is probably not entirely free from contamination, since all these (Northern) passages are missing in M.

Sastri's edition of the Southern recension gives the (most important) variants of five Grantha manuscripts of which three, &, & and & (the latter being Sastri's "principal text") are identical with our G₄, G₅ and G₆ respectively. Extracts from a Grantha manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 65) have been given by Professor Winternitz¹ and compared with the text of the Bombay edition (Saka 1799). The passages which differ from the Bombay edition

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line: a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted.¹

The clearest proof² of the contamination of G_{1,2,4,5} from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1.20.

1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of G_{1,2,4,5} by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in G_{1,2,4,5} from a late Northern source is a passage referred to already, No. 14 of App. I, which describes the circumstances under which Aruna becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf. also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No. 76 of App. I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations: 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc., etc.

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No. 35-39, 73 and 93 of App. I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e. g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc., etc.

G₇, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायणं नमस्त्र्य etc. is, like T₁, a typical blend of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy. 2. Its composite character may be seen from: 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc., etc.

The Malayālam Version.

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, the best Southern version. It is not only largely free from the interpolations of σ (= TG), but appears to be also less influenced by N than σ , wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are: 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc.; and the following passages of App. I: 35-39, and 73.

The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of

all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

² Cf. Sukthankar, "Epic Studies III", ABI. 11, 269.

M₁ often stands in antagonism to M₂₋₄, sometimes agreeing with manuscripts of the Northern recension; and is, therefore, an untrustworthy guide. M_{1,2,4} are incomplete manuscripts, ending with adhy. 53; in other words, with the Astikaparvan. M₆₋₈ replace these manuscripts in the Sambhavaparvan, which is the name under which the remaining portion of the Adi is known in the Southern recension. This practice of writing the two portions of the Adi in separate volumes is worthy of note, as an archaic survival. It is, in my opinion, the reflex of some half-forgotten factor connected with the compilation of the Adi, and seems to me to be text-critically highly important. It should seem that the South has never completely assimilated the (Northern) division of the epic into the conventional eighteen parvans.

Instances of additional passages which distinguish M from all other versions are: 407*, 453*, 800*, 801*, 842*, 970*, 1051*, 1052*, 1278*, 1437*, 1438*, 1613*, 1678*, 1709*, 1871*, etc.

M₆₋₈ constitute really one manuscript, as is proved, for instance, by their repeating the following indubitable clerical errors: (i) in 1. 85. 25, M₆₋₈ repeat inconsequentially the words प्रयन्तीह लोके नासाधन:; (ii) in 1. 154. 13, they omit 13° and 13°, transposing 13° and 13°, which they read as one line; (iii) in 1. 193. 1, they all read the meaningless अनार विद्वतं दूर (Text त्वाकार विद्रुरं प्रति); (iv) they read 1. 213. 4°-5° erroneously after stanza 31 of adhy. 212; (v) in 1. 213. 6, M_{6.8} omit the words च यशस्त्रिन: of the text, for which M₇ shows a lacuna. Instances of readings peculiar to M₆₋₈ are (reference to adhyāya and śloka):

58. 6 M₆₋₈ समाजग्मुः : rest समापेतुः.

106. 2 Mo-s समतोषयत् : rest समतर्पयत्.

157. 9 Me-s शंकरस्तुष्टः : rest भगवांस्तुष्टः.

Conflation in $M_{6.7}$ is suggested by 1. 209. 19, where $M_{6.7}$ have both the Northern reading and the Southern reading.

It may be added that the cases cited are merely by way of illustrations. A careful study of the critical apparatus would easily furnish scores of other instances.

This version has several striking agreements with $\hat{S}_1$, a fact all the more impressive, because M, a Southern version, hails from the province at the opposite end of India from the province of $\hat{S}_1$, a Northern version; for instance, Malayālam supports $\hat{S}_1$ (against T G) in omitting the spurious parts of adhy. 128–129 of the Bombay edition.

Winternitz has published, in Devanāgarī transcript, portions of a fragmentary Malayālam manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 158), which contains twelve chapters of the Sambhavaparvan. The extracts contain the beginning of the Pūruvamśānukīrtana (our adhy. 90), the passage referring to Śakuntalā and the birth of Bharata (our 1. 90. 27-34), and the end of the adhyāya (our 1. 90. 93-96). The manuscript correctly shows the Southern transposition of the Śakuntalā and Yayāti episodes. It is interesting to observe that this manuscript also further shows the anticipation of 1. 89. 1-16, before the Yayāti episode, which is found in our Malayālam manuscripts (cf. note on p. 282) and in the conflated MSS. G4. 5 (cf. note on p. 992), and which is text-critically highly important.

¹ Winternitz, Ind. Ant. 1898. 134 ff.

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under: 1. 1. 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189; 2. 160; 4. 4; 7. 10; 24. 1; 36. 3; 39. 2, 16; 53. 31; 54. 6, 7; 57. 81; 61. 98; 67. 28; 68. 16, 51; 69. 9; 73. 33; 77. 9; 78. 23; 80. 2; 84. 14; 86. 1; 92. 45; 93. 14; 94. 9, 27, 32; 95. 8; 96. 2, 57; 98. 5, 12; 113. 22; 117. 5, 23; 119. 30; 123. 39; 129. 9-11 (om. in M); 132. 1; 136. 1; 138. 10; 139. 11 (om. in M); 142. 19; 150. 10, 26; etc., etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other; in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Adi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G_{1-2} and G_{4-6} ; but soon the configuration changes and, from about adhy. 25 onwards, we get the grouping $G_{1,2,4,5}$: $G_{3,6}$. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, $G_{1,2,4,5}$ frequently agree with $\tilde{N}$ V₁ B D; M agrees with $\tilde{S}_1$; $\tilde{S}_1$ and Dn agree with $\tilde{S}_2$: against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes: firstly, initial fluidity of the text; and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity: to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Ganesa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was first published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free recitation by Vaisampāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again recited by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text verbatim et literatim. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1.57.74f.). Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils: Sumantu, Jaimini, Paila, Suka, and Vaisampāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published five separate versions of the epic:

संदितास्तैः पृथत्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः।

As is well known, there is preserved a work which actually passes for the Aśvame-dhaparva of the Bhārata of Jaimini (whether it is actually so or not) and which is totally different from our Aśvamedhaparvan.

Here, I think, we have a clear glimpse of the early history of the text. Two facts emerge rather clearly out of the chaos: firstly, the text was originally committed to memory and recited freely; secondly, different rhapsodists recited differently. This has indeed been assumed by many writers on the subject.\(^1\) All that is quite natural and intelligible. As a matter of fact, from generation to generation, from place to place, from bard to bard, the wording, even the contents, would vary a little, until the text is committed to writing, which is the beginning of a different phase in its history. The view that the epic has reached its present form by a gradual process of addition and alteration receives strong support from the fact that this process is not stopped even by scriptal fixation.\(^2\) The study of the manuscripts themselves, which belong to a very late phase in the evolution of the text, shows that texts must have been constantly amplified and altered by conflation. Such derangements, it may be observed, do not totally destroy, as might be imagined, the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but merely complicate its use and interpretation.

CRITICAL PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CONSTITUTION OF THE TEXT

As already remarked, the Mahābhārata versions when they first come within our ken appear already dispersed in several distinct groups. The original, from which all these versions are derived, is itself preserved in no authentic copy contemporaneous with, or even reasonably close to, its period of composition. We can only reconstruct the original, approximately, by comparative methods. We recognize today, as already explained, two recensions, descended from the original, each recension embracing a plurality of versions, each version being divided into a multiplicity of sub-groups. The ultimate problem is to unify, as far as possible, this manuscript tradition: to evolve, by comparative methods, a form of the text that will explain this phenomenal wealth of divergent and conflicting texts, and justify it.

Before I elucidate the critical principles followed in preparing the constituted text of the Adi, I must review briefly other principles of textual criticism and textual reconstruction, and discuss the applicability of these principles to the Mahābhārata Problem.

THE CLASSICAL MODEL

The method that naturally presents itself first to our mind is the time-honoured method of Classical Philology.⁸ The older school of classical philologists distinguished four stages in the work of preparing a critical edition of a classical text: (1) Heuristics,

¹ For instance, Winternitz, Geschichte der ind. Litteratur, 1. 396.

² Lüders, Deutsche Literaturzeitung, 1929. 1143.

⁸ See Ruben, "Schwierigkeiten der Textkritik des Mahabharata", *Acta Orientalia*, 8. 240-256; and Sukthankar, *ABI*. 11. 259 ff.

i. e. assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and testimonia in the form of a genealogical tree; (2) Recensio, i. e. restoration of the text of the archetype; (3) Emendatio, i. e. restoration of the text of the author; and, finally, (4) Higher Criticism, i. e. separation of the sources utilized by the author.

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype; and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations. Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist: restoration of the text, as far as possible, to its original form. But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem: how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines; a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides; a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues; a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it.

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants. Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence. As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning. From the grammatical point of view also, they are both equally valid. One of the variants may be a trifle more suitable than the other; for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Atmanepada. But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solccism may be a genuine lapsus calami of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages. No

¹ Cf. Winternitz, Indol. Prog. 1. 61; and Charpentier, Orient. Literaturzeitung, 1932, 276 f.

convincing proof can in general be given to establish either the originality or the spuriousness of any given passage of this type. What may fairly be regarded as interpolations are in general so ingeniously fashioned and so cunningly fitted in that, except under very favourable circumstances, the intrinsic (contextual) evidence is inconclusive.

For these and other reasons it is not always easy to correlate the divergent recensions, to discriminate between the variants, and to constitute a wholly unobjectionable

single text.

This difficulty has its origin in the circumstance that in the Mahābhārata manuscript tradition, perhaps as much as in any literary tradition, the textual critic is faced with a bewildering profusion of versions as also with an amazing mixture of versions. Contrary tendencies have been at work in the evolution of the text. While, on the one hand, some elements have been working, from the earliest times, for the development of different types; on the other hand, there were not wanting elements that operated against the evolution of sharply differentiated types. To understand the phenomenon of this luxuriant growth and indiscriminate fusion of versions, one must appreciate certain details of historical moment, certain special factors in the transmission of the Mahābhārata, traits which distinguish our work from every other known text except the Rāmāyaṇa and perhaps other similar ancient epopees. ancient epopees.

Let us examino closely the character of the differences between the two recensions to start with. The differences are of three kinds. Broadly speaking, each recension differs from the other, firstly, in point of readings of the common stanzas; secondly, in point of additions (or omissions) of short and long passages; and, thirdly, in point of sequence of the text-units. How do these differences at all arise?

Our first thought would be to attempt to explain the additions or omissions as the result of conscious editorial revision, or of clerical error, or partly of one and partly of the other. But the frequent differences in sequence, especially when no material gain is perceptible in either arrangement, rather support the explanation suggested above that both recensions are, in final analysis, independent copies of an orally transmitted text. The suggestion is confirmed by the consideration of the variation of the first type, namely, minor differences in the readings of the stanzas common to the two recensions, which confront us step by step throughout the parvan, nay, throughout the epic, as the partial collations of the other parvans now available at the Institute clearly show.

It will be found for one thing perfectly useless to try to derive mechanically one set of readings uniformly from the other. Hundreds and thousands of the minor readings are nothing more than mere synonyms or paraphrases, grammatically and semantically equivalent, but graphically totally unrelated. They, therefore, cannot be all corruptions, in the ordinary sense of the word, of a written archetype. The vast majority of these variants cannot again be due to the zeal of a purist trying to correct the solecisms of the received text, or to the whim of a minor poet endeavouring to polish its diction or style. Had that been the case, we should find that the enthusiasm of the reformer had evaporated long before he had reached the middle or at least the end of the first parvan. The

^{· 1} The conditions are analogous to that of the Rămāyana recensions, as revealed by the researches

PROLEGOMENA LXXIX

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by word of mouth, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization: to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down independently in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts and extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, variae lectiones and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken mostly from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nīlakantha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a lectio difficilior or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages:

LXXX PROLEGOMENA

the difference is merely in our ideas of what is meant by "improvement" of the text. I have cited above the instance of Nīlakantha, who himself says that he had collected and compared Mahābhārata manuscripts from different parts of India in order to ascertain the "best" readings. The other commentators also, Devabodha, Arjunamiśra and Ratnagarbha, cite pāṭhāntaras and speak of apapāṭhas ("bad readings"). These they could have got only from a comparison of different manuscripts.

The texts favoured by the ancients appear to have been of the inclusive, rather than of the exclusive, type. This is proved in the case of Nilakantha by a remark of his cited above, where, he naïvely admits that he had put together the stanzas which had been commented on by the ancient Bhāṣyakāras, and others he had found in modern manuscripts, with the idea of making a "thesaurus of excellences." The remark does not apply by any means exclusively to the Sanatsujāta episode, to which it is appended, at any rate as far as Nīlakantha is concerned. In the Adi, we have abundant evidence that he has borrowed, according to his fancy, passages, short and long, from the Southern recension. The critical notes will show that his text includes a large number of Southern passages which are not found in any other Northern version, such as, for example, the catalogue of forest trees, which serves in a modest way for a description of the sylvan scenery amidst which Uparicara Vasu finds himself:

513* अशोकेश्चम्पकेश्वृतैस्तिलकेरतिमुक्तकेः। पुंनागैः कर्णिकारेश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः। पनसैर्नारिकेलेश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा। पतैरन्येमहावृक्षेः पुण्यैः स्वादुफलेर्युतम्।

At one place, as was shown above, Nilakantha has disfigured his text in his frantic attempt to squeeze into it a lengthy (Southern) passage containing some details which did not fit into his own text. This he has done, be it noted, at the risk of making his text wholly unintellgible, without a word of apology or explanation. Professor Winternitz, while criticizing Dahlmann's Das Mahābhārata, has pointed out this incongruity1: "The story . . . which relates how Dirghatamas is insulted by his wife Pradvesi, and how he consequently establishes the fixed rule (maryādā) that henceforth a woman shall always have to adhere to one husband, whether he be alive or dead, and that a woman who goes to another man shall go to hell, thus forbidding any kind of remarriage of widows . . . is strangely out of place2 in a chapter treating of Niyoga." As was pointed out above, in consequence of the intrusion of this foreign matter, the first half of the stanza of the original text is separated from the second half by 27 lines. That in itself is, however, not a very serious matter in Mahābhārata textual tradition, where such transpositions are a common occurrence. But in the present instance, this transfer has had the unexpected and undesirable result that the subject of the sentence, which was left behind in the first half of the stanza, remains to the end without its predicate, which latter, being shunted off to such a remote distance, was furnished with a new and entirely different subject! The effect of this arrangement on the original story may be easily imagined.

¹ JRAS, 1897, 723 footnote.

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nilakantha. We can date Nilakantha with fair accuracy. Again Nilakantha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group G1.2.4.5 of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, G1.2.4.5 contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS. G1.2.4.5 from a Northern source; or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension? There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of G1.2.4.5 happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "fingerprints," so to say, by which we can easily and confidently trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class ?) - a mere string of attributes of Garuda-wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1,2,4,5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in S₁ and K (that is, in the group v), for example, the Kanikanīti.² In the particular case of the Kanikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

¹ Cf. Ruben, Acta Orientalia, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", ABI. 11. 269 ff. ² App. I, No. 81.

highly probable that the passage is spurious, and the corresponding agreement between some of the (more or less) independent versions is unoriginal.

There are indeed yet more difficult cases, where the evidence pro et contra of documentary and intrinsic probability is equally balanced, as far as we can at present judge. In such cases we are forced to look for small things which look suspicious and lead us to probabilities, not facts.

The problem is clearly not solved by formulating a priori a hypothesis as to the interrelationship of the different versions and fix the text in terms of some preconceived formula; for instance, by assuming as absolutely independent a certain number of these divergent versions, and laying down an arithmetical rule that whatever is common to two or more of such and such versions must be original. In this method, we can easily deceive ourselves and others; for the results arrived at will appear sounder than in reality they are. Even though the formal operations may be a piece of flawless logic, nevertheless the results, being based on premises possibly unsound though apparently clear and definite, may be wholly fictitious. The study of the manuscripts themselves must first teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that their interrelationship is of most complex character. The critical apparatus is a veritable labyrinth of complicated and intermingled versions, each with a long and intricate history of its own behind it. We have unfortunately no single thread to guide us out of the maze, but rather a collection of strands intertwined and entangled and leading along divergent paths. With the epic text as preserved in the extant Mahābhārata manuscripts, we stand, I am fully persuaded, at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts, carried out—providentially—in a haphazard fashion, through centuries of diaskeuastic activities; and that with the possible exception of the Sāradā (Kas'mīrī) rersion, which appears to have been protected by its largely unintelligible script and by the difficulties of access to the province, all versions are indiscriminately conflated.

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype and a stemma codicum) cannot strictly be applied to fluid texts and conflated manuscripts; for, in their case, it is extremely difficult, if not utterly impossible, to disentangle completely, by means of purely objective criteria, their intricate mutual relationships. The documentary evidence is no doubt supremely important, but the results, arrived at from a consideration of the documentary probability, must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny, when we are dealing with a carelessly guarded text such as we have in the present instance. A careful study of the critical notes will show—if, indeed, the foregoing remarks have not made it abundantly clear—that all the problems which present themselves for solution in editing any text from manuscripts are present in the case of the Mahābhārata on a colossal scale and in an intensified form. We must, therefore, clearly recognize that a wholly certain and satisfactory restoration of the text to its pristine form—even the so-called satasāhasrī samhitā form—may be a task now beyond the powers of criticism.

CRITICAL EDITIONS OF THE DIFFERENT VERSIONS

No doubt, in view of some of these difficulties, one scholar has suggested that to expedite and facilitate the work, we should, as a first step, before any attempt is made

PROLEGOMENA LXXXIII

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions. That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them (G1.2.4.5), which are conflated manuscripts, have a "secondary" reading, while only two (G3.6) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could nover be inferred from the readings of this version (G) itself; it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the variae lectiones are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ form each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the variae lectiones of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

¹ Cf. Lesny, Archiv Orientální, vol. 5 (1933), p. 159.

problem! That is a paradox natural to the subtle mentality of the learned critic. But we need not take it too seriously. Whatever the Average Reader might or might not be able to do, I beg to submit that the Critical Reader, like the learned scholar whose opinion I am quoting, would not be any the worse off, if he is put in possession of this "Recension of Poona". For, who and what is to prevent him from constituting his own text from this critical edition? Whoever makes the text—even if Brhaspati himself were to come down and constitute the text—the Critical Reader would undoubtedly reject it as it would surely not fit in with his ideas of what is right and what is wrong. The Critical Reader has the same freedom of action whether he has before him the critical text or the Vulgate. The Vulgate, as far as I can judge, is no better suited for serving as the base than the present text.

It may, however, be that the hesitation of the learned authority is really due to a categorical objection to interfering in so definite a manner with the received text. Should that be the case, it is certainly difficult to appreciate the veneration of this scholar for the form of a text which was made up, probably, also in great haste but with inadequate and insufficient materials, only in the last quarter of the seventeenth century, that is, only about 250 years ago. It is surely illogical to assume that a text which has been built up largely on unscientific conjecture is now beyond the reach of conjecture.

A simpler and more probable explanation still of the hesitating attitude of the learned critic might perhaps be that his theoretical misgivings are based on a rather hasty study of both the Vulgate and the critical text. For, the text of the Vulgate is so corrupt and so obviously contaminated that it would be a criminal neglect of his duty for any intelligent editor now to reprint the Vulgate, when he has at hand the material to control its vagaries and to correct its absurdities.

ONE SELECTED MANUSCRIPT AS BASE

No doubt to remedy the inherent defects in the last method as also to avoid the dreaded sankara of pramānas, it has been suggested by other scholars that the best course would be to select one manuscript, the best manuscript extant (of any version presumably) and print it, with minimal change, correcting only the obvious and indispensable clerical errors and adding the variants of the collated manuscripts.² This expedient, though unquestionably simple and "safe", and in most cases indubitably effective, fails totally in the present instance, for two reasons: firstly and chiefly, owing to the negligible age of our manuscripts, which are barely five hundred years old; and, secondly, owing to the systematic conflation which has been carried on through ages of revisional and amplificatory activity. By following any manuscript—even the oldest and the best—we shall be authenticating just that arbitrary mixture of versions which it is the express aim of this method to avoid!

This suggestion, however, has special interest, because the principle underlying it has now been, partly and timidly, put into practice by Professor P. P. S. Sastri, in preparing his edition of the Southern recension, whereas the three foregoing methods are mere castles in the air of theoretical critics.

¹ Journal Asiatique, Oct.-Dec. 1929, p. 347. ² C. V. Vaidya, JBBRAS. 1920. 367.

PROLEGOMENA

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words): "to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders,1 to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [scil. readings] for being added to the text by way of footnotes".2 How difficult it is to carry this out verbatim in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he emits one whole adhyaya of 40 lines, after his adhy, 180, where all Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in any Southern manuscript! Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which not a single line (as actully printed in Sastri's edition) is to be found in any of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript as it is, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text from the Vulgate and whose existence even he probably does not suspect. The changes mentioned first are of a different order: they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory; that is, in his theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): as eclectic as any other Mahābhārata text, printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript as it is, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

28°, 212.66½; 215.54°, 216.41, 43 (found only in Ñ2 Dn and printed editions); etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

¹ Italies mine!

³ The Mahabharata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

⁸ Sastri's ed. 1. 122. 2½-8½ (page 803f.).

^{*} e. g. 1. 22. 28^{ab} ; 58. 1^{cd} ; 82. 4^{ab} ; 184. 27^{ab} (S has v. l.); 194. $62\frac{1}{2}$ (no MS. has this line!); 203.

and the peculiar conditions of transmission of the epic are responsible for the defection. They force upon us an eclectic but cautious utilization of all manuscript classes. Since all categories of manuscripts have their strong points and weak points, each variant must be judged on its own merits.

PROLEGOMENA

WHAT IS THEN POSSIBLE!

The Mahābhārata problem is a problem sui generis. It is uscless to think of reconstructing a fluid text in a literally original shape, on the basis of an archetype and a stemma codicum. What is then possible? Our objective can only be to reconstruct the oldest form of the text which it is possible to reach, on the basis of the manuscript material available.\(^1\) With that end in view, we must examine as many manuscripts—and above all as many classes of manuscripts—as possible, and group them into families. We must try to ascertain and evaluate the tradition of each family, eschewing late and worthless material. We may then consider the relation of these traditions in regard to the variae lectiones, and the genuine and spurious parts of the text. Beyond that, we have to content ourselves with selecting the readings apparently the carliest and choosing that form of the text which commends itself by its documentary probability and intrinsic merit, recording again most carefully the variants, and the additions and omissions. A little critical remaniement of the text need cause no alarm. For, as I have already observed, it is hardly logical to assume that a text which is largely based on conjecture is now beyond the reach of that principle. Of course there will always remain many doubts, but that consideration should not prevent us from correcting those parts which can be corrected with confidence; moreover, that limitation applies to our comparatively well preserved classical texts, despite the guarantee of the careful editings they have undergone. However, owing partly to the fluid character of the original and partly to the fragmentary and inadequate information we possess as regards the origin, growth and transmission of the text, it is incumbent on us to make Conservatism our watchword. We must abstain from effecting any change which is not in some measure supported by manuscript authority.\(^2\)

THE METHOD OF RECONSTRUCTION EXPLAINED

The method I have followed in reconstructing the text cannot, unfortunately, be presented in the shape of short general rules. I shall endeavour, however, to explain it as briefly as possible.

The main principle underlying all speculation as to authenticity is the postulated originality of agreement between what may be proved to be (more or less) independent

from the Critical Edition, because it is intrinsically inappropriate in the context. He writes: "They [scil. those lines] are to be found in all the different versions of which MSS. are collated for the present edition, though with some variant readings, but can we be satisfied only with this ground as to their being genuine"? That is a little too radical! This edition cannot and should not proceed so far.

¹ Cf. Lüders, Deutsche Literaturzeitung, 1929, 1143.

² Few scholars, I imagine, would endorse the view of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya (Modern Review, Calcutta, for August 1928, page 176), that the first prose sentence of our Mahäbhārata (लोमहर्पणपुत्र उपश्रवाः मृतः etc.), though found in all MSS. without exception, should be deleted

versions. The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an "inorganic line", that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have not been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1-3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas inter se, is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1; both adhyāyas have in fact the identical opening (prose) sentence:

लोमहर्षणपुत्र उप्रश्नवाः स्तः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सन्ने।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1; but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an old conflation of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in, making but a poor compromise.1

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādrī. We are first told that the king died in the forest, and Mādrī mounted the funeral pyre and was burned with him (1.116.31). After this we read that their "bodies" (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1.117.30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the annointing and dressing of the king's body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1.118.20):

आङ्खाः स तु वासोमिजीविश्व नर्पमः।
it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādrī on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins¹ has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste!
But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskenasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end.

¹ Ruling Caste in Ancient India, p. 172, footnote.

. 1

I give in a footnote¹ the text of a hundred selected stanzas for which no variants, or only unimportant variants, have been recorded in the critical notes; of these about

Adhy. 1

आयं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् । ऋतमेकाक्षरं अद्धा व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०

Adhy, 26

ददर्श तं पिता चापि दिन्यरूपं विद्यमम् ।
तेजोत्रीयंवलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
तमागतमभिष्रेश्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
प्रजाहिलार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्पति महत्कमे तदंतुशातुमर्दथ ॥ १३
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराद् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च संमागलितपादपः ॥ २२

Adhy. 27

कर्यपस्य द्विजातेश्च कथं वे पिक्षराद् सुतः।

क्षध्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
विषयोऽत्रं पुराणस्य यैन्यां त्वं परिषृच्छिति ।

शृणु मे वदतः सर्वमेवत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
थजतः पुत्रकामस्य कर्यपस्य प्रजापतेः।
साह्य्यमृषयो देवा गन्धवीश्च दृदुः किल ॥ ५
एतस्मिश्चव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यद्यस्विनी ॥ २४
तपस्तस्वा वतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः।
उपच्काम भर्तारं तामुवासाथ कर्यपः ॥ २५

Adhy. 29

तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽसीति खेचरम् । स वत्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः॥ १३

Adhy. 31

भुजंगमानां शापस्य भाषा नैव सुतेन च । विनतायास्त्वया श्रोकं कारणं युतनन्दन ॥ १

Adhy. 32

तमन्त्रीत्सत्यपृति तप्यमानं पितामहः । किमिदं कुरुषे द्रोप प्रज्ञानां स्वस्ति ये कुरु ॥ ६ ज्ञानामि द्रोप सर्वेषां आतृषां ते विचेष्टितम् । मातुश्चाप्यपराधाडै आतृषां ते महद्भयम् ॥ १३

Adhy. 35

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षतः। जरत्कारुं स्वमारं वै परं हर्षमवापः च ॥ २

Adhy. 38

संदिश्य कुरालप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च । शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४

Adhy. 39

एवयुक्तः स नागेन्द्रः काइयवेन महात्मनाः

अदशहश्चमभ्येत्य न्ययोषं पश्चगोत्तमः ॥ ४ भस्मीभृतं ततो वृश्चं पश्चगेन्द्रस्य तेजसा । भस्म सर्वं समाहृत्य कादयपो वाक्यमन्नवीत् ॥ ७ विद्यावलं पश्चगेन्द्र पदय मेऽस्मिन्वनस्पती । अहं संजीवयाम्येनं पदयतस्ते भुजंगम ॥ ८ Adhy, 40

तनो नृषे तक्षकतेजसा हते प्रयुज्य सर्वाः परलोकसन्त्रियाः । शुन्विद्विजो राजपुरोहितस्तदा तथैव ते तस्य नृपस्य मन्निणः ॥ ५

Adhy. 41

वायुमक्षी निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः। स ददर्श पितृन्गते लम्बमानानधोमुखान्॥ ३ Adhy, 42

पुत्र दिष्टशासि संप्राप्त इमं देशं यदृष्ट्या । किमर्थ च त्वया बद्धान्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३ एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः । मया निवर्तिता बुद्धिर्वद्वात्वर्यात्वितामहाः ॥ ५

Adhy. 45

चानुर्वण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत । धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विद्यहवानिव ॥ ७

Adhy. 46

तनस्तस्मिन्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते । राघः समीपं ब्रह्मपिः कादथपो गन्तुमैच्छत ॥ १४

Adhy. 48

तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरिनवेदानम् । गतः श्रुत्वेव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४ अजस्तं निपतत्त्वसी नागेषु भृशद्दुःखितः । अस्पद्मीपपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यतः॥ १९

Adhy. 49

तत आहूय पुत्रं म्वं जरत्कारुर्मुजंगमा । वासुकेर्नागराजस्य वजनादिदमम्बीत् ॥ १ ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् । आधाय चारमनोऽक्षेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ २५ जनमेजयस्य तं यद्यं सर्वेः समुदितं गुणैः । मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६ स गत्वापदयदास्तीको यशायतनमुत्तमम् । वृतं सदस्यैवंद्वभिः सूर्यवद्विसमप्रभैः ॥ २७

Adhy, 53

स यशः पाण्डवेयस्य राशः पारिक्षितस्य हः। प्रीतिमाश्चाभवद्राजा भारतो जनमेणयः॥ १० ऋत्विभ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः। तेम्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः॥ ११ पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽनवीत्। भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेथे महाऋतौ ॥ १५ Adhy. 54

तत्रोपविष्टं बरदं देवधिंगणपूजितम्। पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२ Adhy. 55

शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् । राज्यार्थे चृत्संभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४ Adhy. 56

कथितं वै समासेन त्वया सर्व द्विजोत्तम । महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत्॥ १ क्यं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित्। अनर्हः परमं क्षेत्रं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९ एतदाचक्क में सर्वे यथावृत्तं तपोधन । यणच कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११ महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः। प्रवक्ष्यामि मतं कृत्सं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा । जामदस्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४ कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मीपेतानि मानवाः। धर्ममेवानुपद्यन्तश्चक्र्धमेपरायणाः ॥ २१ इत्युक्तवा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्वसुख्य च। आदिदेश तथा सर्वान्विबुधानभूतक्वत्स्वयम् ॥ ४५ अथ शकादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरीर्वचः । तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

Adhy. 58

नहाणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्पयः । मरीचिरव्यक्किरसौ पुलस्यः पुलद्दः ऋतुः॥ १० प्रहादः पूर्वजस्तेषां संहादस्तदनन्तरम् । अनुहादस्तृतीयोऽभूत्तसाञ्च शिविवाष्ट्रली ॥ १८ अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा । अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीतिंतम् ॥ ५० Adhy. 60

Adhy. 59

ऋतोः ऋतुसमाः पुत्राः पतंगसह चारिणः । विश्वतासिषु लोकेषु सत्यवतपरायणाः॥ ८ द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप । तेषामवरजो विष्णुर्येत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ Adhy. 61

तेवामन्यतमो यस्त चतुर्थः परिकीर्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः क्षिती राजर्षिसत्तमः ॥ ४९ बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेविद्धि भारत । अंशाशोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३

श्रुक्तिनीम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः। द्वापरं विद्धि तं राजन्तंभृतमरिमर्दनम् ॥ ७२ अरिष्टायारतु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्वतः । स गन्धर्वपति त्रेष्ठे कुरुवंदाविवर्धनः ॥ ७७

Adhy. 64 नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् । मत्तवर्धिणसंघ्ष्टं प्रविवेश महद्भनम् ॥ २४

Adhy. 71 तान्युन जीवयामास कान्यो विचावलाश्रयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचिकरे मुरान् ॥ ७

Adhy. 73

कृतविचे कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवाकसः। कचादधीत्य तां विद्यां कतार्था भरतर्थभ ॥ १ दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमन्नवीत् ॥ २८

Adhy. 76 इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी। दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः॥ ९ Adhy. 81

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेमेहात्मनः । चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वदाः ॥ ८ Adhy, 91

अथ गङ्गा सरिच्छेष्ठा समुपायात्पितामहम् । तस्या वासः समुद्धतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४

Adhy. 93 स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम । वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमृत्यप्रतोदके ॥ ७ अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे । दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थरयौवनः ॥ १९ एतच्छरवा तु मा देशी नृपोत्तम सुमध्यमा । तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy. 94 स कदाचिद्रनं यातो यमुनामभितो नदीम्। महीपतिरनिर्देवयमाजिघद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१ ततः कदाचिच्छो वन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् । पुत्रो देववतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमववीत् ॥ ५४

Adhy. 96 सुद्धदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः। जगामास्तमिवादित्यः कौरन्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy. 102 वाहनानि प्रहृष्टानि सुदिता सृगपक्षिणः । गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ १

Adhy. 117 तथा विट्रशृद्धसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् । न कश्चिदकरोदीर्ध्यामभवन्धमेनुद्भयः॥ १२

Adhy. 125 अश्वत्थामा च सहितं भ्रावृणां शतमूर्जितम् । दुर्योधनममित्रममुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१ Adhy. 127

तमालोक्य धनुस्यक्त्वा पितृगौरवयश्चितः। कर्णोऽभिषेकाद्रशिराः शिरसा समवन्दतः॥ २ ततः पादाववच्छाच पटान्तेन ससंभ्रमः। पुत्रेति परिपूर्णोर्थमम्बीद्रथसारिथः॥ ३ ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः। भ्रातृपाद्यवात्तसान्मदोत्कट इव द्विपः॥ ९

Adhy. 132

पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् । उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६ स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना । वारणावतमयैत्र यथा यासि तथा कुरु ॥ ७

Adhy. 138

तसान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः। कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्षेशमनुक्तमम् ॥ २९ Adby. 139

गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः । मानुषो बलवान्गन्धो घाणं तर्पथतीव मे ॥ ८

Adhy. 152

स तदन्नमुपादाय गतो वकवनं प्रति । तेन नूनं भवेदेतत्कमें लोकहितं कृतम् ॥ १७ Adhy. 158

शिरोरुहेषु जम्राह माल्यवत्सु धनंजयः। भातृन्मति चकर्पाथ सोऽखपातादचेतसम्॥ ३० अखाश्चिना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः। सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्॥ ३७ Adby. 159

नक्तं च बलमसाकं भूय एवाभिवर्धते । थतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११ Adby. 162

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः । बसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चारमानं न्यवेदयत् ॥ १७

Adhy. 170

गर्भानिष यदा यूर्य भृगूणां व्रत पुत्रकाः । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३ Adhy. 192

अथ दुर्वोधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह । अश्वत्थामा मातुलेन वर्णन च कृपेण च ॥ ९

Adby. 194

विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते । स्वको हि धर्मः श्वराणां विक्रमः पार्थवर्षमः ॥ १८ ते बलेन वयं राजन्मइता चतुरक्षिणा। प्रमध्य द्वपदं शीव्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९. Adhy. 198

दिष्टया जीवन्ति ते पार्था दिष्टया जीवित सा पृथा। दिष्टया द्वपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः॥ ५

Adhy. 199

यदा तु मन्यते नीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषषंभौ ॥ ३ रामकृष्णौ च धर्मन्नौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः । एतौ हि पुरुपच्याझावेषां प्रियहिते रती ॥ ४ Adhy. 200

पाच्चाली भवतामेका धर्मपक्षी यश्चास्विनी । यथा वो नात्र मेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७ Adhy. 202

चन्द्रादित्सी महास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः। जग्मुर्विपादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्द्रोपसुन्दयोः॥ २६ Adhy. 203

ततो दृद्शुरासीनं सह देवैः पितामहम् । सिद्धैर्मद्वापिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३ एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा । सथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलख्दनः ॥ २६ Adhy. 205

तेषां मनुजिंसहानां पद्मानामितीजसाम्। बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी॥ २ Adhy. 206

तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामद्दान् । उत्तितीर्षुर्जेलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२ Adhy. 210

प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः । सहैव वासुदेवेन दृष्टवाश्रटनर्तकान् ॥ १० Adhy. 211

पौराश्च पादचारेण यानैरुचावचैस्तथा । सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः॥ ६ एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्थर्वैश्च पृथकपृथक् । तमुत्सवं रैवतके शोभयांचिकरे तदा ॥ १२ Adhy, 212

ते समासाध सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् । सभापालस्य तत्सर्वेमाचस्युः पार्थविक्रमम् ॥ १० Adhy. 220

स गत्वा तपसः पारं देशमुत्सूज्य भारत । बगाम पितृलोकाय न लेमे तत्र तत्फलम् ॥ ७ Adby, 225

यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो मविष्यति । तुभ्यं तदा प्रदास्मामि पाण्डवास्नाणि सर्वज्ञः ॥ २० thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply; only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation; and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a reading which is documented by the largest number of (what prima facie appear to be) more or less independent versions, and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows:

(i) $N_1 = S = Text$.	(ii) $N = S_1 = Text$.	(iii) $N_1 = S_1 = Text.$
N_2	S ₂	N_2 S_2
N_3	Σ_8	N_8 S_3
etc.	etc.	etc. etc.

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when S₁ K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp. Liv, LXII).

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$); for example, when

(1) $\hat{S}_1 K = M$, and simultaneously B = TG, or (2) $\hat{S}_1 K = TG$, and simultaneously B = M.

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original; and either may be adopted, if they have equal intrinsic merit. Owing to the much greater correctness and reliability of S₁ K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and which have equal intrinsic merit (N:S), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, as a stop-gap, the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are:

	N	S	
1. 23	महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।	महर्षेः सर्वेलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।	. 1. 23
	प्रन्थं धारयितुं परे	केचिद्रन्थस्य धारणे • • • •	. 1.51
54. 3	सेतिहासान्महायशाः	इतिहासांश्व सर्वशः	
57 . 30	पृथावंशाक्ष शाक्षताः	सर्वे वंशकराः पृथक्	
60. 9	दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्क्षिणाद्भगवानृषिः ।	अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्द्य उत्पन्नो भगवान्त्रषिः।.	
60.10	वामादजायताहुष्टाद्भायी तस्य महात्मनः ।	महर्षेत्रस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत ।	. 60. 10

	N	S
65. 20	सुमृशं तापयामास शकं सुरगणेश्वरम् ।	कम्पयामास देवेन्द्रं पुरा शकं महातपाः। . 65. 20
65. 35	एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्धिजे ।	एतान्यन्यानि कर्माणि भृशं देव बिभेम्यहम् । 65. 35
65. 35	तथाज्ञापय मां विभो	तथा पश्य सुरेश्वर 65.35
66. 2	तपसा दग्धकिल्बिषम्	तपसोम्रेण कर्शितम् 66. 2
66. 3	अभिवाद्य ततः सा तं	ततोऽभिवाद्य सा तस्मै 66. 3
	कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम्।	शक्रसंसदमागच्छरकृत्वा कार्य शचीपतेः। . 66. 9
73. 4	वने चैत्ररथोपमे	आरामे नन्दनोपमे 73. $f 4$
106. 9	करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः।	गजराजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा । . 106. 9
107. 20	इत्युक्त्वा भगवान्च्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।	एवं संदिश्य कीरव्य कृष्णद्वैपायनस्तथा । . 107. 20
	जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोचयम् ॥	जगाम पर्वतायैव तपसे संशितवतः ॥
200. 9	नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यहच्छया ।	आययी धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः। . 200. 9

When the above tests break down or when they give only a negative result, the expedient adopted by me was to find a reading which best explains how the other readings may have arisen. The true reading in this case has often proved to be a lectio difficilior, or an archaism or a solecism, the desire to eliminate them being the cause of the variation. Here follow some examples of variation due to the lectio difficilior:

```
57. 7 जधः "udder" (v. l. ऋदः, रूपं, ऊर्धः, रम्यः Nīl., श्रेष्ठः, उच्चैः, ऊढः, ऊत्तुः, गूढः)
57. 29 मच्छितः proper name (v. l. मावेत्रः, सरोत्रः, माचेत्रः, etc)
96. 16 शुश्राणां from शुश्र "shining" (v. l. सर्वेषां, हैमानां)
98. 13 कन्यस (doublet of कनीयस्) "younger" (v. l. कमहं, मा गमः, कनीयस्)
98. 18 समुद्रे (v. l. समुद्रे, समूद्रे, समृद्धे, etc.)
102. 18 चाभिभो (v. l. वा विभो, बोधिताः, चान्विताः)
103. 13 नाल्यश्रीयां (v. l. नान्यधीयं, नान्यं श्रये, नाम्यस्यां, नान्यश्रयां, etc.)
```

EMENDATION

Emendation has played a very inconspicuous rôle in the preparation of the constituted text. Interpretation has in general been given preference over emendation. Even in the case of corrupt passages, the reading of some manuscript or other gives sense, though it may not be the original sense, not even a wholly satisfactory sense. Precipitate emendation is, however, to be deprecated; for experience has shown that but a small proportion of scholars' corrections are really amendments. Moreover, in this special case, we know, as yet, too little about the epic idiom and the epic world altogether; as also about the vicissitudes of the epic text. Besides, who can say that the original was linguistically uniform, and conformed to any particular norm? What would be the style of a work which in the main is obviously a compilation?

The text, as it has been fixed by me, contains about 35 emendations. The corrections are generally very slight, being concerned mostly with single isolated words, never with whole passages. Wherever even a single letter has been added, omitted or altered, without the authority of any of the manuscripts, I have inserted an asterisk (*) in the text.

Only in very few instances do the emendations effected in this edition make any difference to the sense; e.g. 1.41. 5 गतेंडऽ*तींबाणमिच्छतः, where the word (आ)तीन् has been

added to the pāda, a word found only in D2; the other readings are: गर्ते तन्नाणं, गर्ते तांझाणं, गर्ते खन्नाणं, अर्थे खन्नाणं, अर्थे खन्नाणं, अर्थे खन्नाणं, अर्थे खन्माणं, अर्थे खन्माण

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity; and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, even where it was permitted by rules of grammar. Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless & or at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1. 2. 91 (between pādas) वनवासथ । उद्ध्या पथि संगमः; 2. 130 पाण्डवा आयुषान्युत (8 readings); 2. 150 यत्र राज्ञा उद्धक्तयः; 2. 212 तत आश्रमवासाख्यः; 9. 11 (between pādas) "भरणा उत्तिष्ठद्व; 15. 2 इष्टक्पा अपूज्यनः; 21. 3 काल आहूय वचनः; 33. 18 भविष्यन्यस्य ऋत्विजः; 33. 22 वा अपरे and विद्या एवं; 36. 7 स उन्धे (v. l. स सूर्ष्यं); 41. 8 गतें अस्मिन्नधोमुखाः; 41. 21 गतें दीना अधोमुखाः (v. l. स्थामुखाः); 45. 13 (between pādas) कुरुषु । उत्तरायामजायत (v. l. चोत्तराँ, सोत्तराँ, सुत्तराँ); 50. 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l. सर्तिजो) हृज्यवाहः; 60. 4 मरीचिरित्ररा अत्रिः (v. l. 'राखात्रः, 'रा स्वत्रिः, 'राथात्रः); 65. 24 (between pādas) मुदुर्षपे । उप्रे (S 'र्षपेथापे); 72. 22 N देवा इन्द्रं (S देवाक्षेत्रक्तं); 76. 18 ऋषिश्व ऋषिपुत्रश्व (v. l. 'वास्पृषि', 'खार्चृषि', 'स्त्वरृष्धि'); 83. 3 'होका अन्तवन्त (v. l. स्वन्तः, त्वन्तः); 84. 13 महत्ते अजयं वे; 85. 8 तथा अश्रीति परिवन्तराणि (v. l. तथाशीति च परिं); 94. 38 भेने आत्मानं (खात्मां), सोत्तमां, त्वात्मां); 96. 42 (between pādas) कोलेन । अस्पक्तानात् (v. l. तथ्याक्तां, सोत्यक्तां, सोल्यकां, सोल्यकां); 98. 8 अन्तवंश्री अर्ड (v. l. त्वदं, खढं, 'ल्यहं, 'ल्यहं, लेन्यकां, तथ्यात्रकां, सोल्यकां, साल्यकां, सोल्यकां, सोल्यकां, साल्यकां, सोल्यकां, सोल्यकां, सोल्यकां, सोल्यकां, साल्यकां, सोल्यकां, साल्यकां, सोल्यकां, साल्यकां,
Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from:

- 20. 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां कद्रू:)
- 78 23 त्वरितं सकाशं काष्यस्य (v. l. शीघं and द्वतं for त्वरितं; also पितुः सकाशं त्वरितं, त्वरया काव्यसंकाशं)
- 92. 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v. l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमदाहं, किं ते कल्याणि करवे)
- 94. 74 बलवत्सपन्नतामत्र (सापन्यमत्र बलवत्, तव सापन्न, अहं सपन्न).

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

remove solecisms are: 1. 1. 190 ये च वर्तन्ति (v. l. वर्तन्ति ये च, ये वर्तन्ते च); 2. 93 हरणं गृह्य संप्राप्ते (v. l. गृहीत्वा हरणं प्राप्ते, दत्त्वा चाहरणं तस्मे); 7. 26 पुलोमस्य (v. l. पुलोम्नस्तु, "म्नथ्न, "म्नथ्न); 9. 2 चिन्त्य (v. l. स्मृत्वा, मत्वा): 21. 6 पन्नगाभवन् (फिणनोऽभ", चारयोऽभ"); 43. 14 इयात् (v. l. अगात्, अयात्); 46. 37 शृह्वेचनं (v. l. शृह्विणो वाक्यं); 48. 24 सा त्राह्यसान् (v. l. त्रायखासान्); 96. 44 यथा दुहितरश्चेव (v. l. यथावहुहितृश्चेव); 123. 16 तत्रोपकरणं गृह्य (v. l. "करणम्राही); 124. 24 जहान्तो pass. pres. part. (v. l. उह्यन्ते); 141. 7 निष्ट्यामि (v. l. हि or तु नेष्यामि); 151. 23 गृह्य वाससी (v. l. वासस्यादाय); 154. 24 भागीरथ्याहमुत्तरे (v. l. जाह्रव्यामहमु); 165. 24 बलाद्रियसि मे नन्दि (v. l. हियसे त्वं बलाद्भद्रे etc.); 169. 20 दाधार तैजसं (v. l. दम्ने महौजसं etc.); 184. 18 धरन्ति (v. l. वसन्ति, कदन्ति, चरन्ति, भ्रियन्ति, जीवन्ति, वदन्ति, हरन्ति!); etc., etc.

I add examples of hypermetric padas (generally with the scheme -----), which are the result of emendation: 1. 30. 7 प्रतिगृह्यतामिदानी मे*; 1. 155. 35 *अविष्टां में मुखं ब्रह्मन.

And, finally, examples of hiatus as the result of emendation:

51. 8	अथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम	116. 25	तज्ञयेष्ठा *अनुमन्यतां
57. 20	क्रियते *उच्छ्यो मृपैः	119. 11	तथेत्युक्ते *अम्बिकया
98. 8	अ न्तर्वेली *अहं भ्रात्रा	147. 2	रोरवीथो *अनाथवत्
99.15	त्वया च *अमितद्युते	148. 1	विदित्वा *अपकर्षेयं
100. 2	निशीथे *आगमिष्यति	157. 13	पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः
	श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः।	207. 17	कुले [*] अस्मिन् य भूव ह
	नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यक्रपणोचिते ।	214. 9	धर्मराजे *अतिप्रीत्या
110. 28	यदि *भावां महाप्राज्ञ	224. 5	संतप्यमाना (sing.) *अभितो.

It is important to remember that emendation has been resorted to merely for the purpose of unifying divergent and conflicting manuscript evidence, never in opposition to clear and unanimous testimony of manuscripts. The emendations are thus not amendments of the text in the ordinary sense of the word, made in order to eke out a better sense when the manuscripts yield no sense or an unsatisfactory sense; they are rather an effort to find, so to say, a hypothetical focus towards which the discrepant

THE "ADDITIONAL" PASSAGES

The uniformity of the interrelationship of the different manuscripts, versions or recensions, as has been already explained, is disturbed chiefly by comparison and conflation of manuscripts. A constant and fruitful source of confusion, as was pointed out above, has always been the marginalia. A more dangerous and troublesome source was the practice of incorporating into one's text—without stating the source and without much explanatory comment—passages found in other versions. It may be surmised that celebrated places of pilgrimage like Ujjayinī,¹ Rāmeśvaram, Kāśī, and others, with recitations of the epics held periodically in their famous shrines, have played an important rôle in the dissemination of the knowledge of local versions among the pious visiting pilgrims, whose number undoubtedly included the bards and the professional reciters of the epics.

of the half-month in the temple of Mahākāla at Ujjain, which the queen attends.

¹ Bāṇa's Kādambarī (ed. Peterson, p. 61) refers to a recitation of the Mbh. on the fourteenth day

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS. K4, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as \(\ceigm\)) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words en analysis written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is externally absolutely indistinguishable from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is prima facie evidence that they are not parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that our manuscripts contain all that was there originally to hand down, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance; it cannot ipso facto nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value; it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered; but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and a fortiori such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials. Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It might conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

scholar has said) "a mutilated and hastily put together composition of the Middle Indian Redactors, who could not lay their hands on all manuscripts of the Mahābhārata".¹ The shorter version might again be, theoretically, a consciously abridged or expurgated version. Or, more simply, the omission might be due to mere oversight of some scribe who had quite unintentionally omitted the defaulting passage and this mistake of the first scribe had been perpetuated by the other copyists. And so on and so forth. But all these are mere possibilities. All these reasons in general and particular must be adduced and proved, or at least made probable, in any given case. Moreover, the manuscripts clearly show that there has been in progress, through centuries, constant comparison of manuscripts. In view of this circumstance, the explanation that the omission of a passage in a whole version might be due to a scribe's omission loses much of its force. Omission is as much a fact in Mahābhārata textual tradition as addition. And it is fair to demand of a person who alleges the authenticity of such one-recension passages why the rival recension does not contain it.²

The general condemnation of a recension or version that it is mutilated, merely on the ground that it lacks certain passages that are found in a rival recension or version, is entirely meaningless; for the argument might easily be reversed, so that the controversy will resolve merely into mutual vituperation. What I mean is this. From the fact that one of the recensions, say N, does not contain a certain passage or a certain set of passages found in another, say S, it is illogical to argue that N is a mutilated version; because such an argument can with equal cogency be applied to S, in regard to certain other passages that are missing in S but found in N. The point is so important and at the same time so difficult to grasp that I shall endeavour to make my meaning clearer with the help of a concrete illustration. My contention is this. From the fact that the Southern recension contains, say, the Nāļāyanī episode (App. I, No. 100), which is missing in the Northern recension, it would be illogical to argue that the Northern recension is defective or mutilated; because one can, with equal cogency, seek to establish the mutilation or defection of the Southern recension by pointing, say, to the Ganeśa passage, which is found only in certain Northern manuscripts and is entirely missing in the Southern manuscripts. The argument could have been employed with greater semblance of reason and plausibility, had there been only a mere plus or minus on either side, but is entirely without cogency in the present instance where there are both additions and omissions on both sides.

ich es für ein durchaus richtiges Princip, in den Abschnitten, die im allgemeinen Vers für Vers übereinstimmen wie z. B. der Text der Reyasringasage, einen Vers, der entweder in N oder in G fehlt, als verdächtig, und wenn sich ein einleuchtender Grund für seine Einfügung darbietet, als interpoliert zu betrachten. Wer solche Verse für echt hält, muss erklären, wie es kam, dass sie in der einen Recension fortgelassen wurden".

¹ P. P. S. Sastri, The Mahābhārata, Vol. 2, Introduction, p. viii.

² Cf. Lüders, "Zur Sage von Rayasınga", Nachrichten von der königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl. 1901. 42: "Allein wie man über die Erklärung solcher Verschiedenheiten innerhalb der Nägarfrecension auch denken mag, soweit es sich um die Verschiedenheiten zwischen N und G"—then, a fortiori, between N and S—"handelt, halte

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript.¹ They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable.² The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation.

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasaingraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here.

THE PARVASAMORAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasamgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata. But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasamgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas, has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasamgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case.

The exaggerated importance which the late Mr. Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasamgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya. This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable.

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension. Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śāradā codex) gives (1. 2. 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884. But this is not the only reading of that number. For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

¹ Lüders, op. cit. p. 43, justly asks: "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nägarfrecension von ihnen verschont geblieben sei?".

² Cf. Winternitz, Geschichte der ind. Litte-

ratur, 1. 398f.

³ Mr. Utgikar's text contains only 2033 stanzas; while in Professor Sastri's Southern Reconsion, the Virataparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority.

ways, in order to make it harmonize with the inflated versions of a later epoch. It will thus have to be admitted that the Parvasamgraha argument is of secondary importance and must not be pressed too far.

Be that as it may, it is extremely problematic whether we could make any use whatsoever of the Parvasamgraha enumeration of slokas in the case of the Ādi at least, because it will be difficult to compute the exact extent of this parvan and that for two reasons. Firstly, because this parvan, as is well known, contains two lengthy prose adhyāyas (3 and 90). Taking the figure of the Parvasamgraha to represent the exact extent of the whole of the Ādi, it is not clear how the prose portions were computed by the compilers of the Parvasamgraha. Most of the modern computers add the number of stanzas to the number of their respective prose sections, and arrive at the length of the Ādi in s'lokas! But this is bad arithmetic. P. P. S. Sastri offers a solution which is more ingenious than convincing. He holds the compiler of the Parvasamgraha down to the letter of his statement. The Parvasamgraha tells us, says Sastri, merely the number of s'lokas which the different parvans contain. Nothing is said about the prose sections. He therefore ignores the prose adhyāyas in computing the extent of the Ādi, and is satisfied that his text exactly agrees with the data of the Parvasamgraha!

The other difficulty in the way of using the Parvasangraha figure in the case of the Adi is that this parvan contains a large number of Triştubh stanzas, which again introduce an element of uncertainty in the computation. Was each Triştubh stanza counted as one śloka; or did the Bhārata-cintakas (mentioned in 1, 2, 172) compute the exact equivalent of the long-metre stanzas in ślokas? It is difficult to say. The difference in the reckoning will be, however, between 40 and 50 per cent of the total! As a very rough estimate, the Adi may contain something like 500 long-metre stanzas. This factor alone would introduce a difference of about 225 stanzas!

These are some of the obvious difficulties in the way of making any practical use of the figure recorded in the Parvasamgraha for text-critical purposes. The computation may have some value in the case of a parvan in which there is no prose at all, which is almost wholly in anustubh metre, and for which finally the Parvasamgraha figure is certain, the manuscript evidence being unanimous.

It is quite within the range of probability that the apparent extent of the critical text of a parvan may fall appreciably below or rise appreciably above the figure recorded in the Parvasangraha, as is actually the case with other editions. Moreover, unless it can be made probable that the compilation of this "Table of Contents" is nearly contemporaneous with the present redaction of the Great Epic, these discrepancies will be without much cogency in matters relating to the constitution of the text. The value of a manuscript, version or printed text of the Mahābhārata must not be thought to depend exclusively or even mainly upon its agreement with or discrepancy from the numerical data of the Parvasangraha. It must in final analysis be regarded as depending upon the place it occupies in a logical and convincing scheme formulated to explain the evolution of the different extant versions and types of Mahābhārata manuscripts.

It should further be carefully borne in mind that even if there be exact agreement as to extent between the Parvasamgraha and any constituted text, this fact alone is no guarantee of the absolute correctness of the entire text, line for line, because the same

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasamgraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text verbatim; because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasamgraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word s'loka in the Parvasangraha chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word śloka cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of seribes and vendors of manuscripts) a unit of measurement of written matter, comprising 32 syllables or akṣaras.¹ The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "sloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like क्यायन उन्हान), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasangraha (218), any more than in any of the previous editions: the Calcutta edition of the Adi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasangraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas; but adhy. 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy. 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons; they show in fact wild

¹ Cf. Haraprasada Shastri, A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the

fluctuations. Even the reading of the Parvasamgraha figure is not entirely free from doubt (e. g. our Śāradā codex gives the number of the adhyāyas as 230!), though the reading 218 seems highly probable.

Under these circumstances, nothing would be easier than to manipulate the colophons, by arbitrarily combining the conflicting data of the different recensions or versions or even manuscripts and arriving at any required figure. This has actually been done by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension, which thereby achieves the dubious distinction of being the only edition of the Adiparvan in which the adhyāya number agrees exactly with the Parvasamgraha figure but the colophons are mostly at the wrong places. This procedure is the less excusable in his case as he is at great pains to create the impression that he is just reproducing the text of one selected manuscript, correcting only "scriptorial" blunders. Now his basic manuscript ($\mathfrak{A} = \mathrm{our} \, G_{\mathfrak{A}}$) divides the Ādi into two separate major parvans, Ādiparvan and Sambhavaparvan, with 40 and 200 numbered adhyāyas respectively, which makes a total of 240 adhyāyas, and which is nearer the Kumbhakonam figure (260) than the Parvasamgraha figure (218). While correcting "scriptorial blunders", Professor Sastri has, so to say, spirited away 22 colophons before our very eyes.

A more careful study of the manuscript evidence may tend to reduce the discrepancy between the constituted text and the data of the Parvasamgraha as regards the number of the adhyayas, or at any rate may enable us to account for the difference, though at present it seems impossible to harmonize the manuscript evidence (consisting of the actual colophons) with the Parvasamgraha.

INTERPOLATION

There has been an extraordinary reluctance among scholars to face the fact that the Mahābhārata manuscripts may contain and do contain quantities of spurious matter. But there is now no excuse for such recalcitrance. The critical apparatus of this edition contains a unique record of hundreds of lines which are evidently and unquestionably spurious. Here is a list of passages from our Appendix, each found in one manuscript only: App. I, No. 2 (in Ke marg.: containing 4 lines); No. 4 (Ks: 14 lines); No. 5 (B4: 23 lines); No. 7 (G1: 4 lines); No. 16 (K4: 9 lines); No. 25 (D5: 4 lines); No. 26 (B4: 6 lines); No. 31 (K4: 27 lines); No. 34 (K4: 6 lines); No. 44 (D2: 24 lines); No. 49-50 (Da1: 21 lines); No. 66 (D4: 47 lines); No. 70 (G1: 8 lines); No. 74 (B1: 9 lines); No. 94 (D4: 31 lines); No. 98 (D4: 50 lines); etc., etc. These are passages from the Appendix alone, to which many of them have been relegated on account of either their length or their irrelevancy; but the foot-notes contain hundreds, nay thousands, of lines of precisely the same character. Then there are also lines which are found in only two or three manuscripts, of which I have counted some 300 instances. A number of new additions have been now given by Professor Sastri, who has examined other Telugu and Grantha manuscripts for his edition of the Adi in the Southern recension. And I am fully persuaded that if we examine yet other manuscripts, we shall still find fresh passages which had never been seen or heard of before. No sane person would maintain that these are all original passages lost in all manuscripts except the few late and inferior manuscripts in which they happen to occur.

PROLEGOMENA

CI

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate; the epic grammar is flexible; the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional:

भीम उवाच।

रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किंचिचार्त्ति स्पृहाजिन सुतां प्रति पार्षतस्य।
जक्षे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत्॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देववताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विल्लासैः।
रे कर्णाद्याः श्रृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यम्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्वविद्धम्॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (alias Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājňavalkya and other great Ḥṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of baksheesh to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. If the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, it must be a slow-changing book! The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the face of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

To give only one illustration. The awkwardness of the sexual relations of some of those epic characters of bygone ages must have been indeed a puzzle and a source of constant tribulation to the reciter of the epics (Paurāṇika), who was called upon to narrate, explain and justify those old-world stories to his devout and impressionable audiences, in the course of his recitations, which were, in the post-epic period, nothing more than edifying popular sermons. It is then no wonder that the shrewd ones among these pastors of the people, these professional keepers of their morals, should have occasionally taken the bull by the horn, so to say, and boldly added or substituted, bona fide, details which harmonized better with their own conceptions of right and wrong or with those of their pious flock.

A PROBLEM IN "TEXTUAL DYNAMICS"

After what has been said above, it is needless to add that the constituted text is based on all versions of both recensions and prepared on celectic principles. I have given in the text whatever in each case appeared to be supported by the balance of probabilities, but all important deviations in the manuscripts are noted in the critical apparatus, so that every reader has, at his disposal, the entire material for controlling and correcting the constituted text, where necessary. All important elements of the text-lines, phrases, significant words and even word-parts-that are less than certain, are indicated by a wavy line printed below them. Slight differences in the spellings of words, of proper names (e. g. नैमिष : नैमिश) and some minor details (such as the expletives or the prose formulae सत उवाच, सोतिहवाच, स्तः etc.) are ignored for this purpose. This device is, by nature, hard to apply strictly, and there are bound to be many inconsistencies in its application. retained it all the same with the express object of obviating all false sense of security. This wavy line, running through the entire length of the text is, to my mind, the symbol and constant remembrancer of this essential fact in Mahabharata textual criticism that the Mahābhārata is not and never was a fixed rigid text, but is fluctuating epic tradition, a thème avec variations, not unlike a popular Indian melody. Our objective should consequently not be to arrive at an archetype (which practically never existed), but to represent, view and explain the epic tradition in all its variety, in all its fullness, in all its ramifications. Ours is a problem in textual dynamics, rather than in textual statics.

To put it in other words, the Mahābhārata is the whole of the epic tradition: the entire Critical Apparatus. Its separation into the constituted text and the critical notes is only a static representation of a constantly changing epic text—a representation made for the purpose of visualizing, studying and analyzing the panorama of the more grand and less grand thought—movements that have crystallized in the shape of the texts handed down to us in our Mahābhārata manuscripts.

WHAT IS THE CONSTITUTED TEXT?

To prevent misconception in the mind of the casual reader, it is best to state at first what the constituted text is not. The editor is firmly convinced that the text

Thus Professor Sastri (Southern Recension, edition: "Whilst the Poons edition lays claim to Vol. I, Introduction, p. xiii) writes about this constitute the text of the Mahabharata as closely as

PROLEGOMENA CIII

presented in this edition is not anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharşi Vyāsa. It is not, in any sense, a reconstruction of the Ur-Mahābhārata or of the Ur-Bhārata, that ideal but impossible desideratum. It is also not an exact replica of the poem recited by Vaiśampāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Saunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be the most ancient one according to the direct line of transmission, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction; they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (JA. Oct.-Dec. 1929, p. 347) wrote: "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur

de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, la reconstruction de "l'Ur-Mahābhārata" comme il se plaît à dire", etc. (Italics mine!) Both statements are false!

CIV PROLEGOMENA

For the shortcomings mentioned above, the constituted text has merits also. It cleanses the text of puerile modern accretions and obvious errors of repetition, which lengthen and weaken the text. It solves a certain number of textual riddles (bogus kūṭas), which were the outcome of long standing corruptions and unskilful conflation. It rescues from undeserved oblivion many an authentic archaism, which had been gradually ousted in the course of transmission of the text.

Sooner than print up the text of one manuscript, however reliable it may be, declining to shoulder the responsibilities attaching to the work of an editor, I have ventured on the perilous path of text reconstruction, in the hope and belief that it will present a more faithful picture of the original than any extant manuscript could do. That to prepare such a text is a phenomenally difficult task, no one can realize better than the editor himself. It is as certain as inevitable that in preparing a text like this the editor will frequently make blunders, even gross blunders.

It is to be feared that there is no royal road in this incomparably difficult field. The only path left open to us by which we may return to the original Mahābhārata or Bhārata is the rough, narrow, scientific foot-path of repeated trial and error. More than one attempt will probably have to be made before the ideal is attained. It will, therefore, be prudent not to claim too much for the *first* critical edition, nor to expect too much from it.

OTHER EDITIONS

Of the old editions it must be said that they are creditable performances, but they lack the critical apparatus. We do not know on what manuscripts they are based, according to what principles the editors have prepared the text, information essential on account of the wild fluctuations of the manuscripts. That is why they have been almost wholly ignored in the present edition.

The editio princeps (Calcutta 1836) remains the best edition of the Vulgate, after the lapse of nearly a century. The later text editions, as is unfortunately too often the case with our editions, add to the editio princeps only a fresh crop of spurious lines and misprints.

The well-known pothi-form Bombay editions (published by Ganpat Krishnaji in Saka 1799, and Gopal Narayan in 1913, and others), which include Nilakautha's scholium, are supposed to represent Nilakautha's text; but they contain many readings and lines which are not to be found in the Nilakautha manuscripts, and are therefore not wholly reliable.

The Kumbhakonam edition, which is said to be "mainly based on the South Indian texts", is a fine representative of the composite Telugu version; it has been of immense help to me in the study of what may be called "conflate" readings. In former years its chief value lay in that it gave the reader glimpses, however imperfect and confused, of the important Southern recension. It is now rendered obsolete and superfluous by P. P. S. Sastri's new edition of the Mahābhārata, which will presently be described, and which is unquestionably a better representaive of the Southern tradition.

PROLEGOMENA OV

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined: they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition.

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here; they are perfectly useless for critical purposes.

The new edition¹ of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript as it is, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be eclectic; as eclectic as any text—at least as far as the Adiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an eclectic edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow; in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript as it is, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow rigorously this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor "inferior" readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript; on the other hand, he has lightheartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyayas), in the utterly mistaken (though unquestionably bona fide) belief that he is correcting only the "scriptorial blunders" of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

¹ The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon.), M. A.

The subtitle "Southern Recension" is perhaps a trifle ambitious, at least as far as the Adi is concerned; because, firstly, he has utilized only six Southern manuscripts (1 Telugu and 5 Grantha), even less than the number (18) of the Southern manuscripts collated for our edition; and, secondly, he has completely ignored one whole Southern version, the important Malayālam version, in my opinion, the most important of Southern versions.

Further, it may be questioned whether the edition deserves to be called a critical edition at all, since, as was pointed out above, the editor is avowedly aiming only at reproducing the text of one manuscript, categorically renouncing the obligation of the textual critic to restore the text, as far as possible, to its original form.

The inclusion in Sastri's text of a certain number of stray lines and even a few lengthy passages which are peculiar to the Northern recension and absolutely foreign to the Southern, throws much light on the unconscious process of the growth of the epic and the irresistible influence which the Vulgate exerts on a text that is coming into being, in other words, on that subtle process of textual osmosis (if I may term it so) by which the epic texts have become conflated. Sastri's explanations in his Introduction as well as his procedure elucidate much of the psychology of the ancient scribes and redactors, who have in the past shaped our Mahābhārata texts for us. Unconsciously he seems to have worked on the identical principles on which the ancient scribes have worked. His odition is a true lineal descendant of the Mahābhārata manuscripts of South India.

In preparing Appendix I of this edition (in which there is a strong preponderance of the Southern element), I had to go rather carefully over Sastri's text of the Adi, when I came across far too many inaccuracies in the passages for which I checked his text and critical notes with the collations of the manuscripts common to our critical apparatus. The critical notes of the edition leave much to be desired. He has mostly shown correctly the additional passages in the manuscripts examined by him; but he fails, as a rule, to note the transpositions, omissions, and above all repetitions, which often are, critically, highly significant, probably again in the erroneous belief that they are negligible "scriptorial blunders". Some of them are undoubtedly so, but not all. Likewise he has not always shown correctly the additions and omissions of the colophons, and yet he is evidently most anxious to reach the number 218, given by the Parvasamgraha. All deviations, however trivial they may seem to him, he should have scrupulously noted, as a matter of principle, because he must realize that with his utterly negligible critical apparatus-comprising only five or six manuscripts out of a total of more than three hundred manuscripts of the Adi-it is wholly impossible for him to understand and explain the full significance of all the textual features and anomalies of the manuscripts examined by him. I will not take him to task for the numerous wrong readings which have inadvertently crept into his text, because I know, from personal experience, that it would be a physical impossibility to combine any high degree of accuracy with the pace at which he is compelled to bring out the volumes. But it is inevitable that the discovery of such inaccuracies should give rise to a sense of insecurity and suspicion in the mind of the reader in respect of those matters that he has to take from the editor on trust.

¹ See above, p. LXXXV, and foot-note 4.

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Governments of H. E. H. the Nizam of Hyderabad, H. H. the Maharaja of Mysore, H. H. the Gaekwad of Baroda; the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States; the University of Bombay; and diverse other generous donors: who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr. Mukundarao R. Jayakar, M. A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely: Prof. S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., I. E. S.; Prof. A. B. Gajendragadkar, M. A., B. E. S.; Mr. P. V. Kane, M. A., LL. M; Principal R. D. Karmarkar, M. A.; Prof. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.; Prof. V. K. Rajavade, M. A.; the late Mr. N. B. Utgikar, M. A.;

Prof. P. L. Vaidya, M. A., D. Litt.; Mr. V. P. Vaidya, J. P., B. A., Bar-at-law; Prof. M. Winternitz, Ph. D.; and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., Ph. D. No Board of which I have been a member has worked, ever since its inception, more smoothly and harmoniously.

But I desire to make a special mention of my indebtedness to Mr. V. P. Vaidya, Bar-at-law, of Bombay, and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., whose advice and ready help accompanied my labours from the time I first undertook the responsibilities of the work. The interst of my late lamented fellow-student and friend Father Zimmermann in this project did not flag even as he lay, in 1931, in a Nursing Home at Feldkirch, waiting prepared to meet his Maker! Nothing encouraged me more in the early stages of this arduous and fascinating work than the active and unwavering interest with which these two friends followed it.

Nepal and Kashmir in the North and Tanjore and Travancore in the South are known to contain vast treasures of unpublished and valuable Sanskrit manuscripts; and the course of Indological studies of the last two or three decades may be said to have been dominated by discoveries of outstanding importance made during that period in the three last mentioned centres. On the other hand, in regard to the large and well-stocked public and private libraries which are known to have been in existence in the country, Nepal decidedly appears not to have contributed its quota to the stock of fresh material which is now required for unravelling further the tangled skein of the history of Indian literature. Satis Chandra Vidyabhushana and Haraprasad Sastri among Indians, and Sylvain Lévi and Giuseppe Tucci among Europeans have undoubtedly done valuable pioneering work, but in view of the immense possibilities, what has been achieved thus far must be said to be tantalizingly little.

Under these circumstances, we cannot be sufficiently grateful to Rajaguru Hemaraj Pandit, C. I. E., Director of Public Instruction, Nepal, through whose good offices the doors of the rich store-house of the Nepālī material were thrown open to us-material which is all but inaccessible to Indologists—and we have been placed in a position to publish, for the first time in the history of Mahābhārata studies, collations of valuable Nepālī manuscripts. This supremely unselfish and profoundly learned patron of Sanskrit studies has really done more than merely supplying to the Institute, free of cost, collations of Nepālī manuscripts available to him in local libraries. Realizing that there were valuable manuscripts to be had outside Kathmandu, the headquarters of the Rajaguru, he caused a search to be made, at his own expense, throughout that distant outpost of Hindu culture and civilization, for old Mahābhārata manuscripts, and the find of the valuable MS. Ns, the oldest of the dated manuscripts of our critical apparatus, is the unexpected and welcome fruit of the Rajaguru's exertions in the cause of Mahabharata research. Only those who know the difficulties in the way of obtaining any manuscript from Nepal will be in a position to appreciate fully the debt which the editor and the other members of the Mahābhārata Editorial Board, and beyond that the whole world of Indologists, owe to the Rajaguru. Sanskritists have much to hope for from the dispassionate efforts of this truly patriotic and cultured Rajaguru, who loses no opportunity of placing his immense learning and unbounded resources freely at the disposal of all serious workers in the field of Sanskrit research.

PROLEGOMENA

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B. A., B. L., of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K. Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan.

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary: the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London). The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars. A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help. I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nilakantha manuscript. Chief of Idappalli, Mr. Anujan Achan, Mr. Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avanapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayalam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayalam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation: to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S. K. De, Edgerton, R. Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others. These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews. Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartrhari:

परगुणपरमाण्-पर्धतीकृत्य नित्यं निजद्ददि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Adi. Mr. Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr. Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press. The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs. B. G. Bhide and D. V.

CX PROLEGOMENA

Naravane. For the conscientious manner in which these two gentlemen have discharged their duty, I feel greatly obliged, since it is a most tedious and trying piece of work to collect the variant readings from the different collation sheets, and to arrange, in a prescribed form, according to stringent rules of sequence and enunciation, that ponderous mass of variants which is and will remain the unique feature and abiding achievement of this edition. The Sāradā codex was collated by the Head Shastri of the Mahābhārata Department, Shankar Shastri Bhilavadikar. The comparative paucity of printing mistakes in this volume is largely due to the vigilence and conscientiousness of the Collator and Reader, K. V. Krishnamurti Sharma, Sastri, of Erode (South India). These and other members of my staff have uniformly worked with exemplary zeal and untiring patience, to make a success of this edition, and I gladly take the opportunity of putting on record their loyal help and willing co-operation.

It is but right that I should also mention here that the Manager and the expert compositors of the renowned Niranaya Sagar Pross have rendered ungrudgingly every assistance in carrying out the typographical arrangements which appeared to me best suited for the purposes of the work, meeting requirements that would have tried the patience and exhausted the resources of any other press in India.

Last but not least, I must express my profound gratitude to my revered Guru Geheimer Regierungsrat Professor Dr. Heinrich Lüders of the University of Berlin. What little merit there may be in the present work is due wholly to that excellent though somewhat rigorous and exacting training in philological methods which I had the benefit of receiving at his hands in the Indogermanisches Seminar, as a student in the University of Berlin. It is my firm conviction that there is no living scholar who has a deeper insight into the history of the Indian epic and the complicacies of its tradition than Geheimrat Lüders. It was, therefore, an unlucky day in the annals of Mahābhārata studies when, for lack of sympathetic co-operation and adequate financial support, he must have been compelled to abandon his epic studies, and our Great Epic lost the benefit of redaction at the hands of one of the greatest living philologists. His early Mahābhārata studies, Ueber die Grantharecension, Die Sage von Reyas'rnga and the Druckprobe have been to me like beacon lights in the perilous navigation of the Mahābhārata Ocean. May this work be to him a small recompense for the great trouble he has taken to initiate me in the mysteries of textual criticism!

August, 1933. V. S. Sukthankar

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadī be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or occular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B. C. to 150 B. C. in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depictment—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the Annals of the Bhandarkar Institute (1921-22). I here propose to show

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Rsis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttarīya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; ... plenitude of ornaments everywhere ...".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavati; the divine Gangā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Revedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, cars etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Samtanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

Samtanu, and the boy Bhisma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYAYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganpat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (Southern Recension, 1931)

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	41	33
2	2	2	38	42	34
3	3	3	39	43	35
4)	4}	4	40	4.1	36
5 }	5 \$	**	41	45	37
6	6	5	42	46	38
7	7	6	43	47	39
8	8	7	44	48	40
9]	9)		45	49	41
10	10	8	46	50	42
11	11	0	47	51-52	43
12)	12)		48	53	4.4
13	13-15	9-10	49}	54	45
14	16	11	50}	55 }	43
15	17	12	51	56	46
16	18	13	52	57	47
17	19	1.4	53	58-59	48-49.1-10
18	20	15	54	60	49. 11-34
19	21	16	55	61	5)
B ernare	22		56	62	51
20	23	17	57	63	53-54
	24		58	64	55
21	25	18	59	65	56
22	26	19	60	66	57
23	27}	20	61	67	58
24 \$	28)		62	68	79
25	29	21	63	69	80
26	30	2 2	64	70	81
27	31	23	65	71	82
28	32	24	66	72	83
29	3 3	25	67	73	84
30	34	26	68-69	74	{85-88. 1-48
31	35	27	I		(88, 103-105
32	36	28	70	75	59
33	37	29	71	76	60
34	38	30	72	77	61
35	39	31	73	78	62
36 15	40	32	74	79	63

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
75	80	64			(107
76	81	65	111	120	107.52-72
77	83	66	112	121	(108, 21-36
78	83	67	113	122	108. 37-71
79	84	68		, 4 44 !	109-110.13
80	85	69	114	123	$\int_{1.10}^{110.14-23}$
81	86	70	T.T.	1~0	110.41-66
82	87	71	115	124	113
83	88	72	116	125	114
84	89	73	117	126	115
85	90	74	118	127	116
86	91	75	119	128-129	117
87	92	76	1207	**************************************	118-120
88	93	77	121}	130	$\begin{cases} 121 \\ 122 \end{cases}$
89	94	∫ 78	122	131-132.12	123-124
	3-4	88.47-04	123	132.20° 4-138	125-126
90	95	52	124	134	127
91	96	89	125	135	128
92	{ 97	∫ 90	126	136	129
!	8e)	(91	127	137	130
93	99	92	128	138	131
94	100	93-91			132-133
95	101	95		139	134
96	102	96-98.9		140	137
97	103	98.10 - 99.4	129	141	135
98	10 t	99.5-50	130	142	136
99	105	100-101	131	143	138
100	106	102	132	144	139
101	107-108	103	133	145	140
102)	109)	104	134	116	141
103)	110)	104	135	1 a 7	142
104	111	105	136	148	143
105	112-113	106. 1-30		149	145.2-81
106	114	∫106. 31-11		•	(144
:		107.73-70	137	150	1145. 1
1.67		$\int 108.1-7$			145.23-28
107	115	110, 21-40	138	151	146
:	- W -	110.08-88	139	152	1.47
7.00	116	111	140)	:	(148
108	117	112	141	153	149
109	118	106.42_{72}	142	154	150
110	119	107.4-51	143	155	151-153.40

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
144	156	153, 41- 58	187)	195)	100
145	157	154	188	196	188
146	158	155	<u> </u>		189
147	159	156	189	197	199-191. 21
148	160	157	190	198	191.22-45
149	161	158	191	199	192
150	162-163.3	159, 1-29	192.1-7	200.1-1	193 1-40
151	163.4-28	159. 31-160	192.8 20	200.8-31	195, 1-27
152	161	161	193)	201)	
153)	165)		194	202	195.23+25
$154\}$	166}	162	195)	20:3	
155	167)		196}	2011	196
		163	197\$	205}	1.779
156}	168)	1.0.1	198)	206}	197
157)	169∫	164	199\$	207)	101
158-159	170	166-168	200	208	199
160	171	169	201	209)	
161	172	170	202	210	200
162}	173	(171	203	211	200
163)	170	172	204	212)	
164)	174)	1-0	205	213	201
165)	175)	173	206	214	202
166	176	17 4	207	215	203
167	177	§175	208}	216)	204
168)	1.77	1176	209)	217)	
169	178	177	210	218	205
170)	179)		211	219	206
171}	180	178	212	220	207-209
172}	181)		213	221	210-212
173	182	179	214	222	213-214.17
174	183	180	215-216	223-225	214. 65-165
175	184	165	217)	226)	
176	185	181	218	227	215
177)	186}	182		;	
178)	187	10	219	228	
179)	158}	183	220}	229	216
180)	189)		221)	230}	
181	190	184	222)	2311	
182-183	191	185	223}	232	217
184	192	1.86			
$\frac{185}{100}$	193	187	224	233)	218
186)	1945		225	234)	

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

```
add. = adding.
addl. = additional.
adhy = adhvaya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Saka
     1799).
Bom. or Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (editio
    princeps).
Cal. or Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = infra line xm.
int. lin. = inter lineas.
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. - Madras edition of the Mbh. (of P.
     P. S. Sastri begun 1931).
Mad. = Madras (edition).
m or marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bharatamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmrti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
```

```
Nil. = Nilakantha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = p\bar{a}th\bar{a}ntara (added to the abbreviation
     of the name of a commentator, e. g.
     Arjp, Nilp or to the symbol denoting
     a commentary).
Rām. = Rāmāyaṇa ( ed. N. S. P. ).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = secunda manu.
st. = stanza(s).
subst. == substitute(s).
Suparn. = Suparnādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = supra lineam.
transp. = transpose(s), transposition.
\mathbf{v}_{\cdot} = \mathbf{verse}_{\cdot}
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).
```

- & (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
- [ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
- ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS, readings.
  - * (superior star) in the text indicates an emendation.
- * * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
- printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

THE REPORT OF THE PARTY OF THE

॥ आदिपर्व ॥

[N. B. The original first folio of K2 is missing; the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with where ह्याच (cf. 1. 1. 8). Of the second folio, only the orig. left-hand portion has been preserved; the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig. fragment to make it complete. Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig. half) and substituted (subst. half). The second folio begins with जनमेजयस्य (cf. 1. 1. 8) and ends with यहचा साध्या (cf. 1. 1. 33°). — The first seven folios of Dis are missing. The MS. begins with भ्रणहत्याकृतं पाएं (cf. 1. 1. 205) and thus practically the whole of the first adhyaya is wanting in it. 1

Benedictory stanza.

This stanza is found only in Ko.1.2 (sec. m. on subst. fol.).8-6 V1 B (Bs.4 missing) D (Ds.13 missing) T1 G7 (marg.).

- Dn (except Dn2) add 35 before the st. Ko-2.4 (चैंच sup. lin.) D1.8.4 m. 6.8.12.14 T1 G7 read इयासं for चैंच in the second line.
- Ko.e ins. before the st.: श्रीगणेशाय नम:. After the st., Ko ins.: नम: कृष्णद्वेपायनाय.
- Ki ins. before the st.: ॐ नमो भगवते वासु-देवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीर.
- K2 ins. before the st.: श्रीगणेशाय नमः। श्रीवासु-देवाय नम[:!]वेदण्यासाय नम[:]॥ श्रीमश्वित्यकुंजविहारिणे नमः.
- Ks ins. before the st.: flourish ॐ नमः श्रीविध-विनाशनाय; then follow:
  - 1* जयित पराशरस्तुः सत्यवतीहृदयनन्दनो ब्यासः । यत्यात्यकमलकोरो वाद्यायममृतं पिवति लोकः ॥

- 2* धर्मदृदबद्धमूलो वेदस्कन्धः पुराणशाखाद्धः। ऋतुकुसुमो मोक्षफलो जयति कहपद्भमो विष्णुः॥
- 3* पितामहाद्यं प्रवदन्ति पष्टं महर्षिमक्षय्यविभृतियुक्तम् । नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वेपायनं वेदनिधि नमामि ॥
- पाराश्यवचस्तरोजममलं गीतार्थगन्धोरकटं नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम्। लोके सज्जनपटपदेरहरहः पेपीयमानं मुदा भ्रयाद्वारतपञ्जजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे॥
- Ks ins. before the st.: 3% नमो भगवते वासु-देवाय.
- Ks (om. भगवते and the whole of the third phrase) ins. before the st. the namaskāras as in Dn below; then follow 1* and 4* (cf. Ks above); and finally another st. (not fully collated) containing the phrase भारत[स]महस्य.
  - For Ke see above.
- V1 (om. the first phrase) B1.2 (both adding before the first phrase: ॐ नमः परदेवताये। ॐ नमो गुरवे; B2 partly damaged) D2 ins. before the st. the namask° as in Dn below.
  - In Bs. 4 the beginning is missing.
- Da ins. ॐ नमो विष्नहर्त्रे (Dar °त्रें नम:) before the st., and the namask° as in Dn below after the st.
- Dn ins. after the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।
  ॐ नमः पितामहाय। ॐ नमः प्रजापतिस्यः। ॐ नमः कृष्णहेपायनाय। ॐ नमः सर्वविञ्चविनायकेश्यः
- Dr ins. before the st.: श्रीगणशाय नम: । श्री-सरस्वस्य नम: । श्रीगुरुश्यो नम: (Dri subst. श्रीमहागणपत्ये नम: for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last; Dri cont.: श्रुभमस्तु। अविष्ठमस्तु); after the st. Dr ins. 1* (which in Dri is preceded by namask° as in Dn above; Dri ins. after the st. only these namask°).

[

- Dr begins like Dri, but has श्रीत्रणेशाय नम: for the first phrase and adds हरि: ॐ after the last.
  - For D2 see above.
- Ds ins. before the st.: श्रीगणेशाय नम:। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.
- Di ins. before the st. namask as in Dr2.rs above, adding after the last phrase: श्रीसांबसदाशिवाय नम:। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; after the st., it ins. 1*.
- Ds ins. श्रीवेदस्यासाय नमः before, and 1* after the st.
- De ins. namask° as in Drz.rs before, and 1* after the st.
- Dr ins. before the st. namask' as in Dra.rs above, adding आभारत after the last phrase.
  - Ds ins. वेदस्यासाय नमः and 1* after the st.
  - In Do. 18 the boginning is missing.
- Dio. 11 ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीवेदब्यासाय नमः before, and 1* after the st.
- D12 ins. श्रीवेदस्यासाय नम: before, and 1* and 4* after the st. (cf. Ks above).
  - For D13 see above.
- D14 ins. श्रीगणेशाय नम: । श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नम: before the st.; after the st. it ins. 1*, which is followed by:
- 5* यः श्वेतत्वमुपागतः कृतयुगे त्रेतायुगे रक्ततां
  युग्मे यः कपिछः कछो च भगवान्कृष्णत्वमायाग * ।

  * * * * * * * दिन्त मुनयो यो योगिभिर्गीयते
  स ब्रह्मा यदि वा हरो यदि शिवो यः कोऽपि तस्मे नमः ॥
  Then follows 4*, and finally the namask प्रजापति
  ह्मह्मस्थाणुदक्षप्रभृतिभ्य एकविंशतिसंख्येभ्यो नमः
- Ti (damaged) ins. before the st.: श्रीगुरुश्यो नमः, which is followed by:
- 6* वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामु * * *।

  * * स्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्॥

  Then follow 13* and 12* (both fragmentary); then

  191* (cf. v. l. 1. 2. 242); then 1. 2. 242 and finally:
  - 7* ब्यासं विसष्टनक्षारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् । पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
  - 8* अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुर * * * * । अभाललोचनः शम्भुभेगवान्बादरायणः॥
- Gr ins. before the st.: हरि: ॐ श्रीवेदस्यासाय नमः। श्रीमते रामानुजाय नमः; then follows:
  - 9* शुक्काम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम्। प्रसम्बद्दनं ध्यायेत्सर्वविद्योपशान्तये॥

- S (except Ti Gr; for these see above), which omthe benedictory st., begin as shown below.
- Ta begins with श्रीरासचंद्राय नमः, which is followed by 9*.
  - G1 begins with the second line of 7*.
  - G2 begins with 9*; then follows:
- 10* ज्ञानानन्दमयं देवं निर्मलं स्फटिकाकृतिम्। आधारं सर्वविद्यानां हयग्रीवमुपासाहे॥ Then 7*; then:
- 11* ज्यासाय विष्णुरूपाय ज्यासरूपाय विष्णवे। नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः॥ Then follow 1. 1. 22-23; then:
- 12* नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे। द्राह्मणेभ्यो नमरकृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्॥ Then 1. 2. 242, and 1. 1. 191^{edef}; then lines 3-4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23); then 4* and finally:
  - 13* अञ्चरयामः पिङ्गजटाबद्धकलापः प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगस्वक्परिधानः। साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः पाराश्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु॥
- Gs begins with 9* (v. l. विष्णुं for देवं); then follow the namask श्रीरामगुरवे नमः । सरस्वस्य नमः । गणाधिपतये नमः । सांवसदाशिवाय नमः । व्यासः; then 1. 1. 20-23; then 12*; then 1. 2. 242 and 1. 1. 191^{edef}; then lines 3-4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23) and finally 4* and 13*.
- Gs begins with हरि: ॐ संभवपर्व, which is followed by 12*.
  - Gs begins with:
- 14* अञ्चभानि निराचष्टे तनोति ञुभसंततिम्। स्मृतमात्रेण यः पुंसां ब्रह्म तन्मक्रलं विदुः॥ Then follows 9*.
- Ge begins with हरि: ॐ ग्रुभमर्त; then follows 9*; then:
  - 15* धर्मो विवर्धति युधिष्टिरकीर्तनेन पापं प्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन । शत्रुर्विनश्यति धनंजयकीर्तनेन माद्रीसुतौ कथयतां न भवन्ति रोगाः॥

Then 1. 1. 191 edef; then:

16* सरस्वतीपदं वन्दे श्रियः पतिमुमापतिम्। त्विषां पतिं गणपतिं बृहस्पतिमुखानृषीन्॥ Then follow 1. 1. 20-23; then 7*, 13*, 4* and 12*; then a repetition of 1. 1. 191° and finally 1. 2. 242, followed by आ.

]

E

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः स्तः पौराणिको नैमिषा-रण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादश्रवार्षिके सत्रे ॥ १ समासीनानभ्यगच्छद्वसर्षान्संशितत्रतान् । विनयावनतो भूत्वा कदाचित्स्ततनन्दनः ॥ २ तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः । चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवत्रुस्तपिवनः ॥ ३ अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।

अपृच्छत्स तपोद्दि सिद्धश्रेवाभिनन्दितः ॥ ४ अथ तेपृपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्तिषु । निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाह्योमहर्षणिः ॥ ५ सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तम्रुपलक्ष्य च । अथापृच्छद्दपिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६ कृत आगम्यते सीते क चायं विहृतस्त्वया । कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७

C. 1. 7 B. 1. 1. 7

- For Gr see above.
- M1. 2.4 do not contain any introd. portion.
- Ms begins with:

17* नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं
भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रेगुण्यवार्जितमजं विभुमाद्यमीशं
वन्दे भवशमसुरासुरसिद्धवन्द्यम्॥

- 1 K2 subst. for this passage the foll. line: लोमहर्पणपुत्रस्त नैमिपारण्यवासिन: S रोम° (T2 G6 श्रीरोम°). D10 पाद (for पुत्र). Ko साति-; K1.2.5 D1 सूत-; K4.5 V1 B (B1 as in Ko) D (except D14; D18 missing) T1 साति:. D4 (by corr.). 12 S Nilp नैमिशा°. K2 रिण्य(वा)निवासिन: (for रिण्ये). D14 शानककुळ°. D14 ins. तु ब्रह्मपे वर्तमाने after पिके. D10-12 S (except G1) ins. वर्तमाने (G2 प्रव°), while D14 ins. तुत्र after सत्रे.
- 2 ") K1 (with prefixed ॐ) V1 BD (D18 missing)
  सुखासीनान्. D6 अभ्यामन्; D8 "नंदत. b) K (except
  K1) महर्षीन्; D14 महर्षि. K0.8.8 Drs. 14 D1.14 शंसित";
  K4 D2.4 m शंशित". D6-8 om. संशित". After 2, D4
  (which om. 3"b) ins. marg. (sec. m.) 18* (cf. v. l. 3).
- 3 Da om. 3°6. °) Ko असपदं प्रा. K1 प्राप्त; K5.6 V1 B (except B8) Da Dns D1-8 Nilp 'द्य:; D10-12 G4.5 'स्य. Gs शोनकप्रमुखा: सर्वे. — °) D10.12 S नैसिशा'. K1.6.6 V1 B Da Dn D1-3.8-8 'सिनां. — D9-12 (see below) T1 G2.4.5 ins. after 3°6: D4 mar., after 2 (q. v.):
  - 18* उवाच तानुषीन्सर्वोन्धन्यो वोऽस्व्यद्य दर्शनात्। वेद वैयासिकीः सर्वाः कथा धर्मार्थसंहिताः। वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठाः श्रुण्वन्त्वय तपोधनाः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नैमिषार्ण्यवासिनः।

De-12 repeat 3^{nb} after the last line. — °) M कथा: स्तं. G2 चित्रां श्रोतुं कथां तत्र. — ^d) D14 °तस्थु: समंततः; G1.8.6 M2.4 °वत्रः समंततः.

- 4 °) Ko अपृछ (m त). Ki Gi.5 'रछत्तपसो वृ'. Ks.5 Dri 'युद्धं; Ko Vi Bi Ds.5 3 Nilp 'द्धान्. Di आपृरछत्सत्तपोवृद्धान्. d) K Bi.i Do-12 सद्धिसेश्च; Di 'स्तेस्तु; T Gr ऋषिभिश्च. Bs D (except Dii; Dis missing) अभिपृजितः (Daim 'नंदितः); Bi 'वंदितः.
- 5 ") Ke आसनेपू . b) D14 च (for एव). d)
  Ke V1 B (except B3) Da Dn D2.4.7.2.12 होंस ; Dr1
  "हर्षण:; D11 "हर्षिण:; D14 T1 G2-6 दोस (G1.6 corr.
  sec. m. to दोस); T2 M दोस (M1 दोसहर्षिण:);
  G1.7 दोसहर्षिण:; G2 दोसहर्षिण:.
- 6 ") M4 ततस्तन्न. ") G1 अन्वपृ . G6 "द्षिश्रेष्ठः. K4 transp. तत्र and कश्चित् (in "). ") Dn2 D6.8 T2 G1.8 काश्चित्; G6 सम्यक्. K6 (damagod) प्र**कां; K6 प्रास्ताविकी:; Da D1 Nilp Cd प्राप्तवयाः (Da1m प्रस्तावयत्); Dr2.r4 D1 प्रस्तावयत्; T1 G1 M1 प्रस्तापयन्; G2 प्रस्थापयन्; G3 प्रस्तापयन्, K6.2.3.5 कथां. % Arj.: प्रायेण प्रस्तावयन्निति पाठो दृश्यते। स तु लेखकप्रमादतः।%
- 7 °) G2 सूत (for सोते). b) K2 कुवासं; K6 कुत्रायं; Da B1 G6 क वा°; D14 कुतो°; G2 कुता. G2 विदित ; G8 'स्तस्तु या; G7 'हित. a) B4 शंसेंव. K4(line 1 in marg.). 6.6 V1 B D (except D14; D18 missing) ins. after 7:
  - 19* एवं पृष्टोऽव्रवीत्सम्यग्यथावलोमहर्षणः। वाक्यं वचनसंपन्नस्तेपां तु चरिताश्रयम्। तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम्।

[(L. 1) B (except Bs) विनयाहों म° (for यथा°). — (L. 2) Ks सर्वार्थसंपद्धं; Ds-s. 10 वाक्यविदां श्रेष्ठः (for वचन°).]

- Ks adds स्त उवाच (cf. 8) before 19*.

स्रत उवाच।

जनमेजयस राजपेंः सर्पसत्रे महातमनः ।
समीपे पार्थिवेन्द्रस्य सम्यक्पारिक्षितस्य च ॥ ८
कृष्णद्वैपायनप्रोक्ताः सुपुण्या विविधाः कथाः ।
कथिताश्रापि विधिवद्या वैशंपायनेन वे ॥ ९
श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः ।
बहुनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च ॥ १०
समन्तपश्चकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ।
पाण्डवानां कुरूणां च सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ११
दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ।
आयुष्मन्तः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः ॥ १२

8 K लोमहर्पणिख्वाच (K1 लो ह णिरं ; Ke लोमहर्पणिरं); V1 लोमहर्पण उं ; BD (D13 missing) सोतिरं ; TG स्त: (G2.8 श्री); M स्त उ. — ") Ko Da2 D6.14 Bs.4 Nilp जन्मे. K1 om. -स. — ") D14 हामखे. — K6 ins. after 8^{ab} lines 1-4 of 20* (cf. v. l. 14). — ") Ks.6.6 D2.6-8.10.11 T2 G (except G1.4.6) M (except M4) पारी. K2 (subst. half) T2 M2-4 ह; K8.4 हि; G8 वा (for च).

9 °) G2.8 चैच (for चापि). — d) Ko.s D11 ह; K1.3 हि; S (except Ge) च (for चे).

10 a) G2.3 शुरवा हि. Ke तां विचिन्नाथां. — b) K2 (orig. half) 'संहिता; K2.4 B1.3m G2.8 M (except M1) 'हिता: (B1m 'हृता:); Ke 'हितां; D11 (before corr.) 'अथात्. — ') Ks G1-8 च (for सं-).

11 ") K2 (by corr.) सामंत"; K4 D5.10 G (except G6) स्व"; K5 श"; D1 T1 इव". — b) T2 G3.4 पुण्य-. K2 (subst. half) जन" (for द्विज"). — d) K2 (orig. half) यत्र युद्धमभूत्पुरा. — e) B8 Da Dn D2.6-12 M (except M1) कुरूणां पांडवानां च. — f) K6 B1m.2.8 m.4 अन्येषां च. K1 D14 महीभृतां; K2 (orig. half) भृजां.

12 ⁶) Ks समाजं; B1 समीपे. D14 T1 G1 वतामहं. — ⁶) G3 त: प्रजावंत:.

13 ") Pa2 तिसन्. — ") Ko "कतेजस:. — ") Go कृतकृत्याश्च छु". Ko "का मुनय:. — ") Ko कृतवृत्त्याश्च छु". Gs "रयाहिताग्नय:. — ") Ko.2 (orig. half). s. s V1 Da2 Dn Dr2 Ds. 9. 10 आसने; Nulp "ते (as in text). B2m. 4 "ते सुस्था. — ") K4 Gs किमिह हि".

असिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः ।
कृताभिषेकाः ग्रुचयः कृतजप्या हुताप्रयः ।
भवन्त आसते खस्था त्रवीमि किमहं द्विजाः ॥ १३
पुराणसंश्रिताः पुण्याः कथा वा धर्मसंश्रिताः ।
इतिवृत्तं नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ॥ १४

श्रवय ऊचुः ।
द्वैपायनेन यत्त्रोक्तं पुराणं परमर्पिणा ।
सुरेर्ब्रह्मपिंभिश्चेव श्रुत्वा यदिभपूजितम् ॥ १५
तस्याख्यानवरिष्टस्य विचित्रपदपर्वणः ।
स्रक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थेर्भूपितस्य च ॥ १६
भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम् ।
संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाञ्चास्त्रोपचृहिताम् ॥ १७

14 ") Ko. 2 (subst. half). 6 Bs Dn Ds-12. 14 T2 G1-8.6 M 'संहिता:; Ks 'माश्रिता:. K1 'ता धम्यां:.

- b) K1 वा पुण्यसं'; Ks भारतसं'; K4 (corr. to) Bs Ds. 8. 12 धमांथेसंहिता:; Ks वा धमेसंश्रया:; V1 B1. 2. 4 Da Dn Dr D1-5. 14 धमांथेसं'; Dr. 2-11 धमांथेसंयुता:; G2. 3 वा धमेसंहिता:; Gs वा संमतिं श्रता:. - b) Ks यत्र वृत्तं. Ks महें वाणां; M1 महीं'. - b) Ks 'णां ब्रह्मवर्षतं. D14 वा (for च). - D2. 5. 8. 2 (incomplete). 10-12 ins. after 14: Ks (om. last two lines), after 8ab;

20* श्रुतं मे भारतास्यानं धर्मकामार्थमोक्षदम्। जनमेजयेन पृष्टः सन्वेशंपायन उक्तवान्। ऋषीणामग्रतस्तत्र धार्मष्टानां महात्मनाम्। व्यासदेवाज्ञया तत्र यहेशंपायनस्तरा। श्रुतं वे भारतास्यानं वेदार्थश्चोपबृहितम्। [5] तत्र मे विदितं सर्वं भारतास्यानमादितः।

[(L. 4) Do. 8-12 वासुदेवा°. Ke om. यद्. Da या वै°. Ke 'यनतस्तदा; D11 'यनात्तदा.]

15 K1 श्रीऋष. K5 ऋषिरुवाच. — ") D13 स्वया श्रुतं तु यरश्रोक्तं; G2 वैशंपायना[द्य]स्प्रोक्तं. — ") Ko "णं ब्रह्मऋषिणा. — ") B8 "श्रुह्मादिभि" (क्य सर्वे श्रुह्मः).

16 °) D10 'हवाने; D14 'द्भुत-. — ') G1 'शेखार्थयु'. — ') D14 'शेंबू हितस्य.

17 °) Dr 'हासश्च (Dri.rem as in text). — b)
Ko. 2 (subst. half). 5 Da (MSS. erroneously your)
D2. 11 G6. 7 M you-; Drem D6. 8 पुरा. D4 m. 9-12
T2 G4. 5 गृहार्थ °; D14 °युता:; G5 °संहितां; G8 गृहार्थ.
संहितां. — °) K1 °रोपचितां; T1 G (except G1. 6) M1. 4
°हितां. D14 °गता महान्. — d) K1 °रोपितां; D14 °वृहिताः.
]

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् । यथावत्स ऋषिस्तुष्टचा सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८ वेदैश्रतुर्भिः समितां व्यासस्याद्धतकर्मणः । संहितां श्रोतुमिच्छामो धम्यां पापभयापहाम् ॥ १९

सूत उवाच।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २० असच सचैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।

18 ") Da Dı जन्में. Dr (except Dr1) जियाय. Ke "स्य राजर्षे:. Da यां यज्ञे; Dr यां राज्ञे. Ko जन्मेजयश्च यज्ञे यां; D14 जन्मेजयाय राज्ञे च. — ") Ds यथा राज ; T1 G4 "वसान्; G8 "वसा (for यथावस्स). D14 स वे; S मुनिः (for ऋषिः). Ko Da2 G7 तुष्ट्वा; K2 (subst. half) तत्र ; Ks सृष्टः; K6 D5 तुष्टः; T1 G4.5 श्रुस्वा; G1.2.6 पृष्टः (for तुष्ट्वा). Do "वस्सिष्संतुष्ट्या. — ") K2 (by corr.) B4 कृष्णद्वे". The orig. ज्ञे in K2 has been changed into कृष्ण by the later scribe, who has added कृ in place of the स which was lost on the torn portion of the leaf; है has moreover been corr. from ही.

19 a) K1 T G M2 Cd सहितां (G4 संहितां); K2 (orig. half) समतां; V1 B D (D13 missing) संयुक्तां; NIlp समितां (as in toxt). K5 चतुर्भिर्वेदै: सं°. — b) G1-8 'स्यामिततेजस: (cf. 23d). — ') K2 (subst. half) D14 G7 'भिच्छामि; K4 'म. — d) K1.5 B D (D13 missing) पुण्यां पां.

20 Ko. s. s V1 B (B1m as in text) D (except D14; D15 missing) सोतिहवाच; K1 S सुत: (T2 G2. 8 श्री)

21 Ge om. 21-22° . — °) K1 सर्ने - न्य; K2 (orig. half) सम्च यश्चित्यं; K8 सम्च यहिश्वं; K4-6 V1 B D (D18 missing) T1 सदसम्मेव (D10.11 as in text; D14 सम्ब यश्चेय); G8 स सम्मेव च (for सम्मेव च यत्). G1 तत् (for यत्). Arjp असरसत् (for असम्च); of. 195. — °) K0 सर्वं; K8 नित्यं (for विश्वं). K1.4-6 V1 B D (except D10-12; D13 missing) यहिश्वं सदसत्परं; Cd as in text. — °) K0.1.6 (च over second q) B1(m as in text).2 (by marg. corr.).8 (m as in text).4 D1.14 T1 Cd परापराणां. — °) K1 प्राण.

22 ° b) Ge om. 22° (cf. v. l. 21). — K2 (subst. half) transp. मंग्रह्यं and व्रेच्यं (latter ins. marg. sec.

परावराणां स्नष्टारं पुराणं परमन्ययम् ॥ २१
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
महर्षेः पूजितस्थेह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं न्यासस्थामिततेजसः ॥ २३
आचच्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्थन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भ्रवि ॥ २४
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरेश्व समासेश्व धार्यते यद्विज्ञातिभिः ॥ २५

C. 1. 27 B. 1. 1. 27 K. 1. 1. 35

m.). Do.9-11 मांगल्यं (for मङ्गल्यं). K (except K2.4) B. D (except Dn Ds.4.8; Dis missing) Nilp Cd शिवं (Da erroneously; cf. Arj.: अत एव शुचिम्। शिव-मिति पाटे etc.).

23 G1 om. (hapl.) the passage beginning प्रितस्य (see below) and ending त्रिपु लोकेषु in 25ⁿ. — ⁿ⁵) Ko. 2 (orig. half). 3. 4 Do. 3. 9 ° लोकेमं ; V1 D1. 7 ° लोकमं . Ks ° लोकेषु नित्यशः. S ेपं: सर्वलोकेषु (T1 G1. 5 ° भृतेषु) प्रितस्य म°. — °) K1. 2 (orig. half). 5. 6 Dn ° तं पुण्यं. — ⁶) K4. 6 B2-4 D (D18 missing) ° स्वाद्धतकमंणः (cf. 19^b); B1 ° स्वाभितकभणः (m as in K4 etc.). K6 ° स्वाद्धतते °. — D4 (marg.) 9 (incomplete). 10-12 T G (except G1. 6. 7) ins. after 23:

21* नमो भगवते तस्मे व्यासायामिततेजसे।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम्।
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वेतीर्थावगाहनम्।
न तथा फलदं सूते नारायणकथा यथा।
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति।
(5)
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साध्याम्यहम्।

[(L. 4) D1 G5 फलदा सूत. G1 सूत; T2 सोते.]
24 G1 om. 24 (cf. v. 1. 23). — ") K1.8-5 V1
(स्यु: sup. lin.) D7 आचक्षः; D12 दयाचे. — ") G3
संप्रीत्यां. G2 संप्रति दयाकृते (sic) परे. — ") G7
अभ्यस्पंति. B (oxcept B1.8) Dn2 Dn (except Dn2)
Dr (except Dr1) D1-5 G7 M "वान्य. — ") K2.1
"हासविदो जनाः; T1 हासं पुरातनं.

25 °) G1 om. 25° (cf. v. l. 23). K (except K5.6) B (except B4) Daz इदं तश्चिषु; T G4.5.7 M एतद्धि त्रि. G6 एतसिन्हि त्रिलो°. — b) K6 G2.3 महाज्ञानं. — b) K5.6 G2.3 वि द्वि°; D1 यदार्थते द्वि.

C. 1, 28 B. 1, 1, 29 K. 1, 1, 37 अलंकृतं शुभैः शब्दैः समयैर्दिव्यमानुषैः । छन्दोवृत्तेश्व विविधेरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ २६ निष्प्रभेऽसिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते । बृहदण्डमभूदेकं प्रजानां बीजमक्षयम् ॥ २७ युगस्यादौ निमित्तं तन्महिद्व्यं प्रचक्षते । यसिस्तच्छूयते सत्यं ज्योतिर्ज्ञहा सनातनम् ॥ २८ अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च सर्वत्र समतां गतम् । अव्यक्तं कारणं सक्षमं यत्तत्सदसदात्मकम् ॥ २९

26 a) Vi De-8 Ti Gs.c कुते: Ks ग्रुभेनांक्ये:
— b) K2 (orig. half) G2.s समासं; Ke Dr Di.4-3
समसं: — c²) Ki Ds धेरचितं; Ks De धेरचि. K2
(subst. half) पुरुषां पि: Ks Da Bam विद्यप्रिः (Daim as in text). Ko धेर्मियतं विद्यप्रियं. — After 26, D14 G1.2 ins. a passage given in App. I (No. 1) and repeat after it 23; in G1 the ins. passage is immediately precoded by 52. — Ks.c Ds.c-12 S (except M1) ins. after 26 (G1.2 after the repetition of 23) stanza 52, which is followed by:

22* पुण्ये हिमवतः पादे मेध्ये गिरिगुहालये । विशोध्य देहं धर्मारमा दर्भसंस्तरमाश्रितः । श्रुचिः सनियमो ब्यासः शान्तारमा तपसि स्थितः । भारतस्येतिहासस्य धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् । प्रविश्य योगं ज्ञानेन सोऽपश्यस्तर्वमन्ततः ।

[(L. 1) G1.2 M2-4 मेध्ये (as in text); the rest मध्ये. — (L. 2) Ks धर्मसंसार°; Ks D8.6-12 T G8-5.7 धर्मसंसार°. — (L. 5) Ds.8 योग-. G1.2 ध्यानेन; M2-4 धर्मारमा (for ज्ञानेन). Ks Gr सर्वगं तम:.]

27 °) K1 सहदंड°; B1.4(m as in text) बृहदंत°; D6 T2 G5 ब्रह्मदंड°; G2.8 ब्रह्मांडं सम°; G6 ब्राह्मसंड°. M1 अंडं बृहद्भू°. T2 अभूद्धेमं. — d) Ko.2(orig. half).4-6 Dn D1.6-12 भिरययं; S (except T2 G6.7) °क्षरं.

28 ") D14 S (except T1 G3) युगस्यादि-. G4 (before corr.). 5 "तं तं. — ") K5 महदादि; Dr1 महादिद्यं. — ") K1 तिस्मक्ष श्रू"; K2 (orig. half) तिस्मस्तव्रू"; K6 V1 Dn "स्मिन्संश्रू"; B1 m "स्तत् व्रू"; B2 "स्मिन्स श्रू"; B4 "न्त क्रू"; Dr1 "स्तळ्"; D5 "स्मिन्सळ्". K0.2 (orig. half). 6 B3 T1 G4-6 नित्सं; D14 सर्वं; G1-3 सम्यक् (for सस्तं).

29 ^a) Bim चाप्यतीतं; Dia Ta Ga-6 M ° जातं; Ti Gr ° भिन्नं; Gr चानुजातं. Gr. असम्राप्यनुजातं च. — ^b)

यसात्पतामहो जज्ञे प्रश्चरेकः प्रजापतिः ।

ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ट्रच्य ॥ ३०

प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त ये ।

ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ॥ ३१

पुरुषश्चाप्रमेयात्मा यं सर्वमृषयो विदुः ।

विश्वदेवास्तथादित्या वसवोऽथाश्चिनावपि ॥ ३२

यक्षाः साध्याः पिशाचाश्च गुह्यकाः पितरस्तथा ।

ततः प्रस्ता विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मपयोऽमलाः ॥ ३३

G1-6 सर्वत: सम°. K2 (subst. half) सर्वत्र च सतां मतं. — °) D14 G1-8 °णं यत्तत्. — ^d) D14 S (except T1 G1-6) नित्यं (for यत्तत्).

30 °) Ks. 6 D14 S (except G1-8.7) यसिन्; B8 तसात्. K2(orig. half). 5 Da D6 यज्ञे. — °) B8 सुरासुर°. K2(subst. half) °गुरुश्चेत्र (orig. णु: deleted); G2. 8 °हः स्थानं. — °) Ko. 2(orig. half). 8 सनवः; K1 सनकः; K4 D1. 2. 6. 7 सनुकः; K6 सनुदयः; K6 m D10-12. 14 S सनुद्ध. Ko. 2(orig. half). 3. 4 D14 परमेष्टिनः; K6 दिविषः; V1 °ष्ट्यपि; B2 (m as in toxt) D6-8 Cd °श्चरः; D1 °द्वरः; D10-12 S °ष्टिजः. अArj.: परमेष्ट्यथ इति प्रायशः पाटः ।

31 ⁶) K4 B1 (m as in text) D1 G5.6 M4 Cd प्रचे°. Ko.2 (orig. half) तथा प्राचेतसो दक्षो. — ^b) Dr दत्तपु° (Dr1.r2 m as in text). K5 V1 B (except B4) D (D18 missing) चै (for थे). — °) G2 यत:. — ^d) Ko.8 Dr2 D5.8 प्रभ°; K4 प्रभवंत्य°; Dr3.r4 G5 प्रभाव°; G8 प्राभवादे°.

32 b) G8 हवं स°. K1 V1 B D (D18 missing)
G1-0 सर्व ऋष्यो (B2.4 सर्व ऋ°; Da D11 as in text;
Dr3 D10-12 सर्वे ऋ°). — b) T2 G1.7 M (except M1)
हदा (for देवा'). — d) K6 वसवश्रा ; D6-8.10.11
वोध्य'. T2 महतो वसवोपि च; G7 M (except M1)
वसवो महतोपि च.

33 °) V1 Bs रहा: सा°. K4 G1-s यक्षा: पिशाचा: साध्याश्च. — With साध्या (folio 2b) ends in K2 the damaged portion of the MS. — Drs om. 33°4. — °) D2-12.14 S सप्तर्पयश्च वि°. — d) K0.2-4.0 m D5-8 सिद्धा; K5 स्ट्टा. K1 B D (except D11; Drs om.; D18 missing) ह्यार्षिसत्तमा: (B3 ° चिसत्तरा:); K2 महचेयो '; K5 सप्त राज'; G4-6 ° चेयस्तथा.

राजर्षयश्च बहवः सवैंः सम्रदिता गुणैः ।
आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तिस्थं दिशस्तथा ॥ ३४
संवत्सर्रतवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
यचान्यदि तत्सर्वे संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
यदिदं दृश्यते किंचिद्धतं स्थावरजङ्गमम् ।
पुनः संक्षिप्यते सर्वे जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
यथर्ताष्ट्रतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
एवमेतदनाद्यन्तं भृतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
त्रयस्त्रिशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिशच्छतानि च ।

34 °) M1 °श्च विद्वांस:. — °) Ko.s.s V1 Bs D2.c.s.10.11.14 G2.s.1 सर्वे. T1 G4-s संभूता भूरितेजस:; M1 संभूता भूरितेजसा. — °) D14 S तथा द्यो:. — ^d) B (except B2) 'रीक्षं.

35 ") G_2 'त्सरा ऋतवो ; G_6 'त्सरंस्ततो . K_2 m 'रस्ततो सामा: — ") $G_{8,7}$ पक्षोहो . $K_{0,2-4}$ 'राञ्चसंधयः ; D_5 'त्रिसंधयः . K_5 'त्रयस्तथा . G_5 'यस्तथा क . — Da Das Ti ins. after 35^{ab} :

23* क्षणा रुवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः । $[T_1]$ निमिषा ^{2} यंयः.]

— °) M (except M1) यञ्चाष्यन्यदिदं सर्वे. — °) G4.5 लोकसंज्ञितं.

36 °) T1 G4. 5 यदेतहु. — b) D1 M4 मूत. — °) B2m संह्रियते. G4. 5 'ते चेदं; M1 'ते तस्मिन.

37 ") Ko. s. 4-0 Dn Dns Dr1 Ds. 14 Cd यथाती"; K1 यथाता"; D1 यथात्ता"; D0 S यथतुंद्वृतु (G2 यथर्सावृ"); D10. 11 यधतुंद्वतु ; D12 यथर्तुधनु . — ") G2 युगे युगे.

38 ") Do. 8 'तराथाभूतं. — b) Ks Bim. 2 m. 4
Dio-12 T2 G M 'संघात' (B2 M1 'संघातकारणं; G6
'संसार'). T1 भूतरसंहतकारणं. — ') G7 लोकं. — d)
M1 चक्रवरपरि'.

39 d) Ko. 4 सृष्टि; Gr हाँछे; M4 हृष्टि:. Ko लक्षणं.

40 a) All MSS. (Dis missing) except Ki Dio-12 G4-6 M4 दिव:पुत्रो. Ks जगद्भा°; G2.8 दिवद्भा°. — °) Ko Dia Ts च रुची°; Ks मरीचिरकों; K4.6 Vi B Dn Dr Ds.4.9-12 G1.4.5 M स अर्ची° (Bs स रिचि°; Bs m ची); Ks च क्षवीकों°; Da मरीचि°; Di -सि अरचीको चा; Da मरीचिको अर्घो (last akṣara uncertain); Do.7 2 (2nd ed.)

त्रयस्त्रिंशच देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९ दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्रक्षुरात्मा विभावसः । सविता च ऋचीकोऽकों भानुराशावहो रविः ॥ ४० पुत्रा विवस्त्रतः सर्वे मृह्यस्तेषां तथावरः । देवश्राट् तनयस्तस्य तसात्सुश्राडिति स्मृतः ॥ ४१ सुश्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२ दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः । ततो दशगुणाश्रान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३ भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः । तेभ्योऽयं बुरुवंशश्र यद्नां भरतस्य च ॥ ४४

1 46 1, 1, 46 1, 1, 50

41 a) Ko.s.s (by corr.) V1 B Da Dn1 (m as in text) D1.2.6-8.14 Nilp Cd पुरा; D9-12 S (except G1-3) सुता (G4 corr. from पुर). — b) Ko B2 m Da Dn D1.8.4.6.8 G6 M1.8 महा (as in text); K6 D9-12.14 T G मह (G6 as in text; G7 प्या); D5 मुनि ; M2.6 मह ; the rest सहा . K1.4-6 T1 G7 M1 पां तथापरः; G2.8 पां सदा ; G4.5 पामथापरः; G6 पामथा . Cd सस (for महा-). — b) K6 V1 देवराट; G2.8 देवस्य; G3 देवरः. K1 तनयस्तस्मात; S (except G6 M1) तस्य तनयः. — d) K4 तस्मारपुत्रो निमः; Dn D2 सुम्नाडिति ततः; M (except M1) तस्य सुम्नाडिति. K6 m पुत्रो निमः श्रतः. K1 तस्य सुम्नाडितिरस्मृतः (an i-kāra deleted after र).

42 a) D6-8 स्वभाज. K2.5.6 Dr Gs M1 जिस्य; K4 V1 B2(m as in text) जिस्स:. G2 च (for नु). — G3 om. 42^b. — b) K8 शोति: (for उयोति:) both times. — b) K0.2-4 D (except D14; D13 missing) उयोतिरेव च (Da1m आरमवान्).

43 ed) K1 om. 43ed. K4 D1 G5 'तेमहात्मन:.

44 °) T1 भूयसे या; G2 °यासुसे; G4 (before corr. sec. m.). 5 °स्त्यो. — b) B8 (m as in text) Da T2 G1-8 °प: स्मृता:; G5 °पस्तुथा:. — ') K5 ततीयं; G2 ते सोम-. Drs.r4 कुळवं - M1 तु (for च). — d) K6 पांड्रनां भं.

C. 1. 47 B. 1. 1. 47 K. 1. 1. 60 ययातीक्ष्वाकुवंशश्च राजर्षीणां च सर्वशः ।
संभूता बहवो वंशा भूतसर्गाः सविस्तराः ॥ ४५
भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं विविधं च यत् ।
वेदयोगं सविज्ञानं धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ ४६
धर्मकामार्थशास्ताणि शास्त्राणि विविधानि च ।
लोकयात्राविधानं च संभूतं दृष्टवानृषिः ॥ ४७
इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च ।
इह सर्वमनुक्रान्तमुक्तं ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ४८
विस्तीयंतनमहज्ज्ञानमृषिः संक्षेपमत्रवीत् ।

45 ") K1 Gs M 'वंशाश्च. —) Gs तु (for च).
—) Gs. 5 वंह्या:; M (except M1) लोके. —) K1. 5 'संग:; K2 Gs. 5 'संघा:. K1 सुविम्तर:; K5 B Dn D1. 8. 4 Gs M1 सुवि'; Gs. 5 सुवर्चस:. Gs भूत: सर्ग: सविम्तर:.

46 a) D14 तानि भूतानि सं. — b) K5 B5 (m as in text) विविधं; Gr त्रिदिवं. G2 जगत् (for च यत्). — e) K1 वेदा योगाश्च विज्ञापं; K2 वेदा योगं सं; K4 योगा वेदा: सिवज्ञाना; K5.6 m B1-8 Da Dn Dr D4.5 (corr. from).6.8-12.14 वेदा योगः सिवज्ञानो; K6 वेदांगयोगश्च; V1 B1 वेदांगवि; D1 वेदा योगां सिवज्ञाना; D2.3 वेदा योगाश्च वि; D5 (corr. to) G1.4.5 वेदं योगं सं; D7 देवयोगः सिवज्ञानो; T2 G2.7 M1 देवयोगं सं. — e) K0.2 T1 G2.4.6 M (except M1) धर्माथां; K4 Da1 G5.7 भार्थः; D5 भार्थं (corr. from भार्ये); G1.5 भार्थां. D6 (by corr.) G1 4-6 काममेव.

47 °) Ko.2-5 D1s धर्मार्थकाममोक्षाणां; K1 धर्मार्थ-काममोक्षाणां; K6 V1 B D (D13 missing) 'र्थयुक्तालां (D5 m 'मोक्षाणां; D5-13 धर्मार्थकामयुक्ताला); T1 G4-8 M (except M1) धर्मार्थकाम . — °) K1 D13 D5.11.12 शस्त्राणां; G7 सूक्ष्माणां; M (except M1) मोक्षाणि. — °) K2 लोकत्रय °. — 6) K5 तत्सर्वं इ°; K6 Dn G1-3.7 M सर्वं तहुं; T1 missing; T2 स सर्वं हुं. — Dr D2.4.6-12.14 S ins. after 47:

24* नीतिर्भरतवंशस्य विम्तरश्चेव सर्वशः।

[Dr D4.14 बीजं भ'; D2.6.8.6.12 नीतिं भ'; T2 Gr नीतिं भा'; G1.4-6 नीतिभां'. Dr1 D4.6-12.14 विस्तारं; Dr2-r4 D2 G2 विस्तरं; T G1.2.4-7 विस्तारः.]

48 ^a) K1 समस्ताश्च; K6 D5.0.12 S (except M1; G8 corrupt) सहस्याह्या; D10.11 सहस्यासा. K5 इतिहासस्य चैवाह्या; D14 °सस्य चे स्यां. — ^a) Dr (except Dr1) ^aयोरपि. D5 वा (for च). D14 °धाश्च श्चतीरिव. — ^a)

इष्टं हि विदुषां लोके समासन्यासधारणम् ॥ ४९
मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ ५०
विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः ।
न्याख्यातुं कुशलाः केचिद्रुन्थं धारयितुं पूरे ॥ ५१
तपसा ब्रह्मचर्येण न्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चके पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ५२
पराशरात्मजो विद्रान्ब्रह्मपिः संशितव्रतः ।
मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः ॥ ५३

D14 इदं (for इह). — d) G2.3 'स्य विस्तरं. — K4.6 Dr (except Dr2) D10 T G1.4-6 ins. after 48;

25* संक्षेपेणेतिहासस्य ततो वक्ष्यामि विम्तरम् । [D10 T G4-6 वक्ष्यति.]

49 a) Ko D₈₋₅, 9, 11, 12 C₅, 8 विस्तार्थ. K₁₋₄, 6 D₈ D₁₈ Dr D₁₄ G₁, 4 महाज्ञानं; K₅ महाख्यातं; G₂, 8 अहो ज्ञा°; G₅ महास्मायं. — b) K V₁ B₁m संक्षेपतोश्र°; B D (D₁₅ missing; D₁₄ as in K etc.) S (except G₁₋₈ M₃) 'क्षिप्य चाल्ल'. — b) G₂ युक्तं हि; G₅ इदं हि. D₁₀, 11 G₄ (before corr.). 5 विदुषो; G₂ विदुषा. — b) K₀, 2, 8 D₁₄ M₁ 'ग्रंथधा°; K₅ समासाद्वंथ°.

50 °) K1 सर्गादि; K8 उत्तंकाद्; D8 मन्वादेर. — b) Ko T1 G2.8 शास्तिका ; Dr8 'मित्रकात. — ') B4 T G7 ततोप'. Ko.2.4.8 V1 (before corr.) Dr1.12 (m as in text).18.11 m D1.8 'रादन्ये. D14 नानार्थवादाय परे; G2 तनोपरिचरादन्ये. — d) D1 विश: स'; G1 तथा स'. D14 ग्रंथान् (for सम्यग्). D9-12.14 G1.4.8 M अधीयरे; T1 'यरे.

51 °) B1(m as in text), 2m M (except M1) द्वितिषं. — °) K विचक्षणा:; V1 विशेषत: (for मनी°). — °) S ड्याख्याने (G2.8 °नं; G6 °न-) कुशला: (G2.8 M3 यतते) केचिद् (G2.8 किं°). — °) Dn Dr2 प्रंथान्. D1 ग्रंथान्यारियमुं तथापरे (Si0); D14 S केचिद्रंथस्थ धारणे.

52 b) Da Dii Ga यस्य वे°. Gi देहं; Gi देवं (for वेदं). — cd) Dia हासममुं. Mi transp. चक्र and पुण्यं. De.s पुरा (for पुण्यं).

53 °) Ko. 2. 8 प्रासरा°. Ko Dia 'ओ श्रीमान्; Go 'ओ श्रीमान्. — b) Ks महर्षि:; Gs बद्दावित्. Ko. 2. 8 Dr (Dr2 before corr.) Di. 2. 4. 8 Ti शंसित्त'; K4 शंशि'; K5 श्रीमतद्विति:; Dis श्रीमतद्युति:. — After 53°6, Ks (suppl.). 6 Dn Dr D2. 4. 8 ins. a passage given in

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वेपायनः पुरा ।
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
उत्पाद्य धतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
अन्नवीद्भारतं लोके मानुपेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ५६
जनमेजयेन पृष्टः सन्त्राह्मणेश्र सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
स सदस्थैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।

कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८ विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् । क्षतुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽत्रवीत् ॥ ५९ वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् । दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणाम्रक्तवान्भगवानृषिः ॥ ६० चतुर्विशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ६१ ततोऽध्यर्घशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः । अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२

1. 102 1. 1. 104 1. 1. 121

App. I (No. 1); in K4 the ins. passage is written on a suppl. folium, its point of insertion being indicated by the words অস মাধ্যমন্ত্ৰ written on the margin of the original. In Ke the ins. passage is preceded by a marg. addition, given in App. I (No. 2).

54) Ds 'यनप्रजा. - ') K1 G2. 7 कीरहयां; Ds 'रहय.

55 Ks om. 55^{ab}. — ^a) Ks तु (for च). — ^b) D14 पांडुं च विदुरं तथा. — ^c) Cs °से श्रीमान्.

56 a) G4-6 तेस्वात्मजेषु मृ . — b) T2 G1-8 ° धु च परां गतिं. — Da ins. after 56 ab:

26* एवं वै संग्रहाध्यायः पूर्वभेष महर्षिणा।

फमणप्रस्तरेर्युक्तः कथंचिदप्यतीव हि।

एतदर्थे च विहितः संग्रहोऽयं यथाश्रुतः।

तस्त्रुत्वा सर्वमास्यातं लोके ज्ञास्यन्ति मानवाः।

-- °d) K_4 -स्मिन्सनातनः; K_5 तु महा $^\circ$; G_6 -स्मिन्महारमिन. K_1 अवधीन्मानुषे लोके भारतं वै म $^\circ$.

57 °) Ko.: Dri Dis जन्मे°. Ks तु (for सन्).
- °) Ki मानुष्येश. Ks तु (for च).

58 °) D1 सदस्येव; D6 सदस्ये स (for स स°). Ko.8-6 B2 D8 D2.8 G4 °सीनं; K1 D4 °न; T2 G5.6 समासीनं. K2 D14 G1-8 सदस्येश्च सहासीनं; V1 स च तस्ये समासेन; D5 स सहरो: (m सदस्येश्च) सहासीन: (corr. to °सीनं). — d) Ko.2.5 D2.8 नोष्यं.

59 *) K1.6 B1.2 D5.10.11.14 T G (except G2.6) विस्तारं. — b) K1 कर्म ; G0 सर्व (for भर्म). — ') G2 क्षत्रप्र ; G8 क्षांतिं प्र . Ko ज्ञांति (for प्रज्ञां).

60 °) Ko. 2-3 D14 T2 M2. 3 वृत्तं च घा°; G1 दुष्टतां घा°. — d) V1 सदैवमुक्तवानृषि:. — D2. 7. 2-12 ins. after 60 a passage given in App. I (No. 1). — Ke Dr (om.

line 2) D4 (marg). s. s. 14 (om. line 2) S ins. after 60: Ds. 7. 9-12, after the ins. passage (App. I, No. 1):

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम्। उपाख्यानैः सद्द श्लेयं श्लाब्यं भारतमुत्तमम्।

[(L. 1) M1.4 सहस्रं तु लोकानां. T Ge M2 कर्मण:. — (L. 2) Ds.4.7.0-12 M1.4 आशं (for आड्यं).]
In Ds those lines are repeated after the passage given in App. I (cf. v. 1.62).

61 °) D1 °साहस्रो; D2.8.6.7 G4.6 °स्रं; D8 °स्यं. G2.8.7 °विंशत्सहस्रं च; G6 °शत्सहस्राणि. — b) G2 संस्यं; G3 द्वेर्य (for चक्रे). D1 G2.8.6 °संज्ञितं. — D6 om. 6106 and 6266. — °) D6 °स्यानं विनेता°. D7.8-11 °स्यानं विना. D4.8 T G4.7 M2 °विंनेता°. K6 तच्च (for तावद). — d) D1 °तं परिचक्षते.

62 Ds om. 62° (cf. v. l. 61). — ") K2.8 Gr हार्घरातं; V1 हार्घ°; B4 वृद्धि°; Dr (except Drs) D10 Ge -त्यर्घ°; T2 -त्यर्घरातें:. D1 ततोधरातभूपस्य (sic); G2 तदाद्यर्धरातं सूयात; G8 तदाद्यत्रिरातं सूयात. — ") B4 "पाझगवा"; D3 "पं भगवा"; M2 "पं भोक्तवा". — After 62° , T1 G1 ins. 29* (cf. v. l. 63); then follow 64 and 30* (cf. v. l. 64); then finally a passage given in App. I (No. 1). — ") T1 G1. 5-7 M "क्रामिण"; T2 "क्रामिक"; G2.5 "क्रमण". K V1 B8 D (except D5; D18 missing) G4 "जिक्रास्यायं (K1 "क्रमाणिमा"). — ") D6.8 वृत्तानां सर्वप"; D2-12 Ge वृत्तांतं सर्व". G2.8 सु-(for स). — After 62, D6.8 T2 G8-6 M (except M1) ins. a passage given in App. I (No. 1); in D8 the ins. passage is followed by a repetition of 27* (cf. v. l. 60) as also of st. 61 and 62.

ट. १.:03 ९.१.१.१८:04 १८.१.१९:121 ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रद्दौ प्रभुः ॥ ६३ नारदोऽश्रावयदेवानसितो देवलः पितृन् । गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै ग्रकः ।। ६४ दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः स्कन्धः कर्णः शक्रनिस्तस्य शाखाः । दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ६५

> 63 ") Bam इसं है"; Gr यदा है". -- "d) G4.8 अतोन्ये . V1 Da S (except T1 G4.6) 'क्योभिरू'; B2 m भयो विरू. Ko नूप; K1. e T2 G2. 3 सुनि:; B D (except Dr; Dis missing) Ti Gi M विभ्र: (for प्रभु:); in Ds मु is doleted before वि of विभु:. Dis ततोन्येभ्योपि शिष्येभ्यः प्रदर्शे भगवान्त्रभुः. — Gr ins. after 63: Ti, after 31* (cf. v. l. 64):

> 28* संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकीर्तिताः। N (except D14; D13 missing) ins. after 63: T1 G7, after 62nb:

29* पष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् । त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम्। पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयक्षे चतुर्दश । एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्टितम्।

[In K4 lines I and 2 are ins. in marg. — (L. 1) Ka a पट्टिश्च सह . Di सहस्रं तु च . Ko चकारेमां. — (L. 2) K4 सहस्राणि. — (L. 3) Ks. 6 T1 Gr पितृलोके पंच . Ki. a (m as in text) Dn Dr Di. im. s गंधर्वेषु. Ks मानवेषु; Da. 8. 4 (corr. from). ६-12 रक्षोलोके.]

64 T1 (first time) G7 read 64 after 29* (cf. v. l. 63); in T1 the repetition of 64 follows regularly 63. — a) K2.8 D8.6.7 °दोश्रावयेहे °; Dr (except Dr1) °दः श्रावयेहे°; D12 °द श्रावयेहे°. — b) G2 अनिलो देव°. — d) Bs बोधयामास. — K1.4.5 (om. lines 1 and 2). c (transp. lines 1 and 2) V1 (om. lines 1 and 2) B D (except Dia; Dis missing) Gr ins. after 64: Ti, after the first occurrence of 64:

30* अस्मिस्तु मानुपे लोके वैशंपायन उक्तवान्। शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववैद्विदां वरः। एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै नियोधत ।

[(L. 1) Ki मानुषेस्मिन्तथा लोके. — (L. 3) Di मेधावी

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः । माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्र ॥ ६६ पाण्डुर्जित्वा बहुन्देशान्युधा विक्रमणेन च । अरण्ये मृगयाशीलो न्यवसत्सजनस्तदा ॥ ६७ मृगव्यवायनिधने कृच्छां प्राप स आपदम् । जन्मप्रभृति पार्थीनां तत्राचारविधिक्रमः ॥ ६८

[अनुक्रमणीपर्व

(for धर्मात्मा). Ke 'त्मा वेदवेदांगपारगः. - (L. 3) B इदं शत $^{\circ}$. $^{\mathrm{D_1}}$ $^{\circ}$ कं पुरुषर्थंभ.]- After 30*, T1 G7 ins. a passage given in App. T

(No. 1). - S (except Gr) ins. after 64 (T1, after the repetition of 64):

31* वैशंपायनविप्रार्षिः श्रावयामास पार्थिवम्। पारिक्षितं महाबाहुं नाम्ना तु जनमेजयम् । After 31*, T1 ins. 28* (cf. v. 1. 63).

65 Ds om. (hapl.) 656-66a. - b) D14 T G1 3501-स्कंघ: ज्ञ. K4-6 V1 B (except B1) Da Dr D1.2.4 8-12. 14 T2 C2. 5-7 M3 शाला. - *) Dn M2. 3 फलपुर्चे. — 4) Ks 'ट्रो बलीयान्; Du 'ट्रो विधेय:; S 'ट्रोविकेय: (Tras in text; Gs 'ष्ट्रांबिकेति; Gr 'ष्ट्र मनीषी).

66 In Dia, 66ab is ins. in marg. Ds om, 66a (cf. v. l. 65). — b) Ks 'सेनस्त; Ks 'सेनश्च. K1-3 V1 Dn Ds. 5 T1 G1. 8 M1. 2 शाखा: (as in text); D1 शाषी:; the rest शाखा. Ke स्कंधो भीमस्वर्जुनस्तस्य शाखाः — ") Ke D1-4. 6. 8-12. 14 T2 G8 माद्वीपुत्री. — ") D14 BEN UET. - After 66, Ke ins. 15* (of. v. l. benedictory st.).

67) Ki. 4 Vi (m as in text) Da Dn Di. 5 gail; Do. 12 Go युद्धा; T1 Gr यथा; T2 G2.8 युधि; Cd as in text. Ke युद्धादिक. Die यशसा विक्रमेण च; Gi यथाव-द्विक्रमेण च. - 4) Ks. 5.6 V1 Dn D1.5 सम्मुनिभि: सह; Do 'सत्सजन'; Die 'सन्सजनैस्तथा; T2 'सद्विजन'; Mi °सत्सजनस्तथा. Т1 G1. 5 तथा (for तदा).

68 ") K. B D (except Ds. 14; Dis missing) 'निय-नात. - b) Ks Gr क्रस्छात्. Ks प्राप्य. Bim Cd यदा-पदं; K1. 3 D3 आपदां; D1 दा; G1 चापदं. D14 कुछान्प्राप च सापद:. - d) Ds. 4 Gs तुत्र चार ; Ms. 6 तुत्राधार .

मात्रोरम्युपपत्तिश्व धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्व तथाश्विनोः ॥ ६९
तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ७०
ऋषिभिश्व तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिश्ववश्वाभिरूपाश्च जिटला ब्रह्मचारिणः ॥ ७१
पुत्राश्च आतरश्रेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा सुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ७२
तांस्तौर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाचुकुशुर्भश्चम् ॥ ७३
आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।

69 °) K1 मात्रोश्चाभ्यप°; D0-12 T G मातुरभ्यु° (T1 G1 मात्रोश्चरभ्य °; G2.3 मातुश्च परपक्षीत्वं); D14 M मातुरभ्यव°. Cd माद्रो: (evidently a clerical error for मात्रो:).

- b) T1 G7 M (except M1) मंत्रोप°. — D10.11 T G4-5 ins. after 69:

32* ततो धर्मोपनिषदं भूत्वा भर्तुः प्रिया पृथा । धर्मानिलेन्द्रांस्ताभिः साजुहाव सुतवान्छया । तह्तोपनिषन्माद्गी चाश्विनावाजुहाव च । जाताः पार्थास्ततः सर्वे कुन्त्या माद्याश्व मञ्जतः ।

[(L. 1) D10.11 T2 'निषदो धत्वा; G0 'दं श्रुत्वा. — (L. 4) G0 'स्तत: कामी पांडुमाद्या दिवं गत:.]

— In T2, 32* is followed by 33* (cf. v. l. 70).

70 b) Bi मात्रा संप^{*}; S (except Ti Gi-6 Mi) मात्रा च प^{*}. — ^{cd}) D6-12 °रण्येषु महतां पत्रित्रेष्वाश्र^{*}. — Di (marg.). 9-12 Ti Gi. 5 ins. after 70: Ti, after 32* (of. v. l. 69):

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
माद्या तु सह संगम्य ऋषिशापप्रभावतः ।
मृतः पाण्डुर्महाषुण्ये शतश्के महागिरी ।
[(L. 3) Ds. 9-12 Ts 'मेहारण्ये श'.]

71 °) Ko.1. s. 4 D (Dis missing) यत् (Ds ये); Ks तैस; Ks ते (for च). S मुनिभिश्च (Gi-s as in text; Mi ऋषिभियेत्) समानीता: (Mi as in text). — b) Ks धृतराष्ट्रं; Dis राष्ट्रं. — ') Ks श्चानुरूपा'.

72 °) B4 प्रजाश्च. G2 आतरश्चेते; G8 °रः सर्वे. — °) G2 दो (for a:). — °) K2.5 °वा एतदि°; S °वाश्चेत इ° (G3.8 'वाश्चेवमि°; M1.4 'वाश्चेव इ°). — °) G1 'तासत्वा.

73 *) D14 'दितांकृत्वा. S तैस्तान् (G1-8 M1 as in text) निवेदितान् श्रुत्वा (T2 G1 as in text; G1 M1

यदा चिरमृतः पाण्डः कथं तस्येति चापरे ॥ ७४ स्वागतं सर्वथा दिख्या पाण्डोः पश्याम संततिम् । उच्यतां स्वागतिमिति वाचोऽश्र्यन्त सर्वशः ॥ ७५ तस्मिनुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् । अन्तर्हितानां भूतानां निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७६ पुष्पष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुनदुभिनिस्वनाः । आसन्त्रवेशे पार्थानां तद्कुतिमवाभवत् ॥ ७७ तत्त्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः । शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृकीर्तिवर्धनः ॥ ७८ तेऽप्यधीत्यास्विलान्वेदाञ्शास्त्राणि विविधानि च । न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ७९

C. 1. 122 B. 1. 1. 124 K. 1. 1. 1-5

ज्ञास्त्रा). — b) Ki मुनिभि°; Dr (except Dr2) D2.4.11 T2 कीरवा°; D5.7 कीरव°; M (except M1) कुरव° (for कीरवा°). Ko.2 तथा. — °) K2 वर्णा ये पौरा:. Ko.4 शिष्टा वर्णाश्च ये पौ. — व) Ks हर्पादुखु°; K6 T1 प्रहर्पाञ्चु°; G2 संतीषाख्व°.

74 °) Ko.2.8 प्राहु:. Ms ° क्र कस्पेते. — °) G2.8 Ms कस्पेत. — D10 T1 G8 om. 74° . — °) K6 G2.8 तदाचिर-; D14 यदाचिरं; G1 यथाचिर-; M1 यथाचिरं; M2 यतिश्वरं; M8.4 यतिश्वरं.

75 a) D14 आगतां स°. — b) Ks D14 T2 प्रथािम; T1 तस्यानु. — °) Ke V1 गदतां स्वा°. — In G1, 75° is ins. in marg. — d) K2.8 G2.8 सर्वतः; K4 संमताः; G1 corrupt.

76 Ks om. 76. — ") Ks तसिशंतहिते. — b) K1 सर्वाणिवाद ; K6 सर्वाणिवाद . K2 T2 G2.3.1 हयनादयन; K8.4 B (except B1) D (except D11; D13 missing) T1 G6 निना . — d) D6.8 स्वनस्तु; G2 स स्वर ; G8.7 सुस्वर . K2-4 B1 D1.5 'स्तमलो.

77 G2 om. 77. — ") K_0 शुद्धगंधा. — " V_1 पुर-प्रवेशे; G_7 "न्प्रदेशे. G_7 पांडूनां. G_8 आसिबवेशे पांडूनां निस्वनस्तुमुलोभवत् (of. 76").

78 ^{a}) ^{b} संप्रीत्या. $-^{b}$) $^{G_{2}}$ पौराणसभवन्महान्; $^{G_{8}}$ सर्वेषासभवन्महः; $^{G_{7}}$ $^{\circ}$ णासभवन्महः. $^{()}$ ^{T} $^{G_{2},8,5,7}$ $^{M_{1}}$ दिविस्पृक्. $^{K_{1}}$ प्रीति $^{\circ}$ (for कीर्ति $^{\circ}$).

79 ") Ko तेथील वेदांश्चतुरः; K_2 G4.8 तेथील सकलान्वे°; K_{8-5} V1 B Dr D14 तेथील वेदानिखलान्; K_6 अधील वेदानिखलान्; K_6 अधील वेदानिखलान्; K_6 अधील वेदानिखलान्; K_6 तेथील वेदानिखलान्; K_6 अधील वेदान्सकलान्; K_6 अधील वेदान्सकलान्; K_6 अधील वेदान्सकलान्; K_6 अधील वेदान्सकलान्; K_6 अधील विजि $^{\circ}$. — $^{\circ}$) K_6 प्राम्नाणि.

C. 1. 128 B. 1. 1. 125 K. 1. 1. 140 युधिष्टिरस शौचेन प्रीताः प्रकृतयोऽभवन् । धृत्या च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जनस्य च ॥ ८० गुरुशुश्रूपया कुन्त्या यम्योर्विनयेन च ॥ तुतोष लोकः सकलसेषां शौर्यगुणेन च ॥ ८१ समवाये ततो राज्ञां कन्यां भृतृस्वयंवराम् । प्राप्तवानर्जनः कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ८२ ततः प्रभृति लोकेऽसिन्यूज्यः सर्वधनुष्मताम् । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्विष चाभवत् ॥ ८३ स सर्वान्पार्थवाञ्चित्वा सर्वांश्व महतो गणान् । आजहारार्जुनो राज्ञे राजस्यं महाकृतुम् ॥ ८४ अन्नवान्दक्षिणावांश्व सर्वेः समुदितो गुणैः ।

— °) Ds निवसन्. — °) K1 हि कुतो ; K4 V1 B1.2 Da Dn D2.4-12 G7 हाकुतो ; K5 अमितीजस:; D1-श्रकुतो ; D8 कुतो (sic); D14 G2.8 -श्राकुतो .

80 4) Ki Di.s Nilp 'स्य शीलेन. — 4) Gs 'र्जुने भवन्; Gs नोभवन्.

81 a) Ko. 2. 5 V1 B Da Dr D2-4. 6-8 G2. 4 Cd क्षांत्या; K1 त्याक्षां (for कुंत्या). — b) D14 क: सर्वेषां. K1 त्रुतोष सकलो लीके; G1 तोषमापाति सकलं. — b) K1 T1 वीर्य ; Da शोच ; D14 शोयोजेवेण. K8. 4 गुणादिभि:. K5 हि; V1 ह (for च).

82 ") V1 G (except G8) M तदा; D14 T तथा (for ततो). — ") K1 भर्तृस्वयंवरात्; K8 "वरे; D8 भर्तुः स्वयं"; D8 भर्तुः स्वयंवरः; D9-12.14 S तत्र स्वयंवरात् (M1 "वरे; M4 "वरां). — ") K2 कमें कृत्वा; M8 कृत्वा चेव.

83 ⁴) T₁ तथा; Go तदा. Ko लोकंस्य:. — ⁸) K₁ श्रेष्ठ: सर्व⁸. — ⁸) G₂ -रूप- (for द्व). K₁ T₂ G₁ M₂ दुष्पेक्ष:. — ⁴) G₂. 8. 7 ⁸ प्वर्जुनोभ⁸.

84 °) D14 सैवास्तान्पा°. — °) V1 अन्यांश्च. Ko G6 गुणान्; G2.8 रणे; G7 रणान्. D14 निहत्य च तथा वहून्. — °) K1 V1m B1(m as in text).8 D (except D6-12; D18 missing) G1-8.6.7 राज्ञो.

85 Ks om. 85-86^{a3}. — ") De. 8 अर्थवान्द. Ko **'क्षिणापूर्ण**:.

86 Ks om, 86^{ab} (cf. v. l. 85). — a) K_8 शासनाद्वा. — b) $G_{1-8.7}$ भीमस्येवार्जुनस्य च. — b) K_5 मागधं च; K_6 पातियत्वा. — b) $G_{2.8}$ शेढयं च; M_1 है रथे, K (except $K_{1.6}$) G_{3-6} बलदिपितं; V_1 रणदिपितं.

87 ") Dn D1.5.6 "धनं समा"; T2 G4.5 'धनं विना";

युधिष्ठिरेण संप्राप्तो राजस्यो महाऋतुः ॥ ८५ सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जनबलेन च । घातियत्वा जरासंघं चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ८६ दुर्योधनसुपागच्छक्वर्हणानि ततस्ततः । मणिकाश्चनरत्नानि गोहस्त्यश्वधनानि च ॥ ८७ समृद्धां तां तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां तदा श्रियम् । ईर्ष्याससुत्थः सुमहांस्तस्य मन्युरजायत ॥ ८८ विमानप्रतिमां चापि मयेन सुकृतां सभाम् । पाण्डवानासुपहृतां स दृष्ट्वा पर्यतप्यत ॥ ८९ यत्रावहसितश्वासीत्प्रस्कन्दिक्वव संभ्रमात् । प्रत्यक्षं वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ॥ ९०

Gs "धन उपा". — d) K "रथानि च (K1 as in text; K3.4 "रथादिकं); B2 m "बलानि च. Ds वा (for च). — After 87, K1.4.5 (om. line 2).6 V1 B1 (line 1 in marg.).2 (in reverse order).8.4 (om. line 2) D (except D14; Da in reverse order; D18 missing) ins.:

34* विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च । कम्बलाजिनरक्षानि राङ्कवास्तरणानि च ।

[(L.1) Do. 8 'त्राजिनवा'. K1 प्रवरांबर'; Bs रौरवावर'; D1 प्रावारांबर'; D5 प्रावारांवर'; D6 (by corr.) रांकवास्तर'. — (L. 2) K1 'जिनचित्राणि; K4 B1 (m as in text).2 m D (except Da Dn D1. 5; D18 missing; D14 om.) 'वस्त्राणि; K5. 6 'वासांसि. K1 भूषणानि सहस्रशः; K5 चंकवास्त'; K6 मृतृन्यास्त'.]

88 °) K4 V1 G2. 8. ग समृद्धि तां; D6. ग ब्हानां. K1 ख (for तां). K1. 8 V1 D14 G2. 8 तदा; B T1 G4. 8 ततो. — °) K T2 G8 महा-; V1 परां; Da D8 G1 तथा; M1 ततः (for तदा). G1 तदाश्रयं; G2 महाश्र . — °) K8. 6 रथस्तु; K4 D1 रथसु-; D18. 14 रथा सु-; T1
89 °) K1.5.6 चेव; K8 वापि; B D (except D14; D18 missing) तत्र. — °) K1 न च इता; M1 न विदितां. — °) K4 वार्थे चोप . B1(m as in text).4 Da इता; G4 (before corr.) चृतां. — °) D14 तां (for स). Ko समत्रथत.

90 a) K2 V1 B Da Dn Dr D1-8.5. Y. 13 G6 तन्ना ;
K8 D14 T G1.5. 7 M2-4 यन्नापड ; K4 हसत ; K4 तमासी;
D4.5.8-11 M1 तन्नापड ; G2 पहसत ; G3 पहस्त .
— b) K1 प्रस्कंधनिव ; K2.5.6 D6-12 स्वल ; K4 चल ;
T1 सन्न हव ; G4.5 स्कन्न हव. K0 विश्वमात्. K5

स भोगान्विविधानश्चात्रज्ञात्रज्ञानि विविधानि च ।
कथितो धतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृञः ॥ ९१
अन्वजानात्ततो द्युतं धतराष्ट्रः सुतिप्रियः ।
तच्छुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
नातिप्रीतमनाश्वासीद्विवादांश्वान्वमोदत ।
द्यूतादीननयान्घोरान्त्रवृद्धांश्वाप्युपेक्षत ॥ ९३
निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
विग्रहे तुसुले तिसन्नहन्श्वतं परस्परम् ॥ ९४
जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्चुत्वा सुमहदिप्रयम् ।
दुर्योधनमतं झात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ।

संभ्रमात्स्ववलयन्निव ($^{
m sic}$); $^{
m G_1}$ सभायां संभ्रमान्नरे:; $^{
m G_2, 2.7}$ सभायामितिसं $^{
m .}$ — $^{
m d}$) $^{
m K_3}$ Dr1 $^{
m G_6}$ ैनभिजातवान्; $^{
m D_{1.6}}$ भीमसेनादिभिस्तदा; $^{
m K_2}$ ैसेनेन जानता; $^{
m T_2}$ $^{
m G_{1.3.7}}$ सेनस्य पश्यतः; $^{
m G_2}$ भैनेन पश्यतः.

91 °) Ks D10 Gs संसोगा°. G8 विषयान् (for विविधान्). Ko.1 °धानश्चन्. — °) D14 अप्रीतिश्चाच्य-जायतः M (except M1) राष्ट्राणि नगराणि च. — °) T1 प्रथितोः ; G4-6 इय°. Ke G8 M (except M1) 'राष्ट्रायः G2.7 धार्तराष्ट्रेण. — °) T2 G1-8 विषणो. T2 G1 M8 मिलनः (for हरिणः). Dr (except Dr1) फ्रमात्; G7 कुतः (for कुतः). T1 विवणों दश शंसतः; G4.5 'णोंथ शशंस सः; G6 'णोंथ शशंस च.

92 ^a) Ks अनुजानं ततो. Ko. 1. 6 D1. 8. 11 ° जानत्ततो ; Ks ° जानंत्त ; Dr ° जानन्त . D2. 8 ° जानन्तु शूर्त. Gr ° तो भूतं (sup. lin. युद्धं). — b) Ks. 6 Bs D2 ° राष्ट्र . K4 B2 D6. 14 Gr ° राष्ट्र सुत:. — a) G2. 7 को धः सम °.

93 °) Ka B1.3 Drs Ds.12 'श्रीतिम'. — °) Ko V1 विवादं नान्व'; B4 'श्राम मोदते; Dr1 'श्रान्वमोदते; Do 'श्रान्वमोदते; T2 Gs दिष्टं मत्वा त्व'; G1.2 M (except M1) दिष्टं मत्वान्व'. D14 पांडवानां हिते रतः; T1 विवादं चाप्युपेक्षते; G4-0 विधादं चाप्युपेक्षते. — °) D6.8 विविधान् (for अनयान्). D2-4 'यान्सर्वान्. K5 यूताधनर्थान् घोरांश्र; G2 यूतादिवनयात् घोरात्; G3 यूताधनन्यात् घो'. — °) K1 D14 M1.2.4 विवादांश्र; BD (D13 missing) M3 विविधांश्र (D2-4 विवृद्धांश्र; D2 as in text; D14 as in K1 etc.). K2 V1 D21 अप्युपेक्षतः; K5 D1 अप्युपेक्षतः; T2 अप्युपेक्षतः; G0 अप्युपेक्षतः; G1.8 द्विपदश्राभ्युपेक्षतः; G2 विववश्राभ्युपे.

94 ⁴⁶) Ke B D (except D14; D13 missing) 'रं भीष्मं द्रोणं शां. D14 T2 G2. 8.7 M 'ब्सं शांतनवं. G7 नृपं धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५ शृणु संजय मे सर्वं न मेऽस्यितुमहिसि । श्रुतवानिस मेधावी बुद्धिमान्प्राञ्चसंमतः ॥ ९६ न विग्रहे मम मितर्न च प्रीये कुरुक्षये । न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७ वृद्धं मामम्यस्यिन्त पुत्रा मन्युपरायणाः । अहं त्वचक्षः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् । सुद्धन्तं चानुमुद्धामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८ राजस्ये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः । त्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९

C 1, 144 B, 1, 1, 146 K, 1, 1, 167

(for कृपं). — °d) Ko. s. s Ba Dai Di तुमले; Ka °मळे. Ki Dai B2 °स्मिन्दहत्; K2.4 'सिन्दहत्; K3 °स्मिन्दहत्; K6 T Gi-s. 4 (by corr.). र 'सिन्हतं; Vi Bi.4 Dai Dn Dr Di 'सिन्दहन् (Bi न in marg.); Bs missing; Di-s 'सिन्दरधं; Mi. s. 4 'सिन्यमन्. Ko तसिन्दित्सते प'; Dis तसिन्हतक्षत्रमनायके.

95 °) D14 विग्रहं पांडु°. — °) Cd दुर्योधनं. K2 धनमृत; D10.11 वक्तं; T G1-5 M वर्ध; Gr भिदं. T G1.2.7 M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — °) D3 T1 तदा.

96 Dr Di ins. before 96; धतराष्ट्र उवाच. — a) K1.6 Vi B D (except Dis; Dis missing) सर्व मे (Bs वाक्यं मे); Ts Gs.1 M मे वाक्यं; Gs महाक्यं. — b) K5.6 Ti Gi.4.5 नाभ्यस्°; B2 m Da Dn Dr (except Dri.78) Di.5-12 M2.8 न चास्'; B4 न त्वस्'; D2.14 M1 न मास्'; D3 न मां स्दियि (sic); G6 नशास्. K2 न मां स्यंति महित. — d) K6 "सत्तमं; T1 "सत्तम; G4-c "सत्तमः.

97 ^{ab}) K1 मम प्रीति:; G2.8.7 मम मतं. V1 नापि प्रीये; D0 न च प्रिय:; T2 G1-8.7 न क्षमे च. K6 V1 Da Dn D1.5 कुलक्षये; D14 T G1-3.7 M 'क्षयं (M4 'क्षयात्). G4-5 विग्रहे मम पुत्राणां पांडूनां च तथा सति. — ^d) K4 B Da2 Dn D1.5 G5.6 वा (for च).

98 ***)** Ks ***** द्धं समभ्य ***;** Dr1 ***** द्धं मामप्यस् . Ts G1.4-0 ***** स्पृयंते. — ***)** Gs.8.7 ***** स्या समाहितः. — ***)** K1 सुद्धांतमनु ***;** B4 अत्यंतमनु ***.** — ***)** K0.8.4 G4-6 ***** चेतसं ; D14 T G1-8 M ***** मर्पणं ; G7 ***** मर्पिणं.

99 ") Ko Da Ta Ga.s 'सूय-. — ') Ka Va Da-4 'स्य महारमनः; M (except Ma) 'स्यामितोजसः. — ') Ka तथावह'; Ko ततीव'; Ba Ds. 14 Ga.s. 6 Ma-4 तश्चापह'; Da तज्ञाव'; Da तज्ञाव'; Ta Ga.s. 7 Ma तश्चापहसितं; Ta वहसितं. Das प्राप.

C. 1.145 E. 1. 1.147 K. 1. 1.108

अमर्पितः स्वयं जेतुमञ्कः पाण्डवात्रणे ।
निरुत्साहश्च संप्राप्तं श्रियमक्षत्रियो यथा ।
गान्धारराजसहितः छत्रद्युतममन्त्रयत् ॥ १००
तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया संजय तच्छृणु ।
श्रुत्वा हि मम वाक्यानि बुद्ध्या युक्तानि तच्चतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सोते प्रज्ञाचक्षुपमित्युत ॥ १०१
यदाश्रीपं धनुरायम्य चित्रं
विद्धं लक्ष्यं पातितं वै पृथिव्याम् ।
कृष्णां हतां पश्यतां सर्वराज्ञां

100 a) K1 Dn D1 अमर्पण: — c) G4.5 रत्साहं च. K1.5 संप्राप्य; T1 तां प्रा'. D14 जिहीपुं: पांडवानां च; Ga रत्साह श्रियं प्राप्तुं. — d) K5 श्रियं श्रित्रें (sic); T1 श्रियं त्वक्ष°; T2 G1.4-7 M श्रियं तां क्ष°. K1.6 (m as in text) D (except D14; D18 missing) सुश्रियं (Da Dr1.78.74 स्वश्रियं) श्रित्रियोपि सन्; B as in Da etc. above; Nilp as in text. — b) K1.2 सहितं. — D14 G7 तमकल्पयत्. 101 b) K1 यद्यमया (sic). — h) K1 यथा सं°. K2 D14 मया तच्छुणु संजय. — h) K5.6 V1 B Dn Dr3 D1-12.14 S (except G1-3) तु; Da Dr1.72.74 च (for िह). — d) D (except Da Dr; D18 missing) S (except G4-0) बुद्धि. V1 ह्यानि; B3 निश्चित्य. Dr (except D7s) नि तद्वचः. — G2.3.7 चुशुस्विम. — After 101, D14 ins. 35* (cf. v. l. 104).

102 G2. 2. 1 M1 om. 102; in Ke it is ins. in marg.

— ") K1. 2 "स्टास्य; Ks D1 "रानस्य. Ks "रादाय दिव्यं.

— ") Ko विद्धा लक्ष्यं; B1 लक्ष्यं विद्धं; M (M1 om.) लक्षं विद्धं. K2 लक्षणं; Ks D2-4 G1 लक्षं. K1 "तं चेव सूमी; K2 "तं चार्मनेन. Ko वा; Ke यत्; V1 B Da च (for व).

— ") Ks V1 B1 Dn Dr D2-2.14 प्रेक्ष"; B4 D10-12 प्रेक्ष्य"; Cd प्रथतां (as in text). V1 कीरवाणां; B Da2 D14 पार्थिवानां (for सर्वे"). — After 102, Da ins. 36*; D8, 35* (cf. v. l. 104).

103 Ds om. 103; in G4.5, 103 follows 106.

— ") Gr (here and generally in the foll. st. up to 156) यथा (for यदा). — ") K2.8 "धर्वी चार्जु". — G2 om. 103cd. — ") T2 G1.8.7 "प्रस्थे. Ko V1 D14 M प्रयाता (M4 च यां"); K5 तथा ता. — After 103, Da ins. 35* (cf. v. l. 104).

104 Ks T1 Grom. 104; G2 om. 104ab, - a) Dr

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०२
यदाश्रीषं द्वारकायां सुमद्रां
प्रसद्धोटां माधवीमर्जुनेन ।
इन्द्रप्रस्थं वृष्णिवीरी च याती
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०३
यदाश्रीषं देवराजं प्रवृष्टं
शरैदिंच्येवीरितं चार्जुनेन ।
अग्निं तथा तर्पितं खाण्डवे च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०४

Ds. 7. 10. 11 Gs. 6 राज: Dai Dis प्रहर्ष; Bi Gs. 4 (before corr.). 5 M2 विष्टं. — b) K6 S (Ti Gs. 7 om.) रितमर्जे (Gi के खर्जे). — c) Dn Di. 5 G (Gr om.) तदा; Ts यदा (for तथा). K2. 3 Dns Ds-12 खांडवेन; S (Ti Gr om.) वे त. Dis अग्नि तथा खांडवे तर्पयित्वा. — Exclusive of the omissions mentioned below and the reservations as to sequence detailed in the sequel, the foll. four stanzas (35*-38*) are ins. seriatim after 104 by N (except Ko. 2. 5; Dis missing) (K1 om. 35*; Ks. 4 Dri. rs. rt D2-4. 7-12. 14 om. 36*, D6 ins. it in marg.; D11 om. 37*, K4 ins. it in marg.; D3. 4 om. 38*, K4 ins. it in marg.):

35* यदाश्रीषं जातुपाद्वेश्मनस्ताः न्मुक्तान्पार्थान्पञ्च कुन्त्या समेतान् । युक्तं चैषां विदुरं स्वार्थसिष्ये तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

36* यदाश्रीषं द्रीपदीं रङ्गमध्ये रुक्ष्यं भिष्वा निर्जितामर्जुनेन । शूरान्पाञ्चास्तान्पाण्डवेयांश्च युक्तां स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

37* यदाश्रीषं मागधानां वरिष्ठं जरासंधं क्षत्रमध्ये जवलन्तम्। दोभ्याँ इतं भीमसेनेन गस्ता तदा नाशंसे विजयाय संजय॥

38* यदाश्रीपं दिग्जये पाण्डुपुत्रे वंशीकृताम्भूमिपालान्त्रसद्धाः। महाऋतुं राजसूयं कृतं च तदा नाशंसे विजयाय संजय॥

[35* °) B Dn Dri.r2 Di.s 'सिन्ही. — 37* b) Ka Dr शत्रुमध्ये; Da क्षत्रधर्मे. — °) Bi युद्धे (for शस्ता). — 38* *) Ks Bi.s Di.s.c. 7.8-12 दिविषक्षे.]

यदाश्रौषं,हृतराज्यं युघिष्ठिरं
पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं श्रातृभिरप्रमेयैस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५
यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं
सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजखलां नाथवतीमनाथवस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st.

In V1 the sequence of st. is: 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106. — In Da (Da1 om. 105) the sequence is: 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105. — In Dr the sequence is: 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (Dr2 further ins. 36* botween 105 and 107). — After 37*, D2.4m ins. 40* (cf. v. l. 106). — Ds ins. 35* after 102; D12, 38* after 106; and D14, 35* after 101. — Ds further ins. between 37* and 38*:

39* यदाश्रीषं सर्वविश्वस्य सारां प्रीत्या राज्ञे निर्मितां तां मयेन । गदां चोग्रां भीमसेनाय दत्तां तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ After 38*, Bs. 4 ins. 43* (cf. v. l. 110).

105 Ks Dai Gr om. 105. — All MSS. (Dismissing) except Ko. 2-4 Vi Dr Dia T2 Gi. 8-6 M transp. 105 and 106; for sequence cf. also v. l. 104. — °) Ti (here and generally in foll. st. up to 156, like Gi) यथा (for यहा). Ms हतराष्ट्र. D6-12 ° उपं ज पार्थ. — °) Vi 'क्षवेद्या; G2 'क्षविद्यां. — °) Ki 'जिर्म्सन. — After 105, Vi ins. stanzas 37*-38* (cf. v. l. 104). For the sequence of Dr cf. v. l. 104.

3 (2nd ed.)

17

यदाश्रीपं विविधास्तात चेष्टा
धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्टप्रीत्या क्किश्यतां पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७
यदाश्रीपं स्नातकानां सहस्नैरन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाग्रजां ब्राह्मणानां महात्मनां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८

C. 1. 159 B. 1. 1. 151 K. 1. 1. 182

40* यदाश्रीषं वाससां तत्र राशि समाक्षिपरिकतवो मन्दबुद्धिः । दुःशासनो गतवाश्वेव चान्तं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[") K2.4.6 'सां राशिमइयं; K8 D14 'सां राशिमइयां.
— b) K2.4 समाक्षेपं कृतवान्. Ko पश्यतां; K6 निस्त्रपो;
K5 Da वितथो (for कितवो). K8 द्रीपद्यां वै तत्र कृतां
दुरात्मना; D14 द्रीपद्यां वै आक्षिपन्मंद'.]
— After 40*, K8 reads 109.

107 For the sequence of Dr cf. v. l. 104. — *)

Ks 'vi तात चेष्टां; D14 'vi तत्र चेष्टां; G1-2.7 'vi तां तु

चेष्टां. Ke V1 B D (D13 missing) तत्र (De. 1.9 तस्य)

(for तात). D1 'vं विजयास्तस्य चे'; D12 'vं विजयास्तत्र

चे'; T M2.4 'vं पुनरामंत्र्य यूतं; G4-8 'vं पुनरामंत्र्य यूते.

— b) T2 महारमनां; G2.4.5 धर्मारमानं; G6 महारमानं.

G1 चनाय च. — K4 ins. after 107: Ko, after 40* (of. v. l. 106): K3, after 109:

41* यदाश्रीपं द्वीपदी तां बुवाणां
प्रवज्यायामश्चकण्ठीं रुद्दन्तीम् ।
पत्यी युक्तां नात्र वस्तुं हि धर्मस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
[°) Ke सत्यं भद्दे यत्र धर्मी ययेत.]

After 41*, K4 ins. 40* (cf. v. l. 106). — In Ge the sequence of st. from 107 to 147 is in after confusion; it is here completely ignored.

108 Ks om. 108. — a) Ds श्रीतकाना; D10 स्ताव. — b) Dr. s. 12 वनं तं. — b) D12 T2 Gr वराणां; G1 वनांते; G2 पराणां; M (except M1) वराणं (for महा.). — D9-11.14 S ins. after 108 (G4-6, after 109):

42³ यदाश्रोषं वनवासेषु पार्थाः न्समागतानृषिमुख्यैः पुराणैः । उपास्यमानान्सगणेजीतु सर्वाः स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[") Ds-11. 14 T1 Gs. 5 "वासेन; Gs M4 "वासे तु. Gs

C. 1.150 B. 1.1.152 K. 1.1.183 यदाश्रीषमर्जुनो देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ।
अवाप तत्पाञ्चपतं महास्रं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०९
यदाश्रीषं त्रिदिवस्थं धनंजयं
शकात्साक्षाद्दिव्यमस्रं यथावत् ।
अधीयानं शंसितं सत्यसंधं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११०

यदाश्रीषं वैश्रवणेन सार्धं
समागतं भीममन्यांश्र पार्थान् ।
तिसन्देशे मानुषाणामगम्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १११
यदाश्रीषं घोषयात्रागतानां
बन्धं गन्धवैमीक्षणं चार्जुनेन ।
स्वेषां सुतानां कर्णचुद्धौ रतानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११२

°पु सर्वान्; $M_{\bullet}$ °पु चार्तान्. $M_{1.2}$ °पं पांडुसुतान्त्रनस्थान्. — $^{\bullet}$) $D_{9-11.14}$ T_1 G_{4-6} °तान्महर्षिभि: पु $^{\circ}$. — $^{\circ}$) G_{4-6} जातसंख्यान्; $M_{1.2}$ जातु पार्थान्.]

109 Ko om. 109. Ks reads 109 after 40* (cf. v. 1. 106); for the sequence of Dr cf. v. 1. 104. — ") Ks V1 B D (D18 missing) "पमर्जुनं (D2 as in text; D14 "पं पांडवो); S "पं चार्जुनो (G1 as in text; G5 "पं चार्जुनं). T1 देवराजं. — ") Ks किरातनाथं; G6 "वेपं. — ") Ks V1 B D (D18 missing; D14 as in G below) अवासवंतं; G (except G1.6) "सवान्; M1 अन्वाप तत् (for अवाप तत्). — After 109, Dr reads 106, and G4-6 ins. 42* (cf. v. l. 108).

110 Grom. 110. For sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) M1 साक्षारस्वकादि. G6 क्षानिद्वासं. — c) G2.3 अधीयांसं. K1सितं; B2 m. 3.4 Da Dr2 (by corr.) M Cd संशि; G2 संहि. Ks सत्यवंतं. — K1. 3.4 m. 6 B1.2 m Da Dn D1-3.11.12.14 ins. after 110: V1, after 35* (cf. v. l. 104): B3.4, after 35* (cf. v. l. 104): Dr, after 106: D9.10, after 45*: T1, after 44*:

43* यदाश्रीषं कालकेयासतसे पौलोमानो वरदत्ताश्च द्वप्ताः। देवैरजेया निर्जिता अर्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय संजय॥

- [*) Dn Di. s वरदानाञ्च. Ks ताहक्; Dr तृहाः; Ti धृष्टाः.]
- K1.3.6 V1 B (except B4) D (D13 missing) ins. after 43*: Ko.2.4.8 T1, after 110:

44* यदाश्रीषमसुराणां वधार्थं किरीटिनं यातममित्रकर्षणम् । कृतार्थं चाप्यागतं शक्तलोका-त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ [b) K4 V1 D (except Da D1; D18 missing) यांतम'; T1 जातम'. K0 'कर्शिनं; K2-5 Dn D5 T1 'कर्शनं; B (B4 om.) Da Dr D2-4.6-12 'त्रसाहं. — ') K8 B1 कृताखं चा'. K8 D14 स्वर्गलो'. K3 तथा कृतासं चागमं स्वर्गलो'. I After 44*, Dr reads 112. — D5.16 Sins. instead after 110 (T1, after 43*; G7, after 109): D14, after 44*:

45* यदाश्रोषं तीर्थयात्राप्रवृत्तं पाण्डोः सुतं सहितं रोमशेन । तसान्छुतं चार्जनस्यास्नलाभं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

- [") Gs.6 'त्रानिवृत्तं; M 'त्रानु . ") M लोमशेन.
   ") Ds.10 Gs तसाच्छ्रोषीदर्जु ; D14 तसादश्रोषीदर्जु ; G1 तसादश्रोषं चार्जु . G5 'स्यार्थलाभं. T1 G4 M बृहद्शा-दक्षहृदयं च प्राप्तं.]
- 111 In B2, 111 is ins. in marg. For the sequence of Dr cf. v. l. 104. b) Ks समागता; D10 G5 वर्ग. After 111, Dr reads 109.
- 112 In Bs, 112 is ins. in marg. In Dr the sequence from 106 is: 106, 43* and 44* (cf. v. l. 110) and then 112. b) K1.4 om. बन्धं; Ks.6 B2.8 Da Dns D6.7.10-12.14 T2 G (except G1.4) M1 बद्धं; Dn1 Ds वधं. K4 गंधर्वभ्यो. K0.2.8 B1m.2.8 Da Dns Dr (except Dr1) G2.8.6.7 भौक्षितं; K6 भौचितं; G5 भौक्षे. M1 णमर्जुनेन. K5 गंधर्वेंबद्धं मोक्षितं चा . b) K6 D6-12 उथेष्टं सुता . K1 T1 दी गतानां; G1 दी स्थि. D14 ins. after 112:

46* यदाश्रीषं द्वीपदीं सैन्धवेन नानीतां (sio) मोक्षितां चार्जुनेन । जयद्वयं मोक्षितं जीवशेषं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मं
समागतं धर्मराजेन स्नत ।
प्रश्नानुक्तान्विञ्चवन्तं च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११३
यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठानधनंजयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११४
यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।

113 a) Ks पश्चि ; Dr1 वृक्ष (for यक्ष). — b) K6 V1 सार्ध; Ds सार्ध स्तुता (sic); Ds-8.12 पृष्ट; Ds-11 पृष्टान्; G2.8 संत: (for स्त). — b) Ko प्रश्नान्युक्रवा; K8.4 B Da Ds G (except G1; G4 before corr.) वृक्रवा; Dn Dr D1.5-12 किंशित्; D5 प्रश्नात्कांश्चित्; D14 किंगुक्तान् (for प्रश्नानुक्तान्). K6 B D (except D14; D18 missing) विज्ञवाणं; V1 अज्ञवाणं; T G1.4.5 विज्ञवता; G6 विज्ञवता; M1.8 प्रज्ञु ; M2.4 प्रज्ञवता; Cd विज्ञवतं (as in text). K5 किंगुक्तान् (for सम्बन्धः). — K1-8.4 (marg.)6 V1 B D (except D14; D18 missing) T1 ins. after 113 (Dr, after 49*):

47* यदाश्रोषं न विदुर्मामकास्तान्प्रच्छन्नरूपान्वसतः पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सष्ट कृष्णया तांस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[") D4 यदा चारा न वि ; B ' पं चरा न वि ; D1.12 ' पं चारा न वि . K4.6 B Da Dr (except Drs) T1 मामकास्ते. -- b) K1 पांडुपुत्रान्.]

St. 49* (given below) is ins. in K4 (marg.) after, in Dr before, 47*. — D14 S (except G7; for G1 see below) ins. after 113: D2-11, after 47*:

48* यदाश्रीषं तानथाज्ञातवासे
त्वपद्यमानान्विविधेरुपायैः।
दक्षान्पार्थान्मे सुतैरग्निकर्षाः
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
49* यदाश्रीषं कीचकानां वरिष्ठं
निष्वितं श्रातृशतेन सार्धम्।
द्वीपद्यर्थं भीमसेनेन संख्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११५
यदाश्रीषं निर्जितस्याधनस्य
प्रत्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षीहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११६
यदाश्रीषं नरनारायणी तौ
कृष्णार्जुनी वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११७

C. 1. 172 B. 1. 1. 174 K. 1. 1. 198

[48* a) T2 वासान्. D14 corrupt. G3 वं वसत: पांडुपुत्रान्. — b) D14 T2 G8 अह्ह्यमा . M1 मानानमाम कानां सकाशात्. D6-11 T1 G2.4.6 अज्ञायमानानमामकानां सकाशे. — b) D6-11 T1 G2 धीनागतानि ; D14 M1 धीन्वसतस्वि ; G3 धीन्वसतः पांडुक ; G4 धीनागता-आप्ति ; G5 धीन्यास्तश्चाप्ति . M2 कहेपे: — 49* b) G8.5 संघे (for संख्ये).]— G1 ins. after 113:

50* यदाश्रीषं वसतः पाण्डुपुत्रा-नदृश्यमानान्त्रिविधेरुपायैः । दक्षान्पार्थान्भीमसेनेन संख्ये तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

114 Ds G1 om. 114. — ") D11 की चकानां (for माम"). K1 G1 वरिष्ठ. — ") G1 "न भंगं. — ") K1 G3 विराटराज्ये; G1 विरराज्ये (sic). D14 G8 M1.4 "तां महारमनां. G2 विराटराज्ये महतां महारमनां.

115 Ki transp. 115 and 116. — 6) Gi. 5 सास्य. — 6) Ki-3.5 शं फाल्गुनाय. — 6) Gi-6 तु (for च). Ki क्राल्सुवार्थ.

116 K1 transp. 115 and 116. — b) K2.8° जितस्त. Dr om. स्त. Ke स्त्रधनारप्र°; G7° जनप्र°. — Ks om. 116°d. — c) D1.6.8-11.11 G8 अजीहिण्य:; D7.12 G2° ण्या:.

117 K1.6 B D (D18 missing) transp. 117 and 118. — b) D6 G8 ैंगों तो वद . V1 बदता नारदेन. Da गां गती (for बदतो). % Arj: बदत इति प्रायश: पाठ: 1% — ') K8.5 G1.5.7 ह्यू. K1.6 B D (except D16; D18 missing) के च सम्यक्.

C. 1. 1/1 B. 1. 1. 178 K. 1. 1. 197 यदाश्रीषं माधवं वासुदेवं
सर्वातमना पाण्डवार्थे निविष्टम् ।
यस्मेमां गां विक्रममेकमाहुस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११८
यदाश्रीषं कर्णदुर्योधनाम्यां
बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ।
तं चात्मानं बहुधा दर्शयानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११९
यदाश्रीषं वासुदेवे प्रयाते
स्थस्येकामग्रतस्तिष्टमानाम् ।
आतां पृथां सान्त्वितां केशवेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२०
यदाश्रीषं मिश्रणं वासुदेवं
तथा मीष्मं शांतनवं च तेषाम् ।

118 K1.6 B D (Dis missing) transp. 117 and 118. — ") Ks 'वो वासुदेव:; Dis मंत्रिणं वा". — ') Bs Dr (except Drs) 'थें प्रविष्टं. Dis सर्वार्थे वै पांडवानां नि". — ") Ki Vi B D (except Dns Ds-11.14; Dni.ns erroneously; Dis missing) Nilp बस्तेंद्राचा (for बस्तेमां गां). Ks Ds 'क्रमं चैकमा"; Bi Drs 'मनेवमा"; Dr.12 'मंविषमा"; Ds-11 'मं चैवमा"; Dis 'मं स्वेकमा". — N (Ks marg.; Dis missing) Ti ins. after 118;

51* यदाश्रीषं लोकद्विताय कृष्णं शमार्थिनमुपयातं कुरूणाम् । शमं कुर्वाणमकृतार्थं च यातं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

 $[\ ^b)\ ^{\ }$ $^{\ }$ सामार्थिनं. $^{\ }$ $^{\ }$ $^{\ }$ $^{\ }$ $^{\ }$ $^{\ }$ नं याचमानं कुरूंश्च; $^{\ }$

119 ") G2.8.1 "दु:शासनाभ्यां. — ") D14 बुद्धि: कृता; G (except G4) "द्धिं कृत्वा. — ") K1.4 Dr (except Dr2) G1-3 M दर्शयंतं; G1 "नीटयं.

120 K1 D14 transp. 120 and 121. For G1 see below. — ") G4.5 "देवं प्रयांतं. — ") B4 रहस्येका"; T2 G1.3 रहस्येका"; G2 रहस्येता". — ") G1 आस्यो; G4-6 तहां. G2.3 पुन: (for पृथां). — G1 subst. for 120: T2 G1-3 ins. after 120:

52* यदाश्रीषं वासुदेवे प्रयाते स्थाङ्गहस्ते फाल्गुनेनान्वितेऽपि। भारद्वाजं चाशिषोऽनुब्रुवाणं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२१
यदाश्रीषं कर्ण उवाच भीष्मं
नाहं योत्स्ये युष्यमाने त्वयीति ।
हित्वा सेनामपचक्राम चैव
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२२
यदाश्रीषं वासुदेवार्जुनौ तौ
तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
त्रीण्युप्रवीर्याणि समागतानि
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२३
यदाश्रीषं कश्मलेनाभिषन्ने
रथोपस्थे सीदमानेऽर्जुने वै ।
कृष्णं लोकान्दर्शयानं शरीरे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२४

प्रहीतुकामं मम पुत्रं द्विपेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[°) G1 पुत्रावजानन्. G1 °तुना सम पुत्रिद्धि°.]
121 Ds om. 121. K1 D14 transp. 120 and 121.
-- b) K3 B4 D6-8.12 T1 (by corr.) G2.4.6 तदा भी°.

— °) C4. 5 त्वाशिषो. K5 'षो विद्य'; V1 'षोथ हु'.

122 Ge M1 om. 122. Ks (in which st. 122 is partly illegible) ends with * * श्रीमा; next folio (8) is missing. — ") Gr एवाइ (for उवाच). K4 च वाक्यं. Ke B1. 3. 4 Dn Dr Ds-12 यदा कर्णो भीषमसुवाच वाक्यं; B2 Da D1, with this reading, ins. -श्रीपं after यदा. — ") K4. e V1 B D (except Da1 Dn De; D12 missing) जीवमाने. D14 Gr स्वयेति. — ") M (M1 om.) सेनां परिच". Ke V1 B D (D18 missing) चापि (D5 as in text; D6. 8.9 वापि); S (Ge M1 om.) भूय: (for चेव). Ks तसाहेशादुपचक्रमेण चैव.

123 Ks Gr om. 123. — *) Dis Gs तदा (for तथा). Ko गांडिवं चाप्र°. — °) Gs समीडि°; Ms महाधना (for समा °).

124 Grom. 124. — ") Ko कइमके चामि"; Gs.s केशवेमा. — ") Dan सीदतामर्जुनेन. Gs "ने पि दे. Du च (for दे). — ") Ks कृत्यां कोई; Ti Gs.s कृत्यां कों.

यदाश्रीषं मीष्ममित्रकर्शनं
निमन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्धध्यते दृश्यरूपस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२५
यदाश्रीषं मीष्ममत्यन्तग्र्रं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२६
यदाश्रीषं शरतल्पे शयानं
षृद्धं वीरं सादितं चित्रपुद्धेः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेपांस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२७

125 ") B. De G. s भीमम. Ko 'किशिनं; K. e Vı Dr Dı 'कर्षणं (Dr 'र्षनं). — ') G2 'तं गदानां. — ') B. Vı Gı (before corr.). e न चैपां; Gs न तेषां. Kı 'द्वस्यते स्यात'; K2 'द्वास्यते दश्यरूपं; Ks missing; Ke Vı Bı-s Da Dn D2.4-6.8 'द्वस्यते ख्यात'; Bı 'द्वस्यते स्यात'; Dr द्वस्यते ख्यात'; Dı 'द्वस्यते ख्यातं'; Dı 'द्वस्यते ख्यातं'; Cı 'द्वस्यते ख्यातं'; Ga 'द्वस्यते दश्यरूपं; Ga 'द्वस्यते दश्यरूपं; Ga 'द्वस्यते दश्यरूपं; Gı 'द्वस्यते दश्यरूपं; Gı 'द्वस्यते दश्यरूपं; Gı 'द्वस्यते दश्यरूपं; Gı 'द्वस्यते दश्यः ' Gı 'द्वस्यते दश्यः ' Gı क्रस्यते दश्यः ' चर्यः ' च

53* यदाश्रीषं चापगेयेन संख्ये स्वयं मृत्युं विहितं धार्मिकेण । तश्वाकार्षुः पाण्डवेयाः प्रहृष्टाः स्वता नाशंसे विजयाय संजय ॥

[") Ks. s ' बं चापरोचेंज; Ks Da Ds. s. s-11 'बमापरोचेन. Ks सस्यं (for संख्ये). — ') Ks. s मृत्युर्विहितो; Ks मृत्युं कथितं. — ') Ks तं चिकीर्षुं:. Ks न व चिकीर्षुं: पांडवेय: प्रहृष्ट:.]

126 Dis om. 126. —) Gi-s 'स्वप्रमत्तं.

127 K1 om. 127. — b) D2-4 युद्धे वीरं; S (except G1-s. v M1) वृद्धं द्यूरं. K6 छादितं; Dns D14 साधि ; G4.6 सृद्धि ; G1 तरसा. — b) T2 द्यू ; G2 भित्या; G8 हत्या; G1 दिखा (for कृत्या). Bs 'इपवीयांन् (m as in text).

यदाश्रीपं शांतनवे शयाने
पानीयार्थे चोदितेनार्जनेन ।
भूमिं भित्त्वा तिर्पतं तत्र भीष्मं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२८
यदाश्रीपं शुक्रस्यों च युक्ती
कोन्तेयानामनुलोमी जयाय ।
नित्यं चासाञ्थापदा व्याभपन्तस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२९
यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गानिवदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्श्रेष्ठतमानिहन्ति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३०

C. 1, 186 B. f. t. 188 K. f. t. 212

128 °) M (except M1) 'धं शरतलेप शयानं (M4 'ने).

- b) K3 D7.12 S (except M1) 'यार्थ; D0 पाधीयार्थ.

K2 D2-4 नोदिते'; K3 याचि'. K2.2 Dn1 D8.6-8.10-12
'ते चार्जुनेन; D14 नोदिते चार्जु'; G4-6 'ते शक्रस्ना. — ')

K1 चेव (for तम्र). G4-6 गां भित्वांभो वारुणेनाददाने.

129 °) Ko. 2.8 V1 B (B1 partly illegible) Da Dr D1-4.6.3 N1lp यदा वायुः शक ; K1 D1.6-13 दा वायुः शक ; K1 D1.6-13 दा वायुः शक ; K1 D1.6-13 दा वायुः शक ; K1 G1 M2-4 दाश्रीषं शक ; K5 missing; K6 G2.3.7 दाश्रीषं खंद्र ; Dn दा वायुश्रंद्र ; D6 दाश्रीषं वायु . M1 पं वायुश्रक्री च सूर्यः. Cd mentions शक. % Arj.: शक्रियपपाठः 1% — In B1, 12900 is rubbed off and illegible. — b) K0.1 V1 B Dn Dr D2 M8 लोमा; Da D1.10 लोमो; M1 लोमाञ् — ct) G1.7 om. 12901 K0.2 Da T1 द्याभपंत; K2 V1 भीषयतः; K6 B2.3 D (D13 missing) भीषयंति (for Da see above; D2 द्याभाषित); B4 भीषयंते; G4.5 द्याभपंति. % Arj.: भीषयंतित प्रायशः पाठः 1% B4 marg. gloss: द्याभवंतः विरुद्धं स्चितवंतः. T2 G6 निसं चास्मान्स्वापदमावदंतो. K1 निसं चास्मा श्वपदो विभीषयंति तद्ववतस्तदा ना ; G2.3 निसं चास्मादृष्टिणवीर्योधिकानां तदा ना .

130 G2 om. 130-1. — ") Ko विविधान चित्र". D11 °नस्रपूगान. — ") Ko. 2.4 V1 D (D13 missing) G1-6 निवर्शयन् (D3 अदर्श"); K2 अदर्शयत्. D2-4 शस्योः. — ") S (G2 om.) तान् (for न). G1 पाधिवाज्. K3 V1 B D (except Da Drs; D13 missing) श्रेष्ठतरान्. T1 न इंते; T2 G6.4 M न इंति. K2 subst. 131° for 130°. C. 1. 187 B. 1. 1. 189 K. 1. 1. 213

यदाश्रोपं चासदीयान्महारथा-न्व्यवस्थितानर्जुनस्थान्तकाय । संशप्तकान्निहतानर्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३१ यदाश्रीपं व्युहमभेद्यमन्यै-र्भारद्वाजेनात्त्रश्लेण ग्रप्तम् । मिन्वा सौभद्रं वीरमेकं प्रविष्टं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३२ यदाभिमन्युं परिवार्य बालं सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभृवुः । महारथाः पार्थमशक्रुवन्त-स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३३ यदाश्रीषमभिमन्युं निहत्य हर्पानमुढान्क्रोशतो धार्तराष्ट्रान् । क्रोधं मुक्तं सैन्धवे चार्जनेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३४

131 G2 om. 131 (cf. v. l. 130). M4 transp. 131 and 132. — ") G6 "पं त्रेगर्तान्म". V1 "यान्प्रवीरान्. — ") V1 D14 M4 अवस्थि". G1.6.7 "स्यांतराय; G4.6 "स्यं. — G1 om. 131^{cd} and 132. — ") K1 'काक्श्रेष्ठ-तमाश्चिहंति (cf. 130°).

132 G1 om. 132 (cf. v. l. 131). M4 transp. 131 and 132. — b) Da भास्त्रेण; Drs.r4 क्रोरेण. — b) G3 जित्वा सो . K3 एकवीर ; G2.8 वीरभेनं.

133 Gs om. 133. — ") V1 सर्वे; D2 -माणै:; D3 'माणं; D6-12 बाणै: (for बालम्). M4 यदाश्रीपमिभमन्युं च बालं. — ") K0 सर्वे हित्वा; V1 हत्वा बालं; D11 'तें हता; D3 'वें हत्वा; M (except M4) हत्वा सर्वे. — ") D14 'रथं. S (Gs om.) 'रथा (G1.2 'रथं) मन्युम् (G2 चाभिमन्युम्) अशकु (G2 कुवन्; G8 कुवंत; M1.2.4 'क्तवंत:).

134 °) K2 T1 G4-6 ° एं चाभिस'. — °) G2 हृष्टान्मू'. K1 G4-7 M2.4 मोहात् (for मुढान्). D14 हृप्गिमुदाश्चकु शुधांतराष्ट्रा:; T2 ° नमोहास्क्रोधतो धार्तराष्ट्रा:. — °) V1 B4 D (D18 missing) M4 क्रोधादुक्तं (D2 as in text; D7.12 क्रोधायु'); B2 क्रोधमुक्तं (m ° युक्तं). K0.2-4 B8.4 Dr सेंधवायार्जुं.

135 D14 om. 135. — b) V1 प्रतिश्रतां तद्वधार्थेर्जु; S (except G1.8.7 M1.8) कृतां तदा (M2.4 ततो) मन्युना

यदाश्रीषं सैन्धवार्थे प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातां तद्वधायार्ज्जनेन । सत्यां निस्तीर्णा शत्रमध्ये च तेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३५ यदाश्रीपं श्रान्तहये धनंजये म्रक्तवा हयान्पाययित्वोपवृत्तान् । पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३६ यदाश्रीषं वाहनेष्वाश्वसत्सु रथोपस्थे तिष्ठता गाण्डिवेन । सर्वान्योधान्वारितानर्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३७ यदाश्रीपं नागवलेर्दुरुत्सहं द्रोणानीकं युयुधानं प्रमध्य । यातं वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थौ तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३८

चार्जुं. — *) V1 B D (D18 missing; D14 om.) M1. 8 सत्यां तीर्णा; T2 सत्यां चीर्णां. M8 तु (for च), G2.8.7 स्वनेन.

136 Ds om. 136. — ") K4 D2 G1.4 (before corr.) शांत"; D11 शांतवाहे (for श्रान्त"). — b) D4.6-8.10-12.14 T2 मुक्तान्ह". G1 "यानवायुयुत्वोप". K4 "यित्वापयृत्त्य; K6 B1 m त्या तदंभ:; D11 त्वाप"; D11 पापियवापतृतान्; G2.8 त्वाथ तृतान्; G2.5 त्वापयातान्. T1 मुक्तवा पायंन्वाययत्वोप". — °) K6 Dr (except Dr1) D4.2.10 युंक्तवा; D2.6.8.11 युक्ता; D11 युक्ता. K1 प्रवृत्तं; V1 D6.8.10 S वांतं (T2 89 in text; G7 युंकं).

137 Kaom. 137. G2 transp. 137 and 138. — ")
K1 "नेषु क्षमेषु; Ke V1 Dn D1. 5 "ह्वक्षमेषु. — ") Dr1
Ds. 6. 10 तिष्ठतां. Ko Dn2 Dr1 Ds T M1 पांडवेन; V1
शांतवे"; D14 चार्जुने"; G M2-4 फल्गुने" (G4. 6 as in D14;
G5 as in text). — ") Ds सर्वानेतान्; M1.4 "न्वाधान्.
D14 G4-6 "तान्पांडवेन; G1-8 "तान्वाणपुंखे:; M (except
M1) "तान्वाणपुंगे:. G7 बाणपुंखेसवापि (for बारिता").

138 Ds om. 138. Gs transp. 137 and 138. — *)
Ko नागकुले; K1.4 *कुलेर; V1 *कुलं; D148 (except T1)
*बलं. Ke B D (Ds om.; D18 missing) सुदु:सहं (D14
निक्*) (for दुक्*). — *) D14 M2-4 द्रोणं चार्की: G2-5 M1

1

***

यदाश्रीषं कर्णमासाद्य मुक्तं वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः। धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं तदा नाश्चंसे विजयाय संजय॥ १३९ यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः। अमर्पयन्सैन्धवं वध्यमानं तदा नाश्चंसे विजयाय संजय॥ १४० यदाश्रीषं देवराजेन दत्तां दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन। घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे तदा नाश्चंसे विजयाय संजय॥ १४१ यदाश्रीषं कर्णघटोत्कचाभ्यां युद्धे मुक्तां स्ततुत्रेण शक्तिम्।

यया वध्यः समरे सन्यसाची
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२
यदाश्रीपं द्रोणमाचार्यमेकं
धृष्टद्युम्नेनाम्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगतं विश्वसं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३
यदाश्रीपं द्रौणिना द्वैरथस्थं
माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।
समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४
यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
नारायणं दिन्यमस्रं विकुर्वन् ।
नैपामन्तं गतवान्पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५

C. 1. 201 B. 1. 1. 203 K. 1. 1. 227

"नीके. G: युध्यमानान्; M (except M1.8) ध्यमानं. — ") Ks Dr (except Drs) D14 T: G (except Gr) यांतं. K: कर्ण (for वार्लोयं). Dr: तत्र (for यत्र).

139 b) D2-4 भयाज्ञी ; Gr तदा भी . K (except Ks. s) Da गई (for कुरस). — f) Ds ट्याकृत्य कर्णे नृवीरं. 140 D3 om. 140; G3.7 M1 om. 140-1. — b) S (G3.7 M1 om.) यदाश्रीपं कृ . — b) M2.4 द्रोणो द्री . D1 राजोथ द्र . K2 वीर:; G2.4 संख्ये; G5.6 संघे (for द्रूर:). — f) G (except G1; G3.7 om.) नारक्षन्यरसँधवं. D10.11 मध्यमानं.

141 Gs. 7 M1 om. 141 (cf. v. l. 140). S (except T G1, and Gs. 7 M1, which latter om. 141) transp. 141 and 142; Gs (hapl.) om. 141°, the prior half of 141°, the latter half of 142° and 142°. — °) K1 D6. 8. 9 ° कि स्वंसितां. G2. 4. 8 शक्ति मुक्तां शंकितां मा°. — °) K6 रक्षसि. D6-12° क्यां.

142 For the sequence of G and M cf. v. l. 141.

— b) Ke इंद्रे; Dn Dic. 11 G2 युक्त (for युद्धे). — c) Ks
Ds T2 Gs. र यथा; G2.4 M2 यदा (for यथा).

143 °) K2 द्रोण आचार्यवर्थ. — °) B1.4 D12.14 'झेन डयति'; B2 Da D6-0 'झेनाड्य'; B8 'झे स्वं टय'; D8.4 'झेन स्वं डय'; G6 'झेन ह्य'. — °) K1 विवशसं; K6 B1m De Ge विशसं.

144 Die om. 144. Ki. s. s transp. 144 and 145.

— ") Dn3 Ds G3 वै (for है-). — ") K (except K1.4.5) V1 D (except Da Dr Ds; D10 om.; D13 missing) माद्रीसुतं. T1 यूथमध्ये; T2 G6 M योध (M1 योध). — ") K6 स्थितं युद्धे. K3.6 G2 युद्धं; G6 सम्यक् (for युद्धे). K6 B D (D10 om.; D13 missing) मंडलश्चरंतं (D1 मंडलेनआरंतं; D5 as in text; D0-0.11.12 मंडलं संचरंतं); V1 मंडलेम्थअरंतं (for पाण्डवं यु). D14 वं श्लाधमानं. — After 144, K3 reads 147 and K1 ins. 54* (cf. v. l. 145).

145 K1.8.s transp. 144 and 145. — ") Ds M1 यदाश्रीषं; G1.2.4.5 तदा (for यदा). — b) K2 आमकुर्वन्; Ks D10 (वि over प्र) M1 "क्षं प्रकु". — c) D14 Gs कृत" (for गत"). — K2.4.6 Dn Dr D1.2.6.8-11 ins. after 145: K1, after 144: K0.8 Ds.4, after 147:

54* यदाश्रीपं भीमसेनेन पीतं रक्तं श्रासुर्युधि दुःशासनस्य । निवारितं नान्यतभेन भीमं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ °) Ko.2-4 न तमन्येन; Ke रणमध्ये न; Da रणभी

[°) Ko. 2-4 न तमन्येन; Ko रणमध्ये न; Do रणभीसेन.]
Ko cont.:

^{55*} यदाश्रीषं भीमकर्माणसुत्रं रणे भीमं शोणितं पीतवन्तम्। भिष्वा वक्षो युवराजस्य सूत तदा नाशंसे विजयाय संजय॥ C. 1 208 B 1. 1, 205 K. 1. 1, 229 यदाश्रीपं कर्णमत्यन्तशूरं हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् । तसिन्भावणां विग्रहे देवगुह्ये तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४६ यदाश्रीपं द्रोणपुत्रं कृपं च दुःशासनं कृतवर्माणमुत्रम् । युधिष्ठिरं शून्यमधर्षयन्तं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४७ यदाश्रीषं निहतं मद्रराजं रणे शरं धर्मराजेन स्नुत । सदा संग्रामे स्पर्धते यः स कृष्णं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४८ यदाश्रीपं कलहद्युतमूलं मायावलं सौबलं पाण्डवेन । हतं संग्रामे सहदेवेन पापं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४९

146 Bs Ds. 7. 12 om. 146. Ks Cd transp. 146 and 147. — ") V1 कर्णमासाथ शू. — ") K4 'वे दु:प्रश्टपं. D11 'प्रसद्धां; G (except Ge) 'प्रमत्तं. — ") Ks यस्मिन. V1 चेव युक्ते; D6. 8-11 'युक्ते; Gs. 7 'तुल्ये; Cd 'गुद्धों (as in text).

147 B4 D8 om. 147. K8 reads 147 after 144; K8 Cd transp. 146 and 147. — •) Dn ° ग्रं च हारं. — After 147", folium partly damaged in K5. — Gr om. 147°d. — •) D14 योधिष्ठरं. K1. 5 Dn D1 धर्मराजं जयंतं; K8 M1 हारमः ; K6 सेन्यममर्पः ; D14 सेन्यमः ; T G1 M2-4 स्वयमेवासिष्ठष्ट (T2 वसिष्ठण); G2.4-6 हारममर्पः ; G8 हारमनाः प्रध्रयं. Cd अमर्पयंतं. — After 147, Gr reads 150 and Ko. 8 D8.4 ins. 54* (cf. v. 1. 145).

148 Gr read 150-1 between 147 and 148.
-- ") Ks "पं महराजं हतं चे. -- ") Kı युद्धां श्रेष्ठं धर्म".
Mı "न युद्धे. -- ") Ko सा; Ks Ds.11 च; Vı Dn D1.2
G1.2.8 नु (for स). D14 कर्ण (for कुरुणं).

149 *) K1-4 B1 Dr D1. 5.9-11 T2 G (except G8.6) M1 कलई. — b) K5 मायावितं सौ. D11 पांडवानां. — b) K4 रणे (for संद्रामे).

150 In G1, 150 follows 147 (cf. v. 1. 148).

- a) K1-5 V1 Dr D2-4.8 G1.2.6 शांतमेकं; T1 भेनं;
G2 शोकमध्ये; G7 शांतवेशं. — bc) K1 transp. ह्रदं गरवा

यदाश्रीषं श्रान्तमेकं श्रयानं ह्रदं गत्वा स्तम्भयित्वा तदम्भः। दुर्योधनं विरथं भग्नदुर्प तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५० यदाश्रीषं पाण्डवांस्तिष्ठमाना-न्गङ्गाहदे वासुदेवेन सार्धम् । अमर्पणं धर्पयतः सुतं मे तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५१ यदाश्रीपं विविधांस्तात मार्गा-नगदायुद्धे मण्डलं संचरन्तम्। मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५२ यदाश्रीपं द्रोणपुत्रादिभिस्तै-र्हतान्पाञ्चालान्द्रीपदेयांश्र सुप्तान् । कृतं बीभत्समयशस्यं च कर्म तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५३

(in b) and दुर्योधनं (in b). Ko. 1.4 D14 अञ्चलक्षं; Ks V1 B1.2.3 m D (except D5; D18 missing; for D14 see above) "शक्ति; Ks B8.4 T1 "सर्विथ; G8.7" सैन्यं.

151 D14 om. 151. — ") K2.8 D9-11 Cd धुमानं. — b) K1 V1 B D (except D2.4; D18 missing; D12 om.) गरवा (for गड़ा-). D6-12 हुदं (for हुदं). K6 हुदं गरवा वा . — ") G1 अमधिं . K0.2.4 Dn D22-24 D1.2.6.5.9.11.12 M2.8 ध्षेयंत:; K2 D21 D2 धर्मयं ; K8 मर्पयं ; K6 (m कर्ष) यं ; Da वर्षयं ; D4 मर्ष . K4 सुहृरसु; G6 सुतान्मे. G3.2 अमर्षिणा भीमसेनेन यांतं. — In G2, 148 follows 151 (cf. v. l. 148).

152 °) Ko 'धान्सूत; K1 'धां शक्षः; K4 B D (except Ds. 14; D18 missing) 'धांश्रित्रः; M1 'धान्साधुः.
— ') K1 गरवा युक्तं; B1 D8 तदा युद्धे. K1 मंडलै: सं'; K2 Dr1 मंडलेशश्र'; K4.6 मंडलान्सं'; K5 मंडलान्सं'; V1 D5 मंडलांश्रेंव कृरवा; B Da Dn Dr2-r2 D1-4.6.7.12 T M1 मंडलश्रश्र'; M2-4 मंडलतश्र'. — ') V1 हतं राजानं (for मिथ्या हतं).

153 °) Dri 'त्राश्रितेसें:. — ') Ti Gi हत्वा; Gs सुतान् (for हतान्). Ko.s Dri.rs Di.is पंचाळान्; Ds-5.14 Gs.i बाळान्. Ds 'देयान्सुसुसान्; Dis 'देयान्मुसुसान्; Dis 'देयान्मुसुसान्; Gs 'त्युमदाव्यंस्यं च; Gi 'त्युमदाव्यंस्यं च ; Gi 'त्यंस्यंस्यं च ; Gi 'त्यंस्यं च ; Gi 'त्यंस्यंस्यं च ; Gi 'त्यंस्यं च ;

यदाश्रीषं मीमसेनानुयातेनाश्वत्थाम्ना परमास्तं प्रयुक्तम् ।
क्रुद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५४
यदाश्रीषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन
ग्रुक्तं खस्तीत्यस्त्रमस्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरतं च दत्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५५
यदाश्रीषं द्रोणपुत्रेण गर्भे
वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।
द्वेपायनः केशवो द्रोणपुत्रं

 154^{-ab}) D_{14} °सेने तु याते अश्व. Ko वरमस्तं; K_4 दिव्यमः; D_1 परमः. — °) K_1 °कमावधीः; V_1 D_{14} 'केनावः; $G_{1,2,4,6}$ 'कं नावः. K_5 'धीदुत्तरायाश्च गर्भं. G_3 'कं तं निपात्येव गः; G_1 'कं तं निहत्येव (om. गर्भं); M °कं नावधीतं तु गः.

155 °) Da ° एं भीमिशिरों . — °) V1 सूक्तं; B2m.8m T M4 सुक्त्वा. G6 ° त्युग्नं (for ° त्युग्नं). K2 सुक्तं स्वसीत्युक्त्वा ह्युग्नं (हिंदि ह्युग्नं). K2 सुक्तं स्वसीत्युक्त्वा ह्युग्नं ; K6 D (D13 missing; for D14 see below) स्वसीत्युक्त्वास्त्रम् (Dr1. r4 क्त्या चास्त्रम्; D2 ° क्त्वा शस्त्रम्; D3 ° क्त्वासस्त्रम्; D4 ° क्त्या स्वस्त्रम्; D1 ° क्त्वास्त्रम्, अस्रेण (D7. 12 शस्त्रण); M8 सुक्त्वा स्वसीत्युक्तमात्रेण. D14 सुक्तं ब्राह्ममस्त्रं प्रशांतं. — °) K1 मौलिर्ह्नं. V1 D14 च युक्तं; T1 G च सुक्तं. 156 °) K2.8.4 (before corr.) Dns वेराट्यां. B1.4 Dn पाट्यमाने; D10.11 M1 पाद्यं; G1 बाध्य (от. माने). K6 B (except B2) D (except D8.4.14; D13 missing) G6 महास्त्रे:. — D10.11 T1 G1.2.4.5 ins. after 156° в

56* संजीवयामीति हरेः प्रतिज्ञां तदा नाहांसे विजयाय संजय ।

— °) Ko. 2. 8 Ds. 14 M1 'यनं केशवं. — d) Ko. 2. 4 (before corr.) शपानान्; K1 शशयं (sic); K8 प्रपक्षान्; Ds प्रपन्नं; Ds-11 S शपेतां (G1 स्पेतां; M1 शपंत:); D14 शपंतं (for शशाप). — De. 8 T1 G2. 4. 5 ins. after 156:

57* बुद्धा चाहं बुद्धिहीनोऽद्य सूत संतप्येऽहं पुत्रपौत्रेश्च हीनः। संचिन्तयश्चय विहीनबुद्धिः कर्तव्यतां नाभिजानामि सृत॥

[Ds. s read (in b) 'तप्य वै, (in b) 'चित्रयानोद्य, (in b) 'तां चाभि'.]

4 (2nd ed.)

परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ १५६
शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैविंहीना
तथा वध्वः पितृभिश्रीतृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७
कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे
त्रयोऽसाकं पाण्डवानां च सप्त ।
इ्यूना विश्वतिराहताक्षोहिणीनां
तसिन्संग्रामे विश्वहे क्षत्रियाणाम ॥

तिसन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८ तमसा त्वभ्यवस्तीणीं मोह आविद्यतीव माम् । संज्ञां नोपलभे सत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९

C. 1, 211 B. 1, 1, 28 K. 1, 1, 24

157 b) K1.s V1 B D (D18 missing) बंधुभि: पिनृ (D5 सर्वेबंधु ; D11 as in text); K2-विधा पि ; K4 वध: पि ; K5 T2 G1.2.4-6 M2.4 वध्वः पति ; K6 पिनृभिर्वेधु ; G1 वध्वा सिख ; M1 वंद्रथे: पि (for वध्वः पिनृ). G5 तदावस्था सिल्भिर्भा . T1 तदा नाशंसे etc. — °) V1 D5 G7 कर्म (for कार्य). K6 दुस्त ; Dr (except Dr1) कीर्य :; D6.6.5 दुग्कृतं (for दुष्करं). — d) T1 उयं चास ; G1.2.4.6 उयं निःस ; G6 उयं नास . K1 प्रेये: (for प्रंत्रं).

158 ") Da युद्धं (for युद्धे). T युद्धं हतरोषा:. Ks Ds "पा: सुता; G2.4.8 "पा: शुतं. G3.1 "पाश्च योधा:. — b) Ds पांडवेयाश्च. — b) V1 अष्टाविं . K8.5 V1 M1 विंशति- विंहता ; K4 (before corr.) "तिह्ता ; D10.11 T1 G1.2.4.5 M2.4 शरसादिता ; D14 शरसंहता ; M8 श्वाहता . D7.18 हता विंशतिरोहता ; D8 G3.1 न्यूना विंशस्मादिता . K5 अष्टादशाक्षोहिणीनां हता वे. — b) K6 युद्धे ; G2 ग्रामे (for संग्रामे). K4 तुमळ ; K2 V1 B D (for Ds see below ; D18 missing) M2.8 भैरवे ; T1 निग्रहो ; T2 G4 (by corr.) निम्नतां (for विग्रहे). Ds तिस्मन्युद्धे योरवैक्षेत्रि . — G2.4.8 ins. after 158:

58* कालाभिपन्ना समितिमेहारमनां नियुद्धिता हेतुरासीरसुतो मे ।

159 °) Ko. ३ स्वितिविः, Ks स्वेतिविस्तीर्णं, K4 स्वध विस्तीर्णं, Ks Gs स्वभ्यविः, T M संवृतस्तूर्णं (M1 as in G1 below); G1 स्त्वभ्यवस्तीर्णं, G2 स्त्वभ्यः, G8. १ बहुविस्तीर्णं. K1 V1 B D (D18 missing) तमस्वतीय विस्तीर्णं (D5 यस्तंस्मृत्य विस्तीर्णं, D14 तमसांघस्य विः); K6 तमस्वतीय विः. Cd तमसा (as in text). — b) D8. 6 मोहमाः, D5 तमंश्राविः. M (except M1) मा. — b) K1.0 D1 संज्ञा; G (except G8.6.1) ज्ञानं. T1 नो स्थाते; T2 G6 नैय रू.

C. 1. 217 P. 1. 1. 25 K. 1. 1. 24

इत्युक्तवा धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहु दुःखितः ।
मूर्च्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमन्नवीत् ॥ १६०
संजयेवंगते प्राणांस्त्यक्तिमिच्छामि माचिरम् ।
स्तोकं द्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे ॥ १६१
तं तथा वादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम् ।
गावलगणिरिदं धीमान्महार्थं वाक्यमन्नवीत् ॥ १६२
श्रुतवानसि वै राज्ञो महोत्साहान्महाबलान् ।
द्यैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ॥ १६३
महत्सु राजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च ।

Ks Ds.7.10-12.14 °लभेत् (for °लभे). G (except Gs) °भे चीर. — d) T2 विउत्तल .

160 Before 160, K1 B2 Dn Dr ins. सोतिस्वाच; Ds सूत उ°. — °) Ks वे; Gs. 7 M -पि (for 5थ). — b) Ds विकल्पेबेहु. B3 T मृशदु: °; D14 Ge च सुदु: °. — °) G7 °राश्वस्य. — After 160, Ke D1.2.4.8-11 repeat 96° (v. 1. सर्व स्वं for में सर्व).

161 Before 161, Ke Ba (marg.). 1 Dr D1.5.6.11 T1 ins. धतराष्ट्र उवाच. — b) Ge धतुंमिच्छा°. — ed) K1 चापि; K0 तत्र; B4 हात्र; D11 वापि; G2 होत्र (for हापि). M1 च (for न). K6 जीवस्य धा°. D5 स्तोकं कालं नु दु:खेन जीवितुं नोत्सहे हाहं.

162 Before 162, K4 (marg.). s B D (except Ds; D13 missing) ins. सीतिस्वाच. In Ds, 162 is ins. in marg. — ") T1 Gs M2. s तमेवं वा". K (except Ks) V1 Ds विद्वलं (for वादिनं). D14 दु:बात् (for दीनं). — ") B2 m मुहुर्मुहु: (for मही"). — N (except Ko Ds; K4 marg. sec. m.; D18 missing) T1 ins. after 162":

^{59*} निःश्वसन्तं यथा नागं मुद्यमानं पुनः पुनः।

[Ke Vi विमुद्धंतं मुहुर्भुहुः; D (except Dn Dr Ds; Dis missing) मानं मुहुर्भुहुः.]

— °) K_1 गत्रहगिन °; K_5 — वानि °; B_1 (m as in text) D_2 °हगिन °; D_4 °द्रिण °; $D_{1.12}$ ° छ्वानि °; $G_{2.8.5.6}$ ° वत्गणि . D_3 इदं श्रीमान्; G अदीनात्मा (G_6 अयं धी °). — G_4 संजयो वा °.

163 Before 163, K2.6 B D (except Da; D18 missing) ins. संजय उवाच; T2 G संजय:. — D5 om. 163-189° , ins. marg. श्रुटिपत्र एकपत्र द्विव. — क) D8 G2.8.7 ° वानिसा. V1 B D (except Da D2-1; D6.18 missing) G6 M8 व राजन्; T राजंद्र; G1-8 M2.4 सेधावी; G7 सेधाविन्; M1 राजंस्स्यं. G2.8.7 °स्साह महावल; M1.8 °स्साहान्महारमनः

जातान्दिन्यास्त्रविदुपः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ १६४ धर्मण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्टाप्तदक्षिणैः । असिल्लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गताः ॥ १६५ वैन्यं महारथं वीरं सृद्धयं जयतां वरम् । सुहोत्रं रन्तिदेवं च कक्षीवन्तं तथौशिजम् ॥ १६६ बाह्लीकं दमनं शैन्यं शर्यातिमजितं जितम् । विश्वामित्रममित्रश्नमम्बरीषं महाबलम् ॥ १६७ मरुत्तं मनुमिक्ष्वाकुं गयं भरतमेव च । रामं दाशरिथं चैव शश्विनदुं भगीरथम् ॥ १६८

Ks श्रुतवानिस वदतो * * * * महाबल (rost missing).
— °) (46 °स्य वचनात्. — ") K1 महाईस्य च.

164 D1 om. 164-165° . — b) Dr (except Dr1) प्रमुदि. G1.5 °तेन च. — b) K3 ज्ञानदि; G (except G1) जाता दि. K6 ध्वयुप: ; G1 ध्वयुप: ; G1 ध्वयुप: ;

165 D1 om. 165° . — b) K5 Dr4 D6-10.12 'ट्रा सदक्षिणे:; D14 'ट्रा सुद'. — d) K1 गता; K5 'त:; B D (D5.13 missing) 'तान.

166 ") Ko वैद्यं; K1.5.8 V1 B D (except Ds-11; Ds.18 missing) T1 G4 होड्यं; K1 चेत्यं (for वेन्यं). G1.4.5 वीर. T2 G2.8.7 युवनाश्चं महावीरं. — b) Ko.1.6 Dr1 D1 G8.7 संजयं. D1 यजतां. — b) Ko काक्षीवंत तथोसिजं; K1 कोकवंत तथोपिजं; K2 B8 D6 (before corr.).10 काक्षी तथों "; K4 काक्षिवं च तथोरसीजं; K5 कांक्षीवंतमुतौशिजं; K6 D14 ते महोजसं; V1 B1m.4m Da D8.4 काक्षी महोजसं; B1.2.4 काक्षी तथोपिजं; D1 के सक्षी सहायुति; Dr D2 काक्षी तथोपिजं; D1 के सक्षी ततोशिषं; D1 कांक्षी ततोजिपं; D2 कांक्षी ततोजिपं; D8 के तं ततोशियं; D12 कांक्षी ततोजिपं; C3 कंक्षी ततोजिपं; G3 कक्षवंतमथो शिवं; G5 कक्षवंत त°; G6 M कक्षीवंतमथीं (M1 वंतमथो जितं); G7 के तं तथा शिवं.

167 °) K2 Da G2 बाहिहकं. K5 वैद्यं; K6 B D (D5.18 missing) T1 G5 M4 वैद्यं (Dn वैद्य); V1 as in Dn; G1 वैद्यं (for होडयं). — b) D2-11 G2.4 (before corr.) शस्याति; G1 शयाति; M2 शंयाति. K1.8.4.6 V1 B D (D5.18 missing) नलं (Dns नृपं) (for जितं). K0 सह्यं हिमजितं नलं; K5 तथा सायातिमृतिजं; G6 शयौति च शिथि नळं; M1 महाजिमजितं धमं. — c) T शहरिश्चंदं. — d) K1 महारथं (for बिलम्).

168 ") Ks. 4 Da महंतं. Ks मह ; Ds. 4 मंद (for मनु). —) Ge श्रयं (for नयं). —) K1 M1 दशरथं.

ययाति शुभकर्माणं देवैयों याजितः खयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
इति राज्ञां चतुर्विश्वनारदेन सुर्रार्षणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैब्याय कीर्तिताः ॥ १७०
तेभ्यश्वान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वेः सम्रदिता गुणैः ॥ १७१
पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्चो महापृतिः ।

M (except M1) वीरं (for चेव). - d) K2.8.5 (before corr.).6 T2 G1-8.7 शशिबंदुं. - K1.4 marg.s (text and m) D (except Da D7.14; D5.12 missing) ins. after 168:

^{60*} कृतवीर्थं महाभागं तथैव जनमेजयम् । $[\ ^{10}$ ंथं च नाभागं.]

169 b) Ke G2.3.7 याचित:. G1.4.5 शुभं; G2.8.7 M1.3 पुरा (for स्वयम्). — b) Ks G1.2.4-6 M2.4 चित्रयू°; T2 G3 चित्रयू°. Da स्पांकिता. K1 चित्रयूपान्विता. — K5 सवनै: कृता:; D4 S (except G6 M1.8) नार्णवा.

170 b) K1 महात्मन:; Ks Ds. 14 G1.4.5 मह°; G6 महात्मना (for सुर°). — d) Ko. 2.4 G6 Ms चैत्याय; Ks चैद्याय; V1 Dns M1. 2.4 श्वेत्याय; D14 चैन्याय (for श्वेद्याय). I; D (Ds. 18 missing) T1 Gs कीर्तितं; V1 G2 °ता.

171 °) K1 D1 T G4-6 M1.4 पूर्वे. — °) G (except G4.6) °बला (for °रथा). — °) Ko M1 सर्वे.

172 °) K2 G4. 5 पूर; पुरु ; K5 B8 Dn2 D10 पुरु; कु ; D11 कुरु; पू ; G1 पुरु; प ; G2 कुरु; प ; G3 कुरुं पू ; G1 रुरु; प , G1 पुरु; प ; G2 कुरु; प ; G3 कुरुं प ; G1 रुरु; प , T2 M1 transp. कुर; and यहु:. Dr (except Dr1) ° येदा द्यू ; D14 G (except Gc) M1 ° येदुर्वीर:. — b) K0 D2 विश्ववसेनो; K2 B Dn Dr (except Dr1) D1.3.4.14 विश्व ; K3 ° 11 मी; K4 ° 11 स्त्यो; K5 विष्पाश्चो; G1.4.5 वृष्पमञ्च; G2 वृष्पमञ्चो; G3 विष्पाञ्चो; G1 विष्पाञ्च. K1 महापति:; K6 ° मृति:; V1 Dn D1-4.6 G5 ° धुति:; Dn1 'मृसि:; M2.4 ° रथ:. — b) K1 अनीना; K8 ° नश्च; K6 V1 B D (D5.18 missing) ° णुहो (D2 ° नुहो; D3.4 ° न्वहो; D3-11 ° नहो); G2.8.5.7 ° नेन; G6 ° नेना. — d) G2 का कु . D10 S (except M2.8) ° कमो. G (except G6.7) वसु: (for रश्च:).

173 °) Ko.e Drs D1.2 विजितो वीतिहोत्रोंग:; K1 Dr2.r4 D14 तो 'होत्रांग:; K2 विजयो 'होत्वांक:; K8 T1 G0 M1 'तिवींतिहोत्रोंग:; K4 विश्वतिवीतिहोत्रोंग:; K5 'तिवींतिहोत्रांग:; V1 विजयो वी'; Dn M2-4 'तो वीति'; Dn विजयो 'होत्रोंग:; Dr1 जीवितो 'होत्रांग:; D8.4.8 'ती 'होत्रोंग:;

अनेना युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२ विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्भुरुः । उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्भुमः ॥ १७३ दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमः । अजेयः परग्धः पुण्डः शम्भुर्देवाबृधोऽनघः ॥ १७४ देवाह्ययः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्भथः । महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नेषधो नलः ॥ १७५ हैं। १९६०

 $\mathbf{D}^{\mathfrak{g}}$ ैती $\hat{}$ होत्रांगः; $\mathbf{D}^{\mathfrak{g},\mathfrak{g}}$ ँही चीतिह $\hat{}$ त्रोंगः; $\mathbf{D}^{\mathfrak{g},\mathfrak{g}}$ ैती ैहोत्रोंसः; $\mathbf{D}_{^{10}}$ °ती $^{^{\circ}}$ होत्रांसः; $^{\mathbf{T}_{s}}$ विचिन्नी वी $^{^{\circ}}$; $^{\mathbf{G}_{1}}$ 'तिर्वीति $^{^{\circ}}$; G2-5.7 विदितिवींति'. - ") Dr. Dr. 8.19 G4.5 M1 भवश्वेतो; Tा योवनाश्वो; Ta Gr. : बृहच्छेतो; Ge हय'; Gr बृहत्सेनो; M भृहत्भानुः (M1 भवश्वेतो). Ks T1 G1.4.6 बृहद्गथ:; Dr1 भव'; M2 'द्वल:; M4 'त्फल: (for बृहद्गृह:). — *) Kı श्वेत'; Vı 'धनुः; Dı 'रहः; Tı Gı शित'; Tı G2 °रुह:; G3 शीतरुह:; M1 'युग्म: (for शतरथ:). — d) Ks काको; T1 कण्यो; T2 कंहो; G1. 4-6 कहो; G2 कुंभो; G3 कुंद्धो; for M see below. Ki दुर्बिहो (sie); Ka दुहि'; Ks दंड ; K4 टलि ; Ks दु(corr. to हु)डिद्रही; Dr लोन'; Da दुलिवुहो; Da लिभि"; Dia दुहिबहो; Ti दुविरुहा; Ta हुलिहुलो; Ga हुलिहुलो; for M see below. K1. 5 D14 G1. 4. 6 द्वह:; K2. 8 दुह:; K4 हुद:; G3 दम:; G6 भ्रुवः (for द्वमः). G: गुद्धो हरिहयोद्यमः; M कण्डो (M2 कह्नो; Ms कण्वो; Ms कुह्नो) हुलिहुको दुम:.

174 ") Dri देवोद्भव:; (१1.2.4 M इंभो ; G3 जंभो ; G6 हिंभो ; G6 सहो . K2 T2 तथा; D2 परा; G2.3 पटो; T1 पर; G4-6 M8 पुरो; M1 पुरा (for परो). K1 V1 B Da Dn Dr D1.7.12 वेण: (Dri वेणु:); K5 वेण्य:; K6 D14 वेण्य:; T1 स्वेत:; G1 वीर:; M1 वेन: (for वेन:). — b) Dri G2 सागर:; M4 सं . V1 B4 Da T G1.4-6 M सांकृति ; D3 सांकृति ; G2 सागरी ; G3 सागरिनिम:; G7 सागरी नि . K5 समर: सन्कृति: निसि:. — b) Da Dr पुरुप:; D11 मा: (for परशु:). K1 पाँद:; K2 पुंढ:; K3 पाँढ:; K5 D10 पांदु:; B1 पुत्र:. — b) K0.4 शंकुर; G1 शंखी (for शरभुर). K1 देवो वृथो; K2 देवो वृथो; B1 वुधो; Dr (except Dri) T2 वृथो; D14 देवो नगो; T1 पठो; G2 द्वावृथो; G3 वेनयो; G4-6 वृतो; G7 ह्वयो; M1.4 पृथो (for देवावृथो). B3 D7.12 मध; D8 नव: (for Sनघ:).

175 °) Dr ° यश्चात्रतिमः. Dr. s G2. 8. 1 ° यः सुप्रतीको बृहदश्चो बृ . G2 महद्रथः (for बृह °). — °) D1 निमताश्चा; D14 वीतितालः (for विनी °). — द) K1 सुकृतो नेपधो; K4 सुप्रसुनि ; K5. 6 V1 कृतुनि '; D1 M4 सक '; G1 सुकृति .

C. t. B. t. 1, 205 K. 1, 1, 251 सत्यवतः शान्तभयः सुमित्रः सुबलः प्रभुः ।
जानुजङ्घोऽनरण्योऽर्कः प्रियभृत्यः शुभवतः ॥ १७६
वलबन्धुर्निरामर्दः केतुशृङ्गो बृहद्धलः ।
धृष्टकेतुर्धृहत्केतुर्दाकेतुप्तनिरामयः ॥ १७७
अविक्षित्प्रबलो धृर्तः कृतबन्धुर्दढेषुधिः ।
महापुराणः संभाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः ॥ १७८
एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
श्रृयन्तेऽयुतश्रथान्ये संख्याताश्रापि पद्मशः ॥ १७९

176 ") K1 शांतबल:; V1 T2 G1-8.7 M (except M1) है स्य:; Dr (except Dr1) "नय:; G6 "भव: (for "भय:). — K0 om. 176 om. 176 om. 176 om. 176 om. 176 om.; G2.3 "सल: (for सुवल:) and 177 om. — b) K6 D11 'लभ:; G2.3 "सल: (for सुवल:). M (except M1) सुदृद्ध: सत्यविक्रम:. — o) K4 T G6 M "नरण्यक्ष; B1 'त्यरण्यो'. V1 जानुघण्टो नरोलकी:. — d) D11 भियपुत्र:; G2.3.7 प्रियंगुश्च (for प्रिय'). M "बंधुईढ (M1 "भूत्य: शुचि"). K2 प्रिय"; K1 Dn D1 G6 शुचि"; B1 च सुश्चत: (for शुभ").

177 Ko om. 177^a (cf. v. l. 176). — ^a) M1 जल ^c. K1. 3. 5 G4 निरामित्र:; V1 ^aमर्ष:; Dr ^cनंद:; G2 ^aमर्श:; M (except M1) दुराधर्ष:. K4 बाळो बंधुरिरामित्र:. — ^b) G2. 3 केतुश्रीको. M1 महाबल:. — ^{ed}) G1 सृष्ट^c (for धृष्ट^c). M1 transp. बृहत्केतु: and दीसकेतु:. K1 हित्त^c; K5 D3 दीसि^c; T1 दिष्ट^c; G2. 3. 1 दिख्य^c (for दीसकेतुर्). K (except K5. 6) अनामय:.

178 ") Kı अविक्षिश्चबलो ; K 🖁 ३ क्षिप्त ; K 🛊 आविक्षित् चपळो; Ks 'क्षर्घ'; V1 अरिक्षुच्येवनो; B 'क्षिद्द् (B3.4 'क्षिर्दुर्ब'); Dat 'क्षधव'; Daz 'क्षिद्धव'; Dn Dr D1-4. 7. 13 ैक्षिच ${f q}$ ं, ${f D}$ 6. ${f 0}$ आवीक्षिच ${f q}$ ं, ${f D}$ 8 अवीक्षिच ${f q}$ ं, ${f D}$ 10. ${f 11}$ अदी-क्षिचप"; D14 आमिश्च: प्र"; T G1 'क्षि(T1 'क्ष)दूललो; G2. 8. 7 अविश्व: प्र°; G4-6 M1 अधिक्षुर्वरू°; M2 अवीक्षिद्वरू°; Ms. म अवीक्षिचल े. K+ बंधु; G2.3.7 भद्र: (for धूर्त:). -- °) K (excopt K1.6) D2.6.14 ° हेवेपुधी:; T1 G7 'र्धतायुध:; T2 G1. 1-6 M1 'ईरायुध:. G2 कृतबुद्धिरंदवतं; Gs वुद्धिद्देशयुध:; M4 वुद्धिदेदे . - ") K (except Ke) °ण: संहार्य:; B Da Dn Dr1 D1. 6-12. 14 T G1. 2. 6 °णसंभा°; G1.5 ° णसंभाष्य:. — d) Ko G2 प्रसंग:; D14 सत्यंग:; G1 प्रत्येगा-; M1 प्रत्येग-. K1 S (except T1 G4.5 M2.4) पुरहा; Dn D1 परह:. K4 'वीरहा (for 'हा श्रुति:). V1 -न्तुचि:; B1 m. 2. 3 Da Dr D3. 14 शुचि:; G4. 5 दथि:; G7 कृतिः (for श्रुतिः).

179 a) Ke B (Bim as in text) D (except D14;

हित्वा सुविपुलान्भोगान्युद्धिमन्तो महाबलाः । राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रैर्महत्तमाः ॥ १८० येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमस्त्याग एव च । माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यता शौचमार्जवम् ॥१८१ विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः । सर्वर्द्धिगुणसंपन्नास्ते चापि निधनं गताः ॥ १८२ तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चेव मन्युना । छव्धा दुर्धत्तभृयिष्ठा न ताञ्शोचितुमहिसे ॥ १८३

Ds. 18 missing) T1 G3 राजान: (for बहुव:). — *) K4 V1 Dn2 D1. 12. 14 G शतशक्षा ; K6 बहुवक्षा . — *) M3 संघाता . K5 चाति; K6 B D (except D14; D5. 13 missing) चैव (for चापि). T G सर्वशः. M च महाबलाः (M1 as in T G above).

180 a) D9-11.14 T2 G4.5 भुक्ता. Dr D6 स; T M तु (for सु.). G1 हित्वानुपूर्वान्भूभागान्. — b) K0 बंधुमंतो; B Da Dr D3.4 G4.6 ऋदि; D2 वृद्धि. D14 M4 महारथा:. — d) K0 स्वत्युत्रेथे महत्तरा:; K2 त्वत्युत्रेभ्यो महत्तरा:; K8 M भैहत्तरा:; K4 त्वत्युत्रेभ्यो महत्तरा:; K8 B D (D5.13 missing) T1 तव पुत्रा इव प्रभो (D10 तव पुत्रेभिहारमनो:; D14 as in K2 M); V1 तव पुत्रान्म ; T2 G1-3.4 m.1 तत्युत्राश्च म°; G4 तव पुत्रा म°.

181 *) Dr तेषां; Ds. 8. 10 T1 G (except G1. 8) ए . Ds. 8 T2 transp. दिक्यानि and कर्माणि. — b) G2. 3. 7 मश्राप्टय ए . M1 भादागतानि च. — c) K1-6 D1. 7 T1 महा . V1 अति (for अप). — d) K1 सोस्यता सत्यमार्जवं; K5 सत्यं शीचं क्षमा ; V1 B D (D5. 13 missing) T G6 सत्यं शीचं दया (Dn2 शीयं दमा ; D14 as in text); G2. 8 सत्यं शीचं चमथा ; G5 ता च दमा ; G1 M सत्यं शीचं दमा (M1 सत्यं शीचं च मार्दं वं).

182 In Ks.s.s Vi B D (except Dii; Ds. 13 missing) 182° is repeated after 191° : in Ki, before 191° (q. v. for v. l.). — °) G2.8 धर्मिष्ठ:; Gi धर्मिष्ठो (for विद्वद्धिः). Gs लोके:. — °) Dn Di M2.3 पुराणे. Gs °णेरपि; Mi °णेक्षि - — °) Ko.i.4 Dii सर्वे डि; K2 सर्वेपि; K3 धर्मार्थ-; K6 सर्वे वे; Dis सर्वे दि-; G6 सुबुद्धिः; G1 सर्वोध-. Ti बाहुद्रविण ; M सर्वे द्रविण °(Mi सर्वे च गुण °). — °) G (except G6) ते च कालवशं ग°.

183 *) D10 'त्रा महा'. — b) Ke प्रनष्टा'; V1 'दीसा'. T1 चापि (for चैव). G2.2. प्राप्ता वै निधनं नृष. — b) De 'वृंति'. D2.14 लुडधान्युर्वृत्तभूविष्टान्; G2.2 दुर्वृत्ता वृत्तभू'; G1 दुर्वृत्तान्युत्तभूविष्ट. — b) Ko न त्वं सी'.

श्रुतवानिस मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः । येषां श्रास्तानुगा बुद्धिने ते मुद्धन्ति भारत ॥ १८४ निप्रहानुग्रहो चापि विदितौ ते नराधिप । नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५ भवितव्यं तथा तच नातः शोचितुमर्हसि । दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६ विधानुविहितं मार्गे न कश्चिद्तिवर्तते ।

184 °) G3 अपि (for असि). M (except M1) 'सि राजेंड़. — b) Ko Dr D14 G6 'सत्तमः; G2.3 वाग्मिसं'; G7 ज्ञानसत्तमः (for प्राज्ञ'). — cd) T1 G1.2.7 एपां. D11 S शास्त्रकृता (T1 'कृतिर्; G6 'गता; G7 M1 'कृतां). G1 बुद्धिं तत्ते. M (except M1) मानद (for भारत).

185 ^{ab}) B2 चेंच (for चापि). G2.3.7 चेंच न कृती D10.11 विहिती. D14 नर्षभ. — °) K6 °मेच लिहांति; V1 °रम्या वृत्तिश्च; Da °मेच निर्वृ (Arip as in text); G2.3 °चानुवृत्तं. Cd अस्यंतमेच निर्वृत्तिः. — d) K0.2.4 Dn कार्यो ते; V1 T1 M4 श्रूयंते; Nilp श्रूयते (as in text). K2 पुत्रकारणे; K5 (र over ल) V1 G3 लिशाणे; G2 लिशाणः. 186 a) K1 ततः; K6 यथा; T1 G1 तदा (for तथा). K0.2 तिहः K5 तत्र; V1 -तेन; G3 तह्नन् (for तथा). K0.2 तिहः K5 तत्र; V1 -तेन; G3 तह्नन् (for तथा). — b) K0.2-4 V1 B D (D5.18 missing) नानु-(D3.4 न तान; D11 as in text); K6 M1.8 नात्र (for नातः). — After 186^{ab}, D3.8 ins. (first time) 63* (cf. v. l. 190). — D7.12 om. 186^{cd}. — °) G M (except M1) पुरुषकारेण (G6 पूजाविशे °). — d) K0 D14 T1 कोति ;

187 ") Ks विधान-; K4 "धात्रा; D14 "धातुर. — ")
Bs अभि" (for अति"). D14 कोतिवर्तितुमहृति (cf. 186^d).
— ") D14 काळाधीनमिदं; G (except G0) काळ: सजित तत्. — ") G7 "भावे. K5 G1 M सुखासुखी; G0 "वही.
— After 187, K1 ins. 61* (cf. v. l. 189).

Bs को भि"; Dr Gr को चु". Ds Gr. : "मई सि.

188 °) Kn करोति; Dn Dr D1.8.4 सूज ; D2 पिव ; M2.4 चल . — b) Ko-2 V1 Dn D1 संहरते; M1 स ह . — After 188ab (cf. v. l. 187), Ks D14 ins. 61* (cf. v. l. 189). — ') K1 निर्देश्चेति प्रजा: काले; K2 संहरंते प्रजा का ; K5 G1 हिन्देश्चेति प्रजा: काले; K6 D14 हेत प्रजा: काल:; V1 T1 काल: प्रजा निर्देश्चित है Da Nilp हित प्रजा: काल:; Dn संहरंते प्रजा: का ; Dr D2-4.6-2.12 हित प्रजा: काल:; D1 हित प्रजा: का ; D3.13 missing; T2 G1 हिन्दा प्रजा: काल:; G2.2 हिन्दे प्रजा: काल:; G3.5

कालम्लिमदं सर्व भावाभावी सुखासुखे ॥ १८७ कालः पचित भूतानि कालः संहरति प्रजाः । निर्देहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८ कालो विक्रस्ते भावानसर्वाल्लोके शुभाशुभान् । कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विस्रजते पुनः । कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९ अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् । तान्कालनिर्मितान्बुद्धा न संज्ञां हातुमहिस ॥ १९० हैं कि कि

ैहन्त्रा: प्रजा: काल:; M1 हिन्दे प्रजाजां. — d) In D2, 188d is ins. in marg. Dc.8-11 सर्वा: (for काल:). Ko संशमते; K2.8 शमयिता; K5 Dr (except Dr1) समें; T1 सेवं. K1 कालश्च समये पुन:. — After 188d, K5 repeats 61* (cf. v. l. 189).

189 M1 om. 189abod. Dr begins again with 189of. — a) K1 - चि ; K6 V1 B Da Dn Ds. 1.0 M (M1 om.) हि; T2 G (except G1.7) - पि (for वि-). — b) K2 Da D14 G2.3.7 सर्वलोके; V1 लोके सर्वान्; T1 विंन् लोक ; T2 विंन् लोकान्; G1 वें लो ; G0 वें लोक . — b) K0 G1 संक्षिप्यते; Dns किस्यते; Ds. 6 G2.3 कीय ; G1 किस्य . K5 पूर्व (for सर्वाः). T1 M (M1 om.) संक्षिप्य सर्वास्तु; T2 G6 संक्षिप्य सर्वास्तु. — h) K1 विस्तरते (for विस्). — K1 (second time).4 (marg.).6 V1 B D (D13 missing; for Ds. 14 see below) T1 ins. after 189cd: D14, after 188cd: K5 ins. first after 188cd, and repeats after 188cd:

61* काल: सुप्तेषु जागिर्त कालो हि दुरितक्रमः। [V_1 सुप्ते प्र * ; D_1 सुप्तो प्र * .]

In Ds (in which 163-189°d are missing), 61* is preceded by:

संजय उवाच।

62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानास्तथा बुधाः। नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तकः।

नानुशाचान्त राजन्द्र काला हि जगदन्तकः।

— ") M (except M1) जागति (for भूतेषु). — ") Ko
D11 T1 "विकृतः; T2 G1-3.7 "विष्टु"; G4-5 "विर्रे. Ko
स्वयं; K4.6 "मं (for समः). K2 सरस्यतिषृतः सुखं; K3
"विकृतः समं; D2 "विश्तश्रमः; M (except M1) "विरतं सुखं.
190 ") Ko.2 "तान्भावान्; K8 "तान्भावा; T1 "ताभावान्. For Ds of. v. l. 189. — ") K1 4.6 वर्तते ये स सां";
K5 G6 ये वर्तते स सां". — "ते) K1.5 D7.12 तारकाल"; D71

Gr तस्काल ; G1.2.4.8 'निर्जिता'. K1 M (except M1) ज्ञास्ता (for सुद्धा). T1 G1 हेतु (for हातु'). G8 तस्काल. C. 1, 246 B. 1, 1, 253 A. 1, 1, 279

सूत उवाच।

अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽत्रवीत् । भारताध्ययनात्पुण्याद्पि पादमधीयतः । श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेपतः ॥ १९१ देवर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मराजर्पयस्तथा । कीर्त्यन्ते श्रमकर्माणस्तथा यक्षमहोरगाः ॥ १९२ भगवान्त्रासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।

निर्जितान्युत्रानसंज्ञान्हातुमहैथ. — After 190, Ki.e D (except Da Di. 12. 11; Dis missing) T Ge M2-1 ins.:

63* इत्येवं पुत्रशोकार्तं धतराष्ट्रं जनेश्वरम् । भाश्वास्य स्वस्थमकरोत्सूतो गावलगणिस्तदा । After 190, Gas ins. the three lines given below: Gas Ma, lines 1 and 2 only: Ga lines 2 and 3 only:

64* एवमुक्त्वा च राजानं संजयो विरराम ह । धृतराष्ट्रोऽपि तच्छूत्वा धृतिभेव समाश्रयत् । विष्ठयेदमागतमिति मत्वा स प्राज्ञसत्तमः ।

In T M₂₋₁, 63* is followed by the second and third lines of 64*. In K₁m Dr D₁m. 10. 11, 63* is followed by 64*; Gr (which likewise contains all the five lines) interposes 63* between the first and the second lines of 64*. De. 8 ins. 63* also after 186".

[(63* L. 1) T नरेश्वरं. — (64* L. 2) Dii Gi-5.7 Mi राजा च (for तस्कृत्वा). Ki Dr समापयत्.]

191 At the end of the preceding dialogue between संजय and एतराष्ट्र, Da D14 T2 ins. सूत उदाच (as in text); Ke B Dn Dr D1.8-6.8-12 T1 सोतिस्वाच; G1.8.6.7 सूत:; the rest om. this ref. — Before 191, K4 Dr D1.10.11 T G4.5 M (except M1) ins.:

65* लोकानां च हिताशीय कारुण्यान्मुनिसत्तमः।

— ") Gs अर्थाप'; Gr अश्रोप". — ') K2 दीपायनो.

— In K2.8.5.6 V1 B D (except D11; D18 missing)
182° is repeated after 191° in K1 before 191° (K8 V1 D5 पुराणें; Dr D10.11 पुराणं; the rest पुराणे).

— ") K1 "नं पुण्यान्; B D (except D11; D18 missing)
"नं पुण्यं. — d) B3 "श्रीय च; B1 Da D1 यत; G1 "यतां;
M1 यतं. — ") Da om. 191° . — After 191, T2
repeats lines 3-6 of 21* (cf. v. 1. 23); then follow
13* and 4* and finally:

66* भारतं भाजुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः। अज्ञानतिमरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत्। स हि सत्यमृतं चैत्र पित्रं पुण्यमेत च ॥ १९३

शाश्वतं त्रक्ष परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ।

यस दिन्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीपिणः ॥ १९४

असत्सत्सदसचैत यसाद्देवात्प्रवर्तते ।

संततिश्र प्रवृत्तिश्र जन्म मृत्युः पुनर्भवः ॥ १९५

अध्यातमं श्रूयते यच पश्चभूतगुणात्मकम् ।

अन्यक्तादि परं यच स एव परिगीयते ॥ १९६

मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात्। जगद्धिताय जनितो महाभारतचनद्रमाः।

192 a) Ko-4 V1 यत्र; G2 -रत्र; M1 -रयत्र. K6 B D (D13 missing) देवा देवर्षयो छत्र (Da देवा देवर्षयश्चेत्र; for D14 soe below); K6 दिस्या देवर्षयो छत्र. — b) G (except G6) पुण्या (for ब्रह्म-). G6 तदा. M1.2 transp. ब्रह्म- and राज-. K6 B D (D13 missing) तथा ब्रह्मपंथो- मला: (Dr ब्रह्मराजपंथोमला:; D3 तथा देवर्षयोमला:; for D14 soe below); T पुण्या ब्रह्मपं². — In D14, the D reading of 192ab is ins. after the text reading (v. l. देवर्षयोत्र ये पुण्या:). — D G1.4.5 क्रथ्यंत. K (except K6) धुतपारमान: (for शुभ²). — d) K2.4.6 Dn D1 G8 M (except M1) यक्षा; B3 सिद्ध-; G1 रक्ष-. V1 यक्षरक्षा म².

193 °) G1. 2. 4. 6 M1 च (for Sत्र). K1 'ते मात्र संशय:. Ko 'तनं. — Ko (hapl.) om. 193^{cd}-194^{ab}. — °) D6-0. 12 सत्यव्रतं; G8 धत:. — ^d) T2 पवित्र:. K1 transp. पवित्रं and पुण्यं.

194 Ko om. 194^{ab} (cf. v. l. 193). — a) K: परमं स्थानं; M परमं ब्रह्म (M1 हि परं ब्रह्म). — b) T M परं ज्योति:; G जगद्योनिं (Gs. र जगज्योति:; G6 as in T M). D1.6 'तन:. — ') Ks श्रह्मा'; Dr (except Dr1) कार्यो (for कर्माण). — d) K Da प्रवदंति (K1 प्रसंसंति; Ks as in text). M1 महर्षय: (for मनी').

195 °) Ks V1 B D (D13 missing) असम सदसमेव (D14 त्सदसतमेव); G1 त्सदसदश्चेय; M1 मा समेव च यत् (cf. 21). — b) Ks. + यसादितसा; Ks D11 Gs M1 देव प्र ; B D (D13 missing; for D14 see above) दिश्चे प्र ; B D (D13 missing; for D14 see above) दिश्चे प्र ; G3 मेतत्प्र . Ks तम विश्वं प्रसूपते. — G1 om. 195%—196.— c) Ks प्रवृद्धिश्च; T1 त्स्म. & Arj.: निवृत्तितित प्रमाद-पाठ: 1% — d) Ks जरा (for जन्म). Ko. इस्यु: पुन: पुन:; K1 T Gs. 1 त्युपुन ; K8 त्यु पुन: पुन: (D4 त्यू पुनभेवा:; D5 ि (D13 missing) त्युपुनभेवा: (D4 त्यू पुनभेवा:; D5 त्युपुन। पुन:; D11 त्युपुनभेवा:); M त्यू पुन.

196 (i. om. 196 (of. v. l. 195). - ") V1 D14 S

यत्तवित्रता युक्ता ध्यानयोगवलान्विताः ।
प्रतिविन्विमवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
श्रद्दधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
आसेविन्नममध्यायं नरः पापात्त्रमुच्यते ॥ १९८
अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्थेममादितः ।
आस्तिकः सततं ग्रुण्वन्न कुच्छ्रेष्ववसीदिति ॥ १९९
उमे संध्ये जपन्किचित्सद्यो मुच्येत किल्विपात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्वा राज्या च संचितम् ॥ २००
भारतस्य वपुर्धेतत्सत्यं चामृतमेव च ।

(except G4.5 M1; G1 om.) यत्र. — °) D11 G (G1 om.) °रं तश्च. — °) D11 सदैव; G2-5.7 स देव:. G8 परिभूयते; G1 "हिध्यते.

197 क) T1 G8 यं तं यति. V1 Dn Dr D1.4-8 G8 मुक्ता; D8 युक्ता; T1 मुख्या. K0 यत्तयुनक्तिपरा (sic) युँ; रि4 यत्तनमुक्तिः परा युँ; रि4 सर्वद्वंद्वविनिर्मुँ; D14 यक्षमंति नरा मुँ; T2 ये ध्यायंति पुरा मुख्याः; G1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मुँ; G2.4.6 M यं ध्यायंति सदा मुँ (M2.4 मुख्या); G8 ये ध्यायंति सदा मुँ, - b) K0 योगपराश्र ये; M (except M1) गपरायणाः. - d) V1 D4 Dr पश्यंत्यात्मानमारमनि; D14 यं पश्यंत्यात्मनि स्थि.

198 *) Ks Dn Dr D1.8.14 सदा युक्त:; D2.6.7.12 सदोयुं. — b) Dn D5.6 सदा घं. — ') D6-12 आश्व प्रवृ; S अधीयन् (G6 कथयन्; M1 as in text). K5 नित्य मध्येयं; D11 नियमाध्यां. K6 आतमवासिमीभीधीयन्; D5 विस्तियमः हे D14 श्रूयते नित्यं. — b) K0 पापेन मुं; K4 D7.12 पापाद्विमुं. 199 *) K (except K1.5) V1 D (except Da D3.5; D13 missing) "णिकाध्यां; S "क्रामिण" (G1 "क्रामिण"; G2.7 M3 "क्रामण"; G3 "क्रमण"). — b) K3.6 D14 G2 M3 स्थेवं; B2 "स्थेयं; T G5.6 M4 "स्थेवं. K2 स्थ समाहितः; G1 "स्थेममाद्दं; G7 "स्थ महादिं; M1 "स्थेतदादिकं. — b) K4 V1 D12 D12.11 आस्तीकः; D6-12 "स्तिक्यः. D2 "तं यावत्; M1 तं श्रुग्या.

200 ") ति सभामध्ये. K1 V1 B D (D12 missing) जपनकृत्स्तं (B1 D1 पठनकृत्स्तं; Dn D11 as in text; D2 corr. to जपेत्कृत्स्तं); K2 किं च जपन् (m जपंश्रेव); S जपनकश्चित् (G2.7 जपेत्कश्चित्; M1.2 as in text). — b) K1 नरी मु. M1 मुंचित. K2 पातकान्; K2 करमखात्. — c) K1 कैं कमणिकाध्यायः; D5 'णिकादध्येत्; T1 अपक्रमणमध्यायं; T2 G1 M1.4 'कामिणमध्यायं; G2.3 'मणमध्यायं; G1.5 'कामिणमध्यायं; G2.3 'मणमध्यायं; G1.5 'कामिणमध्यायं; M8 'कामणमध्यायं. — d) K1 दहेत्पापं च; D10 अहा राज्यां च; D14 अहोरात्राच; G1 अहोरात्राचः च; G2 अहोरात्राचः G3

नवनीतं यथा दभ्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१ हदानामुद्धिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् । यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२ यथैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः । अक्षय्यमन्नपानं तित्पदंक्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं सम्रुपश्चंहयेत् । विभेत्यलपश्चताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४ कार्णं वेदिममं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्चते । भृणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५ है हिन्द्वि

अहोराव्यक्ष; Go दिवा राव्यां च; Gr अहोरात्रे च. Ks चितितं; Dr Do संमि"; Dr संम"; T Gr Ms संचितात्.

201 °) K4 'तस्येव गुद्धां तत्; Gs.1 'तस्येव पुण्येन. क्ष Arj.: भारतस्येव युज्येतेस्यपपाठ: 1 क्ष — b) Ko B1m.2
Da Dri Di.s (by corr.). ii Ti G (except G1.6)
चानृत'; K5 D5 वामृत'. — K2.8 ins. after 201 ab:

67* दिव्या यज्ञाश्च निश्विला विष्णुश्चोपनिपन्महत्। — °) K2.8 दक्षा. — K6 Dn Dr D2.14 S (except M1) ins. after 201: D4 (marg.) 2-11, after 202° :

68* आरण्यकं च वेदेश्य ओषधिश्योऽमृतं यथा। [G सामवेदश्च (Ge आरणं चापि); De-11 ns in Ge. De-11 T Ge 'श्यो यथामृतं.]

202 Gs. 7 M om. 202° b. — b) Ko B Da D12° रिष्टश्च°. — After 202° b, D4 (marg.) 9-11 ins. 68* (cf. v. l. 201). — M1.4 om. 202° d. — °) K1.5.6 T2 G1.6.7 विशिष्टानि (for वरि°). V1 B D यथेतानी (D0-0.12 तथेनतिन; D10 तथेविम-; D11 तथेवि-; D1+ तदेविम) तिहासानां; M2.8 नवनीतवरिष्टं हि. — d) D6-12.14 M2.3 महासा°.

203 Gr (hapl.) om. 203-206; M1 om. 203° .

— ") K8.4 'श्रेतस्ला'; D14 Gs 'श्रेदं शा'. G1 यश्र विश्रापये'; G2-5 यश्र विज्ञापये'. — b) K2 'मग्रतः; K3 'संग'; K4 'मान्न'; K6 'मश्र'; D10 'मंत्रि'. G3 'णान्वा सम'. Dr D11 बाह्यणस्य समीपतः; D1 'णा भोजयेत्ततः. — ') V1 G4.5 M 'मन्ने. K Da T1 M1 च (K2 as in text; K5 तान्); B (except B1) D (except D11.12.14; D18 missing; D14 च) वे (for तत्). — ') K6 B4 पितृस्यश्च; D14 'श्रेत; G8 पित्र्यं तस्य. K5 उपतिष्टितं; K6 B D (except D14; D13 missing) M2.4 उपतिष्टते.

204 Gr om. 204 (cf. v. l. 203). — b) Go वेदार्थ-मुप°. — d) Ko प्रचरित्यति; K2.6 V1 B Da Dn Dr D1-7.12 हिर्दि; K3 चालवि ; K4 D8 M (except M8) चिले. 205 Gr om. 205 (cf. v. l. 203). D18 begins with 205 cd. — e) K4 D6.8 G2.5 कारहर्ष; K5 कर्म-; Dr C, 1, 282 B, 1, 1, 259 K, 1, 1, 295

य इमं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्थादिति मे मितः ॥ २०६
यश्रेमं शृणुयात्रित्यमार्षं श्रद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं चाम्रुयात्ररः ॥ २०७
चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।
समागतैः सुर्रिभिस्तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च श्रियमाणं ततोऽधिकम् ॥ २०८

महत्त्वाद्भारवन्त्राच महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०९
तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिनं कल्कः ।
प्रसद्य वित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ २१०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥ समाप्तमनुक्रमणीपर्व

(except Dr1) D1.5 G1.4 ° राग्यें; D7.8.12 ° रखें; D10.11 ° मैं; T2 G8.6 क्ररकं. D10-12 T2 G8 ° मिदं (for ° मिमं). K0.2.4.5 श्रुरवा; D14 विद्यात्. — ^{b}) M_{4} ज्ञापियस्यां. K_{5} ° रवा समञ्ज्ञत; D14 विद्यात्. — ^{cd}) T2 ° सानृतं. G5 पापं (for चापि). K_{6} दह्यादसंशयं; G0 दह्याञ्च सं°. $K_{0.2-4}$ ° कृतं जहात्पापं चापि न; $K_{1.5}$ ° कृतं पापं जह्याचापि न; G_{3} ° कृतं पापं पापी जह्याञ्च. G_{3} ° हतां पापं दह्यामि तदसंशयं).

206 Grom. 206 (cf. v. l. 203). Ko om. from यं पटेत् in 206^{ab} up to ऋणु in 207^a. — ^a) Ko. 2 इमं य:. Dr T2 G2 इदं (for इमं). T2 ग्रुचिम°; G1-5 संग्रहा°.

207 a) Ko om. up to y (cf. v. l. 206). Kl.s D14 T Gc M सक्षेदं; K2-4 V1 D (except Dr; for D14 see above) G3 क्षेत्रं; Kc य इसं. — b) M1.3 अद्धाभक्तिस. — c) G (except Go) दीर्घमायुश्च की . — d) B1 D2-4. 6-12 सुगति (B1m सद्गित, स्वर्गति); Da Dr D13 सद्ग. K4.5 D1 T G (except Go) M ति प्राप्तु (M1 स्वर्ग संप्राप्तु). — After 207, D14 reads 209cd.

208 M1 om. 208. — a) K6 V1 B D एकतश्चतुरी वेदा.
— b) K1 B D (except D14) चैतदेकतः (B2 च तथे');
K6 चैव एक'. V1 एकतश्चापि भारतं. — b) K (except K4.6) D14 सुर्रापिभः समागस्य (K1 'मायातेः). M2.8 'तैमैहपिभः. V1 B D पुरा किल सुरे: सवें:. — d) B D (except D14) समस्य (Dn D1.3-5.9-11 समेत्य) तुलया छतं; V1 as in Dn. — V1 B D (except D14) ins. after 208cd: K (Ko.2.5.5.6 om. line 1), after 209ab;

69* चतुभ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो द्यधिकं यदा। तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतसुच्यते।

[(L. 1) Ds भारतं (for बेदे°). D (except Dr. D1. s. s. s. s. s. s. s. o; D14 om.) "श्योश्यधि". — (L. 2) Ko. 1.4 Bs D2 सत: म".]

— After 69*, V1 reads 209°. — B D (except Dn D14) M4 om. 208°. — °) V1 D14 न (for न) both times. Gs. 1 भर° (for गुरु°). — ^f) Ko. 2. 3 भ्रियमाणे;

Ks D1+ प्रिय°; T2 श्रिय°; G2 हीय°; G5 श्रिय°. K (except Ko.4) V1 Dn D1+ T G4.8 यतोधि°.

209 Dr. 11. 12 om. 209. — Bs Dio. 13 om. 209ab; B4 ins. it in marg.; Dai also om. 209ab, but the line does occur in the comm., where it has probably been erroneously placed by the copyist. — a) Ko. 6 B (Bs om.) Dai(in comm.). a2 Dri D3-6. 14 G2. 3. 7 Airacat; this reading has been adopted in editions of Kumārila's Tantravārttika (1. 3. 9); cf. Bühler, Ind. Stud. 2. 9 f. — b) Ko. 2. 3 cathega. — After 209ab, Ki. 4 ins. 69* (cf. v. 1. 208); Ko. 2. 3. 5. 6, only the second of those lines. — Gs om. 209cd. Vi reads 209cd after 69* (cf. v. 1. 208); Dii, after 207. — d) Di (by corr.) A unit; Mi a unit. — After 209cd, Vi reads 208cd.

210 ^b) K1 साधारणो वेद°. — °) K1 कल्काहरणं; K5 °रणे; D3 C3. 1° भरणं; T2 G2 (भरणं int. lin.).4 (before corr.).5 चित्ता°; G1 चित्ताभरणं. — ^d) G1 तस्येव भा°. V1 पहितानि.

Colophon of M not collated. B1-3 G1 om. 37: Da. 8.14 read श्रीमन्. — After "भारते, N (except K2. 4. 5 Dn1. ns Dr1. rs. r4 D1. 2. 4. 5. 7. 9. 11. 12) T G4-6 $^{
m ins.}$ शतसाहरूयां ($^{
m T_1}$ महापुराणे शतसहस्रिकायां) संहितायां : Ke V1 B Da Dns Dr2 Ds. 10. 13 T cont. वैयासिक्यां. - K३ श्री आदि $^\circ$; D $^{\epsilon, \, \epsilon}$ श्रीमदादि ^{ullet} . - A $^{
m fter}$ ^{ullet} पर्वणि, Dr D11 T2 G1. 6 ins. पौलों में ; G4 पौच्ये. — For अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्याय:, K (except K1) V1 D (Dns. ns om.) ैक्रमणिकाध्याय: (D4. 6. 10. 11 'णिका नाम etc.); G पदार्था.. नुक्रमणं (Gs "नुप्रहुणं; Go "नुक्रमो) नाम etc. — After ैध्याय:, Ki.s Bi.s Dn (except Dni) Dri.rs Di.s have the figure 1 (as in text), for which Ks Drs. rs Ds subst. प्रथम:; Dia has both. — Ko cont. समाप्त: । समाप्तानुक्रमणी । कृष्णद्वैपायनप्रोक्तशसपर्वणां अंका दसा-सिष्टम्ति. — After the colophon Gs.s ins. a passage given in App. I (No. 3).

ऋषय ऊचुः । समन्तपश्चकमिति यदुक्तं स्नतनन्दन । एतत्सर्वे यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १ सृत उवाच । शुश्रुषा यदि वो विप्रा बुवतश्च कथाः शुभाः ।

शुश्रुषा यदि वो विप्रा बुनतश्च कथाः शुभाः । समन्तपश्चकारूयं च श्रोतुमह्थ सत्तमाः ॥ २ त्रेताद्वापरयोः संघौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।

1 Ks Ds ऋषिरुवाच. — Ds om. 1 and 2. — ")
Ko.1.4 किमिदं; D2 कं नाम. Ks समंतकभद्रमिति. — ")
Ds. 3 तस्सर्व च. K1 T यथान्यारयं; V1 Dn D1.2.4-12
Ms तत्वं; M2.4 धरवं. Ks त्वत्त: सर्व यथातथ्यं. — ")
B1.2 Da Dr2 D13 दिलाम तत्वत:; B8.4 Dr1. r8. r4 D7. 12
"मि तत्वत:; D4 भि तद्वद.

2 N (except K1.2.6 D2) सोतिरुवाच; S सूत:
— D3 om. 2 (cf. v. l. 1). — ") K1 शुश्रूपध्वमधो;
K2.3 "षध्वं वचो; K4 Dr D4 श्रुष्ध्वं मम वो; K5 "पो
मामवो; K6 V1 Dn D1.5.6.3-11 श्रुष्ध्वं मम भो; B Da
D18 "पा मम वो; D2 श्रुष्ध्वं मम वे; D7.12 "पाम वचो.
Cd शुश्रूपा (as in text). — ") K1-3 M8 Cd ब्रुवतो मे;
Da1 D6 "वंतश्च; M2.4 "वंतो मे. K1 T G6 transp. कथा:
and शुभा:. K4 कथां शुभां. D2 शुवत: सरकथां शुभां;
G2.8.7 प्रवक्ष्ये निखिला: कथा:. — ") K1 "काल्या च; K4
G1.7 M "ल्यां च (M1 "ल्याश्च); V1 D2.14 G2.8.6 "ल्यानं.

3 ^{b}) V_{1} D_{14} S प्रहरतां वर:. — ^{c}) $G_{2.8.7}$ ेथिवान्सर्वान्. — ^{d}) V_{1} मिषितस्तदा. $K_{0.2.4}$ $D_{2.14}$ नोदित:. K_{1} जघान मदचोदितं; K_{6} जिगायामर्पदंशित:.

4 ") K1 Da Da. 18. 14 G1-8. 7 सर्वे . K6 G8 "मुत्सार्थ; B2 G2 "रहाद्य; D8. 10. 11 G4 "रपाट्य. — ") Ko. 2. 4 "णासुरु"; K1 G1. 4. 5 "णामित". — ") K4. 6 D1. 2. 6. 7 T1 G2. 8 स्पर्मत". — ") K6 V1 B Da Dn Dr D5-7. 9. 12. 18 रोधिरान्; D1-8 रुधिरान्; D14 स महा-. — T2 ins. after 4:

70* योजयानामविस्तीर्णाञ्जामदम्यः प्रतापवान् ।

5 *) T1 स तेन; G1 सर्वेषु. -- *) K6 स्विपतृंस्तर्पं. -- d) K6 रिणैव नः.

6 ") Ks D1 M2.4 अथाचीं. G2 अथोदकां; G4.5 अथ मृखां. — b) K1-4.5 D (except D8.4) राममञ्जवन; 5 (2nd ed.)

असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्पचोदितः ॥ ३ स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्वत्रीयेणानलद्युतिः । समन्तपश्चके पश्च चकार रुधिरहदान् ॥ ४ स तेषु रुधिराम्भस्सु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः । पितृन्संतर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ५ अथर्चीकादयोऽम्येत्य पितरो ब्राह्मणर्पभम् । तं क्षमस्वेति सिपिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६

C. 1. B. 1. 2. 10 K. 1. 2. 13

[5]

Ks V1 G2. s. t ° र्जुभा: (for ब्राह्म°). — K (except Ks) D (D14 om. lines 3-8) ins. after 6^{ab}:

71* राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भागेव । अनया पितृभक्ता च विक्रमेण च ते विभो । वरं वृणीष्य भद्रं ते क्रिमिच्छिस महाद्युते । राम उवाच ।

यदि मे पितरः पीता यद्यनुग्राह्मता मिय । यद्य रोषाभिभूतेन क्षत्रमुरसादितं मया । अतश्च पापान्मुस्येहमेष मे प्रार्थितो वरः । हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्वताः । एवं भविष्यतीसाहुः पितरो ब्राह्मणर्यभाः ।

[(L. 1) Da Di. 18 महाबाहो (for °भाग). — (L. 2) K1 Da Di. 3-5 तव (for च ते). K1. 2 Da Dr. 2 ते प्रभो. Dit subst. क्षमस्त झाह्मगर्थभ for the latter half of line 2; and om. lines 3-8. — (L. 3) D (except Da) यमि(Dr °दि) च्छसि. — (L. 5) Da Dis यम्र रो '. K2 D8.4 'भितसेन. — (L. 6) K2.8 'न्मुच्येयं. Dri D6-12 अत: पापाद्विमुच्येहं. — (L. 7) Da Dis भवंतु भुवि. — (L. 8) K1-2.6 D (except Da Dis) 'ट्यतीत्येवं. K1-3 D1.2.6-12 पितरस्तमथा बुवन; K6 D2.4 पितरो राममा खुवन; Dr प्रोचुस्ते झाह्मणर्थमं.]

— ") Ko. 2. 4. 6 Bim Dai Dr Ti निषिधु:; K3 Di. 3-14 G M सिषिचु: (G4 corr. to निषिधु:; G5 जगदु:); B2 षिषिधु: (m सि); T2 as in G6; Da2 (correct acc. to Arj.) Dn निषिधु:; Arjp Nilp सिषिधु: (as in text). Cd mentions as alternative readings निषिधु:, षिषिद्य: and सिषिद्य:. — ") K2 च (for ह). D5 has in text स्वं क्षमस्वेति निषिधुसं व; ins. marg. पित्रो and धादिष (which makes स्वं क्षमस्वेति पित्रो निषिधुसं वधादिष).

C. 1. 280 B. 1. 2. 11 K. 1. 2. 11 तेषां समीपे यो देशो हदानां रुघिराम्भसाम् ।
समन्तपश्चकमिति पुण्यं तत्परिकीर्तितम् ॥ ७
येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः सम्रुपलक्ष्यते ।
तेनेव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहर्मनीपिणः ॥ ८
अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभृत् ।
समन्तपश्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ९
तिसन्परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ १०
एवं नामाभिनिर्वृत्तं तस्य देशस्य वे द्विजाः ।
पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो वः प्रकीर्तितः ॥ ११
तदेतत्कथितं सर्वं मया वो मुनिसत्तमाः ।
यथा देशः स विख्यातिस्तिषु लोकेषु विश्वतः ॥ १२

ऋषय ऊचुः । अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया स्नतनन्दन । एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १३ अक्षौहिण्याः परीमाणं रथाश्वनरदन्तिनाम् । यथावचैव नो ब्रुह्ति सर्वे हि विदितं तव ॥ १४

सृत उवाच।

एको रथो गजश्रको नराः पश्च पदातयः।
त्रयश्च तुरगास्तज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ १५
पत्ति तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनाम्रखं बुधाः।
त्रीणि सेनाम्रखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ १६
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः॥ १७
चम्स्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्रम्बस्त्वनीिकनी।
अनीिकनीं दश्गुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः॥ १८

72* समेत्य तं द्विजास्ताश्च तत्रैव निधनं गताः।

^{7 &}quot;) G2. 8. र तरसमीपे तु यो. — ") K6 D1. 6-8. 12 T1 G2. 3 स्यमंत". — ") D14 S (except G4. 5) तत्पुण्यं. K1 परिमीयते; K8.4 D2. 14 T2 G1. 4-6 M1 विसंते; M2-4 "चक्षते. K0. 2 पुण्यमेतत्प्रकीर्तितं.

^{8 &}quot;) K1 योगन (for यो देश:). — b) K (except K4.5) D2 समभिल ; G2.5 स परिदृश्यते; G1 समुपदृश्यते. — ') K5 देशं तेनैव नाम्ना तं. — ') D14 हुर्महर्षयः.

^{9 °)} Ke D1. 6-8. 12 T1 G2 स्यमंत .

¹⁰ a) Bs यसि, M1 असि. — b) K5 Dr D8.6-8.11 G1.6 भूहोष; G2.8.1 दोषविव. — 10° = 234° d. — d) K1 G8 युयुत्सव:; V1 सुदुर्जया:. — K1.4 m.6 B (except B2) D (except D14; D2 marg.) ins. after 10 (cf. 25° b):

[[] Ds सपद्येता द्वि. Ds. 8-12 समेता: पार्थिवक्षत्रै:.]

^{11 °)} Ko Dn D1.3-12 M2.8 एतज्ञामा°. K8° भिसंवृत्तं; K4° निर्वृत्तिः. — ^{cd}) D1 ° ण्यस्य ° णीयस्य. G2.8.7 M2-4 देशः परिकी°; Go M1 देशः संप्रकी°. K1 पुण्यश्चेव समासेन देशो वः समकी°.

^{12 &}lt;sup>a</sup>) Ks एतत्तु कथिं. — b) Ks व (for वो). Ks V1 T2 G3.6.7 M (except M1) वो द्विजं; Da Dn Dr1.r2.r4 D1-5.18 ब्राह्मणं; D14 G2 वे द्विजं (for वो मुनिं). Dr8 Dc-12 युप्ताकं द्विजसं. — b) Ks V1 D14 T G1.4.5 समाख्यां; B4 स वे ख्यां; D1 सुविं. — b) Ko.2.8 B D (except Dr2 D2.10.14) केयु सुवता:.

¹³ Gs.s मुनय: (for ऋ ' ऊ'). — ⁶⁶) Bi प्रोक्ता यास्त्वया (m as in text). — ") Bi Das Dc-11 Ti 'च्छास्यहं. — ") Ks सर्वमेतद्; S (except Ge Ms) 'र्ब एव. Ko.s यथातथा; Dr 'श्रुतं; Ds 'यथं.

¹⁴ b) K V1 Bi Dn D1.2.8 नराश्वरथ°; T1 G2.8 तथाश्वनरहस्तिनां; T2 G1.4-7 'हस्तिनां. — d) K6 च (for हि). G6 तरसर्वं विदितं त्वया.

¹⁵ Ks.4.6 V1 B D (except D2) सातिरुवाच; K1 S सूत: (G2.8 श्री*). — ") K2 Dr1.r4 D2 एको गजो रथ". K2 तु (for च). V1 एव (for एको). — ") K2 D8.4.6-12 तु (for च). K0 G2.2 "गांधेव.

¹⁶ a) Ks Da D13 पत्तिस्तु. D2 च (for मु). T2 G1-6 M (except M1) पत्ति त्रिगुणितां. K एकं; D2 M1.2 कां; G4.6 नां (for एताम्). — b) K1 D14 S विदु: (for आह:). — d) B4 V1 G1 भिसंज्ञितः.

^{17 °)} K2 च (for तु). Dr (except Dr1) Ds (m as in text) Ds °तीस्तुरगा°; Gs-s °ती तु गणत्रयं. — Gs ins. after, Gs subst. for, 17ab: एका तु वाहिनी प्रोक्ता गुल्मानां च त्रयं स्मृतं. — °) K Ds Gs M1 'स्त्रीथ वा'.

^{18 °)} Ka D11 च (for तु). — °) Ka T1 चस्तिलं; Ka T2 G1.5 M1 चस्त्रिलं; G2.6.7 ताझ तिलं. Ka तिस्तास्तु सनी . — °) K (except Ka) Das D2 T G3.6 आहु .

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ १९
श्वतान्युपिर चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
श्चेयं श्वतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पश्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
पश्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां श्वतानि च ।
दशोत्तराणि पट् प्राहुर्यथाविद् संख्यया ॥ २२
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्विवदो जनाः ।
यां वः कथितवानसि विस्तरेण दिजोत्तमाः ॥ २३
एतया संख्यया द्यासन्करुपाण्डवसेनयोः ।

19 ") K4 G6 'हिण्यां; K6 V1 B1 D4.7-9.12 T2 G4.5 हिण्याः; M2 हिणी. K6 च संख्याताः; V1 B2 समाख्याताः; B1.2.4 Da Dr D2-4.6-12 G1.7 'ख्याताः; T तु संख्याताः; M1 परीमाणे; M2.4 'ख्याने; M2 तु संख्याने.

20 °) Ko.s V1 Bs D1 T1 G4.5 M (except M1) चाष्टी च; Ts चाष्टी हि; G2.8.5.7 चाप्यष्टी. — b) Gs भूयश्र सहस्रस°. — °) G2.8.7 नागानां. Ks B (except B1) D (except D2.11) T1 च (for नु). — d) Ko T2 G4-6 तदेवात्र निदश्येत्; K1 एतदेवानुनि°; K2 तदेवात्र विनि°; K6 Dn1.n2 D1.8-12 एतदेव विनि°; B (except B1) Da Dr D13 एतदत्र विनि°; T1 G1 M (except M1) तावदेवात्र नि°; G2.8 तावदेवात्र वाजिनां; G7 तावदेवं तु वाजिनां.

21 °) K (except K2.8.6) B (except B4) D1.5 च (for तु). — b) K4 भवेष च; K6 V1 B D1.8-18 नवेष तु (for तथा नष). — ') K2.4.5 अधि; G1.4.5 अथ (for अपि). — d) K (except K6) D2 चेष हि; V1 D6-12 G2.3 चानघ; B4 भागश:.

22 d) Dr (except Dr1) यथाविदितसं°; D11 S विदिश्सं°. K (except K1.6) V1(m as in text) D2.6-12 subst. 236 for 22d (cf. v. l. 23).

23 De-12 om. 23ab. — a) Ks D11 एवम°; Ke B1m एकस°. K (except K1.2.e) V1 B2 D2.14 G4.5 आहु: (for प्राहु:). — For 23b, K (except K1.6) subst. 22d (cf. v. l. 22). — b) K1.5.6 V1 B Da Dr D5.18 T1 G2.7 यावत; D8.4 यथा; D6-12 तथा (for यां स:). D2 एतह: कथितं सवं. — d) K (except K1.5) V1 B D (oxcept D2.14) on तपोधनाः.

अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादश्चेय ताः ॥ २४ समेतास्तत्र वे देशे तत्रेय निधनं गताः । कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्धतकर्मणा ॥ २५ अहानि युयुधे मीष्मो दश्चेय परमास्त्रवित् । अहानि पश्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६ अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परवलार्दनः । शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्भदायुद्धमतः परम् ॥ २७ तस्येय तु दिनस्थान्ते हार्दिक्यद्रौणिगीतमाः । प्रसुप्तं निश्चि विश्वस्तं जघ्चयौंधिष्ठिरं बलम् ॥ २८ यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् । आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ २९

1, 304 1, 2, 34 1, 2, 34

24 d) K1.6 V1 B D (except D9-11.11) पिंडिताष्टा°; G1.8 तथेवाष्टा°. K2.6 V1 B D (except D11) तु (for ता:).

25 °) Ko Vi Ti Gi.4.5 समेता यत्र; Gi.8 'मंतात्त'.

- ') Ko-8 युद्धेन नि'; Ki युद्धे ते नि'. - ') Mi
कौरव्यान्का'.

26 °) K4 Ge च (for तु). — d) De तथेव कुर.

27 ") Ko.2.2 "नी हे तु युयुधे. V1 B1 D14 च (for तु). — ") K2 T1 G1.2.6 M1 "सं चासीत; K5 "सस्त्वा"; B D (except D11) "सं चैव; T2 "सं चासिन; G3 "सक्षा"; G1 "सक्षापि. V1 शहयेनाधंदिनं त्वा". — B1 ins. after 27:

73* दुर्योधनस्य भीमस्य दिनार्धमभवत्तयोः।

28 °) G2. 8.7 तथेत. K5.6 V1 B D (except D2. 14) व दिवसस्यति. — b) K6 B (except B1) D (except D2. 14) द्रौणिहादिक्यगाँ. — b) प्रश्नुतं नि. M1 युधि (for निश्न).

29 °) Ko. श तच; Ks B Da Dis यत्र; Ks D2 यच; Gs तत्तु; M2. इ यस्तु; M3 यं तु (for यत्तु). Ks. s D2. 14 संत्रेसिन्; G1 सत्रांते. V1 B Da Di. s. 4. 6-12 T1 तु (for ते). — °) K (except K2. 4) B (except B4) Da Dn Dr Ds-1s °स्तमं; G1 °मञ्जतं; M2 °विस्तरः. D1 महाभारतस्तमं. — K (except K5) V1 B (B1 in reverse order) D (except D14; D7. 12 om. line 1) T1 (in reverse order) ins. after 29°6:

74* जनमेजयस्य तत्सन्ने स्यासशिष्येण धीमता। कथितं विसारार्थं च यशो वीर्यं महीक्षिताम्।

[K2.8 subst. for the second line and B Ti ins. after the first line: Dis ins. after 29°5:

75* आख्यानं कथितं कृत्सं महाभारतमुत्तमम्।

e. 1, 305 8, 1, 2, 35 K. 1, 2, 35

विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम् ।
अभिपन्नं नरैः प्राङ्गेवैराग्यमिव मोक्षिमिः ॥ ३०
आत्मेव वेदितच्येपु प्रियेष्विव च जीवितम् ।
इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्टः सर्वागमेष्वयम् ॥ ३१
इतिहासोत्तमे ह्यसिन्नर्पिता बुद्धिरुत्तमा ।
स्वरच्यञ्जनयोः कृत्स्ना लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ३२
अस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वणः ।
भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः ॥ ३३
पर्वानुन्नभैगी पूर्वे द्वितीयं पर्वसंग्रहः ।
पीष्यं पौलोर्भमास्तीकमादिवंशावर्तारणम् ॥ ३४
ततः संभवंपर्वोक्तमद्भतं देवनिर्मितम् ।

Ki cont.: पीच्यं तत्रैव पौलोममास्तीकं चादित: स्मृतं (ध. v. l. 29^{ed}).]

— ') Ko Da Ds. 1. 18 आख्यानं (for आख्यासे). Ds 'से तव; Gs 'स्वतेत्र. Ks पोंद्यं तत्रैव पों '; V1 B Dn Dr Ds पोंद्यं तत्र च पों '; D1. 6-12 पोंद्यं च तत्र पों '. — d) Ks. 5. 5 B1-8 D T G1-4 M आस्तीकं; G5. 1 आस्तिक्यं (for आख्यानं). D14 S (except G8. 4) च ततः परं. Ko B Da Dn Dr D1. 4-13 G4 स्मृतं; D3 श्रुतं (for परं). V1 B4 आस्तीकादि ततः स्मृतं.

30 Ds om. 30. — ") K1 Gs.7 "त्राह्यप्"; V1 Bi "त्रपदसं"; T2Gi.5 चित्राधपदसा". — b) D11 नेकाधसमिन्द". — °) Dn Dr D1.5.14 T G प्रति"; Cd अभिपन्नं (as in text). — d) G1 "व मौनिभि:.

31 Ds om. 31^{ab}. — a) K (except Ko-2) Da1 Dn (except Dn2) Dr1.r2 Ds.6.9 T1 G2.5.7 आरंभेच; Cd आरंभेच (as in text). — b) K (except Ks-3) B D (except D11; Ds om.) हि (for च). — a) Ks हास-प्रधानो य:. G1.2.4.5 नार्थ; Gs.7 नार्थ; M2.4 नार्थ: — d) K1 श्रेयान्सर्वा. D11 श्रेष्टश्च सार एव च; G (except G6) श्रेष्ठं सर्वागमेदिवदं. — After 31, N (except Ko D11) T1 ins. (for the first time) 240 and 241, reading 241^{ab} as: तरेतज्ञारतं नाम कविभिस्तूपजीड्यते.

32 a) Ks B Dn (except Dns) Ds यस्मिन्; G2.7 त°.

- b) Ko.2.8 Bim Dai Arjp तर्पिता; Dis अखिला;
Devp अपिता (as in text). Ki मित (for बुद्धि).

- b) Ks योर्युक्ता; Dis योगीश्च. - d) Ks Vi D2.6-9.12
Mi लोके. K2.5 एवं (for इव). Dis लोके वेदार्थसंमत:.

33 °) K4.6 V1 Dn Dr D1.8-7.8-12 तस्य. K (except Ko.2.8) D1 T2 M प्राज्ञा ; D1: आर्तकाब्यस्थ.

दिंही जतुगृहस्यात्र है डिभ्बं पर्व चोच्यते ॥ ३५ ततो बर्कंवधः पर्व पर्व चैत्ररेथं ततः । ततः स्वयंवरं देच्याः पाश्चाच्याः पर्व चोच्यते ॥ ३६ क्षत्रधमेण निर्जित्य ततो वैवौहिकं स्मृतम् । विदुरागमेंनं पर्व राज्यलम्भेस्तथेव च ॥ ३७ अर्जनस्य वने वार्सः सुभद्राहरेणं ततः । सुभद्राहरणाद्ध्यं ज्ञेयं हरणहारिकम् ॥ ३८ ततः स्वार्ण्डवदाहाख्यं तत्रेव मयदर्शनम् । सभापर्व ततः प्रोक्तं मन्त्रपर्व ततः परम् ॥ ३९ जरासंध्वधः पर्व पर्व दिग्विजयस्तथा । पर्व दिग्वजयाद्ध्यं राजिस्वियकसुच्यते ॥ ४०

— After 33ab, Ks. 8 V1 B D (except Da D13) repeat 1. 1. 16^{c4}. — ^d) Ko D13 सर्वे (for प्रे). — K4 Dr (except Dr2) ins. after 33:

76* आदिपर्व पुरा प्रोक्तं पाराद्यर्येण धीमता।

34 Da Dr. 2 D18 G5 om. 34 ab. — a) D8 T2 G1 सर्वा जु ; G1 कमणं; G2.8 सर्वा जु कमणं; G6 सर्वा जु कमणं. G4 णी पर्व. — b) K (except K4.6) B Dn Dr (except Dr.) D1.8-7.0-12.14 द्वितीय:. G2.8 सर्व . — e) V1 D6.14 T1 G6 मास्तिक्यं. G2.8 पौलोमं गोप्यमा ; G7 पौलोमं पौप्यमास्तिक्यं. — d) Da2 Dn (except Dn2) दिरंशा .

35 °) Dr 'वपूर्वो'. — b) K1 चेह नि'; K4 पर्व नि' K6 B D (except D2.14) लोमहर्षणं. — ') B4 'स्यापि; G4.5 'स्यास्य.

36 Ko om. 36. — ") Ks. e Da "व्यं. — b) Ks. s T2 G (except G1.4.5) Ms. 4 "शंत्रशा. — ") K1. 5. e V1 B D (except D14) T1 "वर:. — ") V1 B4 (m as in text) द्वीपशा:. K8 चोत्तमं.

37 °) K1 V1 Dn Dr D1. 2 क्षात्र°. V1 B4 ° ज जिस्या तां. — °) K3. 5 चैंच (for पर्व). — °) K5. 6 Dr D1. 8. 4. 6-3. 10-12. 14 S ° लाभ:; D2 ° लंभ; D5 ° प्राप्ति:.

38 b) Ko. 8 D1 G2 तथा. — d) K (except K4.6) D14 ज़ेया. Ko. 2. 8 'हारिका; K1 हरिणहारिका; K4. 8 D14 Cd हरिणहारिका; G2. 2. 7 हरिण'; M8 हरिणहारितं. % Arj.: हरणहारिकं(sic) मिस्यपपाट: 1%

39 °) Ds दाहांते. — °) V1 तथेव. — °) K1 तती जेयं; D2 तसीकं.

40 b) Ki Dn Di. s. 14 Gs. c ेज्ञ ं. Ka. c D (except Dn Di. 2) Gi. 4 तत:; Mi स्मृतं (for तथा). [N. B. The collations from Ks end at 40°; MS. missing.]

ततश्राघीभिहर्रणं शिश्चर्पं हवधस्ततः । धृतंपंर्व ततः प्रोक्तमर्तुं यूतमतः परम् ॥ ४१ तत आरण्येंकं पर्व किमीरवर्धं एव च। ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्व कैरातैसंज्ञितम् ॥ ४२ इन्द्रलोकाभिगर्मैनं पर्व ज्ञेयमतः परम् । तीर्थयात्रौ ततः पर्व करुराजस्य धीमतः ॥ ४३ जटार्सुरवधः पर्व यहाँयुद्धमतः परम् ।

तथैवाजर्गैरं पर्व विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ४४ मार्कण्डेयैंसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् । संर्वेदिश्व ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५ घोपयात्री ततः पर्व मृगस्त्रमर्भयं ततः । त्रीहिद्रौणिकंमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६ द्रौपदीहर्रेणं पर्व सैन्धवेन वनात्ततः। कुण्डलाहर्रेणं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ४७

— °) S (except G1.4-6) ततो दि". — d) K1.4 Dns D14 S 'स्यक'.

41 ") D14 G4. 5 M1 तत अध्योभि". B3 D4m D12 G1-8.6 M8.4 ° हर्यां भि ° ; T1 ° घोंप ° ; T2 ° हर्योप ° ; M2 ° हर्या दि °. - °) Ga. 6 °वधं. B4 D1. 2 T Ge तथा. - °) B4 M3 तत्रश्चोक्तं. - d) Ko. 2. 8 Ba D2. 14 G1. 4. 5 ततः (for अतः). 42 Ko om. 42. — ") Das Dr Dis आरण्यकं तत:

प°. - 1) Ds विधमेव. - Ka-4.6 V1 B D T1 ins. after 4200:

77* अर्जुनस्याभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम्। [Dis इंद्रकीलाभि°.]

C3-8 M1 transp. 42cd and 43ab. - d) K4.8 B D (except Dn D1.5) 'संज्ञकं; V1 'कं तत:; G (except G1.4.8) M 'मुच्यते (M1 'कं स्मृतं).

43 Gs-s M1 transp. 42°d and 43°d. - D11 reads 44cd after 43cb. — In K1-4.6 V1 B Da Dn Dr D_{2-c.9.18} T₁, 109^{ab} is ins. (the first time) after 43^{ab} (cf. v. l. 44). — After the first occurrence of 100°, K1.6 D1.2 ins. 83*, while Bs ins. 47ab together with 83* (cf. v. l. 47). — Dr. s. 12 om. 43^{cd} and 44^{ah}. - d) Ta Ga. s. र धर्मरा.

44 Dr. s. 18 om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). Dir reads 44°d after 43°b. - K4 (marg.) Dr D14 ins. after 44°b;

78* अर्जुनस्याद्धसंप्राप्तिरर्जुनागमनं ततः।

— Do om. 44°d and 45. — °d) K1 तत्र चाज'. M1 'रं अहान. - Ks.s V1(m as in text) B Da Dn Dr D1. 2. 4. 6-18 subst. for 44°d: D2 (marg.) ins. after 44° : K4 (marg.), after 78*:

79* निवातकवर्वेर्युद्धं पर्व चाजगरं ततः।

After 44, D1 ins. (first time) 109ab (cf. v. l. 43).

45 Ds om. 45 (cf. v. l. 44). — *) K2 Ds. 8. 14 Ts Gar 'लमास्या; Bs(m as in text). 4 Dasm Dn (except Dns) Drs Gs. 6 Ms 'समास्या; T1 Gs 'समारूयं. — b) Ke 'कं प्रमाद्धतं. D (except Ds.14; Ds om.) पर्वानंतरमुच्यते.

46 b) Ki Dai Dni.ns Di.2 स्वाहित्रं; Kem नुपस्त्रप्रोद्धवं; V1 स्वायुतं; B Das Dr स्वाभवत्; Dns D8.4.8-3.12 'स्वमोद्भव:. D9-11 T तत: प्रायोपवेशनं; D11 G M पर्व (G2.8.7 M1 तत:) प्रायोपवेशनं. - D7.9.11 T2 G (except G4.5) ins. after 46ab: Dio, after 81*:

80* मझस्य निश्चयं कृत्वा कार्यस्यापि विचिन्तयन्।

[(Cf. v. l. 52.) Ds-11 थं चैव सृगस्वप्रोद्भवस्तत:.] — After 46^{ab}, D₁₀ ins. 81*. — °) Ko T₂ G₄-6 'द्रोणकमा'; G1-8 'द्रोणमुपा'. — d) G2.3 M (except Ma) तदनं . Ka.s Vi B D Ti ऐंद्रधुक्तं तथैव च (Dia इंद्रबुक्तकमुच्येत). — De. 11 (om. line 1) Ge ins. after 46: D10, after 46° ::

81* नलाख्यानमतः पर्व सृगस्वप्रमतः परम्। ततो नहुषमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते।

47 Bs reads 47ab after the first occurrence of 109° (cf. v. l. 43). — °) K1 D18 ° ज़ं चेव. — b) Ke दुरात्मना; Da बलात्तत:; D18 बलाकृत:; T1 G2.8 वनांतरे. V1 B Dn Dr D2-4.6-12 जयहथविमोक्षणं. - Ko.3 Ds. 14 ins. after 47 ab;

82* रामाख्यानं ततः पर्व साविष्याख्यानमेव च।

- K2.4 (both om. line 2) V1 B Da Dn Dr D3.4.6-18 G1.4.5 (the latter three in reverse order) ins. after 47ab: K1.6 D1.2, after the first occurrence of 109ab (cf. v. l. 43):

83* पतिव्रताया माहात्म्यं साविश्याश्चेत्रमञ्जूतम् । रामोपाख्यानमञ्जैव पर्व ज्ञेयमतः परम्।

[(L. 1) D: रायं धर्माशकमनुत्तमं. Ti "ज्याख्यानमेव च. K2. 4 समास्यातं ततः पर्व सावित्र्याख्यानमेव च. For line 1, G₁ reads 126^{ab} (cf. v. l. 51). — (L. 2) T₁ ैल्यानमपि च पर्व. Da मेन्नैव सावित्याल्यानमेव च. For line 2, G1 reads 126cd.]

— Gr om. 47°2-52°6. — 4) Ke तत अर्थ महाकूर्त.

C, 1. 327 B, 1. 2. 57 K, 1. 2. 57 अॅरिणेयं ततः पर्व वैर्रीटं तदनन्तरम् । कीचकानां वर्धः पर्व पर्व गोग्रहेंणं ततः ॥ ४८ अभिमन्युना च वैराट्याः पर्व वैर्वेहिकं स्मृतम् । उद्योगपेर्व विज्ञेयमत ऊर्ध्व महाद्भुतम् ॥ ४९ ततः संजययांनाख्यं पर्व ज्ञेयमतः परम् । प्रजागीरं ततः पर्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ ५० पर्व सानत्सुजातं च गुह्यमध्यात्मदर्शनम् । यांनौसंधिस्ततः पर्व भगवेद्यानमेव च ॥ ५१

48 Gi om. 48 (cf. v. l. 47). — a) K: अत:; Ke तथा. — b) Di विराटं. — Ki. 4 (marg.) e Vi B D (except Dia) Ti ins. after 48ab:

84* पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पास्त्रनम्। [Ko समयानां.]

— °) Ds G1.6 तत: (for वध:). — d) K4 B (except B8) Da Dr D4.6.8.10-18 गोहरणं. K1.2 B8 D2 G2.8 तथा. 49 G7 om. 49 (cf. v. l. 47). — db) K0.8.4.8 V1 B D (except D14) T2 भम्योश्च वै ; K2 G2 भम्युना वै . K1 अभिमन्योविवाहश्च वैराज्या पर्व वोच्यते. — °) G1.8 M2 उद्योगं. — d) G4.5 तत:. K1 महाद्भतमत: परं.

50 Gr om. 50 (cf. v. l. 47). — b) Ks. c B (except B4) Da Dr D4. s. 18 T G1. s. 5 Ms "मनंतरं; D2 "मनुत्तमं. Gc तदनंतरमुख्यते. — b) K1 Dn1. ns D1 'रं तथा; B (except B4) Dr (except Dr1) Ds. 7-12 G1. s. b "रस्ततः; Dn2 D4 "रस्तथा. — After 50, G2. s read 54cd.

51 Grom. 51 (cf. v. l. 47). — ") K1. 3 V1 सनस्यु. K4 D2 जातीयं; D14 जातास्यं; T1 सानस्क्रमारं च. Dn1 M1. 3 वें (for च). — ") K2. 6 दर्शकं; K4 T G2. 3 M2. 4 वाचकं. — ") D2 प्रतिसंधि". K1. 2 Da D8 T1 G2 "धि ततः. G4-6 व्यासाभिगमनं पर्व. — After 51, V1 ins. (the first time) line 1 of 137* (cf. v. l. 146). — K1-4. 6 B D (except D14; D5 om. line 5) T1 (om. lines 2 and 5) ins. after 51: V1 (om. lines 2 and 3), after the line mentioned above:

85* मातलीयसुपाल्यानं चरितं गालवस्य च ।
सावित्रं वामदेव्यं च वैन्योपाल्यानमेव च ।
जामद्र्यसुपाल्यानं पर्व षोडशराजकस् ।
सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुलापुत्रशासनस् ।
उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाल्यानमेव च ।
[(L. 4) K > D > "पुत्रदर्शनं ; K > 4 "पुत्रशं".]

52 Gr om. 52^{ab} (cf. v. l. 47); T1 om. 52-64^{ab}.
— b) Ko equa; K2 D14 G (except G2.8; G1 om.) equal — K4 (marg.) b Dr D2 (om. line 3).4 (marg.).

क्षेयं विवादिपर्वात्र कर्णस्थापि महात्मनः।
निर्याणं पर्व च ततः कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ५२
रथातिरथसंख्यां च पर्वोक्तं तदनन्तरम्।
उत्क्रवर्द्तागमनं पर्वामर्षविवर्धनम् ॥ ५३
अम्बोपां ख्यानमपि च पर्व क्षेयमतः परम्।
मीष्मामिषे चंनं पर्व क्षेयमद्भतकारणम् ॥ ५४
जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम्।
भूमिपर्व ततो क्षेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ५५

5.9-11 (the latter four om. lines 1 and 2).14 S (except T1) ins. after 52^{ab} :

86* मन्नस्य निश्चयं कृत्वा कार्यं समभिचिन्ततम्। कीर्स्यते चाप्युपाख्यानं सैनापस्येऽभिषेचनम्। श्वेतस्य वासुदेवेन चित्रं बहुकथाश्रयम्।

[(L. 1) Ko कार्यस्य च विचिततं; D2. 5 स्य च विचितितं; G1. 2. 7 स्य समनंतरं; T2 G2-5 स्य समचितनं. K4 Dr D14 G6 वित्तयन्. — (L. 2) D4 कार्तिकेयस्य चास्यानं. — (L. 3) K4 Dr स्थितस्य वासुदेवेन. K6 वंशं बकवधाश्रयं.]
— After 86*, T2 G5 read 54° .— °d) K3. 4 S (except G5; T1 om.) नियोत्रा प°. K1. 5 B D (except D2. 5. 14)
°णं च ततः पर्व. V1 नियोत्रा च ततः पर्व कर्णस्यापि महारमनः.
— After 52, M2-4 read 54° ...

53 T1 om. 53. — a) G2. 8 तथाति. Da D18. 14 T2 "संख्यानं. — b) K1 "कं च तत: परं. — After 53^{nb}, D14 (om. 53nd and 54^{ab}) reads 55nd and then 87* (cf. v. l. 54). — d) G2 पर्व हुएं"; G6 प्रवारोष". D3. 4 "निबंधनं.

54 T1 om. 54; D11 om. 54° . — a) K2 B4° निमिति च; K6 B (except B1) D (except D2; D14 om.) ° नमत्रेव. — b) B3 व्यमनंतरं. G1. 5 ततः (for अतः). — M1 reads 55 after 54° . — K1. 6 D2. 5. 10. 11 T2 G2. 8. 7 M2-4 ins. after 54° b: Dr D4 (marg. sec. m.), after 54: D14 G1. 4-0 M1, after 55:

87* दिन्यं चक्षुर्देदी यत्र संजयाय महानृषि:।

[Dr महारमने; D4.10.11 G1.5 'मुलि:,]
Gr om. 54° d. G2.5 read 54° d after 50; M2-4, after
52; T2 G6, after 86* (cf. v. l. 52); G4.5 M1, after
87*. — d) K1 ततः पर्व च सांत्वनं; K2-4.6 V1 B D T2
G1.6 M1 ततआद्भासुनमुख्यते. — For an insertion after
54 see above.

55 T1 om. 55; D11 om. 55°. — M1 reads 55 after 54°. — °) Kc B (except B1) D (except D2. 5. 14) तत: श्रोकं. — °) Ko-1 D2 G1. 5 'विसर' (as in text);

पर्वोक्तं भगवद्गीतां पर्व भी ध्में वधस्ततः । प्र द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संशाक्षेत्रधस्ततः ॥ ५६ अभिमर्न्युवधः पर्व प्रतिर्ज्ञां पर्व चोच्यते । ज्यद्रश्ववधः पर्व घटोत्कर्चं वधस्ततः ॥ ५७ ततो द्रोणवधः पर्व विश्चेयं लोमहर्षणम् । मोक्षो नारायणास्तस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५८ कर्णपर्वः ततो श्चेयं शल्यप्वं ततः परम् । इदप्रवेशांनं पर्व गर्दां युद्धमतः परम् ॥ ५९ सारस्वंतं ततः पर्व तीर्थवं शगुणान्वितम् । अत ऊर्ध्वं तु वीभत्सं पर्व सौसिकं मुच्यते ॥ ६०

1, 353 1, 2, 79 1, 2, 78

the rest "विस्तार". — After 55, D14 G1.4-6 M1 read 87* (cf. v. l. 54).

56 T1 om. 56. — *) K8 Dn8 Dr1 Ds. 6. 12 G8 प्वांसं. — *) G1 *वधं. B4 Dr2 D2. 4 T2 G2. 8. 7 M2 तथा. — Dr1 om. 56°d; D7. 9. 12 om. 56°-57°d. — °) K0. 1. 8 B1 D6. 8 T2 G2. 8 *पेक-; D2. 10. 11. 14 *पेकं. K6 B1-8 Da Dn Dr (Dr1 om.) D1. 8-5. 18 G1 *भिषेचनं पर्व. — *) K0. 2-4. 6 V1 B3. 4 Da Dn Dr3. 74 D1-6. 18. 14 T2 G2 spell the name as संसक्षक. K4 *वधं स्मृत:; B4 (before corr.) D1. 2. 4. 6. 8 T2 G2. 8. 7 M4 *धस्तथा; G1 *धं तथा; G6 *धसदा.

57 K2 om. 578-584; K8 om. 5786; Dr. 9. 12 T1 om. 57 (cf. v. l. 56). — 8) K1. 4. 6 V1 B4 D14 G2. 8. 7 M2. 4 चोत्तमं. — D1 om. 57cd. — 9) D2 G5 वर्ष. — 4) K6 D2 T2 G2. 8. 7 M (except M1) तथा.

58 D1 T1 om. 58; K2 om. 58° (cf. v. l. 57).
— b) V1 B1 महद्युतं; D3.11 T2 G2.3.7 M4 रोमह°;
G1.4-6 M1 तदनंतरं.

59 T1 om. 59. — ⁴) K6 तत: प्रोक्तं. — V1 B4 transp. 59^{cd} and 60^{cb}; B2 transp. 59^d and 60^c. — ^d) K1.4 गदापर्व तत:; B2 °द्धं तत:.

60 T1 om. 60. For sequence cf. v. 1. 59. — ")
D14 अत: (for तत:). — ") Ks V1 Bs. 4 D (except D14) "वंशानुकीतेनं; T2 Gs "वासगुणा". — ") K1 अत: परं;
G2 तत द. K1.0 V1 B D (except D5-8.10-12) M (except M4) सु; K4 च (for नू).

61 T1 om. 61. — ") Ke पर्व उदिष्टं; B (except B1) D पर्व चोहि (D2 as in Ke; D11 पर्वमृद्धिं). — D8 om. 61d-62c. — "") Ko.s T2 मु (for च). Ke स्वीपर्व तदनंतरं; Da1 Dn1 Dr D1.1.0-12 स्वीविद्यापसः. K1 तत: स्वीपर्व विज्ञेयं जलदानमतः परं.

62 T1 om. 62; D2 om. 62^{abc} (cf. v. 1. 61). — ") K2 Dns श्राद्धं. G2.8 तस्छादकारिकं पर्व; G7 श्रादकारिणिकं प्. — ^b) K2 गुरूणाम्. Ko.2 Dr1 Ds उर्ध्व; K8 D4.6-9.12.18 देहिकं. G2.3.7 तत उर्ध्वमिहोस्यते. — B D (except Da D2.5.13.14) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — ^d) D14 G3 M2.4 कुरुराज.

63 T1 om. 63; K1 D3 om. 63^{ab}. B D (except Da D2.5.18.14) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — ^a) Ko.2 Dn (except Dn8) *新報 司句: प*. G2.3 *表表习; G5 *意 प4. — ^b) K3 解釈司行*.

64 T1 om. 64^{ab}. — ") Ko. 2-4. 6 V1 B4 (m as in text) D1. 2. 5 T2 G1 'तो जेयं. — b) B1. 2 D (except D2. 11) 'नुशासनं; B8 धर्मराजानुशासनं. — ") Ko. 2. 4 D2. 7. 12 G8. 7 'द्धर्माश्च; G5 M1. 8 'में च. V1 तश्रोकं. — d) Ko 'मीसत:; K6 V1 G2. 8. 7 'मैमत:; D1. 11 'में तत:. — Ko. 1. 4. 6 V1 B Da Dn1. n2 Dr (Dr1 om. line 1) D1-4. 6-14 T1 ins. after 64: Dn3, after 65^{ab}: K2. 8, after 71^{ab}:

88* शुक्रमशाभिगमनं ब्रह्मप्रशानुशासनम् । प्रादुर्भावश्च दुर्वासः संवादश्चेव मायया।

[(L. 1) D6-12 ° जुगमनं. — (L. 2) K8 B1. 2 D14 T1 'श्र स्वमायया. Nilp भामया (for मायया).] — For K3 D14 of. ▼. 1. 69.

65 D1 om. 65°-66°; D11 om. 65°°. — ") D8 T1 G2 प्रमानुक्ते"; D1.12 "मिनिक्ते"; G8 प्रमानुक्ते". G4.5 वरं; G6 प्रं; G7 ह्यनु (for प्रि-). — b) K4 D2 "कं महत्त. — After 65°6, Dns ins. 88* (cf. v. l. 64). — c) K8 Dn1 (by corr.) D4.6-8.12 T1 G (except G1-2) "हणकं. V1 B5 Dn1.n2 D5 G4 चैन. — d) V1 प्रवे भी".

C, 1, 354 B 1, 2, 80 K, 1, 2, 79 ततोऽश्वेमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीतौ ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ ६६
पर्व चाश्रमवौसाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
नारदागमैनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ६७
मौसैलं पर्व च ततो घोरं समनुवर्ण्यते ।
महाप्रस्थानिकं पर्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥ ६८
हरिवंशस्तेतः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
भविष्यत्पर्वे चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भृतं महत् ॥ ६९

66 D1 om. 66° (cf. v. l. 65). — b) D1 प्र्वपाप ; D8-10.12 पर्व पाप . — c) K4 D2 तथा (for तत:). G8 ता पर्व तत:. — b) K0.2.3 दर्शनं ; G2.7 वास्तिकं.

67 b) Gr पुत्रवर्धन . — e) K2 न चैव. D1. 10. 11 G1 (om. line 1). 4. 5 ins. after 67:

89* वर्णधर्मस्ततो ज्ञेयमाश्रमाणां च कीर्तनम्।
सृतानां दर्शनं चैव ब्यासेनाद्भतकर्मणा।

68 a) Ko.s B (except B2) Da D1.2.5.12-11 मौरालं. Ks B D चोहिएं (D2 as in text; D11 चैवात्र); G1 चात्रेव; G2.3-मेवात्र (for च ततो). — b) Ks B D (except D2.11) ततो घोरं सुदारुणं. — c) Ko.4.6 V1 B (except B1) Da Dn1 D3.2.18 G3.6 प्रास्था. — d) K1-3 Dn1 Dr1 D4-6.14 T1 G4-6 हणकं. Dr1 G2 तथा. D2 reads तत: प्रसिद्दोच्यते, and cont.:

90* स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो ज्ञेयमतः परम्।

69 a) K1.3 Gs वंशं तत:. — b) Gr पुराणा. Ks D2.6 संज्ञकं; Dr (except Dr1) हितं; T1 जिकं. — K1. 2.4 (marg.).6 V1 B2.3 Da Dn Dr D1.2 (marg.).8.4. 6-13 ins. after 69ab; Ks D14, after 88* (cf. v. l. 64):

91* विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा। Ka.s.1 (marg.) Dir cont.:

92* सौभस्य च वधः पर्व बाणस्य नरकस्य च। जनमेजयस्य यज्ञे तु नकुलास्यानमेव च। [(J. 2) K.8 यज्ञस्य.]

— °) Ki Dn Di Ma. 8 'द्यपर्व; K6 Vi B Da Dr D8-18 'दयं पर्व. Vi Bi Gi च प्रोक्तं. — व) Dn Di. 5 'हे चैवा'. 70 व) Ti एवं प'. K2.4 पूर्व; K3 प्रोक्तं; Vi G2. 3.6 पुण्यं (for पूर्ण). — °) Ki T2 G2. 3.7 तथा च; K1 Dii G1. 1.8 M2.1 तथा तु; Ti तदा च; G6 यथा तु; M1.8 अथापि (for यथावत्). — व) K2. 4.6 Vi B Da Dn Di. 4.5.7.9. 10.19 होम'; Dii Ti G रोम' (G4 corr. to रो'); T2 M रोम'. Dn Di. 6-12 ततः; G4.8 पुरा (for पुनः).

71 *) B (except B4) D (except D2.14) उस्तानि

एतत्पर्वश्चतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महातमना ।
यथावत्स्वतपुत्रेण लोमहर्षणिना पुनः ॥ ७०
कथितं नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादश्चेत्र तु ।
समासो भारतस्थायं तत्रोक्तः पर्वसंग्रहः ॥ ७१
पौष्ये पर्वणि माहात्म्यस्रुक्तङ्कस्थोपवर्णितम् ।
पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्तितः ॥ ७२
आस्तीके सर्वनागानां गरुडस्य च संभवः ।
क्षीरोदमथनं चैव जन्मोचैः अवसस्तथा ॥ ७३

(for कथितं). Dc. s. 11 S नैमिशा. — b) Ki Gi सत् (for तु). — After 71°, Ki. s ins. 88* (cf. v. l. 64). — °) Gi. s स महाभा. Kis स्थात्र. — d) Ki Vi B Da Dr Dis T खत्रों; Dn Di. s. i. 6-12 अत्रों; Di. s यथों; Mi. 2 यद्योक्तं. Ki Dia S (except Ti Gi. 5) भहे. — K (Ko. 2-4 om. line 4; Kis missing) Vi (om. line 4) B D (except Di-11; Di. 5 om. line 4, and Dir om. lines 2-5) Ti (om. line 4) ins. after 71:

93* पौष्यं पौछोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ।
संभवो जतुवेशमास्यं हिडिम्बबकयोर्वधः ।
तथा चैत्रत्यं देव्याः पाञ्चाद्याश्च स्वयंवरः ।
क्षात्रधर्मेण निर्जिस ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं चेव राज्यलम्भम्ययेव च ।
वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः ।
हरणाहरणं चैव दहनं खाण्डवस्य च ।
मयस्य दर्शनं चैव वादिपर्वणि कथ्यते ।

[(Cf. 34°-39° above.) K1 Dr add सोतिस्वाच before line 1. After line 1, D11 ins. lines 2 and 3 of 96° (cf. v. 1. 77). -- (L. 5) Da D5-18 पर्व (for चेव). K1. c D1. 1-8 T1 राज्यलाभ°; Dr (except Dr1) °ज्यारंभ°. -- (L. 6) K1 अर्जुनस्य वने वास:. -- (L. 7) Kc D5-8 अरणीहरणं. -- (L. 8) K0-1 तिसम्प°; Kc अस्मिन्प°. K0 वर्तते; K1 गीयते; K2-4. c V1 Da Dr (except Dr2) D2. 5. 13 T1 कीर्स्यते (for कश्यते). D11 °पर्वेति चोरयते.]

72 ") Ko Vi Ci पोंड्य-. — ") De. 8-11 S उदंकस्थो". Dri "स्यापि व"; Dii "स्येव व". Di "वण्येते. — ") Ko. 2-4 B (except Bs) Mi विस्तर:. Di. 6 "कीस्पेते. — Ta ora. line 2) G (Gs. 8. 7 om. line 2) ins. after 72:

94* श्लोकानां च सहस्रं च पञ्चाशच्छतमेव च। अध्यायानां तथाष्टी च पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः।

[(L. 1) G2 *शस्परिपठ्यते; G2. र 'शस्परिवर्ण्यते.]
73 b) D14 संभवी गरुइस्य च. T1 om. 73 -75°.
— d) K1 तत:; G6 तदा.

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्श्वता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञाम्रुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेद्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतित्रणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वस्नां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
यंतनोर्वेश्मनि पुनरुतेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८

74 T1 om. 74 (cf. v. l. 73). — D6.8 repeat 74° b, reading first time पावकसंभव: (for पारिक्षितस्य च). — ° Dan जप°; D10.11 जय°; D18 जन्म° (for यजतः). B3 °सत्रेषु; Dr1 °सत्रे तु. — b) K4 D2.6 हि; K6 B1 Dr T2 G1.4-6 M8 ह (for च). Cf. l. l. 8. — d) B D (except Dns D1.2.5.8.14) भरता°. — T2 G6 ins. after 74:

95* श्लोकाग्रं च सहस्रं च त्रिशतं चोत्तरं तथा।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिस्तथेव च।
अध्यायानां ततः प्रोक्तं चत्वारिशन्महर्पिणा।
[(14.3) T2 क्तं पर्वण्यस्मिन्महर्.]

75 T1 om. 75 abs (cf. v. 1. 73). -- ab) Ds 'ध: संभवो राज्ञामुक्त:. - ') V1 B4 Ds. 4 अपि (for चैव). B Da D2.18 वीरा'; Dn D1.8.4.6-12 ज्ञूरा' (for विभा'). - b) D3 मोनेंट्रें. G1.4.5 ह (for च).

76 °) B_{2.4} Dn (except Dn₂) °तारणं. B₄ चैव.

- °) K₁ च महारमनां; V₁ B₄ संप्रकी°. - °) K₁ देवानां दा°. - °) K (K₅ missing) यक्षाणामथ रक्षसां; D₂ दैसानामथ रक्षसां.

77 °) D2-4 G2 ° पां चापि; T G1 ° पामपि. M1 ° व देवानां. — d) Da D2.4.18 G2.2 ° नां च संभव:. — K2.2 (both om. line 1).4.6 V1 B D T1 G1 ins. after 77 (D14 om. line 1 and ins. lines 2 and 3 after line 1 of 93*):

96* महर्पेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः। शकुन्तलायां दुष्यन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान्। यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम्।

[(L. 1) Вз. 4 Da Dc. 8. 18 Т1 Gr च महारमन:.

— (L. 3) K4.0 बीरस्य; D14 लोकेत्र.]

78 *) K1 'नां चैवमुत्प'. -- ') V1 B Da Dn Dr1 6 (2nd ed.) तेजोंशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यात्रिवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा आतुर्यवीयसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृषु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वेपायनाचैव प्रसृतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्नो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुङ्गोपक्रमिक्रया ॥ ८३

C 1, 379 B 1, 2 10 1 K 1 2 1, 5

D1.8.7.18 शांत°. — d) Ko D2 T G2.8 'धामारो°. G1 'रोपणं अवि.

79 °) K1 T1 G1 ततोंशानां; D6-12.14 तेजसा°. K6 संघाते; V1 B D ° पातों (D14 as in text; Dr ° घातों; D5 ° पाताद्); G4-6 ° योगाद्. — D10.11 om. 79° d-80. — °) V1 D5 तत्र; B (except B4) Da Dn Dr D1-4.6-9.12.18 तस्य (for चैव). — d) K0.2 V1 Dn8 G6.7 ° अत-.

80 D10.11 om. 80 (cf. v. 1.79). — b) K6 S(except G4-6 M1) वधिश्च. K1 तु; K6 T1 G1 ह (for च). — c) M1 चित्रांगदे हते चेंब. — d) G2 यक्षात् (sic) आ. 81 a) K1 G2.8 तदा. — b) K0.2 V1 B4 D2-5.14 राज्यसं; K8 B1-8 Da D13 राज्ये च प्र; G2.8 राज्यसंपिर-पालनं. — d) K1 Da2 Dr4 D8.6.8-11.15.14 S (except G5) आणि. K0 शापत:.

82 Ds. 4.6-12 T G2.7 M (except M1) चापि; (38 वापि (for चैव). — b) Ds संभूतिर्व. T G1.2.6.7 M तिर्विद्वरस्य च (M1 संभूतिर्वरदारजा); G8 तिर्विभतस्य च.

83 a) Dn Dr (except Dr1) D1 'यात्रायां. Ds वे (for च). — N (except K1; Ks missing) T1 G7 ins. after 83ab:

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः। विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया।

[(L. 1) Da 'श्च तथा. Du विहितोपदेशस्तथा घ. — (L. 2) Tı Gı 'रेण ततो.]

— °) Ks तु (for च). G2 संदेशात; G4.5 वाक्याच.
— व) K4 सुरंगक्रमण ; B Da Dr D8-18 T1 G1 "गाक्रमण ;
G1.4-6 "गापगम"; M2.8 "गापक्रम". — Ko.1 V1 B (except
B3) D (except D14) S (except G8 M2.8) spell the
word as सुरंग (as in text); the rest सुरंग. N (except
K1; K8 missing) T1 (om. line 2) G1 ins. after 83:

[5]

C. 1. 380 B. 1. 2. 105 K. 1. 2. 106 पाण्डवानां वने घोरे हिडिम्बायाश्च दर्शनम् । घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रेव परिकीर्तिता ॥ ८४ अज्ञातचर्या पाण्ड्रनां वासो ब्राह्मणवेश्मनि । बकस्य निघनं चैव नागराणां च विस्मयः ॥ ८५ अङ्गारपणं निर्जित्य गङ्गाक् लेऽर्जुनस्तदा । भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ ॥ ८६ तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानम्रुत्तमम् ।
पश्चेन्द्राणाम्रुपाख्यानमत्रेवाद्भुतमुच्यते ॥ ८७
पश्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्भुपदस्य च ।
द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः ॥ ८८
विदुरस्य च संप्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च ।
खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्धश्चासनम् ॥ ८९

98* निपाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुवेश्मनि । पुरोचनस्य चात्रैव दहनं संप्रकीर्तितम् ।

84 Ti om. 84-87^{ab}. — N (except K₁; K₅ missing) G₇ ins. after 84^{ab}:

99* तत्रैव च हिडिम्बस्य वधो भीमान्महाबलात्।
— d) Ko B (except Ba) तत्रैव. — N (except K1;
Ka missing) Gr ins. after 84:

100* महर्षेर्दर्शनं चैव व्यासस्यामिततेजसः। तदाज्ञयैकचकायां ब्राह्मणस्य निवेशने।

85 T1 om. 85 (cf. v. 1. 84). — 6) K3 B Da Da Dr Dr-5.13 °चर्यया वासो. K4 वासोत्र; V1 G6 पार्थानां (for पाण्डूनां). — 6) K8.4 B D (except D14) यत्र (D6-12 वासस्) तेषां प्रकीर्तित:; G2.8 वासो ब्रह्मपुरे तथा. — d) G2.8 विसायं. — N (except K1; K5 missing; D2 om. line 4; D14 om. lines 1 and 2) ins. after 85:

101* संभवश्चेव कृष्णाया ध्ष्टशुस्नस्य चैव ह । ब्राह्मणात्समुपश्चस ज्यासवाक्यप्रचोदिताः । द्वीपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरिदक्षवः । पाञ्चालानभितो जग्मुर्थत्र कीत्हलान्विताः ।

 $[\,({f L},\,2\,)\,{f K}_2\,$ ब्राह्मणस्वमुपाश्रित्य. $\,{f K}_{f 0}\,$ वाक्योपदेशिताः.

- (L. 3) K: Dn Di. 11 °दिदक्षया.]
- Dn cont.:

102* कृटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

86 T1 om. 86 (cf. v. l. 84). — a) D1.2(m as in text). s. 10. 11 G1. 2.7 M ° वर्ण. G2 निर्मध्य; G8 ° भिद्य. — b) Ko D1 G7 तथा. — Ks. 4.6 V1 B D (except D11) G7 ins. after 86 ab (B2 after 86 cd):

103* सन्त्यं कृत्वा ततस्तेन तसादेव स शुश्रुवे।

K3.6 V1 B (except B2) Da D1.8.6-8.12.13 om.

86°d. K4 Dn Dr D9-11 transp. 86°d and 87°d.

— °d) D14 °त: शूरे:. Dn2 D5 पंचाला . D2 पांडवा:
सहितासे वे पांचा थयु:.

87 T1 om. 87^{ab} (cf. v. l. 84). For sequence cf. v. l. 86. — ^b) K2 D2.11 ओंडर्थ. T2 G1.4-6 °नमेव च. G2.3.7 M औवोपाल्यानमेव च. — K2.4.6 V1 B D

(D7. 8. 12 om. lines 1 and 2; for D14 see below) G7 ins. after 87^{ab} : K2, after 87:

104* पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भिष्वा धनंजयः। द्रौपर्दी लब्धवानत्र मध्ये सर्वमहीक्षिताम्। भीमसेनार्जुनौ यत्र संरब्धान्पृथिवीपतीन्। शल्यकणां च तरसा जितवनतौ महामुधे। हृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्यमप्रमेयममानुपम्। शङ्कमानौ पाण्डवांस्ताल्लामकृष्णौ महामती। जग्मतुस्तः समागन्तुं शालां भागववेदमनि।

[(L. 1) K2.8.6 V1 B1.3 D5 G7 लक्ष्यं विध्वा.
— (L. 3) D6 m. 7.8.12 पंचसेना . K2.8 V1 B Da1
Dr2. r3 D18 संक्षुडधान्; K4.6 Dr1 कुद्धान्. Dr (except
Dr2) विक्षितान्. — (L. 5) K6 द्वरोमंद्वातमनोश्चेव तच्च
वीर्थममानुषं. — (L. 6) K6 D5-3.12 वांस्ता. — (L. 7)
K8 V1 B4 Da Dr1 D8.4.6-18 नुस्ता. — After 104*,
D2 repeats line 1 of 100*.]

- For 104*, D14 subst.:

105* स्वयंवरं च पाञ्चाल्या रारायस्त्रप्रभेदनम्।

नृपाणां सह संग्रामः पाण्डवानां महाद्भुतम् ।
Ds om. 87^{cd}. — Ks V1 B D (except Ds. 5.14) T1 Gt transp. 87^{cd} and 88^{ab}; K2 repeats 87^{cd} after 88^{ab} with a slightly different reading. — °) Ko.1.2 (second time). 6 G2 पंचेंद्रं चाप्युपा°; T1 G1 दिस्यमुपा°; G3 दस्याप्युपा°. G2.3 अञ्जैव परिकीत्येते.

88 For sequence cf. v. l. 87. — a) Ko.1 Ba D2.14 T2 G2.4.7 चेक-; Ke T1 G1.8 चेब. — After 88ab, Ka repeats 87cd. — a) Ko.4 D5 T G (except G4.6) M1 देव-; D2 चेब. — N (except Ko.1 D5.14; K5 missing) T1 G7 ins. after 88:

106* क्षसुश्च धतराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

89 °) K 4 संप्रीति:. — °) M1.8 'स्थयानं च. — °) G (except G1) M ततो (for तथा). K1.2 'उयानुशासनं; K8 'रूंभनं; K4 B D (except D2) G4.5 M1.8 'सर्जनं (B1 'मार्गणं); G2 'उयार्थपादनं; G3 M2.4 'दापनं. V1 T1 G1 राज्यार्थस्य विसर्जनं; T2 'र्थस्य च शासनं.

नारद्खाज्ञ्या चैव द्रीपद्याः समयिक्रया।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम्।। ९०
पार्थस्य वनवासश्च उल्रूप्या पृथि संगमः।
पुण्यतीर्थानुसंयानं बश्चवाहनजनम च।। ९१
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी।
वासुदेवस्थानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना।। ९२
हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देविकनन्दने।
संप्राप्तिश्वक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम्।। ९३
अभिमन्योः सुभद्रायां जनम चोत्तमतेजसः।

90 D11 om. 90° b. — °) K8 S °दस्य च (G1 तु) वाक्येन. K8 पार्थानां नारदोक्तन. — b) D2 G2.8 द्वीपद्यां. K1.8 Dr1 D10.11 °क्रियां. — ed) K0-2 B4 D2.14 °स्तद्वदुपा ; K4 V1 B1-8 Da Dn Dr D1.8-5.13 स्तद्वदाख्यानं ; D6.7.9-12 °श्चेतदाख्यानं ; D8 °श्चेव तदा ; T2 G6 M °स्तन्न द्युपा (M1 °श्चेव उपा); G8 °स्तन्नाच्युपा . K4 V1 B (except B4) D (except D2.8.14) परिकी (for. प्रकी). — N (except K0 D14; K6 missing) G7 ins. after 90: 107* अनन्तरं च द्वीपद्या सहासीनं युधिष्टरस्। अनुप्रविदय विप्रार्थ फाल्गुनो गृद्ध चायुधस्। मोक्षयित्वा गृहं गरवा विप्रार्थ कृतनिश्चयः।

[(L. 1) Gr सहापश्यत.]
91 ab) Ke Dis स्य च वने वास उ. Ko वासे वाप्यु; Ki वासे चाप्यु; Ks च वने वास उ. Ko वासे वाप्यु; Ki वासे चाप्यु; Ks Dis वासेन उ.; Ki Vi B Dis Dir Di. 8-5.9.18 वासे च उ. (Bi वासे तु उ.); De-8.10-12 वासोन्न उ. Bi Dis Sसह; Dis यत्र (for पिथ). De-9.12 संभव: — Gi om. 91°-94b. — °) Bi तीर्थस्य सं (m as in text); Ke Dis.14 वुसंधानं; Da Dis वुगमनं; Dr शिभिगमनं; Gr वुयानं च. — d) Ko वाहस्य ज. — N (except Ko.1 Dis; Ki missing) Gr ins. after 91:

समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह।

108* तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः। शापाद्वाहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः। प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागमः।

[(L. 2) Gr °स्य महारमन:. — (L. 3) Gr °न सह संगम:.]
92 Gs om. 92 (cf. v.l. 91). — a) Ks. 4 Ds. 4. 6. 8. 14
Gr सुभद्रां. — b) Ds कामयामास. K1 मानिनी; Dn1 मामि.
93 Gs om. 93 (cf. v.l. 91); Ks om. 93ab. — a)
K4 V1 D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D2 दत्वा चाहरणं तसे).
— b) D2 reads कृष्णो देवकिनंदनः, and cont.:

100* शक्रप्रस्थं महाबाहुः प्रीत्या परमया युतः।

मयस मोक्षो ज्वलनाद्धुजंगस च मोक्षणम् ।
महर्पेर्मन्दपालस शाक्ष्यो तनयसंभवः ॥ ९४
इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्पिणा ।
अधादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्र चतुराशीतिर्देशे ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६
दितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाकिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥ ९७ है रे 2 विश्व

न्यवसस्सह पार्थेन तत्रेवोदारकर्मणा।

K2-4 V1 B D (except D14) T Ge. 7 transp. 93° and 94° . — °) K1° 知识: 西第一; K8°报: 和第一; D14 G1.4.5 M1.8°报第7; Da D11°积率; G2°报第7. — After 93, Ke ins. 110* (cf. v. l. 94).

94 Gs om. 91^{ab} (cf. v. l. 91). — For sequence cf. v. l. 93. — b) K1 जन्म ਕੋਰ ਸਨ੍ਹੈਂ. — K2-1 V1 B D (except D11) Gr ins. after 94^{ab}: Kc, after 93^{cd}:

110* द्वौपधासनयानां च संभवोऽत्रैव कीर्तितः। विद्वारार्थं च गतयोः कृष्णयोर्थमुनामनु।

[(L. 1) Dn D1 'बोनुमकी'; Dr (except Dr1) Ds 'बोन्न प्रकी'.]

— d) K1.8.4 B Da Dr (except Dr1) Ds T G1.5.7 भुजग°. — f) Ko शांग्येस्त°; Ke शांग्योस्त°.

95 °) S (except G2.8.7 M2.4) 'त्येवमादि'. — b)
T2 G1-6 भुवि (for बहु-). — ') K1 V1 Dr (except
Dr2) D11 च (for तु). — ') K8 त्रिंशचैव तथाध्याया:;
K1 B D (except D2.11) G1 सस(B1 अष्टा)विंशतिर';
M1.4 अष्टादश तथा'. — ') K1 'नोक्ता: सुते'; D6-12
'नोक्ता महारमना.

96 Ds om. 96. — ") Ko.2-4 V1 B Da Dn Dr D1-7.9-14 T G1-5 M2.4 अष्टें।; Ko D2 in G6 नव; G7 दश (for सप्त). — ") Ko Dn D1.8.4.6.7.0-12 अष्टें। श्लोकश"; K1 V1 नव श्लोक". B Da Dr D5.13 T2 G1.4-6 शतान्यष्टें। तथेव; T1 G2.8.7 M शतानि नव चेव. G2.8 M2.4 हि; G1 सु; M1.3 ह (for च). — ") K4 D2.5 कानां च". V1 B Da Dr D8.4.6.13 M श्लोकाश्चनुरशीतिश्च; Cd as in toxt. — ") K6 बद्धो ग्रंथो; V1 M दृष्टा ग्रंथे (M1 दृष्टास्तेन); B Da Dn D1.5.13 मुनिनोक्ता.

97 °) V1 च (for तु). — b) G2 महावृ°. — d) G1 कौरवाणां च.

]

C. 1, 4(8 B. 1, 2, 133 K. 1, 2, 134

लोकपालसभाष्यानं नारदाहेवदर्शनात् ।
राजस्यस्य चारम्भो जरासंधवधस्तथा ॥ ९८
गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् ।
राजस्रयेऽधसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ ९९
यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामपीन्वितस्य च ।
दुर्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले ॥ १००
यत्रास्य मन्युरुद्धतो येन द्युतमकारयत् ।
यत्र धर्मस्रतं द्यते शक्कनिः कितवोऽजयत् ॥ १०१

98 ") B (except Bi) D (except D2.5.11) "दार्शन:.

99 K1 om. 99. — ") D2 T2 G7 M1 "वज: ; M3 "वजं. К6 नियदानां; D6.8 तु रुदा"; D7.9.12 नुरु"; G4.5 च रु". — N (except K1; K5 missing) G7 ins. after 99".

111* तथा दिग्विजयोऽत्रेव पाण्डवानां प्रकीर्तितः। राज्ञामागमनं चैव सार्हणानां महाकतौ।

— °) K3.6 B1.8 D14 T1 G M2.4 °स्येहर्य-; D8.4.6.7.0.12 T2 °स्यार्घ-; D18 °स्येथ; M8 °स्यस्य. — व) V1 ततः; B2 G5 तदा.

100 ") G1.4-6 transp. तां and ह्या. — b) K1 भर्षयुत". — ') D8.10-12 S 'स्यापहा"; D14 'स्योपहा". — ") K1 भीमसेनस"; K6 V1 D2 'सेनात्स"; G2.8 वचनं च स".

101 °) Ds यतोस्य. K1 मन्युरुत्पन्न:; Bs S °रभवत् (Gs. 5 युद्धमभवत्). D1s यत्तस्य विभवं दृष्ट्वा. — b) D1s S (except Gs. 3 Ms. 4) "मकल्पयत्.

102 T10m. 102". — ") K4 B4 D5. 13 T2 G (except G7) M1. 3 समा; K6 V1 B1 m. 2. 3 Da Da Dr D1-4. 10. 11 M2. 4 "मां. — ") K6 V1 B (except B4) D1-4. 10. 11. 13 T2 M2. 4 मांप्री. D2. 5 G (except G1) M2 "वार्णवे. — K8. 4. 6 V1 B D (except D7. 12) ins. after 102":

112* धतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्तुपां परमदुःखिताम्। [V1 B4 महाराज; D18 प्रज्ञः.]

— °) K1 B2 Da2 Dr (except Dr2) D4.18 T1 तां तीणाँ; K4.6 तां तीणाँन; Bs D2.8 तांस्तीणाँ; D5 तां कृरणां; G8 तान्दीणांन्. G6 गच्छतश्चापि रुष्टांस्तान्. — ते) K8 श्चरवा; V1 मरवा; B4 m मह्यो (for ज्ञारवा). —) T1 G8.7 ह्रियति. — N (except K0.1; K8 missing) G7 ins. after 102:

113* जित्वा च वनवासाय प्रेपयामास तांस्ततः।

[Bi Dn Di. s Gi स (for च).]

103 (46) Ko. a त्वाख्यातं; K1 महा°. Ko. a D2.14 महासुने; K1° मते:; D1.13° समां. K2 तथाख्यातं मया सुने;

यत्र द्यूतार्णवे मयान्द्रीपदी नौरिवार्णवात् । तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः । पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १०२ एतत्सर्व सभापर्व समाख्यातं महात्मना । अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १०३ श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकश्लतानि च । श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्वण्यसिन्प्रकीर्तिताः ॥ १०४ अतः परं तृतीयं तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ।

G1. 4. 5 व्याहतं वो महाद्विजा:; G0. 7 T व्याख्यातं परमर्षिणा; M1 व्याहतं वो मया द्विजा:. G2.8 M2-4 "पर्वण्याख्यातं परमर्षिणा. — B2 om. 103°d-105. — ") K0. 2. 4 Da1 D3. 12 T2 सप्तति जे"; B4 Dr1 "प्त विजे". — ") K3 V1 B (B2 om.) Da2 D2-6.8-11.18.14 तथाष्टी चात्र; K4 Da2 Dn Dr D1 तथा चाष्टी प्र-; D7.12 तथात्रीवाष्ट; G5 तथा द्वे चा"; G6 द्वी चात्र परि-.

104 B2 om. 104 (cf. v. l. 103). — ") K1.4 च (for तु). D2° नां तु सहस्रे द्वे. D10.11 चतुःश्लोकसहस्राणि; S चतुःसहस्रं श्लोकानां. — ") K6 सप्त; D1 पट; G1 त्रीणि; M1.3 नव (for पञ्च). — ") K0.2.6 D2.14 "दश तथा; K1 "दशस्तथा. — ") K0 प्रवर्तिताः; K3 B1.8 D (except D2.5.14) द्विजोत्तमाः; M2 "तिंतं (for प्रक्री").

105 B2 om. 105 (cf. v. l. 1(3). — a) T च (for तु). — b) B4 अभं; S परं (M1 प्रति; M2 वरं) (for महत्). K4.6 Dn Dr D1.2.5.6.8-11 S (except M1) ins. after 105a5:

114* वनवासं प्रयातेषु पाण्डवेषु महास्मसु ।
— ^{cd}) Ko. 1 om. 105^{cd}. K2 चात्र; Ko D2 B4 यत्र.
D2 °राज° (for °पुत्र°). S (M1 om.) पौरानुकंपा निर्वेदो
(G6 व्रजतो) धर्मराजस्य धी°. — After 105, D14 ins.:

115* यत्रादित्याहरप्राप्तिर्धर्भराजस्य घीमतः। K2-4.6 V1 B (B2 om. line 1) D (except D14) G7 ins. after 105:

116* अज्ञीपधीनां च कृते पाण्डवेन महात्मना ।
हितानां भरणार्थं च कृतमाराधनं रवेः ।
हितं च मुवतः क्षनुः परित्यागोऽन्यिकासुनात् ।
त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणां समीपगमनं तथा ।
पुनरागमनं चैव धतराष्ट्रस्य शासनात् । [5]
कर्णप्रोत्साहनं चैव धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
वनस्थान्पाण्डवान्हन्तुं मश्रो दुर्योधनस्य च ।
तं दुष्टभावं विज्ञाय ब्यासस्थागमनं दुतम् ।
निर्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याक्यानमेव च ।

पौरानुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५ वृष्णीनामागमो यत्र पाश्चालानां च सर्वद्यः । यत्र सौभवधाख्यानं किर्मीरवध एव च । अस्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६ महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह । दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७ दर्शनं बृहदश्वस्य महर्पेर्भावितात्मनः ।

मैन्नेयागमनं चात्र राज्ञश्चेवानुशासनम्। [10] शापोस्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च। किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे। S (except Gr M1) ins. after 105; K4.6 Dn Dr

D1. 2. 4 (marg). 5. 0. 8-11 G7, after line 2 of 116*:
117* धीम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादश्वसंभवः।

8 (except Gr M1) cont.:
118* मैत्रेयशापोरसर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम्।
106 ") V1 नां चागमश्चात्र. K2-4 B D (except D2.14) गमश्चात्र; K6 भोत्रेव. — N (except Ko.1 D14;

Ks missing) Gr ins. after 106^{ab}:
119* श्रुत्वा शकुनिना धूते निकृत्या निर्जितांश्च तान्।
कुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चेव किरीटिना।
परिदेवनं च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य संनिधी।
आश्वासनं च कुष्णेन दुःखार्तायाः प्रकीर्तितम्।

To G1 ins. after 106ab:

120* बान्धवागमनं चैव द्वौपद्याश्चाश्चमोक्षणम्।
— °) K2-4.6 V1 B D G1 तथा (D6-12 तत:; D14 as in text) (for यह्न). G1.4.5 ° अस्य चाल्यानं. — d) K2-4.6 V1 B D अत्रेवोक्तं महर्षिणा (Dr महात्मना). — For 106abod, T1 G2.8.6 M (excopt M1) subst.:

121* तत्किमीरवधाख्यानं वृष्णीनामागमस्तथा।
पाञ्चालानां च सर्वेषां सीभाख्यानं तथेव च।
N (except Ko. 1 D1;; Ks missing) Cr ins. after 106°4:

122* सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।
नयनं द्वीपदेयानां ध्रष्टशुक्षेन चैव हि ।
प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वेतवने ततः ।
धर्मराजस्य चात्रेव संवादः कृष्णया सह ।
संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तितः ।
समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा ।
प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ।
गमनं काम्यकं चापि व्यासे प्रतिगते ततः ।

107 °) K4 तत्; D1 तु (for च). — °) K1 °पतिचा सह. — d) K2-4.6 V1 B D (except D14) read अञ्च युघिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८ नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् । दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९ वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् । स्वर्गे प्रदृत्तिराख्याता लोमशेनार्जनस्य वै ॥ ११० तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् । जटासुरस्य तत्रैव वधः सम्रुपवर्ण्यते ॥ १११

C. 1. 456 B. 1. 2. 180 K. 1. 2. 181

प्राप्तिस्तथैव च, and cont.:

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः । यत्र चिन्ता समुखद्मा एतराष्ट्रस्य भूयसी।

108 b) B1 वैश्वापि धीमत:. — f) G2.8 M1 पार्थस्य (for चार्तस्य). — d) K2.3 विनेतुं; Dn D1.8.6-18 इयसनं; T तथा च; G1 इयासेन; G1 तदा च. K0.2.6 D2 G1 देवितं. K1 इयासेनोपनिवेदितं; G2 इयसनस्यापनोदनं.

109 In K1-4.6 V1 B Da Dn Dr D2-6.9.13 T1, 109° is ins. for the first time after 43° in D1, after 44 (v. l. Ks B2 °नमिति च; D1 °नमेवं च; D2 °नमपरं; D5 °नमप्येचं; the rest °नमपि च). — °) V1 स्तुति°; G2.3 स्मृति° (for श्विति°). — d) K1.8.4 V1 B (except B1) D (except D2.11) स्तुति तथा. — N (except K0.1 D14; Ks missing) G7 ins. after 109:

124* तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तसादेव महर्षितः। छोमशस्यागमश्चात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतानप्रति। $\left[(L,1) \times ^{6} \right]$ प्राप्तिः ऋतुपर्णानमहास्मनः.

110 K1 om. 110°d-111°d. M1 om. 110°d-111, and reads 127°d after 110°d. — °) K4 B4 Dr D1.2.10 G2.3 स्वर्ग. — d) S (M1 om.) च (for बे). B4 तेनेव च किरीटिन: (m as in text). — N (except Ko.1 D14; K5 missing) G7 ins. after 110:

125* संदेशादर्जनस्यात्र तीर्थाभिगमनिक्रया। तीर्थानां च फलप्राप्तिः पुण्यत्वं चापि कीर्तितम्। पुलस्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा।

based on the shorter version as preserved in Ko-2 D2.14 S (except G7); for the text of the longer (inflated) version (128*) found in the remaining MSS., cf. v. l. 126.

111 M1 om. 111; K1 om. 111^{ab} (cf. v. l. 110). G₂₋₅ read 111^{ab} after 117^{ab} , and 127^{ab} after 111^{ab} . After 111^{ab} , K2 D2 ins. line 2 of 128* (cf. v. l. 126). G5 moreover reads 111^{ad} after 120. G3 M (M1 om.

C. 1. 452 B. 1. 2. 177 K. 1. 2. 178 नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
यत्र मन्दारपुष्पार्थ निलनी तामधर्षयत् ॥ ११२
यत्रास्य सुमहद्युद्धमभवत्सह राश्वसैः ।
यक्षैश्वापि महावीर्थेर्मणिमत्त्रमुखैस्तथा ॥ ११३
आगस्त्यमपि चाष्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ॥ ११४
ततः इयेनकपोतीयमुपाष्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽमिर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासिञ्चिवं नृपम् ॥ ११५
ऋत्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदम्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ॥ ११६
कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
सौकन्यमपि चाष्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ॥ ११७
शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताम्यां च यत्र स मुनियौंवनं प्रतिपादितः ॥ ११८
जन्तुपाष्ट्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।

111) read 111^{ed}-113 after 122^{ab}. Ti G₄ om. 111^{ed}.
— °) Go अजासुरस्य. Ko चान्नेव; K2 चेवान्न. — ^d) Ki
चधार्थसुप°. — After 111, T2 reads 127^{ab} and D2
ins. line 23 of 128* (cf. v. l. 126).

112 Cf. v. l. 111 and 126. — *) Ko T2 ° दपार्थे; G1 ° दपार्थे.

113 Cf. v. l. 111 and 126. — b) T2 G2.4.5 भव-द्राक्षसे: सह. — c) K2 चैव (for चापि). — d) G2 तदा. 114 Cf. v. l. 111 and 126. — G2 महिमाख्यानं.

115 Cf. v. l. 111 and 126. — ") K1 तथा. — ") K1 तथा. — ") K1 "मत: परं; G2 "मनुत्तमं. — ") G1-6 इंद्राझी. K1.2 धर्मश्चाप्यजि ; G1.2.4 M धर्मस्य जिज्ञासार्थं शिविं. — G1 ins. after 115:

126* इम्द्रः इयेनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः। 116 Cf. v. l. 111 and 126. — b) Ko.2 'व्रत' (for 'ब्रह्म').

117 Cf. v. l. 111 and 126. — b) K1 G1.2.5 हैयया°. D2 °नां विचण्यते. — After 117ab, G4-6 read 111ab and 127ab; Ge continues with 112-3.

118 Cf. v. l. 111 and 126. — ab) Ms transp. नासत्यों and कृतवान्. — °) Ho.2 M स मुनिर्यत्र (M1.4 °निस्तत्र) (for यत्र स मुनि:). — After 118, K2 ins. line 12 of 128* (cf. v. l. 126).

119 Cf. v. l. 111 and 126.

पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ॥ ११९
अष्टावकीयमत्रैव विवादे यत्र बन्दिनम् ।
विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ॥ १२०
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वथें सव्यसाचिना ।
निवातकवचेर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ॥ १२१
समागमश्र पार्थस्य आतृभिर्गन्धमादने ।
घोषयात्रा च गन्धवैर्यत्र युद्धं किरीटिनः ॥ १२२
पुनरागमनं चैव तेषां द्वैतवनं सरः ।
जयद्रथेनापहारो द्वौषद्याश्राश्रमान्तरात् ॥ १२३
यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
मार्कण्डेयसमस्यायाम्रपाख्यानानि भागशः ॥ १२४
संदर्शनं च कृष्णस्य संवादश्रेव सत्यया ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्यम्नं तथैव च ॥ १२५
सावित्रयौद्दालकीयं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
रामायणम्रपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ १२६

120 Cf. v. l. 111 and 126. — After 120, Ko. 1 ins. lines 19-20 of 128* (cf. v. l. 126), interposing between them:

127* पूर्व प्रशिक्षसम्ध्रणोत्पितरं छवणाम्भसि ।
After line 20 of 128*, Ko.1 repeat 120^{cd} (v. l. जिल्ला च for विजिला). K2 on the other hand ins. after 120, lines 19, 22, 23 of 128* and a repetition of 112^{ab} (of the text), interposing 127* between lines 19 and 22. — Ge reads 111^{cd} after 120.

121 Cf. v. l. 111 and 126.

122 Cf. v. l. 111 and 126. — T1 om. 122^{ab} and reads 122^{cd} after 123^{ab}. — After 122^{ab}, Gs M (except M1) read 111^{cd}-113.

123 Cf. v. l. 111 and 126. — Ds om. 123. S (except Gr) read 123^{ab} after 126 (T1, before 122^{ed}). — b) T1 Gs नं प्रति. — d) Ks अमंतरे.

124 Cf. v. l. 111 and 126. — ") Ko.s Gs.s यत्रैव". Ts Gs.s "न्वमान्ति". — ") G1 वातवे".

125 Cf. v. l. 111 and 126.

126 Cf. v. l. 47, 51, 111 and 123. — ²) K1 *ड्युहालकं चैव. S (except G1) *कीये च. — After 126, S (except G1) read 123⁴⁶.

Ks.4.6 Vi B D (except Ds.11) Gt, which contain the longer version, subst. for 111°d-126 (both incl.):

128*	
(127 ^{as}) कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।	
तथा यञ्चविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता।	
(114) आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम्।	
कोपासुद्राभिगमनमपत्यार्थसृदेरपि ।	
	[5]
(116) (ऋस्यश्करस्य चरितं कोमारश्रहाचारिणः। जामदम्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः।	
(117 ^{ab}) (कार्तवीर्यवधो यत्र हेहयानां च वर्ण्यते। (प्रभासतीर्थे पाण्डुनां चृष्णिभिश्र समागमः।	
(१११७) (प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्र समागमः।	
(117 क) सोकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भारीवः।	
(118) {शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनी। ताभ्यां च यत्र स मुनियौंवनं प्रतिपादितः।	[10]
रिताभ्यां च यत्र स मुनियौंवनं प्रतिपादितः।	
मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम्।	
(119) {जन्तूपाख्यानमञ्जैव यत्र पुत्रेण सोमकः। पुत्रार्थमयजद्वाजा लेभे पुत्रशतं च सः।	
रिक्रार्थमयजद्वाजा रुभे पुत्रशतं च सः।	
(115) {ततः इथेनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम्। (इन्द्रोऽग्निर्थत्र धर्मश्च अजिज्ञासब्द्रिधि नृपम्।	[15]
्राण्ये । इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासन्दिश्वं नृपम् ।	
(120°°) अष्टाचक्रीयमन्त्रैव विवादो यत्र बन्दिना।	
अष्टावऋस्य विप्रपेर्जनकस्याध्वरेऽभवत्।	
नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन हि ।	
पराजितो यत्र बन्दी वादे तेन महात्मना।	[20]
$(120^{ m ed})$ विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ।	
यवक्रीतस्य चारुयानं रेभ्यस्य च महात्मनः।	
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।	
(1120) नियुक्तो भीमसेनश्च द्वीपद्या गन्धमादने ।	
मजन्पथि महाबाहुईष्टवान्पवनात्मजम्।	[25]
कदलीखण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम्।	
(115 ले) यत्र मन्दारपुष्पार्थं निलनीं तामधर्पयत्।	
(113) {यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसेः सह । यक्षेश्रव महावीर्येर्मणिमत्त्रमुखैस्रथा ।	
र्वे (यक्षेश्चेव महावीर्येर्मणिमत्त्रमुखैस्तथा।	
(11184) जटासुरस्य च वधी राक्षसस्य वृकोदरात्।	[30]
वृषपर्वणश्च राजर्षेसतोऽभिगमनं स्मृतम्।	
आर्ष्टिषेणाश्रमे चैपां गमनं वास एव च।	
श्रीत्साहनं च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महारमनः ।	
कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षेत्रंकोत्कटेः।	r 987
युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह ।	[35]
समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्ववणेन च । (1 ^{22⁶⁸)} समागमश्चार्जुनस्य तत्रेव आमृभिः सह ।	
(121) { अवाप्य दिब्यान्यस्नाणि गुर्वर्थे सब्यसाचिता । निवातकवर्चेर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ।	
(ानवातकवचयुद्धाहरण्यपुरवाासाभः।	C 40.7
निवासकवचैघोरैदानवैः सुरशत्रुभिः।	[40]
पौलोमैः कालकेयेश्च यत्र युद्धं किरीटिनः।	
वधन्नेषां समाख्यातो राज्ञस्तेनेव धीमता।	
अससंदर्शनारम्भो धर्मराजस्य संनिधौ ।	٢

पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन महर्षिणा। अवरोहणं पुनश्चेव पाण्डुनां गन्धमादनात्। [45] भीमस्य प्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्धणा। भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्स्गहने वने । अमोक्षयचत्र चैनं प्रश्नानुकरवा युधिष्ठिरः। काम्यकागमनं चैव पुनस्तेषां महात्मनाम्। तत्रस्थांश्च पुनर्देष्टं पाण्डवान्पुरुषपैभान्। [50] वास्देवस्थागमनमञ्जव परिकीर्तितम्। (124^{cd}) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वशः। पृथोर्वेन्यस्य चारुयानं यत्रोक्तं परमर्षिणा । संवादश्र सरस्वत्यास्ताक्ष्येर्पः सुमहात्मनः। मरस्योपाख्यानमञ्जेव प्रोच्यते तदननतरम्। [22] मार्कण्डेयसमस्या च पुराणं परिकीर्त्यते। ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च। पतिवतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् । (125^{ab}) द्वीपचाः कीर्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया। (123%) पुनद्वैतवनं चैव पाण्डवाः समुपागताः। [60] (122^{cd}) घोषयात्रा च गन्धवर्यत्र बद्धः सुयोधनः । द्वियमाणस्तु मन्दातमा मोक्षितोऽसी किरीटिना। धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम्। काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमन्मुच्यते। बीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रेव बहुविस्तरम्। दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमञ्जेव परिकीर्तितम् । (123°d) जयद्रथेनापहरो द्वीपद्याश्राश्रमान्तरात्। (124 क) यत्रैनमन्वयाद्वीमो वायुवेगसमो जवे। चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबल:। (126°d) रामायणमुपाख्यानमञ्जेव बहुविस्तरम्। [70] यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि। (1260) साविष्याश्चाप्यपाख्यानमन्त्रेव परिकीर्खते। [Ks.4 V1 B D (except Dn) om, line 1. - Ks reads line 2 after line 29; G1, after line 7. D6.3 read 16 after 4. — (L. 5) Ks. 6 वतचारिण:. — (L. 6) B (except B4) चाल्यानं भू". — Ke rends 12 after 22. -- (L. 15) K4 "मत: प्रं; B2 Dn D1.3-18 "मनुत्तमं. — (L. 16) Ke Gr इंद्रोमियंत्र. — After 16, Dio. 11 Gr ins. 126* (cf. v. l. 115). - Ke om. 18. - Gr reads 38-63 after 23. — Ks om. 25. — (L. 27) K+ Dn Dr (except Dr1) D1.3-12 सोगंधिकार्थेसी; V1 मंदार-कस्यार्थे; Da Dis संदारकार्थेसी. - Ke om. 30. - Gr om. 30-35. — (L. 30) B₄ (m as in text) जटास्रवधश्रात्र ततोऽनन्तरमुच्यते. — Ds repeats 23 after 33. — (L. 35) B1 मानसं प्रमु. — G1 om. 37. — Ke reads 37 after 60. — Ks. 4 V1 B Da Dr D1. 3-18 om. 38-39. — G7 om. 40. — (L. 42) Ks Ba राजा ते"; B1-8.5 Gr राज्ञे ते". C. 1, 441 B. 1, 2, 201 K. 1, 2, 202

कर्णस परिमोपोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् । आरणेयमुपारूयानं यत्र धर्मोऽन्वशात्सुतम् । जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम् ॥ १२७ एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम् । अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमार्षणा । एकोनसप्ततिश्चेत्र तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १२८ एकादश सहस्राणि श्लोकानां पद्भतानि च । चतुःपष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वेतत्परिकीर्तितम् ॥ १२९ अतः परं निवोधेदं वैराटं पर्वविस्तरम् ।

- V1 B1.4 ins. after 51:

129* मार्कण्डेयस्य च तथा देवर्पेनीरदस्य च।
— (L. 56) B4 °भविष्यं (for °समस्या). — K6 reads
37 after 60. — G7 reads 38-63 after 23. — For
64-70, G7 reads काम्यकं काननं अत्रैव बहुविस्तरं (sic).
— Line 66 is found only in Dn Dr. — D10.11 om.
67-70. — (L. 69) Nilp पंचसटं (for 'शिखं). — K8 Da
om. 69. — (L. 70) B4 रामोपाल्यानमत्रैव संक्षेपबह °.]

127 M1 reads 127^{ab} after 110^{ab}; G₄₋₆, after 111^{ab}; T2, after 111. — For 127^{ab} cf. also line 1 of 128* (cf. v. 1. 126). — a) S (except G1) भोक्षोत्र. K6 कर्ण: शक्तिमवापानु. — K8.4.6 V1 B D (except D18.14) G7 ins. after 127^{ab}:

130* यत्रास्य शक्ति तुष्टोऽदादैकवीरवधाय च।
— °) G1.6 M1 °यकमाख्यानं; G4.5 °यं समा °. — d) T2
G6 °वदत्सुतं; G1 °न्वगात्सु °; G4.5 °न्वगात्ततः.

128 °) $D_{5.7.12}$ अध्यायानां शते. — ") K_8 संख्यायां परिकीर्तितं; K_4 V_1 B D संख्यायां (B_4 संक्षेपात्) परिकीर्तितं ($B_{1.4}$ m $D_{71.74}$ $D_{8.7}$ °कीर्त्यते). — ") T_1 G_2 तदा". K_2 अध्यायाः परिकी ".

129 Ds om. 129. — ^d) Ks. 4. 8 V1 B D (except D2. 14) S (except G1. 4. 5) पर्वण्यस्मिन्प्रकीतिंता:.

130 °) Ko. 2. 3. 6 D2 अत उद्धर्व. Ko ° बोध स्वं; D8. 4 ° धेनं; D11 T2 G2. 3. 7 M (except M1) निगदितं. — b) K2. 6 Dr4 D2. 3. 7—11 विराटं. Ko-8. 6 D2 बहु °(for पर्व °). T2 G2. 8 M ° स्तरात्. — °) K2. 6 Dn D6—12 ° नगरे. — d) Ko Cd बहुलां; Devp विपुलां (as in text). — °) K2. 8 Cd संन्यदर्भेत्र; G2 स्त यत्र वसति; G3 ° न्यस्पभूषेत्र. B4 D14 m ° धुर्यत्र. — f) K2. 6 D2 ° वा: स्वायुधा °; K1 Dr ° वा ह्यायुधानि ते; V1 B2. 8 Dn D6—9, 12 M1 ° वा ह्यायुधा °; B1. 4 Dr D13 ° वा ह्यायुधानि च; D1. 10. 11 ° वान्यायुधा °; D8 ° वान्यायुधान्सकान्; T2 G2

विराटनगरं गत्वा इमशाने विपुलां शमीम् ।

दृष्टा संनिद्धस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत ।। १३०

यत्र प्रविश्य नगरं छश्रमिन्यवसन्त ते ।

दुरात्मनो वधो यत्र कीचकस्य दृकोदरात् ।। १३१
गोग्रहे यत्र पार्थन निर्जिताः कुरवो युधि ।
गोधनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ।। १३२
विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुपा यत्र किरीटिनः ।

अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमिरधातिनम् ।। १३३

चतुर्ममेतद्विपुलं वैराटं पर्व विणितम् ।

ँवाश्चायुधानि च; ^{G2, ३}ँवाः स्वायुधानि **च.**

131 °) K2 नगरे. — b) K4 B D (except D2) Gr छन्ना. V1 भिश्चाव . K6 B5.4 Dn D1.5 न्यवसंस्तु ते; S 'संस्तदा (T2 'स्तथा; G1 'श्च ते). — K8.4.6 V1 B D (except D14) G1 ins. after 131° :

131* पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपद्वतचेतसः। [Ka 'यानानां 'चेतसां.]

— °) Ko दुरात्मनां; K1-8 'ष्टात्मनां; K4.6 V1 B D 'ष्टात्मनां. K1 transp. वध: and यत्र. — ^d) Ko-8.6 की चकानां. — K3.4.6 V1 B D G7 ins. after 131:

132* पाण्डवान्वेषणार्थं च राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
चाराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम् ।
न च प्रवृत्तिस्तेर्लेब्धा पाण्डवानां महारमनाम् ।
गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगतेंः प्रथमं कृतः ।
यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासीछोमहर्षणम् । [5]
हियमाणश्च यत्रासो भीमसेनेन मोक्षितः ।

[(L. 2) D14 चाराः प्रतिदिशं जम्मुः पांडवान्वेषिणस्ततः. — (L. 5) D14 °श्चिमतेंस्लॉ°.]

132 Ks.4.6 V1 B D (D2 om. 132^{ed}) G1 transp. the lines and ins. after 132^{ed}:

133* अनन्तरं च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम्।

— ") Ks. i. om Vi B D (except Di) Gr समस्ता यत्र.
— ") Ki कुरवो निर्जिता रणे. — Ks. i. o Vi B D Gr ins. after 132":

134* प्रत्याहृतं गोधनं च विक्रमेण किरीटिना।

133 ab) Ds. 4. 6-12 transp. दसा and यत्र. Ko-s
D2. 5 स्त्रवार्थे च. — d) Ko-s. 6 D2 भगराजितं.

134 ab) B4 भेतद्वेराटमञ्जूतं पर्व. Ka बहु वर्णितं; Ga परि^{*}; M2.4 उप^{*}. — D24 om. 134 ad—135 ab. — ad) G1-5 M2.4 तत्रापि; G6 तत्र ची. Ka G4-6 ह्यानम^{*}. K4 V1 B D (D14 om.) ह्याता अध्याया: (B4 वाझ; D2 यानां) परमर्थिणा (B4 D2 महा^{*}).

L

अत्रापि परिसंख्यातमध्यायानां महात्मना ॥ १३४ सप्तपष्टिरथो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे रहणु । श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पृत्र्वाशदेव तु । पर्वण्यसिन्समाख्याताः संख्यया परमर्पिणा ॥ १३५ उद्योगपर्व विश्लेयं पश्चमं रहण्वतः परम् । उपप्रव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीपया । दुर्योधनोऽर्जुनश्लेव वासुदेवसुपस्थितो ॥ १३६ साहाय्यमसिन्समरे भवाको कर्तुमर्हति । इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामितः ॥ १३७ अयुध्यमानमात्मानं मित्रणं पुरुपर्पभौ । अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम्॥१३८ वत्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।

135 D11 om. 135^{ab} (cf. v. l. 134). — ") K1 चतु: पष्टि". G2.3.7 "स्तथा पूर्णा. — b) K1.8.4.6 V1 B D T2 Cf (except G6; G4 by corr.) श्लोकानामपि. G2.8 तत् (for मे). — ") D6.8-11 S त्रीणि श्लोकसहस्राणि. — d) K8 पंचदरीय. Ko B1 Da D18 तथा पंचशतानि च; K1 V1m B2.3.4m D7.12.14 त्रीणि श्लोकशतानि च; Dr D1 श्लोकाः पंचशतानि च. — d) K0.8.6 संख्येयं; D2 स्यायां; G1 "स्याता. V1 B D (except D2.14) उक्तानि वेदविदुपा पर्वण्यसिनमहर्षिणा (D3.4 "नमहारमना).

136 ⁶⁶) K4.6 V1 B4 Da Dr D3.18.14 M उद्योगं. K0.8 गमथ वि°. T1 G1.4.8 श्रृण चापरं; G2.7 श्रृणुतापरं D2 पर्व सुमहत्पर्वेमं श्रृणु तत्परं. — °) K1-8 B4 D18 प्रवे; D4.6.8.10.11 S प्राह्मे. K8 m निष्ट्रतेषु.

137 ^a) M1.8 ° मत्र स'. K0.9.8 ° स्मिन्संग्रामे. — ^b) K6 भगवन्; V1 भगवान्. K1 D14 G1-8 न:; D5 वे (for नो). G1.4.5 वातुम°. K0.8.4 D2.8.7.8.10.12 T2 ° महेंसि. — °) T1 G1 ° कवयनी. — ^d) K4 G1 तत्री °. D8 T G2.8 महाशुति:; B4 G1.4-6 M ° मना:; D11.12 महीपति:.

138 °) Ko. 2. 8 D: T G1. 4-6 च (for चा). G1 अर्थु में चैन से °. — °) K1 B1 m नां. K6 V1 B8 Dn1. n2 D1. 8. 4. 8-12. 14 S किं चा (G1 किं ने); D2 किं प्र-. Dn8 किं नाध्येकं दहा °.

139 a) Ko.s ततो; Gs.s तत्र (for वत्रे). — b) Ks च सु-; Bs युद्ध-; Gs युद्ध-; Gs M (except M1) तत्र (for युद्ध). — d) Ks T Gs transp. तत्रे and कृष्णं. Das युद्ध (for कृष्णं). — Ks.s Dn Dr Ds-c. 8-11 ins. after 139: 7 (2nd ed.)

अयुध्यमानं सचिवं वत्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९ संजयं प्रेषयामास शमार्थं पाण्डवान्त्रति । यत्र द्तं महाराजो धतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४० श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् । प्रजागरः संप्रजञ्जे धतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ १४१ विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च । श्रावयामास राजानं धतराष्ट्रं मनीपिणम् ॥ १४२ तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् । मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः ॥ १४३ प्रभाते राजसमितौ संजयो यत्र चामिभोः । ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४ यत्र कृष्णो द्यापन्नः संधिमिन्छन्महायशाः ।

C. 1, 506 B. 1, 2, 231 K. 1, 2, 252

135* मद्रराजं च राजानमायान्तं पाण्डवान्त्रति ।
उपहारिते ब्रियत्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः ।
वरदं तं वरं ववे साहाय्यं क्रियतां मम ।
शस्यसासे प्रतिश्रुत्य जगामोहिश्य पाण्डवान् ।
सान्त्वपूर्वं चाकथयचन्नेन्द्रविजयं च यः । [5]
पुरोहितप्रेषणं च पाण्डवैः कीरवान्प्रति ।
वैचित्रवीर्यस्य वचः समादाय पुरोधसः ।

[(L.2) Dr D2.1 सुधन्तन: (for सुयो°). — (L.4) Di शह्यस्त्रय वच: श्रुत्वा. — Ki D1.2.5.6.8-11 om. line 7.] — Ki B (except Bi) D (except D11) Cr cont.:

136* तथेन्द्रविजयं चापि यानं चैव पुरोधसः।

140 b) K1 समर्थ; K8.4 V1 B2.8 D (except D2.5) ज्ञामार्थी; B1 थें; M1 ज्ञामने. — °) G2.3 सूर्त (for दूते). Ko.1.8 B4 (m as in text) G1 महाप्राज्ञे; K2 प्राज्ञे.

141 a) Ko T2 Gr M1. s तु (for च). — °) Bs च संजज्ञे; Dr प्रसंजज्ञे; G2. s समभवत्. — d) G2. 3 स्य धीमत:.

142 b) G1. 1-6 चित्राणि विविधानि च. — c) B1 भास बहुलं (m as in text). — d) D7. 12 महर्षिणं; D14 M1 मनीष्या.

143 d) Kı Bım पुत्रलालसः; Bı शोकमानसः.

144 °) M (except M1) ते समिती राज्ञां. — b) Ko चानिभो; K1 चाभित:; K2 V1 B Da Da Da Dr D2-6.18 वा विभो; K1.8 D1-12 वा विभो:; D1 या विभो; T1 G1.5 तु प्रभु:; T2 G6 च प्रभुं; G1-8 M2.4 च प्रभु:; G7 च प्रभो:. D14 संजय: सवत: प्रभो. — b) G2 एकांतं; G8 वाक्यार्थं; G1 ऐक्यार्थं.

145 °) G2 'ब्लो यदुपति:. —) M4 सिद्धिमिच्छ'.

C. 1, 505 B. 1, 2, 231 M. 1, 2, 232

खयमागाच्छमं कर्तुं नगरं नागसाह्वयम् ॥ १४५ प्रत्याख्यानं च कृष्णस्य राज्ञा दुर्योधनेन वै । शमार्थं याचमानस्य पश्चयोरुभयोहितम् ॥ १४६ कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मित्रतम् । योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राजसु दिशतम् ॥ १४७ रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमित्रतः । उपायपूर्वं शौण्डीर्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन सः ॥ १४८ ततश्चाप्यभिनियीत्रा रथाश्चनरदन्तिनाम् । नगराद्वास्तिनपुराद्वलसंख्यानमेव च ॥ १४९

K4 V1 B D (except D2.14) महामति:. — V1 D2.8.4 (cancelled) repeat 145° after 137* (cf. v. l. 146). — °) K1 B4 Drs D1.10.11 G1.2 "ничев"; Кс G3 "ничев".

146 b) B4 D3 T2 G6 राज्ञो. D3 धनस्य. K1 D14 T G2.7 M1 स (for के). — c) K1.4.6 V1 B D (except D2.14) G1 ज्ञासार्थे. — K8.4.6 V1 (line 1 for the second time; cf. v. l. 51) B D (D14 om. lines 2-4) G7 ins. after 146:

137* दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् । वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महास्मनः । महर्षेश्चापि कथितं चरितं गालवस्य च । विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम् ।

[(L. 2) Gr "त्रेष सार्थेवांसवस्य च. — Gr ins. line 4 after 147. V1 D2. s. 4 (cancelled) repeat 145^{ab} after the last line.]

147 °) K1 योगीश्वर°. — °) K4 B (except B4) D राज्ञां प्रदर्शितं (D2 राज्ञां सु°; D14 राजन्सु°). B1m Devp राजसं यत्र द°. — After 147, G7 ins. line 4 of 137* (cf. v. l. 146).

148 b) D14 निमंत्रित:. - c) V1 B Da Dn2 D18 Cd हाँडीयाँ°. - D4 (marg). 9-11 S ins. after 148 (G7, after 139*): Dr D14, after 150:

138* श्वेताभिषेकः कृष्णोक्तो विचित्रो बहुविस्तरः।
[Dr D1+ सेनाभिषे .]

Ks.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 118 (D1.9-11, after 138*):

129* आगम्य हास्तिनपुरादुपप्रब्यमरिंदमः।
पाण्डवानां यथावृत्तं सर्वमाख्यातवानहरिः।
ते तस्य वचनं श्रुखा मन्नयिखा च यद्धितम्।
सांग्रामिकं ततः सर्वं सज्जं चकुः परंतपाः।

149 ") Ko 'airah'; Gs. 3 'ainih'. T: G2. 3.7

यत्र राज्ञा उल्हकस्य प्रेषणं पाण्डवान्त्रति ।
श्वीभाविनि महायुद्धे दूत्येन क्रूरवादिना ।
रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च ॥ १५०
एतत्सुबहुवृत्तान्तं पश्चमं पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिवित्रहसंश्रितम् ॥ १५१
अध्यायाः संख्यया त्वत्र पडशीतिश्चतं स्मृतम् ।
श्लोकानां पट्ट् सहस्राणि तावन्त्येव श्वतानि च ॥ १५२
श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टी महात्मना ।
व्यासेनोदारमितना पर्वण्यसिंस्तपोधनाः ॥ १५३

 $M_{1.8}$ ° निर्याणं. K_{1} ततश्चात्राभिनिर्याता; $K_{3.1}$ V_{1} B D ततो (B_{1} m तथा) युद्धाय (B_{4} तथा चाप्यभि)निर्याता; K_{0} ततो युद्धाय निर्वाणं; D_{11} G_{0} °श्चाभिनिर्याणं; $M_{2.1}$ ° स्याभिनिर्याणं. — ^{b}) V_{1} B D (except D_{14}) °द्दितनः. K (K_{5} missing) D_{1} $M_{2.3}$ नराश्वरथदन्तिनः ($K_{0.2.5}$ ° नां); D_{2} गजाश्वरथपत्तिनः. — ^{d}) K_{2} रथसं °.

150 D2 om. 150. — ab) K1 राज्ञ उ°; K4 V1 B (except B4) D (except D14) राज्ञा छु°. Т G2.8 M धुरुकस्तु प्रेषित:; G1 धुरुकस्तु प्रहित:. — °) K0.2 महद्युद्धे. — d) K0.3.4 V1 B D (except D1; D2 om.) G2-4 M दोलेन; K1 दोते°; K2.6 G6 दूते'; Т G5 दूते°; G1 दोले च. G8 दुख्ता°. K1.8.6 D14 वादिन:. K4 V1 B D (D2 om.) कृतवान्प्रसु:(D14 कृदवादिन:). — K6 Dr ins. after 150° d:

140* परिवादश्च पाण्डूनां श्रोदर्शनविलम्बनम्।

— °) Gr ततो° (for रथा°). — ^f) Ko T Gr M1 यत्रांबाख्यान°; K1 यत्राप्या°; K2 यत्राक्षा°; K3 यत्रास्वा°; K6 अश्वसं°; V1 यत्र चा°; B4 समुपा°; G8 महोपा°. — K6 V1 B4 ins. after 150:

141* अम्बोपाख्यानमंत्रैव रामभीष्मसमागमे।

- After 150, Dr D14 ins. 138* (of. v. l. 148).

151 °) Gr एत्सु. — °) Ko.s De Ms.a भारत; Di चोच्यते. Mi.s पंचमं परिकीर्तितं. — °) T M उद्योगं. Ts Gs.r M (except Mi) विज्ञेयं (for निर्दिष्टं). — °) Ki Dia S °संज्ञितं (Mi °ज्ञकं); Bs 'मिश्रितः; Das 'श्रियं; Dn Di.s.4.6-12 'मिश्रितं; Ds as in Mi.

152 °) Ko S (except Gs. 1) यत्र; D14 तत्र (for त्वत्र). K4 V1 B D (except D2. 14) अध्यायानां शतं प्रोक्तं; K6 °यास्त्वत्र संख्येयाः. — °) K4 V1 B Da Dr D12 °तिर्भेहार्यनाः; Dn D1. 8-12 °तिर्भेहार्यणाः. — °) D9-11. 14 G6 स्रोकाः सप्तसह °. — व) D9-11. 14 S नव श्लोकशता °.

153 Ks om. 153. -- a) V1 B D (except Das Dn

अत ऊर्घ्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते । जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४ यत्र युद्धमभूद्धोरं दशाहान्यतिदारुणम् । यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५ कदमलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामितः । मोहजं नाश्यामास हेतुभिर्मोक्षद्रश्चनः ॥ १५६ शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः । विनिध्नचिशितैर्वाणे रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७ षष्टमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् । अध्यायानां शतं श्रोक्तं सप्तदश्च तथापरे ॥ १५८

D1. 2-11. 11) विंशति: (for नवित:). — b) V1 B (except B1) Da Dr D13 महर्षिणा. — D2 om. 153°d. — d) Da D13 °स्मिन्महात्मना; C3 °स्मिश्च भारत; M (except M1) 'स्त्रपस्तिना.

154 a) V₁ B (except B₄) D (except D_{2.14}) अतः परं. — b) K₂ 'पर्वणि वह्यते. Dr (except Dr₁) T₁ G₇ प्रवह्यते. — b) K₃ जंब्द्वीप°. — d) G₁ अत्रोक्तं. K₂ T₁ हि; K₄ V₁ च; G_{2.8} तु (for ह).

155 K4 V1 B (except B1) D (except D2.14) transp. the lines. — a) T2 G7 यस्मिन्महदभूधुई. — b) K4 V1 B D हानि सुदा° (D2 as in text; D14 हमति).

156 ") Ks कल्मएं. — ") T1 वामदेडयो; G1 "मदेवो. S (except G1.4.5 M1) महाद्युति:. — ") Ko.2.8 Dn Do.8 G1 "दर्शिभः; K1 "भावुकै:; K4.6 B4 Dr D1-5.14 T2 G2.8 M2.4 "दर्शके:. — K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 156:

142* समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्टिरहिते रतः ।
रथादाञ्जस्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
प्रतोदपाणिराधावद्गीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रमृतां वरः ।

157) Ds. 4.6-12 transp. यत्र and पार्थी. K1 Da D18 सहाबल:; K6 D14 T G (except G2.8) 'रथ:. — ') B8 'झन्विशियेसीक्षी. — Ks. 4.6 V1 B D (except D11) G7 ins. after 157:

143* शरतस्पगतश्चेव भीष्मो यत्र बभूव ह।

158 *) D14 इदमे ; G5 भीरममे . K1 T2 G1 महत्पर्व; K4 V1 B D समाख्यातं (B4 D2 as in text; D14 महत्पर्व).

- b) K4 V1 B1-3.4m Da Dr D3.5-13 पर्व विस्तरं; B4

पश्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्व ततिश्चत्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्तसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहुवो जुनुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शुर्मप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ कुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे ।

C. 1.533 B. 1. 2.258 K. 1. 2.259

परिकीर्त्यते; $Dn D_{1.4}$ पर्व विस्तृतं. — °) Ko.2 अन्नाध्यायश्वतं. K_1 °तं संख्या. — ^{d}) Ko.S अष्टाद्श. Ko.1.4 V_1 B.D तथा सप्तदशापरे (D_{14} सप्तादश तथा परे); K_2 सप्तादश तथेव च.

159 a) Dr श्लोकानां पद सह°. — b) Ks, 1 V1 D1 संख्या चाष्ट्री; B2 Drs. r. D6. 7. 10. 12. 13 संख्याया°; B3 तथा चा°; B4 तथेवा°; T G1 M2. 4 संख्यायाष्ट·; G2. 3 संख्यायाष्ट· — b) B3 श्लोका वै; G4. 6 श्लोकानां. B (except B4) चतुर°. V1 G2. 3 M श्लोकाश्चनुरशीतिश्च. — d) K1. 4. 6 B (except B4) D (except D14) G4-6 अस्मिन्पर्वणि; G1 तसिन्पर्वणि. — f) K3 D14 M2-4 संख्यातं; D2 T G (except G2. 8) M1 °ख्यया.

160 b) T2 G1 M2.4 सम्बग् (for बहु). — K3.4.6 V1 B D (except D14) G1 ins. after 160 b:

144* सेनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्यः प्रतापवान् । दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् । प्रहणं धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।

— M om. 160°d. — d) K4 Drs. 18 उपनिन्यू; Ds Gt अभि°; Gs. 8°नीय. G1. 4-8 अभिवेत् रणाजिरे.

161 ") K1 महाजाजा; Ds. 1.8-12 'तेजा. — b) D2 फुद्ध: शक. T G7 शकोपमो. Da D13 मृधे; G4.6 रणे (for युधि). — d) K1 सह सक्त:; K2 Cd सह शांत:; K4 सह स्तस्तो; K6 हत: सुप्त:; V1 Dn स हि शांत:; B4 सहशेभ: (m as in text); Dr नाशित: स; D2 हत: सोशि:; D6-2.12 स हि शस्तः; G2 सह भग्नः; G3 सहशक्तः. T युयुधे नारिकश्चिरं.

162 b) K (Ka as in V1 B D bolow; Ks missing) युधि जन्नुमें; V1 B D (D2 as in K above; D14 as in text) जन्नुदे मं.

163 ab) Gा अभिसम्यी हते क़ुद्धे. K1 कर्णांधै: (for

C. 1. 533 B. 1. 2. 259 K. 1. 2. 260 अर्थाहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ।
संशप्तकावशेषं च कृतं निःशेषमाहवे ॥ १६३
अलम्बुसः श्रुतायुश्च जलसंधश्च वीर्यवान् ।
सौमदत्तिर्विराटश्च द्वपदश्च महारथः ।
घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्वणि ॥ १६४
अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते ।
अस्तं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः ॥ १६५
सप्तमं भारते पर्व महदेतदुदाहृतम् ।
अत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः ।
द्रोणपर्वणि ये शूरा निर्दिष्टाः पुरुपर्पभाः ॥ १६६

क्रदोन). Ka transp. क्रुद्धेन and पार्थेन. — *) Ko जिल्ला; Ka हिस्ला (for हस्ला). — Ka.i.e Vi B D (except Da.ii) Gr ins. after 163°c.

145* यत्र भीमो महावाहुः सात्यिकश्च महारथः। अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्टरनृपाज्ञया। प्रविष्टो भारतीं सेनामप्रश्रप्यां सुरैरिप। — D2.18 om. 163° .— °) M (except M4) सु (for च). — ^f) T2 G1-8.7 M2.4 कृत्वा. — K3.4 (marg.) 6 Dr D4-6.8.9 T1 G2.4.5 ins. after 163:

146* संशक्षकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम्। किरीटिनाभिनिष्कम्य गमिता यमसादनम्। For 146*, Dn1 (marg.) subst.:

147* संशासकवधोत्साही जिप्णुः पुत्रवधार्दितः। प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा तीर्णः श्रीपतिमायया।

164 D₂ om. 164. — ^b) D₁ जरासंधस्य; T₁ G_{2.3.6} °संधिश्च; G₁ जारासंधिश्च; G₃ जारसंधिश्च. — D₁₈ om. 164^{ed}. — ^d) K₄ °रथा:. — K₆ ins. after 164^{ed}:

148* धतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पापाणयोधिनः।
— तरायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः।
— After 164, G (except Gs.1) reads 166° def.
165 a) Bs D14 G1.4.5 -पि तत्रेव; T G1 -पि चैवात्र;
G6 पितरि चै. — d) D1 "ममर्पणः; G2.6 "मनिदितं.
— K4.6 Dn Dr D1.8.4.9-11 (latter three om. line 2)
T1 G1.5 ins. after 165:

149* आप्तेयं कीर्स्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम्। ज्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः। For 149*, Da subst.:

150* शतरदीयमञ्जेव शंकरस्य महास्तवः।

166 K2 om. 166^{abcd} ; T1 om. 166^{edef} . G (except Gs.7) reads 166^{edef} after 164. — •) K1.6 V1 B Da

अध्यायानां शतं प्रोक्तमध्यायाः सप्ततिस्तथा ।
अष्टौ श्लोकसहस्नाणि तथा नव शतानि च ॥ १६७
श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
पाराश्चर्येण म्रुनिना संचिन्त्य द्रोणपर्वणि ॥ १६८
अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् ।
सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः ।
आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् ॥ १६९
प्रयाणे परुपश्चात्र संवादः कर्णशख्ययोः ।
हंसकाकीयमाख्यानमत्रैवाक्षेपसंहितम् ॥ १७०
अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरिकरीटिनोः ।

Dn D1. 8. 4. 6 यत्र ते; G3 अत्रैव. — °) D2 °णि वै द्यूरां: प्रायक्षो निधनं गता:.

167 °) K1.4 V1 B D (except D2.14) अञ्चा(B2 यत्रा; B8 तत्रा)ध्यायशतं. — °) K4 V1 B (except B4) D (except D2.14) तथाध्यायाश्च सप्तति:. — °) K1.0 V1m B1m Da D1.2.4.10.11.13 नव; T1 G (except G6) M2.4 दश (for अष्टें।). — °) K1.2 D8 G4-6 नव श्लोकशता.

168 ^{6}) K_{1} तथात्रीय; K_{2} °वास्मिन्; K_{0} तथा तत्र; D_{2} तथा चात्र; T_{1} तदिं. — ^{6}) D_{1} संख्यातस्वार्थं. — ^{6}) K_{1} द्वीणपर्वणि सत्तमाः.

169 *) G2 अथापरं. — K1 om. 169^{cd}. — *) D6 सविध्ये; D8 सविधे (for सार्थ्ये). — *) K0.2-1.6 V1m B8 D2 G2.4.6 M2.4 आस्यानं. G1 तत्र. K0.8.4 B4 Da G2.7 M (except M1) पौराणां; G1 पर्याणां.

170 °) K4.6 D1 T1 G8-6 M2.8 प्रायेण. K4 Dr निष्ठुरक्षात्र. — °) M1 विवाद:. — °) V1 B D M1 तत्र (B1 तथा; D2 यत्र; D14 अत्र as in text). K0(m as in text).1 D14 T G1 M संयुतं. K8 अत्रेवाद्धतसंज्ञितं; K4 तत्रेवाक्षेमसंज्ञकं; D2 यत्राक्षेपसमन्वि ; G2 आख्यानं महदद्ध . — K3.4.6 V1 B (latter two om. lines 1 and 2) D (except D13.14; Da D5.7.12 om. lines 1 and 2) ins. after 170:

151* वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थामा महातमना । दण्डसेनस्य च वधो दण्डस्य च वधसथा । द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्टिरः । संशयं गमितो युद्धे मिवतौ सर्वधन्विनाम् ।

171 ^a) K: संकोशो; D: संकुद्धे. B: transp. प्रति and च. — ^b) G: युधि कर्णकि°. — K: 4.6 D (except D: 1; Da D: -3.1: 1: om. line 1) ins. after 171^{ab}:

152* यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य वै।

द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१ अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतिचन्तकैः । एकोनसप्तिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि । चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकश्वतानि च ॥ १७२ अतः परं विचित्रार्थे शल्यपर्व प्रकीर्तितम् । हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३ वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः । विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४

प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षो दुःशासनस्य च। भिरवा वृकोदरो रक्तं पीतवान्यत्र संयुगे।

[Ks subst. for lines 2-3: रुधिरं पीतवान्यत्र भीमो दु:शा-सनाद्रणे. — Ks Dr Da (marg.) ins. after line I of 152*:

113* दुःशासनस्य च वधो वृषसेनस्य चोभयोः। कर्णपुत्रश्च पार्थेन हतः कर्णस्य पश्यतः।

- Ks.4 (marg.) Dr D4 (marg.; om. lines 3-7) ins. after line 3 of 152*:

154* यथावद्वलसैन्यं च वर्णयामास वायुजः ।
प्रियत्वाक्षिलं पूर्णं न दम्नो हीइशो रसः ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञादढिनश्चयः ।
कर्णार्जुनद्वेरथे तु वर्तमाने भयानके ।
शापेनैव च कर्णस्य ततश्चकं महीगतम् ।
नागमात्रं वलीकं च कर्णोऽसुद्धत फाल्गुने ।
तद्भयात्केशचो भूमिं प्रावेशयत तं रथम् ।
— ") Ko.8 Gs Ms. 3 द्वेरथे; Dr "थं.

172 °) Gr एकादश शतं प्रो°. — °) B1m एंच श्लोक-सहस्राणि पंच श्लोकश°; D14 पंच चैव सहस्राणि तावंस्पेव श°. — K V1B1. 2m. 4D (except Da D18. 14) ins. after 172:

155* चतुःषष्टिम्तथा स्त्रोका पर्वेतत्परिकीर्तितम्।

[V1 श्लोका: पष्टिस्तथा चात्र. K1 Dn Dr D1.8-8 पर्व-ण्यास्मिन्प्रकीतिता:; Ds.4.9-12 °ण्यत्र प्रकीतिता:; D6 °ण्य-सिश्चवाहता:.]

173 °) Gr ततः. V1 Gr 'त्राख्यं. — b) D12 'पर्वणि कीर्खते. — D14 om. 173'd. — ') Dr D18 'प्रवीर-. D2 'वीरा सैन्यस्य; D8 हतवीरेषु सैन्येषु; G5 'वीरसैन्येषु; — K6 V1 B Da D8. 18 ins. after 173;

156* यत्र कीमारमाख्यानमभिषेकस्य कर्म च।

174 D12.14 om. 174. — ") K4 सम्र (for रथ-).
— ") G1 तम्र (for यम्र). D1 भारत. — ") K4 कीर्तिते;
D2 G2 "तितं; T G7 M (except M1) "तित:.

175 b) K1.2.6 G1 'राज़ी सहा'. K4 V1 B (B4 marg.) D (except D14) सहास्मन:. — N (except Ko-2

D₁₄; K₅ missing) ins. after 175^{ab} (D₂. 5, after 175^{cd}):

157* शकुनेश्च वधोऽत्रेव सहदेवेन संयुगे ।
सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधनः ।
हदं प्रविदय यथ्नासौ संस्तम्यापो व्यवस्थितः ।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुव्धकैः ।
क्षेपयुक्तेवेचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ।
हदास्समुध्धितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽस्यमर्पणः ।
भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ हत्तवान्सह ।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं समृतम् ।

— Ko. 2-4.6 B (except B₄) D (except D₂. 5. 14) transp. 175°d and 175°f. — °) Ks. 4.6 V1 B D (except D₁₄) च (for च). — d) Ko. 2.8 D₂. 14 T₂ G₂. 3.7 M₄ °कीर्ट्यते. — °) Ko °स्वसादि ; G₂ °स्तु. — f) K1 मुख्यता; G7 तीर्थता. D₁₁ °तात्र प्रकी °. K1 °कीर्ट्यते; M °कीर्त्यते. — Ks. 4.6 B₁-3 D (except D₁₄) ins. after 175°d: V1 B₄, after 175°f:

158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यश्र भीमेन संयुगे। ऊरू भन्नो प्रसद्धाजौ गदया भीमवेगया।

176 ^a) Dr. s. 10. 11. 14 पर्वमुहिष्टं. — ^b) K1 °दञ्जत-पूर्वकं; B4 °देवादुतं महत् (m as in text). — ^d) K1 अत्र; K3 त्वत्र (for तत्र). K4 V1 B (B4 marg.) D (except D2. 14) पर्वण्यत्र (D1 °पि; D8 'स्मिन्) प्रकीर्तिताः.

177 °) K+ संख्यायां. — °) V1 श्लोकानां. K2 चाख; T2 यत्र (for चात्र). D14 M2.4 कथ्यते; T2 G6 M8 शहदाते; M1 दश्यते. K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते; K3 श्लोका प्रंथार्थ-संमता:; K4 Da D2.18 श्लोकसंख्यात्र शहदा ; K6 °श्लेवात्र भाषिता:; B1.2 D6 श्लोकसंख्यात्र कीर्स्य ; B8 श्लोकसंख्या च कीर्स्य ; B4 ° नां चापि शहदा (m चात्र कीर्स्य); Dr Dn D1.8.4.7.6-12 श्लोकसंख्यात्र कथ्य ; D6 ° नां चात्र गीय °; D8 श्लोकसंख्यात्र गवय °; T1 ° द्रयं यस्य शहदा ; G1.1.6 ° नां चात्र शहदा ; G2 ° द्रयं यत्र गवय °; G8 ° द्रया यत्र यस्य ; G7 श्लोका यत्र प्रशब्द . Cd has at least श्लोकाग्रं. — °) D10 द्विशते. — °) D12 सुप्रणी °; K0 D14 संप्रगी °. — ⁵)

C. 1. 561 B. 1. 2. 291 K. 1. 2. 292 अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् ।
भन्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्पणम् ॥ १७८
व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययु रथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्वे रुधिरोक्षिताः ॥ १७९
प्रतिजन्ने दृढकोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।
अहत्वा सर्वपाश्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवांश्व सहामात्यान विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ १८०
प्रसुप्तानिशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषप्भाः ।
पाञ्चालान्सपरीवाराञ्जन्नुद्रौणिषुरोगमाः ॥ १८१

Ko.2.4.6 B (B1m as in text) D Cd यशोशृता; G1.1 है... दिता; G2.2 महारमनां.

178 °) D1 च (for प्र-). — b) T2 G7 यम्न (for पर्च). Dr पर्वमुत्तमं. — ') Dr1 भरतं; D14 भन्नोत्थं. — d) K2 भन्नांदंगं, T G2.8.6.7 भन्नांदंगं.

179 °) K₄ Dn T G₇ अपया°. K₆ प्रयातेष्वेव. — ^b)
K₁ पुनन्तेष्याययू; K₂ यत्र तेश्या°; T₁ G_{6.6} त्रयस्ते द्धा°; T₂
G_{8.7} त्रयस्तेश्यो°; M₁ त्रयस्त्वश्या°. T G (except G₆)
रथै:. Dr₁ यत्र सौश्याय यूथपाः; D₂ °श्यागमंस्तदा; D₁₄
त्रय तेश्यो महारथा:. — ^d) V₁ D (except D₁₄) °िक्षतं;
G₂ °िरथता:. — K_{3.4.6} V₁ B D (except D₁₄) ins.
after 179:

159* समेल दरशुर्भूमी पतितं रणमूर्धनि ।

180 ° 0 V1 बृहस्की घो; T2 G1 धत'; M2.4 इढं क्रोधात्. D14 ° शिक्षात्र; T2 G2.3.7 M2.4 ° शिस्तत्र. K2 ° ते इढो द्वाणि: स अभूव म°. — °) K4 नाहरवा. D3.4 पंच ° (for सर्व'). K6 V1 Da1 Dr2 Dn2 D1.9.10 ° पंचालान्. — °) Dr1.74 D7.10-12 G7 महामास्यान्; G2 महामान्यान्; G2 महास्या °; G4-6 तथा °. — ⁷) G4.6 नाभिमो °. G2 ° मोक्ष्यानि. K2 दर्शनं; V1 दर्शनं (for दंशनम्). G1 न विमोक्ष्यमिमं शरं; M1 न विमोक्षे शरावरं. — K8.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 180:

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य श्रयो रथाः ।
स्यासमनवेलायामासेदुस्ते महद्गनम् ।
न्यप्रोधस्यात्र महतो यत्राधस्ताद्यवस्थिताः ।
ततः काकान्यहृत्रात्रौ हृष्ट्रोलुकेन हिंसितान् ।
द्रौणिः कोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् । [5]
पाञ्चालानां प्रसुसानां वधं प्रति मनो दृषे ।
गात्रा च शिविरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
धोररूपमपद्यस्य दिवमावृत्य धिष्ठितम् ।
तेन स्याधातमस्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणियंत्र विरूपाक्षं रद्धमाराध्य सत्वरः । [10]

यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पश्च कृष्णवलाश्रयात्।
सात्यिकश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः॥ १८२
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृश्रातृवधार्दिता ।
कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्वनुपाविशत् ॥ १८३
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो मीमपराक्रमः ।
अन्वधावत संकुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४
भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभित्रचोदितः ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्नमवासृजत् ॥ १८५
मैवमित्यत्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ।

[(L. 2) Kom Di महद्भदं; Dri Do-10.12 दुर्छ. — (L. 7) Ds. 4. 6-12 दुर्धं.]

181 b) Gs य एते. $K_{\bullet}$ ° पंभान्. K_{1} यत्र तान्पुरुपपंभान्; $K_{\bullet}$. δ V1 B D (except D14) घृष्टशुस्रपुरोगमान् (= 180^{d}); D2 m द्वीपदेयांश्च सर्वशः. — d) $K_{\bullet}$. δ V1 B D (except D14) द्वीपदेयांश्च सर्वशः(D2 m घृष्टशुस्रपुरोगमान्). — $K_{\bullet}$. δ V1 B D (except D14) Ge ins. after 181:

161* कृतवर्सणा च सहित: कृपेण च निजिन्निवान्।
182 °) K4 V1 B (except B4) D (except D2.14)
transp. पार्था: and ते. — °) D2 G2.3 M तु (Ms ते)
(for च). — K8.4.6 V1 B D (except D14) ins.
after 182:

162* पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्वोणसुताद्वधः। धृष्टशुस्रस्य सुतेन पाण्डवेषु निवेदितः।

183 °) B₁ T₂ G_{2.8.7} M_{1.8} यत्र (for पुत्र.). - b) B₁ T₂ G_{2.8.7} पुत्र° (for पितृ°). - °) G₂ °क्ल्पात्. G₃ क्रशाननानसंकल्पान्. - d) Dr₁ D₁₁ यत्र भ्रातृ°; G₂ भ्रम्यभ्रातृ°. Arjp Cd उपालभत् (for उपाविशत्).

184 °) G4 °नासत्र. — Ks. 4.6 V1 B D (except D14) ins. after 184° :

163* प्रियं तस्याश्चिकीर्थन्वै गदामादाय वीर्थवान्।
— °) K4 °वत्ततः क्रोधात्; K6 B4 Dn D2 S (except G4-6) °वत्सुसं; D41 °वस्त तं कुँ; D42 D18 °वस सं. K8 V1 B1-8 Dr D8-5.7.9-12 सक्रोधो. D1 अन्वाद्ववस्ससं.

185 °) B. देवेनाति-; Ds. 4 °नापि; Dr. 14 Ti Mi देवेनासि-; Gr देवेशाभि-. Ko. 2 Vi D2 °प्रणो °. Ko देवेनासिप्रदेशित:; Go °न प्रसिक्षो °. — °) Ko Dis Gi पुरुषा (sic); Ta Gr ततो (for रुषा). — °) Do. 8 Ti भपास् ; Ta Gs °सुपा °. Ko द्राणाः शस्त्रसिवास् ; Gr 'स्सं तदास् °.

186 b) G2.8 M (except M1) श्रमयश्चित. Da1 तत्त्वत:; Gs तस्य च. B4 त्वसंश्चर च त. — ') K1

यत्रास्त्रमस्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६ द्रौणिद्रैपायनादीनां शापाश्रान्योन्यकारिताः । तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७ मूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः । सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८ अष्टादशासिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना । श्ठोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९ श्लोकाश्र सप्ततिः प्रोक्ता यथावदिभसंख्यया ।

'स्नमंत्रेण. B: (before corr.) तत:; D1: च तम्; G: च यत्. — d) Dc. : क्षमया°; D1: छादया°. — K3. i. e V1 B D (except D1:) ins. after 186:

164* द्वीणेश्च द्वोह बुद्धित्वं वीक्ष्य पापारमनस्तथा।
187 *) S (except T2 G4. 5 M1) कृष्णद्वै . — b) K4
D14 G2.8 ज्ञापश्चान्योन्यकारित:. — K8.4.6 V1 B D
(except D14) ins. after 187°:

165* मार्ण तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात्। पाण्डवाः प्रददुर्हेश द्रोपचे जितकाशिनः। एतद्रे दशमं पर्व सीप्तिकं समुदाहतम्। - Ks.4 V1 B D (except D2.14) M read 18

— Ks. 4 V1 B D (except D2. 14) M read 187° and 188: T1 G7, 187° and 188° : after 193. — °) G4. 5 तेषां; G6 चिता (for तोय-). Ks. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) चारडधे (for सर्वेषां). — d) K2 धुदयदायके.

189 °) T² सप्तविंशतिरध्या°. — °) D² T² °ण्यसिञ्जदाहता:; D² °ण्युत्तमतेजसा. — °) K₁ V1 B D (except
D¹4) श्लोकानां कथितान्यत्र; Ko °श्च यत्र कथिता:; D² °स्तथा
च कथिता:; G² °का: समग्रं क°. Cd mentions श्लोकाग्रं.
— °) K₄ V1 B (except B₄) D (except D². ¹₄)
प्रसंख्यया (for तथैव च). D¹ शताष्ट्री प्रतिसंख्यया.

190) Ko. 2.8.6 D2 यथावरनु; K1 °वश्रात्र; B4 D14 °विद्र. V1 B1-8 Da Dn Dr D1. 2-18 मुनिना ब्रह्मवादिना.
— °) K8 B1.2 D (except Dr1 D1. 2.6.8.11.14) T2 G1. 2.7 'संबद्धे. K1 'सिके शोकसंबद्धे. — d) K4 V1 B D (except D2. 14) 'ण्युत्तमतेजसा.

191 *) Ko.1.8 D2 'मिह प्रोक्तं; K2 'मिति प्रोक्तं; K6 'बिबोधेदं. — K8.4.6 V1 B D (except D14) ins.

सौप्तिकैपीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९० अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् । विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः । क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१ यत्र तान्क्षत्रियाञ्चारान्दिष्टान्तान्निवर्तिनः । पुत्रान्ध्रादिन्पत्ंश्चेव दद्युर्निहतात्रणे ॥ १९२ यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः । राज्ञां तानि शरीराणि दाह्यामास शास्त्रतः ॥ १९३ है: 1: 2338

after 191ab:

166* पुत्रशोकाभिसंततः प्रज्ञाचक्षुनराधिपः ।
कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दढाम् ।
भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धतराष्ट्रो वभक्ष ह ।
तथा शोकान्नितस्य धतराष्ट्रस्य भीमतः ।
संसारगमनं बुद्धा हेतुभिर्मोक्षदर्शनः ।
विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम् ।
धतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ।
सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्तस्य प्रकीर्तितम् ।

— °) Da विषयो; Gs.s 'बादो (for विलापो). — d)
D10.11 यत्रापि. K1 'णो महान्; G4-6 'णं स्मृतं; M1.s 'णं
सहत्. — ') D11 कोपा'; T2 G (except G2.s) कोधवेग:.
K1 प्रमादश्च; K3.4.6 m V1 B D (except D14) 'मोहश्च.

192 °) D2 यत्र ताः; D5 यत्र ताः G1.4-6 यत्र च. K6 V1 B2 Da Dn D8 Cd क्षत्रियाः शू ; D18 क्षत्रिया दृष्टाः K0 B1 Dr D6.7.19 यत्र ताः क्षत्रियाः शू ; K1 यत्र ते क्षित्रियाः शू ; D1 यत्र ताः क्षत्रियाः शू ; K1 यत्र ते क्षित्रियाः शू ; D1 यत्र ताः क्षत्रियाः शू ; M8 यत्र तः क्षत्रियाः शू . — In G1, folio missing after क्षत्रि. — b) K0 Cd दिष्टांतादिन ; K2 निर्देष्टा ; K3 दृष्टा ता ; K4.6 B D संप्रामेण्यनि (D3 दिष्टांतादिनवृत्तिनः; D7.12 संप्रामेण्यनु ; D11 निष्टाता); B1m Arjp Dovp दृष्टांता ; T G2.7 नष्टांता ; G4-6 दृष्टांता ; M1 निष्टास्वा ; M2.4 निष्टोस्वा ; M3 नष्टास्वा . K1 दृष्टांतादिवर्तिताः; G2 नष्टांतानिवर्तिनीः — d) D6.9 संप्रामे निष्ट . G4-6 transp. दृद्शु: and निष्टतान् . — K8.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 192:

167* पुत्रपात्रवधार्तायास्तथात्रैव प्रकीर्तिता। गान्धार्याश्रापि कृष्णेन क्रोधोपशमनकिया।

193 b) K1.6 V1 'शस्त्रमृता; G2.8.6 M 'धर्मविदां. B1(m as in text) सर्वशास्त्रविद्यारदः; G1.8 'धर्मविद्यारदः: — d) K6 धर्मतः. — After 193, K8.4 V1 B D (except D2.11) M read 187°d and 188; T1 G7 read 187°d and 188°a only.

C. 1.590 B. 1.2.322 K. 1.2.823 एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वातिकरुणं महत्।
सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यसिन्नुदाहृताः ।। १९४
श्लोकाः सप्तश्रतं चात्र पश्चसप्ततिरुच्यते ।
संख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ।
प्रणीतं सज्जनमनोवैक्कव्याश्चप्रवर्तकम् ।। १९५
अतः परं शान्तिपर्व द्वादशं बुद्धिवर्धनम् ।
यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
धातियत्वा पितृन्भ्रातृन्पुत्रान्संबन्धिबान्धवान्।।१९६
शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शरतिल्पकाः ।
राजभिर्वेदितव्या ये सम्यङ्मयनुभुतसुभिः ।। १९७
आपद्धमिश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शकाः ।

194 M (except M₁) om. 194^{ab}. — ^a) K₄ V₁ B D (except D₂. 14) पूर्व (for प्रोक्त). — ^b) G₂ पूर्व स्त्री; G₈ पूर्व हि. K₄ V₁ B D (except D₂. 14) शोकवेक्कटयकार्क (B₈ D₁. 6-12 °एं). — After 194^{ab}, K₄. 6 V₁ B D (except D₁₄) read 195^{ef}. — ^d) K₀. 2. 4 V₁ B (except B₄) D (except D₂. 14) ° स्मिन्प्रकीर्तिता:.

195 %) V1 Ds. 6. 8. 10 श्लोका: सप्तशती; B (except B4) Da Dn Dr D1. 8. 1. 7. 8. 12. 18 श्लोकसप्तशती. K4 सप्तश्तानीव. K1 चैव; K3 B Dn Dr D1. 8-12. 14 S चापि; D2 प्रोक्ता: (for चात्र). — b) K4 B (except B4) D (except D2. 14) 'तिसंयुता; V1 'तिसंख्यया. — K0-2 om. 195° d. — b) K8. 8 B4 D1 G3 संख्याया. — d) K3 B4 शृतं; K4 V1 B2. 8 Da Dn Dr D3-18 T1 उक्तं; B1 D1 युक्ता (for कत्रों). K6 डयासेनोक्ता; D2 कृता डयास-; D14 तत्र गीतं; G2. 8 डयासेनात्र; G4 तत्राख्यानं; M1 तत्राख्याता (for कर्ता छत्र). K3. 4 V1 BD (for D2. 14 see above) T2 G7 डयासेन धीमता (for इत्र महास्मना). K4. 6 V1 BD (except D14) read 195° after 194° 6. — f) K2 'विमोचनं; B2 S 'वर्तनं (G1 as in text; G2 'वर्धनं; M1 'दास्रवर्तनं). D11 'वेक्रडयाच प्रतापनं.

196 °) G: तत:. — b) D: बुद्धिदर्शनं. — ') B: (m as in text) T: G:-6 M (except M:) 'मापेदे. G: 8 यत्र सर्वदमोपेत:. — ') D: 8 पातियत्वा. — ') K: सुहृत् (for पुत्रान्). V: B:-8.1m D (except D: 1:) 'मातुलान् (for 'बांधवान्).

197 b) T1 G4-8 ह्याह्नता:. V1 B D (except Drs. rs. Ds. 11. 11) T2 G3 शार . K1 D2. 11 G2 तिहपना; M शारतिहपना (M1 न:). — °) K3 V1 B D (except D14) हियासे; D3 ह्यास्त. T2 G7 राजिपीभिवेदितहया:. — d) K8

यान्बुद्धा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाभ्रुयात् ।
मोक्षधमीश्र कथिता विचित्रा बहुविस्तराः ॥ १९८
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशचैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः ॥ १९९
श्लोकानां तु सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पश्च चैव शतान्याहुः पश्चविंशतिसंख्यया ॥ २००
अत ऊर्ध्व तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापनः श्रुत्वा धर्मविनिश्रयम् ।
मीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २०१
व्यवहारोऽत्र कात्रुर्येन धर्मार्थीयो निद्शितः ।

सम्याज्ञाने; V_{1} B D सम्याज्ञान- (B1.3 सम्याज्ञानं; D2 सम्यक्तांनं; D_{14} समृद्धार्थं); T_{1} G4.5.1 सम्यगर्थ-; T_{2} G6 M_{1} सम्यगर्थं; G_{2} .3 सम्यज्ञाया-. K_{2} राश्वश्वश्रमुस्सया-

198 a) K1.6 G2 इसम्ब्र. — b) Ko.2 काले. K1 वर्तक:; K3.4 वर्तक:; K6 G2 इर्शक:; V1 दिशिका:; B (except B4) D (except D2.14) दिशिन: (B4m दिश्वन:; D3 दिशिन:). — b) K1 यहुदवा; G2.8 बुदवा यान्. — d) K0 D1 सर्वतस्व ; K6 धर्मज्ञत्व . — f) T1 G4-6 अ विविधा.

199 b) Dri Gi एतस्प्रज्ञां. G2 क्समन:प्रियं. — c) G2.8 परिज्ञातं; Gi प्रति. Vi B(except B1) D(except D2.11) अत्र पर्वणि विज्ञें. — f) Ke विंशतिश्च; Dns Dr2 D10.11 विंशज्ञेष. — f) Ko.2.8 नव चान्ये; B1 नवेष च. G2.8 सप्त चेव तथापरे.

200 ^{ab}) V1 Da Dr D18 कीर्तितानीह पोडश. Ko-s. 4.0 B1(m as in text).2 Dn D1-12 सतुर्दश (Ds 'तिंशत्) सहस्राणि तथा सस (K1 नव) शतानि च. — ') Dr तथा पंच श'. K (Ks missing) B1.2 Dn D1-8.12 सस श्लोकास्तथैवात्र. — ') K2 सप्ताविंश'; D4 सप्तविंश'. K4 पाराशर्येण संख्यया; D1.2 पाराशर्येण धीमता.

201 °) Dn Dr1 Ds. 4.1 च (for मु). — b) K1 V1 B D (except D2.8.8.10-12) अनु . Da D18 अनु सं (for उत्तमं). K2 आनुशासनिकं परं. — d) K0.1 धर्मार्थमुत्तमं; K1.8° मार्थिनि ; K4 D2° मार्थिनिश्चयान्. TG (G1 missing) M1° निश्चयान्.

202 °) Ms. 4 °हारश्च. ') K1 'योभिमंत्रित:; Ks धमार्थ यो नि°; Ke V1 B1-8 Da Dn Dr Ds. 6. 18 'य: प्रकीर्तित:; B4 D5 'थाय प्रकीर्तित:; D1 'य: प्रकल्पित:; D2 'यो नियोजित:; D6-9. 11. 12 'था य: प्रकीर्तित:; D10 'था यत्र

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ।।२०२
तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ।। २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तग्रुत्तम चानुशासनम् ।
मीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ।। २०४
एतत्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षद्वत्वारिशदेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ।। २०५
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व श्रोक्तं चतुर्दशम् ।

तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोश्वसंप्राप्तिर्जनम चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राप्तिना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयम्रत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्पणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे बश्चवाहेन संश्रयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायद्दो नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९

1. 609 1. 2 342 1. 2. 343

कीर्तितः; D_{14} °थाँ यो निद्धिनी; T_1 °थाँ येन द°; T_2 धर्मे सार्थे नि°; $G_{2.8}$ $M_{2.4}$ °थें यो नि°; $G_{4.5.7}$ °थाँ यो नि°; G_6 °थाँ येन द°; $M_{1.8}$ °थाँनां नि°. — D_{9-11} om. 202^{cd} . — ^{d}) G_8 फलभेदाः पु°. D_{11} $D_{2-4.6-8.12}$ ° गाः प्रकीर्तिताः. G_2 फलभेदः प्रथिवधः.

203 °) K1 B8 'दोषश्च. — °) K1 च वरो; K3 च तथा; G2 चापरो; M4 च पुरो. M1 च प्रकीर्तिता:. — °) D14 'विनियो'. K4.6 B1 D3.4.6.7.9-11 'योगाश्च. D2 आचारा विधियोगाश्च. — °) Dn D13 सत्यसत्यपरा. K1 परो विधि:. — K3.4.6 V1 B D (oxcept D2.14) ins. after 203:

168* महाभाग्यं गवां चैव ब्राह्मणानां तथैव च । रहस्यं चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम्।

[(L. 2) Ks बहुलोपास्थान राजेंद्र दुर्यासास्थानमुत्तमं.]

204 Ks transp. the lines. — b) Ko. 2-4 Ds धर्मन्त्रासनं; S (except G1-s) पुत्र°. K1 धर्मशासनमुत्तमं; B1 Da (Da1m as in text) D13 अनुशासनमुत्तमं; G2.8 उक्तं चाप्यतु°. — ') K1 'स्य स्वर्गसं'; K8 V1 B Da Dr Ds. 4. 18 T2 G6. 7 M1 'स्पेवात्र सं'. — d) K1 धर्मस्य प'.

205 a) Gs 'शं सर्व. — b) Ks 'निर्णय'. T1 G2.4-8 कारणं. K1 धर्मस्य परिकीर्तितं. — ') T1 G1 M2.4 शते देश; T2 G2.5 शते त्वश्र; G2 शते हे सु; G3 शतेपेत; G6 शते तश्र; M5 शते हे स. V1 D2 Dn D1.8.4.6-0.12.13 M1 तश्र; B Dr D5.10.11 तश्र; D12 चैच (for चात्र). — d) K2 'शहरीय च; D2 'शसथय च; D14 'शहाधिकं (for 'शहेय च). Dn Dr D1.8.4.6-12 तु (for च). T1 G4-6 षहपंचाशसथी-सर्र; T2 G2.8 M 'पंचाशसथैय च (M1 'चरवारिशहपितं). — ') B3.4 D3.4 T G4-7 च (for तु). Ko-4 D2 सह श्रोकसङ्खाणि. — f) Ko.2.8 शतान्यशै तथेव च; K1 तहाबाशै शतानि च; K4 D2 तथेवाशै शतानि च; K6 B D (except D14; for D2 see above) श्रीकाश्वशै श्रसंस्था;

V1 प्रोक्तान्यष्टी शतानि च; T G4-7 M2.4 द्वादशैवेति कीर्खते; G2 M8 द्वादशैव तु की°; G8 द्वादशैवात्र की°.

206 *) Ko तथा°; Kr D14 Ge M1 अधा°; Ks D2 Ge अती°. D1.8 transp. नाम and पर्व (in °). — °) Ko.2 D2 पर्योक्तं च; Ks प्रोक्तं पर्व; Ke B8.4 D1.14 G4-6 पर्व चोक्तं. — °) Ks संवर्तकमरु°. — °) T1 G4.6 अत्रा°; T2 G1 तत्रा°. K4 °ह्यानकमु°. K2 यत्रा स्यास्यानमुत्तमं.

207 b) K1.4 प्रोक्तं; G2.8 चैव (for चोक्तं). — ed) K2 दग्धः शस्त्रा °जीवितः प्रनः.

208 Ko om. 208. — *) K2.4 T Gs.6 चर्यया; M1 संतान-. Ds 'मुत्सपूं; G2 M2-4 'मुत्स्त्रय. G8 यत्र चार्श्व समुत्स्रउय. — *) Dr (except Dr1) राज्ञा पु'. M1 'त्रैमंडारथें:

209 b) K1.4 Ds 'कायां घ'; B4 यत्रायुश्यद्ध' (m as in text); D14 S (G1 missing) स्वपुत्रेण घ' (M1 आत्मजेन घ'). Go किरीटिन: (for घनं'). — d) Ko-2 B4 D2.10.
11.14 T1 G2-4 संशयक्षात्र; B8 'यं च प्र-. T2 G1 M1.8 'त्र जिमवान्. — K8.4 (marg.) ins. after 209°d: Dr D4, after 170*:

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुनः ।

कथितः शाश्वतो धर्मः कृष्णेनार्जुनसंनिधौ ।

तथा ब्राह्मणगीता च संवादो गुरुशिष्ययोः ।

— Ko D (except Da Dn Do. 19-14) S (except Go; Ga
missing) ins. after 200°d:

170* सुदर्शनं तथाख्यानं वेष्णवं धर्ममेव च ।

[Do सुधादर्शनमाख्यानं; S मृगदर्शं तथा चैव.]

After 170*, Dr Da ins. 169*. — Ds om. 269°.

— ') Du 'मेधो महायशो; Mi 'मेधमहाख्याने. — ') Gs
नाकुर्याख्या

E

है : 100 है अत्राध्यायशतं त्रिंशत्रयोऽध्यायाश्रश्रिवताः ॥२१० त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । विंशतिश्र तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२११ तत आश्रमवासारूयं पर्व पश्चदशं स्मृतम् । यत्र राज्यं परित्यज्य गान्धारीसहितो नृपः। धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२ यं दृष्ट्रा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा । पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रृपणे रता ॥ २१३ यत्र राजा हतान्युत्रान्पौत्रानन्यांश्व पार्थिवान् । लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्प्रनरागतान् ॥ २१४ ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम् ।

> 210 G2. 8 om. 210ab. — b) D2 M1.3 * = HEICHTI. — °) Ko. 2. 8 अध्यायानां श ; D2. 5 T1 G1 अत्राध्याया: श . Ke V1 B1.2.4m Dr D8.4.8.18 चैव (for त्रिंशत्). B8 तत्राध्यायाः शतं चैव; $D_{6.7.9-12}$ यत्राध्यायशतं चैव. -d) K1 सिस्ता:; K2 Dn कीर्ति ; V1 संमि ; D2 दर्शि ; D14 संशि°.

> 211 ") Ke D14 S (G1 missing) चरवार्येव स° (M1 चत्वार्यथ स°). — ^b) K1.4 V1 Dr1 D2.9-11 G2 M1 तावत्येव. — *) Ko °था प्रोक्ताः.

> 212 °) Ko. 2.4 Dri D2 Ti G4.6 M2.4 तत्रशाश्र°; K1. 3 V1 B Dn Dr2-r4 D1. 8-12. 14 M1. 3 ततस्त्वा ; K6 ततोत्रा $^\circ$; $\mathbf{Da}$ $\mathbf{D}_{18}$ अतस्त्वा $^\circ$; $\mathbf{G}_{0}$ तत्र चा $^\circ$. $\mathbf{T}_{2}$ ततश्चा-श्रमवासं च; G_2 . s ततश्राश्रमवासश्च; G_7 तत आश्रमवासश्च. — b) Gs सर्व (for पर्व). — b) K2. 4. 6 V1 B D (except D2.11) Gs M1 °34 समुत्सु34. — ^d) Ko.2.8.6 V1 В (Bamarg.) D (except D2.14) गांधार्यो. G2(m as in text). 3 गतवांश्र तथा नृप:. — *) K2-4, 6 V1 B1, 2 D T Ga. s 'राष्ट्रीअ' (Ds-s as in text; D10.11 'राष्ट्रअ'); Gr M1 'राष्ट्र आश्र'; M2.4 'राष्ट्रश्राश्र'. G2 धतराष्ट्रसाश्रममन् (sic); Gs °ष्ट्रश्राश्रमं तु.

> 213 °) D10 संद्रष्ट्रा. Ko पथितं; Dr1. rs D18 प्रथितं. Bi (m as in text) M1 तान्द्रष्ट्वा प्रस्थितानसर्वान्. — b) D14 पृथा चानु . Ke नुजगाम ह. Da D2.18 T G1 तथा. — °) G2.3 कुरुराउयं; G7 पुत्रे रा°; M1 पुत्रांसात्र. — d) Dr. 9-11 परिशुश्र.

> 214) Ke पौरा (त्रा over रा); T2 G: गुरू ; G2.3 बीरा ; M (except M1) पित् . - ") De. 7. 12 कांतरं.

215 b) Ke Ga. र तह्याश्रयंमुत्तमं ; T Gs M तह्याश्रयंमु.

त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परिमकां गतः ॥ २१५ यत्र धर्म समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः । संजयश्र महामात्रो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ॥ २१६ ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः । नारदाचैव शुश्राव यृष्णीनां कदनं महत् ॥ २१७ एतदाश्रमवासारूयं पर्वोक्तं सुमहाद्भतम् । द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वेतदभिसंख्यया॥ २१८ सहस्रमेकं श्लोकानां पश्च श्लोकशतानि च । पडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना॥२१९ अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् । यत्र ते पुरुषव्याघाः शस्त्रस्पर्शसहा युधि । ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०

— °) Da मुक्तवा. Dri Ga लोकं. Ki दारांश्च. Ke स (for च). — ") D: पारमिकां; Cs प्रथ"; Ge "मतां.

216 Dri om. 216ab. — a) K2 यतिथम. — b) Ko. 2. 3. 6 Dis सद्वति; B (except Bs) Da Dr (except Dr1) D2-4.9.13 M 硬材". - ") Ko V1 (by corr.) Dn Dri. rs. ra Di. s-5. 7. 10-12. 14 G2 महामात्यो; K1 Dis °संत्रो; Ke °प्राज्ञो; B2 °भागो; B4 Dr2 D2.6.8.9 Gs सहामात्यो. — d) T1 °िणम्तदा; T2 G1 °िणस्तथा.

217 ab) Ko. 4 V1 B1. 2 Da Dr (except Dr2) D2 तत्र. K1 दहरी नार[द]स्तत्र "राजं "ष्टिरं. — Grom. 217 ... — d) M1.3 贝表叨i क°.

218 In De, 218 is ins. in marg.; in Ds, which om. 218, there is lacuna after 217. — b) Ke सुपर्व सु°; D2 यथोक्तं सु°. К2 सुमहात्मना; K6 Dn महदद्भ°. — ') K1 M1. 8 त्रिचरना'; K4 हा'. V1 B (except B4) Da Dr D1. 8. 4. 0. 7. 9-18 'द्रध्यायं. D14 M2. 4 चत्वारि-शद्थाध्यायाः; G2 चत्वारिंशत्तदा ; G8 चत्वारिंशतिर . - d) Gs. 3 सर्वे तद्भि . Ks 'तदिति सं ; D1.8.11 'तद्रि सं . Bs. 4 पर्वण्यत्राभि°; T Gr 'ण्यस्मिन्त्रकीर्तिताः.

219 4) Ga. s भेतत् (for भेकं). Ko. s. s श्लोकानां वे (K2 च) सहस्रं तु. — b) K8 परं भ्रो°; D10.11 S नव श्रो° (Gi missing; Gr तत क्षी"). — ") Da पह चैव च. Ko तथा प्रोक्ताः. — d) Ko. s. s. 6 ताः परमर्थिणाः

220 °) G: तत:. B1 बोधधं . - °) Ko. 1-4. 6 V1 Da D1. 2. 5. 18. 14 महिलां; B 'च'. Ke V1 D1. 5 G4-6 M सूद्धा- (for पर्दे). — Gr om. 220°def_221. — °) Da Dni Dis 317. - d) Ke Bs Da De. 12. 14 Ts G4-s $^{\circ}$ हता; $^{\mathbf{T}_{1}}$ $^{\circ}$ समा (for $^{\circ}$ सहा). $^{\mathbf{D}_{1}}$ शक्सस सहितायुष. — ") Ke Gs. 6 "有情看智:. — ") K1. 2 "明初代.

आपाने पानगलिता देवेनाभिप्रचोदिताः ।

एरकारूपिभिर्वेजैनिंजञ्चरितरेतरम् ॥ २२१

यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुमौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२

यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।

द्वा विपादमगमत्परां चार्तिं नर्र्यभः ॥ २२३

स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।

दर्श यदुवीराणामापाने वैश्वसं महत् ॥ २२४

शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।

संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५

स बद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेपां चैव दिव्यानामस्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्टा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयेत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम्२२९
महाप्रस्थानिकं तसाद्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्पभाः

C. 1, 529 B. 1, 2, 305 K. 1, 2, 366

221 Gr om. 221 (cf. v. 1. 220). — a) K1 D1.12 अपाने; G2 आसन्ना:; G3 आपन्ने. N (except Ko-2 D5; for D14 see below) पानकल्लिता:; M1.8 °कुपिता:. D14 अपेयपाननिरता:. — b) K2.4 'प्रनो'; D2 'प्रणो'. — ') K2 एरिका'; D3.4 ऐर'; G2 धेर'; G1.8 एळ'. D2 'भि: शक्ते:. — d) D3 'रेतरा:; G2.8.6 'रेतरे.

222 a) De transp. यत्र and सर्वक्षयं. M2.4 सर्वं. B2 m ° यं भूत्वा; B4 (m as in text) G2.3 ° यं दृष्ट्वा. — °) K1 D2 G4.5 नाभिचकामतु:; V1 Dr2 Dn2 Ds.c. 9-12.14 G3 ° तिचका °; D8 G2 तानि च°. D3 ° क्रमितुं. — d) D14 प्राप्य. K2 सदा; K6 V1 B1(m as in text).3.4 m Da Dn D1.8-12 महत्; B4 द्युभं; G4-5 परं (for समं). Dr सर्वसमं महत्. % Arj.: सहदिखपपाठः (for महत् of K6 etc.).%

223 °) G2 °वत्यां. — °) D12 यत्र वृ°; D13 एता वृ°. K1.8 D14 G7 कृष्णनिरा°; T1 G2.4-6 कृष्णाद्वि°; T2 कृष्णिवि°; M1 पुत्रवि°. — °) K1 G2.8 शांति (for चार्ति).

224 a) Ks.o V1 B Da Dn Dr D2-18 T2 स संस्कृत्य (B4 स सस्मृत्य; Drs.r1 स संस्कृतं); D1 T1 G1.5.7 संस्कृत्य च; G6 संत्यज्य च. V1 Dn Drs D6.9 G1.5 स्म नरश्ने. — b) K2 ज्ञूरमा. — b) B4 युद्धं (for यदु-). — d) K1 आसक्षं; K0 आहमनो; D1 अपानं; D8.6-12 अपाने; D14 पातं; G7 अहाने (for आपाने). G2 श्रेयसं म.

225 a) Ko B2.8 (latter two marg. as in text) Cd द्यारीर. Da (erroneously) द्यारीर (as in text). % Arj. (acc. to Das): द्यारीर द्वितीयाद्विचनान्तं। शरीर मिति वा पाट: 1% — °) K1 D1 सस्कारं. Dr. D18 स्थ्या.

226 °) B स बालवृद्ध ; D1 संवृद्धबल ; D14 स वर्ष्म बाल . — °) Ks T 'बलां तथा; D2 'कायासतो. K4

B2.3 D5.0-11.14 G2.8 M *स्ततो जुन:; G1 *स्तदार्जुनं. — *) K4 D1.14 गांजीवस्थ.

227 ^{a5}) D18 चैव देवानां. D14 चैव शस्त्राणां दिस्यानासप्र. K4 B1 Drs.r4 °णां च प्र°; K6 V1 B2.8 Da Dr1.r2 D6.18 °णां चाप्र. — °) D18 नानावृद्गि °; D14 तेषां वृ. — d) D14 प्रहताना °.

228 b) Ko. 2 D2 'प्रणोदित:; K4 'नोदि'; G8 'साद'.
— ') Ko. 2. 3 B4 'राजं समागम्य; G8 'राजानमाश्रित्य.

229 a) Da D13 T2 G1 इत्येतं; T1 G1-6 इतीदं. K0.8 V1 B (except B2) Da1 D12 D5.13.14 G1 मौशलं.
— °) B1 अष्टाध्यायाः. K8 D2 प्रसंख्याताः; K4 च सं°. K0.2 अष्टाध्यायं समाख्यातं; D11 अष्टाध्यायास्तु सं°; S (G1 missing) अष्टाध्यायाः प्रसं°. — d) T1 G1-6 M2.4 श्लोकां च. — K1.8.4.6 Da Dn Dr D1.2.4 (marg.).6.8-11.18 ins. after 229:

171* श्लोकानां विंशतिश्चेव संख्याता तस्वदर्शिना। [K1.8 विंशतिश्च तथा श्लोकाः सं . Da D18 विंशतिश्च समाख्याता सुनिना तस्व .]

230 ^{ab}) K1.8 B D11 'प्रास्था'. D2 'निकं पर्व तस्मा-स्सस'. — ') D8.4 तम्र. D3 राष्ट्रं (for राउपं). — ') D8.12 द्वीपद्या:. D1 सहितं. D12 G5 देख्या:. G8 'हिता: सर्वे. — ') G1 om. 230'. K6 V1 B D (except D2.11) महाप्रस्थानमास्थिता: (B1.8 Da2 D12 'श्रि). — K8.4.6 V1 B D (except D2.11) ins. after 230:

172* यत्र तेऽभि दहिशरे लाहित्यं प्राप्य सागरम्।
यत्राभिना चोदितस्य पार्थस्तसे महात्मने।
ददो संपूज्य तहिन्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम्।
यत्र भ्रानृश्चिपतितान्द्रीपदीं च युधिष्ठिरः।
हृष्ट्वा हिरवा जगामैव सर्वाननवलोकयन्।

[5]

0, 1, 630 B, 1, 2, 365 K, 1, 2, 366 द्रीपद्या सहिता देव्या सिद्धि परिमकां गताः ॥ २३० अत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा । विंशतिश्र तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२३१ स्वर्गपर्व ततो ह्रेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ।

एतत्सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम् । [(L. 3) De. s. 9 तिह्नष्टं; D10. 11 'ष्ट्यं. — (L. 5) Ke स सर्वानव'. — (L. 6) B Drs. rs Ds. 9. 10 'प्रास्था'.]

231 G1 om. 231-2. — *) B3 तत्रा*; Dn Dr D2-4. c. 1. 8-12 यत्रा*. S (except M1. 8; G1 missing; G1 om.) अध्यायाश्च त्रय:. K1 D1 "ध्यायत्रयं प्रोक्तं. — b) Ko-2. 4. 6 V1 B4 m Da Dn D1-13 ज्ञातत्रयं; K8 M1. 8 ज्ञातह्रयं; B4 Dr D14 G2. 4-6 तथा ज्ञातं; G8 ज्ञातं स्मृतं. — d) K1 D14 ता: परमर्थिणा.

232 Grom. 232 (cf. v. l. 231). — a) Da तत: श्रीकं. — Ks. 4. 6 V1 B D (except D11) ins. after 232ab:

173* प्राप्तं देवरथं स्वर्गान्नेष्टवान्यत्र धर्मराद ।

श्वारों हुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना ।

तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महारमनः ।

श्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वितः ।
स्वर्गे प्राप्तः स च तथा यातना विषुला भृशम् । [5]
देवतृतेन नरकं यत्र ज्याजेन दर्शितम् ।

शुश्राव यत्र धर्मातमा श्वातृणां करुणा गिरः ।
निदेशे वर्तमानानां देशे तत्रेव वर्तताम् ।

अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः ।

आनुस्तितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः ।

आनुस्ताकाशमङ्गायां देहं त्यक्त्वा स मानुषम्। [10]

स्वधर्मनिर्जितं स्थानं स्वर्गे प्राप्य स धर्मराद ।

मुमुदे पृजितः सवैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ।

एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं ज्यासेन धीमता ।

[(L. 1) B+ "रथं इद्वा. — (L. 2) Ks B1.4 D2 स महाप्रा". — (L. 3) K1 "स्यामचलां; Ke "स्यानिश्रलां; Da D18 "स्याविपुलां. — (L. 4) Ks.4.6 V1 Da Dr1 D1.8.5-12 स्वरूपं. — (L. 5) Ke D2 स्वर्गप्राप्तिश्चेय तथा; V1 B (B1 m as above) Da De-18 स्वर्ग प्राप्तस्य च तथा. — (L. 3) Ks.6 V1 B1 Dr D7-12 द्शित:. — (L. 7) Ks.4.6 V1 B4 Dr D2.5-8.10-12 शुःवा यत्र स धर्मात्मा. — (L. 12) Ks.6 V1 B Da Dr D2.5.18 "णी: सुन्ती. — Ks.4 (marg.) Dr D4 ins. after line 12 above:

174* कर्णस्य नरकप्राप्तिः प्रमोक्षश्चात्र कीर्स्यते । समागमश्च वीराणां स्वर्गेलोके महारमनाम् । कीरस्यते यत्र विधिवन्स्वर्गसंवादं एवं स । स्वानि स्थानानि च प्राप्ता यत्र ते पुरुषवैशाः ।]

- On the other hand, Gs. 4 ins. after 23200:

अध्यायाः पश्च संख्याताः पर्वेतदिभसंख्यया । स्रोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ॥ २३२ अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः । खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच प्रकीर्तितम् ॥ २३३

175* यत्र दुर्योधनादीनां श्रियं हङ्घा युधिष्ठिरः । निवेदं परमं गत्या स्वर्गे नाकाङ्कदश्ययम् । देवानां वचनाचत्र तनुं स्वस्वा महारथः । स्वर्गे निस्यं महातेजाः स्वस्थानमगमद्वनम् ।

— d) K1 'तदिति सं°. K3.4 V1 B D (except D14) पर्वण्यस्मिन्महारमना. — e) G1 द्विशते. M1 चापि (for चैव). — K4.6 Dn Dr D1.8.4.6.8.6.11 ins. after 232:

176* नव श्लोकास्तथेवान्ये संख्याताः परमर्षिणा ।

233 a) Ki M (except Mi) 'वमुक्तानि. — b) Ks Vi Dr (except Dri) D2.1 Ti Gs प्रेयु ; Dai.n2 M (except Mi) 'प्येतान्य'. Dns प्र्याप्येतान्यनेकशः. — B2 Dr Dr om. 233cd. — b) T2 खिले तु. Ks 'वंशेषु; M3 'वंशें च. — d) Ki Vi 'द्युश्च; Ks B (B2 om.) Da Dn D1.5.18.11 'द्यं च. Ko 'चात्र की'. K4 Vi M2.4 'कीर्तितः. — K4 B2 (which om. 233cd) ins. after 233cb: Bi Pa D13, after 233: a repetition of 69ab, 91* (cf. v. 1.69), and 69cd; that is to say:

177* हरिवंशसतः पर्व पुराणं सिलसंज्ञितम्। विष्णुपर्व शिशोश्रया विष्णोः कंसवधस्तथा। भविष्यं पर्व चाष्युक्तं सिलेष्वेचाद्धतं महत्।

Dr D₄m ins. after 233^{ab} : V₁, after 233: a repetition of 69^{ab} only (in Dr₁ the repeated line is ins. after line 1 of 180^*). — K₃ ins. after 233: Dr D₄m, after the repetition of 69^{ab} : K₄m (om. lines 13-15, 18 and 19), after the repetition of 91^* (cf. v. l. 69):

178* ततः परं विष्णुपर्व महत्पर्वेत्युदाहतम्।
जनम यत्र तु देवस्य पद्मनाभस्य मानुषम्।
वसुदेवकुले जातो नन्दगोपकुले एतः।
यत्र बाल्ये स्वकर्माणि रमणान्यद्भुतानि च।
यत्र कंसवधं कृत्वा रङ्गमध्ये चकर्ष ह। [5]
अनेकैः संश्रयेश्वापि जरासंधवधेन ह।
विकमातुष्टिमणी देवीमाहत्य परवीरहा।
परीद्य च निवासार्थं द्वारकां विनिवेशयत्।
कलिङ्गं वन्तवकं च रणे विकम्य जिल्लान्।
राजशुक्कां च वे कृष्णः सत्यभामामयोद्वहत्। [10]
तथोदितः सत्यभामया गत्वा दिवसधोक्षजः।
जित्वामराधिपं यत्र पारिजातमथानयत्।
जोरे यत्र महावादुर्वेनुकं रणमूर्वनि।

एतद्खिलमाच्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् । अष्टादश्च समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया । तन्महद्दारुणं युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ २३४ यो विद्याचतुरो वेदान्साङ्गोपनिपदान्द्विजः । न चाच्यानमिदं विद्यानेव स स्याद्विचक्षणः॥ २३५ श्रुत्वा त्विदमुपाच्यानं श्राच्यमन्यन्न रोचते ।

> नरकासुरकालीयह्यग्रीवं च दानवम्। केदिंग सकालियदमं कालनेमिनमेव च। [15] दोष्णां सहस्रं चिच्छेद बाणस्याद्भुतकर्मणः। नप्तारं भार्यया सार्धे मुमोचद्यत्र संयुगे। भारतीया कथा यत्र वृष्णिवंद्यश्च कीर्लंते। भविष्यद्धरिवंशस्य खिलानामिति कथ्यते। वाराहं नारसिंहं च वामनं पौष्करं तथा। [20]

[(L. 11) Ks चोदितः सत्यभामायाः — After line 12, Ks ins.:

179* जित्वा नृपात्रथांस्यक्त्वा भीमसेन भवत्प्रभुः। (L. 17) K3 उमया (for भार्यया). K4 संप्राप्तं शरणं यत्र भार्यया सह मोचयत्. — After line 20, K3 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 4), which is further followed by a repetition of 233.] — K4.6 V1 B D (except Dr2 D5.14; for D2 see v. l. 234) G7 ins. after 233 or (when any interpolations have been specified above or below, then) after the specified interpolations, the following lines (Dc. 7. 12 om. line 1; D10 G7 om. line 2):

180* दशस्त्रोकसहस्राणि विशस्त्रुक्षेकशतानि च । खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा ।

[K4.6 Dr D1.3.4.6.3-11 ins, before line 1 (Dr2, after line 20 of 178*):

181* अत्रापि परिसंख्याता कथिता तस्त्र बुद्धिना। अध्यायानां सहस्रं तु कीर्तितं वै द्विजोत्तमाः। (L.1) 193.4.6.8-11 विंदाच्छ्लोक' (for दशक्षोक'). Ks Dri.r3.r4 subst. for line 1 of 180*: Ks ins. after line 2 of 181* (cf. v. 1, 234):

182* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां कीर्तितानि वै। Gr subst. for line 1 of 180*:

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शतं तथा। Ke Dr D1. 3. 6. 8-11 ins. after line 1 of 180*:

184* श्लोकाश्च चनुराशीतिहरिवंशे प्रकीर्तिता: । (L. 2) Ks Bs Da Da Da i 'वंशेषु; Ds 'वंशश्च. V1 Bs 'नि महात्मना. Ks 'वंशे च भविष्यश्चात्र कीर्तितः.] — T1 Gs.4.5 ins. after 233:

पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्कस्य वागिव ॥२३६ इतिहासोत्तमादसाञ्जायन्ते कविवृद्धयः । पश्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २३७ अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः । अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८ कियागुणानां सर्वेपामिदमाख्यानमाश्रयः ।

C. 1. 950 B. 1. 2. 387 K. 1. 2. 388

185* खिलेषु हरिवंशस्य व्याख्याताः परमर्पिणा । यत्र दिव्याः कथाः पुण्याः कीर्तिताः पापनाशनाः। देवासुरकथाश्चेव विचित्राः समुदाहताः । भविष्यदपि चाख्यानं विचित्रं पुण्यवर्धनम् । यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रूयन्ते जन्मना सह ।

234 °) K1.2 एतचाखिल ; K3 'रसुखिल ; K4 D2 'किखिल ; K6 V1 B Da Dn Dr D1.2.4.6-13 'रसर्व समा ; D14 S 'रसखिल (G1 missing; G2.3.1 'रसकल). Ko असी निखल आख्यात: — b) K1.3 'बहं; K1 'बह: Ko Dn Dr D2-4 भारते 'बह: — After 231° b, D3 ins. line 2 of 181*, followed by 182* (cf. v. l. 233). — D1 om. 234° cd. — 234° a=10° a. — c) Ko Da Dn D2.5.6.13.14 तन्महादा . — f) K2 T G1 'दशेव तु; M1.3 'दशेव तत्.

235 Ds om. 235. — °) K3 नो (for यो). Ko. 2-4 Dr (except Dr2) Dis. 14 विद्या. — b) K1 दासया; K2.6 B1 (m as in text). 2.4 D Devp दो द्विज: (for D2 see below; D5 om.; D6-8. 12 दो गुरु:; D14 दान्युप:); Cd as in text. D2 सांगोपांगान्सविस्तरान्. — °) T1 G7 स चा. K2-4 Dr (except Dr2) D11 विद्या.; M1.3 विद्वान्. — d) K2.4 D2 transp. स and स्थान्. — K6 V1 B2.4 Dn D2.6 m ins. after 235:

186* अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत्। कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना। [(11.2) 182.4 भिततेजसा.]

236 Gr om. 236-7. — b) K1.3 B2.1 Da Dn1 D1.7.11 श्रद्ध्य . Da D13 न विद्यते. — c) V1 Dn T1 'गिरं (for 'हतं). — d) B1 'क्षा काकस्य. B3 ध्वांक्षगिरो यथा. D14 वाग्यथा; T1 वा गिरा. M1.3 रूक्षं ध्वांक्षस्य वाशितं. — After 236, B1 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 5).

237 Gr om. 237 (cf. v. l. 236). — a) K4 B4 °माश्रसान्; T °मान्त'. — After 237ab, B4 ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 5). — a) D14 'धयो यथा.

238 ^d) D14 इव च तद्विजा:. 239 K1 om. 239^{bc}. — ^b) K6 °नसुत्तमं. D14 G3-6 C. 1. 650 B. 1.2. 857 K. 1. 2. 388

इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रियाः॥२३९ अनाश्रित्येतदाख्यानं कथा भ्रुवि न विद्यते । आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ २४० इदं सर्वैः कविवरेराख्यानम्रपजीव्यते । उदयप्रेप्सुभिर्भृत्येरभिजात इवेश्वरः ॥ २४१ द्वेपायनोष्टपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।

यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २४२ आख्यानं तदिदमनुत्तमं महार्थं विन्यस्तं महदिह पर्वसंग्रहेण । श्रुत्वादौ भवति नृणां सुखावगाहं विस्तीर्णं लवणजलं यथा प्रवेन ॥ २४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ समाप्तं पर्वसंब्रह्पर्वे ॥

M1 °श्रयं. — °) Ko.2.4.6 D2 'णां च सर्वेषां. — d) Ko.2 D6 'किया.

240 Cf. v. l. 31. — ") Dra 'श्रित्य तदा'; Dr. 12 'श्रित्य तदा'; Dr. 12 'श्रित्य तदा'; - ") Ta Ga Ma 'मनुपा'. — ") Ta Ga Ma 'रणा.

241 Cf. v. l. 31. — ") K2.4.6 B (except B4) D (except D14) transp. सर्वे: and कविवरे:. — ") B2 D14 उदयं; D13 उदयं. G5 भिर्मूते:; G1 भिर्मिलें:. K6 उदयं प्रेप्सुभिर्मेलें:. — ") K1 अतियत्त इ"; K2 अभिकांत इ". — N (except D11; Ko D2 om. 188*; K5 missing) ins. after 241:

187* अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे। साधोरिव गृहस्थस्य शेपास्त्रय इवाश्रमाः॥

188* धर्मे मितिभैवतु वः सततोध्यितानां स होक एव परलोकगतस्य बन्धुः। अर्थाः खियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैवात्मभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम्॥

242 Ge om. 242. -- b) K4 अभं (for शिवं). -- K8.4m.e V1 B (except B1; B3 om. 190*) D (except D2.14; Da2 Dr1.r2 om. 191*) ins. after 242:

189* यद्ञ्वा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रिवन्द्रियेश्वरन् । महाभारतमाख्याय संध्यां मुच्यति पश्चिमाम् ॥

190* यद्रात्रो कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा। महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुच्यते ॥

191* यो गोशतं कनकश्कः मयं ददाति
विप्राय वेदविदुपे च बहुश्रुताय।
पुण्यां च भारतकथां श्रुणुयाश्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव॥

[Da Dr (except Dr1) Dis transp. 189* and 191*.]
243 °) Ds. 11 °द्मुत्तमं. K2 'हाथोत्. — b) Ko.2-1.6
Bl. 2m. 3.4 Da Dl. 3-18 G2 विजेयं; K1 द्विध्यायं; V1
यो विद्वात्; B2 Dr Nilp Cd द्विस्याख्यं; Arjp Devp
द्विस्याज्यं. Da reads (erroneously) विजेथं, but the

true Arj. reading appears to be द्विन्यास्यं (as in B2 etc. above). B4 महदिवं; M2.4 दिव. — °) T2 G6 M (except M1) महति (for भवति). G2.4.8 सुखं तदानीं. Dr1 वहार्थ; T G6.7 M वगाहो; G3 वहोयं. — d) B Da Dr D3.5-8.12.13 विस्तीणीं छवणजलो; D2-11 S (G1 missing) °णें 'जले (T1 निस्तीणें 'जले; G7 निस्तीणों 'जलो). K4 °निधिर (for 'जलं).

Colophon: Ks G1 missing. - Ko.2.4 इति श्रीमहा-भारते (K4 om. श्री-) आदिपर्वणि पर्वसंग्रह: (Ko cont. नाम द्वितीयो°; K2 cont. समाप्तः); K1.3 G5 क्व श्रीम° शतसाहरुयां (G5 'सहस्निकायां) संहितायां आदि पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो (K1 om. द्वितीय:); K6 इ श्रीम आदि संब्रहाध्याय: समाप्त:; V1 B Da D13 हु श्रीम (B1.3 1)13 om. श्री-; B2 om. श्रीम°) शत' सं वैयासिक्यां (B2.4 om. शत सं वै) आदि पर्वसंग्रहः समाप्तः (Bi. 3 om. समा). Dn इ अीम आदि संग्रह: समा (Dns cont. द्वितीयो ॥२॥); Dr D11 Ge हु (Dr2 D14 Ge ins. श्रीम) आदि पौलोमे पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो $^{\circ}$ ($^{\mathrm{Dr}\, extbf{1}}$ om. पर्वसं $^{\circ}$ नाम द्वितीय:; D11 cont. ॥ २ ॥); D1.3-5 हु श्रीम (D3.4 श्रीमन् for श्री; D_5 om. श्रीमहा $\cdot$) आदि $^\circ$ संग्रहः समा $^\bullet$; D_2 इ° श्री आदि पर्वसंग्रहः समा ; De इ° श्रीमन्म शतसह-स्रिकायां सं वै आदि अष्टादशपर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो ॥२॥; Dr. 12 इ° श्रीम (D12 श्रीमन् for श्री-) आदि पर्वसंग्रह: Ds-11 Cr इ° श्रीम° (D11 om. -सहाभा"; Gr om. श्रीम°) आदि पर्वसंप्रहो नाम (Dio om. पर्वसं ना) द्वितीयो ; T हं श्रीम शत $(T_2$ सहिसकायां) सं वै आदि $(T_2$ ins. पौछोम) पर्वसंग्रहो (T1 om. पर्व-) नाम द्वितीयो ; G2 श्रीम आदि संग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो ; ति इ श्रीमन्म शतसहित वै आदि पर्वसंग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो ; G+ इं श्रीमं शतसहस्तिं सं आदि पौष्ये पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो ; M इ पौलोमे (Ms पौलोमपर्वणि) पर्वसंब्रहो (M2.4 पर्वसंग्रहाध्यायो) नाम द्वितीयो°.

3

सूत उवाच।

जनमेजयः पारिक्षितः सह श्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य श्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र श्राम्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य श्रा-तृभिरभिहतो रोह्रयमाणो मातुः समीपमुपा-गच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोह्रयमाणमुवाच । किं रोदिषि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो

मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽ सीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां पुनरु-वाच । नापराध्यामि किंचित् । नावेक्षे हवींपि नाविहह इति ॥ ६ ॥ तच्छत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिदींर्घसत्रमुपास्ते ॥ ७ ॥ स तया कुद्ध्या तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति । हिंने

3

The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS.: two Nepālī MSS. Ñ1, Ñ2; one Bangālī MS. B5; and one Malayālam MS. M5. On the other hand, the 14 MSS. mentioned below, misch-codices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes: K5.6, Dr1-r4 (-Dr), D8-14 and G7. The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above.]

1 In G1, 1-44 and the words तसुपाध्याय: of 45 are lost on a missing folio (7). K1 S (G1 missing; G2 om.; T2 G3 with prefixed श्री) स्त:; K3.4 Ñ1 V1 B (except B4) D सोतिर°. — Dn2 D2.6.7 G2-5 M1.2 पारीक्षित:; D5 परी°. G3-5 om. दुरु°. G2.4-6 om. उप. K2 उपातिष्ठन् (for उपासे). After °स्ते, B1-3 Da D2.5 S (except M1.3; G1 missing) Cd ins. स्म; of. 7. — After तस्य, K4 ins. च; Ñ1 M1 आसन्. After त्रय:, D1 B5 ins. बभुद्य:; D2.4 आसन् (see Ñ1 M1 above); of. 19. T1 G2.4.5 हार° (for श्रत°). B1-3 transp. उम° and भीम°. Before इति, K1 T2 G3 M ins. च.

2 G1 missing. — Ko Ñ1 Ge M1 तम्र चाभ्या(Ko M1 °भ्य)गच्छत्; K1 तम्राभिग"; K1 D2 तम्र चाभ्या(D2 आ)गमत्; V1 तन्नातींभ्याग"; B Da D5-7 अभ्याग"; Dn D1.8.4 आग" (for तम्न श्वाभ्यागच्छत्). T1 G2.4.5 श्वाभ्या (G2.4 °भ्य)गात्. After श्वा, T2 G3 M2-5 ins. कश्चिद्.

— Ko.1 Ñ V1 B4 Dn (except Dn2) D1 T1 G2.4.5 M1.2.4 om. स. After स, K1 ins. तत्र. Kom 'स्य स आतृ'. T1 G2.4-6 om. अभि-. V1 मातुः सकाशमग'. B5 G3 M1-4 अग'; D2 अगमत्; G2 M5 आग'; G6 अभ्याग' (for उपागच्छत्).

3 Gimissing. — Biअपृच्छत् (for उवाच). — Ko.4 किं करोपि; K3 B (except B5) किं रोपि (Bim as in text). — G3 om. from केना up to end of 3.

4 Gi missing. — For 4 and 5, Gs subst. न किमिप मया कृतमिति. — K2 om. स. G2 अवीचत् (for प्रस्यु*). — D2 om. from जनमे up to *हवाच(6). Ti om. from आत" up to खिल्वा (46). K3 om. अभि-.

5 D2 T1 om. 5; G1 missing. For G3, cf. v. l. 4. — D5 'राघ: कृत: (for 'राज्हें).

6 D_2 om. up to उवाच; T_1 om. 6; G_1 missing. — $\tilde{N}_1$ D_5 स तां मातरं प्रस्यु°. — $K_{1.4}$ $\tilde{N}_1$ ° वेक्षेहं ह°. K_4 T_2 न चावलीढ इति; B_4 नावलिहामीति; D_2 न चाव°; G_4 (G_4 —6 om. च); M_4 न चावलीढमिति ($M_{1.5}$ om. च).

7 T1 om. 7; G1 missing. — Before तच्छु°, B2 ins. स; B1 सा. G2.4-6 M1 om. तच्छुत्वा. B4 om. तस्य. D2 M (except M1) om. तस्य माता. B2 तन्मा°; G3 सा (for तस्य माता). N (except K D2.5) T2 G2.4-6 °त्र दु:खार्ता. B4 (m as in text) T2 G3.6 M2-5 आग°; D2 M1 आगमत; G2.4.5 आग° (for उपाग°). K4 D1 om. यत्र स. K2 D3.6.7 T2 G6 M5 om. स. K0.3 असी; D5 राजा (for स). After °जय:, B4 ins. पारिश्वित:. After 7, G (G1 missing) ins. स्म (cf. 1 and v. l.).

8 Ti om. 8; Gi missing. - M (except Mi),

C. 1. 669 B. 1. 3. 8 K. 1. 3. 8

किमर्थमभिहत इति । यसाचायमभिहतोऽनपकारी तसाददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति ॥ ८ ॥ स जन-मेजय एवम्रुक्तो देवशुन्या सरमया दृढं संभ्रान्तो विषण्णश्चासीत् ॥ ९ ॥

स तिसन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरो-हितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोद्यो मे पाप-कृत्यां शमयेदिति ॥ १०॥ स कदाचिन्मृगयां यातः पारिक्षितो जनमेजयः किस्मिश्चित्स्वविषयोदेशे आश्रममपत्र्यत् ॥ ११॥ तत्र किश्चिदिपरासांचके श्रुतश्रवा नाम । तस्याभिमतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा

omitting स at the beginning, read it before तथी.

— K2.4 Da यन् (for अयं). D2-4 सस (for मे). B4
om. किंचित्. M1.3 transp. न and किंचित्. — After
'राध्यति, K1 Ñ2 V1 B (except B4) Dn D1.8.4.6 ins.:
नावेक्षते हवींपि नावलेडि (B2.3 वलीड इति). — After
(the first) इति, V1 Dn D2.4m.6.6 S (T1 om.; G1
missing) ins.:

192* न किंचिदुक्तवन्तस्ते। सा तानुवाच।

[Dim G2.1-6 'वतस्तानाह सरमा. D5 om. ते । सा. - T2 G3 M तान्पुनरुवाच.]

— K2 यसारविभि°; K4 °सारवयायमभि°; Ñ1 V1 D G6 °साद्यमभि° (D2 as in text; D5 °सारवयाभि°); B4 (m as in text) यतोयमभि°; G2.4.5 °सादिभि°. K4 B4 G (G1 missing) M ना(M3.4 न)पराधी (B4m कारी); D4 नाप° (for 5नपकारी). G2 तसादृष्टं; G3 °सादिभिनं.

9 Tiom. 9; Gimissing. — Ki Ñ Vi B (except B4) Dom. स. Ñ3 Vi Bi D (except Da D2.5) G6 भूझं (for इंड). D8.7 संतर्श (for संआ).

10 T1 om. 10; G1 missing. D5 om. 10—11.
— Ko D3.4 om. स. G2-5 M हस्तिन°. Ko T2 अभ्ये°; K1 समे° (for प्रत्ये°). K1 D2 Dn D1.3.4 अन्विष्यमाण:; K3 अभिगच्छ°; G2 भानं. M (except M1) चिंताम् (for यक्षम्). G2.3 संशम°; G4-5 नाश° (for शम°).

11 D: T1 om. 11; G1 missing. K1 V1 Dn D1.2 S (T1 om.; G1 missing) गत: (for यात:). Dn2 D0.7 G2-5 M (except M5) पारीक्षि. K1 N2 V1 B D (except D2: D5 om.) 'विषये (for 'विषयो'). G2.3 आगच्छत् (for अपश्यत्).

12 Ti om. 12; Gi missing. — Ki reads आसाँ after (the first) नाम. Gr.s तत्र च निवेशयांचके श्रुत

नाम ॥ १२ ॥ तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारिक्षितः पारोहित्याय ववे ॥ १३ ॥ स नमस्कृत्य तमृपिम्रवाच । भगवन्नयं तव पुत्रो मम
पुरोहितोऽस्त्वित ॥ १४ ॥ स एवम्रक्तः प्रत्युवाच ।
भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सप्या जातः। महातपस्वी
स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुकं पीतवत्यास्तस्याः कुश्रो संदृद्धः । समर्थोऽयं भवतः
सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् ।
अस्य त्वेकमुपांशुव्रतम् । यदेनं कश्चिद्वाद्यणः
कंचिदर्थमभियाचेत्तं तस्य द्याद्यम् । यदेत-

नाम कश्चिद्दिः. — Ñi Di Mi तस्याभि(Di °पि)हि(Mi °रं)तः; Dn Di.s.4.6.7 तस्य तपस्यभिरतः. Ki पुत्र आसीत्; M (except Mi) °त्रश्चास्ते. After 12, Bi Ti G (Gi missing) M2-4 ins.: तपोभि: संमृ(G2.3 °द्य)तः (Ti Gi M2-4 °तं).

13 T1 om. 13; G1 missing. — D2.6.7 om. तं. G2.3 पुत्रसुष(G2 °पा)गस्य. Ñ1 T2 om. पारि. Dn D2.5-7 G2-5 M (except M5) पारि.

14 T1 om. 14; G1 missing — K1.2 T2 M2.4.5 om. स. — D1 G3 om. अयं. G2 om. अयं तव. B4 भवतु (for अस्त).

15 Ti om. 15; Gi missing. — Gi om. H. After °वाच, B (Ba before °वाच) D (except D2) ins. जनमेजयं. Ko.1.3 भी राजन जन°; G2.8 भी भी जन°. K1.4 G1-6 om. अयं. K3 भार्यायां; D2.5 सर्विण्यां (for सप्यी). — K2 G (G1 missing) 'तपा: (for 'तपस्वी). °संयुनो (for °संपन्नो). Bs om. सत्तपोवीर्यसं . V1 Ds. 4 G2 महत्तपो- (for मत्तपो-). Ko.2-1 -संभृतं; K1 Ñ V1 B4 D (except Dn1, n2 D2.5) संभू"; G2.3 संपद्मी (for -संभृतो). T2 G4-6 M झुक्कं; G2 °क्क: (for झुक्रं). G4-6 पियंत्या: (for पीतवत्या:). S (Ti om.; Gi missing) संप्या: (for तस्या:). Ka Ña Ds-4 T2 संभूत:; B वृत्त: (Bam "भूत:; Ba "भृत:; Bam as in text); Dn Dr. 8.4 जात: (for संबृद्ध:). - Ki transp. सर्वी: and पापकृत्या:. After शमयितं, Ma. 4 ins. शक्त: and om. from अन्त up to भुक्तो (16). 🕓 शमयितुं महत्तरेण देवकृत्येन. — Before अस्य, Tains. अपि च. Ga om. अस्य. Ta Ga. 1-6 Ma. 6 अस्य वे विद्यते त्वेक"; M_1 अपि चास्यास्येक". $D_{8.4}$ °शुमहावर्त. — Ds.4 S (T1 M2.4 om.; G1 missing) यद्येनं. Bi. 5 'नं य: कश्चि'. Gi-6 om. ब्राह्मण:. Ks. 1 Da1

दुत्सहसे ततो नयखैनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्य-तीति ॥ १६ ॥

स तं प्रोहितम्पादायोपायूनो आवनुवाच । मयायं वृत उपाध्यायः । यद्यं ब्र्यात्तत्कार्यमविचा-रयद्भिरिति ॥ १७ ॥ तेनैवमुक्ता श्रातरत्तस्य तथा चकुः । स तथा भ्रादन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्र-तस्थे । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतसिन्नन्तरे कश्चिद्दपिधींम्यो नामायोदः। तस्य

Ds. 6 T2 किंचिदथे; Bs G2 कश्चि. Ko. 1 B4 D2 G2-5 "याचते; Ks. 1 B2 G6 M1 "याचेत (for "याचेत्). Ñ2 B4.5 Dn D1 G2. s om. तं. B2 D5 T2 G4-6 तत् (see below); M1.5 तत: (for तं). G4-6 Ms transp. तं (G4-6 तत्; see above) and तसी. — Before यद्येत°, D2-4 ins. मयैतदक्तं. Ta G (G1 missing) M1.3.5 यद्येतत्सहसि (T2 'से). Before ततो, D: ins. यद्येतत्संपादयसि. T2 G3 इतो (for ततो).

16 Trom. 16; Grmissing. — Ma. 4 om. तेनवमुक्ती (cf. v. l. 15). D2. 3 तेनेद्म". — Before तथा, Dn D1. 5-7 ins. तत्. Bi (m as in text). 5 क(Bs च)रिष्यामीति.

17 T1 om. 17; G1 missing. — After a, T2 ins. पुत्रं. Da D1-3 'दायोपनु'; G2.3 'दाय निवृ'; Cd as in text. - K4 आनीत (for चूत). M (except M1) transp. अयं and बृत:. — Da. 3 om. अविचारयद्भि:. Ba (m as in text). 5 विचार्यमिति. Ko.3 ins. भविदः before, K1.4 N2 B (B4 marg.) Da D1, 2, 6, 7 after, अविचारयद्भिः; on the other hand after the latter, M (except M1) ins. युष्माभि:.

18 T1 om. 18; G1 missing. — G2.3.6 M ins. त्रय: before, and ते after, तस्य (M1 om. ते). Ks Ds अस्य (for तहा). — Bi (m as in text) Gi. 5 om. स. After तथा, G_{4-6} ins. तानू. B_3 "न्समुद्दिश्य. V_1 संप्रतस्थे; B_4 अभिन्न"; Т2 प्रतिन्न". K3 D1-4.6.7 G2-5 om. -प्र-. — D8 M1 om. च. D5 निजवशे; T2 G2.3 M3.5 स्वव'; G6 M2 स्वांशे; M4 स्ववं (for वशे).

19 T1 om. 19; G1 missing. — De. 7 अवसरे (for अन्तरे). M1 om. कश्चिद्दपिर. K1.4 Ñ V1 B D (except $\mathbf{D}_1$; for $\mathbf{D}_2$ see below) नामापोदः; $\mathbf{T}_2$ $\mathbf{G}_2$.३ ँमायातः; $\mathbf{G}_6$ 'मायोनिज:; Nilp Cd as in text. % Dev: अयोददिति वा पाठः। अयोमया दंता अस्येति। 🕸 📭 नामापोदस्यापत्यंः Ta Ga. в M (except M1) ins. d- before ту. Вы ins. शिष्यास्त्रयो बभूबुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्वेति ॥ १९ ॥ स एकं शिष्यमारुणि पाश्चाल्यं प्रेपयामास । गच्छ केदा-रखण्डं बधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाश्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धं नाशक्रोत् ॥ २१ ॥ स क्विश्यमानोऽपश्यद्वपायम् । भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने तिसासददकं तस्थौ ॥ २३ ॥ ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्या-

नपृच्छत् । क आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥२४॥ 🖁 🚉

च after "मन्य:. Di S (Ti om.; Gi missing) क्लि पांचालो (M 'ह्यो). Di M वै'; T2 G4-0 वै'; G2.3 बैहव: (for बेद:). Ki. 2 N 1 D2-4 T2 G4-5 M1 om. च; cf. 1.

20 Tiom. 20; Gimissing. -- Mi पुत्रं (for शिष्यं). Bi ins. आह्रय after 'दयम्. S (Ti om.; Gi missing) ंणिपांचारूं (G2 'लिं; M 'ल्यं). — Before गच्छ, K3 ins. वत्स; T2 G2. 3. 8 भो; M भो आरुणिपांचाल्य. B1. 4 M1. 2. 5 ins. इप- before बधा. Bim बध्यतामिति.

21 Tiom. 21; Gimissing. — Kaom. up to 'खण्डं. Dni D3 M2 om. स. Mi transp. स उपा and संदि . S (T1 om. ; G1 missing) "णिपांचारू: (M "ह्य:). K1 V1 B4 D7 G4-6 M om. तत्. K1 om. बद्धं. B1 m. 4 D1.6.7 T2 G2-5 M (except M1.2) बंधुं. N °शकत् (K Ds as in text; D2-1 अशकः) (for नाश°).

22 T1 om. 22; G1 missing. - K (except K1) D3. 4. 6. 7 M1. 3. 5 संक्षिड्य" (for स क्विं). K1 नापश्यत्तपाय (sic); K2 अधाचितयदुपायं पश्यत्; K3 [5]चितयदु°; K_{4} [s]चिंतयद्भुपायं नापश्यत्; T_{2} $G_{2,\,3,\,6}$ M_{2-5} गतिम-पर्यत्; Gi.s [s]भविकिचित् (for Sपश्यद्वपायं). Ñi M1 om. उपायम्. — Ge ins. तावत् before करिं. G4-6 om. इति.

23 Ti om. 23; Gi missing. — Ka transp. संवि and केदा". — After "याने, Ñ Bs. 5 D2-1 M3 ins. च; B1 Da तु; B3 तथा; Dn D1.6.7 M5 च तथा.

24 Trom. 24; Gr missing. — Kr तत्र (for ततः). Ni ins. स before, G2-5 M2.4 after, कदाचित्. After °ध्यायः, G+-६ ius. तस्मिश्चनायाते. K1 भायतो ; K3 'यादौ; $\tilde{N}_1$ $G_{4.5}$ 'यातो; $\tilde{N}_2$ V_1 B D 'पोदो; T_2 स; G_3 'योथ; G_6 'योद- (for आयोदो); cf. v. l. 19. Bi Da. 4 T2 Gi-6 शिष्यावपृ . — K. S (T1 om.; G1 missing) "णिपांचालो (K. M 'eal).

C. 1. 690 B. 1. 3. 26 K. 1. 3. 20 ते प्रत्यूचुः । भगवतैव प्रेपितो गुच्छ केदारखण्डं वधानेति ॥ २५ ॥ स एवमुक्तस्ताञ्चिष्यान्प्रत्यु-वाच । तसात्सर्वे तत्र गच्छामो यत्र स इति ॥ २६ स तत्र गत्वा तस्याद्वानाय शब्दं चकार । भो आरुणे पाश्चाल्य कासि । वत्सेहीति ॥ २७ ॥ स तच्छुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तसात्केदारखण्डात्सहसो-त्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनम् । अयम-स्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धं

25 T1 om. 25; G1 missing. — B4 (m as in text). 5 D3-5 T2 G1-6 तो (for ते); of. v. l. 24. After ते, Ñ V1 B1.2.4 m D (except D2-6) ins. तं. B4.5 D5 T2 G1-6 °त्यूचतु:; D2.4 प्रोचतु: (for प्रस्यू °). — K1.4 Ñ D (except D2-4) भगवंस्त्ययेव प्रे °. S (G1 missing) om. गरह. B4 ins. उप- before क्या °.

26 T1 om. 26; G1 missing. — K2 G4-6 M2.4 om. स. M (except M1) om. शिट्यान्. B4 (m as in text). 5 D3 G4-6 तो शिट्यो (for तान्शिट्यान्); cf. v. l. 24, 25. — D2.4 om. तम्र. K1 B4 Dn D1.6.7 T2 G8-6 transp. सर्वे and तम्र. After °च्छामो, B4 ins. वयं. Before इति, K1.3 Ñ2 V1 B D (except D2-4) ins. गत.

27 T1 om. 27; G1 missing. — Da1 M1 om. स. T2 G1 om. स तत्र. K2 D2-1 G2.3.6.6 M (except M1) om. तत्र. T2 तत्र; G6 तत्र हि (for तस्य). — S (T1 om.; G1 missing) "िर्णाचाल (M "ल्य).

28 T1 om. 28; G1 missing. — K8 B3 Dn3 D5 G4-6 om. H. S (except M1; T1 om.; G1 missing) °िणपांचाल: (M2-5 "हय:) (for आरुणि:). 🛮 🗗 🕮 सहस्रो-हाल्योत्थाय. Ko. 3 Bi om. तं. Bs G3-6 M1 om. उपाध्यायं. T: अथ धौम्यं (for तमुपाध्यायं). — Ms om. from चैनं to सहसा. - Ks om. अयं. Ts G (G1 missing) Ms-4 अहं (for अयं). K2.3 'सिन्; T3 G6 'सात् (for असि). K2.3 T2 Ge M1 om. अत्र. T2 Ge "खंडात् (for 'खण्डे). D_5 om. अवार $^\circ$. Ko.4 V1 D_4 m अधार $^\circ$; $\tilde{N}_2$ अवधार $^\circ$ (for अवार"). Ñi G2-5 M (except M5) om. सं- (of संरो°). 105 संदि°; Т॰ प्रवि°; पि॰-5 संप्रवि° (for संविष्टो). After 'च्छटदं, Ñ Vı Ds ins. च. Тः समश्रुसीव (sic) (for अस्वै°). Ga.s transp. एव and सह°. अवदाल्य; K_4 अवदा $^\circ$ (for विदार्य). — K_1 om. from विदार्थ up to भवान (29). — K2.4 Ñ2 V1 Da D2.5-7 T2 G2.4-8 भगवंतं (for भवन्तं). — G4 om. from तदिभि up to "यों स्थित: (29). — D_{2-4} "वादयामि. N_{10} om. भग . संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वेव सहसा विदार्थ केदा-रखण्डं भवन्तम्रपस्थितः । तद्दिभवाद्ये भगवन्तम् । आज्ञापयतु भवान् । किं करवाणीति ॥ २८ ॥ तम्र-पाध्यायोऽब्रवीत् । यसाद्भवानकेदारखण्डमवदा-योत्थितस्तसाद्भवानुदालक एव नाम्ना भविष्यतीति ॥ २९ ॥ स उपाध्यायेनानुगृहीतः । यसान्त्रया मद्भचोऽनुष्टितं तसाच्छ्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्नाणीति

Ke. 4 B3-5 Dat T2 G3 भवंतं; D2.5 "गवन्; D3.4 वान् (for भगं°). — K2 V1 B3 D5 भगवान्; D4 "गवन् (for भवान्). D6.7 "ज्ञापय भगवन्. — Ñ2 V1 B4m Dn कं (for किं). After किं, Ñ2 V1 B D (except D2-4.5.7) ins. अर्थ (B1 अहं; B1m अर्थ). B4 (m as in text) करोमि (for करवाणि).

29 Tiom. 29; Gi missing. Kiom. up to भवान; Gi up to 'थोहिशत: (of. v. l. 28). — Ñi Vi Dn Do. t स एवमुक्तः (for तं). After तं, Di ins. स एवं. N (except K2-4 Ñi B4 D2-4; Ki om.) प्रत्युवाच (for अववीत्). — Do. t यस् (for यसात्). Ki ह्दं (for the first भवान्). Before केदा', Ko. 2. 4 D2. 4 ins. इसं; Ñi हित; B1 इदं. After 'खण्डं, B1 ins. सहसा. Ko. 3. 4 'दाल्य; Ñ Vi B D (except D2) G2 M (except M1) विदा' (for अवदार्थ). Ki अवदार्थल्योल्थं (sio). Do. t तम् (for तस्मात्). Ñi Vi B (except B4) D (except D2-5; for D1 see below) omitting भवान् before उदालक:, road it after नाम्ना. D1 Gs om. (the second) भवान्. Ki D6. t om. एव. K (except K1) B1 D2-4 T2 अस्त; Ñi Mi अस्ति; G (Gi missing) M2-5 भवतु (for भविष्यति).

30 T1 om. 30; G1 missing. D1 (hapl.) om. from अपा° up to "मुक्त (31). — K3 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-4) om. स. — After यसात, K4 Ñ B D (except D2-4; D1 om.) ins. स. N (except K D2-4; D1 om.) महस्यनं (for महस्य:). Ñ2 एवास्स्य (for अवास्स्य). Ñ1 V1 B (except B4) Dn D2-5 T2 G (G1 missing) om. (the first) हित; cf. 77. — D5 G4-6 om. (the first) स. K0.4 D2-4 T2 M2-5 om. ते; G2.8 M1 om. स ते. K1.3 Da D5 G2.3 om. (the second) स. M2.5 om. धर्म- K2 G2.8 M2-5 om. (the last) हति. M1 स (for हति).

॥ ३० ॥ स एवम्रुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम ॥ ३१ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्योपमन्यु-र्नाम ॥ ३२ ॥ तम्रुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोप-मन्यो गा रक्षस्त्रेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनाद-रक्षद्भाः । स चाहनि गा रिक्षत्वा दिवसक्षयेऽभ्याग्-म्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्रके ॥ ३४ ॥ तम्रु-पाध्यायः पीवानमपत्रयत् । उवाच चैनम् । वत्सोप-मन्यो केन वृत्तं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति॥३५॥

31 Tr om. 31; Gr missing. — Dr om. स एवमुक्त (cf. v. l. 30). — Ñ2 B2 Da D3 om. स. K3 transp. स and एवमु. D2-4 स्व- (for हुएं). G4.0 हुए।न्देशान्. — After 31, B1.3.1 ins. ह; K0.4 D2-4 एतस्येषा परीक्षा आहणे: (D2 om. आ°).

32 T1 om. 32; G1 missing. — G1-6 om. शिष्य: after °पर:; G1.5 read it after °योदस्य, G6 after घोष्ठयस. Ñ2 D2-1 तथा (for तस्य). K1.2.4 Ñ V1 B Da D6.7 G2 आपोद °; D2-4 T2 उपाध्याय ° (for आयोद °). Dn D1 आपोदघो °; G2.6 M (except M5) °योदघो °. V1 om. घोष्ठयस्य. G2.3 om. नाम.

33 T1 om. 33; G1 missing. — After $\dot{\mathbf{\tau}}$, K1 $\tilde{N}_2$ B D (except D2-1) ins. $\mathbf{\tau}$. — $\tilde{N}_2$ V1 B (except B5) Da D5. 6 G4. 5 M1. 5 $\mathbf{\tau}$ 87 (for $\mathbf{\tau}$ 87 $\mathbf{\tau}$).

34 T1 om. 34; G1 missing. — D6 om. (the first) स. — V1 सर्वदा; B4 M1 सदा (for स च). Ñ1 B3 D2-4 T2 G (G1 missing) M2.4.5 om. सा. M1.3 transp. सा and रक्षि. After °क्ष्मे, K1 Ñ2 B D (except D2-4) ins. गुरुगृहं. Ñ2 B D (except D2-4) आग; T2 G2.6 M स्वाग (for अभ्याग).

35 T1 om. 35; G1 missing. — K2 प्रीत्या नमस्यंतं (for पीवानमप्रयत्). Before अपर्यत्, M1.5 ins. एव. D5 ह्यू; G2.3 प्रयते स्म; G4-6 एव ह्यू (for अप्रयत्). — D5 शिष्यं (for चैनं). G4-6 om. चैनं. — V1 om. वरसोपं. K4 कां नु (for केन). G4.5 transp. केन वृत्तिं करूपं and पीवानसि. K0 ins. परि- before करूपं. T2 G6 om. पीवानसि. G4.5 om. हढमिति. K0.2 D2-5 हढतरिमं; V1 हढोसीति; B4 भूशिमं.

36 Trom. 36; Gr missing. — Dasom. स. Mr ध्यायवचनं शुःवा प्रस्युं. Ds om. प्रति. — Ko (hapl.) om. from भैक्षेण up to 'वाच (37). Before भैक्षे', Kr Brsm Das Dn Dr. 5.7 ins. भी. The MSS. vary

स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति ।। ३६ ॥ तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भैक्षं नोषयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्तवा पुनररक्षद्वाः । रक्षित्वा चागम्य तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्रके ॥ ३८ ॥ तम्रुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोप-मन्यो सर्वमश्रेपतस्ते भेक्षं गृह्वामि । केनेदानीं वृक्तिं कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवम्रुक्त उपाध्यायेन प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि । हैं । उर्दे क्षे

between भेक्ष- and भेक्ष्य-, both here and below. G2.3 भेक्षयुत्ति. D5 om. वृत्ति "यामि.

37 T1 om. 37; G1 missing. K0 om. up to °वाच (of. v. 1. 36). — D6.7 तमुवाचोपाध्याय: (for तमु - वाच); of. v. 1. 41, 45. — Before ममा, T2 ins. निवेश गुरवेनुज्ञातो भंजीयादिति धर्म: तसात्. K1 Ñ2 V1 B D (except D2-1) मिथ (for मम). G2.3 निक्षितं (for मेक्षं). K1.2.1 D3-5 G2.3 °पभोक्तडयं. B (except B1) D5 om. इति (ins. in B3 marg.). — After 37, N (except K0.3 Ñ1) ins.:

193* स तथेत्युक्तवा भेक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेद्यत्। स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भेक्षमगृह्णात्।

[Ds om. स तथा. Ki Vi Bis Dn Di उक्त: (for उक्ता). Vi B(except Bi) Da 'ध्यायस्य (for 'ध्यायाय).]

38 T1 om. 38; G1 missing. — De. 7 om. तथेरयु°. K4 V1 कदाचित् (for तथेरयु°). K0-2 B1.3 Dn D1-4 उक्त: (for उक्तवा). — V1 om. from पुन° up to °क्षिरवा च. — Before रक्षि°, K1 Ñ2 B (except B4) D (except Dn D2-4) ins. अहनि; K4 ततः प्रभृति स. De. 7 भिक्षि° (for रक्षि′). After °क्षिरवा, K1 Ñ2 B D (except D2-4) ins. निशासुखे गुरुकुरुं (Ñ2 B2.4.5 D5 °गृहं), and om. च. T2 G (G1 missing) पुनराग° (G2.3 पुनरुपा°) (for चागम्य). M1 om. रक्षित्वा चा°. M1 पुनर् (for तथेव). K1 Ñ2 B D (except D2-4) गुरो: (for तथेवोपाध्यायस्य).

39 T1 om. 39; G1 missing. — G2.3 M (except M1) om. तथापि. K (except K1) T2 तथैव (for तथापि). B2 G4-6 om. अपि. K1 G6 अवोचत्: Ñ1 चैनमुवा°; V1 अवादीत्; T2 तथोवा° (for उवाच). — D6.7 om. सर्वे. V1 प्व (for अशेपतस्ते). — G2.3 om. इदानीं. — In G2, 39-45 are ins. in marg.

40 Ti om. 40; Gi missing. — After "मुक्त:, Ñ2 B (except B1) Da D5-7 ins. तं. Ki Ñ2 B D 'ध्यायं. C.1. 705 B.1.3. 41 K.1.3. 41 तेन वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४० ॥ तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैपा न्याय्या गुरुवृत्तिः । अन्ये-पामपि वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । छुब्धोऽ सीति ॥ ४१ ॥

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुन-रुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नम-श्रके ॥ ४२ ॥ तम्रुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनस्त्वाच । अहं ते सर्व भैक्षं गृह्णामि न चान्यचरसि। पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४३ ॥ स

V1 प्रोबाच (for प्रत्यु°). — G3-6 M (except M1) om. भग°. K3 D5 भगवंसे; Ñ1 B4 D3.4 भव°; D6 T2 M1 भवतो (for भग°). Before निवे°, V1 B2.4.6 S (T1 om.; G1 missing) ins. भेक्षं (also spelt °ह्यं). S (T1 om.; G1 missing) transp. निवे° and पूर्वं. Before अपरं, G6 ins. तुभ्यं; M1 मम. M5 परमं (for अपरं). After °परं, Ñ1 ins. भेक्ष्यं. — D2-4 om. इति.

41 Tr om. 41; Gr missing. — De. र तमुवाची-पाध्याय:; of. v. l. 37, 45. — D2-4.6.7 गुरुकुल्ख्र. — After भिष्, Ki Ñ2 VIB D ins. भैक्षोप(De. र ins. न्यृत्ति-)जीविनां. Before एवं, Ñ2 Dn Dr ins. इति. — G3.5 M1 om. इति.

42 T1 om. 42; G1 missing. — After 'स्युक्तवा, D2-1 ins. पुनर; G4.5 ता; G6 अन्येद्युरि. D2-1 S (except M1; T1 om.; G1 missing) transp. ना: and अरक्षन्. — Before रिक्ष', K2 ins. ना. K2 B4.5 D2-5 T2 G4-6 M2 om. च. K3 ना:; G2.3 अपि (for च). Ñ2 B4 G2.3 om. from उपा' up to 'गस्य. T2 G4-6 M om. उपाध्यायगृहं. Ko.1 'क्षित्वा च गा: पुनरुपावृत्य गृह'. D3.4 'गत्य (for आगस्य). Da2 M5 'ध्यायाग्रतः.

43 Ti om. 43; Gi missing. — Ko Ñi Bi. 2 Da Te G (Gi missing) M3-5 om. अपि. G2.8 om. एव. Bi अपश्यत् (for ह्यूर). Bi Dai Te Mi om. पुनर्. — Before अहं, K2 ins. ओ; K3 Ñe B D (except D2-5) वत्योपमन्यो (Bi चैनं ह्यूर). — Bi हंत वत्य; G2 हंत ते (for अहं ते). De तन् (for ते). S (except Mi; Gi missing) om. सर्वे. — Before पीवा°, G3 ins. त्वं. Ko. 1 De G6 पीवा (for वान्). Before असि, Ko Ñi ins. एव च; Ki. 2.4 De एव. After असि, Ñe Vi B D (except D2-1) ins. भूवं. — Ki करोपि (for कह्ए°). Ko. 8.4 De-4 om. हति.

44 Ti om. 44; Gi missing. — Ka Ba Dai om. स. Before उपा, Ki Ña Vi B D Ta ins. एवस्सर्स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४४ ॥ तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैतन्त्र्याय्यं पय उपयोक्तं भवतो मयान्तुज्ञात-मिति ॥ ४५ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रिक्षत्वा पुनरुपाध्याय-गृहानेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्रके ॥४६॥ तम्रु-पाध्यायः पीवानमेवापस्यत् । उवाच चैनम् । मैक्षं नाश्रासि न चान्यचरसि । पयो न पिबसि । पीवा-नसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४७॥ स एवमुक्त

(K1 B4 om. तं). -- T2 G2. 3. 8 M2. 5 om. भो. G4. 5 M1 ततः (for भो). T2 तासां; G6 तवा (for प्ता).

45 T1 om. 45. — G1 sets in again from प्रस्युवाच (cf. v. l. 1). — Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तमुवाचोपाध्याय:; cf. v. l. 37, 41. — T2 G3 नैवं; G2 M2-4 °व (for नैतन्). K (except K3) Ñ2 V1 D1-5 G1-3 °भोक्तुं. K1 तव; K4 Ñ1 D2-5 T2 G1.2 M भवता; D6 भग ° (for भव°). K1 Ñ V1 B D (except D2-4) G4-6 M1.3 नाभ्यनु °; G2.3 M2.4.5 न हानु ° (for -ननुज्ञा°).

46 T1 om. up to स्थित्वा (of. v. l. 4). — T2 उत्तवा (for प्रति°). After °ज्ञाय, M1 ins. ररक्ष. K1 G1-3 °ध्यायस्य (for °ध्याय-). G2.3 om. -गृहाने°. K (except K4) Ñ2 B4.5 D (except Dn D6.7) T2 G1.4-6 M -गृहं (for गृहान्). K2 D2-1 आगत्य; T2 आगस्य; G1.4-6 M आसाध (for एस्य).

47 Ñ2 तत: पुनर् (for तं). Before पीवा°, T G4-6 M1 ins. तथा. All MSS. except K Ñ1 B1 D2-4 T2 G1 M1 ह्यूर (for अपश्यत्). — All MSS. except K Ñ1 B4 D2-4 G1.3 M1 om. चैनं. Before भेंक्षं, N (except K Ñ1 B4 D2-4) G1 ins. वस्तोपमन्यो; G2.3 M (except M1) स्वं. D5 न भिक्षामक्षा°; T2 न तक्किमक्षा° (for भेंक्षं ना°). B5 om. पयो न पि°. T G4-6 transp. पय: and न. — Before पीवा°, K2 D2-4 ins. तथापि. T1 G4.5 om. पीवानसि. K (except K2) पीवा (for पीवान्). After पीवान्, K Ñ1 G2.3 M1 ins. एव च (K2 G2.3 M1 om. च). After असि, K1 Ñ2 V1 B D (except D2-4) ins. अट्टां. — After केन, K1 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D1-4) ins. इदानीं. D2-4 G2 om. इति.

48 T2 om. स एव°. T2 तं (for उपा°). K1 transp. उपा° and प्रत्यु°. — D5 S बत्सानां बदनाश्युतं (for भो:). After 'बामि, T2 G1.5 ins. इति. K1 om. इमे. K3 D5 T1 G1.4-6 M यदिमे (M1 om. मे); D2-4 य इमे; T2 G2

उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिवामि यमिमे वत्सा मातृणां स्तनं पिवन्त उद्गिरन्तीति ॥ ४८ ॥ तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वद्नुकम्पया गुण-वन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनम्रुद्गिरन्ति । तदेवमपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवान्न पातुमईतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् । तथा प्रतिपिद्धो भेक्षं नाश्राति न चान्यचरति ।

त इमे; G3 इमे (for यमिमे). M1 om. वृत्सा. K2-4 B4 D1.2 T2 स्तनात्; Ñ2 V1 B1-3 D (for D1.2 see above) G1.4 °नान्; T1 G2.3.5 M °नानि. D3.4.6 (before corr.). र T1 पिखंति (for °बन्त:). Before उद्धि, T2 G1-8 M (except M1) ins. फेनं. N (except Ñ1 B4) T1 G4-6 om. इति.

49 K2 (hapl.) om. up to 'दिरन्ति. Bi transp. तं and इपा. Ti Gi. + 6 Mi read बहसा: after एते, omitting it after 'वन्तो. Ta om. गुण' वत्सा: before प्रभू°; ins. गुज after फेनं. Bs D2-4 T G1.2 प्रभूतं (for प्रभू"). Ti Ga. 5 om. फेलं. After "रन्ति, Ti Gi. 2. 4. 5 ins. इति. — N (except Ko.2-4 Ñ1) एपां (for एवं). Before अपि, M (except M1) ins. वर्तमान: (see below). Ka Gi om. अपि. Ka गते (for अपि). Before वत्सा°, Ko.s ins. सर्व-; Ts च. After 'स्सानां, Ks ins. अपि. Ks वृत्युपरोधे (om. करोब्येवं); T2 Ge Ms प्रत्युप°; G2 उप°; G3 °परोधकं (for बृत्यु°). M2-4 एव (for एवं). M (except M1) om. वर्त (see above). M1 ins. इति after भान:. M1 om. from फेनमवि up to end of 49. — T1 G4-6 om. अपि भवान्. Ko.1 transp. भवान् and न. Ta Ga. 3 M (M1 om.) trausp. न and पातुं. After न, Tr Ga-e ins. एव. Ds.o Tr G (except Gr) अहेसि. Ko.4 D (except D1) om. इति.

50 T1 G1.2.4.8 om. स. M1 पुन: (for स). After तथा, Ko.4 ins. एव. Ñ2 V1 B (B4 marg.) D (for D2-4 see below) 'श्रुत्य; D2-4 M1 उत्तवा (for प्रति'). B4 (orig.) 'रस्थः; G1 'रस्तथा (for 'रस्ता). T1 G4 6 om. ता. K1 om. ता गा. After गा:, G2.3 M2-5 ins. च. N (except K Ñ1 D2-4) M1 पुनररश्रद्धाः (B4 marg.; D1 cont. निराहारः)(for निरा'-'रश्नत्). — D3 om. from तथा प्रति' up to end of 51. — K3 B4 M6 om. तथा. M1 om. तथा प्रति'. G4.5 'पेथे; M3 'कुद्धो (for 'पिद्धो). Before भेक्षं, D8.4 ins. असी. — K4 T1 G4-6 transp.

पयो न पिवति । फेनं नोपयुक्ते ॥ ५० ॥ स कदा-चिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स तैरर्कपत्रैभिक्षतैः क्षारकटूष्णविपाकिभिश्रक्षुष्युपहतो ऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चक्कम्यमाणः कूपेऽ पतत् ॥ ५२ ॥

पय: and न. — After फेनं, K1 ins. च; B1 अपि. G4.5 transp. फेनं and न. K1.2.4 N2 D1.1.5.7 G2.3 नोपभुंके. 51 D2 om. 51 (of. v. l. 50). T1 G4-6 'रण्येषु. G4.5 'पर्णान (for 'पत्राणि).

52 G4-8 'पर्णै: (for 'पन्ने:). Ko. 3.4 B5 D5 om, भक्षि°. K_1 क्षारतिक्तकटूरणरूक्षतीक्ष्णवि°; $\tilde{N}_2$ V_1 B_3 (m as in text) °टुम्छतीक्ष्णविपाकै: (V1 with तिक्त- ins. before क्षार-); B1.2 'टूब्लविपाकै:; B4 'दुतावि' (m पाकै:); B6 $^{\circ}$ ट्टाम्लविपाकेश्च; ^{Da} ^{Dn} $^{\mathrm{Dr. 6.7}}$ क्षारतिक्तकटुरूक्षेस्तीक्ष्ण-विपाकै:; D2-1 'दुतिकवि'; D5 ins. -तीक्ष्ण- before -विपा'; T G1.4.5 M "दुकोच्ण" (M5 "दुकोच्णविपाकिरन्त:); G2.8 $^{\circ}$ दुकोप्णवारिभिः; $^{\circ}$ G $^{\circ}$ दुतीक्ष्णोप्णविपाकाञ्च. $^{\circ}$ D $^{\circ}$ T $^{\circ}$ G $^{\circ}$ L, 5 चक्षपा; G2.3 'क्षर् (for 'क्षपि). N B3.4 Da De Ge M2.8 "हते; D₂-4.1 अप°; D5 M5 अपहते; G1.5 अभ्युप°; M1 अभिइते (for उपहतो). N (except K 🕅 12-5) बभूव (forsभवत्). — Before सोडन्धों, Ba D (except Di-s) M4.5 ins. तत:. V1 B (except B3) om. सोऽन्घोऽपि and instead ins. तत्र (Bs तत्; Bsm तत्र; Bsm ततः No तत्र (for स:). Ba Da-s चंक्रम°. Before कृषे, B4 ins. इतस्तत:. N (except K Ni D2-1) पपात (Ba marg.; orig. as in text); G2.3 पति सा (for **Sq**aa).

53 Bs om. अथ. Bs (mas in text) तथा च (for अथ). After भारति, Ki Ne Vi B (Bs after ध्याय:) D (except Ds) ins. सूर्ये चास्ताचलावलंकिति (Vi Be.s De-s.s. om. च); Ge.s ins. स. Ds Te Gs शिर्य (for ध्यान्). Ki अववीत्; Mi चोद्यत् (for अवोचत्). — Ke.s Ñe Vi Dn De-s ins. after अवोचत्: Ki, after 53:

194* नायास्युपमन्युः।त ऊचुः।वनं गतो गा रक्षितुमिति। तानाह उपाध्यायः।

— K4 cont.: उपमन्यु: प्रेपित:. — B4 T2 om. स. K3 D2-4 T1 G4-6 om. स नियतं. M1 नृतं (for निय°).

C. 1.718 B. 1.3.53 K. 1.8.53

स एवमुक्त्वा गत्वारण्यम्रपमन्योराह्वानं चके । भो उपमन्यो कासि । वत्संहीति ॥ ५४ ॥ स तदाह्वा-नम्रपाध्यायाच्छ्रत्वा प्रत्युवाचोचैः । अयमस्मि भो उपाध्याय क्षेपे पतित इति ॥ ५५ ॥ तम्रपाध्यायः प्रत्युवाच । अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्मि । अतः क्षेपे पतित इति ॥ ५७ ॥ तम्रपाध्यायः प्रत्यु-वाच । अश्विनौ स्तुहि । तो त्वां चक्षुष्मन्तं

— G1-6 M1 om. ततो. K3 नागत:; T1 ैच्छत् (for ैगच्छति). After ैच्छति, K3 B5 D3 G2 ins. इति. G1.3 om. चिरगतश्चेति. K2 Ñ V1 B3 D (except Da D5) T1 G5.6 चिरं (for चिरं-). Dn D1.6.7 om. गतश्च. B3 om. च. T1 G1.6 M तु (for च). Before इति, Da ins. अन्विच्य; Dn D2.6.7 ततोन्वेच्य. After 53, K0 ins. अन्विच्यतामितश्चेतश्चेति, while K4 ins. a passage given above (q. v.).

54 Ñ2 V1 B (except B1) D (except D2-5) om. स. After "मुत्तवा, K1 Ñ2 V1 B (except B1) D (except D5) ins. शिर्ध: सार्ध (D2-4 cont. अर्ण्य). K1 Ñ2 V1 B D (for D5 see below) transp. गरवा and अर्ण्यं. D5 G2.3 गरवारण्ये. Before उपमन्यो:, G1 3 M2-5 ins. उपाध्याय. T G1-6 M1 उपाध्याय: (for उपमन्यो:). N (except K Ñ1 B1 D2-5) तस्याद्वानाय शब्दं चकार (for उपमन्योराद्वानं च°). — T2 om. वरस. G1 om. णृह्न.

55 D₂₋₅ तथा° (for तदा°). T₁ G_{4.5} ° ह्वानात् (for द्वानमुपाध्यायान्). K₅ D₅ ° ध्यायस्य; B₄ ° ध्यायवचः (for ध्यायात्). Ñ₂ V₁ B_{1-3.5} D₄ D₅ D₄ D_{4.5.7} उपाध्यायवचनं (for तदाह्वानमुपाध्यायात्). G_{2.3} उप(G₃ ° पा)श्रुत्वा (for उपाध्यायाच्छुत्वा). — K₁ Ñ₁ D₂₋₅ T₂ M₃ अहम्; G₁ अयमहम् (for अयम्). N (except K Ñ₁ B₄ D_{1.5}) G_{1.4.5} अस्मन् (for अस्म). N (except K Ñ₁ B₄ D_{2.4.5}) T₂ om. भो उपाध्याय. After प्रतितः, N (except K Ñ₁ B₄ D_{2.4.5}) ins. अहम् (for K₃ see below); K₃ M₁ अस्म.

56 Before 56, Ds ins. स एचमुक्तवारण्ये. Ti Ge स (for तम्). — Ko. 2.4 D3. 5-7 Gi. 6 अस्मिन्; Ki Ñ2 B Da Dn Di स्वमस्मिन्; M2.4.5 अपि (for असि).

57 Before 57, Ko.2.3.1m ins. तत:. — After स, T G4-6 ins. च. D6 om. तं. K1 B Da Dn D1 उपाध्यायं; G2.8 तु (for तं). After तं, Ñ2 V1 ins. उपाध्यायं.

करिष्यतो देवभिषजाविति ॥ ५८ ॥ स एवम्रुक्त उपाध्यायेन स्तोतुं प्रचक्रमे देवाविश्वनौ वाग्मि-र्क्राग्मः ॥ ५९ ॥

प्र पूर्वगौ पूर्वजौ चित्रभानू
गिरा ता शंसामि तपनावननतौ ।
दिन्यौ सुपणौ विरजौ विमानाविश्वियनतौ स्वनानि विश्वा ॥ ६०
हिरण्मयौ शकुनी सांपरायौ

— B_{4} D_{6} मया भिक्षतानि । ततोऽस्मि (D_{6} °स्मिन्) (for भक्षयित्वा). T_{1} $G_{1.5}$ अंधोभू (G_{5} °म)वं (for अन्धीभूतो ऽस्मि). K_{0} B_{4} $D_{6.7}$ om. अस्मि. — B_{4} D_{6} om. अतः. $K_{0.4}$ D_{7} ततः (for अतः). B_{6} fore कूपे, K_{4} G_{6} ins. अस्मिन्; D_{7} संक्रममाणः; T_{2} G_{1-3} M_{2-5} चंक्रम्य($M_{2.4}$ °म)माणः. $K_{2.3}$ $\tilde{N}_{1}$ D_{2-5} $G_{4.5}$ M_{1} om. कूपे. K_{0} अस्मिन्; T_{1} अन्यस्मिन्; $G_{4.5}$ अस्मयस्मिन् (for कूपे). D_{6} ins. नि- before पतितः. After पतितः, B_{1} ins. अहम.

58 G1 स्तुतो (for तो). Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-5) read देवभिषजी after तो; T1 G4-6, after त्वां. M1 स्तुत्वा (for त्वां). K0.2.4 D2-5 करिच्येते; Ñ2 V1 B (except B4) D (for D2-5 see above) कतारी (for करि°).

59 T₂ G₁₋₆ M₁ 'ध्यायवचनेन (for 'ध्यायेन). Before स्तोतुं, N (except K Ñ₁ B₂ D₁₋₄) ins. उपमन्युरक्षिनी (D₅ cont. देवी). D₅ com. from स्तोतुं up to 'क्षिनी. K₁ Dn D_{1.7} Gs उप- (for प्र-). Before देवा', K₅ ins. उपमन्युरुवाच। ॐ. B_{1.5} Da D₅ transp. वास्भि: and ऋसि:. G_{1.5} com. ऋसि:.

60 [The text of the As'vin hymn (st. 60-70) is still highly uncertain, in part even quite unintelligible, the MSS being at this point all very corrupt.—One Devabodha MS. (Baroda 11372) incorporates the entire text of the hymn, in an extremely corrupt form; in the other Dev. MS. (Baroda 12928) the corresponding folios are missing. Since every word of the hymn has been commented on by Dev., it is possible to reconstruct the text of the entire hymn, as read by Dev., from the pratikas in the comm. Just for the text of this hymn, therefore, the readings of Cd have been cited only when they differ from those of the constituted text, and not also when the two texts agree as has

नासत्यदस्री सुनस्ती वैजयन्ती । शुक्रं वयन्ती तरसा सुवेमा-विभ व्ययन्तावसितं विवस्तत् ॥ ६१ प्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-ममुश्चतामश्चिनी सौभगाय । तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया

been done for those portions for which the text of Dev. is not known in its entirety.]

Before 60, K1 ins. ॐ अधिश्यां नमः; D2 G1.6 ॐ. — a) G2 om. प्र पूर्वगी. Da1 (hapl.) om. पूर्वगी. G3 transp. पूर्वगी and 'जी. After 'गी, Ñ2 B4 ins. देवी. — b) Ko Ñ1 S om. वा. K2 D6 वा.; D2 Arjp (MSS. orroneously ai) ai (for ai). D2 प्रशंसा' (for शं'). Ko.2.4 Ñ B D (except D2.4) Cd तपसा ह्यन्ती; T1 M3 तपसाव'; Arjp तपसा हरेती (? read हनती), and तपसाव' (as in text). — b) K2 Ñ S सुप(T1 सव)णीवरजी (M1 'दें); Arjp सुवर्णी वरजी, सुवर्णाव'. Ko Da2 स्युजी (for विर'). Ko सहायो (for विमानी). — d) Dn1 M2.3.5 अधिक्षियंती (as in text); Ko.3 M4 'क्षयंती; G2.3 'छीयंती; the rest 'क्षिपंती.

61 a) Dovp Arjp हिरण्ययो. % Arj: आथर्वण्या: श्रुते: हिरण्यथावित पाट: 1 % — b) Ñ2 D2 G4-6 सुमनसो; G2.3 सुनगों (for सुन°). Cd Da जयंतो (Da MSS. erroncously वेजयंतो); Arjp विजयंतो, वैज (as in text). — °) Ñ V1 B5 Dn D1.2.5 G1.2.6 शुह्रं (for फं). Ko.2 धयंतो; B2 उपयंतो; B4 उपंती (for वयन्तो). G2.3 तपसा (for तर°). D2-6 T G सुवेषों (G2.3 °दों); M1.5 °वो; M2.8 °पो; Arjp °द्यो. — d) N (except K3 Ñ1 V1 Da) Cd अधिव्ययंतो; M1 अधिश्व. K4 Arjp अनिशं; G2.3 चितं (for असितं). N (except Ko.2-4) G2.3 विवस्वत:; T1 °स्वते.

62 ") Cd प्रथ्नां (= मिलितां Comm.); T_2 अप्रसात् (for प्रसां). — ") K_1 $D_{3.4.8}$ $G_{2.3.6}$ अमुंचताविश्व". — " K_1 $D_{3.4.8}$ $G_{2.3.6}$ अमुंचताविश्व". — " K_2 तावरसुवृत्तावनमंतमायया यासत्तमा गा; K_3 तो वस्सुवृत्तावनमंतमायया यो सत्तमा गा; K_4 तो वस्सुवृत्तावनमंतमायया यो सत्तमी गां; K_4 B_1 तावस्सुवृत्तावनमंतमायया तो (B_1 यो) सत्तमा गा; $\tilde{N}$ D_1 तावस्सुवृत्तावनमंतमायया यावस्तमा गा; D_1 तावस्सुवृत्तावनमंतमायया यावस्तमा गा; D_2 तावस्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमा गा; D_3 तावस्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमा गा; D_4 तो वस्सवृत्तावनमंतमायया

सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२ पष्टिश्व गाविस्त्रशताश्च घेनव एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति । नानागोष्टा विहिता एकदोहना-स्ताविश्वनो दुहतो घर्मस्रवथ्यम् ॥ ६३

एकां नामिं सप्तशता अराः श्रिताः

C. 1. 726 B. 1. 3. 61 K. 1. 3. 61

या सत्तमा गा; Ds तो वत्सवृत्तावनमंतमाययावसन्तमा या; $\mathbf{p}_{t}$ तौ धन्सवृत्तावनमंतमायया वसत्तमा गाः; $\mathbf{p}_{t}$ तौ वस्सु $\cdot$ वृत्तावनमन्तमाययौ सत्तमा गाः Da तावन्सुवृत्तावनमंत-माययासदुत्तमांगा; 🍱 तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमाङ्गा; T_1 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ हे सत्तमौ गाः T_2 तावत्सुवृत्ता-वनमत्त्रमायया न सत्तमी गाः 🕒 तावत्सुवृत्तावननुमर्त्तमाययी नासक्तमी गाः; G: तावत्सुत्रृत्तावनमुत्तमा ये यो सत्तमी गात्; G3 तपन्सवृत्तावनमुत्तमाये यौ सत्तमौ गाः G4.5 तावःसुवृत्ताः वनमत्तमाययौ वसत्तमौ गाः (ति तावन्सुवृत्तावनमत्तमाययौ ती सत्तमी गा; M1 तावत्सुवृत्तावनमत्रमाययासक्तमया; $M_{2.4}$ तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ सत्तमा गा; M_3 तावत्सुः वृत्तावनमत्त (sup. lin. त्र) मायया(corr. from माययी)म (sup. lin. स)त्तमा गा; M5 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ अत्तमा गा (for ताबस्मुवृत्तावनमन्त मायया सत्तमा गा). K2 इस्रुक्णा; Do. 7 अरुण; T2 वरुणा; G4-0 अरुणाव् (for अरुणा). K Cd उदावहं (K1 तदावहन्); C2.3 उपाव. Arjp तो वस्तवृत्तावनमुत्तमाययौ सत्तमा गा अरुणा उदावहन्.

63 °) T2 M1.3 °शतं च. — °) D5 समलेभे; M1 दुहते तं (for सुवते तं). T1 सुमते दुरामति: (for सुवते तं दु°). — °) T3 G4-6 °दोहना:; M1 °दोहा नाना: (for दोहना:). — °) M1 om. ती. T1 G1.2.4 M3.6 ता: (for ती). K3 S अधिभ्यां दुहते (T1 °तेर; M4 as in text). K2 धम्पं; K3 धमं; Da M3 °म्पं (Da MSS. erroneously धम्मं); G2.3 वर्ग; M5 °षं. V1 उच्यां; Da उत्तयं (MSS. erroneously उत्तथ्यं); M1 अर्प्यं; Arjp उक्थं as in text (MSS. erroneously उत्तथ्यं).

64 a) Ds तमेकनाभि. B। ससकातान्यराः. T1 अथाश्रिताः. D3 om. श्रिताः. K2 समृताः (for श्रि). — b) Ds
corrupt; S प्रथिषु (T1 पति"; G2 मृणी"; G3 प्रणी"; M1
प्रतिष्ठाः; M5 as in toxt). D5 om. अन्या. S (except T1
M2) अस्यां (for अन्या). K3 Ñ2 V1 D4 Arjp तथापरे
(for प्रधिष्वन्या). After प्रधिष्वन्याः, D2.3 ins. तथापरे
G2.5 आर्पितानि (for आर्पिता अराः). — b) K1 D1.4.6
Arjp पण्णिसः; Ñ1 V1 S (except M1.2) Arjp सुनेसि.
V1 D8 जगतः; B4 अजः G2 जनाः; G8 जरा (for अजरं).
— b) D5 M1 मयाः; T3 G1.4.5 M2-5 माययाः; G6 यथा

C. 1. 728 B. 1. 3. 61 K. 1. 3. 61 प्रधिष्वन्या विश्वतिरिपता अराः।
अनेमि चक्रं परिवर्ततेऽजरं

मायाश्विनौ समनक्ति चर्पणी ॥ ६४
एकं चक्रं वर्तते द्वादशारं प्रधिपण्णाभिमेकाक्षममृतस्य धारणम्।
यस्मिन्देवा अधि विश्वे विपक्तास्तावश्विनौ मुश्चतो मा विपीदतम्॥ ६५

अश्वनाविन्द्रममृतं द्वतभूयौ
तिरोधत्तामश्विनो दासपत्नी ।
भित्त्वा गिरिमश्विनौ गाम्रदाचरन्तौ
तद्वृष्टमहा प्रथिता वलस्य ॥ ६६
युवां दिशो जनयथो दशाग्रे
समानं मूर्झि रथया वियन्ति ।
तासां यातमृपयोऽनुप्रयान्ति

(for माया-). Ms (hapl.) om, from समनकि up to ैश्विनी (65^d). S (except T M_{δ}) अश्विना संसक्त (M_{1} ैनी सन्ममवर्ति; M_3 समवर्ति) (for 'नौ सम'). $\tilde{N}_1$ चक्षुपी; B1. 2 D3.4 वर्षिणी; B5 Da Dn2 D2 चर्पिणी; M1 चाक्षिणी. 65 Ms om. up to 'श्विनो (cf. v. l. 64). — ") K3 T G (except G2) M2.4 द्वादश (for द्वादशारं). Ko.2.4 N V1 Dn D1.3-5 M1 om. 18 V1 B2 D2.4 T G4 M (M5 om.) Arjp -पण्णामं. De.र प्रदिपन्नाभि; G2.8 प्रतिपद्माहं; Gs प्रशिपण्णाहं. Bi om. एकाक्षम्. Ni Mi एकं; Dar एकाक्षयं; Ta क्षारं; Ga.s काग्रं (for एकाक्षम्). K1 B1.5 Dn D4 T1 G2.3.6 M2-4 来 (for अमृतस्य). Ña V1 D2 Arjp धाम; T G Ms धारं (G2.8 धारयं) (for धार°). भें। अपि विश्वे. Da Dn1 T1 निपक्ता: (for वि"). — d) K3 तावत; B1 S (M5 om.) तम् (G1-0 तद्) (for तौ). Ñा Da. 6 T1 G1. 4-6 M3 मंचथ:; Ña B3 तं; D1 G2. 3 °तौ ; 🗗 मा मुंचतः (for मुज्जतः). 🛞 Arj: सुवतः इत्यप-पाठ: 1 % Di om. मा. Ni Vi ह (for मा). Ko. i Di विषीदत; Ki. 3 Ni Vi Da Ta Gi-o M Arjp "श:; Ds विषादं; Ds. 1 °तां; T1 G1 °थ; G3.3 °पीद.

66 ") $\tilde{N}_2$ B1 D3.4 अश्विनाविंदुं; D11 'ना चंद्रम्; S (except M1.5) 'ना धेनुम् (for 'नाविन्द्रम्). K1 वृत्तं भूयो; V1 'भूयिष्ठं; B5 D6 'भूयः; S प्रवृत्तं भूयः (M1.5 om. भूयः). K3 D2 (m as in text) इंद्रं वृत्तमवर्णासु भूयः (cf. 195^{***}). D5 अश्विनाविवृधामृतं वृत्तं भूयाः. — b) S (except M1.3.5) तिरोधाम् (for 'धत्ताम्). K3 दासपत्तीं; T1 G1 M1.5 'पत्तिः; T2 M3.4 'पत्तीः; G2.3 दानपत्तीः — 'a) K1 $\tilde{N}_2$ B D (except D5) हित्वा; K4 गीरवाः K2 M1 गिरं; T G M2-4 गिरीन्; M5 शिरं. D4 (m as in text). 5 m मेघान् गिरं (for गिरिमश्विनी). K0 गामुदाचरती दृष्टमह्ना; K2 गामुदाचरती तदृष्टमह्ना; K3 गामुदाचरती तदृष्टमह्ना; K4 गामुदाचरती तदृष्टमह्ना; $\tilde{N}_1$ गामुदाचरती तदृष्टमन्हा; $\tilde{N}_2$ गामुदाचरती तदृष्टमन्हा; $\tilde{N}_1$ गामुदाचरती तदृष्टमन्हा; $\tilde{N}_2$ गामुदाचरती तदृष्टमन्हा; $\tilde{N}_1$ गामुदाचरती तदृष्टमन्हा; $\tilde{N}_2$ गामुदाचरती तदृष्टमन्हा; $\tilde{N}_1$ गामुदाचरती तदृष्टमन्हा; $\tilde{N}_2$ गामुदाचरती

तदृष्टिमह्ना; B_{2-4} गामुदाचरन्ता तदृष्टमह्ना; D_{41} $D_{6.7}$ गामुदाचरं(D_{41} om. i)ता तद्यमह्ना; D_{42} गुमुदाचरंता तद्यमह्ना; $D_{11.113}$ $D_{2.5}$ गामुदाचरंता तदृष्टिमह्ना; D_{11} गामुदाचरंता तदृष्टिमह्ना; D_{11} गामुदाचरंता तद्यप्टिमहा; D_{11} गामुदाचरंता D_{11} गामुदाचरंता D_{11} गामुदाचरंता D_{11} गामुदाचरंता D_{11} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{12} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{12} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{12} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{12} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{13} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{12} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{13} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{12} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{13} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{13} गामुदाचरंता तदृष्टमह्ना; D_{13} गामुदाचरंता तद्यप्टमह्ना; D_{13} गामुदाचरंता तद्यप्टमह्ना; D_{13} गामुदाचरंता त्यामुदाचरंता त्यामुदाचरंता तद्यप्टमह्ना; D_{13} गामुदाचरंता त्यामुदाचरंता त्यामुदाचरंत

195* इदं वृत्तमि वर्षासु भूयः स्तिरोधत्तामिधनौ दासपक्षीः। भित्त्वा मेघानिशवसुदाचरन्तं यदृष्टिकमे प्रथितौ बलस्य॥

[") Dar Be वृत्तमवर्णासु. — ") Da व्यतिरोध(Dar द) त्ताम्. — ") Bs गिरा मेघो (for भिस्ता मेघान्). Ge भिस्ता गिरीनिश्वनौ गाः सदाच[र]त्. — ") Be तदृष्टि. Ge अदृष्टमह्ना प्रथिता वरुख.]

— After 195*, Bs repeats 66° . — At the end of the comm. on 195*, Arj. adds: एवं च पाट: I and repeats 66 [v. l. a) इदम् (for इन्द्रम्), वृत्तं भूय:; b) 'पत्नी:; ') गा उदाचरन; then 195*].

67 G2 om. 67 ab. — a) T1 भो युवां. D5 पूर्वा दिशो. V1 दिशाभे; D2 (m as in text) जगताभे; D6 M1 यथाभे. — b) V1 समानमूर्ध्वं; Dn2 S (except G3; G2 om.) नमू°; Λ rjp नमूर्ति. K0 रथयया; K1 $\tilde{N}$ Dn D2 m. 8. 4 G3 व्यानं; K8 व्यासा; T G1 M2-5 रथता. K0. 2 B5 D2-4 वियाति; K4 व्याती; B1-3 D8 D6.7 व्याति; B4 यांति. D1 मूर्भि स्थितो रथयानं वियांति; M1 समानं मूर्भि रथयोस्तु यंता. — b) M1 आसंते (for ता°). S यानं. D8 M1

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७
युवां वर्णान्यकुरुथो विश्वरूपांस्तेऽधिक्षियन्ति भ्रवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्वरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८
तो नासत्यावश्विनावामहे वां
सजं च यां बिभृथः पुष्करस्य ।
तो नासत्यावमृतावृतावृधा-

श्रुते देवास्तत्प्रपदेन स्रुते ॥ ६९

ग्रुतेन गर्भे लभतां युवानौ

गतासुरेतत्प्रपदेन स्रुते ।

सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भस्ताविधनौ मुश्चथो जीवसे गाः ॥ ७०
एवं तेनाभिष्ठताविधनावाजग्मतुः। आहतुर्थनम् ।

प्रीतौ स्वः । एप तेऽपूपः । अञ्चाननिमिति ॥ ७१ ॥

स एवम्रुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमूचतुर्भवन्तौ । न हिं है क्रै तृ

चर्पयो; S चर्पणयो (G2 चर्पणं ये; for M1 see above) (for ऋषयो). G1-s M (except M1) om. -प्र-.

68 K₂ D₁ M₁ Cd om. 68. Ko transp. 68 and 69. B₅ ins. 68 in marg. — ") G (except G_{1.3}) qणांन्. T₁ G M (M₁ om.) विरु(G_{2.3} 'रो)धो (for विकुरुथो). T₂ युवां वर्णों विरुधों विश्वरूषों. — ") Ko.4 Du₂ D_{3.4} येधिक्षियंते; K₁ G₁ 'क्षयंति; K₃ 'क्षिपंतो; Ñ₁ तेपिक्षपंते; Ñ₂ Da D₂ ते(D₂ ये)धिष्टियंते; V₁ 'क्षिपंतो; B_{1.4} तेधिक्षंते (sic); B_{3.5} Da 1.n₃ 'क्षिपंते; D₅ ते विक्षिपंतो; D_{6.7} ते जिक्षंते; T₁ ते दीक्षयंति; T₂ 'क्षपंति; G_{3.3} ते विक्षंते; G₄₋₆ 'क्षिपंति (for तेऽधिक्षयन्ति). — ") Ko.3 'वोद्यनु"; K₄ 'वोत्यनस्"; Ñ₂ 'नुसूताः; V₁ 'वोत्यनस्य;'; B₁ D_{6.7} 'वोत्यंतस्त्"; B₃ 'वोत्यमृताः; B₄ 'वोत्यंतस्ताः; D₅ 'वो येनु"; M₅ 'नुस्मृ (for 'वोऽत्यनुस्ताः). — ") G_{2.3} क्षित्रयाः (sic) चरंति (for क्षितिमां).

69 **")** Ko तती; K1 सत्यी; Ñ1 B3 सती; Ñ2 B5 m $D_{3.4}$ यतो; D_{5} अतो; S संतौ (M_{1} सते) (for तौ). K_{1} om. अश्विनौ. Ko. 2.4 Ñ2 B1. 2.4.5 D. Da D5 'नौ वां महे (Ko 'हे वां; Ña Da 'हेहं); Ña Ba Da-a 'नावात्मनैपा (Ña $^{\circ}$ हमदेवा); ^{Bsm} $^{\circ}$ नावावाहमना; ^{Ds} $^{\circ}$ नौ वां स्तुवामहे; ^{S} °नाष्ट्रये वां (G1-8 M3.5 तां; M1 °नावाबहेतां) (for "नावामहे वां). Di अहं (for वां). —) D2- युवां (for च यां). Ko Tı G4-6 यो; Kı Vı G2 या; Da वां; M3 या की (for यां). To Go Mi 'भूत:; Go विकृता; Cd विभूध (for fare), - ed) K2 transp. 69° and 69°d. Ka N V1 Bs. 5 m D2-4 S (except M4) ततो (for तो). K1 M1.2 om. -बृता-. K_2 'बृधौ च चक्रे देवा:; V_1 'बृता च वृद्धौ देवा:. Ba.sm Ds 'वमृतावधार्यते देवै: (1) देवान्). Da-t देवै:; T G M2.4.5 देवानू (G4.5 देवी) (for देवा:). G1 तानू (for तत्). Ko G प्रपेदेन; K_1 पुन: प्रपदे"; D_2 पदे"; G8-5 प्रतिपे(G1 ° प)दे न प्रसू (G3 om. प्र-); M1 तव प्रमदे°; M2.4 तत्प्रददे° (for तत्प्रपदेन). Ks om. 69d,

reading after 69°: -मृतं गोपयंतो शिवाय । १० ते नासत्याहं प्रणमे शिवाय ततोमृतं गोपयंतोशिवाय । नास-त्यावमृतावृतावृधोः

70 Ms om. 70° b. — °) Ñ V1 Dn (except Dn2) D3.6.7 छभेतां; Da Ds Cd °भेथां; M1° भते. M3 युवाश्विनी (for युवा"). — °) K3 D2 गतासुरत्र; Cd गतायुरे"; S (Ms om.) गतासु(G2.3 °चु)रिक्तं (M1 गतं सरिश्वं) (for गतासुरेतत्). G2.3 प्रतिपेदेन सूँ; M1.2.4 प्रद्(M1 °म) देन सूँ. — °) K3 जाते; B1.4.5 Da G2 (before corr.) जातं (for जातो). B1 Da प्रति; D5 अस्ति; G2.3 मंत्रि; G6 सुक्ति (for अत्ति). B4 Da D6.7 Cd गर्भ. — °) T G1-8 M2.4.5 तम्; G6 तव (for तो). K1 D6.7 T2 मुंचतो. G4 विश्वसे गां; M1.3 बीजसेक: (for जीवसे गाः). T G1.5.6 M2.5 गां (for गाः). — After 70, K1m Dn1 D4 m.5.6 S (except M1.3) ins.:

196* स्तोतुं न शक्तोमि गुणैर्भवन्ती चक्षुविहीनः पथि संप्रमृदः । दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कृपे युवां शरण्यी शरणं प्रपद्ये ॥ [ं) K4 Dar संप्रमोहः.]

71 Before 71, De Ti M2.4.5 ins. सूत:; G1.3 स्त:1 एवं ऋग्भिश्चान्यैरस्तुवत. — N (except K D2.4) इत्येवं (for एवं). Da D8.7 G2.3 तो (for तेन). Da M: om. अश्विनी. — G2 आगती चेनमूचतु: (s'loka rhythm!) (for आहतुश्चें). Before चेनम्, K3 ins. कृपंऽधीभृतमुपमन्युं प्रसादीकृतमवासवानसीति ऊचतु:. — After चेनम्, K3 D2-4 ins. हे उपमन्यो; TG1 आवां. K3 G2 om. प्रीती स्व:. — G2.3 om. ते. After 'पूप:, D5 ins. दत्त:. — V1 B4.5 भश्चयस्य; S (except G4-6 M1) खाद (for अशान). T om. एनम्. K3 अपूपकं भश्चयस्वेति (for एप ते etc. up to ond of 71). After 71, D5 ins. पुनरनंधो भविष्यसीति.

72 Ka om. स. Ko.s.s transp. स and एवमु, and

C. 1.734 B. 1.3.70 K. 1.3.70

त्वहमेतमपूपमुपयोक्तमुत्सहे अनिवेद्य गुरव इति॥७२॥
ततस्तमिश्वनावृचतुः । आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्ठताभ्यामपूपः प्रीताभ्यां दत्तः ।
उपयुक्तश्च स तेनानिवेद्य गुरवे । त्वमपि तथैव क्रुरुष्व
यथा कृतमुपाध्यायेनेति ॥७३॥ स एवमुक्तः पुनरेव
प्रत्युवाचेतौ । प्रत्यनुनये भवन्ताविश्वनौ । नोत्सहेऽहमनिवेद्योपाध्यायायोपयोक्तमिति ॥७४॥ तमश्विना-

वाहतुः । त्रीतौ खस्तवानया गुरुष्ट्रच्या । उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दुन्ताः । भवतो हिरण्मया भविष्यनित । चक्षुष्मांश्र भविष्यसि । श्रेयश्रावाप्स्यसीति ॥७५॥ स एवम्रक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभिवाद्याचनक्षे । स चास्य
प्रीतिमानभूत् ॥७६॥ आह चैनम् । यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः

after स ins. उपमन्युस्ते प्रणस्य. After 'मुक्त:, D2-4 ins. ती. Ko.3.4 om. प्रति-. — K3 om. नानृतम्बनु:. K1 Ñ V1 B D (except D2-5) M1 भग'; K3 भो देवी (for भवन्तो). — Before न त्व', K3 ins. सुतरां श्रुधितोपि. T om. अहम्. K0.3.4 B2.4.5 Da D2-5 M1.3 एनम्; Ñ1 G1 एतद्; G2.5 M2.4 तद्; G4-6 चैनम्; M5 तम् (for एतम्). T1 G2.3 M2.4.5 om. अपूपम्. K8 अपूपकम्. K1.2 D5 G1.2 'भोक्त"; D2-4 G3 भो' (for उपयो'). N (except K B4.5 D2-4) transp. अनि' and गुर'. Before इति, T1 ins. चाहम.

73 Moun. ततः. K (Ki corrupt) D2-4 G5.6 तो (for तम्). D2-4 आहं (for ऊचं). — G4-6 om. पुरस्ताद्. N2 Vi B1-3 Da D6.7 'ध्याया(B1.2 'ध्यायाया)मिं (for उपा'—"मिष्ठुं). K4 T Mi om. एवम्. G2.3.8 M2-4 om. एव. G1.4.6 om. एवम्ब. — M5 om. from मेवाभिं up to end of 73. — G4-6 transp. अपूप: and प्रीतां. G2.3 अभूतपूर्व (for अपूप:). N (except Ko.2-4 Ni D2-4) om. प्रीतां. — D5 'भुक्त:; M2-4 'थुक्तं (sic) (for 'थुक्तः). Ki N2 Vi B2 D (except D5) om. च. Ko.2-4 B1.3.5 G2 M3-5 om. स. G2 न निं; G3 निवें; M2.4 तेन नानिं (for तेनानिं). — Before स्वमिष, T G1-6 ins. अध. T उपयोक्तमहींस (for कुरुटव); om. from यथा up to end of 73 except द्वित. After थथा, K2.8 B3.5 Da G1.4-6 ins. ते; M1 तेन.

74 K1 D (except D2-5) S om. पुनरेव. K1.8.4 D2-1 एनी; K2 T ती; B1 Dn D6.7 एतत्; B4 प्रीत्याक्षिनी; Bt प्रीत्या; M (except M3) प्रीती (for एती). Before प्रत्यनु , D1 ins. एतत्. D2-4 transp. प्रत्य and भवन्ताव . T प्रीतावनु ; G1 प्रीत्यनु (for प्रत्य). — K3 om. उत्सहे and उपाध्यायाय. After 'वेदा, K3 ins. स्वहस्तेन प्रकं. K0 D2-4 'ध्यायस्य; B (except B4.5) Da Dn D1.5-7 गुरवे (for उपाध्यायाय). M1 transp. अनिवेदा and उपाध्यायाय. After 'ध्यायाय, K1 B1.3 Da D1.6.7 ins.

अपूर्णमेनं; K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 D_n अपूर्व. $K_{0.1,4}$ D_{2-5} $G_{1,8}$ उपभोक्त्ः; K_3 भक्षविष्ये (for उपयोक्त्ः).

75 G2-5 M (except M1) ऊच (for आह"). — G2.3 on. from प्रीतो up to 'बृस्या. — B4.5 ins. सु- before प्रीतो. N (except Ko.2-4 Ñ1) M8.4 'भस्या (for 'बृस्या). — T 'ध्यायाय (for 'ध्यायस्य). After 'ध्यायस्य, B4.5 ins. अपि. K3 D3 om. ते. G4 तद् (for ते). S (except M4) काष्णीयसो देहो दत्तः (G3 corrupt; G2.4-6 transp. 'थस: and देहः; M1 'यसो दत्तं) (for 'ध्याय दन्ताः). — G2 om. भवतो हिर' भिव'. After भवतो, N (except K1 B4 D5-7) M1.4 ins. अपि. After 'ध्याय, B1.5 D2.4.6.7 ins. दंताः. S (except M4; G2 om.) हिर्णमयो भविष्यति. After 'ध्यन्ति, B4.5 ins. इति. — Before चक्षु', T2 G6 ins. एतो गृहाण. K3 'ध्यति; G6 भवसि (for 'ध्यसि). After 'ध्यसि, Dn D1 ins. इति. After 75, K2 ins.: सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यंति सर्वाण शास्त्राणीति (cf. 30, 77 and v. l. 77).

76 K1.2 Dn D1.8.7 Ge om. स. After 'श्विभ्यां, Da T2 G1-3.6 M2.4 ins. तथा (G1 om. तथा) अक्षयित्वा. T2 °समीपं; Gs 'काहो (for 'सकाशं). Тs आगत्य; Gs M (except M1) अभि° (Ms corr. to उप°) (for आगस्य). K1 N2 D (except Daz D2-7) S (except G1 M1) om. उपाध्यायम्. ${f B}^{5}$ तम् (${f for}$ उपा $^{\circ}$). ${f G}^{2}$. ${f 3}$ ${f om}$. अभिवाद्य. N (except Ko.s.i) Ti Gi.i-0 Mi अभ्यवादयत् (K2 °भिवादयित्वा) (for अभिवाद्य). Before आचचक्षे, D2.4 ins. तद्. K2 आचक्षी; T2 आचक्षी; G2.8 सर्वमुक्तवान् (for आचचक्को). After "चक्को, N (except Ko.2-4 B4 D3.7) C4-0 M1 ins. w. - N1 om. #. De om. www. B1. 2. 5 Da2 D5 G1. 4. 5 अस्य स; B3 अस्य स स; B4 चाश्चरय (m स्य); D2-1 तदास्य; D7 M1 अस्य; T1 तथास्य स; T2 G2. 8 M2-5 स (M8 interp. तत्) श्रुत्वा; G8 अस्य स इष्ट्रा (for स चास्य). K2 श्रीतमना (for 'तिमान्). Ñ1 D (except Das Da-s) बभूब (for अभूत्).

प्रतिभाखन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपम-न्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तसैवायोदस्य धीम्यस्य वेदो नाम ॥ ७९ ॥ तम्रुपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद् इहास्यताम् । भवता मद्धहे कंचित्कालं शुश्रुपमाणेन भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥८०॥ स तथे-त्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रुपणपरोऽवसत् । गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तु- ब्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेद्-स्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तसाद्धरुकुलवा-साद्वृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या वभूवः ॥ ८३ ॥ स शिष्यात्र किंचिदुवाच । कर्म वा कियतां गुरुशुशूषा वेति । दुःखाभिज्ञो हुः । रूवे हैं।

77 Ks G1-3 M (except M1) जन्दे (for आहतु:). K B4.5 D (except Dn D5) T G5.6 M1 om. the first इति (of. 30). — Ñ1 om. स. K1 अपि (for स). D5 om. स ते. K0 D2-4 S om. ते. K1 transp. ते and बेदा:. B2 (m as in text) देवा: (for वेदा:). B5 D2-5 om. (the second) इति. All MSS. except K0.1.1 B4 T1 G4-6 M1 om. (the second) इति, and after 77 ins. सर्वाण च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins. before it चक्षुदमांश्र भविद्ये; K2 B5 D4 D1-5 T2 G2.5 om. स; G2 om. इति; K2 B3 प्रतिभारसंति for इति); cf. 30.

78 K2.4 transp. एवा and तस्य. Ko. 3 D2-4 एतस्यैया (for एवा तस्य). K (except K1) D2-4 om. अपि.

79 B_{4.5} G_{2.8} तथा (for अथ). T G₁₋₃ om. शिट्य: (see below). K₁ T₁ om. एव. G_{2.8} om. एवायोदस्य; T₂ G₁ corrupt. K_{1.4} Ñ V₁ B D (except D₂₋₁) आपोद² (for आयो°). T₁ M₂₋₅ आयोदधी°. After ° स्यस्य, T G₁ ins. शिट्य: (see above). D₄ T₂ M ते°; D₅ G ते° (G_{2.3} केंद्यो) (for नेदो).

80 Ñ V1 B1.8 D (except D5.1) समादिदेश; 132 समुपादि. — D4 M (except M5) वे°; T G वे° (G2.3 बेटव) (for वेद). B4.5 इहोटय°; G2 इहावस्य° (for इहास्य°). After °स्पताम, K3 Ñ V1 B Dn D1.5-7 ins. तावत. — K2 Ñ V1 B (except B4.5) Dn D1.5-7 om. भवता. Da च (for भवता). Dn D6.7 सम गु° (for सह्व°). M (except M1) transp. भव° and महु°. K4 Dn D6 T1 G2 किंचि° (for कंचि°). After °कालं, G1 ins. स्थिता. Ñ V1 B1-8 D (except D1-1) ग्रुश्चुणा; B4.5 G1-8 ग्रुश्चुणा; S (for G1-8 see above) गुरुशुश्चुणा(G4.6 °पण)प(M1 °भ)रेण (M4 गुरुशुश्चुणा); cf. 81. Before भवि°, N (except K B5 D1-4.6.7) M4 ins. च. K1 om. भवि°. — G2.3 M1 om. श्रेय°—°द्यति; G2.3 om. हति also. 81 T °गृहे (for °कुले). G4-6 transp. गुरु and दीर्घ°.

G2.8 om. गुरु-(after कालं). All MSS. except Ko. 2-4
Da1 D2-7 T2 G1.4-6 M1.3 "शुश्रूषा" (for "शुश्रूषण");
cf. 80. K2.8 B1.5 D1 G M1.8 अभवत् (in M2 ins.
before अव"); T बभूव (for अवसत्). — Before गारिव,
S (except G3-6) ins. स. After गारिव, Ko.3 ins. च.
K1 N B1.2 D (except D2-4) G2.8 गुरुणा (D1 प्रगुरुणा)
धूर्षु (D6 धुरि); K2 गुर्वीषु धू"; K1 "रुशुश्रूषु:; V1 T G1 M
(except M1) "रुशुरि; B3.6 "रुपूर्षु (for गुरुषु धूर्षु). After
धूर्षु, K2 ins. धुर्यवन्. N V1 B (except B3) Dn (except
Dn2) D1.8.7 G5 "योजय"; T1 G1 युज्य" (for नियुज्य").
K2.4 "तृषादु:ख(K1 om. ख)सह:; D1 "टणादु:सहं; T1
"टणासह (sic); G2.3 "टणादिदु:ख". G1.5 सदा (for सर्वश्र).

82 Ki De. r om. (the first) च. G2.8 सर्व; Mi सर्वज्ञत्वं (for सर्वे'). Ks ins. परि- before आवाप. G2.8 प्राप्तवाच् (for आवाप). — G2.3 om. from एचा up to end of 82. D4 S (G2.3 om.) बे(D4 M2.1 बे)द° (for बेद°).

83 G1.4.5 M1 om. स. G2.8 पुन: (for स). After स, K3 ins. कदाचित्. B1 'ध्यायेनाभ्यनु'; B5 'ध्यायाभ्यनु' (for 'ध्यायेनानु'). K (except K1) समाप्तविद्य:; D2-4 स: (for समावृत्तः). G4-6 गुरुकुले(G6 'ल-) निवा'. T गृहस्था' (for गृहा'). D1 समपचत; D6.7 प्राप'; G3 'पचत; G6 प्रतिप'. — After तस्यापि, K2 ins. वेदस्य. G4-6 om. स्व-. K2.4 D2.4 स्वे गृहे. T G2.8 M2.4.5 om. त्रय:. Before शिध्या:, G5 ins. तत्र. G1 शिध्या आसंख्य: (for त्रय:—'भूदु:). G2.8 आययु: (for ह्यू-').

84 G4-6 om. स. K1 transp. शिद्याञ्च and किंचित्.
— G2.3 कियती (for कर्म). K2 D2-6 om. वा (after कर्म). G4.6 om. गुरु.. G2.3 om. वेति. K2 G2-5 om. वा (before इति). K0.2.4 D (except D1.2.6.7) T1 G4.5 चेति (for वेति). — G2.8 आज्ञा (for दु:खा). K1.4 D2-4 S (except T1 G1 M4; for T2 see below) om. हि.

C. 1. 745 B. 1. 3. 81 K. 1. 3. 81

हि गुरुक्कलवासस्य शिष्यान्परिक्केशेन योजयितुं नेयेप ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्र क्षत्रियानुपेत्योपाध्यायं वरयांचक्रतः ॥८५॥ स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तक्कं नाम शिष्यं नियोजयामास । भो उत्तक्क यत्किचिद्साद्वहे परि-हीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमि-

B1 मत्; T2 अहं (for हि). M1 'कुलनिवास'. After शिष्यान्, B1.5 ins. मुनि:. B4 om. परि-. Ko D1 ins. न before शिष्यान् (see below). K2 B3 T1 G1-3 M2.4.5 'क्केशे; K3 न 'केशे (for परिकेशेन). D2-5 'केशियां (for 'केशेन योज'). T1 G1-3 M2.4.5 नियोक्तं; T2 योक्तं (for योजयित्ं). K0.3 D1 om. न (see above). K2 नैच्छत्; T1 G1 M2.4.5 नोत्सहते (G1 cont. इति); T2 नोत्सह इति; G2.3 नोत्सहे; Cd नेथेय (as in text).

85 N B2m D (except Dan D2-5) कस्मिश्चिरकाले (for कस्यचिरका°). D1.6 M1.8.4 वै°; T1 भे°; T2 G M2 वे° (G2.3 बेल्वं); M5 देवं (for वेदं). D2-4 पोट्यकश्च (for ध्यश्च). After क्षत्रियो, D2-4 ins. उभी. G4.5 अभ्युपे° (for उपेत्य). D5 om. उपा°. K0.4 D3 om. वर्यां-. N V1 B2.3.5 D (except D2-5) वर्यारवा (B3 interp. तम्) उपाध्यायं च° (for उपाध्यायं वर°). — After 85, K2 D2-4 ins. याजनाय.

86 Di om. 2132-. Ñ Vi B3.4(m as in text) यझ°; S राज° (for याज्य°). B3 T G8 M2-4 om. अभि-. After 'स्थित:, K (except K1) De. r ins. गृहे; T M हि; G2.8 अपि. No V1 B1 Dn D1.6 उत्तं(B1 'तं)कनामानं; B2-4 उतंकनाम-; S उदंकं ना. After शिष्यं, B5 ins. स्निर्. Ko. 3. 1 विनियो ; Ñ2 B (except Ba) D (except Dn D1) Ge योज" (for नियोज"). After आस, D2-4 ins. 78. - Ki om. 11. No Vi B Dn Di G2.3 om. उत्तङ्क (Bi reads उत्तंक). S (G2.3 om.) उद्क (for उत्तङ्क). After उत्तद्ध, Ki ins. स्थेयं. Ti G2.3 मद्रहे न किंचित; M2-5 महृहे यत्किचिक्न (M3 om, यतु; M4 om. न) (for यरिंक'--'गृहे). K1 T2 G1,4.6 M1 सद्ग"; K2 S1 D2-4 सम गु (for असाहते). Ko.3 Ni Bi.s Da Di.6.7 Ms.4 परिहीयेत. D2-1 तत्तत् (for तत्). K1 B2.5 D1 M2.4 om. अहं. Mi.s om. अपरिद्वीणं. Ko.4 D5 Ti G1 M2 'हीयसाणं; K1 Ñ2 V1 B1-3.5 D2-4.6.7 G5 'हीनं; Ñ1 Dn T2 G3.6 M3.4 'हीयमानं; B1 D1 परिहीयमाणं (Bt 'नं); Gs परीरयमाणं (sic); Gs परिहीनं (for अप-

ति ॥८६॥ स एवं प्रतिसमादिक्योत्तक्कं वेदः प्रवासं जगाम ॥ ८७॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रुगुरुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र गुरुकुले वसति सा।८८॥ स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती । उपाध्यायश्र प्रोपितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम् । एतद्विपीदतीति ॥८९॥ स

रिहीणं). Ga reads भवता after अहं and om. it before क्रियं. K4 भवति (for भवता क्रिं).

87 N (except Ko.2-4 Ñi D2-4) प्रतिसंदि (D6 प्रतिदि); T2 समादि (for "समादिश्य). Here and in the foll. passages (wherever the name occurs) up to the end of the adh., B उतंक-; S उदंक- (for उत्तक्क- of the text). D4 M1.3-5 वे "; T1 भे "; T2 G M2 वे " (G2.3 वेट्द:) (for वेद:). T प्रतस्थे (for प्रवासं ज").

88 K1 B2.5 D6.7 स गुष्रू ; K2 "श्रूपणे; Ñ V1 B1.3.4 D (for D6.7 see above) T G4-0 M1.5 गुष्रू ; G1 illegible; G2.3 स्वगुरु ; M2-4 स गुरु (for गुरुगुश्रूपु:). T G4 "तिष्ठन् (for "ष्टमान:). N (except K B4 D2-4) T om- तत्र. After तत्र, G2.3 ins. एव. K4 निवस ; T अवसत् (om. सा); M1 प्रतिव "(for वस").

89 Ko.1 G4-8 M om. स. Before वसं°, K D2-1 ins. एवं. Ki Gi वसतस्तत्र; Ñi स्ततः; Ñi Vi B (except Bi) D (except D2-1) तत्र वसमान: (Da तत्र वसन्) (for वसंस्तत्र). K2.4 'ध्यायस्य स्त्री'. G2 M1 om. सहिताभिर. - K1.4 B3.3 Dan D3-7 T Go 'ध्यायानी; Bi. s 'ध्यायी; G2.3 'ध्यायी या च (for 'ध्यायिनी). Before ते, Ba ins. भूया. After ते, Ka.3 ins. इयं. — Ko.4 विम्रो'; B1.3.5 Dat D5.7 ते म्रो' (for मोषि'). — (दे2.3 अस्यां; M2 तस्या (for अस्या). Ko.3 transp. अस्या: and यथा. K+ यथास्यां. B+ D2-4 G2 om. अयं. K (except K2) Bs D2-4 transp. वन्ध्यो and न. M अवंध्यो (for वन्ध्यो न). 😘 Ma.s भविष्यति (G1 cont. इति) (for भवति). G2.3 कुमारो(G8 रे) भविष्यति (for ऋतु°-भवति). After क्रियताम्, D2-4 G1 ins. इति. — B₄ D₅ T G_{2.8} M (except M₁) om. एतद्विपीय्ति. N V1 D8.7 प्या (for एतद्). After एतद्, D2-4 ins. परिष्ठीनं. G1 (uncertain) एतदि नावसीदित (the upper portions of the aks. are lost on a torn margin);

90 K1 Dn2 D4 G8. 5. 5 M5 om. स. After स, Ñ V1

एवम्रुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच । न मया स्त्रीणां वच-नादिदमकार्यं कार्यम् । न ह्यहम्रपाध्यायेन संदिष्टः । अकार्यमपि त्वया कार्यमिति ॥९०॥ तस्य पुनरुपा-ध्यायः कालान्तरेण गृहानुपजगाम तस्मात्प्रवासात् । स तद्भुतं तस्याशेपम्रपलभ्य प्रीतिमानभूत् ॥९१॥ उवाच चैनम् । वत्सोत्तङ्क किं ते प्रियं करवाणीति । धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता । तेन प्रीतिः पर- स्परेण नौ संद्रुद्धा । तदनुजाने भवन्तम् । सर्वामेव सिद्धिं प्राप्यसि । गम्यतामिति ॥९२॥ स एवग्रुक्तः प्रत्युवाच । किं ते प्रियं करवाणीति । एवं ह्याहुः ॥ ९३ ॥

यश्राधर्मेण वित्र्याद्यश्राधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विद्धेषं चाधिगच्छति ॥ ९४ सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं ते गुर्वर्थम्रपहर्तुमि- क्ष्मी क्षेत्रे

B (except B₄) D₅ ins. च. G_{4.5} om. ता:. — T₂ om. from खिय: up to किं ते (92). — G₁ कुर्यो (for मया). Ñ V₁ B (except B₂) Da D₅ G (for G₁ see below) om. इतं. G₁ transp. इतं and अकार्य. N (except K Ñ₁ B₁ D₂₋₄) कर्णीयं; G₁₋₃ M (except M₁) कर्तंडयं (for कार्यम्). After कार्यम्, K B₃m D₂₋₄ ins. इति. — K D₂₋₄ आदि°; B₄ अभियुक्त: (for संदिष्ट:). — K_{1.3} M₁ om. त्वया. — After 90, K₃ D₂₋₅ ins.:

197* तस्य स्त्रीवाक्यं न कार्यमिति धर्मलोपभयादेवमवदत्। [Ks Ds om. तस्य. Ds त्वया कार्य (for तस्य). Ks ins. कार्यं after स्त्रीवाक्यं and om. एवमवद्त्.]

- Instead of the above, Kains.: स एवसुत्तवा नैच्छत्.

91 T2 om. 91 (cf. v. l. 90). — Before तस्य, Ñ1 D5 ins. स. After तस्य, K (except K1) ins. एवं वसतः. After पुनर्, G3 ins. अपि. K3 G6 कालांतरे (for रेपा). K1.3.4 B4 D2-4 G1.3 M1.2 उपाज ; Ñ1 V1 B1-3.5 D (for D2-4 see above) आज (for उपज). — M1.3 आगतः (for स:). — After स, Ñ2 V1 B1.2.5 D (except D2-4) ins. तु. B4 सिन्नवृत्तः (see below); B5 D1 T1 G M स तद्भृतांतं (G4-6 "तांतस्य) (for स तद्भृतं). D3 तद्भृत्विशेषं (for द्भृतं तस्याशेषं). B5 D2.1.5 S om. तस्य. K1 Ñ B1.2.4 Da D5 T1 G (except G2) M1 अशेपतः (for अशेपम्). Before उपल , B4 ins. वृत्तांतं (see above). K0 उत्तंकस्याशेषवृत्तंश्चोपलभ्य (for स तद्भृ — लभ्य). K2.4 G2-5 प्रीतमनाः (for 'तिमान्). K2 G2.3 भूत्वा; D6 बभूव (for अभृत).

92 T3 om. up to किंते (of. v. l. 90). Dns om. 92-94. — B3 G1 om. च. G2.3 om. किं. G4.5 M (except M1) om. इति. — After करवाणीति, K4 ins.:

198* स उवाच। सर्वे कृतमिति। उपाध्यायः प्रत्युवाच।
— G3 (hapl.) om. from धर्मतो up to 'वाणीति (93).
S (except M1) om. हि. D2-4 -भि- (for हि). K
(except K8) D2-4 'पिता: सा: (for 'पितोऽसि). G2.4.5

om. मवता. — Bs D2-4 M1 अनेन (for तेन). D6.7 G5 प्रीत:; T2 संप्री° (for प्रीति:). Ds transp. प्रीति: and पर . T G2 M (except M1) om. पर . B4 आवयो:; T अपि; G2 M (except M1) अभि- (for नो). B3 m. 5 D5 समृद्धा; B4 अभिवृ°; G (oxcept G2; G3 om.) वृत्ता (for संवृ'). — T om. तद. T1 अनुजानाभि; G2 जानन् (for जाने). G1.6 भवत:; G2 वान् (for वन्तम्). — B4 सर्वभेतत् (for वंभेव). Ñ V1 B1-8.5 D (except D2-4; Dn2 om.) T G2 M2-5 सर्वानेव (T G2 M2-5 om. एव) कामान् (B5 interp. सिद्धि च) अवाप्स्यसि; M1 सर्वा: सिद्धीरवा (for सर्वा'- ° एस्यसि).

93 Dn2 om. 93; Gs om. up to करवाणीति (cf. v. l. 92). — Ki Mi om. स. After प्रस्यु, Bi T G2 ins. एनं. — M2.4 om. इति. Ki किं करवाणि ते (for किं ते— वाणीति). — B3 D2-4 om. हि. Dn (Dn2 om.) Di G3 च (for हि). Ks.4 D2 (by corr.) S (except T1) आह (for आह:).

94 Dn2 om. 94 (cf. v. l. 92). — ") K3 V1 B1m.
4.5 D (except D2-1; Dn2 om.) व ब्रू2; T G2.3 M
(except M1) विब्र्ते; Cd as in text. — ") D2 (by corr.) प्रेस (for प्रेति). — ") K1 N B1 Da1 S वा (for च). B4 अभिग"; B5 अपि ग"; Dn1 G1 अति"; T1 M नि.

95 Before 95, Bi ins. तेनेव; Ba तेन च. S (except Ga) om. स:. Gi om. अहम् (see below). After अहम्, T Ga M (except Mi) ins. अपि. Do. i om. भवता. T भवेयं (for भवता). Before इच्छा, Gi ins. अहम् (see above). T Ga.a M (except Mi) om. इच्छामि (see below). Gi.s.c transp. इष्टं and ते. Ko.a N Vi D (except Da.a) Gi om. ते. Ko.i.a.i Da-i Ta Go उपाहतुं. In the sequel, MSS. vary at random between उपह and उपाह. After इतुं, Ga.a M (except Mi) ins. इच्छामि (see above). T Gi.s Ma.i.s om. इति.

C. 1. 756 B. 1. 3. 92 K. 1. 3. 92

ति ॥९५॥ तेनेवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोतक्क उष्यतां तावदिति ॥९६॥ स कदाचित्तमुपाध्यायमाहोत्तक्कः । आज्ञापयतु भवान् । किं ते प्रियमुपहरामि गुर्वर्थमिति ॥९७॥ तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
वत्सोत्तक्क बहुशो मां चोदयसि गुर्वर्थमुपहरेयमिति ।
तक्रच्छ । एनां प्रविद्योपाध्यायिनीं पृच्छ किम्रुपहरामीति । एपा यह्नवीति तदुपहरस्वेति ॥ ९८ ॥ स
एयम्रक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छत् । भवत्युपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गन्तुम् । तदिच्छामीष्टं ते

गुर्वर्थमुपहत्यानृणो गन्तुम् । तदाज्ञापयतु भवती । किम्रुपहरामि गुर्वर्थमिति ॥९९॥ सैवम्रुक्तोपाध्यायिन्युक्तं प्रत्युवाच् । गच्छ पौष्यं राजानम् । मिक्षस्र तस्य क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले । ते आनयस्व । इतश्रतुर्थेऽहिन पुण्यकं भिवता । ताम्यामाबद्धाम्यां ब्राह्मणान्परिवेष्टमिच्छामि । शोभमाना यथा ताम्यां कुण्डलाम्यां तस्मिन्नहिन संपादयस्व । श्रेयो हि ते सात्क्षणं कुर्वत इति ॥ १०० ॥

96 D2-4 एव (for एवस्). D2.7 M2.4 उक्तं. Tom. उपा. — Bs om. from उदयतां up to अक्षयस्य (104); D2.8 (hapl.) om. from उदय up to चरसोत्तक्क (98). D4 ins. from उदय up to प्रस्थाच (98) in marg.

97 Ba D2.3 om. 97 (of. v. l. 96). — V1 Bs T1 om. स. K1 N2 V1 D (except D4.5) om. तम्. — Ms (hapl.) om. from तमुपाध्या up to end of 97. — G2.3 M2-4 पप्रच्छ (for आह). — G2.3 M2.8 om. उत्तक्ष: । आज्ञापयनु भवान्. — T आज्ञापय गुरो (for प्यतु भवान्). After प्यनु, K1.2.4 ins. मां. B4.5 भग (for भवान्). — T2 तव किं (for किंते). T1 om. ते. T2 M2.8 om. प्रियम्. After शामि, B4 ins. इष्टं; M1 इति. K1 Da T G2.3 M2.3 om. गुर्वर्थम्.

98 B3 om. 98; D2.3 om. up to ैत्युवाच (cf. v. l. 96), K1 up to चोदयिस. — G2.3 om. तम्. Т गुरु: (for उपां). — G4-6 मा (for मां). K0.2.4 D2-4 नोदयिस. M (except M1) transp. मां and चोदं. — T2 (hapl.) om. from उपहरे up to ते गुर्वर्थम् (99). — K (except K1) Ñ V1 G4.5 उपाहं; B1.2 D1 M2 हरामि; Dn2 उपाहरामि; Do.7 आहरामि (for उपहरेयम्). After (the first) इति, G1 ins.:

199* तेनेवमुक्त उपाध्याय: प्रत्युवाच । किमधेमुपहरेयमिति ।
— Ki Ñ Vi B (Bs om.) Dai Ds Gs.s एता; Do. 7 Mi इमां (for एतां). Ds. 4 Ti Gi. 4-6 om. प्रविद्य. Ki Bs. 6 Dai Do Ti Gs 'ध्यायानीं; cf. v. l. 99, 100, 160. Ti transp. उपा' and पृष्टु. Before पृष्टु, Gs ins. ग्रष्टु. Before किं, Ki ins. ते. — Gs. 8 सा (for एपा.) Da यहति (for अवी'). Gi आहरस्य.

99 Bs om. 99 (cf. v. l. 96). T2 om. up to ते गुर्विर्धम् (cf. v. l. 98). — G4-6 om. स. T1 G2.8 M (for M1 see below) अंत: प्रविद्य (for भुक्त उपाध्यायेन). M1 om. ° इयायेन. K1 B1 m. 2.6 Da D5 T1 G1 ° इयायार्नी;

B₁ G₈ °स्वार्यों. — K Ñ1 B_{2.5} D (except Da D₆) भगवति. G₁₋₃ M_{4.5} om. अस्मि. K₂ अहं; G_{4.5} सम्यग् (for अस्मि). K₁ transp. अस्मि and अनु°. K₁ S om. गृहं. — N (except K B₄ D₂₋₄) om. (the first) तद्. T₁ G_{2.8} om. इच्छामि. G₁ M om. तिव्च्छामि (see below). K₃ Da D_{3.4} om. ते. D₂ om. इष्टं ते. K₂ ते इष्टं (by transp.). G₂ अन्यतो; G₃ अतो (for अनुणो B₄ भित्तुं (for गन्तुम्). After (the second) गन्तुम्, Ñ V₁ B (except B₄; B₃ om.) D₅₋₇ ins. इति; Da M_{1.5} इच्छामि (see above). — T G₁₋₃ M_{2.4.5} om. (the second) तद्. After 'पयनु, B₄ ins. म:; D₂₋₅ मां. After भवती, K₁ ins. मां; T M₅ इति. — T₂ om. from किसप ° up to end of 99. K₂ आहरामि.

100 Bs om. 100 (of. v. l. 96). Br om. सेवमका. for which M1 subst. 7. S (except G1.4-8) om. उपाध्यायिन्युसङ्कं (M1 om. only उत्तर्ङ्कं). K1.4 B2.5 Da1 Ds. 6 G1 'ध्यायानी; B1 'ध्यायी. After 'ध्यायिनी, Ñ2 V1 B2.4.5 Dn D1.5 ins. 7. K1 D2-4 S (except G4-6 M1) उवाच (for प्रत्यु'). — T M (except M1) om. गच्छ. T G2.3 M (except M1) om. पौरयं राजानम् । भि. After गच्छ, Da ins. पुत्र; Ga.s सीम्य. After पीड्यं, Ñ V1 B1. 2. 5 D (except D2-4) ins. Afa. K1 N1 G1. 4-6 Mi om. राजा. After राजा, N (Ni after पोच्यं) Vi Ba D (except D2-4) G (except G2.8) M1 ins. 4538 (D6 तस्य पदयाः कंडले); B1.2.5 तस्य कुंडले (see below). — K1 B1. s Ds om. श्लिक्ष. N1 V1 B2 D (except D2-4; D5 om.) भिक्षितुं; G1 M1 'क्षित्वा (for 'क्षस्व). B1. 2. 5 D6 G2. 8 M1 om. तस्य. T M3. 5 पीच्यस्य पत्रया:; M2.4 पीध्यपक्या: (for तस्य). K1.2 D1.2.6 T क्षत्रियाया:; Ga.s 'याण्या (for 'यया). Before पिनक्के, K (except K1) D2-4 ins. 社. Before 要吸表, M2-5 ins. 者. N (except K D2-4; Bs om.) G (except G2.8) M1 om. स एवम्रुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः। स पथि गच्छन्नपत्रयद्दषभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरु-षमतिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तङ्कमभ्य-भाषत । उत्तङ्कैतत्पुरीपमस्य ऋपभस्य भक्षयस्वेति ॥ १०२ ॥ स एवम्रुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह पुरुषो भूयः। भक्षयस्वोत्तङ्क । मा विचारय । उपा-

कुण्डले (see above). After कुण्डले, Da-1 ins. स्त:. - All MSS, except K Dai D2-4 G4-6 M1 om. त. After आन°, K (except K3) Ñ1 B4 D2-4 G1.3 ins. इति. — K1.2 Ñ2 V1 B D (except D2-1) om. इत:. Ks पुण्यपाकं; Ñi De S (except Gi Mi) "ण्यकर्म; Cd पुण्यकं (as in text); cf. v. l. 160. B4 भविष्यति; D5 भावि (for भवि°). After भविता, Ki ins. स्नाता; Gi मम; Ga.s Mi मे. Ni S (except Gi-s) एता (for ताभ्याम्). Ba अपिबद्धाः; De पिनद्धाः; T M2.4 बद्धाः; G1-3 कुंडलाभ्यां : G4-0 M3.6 कुंडलाभ्यां वद्धां (for आबद्धां). After 'बद्धाभ्यां (or its variants), Ñ2 V1 B1.5 D (except D2-4) S (except G1.4.5 M1) ins. ज्ञीभमाना (T ज्ञोभय°); see below. Ko.2-4 ब्राह्मणानां; Ki G2.3 ैंगं. After इस्छामि, T ins. इति. — Na Vi Bi.2.5 D (except D2-4) S (except C1.4.5 M1) om. from शोभ up to आहिन (see above). Ka शोभमानां मां ये. G1.4 om. कुण्ह. Bt om. तस्मिन्नहनि. Before संपाद, K1 ins. #; N2 V1 B (B3 om.) D (except D2-4) M5 तत्; T G2. 3. 0 तथा त्वं; G1 M1 तथा. M2-4 om. संपाद°. K (except Ko) संपादयसि; Bs T 'द्य; D2-4 'द्यामि (for 'द्यस्व). --- Before श्रेयो, N (except K Ni; Bs om.) ins. एवं हि (B4 om. हि; D5 ते for हि) कुर्वत: (B5 cont. ते; D1 तव). - G1.8 om. हि. After हि, Ko.4 ins. यथा. Ña V1 B (B3 om.) D (except D2-4) भविता (for हि ते स्यात). Before क्षणं, K2 ins.: शापो हि ते स्यात. Gs. 3 ou. स्यात. Ñ1 T M1 शिक्षणं कु°; Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2-4) अन्यथा कुत: (B5 कुर्वत:; m कुत:) श्रेय: (De.7 transp. कुत: and श्रेय:); G कुंडलभिक्षणं (G2.8 असाद्वीक्ष°) कु°; M2-5 भिक्षां कु° (for क्षणं कु°). After इति, Ñi ins.: अन्यथा शापं द्दामीति.

101 Bs om. 101 (of. v. l. 96). — G2.8 Ms om. स. Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तथा; B2.5 Da "ध्यायान्या; T गुरुपक्ष्या (for "ध्यायिन्या). — D2-1 transp. पथि and गरछञ्चपर्थद्. K1.2.4 Dn1 D1-4.6.7 G3 वृष्यं. After ऋषभम्, T ins. तं. T1 om. from अतिभ" up to पुरुषम्. G2.8 M1.4 om. तं. K1 D3 G1.6 तत् (for तम्). K1 आरूढं (for अधि").

ध्यायेनापि ते भिक्षतं पूर्वमिति ॥ १०४ ॥ स एव-स्रको बाढमित्युक्त्वा तदा तद्दपभस्य पुरीपं मूत्रं च भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पाँष्यः ॥ १०५ ॥

D3 M1.5 om. एव. V1 इति; D2.4 च (for एव). After एव, G4.5 ins. च.

102 B3 om. 102 (of. v. 1. 96). — G2.6 om. स. After पुरु, Ko.3.4 ins. तमुपेत्य; D2-4 समुपेत्य. Ko इत्यमा ; K4 D2.6.7 अभा ; T1 उवाच; T2 उवाचेदं (for अभ्यभा) — Before उत्तक्ष, N (except K B1.4 D1-5; B3 om.) G1 ins. भो. T अत्य; G2.8.6 पृतस्य (for पृतत्). D2-4 om. अत्य. T पृतद; G2 M2-4 मे (for अत्य). Dn1 G1.4.5 M1.5 om. ऋष. K1.3.4 D2-4 वृष. K2 D1 T2 भक्षस्य. After होति, V1 ins.: श्रेयस्ते भविष्यति.

103 Bs om. 103 (cf. v. l. 96). — T om. स. Dn (except Dn1) नैपन्; Ds नैवेच्छन् (for नै°). After °च्छन्, Ko.s. 4 Ds ins. भक्षयिनुं; D2-4 अनुं पुरीपं वृषभस्य.

104 B3 om. up to अक्षयस्य (cf. v. l. 96). — Before तमाह, K2 ins. अभक्षयंतं. Before पुरु, K (except K1) B2 Dn (except Dn3) D1.2 G2 ins. स; G3 M2.4.5 च. M1 om. भूय:. — After "यस्त, D2-4 ins. हति (om. उत्तह); T2 G3-6 M1.3 ह्दं; M2.4.5 एतत्. K0.3.4 विचारयस्त; G1.3 विराय; G2 विरं (for विचा"). T G2.3 om. ते. K1 D2-4 S (except M4) om. पूर्वम्.

105 G4.5 om. इति. K2 B1 D2-5 M1 om. तदा. S (except G4.5; M1 om.) ततः (for तदा). M1 om. तद्. K B4 D2-4 G6 तस्य; Ñ2 गृहीतवान्द्र्यं; B3.5 G4.5 द्यं; D3 तदीय- (for तद्). G4.6 om. ऋषभे. K (except K2) Ñ1 V1 D (except Da D6.7) T1 G2.6 M1 वृष्. All MSS. except K G4-6 transp. पुरीषं and मूत्रं (D2-4 मूत्रपुरीषे; G2.3 ins. च after मूत्रं). D2-4.7 T1 M1 om. च. After "सङ्कः; Dn ins. स. Before प्रत', N (except K V1 D2-5) ins.: संश्रांत: स्थित (B1 Da संश्रमादुव्यित) एव (Ñ B1.3 Dn एवाप) उपस्पृद्य. After यत्र, K2 ins. आसे. G1 om. स. T G1 om. श्रत्रियः. K (except K3) D2-4 सा श्रत्रिया. D6 transp. श्रत्रि and पौर्षः. K (except K3) D2-4 सा श्रत्रिया. D6 transp. श्रत्रि and पौर्षः. K (except K3) D2-4 सा श्रत्रिया. D6 transp. श्रत्रि and पौर्षः. K

106 Ko. 8.4 तत्रासीनमपद्यदुत्तंकस्तमुपेस्य (K3 ins. तमुपेस्य also before तत्र); K1.2 D2-4 तत्रा(K1 तम)पदय-दासीनमुत्तंकः समुपेस्य (K2 स तमु*; D2-4 तमु*); Ñ V1 B

C. 1.766 B. 1.8.103 K. 1.3.103 ।। १०६ ।। स एनम्भिवाद्योवाच । भगवन्पौष्यः खल्वहम् । किं करवाणीति ।। १०७ ।। तम्रवाचोतक्कः । गुर्वर्थे कुण्डलाभ्यामध्यागतोऽस्मिति ये ते
क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमईतीति ।। १०८ ।। तं पौष्यः प्रत्युवाच । प्रविश्यान्तः पुरं
क्षत्रिया याच्यतामिति ।। १०९ ।। स तेनैवमुक्तः

प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् ॥ ११० ॥ स पौष्यं पुनरुवाच । न युक्तं भवता वयमनृतेनोपच-रितुम् । न हि ते क्षत्रियान्तःपुरे संनिहिता । नैनां पश्यामीति ॥ १११ ॥ स एवम्रक्तः पौष्यस्तं प्रत्यु-वाच । संप्रति भवानुच्छिष्टः । सर तावत् । न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना वा शक्या द्रष्टुम् ।

Da Dn D1.5 तमुपेला(B3 स तमुपा°; Da तमुपा)सीनम-पश्यदुत्तंक: स तु (Da Dn D1 om. तु) उत्तंकस्तमुपेल (D1 om. उपेला); D6.7 तमुपेतमपश्यदुत्तंक: स (D7 om. स) उत्तंकस्तमुपेला; T G2.3 M2-5 तमुपेलासीनं; G1 M1 तमु-पेलापश्यदासीनमुदंकस्तं (M1 transp. आसी° and उद्दंकः) (for तमुपेलापश्यदुत्तक्क आसीनम्। स तमुपेला). K1 अभितंख (sic); B3 वादा; T1 वंदा; M1 वर्धयित्वाभीष्टं स्वस्य (for अभिनन्दा). — Before अथीं, D2-4 ins. अहं. K0 आ°; K1 B5 D (except D5) T M3 उपा°; K2.4 G4-6 अभि°; K3 M1 अधि° (for उपगतः). K3 B5 Da1 G2.3 on. इति.

107 D1 om. 107, and 108 upto 'गतोऽस्मि. — S (except M1) तम् (for एनम्). M1 अभिनंदा (for 'वादा). — Ko. 1 transp. भग 'and पोदय:. D2-1 transp. पोदय: and खट्व'. Ko. 4 ins. ते before, K2 after, किं. — After 107, K (except K1) D2-4 ins. तदाज्ञापयनु भ(K2 भग)वान.

108 D1 om. up to "गतोऽसीति (cf. v. l. 107).
— Before तम्, Ks.4 Ñ2 V1 B (except B5) D (except D2-5; D1om.) ins. स. N (except K D2-5) om. उत्तक्ष:.
— B D (except D2-1; D1 om.) M3 मुर्चर्ध. Ñ V1 B2-5 D5 कुंडलार्थ; B1 D (except D2-1; for D1.5 see above) 'लयोरथेन; T 'लार्थी (for "लास्यामर्था). K1.4 om. अथीं. K4 B1 D (except D2-5; D1 om.) G4.5 अस्याग (for आग). K2.4 D1 S (except G1.6 M1.3) om. (the first) इति. Ñ V1 B2.8.6 Da ये ते (Ñ V1 एते) वे; B1.4 Dn D1 ये वे ते; D2-4 T1 G1-3 एते (for ये ते). M1.8 om. ते. K1.4 D1.5 T G6 क्षत्रियाया:; D2-4.6 G5 क्षत्रिया- (for "यया). G1.4.5 M1 om. कुण्ड". B2 D6.7 T1 G2 om. ते. G6 transp. कुण्ड" and ते. Before भवान्, D3.4 G2 ins. ये. T त्यं (for भवान्). T G2.3 अईसि (for "ति). K2 D2-4 T1 G2.3.6 om. इति.

109 52 Vi Dn Di.e. r transp. पीट्य: and प्रस्यु. Bi. 2 M2. + प्रोचाच (for प्रत्यु.). — Ki प्रविश्च (for विश्य). T transp. क्षत्रि and याच्यताम्. Ki Dni Gi 2 क्षत्रियाया: (for क्षत्रि.). Ki Gi. 2 उच्च.; Ñi प्रोच्य. (for याद्य.). - After "ताम, Kains.:

200* तस्याम्तस्त्रीधनं इंद्रेण यज्ञे तुष्टेन दत्तमासीत्। and om. इति.

110 Ge (? hapl.) om. 110, 111. — D2-4 om. स. After स, Ko.इ.4 ins. च. M1 om. तेन. M1 क्षत्रियांत:पुरं प्रविद्य (for प्रविद्या°). D2-4 °पुरे (for °पुरं). After क्षत्रि, G1.5 ins. तां.

111 Go om. 111 (cf. v. l. 110). — After पौच्यं, Ds ins. आगत्य. T G1-3 पुनरेव (G1 interp. तम्; G2.3 पुनम्) आगत्य (G1 om. आ°) उत्राच. — Ko G1.5 अयुक्तं (for न यु*). N (except K D2-4; for D5 see below) अहम्; D5 T1 अयम् (for वयम्). Ko.2.4 B1.2.5 °चतुं; K3 °कतुं; B1 °वतुं; D2-4 °हतुं; G1 चाचरि ; G2.8 M1 अपच ; G4.5 आच (for उपच). — G2 om. from न हि up to the first न in 112. S(G2.0 om.) सा (for ते). N (except K D2-4; D7 oorrupt) transp. अत्रिया and अन्त: K2 N B4 D (except Da D5) M8.4 om. इति.

112 G2 om. up to the first 4 (of. v. l. 111). — Ds G3-s om. स. G1.6 तेन (for स). K2 Ds G1.8 M2.3.5 transp. पौरव: and तं. After पौरव:, N (except $m K \ D_{2-4}) \ M_4 \ ins. क्षणमात्रं (<math>
m B_6$ क्षणं) विमृत्य. $m \tilde{N}_2 \ B_5$ D (except Da-s) T M1.4 om. तं. Before प्रत्यु, N (except K D2-4) ins. उत्तंकं. — After प्रत्यु, T M2-5 ins. तत्र संनिहितेव सा; C1 नैतदेवं; G4.5 M1 एनदेव. N (except K D3-4) नियतं (for संप्र°). Gs transp. संप्र° and भवान. — Ko transp. सा and क्षन्नि°. K. D2-4 om. सा. After आंत्रि, Ba ins. अपि; B5 D5 हि. N (except K Da-4) om. at (K1 substræ for at). $G_{2,3}$ पापिना (for वा शक्या). — K (except K_1) D_{2-5} ैबतरवात. Ti Ga.s Mi om. from एपा up to end of 112. - Before var, N (except K D2-1) ins. at (K1 हि). Ki transp. न and अञ्चचेर्. To Ge नाशुचिना त्वया द्रष्टव्या भविष्यति (for नाशुचे°—°मुपैति). Ko Be 1)2-4 T1 G (except G1.3) M (except Ms.4) om. इति.

पतिव्रतात्वादेषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ११२ ॥ अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच । अस्ति खलु मयो-चिछ्छेनोपस्पृष्टं शीघं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं मवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोत्तङ्कस्तथे-त्युक्त्वा प्राञ्चुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवद-नोऽश्चदामिर्हदयंगमाभिरद्भिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा

द्धिः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृत्त्यान्तः पुरं प्रवित्रय तां क्षत्रियामपत्रयत् ॥ ११५ ॥

सा च इप्वैवोत्तङ्कमभ्युत्थायाभिवाद्योवाच । स्वागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति ।। ११६ ।। स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थं में भिक्षिते दातुमईसीति ।। ११७ ।। सा प्रीता तेन् तस्य सहावेन पारामानिकाणीयशेषि प्रकार ने

तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्रेति मत्वा ते हैं. १३ वर्ष

113 D+ G+5 तथा; G1.2 M (for M1 see below) सेन (for अथ). After अथ, Tins. तेन. M1 अथैन मुदंकः (for अथे'— क्क्कः). G1-3 M (for M1 see above) om. उत्तक्कः. G4.5 उत्तवंतं स्मृत्वाहोदंकः (for अथे'— वाच). G6 तथाहोदंकः (for उत्त'— वाच). — Before अस्ति, K2 D2-4 ins. सत्यं. G2.3 किंचित् (for खलु). K0.4 मयोच्छिष्टेनानुपविष्टेनापः स्पृष्टाः; K1 N V1 B Da Da D1 मयोख्यितेनो (B2.4 ना'); K2.3 G1 मया (G1 interp. भिक्तम्) उच्छिष्टे (K3 G1 प्रेम)नोपस्पृष्टं (K2 स्पृष्टा); D2-4 मिय उच्छिष्टं नाप'; T G1-6 M2-5 मया तु (G5 मयापि; M2-6 om. तु) भिक्षतं नो'; G2.3 मम नो'; M1 मया भक्षयता नो' (for मयोच्छिष्टेनो'). G2 om. from ज्ञीग्रं up to end of 113. All MSS. except K0.2-4 D2-4 om. ज्ञीग्रं; but of. v. l. 114. S (except G3; G2 om.) आगच्छता. S (except M2-5) om. च.

114 G4-6 om. तं. T transp. तं and पौद्य:; and before पौद्य: ins.: स (T2 om. स) एवमुक्त: D2.3 G1.4.5 M1 om. तम्. K1 G1 M1 om. हि. N (except K0.2-4; for D2.3 see above) एप ते (B3 om. ते) स्थातकमः (for एतत्तवेवं हि). — After न, G1 M1 ins. हि. K4 खलु स्थिं (for न स्थिं). D2 om. स्थितेन. G4.5 M1 om. भवति न स्थितेनेति. N (except K D3; D4 by corr.; for B3 see below) नोद्यिते (Ñ1 B2.4 न स्थिते) नोपस्पृष्टं भवति इति शीग्रं (Ñ1 V1 B2-4 Da2 D1.6.7 न for इति शी॰; B1 D5 om. इति शी॰) गच्छता चेति (B3 उत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता चेति); T G1-3.6 M2-5 एवं चेत् शुद्धो (G2.3 शुद्धेन) भूत्वा गंतस्यं (for एतत्तदे॰— स्थितेन). G1 एवं चेत्तत् शुद्धो भूत्वा गच्छ (for भवति न स्थितेन).

115 Ñi Dn2 Gi तथा; G4.5 Mi तत: (for अथ). After 'स्ट्र:, N (except K1-3 B5 D2-4) ins. तं. Mi om. प्राक्षास उप'. T G2.8 M (Mi om.) भूत्वा; G4.5 उपस्पृद्ध (for उप'). Da2 S (except Gi M) om. सु. Ko.2 सं-; Di स (for सु-). Di -दंत- (for -पाद-). Mi

'नयनो (for 'वदनो). N (except K D2.3; for D4 see below) नि:शब्दा ; D+ S शुद्धा (for अशब्दाभिर्). After -शब्दाभिन, N (except K D2-1) ins. अफ्रेनाभि-रनुष्णाभि: (D5-7 om. अनुष्णा²). B5 D3.5 M2.4 om. हृद्यंगमाभि:. N (except K Da.4; Bs Ds.5 om.) हृद्रता (for हृद्यंगमा°). K2 D2-4 G3 M1 om. अद्धि:. K4 transp. अद्भि: and उप". Ñ V1 B2 4 Dn D1.5-7 G2 transp. उप" and त्रि:. B2.4 Dn D1.3-7 om. पीरवा. Gr. 1-6 om. त्रि: पी'. Da om. त्रि:. Da M आभाग (for पीत्वा). Bs om. frcm पीत्वा up to खान्यद्विर. Gs (hapl.) om. from (the first) अद्भिरुप° up to खानि. T om. from त्रि: पी up to 'हपस्पूद्य. Ga om. पीस्वा द्वि: परिं. After पीरवा, K D2-4 ins. आप: (K3 cont. हिप्ता इत्यनुवाकेन शीर्पाभिषिच्य). De.r om. from द्वि: up to ैहपस्पृत्रय. K3 om. द्वि: परि°. Dn1 D5 अद्भि: (for द्वि:). Ko. + उन्मृ (for परिमृ). Ki om. खान्यद्विरुपस्पृत्य. G1 मुखं; G4.8 मुखानि (for खानि). M (except M1) om. अद्भि: (after खानि). After (the second) ैस्पृद्य, Ka ins. मूर्यानं च; Ñ VI B D (except Da-+) (ia.a Mi च. N (except K Bt D2-t) प्रविवेश तत: (for प्रवि'). K3 T G4-6 M1 om. 有j.

116 D2-4 तं द्या (for द्युव). K1 B1 M1 cm. एव. K1 M1 उत्था°; N (except K0.2-4; for K1 see above; D2-4 om.) प्रस्यु (for अध्युत्थाय). — B3 Dat T2 om. ते. B5 M3 भवन; D5 भवान् (for भग°). — K3.4 D3 जापयतु. K0.3.4 किं ते; T M2.4.5 भो; ते किं; G3.3 ते किं; M3 भो; किं (for किं).

117 After स, G4.5 ins. च. After तां, G2.3 ins. चरंक: प्रति-. — B5 G1-3 M2.4 ते (for एते). After एते, T ins. ते. Dn2 D2-4 T G2.3 गुर्वेशे. D2-4 T G2.8 om. मे. D5 मया; G1 मयि (for मे). K2 transp. मे and भिक्षि. K3 भिक्षवे; G1 M 'क्षिता; G2.3 'क्षां; Cd as in text.

C. 1. 774 B. 1. 3. 111 K. 1. 3. 111 कुण्डले अवमुच्यासै प्रायच्छत् ॥ ११८ ॥ आह चैनम् । एते कुण्डले तक्षको नागराजः प्रार्थयति । अप्रमत्तो नेतुमईसीति ॥ ११९ ॥ स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच । भवति सुनिर्वता भव । न मां शक्तसक्षको नागराजो धर्पयितुमिति ॥ १२० ॥

स एवम्रुक्त्वा तां क्षत्रियामामच्य पौष्यसकाश-मागच्छत् ॥ १२१॥ स तं दृष्ट्रोत्राच । भोः पौष्य प्रीतोऽसीति ॥ १२२॥ तं पौष्यः प्रत्यु-

118 Tom. तेन. K² तत्र तेन (for तेन तस्य). B¹ D²-6 G M transp. तेन and तस्य (G².5 M².4.5 cm. तेन तस्य). K¹ Ñ B (except B¹) D (except D²·1) पात्रः; K² साधु (for पात्रम्). G² इति इदं; G³ M (except M¹) इदं (for अयम्). After अयम्, G¹.4.5 M¹ ins. भवति. S नाति(T न मयाति-; G¹.4.5 M¹ अनति-; Gö मया नाति)क्रमणीयं (for अनतिक्रमणीयः). Ѳ Da¹ Dc.7 G M³-5 om. ते. K¹ ѹ B⁵ Da¹ G².3 विमु ° (for अवमु °). After °मुच्य, G¹ ins. अथ. D¹ तस्मै; D²-4 असौ (for अस्मै). К² अयच्छत्; T अदात् (for प्राय°).

119 B1 नागाधिरा"; D4 नाम नाग" (for नाग"). After राज:, N (except K Dn1 D2-4) ins. सुभुद्धां. K D2-4 G2.3 प्रार्थयते. — Before नेतुं, Ko.3 ins. भवान्; K4 भवन्. Ke अईति (for "सि).

120 No Di Gi-6 om. स. Gr.s om. क्षत्रि. Gi.5 उवाच (for प्रत्युं). — Ko Gr.s om. भवति. Ki.4 भवतु; Kr.s Gi.5 M भवती (see below). K Di-5.7 Tr Gi.2 Mr.4 सुनिवृत्ता; Do Gi निवृत्त (for सुनि). Ko अस्तु भवता; Ki.4 Dr.s भवती; Ks अस्तु; Di S भवतु (for भव); see above. — T transp. न and मां. Ko मे (for मां). Gi-6 Mi स मामशं (for न मां शक्तः). Ks transp. शक्तः and तक्षः. Ki Dr.4 om. नागं.

121 K3 B4 D2-4 G1.4.5 om. स. T G (except G1) om. तां. K1 D2-4 G4.5 M अगच्छत्; T2 अगमत्; G1 अभ्या ; G2 अभिगच्छति; G3 अभिग.

122 Gs. 5 om. स. N (except K Ñ1 Bs D2-1) आह चैनं (for स तं दृष्ट्वोचाच). — T2 om. भो:. D2-4 om. भो: पौच्य. Da om. पौच्य. G2.5 M2.5 (before corr.). 4.5 हे (for भो:).

123 After तं, K+ N2 V1 B (except B1) D (except D2-1) ins. उत्तंकं. -- K1 (hapl.) om. from भगवं up to प्रसुवाच (124). Da भगवान् (for 'वन्). Dn D1.6.7 चिरेण; D5 'रमपि; T1 उचितस्य (for चिर'). B1 समासावते:

वाच । भगवंश्विरस्य पात्रमासाद्यते । भवांश्व गुण-वानतिथिः । तत्करिष्ये श्राद्धम् । क्षणः क्रियता-मिति ॥ १२३ ॥ तम्रुचङ्कः प्रत्युवाच । क्रुतक्षण एवास्मि । शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपहृतं भव-तेति ॥ १२४ ॥ स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्ने-ननं भोजयामास ॥ १२५ ॥

अथोत्तङ्कः शीतमत्रं सकेशं दृष्टा अशुच्येतदिति मत्वा पौष्यमुवाच । यसान्मे अशुच्यत्रं ददासि

C2 °दितः (for आसा°). — K2.1 G6 सग° (for सवान्).
D3 transp. भवान् and गुणवान्. G1 M1 om. च; G2.3
om. च गुणवान्. — D2-4 ततः (for तत्). Ñ1 T G1 M1
प्रकरिपे; Ñ2 V1 B D (except D2-4) इच्छे; G2.3 M2-5
करिप्येहं; G4-6 प्रकरिप्ये(G5 °द्य)ते (G6 हं) (for करि°).
G2.3 M (except M1) आदक्में (for आइम्). After
आइम्, N (except K Ñ1 D2-1) ins. कर्नुं. K2 G3 क्षणं
(for °णः). N (except K Ñ1 D2-1) transp. क्षणः and
कियताम्. Ñ2 G3 स्थीय° (for कियताम्). Before इति,
B4 ins. प्रतिगृद्धातां.

124 K1 om. up to "वाच (cf. v. l. 123). — G3 कृतक्षणं. G5.6 -भाव: (for एव). After अस्मि, K3 B4 G1.4.5 ins. इति. — After शिन्नं, K1 M1 ins. तु; T G1.2.6 M2-5 अहं; C4.5 त्वहं. D5 om. इच्छामि. G6 आगच्छामि (for इच्छा"). Before यथी", D2-5 G6 ins. इति; T G1 गंतुं. K1-3 Ñ2 Da D5.7 T1 G1-3 om. अश्वम्. G4.5 om. उपहु". K1 उपसंह"; V1 B2 Dn D1 G6 उपा"; B3 उपस्कृ"; G1 उदाह्र (for उपहु"). D6.7 पुर(D7 उप)स्कृतमश्चं (for अञ्चमुप"). K4 D6.7 भवति; S (except M1) भवत्वित (for भवते").

125 Ñi D2-4 G1.2 om. स्त. Before अक्षेत, Ñ2 Vi D5 G6 ins. एव. D2-1 G2-5 om. अक्षेत. K D5 T G1.9.6 M2-5 om. एनं. D1 तं; D6 एवं; M1 व (for एनं). B4 एवाधिनं तं (for अक्षेतेनं). K Ñi Vi B3 D2-4 G4.5 M1 सं(B2 om. सं)योज (K2 G4.5 भोज) (for भोज).

126 M शीतल (for शीत). K1 Ñ1 S (except M2.1) om. सकेशं. Ñ2 V1 B D transp. शीतम and सके. Before इति, G+4 ins. अन्नम्. Before पौर्यं, N (except K Ñ1 B1 D2-4) ins. तं. T G1-3 om. पौर्यमुवाच (see below). — Before यसात्, T G2.8.6 ins. सकेशमन्नमुपहृतं शीतम् (T om. शी) अञ्चिः; G1 मुक्तकेश्या तव खिया सकेशमन्नमुपहृत्तिमिति. D2 om. from यसा up to 'स्यसीति (127). T G2.8.6 om. अञ्चरवनं

तसादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । यसान्त्रमुप्यदुष्टमशं दृषयसि तसादन-पत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौष्यस्तस्या- श्रुचिभावमश्रस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदशं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोचङ्कं प्रसादयामास । भगवञ्जञ्ञानादेतदशं सकेशमुपहृतं श्रीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति ॥ १२९ ॥ तम्रुचङ्कः प्रत्युवाच । न मृपा व्रवीमि ।

भृत्वा त्वमन्धो निचरादनन्धो भविष्यसीति। ममापि शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः । विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य

C. 1. 786 B. 1. 3. 123 K. 1. 3. 123

(see above). Bi Gi.i.s M अञ्चमशुचि (by transp.). Before ददा°, Gi ins. अपि. Ko (? hapl.) om. from तसा° up to द्षयसि (127). T G2.3.6 त्वमंघो; G1 अंधस्त्वं (for अन्धो). — After 126, T G2 ins. पौच्यमुवाच (see above).

127 Ko om. up to दूपयसि; D2 om. 127 (cf. v. l. 126). Before तं, T1 ins. स. G2 om. तं पोट्य: प्र°. G3 om. तं. G3 उवाच (for प्रत्यु°). — D5 om. यसात्. B2 D6.7 S (except M1) om. अपि. K1 transp. अपि and अदुष्म. M1 transp. अदु° and अयं. After तसात्, Ñ V1 B2 D5-7 ins. हवमपि; B1.3.5 Da Dn D1 T1 G2 हवं. After 127, N (except Ko-3 Ñ1; D2 om. the first sentence) ins.:

^{201*} तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न युक्तं भवताक्षमशुचि दस्वा प्रतिशापं दातुम् । तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीक्ररु ।

[After "तान्नम्, D3-4 ins. मम. K4 परीक्षस्त्र; Ñ2 B1.2.4 "कुरुष्व (for प्रत्यक्षी").]

128 M1 om. स:. N (except K Ñ1 D2-5) तत: (for सोऽथ). Т G1-3.6 om. पौच्य:. After पौच्य:, N (except K Ñ1 D2-5) ins.: तदन्नमशुचि द्यूा. G2.3 पौच्यस्य (for तस्य). Ñ1 V1 S (G1 om. अन्नस्य) transp. अशुचि and अन्नस्य. B5 वितां (for अशुचिभावम्). Ñ2 B D (except D4.5) G1 om. अन्नस्य. K1 शमयामास; K2 Ñ1 V1 B4 अवगम ; Ñ2 B1-3 D अपरोक्ष (D5 अगण); R5 अवेक्ष ; G6 दर्श (for आगम).

129 K2 Dn D1 यत्कृतं (for उपहु°). After 'हतं, N (except K Ñ1 D2-5) ins. अनुत्यां. Ds. 7 om. सकेशम्. Before अज्ञाचि, N (except Ñ1 B1 D2-7) ins. च. B1 S (except T1 G4.5 M1) om. अज्ञाचि. Before मत्या, N (except K Ñ1 D2-5) ins. एतदिति (B1 om. एतद्). T2 G1-3 M (except M1) आलक्ष्य; G6 आलोक्य (for मत्या). Before उत्तक्षं, K1 ins. अथ; Ñ2 तं; V1 B (except B1) D (except D2-6) तमृष्टि. — After अज्ञानात्, T2 G1

M (except M1) ins. एव. Dn D1 transp. अज्ञानाद् and एतद्. T2 G1 तद् (for एतद्). Ko G1 transp. सके and उपह. Dn M2 उपाह. G1 om. शीतं च. M1 शीतल्खं; M3 तलं (for शीतं). D (except Da1 D2-5) om. च. — T2 G2 एतत् (for तन्). K1 B1 Dn D3 श्रम ; D1 शम ; G2.3 श्रमाप (for श्राम). K1.2 D2-4 G2.5 भगवंत; Da1 G1 भगवन् (for भव).

130 T1 om. 130-132. — K3 ब्रुथा (for स्रूपा). M1.3 प्रविद्यासि. — D2 T2 M1 om. त्वम्. K1 अपि; D5 च (for त्वम्). G1 om. त्वमन्धो. G2.3 इति (G2 om. इति) अधो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो). D2-5 G3 M1 अचि" (for निचरात्). K1 T2 G2.3 M2.5 om. इति. — G2.3 om. अपि. After ममापि, K1.2 B3 Da D7 ins. तु; D2-4 त्वत्. B1 त्वया; T2 G4-6 M1.3 भवद् (for भवता). G2 यदुक्त; M1.3 उक्त (for द्वा). K1 न द्त्तो भवेच्छाप:; Ñ2 V1 Dn D1 शापो भवता द्त्तो न भवेत्; G1 न शापो भवेन्नवद्त्तः (for शापो — दत्तः).

131 T1 om. 131 (cf. v. l. 130). — After (the first) म, N (except K Ñ1 D2-5) M1.2 ins. च. G2.3 om. अहं. K2 D2-4 प्रसाहयानुं. T2 transp. आएं and प्रसा. — K3 स (for the second न); see below. T2 om. हि. G5 मां (for मे). G2.3 अपि (for अदापि). D2-4 शमं (for उप.). Before गच्छ, K3 ins. न (see above). After च्छिति, K3 G (except G2.3) ins. इति. — S (except G4.5 M1) om. च. D2-4 तु (for च). M1 om. भव. Before यथा, K3 ins. तत्. Ñ1 G4.5 M1 om. यथा. K4 श्रोकोग; Ñ2 V1 G1 तथा (for य°).

132 Ti om. 132 (cf. v. l. 130). — ") K2 (by corr.) D (except Da) S (Ti om.) नव". After -नीतं, G4.5 ins. एव. G2 transp. हृद् and ब्राह्म . — b) G2 corrupt. Ni वाक्यं (for "चि). After वाचि, G6 ins. च. K Ni Vi B4.5 Dn D1.8.5 G2 निशित:; T2 विनि (for निहित:). — c) M1.3 om. एतद्. N (except K B4 D2)

॥ १३५ ॥

C. 1. 788 B. 1. 3. 123 K. 1. 3. 123

वाक् नावनीती हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥१३२॥
इति । तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वाचं
शापमन्यथा कर्तुम् । गम्यतामिति ॥ १३३ ॥ तम्रुतङ्कः प्रत्युवाच । भवताहमन्नस्याशुचिभावमागमय्य
प्रत्यनुनीतः । प्राक्च तेऽभिहितम् । यसाददृष्टमन्नं
द्पयसि तसादनपत्यो भविष्यसीति । दुष्टे चान्ने
नैप मम शापो भविष्यतीति ॥ १३४ ॥ साधया-

सोऽपश्यत्पथि नम्नं श्रमणमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्द-श्यमानमदृश्यमानं च । अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले भूमो निश्चिप्योदकार्थं प्रचक्रमे ।। १३६ ।। एतसिकन्तरे स श्रमणस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत । तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य जग्राह । स तद्रपं

मस्तावदित्युक्तवा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा

तदुभयमेतद्विपरीतं क्ष⁸. — $^{\rm d}$) $^{\rm Ki.3}$ नावनीता; $^{\rm Ki.3}$ (by corr.) $^{\rm Di}$ S ($^{\rm Ti}$ om.) नवनीतं; $^{\rm N}$ Vi $^{\rm Bim.3}$ De $^{\rm e}$ नीतं. $^{\rm Di}$ अस्य मुखं नवनीतं ($^{\rm for}$ वाङ् ना $^{\rm e}$). $^{\rm Di}$ क्षुरधारं (for तीक्ष्ण $^{\rm e}$).

133 Ko om. 133. — Di om. गते. Bi om. न (see below). Bi 'धार' (for 'हृद्य'). K2 D2 T2 M (except M1) om. तं. Ki Bi न (see above); G2.3 च (for तं). K2.4 प्रत्यादातुं (for अन्यथा क'). — Ko.8.4 ins. after 133: D2 before गर्य':

202* मम शापो भविष्यतीति।

134 T2 G2.3 M3-5 भवत: (for °ता). B4 T2 G2.8 M (except M1) om. आहम्. K2 T1 G1.4-6 M1 आ(G6 om. आ)गमयित्वा ; K <math>s $\tilde{N}^{2}$ $B_{4.5}$ $^{\circ}$ गम्य ; K_{4} $D_{2.5}$ अवगम्य ; B1-8 Da D9.4.6.7 आकल्ड्य; Dn D1 शालक्ष्य; T2 G2.8 Ms ज्ञारवा; $M_{2.4.5}$ अज्ञारवा (for आगमस्य). B_4 अनुनी $^\circ$; Ds प्रत्यानी"; T2 G2.3 M (except M1) मयोक्तं; G1 "नुदितः (for प्रत्यन). — Da Ta Ga. a M (except Ma) om, प्राक्स. K (except Ko) B3 D2.6.7 G1 om, च. G8 तु (for च). K4 ते बुवतेति (for च ते). T1 G1-0 एतत्; T2 G1-8 M (except M1) भवतापि (T2 om. पि) (for ते). T2 om. अभिहि°. Ds. अभिमतं; M (except M1) हित:. — Dn2 D3. 1 तसात् (for य°). G2.8 M2.4.5 न दुष्टं (for अदु°). After तस्मात्, T2 ins. रवं. T2 अभिहित: (for भवि ' G2 T2 om. इति. — Gs (? hapl.) om. from दुष्टे up to end of 134. G1.4.6 M1 om. नेप (see below). K1 न (for नैप). B1 D2.5 G3 M5 om. सम. D1 से (for मम). Ds. 4. 6.7 transp. नैच and मम. After मम, Mi ins. अपि. Ts transp. सम and शापी. Before भवि°, Ki Ti Ci.4 Mi ins. न (see above); Ki ins. निविद्धो (sic). B3 S (except T1 G4.5) om. इति.

135 Ko.2.4 साधु था°; D2 °यामि (for साधयामः). G2 तम्; G8 M2.4.5 तर्षि (for ताबद्). B2 Da read प्रातिष्ठतो वर्षाकर गृही . T1 G M1 प्रातिष्ठत् (G2.3 प्रस्थितः) (for °एत). T2 G2.8 om. ते.

136 After स:, G1 ins. अपि. After "प्रयस्, N (except K B4 D2.5) ins. अथ. D2 क्षपणकं नमं पिथ आयांतं (for पिथ — "रछन्तं). Ñ1 नम्रश्न". Ko.s.4 D5 अवणं; Ñ2 B (except B4) D4 M "मणकं (D4m as in Dn etc. below); V1 (m as in text) Da "वणकं; Dn D1.6.7 क्षपणकं (for अम"). After अमणम्, G1 ins. एछत:. K1.2 D2.5 मुहुर् (for मुहुमुं"). Ko om. इउपमानम्. After इदयमानम्, K1.3 Ñ1 ins. मुहुः; K4 G6 मुहुमुंहुः; G1 च. D5 G3 M1 om. अददयमानं च. K1 B1 om. च. Ko.2.4 Ñ1 D2 T2 transp. अददयमानं and च. — M1 om. ते. B4 भूम्यां (for "मी). Ko.8 प्रक्षि"; K1 B4 M5 विनि"; T2 G2.3 निघाय (for निक्षित्य). Ñ1 transp. भूमी and निक्षित्य. Ñ2 V1 B (for B4 see above) D (except D2.5) सं(B2 om. सं)न्यस्य भूमी (for भूमी निक्षित्य). S (except T1 G4-6 M1) भतस्थे (for प्रच").

137 Ds S (except Gi-s Mi) तसिन् (for एत°). G2.3 अवसरे (for अन्तरे). Bi S om. स. Ko.3 Ds अवण: (K3 m अपणक:); K4 V1 Da 'वणक:; Ñ B Ds.4 M 'णक:; Dn D2.6.7 अपणक: (for अमण:). D2 S om. स्वरं. Before उप', Bi ins. सहसा. T Gi.6 उपास्'; M1 'स्पृड्य (for उपस्'). Bi Gi.5 M1 om. ते. T2 प्रायात् (for प्राह्न'). — Before तम्, G1-8 M (except M1) ins.: तत् आचम्य. Bi om. अभि'. Ko T1 Gi.6 अपस्'; K2.4 अप्युप'; D2.8 अम्युप' (for अभिस्'). — After न्त्रस्, N (except K1.8 Ñ1) ins. (Ko.2.4 V1 om. the last two sentences):

203* कृतोदककार्यः ग्रुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात्। तस्य तक्षको दढमासन्नः। स्र तं जग्राह।

[After प्रयतो, V1 ins. भूस्ता. K0.2.4 D2.5 om. मह° जवे°. K2 अभिसृत्य जगाम; K4 उपसृत्य; D2.5 अनुजगाम (for अन्वयात्).]

— K: D: om. जज़ाह. — Before स, N (except K Ñi V: D:) ins. गृहीतमात्र: (B: cont. अमणं). G: अपहाय विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विष्टतं महाबिलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् । तम्रुत्तङ्कोऽन्वाविवेश तेनैव विलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकः ॥ १३८ ॥ य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।

(for वि°). K1 तक्षक: (for °करूपं कृ°). Ñ2 V1 B1-8 D (except D2-5) M2 तक्षकस्वरू. K0 om. from कृरवा up to °लोकं (138). B4 चकार; S गृहीत्वा (for कृ°). G2 om. सह°. G8 असौ (for सह°). B5 transp. सह° and धर°. K3.4 T2 G1-3 M महिंद्धलं (M1 बिलं) (for महा°). B1.4 D (except D2.5) G4-6 M1 प्रवि°; T2 G1 M2-5 आवि°; G2.3 आविशत् (for विवे°).

138 Ko om. प्रविद्य च ना° (of. v. l. 137). Dai Da.s Go om. च. Ds T Gi.s M (except Mi) ° लोके. After ° लोकं, Bs ins. क्षणात्. G2.3 ° लोकस्य भव°. K2.8 स्त्रभु°; Ti स्त्रं भ° (for स्त्रभ°). — Gi folio 8 ends with अगच्छत्; next folio (9) is missing. — After अगच्छत्, N (except Ki Ñi) Ti Gi.s ins. (Ds Ti Gi.s om. the first sentence and K2 the last two):

204* अथोत्तङ्कम्बस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्ष-कमन्वगच्छत्। स तिद्विलं दण्डकाष्टेन चलान। न चाशकत्। तं क्तिश्यमानमिन्दोऽपश्यत्। स वज्रं प्रेपयामास । गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुप्वेति। अथ वज्रो दण्डकाष्टमनुप्रविश्य तिद्वलमदास्यत्।

[Ko. 2. 4 V1 Bl. 2. 5 स च (for अथ). — T1 Gs. 5 च खनितुं नाश° (for न चाश°), गस्त्रास्य (for गच्छास्य), and कार्य (for साहाय्यं).]

— Ba तदा; M2.4 तत् (for तम्). Ba T2 Go om. अन्वावि. K2 प्रवि.; Ñ2 Dn D1.6.7 अनुवि.; B5 विवेश; G2 उपाविशत् (for अन्वावि.). Before तेनंब, K1 T2 Go M ins. ज्ञात्वा. G2 om. तेनेव वि. M transp. अन्वावि. and तेनेव वि. — D2 om. प्रविश्य च. T2 Go अन्वावि.; G2.8 अनुप्र. (for प्रवि.). D7 G4.5 transp. प्रवि. and च. K Da Dn D1.5 T Go om. च. — After (the second) प्रविश्य च, N (except Ko.1 Ñ1) T1 G4.5 ins.:

205* तं नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्भ्यवलभी-निर्यूहशतसंकुलमुश्वावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपर्यत्।सतन्न. [T1 'सदन'; G1.5 'बदन' (for 'हर्म्य'). T1 G1.5 om. -बलभी- and read 'कीडनवास' (for 'क्रीडाश्चर्य'). — K3 om. सतन्न. Ko.4 तान् (for तन्न). Omitting सतन्न, वर्षन्त इव जीमृताः सिवद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९
सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्मापकुण्डलाः ।
आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०
बहूनि नागवर्त्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
इच्छेत्कोऽर्काशुसेनायां चर्तुमेरावतं विना ॥ १४१
शतान्यशीतिरष्टां च सहस्राणि च विश्वतिः ।

C. 1. 800 B. 1. 3. 127 K. 1. 3. 137

 K_{2} D_{5} cont. तेनैय बिलेन प्रविश्य; T_{1} $G_{4.5}$ तमुदंको ज्ञास्वा तेनैय बिलेनान्याविश्य.]

— After नागान्, N (except K $\tilde{N}_1$ D2.5-7) ins. तान्. K D2.5 अस्तौपीद्; G2.3 अस्तौद् (for अस्तुवद्).

139 Before 139, B1.8 ins. उतंक उवाच; Da उत्तंक उ°; S(except M1.5; G1 missing) उदंक:. — ") K1 Ñ1 यदेरा"; V1 येत्ररा". S(G1 missing) यावंतो नागरा" (T1 G4.5 यदोव नागा: सर्पा वा). Cd as in text. — b) M1 सर्वा:. T1 G4.5 सर्वे संमत्तविकमा:; T2 सर्वा: (sic) स्वमितविकमा:; G2.3 M2.2.5 सर्पाश्चामितविकमा:; G3 "स्वमितविकमा:; M4 श्वामितिविकम (sic). — K1 om. 139°-140°. — ") N (except K Ñ1 B4.5 D2.5) क्षरंत इव.

140 K1 om. 140 (cf. v. l. 139). — G1 missing
— ") M1 transp. सु- and वि-. Gc सुस्तरूपा (for सुरू").
N (except K D2) सुरूपा बहुरूपाश्च. — ") B1 अप्यथ;
D2 G2.3 M2-4 अप्यथो; T1 अथ; T2 G5 अथो; G4 यथा;
M1.5 तप्त- (for तथा). Gc विविधोपलकुंडला: — ") D7 G5 विश्वागृ . T G2.3 आदित्या हव नागंद्रा: — ") G3 "वता ध्रवाः; G3 "वतोङ्ग्वः.

141 Gimissing. — a) D T2 G2. 3. 6 M3-5 नागवेदमा° (D2 as in text; D5 ° गृंदानि); T1 G4. 5 °स्पा°; M2 राजवेदमा°. — K4 V1 B1-3. 6 D) (except D2. 5) ins. after 141ab: B4, after 141:

206* तत्रस्थानिप संन्तीम महतः पन्नगानहम्। [$D_{8.4}$ 'स्थानेन सं-; D_6 'स्थानिनशं; D_7 'स्थानािनशं. K_4 V_1 B_{1-8} सततं (for मह°).]

-- ^{cd}) S (G1 missing) इच्छंतो°. T1 G1.5 °सेवां च कर्तु°; T2 G5 M3 °सेवाये वस्तु°; G2.3 सेवायां वस्तु°. D_2 M2.4.5 वस्तुमेरा°.

142 G1 missing. — ") Da D2.5 "ति चाष्टी. — ") G4.5 संति च (for विंश"). — ") K D5 "महं (K2 "महो). K0.2 D5 याति; Cd as in text. — ") Da D1 "राष्ट्रे; Cd as in text. N2 V1 B Dn D8.4.6.7 यमेजति; Da D1 समेज"; T1 यमिध्य"; T2 G2.8.6 जयेदि"; G4.5

C. 1. 800 B. 1. 8. 138 K. 1. 3. 139

सर्पाणां प्रग्रहा यान्ति धतराष्ट्रो यद्जिति ॥ १४२ ये चैनग्रुपसर्पन्ति ये च दूरं प्रं गताः । अहमरावतज्येष्ठभात्म्योऽकरवं नमः ॥ १४३ यस्य वासः कुरुक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्सदा । तं काद्रवेयमस्तौपं कुण्डलार्थाय तक्षकम् ॥ १४४ तक्षकथाश्वसेनश्च नित्यं सहचरावुमा । कुरुक्षेत्रे निवसतां नदीमिक्षमतीमन् ॥ १४५

जघन्यजस्तक्षकस्य श्रुतसेनेति यः श्रुतः ।
अवसद्यो मह्द्द्युग्नि प्रार्थयकागम्रुख्यताम् ।
करवाणि सदा चाहं नमस्तसै महात्मने ।। १४६
एवं स्तुवक्रपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभदथापश्यत्स्त्रयौ तन्ने अधिरोप्य पटं वयन्त्यौ
।। १४० ।। तसिश्च तन्ने कृष्णाः सिताश्च तन्तवः ।
चकं चापश्यत्पङ्काः कुमारैः परिवर्त्यमानम् । पुरुषं

यदिक्छ"; M यजेदि° (M: यमिच्छ°); Cd as in text.

143 G1 missing. — °) K4 D2.5 भनुसपैति; B4 T1 भुपश्रण्वंति. T2 G (G1 missing) M ये चेह (G4-6 चेव) मुपश्रण्वंति. — b) V1 B3.5 दूरतरं; B1.2 रपरं; Dn D1 रं पथं; D2 रे परं; D4 रं पुरं; D6.7 रपथं; T1 G (G1 missing) M2-1 रं परा-. K1 corrupt. — ed) B4 वतं ज्येष्ठ; B5 वतो ज्येष्ठ-; D3 ज्येष्ठं; D5 क्षेष्ठ-; M1 वतं ज्येष्ठ-; Cd as in text. G2 भ्यस्तनुमो नम:; G3 भ्योकदमो (sic) न°.

144 G1 missing. — b) Ko.2 Dn2 De.7 वा (for च). G2.3 च भवस्थ. N पुरा (K Ñ1 D2 as in text; I)5 तदा) (for सदा). — b) Ñ2 V1 B1.8.4m.5 D (except D2.5) तं नागराज; B2 तं नागवजं. Da अश्रोपं. 145 G1 missing. — b) G4.5 संनिहिताबुभी. — c) Ko.2-1 D5 निवसतो; K1 V1 B Da D1-1 T2 M2.4 नयव; Ñ1 M1.3.6 हाव; Ñ2 Dn च व. — d) K (except K1) Dn2 मिश्चवती; B (except B5) मिश्चवती; D1 मिश्चवती; M1.5 मिश्चवती. — After 145, G6 ins.:

207* नदीं मन्दाकिनीं रम्यां प्रसन्नसिल्लामनु ।
146 G1 missing. — ") Ñ V1 B1.4 D5 'क्षकश्च.
— ") K0 नः श्रुतः; K1 Dn D1 यः सुतः; B1 यं विदुः;
M1.6 विश्रुतः. D2 S (G1 missing) 'सेन इति श्रुतः (for M1.5 soe above). — ") B1 (m as in text) अवहद्यो;
G2.5.6 अनव"; G6 'सीद्यो; M1.5 (before corr.). 5 'धीद्यो.
K0-2 D6 महस्योग्नि; K3 V1 महेद्यु"; K1 महिद्यु ; Ñ2 महाद्यु भे; B1.2 महाद्यु ; B3 (m as in text). 6 Da महद्यु भे;
D5 corrupt; T G3 M2-1 महानिभे; G2 महाद्यु भः; G1.6 महद्यु भिः; M1.3 (inf. lin.). 5 बृहद्यु भिः; C1 महद्यु भिः.
— D6 om. 146%. — ") G2.3 तदा (for सदा). M1.6 सदाद्वा नं. — After 146, N (except Ko-2; D6 om. line 1) ins.:

208* एवं स्तुत्वा स विप्रार्थिहत्तक्को भुजगोत्तमान् । नैव ते कुण्डले लेभे तत्तश्चिन्तामुपागमत् । $[(L,2)K_{\rm F}$ अवाप ह; $D_{\rm F}$ जगाम ह (for sqr°).]

- After 146, M ins.:

^{209*} नागराजाय मुख्याय कुण्डले आमुयां यथा ।

147 G1 missing. — Ñ V1 स्तुत्वापि. B1 एव (for अपि). After ° ज्ञपि, M2-1 ins. तान्. G2.3 तसाम्रागात् (for नागान्). T G (G1 missing) om. यदा ते. M2.8.5 om. ते. G1-6 (om. यदा ते) transp. द्वण्ड and नालभद्. After कुण्ड °, G5 ins. तदा. G2 om. नालभद्. Ko ° लभंत; K1 पीलभत; B (except B5) Da D2.4.6.7 G2 ° लभत; M1.5 भवद् (for नालभद्). — G1 ins. after कुण्डले: G5, after तदा (see above):

210* तदा वे चिन्तयामास उपाध्याय्या यदीरितम्। काले च समतिकान्ते शापं दास्यति मन्युना।

— After नालभत (see above), B3 ins. the second half of line 2 of 208*. — After °लभद्, D5 ins. तत:. — After °भवद् (see above), M1 ins.: तत्र दृष्टवान्पटं. — Ñ1 B1.5 तथा; Ñ2 B1m.3 D (except D2-5) G2.2 M (except M1) तदा (for अथ). Da °प्रयत; Ds.4 प्रयन्; T1 प्रयति; G2 नाप्रयत्. G2 यज्ञे (for तश्चे). M1 चाधि (for अधि). After 'रोप्य, K1 ins. सुचसं (sic); Ñ1 V1 सुधियो; B D (except D2.5) सुवेमे (B4 °मो). B (except B4) वपंत्यो.

148 G1 missing. — Ñ V1 B2.8 Dn D1.4 G8 om. च. K2 तु; K3 पटे (for च). G2 यंत्रे (for तक्षे). K1 सिता: कृष्णाश्च; K2 कृष्णाः श्वेताश्च; B1 श्वेता: कृष्णाः; G2 कृष्णाश्च सितं; G1-6 कृष्णाश्च सितांश्च; M1 (om. तन्तवः) ण्णांश्च तंत्रान्सितान्. G4.5 तंत्न् (for तन्तवः). — M2 कचकं; M4 कचकं (sic) (for चकं). Da2 प्रप°; G2 चाविप°; G2.5 चाष्यप° (for चापइयत्). Before पद्धिः, K0 Dn S (except M1; G1 missing; for T2 M5 see below) ins. द्वादशारं. — T2 om. from चापइय° up to कुमाराः (150d). — M5 om. from पद्धिः up to वृश्चं च. — K4 परिपच्य°; G2 वर्स; G3 वृत्तं. — Before पुरुषं, S (G1 missing; T2 M5 om.) ins. अश्चास्टढं (M1 श्वमधि°; M3.4 श्वाधि°). After °पइयत्, N (except K0-2.4 D5) ins.:

चापञ्यद्दर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वास्तुष्टाव एभिर्मत्रवादश्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
पष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽसिन् ।
चक्रे चतुर्विशतिपर्वयोगे
पड्यत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५०
तत्रं चेदं विश्वरूपं युवत्यो
वयतस्तन्त्न्सततं वर्तयन्त्यो ।
कृष्णान्सितांश्चेत्र विवर्तयन्त्यो ।
भूतान्यजसं भ्रवनानि चेत्र ॥ १५१
वज्रस्य भर्ती भ्रवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेनिंहन्ता ।

कृष्णान्सितांश्चेत्र विवर्तयन्त्यो स तम्रुवाच । नागा मे वशमीयुरिति ॥ १५५ ॥ स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्चमपाने धमस्रोति वज्रस्य भर्ता भ्रुवनस्य गोप्ता ॥ १५६ ॥ स तमश्चमपानेऽधमत् । अथाश्चाद्धम्य- वृत्रस्य हन्ता नम्रुचेनिंहन्ता । मानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अचिपोऽग्नेनिष्पेतुः

अश्वं च. After च, B_2 ins. अतिप्रमाणं; B_1 चंक्रममाणं. G (G_1 missing) द्दीनीयान्. After "नीयम्, B_6 ins. महाप्रमाणं.

149 Ts om. 149 (cf. v. l. 148). — Gr missing. — G2.8.5 om. स. G1 om. स तान्. D6.7 सत: (for स तान्). K1 om. सर्वान्. After सर्वान्, D5 ins. च. D2.5 अमीभि:; T G3.6 तदेभि:; G2 तदेवं; G4.5 एते:; M2-4 तदेभि:; M5 तदादि (for एभि:). K1 D2 मंत्रवादे:; B4.5 T1 G4.5 M "पदे:; Dn "वदेव; D5 पद्भि:; G2 निर्मेश्वपदे:; G3 "पादे; Nilp Cd मंत्रवाद- (as in text). B2 m मंत्रतुख्ये: स्रो".

150 Before 150, B3 ins. उतंक उवाच. T3 om. up

to कुमारा: (cf. v. l. 148). — G1 missing. — b) B4 G2.3 पष्टिश्च. G2 परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे). G2 दृश्यते (for भ्रवे). --- °) M1 चर्क. K D2.5 -पर्वयुक्ते; G3 पंचयोगं; Gs M1.2 पर्वयोगं; M4 सर्वयोगे. — ") D1 corrupt. Ki इत्थं; Ks G2.3 M2.4.5 तत् पद; Ñ1 V1 Dn Da. o Go वहबै; Dan पट्ट; Das पट् पट्; Tr Ga. o तं पट्ट. 151 Gi missing. — ") Ki तत्रं चेति; Di तंत्रे हेदं; T Ga.s तंत्रुंश्चेदं. All MSS. (incl. Cd; Gr missing) except K1 T1 G2.4-6 M "Ed. S (except T2 G6; G1 missing) वयंत्या. — ^{b}) K_{1} वयतस्तत्; K_{2} वयस्तंतून्; K_{3} T1 G4.5 Ms.5 यतस्ते ; K4 वयंतस्तन्न; B (excopt B1) D_{82} वपत'; D_{5} वस्त्रे तं'; D_{6} वयंतं (sic); T_{2} वयंत्यीं तं'; Ga corrupt; Ga यतसंतो:. Arip विवर्तयंत्यी. — °) M1 om. 151°. K+ द्रुरणाशिताश्चे°; D5 "स्णासिता". K1 G5.8 निवर्त . G2.8 M (M1 om.) इदं वयं(G2 दं)स्यो

पुनरावयंत्यो. — d) Ki corrupt. Gs.3 हुता' (for भूता').
152 Gi missing. — ") Gs.3 यज्ञस्य. Ko D3 Mi हत्तो; Gs भ्र'; Cd as in text. — b) T G6 चलस्य (for निहन्ता). — d) Gs.3 विविधानि.

कृष्णे वसानो वसने महात्मा

यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं

नमः सदासै जगदीश्वराय

वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः।

लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३

ततः स एनं पुरुषः प्राह् । प्रीतोऽस्मि तेऽहम-नेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥

सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२

153 Grmissing. — ") Bo तं (for यो). Go बाहनं न". — ") K (except Ko) Ñ Vr Ba Da Dr. 2 "भ्युपेख; Br.a Dn D5-7 Tr (by corr.) "पैति; Br.a "पेखा; Ds.4 "ध्युपेति; Ga Ma "पेतं. — ") Ña B D (except Da.a) नमोस्त तसे. — After 153, G (Gr missing) M (except Mr) ins. इति.

154 K1 D2 T2 G (G1 missing) om. स. Т1 एतदंतरं (for तत: स एनं). D1.6 M transp. स and एनं. V1 एवं; D3 °तं; D6 °त. K3 पुनस्वाच; D3 पुराणो; D6 आह; M2 (before corr.) प्रस्युवाह. — G4-6 om. अस्मि. K8 T G2.3 M om. ते. — K3 om. from किं ते up to °स्वाच (156). — K1 तव (for ते). G4-6 प्रियं ते किं (by transp.).

155 Gi missing. — G5 च (for तम्). — After उवाच, T G2.3.6 M (except M1) ins. उदंक:. — K1.4 Bi (m as in text) D5 M1 उपेयु:; Dc.7 नेयु:; T G2.3.6 M2.4.6 एयु:. M3 वशना भवे (for वशमीयु:).

156 Gi missing. — After स, N (except Ko.2-4) ins. च (Ki D2.6 एव; Bi एवमुत्तवा). Bi om. एनं. T G2.8 M2.8.6 प्रस्थुवाच; G6 प्रोवाच (for उवा°). — Ko.2 (before corr.). 8.4 B3 D8.7 S (except Ti G3 M4; G1 missing) एनं. Ki.2.4 आध्म°; Ti G2 M धमेति; T2 G4.6 धम इति; G3 धमिति; G6 धमयेति.

157 Gi missing. - Kiom. up to 'sag. - Ka. 4

C. 1, 815 B. 1, 3, 153 K. 1, 3, 153

॥ १५७॥ ताभिर्नागलोको धूपितः॥ १५८॥ अथ ससंश्रमस्तक्षकोऽप्रितेजोभयविपण्णस्ते कुण्डले गृहीत्वा सहसा स्वभवनािक्षण्कम्योत्तङ्कभुवाच। एते कुण्डले प्रतिगृह्णातु भवानिति॥ १५९॥ स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्कः। कुण्डले प्रतिगृह्णाचिन्तयत्। अद्य तत्पुण्यकभुपाध्यायिन्याः। दूरं चाहमभ्यागतः। कथं नु खलु संभावयेयमिति॥ १६०॥ तत एनं चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच। उत्तङ्क

 D_2 आध्रम°; D_5 चाध्र°. $\tilde{N}_2$ V1 B D (for D2.5 soe above) ततीश्वस्यापानमध्मत्. M_1 °श्वमपान उपागम्योपाध्रं. — N (except K $\tilde{N}_1$ D2.5; B_4 om.) ततः; T_1 ततीसात्; G_2 , 3 M (except M_1) तसात् (for अथ). T_2 G_4 -8 om. अश्वात्. T_1 घयनात्; G_2 ध्मायमानं; G_3 M ध्मायमानात्. T_2 G_4 -6 °मानस्य. G_6 सर्वतः (for सर्वः). G_2 अग्नेरिव नि॰. G_6 om. अग्नेर्. N (except K $\tilde{N}_1$ B_4 D_2 .5) पावकाचिपः सधूमाः (for सधूमा — ग्नेः). M_2 सधूमोग्निनिस्सृतः (for सधू — °द्येतुः).

158 G1 missing. — G6 याभि:; M1 तेन. Ko-3 आ(K1 उपा)धूमित:; K4 B Da G4-6 M1 उपधू '; Ñ V1 Dn D1.8.4.6.1 उपध्पित (accordingly reading 'लोके); D2.5 अवधूमि'; G2.3 द्पि'; T M3-5 as in text.

159 G1 missing. — N (except K B4 D2.5) T1 संभात:; T2 संभात; G2 संभान् (for ससंभा:). N (except K B4 D2.5) अग्रेखेजोभयाद्वि°; G2.3 M2.4.5 'तेजसा भयविपण्ण:. Before ते, M2.4.5 ins. चासीत. N (except K Ñ2 B4 D2.5) om. ते. K1.4 om. सह '. Ko B2 Da2 Dn D1 om. स्व.. D1 om. स्वभवनात. G2.2 भयात् (for स्वभव'). After निष्मस्य, M1 ins. तम्. — N इमे (K1 Ñ1 B4 as in text; Ko.2-1 D2.5 इमे ते) (for एते). S (except M1; G1 missing) मणिकुंद '. N (except K B4 D2.5) M2.4 om. प्रति-.

160 G1 missing. — B1 om. प्रतिजप्राह, and reads उतंक: after "गृद्धा. T G1.5 om. from प्रतिज" up to कुण्डले. — K2 स तथेति (for कुण्डले). K1 गृहीस्वा (for "गृद्धा). After "गृद्धा, K ins. च. D (except Da D2.5) transp. कुण्डले and "गृद्धा, inserting च before कु". — D8.1.6.7 om. तत्. T G1.5 पुण्यकर्म; G2.3 "कर्मण्या (for पुण्यकस्); cf. v. l. 100. Go पुण्यमहत्त्वा". K1 B2.3.5 T3 "ध्यायान्या:; cf. v. l. 98, 99. — T G1.5 om. अभ्याः. K0.1 उपगत:; K2-1 D5 अभ्युपः; B1 उपाः; D2 अभ्युपः, D6 अत्याः. B (except B1) D (except D2.5)

एनमश्वमधिरोह। एष त्वां श्रुणादेवोपाध्यायकुरुं प्रापयिष्यतीति ॥ १६१ ॥

स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुद्ध प्रत्याजगामोपा-ध्यायकुलम् । उपाध्यायिनी च स्नाता केशानावप-यन्त्युपविष्टोत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो द्धे ॥ १६२ ॥ अथोत्तङ्कः प्रविक्य उपाध्यायिनी-मभ्यवादयत् । ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् ॥१६३॥ सा चैनं प्रत्युवाच । उत्तङ्क देशे कालेऽभ्यागतः ।

स कथं (for कथं नु खलु).

161 Grmissing. — M1.5 om. तत. K1 तश्च (for तत:). TG4.5 तं; G8 M1.5 एशं (for एनं). B1 विचित्रयंतं; T चिंतयमानं. M om. एव. T2 G4-6 एवं. After पुरु, B1 ins. पुन:. — Ñ2 V1 B (except B4) एवं. After एनम्, N (except K1.2.4 Ñ1 B4 D5) ins. एव. — Dn D1.6.7 om. एप. T1 स एप. N (except K D2.5) क्षणेनेव; T अध्येव; G2.3 M2.4 एतरक्षणं; G4-6 एतरक्षणेव; M1.5 तरक्षण ए°; M8 एतरक्षण ए° (for क्षणादेव). K (except K1) D2.5 °एहं प्रा'.

162 G1 missing. — M1.1.5 om. स. K1 om. तथेखुं. G4-0 om. तम्. T om. अश्वम्. B3 om. उपाध्यां. D6 "गृहं (for "कुलम्). — K1.1 B3.5 Da D3.1.6.7 T "थानी; K2 G2 "यनी. — D6 (hapl.) om. from च स्नाता up to "ध्यायिनी (163). — G1-6 om. च. T2 G2.3 M2.3.5 तु (for च). T1 om. च स्नाता; G2.3 om. स्नाता (see below). G1-6 स्नात्वा. K1 आकल्पयंती; Ñ V1 B (for B5 see bolow) D (except Dn2.ns D1.2) आवाप ; B5 T M1.8.5 "वपंती. T ins. स्नाता after "वपंती, G3 after "वपंती (see above). T om. उपविद्या. G1.5 "ध्छिदिति. After "तीति, B1 ins.: तिसम्बनागच्छत्युपाध्यापिनी. K1 D5 S मितं(T नो) दथे. B1 शापायोतंकस्य मंत्रयांचके.

163 G1 missing. — De om. up to ध्यायिनी (cf. v. l. 162). After अथ, N (except K1 Ñ1 D2.5; De om.) ins.: एतसिकंतरे (B4 आजगाम) स (Ko.2-1 B4 om. स). G4-6 उपविश्य (for प्र"). — After प्रवि", N (except K1 Ñ1 B4 D2.5; De om.) ins. उपाध्यायकुरुं (D1 "गृहे). — T2 (hapl.) om. from ते चा" up to "वादयत् (165). K1 om. च; and transp. अस्य and कुण्डले. B4 स चा"; M1 ततो" (for ते चा"). De.7 चास्याः. K2 प्रावात.

164 T2 om. 164 (cf. v. l. 163). — G1 missing.

खागतं ते वत्स । मनागसि मया न शसः । श्रेय-स्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाप्रहीति ॥ १६४ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृत-मिति ॥ १६५ ॥ तम्रुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोस्तक्षकेण नागराजेन विघः कृतोऽसिन्कर्मणि । तेनासि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्नेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तसिश्च

तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥
तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । पद्धैनं कुमाराः
परिवर्तयन्ति । तदिष किम् ॥ १६८ ॥ पुरुपश्चापि
मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्रमाणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि
गच्छता मया ऋपभो दृष्टः । तं च पुरुषोऽधिरूढः ।
तेनासि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य ऋपभस्य पुरीषं
भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भिक्षतिमिति । ततस्तद्ध- हैः । हैः । हैः ।

Ko.2.8 om. प्रति-. — Before उत्तङ्क, Ko.3 Ds G (G1 missing) M1.2.5 ins. चत्स. M1 om. from देशे up to "गतः. B (except B1) D (except Dn D3-5) देशकाले (Da1 "लं). K1 M (M1 om.) ins. च after काले. After गतः, Ko.2 D1-7 ins. असि; Ks.4 असीति. — K3 om. चत्स. — Ko.2.3 D2.6.7 अनागा असि; K1.4 B4 Dn2.n3 अनागः; Ñ V1 B1.8 Dn1 D3.4 स्वमनाः; Da स्वं मनाः; T1 इदानीं यद्यनागतोसि; G (G1 missing) M ना(Ge मुहूर्त ना)गच्छिस चेत् (for मनागिस). — G4.5 मत्वा (for मया). K1 B4 transp. मया and न. Ko.2.4 D2.5 कथमि न शसः; T1 शसो भविष्यसीति; G2-6 शापायोपस्थितं (G4.5 "तः); M1 भविष्यत् (for न शसः). G6 मत्वा शसः श्रेयसे भविष्यति; M2-5 मया शापस्त्रवोपस्थितः (for मया— 'स्थितम्). — Before सिद्धि, G6 ins. अथोपस्थितां. Ko.2 B2 D2 M सिद्धिमवामुं (M2.4 "भों"); T1 G4-6 "मवाष्यसीति.

165 G1 missing. — T2 om. up to "बादयन् (cf. v. l. 163). After उत्तङ्क:, Da ins. तं. — Ko om. from तमुपा" up to "ध्यायं (166). D2.5 transp. उपाध्या" and अभ्य". — B1.2 प्रोवाच (for प्रत्यु"). After ते, G2.3 M (except M1) ins. अस्तु. — G2.3 चिरमिति; M (except M1) चिरकृ".

166 G1 missing. — Ko om. तसुसङ्क उपा (cf. v. l. 165). — M1 स (for तस्); om. उसङ्क. G2.8 M (except M1) om. उपा . K1 M1 उनाच (for प्रसु). — T om. भोस्. Ko Ñ V1 B Da Da Da ins. मे after केण; B1m D3.1 after राजेन. M1 om. नाग . — K1 नागकुछ; K4 D2.5 M5 होके. Ñ V1 B (except B1) Da Da Da D1.3.4.6.7 T2 C1 होके गत:; T1 G6.6 होकात:

167 G1 missing. — T1 एव; T2 G4-6 एव च (for च). T2 transp. इट्टे and खिथी. G2 यंत्रे; M1 तंत्रं. T1 G4.6 M1 om. अधिरोध्य पटं. G2.8 om. पटं. B वपंत्यी.

— D (except Da D2.5) om. (the second) तन्ने.

Ko.2-4 T2 पटे (for तन्ने). D6.7 transp. क्रूरणा: and

सिता:. — D6.7 G2.3 om. किं तत्. After किं, K1 ins.

प्र. D3.4 om. तत्. B4 T G1-6 तन्न (for तत्). After

तत्, K3 ins. स्यात्.

168 G1 missing. — Before तम्र, De.7 G2.8 ins. कि च. K1.4 B2 D2.6.7 G2.3 om. च. B4 D5 T G4-6 om. तम्र च. M1 om. from हम् up to कुमारा:. — After चंक्र, Ñ1 S (G1 missing; M1 om.) ins. अपि. After हम्, G2.3 M (M1 om.) ins. तत्. — B5 om. च. K0.3 चंतत्; K2.4 V1 चेत्र; Ñ1 B2.3 Dn (except Du3) D1.7 चेत्र. K2 om. from किम up to पुन: (169).

169 Gimissing. K2 om. up to पुन: (of. v. l. 168).

— Before पुरु, G2.3 M (except M1) ins. নস. K1

T2 G4-6 om. সাধি. — Ñ V1 B D (except D2.5) সাধি

(Bi पुरुष:) (for पुन:). T G4-6 om. स and ক:.

170 Gi missing. — Mi om. 170 and 171 up to उत्तक्षास. N (except K D2.5) भाजो (Bi.s interp. मया) दष्ट:. After 'युक्त:, C2.3 ins. दष्ट:.

171 Gi missing. — Mi om. up to उत्तक्कास्य (cf. v. l. 170). Ti Gi.s कोषि (for गच्छ°). After गच्छ°, N (except Ki Bi Di.i) ins. च (Ki transp. च and मया). Di om. मया. Ti transp. मया and ऋष°. Here and below a few MSS. write वृषम- for ऋषम-. After मया, Bi ins. अतिप्रमाण; Di अपि. K (except Ki) Di.s transp. ऋष° and दृष्ट:. Gi.s om. ऋष°. — After च, Di ins. अपि; Di अधि. — After तेन, Ki Bi ins. च. Gi.s सोपकार°. Do.i वार उत्तः. — Bi S (Gi missing) om. उत्तक्ष. Ñ Vi Bi Da Di.s om. ऋष°. T Gi-e transp. ऋष° and पुरी°. Ko अस्वेति; Ki-i Di अस्यस्वेति; Di अस्य; T Gi-e अयेति. — Da Gi.s Ms om. ते. — Ki om. from तत्तस्व° up to end of 171.

C. 1, 827 B. 1. 8. 105 K. 1. 3. 105

चनान्मया तद्दपभस्य पुरीषम्रुपयुक्तम् । तदिच्छामि भवतोपदिष्टं किं तदिति ॥ १७१ ॥

तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । ये ते स्त्रियो धाता विधाता च । ये च ते कृष्णाः सिताश्च तन्त-वस्ते राज्यहनी ।। १७२ ।। यदि तचकं द्वादशारं पद्भुमाराः परिवर्तयन्ति ते ऋतवः पट् संवत्सरश्च-ऋम् । यः पुरुषः स पर्जन्यः । योऽश्वः सोऽग्निः ।। १७३ ।। य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स

ऐरावतो नागराजः । यश्चैनमधिरूढः स इन्द्रः । यदिष ते पुरीषं भिक्षतं तस्य ऋषभस्य तदमृतम् ॥१७४॥ तेन खल्विस न व्यापनस्तसिन्नागभवने । स चापि मुम सखा इन्द्रः ॥ १७५॥ तदनु- ग्रहात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरभ्यागतोऽसि । तत्सौम्य गम्यताम् । अनुजाने भवन्तम् । श्रेयोऽवाप्ससीति ॥ १७६ ॥ स उपाध्यायेनानुज्ञात उत्तङ्कः कुद्धस्त- क्षकस्य प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुरं प्रतस्थे॥१७७॥

— Ñ V1 B D (except D2.5) T G4-6 M1 तस्य (for तद्).
M1 om. सथा तद्. — After सथा, K2.4 D2.5 T G4-6 ins.
अपि. K3.1 Ñ1 Dn3 D2-5 G2.3 उपभुक्तं; M (except M1)
सक्षितं. — After "युक्तस् (or its v.l.), K3 Ñ V1 B (except B4) D (except D2.5) ins. स चापि क:. — Ñ V1 B D
(except D2.5) तदेतद् (Ñ1 om. एतद्) भ(Ñ1 D3.4 भग)वतोपदिष्टिमच्छेयं श्रोतुं (for तदि"—"दिष्टं). M1 भवतादिष्टं.
172 G1 missing. — Before तेन, N (except K B4
D2.5) ins. स. G2.3 transp. उपा" and प्रसु". — K1
D3.7 S (except G6; G1 missing) एते (for ये ते).
After किलो K0.2.4 Ñ1 B1-3.5 ins. ते B4 D2 परं

D2. 5) ins. स. G2.3 transp. उपा° and प्रत्यु°. — K1 D3.7 S (except G6; G1 missing) एते (for ये ते). After स्त्रियो, K0.2.4 Ñ1 B1-3.5 ins. ते; B4 D2 पटं वयंत्यों ते; D5 ते कर्मफलं; M1 वयंत्यों. G6 °तारी (for °ता च). — B5 Dn D1 G6 M1 om. च. B2 om. च ते. T G2-6 एते (for ये च ते). D6.7 transp. कृष्णा: and सिता:. B1-5 Dn D1 T1 om. च (after सिता:).

173 G1 missing. — Ko.3 यदिष च; K2 T1 G1-6 M1 तदिष; K4 यद्यपि च; B4 यत्त. T2 G2.3 M2-5 transp. अपि and तत्. Ko T1 G4-6 M1 om. तत्त. After पद, Ñ1 B1-3 Da Dn ins. च. G2.3 दर्शयंति (for परिव'). After ते, K2.4 ins. च; Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1 अपि. — Ko om. from ऋत' up to end of 173. Ñ V1 B (except B4) D transp. ऋत' and पद. After पद, D7 S (G1 missing) ins.:

211* द्वादशारं द्वादश मासाः।

— D2.0.1 T G4.5 M (except M3) 'स्सरं च'. — After चक्रम्, B1 ins. ये अरास्ते मासा: (cf. 211*).

174 Gamissing. — K1 D2.5 ब्रुए°; M2.4 अश्व ऋष° (for ऋष°). K2-4 transp. ऋष° and स्वया. B4 T1 G4-6 om. पश्चित्र°. B5 T2 G2.3 M om. ग्रन्छ°. G3 (om. ग्रन्छ°) transp. पश्चि and इष्ट:. After (the first) स,

K2 ins. च. After °चतो, K1 B1.2 D5 G6 ins. नाम. T2 om. नाग. N (except K B1 D2.5) °राट्; G6 गजराज:.
— After °ट्ट; Ñ1 B1-3 D (except D1.2.5) ins. पुरुष:.
After (the second) स, N (except K B4 D2.5) ins.
च. — After यद्षि, K0.23 ins. च. K1 om. ते, transp.
पुरीपं भ and तस्य ऋ . Ñ V1 B (except B4) D
(except D2.5) read पुरी after ऋष . M5 om. from
तस्य up to end of 174. T2 G2.3.6 M om. तस्य. D3.4.6.7
तद्ष (for तस्य ऋ). S (G1 missing) om. ऋष .

175 G1 missing. — Ñ V1 B1 Da om. तिसान्. Ko 'सुवने; Da D2 'लोके. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 transp. (for omission of तिसान् see above) न ज्या' and तिसाना'. After 'पन्न:, the same MSS. except B1 ins. त्वं. D5 स खल्वित भवासिद्धल्लासन् लोके (for तेन ख'—'भवने). T2 इंद्रो मम सखा; G2.3 M2-4 इंद्र: सखा मम (by transp.). N (except K D2.5) स हि (B1 om. स हि) भगवानिद्रो मम सखा (for स चा'— इन्द्र:).

176 G1 missing. — N (except K D2.5) त्व(B2 स)द्वुक्रोशादिममनुप्रहं कृतवान् । तसात् (for तद्वुप्रहात्). T1 G4-6 गृद्धा (sic); T2 G8 प्रतिगृद्धा; M2-4 प्रगृद्धा (for गृही°). G2 (by transp.) प्रतिगृद्धा कुंडले (see above). D2 M2-4 om. पुन:. N (except K B4 D2.2) om. अभि-. After असि, D2.5 ins. इति. — After तत्, D5 ins. मनसाप्यग्रयं; and om. ग्रय". — K1 अभ्यन् (for अन्).

177 G1 missing. — K2 (hapl.) om. from उसङ्कः up to राजानम् (178°). Before उसङ्कः, Ñ V1 B D (except D2.5) ins. भगवान्. Ñ V1 D8.4 S (G1 missing) om. कुद्धः. Ñ V1 B D (except D2.5) "अकं प्रति". B4 हस्तिना"; S (except T2; G1 missing) हस्ति".

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्विजसत्तमः। समागच्छत राजानम्रुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८ पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् । सम्यग्विजयिनं दृष्टा समन्तानमन्त्रिभिर्वतम् ॥१७९ तसे जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः । उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८० अन्यसिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम । बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुपे नृपसत्तम ॥ १८१ एवम्रुक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्युवाच ह । जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं ग्रुनिम् ॥ १८२ आसां प्रजानां परिपालनेन खं क्षत्रधर्मं परिपालयामि । प्रबृहि वा किं कियतां द्विजेन्द्र

178 G1 missing. — K2 om. 178abe (cf. v. l. 177). - ") Bi S (except T; Gi missing) हस्तिन". Ki बारवा (for मा"). — b) Ñ2 V1 B D (except Da1 D2.5) विप्र' (for द्विज'). — ") B+ "गतोयं रा".

179 G1 missing. — a) M1 'farei (see below). K Ba. 1 Dn Da-s 'संस्थं; Da Bl. am 'तस्थं; D1 'तत्स्थं; D6 °संस्थ:; Dा °तंकात; S (G1 missing) 'यास्त (T2 'यास्तं; M_1 गरवा). — d) G_2 सर्वतो मंत्रि.

180 G1 missing. — ") K1 B4 'शिपं; M4 'पा. — b) D1 T G3.5 'स्यारयं. D5 प्रपद्य. — b) K1.4 G2.3 ततः (for वच:). — d) Ñi सर्वः; Bim सम्यकः; Bi ततः (for शब्द-).

181 Before 181, D (except Da D2.5) ins. उत्तंक उवाच; S (G1 missing) उदंक:. — ") D1 अस्मिन्यरकार"; G2 अथास्मिन्करणीयत्वे. B1.2.3 m D (except D2-5) तु (for हवं). — ") Ko.4 "ह्यादेवा". — ") Ko.2.3 कुह्ये किमिदं नृप; $\mathbf{K}_{1.4}$ $\mathbf{B}_{1.5}$ $\mathbf{D}_{2.5}$ किमिदं $(\mathbf{K}_{1}$ भेवं) कुरुषे नृप.

182 Before 182, D (except Da D2.5) ins. सौतिह्वाच; S (G1 missing) सूत:. — b) N (except K B₄ D₂) 'जा जनमेजय:. — ^{ed}) N (except K D₂) subst. for (Ds ins. before) 182cd: अर्थियत्वा यथान्यायं प्रायुवाच द्विजोत्तमं -- G2.3 मंत्रिभि: (for सम्यक्सं-). $\mathbf{T}_1$ 'पूजितं.

183 Before 183, all MSS. except Da D1.3 G2 M (G1 missing) ins. जनमेजय उवाच. - a) 8 (G1 missing) अहं (for आसां). — b) Ko D1, 3, 5 G2 स्वक्षत्र.

शुश्रुपुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३ स एवम्रुक्तस्तु नृपोत्तमेन द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः । उवाच राजानमदीनसत्त्वं खमेव कार्यं नृपतेश्र यत्तत् ॥ १८४ तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता । तसै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५ कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः। तद्गच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६ तेन ह्यनपराधी स दृष्टो दुष्टान्तरात्मना । पश्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७ बलदर्पसम्रुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः । अकार्यं कृतवान्पापो योञ्दश्रत्पितरं तत्र ॥ १८८ 🖁 🖁 🖁

 D_5 प्रतिपाल $^{\circ}$. — ^{ed}) K_0 मां कि; K_3 मां यत्; $\tilde{N}$ V_1 B1-8.5 D में किं (Da में रवं; D2.5 वाक्यं); Bi S (G1 missing) किं वा. N (except K Bi D2.5) करणीयमद्य $(\tilde{N}_1 \ B_3 \ \hat{R}_3)$ ये $(V_1 \ \hat{a})$ नासि कार्येण समागतस्त्वं (forकिय° — 'दीयम्).

184 Before 184, Bs. 4 D (except Da D2.3.5) ins. सौतिरुवाच; T G1-6 सत:. - G1 missing. - b) K (except K1) पुण्यभृतां; D2.5 वतां. — °) B1m D3.4 °महीत्त'; Do.7 °महीनकीर्ति. — ") K3 Ñ V1 B D (except D2.5) 'qत कुरुव.

185 Before 185, all MSS. except Gc (G1 missing) $_{
m ins.}$ उत्तंक उत्राच ($^{
m B}$ उत्तंक उ $^{\circ}$; $^{
m S}$ उत्तंक:). - ^{a}) $_{
m Ko.2.4}$ Dai D3-5 'केन. Ñ V1 B1.2 Da Dn D1.3.4.6.7 महींदेंद्र; B3 महें द्वें ; B5 मनुद्यें ; D5 M5 नरें देण; T G2.3.6 हि राजेंद्र; M_{2-4} तु राजें°. — $^{\alpha}$) $G_{2,3}$ महास्मने.

186 G1 missing. — K2 om. 186. — a) K1 कार्याकार्य; Dan G2 कार्य का. D (except Da D2.5) हि (for च). — b) Ko.3 Ñ2 V1 B1.2 Da D2.5 ° दृष्ट्रेन कर्मणा. 187 G1 missing. — a) D5 स्वनपराधाध. G2.3

'राधेन. — b) Bi.s Da दुष्टात्मना तदा; Ds 'त्मना पिता. - ^{d}) $\tilde{N}_{2}$ ° ब्राघात. D_{1} महादुमः; $D_{2.5}$ इ्वाचलः.

188 G1 missing. — a) Dn1 बलादयं; D5 विषद्र्प; Cd as in text. Bim 'समुन्तत्तः; Ti Mi 'सुक्तः; To Gi (sup. lin.) 'दिक्तः; G4.5 M2 'द्विप्तः. — d) G2 यदेतिष'; Gs यद्येतिसप.

C. 1. 844 B. 1. 3. 182 K. 1. 3. 182 राजिंषवंशगोप्तारममरप्रतिमं नृपम् ।
जघान काश्यपं चैव न्यवर्तयत पापकृत् ॥ १८९
दग्धुमहिसि तुं पापं ज्विलते हृव्यवाहने ।
सर्पसत्रे महाराज त्विय तिद्धि विधीयते ॥ १९०
एवं पितुश्वापिचितिं गतवांस्त्वं भविष्यसि ।
मम प्रियं च सुमहत्कृतं राजन्भविष्यति ॥ १९१
कर्मणः पृथिवीपाल मम येन दुरात्मना ।

विमः कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ॥ १९२ एतच्छुत्वा तु नृपतिस्तक्षकस्य चुकोप ह । उत्तङ्कवाक्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा ॥ १९३ अपृच्छच तदा राजा मित्रणः स्वान्सुदुःखितः । उत्तङ्कस्येव सांनिध्ये पितुः स्वर्गगितं प्रति ॥ १९४ तदैव हि स राजेन्द्रो दुःखग्नोकाप्रुतोऽभवत् । यदैव पितरं वृत्तस्रुत्तङ्कादशृणोत्तद्वा ॥ १९५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ समाप्तं पौष्यपर्व ॥

189 G1 missing. — a) D2 राजानं वं°. — b) B4.5 महिंद्रप्र°. — °) K1 ब्रह्माँगं; K4 जयासुं (sic); Ñ B D (except D2.5) यियासुं; NIlp पिपासुं (for जधान). K (except K3) Ñ V1 B2.5 Dn D5.6 कड्य°. B5 तम्र (for जैव). — d) K1 संन्यवर्तत पा°.

190 G1 missing. — ") N होतुमई (K D2 as in text; D5 हंतु"). B2 transp. तं and पापं. S (G1 missing) राजंस्त्वं (T2 पापं स्वं). — ") K1 D5 G4.5 स्वया. K3 स्विय एतिह". Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 स्विरितं तिहिधीयतां.

191 G1 missing. — ") K1 तु (for च). — ") K4 V1 D (except Da D2.5) T G4 कृत"; G2 हुत". — "") D5 प्रियत्वं सु". T च सकृतं कृतं कर्म म".

192 G1 missing. — ") G1-6 कर्मणां. — ") K2 Ñ1 V1 Da1 Dn1 समयेन. M1.5 तेन. — ") K8 विष्ठकर्ता. — ") K D2.5 M1.5 मम; B1 महीं; T1 महान् (for प्रनघ). 193 Before 193, all MSS. except G6 (G1 missing) ins. सूत उवाच (v. l. सौतिरु"; सूत:). — Dn1 om. 193. — ") K1 एव; Da स (for नु). — ") B1 D (except D2.5; Dn1 om.) तक्षकाय.

194 G1 missing. — a) N (except Ko.2.4) स्म (for च). T °च्छत. B5 G6 महाराज[:]. — b) Dn D1 T1 G2.3.6 M °णस्तान्स.

195 G1 missing. — b) B4 'शोकान्वितो; T Ms 'तुरो; G2.8 'श्रितो; M1 'क्परो; M2-4 'वृतो. — ') Ks B2
D2 G4.5 यदेवं. N (except K D2.5) transp. पितरं

and वृत्तम्. M1.3 पैतृकं. K2 'रं इष्टं. T2 G6 यदेवासी पितुर्वृत्तं. K0.2.4 T1 तथा; K2 पुरा; T2 G2-6 M द्विजात् (for तदा). After 195, G2.4.5 ins.:

212* पौष्ये पर्वणि राजेन्द्र स्वस्ति वाष्य द्विजानथ। समाप्ते पर्वणि तदा स्वशक्तया तर्पयेद्विजान्।

Colophon missing in G1. Ko-2.4 हु श्रीम (K1 om. श्री; Ka om. श्री°; both interp. शत° सं°) आदि° (Ko interp. पौष्यं) काष्यवस्तुत्पादनं नामाध्यायः (Ko cont. तृतीय:; K1 ॥७॥; K2 ॥३॥; K4 समाप्तं पीट्यं); K3 Ñ V1 हु श्रीम (K3 om. -महा) शत सं (Ñ1 interp. वे; Ñ2 om. शत सं') आदि' पौड्यपर्वणि (K3 om. पौ') पौड्यो-पाख्याने (Ks 'ख्यानं नाम) तृतीयो (Ñ V1 cont. ॥ ३॥ समासं च पौदयपर्व); B Da इ श्रीम (Ba.s Da om. श्री; B2 om. श्री°; Bs interp. शत° सं° वै°) आदि° पौष्योपाख्यानं (Bi cont. ॥ ३ ॥; Ba. a Da नाम; Ba समासं); Dn इ श्री (Dasinterp. महा°) आदि° पौष्याख्यानं समाप्तं नृतीयो° (Dai cont. || ३ ||); D1.8.4.8.7 हु (D8 interp. श्रीसन्म) आदि पौद्यं (D1 पौद्याख्यानं) समाप्तं (D4 cont. marg. sec. m. तृतीयों); D2. ह ह शीम (D5 om. श्री) आदि कथा(Ds वाक्य)वस्तूत्पाद्नं नाम; T G4 इ श्रीम आदि (T1 om. आ°) पौष्ये (T_2 पौछोमे) कार्यवस्तृत्यावनं (T_2 °ने) नाम (T_2 om. ना°) तृतीयो'; G2.3 हु° श्रीम (G3 श्रीमन्म) पौलोमे पर्वणि बस्तूरपादनो नाम तृतीयो ; Gs. ह महा (Gs om. म') आदि तृतीयो ; M1 इ' पौक्षोमे काम्यवस्त्त्पादनं नाम तृतीयो"; M2-5 इ" पौछोमे (M8 पौछोमपर्वणि; M4 पौज्या-ख्याने) तृतीयो .

8

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः स्तः पौराणिको नैमि-पारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादश्वापिके सत्रे ऋपीन-भ्यागतानुपतस्थे ॥ १॥ पौराणिकः पुराणे कृत-श्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतु-मिच्छन्ति । किमहं ज्ञुवाणीति ॥ २॥ तमृषय ऊचुः। परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च नः श्रुश्रूपतां कथायोगम्। तद्भगवांस्तु तावच्छौ-नकोऽग्निशरणमध्यास्ते ॥ ३॥ योऽसौ दिच्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः। मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः॥ ४

C. 1. 855 B. 1. 4. 5

4

1 Cf. l. l. l. — In G1 this adhy. is lost on a missing folio (9); of. v. l. 1.3.138. — Before लोम, K3 N V1 B (except B3; B1 in brackets) Dns D1.4.6 NIlp ins. सोतिरवाच (of. Nil. comm.); T (T2 with prefixed श्री) G4-6 M2.4 (with prefixed श्री). 5 स्त:. S (except T1 G4 M5; G1 missing) रोम (of. v. l. l. l. 1; 2.70). G2 M5 -पुत्रस्तु K2 om. स्त:. K0.8.4 (by corr.) Ñ2 B D (except D2.5) सोति:. G2.8 M (except M1) om. पोरा. D7 S (except G4 M5; T2 om.; G1 missing) नेमिशा (of. v. l. l. l. 3; 2.71). T2 om. इलपतेर. K1 S (except M2.4; G1 missing) om. द्वादश. K1 om. सन्ने. After सन्ने, G2.8 M (except M1) ins. वर्तमाने (of. v. l. l. l. l.). M2-4 transp. ऋषीन् and अभ्यागतान्. M5 सन्ने वर्तमानेम्यागत(स्थे)पी-राणिकान्पीनुप. T2 G2.8 om. अभ्यागतानु.

2 G1 missing. — T1 G4-5 M1 om. पीरा°. K1 om. from पीरा° up to °श्रमः; D2 T2 from पीरा° up to °श्रमः; D2 T2 from पीरा° up to °श्रमः D6.7 om. पुराणे. G2.3 पुराणज्ञः; M (except M1) °णाभिज्ञः (for पुराणे कृ°). Ñ2 V1 D4 G2.3 om. स. K2 om. तान्. Ñ V1 B1-8 Dn D1.8.4.6.7 transp. तान् and कृताअखिः. Da सन्कृतांजखिल्लमुवाच. — Before किं भवन्तः, D2 T G4.5 ins.:

213* मयोदङ्कस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्प-सन्नस्य निमित्तान्तरमिद्मपि ।

— Ds भवान; Gs भगवंत:. Ds अईति; Gs इच्छय; M2.4.5 अईति (for इच्छ'). — Da तदहं. M2.4.5 om. अहं. K2 Ñ V1 Dn (except Dns) D1 जवाणि; B4 जवामि; S (G1 missing; M3 with prefixed प्र) अवीमि (for अवाणि). T2 G2 om. इति.

3 G1 missing. — K1 B4. s D8. 4 om. तम्. — D2 T1 G4-s M1. s om. प्रमं. T2 G2. 8 M2-4 शोभनं (for

प्र°). B Da Dn (Dni before corr.) Ds. 4.1 स्रोम"; Ti Ge रोम"; Ta Ga. 3 Ma-4 सीते; Gs. 5 M1. 5 रोम" (of. v. l. 1. 1. 5, 8; 2. 70). Be repeats qui after - giù. K1.8 Bs Da1 D2.5 S (except M1.5; G1 missing) प्रवह्यास:: Ñ V1 B1-4 Da2 Dn D1.8.4.6.1 वृह्या. K1 Ds T G (G1 missing) हवं (for हवां). Ñ2 B1 D न: (Ñ2 om. नः) प्रतिवक्ष्यसि (Das Di.s as in text; Ds प्रव*). B1 D (except Da D2. 5) बच:; B4 G2. 5 न:; T2 पुन:; G6 च (for चन:). Ñ V1 B Da °योगान्. T2 om. from श्रुश्र up to 'योगम्. - After 'योगम्, Dn Di.s. ins. नः कथायोगे. Ki om. from तद्भग° up to end of 3; Da from तद्भा up to तावत. S (G1 missing) om. तदः T2 om. भगवांस्त also. B (except B1) D (except Ds; Da om.) तम्र (for तद्). Ñ V1 B1.4.5 Da om. भगवान. K3 B2.8 T1 G2-6 M भवान् (for भगवान्). T1 G4-6 च (for a). Before a, N V1 B D (except D5; D2 om.) ins. कुळपति:. D (except Da Ds) om. तावत. After शीनको, Ta ins. अग्निमाराधयितुम् (orig. probably a gloss). S (G1 missing) 'ज एवास्ते (T2 प्रविष्ट:) (for "णमध्यास्ते). After एवास्ते (see above), T (T2 after प्रविष्ट:) Ga. a ins. दीर्घसत्रत्वात् सर्वा: (T1 स्व:) कथा: श्रोतं कालोस्तिः; Gs (corrupt) तत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतकामोस्तिः M2.4.5 दीर्घसत्रत्वात्.

C. 1. 856 B. 1. 4. 6 K. 1. 4. 5 स चाप्यस्मिन्मखे सौते विद्वान्कुल्पतिर्द्विजः। दक्षी धृतत्रतो धीमाञ्चास्त्रे चारण्यके गुरुः।। ५ सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतत्रतः। सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत्प्रतिपाल्यताम्।। ६ तसिन्नध्यासित गुरावासनं परमार्चितम्। ततो वक्ष्यसि यक्तां स प्रक्ष्यति द्विजसत्तमः।। ७ स्तृत उवाच।

सूत उवाच । एवमस्तु गुरौ तसिन्नुपविष्टे महात्मनि । तेन पृष्टः कथाः पुण्या वक्ष्यामि विविधाश्रयाः ॥ ८ सोऽथ विप्रर्षमः कार्यं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् । देवान्वाण्भः पितृनद्भिस्तर्पयित्वाजगाम ह ॥ ९ यत्र ब्रह्मर्पयः सिद्धास्त आसीना यतव्रताः । यज्ञायतनमाश्रित्य स्तपुत्रपुरःसराः ॥ १० क्रात्विक्ष्वथ सदस्येषु स वै गृहपतिस्ततः । उपविष्टेषुपविष्टः शौनकोऽथाव्रवीदिदम् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

द्यौनक उवाच । पुराणमुख्छिलं तात पिता तेऽधीतवान्पुरा ।

5 G1 missing. — a) G2.3 °च्यस्मरसखा. M1.8.8 गृहे (for मखे). — b) S (except G2.3; G1 missing) गृहपतिर्. — ca) G8 om. 5°-6°. K1 corrupt. D2.5 शृहदारण्यके (D6 °को).

6 G1 missing. G6 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^b) Ñ2 B1-8.5 m Da Nilp नियतेंद्रिय:. — °) S (except M1; G1 missing) 'पां चैव. T1 G2.5 मान्यो न:; G2 मानेन; G6 नो नाथ:. — ^d) B5 Da1 D2.5 परि (for प्रति°). G2.3 'पाद्यतां.

7 G1 missing. G6 om. 7. — ^{o}) D1.8 G3 वश्यित; T2 वद त्वं. K1 तत्तरवां; D2 पूर्वे त्वं; D4 स त्वां यत्; D5 सर्वे त्वं; T2 यरवासो. — ^{d}) K3 वश्यते; D6.7 वश्यित; S (G1 missing; G6 om.) पृष्छे. K1 यत्स प्रश्यित वे द्विज:; D2.5 यरपृष्छिति द्विजोत्तमः

8 G1 missing. — Ko.s.4 Ñ2 V1 B1-4.5m D (except Da D2.5) सोतिरु; K1S (G1 missing; G6 om.) स्त:. — ") D5 S (except T1 M5; G1 missing) पृष्टा:. D2.5 G3 दिख्या; T सर्वा (for पुण्या). — ") T1 विद्याश्र.

9 G1 missing. — ab) B4.5 D2.5 G3 सोपि. B1-3 D (except D2.5) transp. कार्य and सर्व; G2.4-5 transp. कार्य and कृत्वा. V1 कृत्वाचारं. Dn2.n3 D1.8.4.6.7 यथाविधि; G3 कियं.

10 G1 missing. — b) K (except K1) तदासीना; V1 उपा°; B1-5.5 m D सुखा°; B1.5 समा°; G3 आझायनि-; M1 आसीना नि-. Ñ1 B1-5 D (except D2.5) एतव्रता:; Ñ2 इद°. — d) K °पुरस्कृता:.

कचित्त्वमपि तत्सर्वमधीषे लोमहर्षणे ।। १ पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्र धीमताम् ।

11 G1 missing. - a) D2 G8 M (except M1)

° त्विश्च च. — b) K1 D2. 5 कुलपति:. K (except K1)

N V1 B1-4 Da M1.3 (inf. lin.) द्विज:; Bs Dn D1-7 तदा; Gs सभा: (for तत:). — a) Do.7 aो वाक्यममवीत. Colophon om. in T2 G (except G2). — K इ अपि (K1.3 cont. तत सं) आदि कथाप्रवेशो नामाध्याय: (K1 om. from आदि to ध्याय:; K0 cont. चतुर्थ:; K1 cont. (K2); K8m (18); N V1 इ अपि आदे कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो (18); B1-4 इ अपि (B1 om. श्री; B2.4 om. श्रीम) आदि कथाप्रवेशो नाम (B2.4 cont. अध्याय:) (18); B5 D3.4 इ अपि (B5 D4 om. श्रीम) आदि कथाप्रवेशो (D4 cont. नाम चतुर्थो (18) (D5 om. श्रीम) आदि कथाप्रवेशो नाम (D5 om. tho figure); Da Dn D1 इ अपि (D2 om. श्री; Dn3 D1 om. श्रीम) आदि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो (D5 om. महा) आदि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो (D5 om. महा) आदि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो (D5 om. महा) आदि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो (D5 om. the figure); T1 इ आदि कथाप्रवेश ; G8

5

इं श्रीमन्म आदि पौष्ये पौलोमे चतुर्थी ॥४॥; М इं

1 In G1 this adhy, is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1, 3, 138. — K1 S om. gara. — After 1^{ab}, D2.4 (marg.), s ins.:

214* भारताध्ययनं सर्वे कृष्णद्वेपायनात्तदा।

- °) G2.4 असि (for अपि). K2 सो (for तत्). — a) K2 अधीख; K8 D2 G6 M2.4 °ते; T2 G2.4.5 °तो.
- [94]

पौलोमे चतुर्थी°.

कथ्यन्ते ताः पुरासाभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २ तत्र वंशमहं पूर्व श्रोतुमिच्छामि भागेवम् । कथयस्य कथामेतां कल्याः स श्रवणे तव ॥ ३

सूत उवाच।

यदधीतं पुरा सम्यग्द्रिजश्रेष्ठ महात्मिभः । वैशंपायनविप्राद्येसौश्रापि कथितं पुरा ॥ ४ यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चेव ततो मया । तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साप्रिमरुद्गणैः । पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५ इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महास्रुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुद्यितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्थापि दायादः प्रमतिनीम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धमीत्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्टः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९

C. 1. 878 B. 1. 5. 11

Ko.1.3.1 B1 D1-3.6 लोस' (as in text); T G2.5.6 रोस'; the rest लोस' or रोस' (cf. v. l. 1. 1. 5, 8; 2. 70; 4. 3).

2 G1 missing. — ") G3 M2.4 याश्चेव (G3 "वं) (for पुरा"). K M2 च (for हि). — ") T कीर्तिता: (for धीम"). — ") K4 Ñ V1 B1.2.4.5 D3.4.6.7 M1.3.5 तत्; B3 Da Dn D1 चे (for ता:). G3 M2.4 तसात्पुराण-मसाभि:. — ") K3 स्मृत्वा (m as in text); Ñ B3 D3.4.6.7 G3 श्वरं. K1 Da Dn M5 श्वतपूर्वा:; K4 V1 B1.2.4.5 D1.5 M1-4 श्वतपूर्व. Ñ1 सर्व (for पूर्व). D2 तथा (for तव).

3 G1 missing. — °) K1 दिख्यां; G2 पुण्यां (for एतां). M1.8 (inf. lin.) कथायोगं. — d) K कल्पाः (K0 कथाः). K0.1.8 B3 D4 M8 साः; G0 तत्. K0.8 G6 न च; G3 ततः (for तव). B4 विस्तरेण तपोधन (m as in toxt).

4 G1 missing. — Ko.s. i B1. i D1. s. i सौतिर°; K1 S (G1 missing; G3 with prefixed श्री) स्त:. — ") Ko यदा; K1 त्वया; K2. i D2. s तदा; G (G1 missing) सदा; M1 तथा (for पुरा). — ") K3 Ñ V1 B1 Dn D1. s T G2. s 'श्रेष्टेर्स'. — ") Dn D1 'विप्रार्थेस्. — ") T यशापि. N (except K3) यथा (for पुरा).

5 G1 missing. G3 om. 5°-7°. — °) D5 द्वि (for ख). K D2 °तं हि मे पित्रा. — °) D5 श्रुतो (for ततो). K1 यद्धीतं च वे मया; M2 सम्यद्वेपायनाञ्चया. — °) Ko D5 G6 तं (for तत्). Dn तावच्छुणुद्व (for तत्तावच्छुः). K1.3 D1.3 G2.4.5 श्रुणुयाहे°. — °) Ko.2 सिद्धै:; G (G1 missing; G8 om.) सर्वै:. K D2.5 T M1 सा(K1 अ)- शिपुरोगमैं:; Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 सर्थिम°. — °) B5 प्रमो (for प्रव°). — ¹) N (except Ko-2.4 D2.5) G2.4.5 M1 मार्गवो. G5 मार्गव: पृथुनं°. K1 स्युवंशज.

6 G1 missing. Gs om. 6 (of. v. l. 5). V1 reads 6 in marg. — ") K3 B D (except D2.5) M1.3 (inf. lin.) पूर्व; G4-8 दिव्यं (for ब्रह्मन्). — ") K4 महारमने; D2.5 "रमन:. — ") B D (except D2.5) यथायुक्तं. — ") K1 "संस्थितं; G2 "श्चतं; G4 M1-3 "श्चितं; G5 "हितं; G5 "मञ्जतं; M5 "श्चियं; Cd as in text. — After 6, B5 ins.:

^{215*} श्रणुष्वावहितो ब्रह्मन्पुराणे यच्छुतं मया। N (except Ko.1) ins. after 6 (Ba after 215*):

216* ऋगुर्महर्षिभेगवान्त्रज्ञणा वै स्वयंभुवा। वरुणस्य ऋतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम्। After 216*, Ñ2 V1 ins. a passage given in App. I (No. 6).

7 G1 missing. G3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — a) D2.5 T तु; G5.6 च (for सु-). — c) Ñ V1 B (except B5) D (except D2.5) च (for आपि). — d) Ko D2.5 भागींच: (for धार्मि).

8 G1 missing. — d) D3.6.7 vá (for vá-). K1 Ñ2 V1 B5 Dn D2.4 (by corr.) S (except M2-5; G1 missing) HE:.

9 b) Ti G (except Gs; Gi missing) "वान्धर्म".

- °) Ki Ti झिस्ए:; Ñ2 Vi D (except Da D2.5)
धार्मिक:. - d) Bs नियतवत:; D (except Da D2.6)
"ताशन:; Cd Nilp as in text. - After 9, Ñ Vi B
ins. an additional colophon: इस्यादिपर्वणि पोसोमे.

10 Ki S (Gi missing) om. उवाच. — °) D2. 5 कथं प्राप्तं (for परि°). — d) Bim तस्व°; D2 T G (except G3; Gi missing) सुवत (for पृष्कु°).

11 G1 missing. — Ko. s. 4 Ñ V1 B D (except D2.5) सोतिह'; K1 S (G1 missing) स्त:. — ") T2 G4.5 स; G6 M1.2 तु (for सु-). — ") N (except K

C. 1, 874 S. 1, 5, 12 K. 1, 5, 12 द्योनक उवाच । स्रतपुत्र यथा तस्य मार्गवस्य महात्मनः । च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १०

सूत उवाच ।
भृगोः सुद्यता भार्या पुलोमेत्यभिविश्वता ।
तस्यां गर्भः समभवद्भगोर्वार्यसमुद्भवः ॥ ११
तस्मिन्गर्भे संभृतेऽथ पुलोमायां भृगूद्भह ।
समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः ॥ १२
अभिषेकाय निष्कान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे ।
आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाभ्याजगाम ह ॥ १३
तं प्रविश्याश्रमं दृष्टा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।

D2.5) transp. गर्भ: and समभ". — ") Ñ V1 B D सृगुवीर्थ-. K1 D2.5 -समन्वित:.

12 G1 missing. — ") K1 सञ्चतेथ (sic); Ñ V1 B D (except D2.5) M3 [S]थ (B3 Da च) संभूते; T1 समुत्वन्ने; T2 G2.3.6 M2.4.5 समुद्धते.

13 G1 missing. — d) T1 G2 पुलोमेस्याज'; T2 'माभिज'. — For Da2 cf. v. l. 14.

14 G1 missing. — Da2 om. 14^{ab}. — ^a) Db (by corr.) Gs M1 तत्; M2-5 स (for तं). — ^b) T1 पुलोमामप्यति^{*}. 14^b = 1. 6. 5^d. — Da1 ins. 217* (cf. v. l. 16) after 14^{ab}; Da2 (which om. 14^{ab}), after 13. — ^c) M हुन्लूयेण; Cd as in text. — ^d) B3 D3.4.6.7 प्रत्यप्र^a.

15 G1 missing. — ") D5 प्रत्यातं. K1 G2.4-6 स तं हष्टा. — ") G2.4-6 M1 चारहासिनी. — ") T1 बाक्ये"; T2 G (G1 missing) M (except M1) पासे" (for बन्धे"). — ") B1 D2 D6.7 T2 G1 तथा; D2 ततः.

16 G1 missing. — a) Ko Ñ V1 B D (except D2.5) G2.4-6 स्त्रा. — b) K1 D5 T हुन्छयाभिनिपीडित: (K1 ते); K2 पीडित:; G (G1 missing) धेन निपीडित:; M म्ह्र्यण निपी (M4 by corr. हित:). — b) K8 ह्या छभूत; Dns हुप्यमा (for हुप्यभूत). S (G1 missing) प्रमा (M2.5 नो) भूता. Ñ1 V1 Dn D1.3.4.6.7 राजन; Ñ2 विद्वन; B4 विद्वान (m as in text); B5 Da झहान (for स्थ्य). — d) K1.2 Ñ V1 कुं तां; B6 M2-4 क्तां; T1 G4.5 पितां; T2 M5 क्तां; Cd as in text. — K1 (om. line 1). 4 Ñ V1 B Dn D1 (om. line 1). 8.4.6 (om. line 1) ins. after 16: Da1, after 14ab: Da2 (which om. 14ab), after 13:

हुच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत ॥ १४ अभ्यागतं त तद्रक्षः पुलोमा चारुदर्शना । न्यमन्त्रयत वन्येन फलम्लादिना तदा ॥ १५ तां त रक्षस्तो ब्रह्मन्हृच्छयेनाभिपीडितम् । दृष्ट्वा हृष्टम्भूत्तत्र जिहीर्प्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १६ अथाप्रिश्वरणेऽपश्यञ्चलितं जातवेदसम् । तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा ॥ १७ शंस मे कस्य भार्ययमग्रे पृष्ट ऋतेन वै । सत्यस्त्वमसि सत्यं मे वद पावक पृच्छते ॥ १८ मया हीयं पूर्ववृता भार्यार्थे वरवर्णिनी । पश्चात्त्वमां पिता प्रादाद्भगवेऽनृतकारिणे ॥ १९

217* जातमित्यव्यवीत्कार्यं जिहीर्धुर्मुदितः ग्रुभाम् । सा हि पूर्वे वृता तेन पुलोमा तु श्रुचिमिता। तां तु प्रादात्पिता पश्चाद्मगवे शास्त्रवत्तदा। तस्य तात्किल्बिपं नित्यं हृदि वर्तति भागेव। इदमन्तरमित्येवं इतुं चक्रे मनसदा।

[Cf. 19, 21 below. — (L.1) K4 Ñ V1 B1m Da Ds.4 कृतिमि°; B हृतिमि°. K4 °वीरता तं; Ñ1 °वीचासौ; V1 B Da Ds.4 °वीदेनां (B3 °वीचेनां). K4 विजिहीर्षुमिनिंदिता; Ñ1 B1 तां जिहीर्षुमनः शुँ; V1 Bs-5 Da Ds.4 विजिहीर्षुमनाः शुँ; B2 जिहीर्षुसामनिंदितां (=16^d).— (L.2) Ñ1 B Ds.4 पुलोमेन (B3.5 °म्नेव).— (L.3) V1 B1.2 हृष्टो (for पश्चाद्). Ñ2 Da Ds.4 मंग्न°; V1 B2.8.5 शास्त्रवित्तदा.— (L.4) Ñ2 B °वं हृदि संपरिवर्तते.] 17 G1 missing.— b) Ko Ñ2 D (except D5) ज्वलंतं; Ñ1 ज्विरे.— a) Ñ1 ज्वरितं.

18 G1 missing. — Before 18, D4 marg. (sec. m.) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 23). — b) K1 G2 अग्नि:; K4 मया (for अग्ने). K3 प्र्व; Ñ V1 Dn D1 पृष्छे; B5 पृष्छामि (for पृष्ट:). Da स तेन; G6 M1 वदस्व (for ऋते°). S (except M1; G1 missing) मे (for व). D5 अग्ने त्वं पृष्छतो मम. — c) K1 Ñ2 B1.8-5 Da Dn D1.8.4 सुखं; K4 corrupt; Ñ1 B2 D6.7 G2.4.6 सुखं (for सूखः). K1.8 Ñ V1 B D (except D5) देवानां (for सूखं मे). S (except G3; G1 missing) वे (for मे). — d) M1.5 तदा पा. K D5 G8.6 पृष्छतः.

19 G1 missing. — ") K (except K1) Ñ2 V1 B1 D (except Da) बृता पूर्व. — ") N (except Ko-1 D5) om. तु. — ") Ñ2 V1 [3]नृतकारकः; T भूरितेजसे; Dn (MSS. erroneously) and Nilp both as in text.

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम्।।२०
मन्युर्हि हृद्यं मेऽद्य प्रदहिश्व तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्या यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ।। २१
तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्या पुनः पुनरपृच्छत ।। २२
त्वमम्ने सर्वभृतानामन्तश्ररसि नित्यदा ।

साक्षिवत्युण्यपापेषु सत्यं ब्र्हि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमहिसे ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोभीर्या हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सप्ताचिद्वैःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच शापाच भृगोरित्यव्रवीच्छनैः ॥ २६ हुः १.5%

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

왕 Nil: अत एव तस्या: पिता अनृतकारक:। अनृतकारिणे इति पाठे तु भृगोरेव विशेषणं। 왕 Cf. also 24b.

20 G1 missing. T1 om. 20%. — °) K4 T2 G2-5 M मनाख्या. — d) G2 °पाँदाश्र, M2.5 °पाँदाश्रमामिमां.

21 G1 missing. — ") K1 हृद्ये सोद्य. K2 मन्युर्भे हृद्ये ह्यद्य; Ñ V1 B D (except D2.5) स मन्युस्तत्र (D1 "स्य) हृद्यं. — ') D5 G2.4-6 निर्देह"; T1 दृहसीव च; T2 G3 M दृहस्तिव च. — ') Ñ V1 B D आप (D2 as in text; D5 प्राच्य); T G2.3 M2.4.5 प्राप्त:. — After 21, G2.4.5 ins.:

218* असंमतं कृतं मेऽच हरिष्याम्याश्रमादिमाम् । For latter half of this line, of. 20^d , 25^b and v. l.

22 G1 missing. — Before 22, K1 ins. सूत:; Ñ V1m B1.2.4 Dn D1.3.4.6.7 सौतिरु; B3 Da सूत उ. — ") K3 Ñ V1 B D (except D5) एवं रक्षस्तमामंत्र्य. — ") K3 Ñ V1 B D (except D2) M3.5 मानं.

23 G1 missing. — Before 22, D4 marg. (sec. m.) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 18). — a) K2 सर्वभावानां. — b) S (except T; G1 missing) अंतर्वसास. K D5 नित्यश: (K3 पावक); B2 T सर्वदा; D3 पावक:. — d) K2.4 कवे सम; D5 शुचे सम; M1 वची सम.

24 G1 missing. — ") D5 "श्री यतता. Ñ V1 B Dn D1.8.4.6.1 मत्पूर्वापहता भार्या. — ") G4.5 "नृतचारिणा.

25 Grainsing. — *) Ms भाश्रयात्. N (except K D2.5) T 'cयाम्याश्रमादिमां (T 'मात्ततः); cf. 20'.

26 G1 missing. — Before 26, K1 ins. स्त:; V1 Bs Dns सीतिह°; B2.5 Da Dn1.n2 D1.8.4.6.7 स्त उ°. — ") N (except Ko-2) T1 G2.4.5 M1 तसीत°. — ") K1 Ñ2 V1 B1 Dn D1 "तोसवत्. Т2 "चिश्रेशदु:खित:. — After 26°, T1 G2.4.5 ins.:

219* सस्यं वदामि यदि मे शापः स्याद्रह्मवित्तमात्। असत्यं चेदहं बूवे पतिष्ये नरकान्क्रमात्।

After 26, N (except Ko.2 Ds; Ka marg.) Ti G2.4.5 ins.:

220* अग्निरुवाच ।
त्वया वृता पुलोमेयं पूर्व दानवनन्दन ।
किं त्वियं विधिना पूर्व मम्रवस वृता त्वया ।
पिया तु भृगवे दत्ता पुलोमेयं यशस्त्रिनी ।
ददाति न पिता तुभ्यं वरलोभान्महायशाः ।
अथेमां वेददप्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् । [5]
भार्यामृषिर्भृगुः प्राप मां पुरस्कृत्य दानव ।
सेयमित्यवगच्छामि नानृतं वक्तुमुत्सहे ।
नानृतं हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T1 G2. 4. 5 om. अग्निरं. — (L. 1) T1 G2. 4. 5 त्वया वृतेयं लोकेश. B Da दानवसत्तम (B5 m as abovo). — (L. 4) K3 D2 T1 G2. 4. 5 न तु तुभ्यं प्रवृत्ता वै; K4 Ñ B Da तुभ्यं प्रवृत्ता व ; K4 Ñ B Da तुभ्यं प्रवृत्ता न तु वै; V1 दृदाित तुभ्यं न तु वै; D3. 4. 6. 7 प्रवृत्ता न तु वै तुभ्यं. T1 G3. 4. 5 वरारोहा (for वर). — (L. 5) T1 G2. 4. 5 अथेनां. K4 V1 B3 m धर्मेण (for कर्मणा). — (L. 6) D6. 7 अपि (for ऋषिर्). T1 G2. 4. 5 गुरु: प्राप्तः. T1 G2. 4 तं (for मां). — (L. 7) K4 Ñ1 V1 B5 पृष्टः सत्येन चैवा(K1 देत्या)हं ना . — (L. 8) K4 च सतां; B (except B4) हि सतां; T1 G2. 4. 5 स (G4 हि) तदा (for हि सदा). T1 G3. 4. 5 पूछ्यं (G5 वि) दानवसत्तम.]

Colophon missing in (71; Do. 6 om. it. — K इ° श्रीम° (K1-3 om. श्री°) आदि° पौलोमे (K1.3 om. पो°) अप्तिगृच्छा नाम (K1 om. अप्ति″ ना° and cont. ॥ ९ ॥; K2 cont. ॥ ५ ॥; K3 marg. sec. m. cont. अध्याय: ॥ ५ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि पुलोमाप्तिसंवादे पंचमो° ॥ ५ ॥; B Dn1. n3 D1 इ° महा° (B2.4.6 Dn1. n3 D1 от. म°) आदि° पौलोमे; Da इ° महा° आदि° पौलोमे अप्तिवाक्यं; Dn3 इ° श्रीम° आदि° पंचमो° ॥ ५ ॥; D2 आदि° अप्तिगृच्छा नाम ॥ ५ ॥; D8.4.7 इ° आदि° पौलोमे (D4 marg. sec. m. cont. पंचमो°; D7 cont. ॥ ५ ॥); T इ° श्रीम° आदि° पौलोमे भागवकंशनं (T1 om. नंदा-) नाम पंचमो° (T2 चतुर्थो°); G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि पंचमो° (G3 चतुर्थो°); G4 पौलोमे भागवकथनं नाम चतुर्थो°; G5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° चतुर्थो° ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे पंचमो°.

Ę

C. 1. 897 B. 1. 6. 1 K. 1. 6. 1

सृत उवाच।

अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रश्वः प्रजहार ताम् । ब्रह्मन्वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १ ततः स गर्भो निवसन्कुश्वौ भृगुकुलोद्वह । रोपान्मातुश्युतः कुक्षेश्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥ २ तं दृष्टा मातुरुदराच्युतमादित्यवर्चसम् । तद्रश्वो भस्मसाद्भृतं पपात परिमुच्य ताम् ॥ ३ सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् । च्यवनं भागवं ब्रह्मन्युलोमा दुःखमूर्च्छिता ॥ १ तां दद्शे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । रुद्तीं वाष्पपूर्णार्श्वीं भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् । सान्त्वयामास भगवान्वधूं ब्रह्मा पितामहः ॥ ५
अश्विन्द्द्भवा तस्याः प्रावर्तत महानदी ।
अनुवर्तती सृति तस्या भृगोः पत्न्या यश्वस्वनः ॥ ६
तस्या मार्ग सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरितं तदा ।
नाम तस्यास्तदा नद्याश्वके लोकपितामहः ।
वधूसरेति भगवांश्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ७
स एवं च्यवनो जन्ने भृगोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तं दद्शे पिता तत्र च्यवनं तां च भामिनीम् ॥ ८
स पुलोमां ततो भार्या पप्रच्छ कृपितो भृगुः ।
केनासि रक्षसे तस्य कथितेह् जिहीपवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्या चारुहासिनीम् ॥ ९

6

1 In G1, 1-8^{ab} is lost on a missing folio (9); cf. v. l. l. 3. 138. — D5 T2 G2.8 M4 om. स्त उ°. Ko.s.4 Ñ V1 B D (D5 om.) सोतिरु; K1 T1 G4.5 M1.3.5 सत:; M2 औ. — b) B3 राक्षस:प्र°.

2 Gimissing. — ab) G4-6 Mi transp. तभी and इक्षी. K2 B5 D2 S (except M1-4; Gimissing) °ह्रह:; Bi °द्भव: (m as in K2 etc.). — °) D5 corrupt. D6.7 त: कुद्ध:.

3 G1 missing. — a) D1 नंदत्या मातु. — b) Da T 'त्यतेजसं.

4 G1 missing. D5 om. 4. — b) K2 'नंदन:; K3 Dn D1 M (except M5) 'न. — ') N (except K D2; D5 om.) 'वं पुत्रं. — ') V1 पुत्रदु:खिता; T सुशदु:खिता.

5 G1 missing. D1 om. 5 a ed. — a) K2 थें अहान्.
— b) K4 वर्ष छो ; D8 जहाा छो . — K1.2 D7 T G8.6
M (l hapl.) om. 5 a et. B3 ins. 5 d in marg. — b)
K0.8 Da1 D6 G2.4.5 रुद्ती. K4 रुद्धार्शी. — 5 = 1.
5. 14 b. — f) D5 जहानिए .

6 G1 missing. — D4 ins. 6a-7b in marg. sec. m.
— a) K3 'बिंदुभवा. D5 'बिंदुभवत्तस्या:; G4.5 M1
'बिंदोस्ततस्त'. — b) Hypermetric! Ko T1 M4 अनुवतिनी; K8.4 'वर्तती; Ñ V1 B Da D8.5.7 आ(V1 प्रा)वर्त';
D2.4 T2 G4-6 'बरमें (T2 G6 'स्पं); G2.8 M2 'वर्ती; M1

°यांती; Ms. 5 ° मार्ग. K2 Ñ1 V1 सुतं; K3.4 B2 (m as in text) सृतं; D2 G4-6 M सृता (M1 स्मृता; M5 गता); D4 T2 G3.3 सृता; T1 सृति. Cd स्मृति: (१ read सृति:.) Dn D1 अनुवरमाँ(Dn2 ° स्पां)श्रिता; D5 अन्ववर्तत सा
— d) Da1 पृत्ती. K4 Da1 D5 यशस्त्रिनी; Ñ Dn D1.3.6.7 तप°. M1 सृगोर्वासाद्यशस्त्रिनी.

7 G1 missing. — For D4 of. v. l. 6. — a) Ñ2 D4 T2 सुतवर्ती; G6 गत°. — b) Ñ2 B (except B3) D4 तां दृष्ट्वा स°. — B3 ins. 7°de/ in marg. — e) D4.5 G2.3 तथा. Da1 चक्रे (for नद्या:). — a) Da1 ज्ञाता (for चक्रे). — e) Da B3 विख्याता (for भग°).

8 G1 missing for 8^{ab}. — ^a) Ko.1 एवं स (by transp.). Dn2 Ds G2.4-6 एव. — G1 (fol. 10^a) resumes with 8^c. — ^c) T तदा त^c. — ^d) K4 मानिनीं; Ñ V1 B Da Dn1 D1.3 (before corr.). र भावि (of. 1. 9. 5 and v. 1.).

9 a) D5 T2 G4-8 M1 तदा आ°. — b) G8 अपूर्धत्.
— Before 9°d, Ñ V1 B8m.4 Dn D1.4m T1 ins.
अगुरुवाच; De अगु:. — e) Ñ1 V1 केनेह; G1 वापि.
G2.8 रक्षसैतन्मे. — a) Ko corrupt. G4 कथिता वि; G6
ता हि; M8 ते वि-(for कथितेह). G1 वेते. K1 रक्षिणेह
निवेदिता; Ñ V1 B D (except D2) T कथिता स्वं (Dn2
स्वा; D5 ह) जिहीचेते (Da T वे as in text); G2 कथ्य
स्वं जिहीचेता; G6 ता विकिशीचवे; of. v. l. 11°. — e) K1

तत्त्वमाख्याहि तं ह्य श्रमुमिच्छाम्यहं रुपा । विभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १० पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंस्तसै रक्षसेऽहं निवेदिता । ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११ भसीभृतं च तद्रक्षो माम्रत्सृज्य पपात वै ॥ १२ स्तृत उवाच । इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् । श्रशापाप्रिमभिक्कद्वः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १३

साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता।

कुररामिय ॥ ६६ । शशापाप्रमानकुर्द्धः सपन इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्टोऽध्यायः॥६॥

(ववाण बहाउच्यावः

सूत उवाच । शप्तस्तु भृगुणा विद्धः कुद्धो वाक्यमथात्रवीत् । किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ १

धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।

Gs M2.4.5 त्वा (for त्वां). — !) B1 (m as in text).
2.4 'सिनि.

10 °) Ko त्वं; Dı तत् (for तं). Kı त्वद्य; Ks महां. — °) Ks °च्छामि तं. — °) Duı विभेत; Dus Gs विभेद; Tı Gs.s प्रविभेत्. — व) Kı Ds.s Gı.s.s वायं. Mı कस्य वार्च्यां द्वाति°.

11 Som. बवाच. — b) K1 D1 'से ह. M1 'से सिक'. G2.3 M2-5 कथितेह (G2.3 'ताहं; M3 'तेव; M1.5 'ते वि·) जिहीपेवे; of. 9d. — d) K1 यथा (for इव).

12 b) M1 चास्मि मो. Ko.2 भोचिता; T1 रिक्षिता.
— o) B5 हतं. Ko.4 D2.5-7 S (except G1-3 M1) तु
(for च). — d) K2 समुत्सुउय; G3 मां मुमोच. Ñ V1 B
Da D5 ह (for च).

13 D3.6.7 T1 M2.4.5 om. सूत उ. Ko.2.4 Ñ V1 B Da D4 सोतिरु; K1 T2 (G2.3 with profixed श्री) M1.8 सूत:. — K1 (hapl.) om. 13. — ") Da "मा (sic) च. — ") Ñ V1 B D (except D3) M5 "मतिरु ; M1 "मिए कु". — ") Ко.2.3 B3 (m as in text) Dn2 D1.7 T2 मिवर्यति; G6 चेदिति.

Colophon om. in K_1 (cf. v. l. l. 7. l). — $K(K_1$ om.) $\mathbf{g}^{\circ}$ श्रीम $^{\circ}$ (Ko om. महाः; K_2 om. श्री $^{\circ}$) आदि $^{\circ}$ पौलोमे अग्नि(K_2 $\mathbf{i}$ अग्नेः)शापो नामाध्यायः (K_3 om. अध्याः; K_2 .8 (marg.) cont. ॥६॥); $\tilde{N}$ V_1 $\mathbf{g}^{\circ}$ श्रीम $^{\circ}$ आदि $^{\circ}$ पौलोमपर्वणि अग्निशापो पष्टों ॥६॥; $B_{1,8}$ $\mathbf{g}^{\circ}$ महां आदि $^{\circ}$ पौलोमे अग्निशापो नामः $B_{2,\pm}$ $\mathbf{g}^{\circ}$ आदि $^{\circ}$ अग्निशापो नामाध्यायः ॥६॥; B_3 $\mathbf{g}^{\circ}$ पौलोमे; D_4 $\mathbf{g}^{\circ}$ महां आदि $^{\circ}$ अग्निशापो नामः $D_{1,1}$ D_2 $\mathbf{g}^{\circ}$ आदि $^{\circ}$ पौलोमे अग्निशापः ($D_{1,1}$ cont. ॥ ८९८॥); $D_{1,2,5}$ om, $\mathbf{g}^{\circ}$ आदि $^{\circ}$ पौलोमे ($D_{1,3,5}$ om, $\mathbf{g}^{\circ}$) आदि $^{\circ}$ पौलोमे ($D_{1,3,5}$ omt.

पृष्टो यद्ञुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत्।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भाषते।

C. 1. 914 B. 1. 7. 4

अप्तिशाप:); D4 पौलोमे अप्तिशापे (marg. sec. m. 'शापो नाम पष्टो'); D6.7 इ' आदि' (D6 cont. पौलोमे); T' G4 इ' श्रीम' (G4 om. श्री') आदि' (T1 om. श्रा') पौलोमे पर्वणि (T2 G4 om. प') अप्तिशापो नाम पष्टो' (T2 G4 पंचमो'); G1 इ' आदि' पौलोमे स्गुवंशानुकीर्तनो अग्निशापो नाम पंचमो'; G2.3 इ' श्रीम' (G3 श्रीमन्म') पौलोमे पर्वणि (G3 om. प') पष्टो' (G2 पंचमो'; G3 cont. 11 ६ 11); G5.6 इ' श्रीम' (G0 om. श्री') आदि' (G5 om. आ') पंचमो'; M इ' पौलोमे पष्टो' (M3.4 cont. 11 ६ 11).

7

1 K1 G2.3 om. सूत उ' (for K1 of. v. l. l. 6. 13). Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सोतिर'; S (G2.3 om.) स्तः. — b) K3 कोधाद्वा'. V1 'द्धो सृगुमथा'; D2 स कुद्धो वाक्यमछ'. — After 1ab, B3 D4 (sec. m.) marg. ins. अग्निरुवाच. — d) K4 Ñ B D (except D2.5) मां प्रति (for सांप्र').

2 °) K1 समं (for सत्यं). K1.3 Š V1 D1 मम; K2.4 D0 T स्वयं (for समम्). — °) K2 यदवदं; D5 यदि वदेत्; T1 M2-5 'ब्रवं; G1 M1 [5]हमबु'; G5 'ब्रवन्.

3 °) T1 °क्षी दु:साक्ष्यं. K D2.5 प्रष्टः साक्षी तु यः साक्ष्ये (K1 D5 °क्ष्यं). — °) K0 जानन्योस्मान्यथा; K1 D8.5.7 जानकाष्यं; K2.4 जानतोष्यं; K3 D6 जानन्योप्यं; Ñ V1 B Da Dn D4 जानानोष्यं (Dn1.n2 °नो ह्यं); D1 जानतो ह्यं; T1 G4.5 जानान्थां (of.v.l.4°). D2 जानाने ह्यथ्था भवेत्. — °) K0.2 D5 transp. स and सप्त. K1 °नारमना. D6 स पूर्वमारमनस्तत्र. — d) K D2.5 क्लान् (K8 सप्त).

4 b) Ko.4 De.7 जानतोपि; K1.3 D2.5 निश्वपि; K2 Ñ

C. L. 14 B. 1. 7. 4 K. 1. 7. 4 सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥ ४ शक्तोऽहमपि शप्तुं त्वां मान्यास्तु ब्राह्मणा मम । जानतोऽपि च ते व्यक्तं कथयिष्ये निवोध तत् ॥ ५ योगेन बहुधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्तिषु । अग्निहोत्रेषु सत्रेषु क्रियास्त्रथ मखेषु च ॥ ६ वेदोक्तेन विधानेन मिय यद्भूयते हविः । देवताः पितरश्चेव तेन हप्ता भवन्ति वे ॥ ७ आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा । द्र्यत्र पौर्णमासश्च देवानां पितृभिः सह ॥ ८ देवताः पितरस्तस्मात्पितरश्चापि देवताः । एकीभूताश्च पूज्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु ॥ ९ देवताः पितरश्चेव जुहते मिय यत्सदा । त्रिद्यानां पितृणां च मुखमेवमहं स्मृतः ॥ १०

V1 B Da Dn D1. 3.4 G4. 5 जानानोपि; of. v. 1. 3b.

अमावास्यां च पितरः पौर्णमास्यां च देवताः ।

मन्मुखेनेव हूयन्ते भुक्षते च हुतं हिवः ।

सर्वभक्षः कथं तेषां भिवष्यामि मुखं त्वहम् ॥ ११
चिन्तयित्वा ततो विह्रश्रक्ते संहारमात्मनः ।

द्विजानामिमहोत्रेषु यज्ञसत्रिक्तयासु च ॥ १२
निरोक्तारवपद्वाराः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ।

विनामिना प्रजाः सर्वास्तत आसन्सुदुःखिताः ॥ १३
अथर्षयः समुद्विमा देवान्गत्वान्त्रवन्वनः ।
अमिनाशात्क्रियाभ्रंशाद्भान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विधध्यमत्र यत्कार्यं न स्यात्कालात्ययो यथा ॥ १४
अथर्षयश्र देवाश्र ब्रह्माणम्रुपगम्य तु ।
अमेरावेदयञ्शापं क्रियासंहारमेव च ॥ १५
भृगुणा व महाभाग शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ।

^{5 °)} T2 G6 ° मिश्रिश्सं. — °) B8 m ते (for तु). — °) N (except K D2.5) ब्रह्मन् (for ड्यक्तं). — °) K2.3 कथयामि. D5 यत् (for तत्).

⁶ a) Ti Gi-6 M एकोइं; Cd योगेन (as in text).

- b) Bi.s (m as in text) Ds सर्वेषु; Cd स्त्रेषु (as in text).

- b) Ko कमस्यथ; Ki.2 Ñ Vi Bs D (except Dai D2-5) Ti Gi-6 कियासु च.

⁷ b) K2 एवं (for यत्). — After 7 b, K1 reads 10. — 7 = 10 c, — a) G4-6 M1 तृसास्तेन (by transp.). K0.2 G1 च; Ñ2 B Da D3-1 उत; D1 T G2.8 हि (for वै).

^{8 &}quot;) M3 (by corr.) आयुर्देव". — b) G2.3 देवा: पितृ"; M8 (by corr.) आयु: पितृ". G1 "स्तत:. — Ko om. 8°-9b. — c) K (Ko om.) D2.5 T1 M1 दृशें च. K1 "मास्यां; K2-4 "मास्यं; D2.5 T1 M1 पूर्णमासं; G (except G2.3) M2-5 पूर्ण".

⁹ Ko om. 9^{ab} (cf. v. 1, 8). — a) Ds Gs पिनृभि:. Kı चैव (for तसात्). — b) Kı चैव (for चापि). — b) Dn इश्यंते (for पूज्यन्ते). — d) Bs कर्मसु; Ds. र सर्वश:.

¹⁰ K1 reads 10 after 7^{ab} . — $10^a = 7^o$. — a) S देवाश्च. M पितरोशंति. — b) S (except Gs M) धि सर्वदा. N (except K D2.5) भुंजते मिथ यदुतं (B1m मन्मुखंनेव भुंजते). — b) K1 N V1 B Da Dn1.n2 D1.8.4.6.7 G3 M2.4 देवतानां; Dn8 G2 M8.5 देवानां ख. — b0 N (except K D2.8) भेतदहं; G2 भेवंविध: (inf. lin. महत्). N (except K1.4) G6 स्मृतं.

¹¹ ab) T अमायां चैत्र. Ñ V1 Dn D1 हि; M1.3 तु (for च both times). — °) Ko M2.4 तन्मुखे°; G2.3 यन्मुखे°. K2 Ñ1 B (except B3) °खे चैत्र. D5 जुह्नते. — d) G3 हूयंते (for मुझ°). T G1-8 यदुतं. — °) K1.3.4 Ñ V1 B1-3 Da2 Dn (except Dn2) D5 M4 त्वेषां; M2 चेषां. — f) K1.2 G2.3 क्यं (for मुखं).

¹² Before 12, N (except K Ds) ins. सातिस्वाच.
— ") Ñ1 श्रावियता. — ") M1.8 यज्ञे (for यज्ञ-).
Ko B3 'फियादियु.

^{13 °)} Ko निराकार'; Ds निराकारवषद्वार-; Ds. 1 M1 ° वपद्वार-. — b) Ko Ds स्वाहास्वधावि'; Ñ V1 B Da Ds. 4.6.7 स्वाहाकारवि'; T2 'स्वाहादि'. — °) Ds. 1 ° ना तत:. — d) Ñ V1 Dns Gs तम्र; Ds. 1 Gs. प्रजा:; T Gs M2-4 तदा; Ms सदा (for तत:). K (except K3) G2.3 M (except M1) चासन्; Gs ह्यां.

¹⁴ b) D1 G8 नत्या. — Before 14cd, B3 ins. ऋषय ऊचु: (of. v. l. 15-17). — b) K V1 B (except B1m. 5) Da D2-5 शापातिक (B2 m नाशिक; B5 m शापात्); D6. 7 शापिक . — d) B2 (m as in text). 5 अष्टा; G1 म्हा (for आन्ता). K1 Dn2 कासाथा . D5 अयसाथा. —) G2. 8 सतस्व ; Cd as in text. D6 किमन्न वद तत्कार्थ. — 1) D2 G4-6 M1. 2. 4 महान्; D6 तथा (for यथा).

¹⁵ Before 15, Bs ins. सीतिरुवाच (of. v. l. 14, 16, 17). — ") K2 अथर्षयो देवताझ. — b) B ते; Ds Gs च (for त). Gs.s प्रजस्तातः.

¹⁶ Before 16, Bs ins. देवा ऋतु: (cf. v. l. 14, 15, 17). — ") Ks Gs "भाग:. — ") Ds S (Gs. s corrupt)

कथं देवमुखो भृत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा।
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति।। १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामिश्रमाहूय लोककृत्।
उवाच वचनं श्रुक्षणं भूतभावनमञ्ययम्।। १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च।
त्वं धारयसि लोकांस्नीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा।। १८
कस्मादेवं विमृदस्त्वमीश्वरः सन्हुताश्चनः।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह।। १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताःशिखन्।।२०

'मुखं. — ^a) Ko 'भागांश'; M1 'भागम'. G (except G1) M1 तदा. — ') B1 (m as in text). 5 'लोकेश; B3 Da G3 'भूतेषु; D2 'लोकस्य.

17 Before 17, Bs ins. सोतिहवाच (cf. v. l. 14-16); T2 G4-6 सूत:. — ") Ko.2 B4 D4.6.7 च; K3.4 अथ (for तु). D2.5 T G1-3.5 M (except M1) तद् (G2 तु) वचनं ते". — ") D (except D2 D2.5) विश्वकृत्. — ") K1-3 D2.5 T "सन्यय:.

18 Before 18, Ñ V1 B3 ins. ब्रह्मोवाच; S (except G4.5 M1) ब्रह्मा. — a) G1 मिए; G2.3 M1 मिव. T लोकानां च ऋषीणां त्वं. — b) K1 शांतिरेव; D5 चांतमेव. D1 T कर्ता चांतक एव च; G1 त्वं कर्तांतक एव च. — e) D5 भूतांश्वीन. — d) T2 श्रयाणां; D6 गुणानां. G4.5 M1 त्वं (for च). — e) K1 G4-0 M1 देवेश; B5 (m as in text) लोकेषु. K0.2 तथा कुरुष्य लोकेषु. — f) K0 नोच्छियंते; K8 चेत. Ñ V1 B Da Dn D1 यथा किया; (by transp.); D6 यथा तथा; G1 कियास्तथा; G4-6 वयः.

19 a) Ko यसा'; T G2.4 M1 तसा'. G1 सन् (for त्वम्). — b) Go ईशस्त्वं हि. K3 सद्; D2.5 T G2-5 त्वं (for सन्). All MSS. except Ko. 2.4 Da1 D1 G1-3 M5 शन. — b) Dn3 D2.5 पवित्र:. Ñ1 अथो; Ñ2 V1 B1.2.5 Dn D1.3.4.6.7 M8 सदा; B3 Da D2.5 T G1-3 M2.4.5 यथा. — b) K1 Dn D1.8.6 T गितिश्च; M1.3 हितश्च. G1 गितिस्था. K (except K1) हि (for ह).

20 a) T G2.3 M (except M1) 'प्रकारेण. — b) Ko 'भक्षो भविष्यति. — c) N (except Ko-3 D5) अपाने आ(Ñ V1 Da2 त्व) चि'; G1.2 उद्पाने चि'; M8 'दाना चि'. — d) K1 Ñ V1 B D (except D3.4) M5 अद्यंति. K1-3 B1 T G5 शिखा:. — After 20, N (except Ko-3

यथा स्याँशुभिः स्पृष्टं सर्वे शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वद्चिनिर्दग्धं सर्वे शुचि भविष्यति ॥ २१
तद्गे त्वं महत्तेजः खप्रभावादिनिर्गतम् ।
स्वतेजसेव तं शापं कुरु सत्यमृपेविभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्वित तं विहः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य प्रमेष्ठिनः ॥ २३
देवप्यश्व मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋपयश्व यथापूर्वे कियाः सर्वाः प्रचिकरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्व लौकिकाः ।
अप्रिश्व परमां प्रीतिमवाप हतकल्मपः ॥ २५

C. 1. 937 B. 1. 7. 28 K. 1. 7. 28

D2.5) ins.:

221* कव्यादा च तनुर्या ते सा सर्वे भक्षयिष्यति ।
21 D1 om. 21. — °) Ko ° चिभिद्रेग्धं; K1 corrupt;
Bs 'चिंपा द'; D2.5 'चिंभि: स्पृष्टं; D8 G8 M2.4 'चिंनिर्दं.
B3 (m as in text) यदा यद्धिनिर्दं. — ") G4-8
M1 जुद्धं विं.

22 a) T महाभाग; G1 M (except M1) महातेजा:; G2.8 महातेज:. Ko तद्मे त्वमभूते°; Ñ V1 B D (except D2.5) त्वमभे परमं तेज:. — b) D5 T G3 M1 गित:; G2 भितं. — c) D2 ते शापं. — d) G2.3 मोकुमहंसि सुवत.—c) K (except K1) G6 चात्मना; T1 G5 आत्मनो; G4 आत्मना. T2 च महाभाग. — f) Ko D5 M2 त्वन्मुखे. T2 मखे. K2 मुखे गतं.

23 Before 23, Ko Ñ V1 B D (except Da1 D2.5) ins. सीतिरुवाच (B3 सूत उ°); S (except T2 G1-3) सूत:.
— °) K1 तं स्राप्ति:. — °) K1.4 D2.5 S (except G2 M3) प्रत्युक्तवाथ (T2 °क्तवा च). — After 23°6, B1 ins. 222* (cf. v. l. 25).

24 b) Ñ V1 B Da Ds. 4. 6. 7 T G6 प्रतिज°; D6 G1-4 M2-4 तथा ज°. — d) K1 M1 सर्वे.

25 a) D2 प्रमुद्धि. — b) M1 देवसंघा:. — d) Ko Ñ Da 'किस्विप; K1 B5 T गतक'; V1 गतकिस्विप:; G (except G1) M1 हतक'. — B3-5 D1.3-5 ins. after 25: B1, after 23ab: K1 marg., after 26ab: D6, after 224* (of. v. l. l. 8, 2):

222* एवं स भगवान्शापं लेभेऽप्तिर्शृगृत: पुरा।
After 25, De ins. सूत उवाच, which is followed by
(the first occurrence of) 1. 8. 2°d; then follows 224*
(cf. v. l. l. 8. 2); and finally 222*.

C. 1. 938 3. 1. 7. 29 K. 1. 7. 29 एवमेप पुरावृत्त इतिहासो अग्रिशापजः।

। पुलोमस विनाशश्र च्यवनस्य च संभवः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

सूत उवाच।

स चापि च्यवनो ब्रह्मनभार्गवोञ्जनयत्स्तम् ।
सुकन्यायां महात्मानं प्रमितं दीप्ततेजसम् ॥ १
प्रमितस्तु रुरुं नाम घृताच्यां समजीजनत् ।
रुरुः प्रमद्वरायां तु शुनकं समजीजनत् ॥ २
तस्य ब्रह्मन्नरोः सर्वं चरितं भूरितेजसः ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तच्छणु त्वमशेषतः ॥ ३

ऋषिरासीन्महान्पूर्वं तपोविद्यासमन्वतः ।
स्थूलकेश इति ख्यातः सर्वभूतिहते रतः ॥ ४
एतिसकेव काले तु मेनकायां प्रजिञ्जवान् ।
गन्धवराजो विप्रर्षे विश्वावसुरिति श्रुतः ॥ ५
अथाप्सरा मेनका सा तं गर्भ भृगुनन्दन ।
उत्ससर्ज यथाकालं स्थूलकेशाश्रमं प्रति ॥ ६
उत्सन्ज्य चैव तं गर्भ नद्यास्तीरे जगाम ह ।

26 Before 26, Dr ins. सूत उवाच. — a) Da T °मेव; D2.5 °मेतत्. K1 मया प्रोक्त:; D2 T2 G3 °वृत्तं. — After 26ab, K4 ins. marg. 222* (cf. v. l. 25). — D3 om. 26bcd. — e) K0.3.4 पुलोझस्तु; K2 Dn D2.5 M3 (inf. lin. as in text). 4.5 °झश्च; Ñ V1 B Da D1.6.7 G4° झोथ. Ñ V2 Dn D1 विनाशोथं. T पुलोमदेखनाशश्च.

Colophon om. in Ds. — Ko.2-4 夏° 紹和° (K2.3 om. श्री") आदि" (Ko om. आ") पौलोमे (Ko om. पौ") अग्निप्रसादो (K_3 'शापो) नामाध्यायः (K_3 om. अध्यायः; K2.3 marg. cont. ॥ ७ ॥); K1 महा आदि ॥ ११ ॥; Ñ Vr इं श्रीमं आदि पोलोमपर्वणि च्यवनोत्पत्तिः सप्तमो ॥ ७ ॥; Br. 3 Da हु श्रीम (B3 Dar om. श्री) आदि पौलोमे च्यवनोत्पत्ति:; B2.4.5 द्द् आदि पौलोमे (Bt interp. अग्निशापमोक्षः) च्यवनोत्पत्तिः; Dn1. n2 D1.6.7 इ आदि पौलोमे (Dna cont. ॥ ९२६ ॥); Dna हु महा पौलोमो-पाख्यानं सप्तमो $^\circ$ ॥ ७॥; D_2 आदि $^\circ$ पौलोमं ॥ ७॥; D_4 T_1 हु $^\circ$ आदि पौलोमे सप्तमो ; Ds T2 G4 ह श्रीम (G4 om. श्री ; $\mathbf{D}_{5}$ om. महा $^{\circ}$) आदि $^{\circ}$ पौलोमे अग्निप्रसादो नाम ($\mathbf{T}_{2}$ $\mathbf{G}_{4}$ cont. पद्यो'); G1 हु आदि पौलोमे अग्निसर्वभक्षत्वं नाम पष्टो ; G2. 5.6 इ शीम (G8 om. श्री) आदि (G5 om. आ°) पौलोमे (Ga.s om. पौ°) पष्टो°; Ga इ° श्रीमन्म° पौलोमे सप्तमो ॥ ७ ॥; M ह पौलोमे सप्तमो .

8

1 Bs Ds Gs om. सूत उ°. Ko.s.‡ Ñ V1 B1.‡ D1 सीतिरु°; K1 S (Gs om.; G2.3 with profixed श्री) सूत:.
— ") K2 "नो राजन्. — ") G2.3 भागवं. — ") D2.\$
G (except G1) महाभागं. — ") D2.‡ G3.5 प्रमितिः
M2.4 "चेतसं.

2 a) D2.5 Gs प्रमितेस्तु; D4 Gs प्रमिति. — D1.7 (? hapl.) om. 2^{cd}; Ñ1 om. 2^{c-3d}. Dn1 transp. 2^{cd} and 3^{ab}. — °) K4 D2.5 S (except T1) स्रो:. — d) K D2 ज्ञानक त्वं (K4 -स्त्वं) यतोभव:; B4 (m as in text) D6 T M2-5 ज्ञानकस्तु सुतो(D6 यतो; T ततो)भवत्; G1-3 ज्ञानकश्च (G3° स्तु) ततोभवत्; G4-6 M1 ज्ञानक: समप्रयत. — After 2, G (except G8) ins.:

223* शौनकस्तु महाभागः शुनकस्य सुतोऽभवत्।
— Ñ1 D4 (marg. sec. m.) T G3 M2.4.5 ins. after 2:
G1.2.4-6 after 223*: D6, after the first occurrence of 2°d (cf. v. l. 1. 7. 25):

224* शौनकस्तु महासस्वः सर्वभागेवनन्दनः। जातस्तपति तीत्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः।

 $[(I_{\rm L},1)~T~M_{2.4}$ शुनक°. — $(I_{\rm L},2)~G_{1-6}$ हृज्यातपित. Do स्थित: स्थिर ह्वाश्चत:; $G_{4-6}~M_{2.4}$ स्थिर: स्थितवच: $(G_{6}$ स्थितिवज्ञ:; $M_{2.4}$ स्थिरयथा)श्चत:; M_{5} स्थितवांश्च यथाश्चत:.]

- 3 Ñ1 om. 3; Dn1 transp. 2^{cd} and 3^{ab} (of. v. l. 2).
   ^a) G2.8 तस्य तत्वम°; M (except M1) श्रृणु तस्य(M2.4 सर्व)म°.
  - 4 b) G1-8 M1 'द्याविशारद:. ') Ks समाख्यात:.
- 5 °) K2 Dn D2.6 G1-3 °जिस्तिवान्. d) K2 (sup. lin.). 3 Ñ V1 B (except Bs) D (except Da Dns) °ति स्मृत:. For D1 cf. v. l. 7 also.
- 6 D1 om. 6°-78. °) K3 तथाप्त. Ñ V1 B D (except D2.5; D1 om.) अप्तरा मेनका तस्य; G1 अप्तरो मेनका चापि. 8) D5 गर्भ भार्यवनंदन.
- 7 D1 om. 7ab (of. v. l. 6). a) G2.8 सा (for तं). b) K1 नदीतीरे. Ñ V1 B D (except D1.2.5-1) M3.4 सा (for ह). N (except Ko-2 D5) ins. after

कन्याममरगर्भामां ज्वलन्तीमिव च शिया ॥ ७ तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः । स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८ स तां दृष्टा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः । जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च । वृष्ट्ये सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ९ प्रमदाम्यो वरा सा तु सर्वरूपगुणान्विता । ततः प्रमद्धरेत्यस्या नाम चके महानृषिः ॥ १० तामाश्रमपदे तस्य रुरुदेष्ट्या प्रमद्धराम् । वभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११ पितरं सिखिमिः सोऽथ वाचयामास भागवः ।

प्रमितश्राभ्ययाच्छत्वा स्थूलकेशं यशस्तिनम् ॥ १२ ततः प्रादात्पिता कन्यां रुत्वे तां प्रमद्भराम् । विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३ ततः कतिपयाहस्य विवाहे सग्रपस्थिते । सखीभिः कीडती सार्धे सा कन्या वरवणिनी ॥ १४ नापस्यत प्रसुप्तं वे भ्रजगं तिर्यगायतम् । पदा चैनं समाक्रामन्ध्रमूर्षः कालचोदिता ॥ १५ स तस्याः संप्रमत्तायाश्रोदितः कालधर्मणा । विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १६ सा दष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना । व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७

C. 1. 958 B. 1. 8. 21

 7^{ab} (D1, which om. 6-7^{ab}, after 5):

 2^{25*} अप्सरा मेनका ब्रह्मिब्दिया निरपग्रपा। — °) B_5 'वर्णाभां; D_5 'गर्भां तां. — ^{a}) K_2 हि (for च). $G_{2.8}$ विज्वलंतीमिव श्रि".

8 ab) Do. t transp. समु and नदी . Ka S (except Gi-6 M1) नद्यास्तीरे. Gs. 3 महामुनि:. — Ko (hapl.) om. 8°-9°; T1 (hapl.) om. 8°-10°. — °) T2 सु; G1.4-0 सु- (for स). — °) G1.3 M (except M1) निर्जने. G2 जनव°; Gs बरु .

9 Ko om. 9°; T1 om. 9 (cf. v. l. 8). — b) Ñ V1
B4.5 Dn D1.8.4.6.7 महाद्विज:; B1-8 Da महानृषि:.
— °) Ko Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 स; K2 D2.5
स (for अथ). Ñ V1 B Da1 D8.4.6.7 M1.8 द्विजश्रेष्ट:.
— d) K4 ह (for स). — e) G2.8 धे चाप्सरा साथ्वी.
M1.5 महाभागा (for चरा°). — f) N (except K D2.5)
जुमे. — After 9, Ko.2.4 Ñ V1 (marg.) B D (except D2.5) ins.:

226* जातकर्मं क्रियाश्रास्या विधिपूर्वं यथाकमम् । स्थूलकेशो महाभागश्रकार सुमहानृषिः।

[(L.1) Ñ V1 Bs Ds.4.6.7 जासकाद्या: कि. Bs Da सर्वी: (for चास्या:). — (L. 2) Ko.2 स (for सु-).]

10 Ko T1 om. 10 (of. v. l. 8). — ") K2 वरारोहा. — ") B1 Dn D8.4.7 सरवरूप"; B5 रूपीदार्थ"; Da सर्वभूत"; D6 सा च रूप". T3 G1-8 M2-4 रूपशीलादि- भिर्मुणै:; G4-8 M1.5 सर्व(M5 'स्व)रूपगुणेर्युता. — ") B1 तदा म"; G3.8 तसारम". D2 'वरा तस्या.

11 d) Dn D1 मदनोपहतस्तदा; T मन्मथानु.

12 ") Ds ऋषिभि: सोध; T Gs.8 Ms-4 सोध सिक्सि:. -- ") Ñ B D श्रावया"; V1 वर"; S बाच". N V1 Dns De. r Gs मार्गचं; Dn1. n2 D1. s M2. 4 'ब.
— ') D2-4 प्रमिति:. B1.4 Dn D1. 3. 4. 7 'भ्ययाचत्तां; B3
Da 'भ्यगाच्छु'; D2 'स्तद्भचः श्रु'; D6 'भ्यधावत्तां; T
'भ्ययात्तसात्. — ') T 'केशाश्रमं प्रति. — After 12,
B1 (marg.) D2. 5 ins.:

227* याचयामास तां कम्यां पुत्रार्थे वरवर्णिनीम्। [MSS. °वर्णिनी.]

13 °) V1 तसी प्रा°; D6 तदा प्रा°. G1.4-6 प्रादात्तदा.
— °) T G2.3.6 M2→ ° हं करुपयामास.

14 a) D2.4.6 S हस्सु. — °) T G2.8 M2-4 क्रीडते (T1 M3 ती) झझन्. G1.4-6 M1.5 सर्वाभः सखिभिसत्र (G8 स्य). — a) Ko.2.4 D2.5 क्रन्या सा (by transp.); K1 सखी सा; G1.4-6 M1.5 क्रीडंती.

15 a) Ñ 'इयरसुप्र'; V1 B D (except D2.5) G2.3 M2-1 ना(G2 सा)पद्यरसंप्र'; T1 G1.4-6 M1.5 'इयसं प्र'. K2.4 सा (for ने). — b) Here and below the MSS. vary at random between अज्ञा- and अज्ञा-. — b) D4.7 चैवं; T G1.2.4-6 M शीर्षे. G3 पादाकर्षणमात्रात्सा. — d) K (except K1) D1.5 'नोदिता.

16 a) Ñ V1 B (except B1) Da D2-4.6.7 स तु (D2 स) तस्या: प्र°; T2 G2.8 M (except M2.4) स तस्यां संप्रम(M1.5 वृ)त्तायां. — b) K1 D2 G1 धर्मिणा; K2 T2 कर्म . — °) D2-4 लिसद ; T G6 लिसेर्द्शनै:; G1-5 M विषोप(M1 विषाव)लिसदंहाम्यां. — d) K अदृष्टोंगे (K4 स दृष्टांगे); D2 तस्यांगुष्टे; D5 तस्याक्षांगे; G M द्रयदं(G4.5 M2-4 वृश्चास. T अदृशस्सा प्रपात स.

17 ") N (except K D2.5) तेन सर्पेण; T G3 M2-4 पतिता भूमी (for सहसा भू*). — b) T G3 M (except M1) सहसा; G4-6 पपास (for पति*). N (except K

C. 1. 959 B. 1. 8. 22 K. 1. 8. 22 प्रसप्तेवाभवसापि श्विव सर्पविषादिता । भूयो मनोहरतरा बभूव तनुमध्यमा ॥ १८ दद्शे तां पिता चैव ते चैवान्ये तपस्विनः । विचेष्टमानां पतितां भूतले पद्मवर्चसम् ॥ १९ ततः सर्वे द्विजवराः समाजग्धः कृपान्विताः । स्वस्त्यात्रेयो महाजानुः क्रुशिकः शङ्क्षमेखलः ॥ २० भारद्वाजः कीणकुत्स आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः । प्रमितः सह पुत्रेण तथान्ये वनवासिनः ॥ २१ तां ते कन्यां व्यसुं दृष्ट्वा भ्रजगस्य विपार्दिताम् । रुरुदुः कृपयाविष्टा रुरुस्त्वार्तो बहिर्ययौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

9

सूत उवाच । तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु समन्ततः । रुरुश्रुकोश गद्दनं वनं गत्वा सुदुःखितः ॥ १

D2.5) पपात सहसा भुवि. — After 17ab, N (except Ko-3) ins.:

228* विवर्णा विगतश्रीका भ्रष्टाभरणचेतना। निरानन्दकरी तेषां बन्धृनां मुक्तमूर्धजा।

— °) Ñ V1 B Da Dn D1, 3.4.6.7 सा; S (except G1.5) च (for अपि). D5 देवासुरमनुष्येषु. — d) N (except K D2.6) °तरा(Ñ V1 Dn °तमा)भवत्.

18 ") G2.3 "सा चाभ". — ") K1 Ñ V1 B D3.4.6.7 T2 G1-3 M2-4 "तमा.

19 ") G2.3 तयोमांता; G4-6 M1.5 तां ददर्श (by transp.). K3 D8.4 तम्र (for चैव). — ") K0 D1 ते वै चान्ये; K1 तथा चा"; B1 Dn D6 T ये चैवा"; B2.5 Da G1.5 तथेवा"; D2.5 अन्ये ये च. K1 तपोधना:.

20 °) Ka Di महाभाग:; Ba (m as in text) भानु:; Bam तेजा:. — व) Ka शंखलेखक:; Gl.4.5 भेखलें. — After 20, Ka Dn Ds.4.7 S (except M1) ins.:

^{229*} उद्दालकः कठश्चेव श्वेतकेतुम्त्रथैव च।

 $[K_4$ °को माठरक:; $G_{1.4.5}$ °कः कमठर (sio). $D_{1.4.5}$ श्वेतश्चेव महायशाः.]

21 ") Ks Ñ V1 Bs. sm Dn D1. s. 4 T2 G (except G1) M5 भर. Ñ V1 B Dn D1-7 Gt M5 "कुत्स्य; M2. 4 "कुत्स्थ. — ") B आर्थि". — ") T सहा(T1 तथा)न्ये च तपस्थिन:

22 °) Ko. 4 Ds ते तां (by transp.); K1 ते च; K3 T1 तां तु; D2 ततो; G2.3 तां वै. Ñ V1 B (except Bi) Da D3.4.6.7 तदा ह°; Ds मृतां ह°. — bc) G2.3 भयादितां, and करुणाविष्टा. — d) Ko.8 D1 श्रातों; B5 रातों. D1 विनियेयो; G1-6 वहिर्गतः. — K1 D6.7 S ins. after 22: D4 (marg. sec. m.), after सौतिरु

शोकेनाभिहतः सोऽथ विलपन्करुणं बहु । अत्रवीद्वचनं शोचिन्त्रयां चिन्त्य प्रमद्वराम् ॥ २ शेते सा भ्रवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्धिनी ।

in 1. 9. 1:

^{230*} ते च सर्वे द्विजश्रेष्टास्त्रेवोपाविशंस्तदा।

Colophon om. in Ko Dal. — K1 D_2 हु° श्रीम° (K1 om. श्री) आदि°; K_{2-1} हु° (K_4 interp. श्रीम°) आदि° पोलोमे प्रमहरोत्पित्तांमाध्यायः ॥ ८॥ (K_3 ins. the figure marg. sec. m.); K V1 $D_{0.2}$ हु° श्रीम° आदि° प्रमहरोपाख्यानं अष्टमो° ॥ ८॥; B हु° महा° ($B_{2.1.5}$ om. म°) आदि° पोलोमे ($B_{3.4}$ om. पो°) प्रमहरोपाख्यानं ($B_{1.2}$ cont. ॥ ९॥); $D_{1.1.4}$ हु° आदि° पोलोमे ($D_{1.2}$ cont. ॥ ९॥); $D_{1.1.4}$ हु° आदि° पोलोमे ($D_{1.2}$ cont. ॥ १५१॥; $D_{1.5}$ $D_{1.4}$ $D_{1.4}$ हु° आदि° पोलोमे ($D_{1.5}$ $D_{2.6.7}$ हु° श्रीम° ($D_{0.7}$ om. श्री°) आदि° पोलोमे; D_{5} हु° श्री आदि° प्रमहरोत्पत्तिनाम नवमो°; T_{-3} हु° श्रीम° (G_{4} om. श्री°) आदि° पोलोमे प्रमहराविवाहस्थापनं नाम सप्तमो° (T_{1} अष्टमो°); G_{1} हु° आदि° पोलोमे स्रुगुवंशानुकीर्तने रुरुद्दरप्रमहराख्यानं नाम सप्तमो°; $G_{2.3}$ हु° श्रीम° पोलोमे पर्विण अष्टमो° (G_{2} सप्तमो°); $G_{5.6}$ हु° श्रीम° (G_{6} आदि°) सप्तमो°; M हु° पोलोमे अष्टमो°.

9

1 Ko. 3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सौतिह"; K1 S (G2 M5 om.; K1 G3 M4 with prefixed भी) सूत:— After सौतिह", D4 marg. sec. m. ins. 230* (of. v. l. 1. 8. 22).— ") M1 ब्राह्मणमुख्येषु; M5 सन्नोप".— ") M1 निविष्टेषु (for ब्राह्म"). N (except K D2.5) महासमु (B5 "मुने) (for सम").— ") G M1 हर: शोकसमापन्नः (G2.3 हरश्च शोकगहनः).— ") G1. 4-8 M1 प्रहरोद सु". Dn D1 अति (for सु-).

2 b) K (except K1) D2.8 विल्लाच्य. — °) K4 G1 °वीत्करुणं. K0.2.8 सीथ; K1 चैव (for शोचन्). — d) Dn स्मृत्वा; D1 मस्वा (for चिन्छ).

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३ यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि । सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम शिया ॥ ४ यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः । प्रमद्भरा तथायैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५

देवदत उवाच। अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा । न तु मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुपः ॥ ६ गतायरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सता । तसाच्छोके मनस्तात मा कथास्त्वं कथंचन ॥ ७

उपायश्वात्र विहितः पूर्व देवैर्महात्मभिः। तं यदीच्छिसि कर्तुं त्वं प्राप्ससीमां प्रमद्वराम् ॥ ८ रुरुवाच ।

क उपायः कृतो देवैर्वृहि तत्त्वेन खेचर । करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमहिति मां भवान् ॥ ९

देवदृत उवाच। आयुरोऽर्धं प्रयच्छस्य कन्याये भृगुनन्दन । एवम्रत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०

रुरुरुवाच । आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यार्यं खेचरोत्तम ।

3 ") K1.2 Da G1.4.5 M1 होतेसी. K2 (m as in text) मम (for भुवि). — b) Ko मन:शोक. — After 3ab, G (except Gs. 6) ins.:

^{231*} प्राणानपहरन्तीव पूर्णचन्द्रनिभानना । यदि पीनायतश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा। मुमुर्षुरपि मे प्राणानादायाशु गमिष्यति । पितृमातृसखीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

- °) De.1 页 (for 司).

4 d) D1 G1.4-8 सा जीवत. M1 तु च मे. T G2.8 M2-5 समुत्तिष्टतु मे प्रि (cf. 11 and v. l.). — After 4, G2 ins. 233* (cf. v. l. 5).

5 G2 om. 5. — a) K1 D3.1 G4-6 तथा; M1 यदा. N (except K D2.5) Gi-8 M1 च जन्मप्रशृति. — b) Ko जितात्मा. Ks T G1.3 यतझत:; Bs Da Das D4 M इद. — °) K1 T2 Gom तथाद्यासी; Da1 यथा°; Dn D1 तथा होषा; Da तथा चैव; Da तदा°; Da त्रीव; G1 व्यासा; Gs. a यथाद्यासौ. — d) De संजीवयतु. Ñ V1 B Da D7 भाविनी (of. v. l. 1. 6. 8); G3 M2-5 मे प्रिया. K1 T G_{1-6} M_1 उत्तिष्ठतु सम प्रिया (K_1 यशस्त्रिनी). — N(except K1) ins. after 5 (Ds, after line 2 of 233* below):

232* एवं छालप्यतस्तस्य भार्योर्थे दुःखितस्य च। देवद्तस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुहं वने।

[Cf. Devibhāgavata, 2. 9. 26. — Before line 1, Bs ins. सीतिह°. — (L.1) D2.5 'स्तस्य ऋषिपुत्रस्य वै तदा. - (L.2) V1 'हं सने.]

- De (om. lines 3-8) G1. 1. 5 ins. after 5: G2, after 4: 233* कृष्णे विष्णी हृषीकेशे छोकेशेऽसुरविद्विषि। यदि मे निश्वला भक्तिर्मम जीवतु सा प्रिया। विकप्यमाने तु रुरी सर्वे देवाः कृपान्विताः।

दृतं प्रस्थापयामासुः संदिश्यास्य हितं वचः। स दृतस्त्वरितोऽभ्येत्य देवानां प्रियकृच्छुचि:। उवाच देववचनं रुरुमाभाष्य दुःखितम् । देवैः सर्वेरहं ब्रह्मन्त्रेपितोऽस्मि तवान्तिकम्। स्विद्धतं त्विद्धितेरुक्तं श्रुणु वाक्यं द्विजोत्तम । T2 G6 ins. after 5: G1. 2. 4. 5 cont. after 233* above:

^{234*} प्रखपन्तमतीवार्ते रुहं दीनतरं तदा। देवदृतः समागम्य वचनं चेदमद्रवीत्।

6 M1 om. देवदूत उ°. K1 De S om. उवाच. — Ds ins. 6 in marg. (sec. m.). - a) Ko. 2. 8 D2. 5 & (for ह). Ge भवान् (for ह यद्). T M (M1 corrupt) अभियाचिस य°; G2.3 'याचे पुनर्वा'. — b) Dn D1 T G1.4-6 M दु:खेन (as in text); the rest दु:खाझ. - °) Bi (m as in text) Dn D1 यतो (for न त). Bs तन्विवर्तस्व ध°. M (except M1) भगवन् (M3 inf. lin. as in text).

7 क) Ka Ñ V1 D2 गतासु. — Cf. Devibhagavata, 2. 9. 27°d (v. 1. सुश्रोणी for कृपणा).

8 b) K1 पूर्वेर; Ds पूर्व-. - °) Ks transp. तं and हवं. — d) T (T1 corrupt) G2.3 ल्रप्सिसां; G1.4-6 M1. 3. 5 हरस्य°. N (except K D2. 5) °सीह प्र°.

9 K1 S om. उवाच. — ") G2.3 कृत्या च (G3 -थ) कृतं (Gs °ता) हे °. — °) Ks V1 Bsm D (except Da) S 'ह्येहं (D2 'ह्ये हि). - d) Ds वक्तम'. Ko.2.4 Da1 Ds. 1.6 G2.3 °महीस. K2 चानघ; Ñ V1 B Da Ds. 4.6.7 नो भवान्।

10 K1 S om. 3313. — a) K1 B1.3 D (except D2.5) G3-5 M (except M1) °电影 电; B2 illegible; G2 "च्छध्वं. — ") Ds भूगो; Ds. र विभो (for हरो).

11 K1 S om. 3a13. - ab) Cf. Devibhagavata,

C. 1. 975 B. 1. 9. 12 K. 1. 9. 18 ग्रङ्गाररूपाभरणा उत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ११ सूत उवाच ।

ततो गन्धर्वराजश्च देवद्तश्च सत्तमौ । धर्मराजग्रुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् ॥ १२ धर्मराजाग्रुपोऽर्धेन रुरोर्भार्या प्रमद्वरा । सग्रुत्तिष्ठतु कृत्याणी सृतैव यदि मन्यसे ॥ १३

धर्मराज उवाच । प्रमद्वरा रुरोर्भार्या देवदूत यदीच्छिस । उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरोरेव समन्विता ॥ १४ सृत उवाच ।

एवम्रके ततः कन्या सोदतिष्ठत्त्रमद्वरा ।

रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेन सुप्तेव वरवणिनी ॥ १५ एतदृष्टं भविष्ये हि रुरोरुत्तमतेजसः । आयुषोऽतिप्रवृद्धस्य भार्यार्थेऽर्धं हसत्विति ॥ १६ तत इष्टेऽहिन तयोः पितरौ चऋतुर्मुदा । विवाहं तौ च रेमाते परस्परित्तिषणौ ॥ १७ स लब्ध्वा दुर्लभां भार्या पद्मिकञ्जलकसप्रभाम् । व्रतं चक्रे विनाशाय जिस्रगानां धृतवतः ॥ १८ स दृष्ट्वा जिस्रगान्सर्वास्तीव्रकोपसमन्वितः । अभिहन्ति यथासकं गृह्य प्रहरणं सदा ॥ १९ स कदाचिद्वनं विप्रो रुरुरम्यागमन्महत् । शयानं तत्र चापञ्च हुण्डुभं वयसान्वितम् ॥ २०

2. 9. 32^{ab} (v. l. नात्र संशय: for खेखरो°). — °) K (except K1) D2.5 °वेषाभरणा; D1 °भरणा खेयं; G2.8 °रादिविलासेन. — ^a) K2-4 Ñ V1 B Da D2-7 G4.5 प्रोत्तिष्ठतु; T M1 चोत्ति°; G1.6 सोत्ति°. Ñ V1 B Da D8.4.6.7 प्रमहरा (for मम प्रि°). Dn D1 G2.8 M2-5 समु-त्तिष्ठनु मे प्रि° (cf. 4 and v. l.). — After 11, G1 ins.:

235* संलापगुणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना। मच्छोकं वाक्यतोयेन व्यपनीतं करिष्यति। For latter half of line 1, cf. line 1 of 231*.

12 Ds om. सूत उ°. Ko.s.4 Ñ V1 Da Dns D1 सीतिरु°; K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूत:. — With 12 of. Devibhāgavata, 2. 9. 34. — b) K1 देवराजश्च. Ds. 7 T2 Gs सत्तम; T1 G4 °म:; G5 संगत:. — °) Da देवराज?. B3 (m as in text) Da D5 T G3.5 एवं; G1-8 एवं (for इदं).

13 Before 13, Bs ins. देवदूत उवाच; T G1.6 M2.4.5 देवदूत:; Ms गंधवराजदेवदूती. — T1 (hapl.) om. 13b-15°. — °) T2 उत्तिष्ठतु च क°. — d) K1.3 Ñ V1 B D मृतैवं (Dn1 तेव; D2 तेयं); K4 तेवं; T2 G2.8 M (except M1) मृता च.

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 13). — M1 धर्म: K1 D5 S om. उवाच. — a) K2 Ñ V1 Dn D6.7 G2.8 प्रमहरां(K2 रा) रुरोभांयां. — 14bc = Devibhāgavata, 2. 9. 37bc. — b) D5 देवदेव. K1.2 D (except Dn2 D2.6.7) T2 G2-6 M5 यदिच्छसि. — c) G2.8 धुरधेन (cf. v. l. 15c); M2 (by corr.) धुषार्धन. — D1 (hapl.) om. 14a-15c. — d) G2 रुरुभागं प्रमहरा (cf. 13ab).

15 D1 T1 om. 15abe (cf. v. l. 13, 14). G2 om.

स्त उ°. Ko.s.4 Ñ V1 B D (except D2.5; D1 om.) सौतिरु°; K1 S (T1 G2 om.) स्त:. — °) K1 D5 T2 G2.3 M2.3.6 तदा क°. — °) G2 °युरुर्धेन (cf. v. l. 14°).

16 ") D2 एवं दष्टं; D5 एतिद. Ñ1 ह (for हि). T G2.3.6 महरकर्म; G4.5 भविष्यद्धि; Cd as in text.

— b) T1 "मचेतसः. — ") S तपसाति" (T "साभि"; G6 "सा तीववृ"). — ") K2 हसिन्नित; K4 हसिप्य"; Ñ V1 B D अलुप्यत (D2 as in text; D5 प्रदत्तवान्); S प्रदास्यतः (G4-6 M1 प्रयच्छतः).

17 °) T2 G8 रेजाते.

18 b) Ks S (except Gs M1) 'संनिमां (M3 inf. lin. as in text); Ñ V1 D2 'सुममां; B Da D3.4.6.7 'वर्षसं.
— °) T Gs M (except M1) मितं; Cd वर्त (as in text).
Ms च (for वि-). Gs किं चके विदितं किंचित्. — d) M1 हिजिहानां. Ko-8 Ds यत'; K1 जित'; T2 दर'; G4.8 सुद्दतः. — After 18, Ñ1 ins. an additional colophon.

19 Before 19, Ñi ins. सौतिरवाच (cf. v. l. 18).
— a) Ki Ñ Vi B Da Da.4.6.7 जिह्नगं. Ko Ds T2
G2-5 सपीन; Ki Bi-8 सर्वं; Ñ Vi Bs.6 Da Ds.4.6.7 सपें.
Mi द्या दिजिह्नकं सर्वं. — b) T2 G4-6 Mi तीक्षणं.
— o) Ko.4 B Dn Di यथा(B2 यदा; B4m as in text; Dns तथा)सत्वं; Ki सर्वं; Ks तथां; G4-6 यदां. — d) Di प्रमुद्धा हरणं. Ko.2.8 D2.5 रुषा; Ki क्रुषा; T ततः; G तदा (for सदा).

20 °) B (except Bs) कदाचित्त वर्न. Ds प्राप्ती; G2.8 विप्त. — °) Da 'शतं; G2.8 'शतो. D2 G5 महान्. — °) K1 यन्न. Ko.2.8 D2.5 स (D5 सं-) शयानं तदाप'. — °) K0.8 Daz देवसं; Daz corrupt. तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा । अम्यन्नद्वपितो विप्रस्तग्रुवाचाथ डण्डुभः ॥ २१ नापराध्यामि ते किंचिदहमद्य तपोधन । संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रूपान्वितः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवमोऽध्यायः॥ ९॥

१०

रुरुर्वाच ।

मम प्राणसमा भायी दष्टासीद्धजगेन ह । तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग नै कृतः ॥ १ हन्यां सदैन भ्रजगं यं यं पश्येयमित्युत । ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ २ द्धण्डुभ उनाच । अन्ये ते भ्रजगा वित्र ये दशन्तीह मानवान् । इण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमहेसि ॥ ३ एकानधीन्प्रथगथीनेकदुःखान्प्रथक्सुखान् । इण्डुभान्धर्मविद्धत्वा न त्वं हिंसितुमहेसि ॥ ४ स्तत उवाच ।

इति श्रुत्वा वचत्तस्य भ्रुजगस्य रुरुत्तदा ।

C. 1. 991 B. 1. 10. 5 K. 1. 10. 5

21 °) Dn2 ततश्चीयाय. K4 स; T1 तै; G2.8 तं (for स). - °) Da G5 M2 सत्ता; Dn2 तथा; T1 तु स:. G2.3 सोहनडुंडु मं तदा. - °) K0.8 अभ्यहनत्; Ñ V1 B1-4 Da D2.4 जिषांसन्; B5 Dn D1.6.7 जिषांसु:; T G6 अहनत्. K0.2 दु:खितो; B3.5 D (except D3.4.6.7) T2 G4-6 M1 कृषि ; T1 इंड्र मं; G1 दिष ; G2.3 दृषि .

22 Before 22, Bs D1 (sec. m.) ins. marg. हुंडुभ उवाच. — °) G1-6 संरंभ:; M5° भं. K1 तु; Dn D1.6 च; T1-थं; T2 G1-3 M त्वं (for तत्). T2 G1-6 वे (for मां). — 4) T2 G4-6 मा मा (T2-भि·) हिंसी ह°.

Colophon om. in G4-5. — Ko.3 (marg. sec. m.). 1
B5 D1.2.4.6.7 ह शीम (B5 D1.1.5.7 om. श्री) आदि
पौलोमे (D2 marg. sec. m. cont. नवमो); K1.2 D5 आदि
पौलोमे (D4 marg. sec. m. cont. नवमो); K1.2 D5 आदि
पौलोमे ॥ ९॥ (D5 om. the fig.); Ñ V1 ह शीम आदि
पौलोमपर्वणि प्रमहराजीवने नवमो ॥ ९॥; B1-4 ह महा
(B2.4 om. म) आदि पौलोमे (B8.4 om. पौ) प्रमहरोपाल्याने (B4 प्रमहरे पौलोमे)॥ १०॥ (B3.4 om. the fig.);
Da ह शीम आदि प्रमहरोपाल्याने; Dn ह म (Dn1 om.
ह म; Dn2 om. म) आदि पौलोमे (Dn2 cont. ॥ ९०३॥;
Dn8 cont. नवमोध्याय:॥ ९॥); D3 ह शीम आदि
पौलोमे; T G1 ह आदि पौलोमे नवमो (T2 G1 अष्टमो);
G2.8 ह शीम (G3 om. शी) आदि (G3 om. आ)) पौलोमे
(G3 interp. पर्वणि) नवमो ; M ह पौलोमे नवमो .

10

1 In Bs the adhy. is written on a suppl. folium.
— G2.8 om. रुहरु°. K1 S om. उवाच. — a) G2.8 अहो
संभाषित: पूर्व. — b) Ñ V1 B Da D3.4.6.7 दहा तु. Ko
D2 हि; T2 G4-6 वे (for ह). — b) M5 ततो से. — d) S
(except G4-6 M1) आसीद्द(T1 क)म. Ko नोहम. T

डुंडुभ; G₂ सत्तमं; G३ तच्खृणु; G±. 5 वे कृति:.

2 °) Ds. 4.6.7 फणिनं (for सुज°). K D2.5 सदैव सुजगं हन्यां; Da1 Dn D1 सुजगं वे सदा हन्यां; S सुजगमान् (T1 G4.5 M1 °मं) सदा (G4-6 समा-) हन्यां. — °) G2.8.6 M (except M1) यान्यान्. G2.3 पश्येहमि°. G1 इति मे जनमाहितं. — °) G2.8 तान् (for त्वां). Ñ V1 B Da Ds. 4.6.7 हनिष्यामि. — °) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 अद्यं (for वि-). D5 नानृतं न विमोध्यसि.

3 Ko (? hapl.) om. 3 (with हुंदुभ उ°) and 4°. K1 Ds S om. उवाच. — °) Ñ2 V1 तु (for ते). Dn D1 झहान् (for विम्र). — °) K1 मानुषान्. — °) Ks °न-भिधानेन; V1 °नहिद्षे ; Da न हि हिंसति; T °नभिदं है ; G1.4-6 M2.5 °नहिद्द है ; Cd as in text.

4 Before 4, G2 ins. सूत: (of. 5). Ko om. 4°6 (cf. v. l. 3). — °) D5 एकसार्थान्; M2.4 एतानथीन्. K2m.4 विभक्तार्थान्; D1.5 पृथागर्भान् (D5m थामहयान्); T (T1 corrupt) G1.4-6 थाधमीन्. K1 एकार्थी पृथार्थी च; D6.7 एकार्थीन्पृथगर्थीन्वे; G2 एकार्थीनेकपृतनान्. — b) K1 होक; K3 Dn1 T G6 नेक. K1 पृथकपृथक्; D2 कसुखी. — ') K3 सर्वविद्रं; D1 धर्मकु; T1 अभिदंडेन; T2 G1.4-6 M (except M1; M8 orig. corrupt, inf. lin. as in text) अहिश्बद्देन (cf. 3° and v. l.).

5 Ko.s.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.s.4 सीतिह°; K1 (with prefixed श्री) S (G1.5 om.) सूत:. — ab) B1 transp. वव: and हह:. D5 वव: सत्यं. Ñ V1B D (except Dn D1.5) हुंदुभस्य. — °) K D2 नाइनत्; B4 नाझवीत्. N (except Dc.7) T1 G2.8 M5 'संविद्यं; G4.5 ध्यानसं°; M1 मुशसंविद्यं. — d) Ko.1.2 m.s.4 ऋषिर्. K2 m हृद्या (for मत्वा). K (except K1; K2 m as in text) Ñ V1 स; G6 च; M5 तु (for अथ).

C. 1.991 B. 1.10.5 K. 1.10.5 नावधीद्भयसंवित्र ऋषिं मत्वाथ हुण्डुभम् ॥ ५ उवाच चैनं भगवात्रुरः संशमयिनव । कामया भ्रुजग ब्रुहि कोऽसीमां विक्रियां गतः ॥ ६ डुण्डुभ उवाच । अहं पुरा रुरो नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात ।

सोऽहं शापेन विप्रस्य भ्रुजगत्वम्रुपागतः ॥ ७ रुरुरुवाच ।

किमर्थं शप्तवान्ऋद्धो द्विजस्त्वां भ्रजगोत्तम । कियन्तं चैव कालं ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशमोऽध्यायः॥ १०॥

88

डुण्डुभ उवाच । सखा वभूव मे पूर्व खगमो नाम वै द्विजः । भृशं संशितवाक्तात तपोवलसमन्वितः ॥ १ स मया क्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णमधीरगम् ।

अग्निहोत्रे प्रसक्तः सन्भीषितः प्रमुमोह वै ॥ २ लब्ध्वा च स पुनः संज्ञां माम्रुवाच तपोधनः । निर्दहिन्निव कोपेन सत्यवाक्संशितव्रतः ॥ ३ यथावीर्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं मद्विभीषया ।

6 b) K4 संसांत्वय°. Ds T1 G1-3 M गिरा (for इव). K3 तत्पीडां शम°; T2 G1-6 रुरुसं भुजगं तदा. — After 600, B3 D1 (marg. 800, m.) ins. रुरुद्वाच; while G1 ins.:

236* केन कर्मविपाकेन भुजगत्वमुपागतः।

— °) K1 काम्यया; K4 D4 को भवान; Ñ V1 B2.4 Dn कामं मां (B2 m मे); D2 इच्छामि; D5 इच्छया; T G4-6 केन त्वं. K1 भुजगश्रेष्ठ; K3 कारणं शू°; G4.5 M4 भुजगो शू°. 7 K1 S (except Ms.4) om. उवाच. K1 (१ hapl.) om. 7-8. — After इण्डम उवाच, D5 ins.:

237* ब्राह्मणस्य तु शापेन प्राप्तोऽहं विक्रियामिमास्। सदा समुपयुक्तस्य वेदाध्यायरतस्य च।

8 K1 om. 8 (cf. v. l. 7). — S om. उवाच. — ") Ds G1-3 M (except M1) "वान्विप्र: (see below). — ") B Da विप्रस्वां; Ds. 4.7 विप्र: स; Ds फुद्ध: स; G1-3 M (except M1) फुद्धस्त्वां (see above). — ") D2 कियता चैव कालेन.

Colophon om. in K1.4 D1 G4-6. — K0.2.3 हु° (K0 interp. श्रीम°) आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहो नाम (K0 cont. अध्याय:; K2 cont. ॥ १० ॥; K3 marg. sec. m. cont. ॥ ९ ॥); Ñ V1 हु° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि रुरुंडुंडभसंवादे दशमो° ॥ १० ॥; B^{1-8} हु° महा° (B^{2} om. म°) आदि° पौलोमे प्रमद्वरोपाख्याने ($B^{1.2}$ cont. ॥ ११ ॥); B_{1} हु° आदि°; B_{5} हु° महा° शत° सं° वे° आदि° पौलोमे; Da हु° श्रीम° आदि° (D^{2} om. आ°) प्रमद्वरोपाख्याने; Dn हु° आदि° पौलोमे (D^{2} cont. ॥ ९८१ ॥; D^{2} अश्वादे° पौलोमे (D^{2} सहा° आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहो नाम एकादशो°; D^{2} महा° आदि° पौलोमे (D_{1} marg. sec. m. cont. दशमो°); D_{5-1} हु° आदि° पौलोमे (D_{5} cont.

प्रमद्भराविवाहे एकादशो°); T_{G1-3} ह् श्रीम° (G_{1} om. श्री°; T_{2} om. H_{E1} °) आदि° (G_{3} om. H_{E2} °) पौलोमे (G_{3} cont. H_{E3} °) दशमो H_{E3} ° (H_{E3} °); H_{E3} ° पौलोमे दशमो H_{E3} °.

11

1 K1 om. हुण्डुस उ°; S om. उवाच. — ") K1 transp. से and पूर्व. — b) K1 वैशाखो (for खग°). Ñ V1 B Da2 Ds.4.7 Nilp वाडव: (B1m.sm ब्राह्मण:; B2 m as in text); Do बांधव: (for वे द्वि°). — c) B2.4.5 T1 शंसित°. M1.2.4 वान् (for वे द्वि°). — K0.2-4 D5 शंसित(K2 D5 संशित-; K3 संसत्य)वक्ता च; B8 (m as in text) Ds.4.7 वांसत्र; D1 सितववक्तात्व (sic); D2 संयतवाक्योथ; G1 हसितवांस्तात; G2.8 सुशीतवाक्येव; G4.5 स हसितस्तात. — d) M2 ततो (for तपो.).

2 °) G1-6 सर्प (for बाल्ये). D6 transp. बाल्ये and कृत्वा (in °). — °) K2 m तृ[फ्-]; K3 तौर्ण-; G2 तस्य. N (except K) तार्ण (D1.8.5.7 तार्ण-; D2 तृर्ण; D6 तृष्ण-) अजंगमं (D1.2 महोरगं); T2 तृष्णमयो ; G1 तार्ण महो ; G4-6 तृष्णमयं तदा; M1 तार्णमिनो . — °) K1 होन्न-. S [5]प्रमत्तः (G2.8 M8 वृत्तः; M2.4.5 वर्तः). Ñ2 B5 प्रसक्तोसौ ; V1 सुत्तोसौ. Ñ1 Dn D1 तु; D2 स (for सन्). B1-4 Da D8.4.6.7 न्त्रप्रसक्तोसौ (D6 क्तो वै). — °) K8 G2.8 स (for प्र-). M5 सुत्रोत्त हु. G4.5 स (for वै).

3 °) K1 चापि (for च स). K2.4 Ñ V1 Da1 Dn D1.5-7 transp. च and स. — °) K0.3 ° जन. Ñ2 transp. 3° and 3°. — After 3°°, G1 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 7). — °) K0.1 D2 संग्रें दिय:; K2-4 स (K2 सं-) जितिदिय:; Bs. 5 Dn1.ns D1 M5 शंसि"; D5 यो जितिदिय:(cf. v. 1. 1.1.2, 53 etc.).

तथावीर्यो धुजंगस्तवं मम कोपाद्भविष्यसि ॥ ४ तसाहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन । भृशमुद्धिमहृदयस्तमवोचं वनोकसम् ॥ ५ प्रयतः संभ्रमाचैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । सखेति हसतेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६ धन्तुमहिस मे ब्रह्मञ्जापोऽयं विनिवर्त्यताम् । सोऽथ मामब्रवीदृष्ट्वा भृशमुद्धिम्रचेतसम् ॥ ७ मुहुरूणं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।

नानृतं वै मया प्रोक्तं भिवतेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं ग्रणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुनीम प्रमतेरात्मजः श्रुचिः ।
तं हृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भिवता निचरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः श्रुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः ।

C. 1. 1007 B. 1. 11. 13

4 ") Ds बृथा". G1-3 "वीर्यस्तथा. K4 (m as in text) ब्रह्मच् (for सर्प:). T G4-6 transp. त्वया and कृत: (in b). — b) K2 कृतो यसाद्वि" (सा corr. marg. from म). K1 भीषणो मय; B Da D8.4.6 "भीषण:; D5 मंदबुद्धिना; D1 "द्धिभाषण:; G2.3 अतिभीषया; M5 "भीषण.— a) G6 आत्म-(for मम). K8 Ñ V1 B D शापाद्व".

5 °) Ko जानानस्तसपो°; K1 जानश्वासं तपो°; K2 Dn D1.4.6.7 जानानस्तं तपोधनं (Dn °न; D1 °न:); K2.4 Ñ V1 B Da जानानः संस्तपोधन (K3 °धनः); D2 जानीमः संस्त'; D3 जानतस्तं तपोधनं; D5 जानश्वपि त°; G2 जाय-मानस्तपोधनः. — After 5°6, G1.5 ins.:

238* मुहुरूष्णं च निःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः। T_1 (hapl.) om. 5^c - 8^b . — ^{c}) $D_{3,4}$ मनसः; $G_{4,5}$ मनसा (for 'हृद्यः). K_1 भृशोद्विम्नमनाः सौम्य. — ^{d}) $K_{0,4}$ तमुवाच. K_1 G तपोधनं; D_n अहं तदा; T_2 तपस्तिनं; M (except M_1) द्विजोत्तमं. D_1 तमुवोचमहस्तदा.

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) N (except K D2.5) M1 प्रणत:. G1-6 सन्प्रमादाश्व. M2-5 transp. संभ्रमात् and प्राञ्जलि: (in b). — b) N (except K D2) पुरत: (D1 पर°) (for प्रण°). M1 transp. प्राञ्जलि: and प्रणत:. — cd) Ko इसता चेदं; D5 इसितस्तस्मात्. S (except M1; T1 om.) 'ति साहसं तात हास्यार्थ दे. Ko.2 'थे विकृतं.

7 T1 om. 7 (of. v. l. 5). — b) D2 यदि; T2 सं-(for वि-). — c) S (except M1; T1 om.) स तु (for सोऽथ). B Da D3.4.6.7 वाक्यं (for ह्यूा). — d) D3.4 अमानसं. 8 T1 (of. v. l. 5) G3 om. 8ab. — a) K3 B5 D2 M1 ख (for वि-). — b) M4 स समञ्जात — c) D5 वाक् (for वि-). Dn D1 पूर्वं; D5 प्रोक्ता. — After 8c, G1 repeats from ज्ञापोऽयं (7b) up to मया प्रोक्तं (8c). — d) Ko भवितेवं; K2 तेव (m भवेचेवं); D5 प्रेषितेहं; D6 (before corr.) भवतीवं.

9 ") Ks यहश्यामि च; Bs यस्त्रवश्यामि. 🕅 वाड्यं;

Bs तथ्यं; S सर्व (for वाक्यं). — Da (? hapl.) om. 96°.
— 6) Ko में त्यं; K² मेतत् (m as in text) (for तक्मे).
K3 D².s इडव्रत. B5 S अश्रु तत्यंशितव्रत(T °तः).
— 6) B5 Dn तत्; D² G².3 M²-5 तु; M¹ अथ (for च).
D¹ तद्विदिते (for च इदि ते). D6 T¹ G5 M²-5 मे; G¹ मत् (for ते). — 6) V¹ इदमस्मात्; D⁵ एवमस्तु. Dn D¹ T G¹ M¹ सदानघ; G²-6 M²-5 तवानघ. — After 9, K4 ins.:

239* यं समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादसाद्विमोक्ष्यसे।
10 ") B2 D2 "त्स्यते; Dn2 "त्स्यसि; M2.4 उपेत्स्यसि.
-- ") == 11". B1 शुचे:; G2 शुभ:. -- ") G4.5 "दिह.

- After 10, T2 G1 ins.:

240* एवमुक्तस्तु तेनाहमुरगत्वमवाप्तवान्।

11 b) = 10b. B D (except D2.b) 'सतमजोपि च (Dr an). — After 11ab, Bs ins.:

240a* शापमोक्षश्च भविता न चिराद्विजसत्तम।

— °) Ko Ñi Vi B2.3 Dn D1.3.4 T M (except M5) स्वं रूपं; D2 सुरूपं. B6 परिरुक्ष; B1m. 5m Dn D1.3.4.6.7 प्रतिपद्य. — d) Ko G2.3 अथ; K2 प्रति; Da D3.4.6.7 इह; D2 सम्यक्; D5 संप्र; M अत्र (for अद्य). — K4 Ñ B D (except D5) ins. after 11: V1, after 1.12.2:

241* स डीण्डुमं परित्यज्य रूपं विप्रपेमसदा । स्वरूपं भास्तरं भूयः प्रतिपेदे महायशाः । इदं चोवाच वचनं रुरुमप्रतिमीजसम्।

[$\tilde{N}$ B_{1.3} D₄ D_{2.4} (marg.) ins. $\mathbf{u}_{\tilde{n}}$ 3 and before these lines.]

- After 11, G1 ins.:

242* स्तः।

इति स्वरूपं गृह्याञ्च तमृषि वाक्यममधीत्।
12 ") Dan प्रथमो. — ") Ko.1 Ñ1 V1 Bas Da
D2.4-7 T G1.4-6 वर; K2-4 D1.8 M1.5 वर: (for समृत:).
— ") G6 M1 हिंसेड्रा".

C. 1. 1008 B. 1. 11. 14 C. 1. 11. 14 तसात्प्राणभृतः सर्वाञ्च हिंस्याद्वाह्मणः क्वित् ॥१२ ब्राह्मणः सौम्य एवेह जायतेति परा श्रुतिः । वेदवेदाङ्गवित्तात सर्वभूताभयप्रदः ॥ १३ अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनिश्चितम् । ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणादपि ॥ १४ क्षत्रियस्य त् यो धर्मः स नेहेष्यति वै तव । दण्डधारणमुत्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ १५ तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे रुरो । जनमेजयस्य धर्मात्मन्सपीणां हिंसनं पुरा ॥ १६ परित्राणं च भीतानां सपीणां ब्राह्मणादपि । तपोवीर्यवलोपेताद्वेदवेदाङ्गपारगात् । आस्तीकाद्विजमुख्याद्वे सपसत्रे द्विजोत्तम ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

१२

रुरुयाच । कथं हिंसितवान्सर्पान्क्षत्रियो जनमेजयः ।

(G3 'र); G2 'भूतभयंकर:.

13 °) D2.5 - भावो हि; D6 (before corr.) एवायं; T2 U1-6 - भावेन; D7 T1 एवाह. — °) K0.3 जायतीति; K1 'ते ह; Ñ B Da Dn D1 भवतीति; V1 'ते हि. G6 पुरा. G2 जायते परमा श्रुति:. — °) K4 Ñ 'वेता च; V1 'विज्ञात:; Dn D1 'विकाम. — द) T G8 M2.4.5 'भयंकर:

14 °) M5 चेदिति निश्चितं. K0.2 T विनिश्च(K0 °श्चि)-यं (T °य:). — °) K1 ब्राह्मणानां. — व) K0.2.1 पालनादिप; K1 पारणाविप; K8 धारणं तथा; Ñ V1 B D (except D2.5) धारणापि च; T2 धारणं दम:.

15 a) K1 झाझणस्य. Ko-2 B5 Dn D1.3.4.6.7 G4
M3.4 हि; Da G3.6 च; G2 चु (for तु). K4 परो (for तु
यो). D2.5 'यसापि यशा(D6 'स्वा)सीत्. — b) Ko स
हि नाईति (cf. K3 D5 below); K1 स नैहैं च्यति; K2 Ñ V1
B Da Dn D1.3.4.8.7 स हि नेच्येत (K2 D6 'द्यति; D7 'द्यामि); T1 स चेहें'; M1 सक्रेहें'; M5 सम्दहें'. G2.4.5
यसाव; G3 वे तत:. K2 m.4 स झझंस्तव नेच्यते; K8 स
ते नाईति वे द्विज:; D2.5 धर्म: प्राणमृतां वर (D5 'र:).
— After 15ab, D5 ins.:

243* क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स ते नाईति वै द्विज।

16 °) T1 क्षत्रियस्थान्यत्; T2 G3 M2-4 ° यस्य स्थात्.

— b) G6 कर्मणा. G2 वे श्रवणे. Ñ V1 ° णु वे पुरा.

— °) Hypermetric! Da1 जन्मे °; D5 ° जयेन. K0.8

D2 वे राज्ञ:; K1 D1 धर्मारमा; K2 (m as in text) वे धर्मात्; Ñ2 V1 Dn D1 यज्ञेसिन्. — d) D3 हिंसितं; S हिंसने (M1 निधने).

17 ") K2 भूतानां. — ") M1 वहनादिष. — ") Dr G8-5 ततो बीर्यं. — ") K0.2 (अ corr. to आ) De G8 आस्तिका"; S (except G1-8) अस्तीका". — ") K1 M1

सर्पा वा हिंसितास्तात किमर्थ दिजसत्तम ॥ १ किमर्थ मोक्षिताश्चेत्र पन्नगास्तेन शंस मे ।

°सत्राद्वि°.

Colophon om. in Ks T G4-6. — Ko.2.4 B1.3 Da इ° श्रीम° (B1.3 om. श्री) आदि° पौछोमं (K2 cont. || १३ ||); K1 इ° श्रीम° आदि° पौछोमं समाप्तं; Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौछोमं समाप्तं; Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौछोमं एकादशो° || १३ ||; B2.4.5 Dn1. n3 D1-7 इ° आदि° पौछोमे (D4 marg. sec. m. interp. एकादशो°; D6 द्वादशो°) || १३ || (Dn3 || 9000 ||; Dn1 D1-6.7 om. the figure); Dn3 G2.3 इ° श्रीम° (G3 om. श्री) आदि° (G3 om. आ°) पौछोमे (G3 interp. पर्वणि) एकादशो°; G1 इ° आदि° पौछोमे दशमो°; M इ° पौछोमे एकादशो° (M8.4 cont. || १३ ||).

12

1 K1 om. the adhy. S om. उवाच. — b) Ñ V1 B D (except D2.5) स राजा (for अत्रि). — K2 (l hapl.) om. from 1cd to 1ab of the foll. adhy. — c) Ko ते; K4 वे (corr. from वा); M2-4 वि- (for वा). K3 D2.5 S (except T G1 M1) तास्तेन; Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 तास्त्र. — d) T G1 M ते द्विजोत्तम (M1 तेन सत्तम); G2.4-6 ऋषिस°. G3 ते तु तत्र विमोक्षिता:.

2 K1.2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ab) Da T1 'तास्तेन. Ts Gs.4-c transp. सैव and तेन. K4 'गास्ते च; Gs 'गाः केन. Ñ B D (except Da Ds) धीमता (for शंस मे). — Ds om. 2°-3d. — °) Ko Dai Di Gl.8 आसिकेन; Ds आसीके ते; Ts Gs.5 M1-s असी '; Gs.6 M4.5 असि '. Bs Da Dn Di द्विजलेह; T Gl.8 M (except M1) तदा (T 'धा) विम. — d) Da B Da 6.7 'च्छामि तत्वतः; Ts 'च्छाम विशेषतः. — After 2, Vi ins. 241* (cf. v. l. 1. 11. 11).

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २ ऋषिरुवाच । श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् । ब्राह्मणानां कथयताम्

इत्युक्त्वान्तरधीयत् ॥ ३

सृत उवाच। रुरुश्चापि वनं सर्वे पर्यधावत्समन्ततः । तमृपिं द्रष्टमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भवि ॥ ४ लब्धसंज्ञो रुरुश्रायात्तचाचल्यौ पितुस्तदा । पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५ है: 1:209

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

3 K1, 2 Ds om. 3 (of. v. l. l, 2). - Bs (m as in text) सीतिरुवाच. Som. उवाच. - ") Gs.4.5 श्रोद्यसे. T Gs रवं यथा. Bs Ts G2-6 M ब्रस्स; T1 वतु; G1 विप्र (for सर्व). — b) Ko Ti Gi-4 आस्त्रीकं; Dai आस्त्रिक-; Gs अस्तिकं; Go M अस्तीक (M1 अस्तीके). — 4) Ñ D1 स्वरावान्तामने हाई. - D1.5-7 ins. after 3: Ñ Ba. 5 D4, after सोतिरं: D2, after स्त उ (cf. 4):

244* इत्युक्त्वान्तर्हिते योगात्तस्मिन्नुषिवरे प्रभो। संभ्रमाविष्टहृदय ऋषिमेने तद्वतम्।

[(I. 2) Bs D1. 4 रुर्होने. Ds रुरासीत्तदाद्भतं.]

4 K1.2 om. 4 (of. v. l. 1). Ko D1.8 M1 om. सूत उवाच. K+ Ñ V1 B Da Dn Ds.4.6.7 सोतिर ; S (M1 om.; Gs with prefixed श्री) सूत:. — a) Ko.s रुरुश त-(Ko स्त)ह्ननं; K4 D2 S (G1 missing) रुरुस्वथ वनं. Ñ $B_{3.5}$ वनं च परमा(B_{3} परया; B_{5} पुनरा)यस्तः; D_{1} बर्छ च परमास्थाय. - b) T Gs परिधावत् (T 'न्). Bs °वदितस्ततः. D1 ययौ धावश्वितस्ततः. — °) Ñ V1 B D (except D2.5) G4.5 नष्ट°; T2 प्रेष्टु°. Ñ2 V1 भन्विष्य; B (except Bs) Da 'द्यन्; Dn (except Dn2) 'दछत्; Ds *EES. — 4) Ko. 8 B (except B2. 5) Da D2. 8. 5 G8 M स (Ko सन्) श्रांतो; D1.8 T2 G2.4.5 संभ्रां°. M5 न्यवसद्भवि. - After 4, Ks. 4 N V1 B D ins.:

245* स मोहं परमं गत्वा नष्टसंज्ञ इवाभवत्। तद्येर्वचनं तथ्यं चिन्तयानः पुनः पुनः।

[(L. 1) D1.5 संसोहं. K4 छड्धसंज्ञ:. -- (L. 2) Ks तबत; Ks तस्य; Bs श्रत्वा; D1 सत्यं (for तथ्यं).]

5 K1.2 om. 5 (cf. v. l. 1). - ") Ko.4 "हस्त्वायात्; Bi 'ह: प्रायात: D2 'हश्राथ; D5 'हश्रापि; Dn1 'हश्रायी; T G1.8 M2-5 'हर्गाखा; G2.4.6 'ह: सोध; G5 ह: सोध: - b) Ks तचाचक्षी; Ñ V B Da Das Dr तदाच'; Das तत्वाच'; D2 तचास'; D5 तथाच'. B5 स्वमाश्रमपदं तथा. - After 5ab, Bs ins.:

246* न्यवेद्यत तत्सर्वे यथावृत्तं पितुर्द्विजः। After 5ab, Ts G (except Gs) ins.:

247* पित्रे तु सर्वमाख्याय हुण्डु भस्य वचोऽर्थवत्। अपृच्छरिपतरं भूयः सोऽसिकस्य वचसदा।

यसदाख्यानमसिलं हुण्डुभेनाथ कीर्तितम्। तत्कीर्त्यमानं भगवञ्ज्ञोतुमिच्छामि तस्वतः।

[(I. 3) T2 आस्तीकं (for अखिलं). G1 आख्यात्यान्त-दाख्यानं हुंह°.]

— °) M1 तस्य तदा ; M5 चाख्यात्तदा . D6 चास्य नवाख्यानै:; Gs चाचख्यदाख्यानं. — d) Da Gs पृष्टं.

Colophon om. in K1.2 (cf. v. l. 1). - Ko Da. 8. 5-7 हु श्रीम भादि पौलोमं समाप्तं (De cont. ॥१२॥); Ks इ श्रीम शत सं आदि पीलोमे रुरोपाख्यानं । समाप्त च पौलोम (oont. sec. m. ॥ १० ॥); Ka हु पौलोमे पर्वणि पौछोमं समाप्तं; Ñ V1 इ° श्रीम आदि पौलोमपर्वणि सर्प-सत्रप्रसावनायां द्वादशो°॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व; В1-4 ह° महा° (B2,4 om. म°) आदि° पौछोमे सर्पसत्रप्रस्तावो (B2 $^{f e}$ स्तावनो $_{f i}$ $^{f e}$ स्तावना $_{f j}$ नामाध्याय: ($_{f B1}$ $_{f cont.}$ पौछोमं समाप्तं; $^{\mathrm{B2}}$ समाप्तं च पौलोमं; $^{\mathrm{B3}}$ इदं पौलोमं; $^{\mathrm{B4}}$ समाप्तं पै।लोमं); Bs इ° आदि पौलोमे; Da इ° श्रीम (Da1 om. श्री) आदि° पौलोमे सर्पसन्त्रप्रस्तावनो नामाध्यायः। समाप्तं च पौलोमं; Dal.n2 Di हु आदि सर्पसन्तप्रसावना। पौलोमं समाप्तं; Dns D4 हु महा (D4 om. स) आदि (Dns cont. सर्पसम्रप्रस्तावनः) पौलोमं समाप्तं। द्वादशो ^{ullet} ॥ १२ ॥ ($^{\mathrm{D}_{ullet}}$ marg. sec. m. ins. पी स द्वा and on. ॥ १२॥); T1 ह आदि पौलोमे एकादशो । श्रीकृष्णाय नमः । पौलोमं समाप्तं; T2 G4 हु श्रीम (G4 om. श्री) आदि पौलोमे रुरुपश्चो नाम दशमो° (G4 अष्टमो°)। पौलोमं पर्व (G4 om. प°) समाप्तं; G1 इ° आदि° पौलोमे भूगुवंशानुकीर्तने रुरुद्धंडभसंवादो नाम एकादशो°। पौलोमः समाप्तः; G2.8 ह् श्रीम भादि (G3 om. आ°) पौलोमे पर्वणि (G2 om. प°) द्वादशो°। पौलोमपर्व समाप्तं (G2 समाप्तः पौलोमः); G5.6 ह् श्रीम (G6 om. श्री) आदि° (Gs om. आ°) अष्टमो°। पौलोमपर्व समाप्तं; 112 ह णौलोमे द्वादशो ; M2 इ श्रीम शतसह स्निकायां सं आदि पौलोमे; Ms ह पौलोमपर्वणि द्वादशो । पौलोमपर्व समासं; Ms. 5 है महा शतसहस्रिकायां सं आदि (Ms om. आ) पौछोमे द्वादशो (Ms cont. पौछोमे समाप्त; Ms समाप्त पौलोमं). — After समाप्तं, Ti Ga.s ins.: पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमास्यैद्विजाम्बहुन् । विधिवज्ञोजयेद्वाजन्मधुपायससर्पिपा ॥ C. 1. 1020 B. 1. 13. 1 K. 1. 13. 1

शोनक उवाच।

किमधं राजशार्द्लः स राजा जनमेजयः।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ॥ १
आसीकश्च द्विजश्रेष्ठः किमर्थं जपतां वरः।
मोक्षयामास अजगान्दीप्तात्तसाद्धताशनात्॥ २
कस्य पुत्रः स राजासीत्सर्पसत्रं य आहरत्।
स च द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रो वदस्व मे ॥ ३
स्तृत उवाच।

महदाख्यानमास्तीकं यत्रैतत्त्रोच्यते द्विज । सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदतां वर ॥ ४ शौनक उवाच ।

13

1 M2.4.5 om. शीनक उ°. K1 (with prefixed श्री)
T G (G1 with prefixed ॐ; G2 with श्री) M1 शीनक:.
— K2 om. 1^{ab} (cf. v. l. 1. 12. 1). — b) K (K2 om.) Ñ V1 B (except B5; B1 missing) D2 स पुरा; D5 पुरा स. — d) K0.2.4 प्राप्तीतं. K D2.5 तद्रवीद्दि (cf. v. l. 3). K0.2 मां. — After 1, Ñ V1 B (except B4) D (except Da D2.5) ins.:

248* निखिलेन यथातत्त्वं सौते सर्वमशेषतः। [$B_{2.5}$ ते कथय मे स्फूटं.]

2 Ko.1 आस्तिको हि; K2 आ(corr. from अ)स्तीको हि; T2 G2-6 M अस्ती(G1 'स्ति)करतु (M1 'श्च). T1 G2 तु (for च). — b) K1 D1 यजतां; K4 Ñ1 B1.5 Da1 Dn D2.5-7 जय'; Nilp as in text. — c) K2 D5 भगवान् (for भुज'). — d) K1 दीनांस्तसा'; M1 दीसांससा'. Ñ V1 B D प्रदीसाइसुरेतस: (D2 as in text; D5 तसाइद्वतसासनात्).

3 Ds om. 3. — b) Bs यशाहरत् (m as in text); Gs जहार तत्. — d) K Ds झवीहि (of. v. l. l) तं (Ko. 4 मे; Ks Ds तत्); Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 [5] भिभत्स्य मे. Gs न:; G4-6 M1 तत् (for मे).

4 Ko om. स्त उ°. K1 (with prefixed श्री) Ds S स्त:, Ñ V1 B1.s.4 Da Dn D1 सोतिर°. — S transp. 4 (with स्त उवाच) and 5. — ") K1 एतदा" (cf. 45). B Da D4.e.7 M1 transp. आस्या° and आसी

१३

श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम् । आस्तीकस्य पुराणस्य ब्राह्मणस्य यशस्त्रिनः ॥ ५ सृत उवाच।

इतिहासिममं बृद्धाः पुराणं परिचक्षते ।
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं नैमिपारण्यवासिनः ॥ ६
पूर्वं प्रचोदितः स्तः पिता मे लोमहर्षणः ।
शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणेरिद्युक्तवान् ॥ ७
तसादहम्रपश्चत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ॥ ८
आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिसमः प्रश्चः ।
ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युष्ठे रतः सदा ॥ ९

(cf. v. l. 8, 45). T 'मास्तिक्यं. Ds एतदाभिकमाख्यानं.
— b) K1 यत्र तत्; K2.4 अते'; K3 Ñ V1 B1 Dn D1
G2.4.5 यथे' (Dns यथाव'); B2.3 D2.4.6.7 G3 M (except
M1) यदे'; D2.5 यचे'. S बुधे: (for दिज). — After 4,
G3.6 M ins. an additional colophon.

5 S transp. 4 and 5 (cf. v. l. 4), and om. शोनक 3°. K1 om. जनाच. — b) Ga. 6 M1 मनोहरां. — c) K1 Ñ V1 B D पुराणधें:. — d) S तपस्विन:. — After 5, K1 ins. आदिप्रवेणि.

6 Ti G2.4.5 om. सूत उ°; Gi missing. Ko.4 Ñ Vi Bi.3.4 Da Dn Di सोतिरु°; Ki (with prefixed श्री) T2 Gi.8.5 Mi-i सूत:. — a) ÑViBD (except D2.5) मं विश्वाः. — b) Bi Gi oi श्रति . — a) S (except M8.4) नैभिशाः; cf. 1. 1. 1, 3; 2. 71; 4. 1 etc. K (except Ko; K2 m as in text) Ñ Vi Bim.2 (m as in text). 3 D (except Da) M (M3 inf. lin. as in text) -वासिषु (D5 कं); Go -वासिभिः.

7 ") K2.4 D2 प्रणोदित:; Ks संघो. — b) S रोम (cf. v. l. 1. 1. 1, 5; 2. 70; 4. 1 etc.). — d) Bsm Dn D3.4.6 S (except Ge) ब्राह्मणेडिंदर.

8 °) Ms यथा तथा. — °) K1 T G4.5 M1 transp. आसी° and आख्या° (of. 4, 45 and v. l.). — After 8, N G (except G8.6) ins.:

249* कथयिष्याम्यत्रेषेण सर्वपापप्रणाज्ञनम्।

9 ") K1 पितेहासी"; B Da Da.s.c. प्रता चासी"

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृषिः । यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितवतः ।। १० अटमानः कदाचित्सं खान्ददर्श पितामहान् । लम्बमानान्महागर्ते पादैरूध्वैर्धोम्रखान् ।। ११ तानव्रवीत्स दृष्ट्वेव जरत्कारुः पितामहान् । के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्तेऽसिन्वा अधोम्रखाः ।।१२ वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते । मूषकेन निगृहेन गर्तेऽसिन्नित्यवासिना ।। १३

— °) Ko.2 (m as in text). 8.4 D2.5 °समञ्जति:; T G8.6 पितामहसमो भुवि; G1 illegible; G2.4.5 पितामहसमप्रभु: (G4 °भ:); M2-5 °समो भुवि. — °) Ko.4 D2.5 जिताहार:. — व) D2.5 °स्यभिरत:. Dn3 T2 G2.5.6 रतस्तदा; M4 यत: स°.

10 °) K महामुनि: (K1 °ऋषि:); Ñ V1 B D (except D2.5) °तपा:. — °d) D5 om. 10°d. K3 ins. 10°d in marg. sec. m. Ko धर्मज्ञ: प्रभवः; K1.2 °ज्ञः प्रसवः; K3 प्रभवो धर्मज्ञः; Ñ V1 B 1.8-5 Dn D1.3.4.6.7 प्रवरो धर्मज्ञः (by transp.); B2: Da प्रवरः प्रसवः; T G °ज्ञः सततं. K (except K1) Da2 Dn1.n2 D1.4 शंसित ° (of. 1. 1. 2, 53; 11. 3 etc.). — After 10, K3 (om. lines 1-5) Ñ V1 B Da Dn D1-4.5 (om. line 1).6.7 ins.:

250* स कदाचिन्महाभागसपोदलसमन्वितः।
चचार पृथिवीं सर्वा यत्र सायंगृहो मुनिः।
तीर्थेषु च समाष्ठावं कुर्वश्रटति सर्वशः।
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्ररामकृतात्मभिः।
वायुभक्षो निराहारः शुष्यसनिमिषो मुनिः। [5]
इतस्तः परिचरन्दीसपावकसप्रभः।

[Cf. beginning of adhy. 41. — (L. 2) B Da कृत्स्नां (for सर्वा). B1m.2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो सुनि:. — (L. 4) Ñ1 B (except B1) Da D4.6 रां तपसि स्थित: (B5 m as in text); V1 D2.5 रां तीव (V1 थै) विक्रम:; D3.4.6.7 रें तप आश्रि (D4.6 स्थि)त: (for रामकृतासमिशः).]

11 ab) Ñ V1 D (except Da) T2 transp. स and स्वान्. G2 च (for स). G3 विश्व द्दर्श स्विपता. — K1 G4 (hapl.) om. 11c-12b; D5 (? hapl.) om. 11d-12c. — a) Ñ V1 B D4 Dn D5.4.6.7 M (except M2.4) अवास्त्रसान्; D1 प्रास्त्र. K3 corrupt.

12 Ki Gi om. 12ab; Di om. 12abo (cf. v. l. 11).
— a) Di ततोन. Das प्रावदीस्स च इ. — b) Ti Gi

पितर ऊचुः ।
यायात्ररा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
संतानप्रक्षयाद्वस्रत्रधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४
असाकं संतितस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥१५
न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मृदिश्वकीषिति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६
अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ।

C. 1. 1039 B. 1. 13. 21 K. 1. 13. 21

महातपा:; Go प्रतापवान् (for पिता°). Gs repeats 12^{ab} after 17^{ab}. — Before 12^{cd}, B2 D4 ins. जरस्कारुखाच; T2 G (except G2.6) जरस्कार:. — ^{cd}) Ko (hapl.) om. 12^d-13^c. K1 corrupt. K4-प्र लंबते; T2-भिलं; G8 प्रलं. Gs Ms के व (Ms वा) भवंतो लंबते. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 M1.3.4 हासिन्; Ms -cय° (for Sिसन्वा). K3.4 D2 T2 G2.3.6 M2 व (for वा). T2 G2.3.6 M2 हाधो. D5 कसिन्वे मद्याचे. K2 लंबमाना महागर्ते कि भवंतो अधोमुखा:.

13 Ko om. 13^{abs} (cf. v. l. 12); M1 om. 13.
— °) The MSS. vary at random between मृष्केन and मृषि'. — ^d) G3 'त्यपातिता:.

14 K1 S om. ऊचु:. — ") G3 नाम परा:. — ") K (except K1) B4 Dn1 D1.4 (by corr.). 6.7 T1 शंसित" (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10 etc.). — ") K D2.5 "नस्य क्षया". T G2.3 "नम्रेक्ष(G2 "प)या झ". Cf. 16" and v. l. — ") B1.2.4 Da गच्छेम. — K4 ins. after 14: D8.4.6.7, after 17":

251* येपां तु संततिनीस्ति मर्त्यलोके सुखात्रहा। न ते लभन्ते वसितं स्वर्गे पुण्यवता अपि।

15 a) K D2.5 संततावेको; B3 D21 तिहोंको. — b) K3
श्रुति:; Ñ V1 B D (except D2.5) T G1-3 स्मृत:.
— °) M1.3 मंदभागो. — K0 om. 15^a-16°. — a)
Ñ V1 B D (except D2) तप एकं. Ñ V1 B (B1 marg.) Da D3.4 G6 समा(B1 orig. मया)श्रित:; D1 समन्वित:.

16 Ko om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — a) Ds स प्रजां; Dr सत्पुत्रान्; Gs M2.4.5 स पुत्रं. — b) Cs दारांश्राथ चि. — c) K1 ततो (for तेन). D2.5 सर्वे (for गर्ते). — d) Dn D1 निस्य क्ष. D2.5 गर्ते संतानसंक्षयात्. Cf. 14° and v. l.

17 a) Gs स्तेन पितर:. — After 17ab, Ds.4.c.7 ins. 251* (cf. v. l. 14). Gs repeats 12ab after 17ab.

C. 1. 1029 B. 1. 13. 21 K. 1. 13. 22 कस्त्वं बन्धुरिवासाकमनुशोचिस सत्तम ॥ १७ ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन्को भवानिह धिष्ठितः । किमर्थं चैव नः शोच्याननुकम्पितुमर्हेसि ॥ १८

जरत्कारुखाच।

मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः । ब्रुत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ॥ १९ पितर ऊच्चः ।

यतस्य यत्नवांस्तात संतानाय कुलस्य नः ।
आत्मनोऽर्थेऽसद्थे च धर्म इत्येव चाभिभो ॥ २०
न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
तां गितं प्राप्तवन्तीह पुत्रिणो यां त्रजन्ति ह् ॥ २१
तद्दारग्रहणे यत्नं संतत्यां च मनः कुरु ।
पुत्रकासमियोगान्वमेतन्नः परमं हितम् ॥ २२

— K4 repeats पितर जचु: before 17^{cd}. — °) K4 Ñ1 M1 'रिहासार्क. — ") D1 सुवत; D8.4.6.7 वा(D6.7 चा) नघ; G1 पुत्रक (for सत्त"). D5 'शोचितुमहेसि (of. 1. 1. 183 and v. 1. 18 below).

18 Ds om. 18. — ") T M (except M1) "मिच्छाम (T M5 "मि) तत्वेन. — ") K1 T G M1-3.5 तिष्टति; Ñ V1 B 1-1 Dn D1.3.4.7 M1 Arjp न: स्थित:; B1m.5 Da विष्टि"; Do संस्थि"; Cd as in text. — ") S (except T1) "तुमिच्छसि (G4.5 M5 "ति). Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 अनुशोचसि सत्तम (=17").

19 K1 S om. उवाच. — ") Ds.4 मम सर्वे. G1 पूर्वे भवंतो मम वे. — ") D6.7 "ण्यत्र. — ") D2 G2.5 रिति स्वयं; D5 रहं सुत:.

20 K1 D3 S om. ऊचु:. — After पितर ऊचु:, D4.0.7 ins.:

^{252*} पितरस्ते वर्यं तात संतारय कुलं स्वयम् ।

— ") $G_{2.3}$ "स्व न महाभाग. — Ko (hapl.) om. 20^{5} — 21° . — ") G_{6} वा (for च). — ") K_{1} M_{1} चाभिभो:; $\tilde{N}$ V_{1} B D $G_{1.4}$ वा विभो ($G_{1.4}$ "भो:); M_{5} चापि भो:. G_{6} गृहमेशी भवाद्य भो.

21 Ko om. 21° (cf. v. 1. 20). — °) Gs. 6° बलैसात. — °) Gs स्वसंचित:. — °) M1 न तां गतिं प्राप्त्रवंति. — °) Ko.2-4 B5 D2.5 M हि; K1 Dn D1 वै; Ds G4-6 च; G1-3 उत (for ह).

22 ") V_1 दारसंप्र'. — ^{b}) D_2 'से च; G_2 'साम्र; G_6 'स्यर्थे. $G_{1.4.5}$ M 'स्यर्थे च न: कुरु. — ^{c}) K_3 'योगार्थ; D_5 'गे स्वं; $G_{2.3}$ 'गाच. T $G_{1.4-6}$ पुत्रक स्वां नियोक्ष्याम: (T_1

जरत्कारुखाच ।

न दारान्वे करिष्यामि सदा मे भावितं मनः ।
भवतां तु हितार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् ॥ २३
समयेन च कर्ताहमनेन विधिपूर्वकम् ।
तथा यद्यपलप्सामि करिष्ये नान्यथा त्वहम् ॥२४
सनाम्नी या भवित्री मे दित्सिता चैव बन्धुभिः ।
भैक्षवत्तामहं कन्याम्रपयंस्ये विधानतः ॥ २५
दरिद्राय हि मे भार्यां को दास्यति विशेषतः ।
प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदि कश्चित्प्रदास्यति ॥ २६
एवं दारिकयाहेतोः प्रयतिष्ये पितामहाः ।
अनेन विधिना शश्चन्न करिष्येऽहमन्यथा ॥ २७
तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुभैवतां तारणाय वै ।
शाश्चतं स्थानमासाद्य मोदन्तां पितरो मम ॥ २८

G5 ° म). - ") T1 एवं न:; G2.8 त्वमेव.

23 K1 Som. उवाच. — ") M तु (for वे). Ñ V1 B3 D (except D2.5) T G1.6 M करिटवेह"; B1.2.4.5 करोमीति. — b) T G1.6 M (except M1) इति मे. Ñ1 V1 B3m D (except Da D2.6) न धनं जीवितार्थतः; G3.5 बुद्धिमें तपिस स्थिता; Cd as in text. — °) T1 हि (for नु).

24 °) Ko Ñi Vi Bs Dn Ds. र यथा; Ds ततः. Ds यद्यपि छ°; Ds. र -वदुपछ°; Mi-हमुपछ°. — d) Ñ Vi B D (except Ds. s) हि (for तु).

25 °) D2 मञ्जाञ्चा; T G1.4.5 स्वनाञ्ची (T2 °ञ्चा). G2.8 सा हि जाया; M1 (before corr.) सनामा वा. T1 G5 वा (for या). — b) D5 दापिता; G2.8 ई(G3 वी)प्सिता. K D2.5 बांधवे:. — c) The MSS. vary at random between भेश- and भेश्य- (cf. 1. 3. 36). T G3-5 भेशदत्ता; G2 चरन्भेशा.

26 °) Ko तु; D5 च (for हि), G1.4-8 M (except M1) मे कन्यां. G2 जरत्कारूं मदीयाख्यां; G3 जरत्कार्वीत्य-भिधानं. — b) B5 विधानतः.

27 a) G2.8 'हेती; G0 'योगे. — b) Ñ V1 B Da D3.4.0.7 यतिष्येहं. — ') K (except K1) D2.5 सम्यक् (for शक्षत). — a) S करिष्ये नाहम.

28 °) S तत्रोत्पत्स्यति चेजंतु: (G2.8 य: पुत्र:). — b)
Ds य: (for वै). — d) T G M1 मोदंतु.
— After 28, B2 (marg.).8 Da Dn2.n3 ins. an additional colophon: इसादिपर्वणि आसीके; Dn2 cont.
॥ ३७॥; Dn3 ॥ ९३॥.

सूत उवाच।

ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ २९
स कदाचिद्रनं गत्वा विष्रः पितृवचः सरन्।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
तं वासुिकः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३१
सनाम्नीमुद्यतां भार्यो गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्ञरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
तम्रवाच महाप्राञ्जो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्र्हि सत्यं भुजंगम ॥ ३३
वास्त्रिक्रवाच ।

29 Ko.s.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिर°; K1 S (Gs with prefixed श्री) सूत:. — After उवाच, Ks.4 D2 ins.:

253* इत्युक्तमान्रे वचने तथेत्युक्तवा पितामहाः। अन्तर्धानं गताः सर्वे विस्मयं स ययौ मुनिः।

- ") T2 विवाहाय (orig. prob. a gloss). Ñ V1 B (B3 m as in text) Da D3.4 Nilp यति;; M1 सत: (for तदा). b) K (except K1) D2 स मुनि:. K (except K1) Dn1 D1.2.4 (by corr.). र शंसित (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc.); G2 सर्वतो एत:. °) K0.2 B5 D5 दारार्थ; K4 थें. d) D2.5—7 G2.5.7 रान्स विंदति (D7 G5.7 त); T G1.6 रांस्स्विं . K3 स च दाराज्ञ (corr. to व sec. m.) विंद .
- 30 °) G2 °नं भिक्षु:. b) K1 द्विज: (for विप्र:). Ko. 2-4 D2 पितृणां च वच: (K8 D2 वचनं) सा. . d)K1 B4 शनैरिति; B3 रिह; D8.4 S (except M1) शनै: शनै:
- 31 b) K1 'दुद्दिश्य. T 'नीं तत:. od) K1 om. 31ed. G1 च (for स). G2.8 नवयोवनसंपन्नां सनाझी-
- 32 °) K3 खनाम्नी°. Ñ V1 B (except B5) D (except D2.5) भी चोद्यता; G6 भीमुत्तमां.
- 33 Bs om. 33ab. b) K1 महत्तपा:; G4-6 'मना:.
   After 33ab, D4 marg. sec. m. ins. जरस्कारुरुवाच.
   ') D3 भगिनी चेति.
- 34 K1 S om. उदाच. After 34ab, N (except Ñ1 B1.4 Da) ins.:
  - 254* प्रतिगृद्धीष्व भार्यार्थे मया दत्तां सुमध्यमाम्। [Ds गृद्धीष्व भद्गं ते भूयान्मयाः]

जरत्कारो जरत्कारुः खसेयमनुजा मम ।
त्वदर्थ रक्षिता पूर्व प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४
स्तृत उचाच ।

मात्रा हि भुजगाः श्रप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर । जनमेजयस्य वो यञ्चे धक्ष्यत्यनिलसारिथः ॥ ३५ तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः । स्वसारमृषये तस्से सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६ स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा । आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जञ्चे महात्मनः ॥ ३७ तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः । समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८ अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः ।

C, 1, 1062 B, 1, 15.5 K 1, 15.5

- ed) G2.3 'क्षिता चेयं परुषधें तु द्वि. K Ñ V1 B1 (marg.).2.5 D (except Da) G (except G3.6) ins. after 34: B8 marg., after 36:
- ^{255*} एवमुक्तवा ततः प्रादाद्वार्योर्थे वरवणिनीम् । [Dns D4 ins. सौतिरुवाच before 255*.]
- After 255*, K4 (marg.) N B1 (marg.), 2.6 Dn D (except D2.5) ins. (for the first time) 37^{ab}. In Dn the first occurrence of 37^{ab} is followed by an additional colophon.
- 35 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2.4m सौतिर ; K1 Da2 T G (G2-6 om.) M सूत:. ") Ñ B2-4 DA च; B1.6 D1.3.4.6.7 तु (for हि). ") K1 यज्ञे वे; D5 वे यज्ञे. ") D5 प्रज्वाल्यानिल".
- 36 a) G2.3 तस्य कोपस्य. b) D5 पन्नगेश्वर:; M1.5 सुजागे°. d) Ko.4 सुप्रीताय; G4-6 वृत्ताय; M1.5 संप्रधार्य. K1 द्विजन्मने; V1 Dn D1S महास्म°. After 36, B3 marg. ins. 255* (cf. v. l. 34).
- 37 ") Ism तां वर्यामास. °) Hero and below (wherever the name occurs) the majority of S write अस्तीक. M2.8 D3.4 °कनामा. G2-5 तु (for च). ") K1 द्विजन्मन:; K2 "तपा:; B3 Dn (except Dn8) Go मना:.
  - 38 a) G1.5 यशस्त्री (for महा°).
- 39 Before 39, T2 G1.5 M1.5 ins. सूत:. ") Ñ V1 B D (except D2.5) अथ दीर्घस्य कालस्य. с) D2.4 महासत्रं; G2 रंभ:. с) B8 त्रं महाद्युति:. D3.4 T G1.3-6 श्रु(T2 स्मृ)तं. G2 यज्ञा: सर्पश्रुतिस्मृति: (sio).

C. 1. 1082 B. 1. 15. 5 K. 1. 15. 5 आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः ॥ ३९ तसिन्प्रवृत्ते सत्रे तु सर्पाणामन्तकाय वै । मोचयामास तं शापमास्तीकः सुमहायशाः ॥ ४० नागांश्र मातुलांश्रेव तथा चान्यान्स बान्धवान् । पिदंश्र तारयामास संतत्या तपसा तथा । व्रतेश्र विविधेर्नक्षान्स्यायेश्रानृणोऽभवत् ॥ ४१ देवांश्र तर्पयामास यज्ञैविविधदक्षिणेः ।

ऋषींश्र ब्रह्मचर्येण संतत्या च पितामहान् ॥ ४२ अपहत्य गुरुं भारं पितृणां संश्चितव्रतः । जरत्कारुगितः स्वर्गं सिहतः स्वैः पितामहैः ॥ ४३ आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं सुनिः । जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमीयिवान् ॥ ४४ एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कीतितं मया । प्रवृहि भृगुद्यादृल किं भूयः कथ्यतामिति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

१४

शीनक उवाच । सौते कथ्य तामेतां विस्तरेण कथां पुनः ।

40 ") T3 "ते यज्ञे. — od) T G1.2 M1.5 मोक्षया". Ñ V1 B Da D3.4.6.7 G6 M1.5 ताज् (M5 याज्) छापादा" (B4 तान्सपीना"); Dn D1 ताज्ञागाना"; G2-5 तच्छापमा". D2.5 G6 स; G2.3 तु (for सु-). K3 Dn D1.2.5 S (except G1 M1.3.5) -तपा: (for न्यशा:).

41 ") K (except K₃) नागान्स-; Ñ B D आतृंश्च (D₂ नागान्स-; D₅ as in text). M_{1.5} चापि (for चैव).

— b) Ko.4 D₂ चान्यांश्च (D₂ °स्त-); D₅ न्यांश्चापि; T
G_{1-3.6} M₂₋₄ संबंधि-; M_{1.5} चार्थान्स. K₁ Ñ B Da
Dn D_{1.5.4.6.7} तथेवान्या(Ñ B₃ °थो)न् स पन्नगान् (K₁
स्वयांध्वान्). — M₁ om. 41^{cac}/. — c) M_{3.4} कार्यामास.

— D₄ ins. 41^d-42^a in marg. sec. m. (hapl. omission).
42 For D₄ cf. v. l. 41. — a) G₁ M₁ वेदांश्च.
M₁ तोष्यामास.

43 °) Da अपकृत्य; D2 अपा°. — b) B1 आतृणां; M1 गुरू°. — b) K Dn D1.2.4 (by corr.) शंसित° (K1 स महातपा:); cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc. — d) K1.2 Ds स(K1 स्व)हितै:. Ñ V1 B3-5 Da D3.4.6.7 G2-5 M (except M1) तै:; G1 स्व-(for स्व:).

44 Ko om. 44. — ") Do. 7 तु (for च). — ") Vi विभु:; Ti मुने: (for मुनि:). — Do om. from 44° to end of the adhy. — ") Ko M2. 4 स (for सु-). — ") Bo मुद्रमीय". Ko No Do. 6 (by corr.) S भैियवान्.

45 Before 45, D2.5 ins. सूत उवाच. — D3 om. 45 (cf. v. l. 44). — ") B Da D4.6.7 M (except M3) transp. आख्यां and आस्ती" (cf. v. l. 4, 8). — b) Da D1.4.6.7 Gs यथावत्कथितं; G2.3 भवतः श्रावितं; M1 संक्षेपात्की". — c) K1 मुनिद्यां, M5 किस द्यां. — d) K8

आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमा हि नः ॥ १ मधुरं कथ्यते सौम्य श्रक्ष्णाक्षरपदं त्वया ।

Dn D1 किमन्यत्; B Da D1.6.7 भूय: किं (by transp.).

— K (except K1) Ñ V1 Bs Dn D1.2.5 कथयामि ते;
S (except G1-6) श्रोतुमिच्छसि.

Colophon: Ko-2.4 इ° श्रीम° (K1 om. इ° श्री°) आदि° आसीके; K इ इ श्रीम आदि जरत्कारुसंतानप्रशंसा नामा-ध्याय: (cont. sec. m. ॥ ११ ॥); Ñ Vı इ श्रीम आदि आस्तीकपर्वणि सर्पाणां मातृशापप्रस्तावे पंचदशो $^{\circ}$ ॥ १५॥; $^{\mathrm{Bi-}4}$ Da D1.8.6.7 हु महा' (B2.4 D1.3.6.7 om. म') आदि आस्तीके (B1,2 cont. ॥ १४ ॥); Bs Di हू आस्तीके (Di marg. sec. m. cont. त्रयोदशो°); Dn T1 इ° आदि आसीके पंचदशो° (Dn2 om. पंच°; Ti reads ह्रादशो°; Dn2 cont. ॥ १५॥); D2. 5 आदि° आसीके (D5 marg. cont. ॥ १४॥); T2 G1.4.5 हु° श्रीम° (G1.4 om. श्री°) आदि° (G1.5 om. आ $^{\circ}$) आस्त्रीके ($^{\circ}$ om. आ $^{\circ}$) कथासंक्षेपो नाम प्रथमो $^{\circ}$ ($^{\circ}$ $^{\circ}$ एकादशो°); G2.3.8 हु श्रीम (G6 om. श्री) आदि (G3 om. आ°) आसीके (C3 interp. पर्वणि) द्वितीयो°; M इ° आस्तीके (M1 interp. कथासंक्षेपो नाम) द्वितीयो (M2 sup. lin. sec. m. प्रथमी). - For Ba.s Da Dn cf. v. l. 28, 34; for G3.6 M of. v. l. 4 also.

14

[Here begin the collations of a newly acquired Nepālī MS. Ñs.]

1 T₂ G₂ om. शीनक उ°. K₁ D₆ S (except M₈) om. उवाच. — ") K₂ D₂ S कथ्य तस्वेन; Ñ V₁ B D₆ D₇ D_{1.8.4.6.7} स्वं कथ्यस्वेमां. — ") K₂ m S कथामिमां. — Ñ3 reads 1°-6° after 1. 13. 44° . — ") M₁ सु वे (for क्वे:). K₂ D_{2.8} T G₂₋₅ M₁ साधो. — ") G₂ परं की तहु छं हि नः.

प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभाषसे ॥ २ असच्छुश्रुषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव। आचष्टेतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३ सृत उवाच।

आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते । यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्धै पितुर्मया ॥ ४ पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसते श्रमे । आस्तां भगिन्यौ रूपेण सम्रुपेतेऽद्भुतेऽनघे ॥ ५ ते भार्ये कश्यपसास्तां कद्रश्च विनता च ह । प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।

कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६ वरातिसर्ग श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते । हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतः स वरस्रियौ ॥ ७ वत्रे कद्रः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यतेजसः । द्रौ पुत्रौ विनता वन्ने कद्रूपुत्राधिकौ बले। ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिको सुतौ ॥ ८ तसै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धे पुत्रमीप्सितम्। एवमस्त्वित तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९ कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ । कद्रश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १० है: 1: 1050

- 2 ") G2 प्रसं क. Ko सम्यक् ; D2. 5 G6 M1 सोते ; G1 स्त (for सीम्य). — b) Ko मधुराक्षर'; B4 सहमा'. G2.3 'पदान्वितं. — ') K1 Da1 Dn (except Dn2) Ds. c. T G M1 प्रिया (G2. 3 त्रियमाह). M (except M1) वयं ता. -- d) S (except Go) स्वं (for इदं). Ñs प्रभाषत:. K (except K1) D2. 5 पितृवसे प्रभाषत:.
- 3 ") Ds. 1 'जे पूर्व. -- ") Kam (sec. m.) आचचक्षे; Dai T2 G1-8 M1 आचष्टे तद्; Ds. 7 'प्टेनं (for 'प्टेतद्). Bs °न्यायं; G2.3 °ज्ञानं; M1.5 यदा° (for यथा°). — ") T G2.8 पिते(T1 भे)व. Ñ1 तत् (for स्वं).
- 4 Ko.s.4 Ñi.2 Vi Bi.4 Dn Di सोतिर°; Ki Ds S स्त:. — ") K1.4 Ñ B1m.8.4 Dn D1-6 S आयुक्सन्. K_4 प्रम्; $\tilde{N}_3$ अयम्; B_4 अहम्; T एतद् (for इदम्). — a) Ta च; M (except M1) में (for वे). B1 Ta G2.3 M1 मम; M2-5 तथा (for मया).
- 5 °) Ko.2.4 कृत्युरो. G2.8 विप्र; M2 sup. lin. कन्ये (for ब्रह्मन्). M4 ins. कन्ये पितामहस्ते between ब्रह्मन् and gan (in b). — b) Ni.3 T Gi-6 M (M2 sup. lin. as in text) पितामहसुते; G2.3 दक्षकन्ये भृतां. K1 तदा; D: G: M: उसे (for शुभे). — d) K: तदानधे; K:m द्वतेन ते; Ki (by corr.) Bi-i Da Dn Di.s.i Mi -द्भतेनघ; $ilde{ ext{N}}_{1.2}$ उभेनघ; $ext{V}_{1}$ $ext{B}_{3}$ m शुभेनघ; $ext{D}_{6.7}$ -द्भतेन ह; G1 तपोधने; G4.5 M2.8.6 तपोधन (M2 sup. lin. नधेद्भते, which Mains, before तपोधन); Go दूते तदा. Ko संपन्ने चाद्भतेन वै; ^{T} $^{\mathrm{G2.8}}$ मुभुदाते तदानघ ($^{\mathrm{T1}}$ तपोधनं; T2 तपोधने).
- 6 4) Ds द्वे (for ते). रेंड नायीं (for भार्ये). Here and below (generally) S काइयप-. — b) K2 कद्र्वि-नतया सह; G2 कद्रवद्विनता सह. — °) K8 G2.8.6 M वरौ; Ns च बो. Ds प्रीला. — d) Go पितामहसमः. G1 भः

प्रभु:. — K3 (hapl.) om. 6°-7°. — 1) M8.5 ° मयान्वित:. Ko. 1. 4 D2. 5 Ge M1 परया च (Ko. 4 स; M1 वै) मुदान्वित:; $\mathbf{K_{^2}\, ilde{N}^3}$ परया मुद्रयान्वितः; $\mathbf{T}\, \mathrm{G}$ $f{ ilde{I}}$. $f{ ilde{I}}$ सम्यक्प्रीत्या समन्वितः.

7 a) Ks om. 7a (cf. v. l. 6). Ñi ब्राभिसंगं; Ñi V1 Cd 'भिसर्ग. B1.8.4 Dn श्रुरवैदं; M1 'तं. -- ') G2.3 ँदुत्तरं. B Da Da.4.6 तु; Da.5 हि (for च). K2 हितै:; Dr सुते (for च ते). — Gs om. 7cd. — c) Ña V1 B Da Ds. 1. 6. 7 'दम्य (Bs-5 'प्य) धिकां; D5 'च प्रतिमां; M2 ैदवाप्तयां (sup. lin. as in text). — d) Bs Ds ते; De च (for सा). Da वरे.

8 b) B D (except D2.5) तुल्यवर्चस:. — d) Ds बलै:; Ms 'ही. — ') Ki Da Di तेजसा वपुपा (Ki तपसा) चैव; Nilp as in text. — /) 🕅 मे चाधिकी. K2 अभी (m as in text); Ñ1.2 B D (except D2.5) G2.8 M (except M1) च ती (for सुती). — After 8, K4 (marg.) D4 (marg. sec. m.) ins.:

256st भवतो भवतो युक्ता प्रसादात्तनया मम ।

9 M1 om. 9a-10b. — b) K4 N1.2 V1 B Dn D1 T2 अल्पर्थ; Da Ds. 4.6 अत्यंतं; Ds तद्धं (for अध्यर्ध). Ns T2 ईंदर्श (for ईप्सि'). K_1 अवध्यं सुतमी'; T_1 दहशाते भविष्यतः; G M (M1 om.) ई(Ms की)हशौ तौ (G1.5 M3-5 ते) भविष्यत:. — °) K2 Ñ3 B4.6 D6 T1 G2.8 प्राह (for चाह). — d) G2.3 तथा. — D5 ins. after 9: Ko. 2. 4, after 11:

257* उक्ते समाहिते गर्भावेती धारयतस्तदा । [Ko सुती; K2.4 शुभी (for तदा).]

N (except $\tilde{N}_{1.3}$) ins. after 9 (Ds after 257*):

258* यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा ।

10 M1 om. 10^{ab} (of. v. l. 9). — a) K1 De. 7 = (for त्). Ti Gi.s M (Mi om.) सा प्रीता चाभवती तुः

C. 1. 1080 B. 1. 10. 12 K. 1. 16. 12 धार्यो प्रयत्नतो गर्भावित्युक्त्वा स महातपाः ।
ते भार्ये वरसंहृष्टे कश्यपो वनमाविश्चत् ॥ ११
कालेन महता कद्भरण्डानां दश्यतिर्दश् ।
जनयामास विप्रेन्द्र द्वे अण्डे विनता तदा ॥ १२
तयोरण्डानि निद्धः प्रहृष्टाः परिचारिकाः ।
सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पश्च वर्पश्चतानि च ॥ १३
ततः पश्चशते काले कद्भुत्रा विनिःसृताः ।
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यद्दश्यत ॥ १४
ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता सा तपस्विनी ।
अण्डं विभेद विनता तत्र पुत्रमदक्षतः ॥ १५

— °) G2.3 कद्र भार्याधिका (G2 °कान्) सुतान्. — ") Ko.2-4 D2 दीस"; Dn D1.3-7 °वर्षसां.

11 °) K4 Ñ8 B4 D2.8.5-7 G2.8 सु- (for स). K3 महायशा:; B3 वला:. — °) D6 है (for ते). K1 V1 Dn D5 'संतुष्टे; M1 परिसंतुष्टे. Ñ1.2 B (B1m as in text) Da वरं प्रदाय भाषीभ्यां; T G1-8 M2-5 भार्थे परमसंह (G3 'स्)ष्टे. — After 11, Ko.2.4 ins. 257* (cf. v. l. 9).

12 Before 12, K1 Ds ins. सृत:; Ñ2 V1 Dn D1 साँतिर; B1m.2.3 D2.4.6.7 सृत उ. — ") K3 "न गच्छता. — b) K0.1 B4 च शतां (K0 शती; B4 शतीर्) दश; M (except M1) दश वे शतं; Cd दशतीर्दश (as in text). T2 G1.2.4.5 अंडान् (G2 अस्यां) दश शतान्यथ (G2.4.5 था). — ') K0.2.4 Ñ1.2 B Da Ds.4.6.7 विप्रचे; G2.3 च तदा. — d) K0 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 G2.8 हे चांडे; K1.2.4 D2.5 T G1.4-6 M हे स्वंडे; K3 alone as in text. K1.3 D2.5 G6 M तथा.

13 °) K1 तथोस्त्वंडानि; G4-6 ततोष्यं°; M1 तत हां° (sio). D5 तथोरंडं समद्यु:. — b) G2 निर्दिष्टा:. K0.1.4 Ñ3 D8 T G2.4.6 M2 °चारका:. — °) G3.3 सीवणीदिषु; G4-6 °क्षेहेषु; M2.3 (both inf. lin.) पृतपूर्णेषु; M4 lacuna. T G2.3 कुंभेषु; G1.4-6 M कुंडे°. — d) Ñ1.2 B Da D3.6.7 उत; Ñ3 S (except G6) नु; D5 वे (for च).

14 ") S 'ते पूर्ण (G1.6 M1 वर्ष). — ') K1 विनिर्ययु:. — ') S (except G1.6 M1) अंडे अ्यो. — ') K0.2.4 न प्रह'; B3 च न ह'; M1 नाअ्यह'.

15 ") V1 पुत्रं विना दे". — ") K1 अपि; Ñ1.2 V1 Dn D1 T G1.5 च (for सा). — ") B1 तूर्ण (for अण्डं). V1 सहसा (for विन"). — ") K0 D2 T G0 अहर्य"; K1 ददर्श सा; K2.4 Ñ V1 Dn D1.5 G1.4.5 M अप्रथ"; B Da D3.4.6.7 ददर्श ह (for अहक्षत"). K3 तत्र पुत्रस्वजायत:

पूर्वार्धकायसंपन्नमितरेणाप्रकाशता ।
स पुत्रो रोपसंपन्नः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ १६
योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमग्रोऽद्य तसाहासी भविष्यसि ॥ १७
पश्च वर्पशतान्यस्या यया विस्पर्धसे सह ।
एप च त्वां सुतो मातर्दास्यत्वान्मोक्षयिष्यति ॥ १८
यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् ।
न करिष्यस्यदेहं वा न्यङ्गं वापि तपस्विनम् ॥ १९
प्रतिपालयितन्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया ।
विशिष्टवलमीप्सन्त्या पश्चवर्षशतात्परः ॥ २०

G2.3 क्रोधेन महतान्विता.

16 °) Da Cd अध्यर्थ ; D5 °संविम्नं; G1.5 °संपूर्ण; Dn (erroneously) Nilp as in text. T पूर्वार्धेनाति(T2 °धं काय)सं . — b) K1 T2 G1.6 M1 °काशितं; K4 T1 M5 °शिता; D5 °शतां. G2 उदरेण प्रकाशत (sic). — c) K (except K1) Ñ3 B3 D2-7 रोपसंत्रसः; Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) M1 °रहधः; Da °बद्धः; Dn क्रोधसंरहधः; T G1.5 °युक्तः; M3 °पूर्णः; M5 °रहधं. — d) G2 इतः श्रुतः; G6 इति श्रुतं.

17 Before 17, B3 D4 (marg.) ins. पुत्र उवाच.
— ") B4 S (except G4.5 M1) सोहम्. — ") Ñ3
लोभाभिभूतया; G3 "विनीतया. B4 त्वं मामंडविभेदनात् (m त्वया मोहपरीतया); cf. 19". — ") K3 "समग्रोयं; Ñ2 B1m.8.4 Dn D1.2.5 G2.4.5 M2.8 (inf. lin.).4.5 "ग्रेण.

18 b) Ko.2.4 'या वै स्प'; M1 'तिस्प'; M2 'पिस्प'. T2 सदा (for सह). — ') Ñ3 (before corr.) तु (for च). D6 स्वां च (by transp.). G2.3 M3 त्वस्सुतो भूय: (M3 मात:). — ') Ko.2.4 D2.5 M1 दासत्वात; K1 Dn D1.3.4.6.7 G1.4.5 दासी'; Ñ1.2 V1 B Da दास्यादै; G8 दास्यां त्वां; G6 दास्यकात; M2-4 दास्यास्वां. K1.3 Dn D2.5 T1 मोचयि'. G2 दास्यं त्वां परिमोध्यति.

19 a) Ko. 2 B2 यद्येतद्वि; Ñ B1.8-5 Da D6.7 M1 °तमि ; D8.4 (m as in text) °वमि ; D5 तदेनम °. — c) Ko 'स्यदेहत्वात्; Ñ1 V1 B D (except D2) 'स्यनंगं वा; G1 'स्यधेदेहं. K4 त्वं (for वा). — d) Ko Da D5 वापि; D2 वैनं (for वापि). B5 D8.4.5.7 यशस्त्रिनं; D2.5 G1.4.5 'स्थिनी.

20 °) K1 तत् (for ते). — °) Ks.4 Ñ1.3 V1 Bs D (except Da Dr3) S (except T1 G2) विशिष्टं. S (except T1) फलम् (for बलम्). Ms इच्छंत्या. — °) Ko

एवं शस्त्रा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः। अरुणो दृक्यते ब्रह्मन्त्रभातसमये सदा ॥ २१ गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगद्यदनः।

स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविश्वत् ॥ २२ आदास्यनात्मनो भोज्यमनं विहितमस्य यत् । विधात्रा भृगुशार्द्ल श्रुधितस्य बुश्रुक्षतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्यणि चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

१५

सृत उवाच।

एतिसन्नेत्र काले तु भगिन्यों ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमुचैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मध्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
महौघवलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।

 D_5 °शतोपर:; K_1 'शतीपरा; K_2 'शतोरिप; $\tilde{N}_{1,2}$ 'शतानि ह. $K_{3,4}$ B_5 S (except G_5) परं (for G_5).

21 Before 21, Ds.s ins. सूत उ°; G (except G2.8) M (except M3) सूत:. — Ds om. 21°d. — °) G2.8 °ते यसात्. — d) Ds.4 प्रभाते. B2.4 Dn (except Dn2) यदा; T1 G M1.5 तदा. — After 21, K2-4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) ins.:

259* आदित्यस्थमध्यास्ते सारध्यं समकल्पयत्। G (except Gs.s) ins. after 21: Ds (om. lines 4, 5), after 259*:

260* उद्यक्षय सहस्रांशुर्दञ्चा तमरुणं प्रभुः । स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मनः समतेजसम् । सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणम्तमोनुदः। सोऽपि तं रथमारुझ भानोरमिततेजसः। सर्वलोकप्रदीपस्य झरुणोऽप्यमरोऽभवत्।

22 b) B3 D (except Da D2.5) भोजन:. — d) K1 खमाश्रित:.

23 ") Ko अपश्यन्; K1 अदायान्. K2 मक्षं; D5 भोग्यं. — ") Ñs G2.5 बुभुक्षितः. K (except K1) B D क्षुधितः पत(Ko.8.4 Da D2 क्षु)गेश्वरः; Ñ1.2 V1 तश्च खोश्वरः.

[Hereafter to the end of the Adip., only significant constituent elements of the colophons will be noted.]

Colophon om. in K1. — Sub-parvan: all MSS. (K1 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1 M1 add सीपर्ण. — Adhy. name: K (K1 om.) D2.5 M1 गरुडोत्पत्ति:; Ñ1.2 V1 विनताशाप:; G1 अरुणोत्पत्ति:.

श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वेरुक्षणलक्षितम् ॥ ३ श्रीनक उवाच । कथं तदमृतं देवैर्मथितं क च शंस मे । यत्र जब्ने महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४

सूत उवाच । ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।

B. 1. 17.5 K. 1. 17.5

— Adhy. no. (figures, words or both): Ko T1 13; K2 B1 Dn2 15; K8 (sup. lin. sec. m.) T2 12; B2 Dn3 16; D4 m 14; G1.4.5 M2 2; G2.8.6 M1.8-5 3. — S'loka no.: Ñ3 18; Dn 24. Aggregate s'loka no.: Dn2 1079.

15

1 Gs. 5 M2.4.5 om. सून उ°. Ko.s.4 B1 (m as in text). 4 सौतिरु°; K1 Ds T G1-s.6 M1.3 सूत: (G2.3 with prefixed श्री). — °) K1.3.4 B2.5 D2-4.6 G2.8.6 M (except Ms) अपश्येतां. Ñ1.2 समायाते. — °) D3.4.6.7 अंतिके.

2 °) V1 Ga. 5 M1 यं सु; G0 यं ते; M5 यस्तु. — °) Ñ1.2 V1 B1m D (except D2.5) G1 ह्यं. S या(G2 ण्य)पूज°. — °वं) T °तं हाथ°.

3 °) K3 Ñ1.2 B D T1 अमोघबरू ; V1 महाबलाना , — b) K4 V1 Dn D1.8.4.6.7 जयतां; Ñ2 गतां; G1 विनां। G2.8 जीव (for जवतां as in K1 Ñ8). K0.2.3 Ñ1 B Da D2.5 जवे तुरुषं नभस्वता (K0 न:); T G4-6 M दिरषं जववतां वरं. — d) K (except K1) दिव्य ; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 पूजितं; D2.5 G2.3 'संयुतं.

4 M1 om. 4. — K1 Ds S om. রবার. — b) K2 বর (for হ ব). — After 4ab, T1 G (except G3.s) ins.:

261* कारणं चाथ मथने किं जातममृतात्परम्।
— °) T G (except Go) Mo जातो (for जज्ञे). — d) T1
सोर्वरा°; G1 सोश्वजातो.

5 Ko. s. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 4 D1. 4.7 सीतिरु ; K1 S (M1 om.; C3 with prefixed श्री) सूत:; D3 सीति:. — After सीतिरु (see above), K4 ins.:

^{262*} पूर्व सुरगणाः सर्वे तथा दैत्याश्च सर्वशः।

C. 1. 1099 B. 1. 17. 5 K. 1. 17. 5

आक्षिपन्तं प्रमां मानोः स्वशृङ्गेः काञ्चनोञ्वलैः ॥५ काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् । अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ॥ ६ व्यालैराचरितं घोरेर्दिव्योपधिविदीपितम् । नाकमाष्ट्रत्य तिष्ठन्तमुच्छ्येण महागिरिम् ॥ ७ अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीष्टक्षसमन्वितम् । नानापतगसंयेश्च नादितं सुमनोहरेः ॥ ८ तस्य पृष्ठमुपारुह्य बहुरत्नाचितं शुभम् । अनन्तकल्पम्रद्विद्धं सुराः सर्वे महोजसः ॥ ९ ते मन्नयितुमारब्धास्तत्रासीना दिवौकसः ।
अमृतार्थे समागम्य तपोनियमसंस्थिताः ॥ १०
तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ।
चिन्तयत्सु सुरेष्वेवं मन्नयत्सु च सर्वशः ॥ ११
देवरसुरसंघेश्च मध्यतां कलशोदिधः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र मध्यमाने महोदधौ ॥ १२
सर्वीपधीः समावाष्य सर्वरतानि चैव हि ।
मन्थध्वम्रदिधं देवा वेतस्यध्वममृतं ततः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सूत उवाच । ततोऽश्रशिखराकारैगिरिशृङ्गेरलंकृतम् ।

क्षुजराभ्यां समाऋान्ता ब्रह्माणसुपतस्थिरे ।

- ") D2.5 अजरं (for अचलं). D5 दिव्यं (for मेहं).
   ") Ñ2 V1 D7 G2 स-; M4 सु (for स्व-). B4 G1 "नोपमै:.
- 6 ") Ko. 1.8 Ñ1 कानना"; Dn D1 कनका"; T "भरणै:. K1 G1-8 M दिव्यं. K3 काननार्चिसमायुक्तं (m as in text).
- 7 °) G2.8 मृगैराच°. K8 आसेवितं. °) K (except K1) °समन्वितं; N1.2 V1 °विभूषि°. °) K2 m आश्रिस. °) K1 N1.2 V1 Da D4 T2 G3 उच्छायेण.
- 8 b) Go M2.4.5 'गणान्वितं. ') D1 G2 'पतंग'; D2.5 'पतित्र'; G1 'विहग'. d) Ñs G1 M 'हरं.
- 9 °) G_{4.5} M (except M₁) चित्र. (for तस्य). K₁ उपाश्चित्य; K₂₋₄ V₁ D_{2.5} G₅ M (except M₃) समारुद्ध.

   °) Ñ_{1.2} V₁ D₁₈ D₆ ° न्वितं. Ñ₃ ° रतमयं शिवं.

   °) B₂ ° रत्व° (for ° कृत्प°). K₁ Ñ V₁ B₃₋₅ D_{2.5.7} ° मुद्धिया: (D₇ ° ग्रं); K₂ m ° मुद्धियं; B₁ m ° मुत्रद्धं; D₁ ° महिमं; S ° महंदं. °) G₁₋₃ M₅ देवा: सर्वे; M₁ दुराधर्पं. G₂ महागता:; G₅ समागता: (for महीं°).
- 10 a) K1 ते मंत्रवित्वा संरद्धाः. b) G2.8 तत्र दीना; G1 (before corr.). 5 तत्रादीना. b) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 अमृताय; Ñ8 B4m D2.5 bi. G1 पुरी गम्य. b) K3 Ñ3 V1 B2.4.5 D5 संभृताः; Ñ1 B1.8 Da वृताः; Ñ2 Dn D1-1.6.7 वृताः; M1.2.4.5 विताः. T G M8 सर्वे चॅद्र(M3 शक्)पुरोगमाः.
- 11 T transp. 11ab and 11ed. a) K1 तत:; T2 अत्र; M2.4 यत्र. b) Ñs G2 अधितयत् (for चिन्त').

मन्दरं पर्वतवरं लताजालसमाष्टतम् ॥ १ नानाविहगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाक्कलम् ।

Ñs एतत्; De T2 G2 M1.2 एव (for एवं). — d) K1 Ñ2 सर्वत:. Ñ8 मंत्रथिता च सर्वथा.

12 °) G3.8 'रमरसं'. — °) Ñ2 V1 प्रयसो निधि:; T स महो'; Cd as in text. — °) K1 महांबुधी. G2.8 मथनात्कछशोदधे:.

13 a) Ko.s स(Ko स्व)मादाय; Ks. 1 Ds. 5 धाय; Ñ1 V1 B1.3 (both m as in text). 4 Da D3.4.6.7 नास्य.

— b) Ñ V1 B D (except D2.5) M ह; T1 च (for हि).

— °) Ko.3 Ñ3 B1.2.5 Da D2.6 M1 सथस्वम्; K1 B1 सभ"; K2 सथ्य. K1 D1 T1.2 (sup. lin.) G2 अमृतं (for उद्धि). — a) Ñ1.2 V1 D1.2.5 स्रस्यस्वम्; D6.7 विंद्"; Cd as in text. G2 तथा (for तत:).

Colophon. Sub-parvan: Ko. 8 Ñ1.2 V1 B1.5 Dn1 De. 7 T G1-4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1.2 add सीपर्ग. — Adhy. name: Ko.2-4 Ñ V1 B D T2 G1-8 अमृतमध्नं. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 16; K8 (sup. lin. sec. m.) D2.5 T2 13 (D5 m 17); Ñ1.2 V1 Dn1.ns 17; D4 m 15; T1 14; G1.4.5 3; G2.8.6 M 4. — S'loka no.: Ñ8 Dn1.n2 13; Dn8 12.

16

1 G4.5 M2.4.5 om. सूत उ°. Ko.8.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सीतिरु ; K1 Ds T G1-8.8 M1.8 सूत: (G2.8 with prefixed श्री). — °) K1 B2 गिरि श्रीर; G1 गिरिक्टर. — °) G2.8 वृक्षेवेहु भिराकीण. — ") K1 "समन्वितं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6 "समाकुकं; Dr नानाविहगसंयुतं

किनरैरप्सरोमिश्व देवरिष च सेवितम् ॥ २ एकादश सहस्राणि योजनानां सम्रुच्छितम् । अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्सेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३ तम्रुद्धर्तुं न शक्ता वे सर्वे देवगणास्तदा । विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमञ्जवन् ॥ ४ भवन्तावत्र कुरुतां खुद्धि नैःश्रेयसीं पराम् । मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५ तथेति चाबवीद्विष्णुर्बद्धणा सह भागव । ततोऽनन्तः सम्रुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः । नारायणेन चाप्युक्तस्तिसन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६ अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महावलः ।

उजहार बलाइक्षन्सवनं सवनीकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरं ।
तम्चुरमृतार्थाय निर्माथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढासि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊच्चश्र कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरिष्ठानमस्य भवान्भवितुमहिति ॥ १०
क्रेमण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाप्रं वे यन्नेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारन्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।

C. 1. 1124 B. 1. 18. 13 K. 1. 18. 13

(cf. 2a); T1.2 (sup. lin.) प्रभाजाल°.

2 Ñi Dī (? hapl.) om. 2^{ab}. — ^a) The MSS. vary at random between 'विहंग' and 'विहग'. — ^b) Dē 'दंति'; Gi 'धातु'; Gē 'ध्याळ' (for 'दंष्ट्रि'). T नाना-सिंहगणा(T² 'जैर्)युतं. — ^d) G² सु- (for च). G1.6 शोभितं; M².4.5 पूजि'.

3 °) रिंड अंतर्भूमे:; Ds भूमो चापि. K V1 D2.4 (by corr.). s सहस्राणि. — a) K V1 D2.5 तावंत्येव; T2 तापत्येव.

4 a) D (except Da D2.5) अशस्ता. — b) K2 D3.6 सर्वदेव. K1 तत:; B5 G6 तथा. — cd) T1 एतद; T2 एवम् (for इदम्). G2.8 विष्णुमासाय ब्रह्माणमिदं वचनमञ्जवन्.

5 Before 5, Ñi.2 B4 D4 (marg.) ins. देवा ऊचु:.
— a) K2m भगवंस्तोव (sic); D5 भगवंस्तान् च. V1 B
(except B5) Da Dn D2.4.6 कुवींतां; D1 कुर्व. — b) G2
दे (for नै:-). D6 प्रियां; G2 पुरा; G3 प्रात्. — d) G6
दु (for च).

6 Before 6, Ni. 2 B Da 2 Dn Di. 4 (marg.). s. c ins. सौतिर°; V1 Da 1 सूत उ°. — b) ทั้ง भारत (for भाग°). — After 6ab, No V1 Dn Di. 2. 4 (marg.) S (except M1) ins.:

263* अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्रं पद्मकोचन: । Before 6°4, Ga.s ins. स्त:. — 4) Ko.s Dn D1.2 'नोदित:. — 1) G2.8 पर्वतं समुपेयिवान्.

7 b) Dai G2.3 अनंत: सु(Dai स)महा°. — °) K1 T2 (before corr.) महान्; K3 तदा; T1 महद् (for बलाद्). Ñ2 तसिन् (for बहान्). — After 7°, K3 ins.:

264*

कीलया मधुसूदनः।

सिद्धिंभेवितं दिव्यं.

— d) Ña corrupt. Bs प्रवेतं (m as in text); G1 सस्तनं (for सवनं).

8 *) G2.3 'स्ते दानवे: सा'. — ') K2-4 Ñ1.2 V1 B D M5 अमृतस्यार्थे; Ñ8 M1-4 'तार्थ वे (Ñ8 ते); T G 'तार्थ वे (G1 तु). — ') K0-2 Ñ5 D2 T G8.6 M8 'दयाम(K0 G8 'मि) ते (K0-2 वे).

9 b) K1 इति; G2.8 तदा (G2 corr. to 'था) (for तत:). — ') Ñ1.2 V1 B2 (m as in text) विपुष्ठामर्दे. — d) K1 B2 D2.5 'दिभि:; G4-8 M 'दिह. G2.2 मंथानं (G3 मंदरं) धारविष्यथ.

10 a) Ds तं (for च). — b) B (except B1) Dn1 Ds G1-c अक्ट्रारे; Cd Nilp Dn2. n3 (both erroneously) as in text. — b) Ko.2.1 Ni.2 V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरेर् (by transp.). G1-3 गिरेरस्य द्या (G1 स्याप्य) धिष्ठानं.

11 a) K1 Gs. 8 M (except M1) च (for तु). K1 Ds S (except M1) 'स्युक्त (G1 'को). — b) K1 Ñs Ts G4-6 M2-4 समर्पित:; G1 'ते; G2 'शित:. G3 प्रहृष्टेसी: समुश्थित:. — ') K1 Ñs Ds T G M2-5 स शैलस् (K1 शेल्ड: स) तस्य; K3 D2 M1 शैलस्य तस्य. G2 चाशृंगे: (for चाग्रं ने). Ñ1.2 V1 B (B1 marg.; B3 m as in text) Da Dn D1.3.4.6.7 सं शैलं तस्य पृष्टस्यं (Dn D1 'स्थः). — a) D2.6 T G1.4-8 M2-5 बन्नेण (for यन्नेण). Ñ3 Dn M (except M1) क्य'; B2 D8.4 G6 -cय'; G4 नि' (for Sxय'). G2.8 पर्वतंद्रस्य पीडयत्.

12 b) Ña T G1.4-6 M2-4 तत:. Ñ1.2 V1 चक्षं (!);

C. 1. 1125 B. 1. 18. 14 K. 1. 18. 13 अमृतार्थिनस्ततो ब्रह्मन्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १२ एकमन्तम्रपाश्विष्टा नागराज्ञो महासुराः । विवुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः ॥१३ अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः । शिर उद्यम्य नागस्य पुनः पुनरवाश्विपत् ॥ १४ वासुकेरथ नागस्य सहसाश्विप्यतः सुरैः । सधूमाः सार्चिषो वाता निष्पेतुरसक्तन्मुखात् ॥ १५ ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सिवद्यतः । अभ्यवर्षन्सुरगणाच्श्रमसंतापकशितान् ॥ १६ तसाच गिरिक्टाग्रात्प्रच्युताः पुष्पषृष्टयः । सुरासुरगणान्माल्यैः सर्वतः समवाकिरन् ॥ १७

T2 G1.4-6 योक्त्रं; Cd नेत्रं (as in text). D3.4.6.7 तु (for च). K B1 D2.5 G2.3 M1 नेत्रं (G2.5 योक्त्रं) कृत्वा तु (K1.3.4 M1 च; G3.2) वासुर्कि. — ") G2.3 "दं सरितां पर्ति. — ") Hypermetric! K3.4 Ñ1.2 V1 B D3.4 T2 "तार्थ; Da Dn D1.2.5-7 G1.6 M "थै; G2 "थीं (for "तार्थिनस्). B Da D8.4.6.7 पुरा; T1 तदा (for ततो). K2 om. ब्रह्मन्. K2m अमृतार्थि ततो ब्रह्मन्. — /) K1 S (except G1.4.5) "दानवै:; Ñ3 Dn देव". Ñ1.2 V1 B Da D3.4.6.7 तथेवासुरदानवा:.

13 a) D2 एक मुल'; T1 G1.4.5 एकस्थान'; T2 G2.8.6 M2-5 एकं पक्ष' (T2 पंच'); M1 एतस्थान'. K2 एकमुल-मुपाधिष्ठा (m एकांतं समुपाधिष्ठा). — D1 om. from 13a up to उद्याग्य in 14c. — b) T2 G1-8.6 महायला: (cf. 265*). — M2-4 om. 13cd. — d) K1 यम्न; D5 ततः (for यतः). D3 यतः (for ततः). — After 13, D7 T G M5 ins.:

 2^{65} * वासुकेरग्रमाश्चिष्टा नागराज्ञो महासुराः । (cf. 13^{ab}).

14 D1 om. up to उद्याग (of. v. l. 13). — T1 Gi-0 transp. 11^{ab} and 14^{cd}. — ^b) S (except M1) स्थित: (for तत:). — ^c) Ks D2.7 शिरम्(!). B1 Dn उत्थिप्य (for उद्याग). — ^d) Ko.2 T1 रिवाक्षिपत; K1 Ñ3 T2 G2.3 रथाक्षि.

15 b) D2 T G3-6 M क्षिप्यतो(D2 प्यतं; G3 पतो; G5.6 पते) सुरे:. T1 (sup. lin.) G1.2 तु ते: (for सुरे:). — D2 (hapl.) om. 15°-18°. — °) G6 श्राचिपो; M1 स्विचिपो. G6 M1.2 (sup. lin.). 5 बह्वे: (for बाता:). M1 ins. बह्वे: before बाता:. — After 15, S (except M1) ins. a passage given in App. I (No. 9).

वभ्वात्र महाघोषो महामेघरवोपमः ।
उद्धेर्मध्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ १८
तत्र नानाजलचरा विनिष्प्टा महाद्रिणा ।
विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणाम्भसि ॥ १९
वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ।
पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥ २०
तस्तिश्र आम्यमाणेऽद्रौ संघृष्यन्तः परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताय्रान्महाद्रुमाः ॥ २१
तेषां संघर्षजश्राप्तिरचिभिः प्रज्वलन्मुहः ।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमाष्ट्रणोन्मन्दरं गिरिम् ॥ २२
ददाह कुञ्जरांश्वेव सिंहांश्वेव विनिःसृतान् ।

16 D2 om. 16 (cf. v. l. 15). — ") G6 corrupt. G1 तेन धूमेन संभूता:. — b) B1 मेघा इव; G1.5 महामेघा: (for मेघ'). — d) K1 मृद्धितान्; Dn1 G2 M1 धूम'. A few N MSS. क्षितान्.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 15). — °) T G4-6 तत: सुर. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.5.4.6.7 सर्वान्; G1 मूले: (for माल्ये:). Ñ3 सुरासुराणां माल्येश्च. — ") Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) समंतात; G2.3 गंधेश्च (for सर्व.).

18 D2 om. 18 (of. v. l. 15). — ") Ñ1.2 V1 B D (except D6; D2 om.) महाना(Da D3.6 "न्ना)दो. G6 धूमो वभूवात्र महान्. — ") Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 "स्वनोपमः; G2.3 महतो मंद्रस्य च; G6 घोषो मेघा". — ") G3 जलधेर्म". — ") G2.3 मंद्रस्य. Ко महास्तरैः.

19 ^a) Ds. 4 ततो; M1 अत्र. M1.3.5 नागा (for नाना-). — ^b) Ñ3 V1 S विनिर्भृता (M5 °तं). K1 महीध्रेण विनि * ता:. — ^a) B5 कलसांभिस; M2 (sup. lin.).3.5 वरुणालये.

20 ") Ko Ds दारुणानि. — b) T1 विविधाश्च महीचराः. — °) Gs.s पातालमूल°.

21 a) K1 नु (for च). — b) Da G1.5.6 संघुष्यंत:; T1 सस्वजं°; T2 संस्वजं°; G2.3 संघर्षानु; M2-4 संघर्षं°. — d) K (except K3) Ñ3 D2.5 पुरिषताथा.

22 °) K1 M1 स घर्षज: (M1 °त:); K2 M5 °पैयन्; G2 °पैण:. D2 °जन्योग्निर. — °) Da उत्थित: (for आर्चे °). G6 M1 बहु; M2-4 इव (for मुहु:). — °) G2 मूलाग्नं; G8 नीलाभि:; M2 नीलाभं.

23 a) Ñ1.2 Bs Dn D1.8.4.6.7 Ms तत्र; B1.2 चापि; B3.4 Da चात्र; Ds जीवान्. — b) Ds वहिश्चैव. K (except K1) D (except Da) C4.5 विनिर्गतान्. G2.8

विगतास्नि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २३ तमिप्रममरश्रेष्ठः प्रदह्नतं ततस्ततः । वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४ ततो नानाविधास्तत्र सुसुद्युः सागराम्भसि । महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्रीपधीरसाः ॥ २५ तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च । अमरत्वं सुरा जग्धुः काश्चनस्य च निःस्रवात् ॥२६ अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुद्कं पयः । रसोत्तमेविमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्भृतम् ॥ २७ ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमञ्जवन् । आन्ताः सा सुभृशं ब्रह्मनोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८

सिंहांश्च परिनि:सतान्; G_{5} M_{1} सिंहांश्चान्यान्सहस्रशः. — ^{cd}) K_{1} गतासूनि च; $D_{5.7}$ निर्गता°. T $G_{4.5}$ $M_{5.5}$ कृत्वाग्निः (for सर्वा°). $G_{2.3}$ विकृतासूनि कृत्ता(G_{3} °त्तो)ग्निः. $G_{1.6}$ M_{1} transp. सर्वा° and सत्त्वा°. $M_{2.4}$ कृत्वा निःसत्वानि (for सर्वाणि स°).

24 °) Ds अचलश्रेष्ठं. — b) G2 प्राहरंस्ते; G3 °हरंत: (for प्रद्°). K1 मुहुर्मुहु:; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) हतस्ततः. — °) G2 मेघसंघानां; G3 °संकाशा. D1 वारिमेघगांदेण. — d) G2.3 मोक्षया°. K4 Dn D1 T G3-5 M1 सर्वशः.

25 °) K D2.5 Ge M1 'रसास्तन्न. — b) G1 बभूबु:. — c) Ge ततो दु'. G2.3 निर्याता.

26 °) B_{1} कार्येण; $G_{2.8}$ 'कार्याणां. — ^{b}) $\tilde{N}_{3}$ सर्वेपां; T रसेन. $\tilde{N}_{3}$ T तपसेव; $B_{3.4}$ D_{4} पयसोपि; G_{1} आसवेन; $G_{2.8}$ च तथेव; G_{4-6} M तेजसेव. D_{6} हि; D_{7} ह (for च). — ^{e}) $G_{2.8}$ अमृतत्वं. M_{1} सुरा: सर्वे. — ^{d}) K_{1} कांचनस्थेव. B_{4} विनिश्रयात्; D_{2} T $G_{2.8}$ विनिश्ल'; D_{5} परिन्न' (for च नि:').

27 a) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) ततस्तस्य. — b) S (except M2.4.5) संजातम्. — c) T G1.5 विनिर्मिश्रं; G2.2 विसंभिन्नं; M (except M1) तैविमिश्रं. G1 रसोपमर्दैमिश्रं च. — d) G2.3 श्रीरमभू. — After 27, K1 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 10).

28 b) K4 B4m Da D2.6 वचनमृत् (cf. 30b).

— After 28ab, Ñ1 B3 D4 (marg.) ins. देवा ऊचु:.

— a) D5 नोद्धतम्; G2.3 M2-4 न भवति (for नोद्धवति).

D1.5 च यत्; T G1.4.5 M चिरान् (M1 जलात्). M2 sup. lin. असुरा बल्झालिन:.

29 ") Dn D1 विना; C2.3 ततो (for ऋते). K1.2.4

ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा । चिरारब्धमिदं चापि सागरसापि मन्थनम् ॥ २९ ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमत्रवीत् । विधतस्यैपां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३० विष्णुक्वाच ।

बलं ददामि सर्वेषां कर्मेतद्ये समास्थिताः । श्लोभ्यतां कलद्यः सर्वेर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३१ सृत उचाच ।

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः। तत्पयः सहिता भूयश्रिकरे भृशमाकुलम्।। ३२ ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात्।

C. 1. 1145 B. 1. 18. 34 K. 1. 18. 48

B₄ D_{2.5} M₁ सर्वे (for देवं). — ^b) K₁ °त्तमा: सुरा:; D₅ °त्तमा थथा; T G_{2.8} °त्तमेस्तथा (G₂ °दा); M₄ °रगास्तथा; M₅ °त्तमास्ततः. Ñ_{1.2} V₁ B (except B₄) D_{1.8.4.6.7} सर्वेन्थे देवदानवाः. — ^a) K₁ °स्थापि मर्वनं; K_{2.3} B_{1.3} D₆ T₁ M_{2.4} °स्याभिमं°; B_{2.4} °स्यातिमं°; G_{2.3} °स्य विमं°. — After 29, D_{2.4} (marg.). 5 ins.:

266* ग्लानिरस्मान्समाविष्टा न चात्रामृतमुस्थितम्। After 29, S (except Ge M1) ins.:

267* देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा छोकपितामहः। (cf. v.1. 30).

30 Before 30, Ñ1.2 Bs D1 (marg.) ins. सौतिरवाच.
— ab) De transp. देवं and ब्रह्मा. Dr ब्रह्मा ततो (for देवं झ'). G1-5 M2-5 वचनं (M3 वरदं; M4 वदनं) चेदम' (of. 267*). — Before 30cd, Ñ1.2 Bs D1 (marg.) ins. ब्रह्मोवाच (see above). — d) G2.3 भगवन् क: (G3 कं) पर: पर:.

31 K1 श्रीनारायण:; K3 श्रीविष्णु'; D6.7 श्रीविष्णु:; T1 G6 श्रीभगवान्; T2 G2.8 M8 श्रीभगवानु'; G1.4.5 M2.4.6 भगवान्; M1 विष्णु:. — ") K0 तत्तेषां (for सर्वे'). — ") B4 कर्मेतरसु- (m as in text); D2 "ते थे; D5 "तहै. K0 Dn1 समाश्रिता:; B1.4 हिता:. — ") K1 कलशोडिघवें; Ñ3 "श: श्रांतै[:]. — ") G2.8 मंदरं पात्य (G3 वाद्य) पर्वतं.

32 Ko.s. ‡ B1 Dn3 D1.3.4.7 सोतिरु; K1 S (G2 with prefixed श्री) सूत:. — b) T G (except G1.0) महोदधी. — c) B1 (m as in text). 2.5 D3. ‡ तद्भृतं; D5 corrupt; M1 तद्भृतः. K1 सहसा भूयः; B1 (m as in text). 5 पयसा मिश्रं. G2.3 आरोप्य पर्वतं तत्र. — d) G2.3 सृशमेव समा. — After 32, D4 (marg.). c S ins.:

268* तत्र पूर्वं विषं जातं तद्रसवचनाच्छिवः।

C. 1. 1145 B. 1. 18.24 K 1. 18.48 प्रसम्भाः सम्रत्पन्नः सोमः श्रीतांशुरुज्वलः ॥ ३३ श्रीरनन्तरमृत्पन्ना धृतात्पाण्डुरवासिनी । सुरा देवी समुत्पना तुरगः पाण्डुरस्तथा ॥ ३४ कौस्तुभश्र मणिदिंच्य उत्पन्नोऽमृतसंभवः । मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ ३५

प्राव्यसङ्घोकरक्षार्थं ततो ज्येष्टा समुस्थिता । कृष्णरूपधरा देवी सर्वाभरणभूपिता ।

[(L. 1) T Gs. 5.0 झहाणो वचना ; Gs शियो ब्रह्माभि-याचनात्. — (L. 3) Go कृत्णांबरधरा. To contains both कृत्णाहृप and कृत्णांबर .]

33 °) Ko.1.4 Da D2.6.7 M1.5 'सहस्रांतात्; K3 स्फीतसह'; Cd Nilp 'सहस्रांत:; Arjp as in text. — b) Ñ1.2 V1 B D मध्यमानानु (D5 'ख) सा'. — ') K1.3 Ñ V1 B D मस्यमानानु (D5 'खत:). — d) Dn1 'निर्मेख:; D2.5 G2 'मंदल:; G4.5 M1 'हजवलन्.

34 b) K1.2 (m as in text). 4 धूतपांडुरवासिनी (K1 वैणिनी); Do.7 धृतपांडु(Dr क)र ; T1 धृत्वा पांडववासि ; T2 G1.2.4-6 M धृतात् (G2 धूत ; M1 गृहात्) पांडरवासिनी (M2-5 वासिस); G8 अमृतत्व परवारिधे: (510). — °) G2.8 सुरा चैव. K1.8.4 ततो(K4 थो)त्पन्ना; G2.8 समुद्भता. — d) B2.5 पांडवस; D7 S (except T1) पांडरस्. B3 D3 T1 G2.6 तदा. Ñ8 तरगश्चैव पाण्डर:.

35 a) K2-4 Ñ1.2 V1 B1 D (except D6) G3-5 M6 तु (for च) — b) B1.3 D (except Da D2.6) मृतसं .
— a) K0.2.4 D5 विभूषणं; K1 किरोगतः; Ñ3 G2-5 M किरोपगः; B1 मनागतः; D2 किरोमणिः. T G6 स च नारायणं गतः. — After 35, D2 ins. lines 3-7 of 274* (of. v. 1. 38). — D6 T2 G1.6 ins. after 35: D4 (marg.) G2.4.5, after 36ab: T1, after 36:

269* पारिजातश्च तत्रैव सुरभिश्च महामुने । जज्ञाते तौ तदा ब्रह्मस्पर्वकामफलप्रदौ । तत्तो जज्ञे महाभाग चतुर्दन्तो महागजः।

[(L. 2) D4 जासी ती च, सर्वलोक . — (L. 3) D4 T G2 'शे महाकाय:.]

— After 269*, D4 (marg.) G2 ins. 271*; while G4.5 ins. 272* (cf. v. l. 36).

^{270*} अतः परं महाकायश्चतुर्देष्ट्रो महोत्कटः।

36 After 36ab, Da.s ins.:

ऐरावणस्तु नागेन्द्र उत्थितोऽमृतसंभवः। (cf. lines 1, 2 of 274* and v. l.). — After 36^{ab} , D4 (marg.) G2.4.5 ins. 269* (cf. v. l. 35). — G1.8.6 (om. line 2) M2-4 subst. for 36^{ab} : D4 (marg.) G2

श्रीः सुरा चैन सोमश्र तुरगश्च मनोजनः ।
यतो देनास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः ॥ ३६
धन्वन्तरिस्ततो देनो नपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्वेतं कमण्डलुं विश्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ ३७
एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दाननानां सम्रुत्थितः ।

ins. after 269*: T2 (om. line 1) ins. after 36ab:

271* विषं ज्येष्टा च सोमश्र श्रीः सुरा तुरगस्तथा। कौस्तुभश्राप्सराश्रीव ऐरावतमहागजः।

[Cf. 268* (v. 1. 32). — (L. 2) G2.8 ऐरावतगजस्तथा.] G4.8 ins. after 269*: G6, after line 1 of 271*:

272* कपिला कामवृक्षश्च कौस्तुभश्चाप्सरोगणाः। Ta G1-3 ins. after 271*: G4.5, after 272*:

273* ऐरावत: स वै नागो नागानां प्रवर: ग्रुभ: ।
(cf. 270* and line 2 of 274*). — °) K1 अन्न देवा:.
— 4) T1 G2.s "पदमा". Ko Ds.s T2 मास्थिता:.
— After 36, T1 ins. 269* (cf. v. l. 35); while K6 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 11).

37 ") Ge तदा (for तत:). M1 जातो (for देवो).
— ") K3 वपुषाभूदति". K1 "नुदयश्वत. — ") K1 चात्र;
B3 तत्र. De. ग संस्थितं (for तिष्ठ"). — After 37, Ko. 8. 4
(om. lines 3-7) Da2 (om. 38-9) Dr (om. lines 1, 2)
ins. 274*; De ins. lines 3-7 of 274* after 37 and the remaining lines (1, 2) after 38.

38 Da2 om. 38-9. — b) Ñs दानवां समुपस्थितं.
— c) Ki T2 महावादो; K2.2 Ds Gs.5 नादो; Ti न्वादो.
— d) Dai corrupt. — Vi Dai Dn Di.2.4.6 (lines 1, 2) ins. after 38: Ko.8.4 (om. lines 3-7) Da2 (om. 38-9) Ds (lines 3-7). 7 (om. lines 1, 2), after 37: D2 (om. lines 1, 2), after 35:

274* श्रेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम्।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्ञभृता एतः।
अतिनिर्मथनादेव कालकृटस्ततः परः।
जगदावृत्य सहसा सधूमोऽमिरिव ज्वलन्।
श्रेलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमान्नाय तद्विषम्। [5]
द्धार भगवान्कण्ठे मन्नमूर्तिर्महेश्वरः।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतिः।

[(L. 1) Ko.s.s ततः परं महाकायः श्रेतेदैतैः मदोत्कटः (of. 270*). — (L. 2) Ko.s.s V1 Da °णो नागराजो. After line 2, Ks ins.:

275* एतस्मिश्वन्तरे देखा देवाश्विजित्य कृत्सनः । जगृहुरमृतं दिव्यं देवा विमनसोऽभवन् । With lines 3-7 of, passage No. 9 in App. I. अमृतार्थे महानादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३८ ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः । स्रीरूपमद्धतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ३९ ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मृढचेतसः । स्त्रिये दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

90

सूत उवाच ।
अथावरणग्रुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।

— (L. 3) Ko D2.7 बभूव विषमुख्वणं; Ks बभूव च तथापर:; D1.8.4 समजायत्तथां. — After line 5, Dn ins.:

276* प्राग्नसञ्जोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छितः। (cf. lines 1, 2 of 268* in v. l. 32). — (L. 6) Ko D2.7 अष्टमृतिमेंहे. — (L. 7) Ko 'स्मृतः; Da D2-4.7 श्रुतः.] — After line 7, V1 Dn D1.8.4 ins.:

277* एतत्तदद्भुतं दृष्ट्वा निराशा दानवाः स्थिताः। अमृतार्थे च छक्ष्म्यर्थे महान्तं वैरमाश्रिताः। After 38, De ins. lines 1, 2 of 274* (see above).

39 Da2 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) V1 B8 'वणो देवो (of. 30a). — b) K2 संस्थितो. K1 विभु: (for प्रभु:). Ñ1.2 V1 B Da1 Dn D1.3.4.6.7 मोहिनीं समुपाधित:. — c) T G1.4.5 M3 'इपमत् लं. — d) D5 'संवृत:;

 D_6 *स्तः. T_1 दानवानां समाश्रितः.

40 a) T Gs. 5 गृहीतमसृतं. — b corrupt. G1. 5 स्त्रियो. G2. 3 दारार्थमागम्य. — d) G1-3 Ms. 4. 5 चेतस:. — After 40, Ds (marg.) T G (except G2. 8) ins.:

278* सा तु नारायणी माया धारयन्ती कमण्डलुम्। अस्यमानेषु दैत्येषु पङ्कणा च प्रति दानवै:।
देवानपाययदेवी न दैत्यांस्ते च चुक्र्यु:।

Colophon. Sub-parvan: Ko.2-4 Ñ1.2 V1 B1.8.5 D5 T1 G1-4.6 M आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it B5 G2 add सीपर्ण. — Adhy. name: Ko.2-4 अमृतोरपत्ति:; K1 Ñ1.3 V1 B1.2.4.5 D G2.8 अमृतमथनं; Ñ2 समुद्रमथने अमृतोरपत्ति: — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1 Dn1.n2 17; K8 (sup. lin. sec. m.) D5 14; Ñ1.2 V1 Dns Dsm 18; D4m T1 16; T2 15; G1.4-6 M1 5; G2.8 M2-5 6. — S'loka no.: Ñ8 41; Dn 46.

विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सित ॥ ३ ततः पिवत्स तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् । राहुर्विवधरूपेण दानवः प्रापिवत्तदा ॥ ४ तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्थामृते तदा । आख्यातं चन्द्रस्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ५ ततो भगवता तस्य शिरिङ्गमलंकृतम् ।

- Aggregate s'loka no.: Dn: 1138.

17

1 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.2 साँतिरु'; K1 S (G1 M1 om.; G2.3 with prefixed श्री) सूत:. — Ko.2.3 D2.5 transp. 1 and 2. — a) G2.3 अथाभर'. — b) Ñ3 T2 G1-3 सहाप्र'. — b) D5 परिगृह्याभवन्देवा:. — d) D5.1 देवदानवा:.

2 Ko.2.3 D2.5 transp. 1 and 2. — b) T G2.3 M (except M1) विष्णुरुत्तम: — c) G1-6 M1 जगाम. G1 तती जग्राह दैत्येभ्योः — d) M2-1 सहितं. Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 विश्वः. V1 नारीरूपेण स प्रश्नः.

3 b) Ko. 2.3 D2.5 मुदं प्राप्य परां तदा (D5 प्रंतप:); see below. — d) V1G (except G6) M2-4 संग्रामे. T1 तथा (for सित). Ko. 2.8 D2.5 पपुस्तदमृतं तदा (= b); see above. — D1 (marg.) T2 G (except G3) ins. after 3:

279* पाययत्ममृतं देवान्हरी बाहुबलेन च। निरोधयति चापेन दूरीकृत्य धनुर्धरान्।

4 Ds (? hapl.) om. $4^{a}-5^{b}$. — a) S (except M_{4}) तत्काले. — b) K1 S (except $M_{5,4}$) *तमुत्तमं. G (except $M_{5,6}$) ins. after 4^{ab} : D4, marg. after 279^{*} :

280* ये येऽमृतं पिवन्ति सा ते ते युध्यन्ति दानवैः। after which Gs.s repeat 4 ab. — d) Ñs वाः पीतवांस्तदाः

- 5 Ds om. 5^{ab} (cf. v. l. 4); D4 reads it in marg. ab) K4 D2 भासं, 'स्यामृतं. G1-3 M (except M1) सित (for तदा). ') Dns T G8 M1.5 'स्यात: (T2 sup. lin. तं).
- 6 °) Ks दीसेन; Ñs देवेन (for चक्रे°). °) Bs Tı 'तेजसा; Mı 'सुत्तमं.

C. 1.1'63 B. 1.18.6 K. 1.19.7 चक्रायुधेन चक्रेण पिवतोऽमृतमोजसा ॥ ६ तच्छेलग्रङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् । चक्रेणोत्कृत्तमपतचालयद्वसुधातलम् ॥ ७ ततो वैरिविनिर्वन्धः कृतो राहुमुखेन वे । शाश्वतश्चन्द्रमूर्याभ्यां प्रसत्यद्यापि चैव तौ ॥ ८ विहाय भगवांश्रापि स्नीरूपमतुलं हरिः । नानाप्रहरणेर्भामदीनवान्समकम्पयत् ॥ ९ ततः प्रवृत्तः संग्रामः समीपे लवणाम्भसः । सुराणामसुराणां च सर्वधोरतरो महान् ॥ १० प्रासाः सुविपुलासीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रशः । तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्राः शस्त्राणि विविधानि च ॥११

7 b) Bs शिरोहरत. — cd) Ko reads 7cd after 282*. Та चचाल. Та तश्चाल वसुंघरां. — K2-4 Ñ1.2 V1 B Da Da D1-3.5.7 subst. for 7cd: Ko ins. after 7a5: D4 (marg.). c ins. after 7cd:

281* चक्रच्छिन्नं खमुत्पत्य ननादातिभयंकरम्। [Ko.2 D2.6-7 समुत्पत्य.]

Ko.2-4 N1.2 V1 B D cont.:

282* तत्कबन्धं पपातास्य विस्फुरद्धरणीतस्रे। सपर्वतवनद्वीपां देत्यस्याकम्पयन्महीम्।

Ds. 7 ins. after line 1 of 282*: D4, marg. after 10ab:

283* त्रयोदशसहस्राणि योजनानि समन्ततः। [$D_{6.7}$ चतुरस्रं (for योज $^{\circ}$).]

8 ^b) B1 'श्रहेण ते. — ') Ko D3.5 T1 G2.3 M2-1 शाश्वतं. — ^d) Ñ1.3 जग्राह; G (except G2.3) M (except M3) ग्रसते. Ko.1 ताबुभी. D8 स:; G1 तं (for ती).

9 °) G2.3 M1.2.5 दिस्येर्; G6 दीसेर्; M4 मुख्येर् (for भीमेर्). K D2.5 ततो नानाप्रहरणै: (D5 °णो).

10 ") G2.3 प्रवृत्ते संप्रामे. — b) = 1. 2. 220d.

— After 10ab, D4 marg. ins. 283* (cf. v. l. 7).

— d) Ko.2.5 बभी; K4 स स; B5 G1-8 M (except M1)
स दे; G6 स सु-(for सर्व-). K2-4 V1 B2.3 D4-घोरतमो.
T G1.5 घोरस्पतरस्तदा.

11 a) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4.6.7 G1 च; D2 तु (for सु-). — b) K2-4 Ñ3 D6 T न्यपतंत:; B4.5 सुशुड्यक्ष; G2.3 M2-4 न्यपतंत्र. K1 समंतत: (for सह°); cf. v. l. 156. — c) G2.3 महाघोरा: (for सुती°). — d) G2 चक्राणि; G3 चास्रा°.

12 ") T₁ तथा. D₅ च निर्भिना; T चक्रहता; G₂-6 M₂-4 शस्त्रभिक्षा. — ") B₁ मुहु: (for बहु). — ") Ko. з D₂. 6 T C₂. 5 "भिक्षा; K₄ Ñ₁" भक्षा; D6 "नुका. — ") Ds

ततोऽसुराश्रक्रभिना वमन्तो रुधिरं बहु ।
असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ १२
छिनानि पट्टिशेश्रापि शिरांसि युधि दारुणे ।
तप्तकाश्चनजालानि निपेतुरिनशं तदा ॥ १३
रुधिरेणावलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः ।
अद्रीणामिव क्टानि धातुरक्तानि शेरते ॥ १४
हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रेरादित्यं लोहितायति ॥ १५
परिधेश्रायसैः पीतैः संनिकर्षे च मुष्टिभिः ।
निम्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥१६
छिन्धि भिन्धि प्रधावध्यं पात्याभिसरेति च ।

न्यपतंत सहस्रशः (= 116).

13 D3 om. 13a-15b. — a) T भिन्नानि. S पहसै:. K1 Ñ1.2 V1 B D1.4.6.7 चैव (for चापि). M1 पहसै-श्रापविद्धानि. — b) Ñ3 मृष्टि (for युषि). K0.2-4 Ñ1.2 B1.2 Dn D1.6 G1.6 M1 दाहणै:. G1.5 विद्यपद्धिपां (for युषि दा°). — °) Ñ1.2 V1 B Da D4.6.7 विद्याणि; Ñ8 Dn भाली°; D1 M1 भाला°; D5 T G M2-5 भाल्या°. — d) Ñ3 प्रपेतु°. B5 तथा.

14 Ds om. 14 (cf. v. l. 13). — a) Ñ1.2 V1 B1 Dn Gc अनु-; G1 वि-; G2 एव (for अव-). — b) K1 Ñ3 निपेतुश्च. — d) G2.3 निकृत्तानीव शे°. — T2 Gc ins. after 14: M (except M1), after 15ab:

284* ततो हल्हलाशब्दः संबभूव समन्ततः। [M (except M1) 'शब्दाः संबभूदः.]

15 ab) D3 om. 15ab (cf. v. l. 13). Ñ3 'रवा: संबभ्दु:; T G4.5 'कारा: संबभ्दु:. G6 M1 संबभ्दा. K1 Ñ3 T G4-6 M1 समंतत: (for सह'); cf. v. l. 11b. G2.3 M2-5 निहतासत्र तत्रैव संबभ्दु: समंतत:. — After 15ab, M (except M1) ins. 284* (cf. v. l. 14). — ') K2 M5 छिंचतां; K4 T1 भिंद'; D5 M2-4 छिंच'; M1 निन्न'. — ') D5 'त्यो छोहितो दिवि.

16 a) Ñ1.2 V1 B D (except D2) om. च. T2 आयते:. K0.2 D5 T2 (sup. lin.) G6 पीने:; K1 Dn D1 तीक्ष्णे:; K3.4 D2 पाशे:; Ñ1.2 V1 B Da D8.4.6.7 प्रासें:; Ñ3 पाते:; T1 M2-5 स्फीते:; G2 तेषां; G8 ते वे; M1 भीते: (for पीते: as in T2 G1.5). G1 आयुधेवारि: — b) K0.4 B5 D5 G1 क्षेप्र; Ñ3 क्षेप्र; Ñ3 क्षेप्र; D1 संकर्षण च; T G4.5 क्षेप्र; G2.3.0 कृष्ट्रेश्र. — d) K (except K1) D5 G1 अथ (for इय). D5 आयुणोत् (for अस्पू.). B2.8 शब्दा — स्थान.

व्यश्र्यन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १७
एवं सुतुम्रुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १८
तत्र दिव्यं धनुईष्ट्वा नरस्य भगवानि ।
चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुदीनवस्दनम् ॥ १९
ततोऽन्वराचिन्तितमात्रमागतं
महाप्रमं चक्रमित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
सुदर्शनं भीममजय्यम्रत्तमम् ॥ २०
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रमं
भयंकरं करिकरवाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलमुद्यम्वेगवनमहाप्रमं परनगरावदारणम् ॥ २१

 ^{a}) ^{a}) ^{a} 1 भिंधि भिंधि. ^{a} 1 प्रधावंति; ^{a} 1.2 ^{a} 1 B D (except ^{a} 2.5) ^{a} 1 प्रधाव त्वं; ^{a} 2 हिरतां; ^{a} 3 हिर्द्धवं. ^{b} 1 Ds पातयध्वं; ^{a} 1 प्रत चाभिः; ^{a} 1 (except ^{a} 1.1) पाटयाभिः. ^{a} 3 पतित च. ^{a} 5 ^{a} 1.2 V1 B3 G2.3 अश्र्यंत. ^{a} 6 ^{a} 1.5 तत्र तत्र तर्

18 a) K (except K1) Dn Dr तुमले. — b) K1
महाबले; Ñ V1 B (B3 marg.) D (except D2.8.5)
T महाभये; G1 भयानके; G2.3 M (except M1) भयंकरे.
— d) D2.5-7 T G2.4.5 M1 (before corr.) आहवे.

19 a) K1 दिब्यं धनुस्ततो दृष्टा; M1 तस्य दिब्यं वपुर्दै.

- c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) तत् (for वै).

- d) K4 T G1 M (except M5) सूदन:; G2.3 मर्दन:.

20 °) G2.8 ततोंबराच सहसा (G3 सहा) चिंतितं चक्रमा-गतं (s'loka line!). — °) K3 'अधातनं. — °) K0 om. 20°. B1 'मद्यणं; D6.7 'वर्चसं; G1 'वेसवं; G2 अखंडमंडलं; G8 अमित्रकर्शनं. — °) V1 अगम्यम्; D2 G6 अजेयम्; D5 असद्धम्; G1.8 अमेयम् (for अजय्यम्). Ñ3 'जट्यविकमं. Ñ1.2 B Da Da D1.8.4.6.7 'मं संयति मीमदर्शनं.

21 a) T तथा (for तद्). — b) Ko-2.4 Ñ3 T1 M1 वैगवान्; Ñ1.2 V1 B2.4 Dn Dc.7 प्रवलवदुप्रवेगवा(B2.4 Dc.7 व)न्; B1.8.5 Da Ds.4 बलवदुप्रवेगवा(B1.8.5 D3 व)न्; D1 ज्वलदुद्भवेगवान्; D2 बलापलमुद्भवेगवान्; D5 चक्रमुभ ; T2 G (except G3) विपुलमुद्भवेगवा(T2 G6 व)न्; M2.4 चवलमुद्भ . K3 मुभोच चैनं बलमुभवेगा; M8 च चैवालमुद्भ . — b) T1 सन् (for पर-). T-मर्नं (for -दारणम्).

तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं
पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा।
विदारयदितिदनुजान्सहस्रद्यः
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे।। २२
दहत्कचिज्वलन इवावलेलिहत्यसद्य तानसुरगणान्यकृन्तत।
प्रवेरितं वियति सुदुः क्षितौ तदा
पपौ रणे रुधिरमथो पिद्याचवत्।। २३
अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
सुदुर्मुदुः सुरगणमर्दयंस्तदा।
महावला विगलितमेघवर्चसः
सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ।। २४

अथाम्बराद्धयजननाः प्रपेदिरे

C. 1 1183 B. 1. 19, 26 K. 1. 19, 28

22 °) Ñs Gs. 5. 8 M1 तदंतकं. T - ज्वलनिद्वाकरप्रभं; G M (except M1) - ज्वलितहुताशसंनिभं (cf. 28°). — b) Ko D2 न्यपतन्; G2. 8 निपतित. T तनः (for नदा). — c) K D2. 5 T2 G3. 6 M स्यदार (K1 विदार्य; K2 m as in toxt). K D2. 5 M1 दितितनयान्; Ñ3 दितिजवरान् G6 सहासन्

23 a) K1.3 B D3-7 G2.4-6 M5 दहत् (as in text); the rest (with B3m) दहन्. M1 इव (for क्रचित्). T1 दनुज; T2 G2 M2 दहन (for उवलन). K0.2-4 अधिपालिहन्; K1 Ñ3 T2 G2.3 अभिलेलिहन्; D (except D2.7) T1 M1-3 लेलिहन्; G1 अचिलेलिहन्; G4 अभिले. — b) K1 D3.5.6 T1 G1.4.5 णायकृततः; G3.3 णात्रिकृं. — b) T1 G M3.5 प्रवेपितं (G6 वोदितं); T2 विपता (sup. lin. प्रचोदिता). Ñ1.2 V1 B D (except D2) M2.4 तथा. — In G2.8, 22a is written twice over. — d) K2 अम्र (for अथो).

24 a) Ko अथो; Ñ1.2 V1 B2 Dn (except Dn2) D1.5.4.6.7 G6 M2.4 तथा; B3 Dn तदा (for अथ). K4 धुराप्यरिभिर्. K Ñ3 D2.5 G0 भानसा; M1.6 स्तवा (for चैतसो). — b) K1 Ñ3 B Da Dn T2 M2.4 मार्द. B3.4 (m as in text) तथा. — c) M1 महासुरा:. K (except K1) D2.5 मेघनिस्वना:. — d) B4 मतस्थिर; T G1 मुदुदुदु: G2.3.6 M मितस्थ ह (G2.3 तु; G6 ते); G4.5 मतस्थ ह. Ñ3 गिरमभित: प्रतन्य ह; D5 गगननिभाभिपद्य ह. 25 a) M2.4.6 तथा. G2.3 M2.3 जनका:. K4 B1 पेतिरे. — b) D6 तथाबिधा (for सपा). B3 धियोररूपि.

C. 1. 1 83 E. 1. 19. 16 K. 1. .9. 28

सपादपा बहुविधमेघरूपिणः ।

महाद्रयः प्रविगलिताप्रसानवः

परस्परं द्वतमभिहत्य सखनाः ॥ २५

ततो मही प्रविचलिता सकानना

महाद्रिपाताभिहता समन्ततः ।

परस्परं भृशमभिगर्जतां मुहू

रणाजिरे भृशमभिगंत्रवर्तिते ॥ २६

नरस्ततो वरकनकाप्रभूपणै
महेषुभिगगनपथं समावृणोत् ।

विदारयन्गिरिशिखराणि पत्रिभि
महामयेऽसुरगणविग्रहे तदा ॥ २७

ततो महीं लवणजलं च सागरं

महासुराः प्रविविद्युरिद्वताः सुरैः ।
वियद्गतं ज्वलितहुताशनप्रमं
सुदर्शनं परिकृपितं निशाम्य च ॥ २८
ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः
स्वमेव देशं गमितः सुपूजितः ।
विनाद्य खं दिवमिप चैव सर्वशस्ततो गताः सलिलधरा यथागतम् ॥ २९
ततोऽमृतं सुनिहितमेव चिकरे
सुराः परां मुदमिभगम्य पुष्कलाम् ।
ददौ च तं निधिममृतस्य रक्षितुं
किरीटिने बलभिद्थामरैः सह ॥ ३०

[आस्तीकपर्व

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तद्दोऽध्यायः॥ १७॥

१८

सूत उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातममृतं मथितं यथा ।

— °) K1 प्रविचिलिताम् ; K2.3 D2 'ताम्य'; K4 'तार्म'; Ñ1.2 V1 B Dn D1.4.6.7 M4.5 परि(B8 प्र)गिलि'; Ñ8 प्रतिगिलि'; D3 परिगलितार्म'; G1 'तोम'; G2.3 'तान्नि'. — दे) K4 अभिपत्म. T M (except M1) सस्बनु:; G1.8 'न:; G4.5 'नं.

26 a) T G4-6 धरा (for मही). B3 D8.6 M6 प्रचलिता; M1.2.4 विगलिता (cf. 25°). — °) K1 महाद्रिमि: समभिहता; G2.6 (sup. lin. as in text) M3 महाद्रिमि: समभिहता; G2.6 (sup. lin. as in text) M3 महाद्रिमा: लेंड वा) ताभि . T2 G4.5 महाद्रिमिश्ट्रंशमिन-संहतं तदा. — °) B5 समम्; G2.3 दुतम् (for शृशम्). D2 अपि (for अभि). D8.4 M1 गांजतं. G1-3 M2-5 अभि (M6 अ)गम्य (M4 त्य) सस्वनं (G1 गजेतां). — d) S (except G6 M1) विमर्दनं (for रणा). K1 वितिता:; K3.1 B3 D3.5 T2 G2-5 M1.2.5 वर्तते. G1 शृशमपि संप्रवर्तते; G6 ध्वनिरनिशं प्रवर्तते.

27 a) K1 नवकनका°; K3 G4 काउयभू°. — b) M2.4.5 व (M5 प)रेपुभि:. K0 गगनतछं; Ñ3 S पवनपथं (G2.3 वं).
— °) Ñ3 Da विदारयद्. — d) K3 D2 T1 G1.4.5 महाहवे.
28 a) (32.3 महाघोरं (for ततो महीं). K3 D2 मागशः (for साग°). — b) K4 (by corr.) भूशं; T1 G4-6 M1 शरें: (for सुरं:). — d) M2.4 हुताशनं (for सुर्द°).
B6 प्रविकृपितं. N (except K0.1 N2) G2.8.6 निशस्य.
K2.4 D5 तत्; Ñ1.2 V1 B Da Da D1.8.4.6 ते; Ñ8 ह;

यत्र सोऽश्वः सम्रत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ १ यं निशाम्य तदा कद्वर्विनतामिदमन्नवीत् ।

Dr सं (for च).

29 b) Ds स (for सु.). — Gs om. 29ed. — e) Ds M (except M1) विनदा. Ds सर्वदा. — d) T Gs. 5 तदा गता:. K1 सिळलमुच:.

30 °) D5 सुनियतम्; G5 सुनिमृ '; M1 सुविहि'. K3 'मैब रक्षते. — °) D2.5 G2.3 प्रं; G5 पुरा (for प्रां). D1 G6 M1 (by corr.). 2.3 (inf. lin.) अधिगम्य. — °) Ñ3 T G8-6 M2-5 दृदु:; G1 M1 द्यु:; G2 य्यु: (for द्यों). K1 अधिगम्य (for अमृतस्य). — °) D6 T G (except G1.1) बल्लि(G2 क) भिर्; M1 बल्लिम्. Ñ5 इह (for अथ).

Colophon. Sub-parvan: Ko, 2-4 V1 B1.5 D2.6.7 T G2-4.6 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B1 adds सीपर्ण. — Adhy. name: Ko. 2-4 Ñ3 B4 Dn1. n3 D1. 2 M1 अमृतमथनं समाप्तं; K1 B1-8.5 Da Dn2 D3-5 G1-4 अमृतमथनं समाप्तं; Ñ1. 2 V1 अमृतमथनसमाप्ति:; T2 अमृतमथने देवासुरयुद्धं; G1. 3 देवासुरयुद्धं देवविजय: — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1 Dn2 18; K3 (sup. lin. sec. m.) D5 T1 15; Ñ1. 2 V1 D6 m 19; D4 m 17; T2 16; G1.4-6 M1 6; G2.8 M2-5 7. — S'loka no.: Ñ3 30; Dn 31.

18

1 Ko.s.4 Ñi.2 Vi Bi.2.4 Dn D2 सोतिर, Ki S (M2.4 om.; Ki Gs with prefixed की) सुत: — ") Ñi.2 उचैःश्रवा नु किंवणीं भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २ विनतीवाच ।

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
बृहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३
कद्भुरुवाच ।

कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं शुचिसिते । एहि सार्थ मया दीव्य दुःसीभावाय भामिनि ॥ ४

सूत उवाच।

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः। जग्मतुः खगृहानेव श्वी द्रक्ष्याव इति स ह॥ ५

V1 B D (except D2.5) 'ते कथितं (D6.7-भिहितं) सर्वे. — b) G2.8 मथितं त्वसृतं यथा. — c) K2 Ñ3 B4 D5 G6 तत्र. G5 तत्राथोश्व:.

2 a) G1.4.5 तं (for यं). K1-3 Ñ1.2 V1 B D (except D3.4) G2.3.6 M1 निशस्य. — b) K0.2.8 D2 वाक्यम् (for इदम्). — After 2ab, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्र्वाच. — c) K1 Ñ1.2 V1 B4 (m as in text) Dn M1 हि; K3 ह; B2 m D2.5 G1-3.6 M2-5 तु (for जु). T G4.5 किमुचै:श्रवसो वर्ण:. % Arj: उच्चे:श्रवाहात्यपपाट: ! (sio). % — d) K2m.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) प्रमृद्धि (for जानी°). T G2.4-6 जानीहि मृद्धि माचिरं; G8 विनता इदमनवीत् (cf. 2b).

3 G2.3 om. विनतो°. De S om. उवाच. — °) K D2.5 °राजोसी; G4.5 °वालोयं. — °) K1 सत्यं (for वर्ण). T2 G2.3 त्वमश्रस्य. — d) D2.4.8.7 ततस्तु; T1 तथाग्र. De द्वि पणा°. M2.4.5 °पणामहे. K2 ततो आवां पणावहे.

4 K1 Som. उवाच. — ") Ñ1.2 V1 B Da D1-4.7 क्रुट्णबर्णम्. — ") G6 सुमध्यमे (for शुचि"). — ") T G1-8.6 M (except M1) प्रय; G1.5 देवि. — ") K0.2-1 B1 Da D2.5 G6 M1 दास"; K1 G2 दासभावेन (cf. v. l. 5). B Da D7 भाविनि.

5 Ko. s. 4 Ñi. 2 Vi Bi. 4 Dn D2 सोतिह°; Ki S (G3 with prefixed श्री) स्त: — ") Go तु (for ते). Ko. 2-4 Ñs (by corr.) Bim. s. 4 Da D2. 5 Go Mi दास°; Ki दासभावेन (of. v. l. 4). — ") Ñs "गृहांश्रेव; M (except M1) "गृहायेव. — ") Ks Ds द्रक्याम. M2. 4 सा ते.

6 ") T 'सहस्राणि; Go 'सं तत्. — b) Ms. 4. 5 transp. कहू: and जिद्यं. G1 'जिद्यचिकी पैया. B1m चिकी- वित्तं; D2 'की पितं (sio). — ') M1 कृष्णस्वं प्रापयामास.

ततः पुत्रसहसं तु कद्विंद्धं चिकीर्षती ।
आज्ञापयामास तदा वाला भूत्वाञ्चनप्रभाः ॥ ६
आविश्रध्वं हयं क्षित्रं दासी न स्थामहं यथा ।
तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त ताञ्शशाप भ्रुजंगमान् ॥ ७
सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।
जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८
शापमेनं तु शुश्राव स्थयमेव पितामहः ।
अतिक्र्रं सम्रदिष्टं कद्वा दैवादतीव हि ॥ ९
साध देवगणेः सर्वेर्वाचं तामन्वमोदत ।
बहुत्वं प्रक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १०
तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दश्का महावलाः ।

C. 1. 1199 B. 1. 20. 11 K. 1. 10. 1

7 ") Do अपिदध्वं; M1 प्रा"; M2 अपिषध्वं; M4 आविद्रं. T2 G (except Ge) M2-4 शीघ्रं (for क्षिप्रं). -- ") G5 तथा. -- After 7", Ñ1.2 B3 ins. सीतिरुवाच. -- ") G1-3 M2-4 ततस्ते (for तद्वा"). K0.2-4 Ñ V1 B D नान्व(Ñ V1 D1 नानु; B1.2.4 Dn नाव)पर्यंत थे(D5-7 ते) वाक्यं (D2 वाचं); K1 ये वै वाक्यं नान्वपद्यन्.

8 Before 8, Ñi.2 Bs Da (marg.) ins. कहरवाच.

- °)=1. 1. 8. Ko Bi Dai Ds जन्मे° (cf. v. l.
1. 1. 8, 18, 57 etc.).

9 Before 9, Ñ1.2 B3 ins. सीतिर (cf. v. l. 7, 8).

— ") Ko.2 M1 "मेतं; K3 Ñ1.2 B5 D2 T1 G4.5 M2-5
"मेतं. T G2-5 M (except M1) स; G1 प्र. (for तु).

— ") M1 समयमान: पि". — ") B4m अतिजिद्धां; M2.4
"कमं. K2 D5 G2.3 समादिष्टं; Ñ1.2 V1 B Da Da D1.3.4.6.7 समुत्स् . — ") B4m मात्रा (for कद्दा). K1
तूराद्; G2.8 द्वेपाद्. M इति (for अति). D6.7 S (except G6 M1) ह (for हि).

 10^{-b}) $ilde{
m N}$ 3 शार्प तं चातु°; $ext{D}$ 3 वाच्यं तामतु°; $ext{S}$ वचनं चान्व°.

11 a) K1 बला; K3 तीव; S उम्र (G3 वक्क; M1 as in text). M2 अपि (for द्वि). — D3.1.6 (for the second time). 7 read 11cd after line 9 of 285*; D4 repeats it in marg. — b) K2 विषं चास्ति; B5 विषस्यं च. M (except M1) च (for द्वि). — b) D5 तु (for च). V1 Dn D1.3.6 S (except G6 M1) च (for चे). — K0.3.4 V1 (marg.) Da1 Dn D1 (om. line 7). 2.5.6 (om. line 10) ins. after 11cd: D3 (om. line 10). 4.7 (om. lines 1, 2, 10), after 11a6:

285* युक्तं मात्रा कृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम्।

C. 1. 1199 B. 1. 20, 11 K. 1. 20, 11

तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजानां च हिताय वै । प्रादाद्विषहणीं विद्यां काश्यपाय महात्मने ।। ११ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

१९

सूत उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभात उदिते रवी । कद्भ विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ १ अमर्षिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा ।

अन्येपामि सत्त्वानां नित्यं दोपपरास्तु ये ।
तेपां प्राणान्तिको दण्डो देवेन विनिपासते ।
एवं संमाष्य देवस्तु पूज्य कद्रं च तां तदा ।
आहूय कश्यपं देव इदं वचनमझवीत् । [5]
यदेते दन्दश्काश्च सर्पां जातास्त्वयानघ ।
विषोक्ष्यणा महाभोगा मात्रा शक्षाः परंतप ।
तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्तव्यः कथंचन ।
इष्टं पुरातनं द्येतषञ्चे सर्पविनाशनम् ।
इस्युत्त्वा सृष्टिकृद्देवस्तं प्रसाद्य प्रजापतिम् । [10]

[Cf. Winternitz, Ind. Ant. 27. 127. — (L. 2) Ko.s.4 Dan D2 सर्वेषां; Ds.4 भूतानां. Ko.s.4 Dan D2 परपीडारतास्तु(K4 ंश्च) ये. — (L. 4) Ko.s.4 Dan D2-7 एवमुक्तवा स दें. Ko Dan स तां; Ks सुतां; K4 सर्ती (for च तां). V1 कदं संसज्य वे तदा. — (L. 6) Ko.s.4 Dan हि ते; D3-7 च ते (for त्वया). — (L. 7) Ko.s.4 Dan De.7 महाभाग; D2-5 ंभागा. — After line 9: De repeats, Ds.4.7 ins. 11cd.]

— G1 om. 11%. — °) K1 B3.4 (m as in text) Da1 Dn M4 °हर्श; Ñ1.2 V1 B1.2 Da2 D1.3.4.6.7 Nilp °हर्ग; Cd °हणं (sio). Ñ3 विषहरणा विद्या; D5 °श्री विद्यां च; G4.5 °हणीविद्या:. — І) N (except B4.5 Da) कड्यपाय. — K4 D4 (marg.). 6 S (except M1) ins. after (G1 before) 11%:

286* एवं शसेषु नागेषु कद्द्वा च द्विजसत्तम ।
उद्विमः शापतस्तस्याः कद्दं कर्कोटकोटकवीत् ।
मातरं परमशीतस्तदा भुजगसत्तमः ।
आविश्य वाजिनं मुख्यं वालो भूत्वाक्षनप्रमः ।
दर्शयिष्यामि तन्नाहमात्मानं काममाश्वस ।
एवमस्त्वित तं पुत्रं प्रत्युवाच यशस्त्विनी ।

[Contra Winternitz (loc. cit.), who seems inclined to regard these lines as genuine.]

Colophon. Sub-parvan: Ko.2-4 N V1 B1m.8.5 D8-7 T G1-4.6 M 訓诫奇 (v. l. 訓練等, 熟稿章); to it जग्मतुस्तुरगं द्रष्टुग्रुचैःश्रवसमन्तिकात् ॥ २ दृद्दशाते तद् तत्र सम्रद्धं निधिमम्भसाम् । तिमिंगिलझपाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ३ सम्वेश्र बहुसाहस्त्रैनीनारूपैः समावृतम् ।

Ñ V1 B1(marg.). 8.5 add सीपर्ण. B2.4 Da Dn (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: Ko.4 D2.5 नागशाप:; K2 शाप:; K3 सपेशापप्रदान:; Ñ1.2 सपेशाप:; G1 कत्व्यमं. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 19; K8 (sup. lin. sec. m.) D5 16; Ñ1.2 V1 Dn3 20; D4 m 18; T2 17; G1.4-6 M1 7; G2.3 M2-5 S. — S'loka no.: Ñ3 12; Dn 16.

19

1 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.5.4 Da Dn D2 सोतिरु; K1 S (M2.4.5 om.; G2 with prefixed श्री) स्तः. — For 1^a-2^d, Ñs subst. the first three lines of a passage given in App. I (No. 12); also cf. v. l. 3. — ^a) S (except Go M1) ततो (T2 °था) राज्यां व्यतीतायां. — ^b) Ñ1.2 V1 Dn D1 प्रभातेज्यु °.

2 For Ñs cf. v. l. l. — a) G2.3 सुसंकुद्ध; M (except M1) सु संर. — After 2ab, K1 D1 (both marg.) ins.:

287* सागरस्य परं पारं वेलावनविभूषितम्। — ^d) K₁ D_{2.5} °मंतिके.

3 For Ñs see below. — a) K1.3 तथा; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6 र -थ ते; B Da तु ते; D2 च ते; M1 उसे (for तदा). K3 तेन्न (for तन्न). — K V1 (marg.) Dn D1-6 T G (except G6) ins. after 3ab: Ñs subst. for 3ab:

288* महान्तमुदकागाघं श्लीम्यमाणं महास्त्रनम् ।
[K4 कावासं; Ñs कागारं; T G (except Gs) काघारं.]
— °) B4 समाकीणं (m as in text); D5 गणाकीणं.
— d) Ko G2.8 सदा; K2.8 Ñs D2.5 T1 G4.5 M1 तदा.
4 ") K D2.5 संवृतं; Ñs संयुतं; G2.8 ना(G8 अ)द्येक्ष (for सन्त्रेक्ष); see below. — b) M2.4.5 अपायुतं.
K D2.5 सत्त्रे(K2.4 'वें)मांनाविधेरपि (K1 'धैस्तथा); see

उप्रैर्नित्यमनाधृष्यं क्र्मिग्राहसमाक्करम् ॥ ४ आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च । नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५ पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् । मयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६ शुमं दिव्यममर्त्यानाममृतस्थाकरं परम् । अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ७ घोरं जलचरारावरोद्रं भरवनिस्वनम् । गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभृतमयंकरम् ॥ ८ वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् । वीचीहस्तैः प्रचलितेनृत्यन्तमिव सर्वशः ॥ ९ चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिदुरासदम् ।

above. — After 4^{ab} , $\tilde{N}_{1.2}$ V₁ B D (except D_{3-5.7}) T₂ ins.:

289* भीपणेर्विकृतैरन्येघीरेर्जलचरैस्तथा ।

— d) G2.3 बहुमाह°; M1 'झपाकुलं.

5 M1 om. 5-7. Ñ3 om. 5^{ab} and reads 5°-6^b (om. 6°^d), 7 and 15 after 10^{ab}. — ^a) G4.5 transp. आकरं and आलयं (in ^b). K3 D2 °भूतानां; G2.3 °सत्वानां. — ^b) G1 ह (for च). — ^c) D5 °स्रयं दिडयं.

6 M1 om. 6; for sequence of Ñs cf. v. l. 5.

— b) Ks D2 निवेशनं; B1m तथालयं; Dn D1.4 Go च बांधवं; D5 Cd निवं°; T2 sup. lin. च मंदरं; Nilp as in text. — Ñs Ms om. 6cd. — °) B1m G2.6 °कराणां. — d) K (except K1) D2.5 अंभसां. B1m निधिमड्ययं; T G M2-4 निधिमद्धतं (G1 च निवंधनं; G2 नीतिमद्धतं).

7 M1 om. 7; for sequence of Ns cf. v. l. 5.
— a) T2 G1.4.5 到前. — b) K4 国前, N V1 B (except B4) Da Ms.4 司i. — c) D5 司 (for 司). — d) K3 N1.5 D2 G2.3 银宝电点 K3 D2 和表写表言。

8 °) K Da.s घोरै:; Ñs रोद्रं. K Da.s 'रावै:; Ñi Vi 'रावं; Ñi 'घराकारं; Bs Gi 'वासं; T Gi.3-o M 'कीणं.
- ') Ko.1.4 Ds Ti रोद्रः. - ') Bi (m as in text)
S 'सिंडिछं.

9 °) K D2.5 'चलत; S 'लोलानिलबलं. — b) Ks स्रोभादिव. Ѳ V1 'समन्तितं; B Da Dn D1.6.7 'समु-च्छितं. D5 क्रोधोद्वेगसमुन्छितं; S क्षोभवेगसमुरिथतैः. — ') The MSS. vary at random between बीचीand बीचि. Ñs G2.5 M प्रसर्तिः. — d) K4 Ñs D (except Da D2.5) S (except T2) सर्वतः. पाश्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमन्नत्तमम् ॥ १०
गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितोजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११
ब्रह्मपिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
अनासादितगाधं च पातालतलमन्ययम् ॥ १२
अध्यात्मयोगनिद्रां च पग्ननाभस्य सेवतः ।
युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३
वडवाग्रुखदीप्ताग्रेस्तोयहन्यप्रदं शुभम् ।
अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४
महानदीभिर्वह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्यमाणमनिशं दृदशाते महार्णवम् ॥ १५
गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं

C. 1. 1222 B. 1. 21. 18 K. 1. 21. 18

10 b) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.1 'समाकुल; B2 उद्गृती-सिंसमाकुल; B3-5 Dn D3.6.7 उद्ध् (B1.5 D6 'द्धः; Da2 'द्धः; D3.7 'द्धः) तोर्मिसमाकुल; T1 उद्घुक्तोर्मिसमाकुल; T2 उद्घिर् (sup. lin. दिथ) तोर्मि ; G M1 उद्धृतोर्मि (G2 उदिथतं सुदु ; G3 उद्धितासिन्दु '); M2-5 उद्धृतोदं दु '. — After 10° ', Ñ3 reads 5°-6°, 7 and 15. — ') G2.8 M (except M1) जनकं. — d) Ñ8 रहागार '.

11 °) Ko.4 Dr. 2.5 वाराह°. Ks.4 आंत (for चान्तर्). — d) K4 प्रक्षो°.

12 ") Ks D2 महर्षिणा. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) शतवता (for च त°). — ") D5 m "तंद्रिणा; M2 "सुत्तमं. — ") T G2.3 अनासाद्यमगाधं. G1 "दितपर्यंतं. 13 ") Ko सेवितु:; V1 D3.4 धीमतः. — ") Ko T2 (sup. lin. as in text) G1. — gगांत"; Cd as in text. D2.6.7 M "काले; G2 "कालं. — After 13, N (except K1 Ñ8) G2 ins.:

290* वज्रपातनसंत्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् । डिम्बाहवार्दितानां च असुराणां परायणम्।

[(L. 2) Ko. 2.4 $\tilde{N}_1$ V₁ D_{5.6} देवा($\tilde{N}_1$ तथा)हवजितानां; Ks दिश्मोहवर्जितानां; $\tilde{N}_2$ B °a(B_4 °a)जितानां; $D_{1.2.7}$ Nilp तिश्माहवा°.]

14 °) K1 °तोयाप्ति ; K1 Ñ3 Da1 °दीसाप्ति . — b) Dn D1.6.7 °दं शिवं. — °) K0 G3 M अगाध(M3-5 °धा)पार ; Ñ1 D2 °धपरि-; T G1.4-6 °धतल-; G2 °धमपि.

15 For sequence of Ns of. v. l. 5. — a) T2 G1,2 बहुिभ:. — b) Ns G2.3 स्पर्धमानं; G4.5 स्पर्धते यः. K1 समंततः (of. v. l. l. 17. 11b, 15b). — b) B4 णसल्लिं (m as in text). — d) T1 om. 15d. T2 M1 तत्र तत्र

C. 1. 1222 B. 1. 21. 18 K. 1. 21. 18 गर्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः । विस्तीर्ण दद्यतुरम्बरप्रकाशं तेऽगाधं निधिग्रुरुमम्भसामनन्तम् ॥ १६ इत्येवं अषमकरोर्मिसंकुलं तं गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् । पातालज्वलनशिखाविदीपित्ं तुं पुश्यन्त्यौ द्वतमभिपेततुस्तद्गनीम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंद्योऽध्यायः॥ १९॥

२०

सूत उवाच । तं समुद्रमतिक्रम्य कदृर्विनतया सह ।

(for दृद°). Ñs G M2-5 तत्र तत्र समंतत:. — After 15, K4 B (except B4) D (except D2-7) ins.:

291* आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यमानमिवोर्मिभिः।

16 M1 transp. 16 and 17. — a) G2 transp. शम्भीरं and गर्जन्तं (in b). M1 शिर्मिसं (cf. 17a). Ko.s Ñ3 B4 D7 G2 om. तं. — b) B4 शिद्रमुग्नै:; D6 चररीद्रनादरावै:; S शाव(G2 om. राव; G3 by corr. वारि)नादितैस्तै: (T1 om. तै:; M1 शावसंनिनादै:). — a) Ko.2.s तमगाधं; K2 m.4 D2 ते भीमं; T2 ते गाढं. G2 निधिममुम्; G6 निधिगुरुम्. S अपारं (M1 नदंतं) (for अनन्तम्). D5 तं भीमं किल निधिमंभसा .

17 K Ñs D1.5 om. 17; Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) read it at the end of an interpolated adhy, given in App. I (No. 12). M1 transp. 16 and 17, interchanging 16 and 17.— a) Cf. 16a. Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) इसेवं तरखतरोमिं.— b) Cf. 16c.— e) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) वि(B2.4.5 D3.4.6.7 व) दीपितांगं; T1 M1 'पितांतं.— d) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) गर्जतं द्रतमभिजग्मसुस्ततस्ते.

Colophon om. in T G2-6. — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 B1.8.5 D3.4.6.7 G1.2 M आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 M2-5 add सीपर्ण. K0-2.4 Ñ3 B2.4 Da Dn D1 (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: Ks समुद्रवर्णन:; Ñ1.2 V1 G1 समुद्रवर्णन: D2 समुद्र. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 Dsm 20; K3 (sup. lin. sec. m.) D5 17; Ñ1.2 V1 Dn3 21; D4m 19; G1 M1.2.4 8; G2 M3.5 9. — S'loka no.: Ñ3 16; Dn 18.

After adhy. 19, Ni. 2 V1 B D ins. an additional adhy. given in App. I (No. 12); in Dn D1-4 this interpolated adhy. is preceded by a passage of 6 lines given in the same App. (No. 13), a passage

न्यपतत्तुरगाभ्याशे निचरादिव शीघ्रगा ॥ १ निशाम्य च बहुन्वालान्कृष्णान्युच्छं समाश्रितान् ।

which some other MSS. ins. at the beginning of the foll. adhy. अ Nil. ad loc.: नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादश-श्चोकमध्यायं केचिक पठंति [1] कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रेव च पठंति [1] अन्ये तु पंचपान्पठंत्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं म प्रतीम: [1] अ Cf. Winternitz, Ind. Ant. 27. 127.

20

1 K1 S (K1 Gs with prefixed औ) सूत:; Dns D1.4.5 सोतिर. After सूत उ° (resp. its v. l.), K (except K1) V1 (marg.) Da D5-7 G (except Gs.6) ins. a passage given in App. I (No. 13). After this passage, G (except Gs.5), irrelevantly, ins. 294*, which is irrefutable evidence of contamination of these four G MSS. from late Northern sources.

— °) D5 अवतर. K2 त्रां पार्शे; Ks.4 Da D2.8 T1 'स्यासे; T2 G8-5 'स्याशं. — d) D5 'रादेव. — After 1, Ko.2 (both om. line 2).4 Ñ V1 BD (except D5) ins.:

292* ततस्ते तं हयश्रेष्ठं दहशाते महाजवम् । शशाक्किरणप्रख्यं कालवालमुभे तदा ।

[(I. 1) Ko.2 हयपृष्ठे. Ko.2.4 महाबर्छ.]
2 Ki Ñi.2 Vi B Da Dn Di-8.7 निशस्य. Bim.4

बहुसागान्. Ds दृष्टा वहंतं वे बालान्. — b) Ko.2-4 Ds पुच्छे; Ki Ñi.2 Vi B Da Dn Di.8-7 Gi.8 पुच्छ-; M4 पुच्छ:. T G2.4-6 उपाक्षि. — After 2ab, K (except Ki) Dai D2 ins.:

293* विषण्णवद्ना तत्र विनता सर्वतोऽभवत्। दृष्ट्वा कृष्णं तु पुच्छं सा वाजिराजस्य विस्मिता। अवाक्तिरा दीनमना कद्वा दासस्वमागता।

[(L. 1) K2 च ततो (for सर्वतो). — (L. 3) Ko Dai दीनमुखा.]

— °) Ki विनतां दीनवदनां; Ñi.s Vi B Da Dn Di.s.4.6.7 विषण्णरूपां विनतां; Ds Gs विषण्णवदनां कडू:

विनतां विषण्णवदनां कद्वर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ २ ततः सा विनता तसिन्पणितेन पराजिता । अभवहुः खसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३ एतसिमन्तरे चैव गरुडः काल आगते । विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४ अग्निराशिरिवोद्धासन्सिमद्धोऽतिभयंकरः । प्रहृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ॥ ५ तं दृष्ट्वा शरणं जग्मः प्रजाः सर्वा विभावसुम् । प्रणिपत्याञ्चवंथेनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६

अप्ने मा त्वं प्रविधिष्ठाः किस्त्रो न दिधक्षसि । असौ हि राशिः सुमहान्सिमद्भलव सर्पति ॥ ७ अग्निरुवाच ।

नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः। गरुडो बलवानेप मम तुल्यः खतेजसा।। ८

सूत उवाच।

एवम्रक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् । अदूरादम्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ९ त्वं ऋपिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।

C, 1, 1249 B, 1, 23, 15 K, 1, 23, 15

(see below). — ^{d}) D_{5} दास्ये तां वै; G_{6} न तां दास्ये. $K_{0.2}$ G_{1} नियोज ; K_{1} न्यवेशयत्.

3 K1 D₅ M₁ om. 3. Cf. 1. 21. 2. — ⁵) S (M₁ om.) पणिते वे. — ^d) Ko. 2. 3 B_{1.4} D₂ दासभावं. Ks B_{5.5} D₁₋₄ समाधिता. Ñ₈ दासभावाय मास्थिता; S (M₁ om.) दासी(G_{3.6} °स)भावे नि(M₂₋₅ भावेन)योजिता.

4 a) Ñ V1 B D (except D2.5) বাঝি (for বীব).

— Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D2) ins. after 4: G (except G3.6), irrelevantly, before 1 (cf. v.l. 1):

294* महासस्त्रबलोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिशः। कामरूपः कामगमः कामवीर्यो विद्यामः।

[(L. 1) Ko.2.4 Dn2 महाभद्र. G2 शशिवत् द्योत. — (L. 2) B1-8 Da कामरूपी (for 'रूप:). G2 'शम: कामरूपी वियक्तम:.]

5 ^a) K D² 'रिवोद्धास: (K¹ 'द्धसन्); D⁵ 'रिवाभास:.
— ^b) D⁵ स मृधे विजयंकर:. — After 5^{ab}, Ko. 2.4 Ñ
V¹ B D (except D².5) ins.:

^{295*} विद्युद्धिस्पष्टपिक्नाक्षी युगान्ताप्रिसमप्रभः।

[Ko विद्युद्वर्णः स्फुल्डिगांगो; Ks.4 विद्युद्वर्णश्च पिंगांगो (K4 शाक्षो).]

— °) K D2.5 विवृद्ध:; G8 ववृधे. D2.5 S (except M1) स (D2 सु-) महापक्षी. — After 5, N (except K1 D5) ins.:

296* घोरो घोरखनो रौद्रो विह्नरौर्व हवापरः।

[De. r घोराद्धोर'. Ko.2.4 'स्वनोपेतो.] After 296*, Ña ins. an additional colophon (इ' श्रीम' आदि' सुपर्णोत्पत्तिः) and सूत उवाच; Bs ins.: सूत उवाच (cf. v. l. 7) only.

6 °) Ñ1.2 V1 Dn G1.2 देवा: सर्वे वि. — °) K4 G1.2 'शाजवीश्वेनं. K1.2 Ñ8 T एवस् (for एनस्).

7 Before 7, Ñ1.2 Bs Ds.4 ins. प्रजा उ.चु:. — a) Go transp. असे and सा स्वं. K2 T G2.4.5 transp. सा and

त्वं. Do. 1 प्रमर्दिष्ठाः. — b Ko. 2.8 D2 नः (K2 न; K8 अपि) प्रथक्ष्यति; D6 न विधः; T1 न नधः; G2 न निधक्ष्यति. M1 कचित्वं नो दिधक्ष(ति)ति. — c) M2.4 रिमः (for राशिः). — After 7, B2-4 Da ins. an additional colophon: ह° महा° आदि° सुपणींत्पत्तिः (B2 om. सुप°; B8 सीपणीं for सुप°); of. v. 1. 5.

8 Som. उवाच (Ms om. the reference altogether).

- b) Ñs भसुरोत्तमा:. - c) T भगवानेष. - d) K4 Ñ
V1 Dn D1 T1 च; D1 स (for स्व-). - K4 Ñ V1 B Da
Dn D1.3.4.5.7 T1 G1.2 ins. after 8: D2, after line 2
of 298* below:

297* जात: परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धन:।
तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोह: समाविशत्।
[(L. 2) K4 B Da D2 तु तं (for इमं).]
K4 Da Dn D1.3.4.6 T1 G1.2 cont.: K3 D2 G4.8
ins. after 8:

298* नागक्षयकरश्चेव काश्यपेयो महाबलः । देवानां च हिते युक्तस्वहितो दैत्यरक्षसाम् । न भीः कार्या कथं चात्र पश्यध्वं सहिता मम ।

[(L. 2) Ks. 4 D2 पन्नगान्त्रति; Gs. 5 यक्षरक्षसां. — After line 2, D2 ins. 297* above. — (L. 3) Ks. 4 D2 G1.2.4.5 कथंचिद्धे. Ks. 4 Da D2.6 G1.2.4.5 मया (for सम).]

9 N (except Ñ1,2 B3.5 D1) T G2.4.5 M5 om. सूत 3°. G1.3(with prefixed श्री).6 M (M5 om.) सूत:. — Da2 om. 9^{ab}. — a) Dn D1 M4 तदा (for ततो). G6 देवा: (for गाया). — b) K1 तं त्रा ; Ñ V1 B D (except D2-5) ते (Da1 सु-) द्रा (Ñ3 अत्रमस्यु); T2 अंबरा ; G8 अमरा अस्यु . — a) B3.4 (m as in text) D5.6 T1 तथा.

10 Before 10, B2.3.5 D (except Da D5) ins. देवा अञ्च:; T G1.8 M1 देवा:. — b) K1 प्रवर्ग ; K4 Ñ1.2 V1

्टी क्षित्रीहर्षे त्वं प्रभुत्तपनप्रख्यस्त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ॥ १० बलोर्मिमान्साधुरदीनसस्वः समृद्धिमान्दुष्प्रसहस्त्वमेव । तपः श्रुतं सर्वमहीनकीर्ते अनागतं चोपगतं च सर्वम् ॥ ११ त्वम्रत्तमः सर्वमिदं चराचरं गमस्तिभिर्भात्ररिवावभाससे ।

> B1m.2.3.4(m as in toxt).5 Da M1 qqqqq: (K4 M1 °र); T G1.2.4.5 M2-5 पतगोत्तम (T1 M5 °म:); G3 °श्वर. — °) Bi देव:; Mr. 3. 8 विभु:. B1-3 D1 Mr. 3 तपन: प्र°; Dn G1.2 °न: सूर्य:. — After 10, K4 (marg.) Dn D4 (marg.) Sins.:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः। त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः। त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा। त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः। त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः। [5]त्वं प्रभास्त्वमभिष्रेतं त्वं नस्नाणमनुत्तमम्। रवं गतिः सततं स्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाज्ञयम् ।

[Dn D4 inserting 299* between 10° and 10°, om. the first half of line 1, the second half of line 6 and the whole of line 7. — (L. 2) Ga भयं घोरं (for हयमुख:). T G3 M1 शकः; G2.4.5 विष्णु:; G6 सर्वै:; M3.5 शर्वे: (for शर:). (33 बृहस्पति: (for जग°). — (L. 4) T2 G2.4.5 ईश्वर: (for त्वं विष्णु:). G2.4.6 सुरनायक:. — (L. 6) G2.4-6 M1.3.5 भिभेषेत:. The second half of the $line = 10^d$. 1

11 ") S (except M4) बलोत्तम:. -- b) K1 सुबुद्धि; D7 प्रवृद्धि. Ko. 2. 4 Ñ1. 2 V1 B D (except D2) दुर्विपहस्; - c) Ks Ni.2 V1 B (Bim as in text) D (except D5) स्वत्तः; T G1.3.6 M2-4 तव (for तप:). Ñ1.2 V1 B1. 3. 4 Dn D1 M6 सृतं. K Ñ8 M1 'कीर्ति:; D6 'सत्व; G1 °वृत्ते:. — d) Ñ1.2 V1 B D T1 G0 M4 इतनागतं.

12 °) Ñ3 अनागत: (for त्वमु°). — b) K1.2 D1 T1 $G_{1.2}$ °वभासे. $G_{3.6}$ M_1 °भिर्भास दिवाकरो यथा. — °) D_2 प्रभावं (for प्रभां मुहुस्).

13 °) Ñ3 B1.5 दहन्. — °) Ñ3 हरसि. Ñ8 B1 Da D2 T G3 M2-1 'प्रभ:. - ') D6 -सहाप्तिर्; G2.4.5 -ह्रताप्तिर्. — ^{a}) D_5 विनाशनं.

14 °) Ñ V1 В D (except D2) Т1 ° स्पानता. — b) Ko Da वरीजसं; Ga महेश्वरं. — After महीजसं,

समाक्षिपन्भाजुमतः प्रभां ग्रुह-स्त्वमन्तकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम् ॥ १२ दिवाकरः परिक्रपितो यथा दहे-त्प्रजास्तथा दहसि हुताशनप्रभ । भयंकरः प्रलय इवाग्रिकृत्थितो विनाशयन्युगपरिवर्तनान्तकृत् ॥ १३ खगेश्वरं शरणम्पस्थिता वयं

Dn D1 T1 ins.:

300* ज्वलनसमानवर्चसम्। तहित्प्रभं. K (except K1) D2 'जसं वरदमजेयमक्कमं (D2 'मुत्तमं); Ñ1. 2 V1 B Da 'जसं ज्वलनतहित्समप्रभं; Ds 'जसा चिरमञ्च-गोचर (sio). — d) Ko.1 om. 14d. K2.4 Ds महीजसं: Da Da Ms. s प्राप्तं. Ks Ña Dar Da G1. 8 Ma-4 अजेयवि° (K4 ° मक्क मं; Ñ3 ° मप्तवं); T2 G2-5 अमेयवि°. - After 14, K2 (marg.). 3.4 N V1 B D T1 G (except G8.6) ins.; 301*

- 1) तवौजसा सर्वमिदं प्रतापितं जगत्मभो तप्तसुवर्णवर्चसा। भयान्विता नभसि विमानगामिनः विमानिता विपथगतिं प्रयान्ति ते॥
- 2) ऋषेः सुतस्त्वमसि द्यावतः प्रभो महात्मनः खगवर कश्यपस्य ह। स मा ऋधः कुरु जगतो दयां परां त्वमीश्वरः प्रशमसुपैहि पाहि नः॥
- 3) महाशनिस्फुरितसमस्वनेन ते दिशोऽम्बरं त्रिदिवमियं च मेदिनी। चलित नः खग हृदयानि चानिशं निगृद्धतां वपुरिदमप्तिसंनिभम्॥
- 4) तव द्युतिं कुपितकृतान्तसंनिभां निशाम्य नश्रलति मनो ध्यवस्थितम्। प्रसीद् नः पतगपते प्रयाचतां शिवश्र नो भव भगवन्सुखावहः॥

[1^b) G1.2.4.5 तपन सुवर्णव°. — After 1^{ab}, Dn Di Ti ins.:

302* स्वं पाहि सर्वाश्च सुरान्महात्मनः। — ') G2.4.6 त्वयार्दिता. — ') K2.4 स्खलितगातें; G1.2.4.5 विषम°. — 2d) K2-4 D2 त्वसाध्या. G1.2.4.5 परमम् (for प्रशास^{म्}). — 3^b) Ks.4 G1.2.1.5 विशां(K4 ैशों)तरं. Ñ V1 B Da D2-7 T1 G1.2.4.5 खानझ. K2.4 बलं निशास्य निगदास तेनघ. - 4b) The MSS. vary at random between forter and sirra. Ks N V1 Bs.4

महोजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् । महावलं गरुडग्रुपेत्य खेचरं परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४ एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा । तेजसः प्रतिसंदारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विशोऽध्यायः॥ २०॥

२१

सृत उवाच।

ततः कामगमः पश्ची महावीयों महावलः । मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदयेः ॥ १ यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता । अतीव दुःखसंतप्ता दुःसीभावग्रुपागता ॥ २ ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ । काल आह्य वचनं कद्भिरिदमभाषत ।। ३ नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् । सम्रद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ।। ४ ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् । पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ।। ५ स स्र्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः ।

C. 1. 1284 B. 1. 25. 6 C. 1. 25. 6

Ds स्यवस्थिति:; Ks B1.2.5 Da 'स्थिते:.]

— After the Tristubh st., Ñ B (except Bi) D2-1 S (except T1) ins. सूत उवाच (resp. its v. l. सोतिर° or सत:).

15 b) Bi ऋषिताणी:; Ds सर्व. Ko Ds तथा. — d) K Ns D1.2.s प्र- (K3 D1 प्रति-); T2 Gs. e M (except M1) द्य (for स). — The first two stanzas, designated here A*, B*, of an adhy. interpolated in some N MSS. after adhy. 20 (see below) are ins. in G1.2.4.5 at the end of the present adhy., the sequence being as follows:

G1: A*, 15, B*, colophon. G2: 15, A*, B*, colophon. G4.5: A*, B*, 15, colophon.

Colophon. Sub-parvan: Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 T1 G1.2.4 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.8.5 add सीपर्ण. K Ñ8 D2.4 Da Dn D2 G8 (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: Dn1.n2 स्तृति:; D1.6.7 सुपर्णस्तृति:; G1 तस्कोस्पत्ति:. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B2 22; K3 sup. lin. sec. m. 18; Ñ1.2 V1 Dn3 23; D4 m 21; T2 19; G M 9 (G2.8 10). — S'loka no.: Ñ8 22; Dn 26. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1241.

After this adhy., K4 (marg.) Ñ V1 B D (except D5; D2 on a suppl. fol.) T1 G (except G8.0) ins. an adhy. given in App. I (No. 14). Cf. Winternitz, Ind. Ant. 27, 128.

21

1 K1 T1 M4 om. सुत उ°. K0.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn

D1 सातिर°; G (except Gs.c) M (M4 om.) सूत:. Before 1, Gs ins. the first two st. of an adhy. given in App. I (No. 14); cf. remarks on the last st. of the preceding adhy. — b) Ñ3 D3.4.6.7 M कामनीयों. — After 1^{ab}, Gs.c ins. line 5 of the interpolated adhy. mentioned above. — d) Ko.2.8 Ñ1.2 V1 B D T1 M5 परं पारं.

2 Cf. 1. 20. 3. — ") S (except Gs.s Ms) तत्र (for तस्मिन्). — ") K1.4 Ds S (except M1.5) पणिते (K1 "ता) वे. — Ds om. 2°d. — ") B1 दु:खं संप्राप्ता; Ds "संपन्ना. — ") K (except K4) Ñ3 B1.3.4 Da Gs M1 दासभाव". D5 दासभावे समागता.

- 3 b) Ñ1.2 V1 B D T प्रणतां (D2 as in text; D5 बुवाणा); Gs कृत्णां (for प्रव°). °) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) काले चा(B Da त्वा)हूय. d) G3 कद्गस्तिवद°. Ñ3 उवाच ह (for अभा°).
- 4 Before 4, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्द्रवाच.

   b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) चारुद्शेनं (for रम').

   ") = 1.24.2". M1 विवासे. ") Ñ3 Dn नय (for वह). After 4, V1 repents 294* (v. l. गरुडस्य यथाकालं जर्जे for महासस्वबलोपेत: सर्वा). Cf. Suparnādhyāya, 5.2 [v.l. "b") समुद्दे रमणीयकं द्वीपं ग्रुश्चम शाश्वतम्। नागानामाल्यं पूर्वं; ") नो (for मां)].
- 5 Before 5, Ñi ins. सूत उ°; Bs Di (marg.) साँतिरु°; T Gs M (except M1) स्त:. °) Ñs मास्तआपि. ^a) Ko. 2. 4 Di. 2. 5 ैनोदित:.
- 6 ") Ko.2.8 Ñ1.2 V1 B D सूर्यमिभितो; T1 M8 "याभिमुखो. T G (except G8) [5]गच्छत् (for याति). ") K1 G3 "परीतांगा:; Ñ2 V1 B Da Dn D1.6.7 T1

C. 1, 1284 B. 1, 25, 6 K. 1, 25, 6 स्परिश्मिपरीताश्च मूर्च्छिताः पन्नगामवन् ।
तदवस्थान्सुतान्दृष्ट्वा कद्भः शक्रमथास्तुवत् ॥ ६
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते बलस्रद्धन ।
नम्रुचिम नमस्तेऽस्तु सहस्राश्च श्चीपते ॥ ७
सर्पाणां स्पर्यतप्तानां वारिणा त्वं प्रवो भव ।
त्वमेव परमं त्राणमस्याकममरोत्तम ॥ ८
ईशो ह्यसि पयः स्रष्टं त्वमनल्पं पुरंद्रर ।
त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमित्रवेंद्यतोऽम्बरे ॥ ९
त्वमश्रघनविश्वेष्ता त्वामेवाहुः पुनर्घनम् ।
त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥ १०
स्रष्टा त्वमेव लोकानां संहर्ता चापराजितः ।
त्वं ज्योतिः सर्वभृतानां त्वमादित्यो विभावसुः ॥११
त्वं महद्भृतमाश्चर्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः ।
त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ॥१२

त्वं सर्वममृतं देव त्वं सोमः परमाचितः ।
त्वं मुहूर्तस्तिथिश्च त्वं लवस्त्वं वै पुनः क्षणः ॥ १३
ग्रुक्कस्त्वं बहुलश्चेव कला काष्टा श्रुटिस्तथा ।
संवत्सर्तवो मासा रजन्यश्च दिनानि च ॥ १४
त्वम्रत्तमा सगिरिवना वसुंधरा
सभास्करं वितिमिरमम्बरं तथा ।
महोदधिः सतिमितिमिगिलस्तथा
महोर्मिमान्बहुमकरो झषालयः ॥ १५
महद्यशस्त्वमिति सदाभिष्ज्यसे
मनीषिभिर्मुदितमना महर्षिभिः ।
अभिष्ठतः पिवसि च सोममध्वरे
वपद्वृतान्यपि च हवींपि भूतये ॥ १६
त्वं विप्रैः सततिमिहेज्यसे फलार्थं
वेदाङ्गेष्वतलवलीय गीयसे च ।

'प्रतसाश्च; $D_{\bullet}$ 'प्रदीपाश्च. — ^{a}) K_{1} व्यथिता:; G_{0} प्रतसा: (for मूछिं). K_{0} . E_{0} . E_{0} प्रतिनो'; E_{1} चाह्यो' (for पद्मगा'). — ^{a}) G_{0} तथावस्थान्.

7 Bofore 7, Ñ1 Bs. 5 D2 ins. कद्र्वाच; Gs. 6 कद्र: — ") Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D2.5) G2 सर्व'; T2 G (except Gs. 6) 'लोकेश. — ") T2 G3 M बलस्'.

8 b) D3.6.7 संप्रुवो. M2-4 त्वं भवो भव. — °) T2

9 °) Cs.o स्वं द्यानल्पं; M1.3 त्वं द्यानंतं. K (except K1) D2 सुरेश्वर (for पुरं°). — °) B Da D3.4.6.7 transp. सेघ: and वायु:. — °) V1 B Du D1.6.7 विद्युतो°; D5 °र्मस्तां वर:; T °विं(T1°वें)शुतो नर:.

10 a) Ñ V1 B D (except D2.5) 'नाण' (for 'धन').
— b) K2.3 D2 पुरंदरं; Ñ V1 D1 महाधनं; D4.7 पुनर्वनं;
S धनं (G8 परं) पुन:. — ') M5 'मखिलं. — ') T G
(except G2.6) घोषणस्त्वं. K1 महाबल: (for बला').

11 °) Ks D2 स्वं योनि:. K D2.6 G3 सर्व होकानां.

12 °) K1 महाद्भुतं; T G1.3.6 M (except M5) महाभू°; G2.4.5 महामृ°. — ^{b}) M2-6 सुरसत्तम: (for स्वं सुरो°). K2 G1.2.4.5 °तम. K3 D2 त्वं च राजा सुरोत्तम: (^{D_2} ° ^{a} H); D5 त्वं राज्यं त्यं सुरेश्वर:; G3.6 M1 राजा स्वं सुरस्तम्म. — ^{c}) D5 त्वं विभुस्. — ^{d}) K4 Ñ1.2 V1 B1.4.5 Dn D3.6.7 T1 G3 परायण:.

13 ⁶) K 1 D 5 स्वं सोमस्त्वं पराचित:; Gs M स्वं च सोम: परा°. — °) K 1 D 5 T 2 Gs-6 M (except M 5) मुहूते. De मुहूतेस्त्वं. Ko. 2.3 Ñs D2.8 M1 स्थिति:. Dn D1.5 स्वं च; D2 T2 G (except G2.6) M (except M5) चैव. — d) Ñs B Da D3.4.6.7 G8.6 M1.3 च स्वं; T2 G1.2.4.6 चैव; M2.4.5 स्वं च (for स्वं वे). K2 स्वं वस्तं वे. Ñ1.2 V1 Dn D1 स्वं स्वस्त्वं; T1 स्वंबरस्त्वं (for स्वस्तं वे). K2-4 तथा; D2 तदा; G6 पर: (for पुन:). K6 क्षण: पुन: (by transp.).

14 °) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T ° कस्त्रं च.

- °) K1.4 स्थितिस्तथा; Ñ8 तथासुट:; S (except T1)
तथा त्रुटि:. — G6 om. 14° d. — °) = 1. 1. 35° d.

- d) T2 G (except G3.6) पक्षाहोरात्रथः कमात् (=1.
1. 35°).

15 °) K2 D6 S (except T) ° मुत्तम:. K2 m. ± सिगिरिवरा. — b) G3 तिमिरमथांवरं; M5 वितिमिरांवरं. — °) B Da D3.5-1 T2 G (except G2.6) ° गिलक्ष वे. — d) K8 Ñ V1 B D (except D4.5) T G झपाकुल: (G3 ° अय:).

16 a) Ko महच्चा:; Ñi. 2 Vi B Da Dn Di. 8.6. v Ti महायशा:; Di महाद्यति:. G (except Gs. 6) हि (for अभि-). Ki sup. lin. शीयसे. — b) Ki Gi Ms transp. मनीपिभि: and मह°. B Da Ds Ms मुदितमनो-. Gs मुदितहृदंदुजे विभो. — b) Ñs (before corr.) अश्वरे (for अथव°). Ki त: पिव सोममंबरे. — d) Ki भूतले; Ti हूयते; Gi. 2 हूयसे; Gi (before corr.). s भूयसे.

17 a) Gs. इ सुद्व"; Gs सुद्दि" (for सततम्). Ks

त्वद्वेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा

वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

22

सूत उवाच।

एवं स्तुतस्तदा कद्वा भगवान्हरिवाहनः।
नीलजीमृतसंघातैर्व्योम सर्व समाष्ट्रणोत्।। १
ते मेघा ग्रुगुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुज्वलाः।
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि।। २
संघातितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भतेः।

स्रजद्भिरतुलं तोयमजसं सुमहारवैः ॥ ३ संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्मिभरनेकशः । मेघस्तनितनिर्घोषमम्बरं समपद्यत ॥ ४ नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्षति वासवे । आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ५

C. 1. 1302 B. 1. 26. 7 K. 1. 26. 7

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥

G2.4.5 दृहेड्यसे; D^5 दृहाध्वरे. — °) D^2 चंद्रांगे°; G (except G3.5) वेदांते°. M (except M1) °वलोभि(M5 °धी)गीयसे. G M^{2-4} त्वं (for च). T^2 °प्वतुलमभिष्ठुत: सदा त्वं. — °) $\tilde{N}^3$ °थंजनपरा. — ^{a}) $M_{1.3}$ वेदार्थान्. K (except K1) $\tilde{N}^3$ D^2 $M_{1.3}$ अधिगम°; $D^{0.7}$ °गमयंश्च. K D^2 .5 सर्वदे(K1 D^5 °दे)व; $\tilde{N}_{1.2}$ V1 B D^6 D1.8.4.6.7 T^1 °यतें:

Colophon om. in D3.6.7 T G1.2.4.5 M2-5. — Sub-parvan: Ñ V1 B1.5.5 Dn1 G3.6 M1 आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ V1 B3.5 Dn1 G3 add सीवर्ण. K B2.4 Da Dn2 D1.2.4.5 (om. the sub-parvan name) mention only सीवर्ण. — Adhy. name: Ko.2-4 D2.5 अकस्तवन:; G3 इंद्रस्ति:. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 sup. lin. sec. m. 19; Ñ1.2 V1 Dn3 25; B1 24; D4 m 23; D5 21; G3 11; G6 M1 10. — S'loka no.: Ñ3 Dn 17. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1277.

22

1 Ko.4 Dn D1 सौतिह"; Ds S (G1.3 with prefixed श्री) स्त:. — ") G3 तत: (for दा). — ") K2 m हित्वाहन (for हि"). — After 1", K4 ins. 303*. — M1 om. 1", — ") D5 "संकाशै:; T2 "संधेश्व. — ") K1 अथावृणोत्. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 सर्व-मंबरमावृणोत्. — K1 (marg.) repeats after 1,: Dn D3.4 (marg.).s T G ins. after 1: M1 ins. after 1".

303* मेघानाज्ञापयामास वर्षध्वमुद्दं ग्रुभम्। [Dn Ti अमृतं (for उद्दं).]

2 b) K (except K1) D2 °दुस्वणा:; D5 °दुस्वलं:
— ed) V1 अत्युच्चं; G (except G3) अत्यंतं (for अत्यर्थ).
— D1 om. from न्यर्थं up to end of 2.

3 D1 transp. 3 and 4. — ") Ko संघातिकं; K2 m.4 D5 T2 M2-5 "छादितं; Ñ1,2 V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 "वर्तितं; G M1 अदिसंघे: (G1 "श्रंगे:; G8.6 M1 "संघे). — K1 D2 (hapl.) om. 3°-4". — °) Da च; G3.6 M1.2 सु (for सु-). — ") G1.2.4.5 संवृतं; G3 असकं (for अजसं). K4 सुमहाहवे; G3 "हत्तदा.

4 D1 transp. 3 and 4; K1 D2 om. 1^a (of. v. l. 3).
— a) K0 सुसंवृत्तं; Ñ1.3 D3.1 T2 G3-6 वृत्तं (G3 दं);
V1 समावृ ; B विष्टं (B6 वृत्य); Da वृष्टं. — b) D6 जातोभिं . — e) K0.2-4 D2 मेचे: स्तनि(K3 स्तिम)त-निर्घोपे:; K1 D6 स्त्रनितनिर्घोपं (D6 पे:); Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.1 T1 निर्घोपे:. — After 4e, N (except K1; K2 marg.) T1 ins.:

301*

विद्युत्पवनकम्पितैः । तैर्मेघैः संततासारं वर्षद्भिरनिशं तदा । नष्टचन्द्रार्ककिरणम्-

[(L. 1) K_{2m} वायुना तत्र कं°; K_{1} अंबरं समपद्यत (=4°). — (L. 2) Ko.3 $\tilde{N}_{1,2}$ V1 Dn D2 T1 सतता*. Ko 'क्रिनियतं.]

5 °) B1 बहुशो हर्प:. — °) K0.3 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.5 T G3.6 M1 तथा; K2.4 °त: (for °दा). K3 °ति साधवे. — °) K1 B2 D1.6 G8 अपूर्वत. — After 5, K3.4 Ñ (Ñ3 om. line 2) V1 B D T1 ins.:

305* रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् । तदा भूरभवच्छन्ना जलोमिभिरनेकशः । रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ।

[(L. 2) Bim Ds. i. s. र तदाभवञ्चभश्छकं. — (L. 3) Ks Da. s. s. र रमणी . Bs "यकमातिष्ठन्.]

Colophon om, in K1 T1 G1 M1. — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 B1.8.5 G2-6 M2-8 आसीक (v.) आसिक,

२३

C. 1. 1304 B. 1. 27. 1 K. 1. 27. 1

सूत उवाच । सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मस्तं देशमाशु वै । सागराम्बुपरिक्षिप्तं पक्षिसंघनिनादितम् ॥ १ विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिमिराष्ट्रतम् । भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरैरपि ॥ २ प्रसन्नसिल्लैश्वापि ह्रदेशित्रैविभृषितम् ।

असीक); to it Ñ1.2 V1 B1.8.5 G2.8 add सीप्जी. Ko. 2-4 Ñ3 B2.4 D (om. the sub-parvar name) mention only सीप्जी. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 (sup. lin. sec. m.) T2 20; Ñ1.2 V1 B1 Dns 26; B2 D4 m 24; D3 23; D5 20 in word and 23 in figures; G2.3 12; G4.5 M2.4.5 10; G6 M3 11. — S'loka no.: Ñ2 7; Dn 8. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1285.

23

1 G1.8 M1 om. सूत उ°. K1 T G2 (with prefixed श्री). 4-6 M2-5 सूत:; K3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिर. — After सूत उ° (resp. its v. l.), Ñ V1 B D (except D5) T1 ins.:

306* संप्रहृष्टास्ततो नागा जलघाराष्ट्रतास्तदा । [${
m B~Da~}^{\circ}$ धाराभिराष्ट्रताः.]

— b) Ñi.2 Vi B D (except Da D2.5) द्वीपम् (for देशम्). — After 1ab, Ks Ñ Vi B D (for Da see below) Ti C (except G3.6) Ms (om. line 3) ins.:

307* तं द्वीपं मकरावासं विद्वितं विश्वकर्मणा।
इन्द्रतुल्यवला घोरं दृदशुः सर्वेमायतम्।
सुपर्णसहिताः सर्पाः काननं च मनोरमम्।

[(L. 1) B (except B4) Da 'वासे. — (L. 2) Da read this line after 2^{ab}. Ñi Dn Di Ms तम्र ते रुवणं घोरं. Dn Di Ms पूर्वभागता; Da सर्वभाशु तं; Gl.2.4.5 सर्वभारुयं. — (L. 3) B4 Da G5 कोचनं.]

- Dsom. 1°-3°. °) Gs काननांबु°. d) K1° संगेन नादिनं; K2 (before corr.). 3.4 Ñs D2.7 G1.8.6 M विनादितं.
- 2 Ds om. 2 (cf. v. l. 1). b) Some D MSS. *राजीभिर. K1 आचितं; Ds.7 आजि°. — T1 om. 2°-3°. — °) G1 *राचितं; G3.5 M1 श्रावृतं. G1.3.6 M1 दिव्यै:.
- 3 D₅ om. 3^{ab}; T₁ om. 3 (cf. v. l. 1, 2); K₁ (hapl.) om. 3^a-4^b. b) D₂ 囊部: (for 素素:). K_{8.4}

दिव्यगन्धवहैः पुण्यैमीरुतैरुपवीजितम् ॥ ३ उपजिद्यद्भिराकाशं ष्ट्रश्चेर्मलयजैरपि । शोभितं पुष्पवर्पाणि मुश्चद्भिमीरुतोद्भुतैः ॥ ४ किरद्भिरिव तत्रस्थानागान्पुष्पाम्बुष्टृष्टिभिः । मनःसंहर्षणं पुण्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् । नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रपुत्रप्रहर्षणम् ॥ ५

Ni.2 V1 B D (D5 om.) दिन्नीर् (for चिन्नेर्). G8 कुमुदेश वि°.—K2 om. 3°-4°. — d) D6 'शोभितं; M2.4 अभिवी'.

4 K1.2 om. 4° (cf. v. l. 3). Bs om. 4. — °)
Ks.4 Ñs B1.3.4 उपप्रद्रित्वा°; Ñ1.2 V1 B2.8 m D T1
उत्पत्रद्रित्वा° (D2 उदयद्भित्वा°); T2 G1.3.6 आजिष्ठद्वित्वा°. — °) Ks सेवितं; G3-5 शोभितै:. G3 M1.5
°वर्षं च; G6 °वर्षेश्च. — °) Ñ V1 B2.3 D5 T2 G3-5 M2-5
मास्तोद्धतै:; Dn D1 T1 G6 M1 °तेरितै:; D4 °तोद्धवै:;
G1 °तोद्यतै:. K1 वर्षद्विमीरुताधुतै:. — K4 Ñ1.2 V1
B1-4 D (except D5) T1 ins. after 4: B5, after 3:

308* वायुविक्षिप्तकसुमैस्तथान्येरि पाइपै:।

5 °) De अपि (for इव). Ge नागेंद्रान् (for तन्न'); see below. Gs तै: किरद्विरिव न्नस्तान्. — °) Ds पुष्पान्सुवृ°; Gs पुष्पाभिवृ°. Ge तन्नस्थान्पुष्पवृष्टिभिः (see above). — °) K2.4 °सो हपेंगं पु°; Ñ1 Dn D1 T1 °संहपेंजं दिव्यं; B Da1 D4 °नः प्रहपेंगं पु°; Gs मानसं हपेंजं निस्तृत्. — d) D5 जनं (for नियं). — After 5°d, Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 ins.:

309* मसभ्रमरसंघुष्टं मनोज्ञाकृतिदर्शनम्। रमणीयं शिवं पुण्यं सर्वेजनमनोहरैः।

 $[(L. 2) Dn D_1 T_1$ भनोहरं. K_4 सर्वतः सुमनोहरं; B_1 सर्वभूतमनोरमं; B_{2-5} $D_{3.4.6.7}$ गंधवीप्सरसां प्रियं $(=5^d)$.]

- °) K1 T2 M (except M1) 'युतं; Ds.6.7 'रुतै:; G4.5 'धृतं. M1 पुष्यं (for रम्यं). ') D6 'निवर्हणं (m as in text).
- 6 a) M2.4.5 समास्थाय. D5 तं तेन वनमासाद्य.

   b) K (except K1) Ñ2 Dn D1.2 T1 त्वा; D5 तथा (for मुदा). After 6ab, G1 ins. an additional colophon: इत्यास्तिक पर्वणि कदस्तुतिनीम वृद्याभिष्याय:.

   d) K1.4 G1.2 पद्यागि°; Ñ1.2 V1 B Da D (except D2-5) T1 पतागेश्वरं; T2 G4-6 °पद्यागिसमा:.

तत्ते वनं समासाद्य विजहुः पन्नगा द्वृदा ।
अन्नवंश्र महावीर्य सुपर्ण पतगोत्तमम् ॥ ६
वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहून्नम्यान्पतन्पश्यसि खेचर ॥ ७
स विचिन्त्यात्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सपेभापितम् ॥ ८
विनतोवाच ।

दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगीत्तम ।

पणं वितथमास्थाय संपैरुपिधना कृतम् ॥ ९
सूत उवाच ।
तिसंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।
उवाच वचनं सपीस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १०
किमाइत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुपम् ।
दास्याद्रो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ११
श्रुत्वा तमञ्जवन्सपी आहरामृतमोजसा ।

ततो दासाद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंद्योऽध्यायः॥ २३॥

२४

सूत उवाच । इत्युक्तो गरुडः सर्पैसतो मातरमब्रवीत् ।

7 Before 7, Ñi. 2 Bs Di (marg.) ins. सर्पो अचु:; Ds Gi. 8 नागा:. — ") Ds ने परं (for अपरं). Gi. 2 "परहीपं. Bs Gs Mi दिव्यं (for हीपं). — 6) B2 सुपुण्यं; Mi सुप्णे. Ko. 2, 8 Ñi. 2 Vi Bi. 5 Dn Di-i. 7 T Gi. 3, 4 Mi विमलो ; Ds बहुलो . — 6) Gs त्वं विदेशान्. Ko त्वं हि रम्यान्बहून् (om. देशान्). Ki पतत्रस्थान् (for बहुले). Bi Vi अन्यान् (for रम्यान्). — 6) Ñ2 Dn Di Ti वजन्; Bi रम्यान्; Gs बत (for पतन्).

8 Before 8^{ab}, Bs ins. सोतिरू. Before 8^{cd}, D₄ (marg.) ins. गरूड उ°; M (except M_{1.5}) सुपर्ण:. — ^d) D_{2.6.7} भाषणं. — After 8, K₄ ins.:

310* किमर्थं च वयं सर्पान्वहामो दुर्बलाधमान्। After 8, Bains.:

311* एवमुक्तस्तदा तेन विनता प्राह खेचरस्। पुत्रं सर्वगुणोपेतं महावीर्यबळाचळस्।

9 K1 Som. उवाच. — ab) K3 T2 G5.0 °ता झना . Ñ1.2 B D (except D2.5) °तासि दुर्योगात्सपक्याः. D5 पतामेश्वर.

10 Ba सूत उ° (as in text); Dim सौतिरु°; G1.2.6 M स्त:; the rest om. the reference. — °) D2 स (for त).

11 = (var.) Suparn. 11. 5 [v. 1. ab) किमा हत्वा किं वि जित्वा किमु कृत्वा तु पो ; b) दास्याद्वि वो प्रमुख्येय; b) ततु (for सत्यं)]. Before 11, Bs D4 (marg.) ins. गरुड उवाच; Ds S (except T2 G3 M1) गरुड:. — a) D5 किमानये; T2 G2.4.6 किं वाहरा; G3 कें वाहरां; G5 किं वा

गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १

C. 1. 1320 B. 1. 28. 1

कृत्वा. T2 G6 वितीर्य; G3 विजित्वा. Dn1 G8 M1 च; D5 G1.2 M2-5 कि; T2 G6 हं (for वा). — 6) D5 M5 ह्य; T2 G8-6 एव (for हह). T1 कि चाहलीव. — 7) K0.3 B Da D2.5-7 M1 वै; B1m मो; K4 G6 वा (for वो). K0 ° स्थे वै; K3.4 B5 D2.6 ° स्थेत; B1-3 D4 ° स्थेम; D3 G1.2 ° स्थेहं; D7 M1 ° स्थेय. K2 तदा स्थाहिप्रमुख्येत (m दास्याहें विप्रमुख्येम); Ñ3 दास्यादंहं विमु. — 6) N तक्ष्यं (K1 a5 in toxt; K2 m तन्मे; D3 यथा; D4 तथा); M1 क्षिप्रं (for सर्थे). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 वदत. K0.2 m रेरिहा:; K2 जिह्मगा:; K3 D2 पच्चगा:; Ñ3 रेलिहा:; G2 मे शुभा:. 12 Before 12, K0.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 ins. स्थीतिक ; K1 D6 स्त:; K2 B2.8.5 Da D3-6.7 स्त उ. — 6) D5 श्रतं ते चाह्य ; T G4.6 श्रत्वेवमञ्च ; M2.4.6 श्रत्वेव चाह्य . — 6) T2 G2.4.5 M (except M1) आहरा- स्त . — 7) S (except G1.8 M1.3) तदा (for ततो).

Colophon om, in S. — Sub-parvan: Ñ V1 B1.3.6 D3 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it the same MSS. except D3 add सीपर्ग. K B2.4 Da Dn1.n3 D1.2.4-7 (om. sub-parvan name) mention only सीपर्ग. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 sup. lin. soc. m. 21; Ñ1.2 V1 Dn3 27; B1 26; B2 D3.4m 25; D4 22 in words and 24 in figures. — S'loka no.: Ñ3 15; Dn 16. — Aygregate s'loka no.; Dn2 1293.

- ^{a}) D_{5} भविता स्यास्तु; M_{1} नचिरादिव.

C. 1. 1321 B. 1. 28, 2 K. 1. 28, 2

विनतोवाच।

समुद्रकुक्षावेकान्ते निपादालयमुत्तमम् । सहस्राणामनेकानां तान्भ्रक्त्वामृतमानय ॥ २ न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन । अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥ ३ अग्निरकों विषं शस्त्रं विष्रो भवति कोपितः । भूतानामग्रभुग्विष्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥ ४

24

1 D2 G1 om. सूत उ°. K0.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1 साँतिह°; K1 S (G1 om.; K1 G2 with prefixed अप) स्त: — a) A few MSS. भक्षम् (for भक्ष्यम्). K D2 रिवच्छामि. M (except M1) देहि तत् (M3 inf. lin. as in text).

2 M1 om. विनतो . K1 S om. उवाच. — a)=1. 21. 4°. — b) K1 °लय उच्चत:; B1 G (except Gs. c) °लय उत्तम:. — After 2ab, D4 G2.4.5 ins.:

312* भवनानि निपादानां तत्र सन्ति द्विजोत्तम । पापिनां नष्टलोकानां निर्धणानां दुरात्मनाम् ।

— °) Ko.2 D5 T1 अनेकेपां. $\tilde{N}_{1.2}$ V1 B Da Dn D1.8.4.6.1 निपादानां सहस्राणि; $G_{2.4.5}$ M8 सहस्राणि हानेकानि. — ^{d}) G3 जित्वा (for भुत्तवा). G1 °माहर.

3 ") K1 त्वम्र; Ñ1.2 V1 B D (except D2.6) M4 तुच (for तुते). — b) K1 कदाचन.

4 ") Ñi Vi Bi.s.4 Da सर्पो (for शक्तं). — Ñi.2 Vi B Da Dn Di.s.4.6.7 ins. after 4" : K3 (om. lines 5, 6) Ñ3 D2.5, after 1:

313* प्रवमादिभी रूपैस्तु सतां व बाह्मणो मतः। स ते तात न हन्तव्यः संकुद्धेनापि सर्वदा। बाह्मणानामभिद्धोहो न कर्तव्यः कथंचन। न ह्येवमिन्नादित्यो भस्म कुर्योत्तथानघ। यथा कुर्यादभिकुद्धो बाह्मणः संशितव्रतः। [5] तदेतीविविधिलिङ्गस्त्वं विद्यासं द्विजोत्तमम्।

[No ins. before the first line: Bs, after the last line:

314* गुरुहि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः। (L. 1) B3 °मादिखरूपे°. K3 Ñ1.3 V1 B1.4.5 Da D2.5 सिंदें . K3 Ñ V1 B1.2m.4 D2 °णः खगः; D5 °णो बरः; D7 °णोत्तमः. — (L. 2) A few MSS. सर्वथा. — (L. 3) B (except B4) Da D2 कदाचन. — (L. 4) K8 B5 Da2 D2.5 न होवा(D5 मे चा) प्रिनं चादित्यो. — (L. 6) B (B3 m as in text) D3.5-7 यथेतेर्. B D8.5-7 न (for हवं).]

गरुड उवाच । यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणेः शुभैः । तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तमहिस ॥ ५ विनतोवाच । यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीण विडिशं यथा ।

दहेदङ्गारवत्पुत्र तं विद्याद्वाक्षणपंभम् ॥ ६ स्नुत उवाच ।

श्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्दादिदं वचः ।

— After the last line: D5 repeats 4°d; B3 ins. 314* (see above) and after it repeats 4; D3 ins.:

315* तर्हि वक्ष्यामि विस्पष्टं कारणं तन्निबोधथ। — °) Ñ1.2 V1 B D1.3.4.6.7 भग्नभूविंग्रो; D5 M2.4.5

"ममणीविं"; T "ममणीश्रेष्टो. — d) Go तथा (for पिता).

5 K3 D5 om. गरुड उ°. K1 D6 S om. उवाच (G6 moreover वैनतेय: for गरुड:). Ñ2 B5 Da Dn D1.8.4.6.7 ins. after गरुड उवाच: K3 Ñ1 V1 B1-4 D2, after 5: D5 (om. line 2), after the repetition of 4cd

(cf. v. l. 4):

316* किंरूपो बाह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः ।

किंस्विद्धिनिभो भाति किंस्वित्सौम्यप्रदर्शनः ।

 $[(L.1) B_{4.5} D_{8} D_{5}$ किंपरायण:(for * π #:). — (L.2) $B_{4} D_{8}$ किंचदिन्नि . $K_{3} D_{8.6.7}$ * Π_{H} . $B_{4} D_{8}$ किंचत्सों π .

- a) K3 B5 D1.2 अपि (for अभि·). b) D6 झाहाणै: ग्रुमलक्षणै:. — c) Ko.2.3 D2 एतन्मे कारणं मातः. — d) G3.6 M1 transp. पृच्छत: and वक्त्म°.
- 6 M2.4.5 om. विनती°. K1 T G M1.3 om. दवाच.
   After विनता, M1.3 ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 15). ") G6 कंटविसं पा°. B (except B2) Da "प्राप्य. b) K0.2-4 D2-7 पि.2.4.5 निगीणों. K0 विदशी (sic); K2-4 D2-7 पि.2.7 टि.2.4.5 पि. तत्र (for पुत्र). d) K1 Da1 T2 M2 विद्या: G2 विद्यानं (by transp.); G4.5 विद्यानं. After 6, N2 Dn D1.8.4.6 repeat line 2 of 313* (v. 1. विप्रस्वया for सते तात).

7 N (except Ñ1 V1 B3.4) Gs om. सूत उ°. S om. उवाच. — Ñ1 V1 B Da D1 read 7ab and Dn D1.3.4.6 (with slight variation) repeat 7ab after 317*. — a) Ñ1 V1 B D (except D2.5; Dn D1.3.4.6 in the repeated line) पुन: (D4 तत:) प्रोवाच (for प्रोवाच चैनं). — b) K (except K1) D2 पुत्रसोहा. M5 प्य: (for

जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७ पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक । शिरस्तु पातु ते विह्नभीस्करः सर्वमेव तु ॥ ८ अहं च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा । अरिष्टं व्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ततः स मातुर्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नम उत्पपात । ततो निपादान्यलवानुपागम-द्धुश्वक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १० स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा

वय:). — Ñi Vi B Da Di ins. before 7^{ab}: Ñi Dn Di.s.4.6, after (the first occurrence of) 7^{ab}:

317* जटरे न च जीर्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम्। [B2 Da जीर्येत तं.]

— °) Ko जानसम्य ; K1.4 जानानाम्य ; K2 Da जानसम्य ; B4 जानान्य म्य ; D5 जानती ह्य . — d) Ñ2 Dn D1.4 विद्युरायणा. — After 7, Ñ3 ins.:

318* पुत्रहादांदुवाचेनं विनता गरुडं तदा। Ñ1.2 V1 B (except B1.2) D (except Da D2.5) ins. after 7: Ñ3, after 318*:

319* प्रीता परमदुःखार्ता नागैर्विप्रकृता सती । [Ñ1.8 D3.6.7 विनिकृता.]

8 Before 8, Ñ2 D3.6.7 ins. विनतोवास. — a) K2 माहता पांतु. — b) Ko.2.4 Ñ3 D5 S (except G8.6) स्व (for तु). Ñ2 Dn D1 संद्रसूर्यों स पृष्टत:. — c) N (except K1 B4) स (for तु). N (except K1) transp. ते and बिह्न:. — d) Ko.2-4 D2.5 सहण:; K1 Ñ3 माहत:. K D2.5 हि; G1 M1 स (for तु). Da Dn D1.3.4.6.7 स्तवः (Da भारकर:) सर्वतस्तनुं. — After 8, G (except G3.6) ins.:

320* विष्णुः सर्वगतः सर्वमङ्गानि तव चैव च । [G1 ह (for the final च).]

9 °) G3 तु (for च). T2 M5 तदा (for सदा). D1 अहं ते सर्वदा पुत्र. — After 9°°, Ñ V1 B D (except D2.5) T1 ins.:

321* इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे सदा रता। [Ñ1.8 V1 B8-5 Da D6 Nilp इहासती. Ñ V1 D1 रता सदा.]

- After 9ab, G2.4.5 ins.:

322* व्रतोपवासनियता भवामि सुरलोकतः। भविष्यति न संदेहो यावदागमनं तव। रजः सम्रद्भय नभःस्पृशं महत् ।
सम्रद्भश्याः च विशोषयन्पयः
समीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११
ततः स चके महदाननं तदा
निपादमार्गं प्रतिरुध्य पिक्षराट् ।
ततो निपादास्त्वरिताः प्रवत्रजुयतो मुखं तस्य भ्रजंगभोजिनः ॥ १२
तदाननं विश्वतमतिप्रमाणवत्समभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः खगाः ।
सहस्रशः पवनरजोऽश्रमोहिता

C. 1. 1338 B. 1. 28. 20 K. 1. 28. 21

— °) G (except Gs.s) Ms-1 गच्छ (for अज). — °) Ñ V1 B D (except D2) पुत्र (for चस्स).

10 Before 10, Ko.s.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 ins. सौतिरु°; K1 Do T G M3 सूत:; K2 B2.3.5 Da D3-5.7 सूत उ°. — °) Ko.2 विवृत्य. K1 पात इ. — °) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.0.7 पागतो. — व) Ko.3 B1-4 D कोपर:; B5 G3.6 M1 कोपम:.

11 ") K1.2 सर्वान्; D4 स वै; S (except G2.4) ततो (for स तान्). G3 अभि (for उप-). — b) K0.3.4 D2 °स्प्रान्; Ñ3 °स्पृहं. K3 महान्; D5 ह्व (for महन्). — c) B Da D1 स; G6 हि (for च). G2.4.5 अप: (for पय:). M4 °ऊक्षो परिशोषयन्नपि. — d) K0 Ñ V1 B1.3.5 D1.3.4.6.7 स्थरजान्. K0.2.4 च (for वि-). K1 हयचाल्यत्.

12 In B₁, 12 ^{αδ} is partly illegible. — ^δ) S (except T₁) *πιτῆτ. — After 12^{αδ}, Ko ins.:

323* तदा निपत्याशनिचण्डविक्रमः

प्रसार्य पक्षी स निपादमागतः।

— In Ba, 12°-13° is illegible. — °) Ko.2 Ña B Da Da G (except Ga.5) त्वरितं. Ko.2 Ba (m as in text) Da प्रदुद्धद्व:; T2 Ga.6 प्रजम्मु:. — d) Ko.1.3 Ña Ba Da D2.6.7 M2.4.5 भोगिन:.

13 In B2, 13^{ab} is illegible (cf. v. l. 12). — ") Gs अथाननं. D2 वित्ततम्. Ko.2 D3 अतिप्रमाणं. — b) K1 समुद्ययु:. — ") K3 Ñ1.2 V1 D (except Da) T1 G6 "विमो"; Ñ3 "नुमो"; M "भिमो" (for "अमो"). G3-5 'स्येण मोहिता:. — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2) T1 G6 यथानिल".

14 ") Ms. 5 अतिप्रमाणवत् (for अमित्र"); cf. 13".
— "b) Ks D2 T2 "हरस्वतिचपलो; Bl. 2.1 Da "हरस्य-निलवलो; B5 "रपवनवलो. K D2.5 महाश्रुति:. — ") V1 C. 1. 1338 B. 1. 28. 20 K. 1. 28. 21

महानिलप्रचलितपादपे वने ॥ १३ ततः खगो वदनममित्रतापनः समाहरत्परिचपलो महावलः ।

निषूदयन्बहुविधमत्स्यभिक्षणो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सूत उवाच।

तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सह भार्यया । दहन्दीप्त इवाङ्गारस्तम्भवाचान्तिरिक्षगः ॥ १ दिजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् । न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्विप रतः सदा ॥ २ म्रवाणमेवं गरुडं ब्राह्मणः समभाषत । निपादी मम भार्येयं निर्गच्छतु मया सह ॥ ३ गरुड उवाच ।

एतामि निषादीं त्वं परिगृह्याशु निष्पत ।

समर्दयन. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 'मत्स्यजीः

विनो. - d) Bs तथा.

Colophon. — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 B1.5 D8 T1 G M आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ1.2 V1 B1.5 G3 add सोपर्ज. K Ñ3 B2-4 Da Dn D1.2.4-7 (om. the sub-parvan name) mention only सोपर्ज. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 sup. lin. sec. m. 22; Ñ1.2 V1 Dn3 28; B1 27; D4m (sec. m.) 26; D5 25; T 21; G M 11 (G2.3 13; G6 M3 12). — Sloka no.: Ñ3 19; Dn 20. — Aggregate sloka no.: Dn2 1313.

25

1 Cf. Suparp. 18. 2. — Ñs M2. 4 om. सूत उ°. K1 S (M2. 4 om.) सूत:; K3. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 4 D (except Da D2. 5) सीतिर°. — °) Ko. 2 कंडं दहति चा(K2 दह- बिचा)रयुगं.

2 Cf. Suparn. 18. 4. — Before 2, Bs Ds ins. गरुड उ°. — ") Ñ3 M1 विनिःसर्प. G2.8 द्विजोत्तमो विनिगंरछत् (G3 "निःसर्पत्. — ") K1 विदारितात्; K2 M1.3 अना(M1 "वा)वृ". — ") K3 पापेपि; G2.6 पुण्येषु (for पापेपु). K3 Ñ3 V1 B1.5 Da D1.2.4.6 G3 M1.4.5 अभिरतः (for अपि रतः). T2 G1-3 तदा. K0.2.4 सर्वपापेटवपि (K0 "व-) स्थितः. — After 2, K4 ins. two lines given in App. I (No. 16); cf. v. 1, 3.

तूर्णं संभावयात्मानमजीर्णं मम तेजसा ॥ ४ सृत उवाच ।
ततः स विप्रो निष्कान्तो निषादीसहितस्तदा । वर्धयित्वा च गरुडिमष्टं देशं जगाम ह ॥ ५ सहभार्ये विनिष्कान्ते तिस्पिन्वप्रे स पिक्षराट् । वितत्य पक्षावाकाशस्त्रपपात मनोजवः ॥ ६ ततोऽपश्यत्स पितरं पृष्टश्चाख्यातवान्पितुः । अहं हि सपैः प्रहितः सोममाहर्तुस्रुद्धतः । मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै ॥ ७

3 Cf. Suparp. 18. 5. — Before 3, B2 D4 ins. स्त उ° (cf. v. l. 2). — G2 (hapl.) om. 3°-5° — а°) G4. 5° वं करणं. — в°) Ñ1.2 V1 B (except B2) D (except D2.3) T1 G6 प्रसमापत. — в°) М1 भारतेत. — After 3° and after 3° d, K4 ins. certain lines given in App. I (No. 16); cf. v. l. 2 also.

4 Gs om. 4 (cf. v. l. 3). K1 Ds. 6 S om. उवाच.

— ab) K2 'हा सुतांस्तत:. Ks नि:सर; Ñ3 निरक्रम. T2
Gs. 4.5 M (except M1) निपादीमपि गृह्य त्वमेनामाशु
विनिष्पत. — ') K2 सभावयन्मां च; K8 'वयामास.

— a) Ko. 4 Ds T2 G2. 4.5 M (except M1) अजीणीं;
K2 न जीणे.

5 Cf. Suparn. 18. 6. — Gs om. 5ab (of. v. l. 3), — Ko, s. s Ñ1.2 V1 B1 D (except Da Ds. s) सौतिर ; K1 S (G2.8 om.) स्त: — a) Ds स द्विजो. Ko.4 D2.5 निरक्तस्य; K2 ड्यकामत्; K8 Ñ3 T2 M1 निरक्रामत्. G (Gs cm.) M (except M1) निश्चकाम ततो (M2.4 दा) विप्र:. — b) M2.4.5 तु (for च). — d) Ds. र स: (for इ).

6 a) Ks Ñs Ds T2 G2 M सभायें तु (Ñ3 च; T2 G2 हि); D2 समापिंतु (sic); G8-6 सभायें भि- (for सहभायें). Da च (for वि-). — b) Ñ1.2 V1 B D1.8.4.7 T1 च; D6 M1 -श (for स).

7 °) Gs Ms.s स्विपतरं. — °) K1 अपि (for च). Ñs Ds.c 'वान्प्रभु:. G (except Gs.c) काइयपं दीसतेजसं. — After 7° b, Ko (om. line 3).s.4 (om. line 3) Ñ VI मात्रा चासि समादिष्टो निषादान्भक्षयेति वै ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
तसाद्भोक्तव्यमपरं भगवन्त्रदिशस्त मे ।
यद्भक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्थामहं प्रभो ॥ ९
कद्यप उवाच ।
आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।

B D (except Ds) T1 ins.:

324* यथान्यायमभेयात्मा तं चोवाच महानृषि: । कचिद्धः कुशछं नित्यं भोजने बहुछं सुत । कचिच्च मानुषे छोके तवाक्षं विद्यते बहु ।

[Cf. Suparp. 19. 2. — Before line 1, Ko.s. 4 Da D2 ins.:

325* समुत्वत्याभिविश्रान्तः पितरं च समेत्य सः । (L. 1) Ko. s. s B Da D2 om. च. — After line 1, Ko Ñ2 B3 In D1. s. 4. 6. 7 ins. कइयप उ°. — (L. 2) B4 (m as in text) Da कच्चिच. — (L. 3) K3 D2 के त(K8m क)त्र ते विद्यते गतिः.]

- After 7ab, G (except Ga.s) ins.:

326* ववन्दे पततां श्रेष्ठो महा ब्रह्मविदां प्रभुम्। पृष्टश्च पित्रा बलवान्वैनतेयः प्रतापवान्। क्र गन्तासीति वेगेन मम त्वं वक्तुमहेसि।

[(L. 1) G1.5 पततां श्रेष्ठ तं श्रेष्टं ब्रह्म व्र वर:.] Ko.s.4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins. after 324*: G2.4.5, after 326*:

327*

गरुड उवाच।

माता में कुशला शक्षत्तथा आता तथा ग्रहम्। न हि में कुशलं तात भोजने बहुले सदा।

[Cf. Suparp. 19. 3. — Ds. 6 Ti G2.4.5 om. उदाच. — (L. 1) Ds. 7 G2.4.5 कुशाली. Ko. 4 G2.4.5 तात (for शश्चत्). — (L. 2) G2.4.5 न च. Ko.3.4 Ñs B Da D2.4 Ti बहुलं.]

- Before 7^{ed}, G1 T2 ins. गरुद:. °) D3 M3 सर्प: M1.5 सर्प:. ^d) K0-8 D2 ओजसा; K4 Ñ V1 B Da Dn D1.8-7 T1 G3.6 उत्तमं (for उद्यत:). /) K1-4 B5 D2.5 M1.8 तत् (for तं).
- 8 °) K2 चासित्; Ñ V1 Dn D1.3.6.7 चात्र. K0.2 समुद्दिष्टो. °) K0.2 °येदिति; K1 B1 T2 G1.6 M °येति च; Ñ1.2 V1 D (except D2.6) T1 G2 °येदिह. D5 om. 8°-9^d. °) K8 हि; B5 तु (for च). Ñ1 तुष्टिर; D4 प्रीतिर.
- 9 Ds om. 9 (cf. v. l. 8). a) Ko.2.4 'सारवं सहयम्; K1 Ñs 'सादवस्यम्; Ñ2 Dn D1.8.6.7 T1 M

श्राता तस्याजुजश्रासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १० स नेच्छिति धनं श्रात्रा सहैकस्यं महाम्रुनिः । विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११ अथानवीच तं श्राता सुप्रतीकं विभावसः । विभागं बहवो मोहात्कर्तिमच्छिन्ति नित्यदा । ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥१२ है रे क्रि. क्र

*साङ्ग्रं त्वम्. — b) G1.2.5 प्र(G1 सं)विधत्स्व; G3 संदि. — d) K1.3 D2 विभो. — After 9, Ñ V1 B5 D (except Da D2.5) T1 ins.:

328* श्रुतिपासाविधातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।
10 Cf. Suparp. 13. 1f. — K1 (with prefixed श्री) D6 T1 M5 क्र्यप:; K3 श्रीक्र्यप उ°; T2 G M1-4 का्यप: (cf. v. l. 1. 26. 5). — After क्र्यप उ° (resp. its v. l.), K3.4 (om. lines 2-4) Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G8.6) ins.:

329* इदं सरो महापुण्यं देवलोकेऽपि विश्वतम् । यत्र कूर्मामजं हस्ती सदा कर्पत्यवाक्षुखः । तयोर्जन्म तु ते कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वेशः । तन्मे तत्त्वं निबोधस्व यत्ममाणौ च तौ मतौ ।

[(L. 1) G1.2.4.5 आसीत् (for इदं). K1 असी देशो सहापुण्य:. K1 B Da च; G1.2.4.5 अति- (for अपि). Ñ3 एपो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महाबल:. — (L. 2) D3 G1.2.4.5 क्र्मों गजं इत्वा. G1.2.4.5 समक(G1.2 °ह)पैत्. — (L. 3) Ñ Dn D1.6.7 T1 तयोर्जन्मांतरे वैरं संप्रवक्ष्यान्यशेषत:. — (L. 4) Ñ2.8 Dn D1.3.4.6.7 T1 °णो च ताबुमी. — After line 4, G (except G3.6) ins.:

330* श्रणु त्वं वत्स भद्रं ते कथां वैराग्यवधिनीम्। पित्रोरर्थविभागे वै समुत्पन्नां पुराण्डज।]

- b) G1 क्रोधनो. c) Ko बाल: (for आता). K D2 G1 श्रीमान; D5 नाम (for चासीत्). d) K Dn3 D2.5 महायशा:.
- 11 a) Ñ V1 B3 Dn D8.5-7 T1 G2.6 M5 आता.

   K4 (hapl.) om. 11b-12a. b) Ko सह्द्यसं; K2
  स्पृहेकस्यं. B4 सहैव तु महामित: (m as in text).

   d) D2 सुप्रतीकाय. K3 Ñ2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7
  T1 हि; G2.4 स: (for अथ). For 11d, Ñ3 subst. 10d.

12 K4 om. 12^a (of. v. l. 11). — ^a) K1 तु; B4 T2 G8-6 M स (for च). G1.2 धर्न (for च तं). — ^b) D2 M1 तीको ^aसुं. — M (except M1) subst. for 12^{cd}: D8.4 (marg.).6 T1 G4.5 ins. after 12^{ab}:

¹ 331* विभागे बहवो दोषा भविष्यन्ति महातपा:। Before 12°4, Bs ins. विभावसुरुवाच. — °) T2 'वो C. 1. 1357 B. 1. 29. 19 K. 1. 29. 20 ततः स्वार्थपरान्म्ढान्पृथग्भृतान्स्वकैर्धनः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानिमत्रा मित्ररूपिणः ॥१३
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥ १४
तसाचैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशङ्किनाम् ॥ १५
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यसात्तसात्सुप्रतीक हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥ १६
शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथान्नवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥ १७

दोषात्. — ^a) K₁ Ñ_{1.2} V₁ B₂m D (except Da D₅) T G₃₋₆ M₁ नित्यत्तः; B₅ वै तदा. — ^c) N (except K₁ Ñ₃) T₁ C₆ °कास्त्व(D₅ °क्ते)न्यो ; T₂ G₁₋₅ M °क्ताश्चान्यो . — ^f) D₀ T₁ विक्रुध्यंते; G_{3.5} नाश्चयंते. D_{0.5} विमो ; M सुमोहिताः.

13 ") Ñ3 'तश्रार्थ'; G3 'तस्त्वर्थ'. — b) S (except G2.3) 'केंजिते:. — c) K1 B2 (m as in text).5 Da D4 T2 G1.4.5 M1 एनान्; G3 असान् (for एतान्). V1 भेदयंखपरे चैनान्.

14 °) Ge विदीणी:. K (except Ks) D2.5 च परे.

- °) Ds T2 G (except G2.8) नरकेषु. B Da अंतरे प्रहरं (B1 °पतं)त्यथ (B5 °त्युत); B3m अंतरेषु प्रहत्य ह.

- °) Ds अभितो (for अतुलो). — After 14, G1.2 ins. 332* (cf. v. l. 15).

15 °) G1 विभागं तं. Ñ1.2 V1 B D (except D2.6) T1 तसाद्विभागं आतृणां; T2 G4.6 M (except M1) तसादेनं विभागं वे. — °) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 साधव: (for पण्डिता:). — D3.4(marg.).0 T2 G4-6 M (except M1) ins. after 15°6; G1.2, after 14:

339* एवमुक्तः सुप्रतीको भागं कीर्तयतेऽनिशम् । एवं निर्वध्यमानस्तु शशापैनं विभावसुः ।

— °) K (except K1) Ñ3 D2 G8 M1 शा(Ñ8 श) छोण व ° (D2 G3 वृ °); G4.5 M2.8.5 शास्त्रिव °. — व) Ñ1.2 V1 D (except D2 D2.5) T1 अन्योन्येन. K0.2-4 D2.5 अभिशंक्तिना; K1 शंसता; G (except G3) M2-5 अवि(G5.6 M5 ° पि)शं °; M1 शंकिता:. Ñ8 तमन्योन्याभि °. — After 15, D2.6 T2 G8 ins.:

333* तेपां मध्ये त्वमप्येक श्वदाकृष महात्मिभः।
16 a) Ki Di Ti G2. 2.6 Mi निहंतुं. Ki Dna G8.6 शक्तर्तं. — Di om. 16°-17a. — a) Mi समवामृहि.

एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावस् ।
गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मृढचेतसौ ॥ १८
रोषदोपानुषङ्गण तिर्यग्योनिगतावपि ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाणवलदर्पितौ ॥ १९
सरस्यसिन्महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ।
तयोरेकतरः श्रीमान्समुपैति महागजः ॥ २०
तस्य बृंहितशब्देन क्र्मोऽप्यन्तर्जलेश्च्यः ।
उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं संक्षोभयन्सरः ॥ २१
तं दृष्टावेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ।
दन्तहस्ताग्रलाङ्कृलपादवेगेन वीर्यवान् ॥ २२

17 Before 17, B3 ins. क्इयप उ°. — K3 D7 (cf. v. l. 16) om. 17. — Before 17^{cd}, B3 ins. सुप्रतीक उ°. — ^a) D3.6 T2 G1-8 त्वं भ°; G4.5 M (oxcopt M1) नु भ°. 18 Before 18, T2 ins. स्त:. — ^a) T G5 शापातीं. — For ins. in V1 D3.6.7, cf. v. l. 25-6. — ^d) K1.2 अर्थार्थ; B3 अन्योन्यं; T2 G6 धनार्थ. B3 "चेतनी; G1 माधने". Cf. v. l. 26.

19 °) B_{1.5} रोषस्य वशमापन्नो; G₁ द्वेपानुपंगेण तदा.
— °) Ñ_{1.2} V₁ B D (except D_{2.5}) T₁ °गताबुओ.
— °) Ko. 1.4 D_{1.8} T₂ G₆ °स्परं. Ko द्वेपकरो; K₃
B₅ D_{2.5} G₁ °गतो; G₃ °वंतो; G₆ दोपर°. — °) T₁
प्रसद्दं वधिमच्छतः.

20 °) B Da Dns D1. 8-7 T1 °रन्यतर: (D6 °म:); Ts G2. 4-6 °रेक: सर:; Gs M °रेष स(Gs व)र:.

21 ") K1 Ñ3 Dai Dn Di.s.ī यस. K (except K1) D2.5 गर्जित". — ") D5 जले स्थित:; S (except T1) जलेचर:. — ") Ñ1 दु:खितोसी; G2.1.5 उत्तिष्टति. Ñ3 "तो हि; T2 M (except M1) "तो वै. — ") M (except M1) सर्व (for कृत्कां). K1 Ñ V1 Dn D3.4-7 वि(Ñ8 स)क्षोभयन; D1 विक्षोभते; T2 M (except M1) क्षोभयने.

22 °) N (except K1 Ñ3) यं. G3 क्मोंपि वेष्टि.
— b) G3 M1 'होव. D1 ततो; G1 गतो (for गजो). D5
G3.6 'जो वही (G3 'हं). — ') K0.2.4 'हांगूह:; D5
'हांगूही. — ') K1 'वीवेंग बेगवान्.

23 K1 (hapl.) om. 23. — °) K4 तसु विश्लोभ्य मा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 विश्लोभयंसतो नाग:; B1.4.6 Da विश्लोभयंतं तं (Da 'यत्ततो) नागं; D5 M तद्वि(M2 sup. lin. 4.5 'दृत्)क्षोभयमाणस्त. — 6) M1 कूमों ब'. — °) D5 'भ्युदिते रागे; T1 G2.4.6 M (except M1) 'भ्युद्रतिहारा. G1.6 स कूमों भ्युद्र(G6 'प्युक्त)तिहारा.

तं विश्वोभयमाणं तु सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यम्युद्यतिशरा युद्धायाम्येति वीर्यवान् ॥ २३
षडुच्छितो योजनानि गजस्तिद्वगुणायतः ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेघो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
तावेतौ युद्धसंमन्तौ परस्परजयेषिणौ ।
उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेष्सितमात्मनः ॥ २५
सूत उचाच ।
स तच्छत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तिरक्षगः ।

24 b) G2.4.5 गजस्तु; G3 विस्तारो (for गजस्तद्).
— G5 om. 24°-25^d. — b) B5°मी द्वियो°. — b) Ko.2 (m as in text).4 D5° नमायत:.

25 Gs om. 25 (cf. v. l. 24). — ") Ñ V1 B D (except D2.5) T1 ताबु भी. K0.2-4 D2.5 'संयु(K3 D2 'स)की; K1 B5 Da युद्ध(B5 सस्व)संपन्नी; D1 'संप्राप्ती. — ") Ñ V1 B D (except D2.5) T1 'वधेषिणी. — ") K2 'भुज्य; D2 भुक्तवायुज्य; G8 'युंद्द्य; M1 'युक्तवा. T2 कमैंतत्; G2 क्मेंभी; G4 क्मेंदं. Ñ8 Da1 उपयंक्तवा स क्मेंदं; G6 'भुक्तवा क्मेंगजी. — ") G1.2 साध्य प्रीतिमा"; G3 स्वादु चेप्ति". Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6 'हितमा". — Ñ1.2 Dn ins. after 25: V1, after 18⁴⁶: D8.6.7, after 18⁶⁶:

334* महाअघनसंकाशं तं अत्तवामृतमानय।
महागिरिसमप्रख्यं घोररूपं च हस्तिनम्।
[(L.1) Ds. ठ.१ 'शं अत्तवा त्वमृ'.]

After 334*, V1 Ds. 6.7 ins. प्रमतिख्वाच(!). — For further ins., of. v. l. 26.

26 Ko.4 Ñ1.2 B1 D (except Da D4.5) सौतिर°; K1 S (Gs with prefixed श्री) स्त: — K2.4 (both om. lines 5-9) Ñ B Da Dn D1.2.4 T1 G (except Gs.6) ins. after स्त उ° (resp. its v. l.): V1 D3.6.7, after प्रमतिरुवाच (cf. v. l. 18, 25):

335* इत्युक्तवा गरुडं सिप्तः माङ्गल्यमकरोक्तदा ।
युध्यतः सह देवैसे युद्धे भवतु मङ्गलम् ।
पूर्णकुम्भो द्विजा गाचो यचान्यत्किषिदुक्तमम् ।
शुभं स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवाण्डज ।
युध्यमानस्य संप्रामे देवैः सार्धं महाबल । [5]
ऋचो यज्ंपि सामानि पवित्राणि हवींपि च ।
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ।
इत्युक्तो गरुडः पित्रा गतसं हृदमन्तिकात् ।
अपश्यक्तिर्मेळजलं नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf. Suparn. 19. 4. — (L. 1) Ñs Dn D1. 8. 6. 7 सोध (for सर्षि:). — (L. 2) Ks. 4 सदा पुष्यंतु; B1-4 सहा (B1 नखेन गजमेकेन क्र्मिमेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
सम्रुत्पपात चाकाशं तत उचैिर्वहंगमः ।
सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ २७
ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
न नो भड्यादिति तदा दिच्याः कनकशाखिनः ॥२८
प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्या मनोरथफलाङ्करान् ।
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचकाम खेचरः ॥ २९
काञ्चनै राजतेश्वैव फलैंबेंडूर्यशाखिनः ।

C. 1. 380 B. 1. 29. 41 K. 1. 29. 43

ह) युश्चंतु; G1.2.4.5 सह पुत्रैस्तु (for युश्चतः सह). Ñ3 Dn2.n3 D1-4.6.7 T1 द्वाभं; G1.2.4.5 युद्धं. — (L. 3) K2.4 B (except B8) Da D2.4 T1 G1 पूर्णकुंभाः; G2.5 °कुंभः G1.2.4.5 °न्यद्भवि चोत्तमं. — (L. 8) V1 D2.4 गत्वा तं; B Da G1.2.4.5 तं गत्था. G1.2.4.5 देशमंति. — (L. 9) G1.2.4.5 °मेलं स्वच्छं.]

- V1 (om. line 2) B2 (marg.).3.4 (marg.) D3.6.7 ins. after 335*:

336* एतसिक्षेव काले तु तावृषी विसलोलुपौ।
गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम्।
[(L. 2) B2-4 °सौ युद्धासकौ ददर्श ह.]

— ") V1 तस्कृत्वापि. Ñ B1.2.5 Dn D1.3.4 Go स्मृत्वा.
— ") T1 Ge M2.8 (sup. lin. as in text).4.5 करेण ग";
G8 पादेन ग".

27 °) K1 पीलस्ता-; K2 सालंबी-; Ñ V1 B D01. n2 T1 सोलंब; Dn8 G3 सालंब; D1 सालंब-; D3.4 T2 G4-6 M6 स लंब; G1.2 M1. s.4 स लंब-. K4 जंबुतीय समासाय.
— d) M1.5 देवतीथी.

28 a) Do ते घूता:; G3 ते बृक्षा:. — °) Ko.s Ñ3 Da Ds G2.4.5 ततो. Ds अक्षेत्; T2 G2-4.6 M अंजेत् (M8 inf. lin. आक्षत्). G3 मनोहरा: शुभा: कांक्षन्. K (except K3) काननशा°; Ds काननवासिन:.

29 °) Ko.2 प्रवलांगा°. T2 G8 तदाह°; M ततो ह'.
— b) B4 D2.4 T2 G M मनोहर° (G3 हरणपछवान्);
Dn D1.7 फलहुमान्; D3.6 मनोहरफलहुमान्; T1 चलां
कुरात्. — c) B1 (m as in text) Da2 G4.5 अपचकाम.

30 a) Gs. o M1 transp. काञ्चनै: and राजतै:. — b) Ds. s. o शास्त्रिन:. — Ds (hapl.) om. from न्द्रमान् up to महा- (32a). — After 30, Ds G1. 1 (om. line 4). s. s ins.:

337* तेपां मध्ये महानासीत्पादपः सुमनोहरः । सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशाखासमन्वितः । खगानामाछयो दिग्यो नाम्ना रोहिणपादपः ।

िआस्तीकपर्व

C. 1.1380 B. 1.29.41 K. 1.29.43

सागराम्बुपरिश्विप्तान्श्राजमानान्महाद्वमान् ॥ ३० तम्रुवाच खगश्रेष्ठं तत्र रोहिणपादपः । अतिप्रदृद्धः सुमहानापतन्तं मनोजवम् ॥ ३१ येषा मम महाशाखा शतयोजनमायता । एतामास्थाय शाखां त्वं खादेमौ गजकच्छपौ ॥ ३२ ततो द्वमं पतगसहस्रसेवितं
महीधरप्रतिमवपुः प्रकम्पयन् ।
खगोत्तमो द्वतमभिपत्य वेगवान्वमञ्ज तामविरलपत्रसंवृताम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सूत उवाच । स्पृष्टमात्रा तु पद्मां सा गरुडेन बलीयसा । अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैनामधारयत् ॥ १

यस्य छायां समाश्रित्य सद्यो भवति निर्वृतः।

31 Ds om. 31 (of. v. l. 30). G2 om. 31ab. — a)
K1 उवाच च ख. — b) T2 ततो रो. Ko रोहणि; K2
रोहिणी; K3 रोहण, K4 D2 रोहिणि; Ñ V1 B (except
Bb) Dn1.n2 Ds.6.7 रोहिण (D6.7 out); G6 रोचन
(cf. v. l. 32). — b) Ñ3 अतिवृद्धं महाकायं.

32 Before 32, K1 Ñ2 Dn3 ins. राहिण उ°; B8 रुरुवाच; Go रोचन: (cf. v. l. 31). — ") Ds om. up to महा- (cf. v. l. 30). Ñ3 देयं; D2.6 T2 G1.2.6 एचा. — ") K1 द्वाखां दे; V1 श्रांतस्वं.

33 Before 33, M (except M1) ins. स्त:. — a) M ततोपत्तप. — b) Da Ds. T2 G (except Gs. 6) हुमं; D2 sup. lin. हृदं. T2 G2.1-6 M2-5 अभिगम्य; Ga M1 हृत्य. — a) Ñ3 प्तत्स (for बभक्ष). B D (except D2.5) T1 संचया; T2 G2.4.5 संयतां.

Colophon. Sub-parvan: Ñ V1 B1.8.5 D8 S (except T2) आस्तीक (v. l. अस्तीक, आस्तिक); to it Ñ V1 B1.2.5 D3 add सोपर्ण. K B2 Da Dn D1.2.4-7 (om. the sub-parvan name) mention only सोपर्ण. — Adhy. name: K (except K1) D2.5 कड्यपवाक्यं; G1 अमृतापहरणं; G3 अक्ष्यलाभः. — Adhy. no. (figures, words or both): K8 sup. lin. sco. m. 23; Ñ1.2 V1 Dns 29; B1 28; B2 D3.4 (marg. sec. m.).5 27; T2 22; G M 12 (G2.8 14; G6 M8 13). — S'loka no.: Ñ8 45; Dn 44. — Agyregate s'loka no.: Dn2 1357.

26

1 K1 D3 S (G1 om.; G2.3 with prefixed श्री) सूत:; K3.4 Ñ V1 B1.4 Da D1.2.6.7 सौतिह. — 4) T G2.4.6 M1 भे तु; G1.3.6 भेज. M2-6 भे ततः पन्नां. K4 B Da

तां भग्नां स महाशाखां स्वयन्समवलोकयन् । अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोग्नुखान् ॥ २ स तद्विनाशसंत्रासादन्जपत्य खगाधिपः ।

D4 T1 transp. पद्मां and सा. — °) K1 महास्मना (for बर्डी °). — d) Ds. 6.7 समा; G1 पद्मां.

2 Cf. Suparp. 13. 4. — ") Ko. 2. 4 Dn अत्तवा; K1 भुंतवा; K2 Ñ V1 B Da D1-4.6.7 अंत्रवा; T1 भुत्रवा. B Da G1. 3 M2. 4.6 सुमहा°. T2 G2. 4.6 अं(G2 भुं)तवा तु तो महा°. K2 D2. 5 महतीं (for स महा-). — ") Ñ1. 2 V1 B D T1 स्थमानो विलो (D2 as in text; D5 स्थयंतमव); Ñ3 समंतादव ; G1 शाखां सम . — ") Ko. 2-4 D2 अधाव-; T2 स तत्र; G1. 2. 4.6 अत्राव-; G3 ततः प्र-; M1 ततोत्र. — ") Ko. 8 Ñ8 B Da2 D1 वालि (cf. 35 below and 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). G M तपोधनान् (G2.6 अवाङ्मालान्). — K3 Ñ V1 B Da Dn D1-4.6.7 T1 ins. after 2: Ko. 1.2 (marg.). 4 D5, after 3:

338* ऋषयो द्वात्र सम्बन्ते न हन्यामिति तानृषीन्।

[Ds repeats this line after 2, with बालखिल्या हाधोगता: as the second half. Ko-2.4 Ds तानहं. Ks Ñ1.2 V1 B Da D2.4 T1 'ते वाल(K3 B Da 'लि)-खिल्यासपोधना:.]

- Ko. 1.2 (marg.). 4 N2 Dn D1.8-7 ins. after 338*:

339* तपोरताहाँम्बमानान्त्रक्षपीनभिवीक्ष्य सः।

[Ko-2.4 Ds 'नान्वाल खिस्यानधो मुलान्.]

After 2, G (except Gs. e) M ins.:

340* वैखानसांश्र शाखायां रूम्बमानानधोमुखान् । [Cf. Suparp. 13. 4. — M 'मानानवाकुखान्.] Ks (om. line 2) Ñ1 B Da D2 (om. line 2) T1 ins. after 338*: Ko-2.4 Ñ2 Dn D1.8-7, after 339*: G (except G8.6), after 340*:

341* हन्यादेतान्संपतन्ती शाखेत्यथ विचिन्त्य सः। नखेरेडतरं वीरः संगृह्य गजकच्छपी।

[(L. 1) Ks B Da Ds Gs. 4. 5 'तान्पतंत्रीयं. G1. 2. 4. 5

शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेश्वया ।
शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ३
एवं सोऽभ्यपतदेशान्बहून्सगजकच्छपः ।
दयार्थं वालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत्त ॥ ४
स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमच्ययम् ।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ५
ददर्श तं पिता चापि दिच्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यवलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
शैलशङ्कप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
अचिन्त्यमनभिन्नेयं सर्वभृतभयंकरम् ॥ ७

विचिंतयन्. — (L. 2) B D_{4} D_{1} T_{1} विदारयन् (for $\epsilon \sigma^{\circ}$). $G_{1.2.4.5}$ हानैर्विदारयामास सं $^{\circ}$. $K_{0-2.4}$ D_{5} $^{\circ}$ र: स जग्राह महाबलः.]

- After 2, T2 Gs ins.:

342* तपस्यतो भयाविष्टो वैनतेयो महाबलः।

3 a) (is सिंप: (for स तत्). — b) Ks. 4 Ñ1. 2 V1 B D T1 अभि(Ks Da1 D2 धि-; K4 वि)पस (D4 धा); Ñs उपपस; T2 G6 उत्पस (G6 धा) च; G1. 2.4 M अनुत्पस (M5 अनपस); G3 अनुत्स्रुज्य. K1 स्तोश्वर:; G6 महास्ता:. — b) Ko. 1.8 D2. 5 G3 M1 जगृहे. — d) Ñ3 तेषां चेवा . D5 G1. 2 वानुकंपया. — After 3 A, K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except Gs. 6) ins.:

343* अतिदेवं तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्पयः। विस्मयोत्कम्पहृदया नाम चकुर्महास्त्रो। गुरुं भारं समासाद्योड्डीन एव विहंगमः। गरुडस्तु स्वाश्रेष्टससात्पन्नगभोजनः।

[(I., 1) G1.2.4.5 transp. तस्य and कर्म. — (L. 2) Ñ8 G1.2.4.5 'थोत्फुलुह'. B1 गरुमत:; G1.2.4.5 महास्मन:.] — ") G8 "नैरवतरत्. K1 पन्नी (for पन्नी). B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 ततः शनै: परि(B2.3.5 Dn D1.3.6.7 'थे) पतत्. — 1) K8 D2 पर्वतामान्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.6.7 T1 पन्नी: शैलान्; Ñ8 पर्वताझ. K8 D2 विनाशयन्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.6.7 T1 प्र(B Da D1 T1 वि)कंपयन्; Ñ8 विचालयन्. T2 G M प्रवि(T2 G1.5 विप्र-; G6 परि)चालयन्. D5 पर्वतमितमा नु या. — After 3, K0-2.4 D5 ins. 338* (of. v. 1. 2).

4 °) T2 G2. 5. 6 भयात् ; G4 भयाते (for द्या°).

5 °) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 'मंजसा; B2.5 'मोजसा; G2.5 'प्यंतं.—') Here and below S (generally) काश्यप-; of. v. l. 1. 25. 10. K1.4 transp. कश्यपं and पितरं (in d).— d) G1 संशितवतं; G2.8 समुपस्थितं.

मायाविर्धिष्ठं साक्षादिमिद्धमिवोद्यतम् ।
अप्रधूष्यमजेयं च देवदानवराक्षसेः ॥ ८
भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलिवशोपणम् ।
लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ९
तमागतमिभेप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमत्रवीत् ॥ १०
पुत्र मा साहसं कार्पीम् सद्यो लप्ससे व्यथाम् ।
मा त्वा दहेयुः संकुद्धा वालिखल्या मरीचिपाः ॥ ११
प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
वालिखल्यांस्तपःसिद्धानिदग्रदिश्य कारणम् ॥ १२ हिर्मे क्षित्री

7 K1.2 G2 (hapl.) om. 7°-8°. — °) Ñ V1 B D (except D2.5) ° भिन्नेयं. — d)=1. 19. 8d.

8 K1.2 G2 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 S (G2 om.) महावीर्य. D (except Da D2.5) T1 रीद्रं (see below). — b) B Da विद्धं. Dn D1.3.4.6.7 T1 साक्षादिसं (see above). — a) M (except M1) भियं. — d) M2.4 दैसदा.

9 ") Bi कंपनं नगश्टं. — b) Ñ Vi B D (except D2.5) Ti समुद्रजलशोप(B 'पि)णं. — ') B Da लोकसंमोहनं; Ti 'संजनयन्; Ti क्रोधनं लोलनं; G1.1.5 त्रासनं लोलनं; G2 'संक्षोभकं; G3.6 M 'संलोलनं (G8 M1 'कं). — ') K4 'विकसं.

10 क्रि Here sets in the fragm. Sarada MS. (S1), beginning: कर्यप: । विदित्वा चास्य सङ्कल्पिमं etc. (fol. 24a); the upper half of this fol. is missing.

11 Before 11, Ko. 2-4 Ñ V1 B Da Dn D1-6 ins. कइयप उ°; K1 (with prefixed श्री) D7 कइयप:; S (except Gs) काइयप:. — b) S (M1 sup. lin.) त्वं (for मा). — °) S1 K1.2 T2 G4-6 M2-5 मा त्वा (as in text); Ñ3 G1-8 M1 न त्वा; the rest मा त्वां. K4 शपेयु:. — d) S1 sup. lin. तपोधना: (for मरी).

12 Before 12, Śi Ki S ins. सूत:; Ko.3.1 Ñ1.2 Vi Bi Dn D2.3.6.7 सौतिरु ; K2 Ñ3 B2-5 Da D4.5 सूत उ . — a) Ko.2.3 D5 तत:; D2 T2 G1.4.5 च तान्; G2.3 तदा. Ñ1.2 Vi B Da Dn D1.3.4.6.7 Ti तत: प्रसादयामास. — b) Ki पुत्रकास्यया. — od) K3 G2.8 तत: सिद्धा . Ñ2 Vi D (except Da D2.5) Ti वालखिल्यान्महाभागां-स्तपसा हतकल्मपान्.

13 Before 13, Si Ki Ds.e Ti ins. कह्यप:; Ko. 2-4 Ñ Vi B Da Dn Di. 2.4.5. र कह्यप उ°; T2 G Mi. 8. ड कह्ह्यप:.

2. 1. 1400 3. 1. 30 . 17 6 1. 80 . 17 प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्पति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
एवम्रक्ता भगवता म्रुनयस्ते समभ्ययुः ।
म्रुक्ता शाखां गिरिं पुण्यं हिमवन्तं तपोऽर्थिनः ॥१४
ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतात्मजः ।
शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्यप्रच्छत कत्रयपम् ॥ १५
भगवन्क विम्रुश्चामि तरुशाखामिमामहम् ।
वर्जितं ब्राह्मणैर्देशमाख्यातु भगवान्मम् ॥ १६
ततो निष्पुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकन्दरम् ।
अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ स कत्रयपः ॥ १७
तं पर्वतमहाकुक्षिमावित्रय मनसा खगः ।

जवेनाम्यपतत्ताक्ष्यः सञ्चाखागजकच्छपः ॥ १८ न तां वधः परिणहेच्छतचर्मा महानणुः । शाखिनो महतीं शाखां यां प्रगृद्ध ययौ खगः ॥ १९ ततः स शतसाहस्रं योजनान्तरमागतः । कालेन नातिमहता गरुडः पततां वरः ॥ २० स तं गत्वा क्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितः । अग्रुश्चन्महतीं शाखां सखनां तत्र खेचरः ॥ २१ पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट्ट् । ग्रुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२ शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त गिरेस्तस्य समन्ततः । मणिकाश्चनचित्राणि शोभयन्ति महागिरिम् ॥ २३

14 Before 14, Ko. 3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1-8.7 ins. सीतिर'; K1 S (except G2.8 M1) स्त:; K2 B2.8.5 Da D1.5 स्त उ'. — ") Ś1 K1 "मुक्त. — ") Ś1 K1 B5 D5 समुख्यु:. — ") Ś1 K B6 D2.5 स्वक्त्वा. D5 गिरिश्रेष्टं. — ") B1 D5 T G1.4.5 M2-5 तपोधना:; B6 तपस्विन:; G2.8.6 M1 प्रपेदिरे.

15 °) \$1 Ks. 4 Da D2 G2.8 °दु प्रया°; K1 B1 D4 T1 °पूपया°. — °) K2-4 Ñ1.2 V1 B D T1 G5 'तासुत:. — °) G2.3 'निश्चित्त'.

16 Before 16, Śi D2 S (except Ti M1) ins. गरुड:; B3 गरुड उ°. — ") D5. 6 T2 G4. 5 क च; G1 कुन्न; G2. 8. 6 क च; M5 कापि (for क वि.). — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 तरो: शा°. D5 भिमां हरन्. — c) Śi K Dn D1-3.6.7 T1 मानुपेर; D5 मनुजेर.

17 Before 17, S (except T1 G2.3) ins. सूत:

— a) T2 G (except G1.4) देशं (for शैलं). — b) Ś1
K1 Dns D6 कंशरं; M2.4 किमपं (sic). — b)=1. 15.
8a. — d) Ko.2 D2.8.6 तमा; Bs तशा; D7 तदा;
G1 तथा. K1 B3 Da2 D6 च (for स). Ś1 स पूरुप: (m as in text).

18 a) K4 Ñ V1 B D (except D2) T G1.2.4 पर्वतं.

- b) K4 उद्यस्य; Ñ1.2 V1 Dn D5 S (except T1)
उद्दिश्य. K3 B1.2.4m.5 Da D2 सहसा; Ñ1.2 V1 B8.4
Dn D1.3.4.6.7 T1 स महा-; T2 तरसा. — c) M1 नखेन.
D3 M5 'नाभिप'. — d) K Ñ3 Dn1 सज्ञाखग'; G8 सज्ञाखों ग°.

19 Cf. Suparn. 15. 4^{ab} (नैनां वध्न: परिहरस्छतत्वर्मानु-स्छिद: 1). — G1 transp. 19 and 20. — ^a) T2 G2.8.6 सत्तां. Ś1 (by corr.) K1 Ñ1.2 V1 B1m.8m.4.5 Dn D1.2.4 T1 agf; K2 G2.3 ag; K3 ag; (m as in text); B1-8.4m Da (erroneously) Arjp 71 (Arj. comm. मधः); Ds. वधा; Ds वजी; Ds M1 वाधः; T2 तान्तः; G4-8 M2-4 वार्भ:; Ms वन्धि:; Cd as in text. K4 परिवहेत; Ds.7 'णह"; T2 M 'रि(M1.5 'री)णाहे"; G2.8 'रीणाह:. G1 स च तान्तौ परिवहनू. - b) Ko.2.8 Ña Da Cd शतवर्मा; K1 'धर्मा; K4 'वरमी; D1 कृतवर्मा; T1 श्रभकर्मा; Ms शतपर्वा. Ñ1.2 V1 महातनुं; Ñ8 D3.7 हनु:; B (Bim.am.sm as in text) Da Dn Di,a °तन्तः; Ds 'नगः; T_1 महा अणुः; T_2 अणुच्छदः; G_2 'सनः; G_3 'सरः; Gi.s ह्यणुस्छिद: (of. Suparp. 15. 4). Arjp महातनु: (same as Da!) and महाजुज (sic); the true Arj. reading appears to be as in text. Cd as in text. G1 छदवमीरुणच्छद:. — °) K2 Da1 Dn1 D1-8.7 G5 महती. 🖄 Kı शाखिनश्चापि तां शाखां. — 🗘 Kı Gı परिगृह्य; Ñs G2-6 M प्रगृह्य प्र- (for यां प्र°). S1 K1 transp. ययी and खा:.

20 G1 transp. 19 and 20. — 4) Ko.2.8 Ñ V1 B D (except D5) T1 स तत:; G1 M1 स तदा; G2.3 स तु तं (for तत: स). G6 तत: शतसहस्रं स. — 6) G2 नांत-सुपागत:. M2-5 योजनानां तदा (M5 शतं) गतः (M5 तं). — 4) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 एतगेश्वर:.

21 a) T₂ G_{1.4-6} स गरबा तस्त्रणे°. — In Ś₁, 21⁶-35^d is lost on the missing upper half of a fol. (24b). — °) G₁ M (except M₁) प्रामुंख°. — d) Ñ_{1.2} V₁ B D (except D_{2.4.5}) T₁ G₃ M₁ सस्त्रमं; B₁m पुनस्तत्.

23 Si missing. — ^{b}) T_{2} Gi. 5 पर्वतस्य (for गिरे°). Ki हि भारत:; $\tilde{N}_{8}$ महारमन: (for सम°). — ^{d}) B_{1} m. 2-5 शास्त्रया तत्र भारत; D_{a} शास्त्रयासस्य भारत:.

शाखिनो बह्वश्वापि शाखयाभिहतास्तया ।
काश्वनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
व्यराजव्शाखिनस्तत्र स्यांशुप्रतिरक्षिताः ॥ २५
ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
मक्षयामास गरुडस्ताबुमौ गजकच्छपौ ॥ २६
ततः पर्वतक्रटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानाग्रुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
इन्द्रस्य वजं दियतं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सभूमा चापतत्साचिदिंचोल्का नभसश्युता ॥ २८
तथा वस्नां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।

24 \$1 missing. — b) B (except B1) G1 'या निहतास. Ko.2.4 B4 Da1 D3-6 G5.6 तथा; M1 तदा.

25 \$1 missing. — ") T2 G1.4.5 M "रजसा; G2.8.6 "सहशेर (for "विकचा). K2 Ñ V1 B D (except D5) T1 भूमी. G2 M1 transp. भूय: and युक्ता: (in b). B4 ते तथा निहता भूयो (m as in text). — b) K1.8.4 Ñ V1 B D T1 G4.5 युता:. — b) K0 विराजन; K3 D2.5 विरेजु:; G1.8 M ह्यरोंचन्; G2 रोचयन्. — d) K0.2.8 D2.5 "परि'; K4 "पनि'; G4.5 "परिरक्षिता:.

26 Si missing. — *) Ks D2 ख़ासत्तमः; D5 G4.5 स ख़ोश्वरः; G2.3 M ख़बरो°. — After 26, Ks.4 Ñ1.2 Vi B D (except D5) Ti ins.:

344* ताबुभी भक्षयित्वा तु स ताक्ष्यैः कूर्मकुक्षरी।
27 र्डा missing. — b) K1 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G महाजवः (G1 विहंगमः); M1 महागजः. — d)
K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 भयशंसिनः; Ñ3 B8m वृहिनः.

28 Ś1 missing. — ") K2.4 transp. वज्रं and दियतं. M (except M1) उवलितं. G4.5 वज्रो दियत:. — Da1 om. 288-29°. — 6) K8 यथानलं; Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.8.4.6.7 T1 भयात्तत:; Ñ8 G1 M8 द्यथिश्व ; T2 भया ; G2.8 महामिना; M2.4 द्यथिद्वं. G4-6 M1 जउवाल द्यथपित्रव; M5 प्रजजवालाव्यथिन्त्वं. — 64) Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.8-7 T1 न्यपत ; M1 चाभव . K0.1 G2 M1 चार्थि:. K0.4 D2.8 महोस्का; D7 हहा ; T2 G8 दीसो ; G5 हवो ; M2-5 उस्का च. G2 च नभक्ष्युता; G4 M1 नभसा द्युता. G1 सभूमा: सार्विष: सोस्का न्यपतंत सहस्वशः.

सं सं प्रहरणं तेपां परस्परग्रुपाद्रवत् ॥ २९
अभूतपूर्व संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाताः सनिर्धाताः पेतुरुक्काः समन्ततः ॥ ३०
निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षद्रस्वतदा ॥ ३१
मम्सुर्माल्यानि देवानां शेग्रुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ।
रजांसि ग्रुकुटान्येपाग्रुत्थितानि व्यध्मयन् ॥ ३२
ततस्त्राससग्रुद्विगः सह देवैः शतकतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यित्रत्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
किमर्थं भगवन्धोरा महोत्पाताः सग्रुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४ क्षि. १ विद्रा १ व

30 Śi missing. — a) Gi वचनं; G2.3 संरंभं (G3 °भ:). — b) K2.4 D5 आदी; T2 G1.4-c M तथा. K2-4 D2 हि; D5 ह (for च). K0 Ñ3 T2 G4-c M °सुरेटविए; K1 °सुरेरिए. G2.8 आ(G3 अ)सुरेषु (G8 °ध्य-) सुरेटविए. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G2-5 सहस्रवाः (for सम°); cf. v. l. l. l. 7. 11, 15; 19. 15 etc.

31 Si missing. — ") Ks Ñs ह्व; Ñi 2 Vi B D (except D2.5) Ti G2.3.6 M एव (for अपि). — ") Ti G4.5 M2.4.5 प्रागर्जत; Mi.s गर्जति. — ") Ks Ti G2.3 M सोभ्य (Mi स डय"). K (except Ki) Ñi.2 Vi B D "पंत शोणितं.

32 Śi missing. — ⁵) Ki Ñi. 2 Vi D (except Da D2.5) T ने गुस्ते°. Ki Ñi B Da Di. 6 G6 M (except Mi) g (for हि). — °) G2.8 तथेव मे°. G1 संदाक्ष; G2.8 घोराक्ष. — ⁴) Ki Ñi. 2 Vi B Dn Di. 5.0.7 Ti M वहुपु: M2-5 मुद्ध: — °) Ki मुकुटा:; Ki D2 मुकुटेपु; Ki Ñi G2 मुकुटा; T2 G1.4.5 M3-6 मुकुटानि; G3 मुकुटा; G6 मुकुटा; M1 मुकुटान्. K1 तेपां; K4 Ñi G2.8.6 चेपां. — ¹) Ñi D3.7 ट्युरिथ°. Ko.4 S (except Ti G6) प्र(Ko.4 वि-; Ti अव)धर्ष°.

33 Si missing. — ") G1-8 तत्र (for ततः). G2 संभृत्रमु"; Gs त्रासनमु". — ") G4.5 सर्वदेवैः. — ") D2.5 प्रत्याच ; G1 उवाच च; G8 इत्युक्तवा च.

34 Si missing. Before 34, Ka.s N Vi B D

²⁹ Śi missing. Dai om. 29° (of. v. l. 28).
— °) G2.8.6 M1 तत: (for तथा). — °) D5 M1 चापि.
— °) D8.6.7 स्वस्त-

C. 1. 1423 B. 1. 30, 40 K. 1. 30, 40

बृहस्पतिरुवाच ।

तवापराधाद्देवेन्द्र प्रमादाच शतऋतो ।
तपसा वालखिल्यानां भृतम्रत्पन्नमञ्जतम् ॥ ३५
कञ्चपस्य मुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेचरः ।
हर्तुं सोममनुप्राप्तो बलवान्कामरूपवान् ॥ ३६
समर्थो बलिनां श्रेष्ठो हर्तुं सोमं विहंगमः ।
सर्व संभावयाम्यसिन्नसाध्यमपि साधयेत् ॥ ३७

सूत उवाच।

श्चरवैतद्वचनं शकः प्रोवाचामृतरक्षिणः।
महावीर्यवलः पक्षी हर्तुं सोमिमहोद्यतः॥ ३८
युष्मान्संबोधयाम्येष यथा स न हरेद्वलात्।
अतुलं हि वलं तस्य बृहस्पतिरुवाच मे॥ ३९

(except D₁) ins. इंद्र उवाच; T₁ इंद्र:; M₂₋₅ शक:.
— ") D₅ 'थें मभवन्; G₄ 'थें बहवो. — ⁵) K₂₋₄ D_{2.5}
सुदारुणा: (for समु'). K_{0.1} उत्पाता: समुपस्थिता:; Ñ_{1.2}
V₁ B Da Dn D_{1.8.4.6.7} T₁ चत्पाता: सहसो'. — ^c) D₅
G_{2.8} M (except M₅) हि (for च). Ko transp. च and शबुं. G₁ न हि प्रयामि शबुं मे.

35 Śi missing. — Ki De S om. उवाच. — ") Gi-8.6 M 'हेवेशा. — ") Ko.2.8 B Da वालि" (of. v. l. 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). — ") Ds भयं (for भूतं). M2.4 उन्द्रतं; Ms उल्बर्ण (for उत्पन्धं). Ñi.2 Vi B D (except D2.5) महर्पोणां महारमनां; T2 भयमञ्जतमृत्तमं.

36 Si resumes with 36°. — b) K2-4 D2.5 ° या: खोश्वर:. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 ° मिश्राप्तो. — d) G2 गरुत्माञ्चाम°. K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.5.6.7 T1 ° स्वप्रत्.

37 ") G2.8 M1 'शें बछवान्. — ") G1 सोममिहागत:.

38 V1 om. सूत उ°. Si K1 T G (G2.3 with prefixed श्री) स्त:; K0.3 Ñ B1 D (except Da D4.5) सोतिह°. — °) B Da D4 मृहस्पते: (for एतद्व°).

39 °) K2-4 D2.5 संभावया . — After 39°, G (except Gs.6) ins.:

345* गृहीत्वा वरुणायुधान् । परिवार्यामृतं सर्वे यूयं मद्गचनादिह । रक्षध्वं विव्रधा वीराः

— b) Ñ1.2 V1 Dn T1 Ge M1 transp. स and न. K2 सोमं (for स न). — ') M1 अछं हि वे ब'. — ') Dn T G1.4.2 M (except M1) ह (for मे).

40 Before 40, Bs ins. सातिर ; Ge सत:. - *) Ds

तच्छत्वा विबुधा वाक्यं विसिता यत्नमास्यिताः ।
परिवार्यामृतं तस्थुर्वजी चेन्द्रः शतक्रतुः ॥ ४०
धारयन्तो महार्हाणि कवचानि मनस्विनः ।
काश्रनानि विचित्राणि वेंड्र्यविकृतानि च ॥ ४१
विविधानि च शक्षाणि घोररूपाण्यनेकशः ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि समुद्यम्य सहस्रशः ॥ ४२
सविस्फुलिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वशः ।
चक्राणि परिघांश्रेव त्रिश्लानि परश्रधान् ॥ ४३
शक्तीश्र विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्र निर्मलान् ।
स्रदेहरूपाण्यादाय गदाश्रोग्रप्रदर्शनाः ॥ ४४
तैः शक्त्रेर्मानुमद्भिस्ते दिव्याभरणभूषिताः ।
भानुमन्तः सुरगणास्तस्थुर्विगतकलमपाः ॥ ४५

भयमा. — After 40°, Ds ins. सर्वे धुभितमानसः, transp. 40^d and 41°, and om. 41° (cf. v. l. 41). — d) Ds सैव (for चेन्द्ः). K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) T1 प्रतापवान् (for शत°).

41 For Ds of. v. l. 40. — ") Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 विचित्राणि; Ds सहास्ता". — ") Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.8.6.7 कांचनानि; B2 D4 साधना". B Da D4 तरस्विन: — ") Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 कवचानि सहाहाँणि. — After 41, Ñ V1 B D (except D2) T1 ins.:

346* चर्माण्यपि च गान्नेषु भानुमन्ति दढानि च । [B Dai Dirati. Ds साधनानि च गाः.]

42 ab) T2 G1.4.5 M शस्त्राणि घोररूपाणि नानारू (M1 subst. 41d for 42b). — D5 om. 42dd. — b) T2 G1.4.5 M तीक्ष्णत (G4 M3 ध)रात्राणि (M1 शितानि तीक्ष्णघाराणि). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D25.) T1 सुरोत्तमा: (for सह°).

43 b) M (except M1) °नि सहस्रशः. — After 43ab, Ñs (partly illeg.) Bs Da ins.:

347* भूषितानि च अन्यानि ज्वलितान्यपराणि च । शिततीक्षणाप्रधाराणि वज्रछेदीनि सर्वशः।

— d) K (except K1) Da D1 परस्व.

44 °) Ñ3 G (except G1) M2.4.5 विमलासी°; T3 M1 विपुला°. — °) D5 गहाश्चेवोग्रद°.

45 °) T2 G4.5 शक्केश्च; G8 तेरकीर; M2 तेशकेर.

46 ab) Gs अनुपं बखवीर्थासे तेजसी एतमानस: (s'loka rhythm!). — °) Ñs Ds Ts Ge ins. ते after सुरा:.
— In Śi, the rest of this adhy. (along with some portion of the foll. adhy.) is lost on the missing

अनुपमबलवीर्यतेजसो भृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य। असुरपुरविदारणाः सुरा

ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति समरवरं सुरास्थितं परिघसहस्रशतैः समाक्रुलम् । विगलितमिव चाम्बरान्तरे तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

शीनक उवाच। कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च स्रुतज । तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १ कश्यपस्य द्विजातेश्व कथं वे पक्षिराट् सुतः । अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्राभवत्कथम् ॥ २ कथं च कामचारी स कामवीर्यश्र खेचरः। एतदिच्छाम्यहं श्रोतं प्रराणे यदि पट्यते ॥ ३ स्रत उवाच। विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

शृश्र मे बदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४ यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः । साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५ तत्रेष्मानयने शको नियुक्तः कश्यपेन ह । म्रनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६ शकस्तु वीर्यसद्दशमिष्मभारं गिरिप्रभम् । सम्रद्यम्यानयामास नातिकृच्छादिव प्रभः ॥ ७ अथापक्यद्यीन्हस्तानक्कृष्टोदरपर्वणः । पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ८

upper half of a fol. (25a). — d) Ko ins. gq after उवलन. $\mathbf{D}$ 3 ज्वलदनलवपु:; $\mathbf{D}$ 6.7 ज्वलदनलसमि $^{\circ}$. After 'शिन:, D1. 3. 6. 7 T1 ins. च सर्वे; T2 G6 च.

47 °) T G2.3 'मरमुखं; G4-6 'मरवरै:. K2.3 D2.5 सुरा: स्थिता:; K4 °श्रितं; Ñ1.2 V1 Da D1 T1 सुरा: स्थितास्ते; Ñ3 G1 M1.3 समास्थि°; G4.5 सुरै: स्थितै:; G0 सुरैर्वृतं तत्. — °) K1 M1 समावृतं. — °) K D2 G4.5 विलुलि ; Go विलिखि . Ks Gı चांबरे (Gı 'रं); Ñı. 2 Vı Dn D1.5-7 G4-6 M1.3 °र्ततरं. — त) M2.4.5 पवनम°. Ñi. 2 Vi Dn Di. 4 'विकाशितं; Ds. 6.7 Ti 'विकासि'; Ts G1 M2.4.5 'भिराचि'; G5 'विराचि'; G6 'विभावि'.

Colophon. Ši illegible. — Sub-parran: N Vi B1. 8. 5 8 आसीक ; to it Ñ V1 B1. 8. 5 G2. 3 add सीएर्ण and G1 सोमहरण. K B2.4 D (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: K (except K1) Ds. 5 उत्पातदर्शनं; G1.3 देवसञ्चाह:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks sup. lin. sec. m. 24; N1.2 V1 Dn3 30; B1 29; B2 D3.4 (marg. sec. m.). 6 28; T2 23; G M 13 (G2.8 15; G6 M3 14). — S'loka no.: Ñe Da 52.

27

1 In \$1, 1-13^a is lost on the missing upper half

of a fol. (25a). - K1 S (Gs with prefixed sft) शीनक:; Ds सत उ°. — ab) Ko.s Ds om. क:. Ki Ns S (except T1) transp. squig: and satis: - ") Ko. 2.3 B Da बालि° (cf. v. l. 6, 16, 21 etc.).

3 Si missing. — ") Ko. 2. 8 D2 T2 G4. 5 41 (for च). Ns S (except T1) कामरूपी; Di कारी.

4 S1 missing. — Ko. 3.4 N1.2 V1 B1 Dn D2.6.7 सौतिरु ; K1 S (G2.8 with prefixed श्री) सुत:; D3 सौति:. — ab) Ga पुराणानां यो मां. Da 'पृच्छसे.

5 Si missing. — d) Ds श्र सुदुर्बला:.

6 Si missing. - b) Ko. 1 Bi Ti Ge fe; T2 G4.5 M (except M1) 3 (for g). - ") Ko, 2 N3 B Da वालि° (cf. v. l. l, 16, 21 etc.). K1 °ल्याद्या.

7 Ši missing. — a) T2 =; G (except G2.3) M (except M1) स्त- (for д). — ") В Da Di. в समु-रिक्षप्या. — ") Cs दिति प्रभो. Ge प्रभो.

8 Cf. Suparn. 2. 3. — Si missing. — a) Ds अथो द्या ऋ. De S (except T2 M1.3) सर्वान् (for इस्तान्). — °) Ki Ni.2 Vi B (except Bi) D (except Da. 5.6) Ti 'बर्झण:; To G M हुस्ता(To Mo सर्वा-; Mi दिब्या)नंगुष्टमात्रकानू. — °) Ko-8 Ñ1.2 V1 B2 D2.5.7 M1 वितिकां; K1 Ns Da Dn D1.1.6 T Ge Ms वृत्तिकां; Ds G2-s 'बूंतकां. - d) K1 G transp. सहितान and

C. 1.1444 B. 1.81.9 K. 1.31.9 प्रलीनान्स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्षित्रयमानान्मन्दबलान्गोष्पदे संप्रुतोदके ॥ ९
तांश्र सर्वान्स्रयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ।
अवहस्यात्यगाच्छीघ्रं लङ्क्षयित्वावमन्य च ॥ १०
तेऽथ रोपसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत्कर्म तदा शक्रभयंकरम् ॥ ११
जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्ञातवेदसम् ।
मञ्जेरुचावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु ॥ १२
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥ १३
इन्द्राच्छतगुणः शौर्ये वीर्ये चैव मनोजवः ।
तपसो नः फलेनाद्य दारुणः संभवत्विति ॥ १४

तहुद्धा भृशसंत्तसो देवराजः शतऋतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥ १५
तच्छुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापितः ।
वालिखल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ १६
एवमस्त्वित तं चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान्कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व प्रजापितः ॥ १७
अयमिन्द्रसिभ्रवने नियोगाद्वक्षणः कृतः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यलवन्तस्तपोधनाः ॥ १८
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां च न मिथ्यायं संकल्पो मे चिकीर्षितः ॥१९
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः कियतां चैव देवराजस्य याचतः ॥ २०

वहत:. Ñi. : Vi Dn Di Ti Mi वहत: सं(Mi स)हतान्प'; Ñs वृद्धितां बहव: प'; Ds सहत: व'; Ds. वहवो वह'.

9 Cf. Suparp. 2. 3. — Śi missing. — ") Ko स्त्रेषु गात्रेषु; Ds. 5.0 स्त्रेषु चांगे". — ") K2-4 Ds तपोरतान्; Ñs "न्वितान्. — ") C2.8 मंदप(C3 "पा)दान्.

10 Cf. Suparp. 2. 4. — Śi missing. — ") Ñs स; G1.4.5 M (except M1) तु; Go सा (for च). Ko.2.3 D2 मदाविष्टो. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-7 T G2.8 तान्सर्वान् (D5 न्हपूर) विसा. — ") K1.2 Ñ V1 B1.8.4 Dn D1.2.4.7 अवहस्याभ्या"; K8 हास्यात्या"; B2.5 Da स्थाभ्या"; D3 अपाहस्याभ्य"; D5 corrupt; D6 G8.5 अपहास्याभ्य"; T1 हास्याभ्य"; T2 G1.2.4.6 M (except M1) अपहास्या". — ") T2 G1.8.5 M अद(M3.5 "प)मस्य.

11 Śi missing. — °) Ko Gi.s Ms तु; Ki Ds च; Di -पि; Ds स (for Su). Gi.s 'पवशादेनं. — b) Gs Mi अशं संजात'.

12 Śi missing. — ") Ki Ñs सु(Ñs स्व)तपसा; D2. र स'; Ds स्वपयसा. — ") B1-3.4 m. 5 m वसुरेतसं; T2 "वेदसि; G1 "वेघसि. — ") K (except Ki) M1 विप्र.

13 \$1 resumes with 13^b (of. v. l. 1). — b) \$1 K Ns D2.5 M1 'भयंकर: (of. 11^d). — c) Ns T2 G4-6 M सर्वभूतानां. — d) K2 भवत्वित (of. 14^d).

14 Cf. Suparn. 2. 5. — ") G2 स्थैयें; G6 वीयें. G1 इंद्राश्च ते गुण: सर्वे. — ") G6 शीयें. K (except K1) B Da D2.4.5 चापि (for चैच). S1 K D2.5 महाबल: (for मनो"). — ") S1 K1 G8 M अस्य; Ñ3 स्यात् (for अच). — ") K0 Da D5 M5 स (for सं-). K3 संभवेदिति (of. 13d); G8 "भविष्यति; G5 समप्यताम्.

15 °) K (except K1) D2.5.6 T2 G M1.5 तच्छ्रता (cf. 16°). — b) Ś1 K1 पुरंदर: (for शत°). — d) Ko. 2.8 D1.2.4 शंसित°; Ñ8 तपसंश्रितं (cf. v. l. 1. 1. 2, 53; 11, 3 etc.).

16 T1 (hapl.) om. 16°-17^a. — °) Ko. 2.8 B (except B1) Da ~~वाहि~~° (of. v. l. 1, 6, 21 etc.) — After 16, D3 G (except Gs. c) ins.:

348* काइयप: ।

केन कामेन चारव्धं भविद्वहोंमकर्म च। याधातध्येन में बूत श्रोतुं कौतृहरूं हि में। वास्त्रिल्याः।

अवज्ञाताः सुरेन्द्रेण मूढेनाकृतज्ञित् । ऐश्वर्यमदमसेन सदाचाराश्विरस्यता । सिद्धियातार्थमारम्भो विधिवसस्य काश्यप । [D3 कश्यप उवाच.]

17 Ti om. 17 (of. v. l. 16). Di repeats 17^{ab} with v. l. (see below). — a) Ks B (Bim as in text) Da D2.4 (second time) अथ ते तं महात्मानं. — After the repetition of 17^{ab}, Di reads (for the first time) 22^{ab}. — a) Ks D2 G2.8 °प्वीसदं वच:.

18 Before 18, G2.8 ins. प्रजापति:. — °) Ši Ki Ñ Vi D (except Da D4.5) T M8.4 इंद्रार्थे.

19 °) Ñ1.2 V1 B (except B1) Da Dn D1.8.6.8 T1 हि न; D2 न च; G2.2 चैव (for च न). M2.4.5 वै (for अयं). — d) K2 Ñ1.2 V1 B D T1 M1.8 वे (D5 अपि); T2 G4-6 हि; G2.2 न; M2.4.3 अयं (for मे). T2 G8-6 भवेदित (G8 भाषा).

20 ") T: G: इ प्तत्रीणां अवेष्क्रेष्ठः. — ") Bs M.

एवम्रक्ताः कश्यपेन वालिखल्यास्तपोधनाः । प्रत्यचरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१ इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते । अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्रायमीप्सितः ॥ २२ तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् । तथा चैव विधत्खात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३ एतसिन्नेव काले त देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी प्रत्रकामा यशस्विनी ॥ २४ तपस्तम्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्तारं ताम्रुवाचाथ कश्यपः ॥ २५ आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः। जनयिष्यसि प्रत्रों हो वीरो त्रिभ्रवनेश्वरी ॥ २६ तपसा वालखिल्यानां मम संकल्पजौ तथा।

भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७ उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह । धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं समहोदयः ॥ २८ एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति । लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९ शतऋतमथोवाच श्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सहायौ खगावेती भ्रातरी ते भविष्यतः ॥ ३० नैताभ्यां भविता दोपः सकाञात्ते पुरंदर । व्येत ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१ न चाप्येवं त्वया भ्रयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दुर्पात्ते वाग्विषा भृशकोपनाः ॥ ३२ एवमुक्ती जगामेन्द्री निर्विशङ्कास्त्रविष्टपम् । विनता चापि सिद्धार्थी बभूव ग्रुदिता तदा ॥ ३३ 🖁 🖁 🖁 📆

इंद्रोपि. G2.3 'बलवीर्य'. D5 इंद्रोयं बहुविक्रमः. — ") Ni. 2 V1 B D (except D2. 5) T1 अस्य; T2 चास्य (for चैव). - ") Ko याचित:; K2.3 'चितं: D2 'चित:.

21 ") K (except K1) D2 क्र्यपेनैवमक्तास्ते. — ") Ko. 3 No B Da Dus वालि (cf. v. l. 1, 6, 16 etc.). K D2.5 तपस्थिन:. - ") B Da D1.6 G2.8 M1 "संप्रेक्ष्य.

22 Before 22, K1.3 Ñ V1 B D T1 M1 ins. बाल (B Da 'छि)खिल्या ऊचु: (Ñs Di 'ल्य उवाच). — For Di cf. v. l. 17. - a) K2 'viu; Dn 'vii; M2 'vii u:. — b) Ds कृतोसाभि: प्र°; M1 कृत: सर्वे: प्र°. — °) Ś1 K1 G1 'v: K2-4 D2 'v.

23 Cf. Suparp. 1. 3; 2. 5, 6. — ab) M1 transp. तदिदं and सफलं. Si Ki.s सकलं. Ko एतत्; Ñi.a Vi Dn D1.8.4.6.7 T1 एव; B तु; Da G1 च (for कै). Ñs दं सगुणं कमें सफलं प्र'. — ') Ñ V1 B D (except D1) T1 G1.4.5 Ms चैवं (B4 एव च). — d) B4 D4 M1.8 'यो भविष्यतिः

24 Before 24, Si (with prefixed aft) Ta Gi. 4 M ins. सत:; Ko. s. 4 Ni. 2 V1 B1 Dn D1. 2 सीतिर : K1 श्रीवस्स:; Ka Ña B2-5 Da D5 स्त उ. -- ")=1. 8. 5"; 15. 1a. — d) In Si, the portion from यशस्त्रनी up to desc: (1. 28. 5) is lost on the missing upper half of a fol. (25b).

26 Śi missing. — ab) Bs transp. स्टूड: and भविता. G1 विनतेयं; G2 वितेयं (sic). Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 'बस्तवयेप्सि'; Ds 'बस्तवे'. Gs भवितेदं तवेप्सितं.

20

27 Si missing. - a) Ko.2.3 B (except Bi) Da वालि° (cf. v. l. l, 16, 21 etc.). — b) T2 G4.5 M2.4.5 °ल्पत:. G3 M1.3 यथा. — °) D5 M1.3 °शांग; G1 'बाह. — d) Gi हो (for ते). Ñ Vi Bs Dn Di Ti श्रेकोक्यप्°; D2. 3. 6. 7 T2 G4-6 M2. 4. 5 त्रेलोक्य(D2 ते लोक)विश्रती; D4 ळोकसप् (for ते लो).

28 Si missing. — b) Ñi. 2 Vi B D (except D2. 8) T1 G1 M क्व्यप: (for मारीच:). K (except K1) D4.5 T2 (for g).

29 °) N (Si missing) Gs M1 एती (Ds ते); G1 एप:; Ga एतत्. — b) N (except Da; Si missing) Ga.a M1 °сча:. — Ds om. 29°-30°; M1 om. 29°d. — °) N (except Ds; Si missing; Ds om.) Ti Gas 'वितो वीरो. — d) K Ns B1-3.4m D2 कामवीयी; N1.2 V1 B4.6 Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 T1 G2. 8 (T) (D3 'Q)). N (except D8; Si missing; Ds om.) Ti Ga. वहंगमी.

30 Śi missing. Ds om. 30 (cf. v. l. 29). — a) G2.3 °तुमवाचाथ. — Before 30°d, G1.6 M (except M1) ins. काइयप:. — °) Gs.e Ms-s रससायी. Ñi. 2 V1 B D (except D2; Ds om.) T1 'यो महावीयों (Dns 'री). — d) B(Bim as in text) Da 司; D2 者(for 司).

31 Si missing. —) G4.5 & (for a). —) M हयेतु. Gs. ह ते ह्येतु हा. Gs संत्रासात् (for संतापस्). - d) Ds स्वभिद्रो वै.

32 Śi missing. — ") De " तथा. — ") B4 (m as in text). s Ds विभासे (Bsm दर्पासे). — d) Ñi.s Vi C. 1. 1469 B. 1. 31. 34 K. 1. 31. 37 जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा । अरुणस्तयोस्तु विकल आदित्यस्य पुरःसरः ॥ ३४

पतत्रीणां तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यिषच्यत । तस्यैतत्कर्म सुमहच्छ्र्यतां भृगुनन्दन ॥ ३५

स तेन पत्तगेन्द्रेण पक्षत्रण्डनस्नैः क्षतः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तर्विशोऽध्यायः॥ २७॥

२८

सृत उवाच ।
ततस्तसिन्द्रिजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ।
गरुत्मान्पक्षिराट् तूर्णे संप्राप्तो विबुधान्प्रति ॥ १
तं दृष्ट्वातिबलं चैव प्राकम्पन्त समन्ततः ।
परस्परं च प्रत्यप्तन्सर्वप्रहरणान्यपि ॥ २
तत्र चासीदमेयात्मा विद्यद्विसमप्रभः ।
भौवनः सुमहावीर्यः सोमस्य परिरक्षिता ॥ ३

म्रुहूर्तमतुलं युद्धं कृत्वा विनिहतो युघि ॥ ४ रजश्रोद्ध्य सुमहत्पक्षवातेन खेचरः । कृत्वा लोकाश्विरालोकांस्तेन देवानवाकिरत् ॥ ५ तेनावकीणी रजसा देवा मोहम्रुपागमन् । न चैनं ददशुख्छन्ना रजसामृतरक्षिणः ॥ ६ एवं संलोडयामास गरुडस्निदिवालयम् ।

B D (except D2) T1 वाग्वज्ञा.

33 Śi missing. — Before 33, T2 G2 (with prefixed औ).3.6 M ins. सूत:. — 4) Ñ Vi D (except Da D2) T1 तथा.

34 Śi missing. — °) Gi अरुणो द्वयोस्तु; Mi.s °ण: पदोस्तु. K4 Ñi.2 Vi B D (except D2) Ti विकलांगो रुणस्तत्र. — °) Ñi.2 Vi B D (except D2.5) Ti भास्करस्य. 35 Śi missing. — °) Ki Da M °त्रिणां. Ko Ñ

V1 B4.6 D (except Da D2) T1 च (for तु). K2 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except Da D1) T2 G8.6 तर्ह; Nilp as in text. — b) K8 Ñ3 Da 'पिच्यते; K1 Ñ1.2 V1 B3 Dn D1-3.6 T1 G2.3 M1 'पिचत; M5 'भिप्चयते. — Ñ1 B Da D4 road 35°d after सून उ' (resp. its v. l.) of the foll. adhy. — ') M2.4 तस्य तत्. G6 transp. कर्म and सु'.

Colophon. Si missing. — Sub-parean: Ñ Vi Bi. 3.5 D3 S (except Ti) आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ Vi Bi. 3.5 D3 G2.3 add सीपण. K (except Ko) B2.4 Da Dn Di. 2.4-7 (om. the sub-parean name) mention only सीपण. — Adhy. name: Ko. 2.4 D2 बाह्मणमाहाद्यं; Ks G3 गरुडोत्पत्ति:; D5 बाह्मणवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks marg. sec. m. 25; Ñi. 2 Vi Dns 31; Bi 30; B2 D3.4 (marg. sec. m.). 5 29; T2 24; G M 14 (G2.3 16; G6 M3 15). — S'loka no.: Ñ3 Dn 35.

28

1 In S1, 1-5^b is missing (cf. v. l. 1, 27, 24).

— T2 G5 om सूत 3°. Ko. 8.4 Ñ V1 B1 Dn D1-8.7

सौतिर°; K1 T1 G1-1.6 M सूत: (G2.8 with profixed श्री); D6 सौति:. — After सूत उ°, Ñ1 B Da D1 read the last line of the foregoing adhy. — ") G1.6 ततः; G6 तसात् (for तसिन्). B3 अगुश्रे°; T2 ऋषिश्रे°. D3 G (except G3) M5 ° g:. — b) K0.2 समुत्थोभे; K3 B1.8.4 (m as in text) D2.4 Arjp ("apapāṭha") ° दिष्टे; D3 T2 M4 दीणें: (G2 °दीते); Cd as in text. D3 तथाविध:; T2 G (except G2.3) महाबलः; M2.4.6 महाबलें; M3 ° बलें. — "d) Ñ V1 D (except Da D2.4) T1 गर्हः प. G2.8.6 दमानथ (G6 °प) संप्राप्तो जवेन विवु ?

2 Si missing. — a) Ko. 1. 8. 4 Ns D2. 5 चापि (for चैंच). K2 हट्टा प्रतियलं चापि. — b) B D (except D2) T1 सुरास्ततः (for सम'). — d) Cf. 1. 26. 29°d. — N. 2 V1 B Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 T1 G1 M1 "णान्युत (Da1 "णः श्रुतः); D6 "णैरपि; G3 "णान्युषि; G6 "णा युषि.

3 Cf. Suparn. 23. 1, 2. — Śī missing. — °) K2 भौनामा; Ñi. 2 Vi B D (except Da Di. 2) T Gi-3 Cd भौमन:. — °) Gi. 5 सोम: सोमस्य रक्षिता.

4 Si missing. — b) Ks Ñ Vi D (except Da Ds)
Ti Gi ैनलक्षत:; M ैतुंडेन विश्वत:. — °d) Ki मुहूर्त
तुमुलं. Ko.2-4 D2.5 कृत्वा सुनुम(D2.6 °मु)लं युद्धं
मुहूर्तोतिहं.

5 Si resumes with 5° (of. v. l. 1. 27. 24). — °) Si देवान् (for लोकान्). M लोकं निरालोकं.

6 ") B Ds T1 G2 कीर्ण-. — ") G4-6 समा(G6 उपा)विश्वन. — ") Ñ1.2 V1 B1.2 Du D6 T1 G1 चेवं.

7 °) Si K (except Ks) Dns D1.4.5 स छोड °; 8 (except T1) सं(M1.5 स)कोक °. — b) Ko.2 Bs Ds त्रिदशालयं; K1 G1.4-6 M 'ह्यान्; T2 G2.8 Ms (before

पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विददार ह ।। ७
ततो देवः सहस्राक्षस्तूणे वायुमचोदयत् ।
विक्षिपेमां रजोष्ट्रष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ।। ८
अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ।। ९
ननाद चोच्चेवलवान्महामेघरवः खगः ।
वध्यमानः सुरगणेः सर्वभूतानि भीषयन् ।
उत्पपात महावीर्यः पिक्षराट् परवीरहा ।। १०
तसुत्पत्यान्तरिश्चस्यं देवानासुपरि स्थितम् ।
वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ।। ११
पट्टिशैः परिषैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ।
क्षुरान्तेर्ज्वलितैश्वापि चक्रैरादित्यरूपिभः ॥ १२

नानाशस्त्रविसर्गश्च वध्यमानः समन्ततः ।
कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पिक्षराण्न व्यकम्पत ॥ १३
विनर्दिन्नव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्धाक्षिपत्सुरान् ॥ १४
ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गरुडार्दिताः ।
नखतुण्डश्वताश्चेव सुसुवुः शोणितं बहु ॥ १५
साध्याः प्राचीं सगन्धर्या वसवो दक्षिणां दिशम् ।
प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधिताः ॥ १६
दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७
अश्वन्नन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
कृथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८

C. 1. 1458 B. 1. 32. 18 K. 1. 32. 19

corr.) 'दशालयान्. — ') M 'प्रहारेण. Ñ1.2 V1 B2.4 D (except Da D2.5) T1 तु (for च). — ') T2 G4.5 transp. देवान् and स. G2.8.6 च (for स). Ś1 'वान्विप्रद'. T2 G4-6 M1 विरसद.

8 °) K2.4 D6 'मनोद्यत्; G2.3 'मथाबुवन्. — ') Ko.2.4 प्रक्षिप; G2.3 क्षपय. Si B Da D4 एतां; K1 D8 एनां (for इमां). — ') Ñ V1 B4 Dn D1 T1 M तवेदं; D8.6.7 G2.3.5 'देवं; G1 'दैव.

9 Before 9, Bs ins. सौतिरु°. — 4) K1m दाशुमथा°; G1 दाशून्यमर्द°. Ś1 K1 Ñ3 Ds-5 T G M1.3 अर्दयन्.

10 °) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 उन्नै: स (for चोन्नै:). — °) Ś1 महाघोरतर:. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °घ इवांबरे. — K2 om. 10°°°. — °) B8 °युष्यमान: (m as in text).

11 °) Ñ.2 V1 D (except Da D2.5) M2.4.5 समु°; G2~5 तमुपेत्यांत°. M2.4.5 °क्षं तं. — °d) Ko °धा: भाकीनीनारूपैर°.

12 a) G (except Gs) M (except Ms) पृष्ट्सै:. M1 सुसके: (for परि°). — °) Ñ V1 B1.3.5 D (except Da D1.2.5) T2 G1.8.5.6 M1 सुरप्रेर् (B1m सुरासे:); B1 T1 G1 रुप्र-; M2-5 र्गप्रेर्. K D2.5 चैब; M2-4 चापि. — K8 (? hapl.) om. 12d-15c. — d) M (except M1) प्रासे: (for चक्रे:). B2.8.5 Da D1 चक्रेश्चादि°. Ko.2.4 D2.5 M2.5 रुप्संनिभे:.

13 Ks om. 13 (cf. v. l. 12). — ") G2.3 विसोक्षेश्च. Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तै; Ñ3 G6 M1.8.5 तु (for च). — °) K2 D4 G2 स (for सु.). K0.2.4 T1 नुमलं.

14 Ks om. 14 (cf. v. l. 12), — ") Ś1 K1,2 विनद्न; Ñ1,2 V1 B1-8,5 m Da Dn D1-4.6.7 T G1.4.5 M1 निर्देहन्; Ñ8 विवर्दन्; B1 निरुध्यन्; B5 निरुध्यन्. B3 T2 G1.4.5 काशं. D5 नदन्विहिन्नवाकाशं; G2.3 विनर्देखन्ताः; G6 Ms विनिर्देहिन्नवाः. — ") Ñ V1 B (except B5) D (except D2) T2 G6 ह्यक्षिपस; T1 पिक्सिट.

15 Ks om. 15^{abc} (cf. v. l. 12). — a) T2 Gs. 5 तेन कि. Ge 'सा: सुरा: सर्चे. — b) Ñ1.2 V1 B (Bs marg.) D (except D2.5) T1 दुदुवुर्ग. — b) Ñ5 'प्रहारेश्च; Gs 'श्चतां चैव; Ge 'हतां चापि. — d) Gs. 5 प्रसुद्ध: Bs सुद्ध: (m बहु as in text).

16 With 16-7, of. Suparp. 26. 2. — a) Gs ध्या: प्रतीचीं गं. T2 Gs. 8 M2. 4. 5 भी दिशं सर्वे. — Ks om. 16cd. — b) Ds जन्मुस्ते स°. Ñ1. 2 V1 Dn1. ns रुद्धा: — d) M1 प्रतगेन.

17 Cf. v. l. 16. — ") K1 "वीं चादि". — ") Ś1 K (except K1) Ñ3 D2. 5 S (except T1 G1) "सौ (G8 "सा) चोत्त". — ") K8. 4 B2. 8. 4 m Da D2. 5 मानं. K2 Ñ1. 2 V1 B5 D (except Da D2. 5) T1 "जस:. K1 "ने महौजसे; Ñ8 T2 G M "मानम(T2 "स्व)नेकश:.

18 With 18-9, cf. Suparp. 23. 3-5. — a) Bi 'श्रक्तींन (m as in text); Gs 'श्रक्तींन. — b) Ñ1.2 V1 B D T Gi पश्चिराट् (Ds सेचर:); cf. 19b, and v. l. 18d. Śi घसेन प्रचसेन च (cf. 349* below). — K (K2 marg.) V1 D2.1 ins. after 18ab: Da, after 18:

18ca, Ñs ins.:

C. 1. 1489 B. 1. 32, 19 K. 1. 32, 19 उल्कश्वसनाभ्यां च निमेषेण च पक्षिणा ।
प्रकृतेन च संयुद्धं चकार प्रलिहेन च ॥ १९
तान्पक्षनखतुण्डाग्रेरिमनद्विनतासुतः ।
युगान्तकाले संकुद्धः पिनाकीव महाबलः ॥ २०
महावीर्या महोत्साहास्तेन ते बहुधा क्षताः ।
रेजुरश्रघनप्रख्या रुधिरीघप्रवर्षिणः ॥ २१
तान्कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्कान्तजीवितान् ।
अतिकान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्रिमपञ्चत ॥ २२
आवृण्वानं महाज्वालमर्चिभिः सर्वतोऽम्बरम् ।

पा च पश्चिणा ।

तिहेन च ॥ १९

ततो नवत्या नवतीर्धुखानां

कृत्वा तरस्वी गरुडो महात्मा ।

कीव महाबलः ॥ २०

ते बहुधा क्षताः ।

प्रवर्षिणः ॥ २१

कुत्कान्तजीवितान् ।

तोऽग्रिमपञ्चत् ॥ २२

क्षिः सर्वतोऽम्बरम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टार्विञाऽध्यायः ॥ २८ ॥

349* बलाकेन च शूरेण घसेन प्रधसेन च ।
Ds om. 18^{cd}. — Ñs S (except Ti Gi) transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — °) Śi K (K2 marg.) श्वसनेन (K2 orig. ककचे°). Śi Ñs वीरेण. — ^d) K4 प्रवनेन; Ñs Bim.s (m as in text) Da Gi प्रतो°; Di Ti प्रत°. — After

^{350*} सुपर्णेन च शूरेण श्वसनेन च पश्चिराट्ट ।

19 Cf. v. l. 18. — Śi Ki. 4 om. 19ab. — Ña S (except Ti Gi) transp. 18cd and 19ab. — b) Ko. 2 De Ma. 4 निर्मि. Ñi. 2 Vi B D (except D5) Ti Mi. 3. 5 पक्षिराह; Gi पश्चिणा (cf. 18b). — c) Śi Ki प्रजनेन; Ko. 2 प्रजंघे (cf. Ka D2 below); B Da. 4 पुरु; Da पुरु; Da पुरु; Da प्रवंधे ; G2. 3. 6 वरु; G4 Mi प्ररुचे . Ñi. 2 Vi B Da Dn Di. 3. 4. 6. 7 Ti संग्रामं; Ña G2. 3 Ma संरु (G2 क्रि) दं. Ka D2 प्रज (D2 को घेन सम युदं; K4 प्रभंजनेन सं . — d) Ñi. 2 Vi D Ti पुल्लेन (D2 as in text; D3. 4 पुरु ; D6 पुरु ;); B (except B4) पुल्ल .

20 a) T2 G4.5 पक्षतुंडाग्रनखें:. — b) D5 G2 अहनत्; G4.5 अभ्यहन्. S1 K (except K4) Ñ3 Da D2 °तात्मज:. — c) K2 Ñ3 Da °काल-. G2.8 युगांतेनातिसं°. — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D3.5) T1 प्रतप: (for महा°).

21 a) K2 Ñ2.3 D (except Da D2.4.5) S महाबला (for 'वीर्या); cf. 1. 1. 163°. Ñ3 S (except T1) महावीर्या: — b) G2.3 M बहुश:. — c) M (except M1.5) रेजिरेभ . B1 भ्रचयप्र . — G2 om. 21d-23°. — d) G4.5 विवर्षि.

22 G2 om. 22 (of. v. l. 21). — a) Da तान्द्रश्चा. — M4 om. 22^b-23^a. — d) K1 सर्वत्र.

23 Ds om. 23; Dr 23°a; G2 23°b°; M4 23°a.
— °) T2 G1 ° उचार्छ:. — °) K4 Ñ1 V1 B Da D4 G1 M1
°तो दिशं. — °) G1 M (except M1) दीसांछुं. — °) K2
G4.6 M1 घोर-; Ñ1 V1 B1-8.6 Da भीम-; Ñ2 B4 Dn

D1.3.4.6 T1 चंड-. G2.3 घोरवी(G2 °मी)र. -- After 23, G (except G2.6) ins.:

^{351*} नभः स्पृशन्तं ज्वालाभिः सर्वभूतभयंकरम् ।

24 Cf. Suparp. 26. 4. — °) Si K Da Di. 3. 5. 7 Ti Mi. 3 Nilp Cd नवस्यों न°; Da Mi. 5 ह्यां न°. Gl. 2 नवित मु°. — b) Ñi. 2 Vi B D (except Da. 5) Ti ह्या महास्मा गरुबस्तर(Ñi. 2 Vi Dn Di °q)स्वी. — After 24b, Ds ins.:

352* मुखं सहस्रं स चकार पक्षी नदीयुतं वह्निविनाशहेतोः। महायुतेस्तः सबलैर्महात्मा तमग्निमिद्धं शमयांचकार॥

— °) Si Ki ततः (for नदीः). G2.3 M1.5 समानीय. T3 G1.4.5 M (except M1.5) समस्तैः. — d) Si Ki Di G6 स (for सु.). M1.3 m.5 ततः समा °. Si G3-M1.5 जलेन. 25 b) Ñ1.2 Vi B8 m.4 G1-3 समायृणीतः; Bim °स्तनीतः; Cd as in text. Bi पक्षर ° (in as in text); D5 पिश्चर °. — °) Gi M(except M1.5) स (for प्र-). T2 G5 M2.4 वपुरस्य नहपं; G2.3 व (G2 स)पुरस्य कहपं. M1.5 अर्थे (for अन्). — d) M1.3 °प्रणाइयः; M3 (inf. lin.).5 °प्रणाइयं.

Colophon om. in Dn1. — Sub-parvan: Ñ V1 B1.3.5 S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1.3.5 G2 add सीपणे. Si K B2.4 D (Dn1 om.) (om. the sub-parvan name) mention only सीपणे. — Adhy. name: K0.2.4 D2.5 देवराजपराजय: (K2 om. राज; D5 om. परा); K3 विश्वधपराजय:; G1 सोमरक्षनिरास:; M1.3.5 वैनतेययुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Si illegible; K8 sup. lin. sec. m. 26; Ñ1.2 V1 Dn3 32; B1 31; B2 Ds.4 (marg. sec. m.). 5 30; T2 25; G M 15 (G2.8 17; G6 M2 16). — S'loka no.: Ñ3 Dn 25. — Aggregate s'loka no.: Dn3 1469.

सूत उवाच।

जाम्ब्नद्मयो भूत्वा मरीचिविकचोङ्वलः । प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १ स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके । परिश्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ २ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् । घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३ तस्यान्तरं स दृष्ट्वेव पर्यवर्तत खेचरः । अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४ अध्यक्षस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्यती ।

29

1 K1 T2 G1-3 M5 om. सूत उ°. Ś1 T1 G1-6 M1-4 सूत:; K0.8.4 Ñ V1 B1 Dn D1-3.7 सीतिरु°; D6 सीति:
— ") Ś1 K तती जांबूनदी भू°. — ") Ñ1.2 V1 B1 D
(excopt Da D1.2.5) T1 "निकरोज्जव"; Ñ3 T2 "कनकोज्जव".
Š1 G (except G6) "ज्जलन्. — ") T2 G4.5 जवात्पक्षी;
M1.5 महाप°; M2.4 महान्प°. Ś1 K D2.5 विवेश बलवान्पक्षी; — ") K0 वातवेग:; B5 T G1 M2.4 वायु°.

2 Cf. Suparp. 25. 3, 4. — 4) र्डेड धुरघा°. Ko Ta Ga "मयोमयं; Cd as in text.

- 3 °) Ñs B4 उविक्तितार्क. M1.8 (inf. lin.).5 सोमं (for घोरं). b) G2 corrupt. G3.0 किंकिणीजालसंदृतं. c) K2 D5 T2 तदा; T1 'था (for तत्). Ñs घोररूपिणमत्यर्थ. d) Ś1 K1 वि (for सु). D5 यहाहेवेस्तु नि.
- 4 °) Ś1 K1 M5 तत्; G1 तु (for स). °) Ś1 K1 अरा अरेणा (!); Ñ8 Da D6.7 T अवां(Ñ8 °नं-; T1 °ञ्चां-; T2 °थां)तरे °; D5 आरांतरे सो °; G2 परिभ्रमक्रभ्य °; G3 चिरंतरे . व) G1-8 M °श्चिसांगः. K1 G5 च; K4 D5 हि (for ह).
- 5 K4 reads 5^{ab} after 6^{ab}. ^a) D1.3.6.7 T1 G2.3 अंतश्व. D2 T2 G1.4-6 चैवास्ता; D5 चैवाथ. ^b) K8 Da1 D2.6.7 T G2 M1.8.5 महाद्युति:. ^e) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 G2 महावीयों; T2 G1.4-6 M2-4 कायो. ^d) D2 M5 दीर्घ ; G2 तेजसो.
- 6 °) Ñ1.2 V1 B Dn D1.8.4.6.7 T1 'घोरो ; Da 'वीरो.

   b) Ñ1.2 V1 B2.8.5 D (except Da D2.3.5) T1 G2 M5
  निसं. Ś1 K0.1 तप्(Ś1 भ)स्विनो. ') B Da असृत-

२९

विद्युजिह्वां महाघोरां दीप्तास्या दीप्तलोचनां ॥ ५ चक्षुविंपां महावीयां नित्यकुद्धां तरिस्वनां । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श ग्रुजगोत्तमां ॥ ६ सदा संरव्धनयनां सदा चानिमिपेश्वणां । तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तृणं भस्तसाद्भवेत् ॥ ७ तयोश्वश्लंपि रजसा सुपर्णस्तृणमात्रणोत् । अदृष्टरूपस्तां चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८ तयोरङ्गे समाक्रम्य वनतेयोऽन्तरिक्षगः । आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ९ सम्रत्पाद्धामृतं तत्तु वनतेयस्ततो बली ।

C. 1. 1504 B. 1. 83, 10 K. 1. 83, 11

स्येव रक्षार्थ. — ") Śi K Ñs Ds. ह दहहो. Bi.s. 5 Da Da दहार्थ भुजंगमी.

7 ") B4.5 S (except G2.3 M1.5) संरक्त'; D3.7 संस्तृद्ध'; D5 संस्तृंभ'. — ") S1 K (except K4) D2.5 व्यक्ते (for भवेन). — After 7, D3 G (except G3.5) ins.:

353* तो दृष्ट्वा सहसा खेदं जगाम विनतात्मजः। कथमेता महावीयाँ जेतन्यी हरिभोजिनी। इति संचिन्त्य गरुडम्तयोस्तृर्णे निराकरः।

- 8 °) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4.6.7 T1 °ण: सहसावृ°; Ds T2 G M °णंस्तु समा°. °) K0.2 Ñ8 Ds M1.5 तं चैव; Ñ3 m B Da D1 तव्रासो; G2.3 तो चैव. S1 K1.8.4 अदृष्ट्यूवें (K8.4 °रूपं) तं चैव; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ताभ्यामदृष्ट्रस्पोसो; D2 °ष्ट्यूवों तो चैव. व) S1 K पर्वतं (K4 पतंतं); D2 पद्मगो. S1 K D2 पर्यलोडयत्; Ñ1.2.3 m V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 समताड °; Ñ3 समलोल °; D5 च द्यलोड °; G5 परिकाल °; M1 °चाल °; M5 °पाल °.
- 9 a) B (except Bs) Da D3.5.0 'रंगं. M (except Ms) तयोरंतरमाग (M2.4 'फ्र)म्य. b) B4 'यो महाबलः; G1 M2-4 'यो विहंगमः. ') B1.2.5 Da D4 T M1.5 अच्छि. K3 D2 सहसा (for तर'). d) K1 'मभ्यापत'; B4 'मभ्यहर' (m as in text).

10 G4 om. 10°-11°. — ") Ñ1.2 V1 B8.4 Dn D1.8.6.7 T1 M8 तम्र; D2 G2 तं तु; D5 तं वै; G1 तसात्. — ") D6 (hapl.) om. from ततो up to वैनतेय: (12°). G (G4 om.) M तदा (for ततो). B4 महाबली; T2 मतापवान्. — ") K2.4 G1 बल्लेनेव. — ") K1 उत्पाट्य थीं. 11 D6 om. 11; G4 om. 11°6 (cf. v. l. 10). — ") B

[157]

६.१.१९०५ इत्पपात जवेनैव यन्नग्रन्मध्य वीर्यवान् ॥ १० अपीत्वेवामृतं पक्षी परिगृह्याशु वीर्यवान् । अगच्छदपरिश्रान्त आवायीर्कप्रभां खगः ॥ ११ विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् । तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥ १२ तम्रवाचाव्ययो देवो वरदोऽसीति खेचरम् । स ववे तव तिष्ठेयम्परीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३ उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः। अजरश्रामरश्र स्थाममृतेन विनाप्यहम् ॥ १४ प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमत्रवीत्।

भवते इपि वरं दिश्व वृणीतां भगवानपि ॥ १५ तं वत्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् । ध्वजं च चके भगवानुपरि स्थाससीति तम् ॥ १६ अनुपत्य खगं त्विन्द्रो वज्रेणाङ्गेऽभ्यताडयत् । विहंगमं सुरामित्रं हरन्तममृतं बलात ॥ १७ तम्रवाचेन्द्रमाऋन्दे गरुडः पततां वरः । प्रहसञ्श्रक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहतः ॥ १८ ऋपेमीनं करिष्यामि वज्ञं यस्यास्थिसंभवम् । वज्रस्य च करिष्यामि तव चैव शतऋतो ॥ १९ एष पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्ससे ।

Da T1 च (for एव). — b) Sim निर्गत:; Ko धैर्यत:; Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).2.4.5 D4 (erroneously) Dn Ds. 4. 7 T1 Arjp ("cintya") नि:सृत:; Ds Ts वीर्यत:; Gs नेगत:. Si Ki.2 Da Di Cd "द्वा (K2 Daim "द्वा) शुचिर्यत:; Ks Da 'हा स्वचीर्यत: (Da 'बान्); Ka 'हा ग्रुचित्रत:. - °) Ñ1.2 V1 B3-5 D1-4.6.7 T1 G3.5.6 M4 आगरछ". — " Ds आस्थाय (for "वार्य). Ña Dn D1.8.7 ततः (for खगः).

12 Do om. up to andu: (cf. v. l. 10). - a) K1.3.4 Ñ V1 B4 Dn D1-8,8 T1 M 氧 (for 页). — b) K2.4 B4 समीयिवान. - ") Das तेन; Das (m as in text) तदा (for तस्य). — 4) Gs. 5 तदा (for तेन). Si (m as in text) Ko ° लोक्येन; S (except T1) 'तुल्येन.

13 °) K2 M5 खेचर:; K3.4 D1.3 °र.

14 Before 14ed, B3 ins. गुरुद्ध उ°. - °) Dn D1. 8. 6. 7 S (except M1. 5) असृत: (Gs 'तं) (for असर:). - After 14, Ks. 4 N V1 B D T1 ins.:

354* प्रमस्तिवति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्। [Ñs 'च्णु: प्रत्युवाचान्तरिक्षग:.]

15 ") Ña Da Gi परि"; Ga प्रत्या". Ko B Da ती त; Т2 चैव. — °) K2.3 B2.3 D2.7 T2 G (except G4.5) M1 भवतो. De तु; Ms हि (for Sिष). Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 Ti दद्यां. — 4) Si (corr. from वृणोति) K1.3.4 (by corr.) Ñ1.2 V1 B D T1 वृणोतु.

16 ") M2.8 स (for तं). G2.8 'हे भगवान्. K8.4 Ñ V1 D (except Da D5) T1 विख्यु:. - b) D4 G2-5 M2-4 गरुइं तं. -- ") Ko Dnı चक्रे स; Da चक्रेप; M1. 5 चके तु (for च चके). - d) B1.2.5 Da D2.5 G5.6 M2 स्थास्यति; D1 °प्यसि. Ś1 K D5 ख; D8 मां (for तं). - Ks. 4 Ni. 2 Vi B D Ti ins. after 16: G (except Gs.c; all om. line 1), after 357* below:

355* एवमस्विति तं देवसुक्तवा नारायणं खगः। ववाज तरसा वेगाद्वायुं स्वर्धन्महाजवः। [(L. 2) G1.2.4.5 °द्वायुमार्गान्मनोजवः.]

After 16, S (except T1) ins.:

^{356*} तथेत्येवाब्रवीत्पक्षी भगवन्तं सनातनम् । G (except Gs.c) cont.:

357* एतस्मिन्नेव काले तु भगवान्हरिवाहनः। which is followed by line 2 of 355* above.

17 ") Ko.s Ñ1.2 V1 B D T1 तं व्रजंतं; K2 अभिपत्य; Ns M1. 5 अनूरप°; T2 G1. 5 M2-4 अथा(T2 तदा)भ्ये°; G1 अनुक्रम्य; G2. इ. ६ अम्युपे°. Ñ1. 2 V1 B D T1 खगश्रेष्ठं (D2 as in text; Ds खां चेन्द्रो); M1.5 खिमद्रोपि. K2 G1.5 तु (K2 च) खं (for खां). - b) Ko.1 वञ्चेणांस(K1 °ग)मता'; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 'जेंद्रोक्य'; Ñs °जात्मस्य °; Ds °जारास्य सा °; Ts Gs. 5 M2-4 °जीवास्य °; G1 "णैवासता"; G2.8.6 M1.6 "णांगे न्य(G2 "स्य; G3 "न्)पातयत्. -- ° G2. 8. 6 ° राम (G6 ° मं) सुराव्जित्वा ह °. Ñ1. 2 V1 B D (except D2.5) T1 हर्तमसूतं रोषाद (B1 रोहं) गरुडं पक्षिणां वरं.

18 ") K4 "ऋंद्नू; Ds. c. 7 "सामंत्र्य; T2 M "माऋ(T2 ैंग)स्य; G1.4.6 'सालोक्य; Ge 'साक्रांत:; Cd as in text. G2. 8 अनंतरमुवाचेंद्रं.

19 - Suparp. 27. 6. - Before 19, Bs ins. 1758 3°. — Dr (hap!,) om, 19bc. — 4) Ñ V1 D (except Da D2-5) T1 तवेव च (for तव चै°).

20 a) Ñi. s Vi Dn Di. s. e. र T एतत् ; Ds आई (for एच). Ś1 Ko.1.8 पक्षं. K2 D2 एकपक्षं (K2m पन्नं). — b) Ko.2.8 Di.2 'स्यांत:. Si Ki 'कक्ष(Ki 'हम)से; Ko. 2. 8 Ns D: 'क्रस्यते (Ns 'से); D1 Ml. 5 'क्रप्सते; G! न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २० तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यव्यवंस्तदा । सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१ दृष्टा तद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः । खगो महदिदं भूतिमिति मत्वाभ्यभाषत ॥ २२ वलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् । सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनित्रशोऽध्यायः॥ २९॥

३०

गरुड उवाच । सच्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर । वलं तु मम जानीहि महचासह्यमेव च ॥ १

कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः खबलसंस्तवम् । गुणसंकीर्तनं चापि खयमेव शतक्रतो ॥ २ सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया ।

C. 1. 1523 B. 1. 84. 8

'पद्यते. — After 20ab, Ko.4 ins.:

358* तस्याग्रखण्डादभवन्मयूरो मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी । मूले च शत्रुर्नेकुलः फणीनां ते वै त्रयः सर्पविषापद्याः] स्मृताः॥

[abc) = Suparņ. 28. 1bcd. — d) Ko तथा च ते जाहक तु जाती.]

— °) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 च (for हि).
— d) D5 5यथा (for हजा). K1 कथंचन. K2 हगजाता
मेस्ति काचन; K4 Ñ1.2 V1 B (except B4) Da Dn
D1.3.4.6.7 T1 हजा मेस्तीह(K4 मेंगेस्ति) का°; Ñ3 तरहत्यं मे
कथं°; T2 G4-6 M2-4 वेदना मेस्ति का°; G1 हजा मम कथं°;
G2.3 M1.5 हजा हि मम का° (G2.8 किं°). — After 20,
K0.2.3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 B D T1 ins.;

359* एवमुक्तवा ततः पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट् । तदुत्स्ष्टमभित्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुक्तमम् । [Before line 1, Is ins. सौतिरू°.]

After 20, T2 G M (except M1.5) ins.:

360* इस्वेवमुक्तवा गरुडः पत्रं चैकं व्यसर्जयत्।

21 ") Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 हुए।नि; D5 ततस्तं; G2.8 तत्र वै; Go तत्रेव. --- b) Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 नाम चकुर्गरूत्मतः. -- c) B (except B1.3) Da D4 प्रांम् (for पत्रम्). B6 G5 आस्त्रोक्य. D5 सुपर्ण पक्षमा°. -- d) D6 G2.8 अविद्यति. --- After 21, T2 G (except G8.6) ins.:

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्रं गतं स्थानं स्वमेव हि । [Cf. Suparp. 28. 1°. -- Т2 वृथा (for त्रिधा).]

22 a) Ñ1,2 V1 B1,2,5 Da2 Dn2,n8 D4,6,7 तह्यू; B8,4 Da1 Dn1 D1,8 T1 तं ह्या (for ह्या तत्). G3 तं (for तत्). Ñ1,2 V1 B D (except D2,5) T1 महत्(B3 Da सुमहा)श्रव (for अद्भुतं चापि). — °) G1 खगोत्तमित्रं.

23 Cf. Suparn. 28. 2. — Before 23, Ki Ñs Ds ins. इंद्र उ°; Ñi. 2 Vi B Da Da Di. 2. 1. 6. 7 शक उ°; Ds Ti शक:; T2 Gi-3. 6 M इंद्र:. — ") Ge वेदि (for विज्ञा). — Bs Gs (hapl.) om. 23%. — ") Bs. 4 Ds Mi. s परममुत्तमं. — ") Ki Da D2. 1 T2 Gi. 8. 4. 6 M चानंत्य"; Ds "रांत".

Colophon om. in K3 D2; K2 roads it in marg.
— Sub-parvan: K0.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 S (except T2)
आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it K0.4 Ñ1.2 V1
B1.3.5 G3 M3 add सीपर्ण and G1 सोमहरण. Ś1 K1.3
Ñ3 B2.4 Da Dn2 D1.3-7 (om. the sub-parvan name)
mention only सीपर्ण. — Adhy. name: G1 इंद्रविजय:
— Adhy. no. (figures, words or both): K0 G2.8 18;
Ñ1.2 V1 Dn3 33; B1 32; B2 D4 (marg. sec. m.).5
31; T 26; G M 16 (G6 M3 17). — S'loka no.: Ñ3
24; Dn 25. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1494.

30

1 G (except Go) ius. before বাহত ড°: M2-4, before 1:

362* इत्येवमुक्ती गरुड: प्रत्युवाच शचीपतिम्। [M2-4 read सूत: before 362*.]

M2-4 om. तरुड उ°. Si Ki G1.4.5 सुपर्ण:; K0.2-4 N3 D2.5 सुपर्ण उ°; D6 T G2.6 M1.5 गरुड:. — °) K0.2-4 D2.5 G3 च (for नु). — d) G2.3 "बानंत(G3 "त्य)में".

2 °) G2.6 एव (for एतत्). — °) G1-8 M1.6 स्वगुण'; B (Bs marg.) 'संभवं. Ñs संतोत्मबरू'; G4.6 'तो झात्मबरुखवं. — After 2°6, G (except G3.6) ins.:

363* अनिमित्तं सुरश्रेष्ठ सद्यः प्राप्तोति गईणाम् ।
— °) र्था K1 वापि; K4 चैव. — After 2°, G (except Gs. 6) ins.;

364* पृष्टेनाम्येन गोपते । वक्तव्यं न तु वक्तव्यं.

C. 1, 1523 B. 1, 34, 3 K. 1, 84, 4 न ह्यात्मस्तवसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः ॥ ३ सपर्वतवनामुर्वी ससागरवनामिमाम् । पक्षनाङ्येकया शक त्वां चैवात्रावलम्बनम् ॥ ४ सर्वान्संपिण्डितान्वापि लोकान्सस्थाणुजङ्गमान् । वहेयमपरिश्रान्तो विद्वीदं मे महद्रलम् ॥ ५ स्रत उचाच ।

इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीमतां वरः । आह शौनक देवेन्द्रः सर्वभूतिहतः प्रभुः ॥ ६ प्रतिगृद्यतामिदानीं मे सख्यमानन्त्यम्रुक्तमम् । न कार्यं तव सोमेन मम सोमः प्रदीयताम् । असांस्ते हि प्रवाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ॥ ७

3 °) G1.2 सखे तु. S1 K D2.5 मत्वा. G2 त्वां सख्ये; G3 तं संख्या (sic). — °) S1 द्यात्मसंस्तवं युक्तं; K (except K1) D2.5 'तमगुणसं'. — °) D3 'व्यमिति तत्वतः.

4 With this and the foll. st., of. Suparn. 28. 3.

— b) Ko D2 'धरा'; K2.4 'पुरा'; K3 Ñ1.2 V1 B Da
Dn D1.3.4.6.7 T1 'जला'; T2 G1-3.6 M2-4 'नदी'; M1.5
'नगा' (for 'वना'). D5 तथैव च ससागरां. — b) K1
पक्षणा ऐकया; K2 'क्षेनोद्दीक'; K3 Da1 'क्षे ना'. Ñ2.3
(marg. sec. m.) Dn D3.6.7 यह पक्षण वै; Ñ3 'क्षयाप्यैक';
D1 वहेम्यक्षेण च; D2 S 'क्षेणैकेन वै (G1.5 वा); D5
पक्षतावैकया; Cd as in text. — b) Ś1 रवा चान्नैवाव';
Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 रवामप्यत्रा'. K4 D5 'त्राविलंबिनं.

5 Cf. v. l. 4. — ") Ñ1 'ताल्लोकान्; $B_{\pm}$ 'तांश्चापि; D_{5} 'ताञ्चापि; T_{2} 'तांश्चेव. G_{2} सर्वान्पतामहान्वापि; G_{3} सर्वान्सदैवता". N_{1} संपीडितान् ("apapātha"). — ^{b}) Ñ1 हार्णव: स्था". Ñ3 T G (except G1) $M_{1.3.5}$ 'कान्स्थावर-जंग". Cd as in text. — After 5, Ko.4 ins.:

365* अष्टी भूमीनेव दिवस्तीन्समुद्रान्शचीपते। परः सहस्रान्पर्वतान्वहेयं कामयेथ चेत्। = (var.) Suparp. 28. 3.

6 Śi Ki Di S (Gi, s om.) सूत:; Ko. s. 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di-s. र सीतिर ; Do सीति: — ") Ñi. 8 Go Mo "खुत्तवा; K4 T Gi-6 M2. 4 खुक्तः. Śi K2. 4 T2 G बीर: (K2 G2 द). — ") Ko. 4 माह. — ") Śi Ki सबेदेवहितः (Ki ते-) ममु:; Ko. 2. 4 Mi. 5 हितं (K2. 4 कि) मु:; K3 D2 Go M2 (sup. lin. as in text). 2. 4 "हिते रतः; Ñi. 2 Vi B Da Dn Di. 3-7 Ti "बेलोकहितः (Da2 Ti "त-; Dni 'तं) मु; G1. 5 भूतममुं ममु: — After 6, K2 Ñ Vi B D Ti ins.:

गरुड उवाच ।
किंचित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया ।
न दास्यामि समादातुं सोमं कसौचिदप्यहम् ॥ ८
यत्रेमं तु सहस्राक्ष निक्षिपेयमहं स्वयम् ।
त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदशेश्वर ॥ ९

दाऋ उवाच । वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहाण्डज । यदिच्छसि वरं मत्तसद्भहाण खगोत्तम ।। १०

सूत उवाच । इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कद्रूपुत्राननुसरन् । स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्यनिमित्ततः ॥ ११

366*

शक्र उवाच।

एवमेव यथास्थ त्वं सर्वे संभाव्यते स्विय । [K2 Ñ2,3 V1 Dn D1,3-7 om. इाक उ°. K2 B3 Da Dn2 D4 एतत् (for एव).]

7 a) Hypermetric! — Ko (om. भे) प्रतिगृह्यताम् (as in text); Ś1 K1 प्रदेशतत् (Ś1 °तम्); K2.4 Ñ3 B1-4 Da D2 T2 G M प्रगृह्य ; K3 प्रतिगृह्यम्; Ñ1.2 V1 Dn D1.8.4.6.7 T1 संगृह्य ; B5 D5 आ(D5 अ)गृह्य . — 6) Ñ1.2 V1 B8m.4 D (except Da D2.5) T1 सख्यमखंतम् . — With the foll. two lines, cf. Suparp. 28. 4. — 6) K1.8.4 Ñ V1 B D (except D2) T1 यदि (for तय). — D5 om. 7%. — 6) Ś1 K1 की विप्रवा ; K0 की प्रतिषे ; K2.4 D2 की प्रति ; K3 साते प्रति ; B3 की प्र ; T2 असाकं तु प्र ; G1 की प्रति ; G5 की भिन्न ; G0 की भ च वंषे . — 7) Ñ1 B1-8 Da येषां. 🖂 K3 Ñ8 G1 कि निर्दं.

8 T1 om. गरुड उ°. Ś1 K1.3 (with prefixed श्री) D3.5 T2 G M गरुड:. — b) G2 मो निर्याखते. — c) Ñ3 त्वथादातुं; D3 T2 G (except G2.3) समापातुं; M1.5 त्वथा दृत्तं; M2-4 सखे पातुं. — c) T2 G1.4.5 M कस्यवि.

9 °) Ñs B Da Ds यत्रेदं. Ks यत्र सोमं स°. — b) Ds रिक्षच्येय°. G1 M2-4 ° हं ग्रुअं. — °) Ñs Dn1 G4.6 तमा°; G6 समा°. — d) T2 G1.4.5 वजस्व; G6 वजेथा: (for हरे°). Ñ V1 B2.4 D (except Da D2.8) T1 G1.2.4.6 त्रिदिवेशर.

10 T2 om. शक उ. — K2 श्रीशक उ.; ई1 K1 T1 G M1.5 शक;; M2-4 इंद्र:. — ") Ds.c. र संतुष्ट:; G4-6 M2-4 तुष्टोसि. — ") ई1 K1 Ñ2 M1 यही"; K0.2-4 Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D4) T1 Gs.4.6 M2-5 यमि". — ") K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) T1 G2.4-6 ईशोऽहमपि सर्वस करिष्यामि तु तेऽर्थिताम्। मवेयुर्भेजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ १२ तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवद्यदनः। हरिष्यामि विनिश्चिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३ आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् । अथ सर्पानुवाचेदं सर्वोन्परमहृष्टवत् ॥ १४ इदमानीतममृतं निश्लेप्सामि कुशेषु वः। स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पत्रगाः ॥ १५

अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे । यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६ ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत । शकोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७ अथागतास्तम्रदेशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा । स्नाताश्र कृतजप्याश्र प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८ तिब्रज्ञाय हतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत । सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९

Ms तं; T2 Gs सं-; M2.4 स्वं (for तद्). K1.5 ख्रोश्वर.

11 Si Ki S स्त: Ko. s. 4 Ni. 2 Vi Bi Dn Di-3.7 सौतिरु ; Ds सौति:. — ") Gs.s M1.s 'स्युक्तं. G2.3 'वंदं. — ') Ka (before corr.) Ds Ta Ge चैवोपाधि'; G1.4. 6 वैरोप'; Ga वचोपाधि'. Cd mentions उपधिकृतं. स्मृत्वोवाचोप". — ") Śi Ki Bs Nilp दास्यं; Gi.a 'स्ये.

12 Cf. Suparn. 30. 5. — Before 12, Ni S (except T1) ins. गरुड उ. - b) D2 इति तेथितं; Ds.6.7 स तेथितं; T2 G M1. 6 यथेप्सितं; M2-1 त्वद्धितं. - °) M2.4 द्या: श°. — d) A few MSS. अक्षा. B Da Ds महाविषाः.

13 Before 13, Bs T G (except Gs) M1 ins. स्त: — a) S1 - नुगरछंतं; K (except K1) तु गरछंतं; T2 G1 M:-4 -स्वरााच्छक:. — °) Ds तथा; G M1.5 शकी (G1 तदा). K4 भगवाभिद्शेश्वर:. — S1 Ko (om. lines 1, 2).1.2 (om. line 3).8 (om. lines 1, 2) N2 V1 D (except Da) Ti ins. after 13ab: Ni, after 13:

367* देवदेवं महास्मानं योगिनामीश्वरं हरिम्। स चान्वमोदत्तत्सर्वं यथोक्तं गरुडेन वै। इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वरः।

[(L. 2) Ñi. 2 Vi Dn (except Dn3) 'दत्तं चार्थ. S1 K1. 2 यदुक्तं.]

- d) Ks 'स्वभाषत; Kt 'नुभाषत; Ds 'नुभाषितं; Dt

14) T2 G (except G1.8) 代稿章. — After 14章, G (except Gs.s) ins.:

368* विनयावनती भूष्वा वचनं चेदमववीत्।

गरुष: । इदमानीतमसृतं देवानां भवनान्मया। प्रशाधि किमतो मातः करिष्यामि शुभवते।

विनता ।

परितुष्टाइमेतेन कर्मणा तव पुत्रक। अजरश्रामरश्रेव देवानां सुप्रियो भव 21

— After 368*, G2 ins. 371* (cf. v. l. 18). — ^{cd}) Gi-e transp. स्पीन and स्वीन. Bi.2 (both marg. as in text).sm D1-4.7 T1 'प्रवान्; Bs 'हर्पवान्; G4.5 'हर्प'; Cd °प्रकृष्टवान्.

15 With this and the foll. st., cf. Suparp. 29. 1, 4. — Before 15, K4 ins. गरुष्ठ उ°; B2 सुवर्ण उ°; G1.8 गरुइ:. — b) B4 D8 T1 निक्षिप्या°; B5 T2 G M 'क्षिपा'; Da नि:क्षिप्या'. K2-4 B4 D (except Dn) G2 च (for a:). — ') Ši Ki वुकाश्च; Ki संपन्ना:. — ') Ns 'त सत्तमा:. — After 15, Ni.2 Vi B D (except D2) T1 ins.:

^{369*} भवजिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ।

16 Cf. v. l. 15. — a) M1.5°व मे साता. — b) M2→ वोस्तु. M1.5 वै (for मे). — ") T2 "तामन्न; G2.3 "ता मात्रा. — d) Ba त्वसोघं (m as in text); T2 Ga.3 तथा मे; M2.8 (m as in text) बचनं (for बची मे).

17 Before 17, M2-4 ins. स्त:. — b) Ms transp. प्रत्यु and तं. Bi.s शेति च. - ') Ko.s.s D: Gi M भादाय.

18) M1.5 पुन: (for तदा). — d) Ge M1.5 हुए।अ (for प्रह.). T कृतकीतुकमंगला:. — After 18, K2.4 Ñ1,2 V1 B D (except D2) ins.:

370* बन्नैतद्मृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे। [K2.4 B D4.5 यतस्तद ; Da यच्छतस्तद (sio).]

G1.4.5 ins. after 18: G2, after 368*:

371* परस्परकृतद्वेषाः सोमप्राशनकर्मणि । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्युक्तवा ते समाद्रवन्।

19 ") \$1 K1 T2 G1 ज्ञायाहतं. \$1 मंदा: (for सर्पा:). —) Ge शक्रमाया. Bs हतं (m as in text). K. Da T1 M1.8.5 यत्; T2 G8-5 तं (for तत्). — ") \$1 sup. lin. रसत्यं. — d) Ds सपी: (for दुभीन्). \$1 K (except K1) Ns Ds G1 तान (for ते).

20 a) N V1 B Da Dn D1.4-7 復知 豪. Ś1 K1

[161]

हैं कि ततो देशकता जिह्ना सर्पाणां तेन कर्मणा। अभवंश्वामृतस्पर्शाहर्भास्तेऽथ पवित्रिणः ॥ २० ततः सुपर्णः परमप्रहृष्टवा-न्विहृत्य मात्रा सह तत्र कानने ।

भ्रजंगभक्षः परमाचितः खगै-

रहीनकीर्तिर्विनतामनन्दयत् ॥ २१ ं इमां कथां यः शृ**णुयान्नरः सदा** पठेत वा द्विजजनमुख्यसंसदि । असंश्यं त्रिदिवमियात्स प्रण्यभा-ष्प्रहात्मनः पतगपतेः प्रकीर्तनात् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिशोऽध्यायः ॥ ३०॥

38

शौनक उवाच। भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च। विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं स्रतनन्दन ॥ १ वरप्रदानं भर्त्रो च कद्रविनतयोस्तथा। नामनी चैव ते ब्रोक्ते पक्षिणोर्वैनतेययोः ॥ २ पत्रगानां तु नामानि न कीर्तयसि स्रतज ।

N1.2 V1 B Da1 Dn2 D5 G4 जिह्ना:. D8 ततो भवद्विधा जिहा. - °) K1.2 Da D1.2.7 G1.2 M2.5 'स्पर्शा:; K8 °तस्यांशाः; G8 °मृतास्वादात्. — ") K1 कुशाः (for दर्भाः). Śi K (except Ks) Da D2 Gs (sup. lin.) तेन; Ñ3 G1 ते च; Ds. 6.7 तेषि; Ds ते तु. - After 20, Ks. 4 Ñ V1 B D ins.:

372* एवं तद्मृतं तेन हृतमाहृतमेव च। द्विजिह्नाश्च कृताः सर्पं गरुडेन महात्मना। After 20, G (except Gs. e) ins.:

373* नागाश्च विञ्चता भूत्वा विसृज्य विनतां तदा । विषाद्मगमंसीवं गरुडस्य बलात्प्रभो।

21 4) Ko. 2. 8 Da भ: प्रह ; Ñ V1 B (except B3) Dn D1. 4. 5. 7 T2 G2-5 M1. 3. 5 "प्रहर्षवान; D3. 6 "मं प्रहर्ष"; Go भ: प्रहर्षात्. -- b) Ta श्रा सहित: स का. Do. र देव-(for तम्र). — °) K1 G2.5 M1.5 'पक्ष:. G2 खग:. — d) Di अक्षीणकी.

22 Ds om. 22. - 3) Ks पढेत्तथा द्वि. Ñ1.2 V1 B D (except D2; D8 om.) G5 द्विजराणमु. — d) D6.7 खग° (for पतग°). — After 22, Ko.4 ins. two st. (phalas'ruti) given in App. I (No. 17).

Colophon. Sub-parvan: N V1 B1-8.5 Dn D1 S आस्त्रीक (v. l. आस्त्रिक, अस्त्रीक); to it Ñ1.2 V1 Bs G1.8-5 add सोपर्ण. Bi-4 Da Ds (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: K2 सुपर्णचरितं;

प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ३ सृत उवाच। बहुत्वास्त्रामधेयानि भ्रजगानां तपोधन । न कीर्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृषु ॥ ४ शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ५

B1 Da अमृताहरणं; G1 दास्यनिष्क्रय:; M1.8.5 विनतादास्य-निसोचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks (sup. lin. sec. m.) T 27; Ñ1.2 V1 Dn3 34; B1 33; B2 D4 (marg. sec. m.). 5 32; G M 17 (G2.8 19; G8 Ms 18). — Ś1 Ko. 1.8.4 Ns Dn D1-4.8.7 G1 M2 add (some before and some after the adhy. no.) सीपर्ण (Ko.s सुपर्णचरितं) समाप्तं. — S'loka no.: Ñs 24; Dn 26. — Aggregate s'loka no.: Dn: 1520.

31

1 Si Ko. 1 Som. 3वाच.

2 °) Ko 'रदानं च. B1.2 अत्रीध; Bs Ds 'तुंख; G2.8 M1. 5 अभवत. -- b) D8. 5 T2 G1. 4. 6 तवा; G2. 3 तथो:: M1.5 यथा. — d) D2 पत्रिणोर्; D5 पुत्रवोर्.

3 a) Si Ki Gi w (for m). - Si Ki (hapl.) om. 300. - b) Ki मम कीर्तय; D1 कीर्तियव्यसि. - b) 8 (except T1 G1) तु (for अपि). — d) K1 G1 *इड्डाम ते; G4. 5 °च्छामि ते.

4 S1 K1 S (G1 om.) स्त: K0.8.4 Ñ V1 B1 D (except Da Ds) सौतिह. - °) Ñ1.2 V1 B D T1 पद्मशानां; the rest vary at random between अजगानां and Hai.

5 a) Ts G2-6 M1.5 शेषस्तु प्रथमी जा. - b) G4.6 M (except M2) "नंतर:. - ") G2 "कस्त. - ") Si K1 Ds S (except T) 転畸.

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा। नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६ नीलानीलौ तथा नागौ कल्मापशबलौ तथा । आर्यकश्रादिकश्रेव नागश्र शलपोतकः ॥ ७ सुमनोम्रुखो दुधिम्रुखस्तथा विमलपिण्डकः । आप्तः कोटनकश्रेव शङ्को वालशिखस्तथा ॥ ८ निष्युनको हेमगुहो नहुपः पिङ्गलस्तथा।

बाद्यकर्णो हस्तिपदस्तथा म्रद्वरपिण्डकः ॥ ९ कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा । वृत्तसंवर्तको नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १० नागः शङ्खनकश्चेव तथा च स्फण्डकोऽपरः । क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११ करवीरः पुष्पदंष्ट्र एळको बिल्वपाण्डकः ।

मूषकादः शङ्खिशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२

6 a) K4 Dn D1.3.6.7 G (except Gi.6) 本形. — b) Ds प्रणस्त तथैव च. — Ms om. 6°. — °) Si Ki पंजवकः(!); Ko. 2-4 Gs M1 एं(K2 प्यं)ज"; Ñs एं(पिं कार्?. lin. sec. m.)जरग:; Ds विंगर ; G1 'रिक:; Gs 'रग:; G8 पंचित्रारा:. — 4) \$1 K1 ऐला(K1 क) प्; B4 (m as in text) तुला"; T2 G2. 8 'पुत्री.

7 °) ѳ नीलानला ; D² मीन°; T¹ निली. — °) G4.5 कलापि (Gs 'पी'); M1.2 (before corr.).s 'शकली. -- °) र्रा Kı आर्यकश्चैत्र°; Ko.2 श्वानु ; K3 श्वाते °; K4 'अंद्र'; Ñ1.2 V1 B D T1 'ओप'; Ñ8 'आद्र'; M2-1 'आंद्र'; G4 'श्राई'; Gs.6 'श्राई'; M1.8 (inf. lin.).5 'श्राह्रवश्चेत. Ta G1-s सर्थकश्रं(G1 श्रां)द्रक . — d) Ñ1.a V1 B D T1 नागः कलशपो : G1 M2-4 नागौ वै शालपोतकौ; G4-6 श्र हरूपो : M1.5 'श्र रुशपो .

8 °) Hypermetric! Si सोममुखो; Ko. s. a Ba Da D1. 8. 4. 6. 7 T1 सु(B2 ह्य)नामु ; K1 सुमुनामु ; K2 सुतामु ; Ñ1.2 V1 सुमनाख्यो; B2m सुरामु"; B4 खवामु"; Da1 मनोमु'; G2 सुन्नोमु'; M2.8 (inf. lin. as in text).4 सुमारो वै. T2 G1.4-0 सुमुखो दुर्मुखश्चैव (of. 375*). — °) र्रा 'पिंडिक:; D5 'पीडिकी. T2 G4-8 विमुखोसि(T2 'बि; G: 'डि)मुखस्तथा (of. 375*). -- ') K1 D: कोटरक:; Ni.2 V1 Das G क (G1 का) के เช้; Dai कैटन"; Dai. แร D1. 8. 6. 7 करोट ; D5 कोरंट ; T1 कनेट ; M2. 3 (inf. lin. as in text).4 °नग:. र्भेंड आसकः कोरकश्चेव; T2 G4-6 विमलः पिंडक: क्षप्त: (Ta क्षांत:; Ga चैव); Ga आह: (Ga स्त)-कोपरतश्चेव. — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-0 T1 वालि(B3 ैन)शिखः; Dा वालिखितः; Ts वारिजितः; G+ 5 विलिखितः. — Gs repeats 8od as: आसकोटरवश्चेव शंखपालशिखिसाथा. 9 G4 om. 9ab. — a) \$1 निक्यूरको; Ko 'क्यूर'; K1. 8.4 *gg*; K2 *cgg*; Ñ1.2 V1 Dn D1. 8.4.6.7 T1 "द्यान"; Ñs B Da1 D2 T2 G5.6 M1.5 'पूरि'; Da2 भिष्टरि'; Ds 'eकुरि'; G: 'हाचि'; G: 'साति'; M: 'नगी. K: हेमगुह्यो; Da Da गुह्यो; Ta Ga पोतः; Ga गुणो; M1. s मल्गु . - b) K (except K1) नाहुष:; Bam Da लघुप:. — M2.4 om. 9°-11d. — °) G2.3 有度°. ·Śi Daz हस्तिपाद:; K (except K1) Da1 'मुख:; T2 'कर्ण:; G2 °पको; G3.6 'बको. — d) Ñ3 मुद्रल'; B1 D4 मुकुर'.

10 M2.4 om. 10 (of. v. 1. 9). — क) K2 क्वराभ. — b) Si K2.4 Dai Ds Ms.5 कालि; Ds 'यन:; Gi कार्लिककु:; G4.8 कार्लिगक:; G6 °लिकट:. — After 10ab, D1 reads 12. — °) K3 वर्तसं°; G1.1 वृत्रः (G1 °तः) संवर्तक:. B2 D1 G2.8.6 M1.8.6 'संवृत्तको (M8 'गी). M1. s द्वी च (for नागी). — d) Da D2. 8. 6. र द्वी पद्मा(D6 मग्ना)विति विश्वतीः

11 G1 M2.4 om. 11 (cf. v. l. 9). — a) K4 B1-3 Da G (except Ge; G1 om.) 新國可毒; Ñ1.2 V1 Dn Ds. c. 7 T1 'मुख:; Ñs B4. 5 Ms 'नख:; D1 'शिरा:; D2 "गण:. — ") Ši च स्फांड"; Ko Ña च स्पंड"; Ki च फंड"; Ka. 3 स स्यंद ; K4 Ñ1.2 V1 B D T1 कूटमां(or "इमां) डको"; Ts G1.5 चंड(Ts द्व)प्रकोपन:; G2.8 Ms चाप्य(Ms 'डय)जको वरः; Ge गंधवृकोदनः; M1. 5 चाप्यजकेश्वरः. — ') Ñ1.2 V1 B D T G4-6 तथा(G6 दा) नागो. — d) Da पिंजर ; G2.3 पांडर ; G6 पिंडीर ; M1.8.5 पिंडर . - After 11, Śi marg. ins.:

^{374*} विप्रस्थावज्ञया शको मातुः सर्पा विपद्गताः । सुपर्णस्तूभयशीत्या हरेरप्युपरि स्थितः।

12 For D1 cf. v. l. 10. - a) G1 quig:. K2.4 Da1 वीरपुष्पदंष्ट्री. - b) Si K Ñs शै (K2 न ; K4 श)लको बिल्व $(K_3$ विधि)पांडु $(S_1$ *मंड)कः; N_1 वनुको बिलपांडुरः; No V1 B D T [a (Bs. s. 1 m Da a) हवको बिह्नपांड (or ${}^{f st}$ ह $) रः({
m D}_{f a}$ वेलुको बिल्वपांडुरः; ${
m D}_{f b}$ बेलुको बिलुपांडुरः); G1 M2-4 को बहुपांडर:; G2.8 नशको बि ; G4-6 वैल्ह्को बि ; Mi. s बलको बि. - ") MSS. vary at random between मूप' and मूपि'; D4 सूच्यानन:. - ") Ko-s हरिद्रक:; Cis ैरींदुक:; M (except M1.5) दुम:. — After 12, M2.4 read 15^{ab}. For G1 of. v. l. 15.

C. 1. 1558 B. 1. 35. 18 K. 1. 85. 13

अपराजितो ज्योतिकश्च पश्चगः श्रीवहस्तथा । १३ कीरव्यो धृतराष्ट्रश्च पुष्करः शल्यकस्तथा ॥ १३ विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान् । हिस्तमद्रः पिठरको सुखरः कोणवासनः ॥ १४ कुज्जरः कुररश्चेव तथा नागः प्रभाकरः । कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हिलकस्तथा । कर्कराकर्करौ चोभौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ १५

एते प्राधान्यतो नागाः कीर्तिता द्विजसत्तम ।
बहुत्वाकामधेयानामितरे न प्रकीर्तिताः ॥ १६
एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च संतितः ।
असंख्येयेति मत्वा तान्न न्नवीमि द्विजोत्तम ॥ १७
बहुनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अशक्यान्येव संख्यातुं श्वजगानां तपोधन ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

13 a) Hypermetric! Si transp. अप and ज्योतिक:. M2-4 अपारत:. Ko.4 ज्योतिष(K4 पि)क:; D1 अंतिकत्य; D2 ज्योतिषत्र; M2-4 द्रौ(M8 द्यौ)तिकत्र. G2.3.6 M1.8 (inf. lin.).5 अपानमित्रो ज्योतीक:. — b) T2 transp. पन्न and श्रीवह:. G6 शिवगः; M1 श्रीवगः. — d) K पुल्पकः; Ñ3 मस्करः. K0 कल्पकः; K2-4 शिल्प(K4 लिप)कः. Ñ1.2 V1 B D T1 शंखपिंदश्च (D5 क)वीर्यवान् (of. 14b).

14 Dr om. 14^{ab}. — a) Śi Ki विरादश्च; K2.8 Gi विराज ; Ñs Gs-6 विराज . Bi Da चर्मवासा: (for च सुवाहु:). — b) Cf. v. l. 13^a. T2 रालिपि ; G2-5 शरू ; M1.5 बरू . — °) Śi हस्तिरुद्धः पिटिरकः; Ki हद्धः पिटि ; Ks हस्तीरजः पीठ ; Ñi.2 Vi Dn Ti पिंदः पि ; Ñs Go दूः पी ; B1-3.5 Da D2.4 केणें: पि ; B1 केणें: पिठकणें: (m as in text); Di स्तीकणें: पिढ ; Ds केणें: पीठकरः; Ds हस्तिकः पिंदरकः; Do.7 केणें: पीठ ; G2 स्तिभेदः पित्तकश्चः (क्षा क्षा पीठकरः; Ds हस्तिकः पिंदरकः; Do.7 केणें: पीठ ; G2 स्तिभेदः पित्तकश्चः (क्षा क्षा पीठ ; G2 स्तिभेदः पित्तकश्चः G3 स्तिभेदः पीतर ; G3.8 द्धः पीठकरः; M1-4 द्धः पीठ (M1 पीव); M5 हस्तिबभ्राविषर . — d) Ñ1.2 Vi B D सुमुखः (for मुखरः). Śi K कोणवाहनः (K0 कः); Ñ1.2 Vi B D सुमुखः (for मुखरः). Śi K कोणवाहनः (K0 कः); Ñ1.2 Vi B2.8 Dn D1.8.4.6.7 कोणपा(B2.8 वा)शानः; B4.5 कोण (B5 कं)वाहकः (B5 वः); D5 कोतबांसनः; S को (M8 को)ण(M3.5 ण)नासि(M2 पि-; M4 वि)कः.

15 For M2.4 of. v. l. 12. — 2) K1 कुहर;; Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 कुठ(D1 °ठा)र;; B4 कुरज: (for कुआर:). Ś1 K1.2 कुरव:; K0 कुठ; K4 कुहक;; Ñ1.2 V1 B4 Dn D1.3.6.7 T1 G2.4.5 कुंज; B1-8.5 D2.4.5 कुठ; Da कुच; G1 खुर; G0 तुरग: (for कुरर:). — 0) T G (except G1.6) प्रहारक: (for प्रभा°). — G1 reads 15% and 15°d after 12, and between the two (former) lines ins.:

375* सुमुखो विमुखश्चैव विमुखोऽसिमुखस्वथा। (cf. v. l. 8^{ab}). — °) Ko.2.3 'दाख्यश्च; D5 'दाश्चि'. — ^d) %1 K1 'ईश्चक:; Ko 'श्चश्च'; K2.8 'शिश्च'; K4 'शिश्च';

Ñs तिहिरिहंरिक:; D1 "रहंखि"; D3 "लिहं"; D6 "रिहाणिक:; T1 "होबि"; T2 G4.5 "हेलिल:; G1 "लिहंरि"; G2.8.6 "हेरिल:; M1 "लिख:; M2.4 "हेरिक:; M3 "लिप:; M6 "लिव:. — After 15°4, K0.2.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

376* कर्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः। [K4 B1-8.4 m Da D1.2.4 तथा (for महा-).]

— ') K2 'रावर्क'; K8 'चर्क'; D2 कर्णराककरी; G2.8 कर्कण: कर्कक:. Ñ1.2 V1 B D T1 नागौ (for चोभौ). — /) Ds ट्रांशे'; M2.4 कुंदो'.

. 16 4) \$1 K1 नाम; Ko.2.4 Ñs B4 T2 G4.6 तु भ; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) नानु-; T1 स्वनु-; G5 न तु (for न प्र-).

17 a) K2 तेषां ते (for एतेषां). B2.8 Da D2 तु (for ख). — b) K0 अपि (for ख). — ") Da असंख्याये"; Dnl.ns Dl.s.c.7 'ह्य हु"; D4 T1 'ह्यमि". Si K (except K4) 'ति मन्वानो; असंख्येयान्विदित्वा; G (except Gs.6) 'ति मत्वाहं; M2.4 'यमिति त्वाहं. — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 G1 'मि त्योधम.

18 ") \$1 K1 'नि हि; Ks 'नां च; K4 Dai Ti 'नि ह; D5 'नी हि; T2 G M 'नि च. — b) G4.5 प्रस्तानि (for प्रयु'). Ñ8 G4.5 अयुता'; M1.5 अंदुदा'. — ') K2.4 B8 D2 असंख्यान्ये(K4 D2 'ने)व. — d) A few MSS. भुजं. Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगानां. G1 दिजोत्तम.

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except \$1 K1 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ko पन्नगानां नामानुकथमं; Ñ1.2 V1 G1 सर्पे(G1 नाना)नामकथनं; G8 नागनामकितिनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K8 (sup. lin. sec. m.) T 28; Ñ1.2 V1 Dns 35; B1 34; B2 Ds. 4 m 33; G M 18 (G2.8 20; Gc M8 19). — S'loka no.: Ñ8 Dn 19.

३२

शीनक उवाच । जाता वै भ्रजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः । शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १

सूत उवाच ।
तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्ये वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य बदर्यो च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।

32

1 Si Ki S (Gs with prefixed श्री) शोनक:. — ") Si जात्या वे; Ki "त्येव; Ñi.2 Vi B2 D (except Da D2.5) Ti आख्याता:; T2 G M एते वे. D5 ते तु (for तात). — ") Si Ki G4.5 तं त्वनुवि"; Ñi.2 Vi B3 Dn D1.3.4.6.7 तं तेभिवि"; Ñ3 B1.2.4.5 Da D5 Ti तं त्वभिवि"; D2 त्वेतं त्वभिव"; Т2 तदभिवि". G1-3.6 M2.4 शापतत्व(Gs "कं)मभि(G8.5 "वि)ज्ञाय. — ") Sim परमुत्तरमनुत्तरं (sic). Ñi.2 Vi B D "वंत: किमुत्तरं. — After 1, Ko.4 Dai ins. a passage of three lines given in App. I (No. 18).

2 Ś1 K1 S (K1 G2 with prefixed श्री) स्तः; Ñ1.2 V1 B1 Dns सौतिर. — ") Ds शेपस्तु; M2.4.5 शेषां तु (sio). K1 बलवान् (for भग"). — ") Ñ1.2 V1 B D transp. स्यस्तवा and कर्द्र. Gs त्वेकी कर्द्र. G1.4-6 कद्द्-सुतानपि. — ") Ñ1 आगच्छत्; Ñ3 G1 "स्थाय; D5 "तेपे. Ñ2 V1 Dn D1.8.6.7 उम्रं तप: समातस्थे. — ") G (except G4.5) M "शो जितेंद्रिय:.

3 °) \$1 K1 Gs आस्थाय. — ³) \$8 S (except T1) तपोधन:. — °) \$1 K दशार्जे पु.

4 °) Ñs G1 रम्बे°; Ds.c. र सर्वे° (for goचे°). — b) Cf. 1. 1. 10^d. — °) Ś1 (by corr.) Ñ V1 B Da D2. s T G M1. s 'शीछो. — d) K2 Ñs नियत्तिवः. — After 4, K4 ins. 1. 41. 3ab (cf. 250*); while G (except Gs.e) ins.:

^{377*} शीतवातातपसहः परित्यक्तवियाप्रियः।

परिशुष्कमांसत्वक्सायुं जटाचीरधरं प्रश्चम् ॥ ५ तमन्नवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः । किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां खिस्त वै कुरु ॥ ६ त्वं हि तीत्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनय । ब्रुहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७

कोष उवाच ।
सोदर्या मम सर्वे हि आतरो मन्दचेतसः ।
सह तैनोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यस्यन्ति सततं परस्परमित्रवत् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्यश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्पयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते ।

C. 1. 1678 B. 1. 56. 10 K. 1. 86. 10

धर्मे मनः समाधाय स्नाने त्रिपवणे तथा।

5 °) K2 G3.6 द्वर्श च; G2 द्दरो च (for तं द°).
— G6 om. 5°-6°. — °) Hypermetric! K0.2.4 वि-;
K3 Ñ1.2 V1 B D T1 सं-; Ñ3 G2 प्र-; G2 तं (for प्रि-).
— °) ぢ1 K1 T2 G1.4.5 M (except M1.5) प्रभु:; Ñ1.2
V1 B D T1 मुनि. Ñ3 जटामकुटधारिणे.

6 Ge om. 6^{ab} (of. v. l. 5). — ^a) M2.4.5 'धृति:. — Before 6^{ad}, K4 D4.5 ins. ब्रह्मोदाच; G2.8.6 M (except M2) ब्रह्मा. — ^c) M1.5 'दं कियते.

7 d) Si Ki.s. N Vi B2-4 D (except D2.5) Ti यसो. Si Ki.4 स्थित:. Ni.2 Vi D Ti स्थवस्थित: (D2.5 'तं); B as in D2.5; T2 G M चिकीपिं (G2 चिरास्थि'; G2 corrupt).

8 Ks श्रीशेष उ°. Si Ki De Som. उवाच. — a) Si K T Gi. 5 M2 ते; Ñs Mi. 5 -िष (for द्वि). — b) Ñs प्रायशो (for आ°).

9 °) Ñi. 1 Vi B D (except Di) तप आ(Ds तपसा)तिष्ठं. — d) Śi Ki Dai Gi.4 M (except Mi.s) नैनान्.

10 a) Ko (! hapl.) om. from सततं up to द्विपन्ति (11a). Ñ1.2 V1 Dn D1.2.4.7 T1 ससुतां (for सतं).
— b) Ñ1.2 V1 Dn D1.4.7 T1 सततं विनतां; M5 सततं ससुतं. Do Go Ms transp. विन and ससु. — d) Ks प्रतापवान्; Ñ1.2 V1 B D T1 अंतरिक्षगः (for पिता).

11 Ko om. up to द्विपन्ति (of. v. l. 10). — ") M1

C. 1. 1578 B. 1. 36. 10 K. 1. 30. 10 असाकं चापरो भ्राता वैनतेयः पितामह ॥ १० तं च द्विषन्ति तेऽत्यर्थं स चापि सुमहावलः । वरप्रदानात्स पितुः कश्यपस्य महात्मनः ॥ ११ सोऽहं तपः समास्थाय मोक्ष्यामीदं कलेवरम् । कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्थात्सह संगमः ॥ १२

ब्रह्मोवाच ।

जानामि शेष सर्वेषां आदणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्राप्यपराधाद्वे आदणां ते महद्भयम् ॥ १३
कृतोऽत्र परिहारश्र पूर्वमेव भुजंगम ।
आदणां तव सर्वेषां न शोकं कर्तुमहिसि ॥ १४
ष्टणीष्व च वरं मत्तः शेष यत्तेऽभिकाङ्कितम् ।
दित्सामि हि वरं तेऽद्य प्रीतिमें परमा त्विय ॥ १५
दिख्या च बुद्धिधेमें ते निविष्टा पन्नगोत्तम ।

transp. च and द्विषन्ति. Ñ1.2 V1 B D T1 सततं (for ते°). G2.3 तं सर्वभूतलेलयं. — °) T2 G4.5 अयं (for अपि). Ñ1.2 V1 B D T1 बलवत्तर: (for सुम°). — °) B Da D2.4.5 G1 च; G4-6 स्व- (for स). — d) Here and below S (generally) काइयप-. Ñ2 V1 B Da D5 पितासह (for सहा°).

12 °) Ki Ñs स्पक्ष्यामि. — °) Śi K वा (for मे). — °) Gi.s.s Mi.s.s transp. न and तै:. Śi Ki तै: स्थात् सह (Ki मम) न सं°. — After 12, Ñ Vi B D Ti ins.:

378* तमेवंशादिनं शेपं पितामह उवाच ह । [Before this line, Bs Ds ins. सत उ°; Dns सातिह°.]

13 Ñ2 V1 Dn1. n2 D2.6.7 G8 om. ब्रह्मा °. Ś1 (with prefixed श्री) G1.2.6.6 M1.8 ब्रह्मा; K0.2-4 पितामह उ°; K1 T2 G4 M2-4 पितामहः. — °) B1 श्रास्या °; G2.8 M1.5 श्रीवा °.

14 ") K2 D3 चैव; G4.6 एव (for तव). — ") D8 G4.5 M1.5 सुवृत्तानां विमोक्षणं. — D3 S ins. after 14: D4, marg. after 15":

379* शापात्तसान्महाघोरादुक्तान्मात्रा महाब**ल**।

[Before this line, D4 (marg.) T G1 repeat 14°d, reading सुदृत्तानां विमोक्षणं for the second half (cf. v. l. 14°d). — D2 T2 G2-5 M (except M1. 5) 'बोरान्मुकातमा स्वं; G1 'बाहो विविक्तस्त्वं.]

15 °) Bs D4 °cq वरमसत्त:. — °) K (except K1) T1 यस्ते; D7 T2 यन्ते. K2-4 -भिकांक्षित:; M (except M1.5) विव °. — °) K (except K1) Ñ2 V1 Dn D1.8.6.7

अतो भूयश्र ते बुद्धिर्धमें भवतु सुस्थिरा ॥ १६
रोष उवाच ।

एष एव वरो मेड्य काङ्कितः प्रपितामह ।
धर्में मे रमतां बुद्धिः शमे तपित चेश्वर ॥ १७
ब्रह्मोवाच ।
प्रीतोऽस्म्यनेन ते शेष दमेन प्रशमेन च ।
त्वया त्वदं वचः कार्य मिश्चयोगात्प्रजाहितम् ॥१८
इमां महीं शैलवनोपपन्नां
ससागरां साकरपत्तनां च ।
त्वं शेष सम्यक्चिलतां यथावत्संगृद्ध तिष्ठस्व यथाचला स्थात् ॥ १९
शोष उवाच ।
यथाह देवो वरदः प्रजापित-

Ti दास्यामि. K (except Ki) Gs. इह (for हि). Tz Gs. 5 M (except Mi. 5) भिते वरं त्वश. Dz corrupt.

16 ab) Ni. 2 Vi B D Ti transp. च and बुद्धि:, as also अमें and ते. Gi बुद्धिअमें ते निविष्टा वरिष्टा प. — After 16ab, Gi repeats 14od, reading the second half as in Ds Ga. 5 Mi. 5 (cf. v. l. 14). — o) Ni. 2 Vi B D Ti भूयो (for अतो). Si Ki T2 G2.8 transp. ते. and बुद्धि: — d) Ns Ba. 5 Di. 5 Ms सुरियता.

17 Si Ki S om. उवाच. — Bs (? hapl.) om. 17. — ab) Ñi.2 Vi B (Bs om.) D Ti देव (for में Sa), and में (for प्र-). — a) T2 जाने तपसि च प्रभो.

18 Ko.2.3 (with prefixed औ).4 Ñs पितासह उँ; K1 M2.4 पितासह:; Ś1 T G M1.5.5 ब्रह्मा. — Ds om. 18. — b) D2 अनेन; T1 धर्में (for दमें). Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.8.4.6.7 च (for प्र-). Ś1 (by corr.) B2m Da Cd Nilp प्रश्रयेन; M1.5 प्रसदेन.

19 Ms om. 19, 20. — ") श्री शेष बनी"; Gs. 8 "बरोप". — ") Ko.4 आकर"; K2 G1 सागर"; T2 G4-8 सनगर". Ñ (Ñ3 inf. lin.) V1 B D (for D5 see below) ससागरमामविद्वारपत्तनां; G2.3 सनगरस्थानविपट्टणां ख. — ") Ko.2.4 किलतां; D2 बळवान्; G2.8 गिळ". М1 ख पूर्व (for यथा"). — ") Т2 М1 प्रगुद्ध संतिष्ठ; G2.8 संदिष्ट (G8 "तिष्ठ) संगुद्ध. — D6 subst. for 19:

380* अम्यभेव वरं दश्चि तवाई भुजनोत्तम । इमां खं सकलां पृथ्वी मूर्शा संधारविष्यसि ।

20 Mi.s om. 20 (of. v. 1. 19). Si Ki S om. डवाच. —) Ns भूजा ; Bs क्षेत्र ; Bs (m as in text)

मंहीपतिर्भृतपितर्जगत्पितः ।
तथा महीं धारियतासि निश्वलां
प्रयच्छ तां मे शिरिस प्रजापते ॥ २०
ब्रह्मोवाच ।
अधो महीं गच्छ भ्रजंगमोत्तम
स्वयं तवेषा विवरं प्रदास्यति ।
इमां धरां धारयता त्वया हि मे
महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१
सूत उवाच ।
तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स
प्रभुभुवो भ्रजगवराग्रजः स्थितः ।
विभित्तं देवीं शिरसा महीमिमां

समुद्रनेमिं परिगृद्ध सर्वतः ॥ २२ ब्रह्मोवाच । शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो महीमिमां धार्यसे यदेकः । अनन्तभोगः परिगृद्ध सर्वा यथाहमेवं वलभिद्यथा वा ॥ २३ स्तृत उवाच ।

अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् । धारयन्वसुधामेकः शासनाद्वस्रणो विश्वः ॥ २४ सुपर्णं च सखायं वे भगवानमरोत्तमः । प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५

C. 1. 1588 B. 1. 36, 25 K. 1. 36, 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वार्त्रिशोऽध्यायः॥ ३२ ॥

T G1-3 M2-4 सुवन (for भूतपतिर्). — Ko om. 20°d.
— d) Si K1.s transp. ता and मे. Bs विवरं (for दिवर).
21 Si (with prefixed क्षी) S (Gs M1.s om.) अक्षा;
K1 पितामह:. — a) M1 अतो; Ms इमां (for अघो).
K0.2.4 'गमेश्वर. — b) T1 (evidently with mislection of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा). — c) K4 D2 G8.6 मां महीं.

22 Ds om. 22. G (except G2.8) M (except M1.5) transp. 22 and 23. — G2 M om. स्त इ°. Ś1 K1 T G (G2 om.) स्त: Ko Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.8.6.7 सीतिए°. — °) Ñ V1 Dns G2 M4 तथेव. Ś1 K Ñ8 Da D2 G6 om. स. T2 तत् (for स). — °) G2.8 भुवतिरे (for अभुभुं°). K वरो(K1 तरा)प्रज: T2 वरोत्तमः; G M2.4 वरो(G8.6 रा)प्रत: Ko.2.8 सित: B5 m प्रभुभुंजगप्रवरा°. M1.8.5 प्रभो भु(M1-भुं)जगप्रवरोप्रज: (M3 तः). — °) A few MSS. °नेमी. B4 T2 G (except G4.5) सर्वशः.

23 For G1.4-6 M2-4 of. v. 1. 22. — G5.6 om. आहों. S1 (with prefixed औ) K1 T G2.8 M1.5 झहार. — D2 om. 23. — a) D5 T2 G2.8 'देहो. — b) T2 G M धारियता (M1.5 'यतां). G (except G2.8) त्वमेक:; M8 (by corr.) त्वदेक:. — a) G6 अनेकभोगान्. K8 'भोगात्; Ñ1.2 V1 Dn 'गै:; D5 G1 M1.5 'गै. S1 K सर्वतो; Ñ8 B (except B2) Da Dn D1.4.6.7 T2 M8 (by corr.) 'बै; D5 'बै; G6 'बीन्. — d) K8 'मेनां; G1.5

'मेको. Si Ki बलिभि'. Bs. च; Gi.s मया; Mi.s एव (for वा).

24 D2 G1.4-6 M1.5 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G2.8 M2-4 सूत:; K0.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.8.6.7 सीतिह°.

— °) Ś1 K0-2.4 D8.6.7 T1 अंतभूमी; K8 Ñ1.2 V1 B2.4 D5 अघो भूमी. Ñ8 D6 G1.6 M एव (for एवं).

— °) M3 दे घरामेक:. — °) K1 विभो:; Ñ1.2 V1 Dn8 D2-4.6.7 विद्वः; G2-6 प्रभो.

25 Ds om. 25. — ") Ks N V1 B D (except D2; D5 om.) T G1.5.5 सहायं. — ") M1.5 प्रदरावमरो". — ") T2 G (except G3.5) M1.5 प्रादादे(M1.5 "साथै)नमनंताय. — D8.4.6 S (except M1.5) ins. after 25: Ks D5, before st. 1 of the foll. adby.:

381* अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकिः स महाबलः । अभ्यपिच्यत नागैस्तु दैवतिदिव वासवः । [(L. 2) D3-6 T1 G1 देवैरिव स (G1 च) वा.]

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except K1.3 Dn1 T2 आसीक (v. l. आसिक, असीक). — Adhy. name: K0.2.4 अनंतवरप्रदान:; K3 श्रीशेपस्य वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 शेपकृत्तकथनं; G1 शेपभूभारनियोजनं; G3 शेपभूभारं — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 43; K8 (sup. lin. scc. m.) T2 29; Ñ1.2 V1 B1 Dns

36; B2 D4m.s 34; D8 33; G M 19 (G2.8 21; G6 M8 20). — S'loka no.: Ñ8 26; Dn 24. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1563.

33

C. 1. 1589 B. 1. 97. 1 K. 1. 37. 1

सूत उवाच।

मातः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा पन्नगसत्तमः। वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत्कथम् ॥ १ ततः स मन्त्रयामास आतृभिः सह सर्वशः। ऐरावतप्रभृतिभिर्ये सा धर्मपरायणाः ॥ २ वासुकिरुवाच।

अयं शापो यथोदिष्टो विदितं वस्तथानघाः। तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्त्रयित्वा यतामहे ॥ ३ सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते। न तु मात्राभिश्वप्तानां मोक्षो विद्येत पन्नगाः ॥ ४ अव्ययसाप्रमेयस सत्यस च तथाप्रतः। शप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेपधुः ॥ ५

1 Ś1 K1 S (T2 G2 with prefixed 新) 現在:; Ko. 3. 4 Ñ1. 1 V1 B1 Da D1. 2. 6. 7 सीतिर. — After सत उ., K4 Ds ins. 381* (cf. v. l. 1. 32. 25), - 5) Ñ1,2 V1 B D Tı श्रुत्वा वै पन्नगोत्तमः

33

2 d) K स्युर्; T2 G स्त्र- (G1 स्त्र-) (for स्म). Ñ1.2 V1 B D T1 सर्वेर् (D1 °वें) धर्मपरायणै: (Da °ण:; D1 °णा:).

- 3 Š1 K1 S om, उवाच. ") Ñ8 T2 G2.3 M1.5 वधा सृष्टो; G1.4.5 M2-4 यथोत्स्'; G6 यथाह'. - ') B5 (m as in text) D2.3 T2 G4-6 M2.4 विदित्तो; G2.8 मंचतो. Ko. s. 4 यथा; T2 G6 तदा; G2-6 सदा. -- °) S1 K1 G4.5 Ms शांत्यर्थ; G2.8 M1.5 'थे.
- 4 ") Ta G (except G1) M अपि (M1.5 अभि-) (for एव). — D7 (hapl.) om. 4ed. — °) B5 भा प्र-; G1. 8. 6 Ms 'ब्रा हि. - 4) Si K 'क्षो भवति. Ñi 2 Vi B D (Dr om.) मोक्ष: कचन विद्यते. — After 4, Ko. 1 Da1 ins. two lines given in App. I (No. 19).
- 5 b) M (except M1.5) g (for w). Ks D4 T G6 M यथा. B4 श्रति:; T2 M1.2.8 (inf. lin. as in text). 5 भुत:; G: श्रुते:; G: श्रुतं (for अग्रत:). —) Ñ: व श्रुत्वा त.

6 b) Si K समपस्थित:; Ñi. 2 Vi B D Ti 'पानत:. - After 6as, G (except Gs.c) ins.:

^{382*} शापः सृष्टो महाघोरो मात्रा खल्वविनीतया । - ") Śi Ñi. 2 Vi B D Ti att; Ka. 2 corrupt; M (except M1.5) हासानू. G1.4.5 अध्ययो; G1 प्रति नो; नूनं सर्वविनाशोऽयमसाकं समुदाहृतः। न होनां सोऽव्ययो देवः शपन्तीं प्रत्यपेधयत् ॥ ६ तसात्संमन्त्रयामोऽत्र भ्रुजगानामनामयम् । यथा भवेत सर्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम् ॥ ७ अपि मन्त्रयमाणा हि हेतं पत्रयाम मोक्षणे । यथा नष्टं पुरा देवा गृहमप्रिं गुहागतम् ॥ ८ यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवेत् । जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय हि ॥ ९

सृत उवाच। तथेत्युक्तवा तु ते सर्वे काद्रवेयाः समागताः । समयं चिकरे तत्र मन्त्रबुद्धिविशारदाः ॥ १० एके तत्राद्यवन्नागा वयं भृत्वा द्विजर्षभाः।

Gs प्रस्वजो; M1.5 यो (for सो).

7 a) N1.2 V1 B D (except D2) T1 G (except G2. 8) M2. 4 अव (for अव). — Ds om. 7cd. — ") K (except K1) भवति; Ñ1.2 V1 B D (Ds om.) T1 भवेद्धि; Ts 'स. K3.4 वै क्षेमं (for सर्वे'). -- d) G2 मा स:; Gs मा सु- (for मा नः). — K1.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins. after 7 (Ds, after 7ab):

383* सर्व एव हि नस्तावह्र दिमन्तो विचक्षणाः।

- 8 °) Ñs M अभि- (for अपि). K2.8 T2 भाणो है; G1-8 M1 5 माणोपि. G4-6 मंत्रवास हृहैवाथ. — b) 🖄 Ko.1 Ds पश्येम; K2.4 T2 G (except G4.5) M1.5 सि. --- d) G2 致知刊前; M5 裏前°.
- 9 b) B Da M1.5 चापि; Ts G1-8 शाप:. Ñ1.2 V1 B2-4 D (except Da Ds. c. 7) T1 M1. 5 qq wa:; Cd as in text. K (except K1) तस्य राज्ञी महारमनः. — 4) Ni. 2 V1 B D T1 a (for fg). Ts Gs. s. 6 M1. 8 (sup. lin. as in text). 5 "करणं प्रति.

10 S1 K1 S स्त:; Ko.s Ñ1.s V1 B1 D (except Da D2.4.5) सोतिह°. — ") Ñ V1 D (except Da D2.4.5) T G2.8.6 M1.5 तत: (for तु ते). - 8) G2.8.6 समाहिता:. — d) Ñs मंत्र मंत्रवि. — After 10, G1 (partly damaged). 4. 5 ins.:

384* तेषु तत्रोपविद्येषु पश्चगेषु द्विजोत्तम । प्लापन्नोऽनवीसेषां सम्मविद्योसमी बछैः। जनमेजयं तं भिक्षामी यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११ अपरे त्वब्रवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः। मिश्रणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२ स नः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्रयम् । तत्र बुद्धि प्रवक्ष्यामी यथा यज्ञी निवर्तते ॥ १३ स नो बहुमतात्राजा बुद्धा बुद्धिमतां वरः। यज्ञार्थं प्रस्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४ दर्शयन्तो बहून्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् । हेतुभिः कारणेश्वेव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५ अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्भविष्यति ।

सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६ तं गत्वा दश्चतां कश्चिद्भजगः स मरिष्यति । तिसन्हते यज्ञकरे ऋतुः स न भविष्यति ॥ १७ ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः। तांश्र सर्वान्दशिष्यामः ऋतमेवं भविष्यति ॥ १८ तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भ्रुजंगमाः। अवुद्धिरेपा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९ सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा। अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापाद्येञ्जगत् ॥ २० अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् ।

11 Before 11, G1.4.6 ins. एलापत्र: (cf. v. l. 10). - a) G1.4.5 शुण्वंतु नागा हृत्स्थं मे. - b) K (except K1; K2m as in text) द्विजोत्तमा:. - °) Ko Dai जन्मे° (cf. v. l. l. 1. 8; 18. 8 etc.). Ś1 K1 D2 G2.3.6 M (except Ma) तं (as in text); the rest त्र.

12 ab) 12a = 21a. Ns transp. नागा: and तम्र. — *) K3 हि (for Sस्य). — *) K3 समंतत:; Ñ1 B Da सुसंह ; T2 सुसत्तमा:; G2 समाश्रि ; G1.5 समाग .

13 a) S (except T1 Ms) पुरस्रति. K2 D1 M2.1 transp. सर्वे and कार्येषु (in b). - b) Ko अथ; Ba सु-(for अर्थ-). Ñ3 G1 °श्चयात ; D2. 5 °श्चयान. — °) 🖄 तथा (for °त्र). Ñ1.2 V1 B D प्रदास्थामो; T1 G3 प्रयो ; G2 प्रवे°. — ") De. र राज्ञो (for य°). Si Ti निवर्शते; Ki Ñi. 2 V1 B D 'त्स्पेति (B1 D5 'ते); Ñ3 न वस्यति; T2 G M न व .

14 ") Ña Ba s बहमती; Da बुद्धिमती. Da बुद्धा (for राजा). -) Ñs Bi G M बुद्धी (G2 दिं; G8 दें; M1.5 ** (T); B1-3.5 Dn D1.4.8 T1 ** (T) N1 B D2.5 सन्नार्थ (Ba Da °थे). Ka Ma-4 प्रध्यते; T Ga-4 M1.6 पुरुक्तते; Gs. व वक्ष्यते. Gs. ह युक्तं (for इयक्तं). — d) \$1 K (except K4) बहुबाम सं (Ko. 3 ते).

15 b) Gs om. 15b excepting चेह. G1.4 स- (for च). — °) M1.8.5 विविधैश्रीव; M2.4 °श्रापि. — व) M1.5 यज्ञेन चेतसः.

16 ") Ñi, 2 Vi B Dni, n2 D3, 5 अयम् (for य). - 6) Ñ1.2 V1 B D (except D1.2) T G4.5 表記:; M (except M1.5) यहा. Ñ1.2 V1 B D T1 G2.3.6 M तस्य; Ts G1, 4. 5 * 7. — Ts om. 16 -21 .

17 Ts om. 17 (cf. v. l. 16). — a) Kı transp. दश and अव (in). K4 G8 दश्यतां; G2 दिश्य'. —) Ñ1.2

V1 B D T1 मृते; G4.5 η°. K1 Ñ1.2 V1 B (oxoept B5) D (except D2.6) T1 G1.6 M1.5 यज्ञकारे; K3 विधि. — ") K (except K1) यज्ञोसी. M (except M1.5) च (for स).

18 T2 om. 18 (cf. v. l. 16); D6 (hapl.) om. 18. — °) K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.7 M °त्यस्य चर्वि°; K3 G2.3 ैसस्य च द्विजा:; $\mathbf{T}_1$ °ित स चरिंव°; (10 °त्यत्र चरिंव°. - °) $^{\circ}$ । हनिष्यामः. $^{\circ}$ $^{\circ}$ $^{\circ}$ तान्सर्वन्दिशयपामः. - $^{\circ}$) K3 Da1 ऋतुर्नेव; Ñ3 भेतद; D2 (by corr.) ऋतुरे ; G2 कृत: स न; Cd कृतमेर्व (as in text).

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 16). — a) Ši Ña मंत्रयंती (Si corr. to 'यंतु); Ki धर्मरता; Ki S (except T2) मंत्रयंति (Ga 5 ते). Ñi. 2 Vi B D अपरे त्वनुवन्नागाः (Ds °वन्तत्र); of. 21°, 25° etc. — °) Kı मंत्रयंतो; M (except M1.5) महा" (for धर्मा). Ñ1.2 V1 B D दयास्रव:. — °) Da1 कुबुद्धि. Ñ1.3 V1 B D भवतां (for q°), — d) Na M1.5 ब्रह्मवध्या. N1.2 V1 B D न शोभनं (D1 विनाशनं: D4 as in text); Ñ3 भविष्यति.

20 T2 om. 20 (cf. v. l. 16). — a) G1 M2.4 संपत् (for सम्यक्). G2.8 संपत्तिर् (for सम्यक्सद्-). Ñ1.2 V1 D (except Dn D1.5) M1 Ntlp सद्य°; T1 G1 सुद्य°; G6 साध° (for सद्ध°). Ñ1.2 V1 B3.4 D T1 G2. 8.6 M1.5 दे (for **हि).** G. . । सत्यवता धर्ममूला. —) 🖄 K 'हरयते (K3 'रिटयते) (for 'हत्तमा). — ') K2 अधर्मीयं भुजंगा हि; G4-0 M2.4 भी एवं चरितं (G5 M2 त:; M4 ता). — d) Ga आपतये; G3 आपा°; G5 m M2.4 व्याघातये°. 21 Trom. 21ab (cf. v. l. 16). — b) M1.5 उविकतं जा. - ") T सर्वे (for वर्षेर्). Si Ki.2 Di Gi निवारिय. — d) M1.5 वर्षा भू'. Ñ3 समंततः (for सवि').

22 a) Ts Gs. o Ms. + "wister; Ms sl. K2 N1.2

C. 1.1608 B. 1.37.21 K. 1.37.21 वर्षेनिर्वापयिष्यामो मेघा भूत्वा सिवधुतः ॥ २१
सुग्माण्डं निशि गत्वा वा अपरे भुजगोत्तमाः ।
प्रमत्तानां हरन्त्वाशु विष्ठ एवं भविष्यति ॥ २२
यज्ञे वा भुजगास्तासिञ्ज्ञतकोऽथ सहस्रशः ।
जनं दशन्तु वै सर्वमेवं त्रासो भविष्यति ॥ २३
अथवा संस्कृतं भोज्यं दूषयन्तु भुजंगमाः ।
स्वेन मूत्रपुरीपेण सर्वभोज्यविनाशिना ॥ २४
अपरे त्वस्रवंस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवामहे ।
यज्ञविष्ठं करिष्यामो दीयतां दक्षिणा इति ।
वक्ष्यतां च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेप्सितम्॥२५

V1 B D T2 G2.6 M च (M1 तु); G1 अथ (for वा).
— °) Ś1 K1.2 (sup. lin.) T G2.6 M (except M1)
अध्यपरे; K2 (before corr.).4 G1.5 त्वपरे; G1 परे (for
अप°). — °) Ś1 प्रसुप्तानां. — d) Dn (except Dns)
D1.7 G2.8 M1.5 विद्यसेवं; D3 G1 *स्वेवं.

23 \$1 (hapl.) om. 23. — a) De ये; G1 च; M2.4 -थ (for वा). G1 तत्र (for तसिन्). — b) K1 Ñ1.2 V1 D (except Da Da) जनान्. K1 Dn1.n3 D1-4.0.7 सर्वान्; Ñ1.2 V1 B1 Dn2 G2.3 वें. — d) Ñ1.2 V1 B1 Dn2 नेवं. T transp. एवं and त्रास:.

24 °) $\stackrel{\circ}{S}_1$ $\stackrel{\circ}{K}_1$ संभूतं; $\stackrel{\circ}{T}_2$ संस्तु°. — °) $\stackrel{\circ}{M}_2$ स्वेद्-. $\stackrel{\circ}{G}_1$ स्वेद्मूत्रपुरिपेश्च. — °) $\stackrel{\circ}{S}_1$ $\stackrel{\circ}{K}_1$ ° भक्ष्य°; $\stackrel{\circ}{D}_2$ ° भोक्षु°. $\stackrel{\circ}{T}_1$ $\stackrel{\circ}{G}_1$ ° भोक्षुविनाशनं ($\stackrel{\circ}{T}_1$ ° शिनं; $\stackrel{\circ}{G}_1$ ° शिनाः); $\stackrel{\circ}{M}_{1.5}$ ° भोक्षुन्विनाशय.

25 B Da Da, s transp. 25 and 26. — a)=26a and 27a. Ks T G1 M1.6 तस्य; M2-4 नागा: (for तन्न); cf. 21 and v. l. 19. — K2 reads 25b-27a in marg. — b) De G1 च; T G5 अन्न (for अस्य). S1 महीपते: (for अचा). — c) K2 T1 G4.5 यन्ने वि. — d) S1 K1 B1.4.5 Da2 दीयंतां. — d) G1 M5 पश्यतां. G4-6 चागतो. Ñ3 M1.5 गतः सोथ. T G2.3 पश्यतो जगतः सोकः (T1 सो न:); M2-4 पश्यक्षान्यां गतिं सोथ (M2.4 नैव).

26 Ks (hapl.) om. 26. For B Da D2.4 of. v. l. 25. — ab) $26^a = 25^a$ and 27^a . Śi अत्र; T नागा: (of. 21). — Si K2 जरु. D8 जरून की डितं. D4 विकी ; M2 विजिहितं; M4 विजित्वितं. — a) Si K4 Dn1 Do.7 M8 एम; M1 °प (for एमं). Ti न भवेरकतुरीहश:.

27 °) = 25° and 26°. — b) K2 D2.5 दु: कृतकारिण: (D2°णं); Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 M4 पंडितमानिन:; B Da D4 G2°कारिणं. — °) K8 दशास्येनं; Ñ1.2 V1 Dn D1.6 T1°मस्तं; G2.8 दंशामेनं (G8°गं); M1.5 जगा°; M8

अपरे त्वबुवंस्तत्र जले प्रक्रीडितं नृपम् ।
गृहमानीय बधीमः क्रतुरेवं भवेश्व सः ॥ २६
अपरे त्वबुवंस्तत्र नागाः सुकृतकारिणः ।
दशामैनं प्रगृह्याशु कृतमेवं भविष्यति ।
छिन्नं मूलमनर्थानां मृते तिसन्भविष्यति ॥ २७
एषा व नेष्ठिकी बुद्धिः सर्वेषामेव संमता ।
यथा वा मन्यसे राजंस्तित्क्षप्रं संविधीयताम् ॥ २८
इत्युक्तवा समुदेक्षन्त वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
वासुकिश्वापि संचिन्त्य तानुवाच भ्रजंगमान् ॥ २९
नेषा वो नेष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्तु भ्रजंगमाः।

गच्छामेनं. Śі K Ñ3 G4-6 प्रसद्याञ्च. — d) Ñ3 कुतकार्य; T_2 G1-3 °मेनं. Śі भवेच्छुभं; B_1 करि°. K (except K_1) ऋतुरेवं भवेश्व स: (= 26^d). — °) K_3 B_1 . s. 4 D_{11} D_2 , 3. 5. 5 T G_1 . 2. 5 M (except M_3) छिन्न . — f) B D_2 इते त°.

28 Gs has confused the sequence of st. 28-30; it is ignored here. — a) K2 दा; Ñ V1 B D T1 G1.4.5 नो (Ds नो). — b) G1 corrupt. G4.5 यदि (for एव). Ñ8 B4 G1.4.5 रोचते; T2 G2.3 पश्चाा:; M1.8.5 न: कृता (for सं). Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D T1 सर्वेपामी-क्षणश्चव: (D8.4 T1 वा:); M2.4 थां च शुजंगमा:. — b) S1 यथा दे; Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 अथ यन; M2.4 थां चो. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 हुतं तरसं; G1.4.5 तहै क्षिपं वि.

29 a) Ñs Dn1.ns D1.5-7 G2 समुदीशं(D5 °६थं)त; T1 समवीशंत; M1.5 °देशंत. — b) Ñ1.2 V1 B D प्राप्ती समं (B1.2.4 m Da D2.4 °मा:). — After 29, G1.4.5 (last two with वासुद्धि: added before the lines) ins. lines 1, 2 of 385*.

30 Before 30, Ñs Bs Ds ins. वासुकिर°; Ts G1.6 वासुकि: — a) Cf. 28a. K1 Ds S (except T2) एवा. K1.2 Ds G2 वे; M4 वा. — D1 (hapl.) om. 30bc. — b) S1 K1 न तां; T2 मतां; G1.4.5 जाता; G2 M4 माता. G1 बुद्धि (for कतुं). — After 30ab, Ñs reads 31od. — c) K1 बुद्धिनं:; Ñs Ds T2 G (except G4.5) M बुद्धिमें (by transp.).

31 a) K4 Ñ1.2 V1 B2 D (except Da D2.4) T G
M2.4 किं तत्र (G2.8 तत्त्र). — b) Ñ1.2 V1 B D T1
स्याद्धि(D5 साधि)तं तु यत्; Ñ8 यश्चदीप्सितं; T2 वैव य°;
G6 यद्धितं भवेत्. — K4 Ñ1.2 V1 B D (for D6 see below) T1 ins. after 31ab; Ñ3 (om. lines 3, 4), after

सर्वेषामेव से बुद्धिः पन्नगानां न रोचने ॥ ३० कि त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्भवेद्धितम् ।

अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्थणि त्रयस्त्रिशोऽध्यायः॥ ३३॥

38

सूत उवाच।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च । वासुकेश्व वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽन्नवीदिदम् ॥ १ न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः । जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽसाकं महाभयम् ॥ २ दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।

31: G1.4.5 (om. lines 3, 4), after 29:

385* श्रेयः प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मनः । ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजंगमाः । न च जानाति मे बुद्धिः किंचित्कर्तुं वचो हि वः । मया हीदं विधातस्यं भवतां यद्धितं भवेत् ।

[(L. 2) K4 B Da D2 G1.4.5 "चंशस्य. — D6 om. lines 3 and 4, and repeats 30°-31°. — (L. 4) Second half = (var.) 31°.]

— Ñs reads 31^{cd} after 30°b. — °) Ko B Da D2.4.5 अनेन सभूत्रां. T2 G1.4.5 M तप्स्ये.

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except K1 T आस्तीक (v.). आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: K0.2.4 नागमंत्र:; K3 सर्पमंत्र:; Ñ1.2 V1 वासुक्यादिमंत्रणं; G1 वासुकीसर्पसंतापः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 44; K0 32; K3 (marg. sec. m.) T 30; Ñ1.2 V1 Dn 37; B1 36; B2 D3.4 m 35; D5 3 (sic); G M 20 (G2.8 22; G6 M3 21). — S'loka no.: Ñ5 33; Dn 34.

34

1 Ko om. सूत उ. Si Ki S (G2.8 with prefixed श्री) सूत:; K8.4 Ñi.2 Vi Bi.4 Dn Di.8.6.7 सीतिह. — ") Ñi.2 Vi B D Ti सर्पाणां तु (Do च) चचः श्रुखा. — ") Ds T2 G1-8 Ms "पामेच; G4-6 Mi.2.4.6 "पामपि. T2 G Mi.2.4.6 चैच (for चेति). Ds T2 G हि; Mi.2.4.6 ह. Ms भोगनां (for चेति च). — ") K2.4 Da Gi तु (for च). — ") K2.4 Da Gi तु (for च). — M4 वासुके ते. — After I, G (except G3.6) ins.: 386* प्रागेच दर्शिता बुद्धिसंयेषा भुजगोत्तमाः। हैवेति यदि वो बुद्धिस्तवापि च तथा प्रभो।

स देवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३ तदिदं देवमसाकं भयं पन्नगसत्तमाः । देवमेवाश्रयामोऽत्र रुणुध्वं च वचो मम ॥ ४ अहं शापे सम्रत्सृष्टे समश्रौपं वचस्तदा । मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५ देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो ।

C. 1. 1627 B. 1. 38. 6 K. 1. 38. 7

अस्तु कामं ममाद्यापि बुद्धिः स्तरणमागता । तां श्रृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथातथ्येन पन्नगाः।

- 2 Before 2, Bi Di ins. एलापत्र उं; T2 एलापुत्र:

   b) Ko.3 B3 D5 T2 G स (T2 G1 न) च (for न स).

  Arjp (like Da) न स (as in text). °) Ko Da1

  Dn1 जन्मे ° (cf. v. l. 1. 1. 8; 18. 8 etc.). d) Ko.2.4

  Ñ3 M1.5 °कमनामयं (K2 °य:); B D T °कं महद्वयं.

  G (except G2.3) M2-4 °कमिदं भयं. Ñ3 (inf. lin. sec. m.) भवतां भयवद्धितं.
- 3 °) De Go °पहतं; T2 °हते; G1.5 °द्भतो. M1.5 कार्ये (for राजन्). b) Ko पौरुप:. T2 G2.8.6 M1.5 न कर्तेंग्रं च पौरुपं. °) T1 देवम्. Ñ3 D2.8.7 Ge M °श्रयेत; T2 °श्रयीत; G1 °श्रयिता. a) Ś1 K1 B3 Dn3 D1 नान्यस्तत्र; K3 Dn1.n2 D1 T1 नान्यो(K3 °न्य)स्त्यत्र; D5 नान्यं तन्न.
- 4 °) Ñ V1 Dn °दं चैवम°. Ge पौरुषं नैतदसाकं;
   °) M (except M1.8) सत्तम. G1-6 भयदं पत्रगोत्तमा:.
   Ś1 K1 (hapl.) om. 4°-5°. °) K3 वदतो; T2 G8.6
  M1.8 घचनं (for च वचो).
- 5 \$1 K1 om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, Ko. 1 ins. एलापत्र उ°; G2.0 एलापत्र:. °) G2.3 समावर्ते ततस्तदा. d) M 'सत्तम.
- 6 °) Ś1 m 'गा: श्रोपं; T2 G1.4.5 M2-4 'गश्रेष्ठ. G2.8.6 M1.5 देवे: (G2 देवं) श्रोकं (G6 चोकं) तदा(M5 'था)श्रोपं. b) D8.6 T1 तीक्षणस्तीक्षण; D6 G1.2.4.5 M2-4 'क्षणं तीक्षणं; T2 G6 'क्षणतीक्षणं (G6 'क्षण); M1 'क्ष्णा तीक्षणा; Cd as in text. After 6ab, G (except G3.6) ins.:

387* शापदु:खाधितसानां पन्नगानामनामयम् । कृपया परयाविष्टाः प्रार्थयन्तो दिवीकसः।

C. 1. 1627 B. 1. 38. 6 K. 1. 38. 9

पितामहसुपागम्य दुःखार्तानां महाद्यते ॥ ६ देवा ऊचुः ।

का हि लब्ध्वा प्रियान्पुत्राञ्यपेदेवं पितामह । क्रते कद्वं तीक्ष्णरूपां देवदेव तवाप्रतः ॥ ७ तथेति च वचस्तस्थास्त्वयाप्युक्तं पितामह । एतदिच्छाम विज्ञातुं कारणं यस्न वारिता ॥ ८

ब्रह्मोवाच ।

बहवः पद्मगास्तीक्ष्णा भीमवीर्या विषोल्बणाः । प्रजानां हित्कामोऽहं न निवारितवांस्तदा ॥ ९ ये दन्दश्काः श्रुद्राश्च पापचारा विषोल्बणाः । तेषां विनाशो भविता न तु ये धर्मचारिणः ॥ १० यश्चिमित्तं च भविता मोक्षस्तेषां महाभयात् ।

- ^{d}) D_{2} *fiki महीपते; $G_{2,3}$ $M_{1,5}$ *fini महास्मनां. $G_{1,4,5}$ देवा वचनमञ्जवन्.

7 Si K Ñs (sup. lin. sec. m. as in text) Ds S (except T1) om. देवा ऊ. — a) Si K1-8 D2.7 को हि. G1.4.5 M (except M1.5) का हि पुत्रान्त्रियासुँड्या. — K2 (hapl.) om. 7°-8°. — b) G3 कद्रवदेतेषां. T G4-8 M तीक्ष्णरोषां; G2 बतेतेषां. D5 ऋते च कद्रं तीक्ष्णस्थाद्. — d) G2 जगरपते; G4.5 पितामह (for तथा°). D5 एकमेव ममाम्रतः.

8 K2 G5 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — a) T G2.8.6 वसनं (for स वसस्). T1 श्रुखा. — K0 om. 8^{cd}. — b) Dn D1 T G1.5 °च्छामि. G2.3 °च्छामहे श्रीतं. — d) D5 यसदा भवेत. Da वा विभो; D8 T1 M1.5 वारितं.

9 Ds om. 9. Ko om. ब्रह्मो °. — Ś1 (with prefixed श्री) S (except M3) ब्रह्मा; K1-4 Ñ8 पितासह उ (K1 om. उ °). — °) K1 भीमवेगा; Ñ2 V1 Dn D1.8.4.6.7 T1 घोररूपा; B Da D2 °रूपा; M1.5 तीइण °. G2.4.5 M1.5 विषोद्धणा:. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9°-10°. — °) M2.4 देवानां. Ñ1 B Da D2 °रूमस्तान्; G1-8 °रूमाय. — द) Ñ1 B Da D2 वाहं वा °; Ñ2 V1 Dn D1.8.4.6.7 T1 न च वा °. G3.5 ततः (for तदा). Ñ3 T2 G6 M1.5 न वारयितवांस्तदा (Ñ3 °था); G3 नान्छापितवांस्तथा.

10 Si Ki om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — c) Gi नाशीन्न (for वि.). — d)=1. 35. 9d. Ko च (for त्र).

11 Si Ko-8 स(K1 स्व)निमि°; Ñ8 G2.2.6 M1.5 सनि(Go तिश्व)मित्तश्च; B1-2.4 (m as in text).5m D2.5 T2 G1.4.8 M3 मित्तश्च; Cd as in text. — b) Si transp. मोक्ष: and तेपां. G2.8 भयावहात्. — °) Ko विद्याध्यः;

पन्नगानां निबोधध्वं तसिन्काले तथागते ॥ ११ यायावरकुले घीमान्भविष्यति महानृषिः । जरत्कारुरिति ख्यातस्तेजस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १२ तस्य पुत्रो जरत्कारोरुत्पत्स्यति महातपाः । आस्तीको नाम यज्ञं स प्रतिषेत्स्यति तं तदा । तत्र मोक्ष्यन्ति भुजगा ये भविष्यन्ति धार्मिकाः॥ १३

देवा उच्छः।

स मुनिप्रवरो देव जरत्कारुर्महातपाः । कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् ॥ १४ ब्रह्मोवाच ।

सनामायां सनामा स कन्यायां द्विजसत्तमः । अपत्यं वीर्यवान्देवा वीर्यवज्जनयिष्यति ॥ १५

K3 निबुध्य स्वं. — d) Ś1 K1 उपागते; K0.2 यथा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 समा°. T3 G2.5.6 M1.5 यथा वो (G2.6 वे) गदितं मया.

12 b) G2.3 भविता स. — °)=1. 13. 10°. — °) Ñ1.2 V1 B D T1 तपस्वी. Ds G4.5 M (except M1.5) विजितेक्रिय:

13 °) Ñ1.2 V1 B D T1 भविष्यति तपोधन:. — °) Here and below the MSS. vary at random between आसीक-, असीक- and आसिक-. — °) ई1 K मोह्यं(K2.3 °क्षं)ते तम्र भु ; G1.4.5 मोह्यंते तेन भु . — ¹) G4.5 M (except M1.5) भवंतीह. M1.5 साधव: (for धा).

14 Si S (except Gi) om. ऊचु:. Ñi पूर्वदेवा ऊचु:.
— ") Gi, स सु (Gi समं) विप्रवरो. Ñ Vi B D Ti रो
ब्रह्मन्. — ") Gi महावीर्यं. — ") Di "ति सर्वशः.

15 Si (with prefixed आ) Ki S झहा. — After झहा, G (except Ga.s) ins.:

388* वासुकेर्भगिनी कन्या समुत्पन्ना सुन्नोभना। तस्मे दास्त्रति तां कन्यां वासुकिर्भुजगोत्तमः। तस्यां जनयिता पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम्।

— °) Si K (except Ks) Ñs वीयेवदेवा; Ñi. 2 Vi D (except Da D2.4.5) Ti 'संपद्धं; Gz 'बान्धीरं; Gs 'बान्धीरं; Mi.s 'वांस्तयां. — d) Si K Ñi. 2 Vi D (except Da D2.4.5) Ti वीयेवान्जन ; Gz धीर: संजन ; Gz वीर्य च जन ; Mi.s सुवीर्य जन ; Mi.s सुवीर्य जन ; After 15, Ks Ñi Vi Bs D (except Da D2.5) Ti ins.:

389* वासुके: सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसा किछ । स तस्यां भविता पुत्रः शापाद्मागांश्च मोश्चिति । 16 % K1 ऐहापत्रः; S 'एत्रः. — ') Ts G1-8 M एलापत्र उवाच । एवमस्त्वित तं देवाः पितामहमथाञ्चवन् । उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः॥१६ सोऽहमेवं प्रपञ्चामि वासुके भगिनीं तव । जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मे प्रतिपादय ॥ १७ भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये । ऋषये सुव्रताय त्वमेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्यणि चतुर्स्त्रिशोऽध्यायः॥ ३४॥

३५

सूत उवाच।

एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम । सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १ ततः प्रभृति तां कन्यां वासुिकः पर्यरक्षत । जरत्कारुं खसारं वे परं हर्पमवाप च ॥ २ ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।

(except M1.5) नत्वा. G1 M (except M1.5) चैनं; G3.6 चैव. $\tilde{N}_1$ उत्तवा चैनं गतो देव:; $\tilde{N}_2$ V1 B D T1 उत्तवैवं (D3 °नं) घचनं देवान् (D2 उत्तवा चैवागतं देवा:). — ^{d}) $\tilde{N}_{1,2}$ V1 B D (except D2) विदिचिस्तिदिवं ययौ; G1.2 देवदेवं पितामहं.

17 a) \$1 K D2.5 भेतां (K3 D2 नां). Bs नु (for प्र-). — b) Ko.4 B1 D2.7 G1 वासुकेर. B1.2.4 D (except D2.5) T भिग्नी. — c) Cf. 12c. Ñ V1 B (except B2) D (except D2) T G1.5.6 M5 एयाता. — c) K3 G2.3 तामको; B2 M (except M1.5) तको तां; D1 तको तां.

18 a) Ds श्रेंद्र्य हि. — b) Si ज्ञाप (for अय').

- °) Ñi.2 Vi Bs D (except Da Ds.s) Ti 'तायेनाम्.

- d) Gs एवं (for एप). Mi.s transp. अत: and सया.
Colophon. Sub-parvan: All MSS. except Dni.ns
Ts आसीक (v. l. आस्तिक, असीक). — Adhy. name: K
(except Ki) Ñi.2 Vi एडापश्रवाक्यं; Gs एडापुश्रवचनं.

- Adhy. no. (figures, words or both): Ko 33; Ñi.2
Vi 38; Bi 37; Bs Ds.4m 36; Ds 4; T 31; G M
21 (Gs.s 23; Gs Ms 22). — S'loka no.: Dn 19.

- Aggregate s'loka no.: Dns 1616.

35

1 Si Ki S (Gs with prefixed शी) सूत:; Ko.s.s Ñi.s Vi Bi.s Dn Di.s.s. सीतिरु. — 2) Si Ki बेका. Ko च (for तु). Gi वचनं (for तु वच:). Ks Ñi.s अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३ तत्र नेत्रमभूत्रागो वासुिक्विलिनां वरः । समाप्येव च तत्कर्म पितामहसुपागमन् ॥ ४ देवा वासुिकना सार्थ पितामहमथान्नवन् । भगवञ्जापभीतोऽयं वासुिकस्तप्यते सृशम् ॥ ५ तस्यदं मानसं शल्यं सम्रद्धर्तं त्वमहिस ।

C. 1. 1646 B. 1, 39. 6 K. 1, 39. 6

V₁ D (except Da D_{2.5}) T₁ G_{2.3} एलापग्रवच: श्रुत्वा.

— b) B₅ श्रुत्वा ते च; D₅ ते नागाश्च; G_{2.3.6} नागराजी.

Ñ_{1.2} V₁ Dn D_{1.3.6.7} T₁ ते नागा द्विजसत्तम. — d) Ñ_{1.2}

V₁ Dn T₁ "तथाश्चवन्.

2 b) T1 G4 परिरक्षत. — d) K1 Ñ3 ह (for च).

- 3 a) M2.8 (inf. lin. as in text).4 ततोतीव. b) D2 °तीतोभवत्तदा. After 3ab, B3 ins.: क्रविद्श्रीय अध्याय: ॥ सौतिरुवाच. c) G1-8 M2.4 ततो (for अथ). K2 (first visarga sup. lin.).4 D2.4.6.7 T2 G (except G2) देवा: स्रा:
- 4 a) T2 G योक्सम् (G3 वे°). G2.3 महान्ना(G8 वैना)गो. °) K4 समाप्येवं च; Ñ8 G4.5 M1.5 संस्थाप्य चैव; G1 M2-4 ते संस्थाप्य च (G1 तु). T2 संस्थाप्य चैवं तरसर्वं; G2.8.6 संस्थाप्य च महस्कर्म. a) K0.2.3 Dn1.n8 D1.2.6.7 T1 G2-5 M1 गमत्. B3 सेंद्रा: प्रांजलयस्ततः (m as in text).
- 5 Ta (1 hapl.) om. 5^{ab}. b) Ko.s. 4 ते पितासहस-खुदन; G4. 5 M (except M1. 5) ते च (G4. 5 - थ) ब्रह्माणसब्द.
- 6 a) Ko.1 Ñ8 Gs तस्येमं; K2 स्थेमं; K8 स्थेनं; Ñ1.2 V1 B D T1 अस्थेतन् (Da Ds तस्थेतन्; D2 अस्थेदं); G1 अस्थे; M1.5 तस्य तन्. G1 M मनस:. b) Ś1 अथ; Ñ3 इह (for स्वम्). G1 transp. समु and स्वम्. T2 स्वमुद्धर्तु-मिहाईसि. °) K1 जननी-; B3 D5 क्या; M (except M1.5) म्यां. K2.4 सेव (for देव). d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D8.4.6.7 T1 हितमिच्छत:; D1 हपैमिच्छत:; D5 M1.5 कांक्षिणा (D5 °णां); M2.4 कारिणं.

C. 1. 30 S. 1. 30 K. 1. 30 जनन्यः शायतं देव ज्ञातीनां हितकाङ्किणः ॥ ६ हितो द्ययं सदासाकं प्रियकारी च नागराट् । कुरु प्रसादं देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ॥ ७ ब्रह्मोवाच ।

मर्येवैतद्वितीर्णं वे वचनं मनसामराः ।
एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ॥ ८
तत्करोत्वेष नागेन्द्रः प्राप्तकालं वचस्तथा ।
विनिशिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्मचारिणः ॥ ९
उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रे रतो द्विजः ।

तस्येष भगिनीं काले जरत्कारुं प्रयच्छतु ॥ १० यदेलापत्रेण वचस्तदोक्तं भ्रुजगेन ह । पन्नगानां हितं देवास्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११ स्नत उचाच ।

एतच्छुत्वा स नागेन्द्रः पितामहवचस्तदा । सर्पान्बहुझरत्कारौ नित्ययुक्तान्समाद्घत् ॥ १२ जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्वरियतुं प्रश्चः । शीघ्रमेत्य ममाख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चित्रंशोऽध्यायः॥ ३५॥

वचनं; $G_{2.8}$ यथोक्तं; $M_{1.5}$ तवो°; M_{2-1} पुरो°. $G_{2.8}$ भुजगस्य तु; G_{6} °गोत्तम. D_{1} M_{2-1} हि (for ह). — °) $G_{2.8.6}$ भुजगानां. G_{2} तु तद्; G_{3} तु यद् (for हितं). G_{1-6} M (excopt $M_{1.5}$) चैव (for देवा:). — °) T_{2} G_{3} M_{1} तथा तन्; M_{5} तदा तन् (for तत्तथा). M_{2-1} तत्क्रस्ट्वाविचारयन् (M_{3} ° G_{3} भुजंगम).

12 Si Ki S (Gi. 3 Mi. 5 om.) स्तः; Ko. 8. 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di. 8. 6. 7 सीतिरु. — a) Ñ Vi Bi D (oxcopt Da Da. 5) Ti सु (for स). — After 12ab, Ña Vi Bi (marg.) D (except Da Da. 5) Ti ins.:

390* संदिइय पश्चगान्सर्वान्वासुिकः शापमोहितः। स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृपि प्रति।

— °) \$1 युक्तान् (for बहुन्). \$1 G2.8 M1.5 'स्कारो: — d) K1.2 D4 T2 G4.5 समाद्धान्; D2 तदाद'. D5 निसं युक्तान्समाददन्; G2.8 नियुक्तान्स समावदस्.

13 °) Si Ko.2.4 समाख्येयं; Ñi.2 Vi B D (except D2) Ti तदाख्येयं. Gi शीघ्रमेष समाख्यात. — d) Ñi ततः; Dai Gi.2 M (except M5) तसः; Di यश्चः; Ti Gi.5 तत्र.

Colophon om. in Gi.s. — Sub-parvan: All MSS. except T2 Gi.s आसीक (v. l. आसिक, असीक). — Adhy. name: Ko.2-1 पितामहवाक्यं; Ñi.2 Vi जारकार्यक्वेपणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 34; K3 (marg. sec. m.) T 32; Ñi.2 Dns 39; Bi 38; B2 D4 (marg.).5 37 (D5 ins. पंचमोध्याय: before the figure 37); D8 G2.8 24; G1 Mi.2.4.5 22; G6 Ms 23. — S'leka no.: Dai 13; Dn 14. — Aggregate s'loka no.: Dns 1630.

^{7 °)} G2.4.5 भीतो. Ñ1.2 V1 G5 हाई. M1.5 सिहतोयं यदसाकं. — °) B4 M1 स (for च). — °) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. कुरु and प्रसा. Ñ3 अस्य त्वं (for दे°). — °) D1 M2.4 शमयस्व.

^{8 \$1 (}with prefixed श्री) S ब्रह्मा (G+ पितामहः); K Ñs D2.5 पितामह उ° (K1 as in G4). — After पितामह उ°, K2.4 ins. two lines given in App. I (No. 20). — а) \$1 Ñ1.2 V1 B (except B6) Dn D5 G2.8 मर्थेव तद्; M1.5 मया चैतद्. T2 मे (for बै). K1 मयेव तिह्र तीणं वै; K2 मिय चैत (m तत्कथितं वै); K4 Da D1 तिह्रचीणं वै; D2 मयेतिह्रितं चैव; T1 मयेव तिह्र संपूणं; G1 मम चं(१ read वै)विद्ध विदितं; G4-6 M2-4 मयेतिचितं पूर्व. Cd विचीणं. — b) B Da D4 G2.8 M6 सा सुराः; T2 M1.5 सा एतं; G4 सा पुरा. — c) \$1 K1 ऐलाए°. — d) G1 यदत्रा°; G4.5 M2.4 यदस्य व्याहतं.

^{9 °)} Ds corrupt. Śi Ki कालप्रासं; Ñs Ds काले प्रासं; Ts G (except Gs.s) काले प्रासे. Ñi.2 Vi Dn Di.s.s.e. Ti स्वयं; Ñs Ds Gs-s M तदा; B Da च तत् (Bs चरेत्) (for तथा). — °) Di.s विनइयं (Ds दंगं) ति च. Śi Ki Dai Gs ते; Ds वे (for ये). — d)=1.34.10d.

¹⁰ b) S (except T1 G1) रत: सदा. — c) Ś1 K2 D6.7 तस्येपा; K0.2 G1-5 M1.3 (inf. lin.).5 तस्येव; B1.5 D61 D3 तस्में स; D4.5 T2 G6 तस्में स्व-. Ś1 K2 D6.7 G2.5 (sup. lin.) भगिनी. — d) Ś1 'रो: प्रदीयतां. M1.5 प्रयच्छत.

^{11 &}quot;) \$1 यदेलप"; K1 यदेलाप". Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 एलाव्येण यस्त्रोक्त; T2 G1 M1.5 एलाव्येण यस्त्रोक्त; G2-0 M2-1 एलाव्येण वसनं.
— b) \$1 T2 तद्क्तं; Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1

३६

शौनक उवाच ।
जरत्कारुरिति प्रोक्तं यक्तवमा स्रतनन्दन ।
इच्छाम्येतदहं तस्य ऋषेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १
किं कारणं जरत्कारोनीमैतत्प्रथितं श्रुवि ।
जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमहिसि ॥ २

सृत उवाच।

जरेति क्षयमाहुर्वे दारुणं कारुसंज्ञितम् । श्वरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्शनैः शनैः ॥ ३ श्वपयामास तीत्रेण तपसेत्यत उच्यते । जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ४ एवम्रुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा । उप्रश्रवसमामश्य उपपन्नमिति बुवन् ॥ ५ सृत उवाच ।

अथ कालस्य महतः स म्रुनिः संशितव्रतः। तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्गत ॥ ६

स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः

स जन्यरतालपास प्रसक्तः स्वाध्यायवान्वीतभयक्कमः सन् । चचार सर्वा पृथिवीं महात्मा न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्कृत् ॥ ७ ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कसिंथिदेव तु ।

C. 1. 1664 B. 1. 40. 10 K. 1. 40. 10

36

1 Si Ki S (T2 C3 with prefixed श्री) शोनक:.

— ") Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 T1 स्यात: (cf. 1. 13. 10 etc.); D4 G1 शोकः. — ") Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 T1 G1 यस्त्या; B Da D2.4.5 त्यया यत्(by transp.). — "") Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T G (except G4.5) M1.5 तद् (for एतद्). Ñ V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. तस्य and श्रोतुं. M1.5 तत्र (for तस्य). Т2 ऋषेज्ञीतुं; G5 नाम ऋषे:. G4 ऋषेनीम महामते:.

2 °) \$1 D1 नाम तत्. — °) Ñ1.2 V1 D (except Da D1.2.5) T1 G1.5 °निरुक्ति स्वं; T2 G2.8.0 °निमित्तं स्म (T2 स्वं; G0 मे); M2.4 °नियुक्तं स्वं. M1.8.5 तत् (for स्वं). — After 2, B1 D8.4.6.7 T1 ins.:

391* तत्तस्य वचनं श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युतिः।

- 3 De T2 G2 om. सूत उ°. Ś1 K1 T1 G1.3-6 M सूत:; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.7 सीतिरु°. ") M जरेति च क्षपामाहु:. ") Ś1 K1 चारु (for का°). ") M1.3.5 तु (for स).
- 4 °) T G1-6 'सेखेतदुच्यते. °) Ñ8 'ति प्रोक्तं (of. 1°). d) K2 transp. वासु and भृति . G2 पति; G8.6 M पति: (for तथा).
- 5 °) Ñ2 G2.8 प्रह्मन्; T2 G1.6 प्राह तं. G8 तथा. K1 प्राहसं शौनकसदा. After 5ab, G2 ins. 392*, which is followed by 393* (cf. v. l. 6). °) Ś1 K1 उम्रमावमा. K8.4 Ñ2.8 (cm. line 3) V1 B D (D2 cm. line 3) T G1.4.5 ins. after 5: G2, after 5ab:

392* शौनक उवाच । शक्तं नाम यथापूर्व सर्व तच्छुतवानहम् । यथा तु जातो झास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम्। तच्छुरवा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्नतः।

[Ñ8 T2 G1.2.4.5 om. शीनक उ°. — (L. 1) K3.4 Ñ8 B Da D2.5 T2 G1.2.4.5 यथावच (T2 G1.2.4.5 'तस्वं) सर्वं यरपृष्टवानहं. — (L. 3) K8.4 B1.4 T2 G1.2.5 सोति: प्रो°. T2 G2.4.5 शाश्वतं; G1 शाश्वतं:]

6 Śi Ki S (T2 Gi. 5 om.) सूत:; K2.4 Ñi.2 Vi Dn Di सौतिर. — K4 Ñ2.3 Vi B D Ti ins. after सूत उ' (resp. its v. l.): T2 Gi.2.4.5, after 392* (cf. v. l. 5):

393* संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकिः सुसमाहितः। स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृष्टिं प्रति।

[(L. 1) Ñs B Da Ds. 4.5 G1.2.4.5 शापमोहित: (for समा"). — (L. 2) Cf. 1. 13. 31.]

- °) Gs.s स ऋषि:. Si संश्रित°; K (except Ki) B1.2.5 Da2 Dn शांसित° (Dns संक्षित°); cf. 1. 1. 2, 53 etc. °) T2 शीमान् (sic). व) K3.4 ब्रह्मचर्ये व्यवस्थित:; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) स दाराक्षास्य° (D8°भि°). G1 अभिकांक्षति.
- 7 °) Śi Ko. 1.3 T2 G (except G1) M स हार्थ ;
  K2.4 Ñ V1 Dn D1 T1 स त्र्थं . G1 प्रयुक्त:; G2.3 °सिन्ध:.
  B Dn D2.5 °रेता हि महात(D5 °न्त)पस्ती. °) Ñ1.8
  श्रीलगुणोपपन्न:; Ñ2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 °भयः कृतात्मा;
  B5 °भयः कृशश्च; G2 °भयः समश्च. K8 B1-4 Da D2.5 G1.8
  M (except M1.5) च (for सन्). °) B Da D2.4.5
  °वाँ वसुषां. Ko जितात्मा; K2 यता . °) K0.2 (m
  as in text).3.4 T2 G8 M2.8 अभि-; Ñ1.2 V1 Dn2 अधि-;
  G2.8 हि (for अपि). Śi K1.8.4 Da Dn2 D1.4 अकांक्षत;
  K2 °क्षतां; G6 °क्षयत्. After 7, G2.5 ins. an

C. 1.1684 B. 1.40.10 K. 1.40.10 परिक्षिदिति विख्यातो राजा कौरववंशभृत् ॥ ८
यथा पाण्डर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो भुवि ।
बभूव मृगयाशीलः पुरास्य प्रपितामहः ॥ ९
मृगान्विध्यन्वराहांश्व तरश्लून्मिहषांस्तथा ।
अन्यांश्व विविधान्वन्यांश्वचार पृथिवीपतिः ॥ १०
स कदाचिन्मृगं विद्धा बाणेन नतपर्वणा ।
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ ११
यथा हि भगवान्नुद्रो विद्धा यज्ञमृगं दिवि ।
अन्वगच्छद्वनुष्पाणिः पर्यन्वेषं ततस्ततः ॥ १२
न हि तेन मृगो विद्धो जीवन्गच्छति वै वनम् ।
पूर्वरूपं तु तन्नूनमासीत्स्वर्गगितिं प्रति ।
परिक्षितस्तस्य राज्ञो विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ १३

द्रं चापहतस्तेन मृगेण स महीपतिः।
परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद ग्रुनिं वने ॥ १४
गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां ग्रुखनिःसृतम्।
भूयिष्ठमुपयुज्जानं फेनमापिवतां पयः ॥ १५
तमभिद्धत्य वेगेन स राजा संशितव्रतम्।
अपृच्छद्भनुरुद्यम्य तं ग्रुनिं क्षुच्छमान्वितः ॥ १६
भो भो ब्रह्मनहं राजा परिक्षिदिभमन्युजः।
मया विद्धो मृगो नष्टः किचन्वं दृष्टवानिसे ॥ १७
स ग्रुनिस्तस्य नोवाच किंचिन्मौनव्रते स्थितः।
तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं ऋद्धो राजा समासजत् ॥ १८
धनुष्कोत्या सम्रुतिक्षप्य स चैनं समुदेक्षत ।
न च किंचिद्वाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ १९

additional colophon: इत्यास्तिके (Gr interp. पर्वणि) द्वाविंशोध्याय:

8 °) D2 M (except M5) परीक्षि. Ś1 K1 Ñ3 परिक्षिद्वरेणासीत्; K0.2 परि(K2 °री)क्षिद्वनेरासीत्; K2.4 B
Da D2.4.5 G1.5 परी(B1-4 D4 °रि)क्षिदिति नामासीत्;
Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 परीक्षिक्षाम राजासीत्. — d) Ñ1.2
V1 D (except Da D2.4.5) T1 ब्रह्मन् (for राजा). K3
Ñ1 °वंशाध्क; K4 °कृत्; Ñ2 V1 B D T1 G4.5 °ज:.

9 b) Ko.2.8 विभु:; Ñ V1 B D T1 G1-8 M युधि (for भुवि). — After 9ab, T2 Gc ins. 394*. — b) Ñ3 स तथा; Go पांडुस्तु (for ब'). G1 मृगयासकः. — d) M1.2.5 पुरेव प्र'. — D3 G1.2.4.5 ins. after 9: T2 Go after 9ab:

394* तथा विख्यातवाँ होके परिश्विद्भिमन्युजः।

10 b) $M_{2.4}$ तदा. — °) $\dot{S}_1$ °धांस्वन्यान्; $K_{3.4}$ B_5 °धान्वध्यान्; D_{D1} D_7 G_2 °धानन्यान्. — °) D_5 तथा च; G_6 जघान (for च°).

11 °) B4 M1.5 मृगान्. T2 G4.5 घोरं (for विद्धा).

- °) M1.5 गत्तप. K4 Ñ V1 B D (except D5)
बाणेनानत.; T1 नानितदारुणा; T2 G4.5 विध्वा तीक्ष्णेन
पत्रिणा. - °) Ś1 K1 D5 चचार; D8.6.7 स राजा (for स.).

12 °) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.8) T1 यथैव. G2.8 पुरा यथा हि भगवान्. — °) G2.3 °गं प्रति. — °) Ś1 K G1-3.6 M1-4 प्रयंन्वेपंस्त(K3 °ष्टुं त)तस्ततः; Ñ1.2 V1 B D T1 °न्वेषुमितस्ततः (B1m °न्वेपाक्तित°; D4 °न्वेपक्तित°); G4.5 °न्विष्यंस्तत°; M5 प्रयसेषस्तत (sio).

13 °) G2.3 M (except M1.5) स हि. — *) Ks नेव

ते; K4 Ñ V1 B D G4.5 वे वने; G2.3 वे स्वयं. — K0 om. 13° dey. — °) K8.4 ° दृष्टं; Ñ8 पूर्णं °; D7 पूर्वं रूपं. Ś1 तद्वीयं; Ñ2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तस्त्र्णं; G2.3 M तस्या(M1.5 ° शा)सीत्. T2 G1.4-6 अभूत(G1 अपूर्वं) पूर्वं (G6 ° वेस्) तश्रा(G4.5 ° स्वा)सीत्. — Ф) Ñ1.2 V1 Dn D1.6.7 T1 सोगात्; T2 G M राज्ञः (for आसीत्). — °) Ñ V1 B D T1 परिक्षितो (D5 ° क्रिष्टो) नरेंद्रस्य (D2 परीक्षिता नरेंद्रेण); T2 G1-8.6 M1.5 परीक्षिता (G6 ° तो) महाराज्ञा (G6 ° जो); G4.5 M2-4 पांडवेयस्य ब्रह्मपें:.

14 °) G2.3 त्वप°; G4.5 चापि हतस्. — °d) G4.5 °सार्तस्वासः.

15 a) G2.3 ° s्वालीनं. — b) Ds मुखनिर्गतं; G2.3 अमिनि: °. — °) Ś1 K1 Da D3.5.7 T2 ° मुंजानं. — a) G (except G2.3) फेनं वै.

16 D2 om. 16^{ab}. — ^a) B5 तमभित्रेख; M5 तद्भिशु^{*}. — ^b) G4.5 स ऋषि. S1 संक्षित^{*}; K (except K1) Dn1. n2 D1 T1 शंसि(K4 °शि)त^{*} (cf. 1. 1. 2, 53 etc.). S1 K1 om. 16^{cd}. — ^d) T2 G1 तमृषि; N3 (inf. lin. sec. m. as in text) G2-c M (except M1.5) तं मृगं. K2 Da1 कृष्ट्रमास्थितं (Da1 क्षित:); D2 श्रुक्षा^{*}; D3 श्रुक्सां.

17 Before 17, Bs D4 ins. प्रीक्षिदुवाच. — ") G1 ब्राह्मण राजाइं. — ") K1.2 Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.6) T1 M1.5 तं (for स्वं).

18 Before 18, Bs ins. सीतिरु, Dam सूत उ. — °) Śা किं च नीवाच; Ñ1.2 V1 D (except Da D1.2.6) Т1 तंतु नी, M तंन ची, — °) Śা तस्य (for किंचित्). Śi K3 वतान्वित: M1.5 वतस्थित: — «) K2.4 B6 D18

स राजा कोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।

दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।

गृङ्गी नाम महाकोधो दुष्प्रसादो महावतः ॥ २१

स देवं परमीशानं सर्वभूतिहते रतम् ।

ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।

स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीयिवान् ॥ २२

सख्योक्तः कीडमानेन स तत्र इसता किल ।

संरंभी कोपनोऽतीव विषकत्प ऋषेः सुतः ।
ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २३
तेजस्विनस्तव पिता तथेव च तपस्विनः ।
शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्किन्गर्वितो भव ॥ २४
व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स किंचिद्वचो वदीः ।
असद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ २५
क ते पुरुषमानित्वं क ते वाचस्तथाविधाः ।
दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ २६

C. 1. 1585 B. 1. 40. 31 K. 1. 40. 81

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-8.5-7 T1 G M2-4 °सूजत्; M1.5 समुत्सृ° (of. v. l. 1. 37. 8).

19 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.6) T1 transp. धनु and समु. Bs G2.8 समाक्षित्य; T2 समुकृत्य (sic).

b) Dc G (except Gc) न चैनं. Ks Ñ1.2 V1 B D (except Da D5.6) T1 समुपेक्षत; G1-8 M (M3 inf. lin.) समवे (G3 वे). —) Ñ V1 B Da Dn D1.7 न स; D4 न हि; D6 नासो; T1 स न. — G3 om. 19d-21c.

20 G3 om. 20 (of. v. l. 19). — °) G4-6 नगरी.
— d) K1 ऋषिरास्ते; Ñ1.2 V1 B D T1 °स्त्वासीत् (D2 °रासीत्; D5 तं द्या ते). G4.5 तथाविध:. K2 m D2.6 T2 G2.6 M5 च (for स:). — Dn D1 (om. line 1).8 (in reverse order).4 (om. line 1).6.7 T1 (om. line 1) ins. after 20:

395* न हि तं राजशार्दूलं क्षमाशीलो महामुनिः। स्वधमैनिरतं भूपं समाक्षित्तोऽप्यधर्पयत्। [D4 न (for स्ब-).]

K (except K1) Ñ1.8 V1 B Da D2 G (except G3.6) ins. after 20: Dn D1.4.6.7 T1, after 395*: Ds, after line 1 of 395*:

396* न हि तं राजशार्दू छस्तथा धर्मपरायणम् । जानाति भरतश्रेष्ठस्तत एनमधर्षयत् ।

21 G3 om. 21^{abo} (cf. v. l. 19). — a) \$1 K1.4 रोपण ; K3 रोपण (for तरु). — b) \$1 K D5 गिव जातो (for तिरम). G4.5 विशा:. —) \$1 G2 महाकुद्धो; K (except K1) तेजा. — d) K (except K1) वृतिकोपन:; Da दो महातपा:.

22 ") Ko M4 सदैवं; K2 G1 देव; D2 G1 देव. Ś1 K (except K4) Ñ8 D8.6.7 प्रभेशानं; Ñ2 V1 Dn D1 T1 भासीनं; G1.4 वर°; G2 पशु°; G3 पति°. — ") Ś1 यतव्रतः; K1 द्विजोत्तमः; D5.7 तु सं°. — ") Ś1 K1.2 व्रा(K2

ब्र)ह्मणो. र्रं1 Ñi.2 Vi D (except Da D2.4.5) S भैयवान्; Ñs भैधिना.

23 b) G (except G_{4.5}) सहसा किल. D₅ सततं वसता किल (m as in text). — °) Ñ₂ V₁ Dn D_{1.3,5-7} T₂ G_{2.3.5} M_{1.2.5} संरंभात; B Da D₂ G₁ °रुद्ध:. — d) K (except K₁) Ñ_{1.2} V₁ D (except D₅) T₁ सुने:. M_{1.3} ins. त before ऋषे:. — After 23^{ed}, K_{2.4} Ñ_{1.2} V₁ B D (except D₅) T₁ G_{1.2} ins.:

397* उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छ्रत्वा रोपमाहरत्।

[K2 भरतस्तस्य. K2.4 तत्; Dn D1.3.7 T1 य: (for यत्).]
— °) K3 ऋषे:; Ñ1 सिल- (for ऋषि-). Ś1 K1.2 B3 Da1
धर्मार्थ; Ñ2 V1 Dn D1-3.7 धर्मार्थ; Ñ3 धर्मात्मा; T1
कर्मा °; T2 G (except G1.5) तत्वा °. — ′) Ñ3 Da D4
G2.3.6 °सम्म:

24 Before 24, \$1 Ñ2.3 V1 B2-5 D (except Da D2.5) T1 ins. कृश उ'. — b) K (except K1) तथा चैव. Ds. 6.7 यशस्त्रिन:. — °) \$1 K0.1 M1.5 शावं (M5 °एं) (!); K3.4 सएं. K3 transp. स्कंधे and वह . — a) T1 मादितो (for गांवे).

25 °) K1 °पुत्रेण; K4 Ñ3 °रतृषिपुत्रेषु (Ñ3 °ण).
— b) Ñ3 S मा च (G2.3 त च; M1.6 as in text).
B1.8-5 Da व(B4 त)दोत्तरं; Ñ1.2 V1 B2 Dn D1.3.4.6.7 T
वद; D2 G2.3.6 °द्त्; D5 °दीत्; M1.3 प्रवी:; M5 प्रवीत्.
K1 मा सा सिंचिद्धि चात्रवी:.

26 b) Si T Gi. 2 M क च. M (except Mi.s) वादास्तथा. — od) Ñ3 G2.3 यस्वं. K8 T G Mi. 3.6 ह्यू. Ñ1.2 Vi B D (for Ds see below) द्रष्टा (D3.0.7 ह्यू।) यस्वं (by transp.). Si K1 शावपरं; Ko. 2-4 शववहं; M1 शाव ं, M2.4 शावपनं; M6 शाप. Ñ3 G3.6 तदा. Ds तसेजिपतरं यंस्व (sio) ह्यू। शवधरस्तथा. — After 26, Ñ2 Vi Bi D (except Da D2.5) ins.:

३७

C. 1. 1690 B. 1. 41. 1 K. 1. 41. 1

स्रुत उवाच।

एवमुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः । मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ १ स तं कृशमभिप्रेक्ष्य स्नृतां वाचमुत्सृजन् । अपृच्छत कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः ॥ २

कृषा उवाच । राज्ञा परिक्षिता तात मृगयां परिधावता । अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्कन्धे भुजंगमः ॥ ३ शृङ्गगुवाच । किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः ।

^{398*} पित्रा च तव तत्कर्म नानुरूपमिवात्मनः।

कृतं मुनिजनश्रेष्ठ येनाहं भृशदुः खितः । [(L. 2) Bi कृतरूपं पितुश्चैव येः.]

Colophon om. in Da1. — Sub-parvan: All MSS. except Da1 Dn2.n3 T आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ1.2 V1 add प्रिक्षिदुपाख्याने. — Adhy. name: K (except K1) हुशावाक्यं; G2 मृगान्वेषणं; G3 शेपं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 35; K3 (sup. lin. sec. m.) T 33; Ñ1.2 V1 Dn3 40; B1 39; B2 D4 (marg.).5 38 (D5 reads पष्ट अध्याय: before 38); G M 23 (G2.3 25; Go M3 24). — S'loka no.: Ñ3 31; Dn1 33; Dn2.n3 32.

37

1 Ś1 K1 S (M2.4 om; T2 G3 with prefixed श्री)
स्तः; K0.8.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.8.6.7 सोतिरु. — ")
M2.4 तु (for स). — ") D5 "समन्वतं; G1 परमकोपनः.
Ś1 K श्रंग्या(Ś1 K1.2 "गी; K0 "गा)क्षेपसमन्वितं.
— ") Ś1 K1.2 मृतहारं; K3 दाव"; D5 मृतावहं; G4.5 "भारं
(cf. v. l. 2). Da "हं ह्या. — ") G4.5 "तप्यन्महामनाः.
2 ") T2 (before corr.) M4 "प्रेस. — ") Ñ8 वाक्यमु.
— ") Ñ1.2 V1 D (except Da D4) T1 अपृष्ठितं.
— ") Š1 K2 Da2 G1.2.6 समेत्य. Ś1 K1 मृतहारकः (cf. v. l. 1). В4 सखे मे मृतवाहकः (m as in text); D3 G4.5 स्वभूतिहिते रतः; D5 दांस मे मृतहारकः. — After 2, D8 T2 G (except G3.6) ins.:

श्रृहि त्वं कृश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ४
कृश उवाच ।
स राजा मृगयां यातः परिक्षिद्भिमन्युजः ।
ससार मृगमेकाकी विद्धा बाणेन पत्रिणा ॥ ५
न चापश्यन्मृगं राजा चरंस्तसिन्महावने ।
पितरं ते स दृष्ट्वैव पत्रच्छानभिभाषिणम् ॥ ६
तं स्थाणुभूतं तिष्ठन्तं क्षुत्पिपासाश्रमातुरः ।
पुनः पुनर्मृगं नष्टं पत्रच्छ पितरं तव ॥ ७
स च मौनत्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ।
तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कन्धे समासृजत् ॥ ८

399* अनन्यचेताः सततं विष्णुं देवमतोपयत् । वन्यान्नभोजी सततं मुनिमौनवते स्थितः । एवंभूतः स तेजस्वी स मेऽद्य मृतधारकः । [Cf. v. l. 16.—(L. 3) G1.2.5 सखे (for स मे). Latter half = 2^d.]

- 3 Si Ki S om. उदाच. Bs reads 3, 4 in marg.
   a) K2 तत्र; Mi. 5 तं तु (for तात). d) Ñs Tz
  Gi-5 Mi. 5 कंटे (for स्कन्धे).
- 4 Si Ki Som. उवाच. ") Ñs S (except Ti) तात (for तस्य). ") Ki राज्ञो दुएं. Gi. राज्ञे—"त्मने. ") Ñi.2 Vi D (except Da D2.5) Ti तत (for त्वं).
- 5 Si Ki Som. उवाच. ") Si Ki Ds मृगयायां वै; T2 Gi-8 Mi.s.s "याशीछ:. ") Ñ2 Vi B D (except D5) Ti "न शीधगं.
- 6 °) G1 ° इयन्महातेजा. °) T2 स च; G1 मृगं (for चरन्). S1 तपोवने. °) G8 ° रं तव. T2 ° रं ते वे दृष्ट्राथ. °) K3 Dn3 D5.6 T1 G6 M1.6 ° भाषणं. G2.8 पप्रच्छ न बभाष तं.
- 7 ^a) M_{1.5} मौनवते च (M₅ ^a) ति^a. ^b) G (except G_{2.3}) M₁₋₃ ^aश्रमान्वित:. ^d) G₁ ^aरं तदा.
- 8 ") G2.8 'व्रतो वाचा. ") K1 D5 G1 न चैनं; T2 G6 वचो न; G2.8 M1.5 न च तं. ") Ñ8 G6 मृतं सपै; D1 सपै स्कंधम्; D2 मृतं स्कंधे; G4.5 कंडे सपै. S1 K1 Ñ1.2 V1 B (except B4) Dn2 D4 T2 समासजत्; D1 G6 अवा"; M4 समुरस्व" (of. v. l. 1. 36. 18).
  - 9 °) Go स्कंधे तव. Ñ V1 B1 D T1 पिता सोपि

शृङ्गिस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतवतः । सोऽपि राजा खनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ९ सृत उवाच ।

श्रुत्वैवसृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विष्ठितः । कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलित्व मन्युना ॥ १० आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा । वार्युपस्पृत्रय तेजस्वी कोधवेगवलात्कृतः ॥ ११

श्रुङ्गयुवाच ।

योऽसौ बृद्धस्य तातस्य तथा क्रुच्छ्गतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवास्राक्षीत्पन्नगं राजिकिल्विपी ॥ १२
तं पापमितसंक्रद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविपित्तग्मतेजा मद्राक्यवलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।

(D2.5 'ताद्यापि); B2.4.6 'सो च; T2 G2.3.6 'ता चासो; G1 M 'ता सोस्य (M1.5 तत्र); G1.5 'थासो. — b) D2 एतवतः. — d) Ñ2 V1 D (except Da D2.4) T1 प्रस्थितो (D6 प्रतीधं) गजसाह्वयं.

10 Si Ki S (Mi. s om.) सूतः; Ko. s. 4 Ñi. 2 Vi Bi Di Di. 3.7 संतिहैं. — ") K (except Ki) Ñ3 Ds Gi-s Mi. s एतद्; T2 एव (for एवस्). Si Ko. i G3 M2-i स; Ñ3 च; Ds T2 G3 Mi. s स्य; G1 सन् (for तु). G6 ऋषितः सल्युः. — ") Si Ki G3-s M स्तब्धेव. Ko दिवं तस्वेव घिष्ठतः; K^2 दिवं भूत्वेव घिष्ठते; K^3 दिदक्षुश्राधितस्थिवान्; K^4 दिधक्षुश्राणि घि°; Ñi. 2 Vi Di Di. 3. s. i Ti शवं स्कंधे प्रतिष्ठितं; K^3 स दिवंस्त्ववै ; B Da D2. 4 भूशं स्तब्धेव तस्थिवान्; D^5 वाचं तस्य च तिष्ठतः; T^2 वाचं तश्रैव वि°; G1 शवं स्कंधेवतिष्ठति; T^2 वाचं तश्रैव विद्याः स्तब्ध्वा च वि°. — विश्व तिष्ठतः; त्याः तेजसा; G2. 3 विद्वना (for सन्यु°).

11 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 हि (for तु). — d) Ś1 K कोघाई (K0.1 है)व; T2 G2.2.6 M1.5 समन्वित:; M2-4 कोधेन च ब.

12 Ś1 K1 Som. उनाच. — ⁸) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5.6) T1 ह (for च). — ^c) K1 मृतं स्कंधे; G1.2.4 कंडे मृतम्. Ś1 K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 समासा ; K2 G5. हवासा ; T2 इदं सा .

13 a) Ds तमेवम्. K (except K1) Bs D2 G8 अभितं. — b)=19b. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 पश्चगेश्वर:. — d) K0.2.4 B1 D5 नोदित:.

द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४ सूत उवाच ।

इति शस्ता नृपं कुद्धः शुङ्गी पितरमभ्ययात् ।
आसीनं गोचरे तसिन्वहन्तं शवपत्रगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शुङ्गी स्कन्धगतेन वे ।
शवेन अजगेनासीद्ध्यः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
दुःखाचाश्र्णि ग्रुगुचे पितरं चेदमन्नवीत् ।
श्रुत्वेमां धर्पणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादश्यं तमहं नृपम् ।
यथाईति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ १८
सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पत्रगोत्तमः ।
वेवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
तमन्नवीत्पिता न्नहांस्तथा कोपसमन्वतम् ।

C. 1. 1/10 B. 1. 41. 19 K. 1. 41. 20

14 °) Ds विभाणाम°. — After 14, Bs ins. an additional colophon, while Ko.4 ins.:

400* नो चेत्ततस्तक्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम्।

15 Śi missing. Ko. 3.4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Da. 6.7 सीतिरु; Ki S (G3 om.) सूत:. — a) Ñi. 2 Vi Dn Di. 3.4.6.7 Ti -तिसंकुद्ध:; B Da सूत्रां श्रंगी (Bi कुद्ध:); Bim D2 तृषं श्रंगी. — b) B2-5 Da D2 कुद्ध: पि°. K2-4 Ñi. 2 Vi Bi D (except Da D2. 8.5) T G6 अभ्यगात; G2.3 अव्ययं. — °) Ñi. 2 Vi B D गोवजे; Ti वित:. — d) Śi Ki Mi. 8.4 शाव ; M5 शाप .

16 °) G4.5 स तमालोक्य; G6 बृद्धमालोक्य; M1.5 समालक्ष्याथ. — D5 (l hapl.) om. 166-17°. — °) Ś1 K1.4 M1 शावेन; M5 शापे°. — °) Ñ1.8 भृशं (for भूय:). Ñ2 V1 B D (D5 om.) T1 'समाकुल:; Ñ3 G2.3 कोप'; G4.5 'वशं गतः; M1.3 (inf. lin. as in text).5 शोक'. — After 16, G1 ropeats lines 1 and 3 of 399* (cf. v. l. 2).

17 a) Ds om. 17a (cf. v. l. 16). K1.3 G4.5 om. च. — b) Ś1 K1 'रं चैवम'; Ds चेदं वचनम'; M4 वचनं चेदम'. — After 17b, T3 G1-3 M2-4 ins. शंगी. — a) K4 कृतां; Gs राज्ञा (for तव).

18 ") M1.5 'पं तं महानृपं. G6 कोपात्तमशपं तात राजानं दुष्टचेतसं. — ') Ś1 K1 यद; G2.8 तथा (for यथा). T2 G तथा (G1 नृपं; G2 सदा) चोग्रं; M1.5 स एवोग्र:; M2 सदेवो (for स ए). — ') T2 G6 शप्त: कु.

19 Dr om. 19^{ab} . — b)= 13^{b} . — After 19^{ab} , G1 ins. 4π ; while M (except M1.5) repeat 13^{ed} .

C. 1. 1711 B. 1. 41. 20 K. 1. 41. 21 न में त्रियं कृतं तात नैप धर्मस्तपिस्ताम् ॥ २० वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे । न्यायतो रिक्षतास्तेन तस्य पापं न रोचये ॥ २१ सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञो ह्यसिद्धिः सदा । श्वन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न संशयः ॥ २२ यदि राजा न रक्षेत पीडा वै नः परा भवेत् । न शक्तुयाम चरितुं धर्म पुत्र यथासुखम् ॥ २३ रक्ष्यमाणा वयं तात राजिभः शास्त्रदृष्टिभिः ।

चरामो विपुलं धर्म तेषां चांशोऽस्ति धर्मतः ॥ २४ परिक्षित्त विशेषेण यथास्य प्रिपतामहः । रक्षत्यसान्यथा राज्ञा रिश्वतच्याः प्रजास्तथा ॥ २५ तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना । अजानता व्रतमिदं कृतमेतदसंशयम् ॥ २६ तसादिदं त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृतं कृतम् । न ह्यादित नृपः शापमसत्तः पुत्र सर्वथा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तित्रंशोऽध्यायः॥ ३७॥

D2 °ब्यास्तथा विभो.

26 °) T2 G1.6 M क्षुधितेने(M2.4 °ने)त्य; G2.3 °तेनेत्यं. — °) K0.8.4 च यशिखना; B1 च तर (m as in text); S (except T1 G5) मृगलिप्सुना (G6 °प्सथा). — °) K0.2.4 D5 पापिसदं; K8 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 कृतं सन्ये; D2 कृतं बाल्यान्; T2 M1.5 कृतिसदं; G2.8.6 कृतं तात. — °) K8 D2 पापम्; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 वतम्; T2 G2.8.6 ध्रुवम् (for कृतम्). Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 इदं मम; D2 G2.8 न संशय: (for असं°). M1.5 कमें नैवात्र संशय: — K3.4 (om. line 6) Ñ (Ñ1 om. line 4) V1 B D T1 ins. after 26: G (except G8.6; all om. line 3), after 22:

402* अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा।
उद्घृत्तं सततं छोकं राजा दण्डेन शास्ति वै।
दण्डाध्यतिभयं भूयः शान्तिरूपद्यते तदा।
नोद्विप्रश्चरते धर्मं नोद्विप्रश्चरते क्रियाम्।
राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मास्त्वगैः प्रतिष्ठितः। [5]
राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्वो यज्ञादेवाः प्रतिष्ठिताः।
देवाद्वृष्टिः प्रवर्तेत वृष्टेरोषधयः स्मृताः।
ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयन्सततं हितम्।
मनुष्याणां च यो धाता राजा राज्यकरः पुनः।
दशश्रोत्रियसमो राजा इस्तेवं मनुष्ववीत्। [10]

[(I. 1) G1.2.4.5 दोषो जायेत वै तदा. — (L. 2) Ks Da1 D1 G1.2.4.5 उद्धतं. G1.2.4.5 'जा धर्मेण. — (L. 4) G1.2.4.5 राज्ञा प्रवर्तते धर्मो नोद्विप्तश्चरते प्रजा:. — (L. 5) Ks B1-4 Da Ds.5 प्रवर्तते; Ks Bs D2 'वर्धते; D1.8 'वर्तितो (for प्रतिष्ठितो). — (L. 8) Bs Da Ds.5 धारयेत; G1.2.4.5 जायते. — (L. 10) Ds सुखद: श्रोत्रियो राजा; G1.2.4.5 सुदु:ख: श्रोत्रिय: सोम (G1 साम; G4 सोज्य).]
— After 402*, Ks.4 Ñs B Da Ds.4 repeat 26°द; while

^{— °)} Ñ1.2 V1 B D (except Ds) T1 Gs सद्नं; M1.5 नगरं.

²⁰ Before 20, Ko. 4 ins. श्रमीक उ°; Bs D4 (marg.) सोतिरु°; T2 G2.6 M (except M1.5) स्त:. — ") Ds.6 मुद्दा; D7 महां (for ब्रह्मन्). — b) Cf. 16". D6 क्रोधसं. — After 20"6, Ks Ñ V1 B D (except D5) ins. श्रमीक उ°; T1 श्रमीक:. — After 20, Ko. 4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 21).

^{21 °)} G1.4.5 M8.4 न्यायेन. G1-3 'तास्तात. — d) D1 transp. तस्य and पापं. S1 K1.4 B4.5 Da D2.6 T2 G (except G4.5) शापं.

²² b) B2 Da D2 तु; T2 G (except G1) अपि (for हि). T1 भै: सह. — After 22, G (except G3.6) ins. 402* (cf. v. l. 26), all om. line 3.

^{23 &}quot;) \$1 K1 यतो रा". Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 न संरक्षेत्. — ") Ñ1.2 V1 B D T1 G1 न: (G1 वै) परमा भवेत् (D5 वै न: सदा भ"). G2 (inf. lin. as in text) प्रजा वै न: पराभवत्. — ") K (except K1) Da1 M (except M1.5) "यामश्र".

²⁴ b) Si Ki शस्त्रपृष्टि(Ki कि) भि:; Ñi. 2 Vi B D (except Ds) धर्मह. — °) K2. 4 Ñs T Gi. 4.5 Mi. 2. 4.5 चराम; G2.8 Ms भि. — d) K3. 4 B Da D2 om. च. Gi चु (for च). Ñ Vi D (except Da D2; D5 corrupt) T G2. 8. 6 Mi. 5 भागोस्ति (Mi. 5 क्तु). — After 24, Ñi. 2 Vi B D Ti ins.:

^{401*} सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञः क्षन्तब्यमेव हि । [Cf. 22. — B Da D2.4.5 मानानां राज्ञां.]

^{25 °)} Ñ1.2 V1 B D तथा. Ś1 K यथान्यायं (K1 °य्यं). M1.5 रक्षत्वसांस्था राज्ञो. — ") K0.2-4 D5 इति; Ñ1.2 V1 B Dn D8.4.5.7 M1.5 विभो (for तथा). Ś1 K1 रक्षितदय: (K1 °द्यं) पिता रिवति; Da D1 °दया प्रजा विभो;

३८

शृङ्गग्रुवाच ।

यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् । त्रियं वाप्यत्रियं वा ते वागुक्ता न मृपा मया ॥ १ नैवान्यथेदं भविता पितरेप ब्रवीमि ते । नाहं मृषा प्रव्रवीमि स्वैरेष्वपि कृतः शपन् ॥ २

शमीक उवाच।

जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा । नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३ पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ।

No Vi Dn Di. 7 Ti G4.6 repeat 26: a further indication of the spurious character of the passage.

27 a) Ka Ña.a Vi B D (except Da) Ti कस्मात्. Ko.a.a एतत् (for इदं). Ga.a °दं कृतं. — d) Gi स मत्तः; Ga रक्षिता (for अस्मतः). T सर्वदा. — After 27, Ko.a ins. four lines given in App. I (No. 22).

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except Dns आसीक (v.l. आस्तिक, असीक). — Adhy. name: Ko.2.4 ऋषिशापदानं; Ñ1.2 V1 G2.8 परिक्षिच्छाप:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1m 48; K8 (sup. lin. sec. m.) T 34; Ñ1.2 V1 Dns 41; D4m 39; D5 7; GM 24 (G2.8 26; G6 M3 25). — S'loka no.: Ñ3 Da1 Dn1. n2 33; Dns 32. — Aygreyate s'loka no.: Dn2 1694.

38

- 1 Ś1 K1S (M4 with prefixed श्री:) श्रंगी. a) Ś1 यशेर्द् (sic); Ko G2.8 यदेतत्; K1 यशेवं. b) B4 विप्रियं वा प्रि. Ko.2.4 D6 T2 G2.3.6 M1.3 अपि. d) D5 G2.4.6 प्रागुक्ता (D6 क्तं). Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्; G2.5.6 मम (for मया).
- 2 °) D3.6.7 न चान्य°; T2 G1.6 ° न्यथा तत्; G5 ° न्यथावत्; M2.4 ° न्यथेवं. G2.8 याव(G3 यत्व)दुक्तं तु भवता. °) K0.2.4 B2.4.5 m D5 T2 G पितरेतद् (G2.8 पुनरेव); M1.5 ° रेवं. °) T1 न हि (for नाहं). D1 ° हं व्या. Ñ1.2 V1 B D2-7 T1 ज्ञवीक्येवं. °) D2 संरब्धोपि; D8 स्त्रैरं वापि. Ś1 K D5 कुतोक्यथा.
  - 3 र्Sı De S om. उवाच. ") G2 M2 "प्रतापं. M

यथा स्याद्भुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच महद्यशः ॥ ४ किं पुनर्वाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो । वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५ सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्विय धर्मभृतां वर । पुत्रत्वं वालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६ स त्वं शमयुतो भृत्वा वन्यमाहारमाहरन् । चर कोधिममं त्यक्त्वा नैवं धर्म प्रहास्यसि ॥ ७ कोधो हि धर्म हरति यतीनां दुःखसंचितम् । ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८

C. 1. 1732 B. 1. 42. 8 K. 1. 42. 8

- (oxcept M2) त्वा. b) K3 Ñ1.2 V1 B D T1 M तात; T2 G2.3.6 तव (for पुत्र). T G2.3.6 सत्यां गिरं. — °) K3 Ñ1.2 V1 B D च (for हि).
- 4 °) Ñs B1.2.4.5 D2.4 G6 'युक्तश्च; B3 Da D6 G4 'युक्तस्त्र (for 'संयुक्तः).
- 5 °) G2.3 किं बाल एव त्वं वत्स. b) K3 द्योतितप्रभ: G1 भावितात्मना. K2.4 D2 प्रभु:; Ñ1.2 V1 B1.2 m Dn D1.3.4.6.7 T1 सदा (for प्रभो). °) S (except T1 G2.6) चेत् (for च). d) Ś1 K0.1.2 m Ñ3 D8 मनीपिणां; K2-4 मनस्वि (for महा°). After 5, D3.6 S (except T1 G3.6 M1.5) ins.:

403* उत्सीदेयुरिमे लोकाः क्षमा चास्य प्रतिकिया।

- 6 °) \$1 K1 पुत्रतां; D2 पुत्र ते. G1.4.5 बालकरवं च. T2 G2.3.6 M1.5 पुत्रत्वाद्वाल(G2 °ल्य)भावाञ्च. d) \$1 K B1.8 Da D2.4.5 तथावे(\$1 K1.3 D5 वी)क्ष्य. K0.2 इह (for च).
- 7 °) Ñ1.2.8 (sup. lin. sec. m.) V1 Dn D1.2.6.7 T शमपरी (Ñ3 orig. corrupt); B Da D2.4 सुसंवतो; G1 M4 'थितो; G2.3 'थिता. b) Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.4.6) T1 'माचरन्. G6 नात: साहसमाचर. ') D2.5 G2.3.6 चरन्. G1 कोपम्. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 हत्या; B Da D2-4.6.7 हित्वा. d) K1 D3.4.7 G3.6 M नैव.
- 8 °) G4.5 °में हंतीमं. b) Ko पूर्वसंचितं. °) G2.3 तपोधर्म °. After 8, Ko.4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 11.
- 9 ") G: क्षमैव तु; Gs.o क्षम एव; Cd as in text. M (except M1.s) तु (for हि). — b) Si सिद्धिदायक:.

C. 1.1733 B. 1.42.9 K. 1.42.9

शम एव यतीनां हि क्षमिणां सिद्धिकारकः । क्षमावतामयं लोकः परश्वेव क्षमावताम् ॥ ९ तसाचरेथाः सततं क्षमाशीलो जितेन्द्रियः । क्षमया प्राप्स्यसे लोकान्त्रह्मणः समनन्तरान् ॥ १० मया तु शममास्थाय यच्छक्यं कर्तुमद्य वै। तत्करिष्येऽद्य ताताहं प्रेषयिष्ये नृपाय वै ॥ ११ मम प्रत्रेण शरोऽसि बालेनाकृतवृद्धिना । ममेमां धर्पणां त्वत्तः प्रेक्ष्य राजन्नमर्पिणा ॥ १२

स्रत उवाच।

एवमादिश्य शिष्यं स भ्रेपयामास सुव्रतः । परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः ॥ १३ संदिश्य क्रशलप्रश्नं कार्यष्ट्रतान्तमेव च। शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४ सोऽभिगम्य ततः शीघं नरेन्द्रं कुरुवर्धनम् ।

विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैनिवेदितः ॥ १५ पूजितश्च नरेन्द्रेण द्विजो गौरम्रखस्ततः। आचरूयो परिविश्रान्तो राज्ञे सर्वमशेपतः । शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रिसंनिधौ ॥ १६ शमीको नाम राजेन्द्र विषये वर्तते तव । ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः ॥ १७ तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्पः प्राणैर्वियोजितः । अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे भरतसत्तम । क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे ॥ १८ तेन शरोऽसि राजेन्द्र पितरज्ञातमद्य वे । तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्ते वै भविष्यति ॥ १९ तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाव्रवीत् । तदन्यथा न शक्यं च कर्तु केनचिदप्युत ॥ २० न हि शक्रोति संयन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् ।

lin. as in text). 4 च परि-; G4. 5 विपरि- (for परिवि-). G^{2} . 8 आचरब्याच $(G^{2}$ °वि)परिश्रांती. $oldsymbol{-}^{4})$ $K_{3,4}$ $ilde{N}_{1,2}$ V_{1} B D (except Ds) T1 G2 राज:. — /) G2.3 मित्रसं°.

17 Before 17, K3 B1.2 ins. 来何表; Ñ2.3 V1 B3-5 Dn D1-4.7 गौरमुख उ°; De T1 G2.3.6 M गौरमुख:. — a) र्रा राजर्पे. — b) Ñ1.2 V1 Da1 Dn (except Dn1) transp. विष and वर्त . Di transp. वर्त and तव. G2.3.6 वसते तव; M1.6 वसतीह ते. — °) T2 G2.8.6 M1.6 ऋषि: शमदमोपेतो. — d) Si Gi.s M2-4 transp. दान्त: and शान्त:. M2.4 (sup. lin. as in text) जितेंद्रिय:. T2 G2.3.6 M1.5 मीनवतसमन्वित: (C2.3 'परायण:).

18 T2 G2.8.6 transp. 18 and 18 . - b) M1.8 (inf. lin. as in text). s मृगयां परिधावता (=1. 37. 3b). — d) For 18d, M1.5 read 18b. N1.3 V1 B D T1 स्कंघे मौनान्वितस्य च (Bs. 5 Da Ds ह). Ki ins. प्रमाणं नवरालत्रयं between 'दकोट्या and स्कन्धे. — Mi.s om. 18°'. — ') G2.3 क्षं(G3 क्षां)तज्य'. 🖄 K1 तात (for तव). — f) Ds च नाक्षमत् (for न च°).

19 ab) Ds 'जेंद्र न पितु: संनिधी परं. Mr.s तस्य प्रत्रेण शसोसि श्रुत्वेमां धर्षणां पितु:. — ") 🕏 Ko.1 D2 Ge M1. s तक्षकात. -- d) Ś1 K1 Ñ3 T2 G2. 3. 6 M1, 5 transp. ते and वै. Ñi.2 Vi B D Ti तव (for ते बै).

20 ab) T2 G (except G1) तस्य (for तम्र). M (except M1.5) 'रभाषत. D5 पुन: पुनरुवाचेदं तब रक्षां कुर्रिवति. — °) Si वै; To Gi-s M (except Ma) हि

⁻⁻ d) Si Ki प्रहोक:. Ñ3 D5 T2 G2.3.6 M1.5 चापि (for चैव). Ñ3 Ds G2.3 M1.8 तपस्विनां.

^{10 °)} K3 पुण्यं तसाचरेथास्त्वं. — °) G4.5 लोकं. - d) D3 T1 G4. 5 समनंतरं.

^{11 &}quot;) Ge अहं (for मया). Si Ki अत्र (for तु). — °) र्रा Kı भहेसि. Go वक्तं तद्वाक्यमद्य वै. — °) Ka ंद्ये तथा शिष्यं; Ñ1.2 V1 B D T1 द्याम्यहं तात (Bb शिष्यं); T2 G1-5 M 'दयामि ताता(G2.8 तत्रा)हं. G8 शिष्यं धर्मभूतस्तात. — d) S (except T1) नृपस्य वै. - After 11, K4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 8.

¹² b) Ñi.2 Vi Bi बालेन कृश(Bi 'त) हु '. — ') K (except K1) ममेतां; G4.6 ममेनां.

¹³ Si Ki S (Gs om.) सूत:; Ko.4 Ñi.2 Vi Bi D (except Da Da.4.5) सौतिरु . - ") De Gs पुत्रं; M1.5 सतं (for शिद्यं). G1 M2.3 स्वं; G2.3.6 वै. — 4) K $(except \ K_1)$ $\mathbf{C} d$ कृपापन्नोः; D_{δ} दययानोः; G_{ϵ} यथा वक्तः; G3 यथा". K1 G1.4.5 महामना:.

¹⁴ d) Si K गुणान्वितं.

¹⁵ b) K4 B4 D1 G (except Ge) M (except M1.5) कुलवर्धनं. -- °) G2.8 भवनद्वारं.

¹⁶ a) N1 2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 G5 3 (for =). -- b) K2 N1.2 V1 B D G1.8 M (except M1.5) तदा (B4 D7 '21); T1 G2.6 as in B4 D7. - °) Ñ1,2 V1 D (except Da D2,4,5) T1 M2.8 (inf.

ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजिन्हतार्थिना ॥ २१ हित श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः । पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२ तं च मौनवतधरं श्रुत्वा ग्रुनिवरं तदा । भ्य एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३ अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु । पर्यतप्यत भ्योऽपि कृत्वा तिकिल्विपं ग्रुनेः ॥ २४ न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वे सोऽन्वतप्यत । अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५ ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरग्रुखं तदा । भूयः प्रसादं मगवान्करोत्विति ममेति वे ॥ २६ तस्त्रिश्च गतमात्रे वे राजा गौरग्रुखे तदा ।

(for च). — d) K3 वाक्यं (for कर्तु).

21 °) Si यो न; Ki तव; Di न च (for न हि). Ni.2 Vi Da Di.3.7 तं यंतुं; Ds तं श्रापुं. — b) Bs कोधस°. — c) G2.3 इदानीं प्रे°.

22 Before 22, Ko. 2 (marg.). 4 B3. 4 Dns D1. 4 ins. सौतिरु; K3 Ñ2 V1 Dn1. n2 D3. 5 (marg.). 7 सूत उ°; Do S (except G3) सूत:. — °) G2.3 कुरुणां (!) वर:. — d) Ko. 4 रोपात्; K2 शोचन; Ñ3 ब्रह्मन्; Do राजन्. Ko. 2-4 Ñ3 महामना:; D2. 5 'यशा:. S (except T1) कृत्वा ब्रह्मनमहारमन:.

23 °) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.3.6.7 T1 ° मतं श्रुत्वा; Da ° मतचरं. G2.3 तच गौरमुखाडोरं. — b) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 बने (for श्रुत्वा). Ś1 K1 Ñ3 G1.4.5 तत:; K0 T2 G6 °शा (for °दा). G2.3 शापस्य विषदं तदा. — Ś1 K1 D3 (hapl.) om. 23^d-25^a. — d) K0 C2 ° संताप.

24 \$1 K1 D3 om, 24 (of. v. l. 23), — b) K0.3 T2 G4-6 "कस्योपधार्य तु (K2 "धारयन्). Ñ1.2 V1 B D (D3 om.) T1 च (for तु), — a) M2.4 transp. कृत्या and तत्.

25 Si Ki Ds om. 25° (cf. v. l. 23). Ks मृत्यु-भयाद्राजा. G (except Gs.s) Mi.s.s तदा (for 'था). M2.4 'था श्रुत्वा. — b) G2.3 हद्या वे; M2.4 राजा वे. Ks पर्य'; Gs 'प्यत. — ') Mi.s.s 'चतामर'.

मित्रिमिर्मन्त्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ २७
निश्चित्य मित्रिभिश्चेव सिहतो मन्नतन्त्वित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २८
रक्षां च विद्धे तत्र भिषजश्चोषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मित्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तिसन्सप्तमे द्विजसत्तम् ।
काश्यपोऽभ्यागमदिद्धांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ३१
श्चतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दृष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् ।

C. 1. 1759 B. 1. 42. 35 K. 1. 42. 36

404* श्रुत्वा तु वचनं राज्ञो मुनिगौरमुखस्तदा । तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रमं गुरो: ।

27 Before 27, Bs ins. सौतिरं. — a) S (except T1 G1) तु (for च). Ñ1.2 V1 B D T1 अथ; Ñs स; T2 G (except G2) M1.5 तु (for चे). — b) S1 Ko-2 तत:; D3 'था (for 'त्1). — d) G2.3 सर्वे: (for सह). K4 सह संद्यप्र'; B3 D2 सहसोहिन्न'. Cd has उद्विप्रमनस: (sio).

28 ^{ab}) Ñ1,2 V1 B D T1 संमंत्र्य (for नि°), and स तथा मंत्र'. M1.2.5 'तो हितमात्मन:. — ^d) G2.2.6 चैक'. D5 एकसंभेन र'.

29 °) Ks मंत्रसंसिद्धान्; Ñ1.2 V1 B D T1 मंत्र-सिद्धांश्व. — a) Ñ1.2 V1 B D T1 न्ययोजयत्; M2.4 वेद°.

30 b) Da 'व चकार स:; Ds 'व करोति स:. — ') G1.2.4-c मंत्रज्ञे:; G3 M1.5 मंत्रज्ञ:. — After 30, K3.4 Ñ2.8 (marg. sec. m.) V1 B D T1 ins.:

405* न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम् । वातोऽपि निश्चरंसत्र प्रवेदो विनिवार्यते ।

[(L. 1) K4 B (except B1) D (except Dn) T1 Nilp °दा रोढुं. K4 B1.2.5 Da D2.5 द्विजसत्तम. --- (L. 2) Da विवरं°.]

31 ") Ñi. 2 Vi B D Ti च; G2 हि (for तु). — b)
Ks. 4 Ñ Vi B (except B4) D (except D5) Ti 'सत्तम:.
— ') Śi K (except K3) D5 कह्यपो.

32 G1.4.s transp. 32 and 33. — a) G2 कृतं; G3 ज्ञा. Ks तस्तवे; Bs तद्हा:; Ds तद्भतं. — b) Ko.3 Ñ1.2 V1 B D T1 Gs यथा (for अख). — For 32d, Ko.2.4 G1 subst. 36d.

C. 1. 1759 B. 1. 42.35

तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ३३ तं ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि । गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भृत्वा वयोऽतिगः ॥ ३४ तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुंगवम् । क भवांस्त्वरितो याति किं च कार्य चिकीर्पति॥३५

कारुयप उवाच।

नृपं क्रुकुलोत्पनं परिक्षितमरिंदमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति ॥ ३६ तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाविसमतेजसा ।

पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् । गच्छामि सौम्य त्वरितं सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ ३७ तक्षक उवाच। अहं स तक्षको ब्रह्मंत्तं धक्ष्यामि महीपतिम् । निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सित्तम् ॥ ३८ कारयप उवाच।

अहं तं नृपतिं नाग त्वया दष्टमपज्वरम् । करिष्य इति मे बुद्धिर्विद्याबलग्रुपाश्रितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अप्टत्रिशोऽध्यायः ॥ ३८॥

३९

तक्षक उवाच। दष्टं यदि मयेह त्वं शक्तः किंचिचिकित्सितुम् ।

33 For G1. 4. 5 cf. v. l. 32. - a) G1. 4. 5 M (except M1.5) भुजगेंद्रेण. — () M1.5 मेथें च धर्म च. — () G1.4 M2.3 भवेदिति; G2.3 विद्य(G3 'द्ये)तेति.

34 b) M1. 5 (? hapl.) om. 34b-35a. Dn2 D5 G2.3 प्रति (for पृथि). Ka Ma.a transp. काइय° and पृथि. — d) S (except M1. 3. 5) वयोधिक:; Cd as in text.

35 M1. s om. 35a (of. v. l. 34). — b) Ks G1 M *सत्तमं; G4.5 द्विज*. — K1 om. 35°-36b. — °) G1 M (except M1.5) क वै भवानितो याति. — d) Si भोस्वं (for कार्य). Si De Gs चिकीपैसि; Ds 'पितं.

36 Ši Ds S om. उवाच. — Ki om. 36ab (cf. v. 1. 35). — d) Cf. v. l. 32. B1.5 D2 अभि:; B4 वि:; T2 सं- (for अद्य). 🖄 प्रधक्ष्यति स्वतेजसा.

37 b) Ñ1.2 V1 Dn 'तेजसं. — ') M1.5 कुलघरं. G1.5 पांडवेयं महात्मानं. — °) Ña S (except G2) त्वरित:. Ñi.2 Vi B D Ti transp. स्तीस्य and स्वरि. - 1) Ds सखे (for सद्य:). — After 37, G (except Ga.e) ins.:

406* विज्ञातविषविद्योऽहं ब्राह्मणो लोकपूजितः। असात्रुकटाक्षेण कल्योऽहं विपनाशने।

38 Si Ki Do S तक्षक:. — ") T2 G2.8.0 हि; Cd स (as in text). — " (3) जिंद निवर्तयेथा श"; G3 निवर्तय न श°. (१1.4-8) निवर्तस्य मया दष्टं न शक्यं स्याधि.

39 Si Ki De Som. ਤੁਕਾਰ. — ") Ka transp. अहं and d. Ds fe; To G n (for d). Ni.2 VI B D Ti ंति गत्वा. — ்) Ša D (except Da.s) Ti M (except M1.5) करिप्यामीति. — d) Si Ki 'मु(Ki 'म)पाश्रिता.

ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ १ परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दरीय यतस्य च ।

Ña Dni.na Dr Ma. 4 "समन्तिता; Ba D4 Ta Ga.o Mi. 3. o °समाभित: (Ge M1 °ता; M5 °त); Dn2 D1.3.5.6 T1 °समन्वितः (T1 °तं); C2 °समाश्रयं.

Colophon om. in D2. — Sub-parvan: All MSS. (D2 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ko. 2.4 राज्ञो रक्षाविधानं; K8 तक्षककाश्यपसमागमः; Ñ1.2 V1 काइयपागमनं; T2 G3 काइयपतक्षकसंवाद:. - Adhy. no. (figures, words or both): Śi 49; Ko 37; K1 9; Ks (marg. sec. m.) T 35; Ñ1.2 V1 Dn3 42; B1 41; B2 D8.4m 40; D5 8; G M 25 (G2.8 27; Ge M3 26). - S'loka no.: Ñs 43; Dn 41. - Aggregate s'loka no.: Dn2 1735.

39

l Si Ki Ds S (Te with prefixed आ) तक्षक:. — a) Ñ1.2 V1 B D T1 transp. दुष्टं and यदि. — b) Ko. 3 B2 क्बित; K2 कं°; M1. 3. 5 किल. — °) G M (except Mi.s) transp. ggi and ag. Sige; Gigi (for मया). Ko. 2 Ñs दार्घ. — ") Si मया; Dr इदं.

2 b) D1 G1.4.5 M (except M1.5) दशीयस्य य. T1 ततः स्वयं: C2.3 यत्रवतः K2 तद्दरीयत तत्वतः (m as in text). — ") M2. 8 "नं दशामि. — After 2, M ins.:

407* स्तः। एवमुक्तस्तक्षकेण काश्यपः पुनरव्रधीत्।

[M1. s om. स्त:.]

न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २ काइयप उवाच । इक्ष नागेन्द्र वर्ष नां यमेनम्भिमन्यमे ।

दश नागेन्द्र यृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भ्रुजंगम ॥ ३ सूत उचाच ।

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना । अद्श्रद्धभ्रमम्येत्य न्यप्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४ स वृक्षस्तेन दृष्टः सन्सद्य एव महाद्युते । आशीविपविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५ तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरत्रवीत् । इरु यतं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६ मसीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा । भसा सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमत्रवीत् ॥ ७ विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ । अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भ्रजंगम ॥ ८ ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।

408* पश्य मञ्जबलं मेऽच न्यप्रोधं दश पन्नग ।

4 Ñ1.3 om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूत:; K0.3.4 Ñ2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) सोतिरुं. — a) M1.5 पश्चगेश्वर:.

5 °) Ñ1.2 V1 B D T1 M1.8 तु (for सन्). — 8) K2 महासुने; K8 शुक्ति:. Ñ1.2 V1 B D T1 प्रश्नोन महास्मना.

6 4) \$1 (sup. lin. as in text) तं ह्यूा; G2 संद्यूा; Ms संद्यं: G1 तं च द्यूा स नागेंद्र: — ") G2.8 कुरुतत्वं.

7 Before 7, Si Ki S (except Gs) ins. स्त:; Ko. 8. 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di. 3. र सीतिरु ; K2 Ñ3 B2-5 Dn D2. 4. 5 स्त उ ; D6 सीति:. — Ko om. 7°-8°. — °) G4. 5 ° भूते— दृक्षे. M (except Mi. 5) तु तं (for ततो).

8 Ko om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — Before 8, Bs ins. काइयप उ°. — b) Ñ1.2 V1 D (except D2.5) T1 G2 भेटा. — °) Ko.s Ñ3 (sup. lin. sec. m. as in text) अयं; G2.8 अमुं.

9 Before 9, Ds ins. स्त उ°; T2 G M (except M1.5)

भसराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्करं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटिपनं पुनः ॥ १०
तं दृष्टा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मकेतदत्यद्भुतं त्विय ॥ ११
विप्रेन्द्र यद्विपं हन्या मम वा मद्विघस्य वा ।
क्रं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिलपितं प्राप्तुं फलं तस्माञ्चपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुपि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संश्यिता भवेत् ॥ १४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्वतम् ।
विरिक्षितिव घर्माश्चरन्तर्धानिमतो व्रजेत् ॥ १५

काइयप उवाच । धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भ्रजंगम । ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६

C. 1. 1081 B. 1. 43. 15 K. 1. 43. 16

सूतः. — ") $K^{g,4}$ ततः सोचिंतयद्विद्वान्ः D^{g} ततः स नागो भग $^{\circ}$; $G^{g,8}$ ततस्तु सहसा वि $^{\circ}$. — $^{\circ}$) K^{g} सुनिस $^{\circ}$.

10 a) Ds.s S (except T1 M1) सांकुरं. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 कृतवांसत्र; M कृतवांस्पूर्व (for स कृ).

- b) S1 K Ds.s. पुन: (for सत:). S1 पर्णमया ; K1 वया ; B5 G1.4.5 पत्र ; G2.3 फला ; M5 व्हा .

11 a) Si ह्या तु; Bi ह्या च; Di स ह्या . — a) Ki.s Ñ Vi B D T Gi.s M ब्रह्मजेतद्; G2.3 किदम्; Nilp as in text. D3.6.7 अध्यद्भतं.

12 °) Ñ1.2 V1 B D T1 हिजेद. Ś1 K1 सहिएं; G2 सिंह. K1.2 हन्यात्. Ñ3 विशेण तहिएं हत्या (°न्या suplin. sec. m.). — °) K0.2.4 B1.2.4 D2.6 T1 G4.6 M किंदि. Ñ3 G6 °भिन्नेक्य; T2 G2.8 M2.4 भिनेत्य. — d) K3 गच्छसे हिजसत्तम.

13 °) Si K (Ksm as in text) Ñs अभिकांक्षितं; Ds. 6 G (except Gs. 6) 'पितुं. — ') Ge तत्तेहं संप्र'. — ") T2 G (except G4. 5) निवर्तस्व द्विजोत्तम.

14 a) T2 G2.3 तु; M1.5 अपि (for च). — b) G2.3 धि नृपोत्तमे. — ca) Ñ3 G2 यतमान . M1.5 transp. विप्र and सिद्धि:.

15 a) Ds सुदीसं; G2.8 प्रतिष्ठां (G8 e). — e) Cf. 1. 2. 12d. — e) Ñ1.2 V1 B D T1 निरंशु. G2.2

³ M om. काइयप उ°. Ś1 K1 T1 कइयप:; K0.2.4 Da1 कइयप उ°; D6 T2 G काइयप:. — b) K3 B1-3 यथेतम°; Ñ1.2 V1 B4.5 D T1 यथेतदिभ (D4 यथेनम°); Ñ3 यमेवम°; G4 यथेवम°; M4 यमेतम°. — °) G1.4.5 था दग्धं. — After 3, T2 G1 M ins.:

C. 1. 1082 B. 1. 43. 17 K. 1. 48. 17

तक्षक उवाच । यात्रद्धनं प्रार्थयसे तसाद्राज्ञस्ततोऽधिकम् । अहं तेऽद्य प्रदास्यामि नित्रर्तस्व द्विजोत्तम ॥ १७ सृत उवाच ।

तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।
प्रद्ध्यो सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १८
दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा ।
श्वीणायुपं पाण्डवेयमपावर्तत काश्यपः ।
लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तश्वकाद्यावदीप्सितम् ॥ १९
निवृत्ते काश्यपे तस्मिन्समयेन महात्मिन ।
जगाम तक्षकस्तूणं नगरं नागसाह्वयम् ॥ २०
अथ शुश्राव गच्छन्स तक्षको जगतीपतिम् ।

शीतांग्रर्. — ^d) Ši Ki Ñs Gi.4.5 इह; Ko.2-4 Ds Gs इव (for इतो).

16 र्डा Kı Tı इह्यपः; Ko.2-4 कह्यप उ^{*}; T2 G M काइयपः. — ") Mı.5 त्वद्य (for तन्न). — ⁵) Go तहृद्खः; M (except Mı.5) दिस्स (Ms देहि) तन्मे (for तन्मे दिस्स). र्डा Kı दृत्स्व; K3 Ñı.2 Vı B D Tı देहि; Gı.4.5 दिशः. — ") G3 अस्मात् (for अहं). — ") Ñ3 गृहीतोर". Ñi.2 Vı B D Tı स्वापतेयं प्रगृह्य वै (D5 गृहीत्वोरगसत्तम). — After 16, D5 ins.:

409* यत्तेयं च प्रगृह्य वै विनिवर्ते भुजंगम।

17 Si Ki Som. उवाच. — °) G3 विश्व (for राज्ञ:). Di °द्राजयसत्तमान्. — °) Ñi.2 Vi B D Ti एव (Da °वं; D6 °नं; Dr °तत्); Mi.5 तेभ्यः. M2-4 धनं तेहं प्र°. — d) D5 तपोधन; G2.8.6 Mi.5 महामुने. Ñ5 निवर्त द्विजयत्तम. — After 17, Ko.4 ins. two lines given in App. I (No. 24).

18 Si Ki S सूत:; Ko.s.4 Ñi.2 Vi Bi D (except Da D2.4.5) सातिर. — K2 om. 18^{ab}. — °) Si Ki Di G (except G3.6) M स (for स-).

19 a) G2.3 °ज्ञानात्. M2.4 °ज्ञानेन ते°. — b) M1.5 त् (for तं). K0.1.3 Ñs T2 G2.3 M1.5 तत:. — d) K1.3.4 Da G2.6 उपाद°. — After 19°d, D5 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 25). — Before 19°, T2 ins. स्त:. — °) G2 वरं; G3 धनं (for वितं). — After 19, B3 ins. an additional colophon.

20 Before 20, Bs ins. सूत उ°. — ") G2 "ते बाह्यणे. — ") К4 महामना:; Dns Ds "मुनि:. — "d) Si transp.

मन्नागदैर्विपहरे रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥ २१ स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः । मया वश्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति ॥ २२ ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भ्रजंगमान् । फलपत्रोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥ २३

तक्षक उवाच ।
गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्यवत्तया ।
फलपत्रोदकं नाम प्रतिग्राहियतुं नृपम् ॥ २४
सूत उवाच ।

ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्कर्श्वजंगमाः । उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥ २५ तच्च सर्वे स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

तक्षक: and नगरं.

21 °) B1-8 D5 गच्छंग्तं. — °) G2.8 तं गुप्तं ज .
— °) Ñ Dn D1 मंत्रीगेंदै:; D5 मंत्रविद्धि:; G3.5 तत्रागतैः. Ñ8 विषहणै:. T G2.3.6 M मंत्रीविषहरे(M2-4 ° णै) दिंब्यै:; G1 विशै विषहरेदेय.

22 Before 22, Ñ2 V1 B1.4 Dn3 D1 ins. सौतिरु; Ñ3 B2.8.5 Dn1.n2 D2-7 सूत उ; T1 सूत:. — ") G1.2 मायया वंचित". M अयं (for असी).

23 °d) Śi फलपातीद्कं; Ks Ñs Go °पात्रो°; B (B4 marg.) D (except Da Ds) Ms °द्भों°; Ti °पुरपादिकं; M1.2.4.5 'मूलो° (of. v. l. 24). Ds transp. गृह्य and राज्ञे. Śi K1.4 G4.5 राज्ञो. M1.8.5 तस्य राज्ञोथ. M2.4 स (for अथ).

24 T2 G2-6 M1.5 om. तक्षक उ°. Ś1 K1 D8.6 T1 G1 M2-4 om. उवाच. — b) Ñ1 V1 कार्यचित्रया; M1.8 (inf. lin.).5 'गोरवात. — o) Ś1 फलपातो°; K0.1.3 G6 'पाशो°; Ñ2.8 Da1 Dn D1 'पुष्पो°; B (B4 marg.) D2-4.6.7 'दर्भों' (of. v. l. 23). T2 G1 (by corr.).4.5 नागा: (for नाम). — d) Ś1 K1 'तं क्षमं.

25 Ds. s. r T2 M2. 4 om. सूत उ°. Śi Ki G M1. s. s सूत:; Ko. s. 4 Ñ1. 2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — °) Ds कर्तु; G6 निन्युर (for चुक्र्र्). — K1 om. from निन्युर (25°) up to ग्रम्थता (26°). — °) Śi Ko. s T1 Gs M1. 2. s तदा. M1. s. s राजो. — °) Śi K (K1 om.) Ds दर्भानंद ; D2 दर्भमुक्र ; S (except T1 M4) °नंभ:

26 K1 om. up to शस्त्रता- (cf. v. l. 25). — ") Ts G1.4.5 शुखा. D1 T2 G6 M (except M1.5) तु (for ख). Ñ1.2 V1 B4 D (except D2.4.5) Ti G1-8 transp. च and

हसकेष च मोगेन तश्वकेणाभिवेष्टितः। तम्मान्फलाद्विनिष्कम्य यसद्वादे निवेदितम्॥

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥२६ गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छब्ररूपिषु अमात्यान्सहृद्श्वेव प्रोवाच स नराधिषः ॥ २७ भक्षयन्तु भवन्तो वे स्वाद्नीमानि सर्वदाः । तापसरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८ ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमच्छत । यह्नृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभृदणुः । हस्यकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन द्योनक ॥ २९ स तं गृह्य नृपश्रेष्टः सचिवानिदमत्रवीत् ।

स्तअमभ्येति सविता विपादद्य न मे भयम् ॥ ३० सत्यवागस्तु स म्रानः कृमिको मां द्यत्वयम् । तक्षको नाम भृत्वा व तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३१ ते चनमन्ववर्तन्त मिष्टणः कालचोदिताः । एवम्रुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह । कृमिकं प्राहसन्तृणं मुमूर्यनेष्टचेतनः ॥ ३२ हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः । तसात्फलाद्विनिष्कम्य यत्तद्राञ्चे निवेदितम् ॥ ३३

C.1 1801 B.1 43.85

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

तेषां. — ^d) K (except K1) D3.6.7 ह (for तान्). 28 Before 28, B3 ins. परीक्षिदु; D4 राजीवाच.

29 Before 29, Bs Di ins. सीतिह°. — ") G2.3.6 अथ (for ततो). — ") K (except K1) फलान्यसमियेप स:; Ds न्यादाय वेच्छत. — After 29", Ñ2.3 V1 B2.4 (om. line 2).5 Dn D1.4 ins.:

410* विधिना संप्रयुक्तो व ऋषिवाक्येन तेन तु। यस्मिन्नेव फल्टे नागस्तमेवामक्षयस्त्रयम्।

— ') है। यसु त्रातुं; है। यसु त्रातां; है। यसत्र तु; हैं। यस्त्रातं; V1 यसदासं; B Da Ds.4.6.1 यसहसं; Ds यसु दसं; Ts G (except G1) M1.5 यस(G2 स ज)प्राह. B Da Ds-4.6.1 राजे; Ts G (except G1) M1.6 राजा. हैंs Dn D1 T1 ततो अक्षयतस्त्रस्य. — ") हैं1.3 V1 Dn D1 T1 फलात; G2.3 M तिसान् (for तत्र). Here and below many MSS. write किमि- for कृमि-, a difference ignored in the foll. readings. B Da D2.4 कृमिस्तत्र अवेदणु: (B2 °द्प:; B1.5 m °थ); Ds.6.7 कृमिस्तत्राभवसनु:. — ") हैं1 तास्रन्यन: कृष्णो व". Ko.2.3 हैं1.2 V1 Dn D1 T1 तास्रवर्णोथ; B3 D2-1 M1 तास्रव". Ds.6.7 सोभवत् (for जी").

30 °) Ks G2.3 तत् (for तं). Ds स गृह्य तं नृ ; Ds.7 G1 तं गृह्य नृपतिश्वे. — Before 30° तं, Bs ins. परीक्षिदु ; D4 राजीवाच. — ") Ds विपादस्मात्; T2 दिस्य. 31 b) A few MSS. मा (for मां). Gs दशेद्यं; Gb शितिवित. \$1 K1कृमि: कोपाइ ; \$1.2.3 (sup.liu. sec. m.) B D (except D3) T1 कृभिमी दशतामयं. — ") G4.5 Ms.4 transp. भूत्वा and थे. Gs भूतो थे; M2 वे नाग:. — ") B2 Da परिकृतं.

32 Before 32, Bs D4 ins. सोतिह (cf. v. l. 28-9).

") K4 त; M (except M1.5) न (for ते). K2 B4m

G1.3 चैव"; D7 चैत". Š1 अनुमन्यंत; Ko B4 Dn D1 T1 "नुवर्त"; G2 "न्वमन्यंत. — ") Ko.2.4 D1.6 "नोदिता:; T1 G1 "चोदित:; M (except M1.5) "तं. — ") B2 D3.6.1 संन्य(D3 "नि)वेशयत; G2.3 तं नियस्य इ. — ") G2.8 प्राह तं. M1.3 (inf. lin. as in text).6 प्रहसंस्त्". — ') M (except M1.5) "पुँ: कालचोदित:.

33 D3 om. 33°°. — °) K3 हसिब्रिय च; Ñ1.2 V1 B1-3 Dn D1.2.4 प्रहस्त्रेय; T1 प्रहस्त्रिय. T2 G2.3.6 M (except M1.5) नागेन. — °) Ś1 K1 °णाभ्ययेष्ट्यत; Ñ V1 Dn T1 °केण त्य(Ñ3 °णान्य)येष्ट्यत; Ñ3 (sup. lin. sec. m.) °केन स येष्टि"; B1-2 D2 °केनान्ययेष्ट्य(B1 °ष्ट)त; D1 °केन त्ययेष्ट्यत; D4 °णान्य"; D5 °क्षकः समयेष्ट्यत; G2.2 °णाभ्य"; M1.5 °णाभ्ययेष्ट्यत; M4 inj. lin. °णाभ्ययेष्ट्यत. — ") K2 transp. फलान् and विनि". — ") Š1 K M1.6 राज्यो. — After 33, K3.4 Ñ2.3 V1 B D T G (except G3) ins.:

411* वेष्टियत्वा च भोगेन विनद्य च महास्वनम् । अदशस्त्रधिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः । [(L. 1) K3 B D1.4 तु (for च). Ñ2.3 V2 Dn T4 G1.2 वेगेन.]

Colophon. Sub-parcan: All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. mime: Ko. 2.4 M1.5 क(M1.5 का) इयपनि(Ko *३थप परि)वर्तनं; K3 परिक्षितस्वर्गगमनं; Ñ1.2 V1 तक्षकदंश:. Adhy. no. (figures, words or both): Ko 38; K1 50; K3 (sup. lin. sec. m.) Ñ3 T 36; Ñ1.2 V1 Dn3 43; B1 42; B2 D1m 41; D5 9; G M 26 (G2.3 28; G6 M3 27). — Sloka no.: Ñ3 Da1 Dn 36. — Aggregate s'loka no.: Dn3 1771.

80

C. 1. 1802 P. 1. 44.1 K. 1. 44.1

सूत उवाच।

तं तथा मिश्रणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विवर्णवद्नाः सर्वे रुरुदुर्भृद्यदुः स्विताः ॥ १
तं तु नादं ततः श्रुत्वा मिश्रणस्ते प्रदुद्धवुः ।
अपभ्यंश्रेव ते यान्तमाकाशे नागमद्भुतम् ॥ २
सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम् ।
तक्षकं पन्नगश्रेष्टं भृशं शोकपरायणाः ॥ ३
ततस्तु ते तद्घहमिप्रना वृतं
प्रदीष्यमानं विपजेन भोगिनः ।
भयात्परित्यज्य दिशः प्रपेदिरे
पपात तच्चाशनिताहितं यथा ॥ ४
ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसित्कयाः ।
शुचिद्विंजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मित्रणः ॥ ५

40

1 \$1 K1 S (G2-5 om.) सूत्त:; Ko.3.4 B1 Dn3 D1 सौतिरु . — ") Ñ1.2 V1 Dn ते तथा; G2.3 तुन्क्षणात्. — ") K1 Ñ V1 B D G1 विषणण .

2 °) Ds.c M2-4 च (for नु). Bs (m as in text) G1.5 M2-4 नागं. G1.4.5 M2-4 हप्ता (for श्रुत्वा). Ts दश्यमानं तथा द्रष्ट्वा; G2.3 तं दशंतं तदा द्र°; G3 M1.5 दृह्यं (Gc "हं तं तं तथा द्र°. — ") Ko सचिवास्ते. — ") K4 अपरुपंक्षेत्र वे सर्चे; Ñ1.2 V1 B D T1 "द्रयंत (B1 "मो) तथा यांतं. — ") K1 अद्भुतं; K4 ते यांतं (for आकाहो). K1.3.4 M नागमुत्तमं.

3 b) K2 D3.6.7 G2 M1.5 वर्चस:. — d) K1 Ñ3 D4 G2.8 M2.4 दो कोप. — After 3, Ś1 K1 ins. ५३; Ś1 marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वण्येक-पंचाशत्तमोध्याय:(!).

 4^{-6}) $^{G_{2,3}}$ विद्वता (for भी°). — ^{6}) $K_4 \tilde{N}_{1,2} V_{1/B}$ $D T_{1}$ ° त राजाशनिवाडितो (D_{2} ° पातितो).

5 d) B2 तस्यापि; Mr.s येन्येथ (for ते तस्य).

नृपं शिशुं तस्य सुतं प्रचिक्तरे

समेत्य सूर्वे पुरवासिनो जनाः।

नृपं यमाहुस्तमित्रघातिनं

कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः॥ ६

स बाल एवार्यमितिनृपोत्तमः

सहैव तर्मित्रपुरोहितस्तदा।
शशास राज्यं कुरुपुंगवाग्रजो

यथास्य वीरः प्रपितामहस्तथा॥ ७

ततस्तु राजानमित्रतापनं

समीक्ष्य ते तस्य नृपस्य मित्रणः।

सुत्रणवर्माणस्रपेत्य काशिपं

वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रसः॥ ८

ततः स राजा प्रददौ वपुष्टमां

कुरुप्रवीराय परीक्ष्य धर्मतः।

स चापि तां प्राप्य सुदा युतोऽभव-

6 ") Ds. 4. 6. 7 M2-4 transp. नृपं and सुतं. M1. 5 सुतं (for नृपं). Ko. 2-4 transp. शिशुं and सुतं. Ś1 G8 M1. 5 नृपस्य चित्ररे (for सुतं प्र°). — °) Ñs S स (G2. 3 ते) संशिणस्तत् (G1 "सं) पुर°. — Ś1 om. 6°d. — °) Ko. 2. 4 G (except G2. 3) "श्रतापनं (of. 8). — व) G1 नृपं; G5 तदा (for जना:).

7 Before 7, Bi ins. सूत उ°. — b) Da Ds.c.r 'पुरोगमेंस. — Da om. 7cd. — °) Si K कुरुपांडवाम'; T 'तमज:

8 °) Ti Mi. 5 ° श्रवातिनं (cf. 6). — After 8°, Gi orroneously repeats 6°. — °) Ti ° ह्य ते मंत्रिणसस्य सर्वे. — °) Mi. 5 स्वर्वणं °. Ši Ki ° मधेत्य; Ko. 2 ° मधेत्य; T2 G5. 8 ° मधेत्य; G5. 8 ° मधेत्य; Si Ki B6 G1-4. 5 m M2. 4 काइयपं . Ke m सर्वणेषमीणसुपेत्य का °. — °) Ki T2 G4-6 वपुष्टमार्थे; G2 विनष्टमधे; G8 विद्युष्टमा °; Mi. 3. 5 ° मां तां. Cd वपुष्टमा (as in text). Ti ° यांवभूबु:; T2 G1 M ° चित्ररे; G6 यांवभूविरे.

9 °) Si प्रवीक्ष्य; Ki निरी°; Bi Ge Mi.e समी'.

श्न चान्यनारीषु मनो दघे क्वचित् ॥ ९ सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् । तथा स राजन्यवरो विजहिवा-न्यथोर्वशी प्राप्य पुरा पुरुरवाः ॥ १० वपुष्टमा चापि वरं पति तदा प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् । भावेन रामा रमयांवभूव वे विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४०॥

88

सृत उवाच।

एतिसनेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः । चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १ चरन्दीक्षां महातेजा दुश्वरामकृतात्मिभः । तीर्थेष्वाप्नवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २ वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।

10 °) K2m D1 कुंजेषु (for फुले°). Si K Sa T G (except G2.8) M1.5 नगेषु (for चने'). Si K2 Ñ V1 B4 Da Dn D1 T1 G3.3 M1.3.5 om. ह. K0.2m.3.4 चारुषु; D2 T2 G1.4-6 चैव हि. -- °) G6 सम्नियः (for नीर्यं). -- °) T1 G4.5 तया. B5 अपि; D6 च (for स). S राजप्रवरो (G1 राजाप्रतिमो). G1-3 विजहे. -- °) G4.5 transp. पुरा and पुरुः.

11 a) K2 अवाष्य; Ds सापि; T1 चैव; M5 वापि. T2 G1.4.5 परं; Cd as in text. B1 transp. परं and पति. N1.2 V1 Dn पतिव्रता; M (except M1.5) 'ति तथा. — b) N1.2 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2.6 M3-5 'स्पा; Da (by contamination) Arjp प्रतिस्वरूपं; Cd as in text. Arj. in his comm. explains प्रतीतस्वपं (as in text). G3 प्रतीतमापन्नमवा'. G1.2.4-6 तमवाष्य. Ko.1 N1.2 V1 B5 Dn D1.3 भूपति. — ') S अनन्यभावा (G1.2.4.6 सुखेन रामा). N1.2 V1 B D तं; S सा (for वै).

Colophon. Sub-parcan: All MSS. (except T2) आसीक (v. l. आसिक, असीक). — Adhy. name: K (except K1) जनमेजयाभिषेक:; Ñ1.3 V1 जनमेजयराज्याभिषेक:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 39; K1 52; K8 (sup. lin. sec. m.) T 37; Ñ1.2 V1 Dn2 44; B1 43; B2 D8.4m 42; D5 10; G M 27 (G2.3 29; Go M8 28). — S'loka no.: Ñ3 Da1 Dn 11. — Aygregate s'loka no.: Dn2 1782.

स ददर्श पिवन्गर्ते लम्बमानानधोम्रखान ॥ ३ एकतन्त्ववशिष्टं वे वीरणस्तम्बमाश्रितान् । तं च तन्तुं शनराखुमाददानं विलाश्र्यम् ॥ ४ निराहारान्क्रशान्दीनान्गर्तेऽ ताँखाणमिच्छतः । उपस्रत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५ के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः ।

C. 1. 1819 B. 1. 45. 6 K. 1. 45. 6

41

1 With adhy, 41-44 of, adhy, 13. — With 1-3ab of, 250* (v. l. 1, 13, 10). Di om. सूत उ. . Śi Ki S (Tz with prefixed श्री) सूतः; Ko.3.4 Dis सोतिह. — a)=1, 8, 5a; 15, 1a, — e) Śi Ki.i Di Ti M (except Mi.i) वीं सर्वी.

2 Cf. 250* (v. l. l. 13. 10). — °) Ñ2 V1 B D (except D3.4.6.7) °नं कृत्वा. — ^d) D1 °पु विविधेषु च. M (except M5.5) पुरकरेषु चचार ह.

4 a) Śi (before corr.) Ki Ñe Dai Di-4, s. r Ge धिशिष्टान्; Ba. s एकतस्त्वव . — b)=22b. — Me. i om. 4°-5°. — c) Da तु (for च). Ñ Da transp. च and तन्तुं. Bi transp. तं च and तन्तुं. Di. e. i. s. r तंतुं तं द्शने . — a) Ñi. 2 Vi B Da Di. s G (except Ga. e) Ms विलेश्य ; Da श्वयं.

5 M2.4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — a) T निराश्रयान्. — b) Śi Ki सर्ने तन्नाण ; Ko. 2—1 तें तांम्मा ; Ñi. 2 Vi Ba Dn Db T G2. 1—3 तें स्वन्ना ; Ña Bi. 2.4.5 Da Da. 1.6.1 तेंपुत्रा ; Di तें स्वन्नारण ; D2 आर्तोन्स्वन्ना ; Gi M (M2.4 om.) तेंसिंखा ; Ga तें संत्रा (for गतेंऽतींस्नाणम् = गर्ते के आर्तान् + न्ना). — a) G (except G3.6) श्य तदा दी . M3 सर्वान् (for दीनान्).

 C, 1, 1818 B, 1, 45, 5 h, 3, 45, 5 दुर्वलं खादितेर्म्लेराखुना विलवासिना ॥ ६ वीरणस्तम्बकं मूलं यदप्येकिमह स्थितम् । तद्य्ययं शनैराखुरादत्ते दशनः शितः ॥ ७ छेत्स्वतेऽल्पावशिष्टत्वादेतदप्यचिरादिव । ततः स्थ पतितारोऽत्र गर्ते असिन्नधोसुखाः ॥ ८ ततो मे दुःखसुत्पन्नं दृष्टा सुप्मानधोसुखान् । कुच्छामापदमापन्नान्त्रियं किं करवाणि वः ॥ ९ तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनापि वा पुनः । अर्थेन वापि निस्तर्तुमापदं त्रृत माचिरम् ॥ १० अथवापि समग्रेण तरन्तु तपसा मम । भवन्तः सर्व एवासारकाममेवं विधीयताम् ॥ ११

हुर्बला:; GLs M (except M1.5) °ल. Da D2 T G3-6 ML2 खादितं; GL2 M2-4 °ते. Da D2 S मूले (M1.5 °लं). -- G2.4.5 om. 6^d, 7^d. -- ^d) T1 G1 ह्याखु°; M (except M1.5) त्वाखु°.

7 G2.4.5 om. 7" (cf. v. l. 6). — ") Śī Ds. 5 "स्तंभ" (cf. v. l. 6). — ") K (except K1) "कमवस्थ". — ") D3.6.7 नुद्रते. D5 "मै: श्रमे:

8 °) T2 G छि(Gs छ) यते; M1.5 सेस्य°. — °) K (except K1) तत्रश्च; Ñ V1 B1.5 (both m as in text).4.5 D T1 M (except M1) °तस्तु; T2 G1.5.6 तत्रस्थाः; G2.4.6 तत्र ते. B1 G (except G3) °ता रोदे; D5 °ता गर्ते. — व) D5 रोदे (for गर्ते). \$1 K1 Ñ3 T G2.4.5 महाज ; K0.2-4 संवेंच्य ; Ñ1.2 V1 B D स्यक्तम ; G1.6 M हासि ; G3 तसि (for असिज).

9 Bofore 9, Es.s ins. जरत्कारुह. — ") Ñ V1 B D तस्य (Bs अस्य; Bsm Ds.4.0.1 अग्न; Da2 तम्र); T Gs.6 तस्यात्; G1.2.4.5 M2-4 तेन. S1 "मापश्चं (cî. "). M1.5 तम् दु:श्रं समु. — ") S1 T G2 "पन्ना: (S1 sap. lin. T2 G3 "न:); G1 "मारूढान.

10 ") G1 M2.3 अद्य (for अस्य). — ") Ñ1.2 V1 B D (except D2) "नाथवा; T G5 M "न च वा. G3 मदीयेन तथा पुन: — ") K2-1 चापि; M1.5 वाथ. S1 K1 तां तर्नु; T G5.6 M1 संत". — ") M (except M1.6) "पद:.

11 ") Tu चे; Gs सु; Gs Mis तु (for अपि).
— ") Si Ki Ge एक(Gs "त)सात्; Ñi.s Vi B D "बेह;
Ti Gs Mi.s.s "व स्थ.

12 Š. K. Da Soul 东夏: — ") Šī Ñ Vī Dn Dl. 4 Ga 夏夏; Da Ta Gl. 2. 1-10 夏前; Da 福夏 (cf. v. l. 15"). — " K2-1 Ñ Vī D (except Daz Dz-16) Tī G1-3

पितर ऊचुः।

ऋद्धी भवान्ब्रह्मचारी यो नस्नातुमिहेच्छति ।
न तु विप्राप्ट्य तपसा शक्यमेतद्यपोहितुम् ॥ १२
अस्ति नस्तात तपसः फलं प्रवदतां वर ।
संतानप्रक्षयाद्वर्ह्मनपतामो निरयेऽशुचा ॥ १३
लम्बतामिह नस्तात न ज्ञानं प्रतिभाति व ।
येन त्वां नाभिजानीमो लोके विख्यातपीरुपम्॥१४
ऋद्धी भवान्महाभागो यो नः शोच्यान्सुदुःस्तितान् ।
शोचस्युपेत्य कारुण्याच्छृणु ये व वयं द्विज ॥ १५
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
लोकात्पुण्यादिह अष्टाः संतानप्रक्षयाद्विमो ॥ १६

M (except M).s) 'च्छसि. — ') Gs तु सर्वेण. — ') Ñ V1 B4 Da D2.s 'क्यते तुर्. Ko.2 Ds वि(Ds अ)पोहिं.

13 ") Ñ3 T G3,6 M1.5 transp. तात and तप". D6 अस्ति चान्यतु त". — ") = 1, 13, 14". Ś1 K Ñ3 T M1,5 "प्र(T2 "प्रे)क्षयात्व(T "द)स्मिन्; G1-3 "प्र(G3 "प्रे)क्षया व". — ") Ñ V1 Da1 Dn S प्ताम (G3 वसतं). B4 'येपु वे (m as in text); M (except M1.5) "ये वयं. — After 13, Dn ins.:

412* संतानं हि परो धर्म एवमाह पितामहः।

14 ") B। नस्तन्न (m as in text). M (except M1.5) इह में (M3 नो) छंबमानानां. — b) D5 रक्षा न (for न ज्ञानं). — c) K (except K1) D2 तेन. S1 K1 D1 रबा. S (except T1 M1.5) om. न.

15 a) Śi Ki,4 Ñ Vi Dn Di-s T Gi,2,4,5 बृद्ध;; Do.7 स्ट्र:; G3 ऋषि: (cf. v. l. 12a). B D (except Du Di) महालेजा; T G थोगी; M ब्रह्मचारी. — b) Gi,2,4,3 शोचिस दु:चि; G3 "च्यांश्च दु:"; M (except Mi.5) त्रानुमिहेच्छति (cf. 12b). — After 15ab, G (except Gs.6) M (except Mi.5) ins.:

413* शोच्यान्सुदुःखितानसान्कसाहेद्विदां वर । [First half of this line = 15b; but of. v. l. 15.]

— °) K3 DA शोचत्युपे°; Ñ2 V1 B Dn D1-1.6.7 'चते चैव. — d) Ds थे संति च द्वि. T G transp. ये and वै. M1.8.5 च (ior वे).

16 ab) = 1. 13. 14ab. Śi Ks संक्षित'; K (except K1) Dni Di. 4.6 Ti शंसित' (ef. v. l. l. 1. 2; 13. 10 etc.). — c) Śi (sup. lin. as in text) K1.3 G (except Gs.c) ससा:; K0.2.4 शक्षा: (for अष्टाः). — d) Śi (त्रामो; Ñ1.2 Vi B D कमुने; Ñ3 T G2-c किंदा:; Gi M

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै।
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले।
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः।
नियतात्मा महात्मा च सुत्रतः सुमहातपाः॥ १८
तेन स तपसो लोभात्कृच्लुमापादिता वयम्।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन॥१९
तसाल्लग्यामहे गर्ने नष्टसंज्ञा द्यनाथवत्।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्या असाकं नाथवत्तया।। २०
पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ने दीना अधोम्रखाः।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो।
कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवकस्तुपोधन॥ २१

यतु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाशितान् ।
एपोऽमाकं कुलसम्ब आसीत्सकुलवर्धनः ॥ २२
यानि पश्यसि व ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
यन्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमसार्धभक्षितम् ।
तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आस्थितः ॥ २४
यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एप महावलः ।
स तं तपोरतं मन्दं शनः क्षपयते तुदन् ।
जरत्कारुं तपोलुव्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
न हि नस्तन्पस्तस्य तारियप्यति सत्तम ।
छित्रमूलानपरिश्रष्टान्कालोपहत्चेतसः ।

नरकप्रतिष्ठान्पत्रयास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६ ि विक्रिक्ष

°दिति (Мь з "द्विज).

^{17 °)} G2.4.8 तु (for नस्). Ñ1.2 V1 B D तीवं (for पुण्यं). G0 प्रनष्टस्तपस: पु". — °) B3 वैको; B1 D4 होको. — °) M1.5 स दि (for सो5पि).

^{18 &}quot;)=1. 13. 15°. Mi.s मंद्रभागा; Ms-4 भागो. Ko "पुण्यानां; Ms-1 भागानां. — b) Śī Kī transp. स्रकात किछ. Ds बांधव: कि. Dn Ds.1.s.7 तप एकं समास्त्रि (Ds.6.7 विश्व)त:; D1 यस एकांतमास्त्रित: (cf. 1. 13. 15^d). — ")-1. 13. 10°. — /) Śī Kī च; K4 स (for सु-).

^{19 &}quot;) K2 तै; K3 अस्प; B3 M1.3 स्व-; D3 अस्पत् (for स्प). M2.4 ते तस्य. T1 "सो मोहात्. — ") B1.5.5 "दिना महत्; B2.4 D3.6.1 "तं महत्. G3 हम्झ्स्पादिनो वयं. — ") B1 transp. भार्या and पुत्रो. — ") D2 "वो वेति; T1 "वा शपि (sic); T2 "वा चापि; G1.2.4-6 "वो वापि; G3 M1.8.5 "वा अपि; M2.4 "वा वापि. Ñ3 S केचन (G1 कज्ञन; G2 as in text).

^{20 °)} Gi transp स and बक्तत्य: हैं। सम्यक्; Ñi.º Vi B हुष्ट: — d) हैं। Ki Ña Da Dni.na Di-4.º.7 T असार्क (as in text); Ga Mi.a चास्मा ; the rest हास्मा .

^{21 &}quot;) K2 D1 T1 "स्तव; D3 M1.5 "स्वेय. — b) S1 K1 D4 T G3.6 अधोम् (as in text); G2.4.5 ह्यवाङ्युं; the rest ह्यचोम् . — d) K2 वाभिभो; Ñ1.2 V1 B D4 D2-7 वा वि . K4 Dn D1 प्रजामुन्याद्येति च. Cd प्रजायस्य (as in text). — After 21°d, B1 ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 26). — e) Da G1 कुछे. — /) D5 T2 G स एवेक: (G3 तमेकबा:); M (except M1.5) स चैवेक:. Ñ3 B3.4 Da1 D1-5.5-7 T2 M (except M1.5) धन:.

^{22 °)} Ko Ña Brin. 2 Da Da G (except Ge) Mi.a.s यं तु; Ñi. 2 Vi Du Di यस्त्रं (Dus यं त्रं); Bi यस. Ka वै; Mi.s में (for नो). — Ka (hapl.) om. 25%-23°. — °) = 4°. — °) Ko. i Da Da Ga. i. s एको . Si हिसंभ; Ki हिस्स; Dai Da कुळे तंतु:. — °) Ñi. 2 Vi Du Da आसे. Si Ko. i. 3 Ša B (except Bi) Ga स (for स्व-).

²³ K2 om. 23° (ef. v. l. 22). — ") Ña S चैव (Ga चेदं) स्वं (for ते ब्रह्मन्). — Śi Ki.a om. (hapl.) 23° 21°. — ") K4 T Ga.a M मू(Ga क्र)लानीमानि वीं. — ") K4 B5 Dni Di.a.a T Ga एसेन सं"; Ga "न एपतस्ता".

²⁴ Ši Kus om. 24° (cf. v. l. 23). — °) Ko यमे तत्; Ki ये खें; Bi Gi-8 M2-1 'स्वेकं; Da नम्बे'; Da.c. र यमें'; T यहें'; Gi 2 'स्वेकः; G3 Mis यहें'. — °) Da.i मूलमस्या हि; Gi 6 'मधीस्य; G6 'मस्य न. — °) Ko.i Ši Vi Bi-0.5 D यत्र; Bi T Gi 36 M अत्र (Mis तेन). Ši Si Vi Dn Di G3 M (oxcept Mis) गर्त्ते (for मर्वे). — °) Si Ki Ma i तपित स्थितः; Ko.a.o Da तप आश्रितः; Da तपसा स्थितः; Ga 6 स्तंब आश्रि(G3 'हि)तः.

^{25 °)} Ks Ds T एव (for एप). --- °) N V1 B (except Bs) Ds T Gs-5 °रित; M1.5 'रित: Gs स्प तंत्रमेकं दिवसे:: M2-1 स तंत्रं वितृद्वाख: --- 4) B2.3 T G3 M1 5 अक्षयते. D2 हादन्: D5 रज'; D5 रच'; G2.4.5 तु स:: M (except M1.5) द्विज:: C4 नुदन् G3 दशनै: अपने तु'. -- *) G1.2 तपोवृद्धं. --- /) K2 D5 महात्मा . K1 4 B (except B1) D (except Dn) "चेतनं (cf. v. 1 1. 1. 984).

^{26 °)} Hypermetric! Only Ñi.3 Ma. s as in text. K नरकस्थान्त्रपदयासान् (Ko °इयामि); Ña Vi B D अप: प्रविष्टान्प ; T G Mi. s अप्रतिष्टान्प्रपदया ; Mi नरकप्रविष्टा •

C. 1. 1841 B. 1. 45. 29 K. 1. 45. 29 असास पतितेष्वत्र सह पूर्वैः पितामहैः । छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता वै नरकं ततः॥२७ तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् तत्सर्वे न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥ २८ स तात दृष्ट्वा ब्र्यास्त्वं जरत्कारुं तपिसनम् । यथादृष्टमिदं चासौ त्वयाख्येयमशेषतः ॥ २९ यथा दारान्त्रकुर्यात्स पुत्रांश्चोत्पादयेद्यथा । तथा ब्रह्मंस्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया॥३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१॥

४२

सूत उवाच । एतच्छुत्वा जरत्कारुर्दुःखशोकपरायणः । उवाच खान्पितृन्दुःखाद्वाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ १ अहमेव जरत्कारुः किल्बिपी भवतां सुतः ।

— /)=1. 13. 17°. Co दुच्कृतकारिणः.

27 °) M1.5 असाभिस्तु परितेस्तु. — °) Ñ2 B2.8.5 Dn D1 (32.4.6 M4 सर्वे: (for पूर्वे:). S1 K Ñ8 G6 सहान्वयै:; Ñ1 कुलान्वय:; Ñ2 Dn D1 सबांधवै: (for पिता°). — °) Ñ1 D2 M1 छिन्नका°; T1 छिन्नमू°. — °) Т1 G8.6 तथा; T2 यथा.

28 b) Dai D2-4.6.7 T2 G8 M1.5 यहान्यत्. — ed) G6 एतत् (for इति). Ñ1.2 Dn D1 वैमपरं तात न संतत्या समं मतं.

29 °) Ko स तान् (sic); K1 एतत्तु; Ñs V1 D2.7 G (except G6) तं तात; Ds तं ततः. D1 तान्दद्वेच (for तात द °). Ks transp. दृष्ट्वा and बूया:. K1 Ñ V1 B D4.5 तं (for त्वं). र्रं1 एतदृष्ट्वा तु भूयस्त्वां (m अस्मान्द्रप्ता ततो क्यान्). — °) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4.5 तपोधन; B2-5 Dn D2.8.6.1 T तपोधनं (for तप°). — °) M1.5 अद्य (for यथा). Ñs वृत्तं (for दृष्टं). र्रं1 K1 दृष्ट्वा वयं. Ñ1.2 V1 B D चात्र (D5 सर्वं); T G चाद्य (G1 as in D5; G5 चास्य).

30 °) Gs प्रमुद्धात्. M (except M1.5) च (for स).
— °) M2.3 पुत्रं. Ši Ñ1.2 V1 B D (except Da) M5
*शानुत्पा°. — °) M (except M1.5) एतत् (for तथा).
— °) G4.5 हासाकं. — After 30, Ñ1.2 V1 B3.4.5 (marg.; om. line 1) Dn D1.2.4 ins.:

414* बान्धवानां हितस्येह यथा चात्मकुछं तथा। कस्त्वं बन्धुमिवास्माकमनुशोचिस सत्तम। श्रोतुमिन्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति।

 $[(L.1) \tilde{N}_1 V_1 B_3$ अनुकूलं यथा तथा; B_4 यथा में कुशलं तथा. — (L. 2, 3)= $(var.) 1. 13. 17° 4, 18° 4. <math>D_2$ बंधुरिया°. $D_{2.1}$ ° मिरछामि.]

तद्दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २ पितर ऊचुः । पुत्र दिख्यासि संप्राप्त इमं देशं यद्दच्छया । किमर्थ च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३

Colophon. Sub-parvan name: All MSS. (except Dns T2 G3) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ko पितृवाक्यं; K3 जरस्कारुपितृसमागम:; Ñ1.2 V1 जरस्कारुपितृदर्शनं; G3 M1.5 पितृजरस्कारुपंत्रसगमागम:; Ñ1.4 V1 जरस्कारुपितृदर्शनं; G3 M1.5 पितृजरस्कारुपंताद:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 40; K1.4 53; K8 (sup. lin. sec. m.) T 38; Ñ1.2 V1 45; B1 44; B2 47; D3.4 (marg.) 43; D5 11; G M 28 (G2.3 30; G6 M3 29). — S'loka no.: Dn 33. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1915.

42

1 Ko.s.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सोतिर; K1 S (T2 with prefixed श्री; G4.5 M2.4 om. the ref.) सूत:.

— b) Ñ1.2 V1 Dn D1 S मूशं (for दु:ख-); cf. 1. 43. 30^d; 46. 34%. — b) Ñ1.2 V1 B D (for D5 see below) तान् (for स्वान्). D3 सवीन्; G3 मुख्यान् (for दु:खात्). D5 आह तांश्र पि. — d) V1 B D (except Dn D1) G6 सात्पाह्यया; Cd as in text (cf. 1. 43. 31). — After 1, K2-4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

415* जरत्कारुखाच ।

मम पूर्वे भवन्तो व पितरः सपितामहाः ।

तह्त यन्मया कार्यं भवतां त्रियकाम्यया ।

[I. 1 = 1, 13, 19ab.]

- 2 Before 2, Ś1 S (except Gs. 6 M1. 5) ins. जरत्कारु:.
   °) Ñ2 Dn ते (for तत्). d) Ś1 K1 'तेनाकृता';
  Ds. 7 'तेतरकर्मण:; M1. 5 पुष्कसं चाकु.'.
- 3 Si S om. 33; (Ms om. the ref.). *) K (except K1) 3 (for 4). After 3, Ko.4 Da1 ins. a passage given in App. I (No. 27).

जरत्कारुरुवाच।

ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते । अर्ष्वरेताः शरीरं वे प्रापयेयममुत्र वे ॥ ४ एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः । मया निवर्तिता बुद्धिर्बद्धचर्यात्पितामहाः ॥ ५ करिष्ये वः प्रियं कामं निवेश्ये नात्र संशयः । सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्से कदाचन ॥ ६ मविष्यति च या काचिद्धेश्ववत्स्वयमुद्यता । प्रतिम्रहीता तामसि न भरेयं च यामहम् ॥ ७ एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्तुयां यदि । अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पतामहाः ॥ ८

4 \$1 K1.2 De S (except G5) om. उवाच. — b) Gs.e हृदि संपरि. — d) B2 D2.5 चेहम; Cd as in text. B1.2.4 Da D5 T G1-5 M5 ह; D2 G6 च (for चे). — After 4, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

416* न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः । =(var.) 1. 13. 23ab.

5 °) M1.s शोकार्तानिव.

6 °) G (except G1.8) कार्य (for काम). — °) Ñ1.2 V1 B D °क्ष्येहमसंशयं. — °) Ñ3 S सनामां.

7 a) Si K हि (for च). M (except M1.5) ति यदा का. — b) Here and below the majority of N MSS. भैदय. — c) Gs प्रतिगृद्ध सनामां च. — d) Bs reads न after च. Ge उद्वहेंचं; Cd as in text. K2 D2.5 S (except G1) तां (for यां). Si K1 नेतरां रोचयाम्यहं.

8 ^{ab}) B₄ G₂₋₄ 'विधा'. B₄ सायीं; G_{8.6} कन्यां (for क्यां). M_{1.5} कुर्यों निवेशं पितर एवं संप्रा'. — ') Ś₁ K M (except M_{1.5}) करिट्यामि; Ñ V₁ B D 'ट्येहं; T₂ G₆ 'ट्ये तत्. — ') K₁ न संशय: (for पिता'). T सत्यमेव विद्यासि व:. — After 8, K_{3.4} (om. lino 1) Ñ_{1.2} V₁ B D ins,:

417* तत्र चोत्परस्यते जन्तुभैवतां तारणाय वै। शाश्वताश्चाच्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम। [=(var.) 1. 13. 28. — (L. 2) K+ शाश्वतं चाज्ययं चैव पितरो वै मतं ममः]

9 \$1 K1 S (Gs om.) सूत:; Ko.s.4 B1 D1 सौतिह. — ") D2 स मुनि:; G8 पृथिवीं. — ") Gs र स महामुनि:. — ") M1.5 कार्य (for भार्यो). — ") D6.7 चानध (for शी.).

सृत उवाच।

एतमुक्त्वा तु स पितृंश्वचार पृथिवीं मुनिः।
न च स लभते भार्या वृद्धोऽयमिति शानक।। ९
यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा।
तदारण्यं स गत्वोचेश्वक्रोश्च मृशदुः खितः।। १०
यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः।।११
उम्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम्।
निविशस्त्रेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्पया।। १२
निवेशार्थ्येखिलां भूमिं कन्याभैश्वं चरामि भोः।
दिरिहो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः।। १३

C. 1. 1861 B. 1. 46. 16 K. 1. 46. 16

10 Before 10, Ko (irrelevantly) ins. शौनक उ. — b) D2 'भिर्देशितम्त'; D5 'भिर्नोदितो यथा; T Gs.s M1.5 'भिश्व प्रचोदित:. — ') B1 ततो'; B5 G3 तथा' (for तदा'). Ko स गत्वा वै; M1 प्रविद्योचे:; M5 प्रपद्यो'. — After 10, Ñ1.2 V1 B D (except Da) ins.:

418* स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितृणां हितकाम्यया । उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाचः शनैरिमाः।

[(L. 1) B D2 知यका. — (L. 2) Cf. 1. 13. 30. Ñ1 V1 B1-3.4m D2-7 知報 (for 奉刊).]

11 4) \$1 K1.4 transp. भूतानि and सन्तीह. — b) Ko G1.2.4-0 जंगमस्थावराणि च; K2.8 Ñ3 T G8 M जंगमानि स्थिराणि च; K4 स्थिराणि च च'; D5 °णि च सर्वशः. — b) \$1 Ko.1.4 D2.3.6.7 यानीह; Da1 यावंति; T G1.8.6 M1.5 चान्यानि.

12 b) Ds aतरो नोद. Br च (for माम्). — b) Ko Ds.s G1 निवेशस्वे; Bs निविशं बोत; Gs.t.s निवेशये(Gs a)ति. Cd appears to have read निवेशं (cf. Bs above). — b) Ñs Dn Di संतानस्य चि.

13 °) K + Ñ V 1 B 3 D T 2 G 3 M 2-4 निवेशाया(D 5 ° थों) खि '; B 4-5 निविशास्य(B_5 ° C_4) खि '; T 1 निवेशाय् खि '; G 1 निवेशार्थ खि '; G 2 निवेशाय खि '; M 1.5 निवेश्यर्थ (M_5 ' C_4 ' C_5) D 1 T G 3.6 M C_6 (for C_6) D 2 M 3 ° C_6 C_6

14 a) K4 B4 (m as in text) कस्य; M1.5 तस्या (sic). — b) D5.7 T1 या (for ये). D1 मयेह परिकीर्तितं; S (except T1 G8 M1.5) गुणै: सम्यक् प्रकीर्तिता: (M2-4 स्वतां). — b) D5 कन्यां प्रयच्छत् स मे; G (except G2) M (except M1.5) प्रयच्छत् स मे कन्यां.

C. 1. 1862 B. 1. 46. 17 K. 1. 46. 17 यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्तिताः ।
ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतो दिशम् ॥१४
मम कन्या सनाम्नी या भैक्षवचोद्यता भवेत् ।
भरेयं चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत ॥१५
ततस्ते पत्रगा ये वे जरत्कारी समाहिताः ।
तामादाय प्रष्टुत्ति ते वासुकेः प्रत्यवेदयन् ॥१६
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रः कन्यां तां समलंकृताम् ।

प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पद्मगः ॥ १७ तत्र तां भैक्षवत्कन्यां प्रादात्तस्य महात्मने । नागेन्द्रो वासुकिर्वक्षस्य स तां प्रत्यगृह्यतः ॥ १८ असनामेति वे मत्वा भरणे चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वीभूतः परिग्रहे ॥ १९ ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन । वासुके भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥

83

स्तृत उवाच । वासुकिस्त्वव्रवीद्वाक्यं जरत्कारुपृषि तदा । सनामा तव कन्येयं स्वसा मे तपसान्विता ॥ १

15 °) B1 transp. सस and कन्या. Ñ3 S (except G2) सनासा. T1 एव; T2 G3 M8.5 वे (for या). — b) Ś1 K2 Ñ1.2 V1 B2 D3.6.7 चोदिता. — °) T1 केवलां (for चेव यां). G3 नाहं तां (for यां नाहं). — d) G3 एवं (for तां से). K2 B3 D3.5.7 S (except T2 G3 M1.5) °च्छतु (G6 °थ).

16 Before 16, Ko ins. सूत उ; K4 सौतिरु; S (except G8 M3) सूत:. — a) T2 G2.4.5 तु (for ते). D3.6.7 ते; M1.5 च (for वे). — b) K1 D5 T1 G3 क्लारो:; K2 क्लारु. M2.8 (inf. lin.). 4 सुयोजिता:. — b) S1 D8.6.7 वे (for ते). — d) G3 वासुिक. S1 संन्यवे; K1 पर्यवे.

17 °) Go अथ (for स). — °) Ks Ñi.2 Vi D (except D2.5) M transp. कन्यां वार्त तां. Gs कन्यकां सम.

18 ^a) B1 ततस्ता; Dn3 तत्रैता; T G1.8.6 M1.5 स तत्र.
— ^e) T1 G3.6 M1 कालेन (for नागेंद्रो). — ^d) Ś1 न च
ता; Ko.2.8 Ñ3 न च स. D2 न स प्रस्पप्रदीच तां.

19 ab) Si Ki Bi.s M नाझीति. Ds Gs M तां (for ते). To Gi.s.4.5 ति कृत्वा ते. Si Ki च वि ; Ds-ा वावि . K4 सनामा तु भवेद्या मे न भरेयं तु यामहं. — ') G (except Gs.6) मोक्ष एव; Mi.s मेक्षमा'; Cd as in text. — ') Ko T Gs M हेची भू'; Ño Vi Dn हंद्रभू'; Ds Gi.4-6 मंदी भू'; Go मंत्री भू'; Cd as in text. Si Ki प्रतिभ.

20 b) G2 अपृष्टस्त. — After 206, K4 Ñs ins. 1. 13.

भरिष्यामि च ते भार्यां प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम । रक्षणं च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ॥ २ प्रतिश्चते त नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ।

33 (v. l. अजंगमं for महातपा:). — °) Si Ki Ba Dai Ds Ta Gi-s M वासुके (as in text); Ti Ge 'कि:; the rest 'कि. — d) Mi.s.s सं (for g). — After 20, Ba ins. a passage of six lines consisting of a question by Ruru (2 lines) and answer by Pramati (4 lines), the latter being merely a repetition of 1. 13. 35-6 (see App. I, No. 28).

Colophon. Sub-parvan: All MSS. (except Dns Dr T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ks कन्याप्रदानं; Ñ1.2 V1 वासुकिजरस्कारसमागमः; Gs भार्यान्वेषणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 K1 54; Ks (sup. lin. sec. m.) T1 39; B1 45; B2 Ds.4 (marg.) 44; Ds 12; T2 G M 29 (G2. 8 31; G6 Ms 30). — S'loka no.: Ñs 21; Da1 Dn 23. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1836.

43

1 Si Ki S (Ga-s om. the ref.) स्तः; Ko.s.s (with prefixed श्री) Ñi.s Vi Bi Dn Di सौतिरवाच. — b) Gi इदं (for ऋषि). De प्रति (for तदा). — e) The MSS. vary at random between सनामा and भी (of. v. l. l. 42. 19). — e) Mis दे (for मे).

2 a) Ñ1.2 ते कन्यां. — S1 om. 2^{ed}. — ^d) B4 यथा शास्त्रया. Bs द्विजोत्तम. — After 2, Ka.4 Ñ V1 B D T2 G (except G2) ins.: जरत्कारुस्तदा वेक्म भुजगस जगाम ह ॥ ३
तत्र मम्निवदां श्रेष्ठस्तपोष्टद्धो महाव्रतः ।
जगाह पाणि धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४
ततो वासगृहं ग्रुम्नं पन्नगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ५
श्यमं तत्र वे इहमं स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
स तत्र समयं चके भार्यया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
त्यज्ञेयमप्रिये हि त्वां कृते वासं च ते गृहे ।
एतद्वहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ८
ततः परमसंविगा स्वसा नागपतेस्त सा ।

419* स्वद्धे रक्ष्यते चैपा मया मुनिवरोत्तम। ऋषि्रवाच।

न भरिष्येऽहमेतां व एप मे समयः कृतः। अप्रियं च न कर्तब्यं कृते चेनां त्यजाम्यहम्।

[(L. 1) K3 Ñ3 D5 T2 G (except G3) रक्षिता. K4 Ñ8 B Da D2.5 T2 G (except G3) मुनिवर प्रमो. — (L. 2) Dn वै (for मे). T2 G (except G3) अप्रियं मा करियोच.]

- 3 Before 3, Ko Ñs (sup. lin. sec. m.) Bs D2 ins. स्त उ; Ks Ñs. 2 Vs Bs Dn Ds. सोतिर; T G M2.4 स्त: (Gs. 5 सोति:). a) Bs D8.6.7 'श्रुते च; D2 'श्रुतेन; M1.3.5 'जाते तु. b) Ks ततो (for 'दा). a) The MSS. vary at random between भूजग- and भूजं.
- 4 °) Ks तत्र वेदविदां; M1 तदापि द्विविदां; M5 ततो विद्विविदां. b) Ks तपोनिष्ठो. D4 G1.2.4.5 महातपा:; T1 'बल:; T2 Gs.6 M 'मित:. ') B1 कन्याया: (m धर्मास्मा as in text).
- 5 Ñ1 om. 5^{ab}. ^a) Ge °गृहे शुक्रे. K² शुद्धं; Ñ2.3 V1 B D रम्यं. ^b) S धीमत: (G1 भूभृत:) (for सं°). °) Ś1 K1 जम्राह भा°. ^a) Ge मनीयिभिः.
- 6 °) Ñ V1 D संक्रुसं (D2.5 as in text; D3.7 क्रुसं स). °) K1 सहयास्तरण ; K2 महा ; D2 स्वच्छा ; D3 स्वृध्या ; T1 G4 स्वाध्या ; G1 सुष्ट्वा ; G2.5 स्वध्या ; Cd as in text. D5 G3.6 M (except M1.5) प्राध्योत्तरणावृ(D5 विव)तं. °) K0 T1 G1-3 सन्; K4 तु; Ñ V1 Dn दे ; B D5 D1.2.4.5 असी (for स). G5 स तत्र भार्यासहितो.
- 7 b) Ko.2.4 G1.2.4 M1.5 सत्तम. D2 भार्यामामंत्रम वे सुनि:; Ds.c.7 जरत्कारुखिया सह. — After 7ab, D4 G (except G2) M (except M3) ins. जरत्कारु:. — °) G2

अतिदुःखान्विता वाचं तम्रुवाचैवमस्त्वित ॥ ९ तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् । उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्त्रिनी ॥ १० ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा । भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ ११ तत्र तस्याः समभवद्वभीं ज्वलनसंनिभः । अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः । शुक्कपक्षे यथा सोमो व्यवधित तथैव सः ॥ १२ ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः । उत्सङ्गऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥१३ तस्तिश्व सुप्ते विशेन्द्रे सवितास्तिमयाद्विरिम् । अहः परिक्षये वृद्धांस्ततः साचिन्तयन्तदा ।

C. 1. 1884 B. 1. 47. 15 K. 1. 47. 16

अप्रियं. — d) Ś1 K1 G3 कथंचन.

- 8 °) Ñ1.2 V1 B D विश्विय च (for अश्विय हि).
   °) K4 T G3 कृतवास: (T2 °सं); M1.5 गृहे वा°. M1.5 के (for ते).
- 9 Before 9, Bs D1 (marg.) ins. सौतिरु°. ") D5 प्रमिवश्रासीत्. b) Ñ1.2 V1 B D T1 "प्तेसदा (D1 as in text; D5 "पते: सुता). ") K1 Ñ1.2 V1 B D G (except G3.6) Ms वाक्यं. ") G (except G3.6) "वाच मन(G1 तप)स्विनी.
- 10 b) Da दु:खशीला उपा ; G1 शीलसमन्विता. ') S1 श्वेतकाकेयै:; K2 यश्च तानीयै:; B4 सकलैस्तस्य (m as in text); G8 श्वेतहारीयै:; M1.5 चेत ; M2 चेक ; Cd as in text.
- 11 In Si, 11ed is lost on a torn portion. ') Ñ1.2 V1 B D वे (D1 चैच; D3.6.7 सा); T2 G1.3.6 तु (for तं). d) Ñ1 मुदा (for महा-).
- 12 °) K4 B1 M (except M1.5) तत:; D4 कुक्षी (for तत्र). S (except G1.4.5) तस्यां. °) B1 Da2 D8.6.7 "सप्रभः; Da1 "संभवः. °) Ñ2 V1 B4 D (except D2.5) T1 "वतेजसा. व) D6 G4 "प्रभः. With T2° cf. 1.44. 16°d. 1) Ñ3 T G8 च (for स:).
- 13 a)=1. 8. 14a. D2-1 S "表現. The fragm. MS. B2 ends with 13a. b) B (B2 missing) D (except D2.3.6.7) "抗胃1程证:
- 14 °) D2 प्रसुप्ते; D5 M (except M1.5) तु सुप्ते; G (except G3.6) सुप्ते तु. °) K1 'स्त्रमगाद्; Da Dn2 D1.5-7 T2 G M1.5 'स्त्रमयात् (G1 'स्त्रमिताद्). °) G2 'क्षयात्. M1.5 'ये तिसान्. °) T1 'नी महान्. ′) G

हूँ रे किया वासुकेर्भगिनी मीता धर्मलोपान्मनस्विनी ।। १४ किं तु मे सुकृतं भूयाद्भतुरुत्थापनं न वा। दुःखञ्जीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराध्रुयाम् ॥१५ कोपो वा धर्मशीलस धर्मलोपोऽथवा पुनः। धर्मलोपो गरीयान्वै स्यादत्रेत्यकरोन्मनः ॥ १६ उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुत्रं कोपं करिष्यति । धर्मलोपो भवेदस्य संध्यातिऋमणे ध्रुवम् ॥ १७ इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भ्रजंगमा । तमृपिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् । उवाचेदं वचः श्रक्षणं ततो मधुरभाषिणी ॥ १८ उत्तिष्ठ त्वं महाभाग सूर्योऽस्तम्रपगच्छति । संध्यामुपास्त्व भगवन्नपः स्पृष्टा यतत्रतः ॥ १९ प्रादुष्कृताप्रिहोत्रोऽयं मुहूर्तो रम्यदारुणः । संध्या प्रवर्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ॥ २०

(except Gs.s) M (except M1.s) तपस्विनी.

15 °) \$1 K1 Ds G (except G3) °पनेन वा; B4.5 °एनं प्रति. — °) Ko सुदु:खशीलो ध°. — d) Sim दु:खं (for कथं, which is erased). 🖇 Kı वा(Kı ना)सादवास्याः Da1 G1. 2. 0 तस्याप°.

16 G (except G3.c) M2.4 transp. 16 and 17. — Ds (hapl.) om. 16°-17°. — °) D2 स्यात: T1 Gs M में (for कै). — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 G (except G8.6) M स्वादिसत्र: D2 उत्थाने च (for स्वादन्नेति). Dn D1 M2.4 मति.

17 D3 om. 17ab. For G (except G3.6) M3.4 cf. v. l. 16. — b) T C M1.5 कोपो सविष्यति. — d) \$1 K1.8.4 'क्रमणात्; B3 'क्रमदो; G3 'निष्क्रमणे. D1 'क्रमणेन तः

18 b) र्रि मनस्विनी; K1 G2.8 भूजंगमी. — b) G1 ैमनसं; G $\mathfrak s$ ैवदनं. $oldsymbol{-}$ $\mathfrak T$ ततः (for दचः).

19 Before 19, Bs D4 (marg.) ins. जरकारुखाच. — b) Da उपतिष्ठति. — °) D2 T1 G2.4.6 उपास्य; G3 रवमास्त. — d) T1 M1 महावत; T2 G6 M5 महावत:. K3 नापो मे प्रगुणीकृता: (!); G1-5 M2-4 उ(M8 अ)पस्प्रहय महावत.

20 °) K8 तथा कृता'; T1 प्राविष्कृती'; Cd as in text. - °) Bim M (except M1.5) चेवा; Gs सेयं. - d) The MSS. vary at random between quantit and Heri.

एवम्रक्तः स भगवाञ्जरत्कारुर्महातपाः। भार्या प्रस्फुरमाणोष्ठ इदं वचनमत्रवीत् ॥ २१ अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भ्रजंगमे । समीपे ते न वत्स्थामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २२ न हि तेजोऽस्ति वामोरु मयि सुप्ते विभावसोः। असं गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वर्तते ॥ २३ न चाप्यवमतस्रेह वस्तुं रोचेत कस्यचित । किं पुनर्धर्मशीलस्य मम वा मद्विधस्य वा ॥ २४ एवम्रक्ता जरत्कारुभंत्री हृदयकम्पनम् । अववीद्भगिनी तत्र वासुकेः संनिवेशने ॥ २५ नावमानात्कृतवती तवाहं प्रतिबोधनम् । धर्मलोपो न ते वित्र स्यादित्येतत्कृतं मया ॥ २६ उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कारुर्महातपाः । ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भ्रुजंगमाम् ॥ २७

21 Before 21, Bs D4 (marg.) ins. सूत उ°. — a) Ks M (except M1.5) g (for g). - c) B1.8.4 m.5 Dai D2.4.5 G2.6 तां भार्यो (for भार्यो प्र-). The MSS. vary at random between 'Hong and Hong.

22 Before 22, B3 D4 ins. जरस्कारुखाच; T G (except G3.6) M (except M1.5) जारत्कारु:. — b) Ś1 K (except Ka) "या मेदा. — ") Ti प्रयामि; Gs वत्स्येहं. — d) G1.5 यथासुखं.

23 a) Ña V1 B (B2 missing) D शक्तिरस्ति न वा. - d) Si Ki transp. हृद् and वर्त . T M वर्तते मति:; Gs वर्तते पथि.

24 a) Ds न च भेवमतस्येह; T1 corrupt. — b) Ñs D (except Da D2.5) M4 司祖. - d)-1. 39. 120. - After 24, Ko ins.:

420* नावमानात्कृतवती दिवसोऽस्तमुपेथिवान् । With this line of. 26°.

25 Before 25, Bs ins. सत उ ; D4 (marg.) सोतिह ; S (except Gs M1.8.5) स्त: -- 4) Si स्व-; K1 स-; Ds तम्; S (except Ti Gs Mi.s) तः Cd सं- (as in text).

26 Before 26, Bs Ds (marg.) ins. जारकार्कवाच (cf. v. l. 25); Gs wiff. — b) Ñi. 2 Vi D (except Da Da.s) विभ्र बोधनं. - d) Ta Ga.s 'विस्पेवं; M1.s 'दिलेव. Ni.s Vi Dn Di.s.s. transp. कृतं and मचा.

27 Before 27, Ko Bs ins. सत उ'; Ks सीतिर'; Ti Gs. 6 Mi. 6 स्त: - *) Ds 'मेहायशा:. - *) Si Ki न मे वागनृतं प्राह गमिष्ये इहं भुजंगमे । समयो होष मे पूर्व त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८ सुखमस्म्युपितो भद्रे ब्रुयास्त्वं भ्रातरं शुभे । इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति । त्वं चापि मयि निष्कान्ते न शोकं कर्तुमईसि ॥ २९ इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पति तदा । जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३० बाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता। कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्चनयना ततः। र्थेर्यमालम्ब्य वामोरूईदयेन प्रवेपता ॥ ३१ न मामहिसि धर्मज्ञ परित्यक्तमनागसम्। धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम ॥३२ प्रदाने कारणं यच मम तुभ्यं द्विजोत्तम । तदलब्धवर्ती मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ॥३३

मातृशापाभिभृतानां ज्ञातीनां मम सत्तम । अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच तावन्न दृश्यते ॥ ३४ त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत । संप्रयोगो भवेनायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५ ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये। इममन्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम । कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥३६ एवमुक्तस्त स मुनिर्भार्या वचनमत्रवीत । यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ३७ अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः । ऋपिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८ एवम्रक्तवा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृपिः। उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्रयः ॥ ३९

C. 1. 1911 B. 1. 47. 43

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥

G2.8 भुजंगर्मी.

28 Before 28, N3 (sup. lin.) B3 D4 (marg.) ins. जरकारुरुवाच. -) Ks Di गमिष्यामि. -) Śi Go transp. मे and पूर्व. - d) G1 त्वया सार्क.

29 °) Ds Gs 'मध्यपितो (Gs 'तं). — ") Da °ते ब्रुहि.

30 Before 30ab, B4 ins. सूत उ°; D4 marg. सोतिरु°; S (except G3) स्त:. - b) Ñ1.2 V1 Dn D1 G2 मुनि तदा; B (Ba missing) Da Da. ब चस्त . — °) र्धा Dan T1 transp. जरस्कारं and 'स्कारः; G3 जरस्कार्वी जरस्कारं. — d) G (except Gs.c) 'समन्विता; M (except Mi.s) 'ब्रह्माकृता (of. 1. 42. 16; 46. 347).

31 °) K (except Ks) बाद्यसंदिग्धया (cf. 1. 42. 1°). Da om. 31°-32d. - °) K1 G4.s M2.4 क्रुस्वांजार्स (G6 "िक्ट:); G2 °ज़िल. — d) K3.4 T G3.0 तदा. — ') Ś1 K1 धर्ममा. — 1) Ks.4 Dn (except Dns) T2 G (except Gs. 6) प्रवेपिता; T1 विद्यता.

32 Before 32, Bs Ds (marg.) ins. जरकारुखाच. — Da om. 32 (cf. v. l. 31). — a) र्रा मां च नाईसि ध. --) Ds. 6 G M अनागसीं (Gs 'सि). -) D4 transp. स्थितां and त:. Ns धर्मस्थित[:] स्थितां धर्मे.

33 After 33^{ab}, T₂ G (except G₂) ins.:

421* अपत्यार्थे तु मे भ्राता ज्ञातीनां हितकाम्यया।

— Ks (hapl.) om. 83°-34°. — *) Т न तल्ला ;

35 *) G (except Gs.s) च (for 和). T M1.s (inf. lin.). इ सुखं; G8.8 शुभं (for शिवं). — °) G1 'साथ. — d) D1.3 T G3.6 M2.4 त्वयानघ; M1.3.6 तवानघ.

36 Ds reads 36 abed in marg. — a) (48 M2.4 at सुखम्. G3 हितकामार्थं - b) G3 त्वामहं संप्र°. - °) Dn1 Ds T2 G1.2 M 夏天耳. — d) Ś1 K1 Dn Ds.6 T1 "मादाय. — ") K3 B6 महात्मानं; T G3.5 "भाग. — /) Ds G M 'neff. — Bs reads from 36s up to et (37°) in marg.

37 Before 37, Ko. 4 Ds (marg.) ins. सोतिर ; Ks Ds स्त उ'; S स्त:. — For Bs of. v. l. 36. — ") Mi.s transp. त and स. - °) Ko.2.4 T G1-3 यदुक्त ; D4 M1. 8 तद्क . — d) Ñ V1 Dn D1. 8. 6. 7 Ge जरत्कारं. Dr T1 जरत्कारो तपोधने; G3 जरत्कार्वि स्वयाधुनाः

38 Before 38, Bs Di (marg.) ins. जरस्कारुखाच (cf. v. l. 26). — D1 om. 38a-39b. — a) Ñ1,2 V1 Daz Dn Ds. 4. 5. 7 अयं; B3-5 S (except Gs. 5) एव (for एप). Ni. 2 V1 Dn Ds.4.6.7 transp. गर्भ: and सु. — b) Ś1 K (except Ks) Ds G1 "नरप्रभ:; M1.5 "नरोत्तम:. - ") =1.13.38

39 Before 39, Bs ins. सूत र ; D4 (marg.) सौतिर

^{- 4) \$1} D3.4.8.7 T M1.5 at (for at).

³⁴ K2 om. 34ab (cf. v. l. 33). - b) G1.2 द्विजसत्तमः - °) Ma. अवस्यमी.

88

C. 1. 1912 B. 1. 48. 1 K. 1. 48. 1

स्रुत उवाच।

गतमात्रं तु भर्तारं जरत्कारुरवेदयत् । श्रातुस्त्वरितमागम्य यथातथ्यं तपोधन ॥ १ ततः स भ्रजगश्रेष्ठः श्रुत्वा सुमहदित्रयम् । उवाच भगिनीं दीनां तदा दीनतरः स्वयम् ॥ २ जानासि भद्रे यत्कार्यं प्रदाने कारणं च यत् । पन्नगानां हिताथीय पुत्रस्ते स्यात्ततो यदि ॥ ३ स सर्पसत्रात्किल नो मोक्षयिष्यति वीर्यवान् । एवं पितामहः पूर्वभुक्तवानमां सुरैः सह ॥ ४

(cf. v. l. 38). — D1 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^a) K3 जरकाहं (for स ध°). — ^b) Ko.4 G5.6 जरस्काहं. K1 महाऋषि:; D2 T G3.6 M1.5 °मुनि:; G1 M2-4 °तपाः.

Colophon om. in Gs. — Sub-parvan: All MSS. (except T2 G1; B2 missing; G8 om.) आस्त्रीक (v. l. आस्त्रिक, अस्त्रीक). — Adhy. name: Ko. 2.4 जरकारुगमनं; K3 जरकारुपरित्याग:; K1.2 V1 जरकारुनिर्गम:. — Adhy. no.: Ś1 K1 55; Ko 42; K3 (sup. lin. sec. m.) T 40; B1 46; Dn1 45; Dn3 47; Ds. 4 (marg.) 45; D5 in words 13, in figures 48; G1. 4.5 M1. 2. 4.5 30; G2 32; G6 M3 31. — S'loka no.: Dn1 44; Dn1 42; Dn3 43. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1881.

44

1 Ko Gs Ms om. सूत उ°. Si Ki S (Gs Ms om.) सूत:; Ks. 4 Ñ Vi Bi Dn Di.s.c. र सौतिह°. — °) Ñ2 Vi B (B2 missing) D सकाशम् (for स्वरितम्). Mi.s स्विति स(Ms त)मा°. Ks Ñ Vi आगस्य. — ^d) The MSS. vary at random between यथातध्यं and याथा°. K4 Bi.s D2.4 °धना:; Da सुमध्यमा; G (except Gs.c) M (except Mi.s) द्विजोत्तम.

2 b)=1. 1. 95b. — od) Ñs दीनाशयां (sup. lin. दीनां तदा as in text). \$1 K1 भयात; Ko.2.4 M5 ततो; Ks T2 Go तथा (for eq.). Gs तदानीं त तत: स्वयं-

3 Before 2, ± 1 K1.2 S (except Gs) ins. वासुिक:; K0.8.4 Ñ V1 B3-5 D वासुिक स्वाच. — ± 0) K2.4 यिकंचित्; K5 त्यं भर्तु:; ± 1 तत्कार्य. — ± 1) K8 प्रसवे; D1 प्रदानं. K0.2.4 कारणं तव. K1 प्रचने (कारणं ने) कारणं

अप्यस्ति गर्भः सुभगे तसात्ते सुनिसत्तमात् ।
न चेच्छाम्यफलं तस्य दारकर्म मनीषिणः ॥ ५
कामं च मम न न्याय्यं प्रष्टुं त्वां कार्यमीदृशम् ।
किं तु कार्यगरीयस्त्वात्ततस्त्वाहमचूचुदम् ॥ ६
दुर्वासतां विदित्वा च भर्तुस्तेऽतितपस्विनः ।
नैनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत्स माम् ॥ ७
आचक्ष्व मद्रे भर्तुस्त्वं सर्वमेव विचेष्टितम् ।
शल्यमुद्धर मे घोरं मद्रे हृदि चिरस्थितम् ॥ ८
जरत्कारुस्ततो वाक्यमित्युक्ता प्रत्यभाषत ।

च यत् (sic). — d) D1 G1.2.4-e transp. ते and स्यात्. T G3 M1.6 पुत्रसोद्य (G8 "स्तव) भवेदादि.

4 a) K3 असान्; G2.3.5 वै (for नो). M1.5 स सर्वान्किल नो भद्रे. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) तु; G1.2 च (for मां).

5 °) Gs न चेहाम्यफलं तस्य. — त) D1 G2.3 दानकर्म.

6 *) M (except M1.5) तु (for च). — *) Ś1 K1 काममी . — *) К3 G5 ततश्राह ; D6 ततस्वह ; T G6 M1.5 तस्मादह . K0.3.4 स्वाहमन् तुरं ; B4 स्वाहमहच्छदं (sic); D6 स्वामहम् छवं

7 Ds om. 7-8ab. — a) Ñ2 V1 Dn दुवार्यता; Ñs sup. lin. sec. m. क्रोधतां तां; B4 (m as in text) Da 'सस्तं; Ds 'घं तां; G2.4.5 'रतां; Cd as in text. K8 Ds तु (for च). — b) Ds तु; T G2.5 च (for ठित-). G2.8 मनस्तिनः (for तप'). G4.5 मतुंस्ते निय(G5 'हि)तासमनः. — ') B4 (m as in text) T नैतम्. — d) B1.3 Da D2.5 M (except M1.5) स (Da1 सं-); T1 तु; G1.2 च (for हि). K3 Da Dn8 श्रपेत मां; B1.3 D2.5 G1.2 M 'द्धि मां; T1 corrupt; T2 'दिति; G3 'द्थ; G4.5 'आ मां.

8 Ds om. 8^{ab} (of. v. l. 7). — a) Gs. s सर्व (for भर्तु:). K2 Bs M1. s ते (for खं). — b) Ñ1 सर्वमेतद्; T सर्व चेव; G3 भर्तुक्तेह-; G6 भर्तुक्रेव. K8 वासे सर्व प्रतिष्ठितं. — b) T चैनं (for घोरं). Ñ2 V1 B (B2 missing) D उद्धरस्य च शब्यं से. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D घोरं; T M1. s इमं; Gs. s इदं (for महे). K2. 4 D2. 4. T G1 M2-4 हृदि चिरं स्थितं; D5 इदि च संस्थितं; T G8 M1. s हृद्यसं (G3 पु)स्थितं (of. v. l. 13).

9 Before 9, B: Da (marg.) ins, सोतिर . -) MLA

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९ पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः । अस्तीत्युद्रसुद्दिश्य ममेदं गतवांश्व सः ॥ १० स्विरेष्वपि न तेनाहं सरामि वितथं क्वचित् । उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११ न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भ्रजंगमे । उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनाकसमद्यतिः ॥ १२ इत्युक्त्वा हि स मां भ्रातर्गतो मर्ता तपोवनम् । तसाद्यतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३ एतच्छुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा । एवमस्त्वित तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्वत ॥ १४ सान्त्वमानार्थदानश्च पूज्या चानुरूपया । सोदर्या पूज्यामास स्वसारं पत्रगोत्तमः ॥ १५ ततः स वृष्ट्ये गर्भी महातेजा रविष्रभः । यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्कपक्षोदितो दिवि ॥ १६ यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजञ्जे शुजगस्वसा । द्वमारं देवगर्भामं पितृमातृभयापहम् ॥ १७ वृष्ट्ये स च तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्भागिवाच्यवनात्मजात् ॥ १८ चरित्रवतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ।

C. 1. 1929 B. 1. 48, 19 K. 1. 48, 19

इति तं (for इत्युक्त्वा). K (except K1) प्रत्युवाच ह. — °) Gs संतापं (for °तप्तं). — d) Ds G (except Gs.s) M (except M1.5) पञ्चगोत्तमं.

10 Before 10, \$1 K1.2 S (except T2 G1.6) ins. जरस्काह:; Ko.s.4 Ñ V1 B (B2 missing) D जरस्काहरुवाच (D6 om. उवाच). — ") B5 वंशहेती:. — ") K8 जरस्काहर्महा"; M1.5 "व्रत: (for "तपा:). — ") Ñ1.2 V1 Dn "स्युत्तर". — ") M (except M1.5) तु (for च). G4 मुनि: (for च स:). G1.5 ममेदं कृतवानमुनि:. — After 10, D5 ins.:

422* भूय एवाभवद्भाता शोकसंत्रसमानसः।

11 °) Ki हि; G2.8 स (for न). Das M (except M1.8) न तस्याहं; G1.8 ततो नाहं. — °) Ti G2.3 corrupt. Ñ2 Vi B (B2 missing) D वच: (for कचित्). — °) K4 उक्तमधे. Ñ3 तथा (for कुतो). S वाक्यं (for राजन्). — व) K4 विवक्षति.

12 a) Si Ki मा (for न). Gi-3 M2 कार्य. — b) Ñ8 B (B2 missing) D (except Dn Di) मा (D5 स) मुह्हिय. Gs.6 कामं प्रति. Ki Ñ2 Bi.4 D2.4.6 Ti G3 M गम. — b) Ñi.2 Vi Dn च (for हि). Ñ3 B (B2 missing) D2-4.6.7 Mi.8.5 में (for ते). Ki पुत्रों में; G8 मरपुत्रों. Ko om. from पुत्रों up to 13b. — a) Ñ Vi B (B2 missing) D (except D2) प्रभ:.

13 Ko om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — a) Śi स; Ki आञ्च; D2 तु; M1.5 अपि (for दि). Ks Ñ1.2 Vi Da Da Di T G3.6 M2-4 transp. दि and स. Śi मम (for समि). Ks.4 Gs मे (for मां). Bi स ततो; B3.4 (m महिषां).5 D4.6.7 स हतो (for हि स मां). — b) Ñ3.3 Vi B (B2 missing) D Ti M1.4.5 त्योधन: (D3 as in text; D5 वने). Śi गतवान्स महातपा:. — d) T3 तदेदं; G1

तव यन्; G_{3} तदिदं. D_{3} हृदि संस्थितं. $D_{6,7}$ तदेव $(D_{1}$ ँवं) हृदि संस्थितं $(G_{1}, V, 1, S)$.

14 Before 14, Śi Ki S (except Ti) ins. सूत:; Ko.s. 4 Ñ Vi B (Ba missing) D सोतिर (Ña Da सूत उ).
— ") Ka च (m as in text); K4 B4 G1 M2.4 तु (for स). — ") G1 वाक्यं स: (for तहा"). — ") Ña जगहे तदा (for प्रस्य").

15 ") K3 D1 transp. -मान and -दान-. B4 "मानानु". G3 "वाक्येश्च; M1.5 "मानेश्च. — ") S1 सोदरा; K (except K1) सो(K3 सो)दर्या; G3 सोदरी. — ") G1 सोदर्या; M8 सादरं (for स्व"). S (except T Gs) पञ्चगेश्वर:.

16 K1 om. 16^a-17^b. — ^a) Ñ1.2 V1 B1.3.4 D (except D2.4.5) प्र- (for स). — ^b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D महाप्रभ: (D5 as in text; D7 °प्रभु:). K3 ज्वलनाकेसमञ्जति: (=12^d). — With 16^{cd} cf. 1. 43. 12%. — ^c) D2-4.6 T G8.6 'श्रष्टः.

17 K₁ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) Ñ₂ Dn अथ काले. G₃ ततो; G₅ तथा; M_{1.5} च सा (for तु सा). — ^b) K₃ प्रस्ता; G₁ संजत्ते; Cd as text. — With 17^{cd} cf. l. 13. 38^a. — ^a) G_{2.4.5} नाग°.

18 °) Ko.1.4 M1.5 transp. स and च. Ñ1.2 V1 B1.5.5 D तु (for च). — °) K5 बालो नागनि . — °) Ko.4 G2 चाधिजगी; Dn D1.4 चाधिगसे. K3 सर्वान्. — °) K5 निखिलान्; D2.5.6 G1.2.4-6 M3 (inf. lin. as in text) भागिव- (for भागिवात्). Ñ1.2 V1 Dn D1 स्यवनान्सुने; M1.5 °नाहिजात्. T1 G8 भागिवस्यवनाहिजात्.

19 ") Hypermetric! K2 चरित्वृतो (sic); Ks. 4 N V1 Dn D1.4 चीर्णवतो. Ds corrupt. — b) Ds सत्वबुद्धि-(by transp.). — ') B4 यस्या' (m as in text); Ds. c. 7 G (except Gs. c) M (except M1.5) तस्या' (for चास्या').

C, 1. 1929 B. 1. 48, 19 K. 1. 48, 19 नाम चास्याभवत्त्व्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत ॥ १९ असीत्युक्त्वा गतो यसात्पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं तसादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्वतम् ॥ २० स बाल एव तत्रस्थथरस्रमितबुद्धिमान् ।

गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्पर्यरक्ष्यतः ॥ २१ भगवानिव देवेशः ग्रूलपाणिहिरण्यदः । विवर्धमानः सर्वोस्तान्पन्नगानम्यहर्षयत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥

४५

शीनक उवाच ।
यदपृच्छत्तदा राजा मित्रणो जनमेजयः ।
पितुः खर्गगतिं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥ १
सूत उवाच ।
शृणु ब्रह्मन्यथा पृष्टा मित्रणो नृपतेस्तदा ।

K4 B3 Da2 M1.5 भवेत्. K2 स्फीतं; G1 लोके (for स्यातं) — d) S1 K1 लोके चा°; K0.2 S लोकेटव (M5 as in text; G1 स्थातिरासीक); De लोके द्या .

20 °) T1 G1.8 M2.5 च; G2.4.5 स: (for तम्).
— ^{cd}) K0.2 D5 तत:; T G5 M1.5 एवं (for वनं). B1m तात (for तस्य). S1 K1 स्तीक इति श्रुतं; T1 आसीकेति च वि°. G2.4.5 तस्मादिदं (G2 भें) तस्य नामा(G2 interp. आ)सीकेति च वि°.

21 ") B सर्वान् (m स बाल as in text). — ") Ks Ñ1.8 T G3 M1.8 (inf. lin.).5 समंतात् (for प्रयक्षात्). Ko.2.4 परिरक्ष्यते; Ñ V1 D परिरक्षित:.

22 °) Ds. 6.7 °वानिष. — b) S1 (sup. lin.) K4 Ñ2 V1 Bs. 5 (both m as in text) Dn हिरणमय:; T1 Gs °ण्यज:; T2 G1.2.4-6 M (except M1.5) पिनाकपृक् (G1.2 °ध्त्). अDev: हिरेण्यदो (sic) ज्ञानद: ।श्रि — °) Gs स्र (for वि-). T1 तान्सवीन् (by transp.). — d) Ko अभ्यरक्षयत; Ñ1.3 पर्यहर्ष.

Colophon. Ds lacuna. — Sub-parvan: All MSS. (except Ko.2.4 T2) आस्तीक (v. l. आन्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: K (except K1) आस्तीकोएत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 K1 56; Ko 43; K3 (sup. lin. sec. m.) T 41; Ñ1.2 V1 48; B1 47; Da1 D4 (marg.).c 46; Ds 14; G M 31 (G2 33; G3.0 M3 32). — S'loka no.: Ñ3 Dn 22; Da1 23. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1903.

45

1 Ds om. शीनक उ, but has lacuna at that place. Si Ki S (Gs with prefixed आ) शीनक:. — After आख्यातवन्तस्ते सर्वे निधनं तत्परिक्षितः ॥ २ जनमेजय उवाच । जानन्ति तु भवन्तस्तद्यथादृत्तः पिता मम । आसीद्यथा च निधनं गतः काले महायशाः ॥ ३ श्रुत्वा भवत्सकाशाद्धि पितुर्वृत्तमशेपतः ।

शौनक उ° (or its v. l.), Da G (except Gs.c) ins.:

423* सूतस्य वचनं श्रुखा शौनकः प्राष्ट्र विस्मितः।
— ") Ks Ñ1.5 V1 B1.4.5 D (except Dn D1.5) G
(except G4.5) ततो (for 'दा). — ") G1 मे तु (for तस्मे).

2 Si Ki Di S (Gs with prefixed श्री) सूत:; Ks.4 Ni.2 Vi Bi Di Di सोतिह. — Ms.4 om. 2 and जनमें उ (3). — ") Ni राजन; Ni राजा (for ब्रह्मन्). K4 Ni Vi Bi.s.4 D (except Di) Ti पृच्छन्. Bs श्रुप्वपृच्छद्यथा ब्रह्मन्. — ") Ni Vi B (Bi missing) D (except Di) Ti नृपतिस; Ni भूपतेस. K2.4 Bi तथा. — ") Ni Vi B (Bi missing) D (except Di) यथा चा(Di द्या)क्यात-वंतन्ते. — ") The MSS. vary at random between परिक्षित: and परी (cf. v. l. 1. 1. 8).

3 K1 D3.6 S (M2.4 om. the ref.) om. दवास.
— With 3^{ab} of. 6^{cd}. — ^a) Ko.2.4 च; Ñ1 न; Ñ8 M2.4
हि; B (B2 missing) D सा (for नु). D2 भवंतीस (for भवंतसाद्). — ^b) M4 पिनुमेंस. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D T2 G यथानुत्तं पिनुमेंस. — ^{cd}) Ś1 आपच्या; K1 आप यथा. Ñ2.3 (sup. lin.) V1 B (B2 missing) D स (D6 सं-) (for च). Ś1 K1 स तत् (for गतः). K8 आचक्षस्वं यथाकामं कथं च निधनं गतः.

4 ") T2 'त्यकाशं तु. K3 T1 G8.6 तु; D6 वे (for दि).

- ") T2 G8.5 पितृवृत्त". - ") S1 K (except K2)
"पत्थेहं. - ") S1 तु (sup. lin. न as in text).

5 T2 om. सूत उ°. S1 K1 S सूत:; K0.2.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सीतिरु°. — °) S1 K1 'थावदन्या°. — °) G2.4.5 ससादरं (for महा°). — °) Ñ2.8 V1 Dn D1.4 G (except G2.6) M (except M1.5) सर्वे घर्म °.

कल्याणं प्रतिपत्स्थामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४ सूत उत्राच ।

मिश्रणोऽथाबुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना।
सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव।
आसीदिह यथाष्ट्रतः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६
चातुर्वण्यं स्वधर्मस्यं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः।
देष्टारस्तस्य नैवासन्स च न द्वेष्टि कंचन।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवामवत् ॥ ८
ष्ठाब्रणाः क्षत्रिया वैक्याः शृद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वनुष्टिताः॥ ९

विधवानाथकृपणान्विकलांश्र बमार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दढिविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभूत्रृषः शारद्वतस्य सः ॥ ११
गोविन्दस्य प्रियश्रासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ॥ १२
परिश्लीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिश्लिदभवतेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ १३
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृषः ।
जितेन्द्रियश्रात्मवांश्र मेधावी दृद्धसेवितः ॥ १४
पद्वर्गविन्महाबुद्धिनीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता षष्टिं वर्षाण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्पेणानतिवर्तितम् ॥ १५

C. 1. 1949 B. 1. 49. 17 K. 1. 49. 17

6 Before 6, S1 K1 Gs ins. मंत्रिण:; K0.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D मंत्रिण ऊचु:. — After मंत्रिण ऊचु:, K4 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) ins.:

424* श्रृणु पार्थिव यहू पे पितुस्तव महारमनः ।
चिरतं पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठां गतश्च सः ।

[(L.1) K4 Ñ3 श्रृणु राजन्यथा द्रूपे. Ñ3 स्तवमशेषतः.]

— 60) D2 स धर्मारमा; G6 धर्मज्ञश्च (for धर्मारमा च).

G1 प्रजाहेतो (for महारमा च). G2.4-6 transp. महारमा च
and प्रजा". — With 6cd of. 3co. — 6) G4.5 महारमन्.

7 4) \$1 (sup. lin. as in text) च; G1 丧 (for 丧).
— b) D3.6 क्रत्वा चै (for स क्).

8 °) T G (except Gs) M1.5 अरक्षत्. D1 पृथिवीं सर्वी; G2.4.5 प्रधित: पृथ्वीं. — °) = 1.18.1 d. — °) T1 Gs M1.5 ने नासन्. — °) Ś1 K1 स च नादेष्ट. Ko Ñ V1 B5 D4 Dn D4 transp. न and देष्टि. B1 स च देष्टि च; B1 m D2 न स देष्टि च. B4 स च देष्टि न कस्यचित्.

9 b) Ks स्वक्रमीण; Bs स्वक्रमीभ: (m as in text).
— d) Ko.2.8 Ns V1 B (Bs missing) D स्वधिष्ठता:.

10 4) Ñi. vi Dn Di. s. s. v transp. कृत्णान् and विकलान्. Ks स पोषयम्; Mi. व बभार तान्.

11 a) B1 हृष्टपुष्ट'; Ds.c. ग पुष्टस्तुष्ट'; M1.s इष्टपुष्ट'.
— b) B4 G5 सत्यवान्. S1 K (except K2) Ñ1.8 B1.8.5
D5 इडसंगत: (D5 'ति:); B1 गृडवि' (m as in text); D2
"संसत:; D5 'निश्चयः; G1 'संकर:. — G2 reads 14°-15b
before 11°d; T G8.6 M, after 11°d. — b) Ñ2 V1 B8-5
D G2 त (D2.6 as in text; D5.7 अपि); M1.5 स (for च).

T वेदे च (for शिष्योऽभून्). — ^{a}) D_2 च; $M_{1.5}$ तु (for स:). K_2 कृपस्य [? स] महात्मनः; T शिष्यः शारद्वतस्य ह.

12 d) K3 प्रियवाक्सु-; K4 प्रियश्चासीन्. G8 महातपा:.

13 b) Si बोत्तरायां; Ks Ni. 2 Vi B (Ba missing) D सोत्त'; T हात्त'. Si K N Vi Dn Di. 8 M (except Mi. 5) अजीजनत्. — ') A few N and most S MSS. प्राक्षि' (of. v. l. 2). Gs तसात् (for तेन). — ') Da नृप (for बही).

14 a) Ñi Gs. s. 6 M (except Mi. s) राजा (for राजः). Ms. 4 सर्वार्थं (for -धर्मार्थं). — b) Ñi Vi Dn (except Dni) Di वृतः (for नृपः). — Gi reads 14ed before 11ed; T Gs. 6 M, after 11ed. — b Bim. 5 Dns सार्थ-संझ; Ds. 6 सापः; Cd as in text. — d) Ks धर्मज्ञो; Cd मेधावी (as in text). Ki Ñi. 3 Ti वृद्धसेविता; K2. 8 Mi - d सेवकः; Ñi Vi B (Bi missing) D धर्मसेविता (Bi Di धर्मसेवितः; Di सर्वसेवितः); Gi. 4. 5 संमतः; Gi. 8. 6 Mi. 5 सेवया.

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}; T Gs.c M, efter 11^{cd}. — a) Ñ2 V1 B1.8 D T2 G (except G2.8) पहुर्गिजन् (Da as in text; D3 पहुर्मिजि; Dc. पहुर्मिजि). G1.4.5 महाप्राज्ञो. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D जीतिशाख; Gc नीतिकर्म. Ko.2.4 नीतिधर्मार्थविचमः; M1.5 नीतं धर्मविशारदः. — d) Ko.2.4 Ñ V1 B1.2 Da Dn2 D1.2.5.7 M3 षष्टि; T1 G2.5 षष्टिर्. — After 15^d, Gs ins.:

425* ततो गर्ति समापनः सर्वेषामनिवर्तिनीम्।

C.1.1949 B.1.49.18 K.1.49.18 ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठ धर्मेण प्रतिपेदिवान् ।

इदं वर्षसहस्राय राज्यं करुकुलागतम् ।

बाल एवाभिजातोऽसि सर्वभूताजुपालकः ॥ १६

जनमेजय उवाच ।

नासिन्कुले जातु बभूव राजा

यो न प्रजानां हित्कुत्प्रियश्च ।

विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां

पृत्तं महद्वृत्तपरायणानाम् ॥ १७

कथं निधनमापनः पिता मम तथाविधः ।

आचक्षध्वं यथावन्मे श्रोतुमिच्छामि तच्चतः ॥ १८

सूत उवाच ।

एवं संचोदिता राज्ञा मित्रणस्ते नराधिपम् ।

— *) Ko. 2.4 दिघ्वां (K4 ° ध्यां) तमगमत्. Cd has दिष्टांतं (as in text). — I) Ś1 सर्वें (sup. lin. सर्पे) णानतिवर्तिनां; Ko. 2 सर्वेषामनि (Ko ° मिपिन) वर्तनं; K1 ° वर्तितां; K8 सर्वे प्राप्यानिवर्तनं; K4 सर्पेणिति विनिश्चित्तं; Ñ1 सर्वेषां न निवर्तिनां; Ñ2 V1 B (B2 missing) D सर्वेषां दु: खमावहन्; Ñ3 सर्वेशा ध्यतिवर्तिनां; T1 ° तिपर्वणा; T2 G M2.4 ° वर्तिना (G6 ° नम्); M1.8 (inf. lin. as in T2 etc. above). 8 सर्वेशनतिवर्तितं.

16 a) K2.8 Ñ1 M (except M1.5) 'पडयाञ्च. — °) Ñ1.2 V1 'सहस्राणि; T1 G3 'सं तु; M1.5 'स्रांतं. — d) T G2-6 M1.5 कल्युगा(T1 G3.6 'गे)गतं (G3 द्यातं); G1 M2.6 कुल्धरागतं; M2 कल्युगे सति. — °) Ñ1.8 V1 B (B2 missing) D4.6.7 'भिजानासि; Ñ2 Dn 'भिषिकस्त्वं; Da 'भिजानाति. — f) Ӹ सर्वभूताभिपालक; Ñ1.3 V1 'पालनं; B (B2 missing) D3.4.6.7 'भिपालनं; T G3.6 M1.8 'नुकंपनः; M5 सर्व प्वानुकंपनः.

17 S1 (with prefixed श्ली) K1.2 D6 S जनमेजय:.
— ") K1 नास्मत्कुले. — 6) K4 Ñ8 D1.8.6.7 G1.2.4.8
M2 न:; G8 ना (for न). Ñ8 G8.4 (sup. lin. as in text)
प्रियाणां (Ñ8 नां). K8 Ñ V1 Dn D1 S प्रि(Т1 प्रे) यकृत.
K8 M2 हितझ. — ") G6 महीपतीनां (for पिता").
K0.2.4 विशेषतीसाध्मपिताम". — ") Т2 G (except G8) महायुत्त".

18 Ko om. 18^{cd}. — ") Ñs आचह्य दे. Ks यथा-तथ्यं; D: T Gs.s M1.s य(Gs त)था तन्मे. — " Ks "मि कृत्स्वराः

19 Ko-2 Ds om. सूत उ. र्डा Ds S स्तः; Ks. 4 Ñ1.2 V1 B1.8.5 Dn D1.2 सांबिर. — ") K2-4 Ds सं(K8 उत्तुः सर्वे यथाष्ट्रतं राज्ञः प्रियहिते रताः ॥ १९ वभूव मृगयाशीलस्तव राजन्पिता सदा । यथा पाण्डुर्महाभागो घनुर्धरवरो युघि । असाखासज्य सर्वाणि राजकार्याण्यशेषतः ॥ २० स कदाजिद्वनचरो मृगं विव्याध पत्रिणा । विद्धा चान्वसरक्तृणं तं मृगं गहने वने ॥ २१ पदातिर्वद्धनिह्मंशस्ततायुधकलापवान् । न चाससाद गहने मृगं नष्टं पिता तव ॥ २२ परिश्रान्तो वयःस्थश्च पष्टिवर्षो जरान्वितः । श्चिधतः स महारण्ये दद्शं म्नुनिमन्तिके ॥ २३ स तं पत्रच्छ राजेन्द्रो मुनि मौनव्रतान्वितम् । न च किंचिदुवाचैनं स मुनिः पृच्छतोऽपि सन् ॥२४

स)नोदिता (D5 °तो). G (except G3.5) तेन (for राजा).

— b) Śi Ki त(Ki य)थोदितं (for नरा°). — K2 om.
19°-20b. — °) Ki Ñi.2 Vi Ds.7 G2.4.5 Mi सर्वे. K8
Ñ Vi T G3 Mi.5 यथातत्वं. — d) Ñ2 Vi Dn Di
M3 °हितेषण:. — After 19, Śi ins. (the fig.) ५७
(adhy. no.!)

20 K2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). Before 20, Śi Ko.1 De T2 G1.8-s M1.5 ins. 前冠町; K4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.8-5.7 前冠町 表雲: — Ke Ñ V1 B (B2 missing) D ins. after 前冠町 表雲: (resp. its v. l.) (Ñ2 D2 which om. the ref. altogether, after 19):

426* स राजा पृथिवीपाल: सर्वशस्त्रमृतां वर: ।

Cf. 1. 36. 9. — °) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M8

महाबाहु:; Ñ3 'योधो; G1 M1.2.4.5 'राजो; G2.4.5 'बाहो.

— °) K8 कर्माण; B5 राज्या'; T2 धर्मा' (for सर्वा').

— /) K0 राज्य'; B5 सर्व'. G3 कार्याण्यानीय सर्वशः.

21 °) Ko.2 मृगवने; K4 वनं गत्वा; Ñ1.2 V1 B (Bs missing) D G (except G1.3) वनगतो (Ds as in text; Ds.6.7 वनं यातो); M1 वनघरो. — °) Š1 K1.4 चानुः; T2 G6 M1.4.5 चान्वचरः; G1 सो ड्यचरः; G3 चान्यपतः; G4.5 सोन्वः (for चान्वः). G2 विध्वंसो विचरः. — °) T1 न; T2 G2.6 M1.5 स (for तं).

22 °) Si (sup. lin. as in text) Ko.2.4 तथायुष-क्छापछत् (K2.4 'छक्); K1 Ñ1.8 'कछापछक्; K2 'तृणा-युधकछापछक्; D1.2 तथायुध'; S शरपाणिधेनुधेर:. — ') D2 नैवास'; D4 न वास'; G5 स चास'.

23 ") Ga.s पश्चि आतो. -- ") Dan Te Ga.d.s

ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवितस्थतम् । मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५ न बुनोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् । स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६ मृतं सर्पं धनुष्कोद्या सम्रुत्क्षिप्य धरातलात् । तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ २७ न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा । तस्यौ तथैव चाकुध्यन्सपं स्कन्धेन धारयन् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः।

ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भ्रुजंगमम् ।
भ्रुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य खपुरं पुनराययौ ॥ १
श्रुषेत्रस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशाः ।
भ्रुष्ट्री नाम महातेजास्तिग्मवीयोऽतिकोपनः ॥ २
श्रुक्षाणं सोऽभ्युपागम्य भ्रुनिः पूजां चकार ह ।

अनुज्ञातो गतस्तत्र श्रङ्गी शुश्राव तं तदा ।
सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धिर्पतं तथा ॥ ३
मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।
वहन्तं कुरुशार्द्ल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४
तपस्विनमतीवाथ तं म्रुनिप्रवरं नृप ।
जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५

C. 1. 1959 B. 1. 50, 5 K. 1. 50, 5

षष्टिवंषों; Ti Mi.s 'वर्ष-. — ') Gi सु (for स). Gs तदारण्ये. — ') Ñi Vi Dn Di सुनिसत्तमं.

24 °) Śi 'बताश्रितं; Ñs Vi D (except Ds) M (except Mi.s) 'बते स्थितं. — ") Śi 'बाचास्य; Ñi.2 Vi Bi Dn Di 'बाचेदं. — ") Ki मुनि; Gi.2 पुन:. M2.4 पृष्ट उत्तरं. Śi Ki बे (for सन्). Ko.2.4 Ñi.2 Vi B (B2 missing) D पृष्टोपि स (Ds च) मुनिस्तदा; Ms राजानं पृष्ट उत्तरं (inf. lin. as in text, reading only ह for अपि).

25 ") T2 G4.5 M2.4 ह्या (for राजा). S1 शुत्तृषार्त:; D1 अमार्तसं; D5 शुपार्त: सन्. —) D1 मुनि स्थाणुमिव स्थितं; T1 तं स्थाणुमिव च स्थि. —) Ñ3 दान्तं; C8 M आंत: (M4 आंतं). —) Ñ2 V1 B1.8.4 D (oxoept D2.5) T2 G5 गत:; B5 गतं (for यथी).

26 *) Ñ2 V1 B4 Dn D1 च (for हि). — *) Ñ2 V1 B4 (m as in text) D (except D2.8) क्रोधसमा.

27 °) Ks महीतलात्. — °) Śi Ki Dai Gi.2.6 Mi.s.s 'सत्तमः.

28 °) Go तं नोवाच स; M1.8.5 स न चोवाच. — b) K (except K1) वचनं; G1 तमसो; G2.6 राजानं (for तमथो). — ') Ś1 K1 न चैव (for तथैव). K1 G1 न कु'; Ñ V1 B (B2 missing) D T1 चाक्रुद्ध:; G6 M1.5 नाक्रुध्यत्.

Colophon. Sub-parvan: All MSS. (except K2 Dns) आस्तीक (v.l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add पारिक्षितीय. — Adhy. name: K (except K1) मंत्रिवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 44; Ks

(sup. lin. sec. m.) T 42; Ñ1.2 V1 Dns 49; Ds. 4 (marg.) 47; Ds 15; G M 32 (G2 34; Gs. 6 M2 33).

— S'loka no.: Ñs 32; Da1 33; Dn 31. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1934.

46

1 Si Ki S मंत्रिण:; Ki सूत उ. —) Ks वहयसि चा; M (except Mi.s) क्षुधार्त आ. Ds आसाच. — d) Ki Ñi Vi B (Bi missing) D प्रययो पुन: (for पुन).

2 °) T2 G6 भुवि. Ko.s.4 Ñ8 D1.8.6.7 महातपा:.
— " D8.4.6.7 दुष्प्रसादोति"; G3 स्निम्धविद्योति"; M1.8.5
तिग्मकोपोतिदारुण:.

3 °) Śi Ta Gi.o सोट्युपा°; Ña Vi Dn Di.s.s-प समुपा°; B (Ba missing) Da Da.s. स उपा°. — °) Śi Ki Ñi.a B (Ba missing) Da Da.s.r स यज्ञाय (Da Da.s.r 'या-) ग°; Ña Vi Dn Di Ga.s.s सोनुज्ञातस् (Ga.s.s 'ज्ञाय) ततस्त'; Da.s T Go M सोनुज्ञाय (Da.s 'या-; Ti Ma-s 'तो) शतस्तत्र (Go 'स्य); Gi सोनुज्ञातो सुनिस्त'; Ga नानुज्ञाय ततस्त'. — °) Da Gi.a Mi.s.s तत् (for तं). — Ti (I hapl.) om. 3°-6°. — 1) Ka Ña Ba G (except Gi) M तदा; Ñi.a Vi Bi.a.s.m.a D प्रा.

4 T1 om. 4 (of. v. l. 3). — ") Ñ1 T2 G2.4.8 समायुक्तं; G8.6 M1.6 तथास". — ") Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D स्थाणुभूतस्य तस्य तं (D2 ह). — ") Ñ2 V1 Dn M (except M1.8) हाजशा".

C. 1.1969 E. 1.50.6 K. 1.50.6

तपसा द्योतितात्मानं स्वेष्वङ्गेषु यतं तथा।

शुमाचारं शुमकथं सुस्थिरं तमलोछपम् ॥ ६

अक्षुद्रमनस्यं च षुद्धं मौनवते स्थितम्।

शरण्यं सर्वभृतानां पित्रा विप्रकृतं तव ॥ ७

शशापाथ स तच्छुत्वा पितरं ते रुपान्वितः।

ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थिवर्रेवरः॥ ८

स स्थिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोपादिदमुवाच ह।

पितरं तेऽमिसंघाय तेजसा प्रज्वलित्व॥ ९

अनागिस गुरौ यो मे मृतं सर्पमवासृजत्।

तं नागलक्षकः ऋद्धर्तेजसा साद्यिष्यति।

सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम्॥ १०

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य सोऽभवत्।

दृष्ट्वा च पितरं तस्मै शापं तं प्रत्यवेदयत्॥ ११

स चापि म्रुनिशार्द् छः प्रेषयामास ते पितुः । श्वासोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भव महीपते । तक्षकस्त्वां महाराज तेजसा साद्यिष्यति ॥ १२ श्रुत्वा तु तंद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय । यत्तोऽभवत्परित्रस्तस्त्रकात्पन्नगोत्तमात् ॥ १३ ततस्तस्मिस्तु दिवसे सप्तमे सम्रुपस्थिते । राज्ञः समीपं त्रक्षापिः काञ्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४ तं ददर्शाथ नागेन्द्रः काञ्यपं तक्षकस्तदा । तमत्रवीत्पन्नगेन्द्रः काञ्यपं त्वरितं व्रजन् । क भवांस्त्वरितो याति किं च कार्य चिकीर्षति १५

काइयप उवाच । यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परिक्षिन्नाम वै द्विज् । तक्षकेण भुजंगेन धक्ष्यते किल तत्र वै ॥ १६

428* शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं गुणान्वितम्। आचल्यो स च विश्रान्तो राज्ञः सर्वमशेपतः।

[(L. 2) K_4 Da वृत्तांतं (for विश्नान्तो). D_2 राज्ञ आह यथा सुनि:.]

- ')=10^d. Ś1 (sup. lin. as in text) K1 'सा दाहिष'; Ñ2 V1 B1.8.4 m.5 Da Dn D1.4.6.7 'सासी दहिट्य'; B4 'सा पातिथ'; D3 'सा प्रदिहृद्य'; G2 'सा साधिथ'. D5 T G1.8.8 M सप्तराग्रेण धक्ष्यति.
- 13 a) Ko ara; K1.2.4 B1.4.5 D4 G2.4.5 eq;; K3 Ñ1.2 V1 B8 Da Dn D1.8.5-7 eq (for eq).
- 14 Here and below many N MSS. write कृइयप्for काइयप्-.
- 15 Ks Dr (hapl.) om, 15 °. °) Ñ V1 B (Bz missing) Da Dn D1.2.4-6 T M1.3.5 transp. काइयपं and तक्षक:. Ds कंपंतं तक्षकं तदा. °) Gz M1.5 स (Gz स) नागेन्द्र:. ") Ds त्वरिसोदितं. Ñz V1 B (Bs missing) Da Dn D1.2.4.6.7 द्विजं; Ds तदा; T1 मुनन्. 15 °/= 1.38.35 ° d. °) Kz मु भो:; Gz भो सा (for भवाम्). श्री Gz-5 त्वरितं. Ko.8 Gz M1 बासि. Gz om. 15 /-17°. ') श्री ते (for स). श्री K1 भविष्यति; Ba Gz

⁵ T1 om. 5 (cf. v. l. 3). — ") G1.6 महात्मानं; G2.4.5 गतकोषं (for अती'). — ") G1 तदा (for जृप). — ") Ñ V1 Dn D1 G (except G3.6) "द्धतं.

⁶ T1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 3). — b) D2 श्रेष्ठं सुनियतं. Ñ1.2 V1 D5 T2 G (except Gs. e) M1.5 तदा; Dn D1.8.6.7 सदा. — b) G8 M3 (inf. lin. as in text) कारं (for "चारं). — d) Ñ V1 B (B2 missing) D (except De) M1.5 सुख्यतं. T1 तमलोक्यत; G3 धर्मलो.

^{7 °)} Si K (except Ki) Ñi.s °भूतेषु. — ") Ñi.s Vi B (Bi missing) D (except Di) विनिकृ. Ki तथा. Ti G (except Gs.e) पित्रा ते विकृतं तदा.

^{8 *)} Ñ2 V1 B (B2 missing) D महातेजा: (for स त°). Ś1 द्वाशाप स च तच्छू°; K3 ग्रंगी शशाप तच्छू°.

— *) K2.4 B1 G1.6 ऋषिपु°. — *) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D6) स्थविरद्युति:; T1 दै: सह; G1 दो गुणै:; G8 दै: सम:; M1.5 देवृत:. Cd mentions स्थविरै: (as in text).

⁹ b) Ko.2.4 'दमभाषत. — ') Ds तेपि संरह्य:.

¹⁰ Before 10, Bs ins. श्रंगुवाच. — *) D2 तेजसा (for तक्षक:). — *)=12'. Si (sup. lin. as in text) दाहिय"; K1 धर्ष"; K2 शात"; Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5) प्रदृष्टि"; T G2 साध"; G1 दंश"; G2 सूद"; G5 विदृष्टि". — Atter 10°d, K4 Bs. 5 in Dn D1.4.5 ins.:

^{427*} आशीविषस्तिग्मतेजा महाक्यवलचोदितः।

^{— °)} M1.5 इ.मं (for इत:). — 1) G3 दश्यतां पद्मगोत्तम.
11 Before 11, B3 ins. संज्ञिण ऊ. — ") B (B2

missing) D (except Dn D1) स (for प्र-). — *) Ś1 यत्र सोस्य पिताभवत्. — *) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp. ज्ञापं and तं. Ñ8 स्वं (for तं).

¹² b) Ñs V1 प्रिया. Gs Ms विश्व: (for पितु:).

— After 12^{nb}, Ks (om. line 1) Ñs V1 Bs D (except Ds. 5-7) ins.:

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् । मयाभिपश्चं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७

तक्षक उवाच ।
किमर्थ तं मया दष्टं संजीवियतुमिच्छिस ।
ब्रह्मिकाममहं तेऽद्य दिव स्वं वेश्म गम्यताम् ॥१८
मिश्रिण ऊचुः ।

धनिलप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः । तम्रुवाच महात्मानं मानयञ्क्षक्षणया गिरा ॥ १९ यावद्धनं प्रार्थयसे तसाद्राञ्चस्ततोऽधिकम् । गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २० स एवमुक्ती नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
लब्ध्वा वित्तं निवद्वते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
तिसन्प्रतिगते विप्रे छन्ननोपेत्य तक्षकः ।
तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
प्रासादस्यं यत्तमपि दग्धवान्विषविक्षना ।
ततस्त्वं पुरुषच्याघ्र विजयायाभिषेचितः ॥ २३
एतदृष्टं श्रुतं चापि यथावक्षृपसत्तम ।
असामिनिखिलं सर्वे कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५

C. 1. 1991 B. 1. 50. 31 K. 1. 50. 31

चिकीर्षितं; Da1 'दर्यते.

16 Gs om. 16 (cf. v. l. 15). Śi Ki. 2 De S om. उवाच. — b) A few N MSS. and most S MSS. प्री (for प्रि); cf. v. l. l. l. 8; 36. 8 etc. Vi K2.4 न्तः; Vi B4 Da Ds. 4.6.7 स् (for ने). K2 Dai Ds द्विसः; S (except Ge; Gs om.) नृपः. Di 'क्षिद्भिमम्युज. — b) Śi Ko-3 B5 Da2 Dn (except Dn2) Di.5-7 G2.4.5 केन. K4 तक्षको नाम नागंद्रः. — d) Dn Di सोष; Ta अत्र (for तत्र).

17 Gs om. 17as (cf. v. l. 15). — 17as = (var.)
1. 38. 37'. — a) M1.s इंड्डा. Bs Ds.s. त्वरितं.
— ') G (Gs om.) M (except M1.s) 'भिमन्नितं (G1 Ms 'त:). — a) K3 सपों नाभिभविष्यति.

18 Śi Ki De S (Ti om. the ref.) om. उदाच.

— ") Gi.2.5 Mi.5 ह्वं (for तं). Gi द्विजश्रेष्ठ. — K4
(om. line 7) Ñ Vi B (B2 missing) D Ti ins. after
18²⁵: G4.5 (om. lines 1, 2, 7), after 18:

429* अहं स तक्षको ब्रह्मन्परय मे विर्थमञ्जुतम्।
न राक्तस्वं मया दृष्टं तं संजीवियतुं मृपम्।
इत्युक्त्वा तक्षकस्त्रत्र सोऽदृशद्वे वनस्पतिम्।
स दृष्टमात्रो नागेन भस्तीभूतोऽभवसगः।
कारयपश्च ततो राजक्षजीवयत तं नगम्।
ततस्तं लोभयामास कामं ब्रहीति तक्षकः।
स प्वमुक्तसं प्राह कार्यपस्तक्षकं पुनः।

[(L. 2) Da D3.6.1 ने स्वयं. — (L. 6) For Gs. 5 see below. — (L. 7) B (B2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव°). D5 तक्षकेनैवमुक्तस्तु प्रोवाचेदं स कम्पपः.]
— Ñs. 8 V1 B (B2 missing) D T1 M2 om. 18°d.
— Gs. 5 repeat 18°d after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in Gs. 5. — °) Ś1

K1.4 Ñ1 M2.4 कं ते; Ko.2 किं ते; T2 G4.5 तं ते; G2.6 तत्ते; G3 दास्ये; M1.5 किं तु (for तेऽद्य). — 4) G2 यदि (for दिख).

19 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G2 om. मिश्रण ऊ. Ś1 K1 मंत्रिण:; K0.4 Ñ2 काइयप उ.; S (G2 om.) काश्यप:. —) B4 तं बाह काश्यपं भूय:. —) Ñ2 V1 B (B2 missing) D तक्षक:; S वारयन्.

20 = (var.) 1.39. 17. — ") Ks अर्थ (for धनं).
— ") K (except Ks) Ñi.2 Vi B (B2 missing)
D transp. तसात् and राज्ञ:. — ") D1 transp. सन्तः
and एव. Mi.5 स्वं (for स्वं).

21 Before 21, Bs ins. मंत्रिण द. —) K (except K1) Dns एवमुक: स (Ks तु). —) M (except M1.5) 'पो द्विजसत्तमः. — 21° (var.) 1. 39. 19°; cf. v. 1. 20. —) D1 धनं नि. Ks 'सं निष्कृत्तोथ. —) G पश्चगो समात् (for याव').

22 b) Śi Ki Ds छन्ननाभ्येख (Ds ति). Gi. 2 तक्षक श्रियनागतः. — °) Ñ2 Vi Bi. 3 Dai Dn2 Di. 3. 6 G3. 6 श्रेष्ठं.

23 °) र्डा अप्रसादं; K सप्रा(K1.2 °प्र)सादं; T G M1.5 क्षणेनैव (for यत्त). Ñ1 सप्रसादीयं तमि (^{M2-4} स प्रासादिस्थतं यत्तं. — b) G8 दष्टवान्. — f) M (except M1.5) °प्रेष्ट. — d) Dr G6 M1.5 विषया ; G8 वीर्यवानिभ .

24 °) T G (except G1.5) M1.5 एवं. — b) S1 राजस'; K1 द्विजस'. — ') G2.4.5 असार्क. G4 अखिलं. D3 T G (except G8) वृत्तं; M (except M1.5) राजन. — ') Ñ3 V1 B (B2 missing) D अतिदा'-

25 °) K1.4 Ds चैनं; Ks T G1.4-8 M1.8 चैत्र; Gs चापि. Ñ1.2 V1 Bs D Cs M4 नरश्चे. — °) Śi Ki Dni Di 'हतंक'; Ds S 'हदंक'. D2 उसक्स्य मुनेश्चेत. — After 25, Da ins. an additional colophon. — K4 Ñ2 B (B2

C. 1. 1997 B. 1. 50. 37 K. 1. 50. 37

जनमेजय उवाच ।

एतत्तु श्रोतुमिच्छामि अटव्यां निर्जने वने ।

संवादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य च यत्तदा ॥ २६

केन दृष्टं श्रुतं चापि भवतां श्रोत्रमागतम् ।

श्रुत्वा चाथ विधास्यामि पन्नगान्तकरीं मतिम् ॥२७

मस्त्रिण ऊचुः । शृणु राजन्यथासाकं येनैतत्कथितं पुरा । समागमं द्विजेन्द्रस्य पन्नगेन्द्रस्य चाध्वनि ॥ २८

missing) D ins. after 25: V1 (om. lines 1, 2), after 34%:

430* सौतिरुवाच।

एतस्मिश्चेव काले तु स राजा जनमेजयः। उवाच मध्रिणः सर्वानिदं वान्यमरिंदमः।

जनमेजय उवाच ।
अध तत्कधितं केन यद्धृतं तद्धनस्पतौ ।
आश्चर्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ।
यद्धृश्नं जीवयामास काश्यपस्तक्षकेण वै । [5]
नूनं मन्नेहंतविषो न प्रणश्चेत काश्यपात्।
चिन्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ।
दृष्टं यदि मया निप्नः पार्थिवं जीवयिष्यति ।
तक्षकः संहतविषो लोके यास्यति हास्यताम् ।
विचिन्त्यैवं कृता तेन ध्रुवं तुष्टिद्विजस्य वै । [10]
भविष्यति द्युपायेन यस्य दास्यामि यातनाम् ।

[(L. 1) Da Ds. 5 सूत उ. — (L. 3) V1 * * मया हि तत्वेन यमुद्रतें व. — (L. 7) Ds चिंतयन्बहुस्पा. Ks B1.8.5 D2.5 पश्चाो बहुधा च स:. — (L. 9) B1.8.5 Da Ds संयतः; D2-4 Nilp संहत. — (L. 11) Da1 कश्यपस्य (for भवि.). B (B2 missing) Da1 D2-4.7 तस्य; Ds योस्य; D6 तदा.]

Vi contains both 430* and 431*, but in a confused sequence. The sequence of st. beginning with 25 is as follows: 25, 33, 34**, lines 1 and 2 of 431*, 34*, lines 3-11 of 430*, then 26-32, and finally 35, 36 etc.

26 Ši K (except Ks) Ñi. 3 Gs Mi. 5 om. 26-32. For Vi of. v. l. 25 also. — K4 Ñs Vi Bi. 3.4 D (except Ds) Ms. 4 om. जनभेजय उ. -- a) K4 Bi. 4.5 Da Dns Ds. 5 एवं; Ñs Bs Dni. ns Di. 3.6.7 एकं (for एतत्). — b) Ñs Vi Dn Di तहुचं; G4-8 झटड्यों. — ') Gs M (Mi. 5 om.) संवाद:. — d) K4 अभवत्; Ñs Vi Bi. 8.5 Da D2-7 च क:; B4 Dn Di वच:; Ts Gi च य:.

तसिन्यक्षे नरः किथिदिन्धनार्थाय पार्थिव ।
विचिन्वन्पूर्वमारूढः शुष्कशाखं वनस्पतिम् ।
अबुध्यमानौ तं तत्र वृक्षस्यं पन्नगद्विजौ ॥ २९
स तु तेनैव वृक्षेण मसीभूतोऽभवत्तदा ।
दिजप्रभावाद्राजेन्द्र जीवितः सवनस्पतिः ॥ ३०
तेन गत्वा नृपश्रेष्ठ नगरेऽसिन्निवेदितम् ।
यथावृतं तु तत्सर्वे तक्षकस्य दिजस्य च ॥ ३१
एतत्ते कथितं राजन्यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

Da Da तथा.

27 Śi K (except K4) Ñi. 8 G8 Mi. 5 om. 27 (of. v. l. 26). — ") K4 Ñ2 V1B (B2 missing) D श्रुतवान्द्रप्रवान् चा(K4 B1.8.5 वा)पि. — b) Dn कथं; D1 केन (for श्रोत्रे). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1)
भवस्म कथमागतं (B1 m. 8 Da *त:). — b) K4 Ñ2 V1 B
(B2 missing) D तस्म; G1 चेन; G5 पि च; M2.4 चास्म;
M8 चाद्य. Ñ2 V1 B4 D (except D2.8) विधासोई;
M2.4 'धिस्सामि.

28 Ś1 K (except K4) Ñ1.8 G8 M1.5 om. 28 (cf. v. l. 26). K4 D5 S (G8 M1.5 om.) om. जन्न:. — b) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D3) तत् (for एतत्). — b) K4 Ñ2 M (M1.5 om.) गम:; V1 Da2 Dn गतं.

29 Śi K (except K₄) Ñi, 3 Gs Mi, 5 om. 29 (of. v. l. 26). — ") T2 G2. 4-6 वने नर:; T1 वनचर:. — ") D5 सर्वमास्टं (for पूर्व"). — ") K4 D4 शुष्का: शाखा:; Ñ2 V1 Dn D2 "शाखा:; B3. 4 D5 शुष्कां शाखां; Da D2.6.7 "शाखां. K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D स्पती. — ") K4 B (B2 missing) Da D2-7 न शुध्येतां तु (D3 प्य; B1 D5 तं) तो तत्र; Ñ2 V1 Dn D1 न शुध्येतामुभी ती प; T G (G2 om.) "नी तत्रास्तां. — ") K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D नगस्यं (Da1 गण्छंती). Nilp शुरुषद्विजी.

30 Si K (except K4) Ñi.s Gs Mi.s om. 30 (of. v. l. 26). — ") K4 Ds सहसेव तु; Ñs Vi Bi.4 Da Dn Di.s.4.6.7 सह तेने"; Bs.5 Ds स सहस तु. — ") K4 Bs-5 Da Ds नृपोत्तम; Ñs Vi Bi Dn Di.s.4.6.7 "बक्सप; Ds दिजोत्तम. — ") Ds Ti बिमम". — ") K4 Ñs Vi B (Bs missing) D ड्यजीवत (for जीवित:).

31 Si K (except K4) Ñi.s Gs Mi.s om. 31 (of. v. l. 26). — ") K4 Ñ2 Vi B (B2 missing) D ते-नागस्य; M (Mi.s om.) तेनागस्या. K4 Ñ2 Vi Dn Di द्विज"; D2.5.7 Ti G (G2 om.) नर". — ") K4 पुंसा छोके; Ñ2 Vi Bi.s D पुंसा(D5 पुरा)सासु (Bi.s D2.4 कं); G1.5 श्चत्वा तु नृपशार्द्ह प्रक्रुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२ सृत उवाच ।

मित्रणां तु वचः श्रुत्वां स राजा जनमेजयः । पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिषत्करे करम् ॥ ३३ निःश्वासमुष्णमसकृदीर्घं राजीवलोचनः । मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः । उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४ श्रुत्वेतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे खर्गतिं प्रति । निश्चितेयं मम मितर्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५ अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने । प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६ ऋषे हिं सङ्केर्वचनं कृत्वा दण्धा च पार्थिवम् । यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७ परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः । काइयपस्य प्रसादेन मित्रणां सुनयेन च ॥ ३८ स तु वारितवान्मोहात्काइयपं द्विजसत्तमम् ।

C. 1. 2012 B. 1. 50. 52

गुरवेस्मिन्. — °) K1 B1.8.8 D2.8 G1 च (for तु)-

32 Śi K (except K4) Ñi, s Gs Mi, s om. 32 (cf. v. l. 26). — °) Gi, 2, 4, 5 सर्वे (for राजन्). — °) K4 Ñi Vi B (B2 missing) D यथादष्टं श्रुतं च (D5 तु) यत् (D8.6.7 तत्). — °) K4 Ñi Vi B (B2 missing) D (except D5) Go च (for तु). G2.4.5 नर°; Go कुरु°. — d) K4 Ñi Vi B (B2 missing) D विधतस्व यदनंतरं (D1 यदभी दिसतं); Ti °दव यथामति (cf. 25d).

33 Ds T1 M1.s om. सूत उ°. Ś1 K1 D3 T2 G M2-4 सूत:; Ko.s.4 Ñ1.2 V1 B1 Dns D1 सौतिह°. — ") K8.4 D3 च; M1.5 तत् (for तु). G M2-4 "णां वचनं. — ") Ś1 K2.8 D2 प्रत्यपीपत्; K4 प्रयंपी ; Ñ1 B5 G2 प्रयंपि ; Ñ8 प्रतिपी ; B4 प्रत्यपेय (m as in text); D5 "पिट्य; D6 T1 पीडत; T2 G6 "पिक्षत्; G1.2.6.8 M2.4 प्रयंपिक्षत्; M1 विक्षत्; M5 "पिक्षत्. Ñ1.2 V1 B1.8 D (except D1.5) transp. करे and करं.

34 ") T G1.2 M (except M1.5) नि:श्वसन्; G4-6 नि:श्वासन्. Ds विनिश्वसनुष्ण सं. Ks उत्सन्त्य (for असकृत्). — b) Ñ1 दीश: (for दीधे). — ') Ś1 K1 Ñ8 D1.2.5 Ge transp. अश्रूणि and च. De स (for च). Ś1 K1 तथा; K2.4 तत: (for तदा). B4 सहसा; G1 M (except M1.5) नेश्वास्यों (for च तदा). — d) Ñ1.8 D2 नेश्वयो:. Ko Ñ1 सततं; K2.4 सं'; K8 T G2.8.5.6 प्रापतत्; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D4 M1.5 'स्त्न; Ñ2 प्रापतं; D1.3.6.7 G4 प्रास्त्व; D2 प्रतित:; D5 प्रीतित:. K8 जलं; B1 इन; D1 तदा (for नृप:). G1 M2-4 प्रापतच्य नृपस्तदा. — b) G8 जनमेजयो मही'. B1 M (except M1.5) स (for च). — f)=(var.) 1. 42. 1b. — K4 Ñ2 Dn D1.2.4 ins. after 34%; V1 (om. line 3), after 34ed:

431* दुर्धरं बाष्पमुत्सूज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि । मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृप: । अमर्पी मिश्रण: सर्वोनिदं चचनमञ्जवीत् । [(L, 1)] K_* D_* सस्तरं वाक्यमुं. K_* पद्मधा चापो यथागतं. B_* N_{11} : दुर्धरमित्यादिः सार्थः श्लोकः क्षिप्त इति भाति। B_*

35 Before 35, K4 N2 V1 B3 Dn D1.2.4.6 G2.8 ins जनमेजय उ. — ") Ś1 K1 तु; D2.6.7 एव; D8 एवं (for एतत्). — ") D2.5 G1 M (except M1.5) पितु: स्वर्गगिति. — ") T1 G1.6 निश्चितेयं (T1 "ता घ) मतियों वे. — ") N2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 M1.5 च (for वे). B2-5 Da1 D2.3.7 एतां; D6 M1.5 एनां (for तां). K (except K1) यादशी तां; D5 अमास्या वे; M2-4 तां मे यूयं (for या वे तां मे). T1 G1.6 तां निवोधत सत्तमा:.

36 °) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) 'रं च मन्येहं. — b) Ś1 Ñ3 D6.7 महासमे. D1 G1 तक्षकस्य दुरासमा:. — ') Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T2 M2.4 एवं. — d)=(var.) 1.3.185.

37 a) Ks ऋषि: श्रंगेस्तु चच ; Ñ1 B (B2 missing)
Da D2-4.6.7 'हिं श्रंगिणो वाक्यं; Ñ2 V1 Dn D1 श्रंगिणं
हेतुमात्रं य:; G2 'हिं वचनं श्रंगे:. — b) T1 श्रुत्वा; G2 ह्यू (for कृ). K2 G5 ह्यू ; T2 G1.4.6 द्यू ; G2 कृत्वा.
M1.5 'त्वा संद्र्य पा . — Ñ2.3 V1 B (B2 missing) Dn D1.2.4.6.7 ins. after 37 od :

432* इयं दुरासमता तस्य काश्यपं यो न्यवतैयत् ।
Ds om. 37°-38°. After 432*, Ds repeats 37°4 with
the reading of the vulgato (see below). — °)
K4 Da विम्न: (for पाप:). Ñ (Ñ3 sup. lin.) V1 B (B2
missing) Dn D1.2.8 (second time).4.6.7 यद्यागच्छेत् स
वै (D2 असी) विम्न:

38 Ds Ms om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — b) Ms.s विरिपता सस. — b) Ñs.s S प्र(Gs नि)योगेण (Gs न). — d) Ñs V1 Bs.s Das Dn Ds.s.s.7 विनये; Das Dn विजये, Ds. वा (for च).

39 °) T Gs. 8 M1 च (for तु). — °) K4 मुनिस°. — °) Ta Gs. 8 M1. 5 स (M1. 5 तं) संजीविषतुं. B4 m

संजिजीविषषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ३९ महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः । द्विजस्य योऽददद्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति ॥ ४०

उत्तङ्कस्य प्रियं कुर्वेमात्मनश्च महत्त्रियम् । भवतां चैव सर्वेषां यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षद्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥

80

सूत उवाच।

एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मिश्विभिश्वानुमोदितः । आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः । ब्रह्मन्भरतशार्द्लो राजा पारिक्षितस्तदा ॥ १ पुरोहितमथाहूय ऋत्विजं वसुधाधिपः । अब्रवीद्वाक्यसंपन्नः संपदर्थकरं वचः ॥ २

विशं (for प्राप्तं).

40 Dns transp. 40 and 41. — ") Ds 'तिशयो; M1.5 महागति'. Gs झस्य. — ") Ś1 K1 G5 महात्म'. — ") Т G6 M1.5 काइयपस्य (Т1 'स्था-) दद्(Т2 G6 'दा)त्; G2 काइयपस्य द्दी. Ś1 K (except K8) G1.4.5 [5] स्दात्; M2-4 द्दी. K0.2.4 B1 D5 वित्तं (for द्रव्यं). — ") G2 नुपति; M2 मा सृतं. T G6 M1.5 न (for मा). Ś1 K1 'येति स.

41 Dns transp. 40 and 41. — a) Śi Ki उतं; S उदं; of. v. l. 1. 3. 86, 87 etc. Ñi. 2 Vi B (B2 missing) D (except Ds) 'यं कर्तुं. — b) G2 मन:प्रि'; Ms कविरिप्र'. — d) Ñ2 Vi D (except D2.4. s) ग्रन्छ।स्य'. — After 41, K4 ins.:

433* सर्पसत्रं विधास्यामि नागानां क्षयकारकम् ।

Colophon. Sub-parvan: All MSS. (except T2) आसीक (v. l. आसिक, असीक). — Adhy. name: K (except K1) जनमेजयवाक्यं; Gs सर्पसम्पतिज्ञा. — Adhy. no. (figures, words or both): Śi Ki 59; Ko 45; K3 (sup. lin. sec. m.) T 43; Ñi. 2 Vi Dns 50; Dai 49; D4 marg. 48; D5 16; G M 33 (G2 35; Ga.e Ms 34). — S'loka no.: Dai (reckoning from st. 26, where an additional colophon is ins.; of. v. l. 25 above) 24; Dn 53. — Aggregate s'loka no.: Dns 1988.

47

l In Si, the portion from सूत उ° to मिश्रिभि: (in) is lost on the missing upper half of a fol. (35b).

- Ko.s Bi Dn Di सौतिह°; Ki S (Gs om.) स्त:

यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् । प्रतिकुर्या यथा तस्य तद्भवन्तो ब्रवन्तु मे ॥ ३ अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन पन्नगम् । तक्षकं संप्रदीप्तेऽप्तो प्राप्स्येऽहं सहवान्धवम् ॥ ४ यथा तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाप्रिना । तथाहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ॥ ५

- ") Da द्विज: (for तत:). ") M1. a ततोकरोत् (for आरु). Ñ1. a Ga वै (for स). ") T1 सर्पराजाय(!). ") Ks झहार्षे नृपशा". !) A few N MSS. and most S पारी" (for पारि"); of. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc.
- 2 °) K Ñ1.8 B3 T G3 M सिंदिजं; Ñ2 V1 Dn D2.3.6 'ज: G2.4.6 सिंदिज: स नराधिप:. — d) K3 तश्चदर्थ'; Ñ2 V1 B (B2 missing) D कार्यसंपत्क (D2 सम्यगर्थ'); G1.6 संपन्नार्थ'; G3 स्वयमर्थ'.
- 3 Before 3, Ko.4 Bs D4 Gs.6 M (except M1.5) ins. जनमेजय उ. a) Si Ki Ñs यो न:; B (Bs missing) Ds.4 योसी. Ko.s (m as in text).4 येन नो हिंसितस्तात: (K4 a). b) Da Ds G (except Gs.5) सु-(for स). M1.5 तक्षकस्य दुरारमन:. b) Ts प्रतिक्रियां. Ñs अहं; Bs Dn (except Dns) Di.4.5.7 तथा. Gi स्था: (for तस्य). Ds.6 यो तक्षकस्य. d) Si Ki transp. तत् and अवन्त:. Ks मां (for मे).
- 4 °) Si पतितं थे'. °) T Gi.s.e दीक्षामी. ") Ko.s.4 Ñi.2 Vi B (Ba missing) D Gs Ma-4 प्रक्षिपेयं सबां'; Ki T Gi.2.4.5 प्राप्येयं सबांधवं (Ti 'वै:); Ks प्रदहेयं सबां'; Ña प्रास्येयं वे सबां'; Ga Mi.s प्राप्येयं सह बांधवे:.
- 5 ⁴⁶) Ko यथास्माकं. Ks. 4 B4 D5 पितासमाकं; Ñ1 ता मे तु. M1.5 transp. महां and पूर्व. K1 T2 G1.2 पूर्व-— *) M1.5 नागं (for पापं).
- 6 Gs om. ऋशिक ऊ. . Si Ki T Gi.s.s. Mi.s.s ऋशिकाः; Ñi ऋशिवगुवाचः Ñi Vi Mi.s ऋथिः; Gs झाझाणाः.
   ") Di.s.s Ta Gi.s सहास". ") Ba Gs तद्धी.
  Bi.s.s Ds देवनि"; Gs पश्चि". Mi.s om. 6"-7".

ऋत्विज ऊचुः । अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् । सर्पसत्रमिति रूयातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६ आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप । इति पौराणिकाः प्राहुरसाकं चास्ति स ऋतुः ॥ ७

सूत उवाच ।
एवम्रक्तः स राजिपेंमेंने सर्प हि तक्षकम् ।
हुताशनम्रुखं दीप्तें प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽत्रवीनमन्त्रविदस्तान्राजां त्राम्नणांसदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संश्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।

यथावज्ज्ञानविदुपः सर्वे बुद्धा परं गताः ॥ १० ऋद्धा परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् । प्रभूतधनधान्याट्यमृत्विग्निः सुनिवेशितम् ॥ ११ निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् । राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ १२ इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति । निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविष्ठकरं तदा ॥ १३ यज्ञस्यायतने तस्मिन्कियमाणे वचोऽत्रवीत् । स्थपतिर्बुद्धसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ १४ इत्यत्रवीत्स्त्रधारः स्तः पौराणिकस्तदा । यसिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता । ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते कृतः ॥ १५ ६ १ १००० व्या

— " T2 G2-5 पुराणं; G6 " जै:. Ñ V1 B D " जे परिपड्यते.
7 M1.5 om. 7" (cf. v. l. 6). — ") G3 सर्पस"; M
(M1.5 om.) तस्य यञ्चस्य. — ") D5 त्वत्तो नान्यो. K Ñ8
G1 M (M1.5 om.) जनाधि"; Da D1.6.7 "धिप:. — M4
om. from प्राहुर" up to end of 8.

8 M4 om. 8 (of. v. 1. 7). Ks Ñ1.2 Dn G2-5 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G1.6 M (M4 om.) सूत:; Ko.4 B1.4 D1 सीतिरु°. — ") S (except G1; M4 om.) राजंद:. — ") K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) द्रश्चं (for सर्प). — ") Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) सुखे दीसे. — ") B1.8 (m as in text).4.5 D2.5 G1 ह्व; T G2-6 M1.5 द्विज- (for इति). K2 D2.5 सत्तम:. M2.3 प्रविष्टं सह वंद्रभि:.

9 ") T2 G4-6 बहाविद:. T1 G3 ततो बहाविद: सर्वान् (G5 तांस्तान्); G2 वैनिमंत्रवित्तान्. — ") D6 G1.6 कर्मज्ञान्; G8 स राजा. T1 प्राष्ट्र राजा महीपति:. — ") D3.6.7 अहं (for तत्त्). — ") K8 D4 T संभारान्. \$1 संभवंतु; K0.2.8 G4 "भरंत. K2.8 च; G5 च; M1.5 न:.

10 Before 10, S (except G2.6) ins. स्त: — a)
Ñ V1 B1.8 M (except M1.5) ततस्त; Da ततस्तु;
T ततो हि. M1.5 चरिंचज . — b) D5 निर्देष्टा:; G1.6
शास्त्रेण; M (except M1.5) चा:. K8 Ñ1 Da1 D5 M
(except M1.5) सतमा:. — b) Ñ V1 B (B2 missing)
D (except D2.6.7) transp. देशं and तं. K2 कार ; D5
याप ; G1.6 प्राप ; G2 ताप ; G3 ज्ञाप . — a) K3 कारिण:;
D6 कांश्रणात्. — b) K0.8 Ñ1 यथा च. Ś1 K1 Ñ2
ज्ञानविद्वांस:; Ñ1 तज्ज्ञा विद्वांस (sic); Ñ2 V1 B (B2
missing) D वेदविद्वांस:; G1 ज्ञानविद्याश्च. G2.6.5 यथा

यथा यज्ञविदः; Gs M1.8.8 यथा विज्ञान°; Ge यथा विज्ञान-विद्वांसः. — /) K3.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D3) M (except M1.8) बुद्धे:. De बुद्धा परंतपा:; T2 Ge 'द्धिं परां ग°; G8 'द्धिमतां वरा:.

11 a) Śi दृष्ट्या; Ñs एत्या; Сз वेद्या (for ऋत्या).

- b) Śi Ko. 1.8 Gi दृष्टु; K² दृष्ट्रेर; K² शिष्टु-. Ko D²

गुणान्वितं; Ki Ñi.2 Vi Bs गणावृ ; K² गणेथुंतः; K8

"जनावृ ; Ñs Go M²-- "जनायु ; Bi.8 Ds T G².4.6

"गणान्व ; Dn D² "गणेथु ; Di देवगणेथु . — ") Ñs Ds

"धान्यं च; D². ६. र "रक्षाद्यं. — ") Ti Gi M³ (inf. lin. as
in text) ऋत्याः. Śi Ki संनिवेष्टितं; Ñi.2 Vi Bs D

(except D². 4. 5) "पेवितं; B² G². 4-6 "वेद् ; B¹ "वेष्ट् ;
G² संनिवे".

12 a) Gs सर्व (for चापि). — In S1, the portion from 12° up to 1.48.3 is lost on the missing upper half of a fol. (36). — °) S (except G1) 'नमुत्तमं. — a) D5 'त्राय ये; T2 G3.6 'त्राय वे. T2 G3.6 M1.5 दिजा: (for तदा). T1 'सत्राय चरिवजः.

13 \$1 missing. — a) M (except M1, s) om. च. K3 तदा पूर्वमिदं चासीत्. — Ms om. 13s. — a) Ms *दृह्वणं. — a) T2 महत् (for तदा).

14 Si missing, Gs om. 14°-15°. — °) Ki 'स्यावसरे. — °) Ki 'जेथ सोब'. — °) Сі प्रवृत्तेर्वेद्धि'.

15 \$1 missing. Gs om. 15% (cf. v. l. 14).

— a) Ks 'बीहाधुंकिक:. — b) K1.2 T G2 तथा.

— b) Bs transp. देशे and काले. — d) G1.2.4.5

M2 (inf. lin. as in text).4 स्थापनेयं; G3 रूपनीयं. T1

G8.6 प्रकीर्ति'. — f) Ko.1 Ñ8 S 'स्थाप्यते (T1 'स्थापये;

हैं : : हैं : : : एतच्छुत्वा तु राजा स प्राग्दीक्षाकालमत्रवीत् । क्षत्तारं नेह मे कश्चिदज्ञातः प्रविशेदिति ॥ १६ ततः कर्म प्रवृतते सर्पसत्रे विधानतः। पर्यक्रामंश्र विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ॥ १७ परिधाय कृष्णवासांसि धूमसंरक्तलोचनाः। जुहुबुर्मत्रवचैव समिद्धं जातवेदसम् ॥ १८ कम्पयन्तश्च सर्वेषाप्ररगाणां मनांसि ते । सर्पानाजुहुबुस्तत्र सर्वानिष्रमुखे तदा ॥ १९ ततः सर्पाः समापेतः प्रदीप्ते हच्यवाहने ।

Gs as in text); Ks 'खायते; Bi. 6 'ति.

16 Si missing. Before 16, Ba ins. सीतिर. - ") Ki Ñi.2 Vi 智; Ti Mi स (for 頁). Ko.2.4 知頁; Ñ2 V1 B (B2 missing) D M4 असी (D1 तु); T च (for स). M1-3. 5 'त्वा स राजेंद्र:. - ') K (except K1) दीक्षा(K3 प्राप्त)कालमथाव"; M1.5 "काल अब"; M2-4 'क्षाया वचीव". — *) G1 अंतरा; G2 कतीरं. K2 Ñ1.2 V1 D (except D2. 6) न हि; K3 जहि. — d) D5 अविज्ञातो विशे. K1 Tı होदिह. — After 16, Ko. 4 Ñ2 B (B2 missing) D (except Ds) ins. an additional colophon.

17 Š1 missing. Before 17, Ko. 4 N2 V1 B (B2 missing) D ins. सोतिरु (Ds. 5 स्त उ'); cf. v. l. 16. — a) Ña transp. कर्म and प्रवृत्ते. — b) Ña Da D1-s T1 °सम्र: M1.5 °स्त्रं. — ") K1.2 B1 D6 M8 पर्या (B1 °र्य)फ(Kı °फ्रा)मंश्र. — ४) Ko.2 याज्ञिका:; G3 योजिता:.

18 Si missing. — a) Hypermetric! Ko. a विधाय: Kı विविधाय; Ks.4 पिधाय; Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रा(D1 आ)वृत्य. — b) Dn Ds ध्रुम्न . -- b) G2.4.5 मंत्रतश्चेव. — ^d) K1 समृद्धां; K3 M1.6 °मृद्धं; K4 M2-4 'सिद्धे. M (except M1.5) 'वेदसि.

19 Ši missing. — ") T2 G8 M1.5 "tfd. B3 3; T Gs Mi.s स्म (for च). -- b) Bi.s पन्नगानां म. Ds सनस्विनां. Ks. 4 Ñi. 2 Vi B (B2 missing) Da Dn D1-4.7 T1 Gs M4 =; Ds M1.5 a (for a). - ") K1.4 B3-6 D2 T1 सर्वाना"; K8 सर्वीश्चा". D5 सन्ने (for तन्न). K2 ते सर्वान जहयास्तन्न. — d) K Ñ3 B (B2 missing) Das Da Ti G2. 8. 0 सर्पानिशि.

20 Si missing. — ") G2.4.5 तत: (for स्पा:). After 20°, there begins in K1 a big lacuna, which reaches up to 1. 54. 4, the fol. being left blank. — *) G2.4.5 祝闲录 (for 耳*). M1.2 (before corr.).s 'से जातवेदसि (cf. v. l. 18). — ') K (except Ko.1)

विवेष्टमानाः कुपणा आह्वयन्तः परस्परम् ॥ २० विस्फ्ररन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तस्तथा परे । पुच्छैः शिरोभिश्र भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ॥ २१ श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः शिशवस्तथा । रुवन्तो भैरवास्रादान्पेतुर्दीप्ते विभावसौ ॥ २२ एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। अवशानि विनष्टानि पन्नगानां द्विजोत्तम ॥ २३ इन्द्रा इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे । मत्ता इव च मातङ्गा महाकाया महावलाः ॥ २४

N V1 B (B2 missing) D विचेष्ट. N V1 B (B2 missing) D (except D2.5) M3 'qoj.

21 र्Si Ki missing. — ") Ko नि:श्रसंत:; Gi स्फ्रां-तश्च; Gs निरंतरं. Ko Dai G2 स्फूरंत:; G1 स्वरंत:, — b) Ks.4 Bs D1.3 चेष्ट. K2 तथारुचि:; Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रस्परं. — K2 om. 21°-22°. — °) G1 भोगै: शि. Ta Go पुच्छेश्रेव शि ; Ga.s पुच्छै: श्वेतशि. Ta G2.3.6 om. भूशं. Bs स- (for च).

22 Ś1 K1 missing. K2 om. 22ab (cf. v. l. 21). — ") Ks पीता: (for श्रेता:). Ti transp. कृष्णा: and नीला:. Da.4 Ta G (except Ga) M (except M1.s) रक्ताः (for नीलाः). — b) M1. 5 शिशवोशिश. — ') Ñ V1 T1 G रवंतो; B (B2 missing) D T2 नदं(D2 दें)तो. B (Ba missing) D विविधान; T Ga. 6 Mi. 5 भेरवं. Ks Ñi Da Ga.a. हावानू; Ti Mi. हावं; Ta Ga. ह नादं; Gi रम्यान्. — d) M1.5 प्रदीप्ते च वि. G1 भे हताशने. - After 22, Dn D3.4 (marg. sec. m.; om. line 2).5 T G (except Gs) M (except M1.5) ins.:

434* क्रोशयोजनमात्रा हि गोकर्णस्य प्रमाणतः। पतन्यजस्रं वेगेन चान्नावन्निमतां वर्। [(L. 2) Dn ' न वहाविम '.]

23 Šī Kī missing. — ') Ñī अमुख्यानां (for अव'). D1 G8.6 निवि"; T G1 M प्रवि" (for विन"). Ko.s अवशानां प्रवि (Ko विन); K2.4 असंख्यातानि नष्टा ; G2.4.5 अमावेतानि नष्टा. — d) N2 D (except D2) तु तत्र वै (for द्विजो). T Gs. 6 M 1. 6 नागानां द्विजसत्तम.

24 Si Ki missing. — a) Ko. 1.4 उर्गा:; Κε हरंका:; Ñ V1 B (B2 missing) D तुर(B4 D8 रं)ता:; T G1.2.4.5 M2.8 (inf. lin. as in text). 4 दुई (Ts दे)हा:; Gs असुरा: (for इन्द्रा: as in Gs M1. s). — b) Ks.s तथापरे. — ") K2 D3.6.7 सु(K2 प्र)मत्ता इव मा".

25 \$1 K1 missing. — ") K: 'बचक बहुश:.

उचावचाश्र बहवो नानावर्णा विषोल्वणाः । घोराश्र परिवप्रख्या दन्दशुका महाबलाः ।

प्रपेतुरमाबुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४७॥

80

श्रीनक उवाच ।

सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः । जनमेजयस्य के त्वासन्धृत्विजः परमर्पयः ॥ १ के सदस्या वभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे । विषादजननेऽत्यर्थे पन्नगानां महाभये ॥ २ सर्वे विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमर्हति । सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि स्रतज ॥ ३

b) G1 नानारूप. Ñ1 विषोद्धता:; G1.2 M2 ° हणा:
 d)=1. 18. 11^b. — °) K2 पेतुरुम्रा तुबुरुगा: (sio).
 f) K2 मातु: शापनिपी°; K8 शापाभिपी°; Ñ3 मातृदंड-निपी°; T2 G3 मंत्रवारदंड°.

Colophon. Śi Ki. missing. — Sub-parvan: All MSS. (except Dn T2; Śi Ki missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ko.2.4 सपंसम्रप्र(K2 om. प्र)वर्तनं; Ñi.2 Vi सपंसम्रोपक्रमः; Dni.n2 Di सपंसम्रं — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 47; Ks (sup. lin. sec. m.) T 44; Ñi.2 Vi 52; Bi 51; Ds.4 (marg.) 50; Ds 17; G M 34 (G2 36; G3.6 M8 35). — S'loka no.: Dai Dn (reckoning from st. 17, where an additional colophon is ins.; cf. v. l. 16 above) 10.

48

- 1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In S1, st. 1-3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 47. 12. K2 श्रीशोनक उ°; D3 ऋपय ऊ°; D6 S शौनक:. ") K4 G2.6 महाराज्ञ:; T महाप्राज्ञ:; M1.6 महायज्ञे. 6) D7 पांडवस्य च धी°. 4) Ñ3 पुरुषधैसा:.
- 2 \$1 K1 missing. a) D2 तु (for च). b) Ko. 2.4 Ñ1.2 तम्र सम्रे; K3 सम्रे तम्र; Go तस्य स. — d) Ñ3 D8.5-1 भयावहे; G3 महामते.
- 3 Si Ki missing. ") Ñi. 2 Vi B (B2 missing)
  Da Dn Di. 8 विस्तर्श:; Ds G2 'सार'; Gi 'स्तरितं.
   ") Gi स्थाहते; Gi. 4.8 M (except Mi. 5) स्थाहता;

सूत उवाच।

हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीपिणाम् । ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासञ्चपतेस्तदा ॥ ४ तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्रण्डभागवः । च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५ उद्गाता ब्राह्मणो घृद्धो विद्यान्कौत्सार्यजैमिनिः । ब्रह्माभवच्छाई रवो अध्वर्युवोधिपङ्गलः ॥ ६

C. 1. 2046 B. 1. 53. 6 K. 1. 53. 6

(for शंसि°). Ko Ñs D1.6.7 T1 G1.2 अहंसि. — °) B4 Dn M4 °नज्ञ. — °) Ks Ñ1 T G3-6 M (except Ms) तेपि; Ñ2 V1 Dn D1 के च; B (B2 missing) Da D2-4.6.7 के हि; Ds G1.2 तव. K3 तत्वत:; Do सत्तम.

4 Ki missing. Si resumes with मनीपिणां (inb); cf. v. l. 1. 47. 12. Ko.s. 4 Bi. 4 Dn Di सौतिह ; S सुत:

— a) Ks अथ; T2 G अहं. Ñ3 वर्तिय . — e) A few MSS. make the abhinibita sanidhi. G2 ऋत्विजश्च सद . — d) K (Ki missing) तथास .

5 K1 missing. — ^{ed}) G8 तस्येव चान्वये जातं. N V1 B1.8.4 D (except D2.3.5-7) G1 transp. जात: and ख्यात:. Nã वेदविशास्ट:.

6 K1 missing. — b) Ś1 Ñ1 V1 Bs Dn D1-7 G1.2.4.5 कौत्सीथ; K0.2 Da1 "त्सेय-; K3 "त्सः स; K4 "शह्य-; Ñ3 "त्सेय-; B4 "त्यक्ष; T G3.6 M कौ(G3 कु)त्सस्तु. — cd) G2 "भवचांगिरसः. Ś1 K0.2.4 "वो[S]धवर्युवींढाधि" (Ś1 "थ)पिंगलः; K8 Ñ V1 M1.2.4.5 "वो[S]थाध्वर्युवींधि" (M2.4 "ध"); B (B2 missing) D "वो अ(D2 हा)ध्वर्युक्षापि पिं" (D6 "वो[S]ध्यध्वर्युदींभिं"); T G8.4.6 M3 "वो हा(G4 "था)ध्वर्यु. — After 6, K4 D5 ins.:

435* उत्तङ्को स्थायनतत्र नेता च ब्राह्मणोत्तमः। कुण्डलद्वेषतसात्र सर्पान्दहति सर्वतः।

7 K1 missing. Dn1 om. 7. — °) T1 transp. पुत्र and शिद्य. M1.5 °शिद्यै:. T G2.5.6 M1.5 °समन्वित:; G2.4 'समावृत:. D5 वैशंपायनसहा'. — After 7a6, B5 reads 9cc. — °) K3 शमीकश्च; Ñ2 V1 Dn (Dn1 om.)

C. 1. 2047 B. 1. 53. 7 K. 1. 53. 7

सदस्यशामवद्यासः पुत्रशिष्यसहायवान् ।
उदालकः श्रमठकः श्वेतकेतुश्च पश्चमः ॥ ७
असितो देवलश्वेव नारदः पर्वतस्तथा ।
आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कुटिघटस्तथा ॥ ८
वात्स्यः श्वतश्रवा द्वद्धस्तपःस्वाध्यायशीलवान् ।
कहोडो देवशर्मा च मौद्गल्यः श्रमसौभरः ॥ ९
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
सदस्या अभवंस्तत्र सत्रे पारिश्वितस्य ह ॥ १०
जुह्वत्स्वृत्विक्ष्वथ तदा सर्पसत्रे महाऋतौ ।
अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः प्राणिभयावहाः ॥ ११

D. प्रमतक:; Ñ8 G1.6 M2-1 क(G6 का)मठ°; B (B2 missing) Da D1-3.6.1 प्रम(Da1 °प)ठ(D2 °थ)क: (D1 °न:); D5 सवर'; T G2-5 M1.5 शमध(T G8 °प)र: — d) D3.6.7 श्रेतधेनुश्च. T1 तु(for च). Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn (Dn1 om.) D1-3.6.7 प्रिंगल:; D6 T2 G1.6 M2 शांडिल: (T2 °लि:; also inf. lin. प्रम: as in text).

8 K1 missing. — Bs om. 8°d. — °) Ś1 transp. 8° and 9°. K3 कुंडघारोथ; Ñ V1 Dn D1. 8.6.7 ° जहरी; D5 T1 G1.6 M कण्व(G1 कणे; M1.5 कंड) जहरी; T2 G2-5 कण्वजं. — d) K2.4 कुट्टि°; K2 ककी°; Ñ1 घटि°; Ñ2 V1 B1.4.5 D कालघट° (Da1 °वर°); Ñ3 °घटा°; T1 कट°; T2 G1 M3 कटि°; G2 करिकट°; G3 द्विज°; G4.5 कटिघटि°; G0 किरिकट°; M1.5 कटिकट°.

9 K1 missing. — ") Ś1 transp. 9" and 8".
— ") Ś1 Ñ V1 B (B2 missing) Da2 D2.6.7 व्यास्वा";
Dn D1.4 जपस्वा". — B6 reads 9" after 7". — ") Ś1
कोइडो; K0 कोइाडा; K2.4 Da1 D3.5 T2 G1.8.4 M1.8.6
"होलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da2 Dn D1.2.4.6.7 G2.5.6
M2.4 कोइलो; T1 कहेलो. — ") K4 मौद्रल:; G5 मुद्रल:.
Ś1 K4 D6 च स सौरभ:; K0.2 च स सौभ"; K8 चैव सौभरि:;
Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 समसौरभ: (Dn2 समसौभर:); T1 दामंदो हर:; T2 G2.4.6 "ठो हर:; G1 "ठो रह:; G3 "लो नर:; G6 "ठोरग:; M1.5 "ठो नर:; M2.4 "ठो रभ:; M8 "ठो भर:.

10 Ki missing. — b) Śi संश्रित"; K (Ki missing) Ti शंसित"; Ñi Vi B (Bi missing) D Mi.s वेदपारगा:. — c) Ki Ñi Vi B (Bi missing) Du Dn Di.s-1 चाभवं"; Di Ti Gi.s.s. Ms स्वभवं"; Ti सम भवं"; Gi तेभवं". Di सदस्याश्चाभवंश्चान्ये. — d) Ñi सक्षे; Ti Gi M

वसामेदोवहाः कुल्या नागानां संप्रवर्तिताः ।
ववी गन्धश्च तुमुलो द्वातामनिशं तदा ॥ १२
पततां चैव नागानां धिष्ठितानां तथाम्बरे ।
अश्र्यतानिशं शब्दः पच्यतां चाग्निना मृशम् ॥ १३
तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरिनवेश्चनम् ।
गतः श्रुत्वेव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
ततः सर्व यथावृत्तमाख्याय भ्रुजगोत्तमः ।
अगच्छच्छरणं भीत आगस्कृत्वा पुरंदरम् ॥ १५
तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवास्तीह तक्षक ।
भयं नागेन्द्र तसाद्वै सर्पसत्रात्कथंचन ॥ १६

(except Ms) सर्चे. Some MSS. of both recensions पार्श (for पारि); cf. v. l. l. l. 8; 47. 1 etc. Ko Di च (for ह).

11 Ki missing. — ") Mi.s.s ins. च after जुह्नसु. Ko.s.s ऋतिक्षु हि; Bs Gi Mi.s. तिक्षु च; Gs 'तिजेषु. Si Ds Mi.s. तथा; Gs अञ्च. Kim जुहुत्सु तेष्वध तदा; Ki हिं जुमुख्येषु. — ") Gs सर्वे प्रा"; Gs सर्पप्रा". Si Bs Ds 'भयंकरा:.

12 Ki missing. — ") Ñi. ह तेषां (for बसा-). Kह Gs "महाकु". — ") Ks परिवर्तिता:. — ") Ti M ततो गं". Ts Go तु; Gs सु- (for च). K (Ki missing) Dai Di. ह तमस्रो (cf. v. l. 1. 1. 76 etc.).

13 K1 missing. — " M2.4 "व दिख्यानां. — ") Ś1
Da1 D2 वेष्टि"; Ñ3 B (B2 missing) Dn (except Dn2)
T G3.6 M विष्टि"; G2.4.5 निष्ठि". Ś1 B (B2 missing)
Da D2.4 M3 तथांतरा; Ñ3 तथांतरान्; T1 "बले; G1.8
तदांबरे; M5 "बरान्. — ") D1.8.6.7 G2.4.5 "यंतानिशं
शब्दाः. — ") D2 उवलतां; G6 द्वातां. Ś1 K (K1 missing) D5 M (except M1.5) om. च.

14 K1 missing. — a) S1 D5 transp. 3 and 3, — After 14ab, D6 ins.:

436* जगाम भयसंविष्ठः शरणार्थी सुरर्षभम्।

15 Ki missing. — *) M (except Mi. 5) तसी स'. Ñs यथान्यायं. — b) Ks स अजंगमः. — In Śi the portion from 15° up to 1. 49. 3d is lost on the missing upper half of a fol. (36). Gi om. 15°-17b. — °) Ko. 2. 4 Vi Da Di आगरस्क. — d) Ds अमे इत्या; Do नमस्कृत्य; Ti रोझागस्म (sic); Ta Ga. 6 नमस्कृत्या. Cd mentions आग:.

16 Si Ki missing. Gi om. 16 (cf. v. l. 15).

प्रसादितो मया पूर्व तवार्थाय पितामहः।
तसात्तव भयं नास्ति न्येतु ते मानसो ज्वरः॥ १७
एवमाश्वासितस्तेन ततः स भ्रजगोत्तमः।
उवास भवने तुत्र शकस्य मुदितः सुखी॥ १८
अजस्रं निपतत्स्वमा नागेषु भृशदुःखितः।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत॥ १९
कश्मलं चाविश्रद्धोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम्।
स घूर्णमानहृदयो भिगनीमिदमन्नवीत्॥ २०
दश्चन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च।
सीदामीव च संमोहाद्वूर्णतीव च मे मनः॥ २१

दृष्टिर्श्रमित मेऽतीव हृद्यं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तिस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्मि इवास्या ।
व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितृराजनिवेशनम् ॥ २३
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमिस मे स्वसः ।
जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्राह्यसान्सवान्धवान्॥२४
आसीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भ्रजगोत्तमे ।
प्रतिपेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
तद्वत्से बृहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्यणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४८॥

(except M1) ब्वैनु. G1.3 M1.5 मनसो. G1 भयं.

24 Si Ki missing. — *) Ti M2.4 द्वि (for स).
— *) Ti Ga M अपि (for असि). — *) Ka Ñ Vi D
(except Da Di.3) क्लारी. Ka Ñ2 Vi B (B2 missing)
D G2 सवा (for पुरा). — *) K (Ki missing) Ñ1.2 Vi
Da Di (all om. सा) त्रायस्वासान्; Ci संत्राह्मसान्;
M1.5 सत्राद्यसान्.

25 Si Ki missing. — °) Ko.s. transp. यज्ञं and तं. M (except Mi.s) ° छ वतंतं. — °) M (except Mi.s) यज्ञं वे (Mi तं) भु . T2 G (except G3) वर्तमानं भुजंगमे. — °) T2 M (except Mi.s) मा. K3 प्राष्ट्र (for पूर्व). Ñ3 G8 प्रतिपेत्स्यतीति मे (Ñ3 मा) पूर्व. — °) K3 पूर्व; G2 एव (for आह).

26 Si Ki missing. — ") Mi.s असात्सा; Ms.s तहसेत्. Ko.s.s Ds M वत्सं तं (Mi.s वर्ततं); De.r Gs रसं त्वं. — ") Ti वीर्यवत्तमं.

Colophon. Si Ki missing. — Sub-parvan: Ko.2.4 Ñ Vi B (B2 missing) Da D2.3.6.7 S आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ1.2 Vi add सपैसन्ने; K3 Dn D1 om. आसीक, mention only सपैसन्ने. — Adhy. name: Ko.2.4 Ñ1.2 Vi वासुक्वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 48; K3 (sup. lin. sec. m.) T 45; Ñ1.2 Vi B1 Da1 Dns 52; D4 marg. 51; G M 35 (G2 37; G8.5.6 M3 36). — S'loka no.: Da1 Dn 26. — Aggreyate s'loka no.: Dn2 2041.

[—] a) Da D2.4.6.7 संप्रीतो. — b) M2.4 स्तीति. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M5 इदाचन.

^{17 \$1} K1 missing. G1 om. 17ab (of. v. l. 15).
- b) K2 तवार्थे स; D5 तवार्थ प्र-; M2. 1 तवार्थाय. - d) M

¹⁸ Si Ki missing. Before 18, Ko. 4 Bi Dn Di Ti ins. सौतिरु; K2. 8 Bs Da Di-1 सूत उ. — ') K3. 4 सुवने. K (Ki missing) Ñi T G2. 4. 5 M तस्य; Ñi. 2 Vi B (B2 missing) G3 तस्मिन्.

^{19 \$1} K1 missing. — b) G2 नागेंद्र स्ट्रश.

^{20 \$1} K1 missing. — ") G0 M1.5 प्राविश्वस्. — ") K2.8 D3 S वासुिक:. K2.3 Ñ3 T G2-5 M "गेश्वर्:; V1 Dn D1.2.4.6.7 G1.6 'गोत्तमं (G1.6 'म:). — ") K0.4 Da संवृ ; T1 G2.4.5 सुवृ .

²¹ Si Kimissing. Before 21, Ki Di ins. वासु-किह ; T2 G (except G3) वासुकि:. — a) Ñ Vi B (B2 missing) Da Dn D2.4 Ti G1 दहांति; D1 G1 दहंते. — b) Ñ1.2 Vi B (B2 missing) D (except D5) transp. दिशा: and न. D3.6.7 मे; D6 वे (for च). — d) D2 अमतीव; Ti पूर्णमानं; M1.5 दहातीव. Ko.2 D6 च मेदिनी.

^{22 \$1} Kî missing. — ") Ñi Bs D (except D2.4.6) आर्थ; Ñs भवति. — b) Ds शीर्थ. Mi.s इति (for इव). K2 व:; K4 मे (for च). — K4 om. 22ed. — ') Ñs 'sयास्थेव सोधाइं. — ') K2.3 Ñ2 Vi B (B2 missing) D (except Dn D1) हुताशने (for विभा).

^{23 \$1} K1 missing. — ") Some MSS. of both recensions पारी" (for पारि"); of. v. l. 1. 1. 8; 47. 1 eto T1 वा (for असी). — ") K4 Da D1.2.4 T2 स्म

⁽for sसाज्). — °) G2.1.5 अवश्यमपि. Ñ8 हि (for अपि). — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D मेत्राज'; M1.5 तथ राज'.

४९

C. 1. 2067 B. 1. 54. 1 K. 1. 54. 1 सृत उवाच ।
तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमत्रवीत् ॥ १
अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ।
कालः स चायं संप्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ २

आस्तीक उवाच । किंनिमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्तासि तत्त्रथा ॥ ३ स्रत उवाच ।

तत आचष्ट सा तसे बान्धवानां हितैपिणी। भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्ठवा।। ४ भुजगानामशेषाणां माता कद्वरिति श्रुतिः। तया शप्ता रुषितया सुता यसामिनोध तत् ॥ ५ उचैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिध्या न कृतो मम । विनतानिमित्तं पणिते दासभावाय पुत्रकाः ॥ ६ जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारिधः । तत्र पश्चत्वमापनाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥ ७ तां च शप्तवतीमेवं साक्षालोकिपतामहः । एवमस्त्वित तद्वाक्यं प्रोवाचानुस्रमोद च ॥ ८ वासुिकश्वापि तच्छत्वा पितामहवचस्तदा । अमृते मथिते तात देवाञ्शरणमीयिवान् ॥ ९ सिद्धार्थाश्व सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् । भ्रातरं मे पुरस्कृत्य प्रजापतिस्रुपागमन् ॥ १० ते तं प्रसादयामासुर्देवाः सर्वे पितामहम् ।

49

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In Ś1, 1-3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 48. 15. Ko.s.4 B1.4 Dn D1 सोतिह; S (M2.4 om.; T2 G2 with prefixed श्री) सूत: — a) Ñs transp. पुत्रं and स्तं.

2 \$1 K1 missing. Before 2, K0.4 Ñ1 B2 D4 T G2-6 ins. जरत्काहर. — b) K2 महात्मना(for निर्मि). — d) K0 ते; T2 G2.4.5 तं. K3 यथामतं; T1 सुखं.

3 Si Ki missing. De Som. उवाच. — b) Bs Dn2 Ds. e. r वे (for मे). — d) Ko. 2. 4 अहं (for तत्). Bs तदा (m as in text).

4 K1 missing. G3 om. 4 and 5. \$1 resumes. Ds. 6.7 om. सूत उ°. \$1 S (G3 om.) सूत:; K0.8.4 B1.4 Dn D1 सोतिरु. — ") Ñ3 transp. सा and तसी. T1 तत् (for सा). B5 (m as in text) Da तस्मिन्. K5 तत आच क्षदसी सा; G1 आचचक्षे ततस्तसी. — ") Nilp अविद्ववा.

5 K1 missing. G8 om. 5 (of. v. 1. 4). Before 5, V1 (inf. lin.) B8. 5 D T G (G8 om.) ins. जरत्काह:.

— ") K8 G (G8 om.) भुनं ; Ñ2 V1 B (B2 missing) D पश्चरा . — 5) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.4. 5 G1.5 श्रुता; D8.6.7 T G2.4.6 M (except M8) स्ट्रता.

— *) G1 कुपितया. — a) M2.8 (inf. lin. as in text).4 में (for तत्).

6 K1 missing. — a) Ds om. सः. Ks 'अवास्तु-रंगोयं; Ñs G1 'अवस्थाश्वराज्ञः; T G2.4-6 M 'अवस्थाश्वराजे.
— b) Ko यज्ञ मिथ्याकु ; K2 D1 यस्मिन्मिथ्याकु . Ds.6.7 मया (for मम). Ñ1.3 T1 Gs M यन्मिथ्या कुरुतेह (Ms 'प) मा (Ñs सा; M1.5 तत्; M2.4 मां); V1 'ध्या कुरुतामिमां; T2 G1.4.5 यो मे न कुरुते वचः; G2 मिन्मिथ्या कुरुते महान्; G6 'ध्या कुरुते मम. — 'a) Hypermetric! Ko.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D विनतार्थाय. M1.5 पणिती. S (except Gs.6 M1.5) दासी (of. v. l. 1. 18. 4, 5). K2 marg. sec. m. पणिते दासभावाय विनतायास्तु पुत्रकाः.

7 K1 missing. — a) Hypermetric! Ko Ds जन्मे. Si B4 यज्ञे वै; D2 यज्ञो य:. B1.8 T1 M1.5 transp. बो and यज्ञे. — d) G(except G1.8) Ms पितृस्त्रो.

8 K1 missing. — ") Ñ2 V1 B (B2 missing) D देव: (for एवं). — ") Ś1 उवाच. G2 स (for अनु-). T2 G3 ह.

9 K1 missing. — °) Ś1 K4 Ñ8 G2.4.5 तथा. — °) K2 वापि; K4 चापि; D1 तावत् (for तात). — °) Ñ8 Da1 D6 S (except M1) भेषि.

10 K1 missing. — ") Ds हि (for आ). Ks "आमरा:. — ") T1 प्राज्या". G1 प्राप्य चामृत्युत्तमं. — ") Ks N2 V1 B (B2 missing) D पितामहम्.

राह्मा वासुकिना सार्थ स शापो न भवेदिति ॥ ११ वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् । अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२ ब्रह्मोवाच ।

जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्खति । तत्र जातो द्विजः शापाद्भजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३

जरत्कारुखाच ।

एतच्छुत्वा तु वचनं वासुिकः पन्नगेश्वरः । प्रादान्माममरप्रख्य तव पित्रे महात्मने । प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४ अयं स कालः संप्राप्तो भूयात्रस्नातुमहिसे । भ्रातरं चैव मे तसात्रातुमहिस पावकात् ॥ १५

11 K1 missing. — a) M1.5 सं-(for तं). — b) Ś1 transp. देवा: and सर्वे. Dn (except Dns) D1.3.6.7 सुरा: (for देवा:). B(B2 missing) D सर्वेडजसंभवं (D2 वें स्वयंभुवं). — Before 11 a, Ko.4 T1 G1.3.6 ins. देवा अचु:. — b) De ना पूर्वे. — a) Ñ2 V1 B(B2 missing) D शापोसी (Do 'यं) न.

12 K1 missing. Beforo 12, Ñ V1 B (B2 missing)
D T1 M (except M1.5) ins. देवा ऊचु:. — ") G2.4.5
'राजोपि. — ") K2.8 अपि शा". K0.2.4 स मानुश्च; K8
समग्रीसा; Ñ2 V1 B (B2 missing) D स मानुस्तु (D5 ँवें);
T2 G2 स्वमात्रा". M1.8.5 अभिशापश्च मानुः स. — ") Ś1
D5 G3 स्था; Ñ1 T2 G4.5 M तथा (M5 ँतः); Ñ2.8 V1 B
(B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 कथं; T1 G1.2.6 तद्रा (for इति). — After 12, K4 ins.:

437* तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते।

13 K1 missing. D7 om. ब्रह्मो. Ś1 (with pre-fixed श्री) T2 G2-1 पितामह:; K0.2 m. 4 Ñ1.3 D5 पितामह व*; K8 श्रीब्रह्मा व*; D1.6 T1 G1.5.6 M ब्रह्मा. — b) Ś1 K2 T G M1.5 यो (G1 अथ) भा*; M2 भार्यायां (sup. lin. as in text); M3 भार्यो तां. — *) Ś1 तस्मात्; K0.2.4 ततो; K8 तस्यां. G6 M5 शापो (for जातो). — d) A few MSS. भुजंगा. K0.4 मोच. Ñ2 V1 B (B2 missing) D मोक्षयिटयति पद्मगान्.

14 K1 missing. In S1, the portion from 14°-28° is lost on the missing upper half of a fol. (37). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.4.5) G1-8 om. आरकारु . — °) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 प्रशासाः . — °) G3 यहें (for कालें). — ſ) K2 Dn D1

अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते । पित्रे दत्ता विमोक्षार्थ कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६ सृत उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽसीको मातरं तदा । अन्नवीदुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयिन्व ॥ १७ अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम । तसाच्छापान्महासन्त्व सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १८ भव खखमना नाग न हि ते विद्यते भयम् । प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति । न मे वागनृतं प्राह स्वरेष्वपि कृतोऽन्यथा ॥ १९ तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् । वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल ।

C. 1. 2087 B. 1. 54. 21 K. 1. 54. 21

Ms. 4 तस्मारवं; Ks तस्सत्वं; Ds. 6. 7 ततस्त्वं; M1. 2. 8 पुत्र त्वं.
15 Si Ki missing (cf. v. l. 14). — b) S (except
Ti Mi. 5) भवाभ्र°. Ds S (except M1) अईति. — °) Da
Dn Di. 2. 6. 7 चापि (for चैव). — d) Dr G (except
Gs. 6) Mi. 2. 5 अईति.

16 Śi Ki missing. — ") Ñ Vi B (B2 missing) D Ti M2.4 न (Ti अ)मोधं (Ti द्य:; M2.4 दो). Ña Vi B (B2 missing) D तु; Gs तत् (for न:). Ks न मोधं तस्कृतं नः स्थात्. — ") Ds.6.1 यद्यं धीमते तव. — ") M3 दत्तास्मि मो".

17 Si Ki missing. Ko.4 Bi.4 Dn Di सातिह ; S स्त:. — b) Ñ Vi Dn (except Dns) सास्तीको; Ds.6.7 आस्ती . % Nil.: सोस्तीक [text] इत्यपपाठ: 1 % Ds.7 सुदा; Gs तथा. — d) Gs वचनं (for वासुकि).

18 Śi Ki missing. — Before 18, Bs ins. आसीक उ°. — °) G2 अत:; G5 अत्र (for आहं). — °) Ñ1.8 Т2 पक्षगेश्वर. — °) K8 महाभाग; V1 B4 (m as in text) विरमये; G3 °सत्रे; M1.8 °तत्व.

19 Śi Ki missing. — ") Gi तात (for नाग). Ks D2 भव खर्थो महाना(D2 "भा)ग; S (except G1) खर्थो भव महाभा(Gs. 5 M2-4 "ना)ग. — D1 om. 19°-20°. — ") D5 "तिष्याम्यहं. Ñ2 Vi B (B2 missing) D (except D2.5; D1 om.) राजन् (for सोम्य). — ") D3.4.6.7 भवेदिति. — ") Cf. 1. 38. 2; 43. 28.

20 Si Ki missing. Di om. 20ab (cf. v. l. 19).

— a) Ko. 2. 4 D2. 5 'विष्यामि मा'; Ks Ñi. s Vi Bi (m
as in text). 3-5 ज्ञा(Ñs जा; Bo गा)पविष्येस (Ks 'थ).

— ') Mi. 5 न (for स). D2. 5 Gi यज्ञं. Da D3. 5 Gi

C. 1. 2087 B. 1. 54, 21 K. 1. 54, 21 यथा स यज्ञो नृपतेर्निर्वर्तिष्यति सत्तम ॥ २० स संभावय नागेन्द्र मिय सर्वं महामते । न ते मिय मनो जातु मिथ्या भवितुमहिति ॥ २१ वास्त्रकिरुवाच ।

आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्यते । दिशश्च न प्रजानामि ब्रह्मदण्डनिपीडितः ॥ २२

आस्तीक उवाच ।
न संतापस्त्वया कार्यः कथंचित्पन्नगोत्तम ।
दीप्तदाग्नेः सम्रत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ २३
ब्रह्मदण्डं महाधोरं कालाग्निसमतेजसम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ४९॥

नाशयिष्यामि मात्र त्वं भयं कार्षीः कथंचन ॥ २४ सृत उवाच ।

ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽक्षेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥२५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः सम्रुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भ्रजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनम्रुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्वहुभिः स्र्यविद्वसमप्रभैः ॥ २७
स तत्र वारितो द्वाःस्थैः प्रविशन्द्वजसत्तमः ।
अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी द्विजोत्तमः ॥ २८

नृपति:. — /) D2.5 न करिस्य°; S न भविष्य° (G1 as in text; M1.5 भविष्यति च). K8 मानद (for स°).

21 Si Ki missing. — ") Do तत् (for स). Ka Gi. 6 संभावयस्य (Go "य त्वं); Ti Go स त्वं भावय; To समं भा". Do विश्रेद्र. — ") To महीपते; Gi. 6 महाद्युते (Go "ति). — ") Mi. 6 मोधं भ".

22 \$1 K1 missing. S om. उवाच. — ") B4 G1 "पूर्णोसि (G1 'सि); D6 'चूर्णोमि. — b) T G3 M1.5 च (for मे). Ñ2 V1 B1.5 प्रदीर्थ; M1.5 विशीर्थ. K (K1 missing) D2 'यं दीर्थतीव मे. — ') K8 विजा'. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D2) 'शो न प्रतिजाना'. — d) D5 G1 M (except M1.5) 'दंडेन पी'.

23 Si Ki missing. S om. उवाच. — b) M1.5 पक्षगेश्वर. — c) Ñ1.2 Vi B (B2 missing) D प्रदीक्षांक्षे:.

24 Śi Ki missing. — a) B4 सया घोरं (m as in text). — b) M (except Mi.s) दीसाग्नि. — c) K4 M4 नात्र; T Gi. 2.4-6 Mi. 8.5 साद्य; G8 M2 नाज्ञ.

25 \$1 K1 missing. K3 Ñ1,8 Dai T2 G3 om. सूत 3°. B1.4 Dn D1.4 सौतिर°; T1 G1.2.4-6 M सूत: -- °) T1 G2.6 आदा°. K0 इव (for च). K3 अवधायासा°. -- °) K0.2.4 तदा (for मुशं).

26 \$1 K1 missing. — ") Hypermetric! Ko जन्मे". De transp. तं and यहां. — ") Cf. 1. 1. 171d. — ") A few MSS. "सत्तम.

27 Si Ki missing. Mi. s (hapl.) om. 27a-28b.

— d) T Gs. e transp. सूर्य and बहि.

28 K1 missing; Ś1 resumes with 28°d (cf. v. l. 14). M1.5 om. 28°d (cf. v. l. 27); Ñ8 om. 28°d.
— b) T G1.8.4 (inf. lin.).6 M (M1.5 om.) 新行程度;

G2 মহামাট্লি. — Gs om. 28^{cd} . — d) Śi হাটো; Ks Ds Gs হাটে. Ñ2.8 B (B2 missing) D (except Ds) प्रतप: (for দ্রিনা). — After 28, K2 (marg. sec. m.).4 Ñ2.2 V1 B (B2 missing) D ins.:

438* स प्राप्य यज्ञायतनं विरिष्ठं द्विजोत्तमः पुण्यकृतां विरिष्ठः । तुष्टाव राजानमनन्तकीर्तिः मृत्विक्सदस्यांश्च तथैव चाग्निम्॥

[") K4 B4.5 Da1 D8 संप्रा". — ") K8 मुनिसादा संप्रविशक्षिरद्ध:.]

Colophon om. in Gs. — Sub-parvan: All MSS. (except Ko.1.3 Dn T2; Gs om.) आसीक (v. l. आसिक, असीक). — Adhy. name: Ko.1 आसीकनोदनं; Ks Dn D1 सपेसत्रं; Ñ1.2 V1 सपेसत्रे आसीकागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Š1 63; K3 (sup. lin. sec. m.) T 46; B1 Dns 53; Ds.4 (marg.) 52; Ds in words 19, in figures 54; G M 36 (G2 38; Gs. 5 M2 37; Gs om.). — S'loka no.: Da1 31; Dn 30. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2071.

50

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). Si S om. उदास. Dar Dr om. आस्तीक उ°. — °) Here and in the foll. st. up to 7, Si Ko.a Ni.s Cd आरतास (for 'ताइस). — After 1, Da marg. sec. m. ins. a st. given in App. I (No. 29); cf. v. l. 5.

2 K1 missing. Die Gas Mis om. 2; Ks Ts reads it after 7, while in Ms it is ins. int. lin.

40

आस्तीक उवाच ।
सोमस यज्ञो वरुणस यज्ञः
प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्रय
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १
शक्तस्य यज्ञः शतसंख्य उक्तः
स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्रय
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २
यमस्य यज्ञो हिरमेधसश्र
यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्रय
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३
गयस्य यज्ञः शश्विन्दोश्र राज्ञो

— ") Ds G1.2-युक्त:; G3 मुक्त: (for उक्त:). T1 शशि-विदेशिय यज्ञ: (for शत उक्त:). — b) Si Ñ V1 B1.8.1 Da Dn D2-1.7 तथापरं; Ds T Ge M3 त(T2 य)था पूरो:; G2 यथास्तु पूरो:; C8 यथातथं. Ñ V1 B1.3.1 Da Dn D2 T Ge M2.1 तुल्यसंख्यं; D3.7 शतसंख्यं. K0.2.3 ततो वै; K1 B5 तथेव; D2 श्चतं वै; D3.7 च सम्रं. G1 तथास्संप्रति विद्यते हि। इदाश्यतं व (sic).

3 Ki missing. Dai Ds Gi Mi. 5 om. 3. T reads 3 after 6. Ds. 6. 7 (om. 4°) Gi. 5 Ms transp. 3 and 4. — °) G2 धर्मस्य (for यम°). K2 marg. sec. m. 'मेध्यज्ञः; K3 हरिश्चंदश्च यज्ञः; M3 'मेध्यय यज्ञः. — 6) Bi. 8. 4 Di G (Gi om.) तथा (for यथा). T M3 transp. यथा and यज्ञो. Ñ1 Bi. 5 'ransp. यज्ञः and राज्ञः. Ñ3 स्ज्ञः (for रा°). K3 यज्ञस्तथा दाशरथेनेपस्य.

4 K1 missing. D2 T1 om. 1. D3.6.7 (om. 4°) G4.5 M8 transp. 3 and 4; K0 M1.5 transp. 4 and 5. K8 reads 7 before 4. — °) G1 नलस्य (for ताय°). S1 G2-4 शशिः; K2 शिशुबिंदुआ; G6 शतः (cf. v. l. 1. 1. 168). K2.8 T2 G2.4.5 M1.5 यज्ञी (for रा°). — °) K0.3.4 T2 यज्ञी सथा; M तथा (M1.5 यथा) यज्ञी. D3 वरुणस्य (for वेश्व°). 5 K1 missing. D5.6 om. 5. D2 reads 5 after 7.

यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताय्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४
नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासीद्यथा यज्ञो दाज्ञरथेश्र राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताय्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५
यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवस्नोयुधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताय्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६
कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य
स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताय्य

C. 1. 2103 B. 1. 55. 7 K. 1. 55. 7

Ko Mi.s transp. 4 and 5; K2 transp. 5 and 6. — a) T G3 नहुपसा; G2 तु नलसा. T G1.2.4.5 Mi.3.6 यज्ञ:; G6 M2.4 राज्ञ: (for चासीत्). — b) Ś1 Ñi.3 V1 B3.6 Da D2.3.7 G3.6 M तथा; G1.2 भवस्य (for यथा). K2 transp. यथा and यज्ञो. K3 रंतिदेवस्य (for दाश). G (except G2.6) यज्ञ: (for रा). A st. given in App. I (No. 29) is ins. in D5 T2 G6 after 5, and in D4 marg. sec. m. after 1.

6 Ki missing. Ši Di Gi om. 6. Kī transp. 5 and 6.— ") Gā यज्ञस्तुतो. Bā Dā Dā. 4.6.7 मे; Dā T Gā यो; M [S]यं (for नो). Bim. 3.5 Dā Dā. 4.6.7 मुनि (for दिं). Kī देवयाने; Ñā Tī व्यानो; D² व्यानेद; Tī व्यानो; G (except Gā; Gī om.) M देवेषु राज्ञो (Gā चैव; Mi. 5 राज्ञां; Mā राज्ञन्). Ñi. 2 Vī Dī दिवि देवस्य सूनोः (for नो दिवि देवस्ताः). Ko. 3.4 यज्ञो यथा शंतनोदेवयानो (K4 वनोः पार्थिवस्य).— ") Gī. 4.5 यु(G² यो)धिष्ठिरो हरिश्चंद्रस्य यज्ञः.— ") Gī. 5 नळस्य यज्ञस्तव भा".— After 6, T reads 3; while Dī ins. a st. given in App. I (No. 30). 7 Kī missing. Dī om. 7.— ") Bī स; Bī 5 Gā स्व-(for च). Gī यज्ञः स्वयं स्व प्रकर्म (for स्वयं च कर्म प्र-). Gī यज्ञः स्वयं स्व प्रकर्म (for स्वयं च कर्म प्र-). Gī यज्ञः स्वयं स्व प्रकर्म (for स्वयं च कर्म प्र-).

C. 1. 2108 B. 1. 55. 7 K. 1. 55. 7

पारिक्षित खिंत नोऽस्तु प्रियेम्यः ॥ ७ इमे हि ते ध्र्येहुताशवर्चसः
समासते वृत्रहणः ऋतुं यथा ।
नैषां ज्ञानं विद्यते ज्ञातुमद्य
दत्तं येम्यो न प्रणश्येत्कथंचित् ॥ ८
ऋत्विक्समो नास्ति लोकेषु चैव
द्वेपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरन्ति
सर्वित्वजः कर्मसु खेषु दक्षाः ॥ ९
विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता विश्वभ्रकृष्णवर्मा ।

M2-4 यथा ययातेर्भरतस्य राज्ञः.

8 K1 missing. D3 om. 8ª and 8d, and roads the first half of the refrain (तथा यज्ञोऽयं etc.) after 8. _ a) No V1 B (B2 missing) D च (D3 om.; Dr 可) (for fg). Ko.s N V1 B (B2 missing) D (except D1. 5; D8 om.) सूर्यसमानव"; G1 "शनार्चिप:. - ") D2.6.7 सभासदः; G2 समावृतो; G3 हिता. Da.6.7 S कतौ (G1 कतोर: M2.4 शतकतो) (for कतुं). Di समासते मंत्रविदः प्रयत्नात्. — °) Ñ2 V1 B3 m Da Dn Ds. र ज्ञात्; B1 m. 8-5 D2. 4 यज्ञे ; D8 T1 ज्ञानात् ; D5 अज्ञातं ; G6 ज्ञेयं ; M1. 5 यज्ञं (for जानं). Ms विजातं (for 'यते). र्डा ज्ञातुमत्र; Ko जातु'; K2.4 जातु नाद्य; Ñ1 D2 T2 G6 M3 ज्ञात°; Ñ2 V1 B6 Da Dn ज्ञान'; Ñs T1 ज्ञानमन्यत्; Ds ज्ञातमत्र; Ds जातु किंचित; De. र ज्ञानमत्र; G2 ज्ञानमन्यं; G4 ज्ञातमन्यत्; G5 जातसन्यत: M1.2.4.5 ज्ञातसस्य. Gs एषां यज्ञा नाचते ज्ञानमन्यत्; Arjp नैपां यज्ञे विद्यते ज्ञानमद्य. Cd reads the whole pada exactly as in text! - d) Ds बुन्न; G1 मंदान (for दत्तं). Ks T G1.2.4.5 चैश्यो; Ñ1 तेश्यो; Ñ8 Gs. 6 M1. 8. 5 चैषां; M2. 4 चैतेभ्यो (for येभ्यो). Ks Ñ V1 B (B2 missing) D (except Da1; D3 om.) T Ga.6 M1.4.5 कडाचित.

9 K1 missing. — ") Ñ2 B4 Dn2 D4 T1 क्स नी. G1.2 कश्चित् (for चैव). — ") In Ś1 the portion from विनिश्चितं up to 1.51. 2 is lost on the torn lower edge of a fol. (37). B8.4 च निश्चितं. — ") T1 G8-6 अथास्य. K8 Ñ1.8 M हि (K8 -य) महीं चरंति; K4 D8.6.7 T1 G2-5 श्चितिमाच"; B1 (m as in text).8 D2 मुवनं च"; D8 क्षमावंतव्य; T2 G1 क्तुमाच"; G6 श्चितिमासते ते. — ") Ñ8 B1.4 सर्वेद्विज: (Ñ8 जै:); D2 साध्यिक्षः; G5 स ऋषिजां; G6

प्रदक्षिणावर्तशिखः प्रदीप्तो
हव्यं तवेदं हुतभुग्वष्टि देवः ॥ १०
नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके
समो नृपः पालयिता प्रजानाम् ।
धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं
त्वं वा राजा धर्मराजो यमो वा ॥ ११
शक्तः साक्षाद्वजपाणिर्यथेह
त्राता लोकेऽसिंस्त्वं तथेह प्रजानाम् ।
मतस्त्वं नः पुरुपेन्द्रेह लोके
न च त्वदन्यो गृहपतिरस्ति यहे ॥ १२
खद्राङ्गनाभागदिलीपकल्पो

य ऋत्विज:. K (Kı missing) Ñ1.3 चैव दक्षा; Ñ2 V1 Da स्वेषु दीक्षा:; D2 वे प्रसिद्धा:; D6.7 कर्ममुखेषु दक्षा:; T2 G2.4.5 ये सदक्षा:; Nilp as in text. G2 'ज: स्वेषु कर्ममु दीक्षिता:-

10 \$1 K1 missing. — *) Ñ1 Dn D1.3 T G4 हुतभुक्; Ñ3 विश्वकृत. — *) D8.5 "वर्ति"; G1 "वृत्त" (for "वर्त"). K (K1 missing) Ñ3 T G4.5 Cd प्रतीतो; Ñ1 प्रतिष्ठते (for प्रदी"). — ") Ko तदेवं; K2 स्वदं (for तवे"). M5 हुतभुगविक्त नेह (for हुतभुग्विष्ट देव:). Ko अष्टि; K4 योत्ति; B1 ऋष्टि; D2 हृष्ट (sic); Cd as in text. D3 T G M1-4 भुनक्ति (om. देव:); D4 भुनक्ति देव: (for वष्टि देव:) Ko देवं; Dn1 D1 Nilp देवान्; D6.1 देव.

11 Si Ki missing. — a) Ds न हि (for नेह). — b)
Ks द्विजानां (for भ'). — a) Ks Ñi. 2 Bi. 3m Ds. 4.5. 2
Gs वे; Bi. 5 Dai च (for वा). Vi Da2 Dn Di वरुणो;
M (except Mi. 5) राजन्; Nilp राजा (as in text). Dai
स स्वं वरो धर्म. D2 राजोपमेय; D5 M4 राजोपमो वा
(M4 m as in text).

12 Si Ki missing. — a) Gi. 2 M (except Mi. 5) यथेव; Gs यथेंद्र:. — b) Bi om. अस्मिन्. Ko Da.s S तथेव; Ñi. 8 तथा वे. After तथेह, De.i ins. त्वं. Ka. 4 त्राता नित्य त्वं तथा जीवलोके. Ka repeats 11 in marg. after 12 · — c) Ñi न चास्त्यन्य:; Ñs मतस्त्वन्य:; Vi Bs Ds अतस्त्वं न:; T Ga.s.s Ma. 4 अतस्त्वं नाथ:; Gi अतस्त्वं न:; Ga. अथ त्वं नाथ:; Mi. 5 मम त्वं नाथ:; Ms तत्वं नाथ: (for मतस्त्वं न:). — d) Dn Di भूपति ; Ga.s.s M (except Mi.s) नृपतिआ(Ga.s.s र)स्ति. Da De.i होके (for यज्ञे). Nil. comments on and explains जज्ञे (which has been adopted in the printed ed. of the vulgate); but Dn read यशे (as in text), which

ययातिमान्धातृसमप्रभावः ।
आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा
भीष्मो यथा भ्राजसि सुत्रतस्त्वम् ॥ १३
वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं
वसिष्ठवत्ते नियतश्र कोपः ।
प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे
द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः
कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
श्रियां निवासोऽसि यथा वस्ननां

निधानभूतोऽसि तथा ऋत्नाम् ॥ १५ दम्भोद्भवेनासि समो बलेन रामो यथा शस्त्रविदस्रविच । और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६ सृत उवाच । एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना राजा सदस्या ऋत्विजो ह्व्यवाहः । तेषां दृष्टा भावितानीङ्गितानि प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७

C. 1. 2113 B. 1. 55. 17 K. 1. 55. 17

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५०॥

is a Nilp.

13 Si Ki missing. — ") K2.4 B3 ख्युंग-; Bim क्यूंग-; Bi.6 क्यूंग-; Ki.4 Ñ Vi B (B2 missing) D T G M1.6 क्रूंग- Ki.4 Ñ Vi B (B2 missing) D T G M1.6 क्रूंग- D2 क्यूंग-; D5 as in text); K3 "राम- — ") Ñ Vi Bi.8.4 D (except Dai D2.3.5) T G3-6 M1.5 "प्रभाव; Cd as in text. — D5 om. 13°-14". — ") B3 T G8 M1.5 "मानतेजो. — ") Ko.8 M2-4 आजसे; K2 "ते; Ñ Vi B (B2 missing) D राजसि (D1.2 राजसु; D5 om.); G3 M1.5 "ति. K2 सुवत त्वं; S सुवतत्वे.

14 Si Ki missing. Ds om. 14^{ab} (of. v. l. 13).
— a) K² वास्मीकिवृत्ते; Mi.s कि(Ms क) वस्तं. Ti Gs
सुभृतं; G³ सुभृशं; Mi सुभृतो; Ms सुभृता. Ko.2 Gs.s
च; Ks.i Ñã T² Gi.4 स्व:; Vi तु; G³ सा (for सु-). Ñi.2
B (B² missing) D (Ds om.) Ti स्व(Bi Di³ Ti सु)वीयं;
Mi.5 सुधेयं. — b) Da.s.i T G³ निभृतश्च को°; Gi.2
निभृतस्वकोप: (Gi ° पं); Cd as in text. Mi.5 वसिष्टबहुद्द्वते हि कोप:. — °) Di Di.s.i इंद्रस्वसमं. Dai
मतं ते; D⁵ समं ते; Ti महाद्युते.

15 \$1 K1 missing. — ") M1.5 om. 15". T G1 धर्मी (for यमो). — ") Ks G (except G2.8) M श्रियो (M1 श्रेयो-). Ks निवासो हि; G1.5 निकेतोसि; G2 सोपि. Dns T G1.5 M तथा; G3 धर्म (for यथा). — ") Ks निवासभूमिहिं. K1 Ds.4.6 T1 G1.8 यथा. Ñ3 M1 व्रतानां; G8 व्रती°; M1.2 (inf. lin.).3.5 प्रजा".

16 Si Ki missing. — a) S (except Ti) इ(Gi हिं; Gs सं)भोज़वेन. Ks Ti G (except Gi) अपि (for असि). — b) Ki बेदबिद ; Ks. i Ñ Vi Bi. i. s Da Dn Di. i Mis. s शास्त्रविद . Ds शस्त्रविशेन तुल्य:. — b) Ki अग्नि-

त्रयीभ्याम्; D_3 G2.4.6 और्वात्रजाभ्याम्; T G6 M हिन्म(T_2 G6 कम-; $M_{1.2.4.5}$ की हुमाभ्याम्; G_1 रिश्मद्रिमाभ्याम्; G_3 हिमिध्रुवाभ्याम्; C_4 और्वत्रेता (probably a corruption of text reading). — A0 $M_{1.2}$ V1 M0 (M_2 missing) M1 भगीरथेन; M2 भगीरथे यथा (M2 यथा भगीरथ:). M3 क्षणीयो भगीरथो यथा. — M1 fter M3 ins.:

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा गङ्गा देवी मानयामास यो वै।

Bs ins. after 16: गंधां दिवशानयमीस यो वै (sio); cf. 439*.

17 Śi Ki missing. Ks. 4 Ñ Vi Bi Ds. 6 Gs om. सूत उ°. Ko Bi Dn Di सौतिरु°; S (Gs om.) सूत:. — b) K (Ki missing) Ñi Ds Gs. 5 Ms सत्विजो. Bs. 5 Da Ds Gs. 8 °वाहा:. — °) Ko नेपां; Ks ए°. Ñs Vi B (Bi in marg.; Bs missing) D (except Dn) Nilp भार (Bi 'व)तस्विति ; Arjp as in Bi. — d) Ko. 2.4 असी; Ñi G1.8 Mi. 3.5 यथा (for अथ).

Colophon om. in Da. Śi Ki missing. — Sub-parvan: Ko. 2. 4 Ñ Vi B (B2 missing) D (Da om.) S आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ Vi add सर्पसंत्रे. — Adhy. name: Ko. 2. 4 G3 Mi. 5 यजस्तुति:; K3 आसीकवावयं; Ñi. 2 Vi आसीककृतराजस्त्रः: G4 आसीकस्तुति:. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 (sup. lin. sec. m.) T 47; Ñi. 2 Vi 55; Bi Dns 54: Ds. 4 (marg.) 53; Ds 20; G M 37 (G2 39; G3. 5 M3 38). — S'loka no.: Dai 16; Dn 17. — Aggregate s'loka no.; Dn2 2088.

48

C. 1. 2114 B. 1. 56. 1 K. 1. 56. 1

जनमेजय उवाच ।

वालो वाक्यं स्थिवर इव प्रभाषते
नायं वालः स्थिवरोऽयं मतो मे ।

इच्छाम्यहं वरमसे प्रदातुं
तन्मे विप्रा वितरध्वं समेताः ॥ १
सदस्या ऊचुः ।

वालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञां
यथाविद्वान्यश्च विद्वान्यथावत् ।
सर्वान्कामांस्त्वत्त एपोऽर्हतेऽद्य
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ॥ २
सूत उवाच ।

व्याहर्तुकामे वरदे नुपे द्विजं
वरं पृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच ।

51

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). — In Ś1, 1 and 2 are lost on the missing upper half of a fol. (cf. v. l. 1. 50. 9). S om. उवाच. — ") Ñ1 B5 Dn D1.8.4.6.7 वालोप्ययं; Ñ2 V1 बालोप्य वाक्यं; B4 (m as in text) Da बालो द्ययं. K3 एव; G3 न्ह्पं (for ह्व). Dn D1.7 हवावभाषते (D7 भाषे); D3 चहुभाषते. — ") M1.5 बुध्वा (for विग्रा). T संवद् ; G1.6 M8 (inf. lin.) प्रवद् ; M2 प्रवद्स्तं (for वित् °). Ñ2 B (B2 missing) D संवि (B3 m. 5 संव; Da D2.6.7 विव) द्धवं यथावत् (D5 समेता: as in text).

2 Ś1 K1 missing. — Do S सदस्या: (Ge सभासद:; M4 broken). — a) G1.6 M1.2.5 om. 5िए. B (B2 missing) D (except Dn D1.5) Gs राज्ञो; T1 Ge M राज्ञा (M5 यज्ञ:); G2.4.5 जन्. — b) K3 विद्वांसधैव. Ñ1.2 V1 (all marg. as in text) D (except D2.5) विद्वान्यो वै (Da यक्ष विद्वान्) स पुनर्वे यथा. — After 2ab, D3.4 (marg. sec. m.) G (except G8) ins.:

440* प्रसादयैनं त्वमतो नरेन्द्र

द्विजातिवर्यं सकलार्थसिद्ध्ये । — ') Ks एको'; Ñ2 Dn D1 S एवा'; D5 द्वेषो' (for होता वाक्यं नातिहृष्टान्तरात्मा
कर्मण्यसिंस्तक्षको नैति तावत् ॥ ३
जनमेजय उवाच ।
यथा चेदं कर्म समाप्यते मे
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ।
तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्वे
परं शक्त्या स हि मे विद्विषाणः ॥ ४
ऋत्विज ऊचुः ।
यथा शास्त्राणि नः प्राहुर्यथा शंसति पावकः ।
इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीडितः ॥ ५
सूत उवाच ।
यथा स्रतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवानपुरस्तात् ।

एवो°). — d)=4b. Ds स्व; Ds ह; G1 स (for च).

3 \$1 resumes. K1 missing. D1 om. 3. — \$1 8 (G1.8 om.) सूत:; K0.8.4 Ñ1.2 V1 Dn सौतिह. — M2 reads this st. int. lin. (cf. v. l. 4). — ") D5 नृपेंद्रे (for नृपे द्विजं). Ds T2 G2.4.5 कामो वरदो नृपो द्विजं. G3 corrupt. — ") \$1 "म्युवाच ह. — ") K8 M2-4 वाचं; T G2.6 M1.5 वाचा; G1 तावत; G2 पश्चात; G4.5 अवोचत (for वाक्यं). — ") K0.2 राजन; T शीग्रं; G5 यावत (for तावत).

4 Kı missing. M2 reads जनमेजय: int. lin. and st. 4 in marg. (cf. v. l. 3). Śı Ds. 6 S om. उवाच. — b)=2d. Ñ2 Vı Bl. 3.4 D च वे (Dns चैव; D2 चैवं) (for च न:). B5 om. न:. Gl. 2 एतु (for एति). — b) Śı sup. lin. संविद्धं[तु] (for प्रयतन्तु). — d) K8 यथाशक्तया. Nilp दिविद्याण:.

5 Ki missing. Si De S ऋत्विज:; Da ऋषिरवाच.

— a) Ñ Vi Dai Dni.na Da.s. Ti श्राखाणि; Nilp as in text. — b) Si यथा शंसंति पाषका:; S निमित्तानि तथैय च. — After 5, Da.s Ta G (except Ga.s) ins.:

441* आसे विषधरो नागो निहन्ता जनकस्य ते।

6 All MSS. (Kr missing) except T Gs om. सूत द"; T Gs om. द" (of. v. l. 7, 8). --- ") Ks S (except G1.6) तथा. Ds.6.7 transp. सभा and सूतो. Ks m स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रासद्धदेतसृदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तसे वरिमन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्नेरथो हन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८

सूत्रधारो (for लोहि°). — b) Da Ds. 4.0.7 G1.3 चोदित° (for चेदित°). — Before 6°d, Ko Ds (marg.) ins. लोहिताक्ष उवाच; M2.4 सूत:. — °) Ko. 8.4 B1.5 G1.4-6 M1 हृष्ट:; T2 वि°; G2 इ° (for पृष्ट:). K3 तथा चे (for तदानीं). — d) Ś1 देवा: (for विमा:). Ś1 K3.4 D2 M (except M1.5) तह्नदेवं; Ko Ds तत्तदेवं; K2 तत्त(m° ह्र)देतत्. D1 नृपेंद्र:; T G2.8 M2-4 नरेंद्र; G1.6 नरेंद्र:; M1.5 नरेंद्रं.

7 K1 missing. K8 om. 7° and 7°. Before 7°, G1-8.6 M1.5 ins. सूत: (cf. v. l. 6, 8). — °) G6 corrupt. M2.4 ततोहमुक्तवान्. — °) M1.5 सखे ह (for वसेह). D5 °शे ह गुप्तो; G1 °शेतिगु °. — °) Š1 K0.2.4 D2 प्रतिध्वयतीति.

8 K1 missing. Before 8, K4 ins. सोतिरु, D2.5 सूत उ, S (except T2 M1.5) सूत: (cf. v. l. 6, 7).

- °) K2 आसीद्; G3 तं (for आस्ते). K (K1 missing)
D5 नोद. — After 8^{ab}, D4 (marg.) G (except G8.6) ins.:

442* इन्द्रेण साधै तक्षकं पातयध्वं विभावसोनं तु सुच्येत नागः।

— °) Ko यत्र प्र: Ks यत्नात्सुः; Ks यत्ताः प्रः; Ñ1.2 V1 यत्तोस्याः; B (B2 missing) D य(Bs म)त्तोस्य (D6 सॅद्रः सुः); G2 यत्तस्यः; Gs. 5 यत्तः सुः. After जुहाव, Dn2 D6 ins. अथ. र्रंग होता च मंत्रेराजुहाव यत्ततो; Ñ3 होता प्रमत्तः प्रजुहाव मंत्रेर्. — d) र्रंग अथ पृथा(sup. lin. दा)कुः (sic); Ko G8 M1.8.5 अथात्रंद्रः; K2 अथं चेंद्रः; K3 तत्तित्तद्रः; K4 B (B2 missing) Da Dn1.n2 D2-4.6.7 T2 G1-6 अथा(B8.4 T2 यथा; Dn2 अथो)मरेंद्रः; Ñ1.2 V1 Dn3 D1.5 G2 अथो (G2 यथा) महेंद्रः; Ñ8 G1 यथा त्विद्रः; T1 यथा चेंद्रः; M2.4 अथ त्विद्रः. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D om.

विमानमारुख महानुभावः
संवेदेवेः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकेश्वाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरेरप्सरसां गणेश्व ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
भयोद्विग्नः शर्म नैवाम्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्नविदोऽन्नवीत्पुनः
कुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विद्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११

B. 1. 50. 1 K. 1. 50. 12

एव. - After 8, Ds. 4 (marg.) T G ins.:

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षकः पते-द्विभावसौ नागराजेन तूर्णम् । जम्भस्य हन्तेति जहाव होता

तदाजगामाहिदत्ताभयः प्रभुः॥

9 K1 missing. — ") Ś1 यथानुभाव:; D4 तदेव देव:; M1.5 महाप्र". G3 गंधवंसिद्धाप्सरसां गणेश्च (cf. d). — b) K0.2.4 संपरिस्तू ; K3 Ñ3 G1 M (except M1.5) परित: स्तू ; T स्तूयमान: समंतात्. — ") Ñ1.3 श्चाप्युपगीय"; T1 श्चानुविगम्य". — In Ś1 the portion from प्यनुग up to a in 1.53. 27 is lost on the missing upper half of a fol. (39). — d) B1 ins. च after "धरे:. — After 9, G2.4.5 ins.:

444* नागस्य नाशो मम चैव नाशो भविष्यतीत्येव विचिन्त्यमानः।

10 Si Ki missing. — ") T2 ततोत्तरीये. Gs.s पिहित:. — ") T2 दानश्चेवा"; Gs दानश्चेवा". — Gi om. 10^{cd}. — ") Gs मंत्रविद्खवित्पुन:. — ") S (Gi om.) तदा (for वाक्यं).

11 Si Ki missing. Before 11, Ñ Vi B (Ba missing) Da Dn Di.2.4.5.7 ins. जनमेजय उ'; Ds.6 Ti G2.6 M (except Mi.5) जनमेजय:. — ab) T2 G2.4-6 transp. विमा: and नाग:. Gs पश्चग: स त सक्षक:. — c) G8 तं तु तेनेच सहितं. — After 11, Ds.4 (marg.).6 T G (except G8) ins.:

445* न त्यजेचदि तं चेन्द्रः स नागं तक्षकं तथा।
K4 Da Dn D1.2.5 M (except M1.5) ins. after 11:
D3.4 (in text).6 T G (except G3), after 445*:

446* स्त उवाच। जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति। C. 1. 2182 B. 1. 50, 18 K. 1. 50, 17

श्वाति के जुः ।
अयमायाति वै तूर्ण तक्षकस्ते वशं नृप ।
श्रूयतेऽस्य महानादो रुवतो भैरवं भयात् ॥ १२
नृनं मुक्तो वज्रभृता स नागो
अष्टश्राङ्कान्मश्रविस्रस्तकायः ।
घूर्णन्नाकाशे नष्टसंज्ञोऽभ्युपैति
तीवानिःश्वासानिःश्वसन्पन्नगेन्द्रः ॥ १३
वर्तते तव राजेन्द्र कर्मेतद्विधिवत्प्रभो ।
असे तु द्विजमुख्याय वरं त्वं दातुमहिसि ॥ १४

होता जुहाव तत्रस्थं तक्षकं पद्मगं तथा।
हूयमाने तथा चैव तक्षकः सपुरंदरः।
आकाशे ददशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा।
पुरंदरस्तु तं यज्ञं दृष्ट्वोरुभयमाविशत्। [5]
हिस्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भवनं ययौ।
इन्द्रे गते तु नागेन्द्रसक्षको भयमोहितः।
मन्नशक्तया पावकाचिःसमीपमवशो गतः।

[(L. 3) G1. 2.4.5 तिसान् (for चैव). — (L. 4) D5 T G1. 2.4-6 M2-4 त्रत्र (for चैव). — (L. 5) Da D5.6 T G1.6 हृष्ट्वा तु; G2.4.5 हृष्ट्वान्; M2-4 हृष्ट्वा स. — (L. 6) D2.5 T1 शक्त:; G1. 2.4-6 M2-4 नागं (for त्रस्त:). M2-1 देवेंद्रो दिवसा(M8 दिखादिवं)ययी. — (L. 7) Dn D1 M8 राजेंद्र (for नागेन्द्रस्). — (L. 8) T G1. 2.4-6 M2-4 तु सप्ताचिं:(T2 M2.3 °चें:)स°. D5 T G1. 2.4-6 M2-4 अस्वशोगमन्.]

- D4 (marg.).s T G (except Gs) Ms cont.:
447* तं दृष्टा ऋत्विजस्तत्र वचनं चेदमनुवन् ।

12 N (Ś1 K1 B2 missing) G8 M1.5 transp. 12-13 and 14-15, inserting (a second) ऋतिवा ऊचु: between the transposed pairs. — T1 om. from 12° up to तीझान् in 13°. — G1.2.4-6 M2 om. ऋतिवा ऊ°; D6 T2 G3 M1.5 om. ऊचु:. — °) Ñ V1 B (B2 missing) D T2 G8 तूर्ण स; G1.2.4.6 ते तूर्ण; M1.5 नस्तू°. — °) G (except G2.6) तु (for ते). G (except G3) M (except M1.5) वशं गतः. — °) M1.5 महाल्छ्ड्यो. — °) Ñ V1 B (B2 missing) D नदतो (D2 °देतो; D5 °दन्वे); G8 कुवैतो. K3 भैरवान् रवान् (anuprāsa!). Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D G6 रवं (D2 स्वनं); G (except G3.6) M (except M1.5) महत् (for भयात्).

13 Si Ki missing. Ti om. up to तीज्ञान् (of. v. l. 12). — b) Kam युष्ट:; Ta Gas तत: (for अष्ट:).

जनमेजय उवाच ।

वालाभिरूपस्य तवाप्रमेय

वरं प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।

वृणीष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं

तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ १५

सूत उवाच ।

पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥ १६
वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ।

K2 corrupt (m चाकाशान् and वेगान्); Ñ V1 B3-5 D नाकान् (D2 राजन्; D5 स्वर्गान्); T2 G3.6 श्रस्तः; G1.2.4.5 चांगान्; M2-4 चायं (for चाक्कान्). G8 मंत्रगृहीत ; G6 विश्रस्तगात्रः. — °) K0.2.4 चशम्; M1.5 तूणंमेव (for नष्टसंजः). K2 संघूणंमानो हि तथा ह्यंपेति; T2 G M2-4 आ(G2 M3 अ)घूणंमानो हि (G2 M3 पि) समस्यु . — ^{d}) T2 G3 M (oxcept M3) तीवं. K3 तीवोच्छ्वासान्.

14 \$1 K1 missing. For sequence of. v. l. 12.

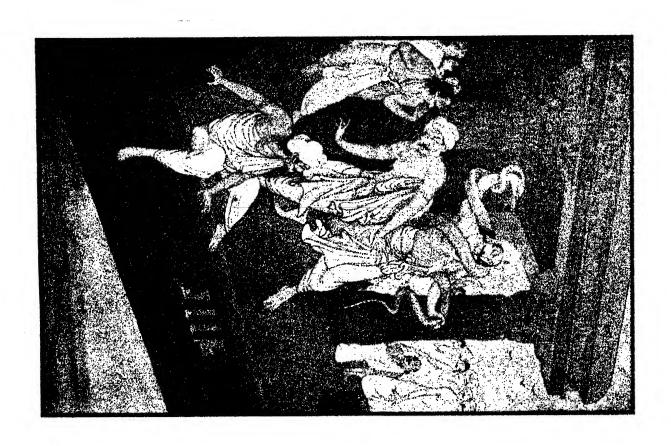
- °) B1 D5 रवं; B5 Dn1 D1.7 T M (except M3) तद;
G (except G5) च (for ਰ). - °) B1 D5 T1 तं (for रवं). K0.2.1 D3.6.7 transp. रवं and दातं.

15 Si Ki missing. Giom. 15°-16°. Ko. 2.4 Ñi. 3 राजीवाच; Ds. 6 Ti जनमेजय:; T2 G (Giom.) M (Mi. 5 om.) राजा. — ") K3 T G2. 5. 6 M 'रूपाय; Ñs 'पन्नाय. Ko. 2.4 मनस्विनीस्य; Ñs. 8 Vi B4 D5 T2 तवा(B4 व) प्रमेयं. — ") Ñs D2.8 T G8 M (except Ms) तवा(D8 तथा) तुं; B4 'भिरूपं; G4.5 तथा(G5 वा) प्रमेयं (cf. "). — "). Ko. 2 यत्ते हि वरं; Dai G2.3 मत्तिभि . K3 Ñ Vi B1. 5. 5 Da D3. 6.7 G6 Mi हृद्धिं.

16 \$1 K1 missing. G1 om. 16° (of. v. l. 15).. Ko.s.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 सौतिए; De S (T1 G1 Ms om.) स्त:. — b) K2 Ñs वेदसं. — b) Ds.s.1 एतदंतर. K3 Ds S लेव (Gs लेवत्). — d) K (K1 missing) नोदयत; B4 वेदयत; T G1.2.4-6 भाषत. G8 असीको अभ्यभाषत; M1.5 तमसीकोश्यभाषत.

17 Si Ki missing. Before 17, Ko. 4 Ña. 8 B (Ba missing) Da Dn Di-s. 7 ins. आसीक उ°; De T G (except Gi) आसीक:. — °) Gs विरमत्वेव. — d) Ka नृपते जातवेदसं; Ks न वे दशुर्भुजंगमाः.

18 Si Ki missing. Before 18, Ka ins. सीतिर ; Bs स्त उ; S (except Gl.s) स्त: (cf. v. l. 17).

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ १७
एवयुक्तस्ततो राजा ब्रह्मनपरिक्षितस्तदा ।
नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमव्रवीत् ॥ १८
सुवर्ण रजतं गाश्च यचान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्यां वरं विप्र न निवर्तत्क्रतुर्मम ॥ १९
आस्तीक उवाच ।
सुवर्ण रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २०

सूत उवाच

आस्तीकेनंवमुक्तस्तु राजा पारिश्चितस्तदा । पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१ अन्यं वरय भद्रं ते वरं द्विजवरोत्तम । अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन ॥ २२ ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् । राजानम्त्तुः सहिता लभतां त्राक्षणो वरम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चारात्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

42

द्गीनक उवाच । ये सपीः सर्पसत्रेऽसिन्पतिता हव्यवाहने । तेपां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि स्रुतज ॥ १

--- ") Vi Bi, s D (except D2.4) T G Mi, s तदा (for ततो). Vi Dn Di तेन (for राजा). M (except Mi.s) transp. राजा and ब्रह्मन् (in b). Ks स राजेंद्रों (for ततो रा°). — b) Dn Di तु स: (for तदा). — b) Ko.2.4 विश्रम् ; Ñ2 Vi B D सेद्रम् (for वाक्यम्). — d) Ko.2.4 Ñ2 Vi B D Mi.s वाक्यम् ; K3 पुनर्; Ñi.s विश्रम् (for इदम्).

19 Si Ki missing. Before 19, Bains, राजीवाच; T2 M (except Mi.s) राजा. — ") = 20". — ") D2 धनं यन्. S (except G2) "से द्विज. — ") Gi विप्रवर्ध (for वरं वि"). Go ब्रह्मन्; M (except Mi.s) विद्वन् (for विप्र). — ") D3 G4.s न निवर्त:. D3 T2 G3 ऋतुं.

20 Si Ki missing. — S अस्तीक:. — ")=19". — ") S (mostly) स्वा. — ") Ñ2 Vi Ds S (except M2-4) मानु: कु". Ñ8 स्वस्ति नोस्तु कुरुस्य च.

21 Si Ki missing, Ko.a.4 Ni.2 Vi Bi Dn Di सीतिह"; S (Ti om.) सूत:. — b) A few MSS. पार्शिक्ष" (cf. v. l. l. l. 8; 36, 8 etc.). — d) The MSS. vary at random between प्र: and प्रं; K as in text.

22 Si Ki missing. Before 22, Ba ins. राजीवाच; Ts Gs. ह राजा. — a) Ñi Gi. 2 अन्यद्. — Before 22°d, Ba ins. सीतिरुं. — °) Ds Ts Gs- ह 'त्यन्यत्. Ti Gi. 2. ह M (except Mi. 8) नायाचद्यमप्यन्यं (Gi. 2 °न्यत्).

23 Śi Ki missing. — *) Ñi. 2 Vi Bi. 4.5 D तात (Dai Ds as in text; D2 तावत्); Bim. 3 ते च; T G

सूत उचाच । सहस्राणि वहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्नुदानि च । न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम ॥ २

C. 1, 2143 B. 1, 57, 2 K. 1, 57, 2

(except G1) तस्य (for तय्र). — *) G2 corrupt. Ds T G2.4-6 M1.5 त; G1 च (for तम्). — *) G1.2 सचिवा (for सहि*). — *) K0.2.4 transp. उस* and व्याह्म*. — After 23, D4 marg. sec. m. ins..

445* श्रुत्वा तन्नूपतिर्वाक्यं ददी तसी वरं तदा। सर्वेषां पश्यतां तत्र पूर्णकामो द्विजोऽभवत्।

Colophen. K1 missing. — Sub-parvan: K0.2.4 Ñ V1 B1.5 D (except Dns) S (except T2) आस्त्रीक (v.l. आस्तिक, अस्तिक). — Adhy. name: K0.2 वरप्रार्थनं; K2.4 B3.4 Da2 D2.4 वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 Dn1.n2 D1 आस्तिकवरप्रदानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 (snp. lin. sec. m.) T 48; Ñ1.2 V1 56; B1 55; Da1 43; Dn3 55; Ds.4 (marg.) 54; D6 21; GM 38 (G2 40; G2.5 M3 39). — Sloka no.: Da1 42; Dn 27.

52

1 Si Ki missing (cf. v. l. 1. 50, 1; 51, 9), S (Gs with profixed श्री) शानक:. -- *) G3 सर्पा: के सर्प'. -- *) K (Ki missing) तत्वत: (for सृत').

2 Si Ki missing. Ko.s.4 Ni.2 Vi Bi Dn Di.2.6.1 सौतिरु; S (Gs with prefixed श्री) सूत:. — a) Ko.2.4 अयुतानि; Ks Di हुतानि; Gs अर्बुदानि (for बहुनि). — b)=1. 47. 23°. Ms.s प्रतितान्य . — b) Ko.2.4 शक्याः. Ms transp. परि- and -सं-. — d) Ni Vi B (B2

[आस्तीकपर्व

C. 1. 2144 B. 1. 57. 3 K. 1. 57. 8 यथास्मृति तु नामानि पन्नगानां निकोध में । उच्यमानानि मुख्यानां हुतानां जातवेदसि ॥ ३ वासुकेः कुलजांस्तावत्प्राधान्येन निकोध में । नीलरक्तान्सितान्धोरान्महाकायान्वियोख्वणान् ॥ ४ कोटिको मानसः पूर्णः सहः पँलो हलीसकः । पिच्छिलः कोणपश्रकः कोणवेगः प्रकालनः ॥

missing) D द्विजसत्तम; M (except Mi.s) ब्रह्मवित्त.

3 Ši Ki missing. — a) D6 'स्मृति च; G1.2 'श्रुतं तु; M1.5 'स्मृतिस्तु. — b) K3 भुजंगानां. — a) T2 पततां; G1 दाधा '; G2.1.5 हता '; G3 सर्पाणां.

4 Si Ki missing. — ") Ñi.2 Vi B (B2 ;)
D कुळजातांस्तु (Da "अ). — ") Bi M2-4 "रक्तिस"; Da
D2.4.6.7 Mi.5 "रक्तासि". T2 C5.6 नीला रक्ताः सिना घोराः;
G3.4 "रक्तासिता घोराः. — ") T2 G4.6 "कायाः. Ñ5
महायलान्; T2 G4.6 विपोल्वणाः; G2.3.5 M2.3 "द्वणाः.
— After 4, K (Ki missing) D (except D2.3.6-7) ins.:

449* अवशान्मातृवाग्दण्डपीडितान्कृपणान्हृतान्।

At this point the MSS, are all extremely corrupt. The readings adopted for the names of the serponts are in many cases merely tentative stop-gaps.

5 Si Ki missing. — a) Ki Ni.2,3 (sup. lin.) Vi B (Ba missing) D (except Ds) कोटियो (Dai केंटिज़ो). G1 नाम स:; M1.3.5 ता(M3 न)मस:. Ts G2.3.5.6 M2.4 नाम (M2.4 °क-) संपूर्ण:. — b) Ñ1 शद:; Ñ2 V1 B1.4.5 Da Dn D1-4. 8. 7 दाल: ; Ñ3 M1. ह सद: ; B2 बाज: (m इयल:) ; M1 सल: (for सह:). K1 सहपौली; D5 सत्वपाली; T2 G1.6 सद्यालो ; G2.4.5 सद्वालो ; M2.3 सद्योलो (M2 °ला). Ka पौलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 M1.4.5 पाटो. K2.4 Ñ V1 B3-5 D (except D3.0) M4 हलीमक:; Ks "सम:; B1 "मठ: (m as in text); T2 हरी"; G2 °सिक:; G6 भलीढक:; M1. 5 °यक:; M2. 3 हनीलक:. T1 सदयाल्रहेल: खग:; ^{G3} नीलो नील्रदय: सख:. — °) Ko.3.1 No Bas Dn Di. 3. 4. 6. 7 Gi Ma QEB; Vi HeeB; Bi. 3 Da पिच्छकः; Da पिष्टपः; Ga.4 पुछहः; Ca कुणपः; Ca 'पः; M3 वि'. Ko. 2. 3 कोपन:; K4 कोनप:; Ñ V1 Dn D1. 4 T2 Gs.o की ; Bs की शल:; Da 'श:; G1.2 M1.5 'क:; G5 पुलह:; M2-4 ° ज़ि °. T1 G3-6 हाऋ:; T2 G1.2 M (except M1. s) शंख:. — d) Ba-s D (except D2. s) काल्येग:; G1 का"; G3 केंद्र". K3 प्रवालक:; B3 (m as in text) T1 "काश"; Ts "कारित:; G1 'धाल"; G2-5 M1.5 'लिक:; हिरण्यवाहः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ६
तक्षकस्य कुले जातान्त्रवक्ष्यामि निवोध तान् ।
पुच्छण्डको मण्डलकः पिण्डमेत्ता रभेणकः ॥ ७
उच्छिखः सुरसो द्रङ्गो बलहेडो विरोहणः ।
शिलीशलकरो मुकः सुकुमारः प्रवेपनः ॥ ८

Ga °िछत:.

6 Śi Ki missing. — ") Kā Ñā Vi Bā, ā D (except Da) Gi "ण्यवाहु:. — ") Ko.a. ā कक्षणें:; Kā 'पेण:; Ñī 'पेक:; Bā Da T Gi.a. ā-a तक्ष"; Dni (by corr.) 'क्षकें:; Mi.ā 'त्थन:; Ma.ā 'त्थक:. Ko कालवत् (sic); Kā 'वंतक:; Dam 'दक्षकः; Ti 'दंदकः. Gā तक्षकणेश्च दंतकः. — Ko (१ hapl.) om. 6°-7". — ")=9". Ñi.a Ba. ā Daa Dn Di 'वाहने. — After 6, Ña Vi B (Ba missing) D ins.:

450* अन्ये च बहवो विप्र तथा वै कुलसंभवाः। प्रदीसाग्नौ हुताः सर्वे घोररूपा महाबलाः।

7 \$1 K1 missing. Ko om. 7° (cf. v. l. 6); G3 M1.5 (hapl.) om. 7-9. — °) B3 कुलात; M (M1.5 om.) कुलं. K2 T G4-6 ताचत; K3 Ñ5 तात (for जातान्). — °) M (M1.5 om.) °ध तत्. — °) K (K1 missing) Ñ1 पुच्छंडलो; Ñ2 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 °च्छांड°; V1° च्छोड°; D5° च्छादको; T प्रच्छंद°; G1° शंडिलो; M2 पि°; M3 विच्छंडि°. T2 G4.5 मंगलकः; G1.6 M (M1.5 om.) °लिकः. G2 पुच्छको मंगलो नागः. — °) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3-7 पिंडसेक्ता; T1 विक्ता; G1 °गोसा; G4.5 पंडसेक्ता. K0° पिंडस: कार°; K2 पंडार: कर°; K3 पिंडारुत्तार°; K4 पांडुर: कर°. B1 (m as in text) °सेक्षणः; B4 T2 G2.4-6 चसे(Gc °हे)ण(B4 °न)कः; B6 भेल°; D5 °सक्षणः; D7 रसा°; T1 हरेण°; G1 रहे". D2 पिंड: सील्कारसेक्षणः

8 Si Ki missing. G3 Mi, 5 om. 8 (ef. v. l. 7).

— ") Bi. 4. 5 D2. 3. 6. 7 G (G3 om.) "च्छिक: (D2 "का:);
Da "त्सिक:. K3 सरसो; Ñ2 Vi B (B2 missing) D
शरमो; G2 शिरसो; G4-6 "रमो. K4 इयंगो; Ñ1.2 Vi
Bi. 3. 4m. 5 D मं"; B4 जं"; G1. 4-6 रं"; G2 M (Mi. 5 om.)

छं". Ñ3 उच्छिर: सुतपो बुद्धो; T उच्छिर: सुरभः संघो (T2
रंगो). — ") K2 वलदंडो; Ñ1 B5 Da Da D1. 4. 1 बिल्यतेजा
(Da "जो); Ñ2 चिरतेजा; Ñ3 वेलु"; Vi चित्तमोजो; Bi. 4
विखतेजा (B4 "जो); B3 विलभंगो; D2 बिल्यमेजो; D2. 6
विश्वतेजा; D3 विलतेजा; G1 वलभोध. Ñ1 बिरोचन:. T1

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हन्यवाहनम्॥ ९
पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः।
विहंगः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः॥ १०
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हन्यवाहनम्।
कीरन्यकुलजान्नागान्द्रणु मे द्विजसत्तम्॥ ११

ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः । बाहुकः ग्रङ्गवेगश्र धृतकः पातपातरा ॥ १२ धृतराष्ट्रकुले जाताञ्च्यण नागान्यथातथम् । कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्त्रिपोल्बणान् ॥ १३ श्रङ्कर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।

पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४

C. 1. 2157 B. 1. 57. 15

फेनपोढाबिरों, T_2 (11-6 वहामोथ (T_2 G6 °था) विरां, G_2 वहागोथ विरां, M ($M_{1.5}$ om.) वहामो रिवं. — °) $K_{0.2.8}$ श(K_2 शि)लीस(K_3 °सः)कनको; K_4 सलीसनकको; $\tilde{N}_3$ सिलीसलकणो; V_1 शिलीपानकरो; $B_{1.8}$ $D_{2.5}$ शालि(D_5 शाली)शां, $D_{3.7}$ शीलीं, B_{4m} शीलशालकरों; D_{n} °करों; T_1 सलुसहुगणो; T_2 $G_{4.5}$ स(G_5 ह)लः सलगणो; $G_{1.2.6}$ M ($M_{1.5}$ om.) सिलः (G_1 सलः; $G_{2.6}$ सिलः) सि (G_2 -िखः; G_{6} -खां,लग($G_{1.2}$ °क)णो. $\tilde{N}_2$ यूकः; D_2 B_{4m} शूकः; D_5 गृढः. — $G_{3.6}$ $G_{4.6}$ कुमारश्च प्रं.

9 ई1 K1 missing. G3 M1.5 om. 9 (cf. v. l. 7).

— a) B1 D4 मुद्धर:; D5 मंगु ; D7 मुक ; G1 उ ; G4.5

मुरग:. Ñ2.3 V1 Dn D1 शिद्धरोमा; D4 होमा; T1

शरभो ; T2 शर . — b) T2 G1.2.4.5 सुमहा (G1 हान्).

Ñ2 B (B2 missing) D (except D5) सुरोमा च महाहनु:;

G6 समरो वेगवान्हर:. — c) T1 तक्षकदायादा:. — d)=6d

and 11b. — After 9, D4 reads 11cd.

10 ई। Kı missing. D1.3 (hapl.) om. 10^a-11^b. D4 roads 10 after 12. — a) Ko Dai ऐरा°; B4 (m as in text) पारिभार:; D12 पाराप°; M3 बारा°. Ko पारया°; Ñ8 Dn 'बात:; V1 B (B2 missing) Da2 D5.1 पा(D42 प)रिपा°. — b) Ko.2.3 Da D2.5 पांड्रो; B3 G2.4.5 'बो. K8 रोहिण:. — After 10^{ab}, K (K1 missing) D2 ins.:

451* सुभोजनः पराशश्च वीर्यवानेकसाहसः।

[K2 परासुभु:; K1 शुभ्र:; D2 सुश्च. K2.4 पाय(K1 "प)याते (K1 ने) प(K1 पु)रो हित:.]

— °) The MSS. vary at random between विहं° and विह°. Т² विवाह:; G1 विभव:; M5 पिशंग:. K2.4 गोद:; Ñ1.8 V1 B1.8.4 m Dn D2.4.6.7 T1 मेद:; Ѳ वेद:; B1.5 मेघ:. — द) K4 प्रमाद:; ѹ भाई:; Ѳ ह:. Ñ1.8 T1 G1 सह(G1 ह) तांगक:; Ѳ B1.5 Dn D7 तापन:; V1 B3.4 Da1 D2.4.6 सहतापन:; D5 सहयोग ; Т² सहतांगत:; G2-6 सं(G2 सि)हताशन:; M1.5 सह.

11 Śi Ki missing. Di.s om. 11^{ab} (cf. v. l. 10).
— a) Ñs Bim Gi "褒丽 攻元. — b)=9^d. Ñi.s Gi.z

M पतिता (for प्रविद्या). M1.5 'वाहने. After 11°6, D4 reads 13°6. — D6.6 om. 11°-12°4. — D4 reads 11°°4 after 9. — °) K3 'जातानां. — °) K2 V1 B1.2.5 Da1 Dn D1.2-4.7 M2 शृणु में स्वं (D8.7 स्वं मे) हिजोत्तम; Da2 शृणु नामान्यथातथं (cf. 13°). — After 11, Ko Da1 read (for the first time) 13°°4.

452* कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।

[K (Kı missing) एते कौरव्यजा नागा: (Ko om. नागा:); B (Ba missing) Da Da ेव्यस्य कुलादेते. Ko om. the latter half.]

- After 12, M ins.:

453* एते कीरब्यजा नागा विभावसुमुखं गताः।

13 Si Ki missing. Di reads 13ab after 11ab. Ko om. up to शृजु (in b). — b) Vi Ds Gi राजन् (for नागान्). M2.4 om. यथातथं. Di यथातथा; Di गातं; Gi फंसं. — c) Ks उच्यमा. Ta G4.5 यथा; G3 अथो (for मया). G1.2.6 दंत्(Go °त) श्रूकान्महाकायान्. — d) Ks M1.8.5 'वेगवियो'; G1.2.4 M2 'नियोद्व'; G2 'वेगवियोद्व'. 14 Si Ki missing. — a) Ña Vi B (Ba missing)

C. 1. 2157 B. 1. 57. 10 K. 1. 57. 10 आमाहठः कोमठकः श्वसनो मानवो वटः । भैरवो ग्रुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारगः ॥ १५ ऋपभो वेगवान्नाम पिण्डारकमहाहन् । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः समृद्धः पाटराक्षसौ ॥ १६ वराहको वारणकः सुमित्रश्चित्रवेदिकः । पराश्चरस्तरुणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः ॥ १७

Da Dn D1.8-7 पि(D1.8.6 पी)टरक:; D2 M1.3.5 पिंड(D2 °ज)रक:. — °) Ñ V1 B1m.8.5 Da Dn D1.4 'सेचकी; B1.4 D3.6-7 T G M2-4 'सेच(G1 'सेल)की. M1.5 कुमारमुखसेचकी. — व) К4 प्रहसि:; Ñ1.2 B(B2 missing) D (except D2) प्र(B4 प्रा)हास:; Ñ3 T2 'सह:; V1 'हर:; G1 'कुनि:; G2 M (except M1.5) प्रध(G2 'ध)स:; G6 'हस्त:. Ñ8 Dn1.n2 D1 दरि:; G1.2 हर:.

15 Si Ki missing. — ") Ki Di आ(Di आ)पो"; Ñ1, 2 V1 B1, 2, 6 Da Dn D2, 4, 6, 7 अमा° (D2, 6 °मो °); Ñ3 आमांतक:; D2 अमावह:; D6 G1,2 M2 4 अष्टा(D5 "प्र)वक: (M2-4 °क:); T1 अधामक:; T2 G3 आमोदक: (G8 °म:); G1-0 आ(G4 अ)मोथक:; M1.5 आत्मावा(M5 °या)न:. Ks. 1 D1 कोह (D1 'q) ठक:; Ks कोणच"; Ñ1 कोपव"; Ñ2 B1.8.5 Da Dn D2-4.6.7 аді (D2 ад)щ°; Ñ3 "(ад:; V1 माठरक:; Ds केमिलि°; T1 G3-8 कामवि(G3 °पि)क:; T2 कामित्रिक:; G1.2 M2-4 कोमल"; M1.5 कामसेन:. B4 अमाह: कामठकश्च - b) Ks सुमना; Ki Ñi.: D (except Da. De. 5) सुपेणो; To Gi-0 खनसो (for श्रमनो). Ke नामवी; $\mathbf{K}$ 8 मनयो; $\mathbf{K}$ 4 नामचो; $\hat{\mathbf{N}}$ 3 हवनो; $\mathbf{T}$ 1 मास $^{f c}$; C1.2 मानसो. V1 B (B2 missing) Da Du D1.3.4.6.7 मानसो($\mathbf{B}_1$ 'छवो)व्ययः. $\hat{\mathbf{N}}_2$ $\hat{\mathbf{D}}_2$ [S]व्ययः; $\hat{\mathbf{T}}_1$ टिकः; G (except G1.2) नट:; M3 पट:. — °) K: यमभेदांग:; Ñ3 बंद° ; Ds G1.2 मंडलीविंग: ; T G3-8 M1.2.4 में(T1 मा)त्र (M1. ° 4 ° द)वेग (M2. 4 ° ट)श्च ; Ms. 5 ° वेगश्च. — d) D5 S पिंगल: (for 'शंग:). रेंश्रं शास्त्रपा'; Vi Dn Di 'पारक:; B1.8 चोडु(Bam as in text)पारक:; B4 T1 G2.4-6 चोडुपा"; Bs Da Da Ta चोर्धपा"; Ds चोढ"; Das चोंड-पारगा (De 'क:); Ds G1 M2-4 चोप्रचा(G1 'वा)रक: (Ds 'ण:); Dr चोड ; G3 चार ; M1.6 हुं हु .

16 Si Ki missing. — ") Ko.2.4 Ña Vi Dn Di.8 Ma नाग:; Ñi Ti Gi 'द्:; Do.7 राम:; Ga Mi 'श: (for नाम). — ") Vi पिंडाकर"; Mi.a पिंडोदर". Ki Da2 Da T2 G (except Ga) "हनु:. Ka "रको महाहनु:; Bi 'रकमहाहनु:. — ") Ko 'सर्वाग: (for रक्ताक्व:). — ") Gi

इति नागा मया ब्रह्मन्कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः।
प्राधान्येन बहुत्वात्त न सर्वे परिकीर्तिताः ॥ १८
एतेपां पुत्रपीत्रास्तु प्रसवस्य च संततिः।
न शक्याः परिसंख्यातुं ये दीप्तं पावकं गताः॥१९
सप्तशीर्षा दिशीर्पाश्च पश्चशीर्षास्तथापरे।
कालानलविषा घोरा हुताः शतसहस्रशः॥ २०

प्रसिद्धः. $K_{2.4}$ पाठरा°; B_{5} सादरा°; D_{2} पिठराक्षको; T_{1} "लांगकः; G_{1} M_{2-4} "लाक्षकः; $M_{1.5}$ पटलाक्षको. K_{3} सुसमृद्धपरा°; $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} $B_{1.3.4}$ D_{4} "द्ध् $(B_{1}$ "दु)पट् $(B_{4}$ "द्ध् (T_{1}) " हैं समिद्धपटराक्षको; B_{3} m D_{4} $D_{1.3.4.5.7}$ "द्धपटनासको $(D_{1}$ "कः); D_{5} "द्धपटराक्षसः; T_{2} G_{3-6} "द्धपटला $(G_{3}$ "द्छ)क्षको.

17 Śi Ki missing. — a) Ko.i वारा°; TG (except Gi) वहा°; Ms पारा°. Ks Ti वारु°; Ñs घार°; Vi कार°; Bs Dn Di वीर°. — b) Ñ Vi B (Bs missing) D सुचित्र:; Ti सुमंत्र:; Gi Ms सचित्र:. Ks चित्रदेवक:; Ñs Bs Da Dn Di.s.i.o.ī °वेगिक:; Vi °वेश°; Bi.i °वेशि; Bs °वेणि°; Ds °वेद°; Ds °वेपित:; G (except Gs) °वेदि-(Gi°द)त:. — Bs repeats 17° as:

454* वराहको वारुणकः सुचित्रा एत्रवेणिकः।

— Bs om. 17°d. — °) Ko.s.4 °सर:; Ds M2-4 पारा°; G1 पारावत: (cf. 10°); G2 पालाक्षक:; G3 °शत:; G4.5 पलाशक:; G6 °शक:. Ko.2.1 चारुणि (K2 °ण°); K3 तार°; Da D4 G1 तर°; T1 तारुणि ; G8 तंकुण . — °) K3 मणिश्रंथ:; Ñ1.2 V1 B3.4 Da2 D2 6 G1-3 °णि: स्कंथ: (D5 °3:); Ñ3 कोणि ; B1 माल . G3 तथा कुणि:; G6 M1.5 °रुण:

19 Si Ki missing. Do (? hapl.) om. 19. With 19ab of. 1. 31. 17ab. — a) K2.4 तेषां तु (for एते°). Ñ1.3 T2 G (except G3.6) पुत्र्योत्रं, Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5; D6 om.) M (except M1.5) प्रस्तो स:. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (D6 om.) T1 G1.6 M च (for तु). — c) Ñ V1 B1.6.5 D (except D2.3.7; D6 om.) T2 G2.4.5 M ज्ञाक्यं. — d) V1 D3 प्र-(for ये).

20 Si Ki missing. — a) Dn त्रिशीर्षा सप्तशीर्षाश्च. — b) Dn Di दशशीर्षा. B3 D2 तथेव च. — After 20ab, K3 ins.:

455* दातशीर्पास्तथा नागाः कालानलविषोस्त्रणाः ।; while Ds. 4 T G (except Gs) ins.:

456* दशशीर्षाः शतशीर्षास्तथान्ये बहुशीर्पकाः।

महाकाया महावीर्याः शैलग्रङ्गसमुच्छ्रयाः । योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१ कामरूपाः कामगुमा दीप्तानलविषोल्बणाः । दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥

५३

सृत उवाच ।
इद्मत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन हु ॥ १
इन्द्रहस्ताच्युतो नागः ख एव यदितष्ठत ।
ततिश्रन्तापरो राजा वभृव जनमेजयः ॥ २
हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।

न स स प्रापतद्वर्ती तक्षको भयपीडितः ॥ ३ दौनक उवाच । किं स्त तेषां विप्राणां मत्रप्रामो मनीषिणाम् । न प्रत्यभात्तद्वाप्रो यत्र पपात स तक्षकः ॥ ४ स्त उवाच । तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसंज्ञं पत्रगोत्तमम् ।

— °) To G2-4 "नलसमा:. K3 आशीविषायुता घोरा: (marg. sec. m. महा for युता). — d) Ds T1 M (except M2.4) हुनाशनसमत्रभा:; T2 G (except G1) हुताशनसमाचिष:.

21 Si Ki missing. — ") Ba काला; Da वेगा (for काया). Ña Vi B (Ba missing) D वेगा: (Da काया:) (for बीर्या:). T M (except M2.1) transp. काया: and वीर्या:. — ") Mis विज्ञता:. — ") Ñis नायति वै. — ") Ga-s ते द्वियोजनमा". — After 21, Di ins.:

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशहादशसंख्यया।

22 Si Ki missing. — ") Ñ Vi B (Ba missing)
D (except Da) T G (except Gi.a) "बहा (Bim "चरा)
(for "गमा). — ") G (except Gi) Ma "विपोद्धणाः.
— ") Ds.a "निपातिताः; G (except Gi) "इंडेन पी".

Colophon. Śi Ki missing. Sub-parvan: All MSS. (except Dns T2; Śi Ki B2 missing) आस्त्रीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: K2.4 द्राय(K4 interp. सर्पाणां)नामानुकीर्तनं; Ñi.2 Vi सर्पनामकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 52; K2 (sup. lin. sec. m.) T 49; Ñi.2 Vi 57; Bi Dns 56; D2 (marg.).3 55; D5 22; G M 39 (G2 41; G3.5 M3 40). — S'loka no.: Ñs Dns 23; Dni.n2 24. Aggregate s'loka no.: Dn2 2139.

53

1 This adhy, is missing in K1, which has a

lacura here (cf. v. l. 147, 20). Śi missing (cf. v. l. 1, 51, 9). Ko. 3, 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di सोंतिर; S स्तः.

— ") Dam चासी". — ") Bim Dai "स्यात्र; Ti "स्यापि; Gi. 6 "स्य च. Ñi. 2 Vi B (B2 missing) Dn D2-1 M3 "शुश्रुम. — ") Bs Mi. 2 यथा; Ms एवं. K (Ki missing) Ña Do. 7 T M (except M3) "चमानः (K3 "में:); D2 G3. 6 "शिंद्यमानः (G3 "मे); Gi "श्रोचमानः; G2 "श्रद्यमानः — ") G2. 1.4 तथा (for राज्ञा). Here and below, the MSS. vary at random between पारि, पारी and परि. K2.4 Ñi. 2 Vi Bi. 4 Da Dn Di. 2.4.5 T2 हि; B3 D3.7 M (except Mi. 5) चै; Da न; G (except Gi. 4) च.

2 Si Ki missing. — b) Si Di Ti यदि तिष्ठति. Di समेत्रमधितिष्ठति; Ti G स स्व (Gi संघ) एय स्थवस्थितः.

3 Šī Kī missing. —) Ѳ Bī, 3 D (except Dɛ, 5) वसुरेनसि; Vī जानवेदसि (for पायके तदा). —) Kऽ नु; Kī स; D² च (for सा). Kī ѳ D² Tī Gī, 1.5 M², 3 संप्रा°. T² G3.0 नष्टसंजीभवजागः.

4 Si Ki missing. S (Ga with prefixed श्री) श्रीनक:. — b) Ka Ñi.a S महात्मनां (for मनी'). — ') Ti प्रत्यमान्. Ka ततः; Vi तथा; Bi Da ततः; Ta Gi.a यतः (for तदः). Ti M हुतेश्री यतः; Ga हुतो वङ्की. Ñi.a निवेशं (Ña न वे सं-) प्रतिभाति साः; Gi.a न प्रत्ययुज्य-(Ga 'पश्च)ताश्री यतः; Ga न प्रत्यभाग्वायतोश्री (sic). — d) Ña Vi Ba.a Da Di Di.a.a transp. न and स. Ñi.a येनाश्री न प्रात सः; Bi प्रात न च त

C. 1. 2170 B. 1. 58. 5 K. 1. 58. 5 आस्तीकसिष्ठ तिष्ठेति वाचित्तसोऽभ्युदेरयत् ॥ ५ वितस्थे सोऽन्तिरक्षेऽथ हृदयेन विद्यता । -यथा तिष्ठेत वे किश्कद्रोचक्रस्यान्तरा नरः ॥ ६ ततो राजाव्रवीद्वाक्यं सदस्येश्रोदितो भृशम् । काममेतद्भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ७ समाप्यतामिदं कर्म पत्रगाः सन्त्वनामयाः । प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं स्तवचोऽस्तु तत् ॥ ८ ततो हलहलाशब्दः प्रीतिजः समवर्तत । आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम च ॥ ९ स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।

प्रीतिमांश्रामयद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १० ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः । तेभ्यश्र प्रदर्शे वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११ लोहिताश्राय स्ताय तथा स्थपतये विश्वः । येनोक्तं तत्र सत्राग्रे यज्ञस्य विनिवर्तनम् ॥ १२ निमित्तं त्राह्मण इति तस्ये वित्तं ददौ बहु । ततश्रकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १३ आस्तीकं प्रेपयामास गृहानेव सुसत्कृतम् । राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृतकृत्यं मनीषिणम् ॥ १४ पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽत्रवीत् ।

5 \$1 K1 missing. K4 Ñ1.2 V1 B1.4.6 Dn D1 सौतिरु; S स्त: — 4) Ñ1 V1 D5 विश्रष्टं. — 6) D2 विषणं; D5 विवसं. — 4) G1.2 transp. वाच: and तिस्र: K0.2.4 Da1 Du1 "अयुदीरयन्; Ñ2.3 V1 Dn8 D4-6 T1 G1-3 M5 "अयुदीर"; D2 "अयुवाच ह. G4.5 हाँदेर".

6 र्श Kı missing. — ") Ko.2 वितस्यौ; K3 वित्रस्त:; Ki प्रतस्थी; Di तिर्थवस्थः; Di इयतिष्ठतः; Gi विस्ते; Ma स तस्थी. K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G2 च (for S2). M1.5 स विनष्टोत्तरीयोथ. - °) Ko.4 Bs T G1.2.0 M1.2.4.5 तिप्रेति; K3 Ñ V1 D (except Da) G4.5 प्रति; B3 हि तिहेत. T1 G (except Gs.6) M2.1 चेवीस:; M1.5 वै किंचित्. Ms यदा तिष्ठक्षिपिदः खे. -- 4) K3 Ñ1.8 गां चकं चांतरा (K3 "रां); Ña V1 Dn D1.3.6.7 खं च गां चांत"; B1.3.4m Da D1.5 गां च खं चांतरा (D5 रे); B4.5 रथचकांतरे; Da गां दिवं चांत"; Ma. इतथा चकेंतरा (Ma "रं); Ma. 4 तथा तस्थेंतरा. Ko अंतरे (for अन्तरा). Ka गतः; B1,4m M1.2.4.5 तत:; B4.5 पुन: (for नर:). तथातिष्ठद्यांतरा; To Go. नावगच्छेत्तथांतरं; Go. a. a तदा तस्थी दभोंतरे; M3 वारिभर्मित्रस्य तक्षकः(!). अArj. (corrupt): गां च चां खंतरेत्यिप पाठ: । Cd (corrupt) गां चक्रं चान्तरा उक्तो स्थाक्स्य च मध्ये समय इति यावत्। अ

7 Śi Ki missing. — ") Ti Ma तदा. — ") Ka बोधितो; Ds नोदितो. Ña "स्पेरिमवादित:. — ") Ña एव; Gi "बं (for एतत्). Ña एतं; Ta G "बं (for एवं). Ka 'मेवं संभवतु. — ") Ka "सीवेन. Ko.2.4 Ds कांक्षितं.

8 Éi Ki missing. — °) Ds corrupt; Gi प्यं; Gs इदं (for अयं). — वं) T2 Go मम; Cd सूत- (as in text). G1.2.4.5 चो स्वित; G8 M1.5 चोद्धतं.

9 Si Ki missing. Before 9, Ko. 4 Bi ins. सोतिह ;

Ds सूत उ°; S (except Gs.e) सूत:. — °) Ñ2 B (B2 missing) D (except Da) त्रीतिद:. Ñ1.8 T2 G1-4.6 M2-4 °वर्धत; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.5 G5 समजायत; M1.5 समर्द्धत (sic). — d) T1 G1 M (except M3) तदेव. M1.5 विरराम (for उपर°). Da D5 G1 M (except M4) ह.

10 Si Ki missing. — b) Gi तथा (for राज:). Ks Ds. 6 Gi च (for ह). — After 10ab, Go ins.:

458* समापिते ततः सत्रे विधिवद्विधिद्शिभिः। — °) Bs Gs om. च.

11 Si Ki missing. — ") Bi Da अथ; Ds अपि; Ti Ga.s M च (for स). — ") Mi स तेम्य: प्र".

12 Si Ki missing. — b) K2 M1.5 यथा. G4 प्रभु:.
— c) Ñ2 Vi B (B2 missing) D (except D2.8.5.6) तस्य
(for तम्र). Ñ2 Vi B (B2 missing) D (except D2.5) M8
तम्रा(D3.6 स्था)मे; G1 संग्रामे. — d) Ti समस्य. M1.5
च (for चि-). Ñ2 Vi B (B2 missing) D (except D5)
सर्पसम्रतिवर्तने (B1m म्मवर्तने; B5 निवृत्तये; D2 निवर्तनं;
D3.6.1 निवर्हणं).

13 Si Ki missing. — After 13^{ab}, K4 Ñi, 2 Vi B (B2 missing) D (D5 om. line 2) ins.:

459* द्रश्वा द्रव्यं यथान्यायं भोजनाच्छादनान्वितन्। प्रीतस्तस्मे नरपतिरप्रमेयपराक्रमः। [(L. 1) Ñ2 B1.8 D2 च्छादनादिकं.]

Ni. 2 Vi Bi (marg.). 8-5 D2 cont.:

460* ततो गत्वा चावभृथं कृत्वा स्नानमनन्तरम्।

(cf. 13°).

14 Si Ki missing. — ") Ñi पूजवासास. — ") Ma.s गृहावैव. Ks Ña Da Di.a.s सुसंस्कृ. Та प्रदाय भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५
तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६
स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १७
एतच्छुत्वा प्रीयमाणाः समेता
ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।
तेऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो वभूवुरूचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८
भूयो भूयः सर्वशस्तेऽब्रुवंस्तं
किं ते प्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।
प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे
कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच ।
सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा
लोके विष्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।
धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं
तेपां युष्मञ्जो नव किंचिद्भयं स्थात् ॥ २०

सूत उवाच । तिश्राप्युक्ती भागिनेयः प्रसन्नै-रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः । प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते कर्तारः सा प्रवणा भागिनेय ॥ २१

3

जरत्कारोर्जरत्कार्वां सम्रत्पन्नो महायद्याः ।

*

C. 1, 2189 B. 1, 58, 24 K. 1, 58, 24

वसु स $^{\circ}$; $^{\mathrm{G}_{2,4,5}}$ विधाय वसुस $^{\circ}$; $^{\mathrm{G}_{3}}$ वसुवर्षस $^{\circ}$; $^{\mathrm{M}_{4,5}}$

15 Si Ki missing. — °) K2 चे (for मे). — d) G2.4.5 अश्वमेधे.

16 Si Ki missing. Before 16, Ba ins. सौतिरुं.

•) Ñi. 2 Vi B (Ba missing) D तदास्ती ; Ti तथास्ती .

Ka सुदान्वित:. • °) Ga गतः (for कृत्या). Ka-4 Vi Ba. 4 Da. 4 स; Ga च (for स्व-). Da विनित्त तं; Ga मिलिलं.

• d) Ti तोषयामास पां. Mi. 5 तु (for च).

17 Śi Ki missing. — b) Ñi.2 Vi B (Ba missing) D transp. मात' and मातु'. K (Ki missing) Ñi च तत्; Ñi.2 Vi B (B2 missing) D च ता; Mi. 5 तथा. — ') G3 अभिनंदीप'.

18 \$1 K1 missing. Before 18, Ke. 1 Dn (except Dns) D1.4 ins. सौतिरु; K2 D2 सूत उ; T G1.2 M3 सूत:

- °) G1 सर्वे द्वास°. K (K1 missing) G3 वीतशोका:

- °) K3 D2 ते आस्त्रीके; Ñ1.2 V1 Dn D1 आस्त्रीके व; Ñ3 T1 G2-8 M तेस्त्रीके च; B1.8 ते आस्त्रीके वै; D3.5-1 ते चास्त्रीके; G1 आस्त्रीके ते; G6 अस्त्रीकं ते. T2 om. वै.

- °) G6 आह: (for द्व.चू:). T1 वृणु त्वं.

19 \$1 K1 missing. — a) Ñ1 Ge सर्वतस्ते. K2 सर्व इत्यन्न; B (B2 missing) "शस्त्रमुवंस्ते; D2 शस्तं स्तुवंस्ते; G1 संस्तवेरमु. T1 M (except M3) ते मुवाणा:; G2 ते मुवंत:. — b) B1 वयं; G2 कामं (for प्रियं). Ko Ñ1.2 V1 B2 Dn D1-4.6.7 T G (except G2) "माश (cf. d). D5 ैमो यच ब्रह्मन्. — °) T2 G (except G4.8) ब्रीताश्चेवं. — d) Ko.3.4 B3 D2 T1 G3 M2.4 कं. Ñ1.2 V1 B8.5 D (except Da D5) T G (except G1.3) M5 °माद्य (cf. 6). G1.3 विद्वन्. — After 19, K1 marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि आस्तीके.

20 Si Ki missing. De Som. इवाच. — 2) Ñi.2 Vi B (B2 missing) D Mi में (De में) (for मु-). Ko 'बा: मुरूपा:; K3 वासुके सुप्रसन्ना:; Bi 'बानुरू'; Gi M3 पन्नगेंद्रा: नरेंद्रा:; G2 'बा: कुरूद्रा:; G3 'बा हि लोके; G4 'बा: कुरू'; G5 'बा नरेंद्रा:. — K2 transp. 206 and 200, — 6) Ñi T2 Gi.2.4.5 M लोके विभेद्रा मा"; G3 विभा वंद्या मा". Gi.2 क्षत्रिया: (for मानवा:). Ki Ñi वेतरे"; Ñi Vi B (B2 missing) D ये परे". Ti ह; T2 Gi.2.6 M वा; G2.4.5 च (for 5प). — 6) Dn पठेयुर. G3 ये सदीयं वदंत:. — 6) K2 Bi युद्मची; Ña Bi.2.5 D G3 युद्मच्त.

21 Si Ki missing. Before 21, Bi Dns ins. सीतिह; Ma सूत:. — b) T G Ms वचनं ते (for काम). Ki Bi Ds. a. c. i Mi. a चरंतु; Ki Ti G Ms 'राम:; Ki Di वरं तः; Ñi Bi. i Da चरंतु; Bi मुवंतु; Dn Di वरं ते; Ds वचते. — °) Ñi Vi B (Bi missing) D (except Ds-i) कामितं; Mi. i चेट्सितं. — °) Bi. i स; Gs स्वत् (for सा). Bi प्रणयात् (m as in text).

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a somewhat irrelevant interruption in the narrative

C. 1. 2189 B. 1. 58, 24 K. 1. 58, 24

आस्तीकः सत्यसंधो मां पन्नगेभ्योऽभिरक्षतु ॥ २२ असितं चार्तिमन्तं च सुनीथं चापि यः सरेत् । दिवा वा यदि वा रात्रो नास्य सर्पभयं भवेत् ॥ २३

ķ ·

of the Sūta, and are probably an old interpolation.
— Si Ki missing. — Before 22, T G ins. अस्तीक:
(Go स्तः). — K2 Dn Di transp. 22 and 23. Da repeats 22 with text-reading, in marg. sec. m., inserting it after 21. The last line in the three-lined st., subst. for 22 in the majority of N is given below (for convenience of reference) as line 1 of 463* (y. v.). — a) Ko.2.8 Ñ Vi B (B2 missing) D (for D4 see above) यो जरस्कारणा जात:. — b) Ko.2 Bi D5 जरस्कारो; K3 जरस्कारो; Ñ Vi B6 Da Dn D1 जरस्कारो; B1m.4 D2-4.6.7 जरस्कारोर (for समुख्यो). Ko.2 D5 महात्वा:. — After 22ab, D6 ins.:

461* गुणवान्वे महातेजा कार्यकर्ता महायशा: ।
— •) Ко Ñs सर्पसग्रेभ्य:; К2 सत्यसंघान:; К3 सत्यसमयो
य:; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D सर्पसग्रे व: (D2 न:; D3.5-1 च). K4 तं (for मां). — •) Ко Ñ V1 B (B2 missing) D पन्नगान्योभ्यरक्षत (D3 °भ्यरक्षत; D5 °भिरिक्ता); K2.8 पन्नगानभ्यरक्षयत. — After 22, K2.3 ins.:

462* आस्तीकेनोरगै: सार्ध य: पुरा समय: कृत: l Ko (om. the final st.). a Ñ V1 (om. lines 4 and 5) B (B2 missing) D ins. after 22: K2 (om. the final st.). 2 (om. from line 4 onwards) ins. after 462*;

463* तं स्मरन्तं महाभागा न मां हिंसितुमहैंथ। सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्पे महाविष। जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर। आस्तीकवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्तते। शतथा भिद्यते मूर्भि शिंशवृक्षफलं यथा। [5]

सूत उवाच ।
स एवमुक्तस्तु तदा द्विजेन्द्रः
समागतैसीर्भुजगेन्द्रमुख्यैः ।
संप्राप्य प्रीति विपुष्ठां महात्मा
ततो मनो गमनायाथ दधे ।

[(L. 1) K2.3 यदि सत्यं म°. Ñ1 महाभाग; D3.6.1 महानागा:; D5 महारमानं. K2.2 दंशितुं. — After line 1, D5.6 repeats 22. — (L. 2) K6.2.8 Ñ2.3 D2 दूरं गच्छ (for गच्छ सपे). K4 V1 B (B2 missing) D (except Dn D2) वनांतरं (for महा'). — (L. 5) K6 Ñ2

सृत उवाच । मोक्षयित्वा स भुजगान्सर्पसत्राद्विजोत्तमः । जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ २४ इत्याख्यानं मयास्तीकं यथावत्कीर्तितं तव ।

B (B2 missing) Da D3.4.6.7 शिरीषस्य फलं. — (Final stanza) K4 Ñ2.8 V1 B3-5 Da D2 उरगेंद्र° (for भुज°). K4 Ñ1.8 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) द्विजेंद्र: (for महात्मा). K4 Ñ1.2 B (B2 missing) D2.5 ततो मनो वै (K4 D5 Sसी) गमनाय दधे (D5 ववे).]

23 \$1 K1 missing. K2 Dn D1 transp. 22 and 23.

— a5) T G1. 8.6 अस्तीकं. D3 S (except G4 M2.4)
चाचिमं; D6.7 कीर्तिं. D2 सुनीति; T2 ढं; G3 तै; M1.6
गीथं. K3 marg. sec. m. असितातिमत्सुनीथा: शेपवासुकितक्षका:. — a) M1.5 नास्ति. D6 समेन; G3 कविन;
M1.5 तत:. — After 23, T G (except G8) M8 ins.:

464* इत्येवं नागराजोऽध नागानां मध्यमस्तथा। उक्तवा सहैच ते सर्वेः स्वमेव भवनं यथौ।

24 Si Ki missing. Ko. 2 Ñ2 D (except D2. 1. 5) om. सूत उ°. K3 Ñi Vi Bi सोतिरु°; S सूत: (cf. 463*).
— ") K3 Ñ Vi B (B2 missing) D Ti Gi Mi. 3. 5 तु
(B8 च; D3 अथ; D5 as in text) (for स). T2 G
(except G1.3) भगवान् (for भुज°). — ") K2 Ti G2. 4. 5
M8 "संत्रे. T2 G (except G1.3) भुजंगमान्. — "d) K2
M2.4 transp. धर्मा" and दिष्टा". G2. 4. 5 दिष्टात्मा; Cd as in text.

25 \$1 K1 missing. — a) G2.4.8 M1.5 इति स्थातं. M2.8 'सास्तीकमुपास्थानं. — b) K2 विधिवत्. G8 कथितं. Ñ1.2 V1 B6 Da Dn D1.8.4.7 transp. कीर्तिं and तव. B1.3 D2 'वत्ते प्रकीर्तितं; B1 यथावृत्तं च कीर्तितं; D6 'विद्विज्ञकीर्तितं. — K4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D2.8.6.7 ins. after 25: Dn D1.4.5 (line 1 in marg.), after 26ab:

465* यन्मां त्वं पृष्टवान्त्रह्मञ्शुत्वा बुण्डुभभाषितम्। ब्येतु ते सुमहङ्गह्मन्कीतृहरूमस्विम ।

In Ds the above st, is followed by 466*.

26 \$1 K1 missing. Dn D1.4 transp. 26^{ab} and 26^{ad}. Ds reads 26^{ab} in marg. — a) T Go अरवेदं धर्ममा°; G1 M2.4 'स्वा च धर्म(G1 'स्थे)मा'; G2 'स्वेतं धर्ममा'; G3 'स्वेतंस्पुण्यमा'; G4.5 'स्वेतद्धर्ममा'; M1 'स्वेमं धर्ममा'; M5 'स्वेच धर्ममा'. — b) G8 धर्मचर्ध'; G4.5 पुण्यसंमतम्. — Ko ins. after 26^{ab}: D5, after 465*:

466* सर्वपापैविनिर्भुक्तो बहाकोके महीयते।

यत्कीर्तियत्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते कचित् ॥ २५ श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् । आस्तीकस्य कवेविंप्र श्रीमचरितमादितः ॥ २६ शौनक उवाच । भृगुवंशात्त्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् । आख्यानमस्तिलं तात साते प्रीतोऽस्रि तेन ते ॥ २७

Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da ins. after 26^{ab} : Dn D1.4.5 (marg.), after 25: Ñ3 D2.3.7, after 26: K4, after 465*:

467* यथा कथितवान्ब्रह्मन्त्रमतिः पूर्वजस्तव।
पुत्राय रुखे प्रीतः पृच्छते भागेवोत्तम।
यद्वाक्यं श्वतवांश्वाहं तथा च कथितं मया।
[Before line 1, Dn1.n2 D2 ins. सूत उ°; Ñ3 सौतिरु°.
— (L. 1) Ñ1 Da2 D3.5.7 यथावत्कथितं व्र°. Ñ3 B1.5
D2.4.5 तदा (for तव).]
— After 467*, Ñ3 D2.3.7 repeats 26°d (indicating

interpolation). - o) T1 G1.2 M3 (inf. lin. corr. to)

468* श्रुखास्तीकश्च चरितं यः सारेद्रक्तितःपरः।
पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसंतति चाक्षया।
महापुण्यं यशश्चेव लभते नात्र संशयः।
After 26, T2 G (except G3.6) ins.:

तस्य (for विश्र). - After 26, K2 ins.:

469* सर्वपापविनिर्भुक्तो दीर्घमायुरवापुयात्। गाईस्थ्यं धर्ममिखलं त्रयायास्युत्रपीत्रवान्।

After 26, Ko.4 Dai Dn Di.4.5 ins. an additional colophon ending the Astika-parvan; its details are as follows. Adhy. name: Ko सर्पसत्रभिद्यासीकं; Ka Dn2 सर्पसत्रभ; Dai आस्तीकव्यवानम्. — Adhy. no.: Ko 53; Dai 55; Dn3 57; Di 56. — S'loka no.: Dn 32. — Agyregate s'loka no.: Dn2 2171.

27 K1 missing. K2 (? hapl.) om. 27-31. Ś1 resumes from the last letter (च) in 27a. — S (T2 Gs.s with prefixed श्री) शोनक:. — a) G1 वंशप्रमृत्येवं. T2 G2-6 M2 त्येतत्. — b) D2.6.7 तथा (for त्यथा). Ñ2.8 V1 B (B2 missing) D (except D5) कीर्तितं म. — b) D5 सौते (for तात). — a) D5 वत्स; T G (except G1) M1.2.4 मुशं; M5 प्रियं (for सौते). M2.4 विद: (for भीत:). K8 S (except G1.6 M8) तेनघ; B6 तेन वे; D6 ते तथा.

प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्स्रतनन्दन ।
यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८
तिसन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ २९
या वभूवुः कथाश्रित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सैति त्वं वै विचक्षणः ॥ ३० है । १००० वि

28 K1 missing. K2 om. 28 (cf. v. l. 27).
— ") Ś1 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.8.4.6.7
तक्ष्यामि; K0 प्रख्या ; D2 M1.5 पृष्ट्छा . Ñ8 T G1.2.4-6
प्रवक्ष्यामि च भू ; D5 वक्ष्यामि भूयस्वां चैव; G3 प्रयच्छामि
चचे भूय:; M2.4 पूर्वा प(M4 व)क्ष्यामि भू . — ") G2.3
M1.5 "संप्रोक्तां. Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5)
T1 G1.6 M8 या: कथा व्याससंपन्ना: (T1 G1.6 "संप्रोक्ताः).
— ") K4 स्वेतां; Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5)
T1 G1.6 M3 ताश्च. K4 Ñ2.8 Dn2 D6 Cd भूयो विचक्ष्य;
Ñ1 "यो विधस्ख; G3 "योनुचक्ष्य; M2.4 "योभिधस्स. D2.1
प्रचक्ष्य (D1 "क्ष)ते; M1.5 प्रचक्रमे; M3 विवक्ष्महे.

29 K1 missing. K2 om. 29 (cf. v. l. 27).
— ") Ñ1.2 V1 B1.8.4 m.5 D (except D6) "दुष्पारे (D2
"रं). — ") Ś1 K0.8.4 B3 T1 G1.3 M8 महारमन:; D6
"रमना. — ") Cf. l. l. 58". Dn3 कमारंभेषु; D3.6.7
"रे तु. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D6) यज्ञस्य
(for विधि"). — ") Ś1 महाणेवे; Ñ1.3 V1 Dn2 D3.6.0.7
T1 G1 तथा कवे; Ñ2 Dn D1 तथाध्वरे; B1 तथा करे; B2
missing; B3 तथांतरे; B4 यथा करे:; B5 तथापरे; G8 तथा
तव. M2.4 "स्थानंतरा कवे.

30 K1 missing. K2 om. 30 (cf. v. l. 27).

-- b) D2 येषु येषु. Ś1 K0 D6 यथा तथा; K3 °क्समं; G8

*गतं. — °) K3 B6 D1 M2.4 तत:; D3 तत्र; D6.7 तत्तत्;
G3 तत्वं (for त्वत्तः). K0.4 D6 T G1-3 M1.6 इच्छामि ताः
(G2.8 तां); K3 Ñ8 G4-6 °च्छाम ताः (G4.6 तां); D4

*च्छाम्यहं. Ś1 इच्छाम त्वत्ततां श्रोतुं. — d) G2.4-6 सूत;
G3 काले. Ś1 त्वेवं; K4 त्वत्तः; Ñ3 तत्वं; V1 D6 G1 M त्वं
हि; D2 तास्त्वं (for त्वं वे). B1 विश्वचक्ष्व नः (for वे वि°).
Ś1 K3 Ñ V1 B1.8.6 D (except D6) प्र(Ś1 K3 Ñ3 D6 वि)चक्ष्व नः.

31 Kimissing. Kiom. 31 (of. v. l. 27). Da.6.7 om. सूत इ'. — Śi S सूत:; Ko.s.4 Ñi.2 Vi Bi Dn Di सोतिरु'. — ') M भगवान् (for अक्थयन्). Ñi.2 Vi B

C. 1.2202 B. 1.59.5 K. 1.59.5

सृत उवाच।

कर्मान्तरेष्वकथयन्द्रिजा वेदाश्रयाः कथाः। व्यासस्त्वकथयकित्यमाख्यानं भारतं महत्।। ३१

महाभारतमाख्यानं पाण्डवानां यशस्करम् । जनमेजयेन यत्पृष्टः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ३२ श्रावयामास विधिवत्तदा कमीन्तरेषु सः । तामहं विधिवत्पुण्यां श्रोतुमिच्छामि वै कथाम्॥३३ मनःसागरसंभूतां महर्षेः पुण्यकर्मणः । कथयस्य सतां श्रेष्ठ न हि तप्यामि स्रतज्ञ ॥ ३४ स्रत उचाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानग्रुत्तमम्।
कृष्णद्वैपायनमतं महाभारतमादितः ॥ ३५
तज्जुषस्रोत्तममते कथ्यमानं मया द्विज ।
शंसितुं तन्मनोहर्षो ममापीह प्रवर्तते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ समाप्तमास्तीकपर्व ॥

(B2 missing) D चित्रं (for नित्सं). — " M3 अझबीद्धा".

32 K1 missing. Ñ3 om. शौनक उ". — Ś1 S (G3 with prefixed श्री) शौनक:. — " K3 Ñ1.8 "मार्थतं.
— " K3 उपास्यानं य". Ś1 G1 यशस्यानं. — ") Hypermetric! Ko जन्मे" (of. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.).

Ñ V1 Da D1 8.4.6.7 पृष्ट: सन् (of. 1. 1. 57); G1.2.4.5

°g; G3 य: पृ. Ds om. यत्. — ") K2 T1 M2.4 तथा. 33 K1 missing. — ") Ś1 विधिना. — ") D3 T2

G2.4-6 तथा; G1.3 कथा:; M2.4 कथां (for तदा). Du D1. 'रे तु. — ') G1 M2.4 'हं सुमहापुण्यां.

34 K1 missing. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D T G (except G1) M1.8 (inf. lin. as in text). 5 आवितासमः (for पुण्य'). Nilp (should be for d, and not for b as the MSS. have) न हि तृष्यामि कथ्यति; of. Arj. below. — ') G1 M कथां श्रेष्टां. — d) Ś1 कथ्यती; K2 जल्पतां; K3 जल्पतः; Ñ3 कथ्यते; Bs m Cd कथ्यति (for स्त'). Ko.4 न तृप्तिः स्रुण्वतो मम; T G (except G1) M1.5 परं कीतृहलं हि नः (G2 मे). अArj: कथ्यति कथ्यमाने॥ स्तवे (? read 'जे) त्यपपाठः॥ श्रि

35 Kimissing. — Śi (with prefixed श्ली) S स्त:; Ko. s. 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di सौतिह. — ") Ki Bi (mas in text). 5 अई (for हन्त). Ñi. 8 G (except Gi) M (except Ms) तेई (Mi. 5 ते सं) प्रवक्ष्यामि. — ") Gr. s. महास्थानमञ्जर्म. — ") Mi. 5 निप्रोक्तं.

36 Ki missing. — *) Ga Mi.s. s शुणुब्द; Cd as in text. No Bi.s Du Di.s.4 s.7 शुणु सर्वमशेषेण; Ms inf. lin. शुश्रूपस्त्रो . — *) Ko.s.4 द्विजोत्तम; Mi.s

(inf. lin.).5 सयानघ. — °) Si G2 तन्मनोहर्ष; Ko.2 त्वन्मनोहर्ष; Ki D5 हर्षात्; Da2 Dn Di.2 तन्म(D2 सुम)हान्ह °; G1 तन्महद्धर्ष:; M1.5 ते मनो °. K8 प्रशंसितुं महाहर्ष:. — °) Ñ1.2 V1 M प्र(M1.5 वि)वर्धते; T G8.6 च वर्ष °; G2.4.5 च वर्त °.

Colophon. Ki missing. — Cf. especially v. l. 26. - Sub-parvan: Śi Ña B (B2 missing) Da D2. 3. 6.7 S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); Ko Ñi. 2 Vi अंजावतरण: to which Ni. 2 Vi add कथानुबंध, while Da has कथान बंध only. — Adhy. name: Ko.2.4 कथापीठबंध:; Dns.ns D1 कथाबंध:; De कथाप्रवेश:; T2 वरप्रदानं: G1 सर्थ-सत्रसमाति:. — Adhy. no. (figures, words or both): Si (before the colophon) 66 (1); Ko 54; Ks (sup. lin. sec. m.) T 50; N1.2 V1 59; Da1 56; Dn2 58; D: marg. 57; Ds 1 (? of the new sub-parvan); G M 40 (G2 42; G2.5 M3 41). - S'loka no.: Dn 10 (cf. v. l. 26). — Aggregate s'loka no.: Dn2 2181. - Ñ1 V1 D3 T G (except G1) M1. s indicate the end of the sub-parvan by phrases like आसीकं समाप्त. समाप्तमास्त्रीकपर्व etc. — Gs. s ins. at the end namaskāras like श्रीकृष्णाय नमः, श्रीमत्स्वामिने नमः; while M MSS, close the sub-pravan with some benedictory st. In Ms the latter are followed by the date: 996 चिद्वम् २१ तेदि (i. c. Malabar year 918, month Simha, day 21st; [ca, A. D. 1742-3]. - M1.2.4 end with this adhy.

48

सूत उवाच । श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीश्चितं जनमेजयम् । अभ्यागच्छद्दपिविद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १ जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् । कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २

The critical apparatus has now been modified as follows: The fragm. MS. B: has been replaced by Be; the three incomplete MSS. M1.2.4 (which end with adhy. 53) have been replaced by three new MSS. Mc. 7.8; furthermore the two mixed codices Dear have been discontinued, as being of no special value for critical purposes. The MSS. which have ended or have been discarded will be wholly ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangali MSS. B1.3-6; D only the Devanagari MSS. Da Dn D1-s and M only the five Malayalam MSS. Ms. 5-8. — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes, it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure. The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important. Curtailment will be effected in the following manner: (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected; (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च वे-त-हि, चैव-चापि, ततः-तथा-सदा) occurring in a single MS. will, as a rule, be ignored, when all other MSS. are unanimously against it; (3) detailed enumeration of MSS, will be commonly replaced by general remarks like "some MSS.", "a few MSS." (cf. v. l. 1. 56. 15, 29; 59. 11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS.; (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored; oftजातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ३ यं नाति तपसा कश्चित्र वेदाध्ययनेन च । न व्रतैनीपवासेश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४ विच्यासेकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः ।

C. 1. 2212 B. 1. 60. 5

repeated variations in the spellings of proper names (like दु:पंत-दुष्कंत-दुष्मंत-दुष्यंत, or शंतनु-शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter. On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter-relationship of MSS., as well as all real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS. like Śi, Ki will be registered with scrupulous care as hitherto.

54

1 Stanzas 1-4 (with सूत उ°) are missing in K1 (cf. v. l. 1. 47. 20). — Before सूत उ° (or its v. l.), G2 ins. हरि: ॐ; M8 स्वस्ति श्रीवेद्दरयासाय नमः। अविद्यमस्तु; M5-8 हरि: श्रीगणपतये नमः । अविद्यमस्तु (M6 cont. श्रीगुरुश्यो नमः). — Ñ3 T1 om. सूत उ°. Ś1 D3 T2 G M6.8 सूत:; K0.8.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — In Ś1, 1-17 are lost on the missing upper half of a fol. (39). — °) K2-4 स (for तु). — °) K (K1 missing) B5 Da1 Dn2 D2.8 T G (except G2.4) अभ्या° (as in text); the rest अथ्य°. — d) K8 °यनो द्विज:.

2 Si Ki missing. — b) Ki ऋषे: पुत्रा. — e) Gi यमुनातीरे. — d) Bi भरतानां (m as in text) (for पाण्ड.).

3 Śi Ki missing. — a) Vi यः सत्याम्; Ds सद्यः स (for यः सद्यः). — b) Di.s इष्टं; Ds दिष्ट्या; Cd इष्ट्या (as in text). Bi(m as in text).s Nilp देवीम् (for देहम्). Da (erroneously) देहम्, which is Arjp, the true Arj. reading being देवीम्. S वस्थे वेदवित्तमः (Gi-s बाळसूर्यवत्). — c)=1. 44. 18c. Ki श्विगमत्; Ki Gi श्विजाती. — d) S इतिहासांक्ष सर्वज्ञः.

4 Ś1 K1 missing. — 4) Ks N2 V1 B1.8.6 Dn

C. 1. 2212 B. 1. 60. 5 K. 1. 60. 5

परावरक्को ब्रह्मापिः कविः सत्यव्रतः श्रुचिः ॥ ५
यः पाण्डं धृतराष्ट्रं च विदुरं चाप्यजीजनत् ।
शंतनोः संततिं तन्वन्युण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ ६
जनमेजयस्य राजपिः स तद्यक्षसदस्तदा ।
विवेश शिष्येः सहितो वेदवेदाक्षपारगैः ॥ ७
तत्र राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम् ।
द्वतं सदस्येवेहुमिर्देवेरिव पुरंदरम् ॥ ८
तथा मूर्थावसिक्तेश्र नानाजनपदेश्वरैः ।
ऋत्विग्मिर्देवकल्पेश्र कुश्रुलेर्यक्षसंस्तरे ॥ ९
जनमेजयस्तु राजपिर्देष्ट्रा तम्पिमागतम् ।
सगणोऽभ्यद्ययौ तूर्णं श्रीत्या मरतसत्तमः ॥ १०
काश्र्वनं विष्टरं तस्ये सदस्यानुमते प्रश्रः ।
आसनं कल्पयामास यथा शको बृहस्पतेः ॥ ११

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शाख्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
पाद्यमाचमनीयं च अद्ये गां च विधानतः ।
पितामहाय कृष्णाय तद्दृष्य न्यवेद्यत् ॥ १३
प्रतिगृद्य च तां पूजां पाण्डवाजनमेजयात् ।
गां चैव समनुज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ॥ १४
तथा संपूजयित्वा तं यत्तेन प्रपितामहम् ।
उपोपविश्य प्रीतात्मा पर्यपृच्छद्नामयम् ॥ १५
मगवानपि तं दृष्टा कृशलं प्रतिवेद्य च ।
सदस्यैः पूजितः सर्वैः सदस्यानभ्यपूज्यत् ॥ १६
ततस्तं सत्कृतं सर्वैः सदस्योजेनमेजयः ।
इदं पश्चाद्विजशेष्ठं पर्यपृच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १७
कृह्णां पाण्डवानां च भवान्प्रत्यक्षद्शिवान् ।

Ds. 5 यं नैति (or यद्गीत); D1 T1 यं नेति; Cd as in text.

— b) G2.8 'ध्ययनेपि स:. — ') T2 G (except G1.8) न
नतेनोपवासेन. — d) D2.6 S प्रशांखा; Cd as in text.

5 Si missing. Bs reads 5-10 in marg. — b) Gs वेदवेदांगपारग:. — b) Ds परं विरक्तो (for परा). Ñi. s को धर्मज्ञ:. — d) Ñs Bs Da T Gs.4.5 M सस्य: ग्रुचि: प्रभु:; Bsm.6 Ds-4 सत्य: ग्रुचिवत:; Gi वच: ग्रुचि:

6 Si missing. — °) Ñ Vi B Da Dn शांतनी:. Da संतति:. K2.4 तद्वस्; Ñi.2 Vi B (except Bs) Da तत्र; Ti Gi.2 M सञ्चां. — d) T G उद्धरिध्यन्महातपा: (Gi.2 व्यक्ताः); M कृतवानृषिसत्तमः.

7 Si missing. — °)=1. 1. 8°; 18. 8° etc. Hypermetric! Ko जन्मे'. — °) Dn Di महातमा (for तथज्ञ-). S तसिन् (Ti सर्प-) सन्ने महातमाः; of. 1. 1. 8°. — °¹) Ñi.2 Vi B D सहितः शिष्यै: (by transp.). M विवेश यज्ञायतनं सह शिष्यै: सहान्त्रीः.

8 Si missing. — 4) Da (erroneously) देवेर; Arj. Cd मेचेर; Nilp (through misunderstanding!) मेचेर. S रिव शतकतुं.

9 Si missing. — ") Ko.2.4 Ñi Vi B D मूर्यासि"; Cd as in text. — ") Ñi.2 Vi B D ज़हा" (for देव"). — ") D2 शोभिते (for कुश्लेर).

10 Si missing. — ") Cf. 7" above and 1. 1. 8" etc. Ko जाने". Ki स; Ks Da T2 च (for तु). — ") Ds स राजा (for सगणो). Ks "म्युदियान; K4 D4

°स्याययो; Be Da °भिय(Da °र्य)यो; Ta Ga. e Ma 'स्युद्यतः; G1-8 'स्युस्थितः; G5 'स्युद्धतः. — ") S ततो भ'.

11 Si missing. — °) Ñi 'जुमतं; D 'जुमत: (D2.5 as in Ñi). S स एव नृपति: स्वयं.

12 Śi missing. —) Ko ब्रह्मार्च ; Bs Ms 'सेवितं.

13 Si missing. — b) Ko-2 M राज्यं गां ख; Ka Ba गामध्यें (Ba ਬੇ) ਚ. — D2 om. 13^{ed} and 14. — c) G2. a ਸ਼ਹਿਰਸਭਾਧ (hypermetric!).

14. Śi missing. D2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ") K Ñ Vi Dni.n2 Di.4.6 G3 M8 तु (for च). — b) M6-8 पार्थिवाजा". — ') K4 Dn Di जाप्य. — d) S मुनि: (Ti G2 'नि) (for ड्यास:).

15 Si missing. Da om. 15ab. — a) Ñi Vi B D (Da om.) च; T Gi-6 तं (for सं-). S तु (for तं). — b) Ñi Vi B D (Da om.) प्रणयात्; Ñi प्रयक्षात् (for यक्षेन). — ad) Bi तन्नोपविदय, and पृष्णस्विस्त्रा.

16 Si missing. — *) Ki प्रिवेश; Bi प्रतिप्य; Cd as in text. Ti Ga. s. s द्यालु: प्रति(Ti रेस)नंश च; Ta Gi M दयालु: प्रस्तंद्(Ta Gi का)त. — 4) Ña Vi B D प्रस्तप्त ; T Gi. s अप्रपूत .

17 Śi missing. — ") S (except G1.s) तथा (for ततस्). Vi Dn Di M (except Ms) तु (for तं). Ña B Da Ds-s प्जितं; Vi Dn Di सहित:. S सिद्धः (for सर्वेः). — ") S (except G1-s) क्यांते (for सद्सेर्). — ") S इसमर्थ इरुश्हेः.

तेषां चरितिमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ १८ कथं समभवद्भेदस्तेषामिक एकर्मणाम् । तस युद्धं कथं ष्ट्रतं भूतान्तकरणं महत् ॥ १९ पितामहानां सर्वेषां देवेनाविष्टचेतसाम् । कात्क्र्येनैतत्समाचक्ष्व मगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २० तस तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वेपायनस्तदा । शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१

कुरूणां पाण्डवानां च यथा मेदोऽभवत्पुरा । तदस्मे सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२

गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विश्रर्पभस्तदा । आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ २३

तसौ राह्ये सद्स्येभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च सर्वशः। भेदं राज्यविनाशं च क्रुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चादात्तमोऽध्यायः॥ ५४॥

44

वैशंपायन उवाच । गुरवे प्राङ्गमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिमिः ।

18 B4 om. 18ab. Śi resumes with 18ad. — Before 18, N (except K1; Śi missing) ins. जनमे (Ko जनमे) जय उ (Ds. 4 om. उ). — 4)=22a. Cf. 1. 1. 11. Devp प्रत्यक्षदर्शन: — 4) S त्वयानघ (Gi हुदं त्वया; Gs. 6 हृद् स्वया).

19 ab) S कथं च भगवन्भेदस्तेषामासीन्महात्मनां --- b)=1, 55, 43b.

20 °) Ko Ñ V1 B D G1.8 समाचक्ष्य (Da1 as in text; D8 द्विजश्रेष्ठ). T G2.4-8 M इच्छामि तत्वतः श्रोतुं. — d) Ñ V1 B D G1.8 यथावृत्तं द्विजोत्तम (D8 समाचक्ष्य यथाविधि).

21 Before 21, Ko. 2. 4 Ñi Da 2 Dn Di. 4 ins. सौतिक ; Ki Ba. 6 Di सूत उ; T G सूत:. — After 21 ab, Ko. 2. 4 ins.:

470* ब्राह्मणानां पुरस्तात्स नृपेणैवं प्रणोदितः।

— °d)=1. 1. 57°d. — °) S (except G1.8.6) उवाच वरद: (M5 °दं) शिब्दं. — d) G2.4.5 M8 (inf. lin. as in text) "मंतिकाल.

22 Before 22, Ñ V1 B1 D (except D1.2.5) ins. डयास उ°. — ")=18". Cf. 1. 1. 11". Ś1 K Ms transp. कुरू and पाण्ड". — ") G4.5 M यहुत्तं तत्र सरवत:.

23 Before 23, Ñs Dns ins. सौतिरु; Bs Ds सूत उ. ... ") Ks-4 "भादाय. ... ") Bs.s 'क्षे तदा; G1.2.4 'क्षे [5]थ (Gs च) तत्. ... ") Ms 'हासिमं तदा.

24 °) Ñ V1 B D G1.a.o transp. तसी and राज्ञे. T G2.4.5 M उवाच राज्ञे तसी स (T1 तत्सवे). — °) Ñ2 V1 B D पाधिवेश्य:; T G2.4.5 M सदस्ये'. — °) Cf. 1.

संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १ महर्षेः सर्वेलोकेषु विश्वतस्यास्य धीमतः ।

C. 1. 2232 B. 1. 61. 2 K. 1. 61. 8

55. 43°. Ks राष्ट्र:, Ñ2 V1 B D सर्व:, G1.3 राज्ञां (for राज्य:).

Colophon. Major parvan: Ds T2 G1-5 M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko.2.4 अंशावतरण (Ko शाद). — Adhy. name: Ko.2.4 G1.8 M (except M8) ड्यासागमनं; Ñ1.2 V1 B Da D2.4 वैशंपायनानुशासनं; Dn कथानुबंध:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 K1 67; K8 (sup. lin. sec. m.) T1 51; Ñ1.2 V1 D8 57; Da1 56; Da2 60; Dn8 53; D4 58; D5 T2 G M 1 (of the संभवपर्व). — S'loka no.: Da1 Dn1.n2 23. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2204.

55

1 si om. বৈয়া ড. De S (except Ms.e) om. ড. — After ড, Ke ins.:

471* पातु वः कविमातङ्गो ब्यासः सत्यवतीसुतः । यस्य वाग्मदगन्धेन वासितं भुवनन्नयम् ।; while Ds. 6 S (Ms. 5 om. line 2!) ins.:

472* श्रृणु राजन्यथा बीरा आतरः पञ्च पाण्डवाः। विरोधमन्वगच्छन्त धातराष्ट्रेर्दुरात्मिः। [(L. 2) G8 Mo-8 महात्मिभः.]

— a) S *स्कृत्वा. — b) Bi.s समाहित: (both m as in text).

2 ab)=(var.) 1. 1. 23ab; 56. 12ab. Ñ1.2 V1 B D
T2 G4.5 विश्वतस्पेष्ठ सर्वेछोकेषु (Da2 T2 G4.5 कस्य) धी ;
T1 व्यु प्रितस्य महात्मन:. — od)=1. 1. 23ad; 56. 12ad.
Ś1 K1 पुण्यं (for कृत्स्वं). Ñ2 V1 B D स्थास्य महात्मन:.

C. 1. 2232 B. 1. 61. 2 K. 1. 61. 3 प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २ श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्येमां मारतीं कथाम् ॥ गुरोर्वकुं परिस्पन्दो ग्रुदा प्रोत्साहतीय माम् ॥ ३ मृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् । राज्यार्थे चृतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४ यथा च युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ॥ ५ मृते पितिर ते वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम् । नचिरादिव विद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन् ॥ ६ तांस्तथा रूपवीर्योजःसंपन्नान्योरसंमतान् । मामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवाङश्रीयशोभृतः ॥ ७ ततो दुर्योधनः कृरः कर्णश्र सहसौबलः ।

3 र्श K Ñi.s Bim.s Cd श्रोतृपात्रं (Ñs 'त्र:); Da श्रोता पा. Ta Ga-e तु (for च). Si K (except Ka) Ñ2 V1 राजंसवां (K1m राजानं). — 8) Ś1 K Ñ3 G8 ब्राप्येयं. — In Si the portion from 3 to 1.60.61 is lost on the missing fol. 40-46. K (except Ka) सारती; G4.5 महतीं. Ko-3 शुभा; K4 Ñ8 Ms शुभां. - ") Ko.3.4 Ñ2.3 B D Cd गुरोर्धक्य-; V1 'वीक्य-. Ko.2-4 Ñ3 'स्पंदं; K1 B Da D2.4 *स्पंद-; Me-3 प्रीप्संती. — d) Ñ2 V1 Bam Dn D1 सन: (for सदा). Ko Ñ V1 Bam Dn D1 में (for माम्). B Das Ds-1 सुद्(Ds समु-; Ds सुदो-; D1 स उ)त्साहयतीव मां; Dan corrupt. Dev. has मृत् and श्रीत्साइयति. अ Arj. (oorrupt): मुत्र्योत्साइयति वां इति वा पाठः गौडसंमतादौ । मुदा प्रोत्साहतीय मां इति वा काश्याः पुसके ॥ Nil.: प्रोत्साहयतीव परिस्पंद्मुत्प्रोत्साइयतीव मे इति पाठे परिस्पंद्शब्दे क्लीबरवमार्पम् ॥% - After 3, Ka ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 31), followed by an additional colophon (ending the adhy.) and वैशं°.

- 4 र्श missing. °) G2.4.5 'संसूतिर.
- 5 Si missing. °) Da Ds 'कारणं. °) Ñ2 Vi B D कथविष्यामि (for संप्र').
- 6 Śi missing. °) Ñi.2 Vi B (except Bi) D va (for ga).
- 7 Si missing. ") Ki बीर्यक्षीज:; Ks शीर्य(m रूप)वी"; Ñi Vi Dn सत्ववी"; Bi वीर्यस्वीज:; S रूप-संपन्नान्. ") Ds बीर" (for पौर"). Ti बीर्ये प्रमसं"; Ti Gs. वीर्येण प्रमेण हु; Gi. 2.4.5 बीर्येजि: (Gi "ज:) प्रि-

तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समाचरन् ॥ ८ द्दावथ विषं पापो मीमाय धतराष्ट्रजः । जरयामास तद्वीरः सहाभेन ख़कोदरः ॥ ९ प्रमाणकोट्यां संसुतं पुनर्वेद्धा ख़कोदरम् । तोयेषु भीमं गङ्गायाः प्रक्षिप्य पुरमावजत् ॥ १० यदा प्रबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् । उदितष्टन्महाराज भीमसेनो गतन्यथः ॥ ११ आशीविपैः कृष्णसपैः सुतं चैनमदंशयत् । सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ १२ तेषां तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामितः । मोक्षणे प्रतिधाते च विदुरोऽविहतोऽभवत् ॥ १३ स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथा शकः सुखावहः ।

संमितान्; M वीयोंज:परि ($M^{s. s}$ $^{\circ}$ र)सं $^{\circ}$. — $^{\circ}$) D (except D^{2-s}) नामृषन्. — $^{\circ}$) $\tilde{N}^{1}$ श्रीयशोवृतान्; S धतराष्ट्रजाः (G^{2} $^{\circ}$ जान्).

8 Si missing. For S see below. — a) K अतः; Ñi. 2 Vi Bs कुद्धः (for कूरः). — b) K (except Ki) Ñi Cd 'निनोशान्. — d) Ñ Vi B D (except Da Ds) समारभन्. — S subst. for 8: Dn ins. after 8:

473* ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णस्य च मते स्थितः।
पाण्डवान्विधिधोपायै राज्यहेतोरपीडयत्।

[(L. 1) Dn कुलिंगस्य; T2 G6 कर्णस्तस्य; G1 कर्णिकस्य G6 मातुलस्य; M कर्णिकस्य (for कर्णस्य च).]

9 Si missing. — ") G2.3 तथाविधं वि". — ") T G Ms तं वीर:. — ") S त्वक्षेत्र सह भारत.

10 Si missing. — abo) S 'ठ्यां क्रीडित्वा ब(Gi बु)ध्वा सुसमनागसं। तथैव मध्ये (Ms 'मेते) गंगाया: (Ms 'यां). — a) Ks Ñi पुनरागमत्; Ñe De T G पुनराज'.

11 Si missing. — ") Ko Ñi Vi B D विबुद्ध:; Ga-s -बुध्यत. — ") Bs.s Mi संश्चिष: Gs. स शिंख. Gi Ma बंधनात. Bi.s तदा संश्चित्रबंधन:. — ") B (except Bi) D (except Di.s) Mi.s सहाबाह:.

12 Si missing. — d) Bs g; S (except Mt) g (for g). — After 12, Ds S (except T2) ins.:

474* उपायेबंडुभिः क्षुद्रैः संवृतेविवृतेरि । पाण्डवाम्पीडयामास न च किंचिड्साधयत्। With line 1 of, 15^{ab}.

13 Si missing. Ms reads 13 (with 15) after 25; of. v. l. 14. — °) Ki भ; Dns ते (for तु). S स तेवां

पाण्डवानां तथा नित्यं विदुरोऽपि सुखावहः ॥ १४ यदा तु विविधोपायैः संवृतैर्विवृतैरपि । नाशकोद्विनिहन्तुं तान्दैवभाव्यर्थरक्षितान् ॥ १५ ततः संमध्य सचिवेर्ष्ट्रपदुःशासनादिभिः । धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुषं गृहमादिशत् ॥ १६ तत्र तान्वासयामास पाण्डवानमितौजसः । अदाहयच विस्रव्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७

विदुरसैव वचनात्खनित्री विहिता ततः।
मोक्षयामास योगेन ते म्रक्ताः प्राद्रवन्भयात्।। १८
ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम्।
मीमसेनोऽवधीत्कुद्धो भ्रवि भीमपराक्रमः।। १९
अथ संधाय ते वीरा एकचकां व्रजंस्तदा।
ब्रह्मरूपधरा भृत्वा मात्रा सह परंतपाः।। २०
तत्र ते ब्राह्मणार्थाय वकं हत्वा महाबलम्।

C. 1. 2258 B. 1. 61. 29 K. 1. 61. 29

वि°. — ³) K2.3 Ñ3 T1 G8 M महाकवि:. — °) Ñ2 V1 B D प्रतिकारे.

14. Śi missing. K (except K4) T2 om. 14. M (for Ms of. v. l. 13) transp. 14 and 15. — a) Ti Gi. 8 मार्गस्थो; M मार्गतो. — G5 om. 14^{cd} and 15. — d) Ti Gi. 8 ते; G2. 4 [5] भूत (for 5पि).

15 Si missing. For Gs and M of. v. l. 13-14. Cf. also 474*. — b) Ñi विविधेरिष. — °) Ñ2.3 Vi B (except B3) Da Dn D1.8.4 नाझकद; D2.6 Gs M6-8 न (M6-8 ना-) शक्तो. Ki Ñ1.8 T2 Go नियंतु; G4 नियोक्तं. — d) K3 देवभावास; B5 भावान्स- (m भावार्थ-); B6 भावानु-; D6 T2 G (G6 om.) M8.6-8 दे(G2-4 दे)वेनात्यंत-(D6 स्थं-); T1 तरिभि; M6 देवतात्यर्थ-. — After 15, T2 G1.2.4 ins. lines 1-4, 6 and 7 of 476* (cf. v. l. 21). In T2 there follow line 11 of 476* and a repetition of st. 14 (with v. l.); in G2, line 11 of 476*, a repetition of line 2 of 474* (cf. v. l. 12) and of st. 14 (with v. l.); and finally, in G4, line 2 of 474*, a repetition of st. 14 (with v. l.) and line 11 of 476*.

16 Si missing. Ds T2 G1 om. 16. — ab) K8 ततः स सचिवै: सर्वै:. Ks D1.2.4.5 कर्णतु:शा°. S (T2 G1 om.) ततो दुर्योधनः क्षुद्रः कर्णश्च सहसीबलः = (var.) 8ab. — a) Ks.1° माविशत्. S (T2 G1 om.) पं चकुरालयं.

Stanzas 17-21 of the text are based on the shorter version as preserved in S; for the text of the longer version (476*) found in N (which contains some repetition and shows other signs of inflation and recasting), cf. v. l. 21.

17 Cf. v. l. 21. — d) To प्रन: सदा; Ga. s पुरस्तदा.
18 Cf. v. l. 21. — b) Go स्वनिकी. To प्रहत:; To Gi-s प्रहित:; Ga. s त:; Ms. c. s तात्. G (except Ga. s) तदा. — d) Go दर्श (for भयात्). — After 18, Go ins. line 11 of 476*. S (except Go) ins. after 19: Dn Ds. s, after line 15 of 476*:

475* प्राप्ता हिडिम्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कच:। [Dn1 हिडंबी; Dn2 हिडिंबा.]

20 Cf. v. J. 21. — b) M (except Ms) गतास्तदा.

21 4) Gs तदा; Ms प्रति (for तत:).

For 17-21 (both incl.) N (Si missing), which contains the longer version, subst.:

सुतिरियेपी ताम्राजा पाण्डवानम्बिकासुतः।

(17°) ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया।
ते प्रातिष्ठस्त सहिता नगराश्वागसाह्मयात्।
प्रस्थाने चाभवन्मश्री क्षता तेषां महास्मनाम्।
येन मुक्ता जतुगृहाश्विशीथे प्राद्भवन्वनम्। [5]
ततः संप्राप्य कीन्तेया नगरं वारणावतम्।
स्यवसन्त महास्मानो मात्रा सह परंतपाः।
धृतराष्ट्रण चाज्ञसा उषिता जातुषे गृहे।
पुरोचनाद्रक्षमाणाः संवत्सरमतन्दिताः।

(18^{ab}) सुरुङ्गां कारथित्वा ते विदुरेण प्रचोदिताः। [10 आदीप्य जातुषं वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम्।

(18 र्षं) प्राद्भवन्भयसंविष्ठा मात्रा सह परंतपाः।

(19²⁶) दृहञुद्रांरुणं रक्षो हिडिम्बं वननिर्झरे । हत्वा च तं राक्षसेन्द्रं भीताः समनुबोधनात् । निश्चि संप्राद्रवन्पार्थो धार्तराष्ट्रभयार्दिताः। [15]

(200) एकचकां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः ।

(20° वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन्त्रहाचारिणः। ते तत्र प्रयताः कालं कंचिद्वुर्नरर्पभाः। मात्रा सहैकचकायां ब्राह्मणस्य निवेशने। तत्राससाद् क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः। [20]

(21°) भीमसेनो महाबाहुर्बकं नाम महाबलम् । तं चापि पुरुपन्याच्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः । निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसान्स्वयत् । ततस्ते ग्रुश्रवुः कृष्णां पञ्चालेषु स्वयंवराम् । श्रुक्षा चैवाभ्यगच्छन्स गत्वा चैवालभन्तं ताम् । [25]

[Lines 1-4, 6, 7 and 11 have been interpolated at different places in Ts G1, 2, 4; their variants are

C. 1. 2260 B. 1. 61. 81 K. 1. 61. 82

श्राक्षणैः सहिता जग्धः पाश्चालानां पुरं ततः।। २१ ते तत्र द्रीपदीं लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिताः। विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्ध्यरिंदमाः ॥ २२ त उक्ता धतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च । श्रातृभिविंग्रहस्तात कथं वो न भवेदिति । असाभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचिन्तितः ॥२३ तसाञ्जनपदोपेतं सुविभक्तमहापथम् । वासाय खाण्डवप्रस्थं व्रजध्वं गतमन्यवः ॥ २४ तयोस्ते वचनाञ्जग्धः सह सर्वैः सुह् अनैः । नगरं खाण्डवप्रस्थं रज्ञान्यादाय सर्वशः ॥ २५ तत्र ते न्यवसन्नाजन्संवत्सरगणान्वहृन् ।

वशे शक्षप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ २६ एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः । अप्रमत्तोत्थिताः क्षान्ताः प्रतपन्तोऽहितांस्तदा ॥२७ अजयद्भीमसेनस्तु दिशं प्राचीं महावलः । उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा ॥ २८ दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा । एवं चक्रिरमां सर्वे वशे कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ २९ पश्चिमः स्र्यसंकाशेः स्र्येण च विराजता । पट्स्र्येवावभौ पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः ॥ ३० ततो निमित्ते किस्थिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः । वनं प्रस्थापयामास भ्रातरं वै धनंजयम् ॥ ३१

also given below. — (L. 1) T2 G1 'प्रियोध तान्दद्वा; G2 सुप्रीतयोपि तान्ह्या; G4 'प्रियोचितं ह्या. - (L. 2) K (except K1) Be D1-8 G4 *बुअ्त्सवा. -- (L. 3) T2 G1.2.4 transp. lines 3 and 4. K Ns T2 G4 transp. सहिता and नगरात्. V1 D2. इ सहसा (for सहिता). — (L. 4) K Ñ1, 8 T2 G4 सिन्नं (for सन्नी). — (L. 5) K (except K1) प्राविशन्तनं. — (L. 6) K (except K1) ते सर्वे (for की क्तेया). — With line 7 cf. line 12, and v. l. line 15. — K1 om. lines 8-10. — (L. 8) K (K1 om.) हार्षता (for उषि'). — (L. 10) Ñs Bs D (except Ds) त (for ते). — (L. 11) K Ta G1.2.4 तत्र (for चैद). — (L. 12) Ko.s.s om. line 12 (cf. v. l. line 15). — (L. 13) K (except K1) वनगोचरं; Ds.s गहरे. — (L. 14) For this line Ds subst. 19^{cd}. Dn Ds समवबो ; Ds समनुबुध्य तानू. Ko.s.s Ds भीम: समनुबोध्य तानू. — (L. 15) K Ñi.8 'थी मात्रा सह प्रतिपा: (cf. line 12). — After line 15, Dn Ds.4 ins. 475*. — (L. 17) K Ns om. a. — (L. 18) Bi Dn Di नियता:. — (L. 23) K Ñ1 D8 भीमो (for बीरो). K Ña V1 पर्यष्ठपंयत्.]

22 Si missing. Gi om. 22, — a) S (Gi om.) transp. ते and तत्त्र. — b) Ñs प्रतिसं; S (Gi om.) बहून्मासान्युकोषिता:. — b) S (Gi om.) सहिता. Ti G4-6 M हस्ति:. — d) Ko.s Gs जायुर्निविता:.

23 Śi missing. — ") K Da. इ तत्रीका (Ki त तका sic); Ña. s Dai Di ते इका; S उक्ताले. — ") Ga. s. s आवृणां वि". B Dai Di ताता:. — After 23°d, Gs reads 24°d. M om. 23%. Gi reads 23% after 24.

24 Si missing. — a) S पूरं ज(G2.4-6 जा)न.
— b) T G1.2.6 भक्तं. — K3 (hapl.) om. 24^d-25°.
G5 reads 24^{cd} after 23^{cd}. — d) Ko.2.4 गच्छस्तं. Ñ2
V1 B D भक्ताः. — After 24, G4 reads 23°.

25 Si missing. K2 om. 25; Ks om. 25abe.

- °) Ko.4 वैं: सहोदौ:. — d) T G Ms रखं; Ms.e-8
राज्यं. Ds S आगशः. — After 25, Ms reads 13 and 15.

26 Si missing. — a) Ñs transp. तम्र and ते. S (except G1) पांडवा: (for तम्र ते). D (except Da D2.5) पार्था: (for राजन्). — b) K1 परिसंवत्सरान्बहून्. — Ds वद्यांआफ. T प्रभावेन; Gs प्रपातेन. — d) Ñ2 V1 B D महीस्त:.

27 Śi missing. — °) Ks Ñi.2 Di.8 T G (except Gs) 'मसा: स्थिता:. Ds क्षत्रा:; T2 कांता:; Gs क्षत्रे. — a) Ñi.2 Vi D M बहुन्; T2 Gs तथा; Gi.2 तत: (for तदा).

28 Śi missing. — ⁵) Ñi Vi B D (except Di) মহাথয়া:

29 Si missing. — "d) Ko परिच्क", and 'हो सर्वा.

30 Si missing. —) Ko.4 शीरोंण. T G बसुंधरा; M जगसया (Ms 'दा). —) Ki 'र्येवर्धभी; Ñi.2 Vi B D 'र्येवाभवत; Ñs 'र्येव बभी. Ti पदस्येंणैव बभाज; Ts G 'र्येव च बभाज (Ts Gs.6 'जे); M 'र्येमिव बभाजे (Ms.5 'ज).

31 Si missing. — After 31 क, Ko. ins.: 477* स वे संवत्सराम्बन हे बैब त वने वसन्।

^{— /)} Ñs 'सोभिरोचित:; D2 'सोत्र चिं'; D3.5 T G 'सो वि(T2 sup. lin. पि)चिं'.

स वै संवत्सरं पूर्ण मासं चैकं वने ज्वसत्।
ततो ज्ञाच्छन्दृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ ३२
लब्धवांस्तत्र वीभत्सुर्भायां राजीवलोचनाम् ।
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ३४
अत्र्पयच कौन्तेयः खाण्डवे ह्व्यवाहनम् ।
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम् ॥ ३५
नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ॥ ३६
पार्थायाग्निदेदी चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

इषुधी चाक्षयैर्वाणे रथं च किपलक्षणम् ॥ ३७ मोक्षयामास बीमत्सुर्मयं तत्र महासुरम् । स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्तसमाचिताम् ॥ ३८ तसां दुर्योधनो मन्दो लोभं चके सुदुर्मतिः । ततोऽक्षेर्वश्चियत्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९ वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पश्च च । अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्ष त्रयोदशम् ॥ ४० ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु । नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१ ततस्ते सर्वस्रत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् । राज्यं विद्वतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२

C. 1. 2282 B. 1. 61. 53

(cf. 32ab). —) Ds बीरं (for वनं). — After 31°, N ins.:

478*

तेजस्वी सत्यविक्रमः।

प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं,
reads सज्यसाचिनं for धनंजयम्, and after 31 ins.:

479* अर्जुनं पुरुषव्यान्नं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् । 8 ins. after 31 : Ds. 4, after 479* :

480* धैर्याद्धर्माश्व सत्याश्व विजयाश्वाधिकं प्रियम्। अर्जुनो भ्रातरं ज्येष्ठं नात्यवर्तत जातुष्वत्।

32 Śi missing. — a) Ki एवं संव . — b) T Ga.s M चेव. Ko.s.s Ñ Vi Bs Das Di.s T G (except Gi) वसन्. — After 32ab, Da-s S ins.:

481* तीर्थयात्रां च कृतवाज्ञागकन्यामवाप्य च। अथ पाण्ड्यस्य तनयां लडध्वा ताभ्यां सहोषितः।

[(L. 2) Ds स्टबासस्पप्रसादित:; Ms अवाप्य च धनंजय:. G2.4-6 Ms om. अथ, and ins. तम्र after स्टब्स.] — d) Ds द्वारकार्याः

33 र्डा missing. — ") डि तत्र होने च बी". — ") G1.3 भगिनी (for अनु").

34 Si missing. — b) Vi Ds कृष्णेन च संग(Ds यु)ता. — b) K (except Ki) दा मुमुदे. Ñs.s Vi B D (except Da) त्रीत्या. — d) Ki T G (except Gi.s) Ms च (for g). Ñi वेन यशस्त्रिनी.

35 \$1 missing. — ^{ab}) K जातवेदसं (for इच्य'). S तम्र (T1 G1-8 M2.5 तत:) संतर्पयामास कौतेयो ह°. — ^d) Ñ2 भूपसत्तम; S सां(Ms पां)डवे वने.

36 Si missing. M om. 36 s. — a) Ñs 'रोसि; Vi 'रोख; T Gi.s.c 'रोथ. — b) Ñ Vi B D 'वेन सद्दाभवत्. — °) T_1 G_{8-5} °सायं द्वितीयस्य; T_2 °सायो द्वि°; $G_{1.6}$ M *सायद्वि°; G_2 °सायाद्वि°.

37 Si missing. — ") S तम्न (for चापि). — ") Dai Ms.c. र चाक्षयी.

38 र्रा missing. — ") S (except Gs) मोचया". — ") Ñs Dn D1.3.4 यत्र. — ") Da1 Dn2 D1.8.5 "समन्विता; S "विभूषि".

39 Si missing. — ") K2 राजा; D1 छोमं; S झुदो (for मन्दो). — ") D1 चक्रे दुष्ट: सु". — ") K3 S (except G1.8.6) वंचयामास. K2 तं; Ñ3 स; B (except B4) Da D6 G1.8.6 तु (for च). — M6 (hapl.) om. 394-404.

40 \$1 missing. — *) T अज्ञातवासं. T1 G1-3 राष्ट्रेषु; T2 G2.4 राष्ट्राचु; G6 M राष्ट्रेषु. — d) Ñ V1 B D ततो; M5 सदा.

41 Si missing. — °) S गते त्रयोदशे. Ks प्राप्ते (for वर्षे).

42 Si missing. — *) Bi. 4 D (except Da Ds. 5) क्षत्रमु . Ms "से सहिता: सर्वे. — b) S "नं रणे. — ") Ñ2 Bi (m as in text).s.o Da Dn D4.5 विहत"; Ñ3 "पर्यंतं; B4m Di विहित"; Ds निहत ; T विक्रम ; Go वित्य ; Cd as in text. — After 42, D8-5 S (except Mo.8) ins.:

482* इष्ट्रा ऋतुं अविविधानश्वमेधादिकान्यहून्। धतराष्ट्रे गते स्वर्ग विदुरे पञ्चतां गते। गमयित्वा स्वियः स्वर्ग राज्ञाममिततेजसाम्। वार्जीये निलयं प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य च। महाप्रस्थानिकं कृत्वा गताः स्वर्गमनुत्तमम्।

[(L, 3) G2. s. s °त्वा क्रियां स्वार्यी. — (L, 4) G2. s. s

ृः १०१ क्षेत्र एवमेतत्पुरावृत्तं तेषामक्रिष्टकर्मणाम् ।

भेदो राज्यविनाशृश्व जयश्व जयतां वर ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाद्यासमोऽध्यायः॥ ५५॥

५६

जनमेजय उवाच । कथितं वे समासेन त्वया सर्व द्विजोत्तम । महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १ कथां त्वनघ चित्रार्थामिमां कथयति त्वयि । विस्तरश्रवणे जातं कौतृहरुमतीव मे ॥ २ स भवान्विस्तरेणेमां प्रनराख्यातमहीति। न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृष्वानश्वरितं महत् ॥ ३ न तत्कारणमल्पं हि धर्मज्ञा यत्र पाण्डवाः।

अवध्यान्सर्वशो जघ्नः प्रश्नसन्ते च मानवैः ॥ ४ किमर्थ ते नरव्याघाः शक्ताः सन्तो धनागसः । प्रयुज्यमानान्संक्केशान्क्षान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ५ कथं नागायुतप्राणी नाहुशाली वृकोदरः। परिक्रिश्यसपि कोधं धृतवान्वै द्विजोत्तम ॥ ६ कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्रिश्यमाना दुरात्मभिः। शक्ता सती धार्तराष्ट्राञ्चादहद्वीरचक्षुपा ॥ ७ कथं व्यतिक्रमन्धृते पार्थी माद्रीसुतौ तथा।

स्वं धाम याते वार्ष्णेये; Мь वृष्णयो निधनं प्राप्ते.]

43 Śi missing. — b)=1. 54. 19b. — c) Cf. 1. 54. 24°. No Vi Bi.s.o D (except Ds) 'विनाशाय.

Colophon. Major parvan: T: G M संभव° (G: सभा) (for आदि). - Sub-parvan: Ks-4 अंशावतरण. — Adhy. name: Ko. 1-4 कथावस्तूपादनं; Ñ V1 B Da Dn1. n2 D1. 8.4 कुरु(Ñs om. कुरु)पाण्डवचरितसूत्रं (Ñ1.2 V1 D8 om. सूत्रं); M कथासंक्षेप:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 56; K1 98; K8 (sup. lin. sec. m.) T1 52; N1.2 V1 61; Da1 D2 58; Dn3 60; Damarg. 59; Ta G M 2 (of the संभवपर्व). — S'loka no.: Ñs Dai Dni. nº 52; Dns 53. - Aggregate s'loka no.: Dna 2256.

56

This adhy. is missing in \$1 (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is ignored here.

- 1 K1 Ds. 5 S om. डवाच. b) K2 स्वया वै द्विजसत्तम.
- 2 a) Ñ1 V1 B Da D2. 5 इसामनघ; D4 इसां त्व"; T कथां कथय; Gs तथा त्व°; Ms 'मनघ; Ms-8 पुण्यामनघ. G1.2.4.5 कथामेनां (G1 'तां) विचि'; G6 'थां तेषां विचि'. — b) Ñi Vi B Da Da.4.5 कथां (for हमां). Ña Dn D1.8 कथयस्य तपोधन. - d) K (except K1) परं कौत्इलं महत् (Ks.4 'लं हि मे).
- 3 Gs reads 3 after 6ab. a) Gs M (except Ms)

भगवन्त्रि . — b) K (except K3) Ds. 5 G1 M (except Ms) "सहिति. — ") Bs D2 G8 सर्वेषां. G2 "प्यास्यहं श्रुण्यन्. — ") T2 G4-6 श्रुण्यक्वाच"; G2 कुरूणां च".

- 4 a) T G1-t Ms नेतल्का. V1 B1 D (except Ds. 4. 5) वै (for हि). Ms. 6-8 अनल्पकारणं महानू. -- ") K1 Ñ1.8 B1.6 T G Ms सर्वती.
- 5 ") G1.8 M6-8 ते महावीर्याः. ") K1 'काः सर्वे; G1.8 शक्तवंतो; G6 शांताः संतो. T1 G अपि (for हि). — d) D2.5 S दुरारमभि:.
- 6 b) K (except K1) भीमसेनो महाबल:. After 6ab, Gs reads 3. — T1 M om. 6ad. — ad) G3 °क्किष्टोपि चक्रो°—°न्त्रे बुकोद्र:. — T1 M ins. after 6ab: T2 G (except G3), after 6:

^{483*} भ्रात्गां क्रेशमायातं गतवान्ये परंतपः।

[M 'मायांतं. T G1.0 शतवान्वै; M8 सोव'.]

7 d) Ñ B Da Dn D1 G4 क्रोधचक्क्षुपा; Ds क्रोधचिक्क्षा. - After 7, G1 ins.:

484* कथं सा मौपदी शक्ता धार्तराष्ट्रांश्च नादहत्।

8 K1.3 Ñ1 om. 8. — a) Ko.2.4 D2.5 विनिर्जितं (Ko Ds 'ता) श्ते; Ñs. 8 V1 B Da Dn D1. 8. 4 डयसनिनं (Bim व्यवसिनं) यू°; T1 यातिकमयू°; T2 कमं यू°; G1 'क्रमाय्'; G2.6 'क्रमय्'; G2 'क्रमो थू'; G3 'क्रमे यू'; Ms 'क्रमद्य': Ga Ms. s-s. as in text. -- ') Gs पार्थान्; Ge Me-8 पार्थी. Ka. & Be Dn Di. & Gs. e तवा. - *) B1 Gi-s Ms spress. No Vi Bale Da Di Ti Ma-s surri.

अनुव्रजन्मरन्याघं वश्रयमानं दुरात्मिभः ॥ ८ कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् । अनर्दः परमं क्षेत्रं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९ कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारिथः । अस्यक्रेकोऽनयत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १० एतदाचक्ष्व मे सर्व यथाष्ट्रतं तपोधन । यद्यव्य कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेलसः ॥ १२
इदं शतसहस्रं हि स्रोकानां पुण्यकर्मणाम् ।

Ko. 2.4 Ds अनुव्रजे (Ds ंते)तां राजानं; Bs.s D2.s अन्वव्रजसरस्याद्या; Dn D1 अन्वयुक्ते नरस्याद्या. — a) K4 corrupt; N2.s V1 Ps.s Dn and <math>max max ma

9 b) K2-4 धर्मभृत्; Ms मंत्र. — d) G3 नु; Ms-8 वै (for स).

10 ") S बहुलां (G1 बलवान्) सेनां. — ") G3 तप्यक्ते". D3 S सर्वान् (G1. 8 सेनां).

11 *) Ñs 'ध्व तरवेन. Ds Gs transp. मे and सर्वे. — b) Gs.s 'सं द्विजोत्तम. — After 11, Ks ins. the figure 69 (? misplaced adhy. no.).

12 = (var.) 1. 1. 23; 55. 2. — Ki Dna Ds Som. ম্বাৰ. — After বৈহাঁ ব°, N ins.:

485* क्षणं कुरु महाराज विपुलोऽयमनुक्रमः । पुण्याख्यानस्य वक्तब्यः कृष्णद्वैपायनेरितः ।

— Ñ1 om. 12; D2 om. 12ab. — ") Ñ3 G6 "स्रोकस्य; D4 "स्रोकानां.

13 ab)=(var.) line 1 of 27*. Cf. 486*. — a) G1.2 आणा; G2-4 साणि. Ms चतुर्विशतिसाहस्रं. — b) K Dn1.n2 कमीणा. — S subst. for 13°a: D2.4 ins. after 13:

486* उपाल्यानै: सह श्रेयं आख्यं भारतमुत्तमम् ।
संक्षेपेण तु वद्ध्यामि सर्वमेतस्वराधिप ।
अध्यायानां सहस्रे हे पर्वणां शतमेव च ।
स्रोकानां तु सहस्राणि नवतिश्च दशैव च ।
ततोऽष्टादशभिः पर्वैः संगृहीतं महर्षिणा ।
[(L.1)=Line 2 of 27* (of. v. l. 1. 1. 60).—(L.3)

(11. 1)=Line 2 or 27* (or. v. l. 1. 1. 00).—(11. 0) Ma.s सहस्रं च. — (11. 4) T Ga.s Ma.s नवतिर्देश ए(T)

31

सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातमितौजसा ॥ १३ य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयात्ररः । ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । श्राव्याणाम्रुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५ अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते । इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनेष्टिकी ॥ १६ अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् । कार्ष्णं वेदिममं विद्वाञ्श्रावियत्वार्थमञ्चते ॥ १७ श्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् । इतिहासिममं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १८

C. 1. 280 1 B. 1. 62. 19 K. 1. 62. 21

चै)व च. — (L. 5) T मनीपिणा; G1.8 महात्मना.] — °) K1 विखाः सुतेने .

14 °) K °दं कीर्तये. — °) K8 य इदं; T1 यश्चेतत्. K1 Ñ V1 B D (except D2.3) ये चेदं (K1 °यं) श्रृणुयुर्न(K1 °यंक)शाः; Ms निसं श्रद्धासमन्वितः. — °) D8 T G4.5 M5 स (for ते). K (except K1) ब्रह्मणः स्थानमभ्येत्यः; B4 ते ब्रह्मस्थानमासाद्यः; G1-3.5 M (except M5) स (G2 M6-3 सं-) प्राप्य ब्रह्मणः स्थानं. — °) K D2.8 T G4.5 M5 प्रामुयादेव- (K1 °यंत्येव); G1-3 देवैर्गच्छ(G1 °च्छं)ति; G0 देवैर्याति च; M3.6-3 देवैर्बजति.

15 a) Ti Gi.s.s दै: सिंहतं. — b) T Gi.s M 'शं घोत्तमं मतं (Gi.s महत्); Gi 'शं घोत्तमोत्तमं; Gi भारताख्यानमादित:. — Ki reads 25-26 after 15ab; and 15°a after 21. — ') A few MSS. श्रद्धाणा'. Gi.s श्राद्धं (for चेदं). Gi संपृक्तमुत्तमं श्राद्धं. — d) Ñi Gi.s 'संसतं; Ti 'सत्कु'; Gi.4-6 Ms 'संस्कु'.

16 ") Ko.1.4 Ñs सिम्ह्यार्थश्च; Ks 'सिम्स्वर्थश्च. Ko.2 V1 Bs D (except D2.6) G2 कामश्च. — b) K1 Ñ V1 B Da Dn D1.5 'देश्यते; Ks 'लश्य'; D1 'लिप्य'; D3 'पद्य'. K2 धर्मोपि निखिल: स्थित: — d) K8 B1 Cd पर'; Ñ1 'निष्ठिता; S परमार्थिता. V1 बुद्धि: परमने'.

17 a) G1 धर्म (for दान). Gs गुरुशिष्यादिशी ।

- b) S (except T1 G1.3.6) सत्यवादिन . - °) Ñ2 कात्स्योन (hypermetric!); D2 T2 G8.6 कात्स्य . G1 वेदविदे; G2 विदं. - d) K0.2.4 श्रावयसर्थ ; G (except G1.8) ज्ञापि . - 17°d-18°d = (var.) 1. 1. 205.

18 ab)=(var.) 1. 1. 205 a. Ñs इस्यान्वितं. Ko Ds पापं (for चापि). Ko अपि; Bs शापं (for पापं). Ñs Bs दशाद. T Gs. 6 Ms. 5 इशास संशय:. Ds जझादत्र न

C. 1. 2502 B. 1. 62. 20 M. 1. 62. 23 जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते सर्वा शत्रृंश्वापि पराजयेत् ॥ १९
इदं पुंसवनं श्रेष्टमिदं खस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ॥ २०
अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं श्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २१
संप्रत्याचक्षते चैव आख्यास्यन्ति तथापरे ।
पुत्राः शुश्रुपवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ॥ २२

संशय: (for पापं जं). G1.8.6 M6-8 मुच्यते श्रूणहत्याया (M6-8 कृत्या तु भ्रूणहत्यां वा) यधान्यवृज्ञिनं भवेत्. — After 18, K2 N2.2 V1 B D ins.:

487* मुच्यते सर्वपापेश्यो राहुणा चन्द्रमा यथा। [K3 D5 राहोचें; Ñ2 B3 राहुत:. Ñ3 राहुचन्द्रमसा यथा.] Ko.2.4 ins. after 18: D5, after 487*:

488* तस्क्षणाजायते दान्तः शश्वच्छान्ति नियच्छति । [Ko Ds ते पूतः.]

19 b) G1.8 M (except Ms) विजयार्थिना. — °) K Ñ1.2 V1 T1 Ms.5 द्वा(K8 Ms.5 चा-; T1 आ) जु जयेत् (K1 च यत्); Ñ8 चापि जयेत्. K (except K1) Ñ V1 कृस्म्रां; B D राजा; G1 Ms-8 क्षिप्रं (for सर्वा). — d) G1 सर्वुं चाप्यधितिष्ठति; M (except Ms) श्वाप्यतितिष्ठति. — After 19, Ds ins.:

489* प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या सत्पतिमश्ते।

20 ab) Ds पुष्यमिदं (for पुंस'). T G (except G1.8) Ms transp. पुंस' and स्वस्त्य'. G1.8 M (except Ms) चैव तथा (for श्रेष्ठमिदं). T1 वर्त (for महत्).

") B1 G6 M6-8 महापिं; Cd as in text. — d) G1-8
M (except Ms) स्वात् (G1-8 च) पुन: पुन:. — After 20, K4 Ns. 8 V1 B D ins.:

490* वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम्।

21 = (var.) 186*. — ab) K (except K1) Ñ2 V1
B D transp. अर्थ and धर्म . Gs. महत् (for प्रम्).
G1 अर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रं सर्वशास्त्रमिदं जगत्. — °) Dn1. ns
पुण्यं (for प्रोक्तं). — d) S भिततेजसा. — After 21,
K1 reads 15^{cd}; Ds S read 33.

22 With 22° of. 1. 1. 24. — °) K (except K2) Ñ V1 Dn D1.8-5 चेदं; B D2 केचित्; D3 चेके. — °) K1 Ñ V1 D (except D2) तथास्यास्थं(Dn D1.8.4 श्रोड्यं)ति चापरे; S कथिय्यंति चा°. — °) G8 पुत्रार्थिनोथं-कामाश्र. — °) K (except K1) B1 Da D2 शिष्याश्र. T G1.8.6 M प्रियवादिन:. G2.8.5 संति प्रेड्याश्र चादिन:.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च ।
सर्वे तस्यजित क्षिप्रमिदं ग्रुण्वसरः सदा ॥ २३
भारतानां महज्जन्म शृण्वतामनस्यताम् ।
नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कृतः ॥ २४
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यचिकीर्षुणा ॥ २५
कीर्ति प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां क्षित्रयाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २६

In S (which om. 24°d), 22-26 occur in the foll. sequence: 22, 24°d, 25°d, 23, 25°d, 26.

23 For S of. v. l. 22. — b) Ko.2 °चा यन्मन'; Ks.4 वाचया मन'. K1 D1 मनसापि. — ') Ñ V1 B D सं(Da Dn1.ns स)त्यज'; S त्यजित वै. — ') Ks.4 इमं (for इदं). T1 G1 श्रुत्वा (for श्रुण्वन्). Ñ1.2 V1 B D य इदं श्रुण्याबर: (cf. 14b).

24 Ñ1 om. 24. — For S of. v. l. 22. — a) K4 Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D1.5) T1 भर. K2 G8 महाजन्म. — b) Ñ8 पुराणम. T1 Gs M श्रण्वतो द्यानस्थतः (M5 क:); T2 G1.2.4-6 श्रण्वतो द्या(G1 -भ्य)नस्थवः; Cd as in text. — ed) S om. 24cd. Ko.3.4 transp. नास्ति व्याधि and पर. K2 परलोकभयं तेषां नास्ति व्याधिकृतं भयं.

25 K1 reads 25-26 after 15^{ab}. — For S of. v. l. 22. — a) Ms सत्यं (for धन्यं). — b) Ñ V1 B D transp. स्वार्थ and पुण्यं. Ms-s तथा स्वस्त्ययनं महत्त. — cd) K repeats the line after 27 (with v. l.). Da 'चिकीपेया; S (Gs sup. lin.) धर्म'.

26 For K1 of. v. l. 25; for K, v. l. 27; for S, v. l. 22. — a) Das प्रार्थयता; T1 प्रयस्त . — b) K1 Ñ1 T G (except G1.3) M3.5 नां यशस्त्र नां. — K ins. after the repetition of 26ab (Ks, after that of 26ad): Ñ2.3 V1 B (except Be) D, after 26:

491* सर्वविद्यावदातानां लोके प्रथितकर्मणाम्।
K ins. after 26: Ñ2.8 V1 B (except Be) D ins.
after 26^{ab} (Dn D1, after 491*):

493* य इदं मानवो लोके पुण्यान्वे ब्राह्मणाम्युचीन् । श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः । कुरूणां प्रथितं वैद्यं कीर्तयन्सततं श्रुचिः।

After the above, Ks repeats 26^{ed} (which is followed by 491*); while Dn D1.4 ins.:

493* वंशमामोति विपुत्तं छोके पूज्यतमो भवेत्। N ins. after 492* (Ks. after 491*; Dn D1.4, after यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवानिगरिः । ख्यातावुभी रत्निची तथा भारतमुच्यते ॥ २७ य इदं श्रावयेद्विद्वान्त्राह्मणानिह पर्वसु । धृतपाप्मा जितस्वर्गी ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८ यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः । अक्षय्यं तस्य तच्छाद्वमुपतिष्ठेतिपत्नपि ॥ २९

अहा यदेनश्राज्ञानात्प्रकरोति नरश्ररन् । तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३० भारतानां महज्जनम महाभारतग्रुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रग्रुच्यते ॥ ३१ त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो ग्रुनिः । महाभारतमाख्यानं कृतवानिदग्रुक्तमम् ॥ ३२

C. 1. 2833 B. 1. 62. 52

493*): T2 G2.4-6, after 26:

494* योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः।
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वेपापैः प्रमुच्यते।
विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन्।
देवा ब्रह्मप्यो यत्र पुण्या राजर्पयस्तथा।
कीर्सन्ते धूतपाप्मानः कीर्सते केशवस्तथा।
With lines 4-5 cf. 1. 1. 192. — N cont.:

495* भगवांश्वापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते। अनेकजननो यत्र कार्त्तिकेयस्य संभवः। ब्राह्मणानां गर्वा चैव माहात्स्यं यत्र कीर्त्यते। सर्वेश्वतिसमूहोऽयं श्रोतक्यो धर्मबुद्धिभः। After the above, K1 reads 31.

The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting. The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K. The divergent (and evidently amplified) version of Ds S has been relegated to App. I (No. 32), where also its points of contact with N are shown.

27 Occurs in Ñ V1 B D in the course of a passage ins. after 31 (App. I, No. 33); and in S, that of a passage subst. for 29-33 (ibid., No. 32).
— ") K (except K1) सुमहान्; G [5]तिमहान्; Ms हि महान्. — ") K1 स (for स). Bs D (except D2.4.5) यथा मेर्न्सहा". — ") Ñ V1 B D (Ds om.) transp. स्थाती and उमी. K1 स्थाती रसाकरावेती; S स्थाती (T1 G1 करस) तद्वत. — ") S महामा". Ks sup. lin. "मुत्तमं. — K repeats after 27 (K1, after 494"): 25°d (v. 1. "दं निषतं सस्थादिना), and 26°d (v. 1. "तं विवरता); then follows 491" (in Ks it is a

repetition; cf. v. l. 26).

28 ") Ds transp. य: and ह्दं. S यश्चेदं पठते वि'.

- ") K1 S सदा पर्वसु (K1 "णि) पर्वसु (K1 "णि).

- ") K1 शत"; G2-5 पूत". B6 जित: सुद्धो (sic).

- ") K2 अ भूयाय गच्छति; Ñ1.2 V1 B4 Dn D6 गच्छति शाश्चतं; Ñ8 B1.8.6.6 Da गच्छत्स (Ñ3 "द्-) शाश्चतं; D1 corrupt; D2 गच्छेत्सनातनं.

For 29-32, Ds S subst. a lengthy passage of about 40 lines, given in App. I (No. 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text. Ds includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text.

29 = (var.) 1. 1. 203. — Ms om. 29. — a) S (Ms om.) पित्र्ये (for श्राह्म). Ñ V1 B D श्रावयेद्राह्मणान्श्राह्मे. — b) Ñ V1 Dns D1.4 यश्चेमं; B1.8.6 यश्चात; B1 m Da Dn1. ns यश्चेदं; B5 यश्चात्र; D2 यश्चेतत्; D3 यस्त्रियदं; D5 यस्तात (for श्राह्मणान्). B1 यश्च श्रद्धासमन्वित:. — b) Some MSS. अक्षयं. T G Ms अक्षपानं च; M6-8 स्वर्गगामीयं. — b) K2 इह (for अपि). Ñ V1 B D उपावतेत्वितृतिह (D5 पितुस्तस्योपतिष्ठते); S (M5 om.) पितृस्तस्योपतिष्ठते.

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App. I (No. 32); while B1 D (except D2) expand 30^{ab} into the following two lines:

496* अहा यदेनः क्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा। ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत्।

[Ds om. line 1; B1 Da om. line 2. Ds repeats line 1, reading 71571 for 3151.]

— d) Ks प्रतिसुच्यते.

31 Ki reads 31 after 495*. — ⁵) K (except Ks) इत्युत (for उच्यंते). — After 31, N ins. a passage of about 20 lines given in App. I (No. 33).

हैं : 233 % धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ।

| यदिहास्ति तदन्यत्र यश्रेहास्ति न तत्कचित् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षद्पञ्चादासमोऽध्यायः॥ ५६॥

40

वैद्यांपायन उवाच।
राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः।
बभूव मृग्यां गन्तुं स कदाचिद्वृतव्रतः॥ १
स चेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनन्दनः।
इन्द्रोपदेशाजग्राह ग्रहणीयं महीपतिः॥ २
तमाश्रमे न्यस्तशस्त्रं निवसन्तं तपोरतिम्।

32 °) S 'वर्षेर्महाभागः, *2d 'यनोत्रवीत्. — °) S नित्योखितः सदायोगी महाभारतमादितः

33 Ds S read 33 after 21. — d) Ds न कुत्रचित्. — After 33, K4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 34), while Ds S ins.:

497* इदं हि ब्राह्मणैलोंके आख्यातं ब्राह्मणेष्टिक ।

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko अंशावतार; T1 संभव. — Adhy. name: Ko महाभारतप्रसंख्यानं; K1 (after adhy. no.) जयो नामेतिहास:; K2.8 Ñ1.2 V1 (Ñ1.2 V1 with prefixed महा-)B6 Da D5 भारतप्रशंसा(K8 साख्यानं); K1 D1 प्रशंसा; T2 G1.4 भारतप्रशंसा(K8 भारतप्रसंस; M6-8 जनमेजयप्रश्न:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 57; K8 (sup. lin. sec. m.) T1 53; Ñ1.2 V1 62; Da1 D8 59; Dn8 61; D4 60; T2 GM 3 (of the संभवपर्ष). — S'loka no.: Da1 Dn 51. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2307.

In Ds S this adhy. is followed by the prose adhy. (90) setting forth the genealogy of the Pauravas, commonly known as प्रश्नेशानुकीतन.

57

1 This adhy. is missing in \$1 (of. v. l. 1. 55, 3); the MS. is ignored here. — K1 Dn1 Ds S om. उवाच. — b) Bs (m as in text) D2.5 निष्ठो. Bsm Ds.4 सहामित: (cf. v. l. 2^d); Cd as in text, — ') S मृगयाशीक:. — ') Ñ V1 D (except D2) सदा किछ (for स कदाचित्). S शश्वस्त्राध्यायवास्त्र श्रुष्टि: (T Gs

देवः साक्षात्स्वयं वजी सम्रुपायान्महीपतिम् ॥ ३ इन्द्रत्वमही राजायं तपसेत्यजुचिन्त्य वै । तं सान्त्वेन नृपं साक्षात्तपसः संन्यवर्तयत् ॥ ४ इन्द्र उचाच । न संकीर्येत धर्मोऽयं पृथिच्यां पृथिवीपते । तं पाहि धर्मो हि धृतः कृत्स्नं धारयते जगत् ॥ ५

Ms विभ:).

2 b) K वसुश्चेदिपतिनृंप:. — Ko om. 2°-3b. — d) K2 Ñ2 V1 B1.8 (both m as in text).5.6 D (except D1.5) रमणीयं (Bem सिद्धोपायं); S स्पृह°; Cd as in text. K2 Da Ds महामति: (cf. v. l. 1b).

3 Ko om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^a) G1.2 त्यक्तकाइं. — ^b) K1 Ñs V1 °घनं; K2 (sup. lin. घनं). s. 4 D6 °रतं; Ñs B Da Dn D1-4 G1 °निधि. — ^{ca}) Ñ V1 B D देवा: शक्तपुरोगा वे राजानमुपतस्थिरे; S देवराइ वज्र(G3 भद्र)सहित उपतस्थे मरुद्रणै:.

4 ab) Kam इन्द्रस्तमाह राजानं. S इन्द्रोह(Ma.6-8 a) सिति धेर्येण तपसा चे(Ga.3 अ) समन्यत. — After 4ab, Go ins.:

498* त्वं नो गतिमेहाराजश्वित वज्रयवदन्मुद्धः ।
— °) ѳ तं सांख्य नृपति; Da1 तस्मात्वेनं नृ°; S तं वै
देवपति:. K सांख्यत्वा च (K³ स) नृपति; D³ तं सांख्यिखा नृपतिं. — с) K2.8 Ñ V1 B D G₅.6 संन्यवर्तयन्.
Cf. 500*.

5 K1 S इन्द्र:; Ñ V1 B D देवा ऊचु: (of. v. l. 3^{cd})
— ab) Ds reads it in marg. Gs न संतीखेव धर्मा वै.
K2 सर्वथा (for पृथिक्यां). — °) K4 Ñ1.2 V1 B1.4 D
M6-3 स्वया (K4 D2 M6-8 तपो) हि (for तं पाहि). K4
Ñ1.2 V1 B D विश्वतः; M5 हि इतं (for हि भू°). — d)
Ñ1.8 S पास्त्रयते. — T G1.2.4-6 ins. after 5: D4 marg.
after उवाच (of. v. l. 6):

499* देवानहं पाछियता पाछय त्वं हि मानुषान् ।

6 Before 6, Ñ V1 B D ins. इन्द्र उ (Ds देवा ऊचु:).
— a) Ks छोक; Ñs Bs Dn D1.4 छोके; Ds Ms-8 छोके;
T1 शीबें; Gs कार्य; the rest छो(or छो)क्यं; Cd as in

लोक्यं धर्मे पालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः। धर्मयुक्तस्ततो लोकान्युण्यानाप्यसि शाश्वतान् ॥ ६ दिविष्ठस्य भ्रुविष्ठस्त्वं सखा भृत्वा मम प्रियः। ऊधः पृथिन्या यो देशस्तमावस नराधिप ॥ ७ पश्चयश्चेव पुण्यश्च सुस्थिरो धनधान्यवान् । स्वारक्ष्यश्चेव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८ अत्यन्यानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः। वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९ धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्र साधवः । न च मिथ्याप्रलापोऽत्र खैरेष्वपि कृतोऽन्यथा।।१० न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः।

ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् । धारियष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रेरविश्वतम् ॥ १५ लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप। इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६ toxt. Bi धर्मानु; Da धर्मात्. Ka पालयंस्वं (m as in चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप).

text); G2 'यित्वा. D6 लोकान्धर्मेण रक्षित्वा. -- b) K3 मिश्रियुक्त:; T Cs.5 नित्यं युक्त: (Cs °क्ति-). — d) K1 प्राप्तीपि; Ñ1.2 V1 Dn प्रय"; Bs.e Ds T G1.3 M3.6-8 प्राप्स"; G2.4-6 Ms लप्स्य". Ms शोभनान्.

7 °) K (except K1) Ñs Ds Gs M 信信(Ñs 'व) स्थास्य. K (except K1) Ñ3 B1. & D5 G1. 8 M अविस्थ'. — °) Ñ1.2 V1 D (except D2) सखा भूतो. — °) Ko.2.4 ऋदः; K1 रूपं; Ñ V1 ऋर्थः; B1.3.0 उद्य: (B1m as in Da Dn etc.); Bs. 5 द्वार्च ; Da Dn D1.3 रहय:; D2.5 श्रेष्ट:; Di उद्यो:; Ti Gs ऊद:; Gi ऊचु:; Gs गृद:. Ks Ts Gi-0 M as in text. Ks B4 G4-c Mc-s gf@eqr (as in text); the rest 'sui. - d) Ds. 4 नरेश्वर.

8 a) Bi प्रशस्यक्षेत्र (m as in text). Ki Da "इयश्च सु-; Ds "डयं च सु-. K Ds रस्यश्च. — T1 om. 8bc. — b) K (except K1) Ms सुस्थितो; Ñ2 V1 B D (except Ds) Тэ янд. — ") Кэ. з Тэ Gэ. ь. о सुरक्ष"; Ñэ Da G1. з М सुरह्य . Ñs S (T1 om.) भ्रत्य: (Ñs sup. lin. पुण्य:; Ms धर्य:) (for सौस्य:). K_{2m} शुद्धो मेध्यश्च रस्यश्च. — ^{d}) $\tilde{N}_{8}$ T1 G1.8 भोगेर्; T2 G2.4-6 भारवेर्. T2 G2-6 भूरिगुणेर्.

9 ab) Ki अत्रवान्; Ñi.s Bim Dn Di.s अर्थवान्; Bs.s Da Da अञ्चलान्; Da अन्यस्मात्; Ta Go अनन्य:; G1 धनवान्. Dai Di एव; Dai ह्व. Ki वे देशो; Bs. 6 Di देशोयं; Da 'शोति; G1 'शोपि. K4 Ñ2 V1 B1,8,4 अनम्यावेश(N2 V1 "न्यवेष:; B1 "न्यादेश)देशीयं (K1 B8 'शो हि). Da 'रहार्डिभिर्; Gs. धान्यादिभिर्. Dim अतिक्रम्यापरान्देशान्धनरत्नादिभिर्युतान्. — *) Ts G (except G1.5) वसी रक्षस्व वसुधां. — *) Bs transp. चेत्यु and 'प. K (except K1) T: भूमिप; Ñs

10 ") G1.8 जनाश्चात्र. — ") K (except K1) सुसंतुष्टाश्च. Ñi मानवाः.

युञ्जते धुरि नो गाश्र कृशाः संधुक्षयन्ति च ॥ ११

न तेऽस्त्यविदितं किंचित्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥१२

देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत्।

आकाशगं त्वां महत्तं विमानग्रुपपत्स्यते ॥ १३

चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहवानिव ॥ १४

त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः।

सर्वे वर्णाः खधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।

11 b) Dn D1.4 gar (for att). Ñ2 V1 B Da2 a ग्रोरहि. — With 11ed of. 1. 58, 19ed. — e) T G M3 युंजंति: M5-8 युज्यंति. K न गामयुंजन्त धुरि (K8 न गां प्रयंजन्ति धुरं). — ") Ko. इहां; Ka. इहां; Ñ V1 B D T Ge M कृशान्. Be संरक्ष'; Da संवर्ध'; Gs रिवदुक्षयेपि(!). क्ष Arj.: पुरि नो गाश्च । हलशकटादौ स्त्रीगवीर्न युंजते नापि कृशान्वृपानि । कृशा इति पाठे स्त्रीगवीरेव । अ

12 a) Ks Bi Ts G (except Gs) Ms.s सर्व-. Ñi,s Ti M स्वकर्म'; Da च कर्म'. - ') Dni.ns मानव; Dna G M 'वा:; T मानुपा:. — ') Bs G3 Ms-8 तेष्ववि'; Ts तेप्यवि°.

13 a) A few MSS. देवो . B (except B4) D (except D2-5) ह्वां (for च). — M6-8 om. 1300. — °) $\tilde{N}$ 3 आकाशं; T_2 द्याकाशे; G_0 विमानं. — °) D_3 G3-5 ह्वं; T G1.2 M3 च; M5 तं. B4.5 Da G6 स्था (G6 त्वदं) दत्तं. T M3.8 दिव्यं च (for महत्तं). - d) D3 °पत्स्यसे ; ^S °लप्स्यसि (G1.2.4–6 °से).

14 a) Ñ3 aofg (sup. lin. as in text). — c) B1-6 Da Da Ma aqten. Ni.: VI B D (except Ds) fa (for वै).

15 °) B Das Ms ददानि. — °) S 'ध्यसि. — व) S यां. S स्वं (Gs. 4-6 च) (for स्वां). Ko-3 Ms अपि क्षतां(Ko Ms 'तं); Ks अपि क्षितं; Ds Ts Gs-s Ms. s-s $\mathbf{^{^{\circ}}}$ क्षतः; $\mathbf{^{T_{^{1}}}}\mathbf{^{G_{^{1}}}}$ भवीक्षितः.

16 4) Ñs लोकानां; Ge लांछनं; Cd लक्षणं (as in text). - ') T G विख्यातां; M 'ता. - ") V1 शूर C. 1, 2880 B. 1, 68, 17 K. 1, 64, 17

वैशंपायन उवाच ।

यप्टिं च वेणवीं तसी ददौ वृत्रनिषृदनः। इष्टप्रदानग्रुद्दिश्य शिष्टानां परिपालिनीम् ॥ १७ तसाः शकस्य पूजार्थं भूमो भूमिपतिस्तदा । प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥ १८ ततः प्रभृति चाद्यापि यथ्याः क्षितिपसत्तमैः ।

(for धन्यं). T G धन्यामप्रतिमां वह; M धन्या चाप्रतिमा अबि (Ms. s भवेत). - Ds. s (marg.) T G1. s ins. after 16: G2.4-6, after 17:

500* एवं संसान्त्र्य नृपति तपसः संन्यवर्तयत्। [Cf. 4ed. — G1 T1 तु सांख्य; G2 संस्ज्य.]

After the above line, G2.4-6 ins. 501* (cf. v. l. 17).

17 All MSS. except Ge om. वैशंपायन उ. - ") Dni G (except Gi.s) वैद्यावीं. Da तन्न. - b) Gi.s प्रादात. MSS. mostly 'निस्दन:. - ') Go शत्रूणामपि संहर्ज़ी. - ") K1 Ñ1.2 V1 Dn D1-8 प्रति"; K3 T2 M 'पालनीं; B Da Ds प्रतिपालनीं; T1 अनु ; G1.8 'पालनं. - Ds.4 (marg.) T G1.3 ins. after 17: G2.4-8 after 500*:

501* प्रययो देवतै: साधै कृत्वा कार्य दिवीकसाम् । ततस्तु राजा चेदीनामिन्द्राभरणभूषितः। इन्द्रदत्तं विमानं तदास्थाय प्रययौ पुरीम्। [(L. 3) Ds T1 G1. 8. 6 gt.]

18 a) Ds. 6 T2 तस्य; Go स तु. - *) Ko. 2.4 सदा (for a*). - After 18°, T G ins.:

502*

सर्वोत्सववरं तदा । मार्गशिर्षे महाराजः

[Cf. 503*. T Gs सर्वोत्साई परंतप: (for सर्वो etc.).] — d) G (except Gs) पूर्वपक्षे महामसं. — After 18, Ma sins.:

503* मार्गशीर्षे महाराज पौर्णमास्यां महामहम्।

19 a) B. D. S (except Mc-8) तदा. -- b) Dn D1 यष्टे:: Gs. 6 चल्रशां.

20 °) Ñ V1 B D (except Ds) °शुस्ततस्त्रस्याः. — b) Ms.6-8 transp. क्रियते and उच्छय:. Ki N1.2 V1 Dn D1. 8. 6 Cd .त्युच्छ्यो; K2-4 B3 Da D4 - भ्युच्छ्यो; D2 श्रुत्सवो. Ñs Ms किया(Ñs 'य)त्युच्छ्रायणं मृपै: (sio); T G क्रवंत्येते ध्वजोच्छ्यं (Gs 'जोत्सवं). — ') S पुलकेर्; Cd परकेर (as in text). - d) Ks Ñ1.2 V1 B Da D1-4 T1 G2-0 गंधमा. B1.8.4 Da D2-4 M (except Ms) स-(for w). - ") Ds. 4 T Gs. 5.6 'aret. - Ds. 4 T G ins. after 20° (G1, which om. 20°, ins. after 20°, omitting

प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः ॥ १९ अपरेद्यस्तथा चास्याः क्रियते *उच्छ्यो नृपैः। अलंकृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्येश्व भूषणैः। माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत्क्रियतेऽपि च ॥ २० भगवान्यूज्यते चात्र हास्यरूपेण शंकरः । खयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ २१

शिववंशावतरणप**र्व**

the first 3½ lines; Gs om, line 3): 504*

द्वार्त्रिशिकाष्कुसंमिताम्। उद्ध्य पीठके चापि द्वादशारिककोच्छिते। महाराजतवासोभिः परिक्षिप्य ध्वजोत्तमम्। वासोभिरञ्जपानेश्च पूजितेर्वाह्मणर्वभैः। पुण्याहवाचनं कृत्वा ध्वज उच्छ्रीयते तदा । [5] शक्रभेरीसृद्क्रश्च.

[After the first half-line, Ge ins.:

^{505*} चतुर्विशसङ्कलात्मा हस्तः किच्कुरिति स्मृतः । (L. 2) Cs वितते चापि. — (L. 3) Ds. 4 महार्जत.]

- Ms. s ins. after 20e:

506* द्वात्रिंशत्किष्कुरायता। पीठे च द्वादशारसीरुच्छिते रसभूपिते। वासोभिः पञ्चवर्णेस्तु समास्यैर्भूपितं ध्वजम् ।

/) In Ds, 20/ is repeated (see below). M (except Ms) 'यतेति च. Ds (both times) क्रियते विधिवत्तदा (of. v. l. 21); T G1.3 संनाद: ऋयते तदा (G1.3 'त:); Gs. 4-0 संनाहं चकिरे तदा (Go 'त:).

21 In Ds, 21^{ab} is repeated (see below). — a) T तत्र (for चा"). - ") N हंस(K1 हाम्यहाम्य; B1m Cd हास-; Ds यष्टि)रूपेण. Bs Dn चेश्वर: (for का). Ds (both times) T G यष्टिक्षेण वासव:. % Nil.: इंसरूपेण वासव इति पाठे स्पष्टोऽर्थ: 1 % - Ds. 4 T G ins. after 21 ab: De, after 21:

507* माणिभद्रादयो यक्षाः पुज्यन्ते दैवतैः सह । नानाविधानि दानानि दत्वार्थिभ्यः सुहुजनैः। अलंकरवा मास्यवामैर्वधैर्नानाविधैसाथा। व्रतिभिः सज्छैः सर्वैः क्रीडिखा नूपशासनात्। सभाजियत्वा राजानं कृत्वा नर्माश्रिताः कथाः। [5] रमन्ते नागराः सर्वे तथा जानपरैः सह । सताश्र मागधाश्रीय नटन्ते मटनर्तकैः। प्रीत्या च नरशार्द्छ सर्वे चकुर्महोत्सवम्। सान्तःपुरः सहामात्यः सर्वाभरणभूषितः । महाराजतवासांसि वसित्वा चेदिराट् तथा। जातिहिक्ककिकाकः सवारी मुमुदे तदा ।

एतां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्टा देव कृतां ग्रुमाम् ।
वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानव्रवीद्विभ्रः ॥ २२
ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्र महं मम ।
कारियष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
तेषां श्रीविजयश्रेव सराष्ट्राणां भविष्यति ।
तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्र भविष्यति ॥ २४
एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप ।
वसुः प्रीत्या मधवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
उत्सवं कारियष्यन्ति सदा शकस्य ये नराः ।
भूमिदानादिभिदीनैर्यथा पूता भवन्ति वै ।

एवं जानपदाः सर्वे चकुरिन्द्रमष्टं तदा। यथा चेदिपतिः प्रीतश्चकरिन्द्रमखं वसुः।

[After line 1, D3 repeats the last half-line of 504*, 20/ and 21^{ab}. — After line 10, D3 G6 ins.:

508* रेजे चेदिपतिस्तत्र दिवि देवपतिर्यथा।]
— Ds T G om. 21°4.

22 *) Dn D1.5 स तां (for एतां). Ko पूजामेवं [म]हेंद्र. — b) Read देवकृतां? B1 (m as in text) Dn देव:; Ds T G वसु:; M (except M5) तेन. Dov. appears to have construed देवकृतां as a compound. G1 तदा (for ग्रुआम्). शिंगी.: देव: कृतामिति पाट: ! विसर्गामावे तु देवेति जनमेजयसंबोधनम्। अ — After 22°, Ds.4 T G ins.:

509* इरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम्। आस्थाय सह शच्या च वृतो द्वाप्तरसां गणैः।

23 ") Ds पूजियात्यन्ति च न'. — b) Ds G (except Gs) सखं; Cd as in text. Bs.s यष्टिमेतां शुभां सम. — ') Ms-s च तथा. — ') T2 Gs-s नृप.

24 °) T G श्रीविभव . — b) G1.2 नरेन्द्राणां. — ') Ñ1.8 D8 T G2.8 तस्य (Ñ8 sup. lin. तत:) रफीतो; G4-6 तस्येष्सितो; M8.6-8 तेषां रफी(M8 प्री)तो. — After 24, D8.4 (marg.) T G ins.:

510* निरीतिकानि सस्यानि भवन्ति बहुधा नृए। राक्षसाश्च पिशाचाश्च न लुम्पन्ते कथंचन।

[(L. 1) G2.4.5 निरातंकानि. G3 भविष्यन्त्यम्बुदानि च.]
25 Before 25, Ñ2 D8.4 (marg.) ins. वैशंपायन उ°;
T G वैशं°. — °) M (except M6) एवमुक्ती महात्माथ
सुरेंद्रे°. — °) Ñ2 B8 m. 6 वरे:. K2-4 भगवता (of. v. l.
27°). — °) K D2.5 M8 °राउये. B8.4 T G6 °राजेति स°.
G1-4 M8.6 वेचित:. M6-8 महेंद्रेणाभिषेचित:. — After

वरदानमहायज्ञैस्तथा शकोत्सवेन ते ॥ २६ संपूजितो मघवता वसुश्चेदिपतिस्तदा । पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् । इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्वकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७ पुत्राश्चास्य महावीर्याः पश्चासन्नमितौजसः । नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यपेचयत् ॥ २८ महारथो मगधरािश्चश्चतो यो बृहद्रथः । प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् । मच्छिल्लश्च यदुश्चेव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९ एते तस्य सुता राजन्राजर्षेभूरितेजसः ।

C. 1. 2364 B. 1. 68. 82 K. 1. 64. 46

25, D4 (marg.) T G (except G8) ins.:

511* एवं कृत्वा महेन्द्रस्तु जगाम स्वं नियेशनम्।

26 b) Me-s तदा. T शकाय. K (except K1) Ñ1.3 (sup. lin.) Ds Gs M जना:. — °) Ñ1.2 V1 D (except Ds) भूमिरता. — d) T2 G1.2.4 यथाभूता. B G2.4 ते (for ने). K3 Ñ1.2 V1 B D (except Ds) तथा पुउपा (B पुता as in text) भनंति ते. — e) Ñ8 Bsm नरा दा ; B4 नानादा ; B6 (m as in text) नना दा ; Cd as in text. — f) N (except K1 Ñ3 D5) च (for ते). — T G1-3.6 read 27 f after 26; T repeats it after 27 dd.

27 °) K1.3 Bs. 4.5 m. 6 Ds भगवता (cf. v. l. 25°).
— °) B Da Dn D1-s चेदीश्वरी नृप: K1.2.4 Ds Gs. 6
Ms. 5 तथा. — °) Bc दिविस्थ: (m as in text). — For
T G1-3.6 cf. v. l. 26. — °) B D (except Ds) Gs. 6 M
(except Ms) चेदिपति:. — /) Ds G1.2.5.6 °मसं. T
(first time) Gs. 5 तदा; cf. v. l. 26.

28 °) Kam Gl. 8.6 Ma 'राष्ट्रेषु. Da तान्पुत्रान्; Ga स्फीतान्; M (except Ma) अपि च तान्. — ") Ga समृद्धोभ्य".

29 °) T G1.3 महाराजो. Ñs D (except D2.3.5)
मागधानां. — °) K2 योपराजित:. — K2 reads 29° de'
in marg. (sec. m.). — °) S प्रस्मश्च. — d) Ko D5
मणिप्रकम्. — °) Ko Ñ V1 B8.5 Dn D1-1 मावेछ:
(B5 m 'चे'); K1 सशेजु:; K2.3 B1.6 D5 माचे' (B1 m.6 m
'चे'); K4 Da माचेजु:; B4 मावेद:; D1 मावेद:; T1 'चाछि:;
T2 G5 'चि'; G2 M3 'जिस'; G3 युव्वछ:; G4 'चे'; G6 'जि';
M6-8 'चे'. Ko.3 D5 छछिरथक्ष; K1 छछित्का; K2
तिछच्छक्ष; B4m यम' (for यहु'). For the K reading
cf. Pargiter, Ancient Ind. Hist. Trad. p. 118. — /)
B8.6 राजा यक्षा'; D8 G (except G6) राजन्याका'.

C. 1. 2965 E. 1. 63. 32 K. 1. 64. 45 न्यवेशयन्नामिभः खैले देशांश्र पुराणि च। वासवाः पश्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ॥ ३० वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्काटिके च तम् । उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाप्सरसो नृपम् । राजोपरिचरेत्येवं नाम तत्थाथ विश्वतम् ॥ ३१ पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः । अरौत्सीचेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल ॥ ३२ गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरतादयत् । निश्वकाम नदी तेन प्रहारविवरेण सा ॥ ३३ तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ।

तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ।

30 °) K² वस्य (m वसो) (for तस्य). T पंच (for राजन्). G¹. ३.६ एते पंच सुतास्तस्य (G¹ °श्चास्य); M एवं पंच सुतास्तस्य. — °⁴) K¹ Dь G¹. 2.6 निवे°. K (except K¹) transp. स्वै: and ते. Ñs T² तै: (for स्वै:). Ds T G देशांश्चेव (D² °श्चापि). — °) T² G (except G¹. ३) चैव (for पञ्च). — ¹) S सर्वे वंशकरा: पृथक्.

31 a) K (except K1) D2.5 वसुं तं; M5 एवं तं (for वसन्तं). G1.3 M3.6-8 एविमिन्नप्रसादात्तं. — b) D5 केथवा; G1.3 कं रथं. K स्थि(K1 द्वा)तं; T नृपं; G2.6 रथं; G4.6 रतं (for च तम्). M आकाशस्पाटिके रतं. — b) K एतत् (for एवं). — b) K D6 स्थाभिविश्वतं; Ñ8 स्थापिश्वतं. S अवोचन्पार्थिवा नृपं (G2 श्रीवर्षभं).

32 °) M शुप्तिमर्ती.

33 °) Da गिरिको°. — °) Ñ2 V1 B D (except Ds) ततः; T1 महीं (for नदी). T G (except G1.3) तत्र (Ge °स्प) (for तेन).

34 b) Ti Gi.s "तह्रयं. — Gi om. 34"-35b. — ") Ñi.s Vi B Da Di.s.4 तस्ता (for तसाद्). — Ts Gs.4-6 ins. after 34: Ti, after 35°b:

512* महिची भविता कन्या पौष्यः सेनापतिर्भवेत्। शुक्तिमस्या वचः श्रुत्वा दृष्टा सौ राजसत्तमः।

35 G1 om. 35^{ab} (of. v. l. 34). — ^b) K (except K1) transp. तं and स. After 35^{ab}, T1 ins. 512* (of. v. l. 34). — ^d) A few MSS. ^aदम:. — ^e) T तां कन्यां (for कन्यां तु). G1.2.5 तां (for तु). — f) K (except K1) transp. दिय° and गिरि°. D (except D2.5) तथा तां (for दिय°).

36 b) Dn D1.4 T1 कामकालं (T1 %); D3 ऋतुकाले.
— ') Ks Ñ V1 B4.5 D (except Da) T2 G1→.6 M5.5
'शाप्ता. G5 ऋतुकाले तु संशाप्ते. — d)=1. 27. 25b. T2
G (except G1.5) काले पुं.

तसादिमोक्षणात्त्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३४ यः पुमानभवत्तत्र तं स राजिषसत्तमः । वसुर्वसुप्रदश्वके सेनापतिमिरिदमम् । चकार पत्नीं कन्यां तु दियतां गिरिकां नृपः ॥ ३५ वसोः पत्नी तु गिरिका कामात्काले न्यवेदयत् । ऋतुकालमनुप्राप्तं स्नाता पुंसवने श्रुचिः ॥ ३६ तदहः पितरश्चेनमूचुर्जिह मृगानिति । तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मितमतां वरम् ॥ ३७ स पिदणां नियोगं तमव्यतिक्रम्य पार्थवः । चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संसरन् ।

37 °) K1 M (except Ms) तदहं. — °) G (except Gs. 5) श्रुत्वा पितृवच: प्रीत:. — d) Some MSS. वर: and वर.

38 a) T Gs. 5 नियोगेन. — b) Bs D2 न डवति; Da अभ्यति; Dn D1 Gs. 6 M अनिति; T1 Gs. 5 तामिति; T2 तमसं. — b) Ñ2 V1 B (except B6) Ds T1 खकार. — Dn T G2.4-6 ins. after 38°4; G1, after 38;

513* अशोकेश्वम्पकेश्वतैस्तिलकेरतिमुक्तकेः ।
पुन्नानैः कणिकारेश्व बकुळैदिंग्यपादपैः ।
पनसैनारिकेलेश्व चन्दनैश्वार्श्वनेस्तथा ।
एतेरन्यैमेहावृक्षेः पुण्येः स्वादुफलेर्युतम् ।
कोकिलाकुलसंनादं मक्तअमरनादितम् । [5]
वसन्तकाले तत्पश्यन्वनं चैत्ररथोपमम् ।
मन्मथाभिपरीतारमा नापश्यद्गिरिकां तदा ।
अपश्यस्कामसंतप्तश्वरमाणो यहच्छ्या ।
पुष्पसंल्वन्नास्त्रां पल्लवैरुपशोभितम् ।
अशोकस्तबकैश्लकं रमणीयं तदा नृदः । [10]
तरोरधसाच्लाखायां सुखासीनो नराधिपः ।
मधुगन्धेश्व संष्कं पुष्पगन्धं मनोरमम् ।
वायुना प्रेथंमाणं तमान्नाय मुद्मन्वगात् ।

[(L.1) Dn T1 अनेकेर् (for तिलकेर्). — (L. 2) Dn वक्लेर. Dn T 'पाटले: (for 'पादपे:). — (L. 3) Dn T पाटलेर् (for पनसेर्). — (L. 4) Dn रस्पे: (for असी:). — (L. 6) Dn तत्तस्य (for तत्पइयन्). — (L. 8) Dn अपइयन्. — (L. 10) Dn अशोकं स. Dn T 'यमपइयत. — (L. 11) Dn अधसातस्य छायायां. — (L. 12) Dn संयुक्षं (for संपृ'). Dn T गंधमनोहरं (T 'रमं). — (L. 13) Dn 'माणस्तु पूजाय. — After 513*, T2 Ge repeat 38°d; while G1 repeats 38°d: a sure indication that the passage is an interpolation.]

अतीव रूपसंपन्नां साक्षाच्छियमिवापराम् ॥ ३८ तस्य रेतः प्रचस्कन्द चरतो रुचिरे वने । स्कन्नमात्रं च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिपः ॥ ३९ प्रतिजग्राह मिथ्या मे न स्कंदेद्रेत इत्युत । ऋतुश्र तस्याः पत्था मे न मोघः स्यादिति प्रश्वः ॥ ४० संचिन्त्यैवं तदा राजा विचार्य च पुनः पुनः । अमोघत्वं च विज्ञाय रेत्सो राजसत्तमः ॥ ४१ श्रुक्तप्रस्थापने कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः । अभिमन्त्र्याथ तच्छुक्तमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् । सक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा इयेनं ततोऽत्रवीत् ॥ ४२ मित्रयार्थमिदं सौम्य श्रुकं मम गृहं नय । गिरिकायाः प्रयच्छाश्च तस्या द्यार्तवमद्य वै ॥ ४३ गृहीत्वा तत्तदा इयेनस्तूर्णग्रुत्पत्य वेगवान् ।

जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहंगमः ॥ ४४
तमपक्ष्यदथायान्तं क्येनं क्येनस्तथापरः ।
अभ्यद्रवच तं सद्यो दृष्ट्वेनामिपश्चक्क्षया ॥ ४५
तुण्डयुद्धमथाकाशे तानुभौ संप्रचक्रतुः ।
युध्यतोरपतद्रेतस्तचापि यग्रनाम्भसि ॥ ४६
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्धराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यग्रनाचरी ॥ ४७
क्येनपादपरिश्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ।
जग्राह तरसोपत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
कदाचिद्य मत्सीं तां ववन्धुर्मत्स्यजीविनः ।
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्णरुदरात्तस्याः स्तीपुमांसं च मानुपम् ॥ ४९
आश्चर्यभृतं मत्वा तद्राज्ञस्ते प्रत्यवेदयन् ।

C.1. 2391 B. 1. 63. 62 K. 1. 64. 77

- D4 T G2.4.5 ins. after 38%: G1, after the repetition of 38%:

 514^{*} भार्थी चिन्तयमानस्य मन्मथाप्तिरवर्धत । 39 ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) 'तो गहने. K3 चरतो न भवेदिति; $^{T_{1}}$ द्विविधा चैव शोभित:. — After 39^{ab} , T_{1} ins.:

515* तद्रेसश्चापि तत्रैव प्रतिजग्नाह भूमिप: ।
— Ks om. 39°-40°. — °) G (except G1.8) °मान्रेण (om. च). K (Ks om.) Bi Ms तु (for च). — d) G (except G1.8) °पर्णेन; Ms वटप°; Ms-8 झुकेप°.

40 Ks om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). — b) Dn Ds पतेद् (for स्केदेव्). After 40^{ab}, K (except Ks) Dn Di ins.:

516* इदं वृथा परिस्कन्नं रेतो वै न भवेदिति। [Dn D1 मिध्या (for वृथा) and मे (for वै).] After 40%, T G1 ins.:

517* अङ्गुलीयेन शुक्कस्य रक्षां प्रविद्धे नृपः। अशोकसाबकैसाग्रैः पह्नवैश्राप्यवन्धयत्। इदं वृथैव स्कन्नं मे रेतः स सुमहान्वधः।

With the last line cf. 516*. — °) K (except K1) T G1.8 transp. तस्या: and प्रस्था:.

41 a) K2 D4 G (except G8) M8 एव (for एवं). K1 Me-8 ततो (for 'दा). — d) Ñ3 S तेजसो रा'.

42 a) Here and in the foll. st. S (mostly) 頭唇for 頭示. — b) Ñ1.2 V1 D (except Ds) 省; Ñs S च (Gs ਗ) (for 识:). — c) B1.s.e S (except G1-s) आ頭; B4.5 D5 祝 (for आय). — /) Ñ2 B4-c D (except

Da. a. s) गरवा (for ज्ञा*). K Ds अथ (for तत:).

43 Before 43, Bs D4 (marg.) ins. वसुरुवाच.

— b) K D5 गृहान्. T1 मच्छुकं महृहं नय. — ') K Ñ1
D5 G4.5 गिरिकाये.

44 Before 44, Bs D1 (marg.) ins. वैशंपायन उ (cf. v. l. 43). — a) Da Bs. s तु (for तत्). Ks Ds G2. s तथा (for दा). T इत्याजसस्तु तं गृद्धा. — b) G1.4.6 असुद्धा. — c) G1-s M (except Ms) वेगं. K (except K1) परं जवं समा .

45 ") Ñs T Gs तदा; G1.2.1-6 M तथा (for अथ).
— Gs om. 45°-47°. — °) Ds "च संहरो. — ") Ñs "पकांक्षया.

46 Gs om. 46 (cf. v. l. 45). — ") G2.3 बहगुयुद्धं. — ") M6-3 "तो द्यापतद्. — ") T1 "नाजले.

47 G5 om. 47^{ab} (of. v. l. 45). — a) G6 M3 तदा (for तथ्र). T केस्पिभ°. G1 तदादिकेस्पिमता; G3.4 अदिकेस्पभि°; G3 M5-8 तदादि(M6 दि)केस्पभिस्या(G8 दी)ता. — b) Ko.4 D3 G1.8.4 M6-8 दसरा. — T1 मत्स्यभाव°.

48 °) Ms. s. s जन्नास. Da D2 T2 (inf. lin.) G6 °सोत्पत्य. — ^d) K1 अश्रिका; Ms-3 सादिका (sic); cf. v. l. 47.

49 a) Ñ1.2 V1 D (except D2.4.5) 'चिद्पि; Ñ8 'चिद्यश. K1 B4 T1 G (except G8) सस्यां. — b) S 'चातिन:. — ') K Ñ8 D5 [5]श; G2 हा- (for च). — a) D8.4 G (except G8) भारत'. — ') K1 B5

C. 1. 2592 B. 1. 63. 62 K. 1. 64. 77 काये मत्स्या इमौ राजन्संभूतौ मानुपाविति ॥ ५० तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा । स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥ ५१ साप्सरा ग्रुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत । पुरोक्ता या भगवता तिर्यग्योनिगता शुमे । मानुपा जनयित्वा त्वं शापमोक्षवाप्स्यसि ॥ ५२ ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना । संत्यज्य मत्स्यरूपं सा दिव्यं रूपमवाप्य च । सिद्धपिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः ॥ ५३ या कन्या दृहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी ।

राज्ञा दत्ताथ दाशाय इयं तव भवत्विति ।
स्त्यसन्वसमायुक्ता सर्वैः सम्रदिता गुणैः ॥ ५४
सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ।
आसीन्मत्स्यसगन्धेव कंचित्कालं शुचिस्सिता ॥ ५५
शुश्रूपार्थं पितुनीवं तां तु वाह्यतीं जले ।
तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्धे पराश्चरः ॥ ५६
अतीव रूपसंपन्नां सिद्धानामपि काङ्किताम् ।
दृष्टेव च स तान्धीमांश्वकमे चारुदर्शनाम् ।
विद्वांस्तां वासवीं कन्यां कार्यवानम्रनिपुंगवः ॥ ५७
साववीत्पश्य भगवन्पारावारे ऋपीनिस्थतान् ।

आजहु:; Cd as in text. Gs corrupt. — /) Ñ V1 Dns Ds M7 स्त्रीं 3°. Ko.2-4 Ds अ- (for च). Ñ2 B D2 स्त्री(Bs.8 र्स्वी)पुंसमध मा"; Ñ3 T G स्त्रीपुमांसी च (Ñ3 सा; Gs चैव) मानुषी. K1 ins. न before च, and a q is erased between न and च.

50 °) Ñ1 V1 Dn D1 तद्गत्वा; Ñ2 B Da D2-4 तज्ज्ञात्वा; Ñ8 मत्वा तं; G1.8 मत्वाथ; M6 तं मत्वा. D6 अत्याश्चर्यंतमं मत्वा. — b) K1 (before corr.) राज्ञे ते; Ñ1.2 V1 B D (except D2-5) राज्ञेथ; Ñ5 राज्ञस्तत्; G1.8 तद्वाज्ञे. — °) T1 transp. काथे and मत्स्या:. G3 मत्स्यात् (for मत्स्या:). D5 मत्स्यकायादिमा राजन्; G1.2.4.5 कथं मत्स्यादिमो राजन् (G1 जातो); G0 कायान्मात्स्यादिमो राजन्. — d) G1 हे राजन्मान्°.

5] T2 om. 51-52. -- °) M6-8 °चर: स्त्रयं. -- °) G (except G1) मात्स्यो (for म°). G3 राज एत्रासीत्.

52 T2 om. 52 (cf. v. l. 51). — °) Ñ1.2 V1 B6 D (except D2.4.5) transp. पुरो° and द्या. S (except Ms.s; T2 om.) सा (for द्या). — d) K2.4 D5 °ता सती; Ñ1 B6 Dn D1.4 °ता शुभा; S (except Ms; T2 om.) °ताशु दे. — V) K1 D3 T1 मानुषं. S (T2 om.) नु (for त्वं). Ñ1 S (T2 om.) मुक्तशापा भविष्यसि. Ñ3 जनियस्यत्यपस्यं ते स्तिप्रमांसी नु भामिनि.

53 °) Ñs एतस्मात्; Ds अत: सा; T Ms. s अत: सं; G1.4-s सुती सं-; G2.8 Ms-8 अथ सं-. S सा (G4.5 नु) (for तो). — b) S 'धातिभि:. — ') V1 तं; B तत् (Bs नु) (for सा). — d) MSS, indiscriminately दिव्य- and दिव्यं. K1 'व्यं देहम'. — ') K1 T1 G3.8 'णपर्दं. — ') MSS, indiscriminately 'द्सरा and 'दसरा:.

54 ab) No Bo D (except Da.s) सा (for या). Ki Ds transp. तस्या: and मत्स्या:. S (except Gi-s) म(Gs.s मा)त्स्याः (for तस्याः). С3 सासीन् (for मन्स्याः). Da मन्स्यांचा वराननाः D3 तस्या मन्स्यसुगंधिनीः; T G1.2.4-6 M सा तस्या (T1 च सी; T2 कन्याः G1.2.6 चासीनः; Ms तु स्यानः; Ms तु सा) मन्स्यगंधिनी. — ") Ñ1.2 V1 D (except D5) M3 च (for अथ). N (mostly) दासाय. — ") V1 B6 Dn D1.4 कन्येयं तेः T1 G8.6 सुतेयं ते. G3 मविष्यति. — ") K3 Ñ8 S सा तु (K8 Ñ8 M6 सत्व-; G3 सत्य-) रूप"ः B5 रूपसंपत्".

55 °) Ñंड गंधवती. — °) Ko. 2.3 Ñi 'धाताभि; Ki 'धातिनि; Ki 'जात्मभि; Bi Di. 4 Gi. 3.4.5 'जात्मभि; Gi 'वत्यि; Go 'गात्राभि: Da 'संश्रया. Ñi 'धाताभितंश्रया. — °) Ti Mi. 5 तस्मिन्मत्स्य °. Dn Di Gi सा मत्त्र्यांभैय; Di. 5 'सुगंधैव; Gi. 5 'सगंधेव. — a) Ko. 2 Da Gi. 3 किंचिन्. — After 55, Di Gi-s read an additional colophon, with the following details. Adhy. name: Gi सत्यवत्युद्धव: Adhy. no.: Dis 62; Gi-s 5 (of संभवपर्य).

56 Before 56, D3 ins. वैशंपायन उ°; T G1--2 वैशं (ef. v. l. 55). — b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) वाहयंतीं जले च तां.

57 4) Ñ2 V1 B D चारहासिनी. — ") Ñ1 जात्वा; Ñ2 V1 B D (except D2.3.5) दिस्यां; G3 बुध्वा (for विद्वान्). — ") Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) रंभोरं. D3 T1 G2.3 उपमंत्रवत् (for मुनि"). — After 57, Ko.3.4 Ñ2 V1 B D ins. (D2 ins. after the passage No. 35 in App. I; D3, ins. after line 52 of that passage):

518* संगमं मम कल्याणि कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ।

— After 57, Ds. 4 (om. line 53) Ts G ins. a passage of 53 lines given in App. I (No. 35).

58 b). De T G2.4-0 परे पारे; G1 Me प्रपारे; Me

आवयोर्द्रश्वतोरेभिः कथं तु स्यात्समागमः ॥ ५८ एवं तयोक्तो भगवानीहारमस्ज्ञत्त्रश्चः । येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ५९ हृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्पिणा । विस्पिता चान्नवीत्कन्या त्रीडिता च मनस्विनी॥६० विद्वि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् । त्वत्संयोगाच दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ६१ कन्यात्वे द्पिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम । गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्थातुम्रत्सहे । एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्य यदनन्तरम् ॥ ६२ एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृपिसत्तमः । उवाच मित्त्रयं कृत्वा कन्येव त्वं भविष्यसि ॥ ६३

पारे पारे. Ko "वारं ऋ" (sio); K1 "वरमृ"; K2 परावरमृ"; K3 Ñ3 B D1.2.5 "वारमृ"; K4 "वारानृ". Ñ12 V1 Da Dn D3.1 T M6-3 transp. ऋषीन् and स्थितान्. M6 ऋषीनिमान्. G3 द्वारस्थान्परमेष्ठिनः. — "" Ñ V1 B D (except D5) दृष्टयोर्; C3 दृइयथोर्. B3 D2.3 तु (for नु). G1.2.4-6 आवयोश्च कथं ब्रह्मन्भविष्यति स".

59 Before 59, Ñi. 2 Be ins. वैशंपायन उ°. — ") Ñs 'वं तदा स. — ') K Ds तत: (Ks 'दा); De मुनि:; Gs. 6 विभु: (for प्रभु:). — ") M तेन (for ये°). Te Gs. 6 वेनेव देश: स°. — ") Ñe Bi. 5 S (excopt T Gs) तमोवृत.

60 b) Ds G2.3 सद्यस्त°. — °) Ko T सा; G1.4.6 M अथ (for च). K1 Ñ1.2 V1 B D (Ds corrupt) सा (K1 चा)भवत; G2.3.6 [S]भूतदा (G3 त:). — d) K4 Ñ1.2 V1 B D M3 तप° (D3.6 a5 in text; D4 यदा°) (for मन°). G2 °ता ईपदब्रवीत; G3 °ता ऋषिमञ्जवीत; G6 °ता तिवदमञ्जवीत.

61 Before 61, Ñ1.2 B (Bs marg.) D (except D2.5) ins. सत्यवस्युवाच. — 8) T1 न्यायात्; G1 मुखां (for सदा).

62 °) Ko-2 Dn1, ns वापि; G (except G2) चाहं.

— b) K1 B1 (m as in text). 3 D1 द्यावये; K2.4 स्वां वै;
N2 B4.5 ° क्यं; Ñ3 ° क्या; V1 ° क्यो. — °) Ñ V1 B1 Dn
D1.4 transp. गन्तुं and गृहं. Ko गंतुं स्वा स्वे; Б3-6
गृहान्मान्तुं; Da1 G2 गन्तुं गृहे; Da2 गृहानां तु; D8 गृहे
गन्तुं; D5 गन्तुं पितृ-; G3 गन्तुं न स्व-. K2-1 गन्तुं वा
स्वगृहे (K2 ° हं). Ñ3 सदा; V1 Dn D1 ऋषे (for गृहे).
B1 वाहं; D3 S चापि (T2 G1.2.4.5 वापि) (for चाहं).

— b) D1 G2 धीमाना-; T2 अहं न; G3 अनहीं; G4 धीमका;
G5 अहं ना-; M6-3 भीता न. — ') K (except K1) Ñ3

वृणीक्व च वरं भीरु यं त्विमिन्छिस भामिनि ।

वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः छुचिसिते ॥ ६४

एवमुक्ता वरं वत्रे गात्रसौगन्ध्यमुक्तमम् ।

स चार्स्य भगवान्प्रादान्मनसः काङ्कितं प्रभुः ॥ ६५

ततो छब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूपिता ।

जगाम सह संसर्गमृपिणाद्धतकर्मणा ॥ ६६

तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।

तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिद्यन्ति नरा भुवि ॥ ६७

ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।

पराशरोऽपि भगवाञ्चगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८

इति सत्यवती हृष्टा छब्ध्वा वरमनुक्तमम् ।

पराशरोण संयुक्ता सद्यो गर्भ सुपाव सा ।

C. 1. 2418 B. 1. 63. 84 K. 1. 64. 123

एवं सं°. — K1 (hapl.) om. from 627 up to च (in 642). 63 K1 om. 63 (cf. v. l. 62). — d) G (except G2.3) पुन: कन्या भ°.

64 K1 om. up to च (of. v. l. 62). — a) G (except G2.3) असे (for भीरू). — b) G2 Ms हेप्ससि. B Da2 Dn भाविति. — After 64, G3 repeats lines 40-44 of passage No. 35 given in App. I.

65 Before 65, Bs ins. वैशंपायन उ°; Gs वैशं. — b) Gs सौभाग्यम्. — cd) G1.2.4-6 वरद: (for भग°). D4 Ms मनसा; G1.2.4-6 भगवान्; Ms वरं वै. Das Dn सुवि; Ts inf. lin. वरं (for प्र°). G3 अददात्तं वरं चास्यै यथायत्प्रयकर्मकृत्.

66 After 66ab, G (except Gs.c) ins.:

519* लजानतमुखी भूत्वा मुनेरभ्याशमागता। — ") G2 सहसा सम्यक्.

67 a) Ñ1.2 V1 B2 D (except D2.3.8) एवं (for "न).
— Da om. 67°d. — a) K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.3; Da om.) आजिन्नेत. K (except K1) नरा यत:.

68 °) K Ñ3 Ds अतो; B1.3.5.6 Da Dn D1-3 तस्या:; B4 D4 तस्यात्. — b) K D1.5 transp. तस्या: and नाम. Ñ3 श्रातिस्थितं; D1 परं समृतं; G1 पि न श्रुतं. Ñ2 V1 B Da Dn D1-2 ततो नामापरं समृतं; G2.3 द्वितीयं नाम ते (G2 वि-) श्रुतं. — After 68ab, D2 T2 G (except Ge) ins. a passage of 97 lines given in App. I (No. 36). — T3 G om. 68cd (cf. App. I, No. 38, 39, lines 2 and 1 respectively). — °) Ñ1 °पि धर्मात्मा. — d) T1 °म श्राणोश्तिकं.

69 Before 69, Cs ins. वैशं. - ") T। मया; Ts G

हैं। कि कि जहें च यम्रनाद्वीपे पाराश्येः स वीर्यवान् ॥ ६९ स मातरम्रपस्थाय तपस्थेव मनो दघे। स्मृतोऽहं दर्शविष्यामि कृत्येष्वित च सोऽत्रवीत्।।७० एवं द्वेपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् । द्वीपे न्यस्तः स यद्वालस्तसाद्वीपायनोऽभवत् ॥ ७१ पादापसारिणं धर्म विद्वान्स तु युगे युगे । आयुः शक्ति च मर्त्यानां युगानुगमवेश्य च ॥ ७२ ब्रह्मणी ब्राह्मणानां च तथानुग्रह्काम्यया । विच्यास वेदान्यसाच तसाद्व्यास इति स्पृतः ॥७३ वेदानध्यापयामास महाभारतपश्चमान् । सुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव खमात्मजम् ॥ ७४ प्रभुर्वरिष्टो वरदो वैशंपायनमेव च ।

> एवं (for इति). — K2 om. 6900. — 6) T1 छडध्वा भरतसत्तम: T2 G पूजां लब्ध्वा (T2 G3 कृत्वा) यथेष्टत:. - °) Ks संयोगात्. - d) Ds. 5 C1-3 अवाप (for सुपा°). - After 69, Ds T2 G ins. a passage of 44 lines given in App. I (No. 37), while T1 ins. only the first line thercof.

> 70 DaTa G transp. 70° and 70° d. - ") Dn Ds T2 G 'सरमनुज्ञाप्य. — After 70, Ds T2 G ins. a passage of 7 lines given in App. I (No. 38).

> 71 D1 om. 71ab. - *) Ñ1.2 V1 Da D1 transp. द्वीपे and न्य'. K2.4 तया बाल:; D2 तयाज्ञानातू. -- ") K1 Ñ2 V1 B D (except Ds. 5) "न: स्मृत:.

> 72 T1 om. 72ab. — a) Ko Ñs B1 (m as in text).4.5m.e Ge Ms पादाव"; K1 पदानु"; K2 पादाघ"; C1-5 q1313°; Cd as in text. - 6) N1.2 V1 B D (except Da. s) transp. बिद्वान् and स तु. Ko. 2. 1 बुध्वा ; Ks द्यु ; Ds तत्र (for स तु). - ") B1 अल्पमायुद्ध (m as in text). -- d) K (except K1) V1 Ds. 5 युगावस्थाम्; Ѻ युगांतं सम्-; Ñs Dnº 'युगम्; S 'द्युगम्. B1.3.6 Da D1.4 g (for च).

> 73 a) Ñ V1 Dai Due De Mes Alemi; Bim वेदस्य; D8 G ब्रह्मार्चि: (G1.2 'पिं-). T1 M हि (for च). — b) Mc-s तदा. Ñ V1 B D (except Ds) T M *कांक्षया. -- *) Ñ V1 B D (except D3) स (for च). — d) Ki तेन; Ds G1. s नेव- (for तस्माद्). — After 73, Ds T G ins.:

^{520*} ततः स महर्षिविद्वाञ्चिष्यानाहृय धर्मतः। [Ta ततो महर्पिविद्वान्स. Gi-6 व धर्मवित्.] संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥ ७५ तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्यतिः। वसुवीर्यात्समभवन्महावीर्यो महायशाः ॥ ७६ शुले प्रोतः पुराणर्षिरचोरश्रोरशङ्कया । अणीमाण्डच्य इति वै विख्यातः सुमहायशाः ॥७७ स धर्ममाह्य पुरा महर्षिरिद्युक्तवान् । इपीक्या मया बाल्यादेका विद्धा शकुन्तिका ॥ ७८ तत्किल्विषं सारे धर्म नान्यत्पापमहं सारे। तन्मे सहस्रसमितं कसाम्नेहाजयत्तपः ॥ ७९ गरीयान्त्राह्मणवधः सर्वभूतवधाद्यतः । तसान्त्वं किल्विपादसाच्छुद्रयोनां जनिष्यसि ॥ ८० तेन शापेन धर्मोऽपि शृद्धयोनावजायत ।

74 Ds T G read 74ab after 75ab.

75 ° (a) G2.4.5 समाहितै: पृ भारतं च. Ko.3 D3 S प्रकीर्तिता: (G2.4.5 'तं). -- After 75, Ds Ts G ins. n passage of 13 lines (ending with a phalas'ruti!) given in App. I (No. 39), which is followed by a colophon in Ds Ta G1-3. s. Details of the colophons .-Adhy. name: G1 ड्याससंभव:; G6 ड्यासोत्पत्ति:. Adhy. no.: Ds 63; T2 Ge 5 and G1-3 6 (of संभवपर्व).

76 Before 76, K1 D3 T2 G ins. वैशंपायन: (ef. v. l. 75). — a) M (except Ms) ततो (for 'था). — b) Ds "यां च महा". — ") Bi "स्तमुत्पन्नो. — After 76, Ñi.2 V₁ B (B₃ marg.) D (except D₅) ins.:

521* वेदार्थविश्व भगवानृषिर्विप्रो महायशाः। [Bs repeats the line with a sarfan for agi'.]

77 Ks om. 77. —) N (mostly) चीर- for चोर-(both times). - ') Kı moft'; Ka Dai Tı moft'; Ta G M आणि. Kı इति यो; Ñi.: Vi B D (oxcept Ds) इत्येचं. -- d) Ks No Dai Dn Bs. e Gs स (for सु.).

78 ") T धर्ममाहृय स पुरा. Nilp आहत्य. - Before 78°, Bs ins. माण्डच्य उ°. — d) Ñ1.2 V1 B D विद्वा द्येका. Ña Va B (except B4) Dat D4 तु झि(Dat रू) छिका; Ds तु मक्षिका.

79 °) G4-e transp. तत् and कि. K4 Ge भवेत् (for सारे). - ") Ds मया (for आहं). Da D1.8.4 कृतं (for wit). - c) K1 N V1 B3.5.6 Dn D2.3.6 T G1.8 'समग्रितं; M 'स्रगुणितं.

80 °) Ds 'वधोपम:; Ms. s 'वधादपि. — °) D (except Da.s) 'विवाधी धर्म. — d) Ti (hapl.) om. from विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरिक ल्विपी ॥ ८१ संजयो म्रिनिकल्पस्तु जज्ञे ग्रतो गवल्गणात् । स्वर्याच कुन्तिकल्पस्तु जज्ञे ग्रतो गवल्गणात् । स्वर्याच कुन्तिकल्यायां जज्ञे कर्णी महारथः । सहजं कवचं विश्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ॥ ८२ अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुलीकनमस्कृतः । वसुदेवातु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥ ८३ अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः । अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्मुणात्मकम् ॥ ८४ आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं परम् । पुरुपं विश्वकर्माणं सस्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५ अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् । धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ८६

पुरुषः स विभ्रः कर्ता सर्वभूतिपतामहः ।
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञे उन्धकवृष्णिषु ॥ ८७
अस्रज्ञौ तु महावीयों सर्वशस्त्रविशारदौ ।
सात्यिकः कृतवर्मा च नारायणमनुवर्ता ।
सत्यकाद्वृदिकाचैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ८८
भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुप्रतपसस्तसाद्रोणो व्यजायत ॥ ८९
गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्रश्च जननी कृपश्चेव महाबलः ।
अश्वत्थाम्रश्च जननी कृपश्चेव महाबलः ।
अश्वत्थाम्रा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
तथैव धृष्टद्यम्नोऽपि साक्षादिशसमद्यतिः ।
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत ।

C. 1. 2467 B. 1.63, 109 K. 1.64, 151

ज° up to °योनी (81°). Ko.2 D2.5 सिम ; T2 C6 भवि°.
81 T1 om. up to °योनी (cf. v. l. 80). — Before 81, Ñ2 B6 ins. चेशंपायन उ°. — ") T2 G (except G1.6) पापेन (for शा°). — ") B4 धर्मसूनुर. T G धार्मिक: किल्बिपात्तत:; M (except M5) धर्मी विग्रह्वानिय.

82 °) G1-8 जज्ञे गावत्रणात्तत:. — °) G1.8 °यांकुंखां च (Gs हि). Т G2.4-6 कुंखां (for कुन्ति-). Cd (corrupt) probably as in text. — °) D (except D2.4.5) महाबल:. — ') Ds G (except G4.5) ° रुखो °.

83 °) हस (G1-3 च) (for तु).

84 °) M (except Ms) °तं देवं. — °) K2 Ds Ms त कृत: (for ज°); of. 522* below. Ko.s.4 सर्वकृत् (Ks °त्तः) सर्वदः प्र"; K2 m संहती परमप्र"; Ñ3 कर्ती हती जगत्प्र"; T G4-s साक्षाह्योकेश्वरः प्र"; G1.2 सर्वकर्ती जगत्प्र"; M3 कर्तीरमकृतं प्रभुं; Mc-3 संहतीरमृष्टिं प्रभुं. — T G2.4-s ins. after 84°. G1, after 84:

522* आदेरादि: समस्तानां स कर्ता न कृत: प्रभु: ।
[T2 स कृत:; G2 न: कृति:; G4 न: कृत: (for न कृत:).
T1 सरकर्ता सरकृति: सदा; G1 साक्षाह्योकेश्वर: प्रभु:.]
— 4) Ñ1.2 V1 B D (except D5) "नं त्रिगु".

85 °) K2-4 Da D2 प्रकृतिः; T G प्रकृतेः. B4.6 D (except D2.5) प्रभुं (for प्रम्). — °) M6-3 °क्तारं. — व) K1 Ñ1 B4.5 Da D6 Cd सरव(Ñ1 'वं)योगः; S (except G8 M8) सरवः. K0.2-4 विश्वरूपं क्ष(K0 प)राक्षरं; Ñ2 V1 B1.8.6 D8 'योगबलाश्रयं.

86 °) K1 'तमस्ययं; G4.4 'ततस्यं तं. S (except G1) मेहं (for देवं). — े) Ko.8 हार्रे; Cd हंसं (as in

text). — °) Ñ1 अजितं; T1 अचलं; G6 अचरं. K B4 अजम(B410 अवह)ध्यक्षं; Ñ2 V1 B5 Dn D1.3-5 अजमव्यक्तं. Ñ1.3 B1.3.6 D2 दिव्यं; Da व्यक्तं (for नित्यं). — व) Ñ2 V1 B D (except D5) G1.6 यं (for तं). K (except K1) परमं पदं. G1 आहु: परममव्ययं. — After S6, K0.8.4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

523* केवस्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमब्ययम्।

87 b) Ñs G1.s "बंलोक". — After 87ab, K (except Ks) D2 repeat 1. 1. 196cd (v. l. भगवान्हिर: for परि'). — b) Ñ1.s S "संस्थाप" (= Gitā, 4. 8°). — d) G4.5 जजे स: (for प्रजजे).

88 a) K (except K1) च (for तु). — b) N (except Ko) G2 Man सर्वशाख; G1.3 धर्मशाख; — After SSab, D2 ins. (the foll. derivation of आत्मन्, excerpted, with v. l., from Devahodha's comm. ad 85):

521* यदामोति यदादत्ते यज्ञाति विषयाणि च । यज्ञास्य सततो भावमतसादारमेति कीर्त्यते ।

— Ti om. 98°def. — f) Ñi.s S (Ti om.) 'तेथे. K Ñi.s Ds 'विदावुसी (K2 sup. lin. as in text); Ñi Vi B Di 'विदावुसी — After 88, K2 marg. ins.:

^{525*} हृदिकः कृतवर्मा च युयुधानस्तु सात्यिकः।

89 "b) K1 D2.8 G2.4 भार'. Ñs transp. स्कन्नं and द्वीपयां. — ") K3 Ñ2 V1 B (except B1) तस्मिन् (for "सात्). K1.8.4 "णो[S]श्य".

90 D1 (hapl.) om. 90°d. — °) K2 G1.2 Mc-3 तु (for च). — °) G2-0 महारथ:. — Г) K1 शक्रमृतां; Ñ1

0.1. 2498 R.1. 63 109 R.1. 64 101, वीरो द्रोणविनाशाय धनुषा सह वीर्यवान् ॥ ९१ तथैव वेद्यां कृष्णापि जज्ञे तेजस्विनी ग्रभा। विभाजमाना वपुपा विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ ९२ प्रहादशिष्यो नग्नजित्स्रवलश्वाभवत्ततः। तस्य प्रजा धर्महन्त्री जज्ञे देवप्रकोपनात् ॥ ९३ गान्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा । दुर्योधनस्य माता च जज्ञातेऽर्थविदावुभौ ॥ ९४ कृष्णद्वेपायनाञ्जद्दे धृतराष्ट्री जनेश्वरः । क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पाण्डुश्रेव महाबलः ॥ ९५ पाण्डोस्तु जि्नरे पश्च पुत्रा देवसमाः पृथक् । द्वयोः स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेषामासीद्यधिष्ठिरः ॥ ९६ धर्माद्यधिष्ठिरो जज्ञे मारुतात्तु वृकोदरः।

> अस्रविदां. K (except K1) 'विशारद:. Ñ2 V1 B D (except Ds.s) द्रोणादेव महाबल:. - After 90, Ds T G1. 3. 6 ins.:

^{526*} धष्टद्यस्नविनाशाय सृष्टो धात्रा महात्मना। [G1 ° य धनुषा सह वीर्यवान् (cf. 91').]

91 °) K1 तपः; K2 T2 G4-6 ततः; G1 कृते; G3 तदा (for तते). — ') Ds 'णवधार्थाय. — ') Ñ2 V1 B D (except Ds) धनुरादाय वी.

92 a) N1. 2 V1 B D (except Ds) तम्रेव.

93 ") K2-1 N1.2 V1 B1.8.4 Da2 Dn D1.2 M2.8 प्रद्वाद° (as in text); the rest प्रद्वाद°. Mo-8 ननजित्(!). — °) Ms "भवत्सुत:. — °) D2 तत:; T2 G2.4.5 तस्मात (for तस्य). K1 'धर्मी; D8 S धर्म(T1 रम्य)धात्री. - a) K भ्रमेप ; Ñs T G1. 4.5 M8.5 'कोपना; D5 वेदप'. 94 a) A few MSS. गंधार. Ms निश्चापि सीबल:. K2 Da T2 तदा (for 'था). G1-8.8 गान्धारराज: (Go °जात्) सुबरुः (Gø °लात्) शकुनिश्चापि सौबरुः. — °) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 'स्य जननी. — d) Ñ2 V1 B D (except Ds) G: Ms 'विशारदी.

95 b) K2 T1 Me-8 नरेश्वर:. — d) N2 V1 B (Bc marg.) Das De "भूज:; Dar "प्रभु:; Gt. 6 "रथ:; Me "यशा:. - After 95, N (\$1 missing) ins.:

⁵²⁷* धर्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धृतकल्मपः। विदुरः शूद्रयोनी तु जज्ञे द्वेपायनाद्यव ।

[(L. 1) K Ñ2 B3.6 D2.5 ° 前 宿東中市 . Ñ1 धर्मार्थयोश्च कुशलो. Ko-2.4 Ñ1 B D6 बीत°; K8 D8.4 धृत(Ks वीत)किल्विष:; Ñs Da गत°.]

96 a) B4. 5 Da D2.4 M6-8 = (for 51). - o) K1

इन्द्राद्धनंजयः श्रीमान्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ९७ जज्ञाते रूपसंपनाविधभ्यां त यमानुभी। नकुलः सहदेवश्र गुरुग्रश्रूपणे रतौ ॥ ९८ तथा प्रत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः। दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥ ९९ अभिमन्युः सुभद्रायामर्जुनाद्यस्यजायत् । खस्रीयो वासुदेवस्य पौत्रः पाण्डोर्महात्मनः ॥१०० पाण्डवेभ्योऽपि पश्चभ्यः कृष्णायां पश्च जितरे । क्रमारा रूपसंपन्नाः सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ १०१ प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात । अर्जुनाच्छतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥१०२ तथैव सहदेवाच श्रुतसेनः प्रतापवान् ।

Dar D2 T G1.2 M (except M5) गुणश्रेष्ठ:; D5 कुन्तिमाद्यो:. — ⁴) Ds उयेष्ठस्तेषां य°.

97 b) Ni. 2 V1 B D (except Ds) = (for -1). — ') S 'जयो जज्ञे. — ') A few MSS. 'शास्त्र: S (except Gs Ms) -विशारद: (of. 88°).

98 ") K1 वीर्यसं". - ") Ks Ñ1.2 V1 B D (except D₄) च (for तु). Ñ2 V1 B D अपि (for उभी).

99 b) G1 inf. lin. राष्ट्रो जनेश्वर:. — a) D3 G8 चरम:; T G1-5 अपर:; Ms. 5 करुण:; Cd करण: (as in text). Da नृप: (for तथा). — After 99, Ñ V1 B D (except Ds) ins.:

528* ततो दुःशासनश्चैव दुःसङ्श्चापि भारत। दुर्मर्पणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः। जयः सत्यवतश्चेव पुरुमित्रश्च भारत । वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारधाः।

[(L. 1) Ns B Da D2, s एव (for आपि). — (L. 2) V1 दुर्धर्षणो.]

100 b) B D2 S (except T) अपि (for अभि-). - Ks om. from 100d up to 1. 59, 1c.

101 K3 om. 101 (cf. v. l. 100). — 4) Na V1 Dn1. n2 D1. 8 fg (for 5fg). N2 V1 B D (except D5) Ms. 5 पांचाल्यां (Bo Ds 'ल्याः). Gs 'स्यो महर्षिभ्यः. — b) K (Ks om.) क्राया:; Ñ2 V1 B D (except Ds) द्रीपचां (Be De चा:). — d) K (Ks om.) Ñ Vı Ba-e D (except Ds.s.s) Ti G (except Gs.s) Ms.s 'आस्त्र'.

102 Ks om, 102 (cf. v. l. 100). — a) K (Ksom.) Ba.s transp. प्रति' and युधि'. Ds धर्मराजात्. — b) K1.4 G1 Ms 異情: सोमो; K2 B4.8 (m as in text)

हिडिम्बायां च मीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥१०३ शिखण्डी द्वपदाञ्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता । यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥१०४ कुरूणां विग्रहे तिसन्समागच्छन्बहून्यथ । राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ।। १०५ तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः । न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि । एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम्॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाद्यासमोऽध्यायः॥ ५७॥

40

जनमेजय उवाच ।
य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
सम्यक्ताञ्श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ १
यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।
श्चवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमहिसि ॥ २
वैद्यांपायन उवाच ।
रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्चतम् ।

तत्तु ते कथिष्यामि नमस्कृत्वा खयंश्चवे ॥ ३ त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा । जामद्ग्यस्तपस्तेषे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४ तदा निःक्षत्रिये लोके भागवेण कृते सित । जाह्मणान्क्षत्रिया राजनगर्भार्थिन्योऽभिचक्रग्रः ॥ ५ ताभिः सह समापेतुर्जाह्मणाः संशितव्रताः । ऋताष्ट्रतौ नरन्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६

C. 1. 2461 B. 1. 64. 6 K. 1. 65. 6

Ds श्रुत°. — °) T Ga.s Ms.s श्रुतकर्मा (cf. v. l. 103). Da Dn च (for तु).

103 K3 om. 103 (of. v. l. 100). — b) Gs श्रुतवर्मा; Mo-s श्रुतकर्मा (cf. v. l. 102). — c) Ko. 2.4 Dai Ds हिडंबायां. G (except Gi.2) तु (for च). S भीमस्य.

104 Ks om. 104 (of. v. l. 100). — ^d) Ds Ti Gi ENITY:; D4 Gs.4-6 ENITY.

105 Ks om. 105 (cf. v. l. 100). — b) G (except G1.s) समाजाम:

106 Ks om. 106 (cf. v. l. 100). — ") B1.2.6

D2.4 थेषां. D (except Da D5) "मेथानां. — After

106ab, D1 reads (for the first time) 1. 58. 2ab.
— ") Ñ1.2 V1 B D (except D5) न शक्यानि समाख्यातुं.
— ") D3 ते; G2.5 चु (for तु). — ") Ñ3 G1.2 "दं इतं.

Colophon. \$1 missing; Ks om. (cf. v. l. 100).
— Major parvan: T2 G M संभव" (for आदि").
— Sub-parvan: K0.2.4 Ñ1.2 V1 B4.5 अंशावतरण; B1.6

Da D3.4 Cd संभव. — Adhy. name: K0.2.4 कृष्णद्वेपायनायुत्पत्ति:; Ñ1.2 V1 ड्यासायुत्पत्ति:; T G4 M ड्यासो
स्पत्ति:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko

58; K1 [7]2; Ñ1.2 V1 63; Da1 60; Dn3 62; D3 64;

D4 61; T1 55; T2 G4.5 M 5; G1-8 7; G6 6. — S'loka

no.: Da1 121; Dn 123. — Aggregate s'loka no.:

Dna 2430.

58

This adhy, is missing in S1 (of. v. l. 1, 55, 3) and om, in Ks (of. v. l. 1, 57, 100); these MSS, are ignored here.

- 1 Ds om. जन ° उ°; K1 S om. उ°. °) Ñ V1 यन्न ते (Ñs तत्) की °; T1 ये चान्ये की °. °) K0.2.4 Ñ1.3 T G (except G3) ज्ञातुमि °. d) Ñs स सर्वशः; D (except D2.5) सहस्रशः.
- 2 b) Ñs 'ल्पा महीजस:. ') Ka Ba Ds Ta G (except G1.3) तान्मे. d) G1.3 सत्यमाख्या'.
- 3 K1 Dn1. n2 D8 S om. उवाच. a) Mc-8 रहस्यां. T2 G (except G1.3) यदिदं. b) T1 G4.5 इति वि: T2 G1-3.6 ऋषित: (for इति न:). 3^{cd} = (var.) 1. 59. 9^{ab}.
- °) Ñ1.2 V1 B D2 हन्त ते; M2 तत्तेहं. K D4 कीर्तिय. — «) K D2.8.5 नमस्कृत्य. G8 पिनाकिनं.
- 5 °) Ko transp. লাল্ল and প্রান্তি. d) Ñ2 Dar Dn Di सुतार्थि; Br पुत्रार्थि (m as in text). Arjp সমিন্তুকুল্ল:
- 6 a) Me-s समाजामु:; Cd as in text. b) A few MSS. शंसित- and शंशित; cf. v. l. 1. 1. 2, 53; 13. 10, 14, 29 etc.
- 7 °) D (except D2.4.5) च (for तु). Dn D1.4 गर्भ; G1-3 पुत्रान. °) G3 क्षत्रियांस्तान्समुच्छितान्.

C. 1. 2462 B. 1. 64. 7 K. 1. 65. 7 तैभ्यस्त लेभिरे गर्भान्क्षत्रियास्ताः सहस्रशः ।
ततः सुषुविरे राजन्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ।
कुमारांश्र कुमारीश्र पुनः क्षत्राभिष्टद्वये ॥ ७
एवं तद्वाद्यणेः क्षत्रं क्षत्रियासु तपस्विभिः ।
जातमृध्यत धर्मेण सुदीर्घणायुपान्वितम् ।
चत्वारोऽपि तदा वर्णा बभूवुर्बोद्यणोत्तराः ॥ ८
अभ्यगच्छन्नृतौ नारीं न कामान्नानृतौ तथा ।
तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ।
ऋतौ दारांश्र गच्छन्ति तदा सा भरतर्पम ॥ ९
ततोऽवर्धन्त धर्मेण सहस्रशतजीविनः ।
ताः प्रजाः पृथिवीपाल धर्मव्रतपरायणाः ।
आधिभिवर्याधिभिश्वैव विम्रक्ताः सर्वशो नराः ॥१०

अथेमां सागरापाङ्गां मां गजेन्द्रगताखिलाम् ।
अध्यतिष्ठत्पुनः क्षत्रं सशैलवनकाननाम् ॥ ११
प्रशासित पुनः क्षत्रे धर्मेणेमां वसुंधराम् ।
बाह्मणाद्यास्तदा वर्णा लेभिरे मुदमुत्तमाम् ॥ १२
कामकोधोद्भवान्दोपान्निरस्य च नराधिपाः ।
दण्डं दण्डचेषु धर्मेण प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ १३
तथा धर्मपरे क्षत्रे सहस्राक्षः शतकतुः ।
स्वादु देशे च काले च ववर्षाप्याययनप्रजाः ॥ १४
न वाल एव म्रियते तदा कश्चित्रराधिप ।
न च स्त्रियं प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयौवनः ॥ १५
एवमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरतर्पभ ।
इयं सागरपर्यन्ता समापूर्यत मेदिनी ॥ १६

probably as in text.

13 Bs D2 G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — ") Ñs "क्रोधभवा". — ") Ñ2.8 V1 B1 Da D3.4 च जनाधिपा:. — ") Ñ1 दंख्यान्; D5 G1.8 दंडान् (for दण्डं). D4 transp. दण्ड्ये and धर्मे". M6-3 "पु विधिवत्. Ñ2 V1 Dn D1 धर्मेण दंडं दंड्येपु. — ") К1 Ñ8 प्रयतंतोन्व(Ñ3 "चु)पा"; B4 "तो द्या(m चु)पा"; T G1.8 प्राप्यं(T1 "तं)तोभ्य (G8 "न्व as in text)पा"; G6 दंडयंतोन्वपा".

14 Bs D2 G2 om. 14a (cf. v. l. 12). — a) K B (Bs om.) Da1 Dn2 Ds G3 Ms-3 क्षेत्रे. — b) K Ds G1. s क्षः श्राचीपति:. — b) K O2.4 Ds (? Cd) साधु; Ñ2 स्वयं; D2 तदा; G2 वारि (for स्वादु). — d) Ko2.4 Ds-5 G1 (? Cd) वर्षेण; K1 धर्मेण; B1 वर्षोधु (for वर्षे). T1 पुन: (for प्रजा:). Ñ1 Dn D1 वर्षेणापास्त्र- परप्रजा:. — Cd appears to have read साधु and वर्षेण, but the MS. is corrupt and the comm. unintelligible.

15 b) K2 Ni.2 V1 B D (except D2.5) जनाधिए.
-- d) D2-5 थैंगैबनां.

[—] d) B1.8.6 D8.4 क्षत्रिया. Ñ1 B Da2 Dn D1-4 वीर्यवत्तरान्; Ñ8 D5 G1.8.6 'सत्तमान्; G2.4.6 'संमि'. — 1) B4.6 G6 क्षत्रिययृ'; T G4.5 क्षत्रप्रतृ'; G1-8 M3.5 क्षत्रविवृ'; M0-8 क्षत्रमवर्थत.

⁸ a) G1.2 तु (for तद्). — b) T2 G4.5 तपोधिभि:. — After 8ab, Ko.4 ins. three lines given in App. I (No. 40). — cd) Ñs जातमृद्धेन; B D जातं मृद्धं च (D5 जातमृध्यं तु); Cd as in text. Ñs धुषा युतं. Ñ1 विवधितश्च धर्मण सुदिन्धेन सुस्तान्वित:. — After 8cd, K4 ins.:

^{529*} क्षत्रं तदा महीपाल स्वधमें परिपाठनात्।
— ') K1.4 Ñ2 V1 B3 D (except D2.4.8) ततो; Ñ1 T1
तथा. — ') T1 G3.8 ब्राह्मणै: समा: (G3 'मं); Cd (corrupt)

⁹ K2 om. 9ab. — a) S ततो (T1 M5 तदा) (for क्रतो). B1.2.4 Da T2 नारी:; D8.4 राजन्. — b) T2 सकामा'; G5 M5 नाकामा'. — f) K0.2.4 दारान्प्र; K1 धारां हि (sic); Ñ5 M5 राक्षि:; B8.4.6 D2 रांस्तु; D5 रांक्ष; T2 G1.3.6 हि दारान्; G2.6 M3 राणि; G4 रान्हि. T1 भूतानि धारान्ग'. — f) D2 तदा तु; Dn D1.6 तत्तथा; T तथा सा; G2 तदासन्; G6 सर्वाणि.

^{10 &}quot;) G1-3 transp. वर्ध and धर्मे . — ") A few MSS. 'पाला:. K1 तथा प्रजा महीपाला:. — ") Ko.2.4 सत्यधर्म ; G1.8 धर्मवृत्त . — ") T G4.6 M शतशो नरा:; G1.8.6 सुलमामुयु:.

^{11 &}quot;) Ñ V1 B Da Dn D2 'रा(D2 'रो)पांगी; Da T G2-6 Ma 'रोपांसां; G1.2 'रोपेतां. Cd mentions अपांग. — ") D1.4 राजेंद्र". K0.2.4 Ña 'गते". D2 गां नरेंद्र

ततोखिलां; D3 T G नरेंद्रेंद्र (D3 G1.4.5 °रेंद्राणां) धरां (D3 G1.2 °रा) किल; M नरेंद्रंद्रशतेर्नुतां (M3.5 °तेश्वितां). \$\mathscr{B}\text{Dov.: गर्जेंद्रगतेति जनमेजयस्य संबोधनं 1 \$\mathscr{B}\text{ - °) G1 }\mathscr{B}\tau\text{Target}. - \mathscr{A}\text{ Ko.2.4 N V1 B D (except D3) T °वनपत्तनां.

¹² Bs Ds Gs (hapl.) om. 125-14". — ") Ko.2.4 Ñz V1 B (Bs om.) Dn D4 ततो; Da Ds अयो; Ds T1 G1.4-6 तथा (for तदा).

¹⁶ a) B1. 5 D5 w (for 3).

¹⁷ b) S (except G1-3) en aft. -- e) Cf. 1. 2. 235ab. Ko. 2 B1 (m as in text). sm. 4-s Da Da. 2 Gs

ईजिरे च महायक्नैः क्षित्रिया बहुदक्षिणैः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १७
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स्म तदा नृप ।
न च शृद्रसमाभ्याशे वेदानुचारयन्त्युत ॥ १८
कारयन्तः कृषि गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
न गामयुद्धन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ १९
फेनपांश्च तथा वत्सात्र दुहन्ति स्म मानवाः ।
न कृदमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
कर्माणि च नरच्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चकुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
स्वर्कमनिरताश्चासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरच्याघ्र धर्मो न हसते क्रचित् ॥ २२
काले गावः प्रस्यन्ते नार्यश्च भरतर्पभ ।
फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।

"निपदो वे". — ") Ds S (except T1) चार्घायिरे (cf. v. l. 1, 1, 50).

18 a) G2.4 नैव वि. Ñ2.8 विक्रीयते. D5 वेदं; of. Dev. झहा वेद: 1 — b) Dn2 D2 T2 G2.4-6 च; G8 तु (for सा). — c) Ko.2.4 Ñ V1 B Da Dn2 D1.2.5 T1 भ्यासे. — d) B भ्रंत्यपि; D2.4.5 धनपुन:.

19 a) B1,2.6 D2 कारयंति. — b) K (K3 om.) B3 Di T1 G1 तदा (for 'था). Dn3 ते चेंद्रपाश्च. G1.8 कृता (G3 'ते) सुवि. — With 19 d ef. 1. 57. 11 d. — c) K1.2 'मयुजंत; B D2 G2 'मयुंजत; M2.5 'मयुजंत. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 युंजते धुरि नो गाश्च; Ñ3 न गा संयुंजंत धुरि; Da1 corrupt; Da2 न गा चे युंजते धूरि (sie). — d) Ko. 2.4 B5.8 G8 कृशांगां चा°; K1 Ñ V1 B3 Dn D2.4.5 M5 'गांश्चाच्य'; B4 कृहणांगां चाप्य'; T2 G2.4.5 कृशांश्चाच्यनुं; G1.3 कृशांश्चेव हि जी'; M6-8 'गांश्चाच्यवाह्यन्.

20 *) K (Ks om.) Ds G (except Gs) Ms. s तदा (for 'था). — b) Ms. s दुइंति; Cd as in text. — Ñs reads 22b for 20b. — Ko om. 20c-21b.

22 a) Ko Bi.s Ti Gi.2 स्वधर्म. — b) S सर्व. — After 22ab, G (except G2) ins.:

530* धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति सा किव्यिपम्। बभृयुः कर्मसु स्वेषु सम्यवसर्वाः प्रजाः स्थिताः।

- d) Ko.2.4 Ds हसति (K2 sup. lin. विहते); Gs अइयते. 23 d) Gi-s कालेनेव. - b) Da T2 पुरुपर्धम. - b) आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्वहुभिर्भृशम् ॥ २४
ततः सम्रदिते लोके मानुषे भरतर्षम् ।
असुरा जिन्नरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
आदित्यैिंह तदा देत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्याद्धंशिताश्रापि संवभृतुः क्षिताविह् ॥ २६
इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।
जिन्नरे भ्रवि भृतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २७
गोष्वश्रेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमिह्पेषु च ।
कव्यादेषु च भृतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
जातेरिह महीपाल जायमानश्र तर्मही ।
न शशाकात्मनात्मानमियं धारियतुं धरा ॥ २९
अथ जाता महीपालाः केचिद्रलसमन्त्रिताः ।
दितेः पुत्रा दनोश्रेव तस्मालोकादिह च्युताः ॥ ३०
वीर्यवन्तोऽविलसास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमां सागरपर्यन्तां परीयररिमर्दनाः ॥ ३१

K2 enp. lin. कालश्च; B (Bam as in text) Dn D1.2.1.5 भवंति (for फलन्ति). Ña Vi B (Bim as in text) D1.2.4 वृक्षाणां.

24 b) Ñi Gl.2 भाने नराश्रिप.

25 °) Ñi Vi Bi,om D (except Da Da, s) एवं (for तत:). Ki Ñi T Gi,o Ms, s प्रमु°; B (except Bi; Bom as in text) Da ते मु°; Di तु मु° (for समु°). Ñi Vi Da Di काले. -- °) Ñi Vi B D (except Do) राज्ञां तु मनुतेश्वर.

26 °) G यहचो नि. — °) Ko.2.4 Ds T2 Ge सैव; Ñi Dn Di.3.4 स्वर्गोत; Gi-5 ते वै (for चापि).

27 °) Ko.2.4 'त्यमीप्संतो(K4 'ते). —) र्वे पुन: पुन:; G (except G4.5) तपस्थिन:.

28 °) Gs. इ खरोष्ट्रे मानुषे'. — °) K1 Ñ V1 B D (except Ds) T1 G1.3 Ms. इ कड्यास्मु चैत्र भू'. — d) Ñ2 नागे'; Ñ3 चाजे'; B1 खगे' (m as in text) (for गजे').

29 a) Ds जातेश्वेव. — b) Ms तैविभो. — c) Ñs Ds Gs शाक तदारमानं. — d) Ks तदा; Ds अभि (for ह्यं). Ko.2 Ñs.3 Ds T2 Gs-6 M तदा; Ks नृप; Ts तथा (for घरा).

30 ^b) Ñ1 मद्बलाश्रयात्; Ñs B (Bs marg.) D बहु Ñs B3 Da °ल)मदा (D2 वित्तसम °; D5 दर्गसम °); S (oxcept G1-3) मदबला °. — ^a) Ña T G देव-; D8 तदा; Mc-8 ततो (for तसाद). K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 तदा लोक

C. 1. 2488 B. 1. 64. 34 K. 1. 65. 34 ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्यूद्रांश्रेवाप्यपीडयन् ।
अन्यानि चैव भूतानि पीडयामासुरोजसा ॥ ३२
त्रासयन्तो विनिन्नन्तस्तांस्तान्भूतगणांश्र ते ।
विचेरुः सर्वतो राजन्महीं शतसहस्रशः ॥ ३३
आश्रमस्थान्महर्षींश्र धर्पयन्तस्ततस्ततः ।
अब्रह्मण्या वीर्यमदा मत्ता मदबलेन च ॥ ३४
एवं वीर्यबलोत्सिक्तेर्भूरियं तैर्महासुरैः ।
पीड्यमाना महीपाल ब्रह्माणस्रपचक्रमे ॥ ३५
न हीमां पवनो राजन्त नागा न नगा महीम् ।
तदा धारयितुं शेकुराक्रान्तां दानवैर्वलात् ॥ ३६
ततो मही महीपाल भारातां भयपीडिता ।
जगाम श्ररणं देवं सर्वभूतिपतामहम् ॥ ३७
सा संवृतं महाभागेर्देवद्विजमहर्षिभः ।
ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्तारमव्ययम् ॥ ३८

गन्धवैरप्सरोभिश्र बन्दिकर्मसु निष्ठितैः । वन्द्यमानं मुदोपेतैर्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ३९ अथ विज्ञापयामास भूमिस्तं शरणार्थिनी । संनिधौ लोकपालानां सर्वेपामेव मारत ॥ ४० तत्त्रधानात्मनस्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयंभ्रुवः । पूर्वमेवाभवद्राजन्विदितं परमेष्ठिनः ॥ ४१ स्रष्टा हि जगतः कसाम संबुध्येत भारत । सुरासुराणां लोकानामशेषेण मनोगतम् । ४२ तम्रवाच महाराज भूमिं भूमिपतिर्विभ्रः । प्रभवः सर्वभूतानामीशः शंग्रः प्रजापितः ॥ ४३ यदर्थमिस संप्राप्ता मत्सकाशं वसुधरे । तदर्थं संनियोक्ष्यामि सर्वानेव दिवौकसः ॥ ४४ इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च । आदिदेश तदा सर्वान्विचुधानभूतकृत्स्वयम् ॥ ४५

हहारयुत (Ñ1. 2 V1 Be Dn *ता:); Ms ततो छोकादिहागता:; Ms तदा छोकमिहागताः

32 b) K (Ks om.) Da 'श्लेवास्यपी'; Ñs T2 G2.4.5 M3.6.7 'श्लेव प्रपी'. T1 M5-8 श्लूदा(Ms 'द्रां)श्लापि प्रपी'; G1.8.6 तथा श्लूदानपी'. — ') Ñ2 V1 B D (except D5) चैव सत्वानि.

33 °) T ताप्यंतो. Ñ V1 B D (except D5) °तोभि (B5 °ति)नि°. — °) Ñ2 V1 Da Dn D1, 3.4 सर्वभूत°; B D2 सर्वान्भृत°. — °) Ko, 2.4 Ñ V1 B D सर्वनो.

34 °) Ko. 2.4 वीर्यवंतो; K1 D2 G6 M8.7. 3 ° मदान्; Cd as in text. T1 ब्रह्मवीर्यमदा मत्ता. — d) Ñ3 D2 T M बलमंदे. G1. 4. 5 विलानिवता:.

35 ") Ko.2.1 Ds.5 वीर्यमदो ; Ti बलोत्सेकेट्; Gi.2 'बलोपेतेट्; G2.1.6 वीर्यमदो नमतेट्. — ') Ki Da भूरिपत्रेट्; Ñ Vi Bs.6 Dn Di-s Dovp भूरियलेट्; Gi Arjp भूरियंत्रेट्; G2 भूरिवंतेट्. & Dev.: परिपत्रेभूरिवाहने: 18 Gi 'रथे: (for 'सुरे:). — ') Ñi.s Dn Ds मही राजन्; Ñ2 Vi B Da Di.2.4 G3 Nilp महाराज.

36 °) K1 न भूतां; Ñ1 V1 Dn न हामी; B Da D1.8.4 Nilp न होनां; T Ms न हि मां (Ms तां) (for न हीमां). K4 D5 पश्चगो (D5 °गा) रा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.8.4 भूतस्वीधा:; B Da भूतस्वीध- (Da1 °धे:); T पालने रा°; G सवना (G8.6 °नां) रा°. — b) Ms inf. lin. गजा (for नगा). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) पश्चगा: सनगां (B1.8.5 D8 °गा) म°; T G8 नानारूपधरां म°; G1.9.4.5

नानारूपान् (G1.4 'पा) मही तदा; G8 नानाकाननगां म'.

37 b) Ñ3 भारतो भय'. — d) G1.0 सर्वलोक'.

38 ") Bo D2 समावृतं; D5 आसं°; G6 समायु°; Cd as in text. — ") G1.8 देवमासीनं.

39 ^{b}) $^{B_{3}}$ ब्रह्मकर्मसु; $^{D_{1}}$ दें($^{D_{12}}$ दें) ^{a} . — ^{cd}) $^{T_{1}}$ ^{cd} महाबलाः.

40 °) B_{4.5} S शरणेषिणी. — °) K (Ks om.) D₅ समक्षं हो°.

41 ") M_{0-3} °स्तस्याः. $\tilde{N}_{0}$ तस्याः प्रसादार्थ तदाः; B_{0} तस्प्रभावास्म ; $G_{0.4.5}$ तस्प्रसादादते तस्याः; G_{0} तस्प्रयाणास्पुरा तस्याः; C_{0} (entire pāda!) as in text. — ^{d}) K_{4} $G_{2.0}$ 'मेष्टिना.

42 °) K1 B1,4 D2.4 स (for सं). — °) Ñs G6 सर्वेपां (for लोकानां). Ñ2 V1 B D (except D5) समुरासुरलो°. — °) K0.3.4 G अदो(G6 मानु)पाणां; Ñ1.2 विठी°.

43 °) T महीपाल; Gs महाभाग; Gs 'तेजा. — °) Ñ2 V1 B (except B1) D (except D5) प्रभु:; Cd as

44 Before 44, Ñ2 B (except B1) D (except D2.5) ins. ब्रह्मोवाच. — ") K2 Dn "मिसं"; T M6-8 "मिह सं". — After 44, T2 G (except G8) ins.:

531* उत्तिष्ठ गच्छ वसुधे स्वस्थानमिति सागमत्।

45 Before 45, Ña Dna ins. वैशं उ.

46 °) Ms अस्यां भूमी. — d) B1 (m as in text). 8.6

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथकपृथक् ।
अस्यामेव प्रस्त्यध्वं विरोधायेति चात्रवीत् ॥ ४६
तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनस्त्तमम् ।
स्तैरंशैः संप्रस्त्यध्वं यथेष्टं मानुपेष्विति ॥ ४७
अथ शक्राद्यः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमध्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

अथ ते सर्वशों इशेः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणमित्रशं वैकुण्ठम्रपचक्रमुः ॥ ४९
यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
पत्रनाभः सुरारिष्टः पृथुचार्विश्वतेक्षणः ॥ ५०
तं भ्रवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरस्रेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

पु९

वैशंपायन उवाच । अथ नारायणेनेन्द्रथकार सह संविदम् । अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १

Da Ds. 4 T G Cd ति(Dai Gi नि)रोधा°; Arjp as in text (? "apapätha"). Ñi "येदमझ"; Ñs "येति सर्वेश:.

47 D2 om. 47abod. — a) T2 तदेव; G1.8 तथेति. — bo) Mo-8 ° दसरसो (for ° दसरसो), and देवान् (for सर्वान्). — d) K1 Dn3 D1 अववीत्; Dn1.n2 D3.4 अर्थवत्; G6 उत्तरं (for उत्तमम्). — Before 47e/, K4 Ñ2.8 V1 B (B6 marg.) Da2 D1.2.4 ins. ब्रह्मोवाच. — e) Ko.4 Ñ V1 B D स्वै: स्वेरंशै: प्र°. — /) V1 यथावन्मा°. Ñ1.2 V1 B D (except D5) च (for इति).

48 Before 48, Bs Di (both marg.) ins. वैशं उ. .

— Ko om. from जगृह up to भेन्तुं (49).

49 For Ko of. v. l. 48. G3 om. 49. — ") K2 4 ब्रह्मणा सार्ध; S (G3 om.) सर्वज्ञो (G2. 4. 5 को) प्यंज्ञे: (for सर्वज्ञों ऽज्ञे: स्वेर्). — 6) Ko. 2. 4 सर्वे देवगणा: प्रभुं (Ko om. सर्वे).

50 a) Ga शंखचक. — b) Ñs 'वासामित'; B (except Be) Dn Ds 'वासा: शिति'. — d) Dn1. ns Nilp पृथुवक्षांचि'. — After 50, N (except Ñs Ba D2; Śi missing; Ks om.; Vi om. line 1) ins.:

532* प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः। श्रीवस्ताङ्को हपीकेशः सर्वेदेवतपूजितः।

[(L. 1) K (Ks om.) Ñ1.2 B1.5 D5 पद्मनाभी महा.

— (L. 2) Kı Bı 'दैवतयूथप:.]

- After 50, Gs ins. 533* (cf. v. l. 51).

51 Gs om. 51. — ") Ñ2 V1 B1m. 3. 5. 6 D2 साधना";

आदिश्य च खयं शकः सर्वानेव दिवौकसः। निर्जगाम पुनस्तसात्क्षयात्रारायणस्य ह ॥ २ तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च ।

C. 1, 2511 B. 1, 15, 3 K. 1, n5, 3

D1 दोपहीनाय; Cd as in text. (दोपहानये is Dev.'s explanation of दोधनाय.) — D2 (hapl.)om. from 51° up to 1.59.1°. — °) K (K3 om.) D5 उवाच मधुसूदनं. — °) Ko.2 भूमो हाव°. Ñ1.2 B D (except D5; D2 om.) T2 °तरेस्येवं. — Gs (om. 51) ins. after 50: G6, after 51:

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरिः।

Colophon. Śi missing; Ki D2 om. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko.2.4 Ñ Vi B Da Dn Di.4.5 Cd अंशावत(Cd ता)रण; T1 संभव; Mo-3 अंशावतार. — Adhy. name: Ko.2.4 महाणो वाक्यं; M3 अंशावतारारंभ:; M6-3 महाणदेश समागम:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ki 73; Ñi.2 Vi 64; Dai 61; Dns 63; Ds 65; D4 62; Ti 56; T2 G4.5 M 6; G1-3 8; Go 7. — S'loka no.: Dai Dn 54.

59

This adhy. is missing in S1 (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is wholly ignored here.

1 Ks om. 1. D2 om. वैशं उ° and 1°6. K1 D6 S om. उवाच. — d) K1 अंशशः; Ñ1 V1 शांशे:; Da1 शेन; D5 शांशः; T1 G1.8.5 भागतः; T2 G2.4.5 M भागशः.

2 Gs om. 2ab. — After 2ab, T2 reads (for the

C. 1. 2511 B. 1. 65. 3 K. 1. 66. 3

अवतेरुः ऋमेणेमां महीं खर्गादिवौकसः ॥ २ ततो ब्रह्मिवंशेषु पार्थिविषकुलेषु च । जिन्नरे राजशार्द्ल यथाकामं दिवौकसः ॥ ४ दानवात्राक्षसांश्चेव गन्धर्वान्पन्नगांस्तथा । पुरुषादानि चान्यानि जद्यः सन्त्वान्यनेकशः ॥ ५ दानवा राक्षसाश्चेव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा । न तान्बलस्थान्बाल्येऽपि जद्युभरतसत्तम् ॥ ६

जनमेजय उवाच ।
देवदानवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
मानवानां च सर्वेषां तथा वै यक्षरक्षसाम् ॥ ७
श्रोतमिच्छामि तन्वेन संभवं कृतस्रमादितः ।
प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः सर्वविद्यसि ॥ ८

first time) 5^{ab}. — °) Ko-2.4 Ds ततः; Ks M7.5 पुर: (for पुन:). Ms तस्य (for तस्मात्). — ^d) K4 B1.5 Da G2.4 M6-3 च; T2 G6 हि.

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा खयंग्रुवे ।

सुरादीनामहं सम्यग्लोकानां प्रभवाष्ययम् ॥ ९

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।

मरीचिरन्यिङ्गरसौ पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ॥ १०

मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्त हमाः प्रजाः ।

प्रजित्तरे महाभागा दश्वकन्यास्त्रयोदश्च ॥ ११

अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका ग्रुनिः ।

ऋोधा प्रावा अरिष्टा च विनता कपिला तथा ॥१२

कृद्भ्य मनुजन्यात्र दश्वकन्यैव भारत ।

एतासां वीर्यसंपन्नं पुत्रपोत्रमनन्तकम् ॥ १३

अदित्यां द्वादशादित्याः संभृता भ्रुवनेश्वराः ।

9 K1 Ds S om. द्वाच. Gs reads 9 after 6.
— 9ab = (var.) 1. 58. 3ad. — a) T1 तेषां ते; G1.2 आहं
ते. — b) K B1.4m.s D (except Da Ds) 'स्कृत्य.
— a) Ds सर्च (for सम्यम्). — a) Ds G4 (inf. lin.)
'प्यमें. T G (except G4.8) संभवं कृत्समादित:. — After 9, G1 repeats 8ab; while G2 ins.:

535* प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः प्रभवाष्ययम् । 10^{-4b}) = 1. 60.1^{ab} .

11 ab) S (except T1) काइयप: and °इयपात्. K1-8 S (except G1.8) प्रजा हमा: ; K1 सुरासुरा:. — °) A few MSS. भाग.

12 a) Bim काष्टा (for काला). — b) N (except K2.4 B6; Si missing) दनायु: (cf. v. l. 32 below and 1. 61. 39). Ki Ñi मता; Ѳ Dai Dn Di.5 (m as in text) तथा; ѳ Vi मुना; B⁵ Da² खसा; D³ खुद्धं; D⁴ ढुला (for मुनि:); see below. — c) K² क्रा (for कोचा); cf. 31 and v. l. Ki Ti प्रदा; K² प्रदा; K⁴ Ѳ Vi Bi.8.4 Da² Dn². n² Di.2.5 प्राचा; Ñi प्रथा; ѳ Bo Dni D⁴ G³ प्रचा; Dai प्राची; T² G².4-6 M धुद्धा; Gi प्रभा; G³पलेयाः Ko.3 as in text (cf. v. l. 47). K Ñi.8 Vi B8-0 D².3 T² G².4 M दिखा; Ѳ Da Dn Di.4 च दिशा; Bi Ti खिंदा; Gi ग्रिशः Ge प्यदिष्टाः D⁵ Gŝ.5 as in text. — d) Ѳ D (except D².5) मुनि: (for तथा); see above. 13 ") S पुरुषच्याञ्च. — b) Ko.2.4 कृष्ट्या हि; K³ D³.6 T G²-c कृष्ट्याञ्च. — b) Ko.2.4 कृष्ट्या हि; K³

— d) V1 T1 G8-5 "मनंतरं (Gs inf. lin. as in text).
14 a) K1 T अदितेर. — ") K1.4 Ds ये जाता; K2

^{3 °)} K1.4 Ds Gs ते सुरारि . - ') Ks Ñ V1 B D (except Ds) क्रमेणेव.

⁴ K1 (hapl.) om. 4. — ") K2 Da महर्षि". — b) Go राजपींणां क". — d) T यथाकालं.

⁵ For T2 of. v. 1. 2. — ") B5 ब्राह्मणां" (for राक्षसां"). — D3 om. 5°-6°. — ") K4 सरवानि; G अनेकानि (for चान्या"). — ") D5 'श्वः सर्वाणिः K1 "न्यशेषतः.

⁶ K1 om. 6. K Dai D2.3 G8 om. 6ab. — ab) G1.2.6 दानवानां च ये मुख्यास्त्रथा भुजगरक्षसां. — °) T G2.4.5 ते; G3 ये (for न). Da वय° (Da2 वन°) (for वरू°). D2 m बिलन: (for बाह्येऽपि). K0.2.4 बालानपि बलस्थांस्तान; V1 जातान्युनस्तान्वा°; D5 ततोन्ववस्था°. — a) K4 V1 न जन्नर्भरतपंभ. — After 6, G3 reads 9.

⁷ Ki Dni Da Som. उवाच. — After जन', Ga ins.: 534* दानवानां च ये मुख्याः तथा भुजगरक्षसाम् ।

^{— &}quot;) D_2 'दें त्यानां. K $\tilde{N}_3$ देवानां दानवानां च; D_5 दानवानां च देवानां. — ^{5}) K_2 अपि (for तथा). — ") T_2 $G_{2.4.5}$ मानुपेदिवह स". — ^{d}) $K_{3.4}$ S (except M_3) तथा हं; $\hat{N}_3$ तथे वं.

⁸ G1 repeats 8° b after 9. — b) G1. b सांप्रतं कु°. Ñ1 ° वं सर्वम्. — G2. 8 om. 8° d. — °) G1. b मानवानां च स'. — d) T सर्वतः. K2. 4 Ñ2 V1 B D (D2 corrupt) संभवं (K1 सर्वशो) वक्तमईसि.

ये राजकामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४ धाता मित्रोऽर्यमा शको वरुणश्रांश एव च । भगो विवखान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५ एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुद्धीदश उच्यते । जधन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६ एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिषुः स्मृतः । नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पश्च महात्मनः॥१७ प्रहादः पूर्वजस्तेषां संहादस्तदनन्तरम् । अनुहादस्तृतीयोऽभूत्तसाच शिविवाष्कलौ ॥ १८ प्रहादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्वताः ॥ १९ विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्वलिरेकः प्रतापवान् । वलेश्च प्रथितः पुत्रो वाणो नाम महासुरः ॥ २०

corrupt. Ms-s नामभिस्तांस्तु.

15 a) V1 स्वष्टा (cf. v. l. 16); B1.5 (m as in text) -दिलो; U2 शर्वो (for शको). D2 मित्रोर्यमा च शकोथ. G transp. मित्रो and शको. — b) K1.3.4 Ñ3 वरुणआंशुर; B1 शको वरुण. Ñ1.2 V1 D (except D2.5) तु (for the first च).

16 °) V1 शको (for स्वष्टा); cf. v. l. 15. — °) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) transp. विरुपुर and द्वादश:. — °) K1 च; Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु (for स). D2 जघन्यो यस्तु स°; D8 °जस्ततस्तेषां.

17 °) Da पंचेमे; Ds G (except Gs) Ms तस्पेते. — °) Ñ1.2 V1 B D transp. प्रजा: and प्रज्ञ. Ds महाबला:.

18 Here and in the foll. st. S (mostly) प्रह्वाद्-, संह्वाद- and अनुह्वाद- (with छ for र).

19 ^{ed}) K Ds नश्च जंभश्च कुजंभश्चेति वि. Ñe B D भारत (Ds नामत:; Ds विश्व as in text).

20 °) Da transp. 9fa° and 97:. — After 20, Ko. 3. 4 No. 3 V1 B D ins.:

536* रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महाकालेति यं विदुः।

21 °) Ms चतुन्धिश. — °) Ds देखा:; G1.5 द्वी च (for स्थाता:). — °) K (except K1) Ds प्रथमतो; V1 च बलवान. Ko.2.4m Ds G (except G1.5) Mc-8 राजन. — °) Ñ2 महासर:.

22 °) G4. 5 चैच (for चेति). K1 B4-6 Da D2.5 G6 M8. 5 विश्वता:. — d) D1 नामत:; G6 विश्वत: (for दा°).

23 °) G2 अश्रधरो. — °) K8 शंकुकर्णश्च; Dn1.n2 अश्व. — °) B6 transp. देग ° and केतु °. Ko-2 Ñ1.2 V1

चत्वारिंग्रह्नोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥ २१
ग्रम्बरो नम्रचिश्वेव पुलोमा चेति विश्वतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्वेव दानवः ॥ २२
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ २३
स्वर्भानुरश्चोऽश्वपतिर्द्वपपर्वाजकस्तथा ।
अश्वप्रीवश्च सक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ २४
इसुपा एकचकश्च विरूपाक्षो हराहरी ।
निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कुपथस्तथा ॥ २५
गरभः शलभश्चेव स्वर्याचन्द्रमसा तथा ।
इति ख्याता दनोवंशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
अन्यौ तु खल्ज देवानां स्वर्याचन्द्रमसौ स्वृतौ ॥ २६ है । है है है है है है

Dn Ds. 4 च स: ; Ds Ms-8 तथा.

24 Gs om. 24-50. — 5) Ñs Ds 'बीजगस्तथा; V1 Ds 'बीबेकस्तथा; S (Gs om.) 'बी (Gs 'बी-) गजस्तथा. — 6) Ko.s.4 तुहंडश्च; K2 तुदं ; Dz भुसुं ; G1.2 तुहंडु ; Gs राहदंडी. Bs Dn महाबल:.

25 Gs om. 25. — ") Cf. 1. 61. 21" and v. 1. Ko इस्पादेकवक्रआ; K1 इस्पा चेकव्यक्रआ; K2 Be Da इपु(K2 स्माप्तेकवें हैं सि) पादेकें ; K2 इप्पानकें ; K4 Dn D1. 3.4 एकपादेकें ; Ñ1 इपुपाचेव वज्रश्च; Ñ2 B1.5 इपुवाक्ष्येक (B6 वे)चें ; Ñ2 V1 B1 इपुपाचेक (V1 व)चें ; B3.4 m इपुवाक्षेक ; D2 इपुविधिक ; D5 अस्क्पादेक ; T1 G1 स्तस्पा(T1 प) श्रेव वित्तिश्च; T2 G2.4.6 स्तस्प्रश्चेक (T2 व) वित्तश्च; G8 व्या (11) श्रेत वित्तश्च; T2 G2.4.6 स्तस्प्रश्चेक (M5 अस्पर्श्चेक वित्तश्च). — ") B3.4 विरूपाश्च (M5 अस्पर्श्चेक वित्तश्च). — ") B3.4 विरूपाश्च (D5 इस्राहरों; G1.2 शरागरी; G6 महासुर:. Ñ3 विरूपाश्च सावुभी; Dn D1. 3.4 पाश्च महोदरी; T1 पाश्चा हवी हणि: (310); T2 G1 M3 पाश्च (M3 क्षो) महाहरों; G3 पाश्च हरी: हरि:. — ") K2.4 B5.6 Da T विश्चंद्व ; M3.5 सुचंद्व . — ") Ñ2 कुपट: पटकस्तथा; Ñ3 कपटा कपदा ; S (G5 on.) कुपय: का (G4 को) पथ (G6 कुपश: कोपद).

26 Gs om. 26. — a) Ñi Gi. 4 M ज्ञारदः; T G2.3.6 जारदः. Ñi T G (G6 om.) M3.5 ज्ञारभः. — b) K2 'सो समृतो. K1.2 D2 om. 26°de/. — o) D (except D2.5) एते स्याः; Ti G2.4.6 M इत्यास्याः. — M3.5 om. 26°/. — /) Da S (G6 M3.5 om.) 'सो तथा. — After 26, K0.2.4 Ñ8 B Da Dn2. n3 D3-5 M2.5 ins.:

537* अन्या दानवमुख्यानां सूर्याचन्द्रमसी तथा।

८, 1. 2536 ६. 1. 65. 28 ६. 1. 65. 28 १६. 1. 65. 28 द्नुपुत्रा महाराज दश दानवपुङ्गवाः ॥ २७ एकाक्षो मृतपा वीरः प्रलम्बनरकावपि । वातापिः शत्रुतपनः शठश्रेव महासुरः ॥ २८ गविष्ठश्र दनायुश्र दीर्घजिह्नश्र दानवः। असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ॥२९ सिंहिका सुषुवे पुत्रं राहुं चन्द्रार्कमर्दनम् । सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रविमर्दनम् ॥ ३० ऋरस्वभावं ऋरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम्। गणः कोधवशो नाम ऋरकमीरिमर्दनः ॥ ३१

विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्रेव महासुरः ॥ ३२ कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः । भ्रवि ख्याता महावीर्या दानवेषु परंतपाः ॥ ३३ विनाशनश्र क्रोधश्र हन्ता क्रोधस्य चापरः। कोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्वताः ॥ ३४ असुराणाम्रुपाध्यायः शुक्रस्त्वृपिसुतोऽभवत् । ख्याताश्चोशनसः पुत्राश्रत्वारोऽसुरयाजकाः ॥ ३५ त्वष्टावरस्तथात्रिश्च द्वावन्यौ मन्त्रकर्मिणौ। तेजसा सर्यसंकाशा ब्रह्मलोकप्रभावनाः ॥ ३६

अनायुषः पुनः पुत्राश्रत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।

27 Gs om, 27. — a) Ñ1,2 B Da2 Dn D1-6 G2 वंशा:. Ks Da1 इमे (Ks इति) ख्याता दनोवंश; Ñs इमे च प्रथिता वंशा:. — b) G3 महासुरा:. — After 27ab, T G4 M read 30-31. - ") Ñ1.3 V1 B (except B1) Da ंपुत्रान्त्रया ($ilde{ ext{Ns}}$ 'स्तदा) राजन्; $ext{Ds}$ दनो: पुत्रा परे राजन्; $ext{T1}$ Gs. 6 M दन्(Gs. 6 °नो:)पुत्रान्वये जाता; T2 G1.2 दनोस्तु पुत्रा ये जाता; G4 "पुत्रास्त्रयो जाता. — d) Ñ2 B D ववंशजा:.

28 Gs om. 28. — a) Ñi मृतहा; Vi मृतवा; D (except D2) T2 G1, 3. 4.6 M ° 7. - 6) K2. 4 B Da1 D1. 6 G2 वातापि: Ks Ñ1. 2 V1 Da2 Dn1. n2 D2-4 G8 ° पी. Ko.s. 4 Ñ1 D6 शत्रु(Ñ1 क)इमन:; K2 मदन:; V1 शकतनय:; Go "सहन:. — d) K (except K4) M3.5 सहश्चेव; Ñ2 V1 पट°; Dn8 शकटश्च; D2 सव°; T1 G4.6 सद्°; Т2 G1 इल्वलश्च; G2 तप°; G3 शम°; M6-3 सदश्वश्च. Ko. 3 महाबल:.

29 Gs om. 29. — ") K1 इतिपुश्च; Ñs गवेष्ट"; V1 Bs.s गरिष्ठ°; D2 यवि°; T2 Ms दवि°; G1 हसिप्उ°; G2 गविभि"; G4 गभिष्ठ". K4 स्वना"; Dn D1.4 वना"; T1 धना". G8 हविशिशस्मवना"; Mo-8 "प्रश्राप्यना". — ") G दीर्घजंघश्च. K Ds वीर्यवान्. M (except Ms) दीर्घ-जिह्वा च दानवी. - ") Ds सुतास्तेषां; G2.4 ततस्ते". — d) Bi T G1.8.8 M6-8 प्रमुपी.

30 Gs om. 30. T G4 M read 30-31 after 27ab. — a) Ñs 祝君 ਰ. — K1. s. 4 B3 D2 om. (hapl.) 30od. — °) Ñi Ba (m as in text) अचंत्र; Be ख. Gi.e Ms. 5 भतीरं; Gs. 4 हतीरं. — 4) Ña Dn D1.8.4 प्रमर्दनं: V1 'प्रकाशनं.

31 G2 (hapl.). s om. 31. For T G4 M of. v. 1. 30. - a) G. *स्वभावा:. K. D. T. G. a क्रोधाया:. - b) Ña 'पीत्राद्यनंत'. - ") K Ds रीद्रकर्मा'; Ñs Da 'र्मा विम'; Gı °र्माप्यरिदमः.

32 Gs om. 32. — ") N (except K2 Bs) दना" (cf. v. l. 12 above and 1.61.39). Ko तथा; G1 तु वै; Gs तु ये (for पुन:). T G2.4 M अनायुपाया: (T1 'यू:) प्रतास्त (Mo-s 'श्र). — b) G1.3 M3.5 'सत्तमा:; G6 °संमता:. — °) Ko.2 विष्क°; K1 °क°; K4 °ष्ट°; Ñ2 °ह्वलो; B4 'धनो (m 'स्करो); G3 वीक्षदो. G3 'वीरश्च. G3 विक्षरश्च प्रचीरश्च.

33 Gs om. 33. — b) Ds कालकेया:. — c) Ñs Ds सवि°; Bs Dn Ds प्रवि°. T G+ महातेजा.

34 K2 om. 34^{ab}; G5 om. 34. - b) Ñ1.2 V1 B D क्रोधहंता तथैव च (Ds हंता क्रोधस्तथापर:); S (T1 both times) क्रोधहंता च (G1.2 -ति) वीर्यवान. — After 34ab, Ti ins. a line (विवर्धनिश्च फोधश्च फोधहन्ता च वीर्यवान्।) consisting of the S readings of 34° and 34°. — od) N V1 B4 Dn D4. 6 वान्ये. B6 m. o Dn D1. 2, 4 कालकेया इति श्रुता:. 8 विवर्धन(Tr both times 'नि)श्र क्रोधश्र (Ms कालश्च; Ms क्रोधस्य; Ms-3 क्रोधात्मा) कालकेया (Gs °यो) महासुराः (^{G3} र:).

35 Gs om. 35. — b) D2 T2 33 T2 33 T2 33 T2 31 T3 G4 °क्रो भृगुसुतो°; T1 Me-8 °क्र: पुत्र: कवेर्ऋषि:; G1.2 °क्र: पुत्रो भूगोः कवेः (G2 °विः); G8 'क्रो पुत्र कवी ऋषिः; G6 'कः पुत्रैः स्वक ऋषि:; Ma.s क: (Ms क:) प्रश्न: कवेरिति. - K1 om. 35d-37d. For Base cf. v. l. 1. 60, 42.

36 K1 G5 om. 36 (of. v. 1. 35). For B4.6 of. v. 1. 1. 60. 42. - a) B1m. sm. 4 (m as in text) Dn D1-4 श्वष्टाधर"; S (except Ga. 4; Gs om.) श्वष्टापर". Ds त्वष्टा बहुत्री च तथा (sio). - b) Ñ2.8 V1 B Da Dn D1.2.4 रौद्रकर्सि ; Ds S (Gs om.) अद्व ; Ds सन्न . रेंग त्वस्योग्यौ रीद्रक°. क्ष Arj. (in Das only): त्वष्टा धन्वस्तथात्रिक

इत्येप वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् ।
असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
तार्क्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणां ।
आरुणिर्वारुणिश्चेव वैनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च शुजंगमः ।
कूर्मश्च कुलिकश्चेव काद्रवेया महाबलाः ॥ ४०
भीमसेनोग्रसेनों च सुपणीं वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चीश्च सप्तमः ॥ ४१

पत्रवानकेपर्णश्च प्रयुतश्चेव विश्वतः ।
भीमश्चित्ररथश्चेव विख्यातः सर्वविद्वश्ची ॥ ४२
तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्भश्च चतुर्दशः ।
कलिः पश्चदशश्चेव नारदश्चेव पोडशः ।
इत्येते देवगन्धर्वा मीनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तियिष्यामि भारत ।
अनवद्यामनुवशामनुनामरुणां प्रियाम् ।
अन्त्यां सुभगां भासीमिति प्रावा व्यजायत ॥ ४४
सिद्धः पूर्णश्च वहीं च पूर्णाशश्च महायशाः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चेव सप्तमः ॥ ४५

C. 1. 2555 B. 1. 65.47 K. 1. 66. 47

37 Gs om. 37; K1 om. 37° (cf. v. l. 35). — °) G2 M3 वंश: कथित:. — °) K1.3 Ds कीर्तितस्ते; G2 M2 प्रभवस्ते. Ñ3 कल्पितस्ते तपस्थिने. — °) K Ñ3 Ds G6 transp. असु ° and सुरा °. G4 च राजेन्द्र (for सुराणां च). — °) B4 (m as in text) °णेषु श्रु °.

38 Gs om. 38. — a) V1 तेषां च (for एते). K Ds च (for नु). — b) Ñ1.2 V1 B (except B1) D2 G1 तिह्रोंप. — b) G1-8 प्रवक्तं तन् (G2 ते). — d) Ñ3 गुणाद्भतम्; D3 T G (G5 om.) गणभू. D5 अनुत्तमं.

39 Gs om. 39. — °) D3 T G1-3.6 अह°. — K1 (hapl.) om. 39^d-40°. — ^d) K4 °तेय इति श्रुत:; Ñ1.2 V1 B D (except D5) °तेया: प्रकीर्तिता:.

40 K1 om. 40° (cf. v. l. 39); Dai (hapl.) Gs om. 40; Di om. 40°-41°. — °) T G1-3 अनंतो वासुकिश्चेव. — °) Some MSS. °गमा:. — °) T G3.4.6 M3 कुलल ; G1.2 कुलक ; Ms कुवल ; Ms-s कुकल . — °) Ñ1.2 B D (except Ds; Dai Di om.) °या: प्रकीतिंता:; G1.8 °या इति स्मृताः.

41 Di om. 41^{ab} (cf. v. l. 40); Gs om. 41. — a) D2 T1 G2.3 M1 °सेनश्च. — b) M2.6 सुपर्दो. Ñ3 गरुदस्था. — After 41, K4 Ñ2 V1 ins.:

535* अनेत्रो वहर्पणंश्च तथा काशीपतिश्च सः।
[K4 सुपणों बहुनेत्रश्च (for first half), and ह (for सः).]
42 Gs om. 42. — " Ñi Ge Ms.s पुत्र"; Ñz यंत्र";
Dn Di.4 सत्यवाक; T2 G2.4 पक्ष" (for पत्रवान्). K
(except K8) Ñs Ds अर्कपत्र(Ñs "त्रा)श्च; G2.4.6 M

अर्कव°. Da D³ सुनेत्रो हार्क°; G1.3 अपामान(G3 °मा अ)र्कपुत्रश्च. — °) $\tilde{N}^1$ प्रद्युक्तश्चेति; $\tilde{B}^3$ प्रसुप्त(m प्रधात)श्चेति; $\tilde{B}^4$ प्रसूप्त(m पंडित)श्चेति; $\tilde{T}$ G1-4 M8.6-3 प्रयुप्त(G2 °क)-श्चेव; G6 पृथुगश्चे ; M6 प्रयक्तश्चे °. $\tilde{N}^2$ V1 Dn D1.4 चापि; $\tilde{B}_{1.6.6}$ Dn D2.8 चेति (for चैव). — °) G2 चित्रवरं चैव; $\tilde{M}_{6-3}$ °तरश्चेव — °) $\tilde{M}_5$ सर्वधर्मवित्.

43 Gs om. 43. — °) T G1.2.6 गाधिशिरा; G3 गोधं. — °) Ñ2 V1 B D पर्जन्य (D5 प्रधास)अ; T G (G5 om.) M6-8 धृष्टशुस्र:; M8.5 धृष्टश्चेत. Some MSS. °दंश. — °) G3 शतं पंचं. Ñ V1 B D (except D5) G4 M6-8 तेपां (for चैव). — °) M6-8 किन्तुनारश्च पों. Some MSS. पोडश.

44 Gs om. 44. — a) Ni.2 Vi Bim Da Da D1. 8.4 अथ प्रभू°; Ñs B D2 अत: प्रसू° (Ñs B1 प्रभू°). — °) Ko.2 G1 अनु°. Ñ V1 Dn M3 'खां मनुं वंशां; B (except B3) Da2 D1.2.4 'धामनुवंशां; D3 'मनुविशां; T_1 °ममदितां; T_2 °मनपगां; G_3 °मनवशां; G_4 °मनुप्रागां; Go वुपगमां; M5 मनुर्वेशां. — d) K1 अनूनां वरुगां त्रि ; N V1 B1. 8. 6 D (except D4. 5) T G4 M असुरां (M5 अनूनां) सार्गण($f B_1$ $f D_a$ "णां)प्रि"; $f B_1$ "मरूणप्रि"; $f B_5$ अनुनामारुणप्रि"; G1-3.6 M8 (inf. lin.) मदि(G3 "न्दि)रां मार्गणित'. - ') Ñ1 V1 Dn D5 अहपां; Ñ2 सुरू'; T Gs. 4.6 °नलां; G1 'नीलां; G2 'निलां; M3.6 अन°; M6 'रवां; Mr 'नवां. Ds तस्या:; T2 G8.4.6 M भासां. N8 अन्नवा सुभगा चार्पा(!). — 🗇 Сз पुत्री (for इति). Ka Ds प्राच्यां; K4 प्राज्यां; Ñ V1 B Da Dn D1-1 प्राधा (Ñ3 Da1 °ची); G1-3 भार्सी; G4 फ्रोधा; M6-8 प्रापा. K1 इति वाप्यजायत (sio); T2 °ित प्रावाप्य भारत.

45 Gs om. 45. — a) Ks. 4 T G1. 2. 4. 6 Ms सिद्धि:-G1 पूर्णिश्च; Ms पूर्णो ; Ms पूर्णो च. Ks बह्वी च; Ñ1. 2 V1 C. 1. 2555 B. 1. 65. 47 K. 1. 65. 47 विश्वावसुश्र भानुश्र सुचन्द्रो दशमस्तथा।
इत्येते देवगन्धर्वाः प्रावेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४६
इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् ।
प्रावास्त्त महाभागा देवी देवर्षितः पुरा ॥ ४७
अलंबुसा मिश्रकेशी विद्युत्पणी तुलानघा।
अरुणा रिक्षता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा॥ ४८
असिता च सुवाहुश्र सुव्रता सुभुजा तथा।
सुप्रिया चातिबाहुश्र विख्यातौ च हहाहुहू।
तुम्बुरुश्रेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः॥ ४९

अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०
इति ते सर्वभूतानां संभवः कथितो मया।
यथावत्परिसंख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ५१
भ्रजगानां सुपर्णानां रुद्राणां मरुतां तथा।
गवां च ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यकर्मणाम् ॥५२
आयुष्पश्चेव पुण्यश्च धन्यः श्रुतिसुखावहः।
श्रोतच्यश्चेव सततं श्राच्यश्चेवानस्रयता॥ ५३
इमं तु वंशं नियमेन यः पठे-

46 Gs om. 46. — b) S (except Ms.s; Gs om.) सुभन्नो. — d) K2 शिष्टाया:; Ñ1.2 B1.2.4 Dn D4 प्राधा ; Ñ8 G1 प्राचे ; V1 B4 m. 5.6 Da2 D1.2 प्राधे ; Da1 चरिष्टा:; D8 G2.4 प्रोचे ; T1 G8 प्रासे ; Ms-3 प्रापे : T2 G6 M8 as in text (of. v. l. 12). Ko. 1.8.4 चरिष्टाया: प्रकी ; D5 अरिष्टेया: प्रकी .

47 Gs om. 47. — ") To Gs. 4.0 ह्दं. G1.2 च (for तु). — ") T Gs M (except Ms) प्रथितं. Gs सप्रमाणी पलक्षणं. — ") K1 प्राच्यस्त; K2.4 Ño B D प्राचा(Da1 प्राचा; Ds रिष्टा)स्"; Ño प्रास्थत; Ño प्रस्ता हि; V1 अस्थत; To अष्टावेव; Gs वरिष्टा तु; Go अरिष्टा सु"; M प्रापास्". To G1-5 अरि(To आदि)ष्टास्त सुभगा. — ") To दिवि देव". V1 वरिष्टा देवपूजिता; Gs देव देवऋषीत्यु". — After 47, Do ins.:

539* मेनका सहजन्या च पारिंगना पुञ्जकस्था। घृतस्थला घृताची च विश्वासी चोर्वशी तथा। and after it repeats 47° (with slight variation),

the usual indication of interpolation.

48 Gs om. 48. — ") Ñ V1 B D (except Ds) "बुपा. Cs अश्रमस्ता बभुकेशी. — ") Ñ3 विद्युत्कर्णा; S (except T2; Gs om.) "बुद्ध(G1 "च)णी. Ñ2.8 V1 B4 (m as in text).s.sm D (except D2.5) G1.2 M तिलोत्तमा; G4 sup. lin. "नुखा. — After 48ab, D8 reads 50.

49 Gs om. 49. — ") Ña Da Dn D1. 8.4 केशिनी;

B1.4 शासिनी; Bs.5 शालिनी; Bo शाशिनी; D2 सासिनी. Ñ3 M5 सुवाहू च. — K2 (hapl.) om. 4960. — 6) G1.2 सुप्रीता. K1 सुझजा; G8 सुप्रजा. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 M3 सुरता सुरजा तथा; D5 सुप्रभा सुभजा त'. — 0) Ko.1.3 V1 D6 'या च सुवाहु(V1 'बंधु)श्र; K4 लघुप्रिया चातिबाहु; T G2.4.6 हं(T2 अं)सो उपेष्टस्व(T2 'स्तु)रिष्टाया:; G1.8 हा (G8 हं)सो ज्येष्टस्वरिष्टश्न; Ms.5 सुप्रियो ज्ञातिबाहुश्च. — d) Ko.2.3 विश्वती. K2.4 इहाहुहु; K8 Ñ1 V1 D5 G1.8 Ms.6 'हुहु:; Ñ2 B3-5 Dn2 हाहाहुहु:; B1m.6 Dn1 D1.8.4 हाहाहुहू; Da1 Dn3 'हुहु:; D2 T2 Mo.7 'हुहू; T1 दुहाबहु; G0 महाहुनु:. G2 'तो हुतभुक् प्रिया; G4 'तो भारभूप्रिया. — After 49d, G2.4 ins.:

540* जानीबाहुश्च विख्याता हाहाहू हू: पुनस्तथा।
— %) MSS. indiscriminately तुंबुरु, तुंबर, and तुंबर.

K2.4 T G1-4 M श्चेत. Ñ2 विख्याता:; G1 गानश्च; G2.3
नागा(G3 ग)श्च (for चत्वार:). G6 हाहाहू हु तुंबुरुश्च
चरवारी गर्नसस्तमाः(!).

50 Gs om. 50. Ds reads 50 after 48ab.

51 Gs resumes (cf. v. l. 24). — a) G1.2.6 सर्व देवानां. G3 एतेषामेव भू°. — After 51ab, G3 reads (for the first time) 53ed according to the S version of the line (with चेतशस्यया for चेवा°). — e) K1 B1.6 D (except D2) संपरिख्यातो.

52 *) MSS. indiscriminately शुजंगा and शुजगा.

- b) Ga.s सुराणां म. T G1-8.6 असुराणां तथैव च.

- ') Ga.s भवं च बा.

53 abs) S आयुष्यं सैव 'एयं स 'न्यं 'वहं । श्रोतब्यं सैव etc. — d) Cf. 1. 61. 101d. K Ñs Ds माह्यश्चेष; Bs श्रद्धश्चे'; S श्राब्यं (G1.8 श्राह्मं) सैं'. K1 D1 T G Ms (inf. lin. as in text) 'स्यया. For Gs cf. also v. 1. 51.

54 b) K1 Ns.s V1 Ge.s बाह्मणवैश्यसंनिधी; Ks 'णसंनिधी श्रुबि:; B Ms.s Nilp 'णवैद्यसं'; Ds 'णवंशसं';

न्महात्मनां ब्राह्मणदेवसंनिधौ । अपत्यलामं लमते स पुष्कलं

श्रियं यद्यः प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

ξo

वैशंपायन उवाच ।

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः पण्महर्पयः ।

एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परममानसाः ॥१

मृगव्याधश्र शर्वश्र निर्फतिश्र महायशाः ।
अजैकपादहिर्नुध्रयः पिनाकी च परंतपः ॥ २

मृगव्याधश्च अवश्च । नक्षातश्च महायशाः । अजैकपादिहर्वभ्यः पिनाकी च परंतपः ॥ २ दहनोऽथेश्वरश्चेव कपाली च महाद्यतिः । स्थाणुर्भवश्च भगवान्नदा एकादश स्मृताः ॥ ३ मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्यः पुलहः कृतुः ।

Ge °णवर्थसं°; Me-s द्विजजनमुख्यसंसदि. — °) Ko-2.4 N3 D5 ° भं स छभेत. K3 तु; Dai Gi.s.e च (for स). D2.3 Ti G पुष्कलां. — °) Gs.e प्रियं. K Ñi.3 Ds मिते; Gi.3 नर: (for यश्वः). Gi.8 च पुष्कलां ग°.

Colophon. Missing in Si. — Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ko. 2-4 Ñ3 V1 B Da Dn1, n2 D1. 2. 4. 5 T2 G2. 4 M3-8 Cd अंशावतरण; Ñ1 वंशावतरण; Ñ2 D3 T1 संभव. — Adhy. name: K3 कृष्णद्वेपायनोत्पत्ति:; Ñ1. 2 V1 आदित्यादिवंशकथनं; T2 G4 सुरसंभव:; G1 देवादिसंभव:; M0-8 असुरसंभव:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 60; K1 74; K3 sup. lin. sec. m. 54; Ñ1. 2 V1 65; Da1 62; Dn3 64; D3 66; D4 63; T1 57; T2 G4. 5 M 7; G1-8 9; Ge 8. — S'loka no.: Ñ8 60; Da1 Dn 56. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2540.

60

In Ś1, st. 1-61^b are missing (cf. v. l. 1.55.3).

1 K1 D2.6 S om. उवाच. — ab)=1. 59. 10^{ab}.
— ad) Da स्मृता: (for सुता:). Ko.3 Ñ2 V1 B D
परमतेजस:. S एकादश तथा रुद्धाः स्थाणोश्चेवेति (G2.4.5 श्चेव तु) मानसाः.

2 a) K1.3 B D M5 सर्प(D5 ° वे) आ; M6-3 गर्वक्ष.
— b) K1 निनृतिक्ष; K4 निक्क ; T2 निवृ ; G1 निवृत्ति ;
G2.4-6 निर्वृ ; G3 शंसुक्षेत्र. — ") K0.2.3 B6 Dn1 'बुंश:;

पडेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ४ त्रयस्त्विङ्गरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः । बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥ ५ अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप । सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्पयः ॥ ६ राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य वानराः किंनरास्तथा । पुलहस्य मृगाः सिंहा च्याघाः किंपुरुपास्तथा ॥ ७ कतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।

C. 1. 2573 B. 1. 60. 9 K. 1. 67. 9

B1 (m as in text). 3-5 D5 कै(B3.5 D5 क) आ; M (except M3) के सि:. — d) G1.3 च महायशा:.

3 K1 वहनोथे°; Ñ3 वहनो पुष्कलक्षेत्र; D5 मदनोथे°; T G1 M3 भवनोथे° (T1 °धी°); G2-5 गण(G2 भव)नाथे°; G6 भवनश्रे°; M5 हवनोथे°. — b) M5 महायशा:. — °) Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).3.4.6 D (except Da D3) T1 C1 °भ्रीश्र. — a) G1.4.6 M3 हद्वास्वेका°.

4 K1 (? hapl.) om. 4-5^{ab}. — a) Ko.2.4 Ds G1.2.6 'राश्चात्रि:; K3 'रा ह्यत्रि:; Ñ3 M 'राथात्रि:; G4.5 'रा धात्री.

- 5 ab) K1 om. 5ab (cf. v. l. 4). Ñ1.3 G3 तम्र पुत्राः; G1 पुत्रास्त्र (for पुत्रा छोके). K (K1 om.) ह्याताः (for छोके). K0.2.4 वत्र पुत्रातः. K2 reads 5cd in marg. °) D3 S उचध्यक्ष (M3 च एटणुक्ष; inf. lin. घिटण्यक्ष). d) K0 वृद्धिलक्षेत्र; K1 corrupt; K2 m.4 V1 पृष्टु(K4 टिणु)क्षेति; K3 पृष्टुक्षेत्र; Ñ1 मुहूर्तक्ष; Ñ3 G1-6 पृट्य(Ñ3 टिणु)क्षेति (for संवत्तक्ष). K0 D2-1 एतव्रतः; K4 यत ; T G1-3 M3.5 महात्याः; G4-6 दृढकताः (G3 तः).
- 6 ") Da Gis च (for तु). K Ñs Ds अन्ने: (Ds अन्नि:) प्रत्रास्त बहव:. ") G2.4.5 द: ग्रुद्धाः.
- 7 a) Ko.2.4 Ñ1.2 B4-6 D (except D5) च (for 页).
  Ds पुरुक्त्याश्च. After 7ab, Ñ V1 B D ins.:

541* यक्षाश्च मनुजन्याघ्र पुत्रास्तस्य च धीमतः।

[V1 B 'ब्याघ्रा स्यं (V1 B1.5 'त्यास्) तस्य.]

— ed) T2 G1-6 यक्षा महामृगाः (for विपुरुपास्तथा). T1 पुलहस्य मृगव्यात्रा यक्षा ईहामृगा वृकाः. — For 7ed, N

C. 1. 2578 E. 1. 60. 9 E. 1. 67. 9 विश्वतासिषु लोकेषु सत्यत्रतपरायणाः ॥ ८ द्धस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षणाद्भगवानृषिः । त्र स्थाप्यायताङ्गुष्ठाद्ध्यणाद्भगवानृषिः ॥ ९ वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः । तस्यां पश्चाश्चतं कन्याः स एवाजनयन्मुनिः ॥ १० ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्गः कन्याः कमललोचनाः । पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥ ११ ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे । दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥ १२ नामतो धर्मपह्यस्ताः कीर्त्थमाना निवोध मे । कीर्तिर्लक्षमीर्धृतिर्मेधा प्रष्टिः श्रद्धा किया तथा॥१३

बुद्धिरुंजा मित्रैव पत्यो धर्मस्य ता दश ।

द्वाराण्येतानि धर्मस्य विहितानि स्वयंश्वता ॥ १४
सप्तविंशित सोमस्य पत्यो लोके परिश्वताः ।
कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्यः ग्रुभवताः ।
सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्राविधौ स्थिताः ॥ १५
पितामहो ग्रुनिर्देवस्तस्य पुत्रः प्रजापितः ।
तस्याष्टौ वसवः पुत्रास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १६
धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहुश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥ १७
धृम्रायाश्च धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥१८

(Si missing; Ki.2.4 om. line 1) subst.:

542* पुलहस्य सुता राजन्दारभाश्च प्रकीर्तिताः। सिंहाः किंपुरुषा व्याघा ऋक्षा ईहासृगास्तथा।

[(L. 1) Ko.3 सरभास्तु; Ñ1.2 Dn D1 शसभा°. B D2.5 परिकी° (for च प्रकी°). — (L. 2) Ñ1 B4 Dn D1.2.4 यक्षा (for ऋक्षा).]

— After 7°d, Ms ins. line 2 of 542* above, reading °बता: for °स्तथा.

8 The second half of the st. is mentioned by Arj. in his comm. as a $p\bar{a}tha$, but owing to the corrupt condition of the MSS., the true reading of Arj. cannot be ascertained.

9 Kareads 96-10° in marg. (sec. m.). — ab) S अंगुष्टाह्क्षिणाह्क उत्पन्नो भग°. — Ds om. 9°-10°. — °) Ka सुमहीपाल:. — a) K1 T बर:; G3 बृत:. K4 Ñ1.2 V1 B D (except Ds; D3 om.) शांतात्मा सुमहातपा: (K4 °यश:). Cd has पुत्रवतां वर:, so Dev. read probably as in text!

10 For K4 D8 (which om. 10) of. v. 1. 9. — ab) K (except K4) D5 वामास्वजा°; Ñ3 वामास्प्रजा°. S महर्षेसस्य भायी तु वामांगुष्टादजायतः — °) M5 पंचाशत्कन्यकास्तस्याः — d) S व्यस्त्रभुः.

11 a) G1.8 transp. ता: and सर्वा:. K2.4 om. तु. — d) G2 सर्ष्ट; G4. 5 सर्ष्ट:; G6 सुष्ट (for नष्ट-).

12 = (var.) Manu 9. 129. — a) Ns transp. स्दी and स. Bs D2 G (except G1.8) M transp. स and द्वा. — b) Ko.8.4 Bs-5 Da1 D1.4 (before corr.) सप्ताविं. — Gs transp. 12b and 12d. — S (mostly) काइयप्रिं क्इयप्र.

13 Ds (? hapl.) om. 13-14ab. — a) G1.3 Ms °पबीस्ता:. — b) D2 reads 13b in marg. G2.4.5 दे (for मे). — a) K1 transp. कीर्ति: and उद्मी:. G3 तथा (for एतिर्). K (except K4) transp. मेथा and पुष्टि:. B1m Da1m Cd कृपा तथा. Ñ3 S (except G4) transp. किया and तथा.

14 Ds om. 14^{ab}. — b) Ks Ñ1 भारत (for ता दश). — ') Ds दारास्त्वेतानि घ°; S भार्या होताश्र घ°. — d) Ds T G विहिताश्च; Ms. s 'तास्ता[:]; Ms-s 'ता हि.

15 a) Ks. 4 Da Dn1 Bs. 5 D4 सप्ता- (for सप्त-). K N1.2 V1 B (except Bs) D2 T2 -विदाति:; Ns -विदासु. Ko. 2.4 इंदोख; Ks B (except Bs) D2 इंदोस्त. — °) N1.8 B (except Bs) T1 G1.8.6 Ms-8 छोकपरि'; N2 V1 Da Dn D1.4 T2 छोकस्य(Dn1 केयु) विश्व Kt1 छोकपदया: परिश्वता:. — व) Ns S (except Ms) धर्मपद्य:. Ks समप्रभा:; N1.2 V1 B D (except Ds) G2.4-6 धुचित (Ds 'स्मि)ता:; G3 श्वतवता:. — Ms om. 15-16 a. — व) M (Ms om.) नक्षत्रवामिन्यो; Cd (corrupt) probably same as in text. — /) Ns Ds 'विधी स्मृता:; V1 B Da Dn D1.2.4 'विधानत:.

16 ") Ms om. 16". Ñ V1 B D (except Ds)
पैतामहो; G1.6 महात्. B3 Da2 D4 मनुदें ; B5 मुनिदिंड्यः.
— ") Da अखाष्टी; M5 कन्याष्टी. — ") K0.2.8 भि स्वक्षणं.
17 ") D6 transp. धर: and ध्रुवः. G (except G1.8)
ध्रुवश्चंद्रमाश्च. — ") S आपश्चेवा". Ñ8 B6 D1 G2.6 M7.8
transp. अनिस्तः and अनस्रः. — K2 G8 om. 17° . — ")
D8 M8 प्रभावश्च; T1 "तश्च (for प्रभा"). — ") Ñ8 "वो
नामभिः स्मृताः; G1.5 "वोष्टी प्रकीतिताः.

18 K2 om. 18-19ab; Gs om. 18-20; Gs om. 18-19.

रतायाश्राप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्र हुताशनः ।
प्रत्यूषश्र प्रभासश्र प्रभातायाः सतौ स्मृतौ ॥ १९
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहन्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
अहः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा सुनिः ।
अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
तस्य शास्रो विशासश्र नैगमेशश्र पृष्ठजः ।

— ") Ñ1.2 V1 B D तु (for च). — ") M ब्रह्मवैद्यो. T G (G3.5 om.) "विद्यासुतो ध्रुव:. — ") T G (G3.5 om.) च (for तु). — ") Ko.4 B1.5.0 Dat Dn D3 श्वासाया:; Ñ3 D1.2 स्व"; T1 श्वासायां. M6-3 सुत: (for तथा).

19 K2 om. 19^{ab}; D3 G3.5 om. 19 (of. v. l. 18).
— a) Ko.s.4 तारायाश्चा ; Ñ1 रतायां चे घर: पु ; Ñ2 रत्यायाश्च हर: पु ; D1 एलायाश्चा ; T G (G3.5 om.) M6-3 रत्यायाश्च रत्य: पु ; M3.5 आपी रत्याया: पुत्रश्च. — b) T G2.4.6 M5 शांडिल्याया; M6-3 ल्यायां. — d) Ko.2.4 D5 G1.2 M6-3 प्रभायाश्च; K1 G4 वाया:; K3 M3 थास्तु; Ñ5 T G6 क्याया:. K मती; G1.2 उभी (for स्मृती). M5 प्रभाषायास्तुती स्मृ (sic).

20 Ds om. 20^{ab} ; Gs om. 20 (cf. v. l. 18). — After 20^{ab} , S (except Gs) ins.:

543* आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमश्रान्तो सुनिस्तथा। [Cf. 22^{ab} . — $G_{4.5}$ वातन्ध्यः; G_{6} वातस्यः; M_{6-8} वैतण्यः. $G_{1.2}$ शमः शांतोः G_{4} समशांतोः; G_{6} श्रुतः श्रांतोः M_{6-8} शुतिस्तथा.]

— d) G1.2.4 लोकालोक°. D5 'प्रतापन:; G4-6 'प्रकाश'. T लोकालोकप्रकाशन:

21 a) Das Dus Ds Mo-s च (for तु). Ñs भगवान् (sup. lin. sec. m. तु सुतो as in text). — b) Vi मनोरमाया:. — b) K2 Ti Gs.4 (sup. lin. as in text) Ms मरणस्तथा.

22 a) T2 (inf. lin. as in text) G (except G3)
अग्ने:; M बह्रे: (for अह्न:). K4 G6 transp. सुत: and
स्मृत:. B D (except D5) सुतस्त्रथा; T G3 सुतस्त्रतो.

- b) Ko G (except G3) श्रुतः; Ñ V1 B D T श्रामः (D1
स्माः; D5 as in text) (for श्रमः). Ko G (except G1.3)
M6-3 श्रांतो. B1 तमो; T2 तदा (for तथा). M6-3
transp. तथा and सुनि:. - b) Ko.2.3 अग्निपुत्रः. Ko
D8 G1-8 स (for त्र). - d) Ñ1 श्रीमाञ्चश्रणाङ्यः; D5

कृत्तिकाम्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३ अनिलख शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः । अविज्ञातगतिश्चेव द्वौ पुत्रावनिलख तु ॥ २४ प्रत्यूपस्य विदुः पुत्रमृपिं नाम्नाथ देवलम् । द्वौ पुत्रौ देवलसापि क्षमावन्तौ मनीपिणौ ॥ २५ वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्री ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत । प्रभासस्य तु भार्यो सा वस्नामष्टमस्य ह ॥ २६ विश्वकर्मा महाभागो जञ्जे शिल्पप्रजापतिः ।

C. 1. 2592 B. 1. 66. 28 K. 1. 67. 28

शरसंबादजायत.

23 °) G3 तस्य राजा विशालश्च. — b) Ñ1.2 V1 B D T2 नैगमेयश्च; Ñ3 T1 G M नैग(G3 °ज)मेप(G1 °पि)श्च. K0.2.3 D2.3 पृष्ठजा:; K1 पूर्व ; B6 D4 T1 G6 पृष्ठता:; T2 G4.5 (inf. lin. as in text) यूजिण ; G2 वृष्टि . — c) D5 °काभ्योभवद्येन; T corrupt; G1 °कास्तनपाश्चेव; G2.8 °कात्(G3 °स्त)नयश्चेव; G4 °काभ्यवपत्तेश्च; G5.6 °कास्तन्य-पानैश्च.

24 b) Ko.3.4 Ni.2 Vi Bi.2.5.6 D (except D5) मनोजन:; No Ti परो जन:; To Gi.5 वह:; Go जिक:; Go विय:; M5 शह:. Bi वसूनामष्टमस्य ह. — After 24°, Bi ins.:

514* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजव:। (cf. 27°b). — °) K1°गतिश्चेति. — °) K (except K1) B4 G (except G3.5) च (for तु).

25 °) TG (except Gs) Ms. s प्रत्यूपसी. K (except Ks) Ds दिव: (for विदु:). K (except Ks) G (except G1) पुत्र:. — b) Ko.2.4 Gs.c ऋषि:. T1 नारद- (for नामाथ). Ñs अषि; Ds Gc Mc-s तु; G1.2 च (for अथ). K (except Ks) G देवल:. — b) B (except B1) Da Ds transp. हो and पुत्रो. Gs अथ (for अषि). — b) K Ds Ms मन(K2.4 तप)स्तिनी (for मनी). — After 25, Ms ins.:

545* शङ्खश्च लिखितश्चेव सर्वशास्त्रविशारदी।

26 °) Ñ. 2 V1 B D ब्रह्मवादिनी (Bim वरवर्णिनी); G3 योगचा°. — °) K3 योगयुक्ता; Dai Dn Di°सक्ता. Ñ V1 B D कृत्सम् (for सर्वम्). — d) Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 T1 G2 M6.8 असका; Ñ3 अशकं; D3.6 M1 अशका; G1 शकापि. Ñ1.2 V1 B D (except D5) विचचार ह; G1.2 °चरंखु°. — °) K0.3 Ñ1 D5 भायों था; K2.4 T1 G2.4.5 M3 भायोंथा; B1.6 या भायों. — ′) D8 G6 च; T G1-5 M तु (for ह). — After 26, T G (except

C. 1. 2592 B. 1. 66.28 K. 1.67,28 कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिद्धानां च वर्धिकः ॥ २७ भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः । यो दिव्यानि विमानानि देवतानां चकार ह ॥ २८ मनुष्याश्रोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः । पूजयन्ति च यं नित्यं विश्वकर्माणमञ्ययम् ॥ २९ स्तनं तु दक्षिणं भिन्ता ब्रह्मणो नरविग्रहः । निःसृतो भगवान्धर्मः सर्वलोकसुखावहः ॥ ३० त्रयसस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः । श्रमः कामश्र हर्पश्र तेजसा लोकधारिणः ॥ ३१ कामस्य तु रतिर्भागी शमस्य प्राप्तिरङ्गना । नन्दी तु भागी हर्पस्य यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥३२ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुरः । जिल्पे नृपशार्द् ल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥ ३३ त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी । अस्यत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ ॥ ३४

द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेपामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
त्रयिक्षयत इत्येते देवास्तेपामहं तव ।
अन्वयं संप्रवक्ष्यामि पक्षेश्र कुलतो गणान् ॥ ३६
रुद्राणामपरः पक्षः साध्यानां मरुतां तथा ।
वस्नां भार्गवं विद्याद्विश्वेदेवांस्तथैव च ॥ ३७
वैनतेयस्तु गरुडो बलयानरुणस्तथा ।
बृहस्पतिश्र भगवानादित्येष्वेत्र गण्यते ॥ ३८
अश्विभ्यां गुद्धकान्विद्ध सर्वीपध्यस्तथा पश्च्न् ।
एष देवगणो राजन्कीर्तितस्तेऽनुपूर्वशः ।
यं कीर्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३९
त्रक्षणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्धाञ्ज्ञकः कविसृतो ग्रहः ॥ ४०
त्रैलोक्यप्राणयात्राथे वर्षावर्षे भयाभ्ये ।
स्वयंभ्रवा नियुक्तः सन्भवनं परिधावति ॥ ४१

G4.8) ins.:

546* प्रास्त विश्वकर्माणं सर्वेशिल्पवतां वरम्। [G1.8 प्रस्ता. T शिल्पिक°.]

27 °) Ña Ga. 4. 6 शिल्पी; B यस्यां; Da T Go शिल्पि; Do तस्यां. — ") Ka Di M (except Mo) वार्धकि:; Da वार्धक:; Da वार्धक:; Ga. o "की.

28 °) G M सर्व (Ms शिल्प)विदां. — Dai om. 28°-29°. — °) G1-3 सर्वेषां च वि°. — ^d) Ñ2 Vi Das Dn D1.8.1 Gs M6-s त्रिदशानां. Gs य: (for ह).

29 Dai om. 29ab (cf. v. l. 28). — a) M मानुपा-श्लोप'. — b) Ba T G तस्य. — ') T Ga तं (for यं).

30 °) S °ण: पुरुषोत्तम: (Go परमेष्टिन:). — a) K1 °भयापह:; Ñ1.2 B Da T2 °पितामह:.

31 b) Ñ1 सर्वलोक'; G (except Gs.s) 'मनोरमा:— d) Da D3 लोकधारणा:. T1 M5 मन:प्रीतिविवर्धना:;
G1-8 Ms.6-8 मनस: प्रीतिवर्धना:.

32 °) K1 च (for तु). — °) K4 D3 S (except M5) श्रीतर् (for श्राप्तर्). G3 M (except M5) एव च (for अक्रना). — °) Ñ3 B3 Da1 Dn D1 नंदा. — °) Ñ V1 B D (except D5) यासु (for यत्र). K1 छोकयात्रा प्र°.

33 °) Ñ3 कदयपास; M6-8 'पानु. G2 सुता: सुरा:; M6-8 प्रजा इसा: (cf. 1. 59. 11°). — °) K2 राजशार्वूछ. — d) K D2.6 प्रभविष्णव:. G3 छोकनाथा महारमन:.

34 °) Gs Ms प्रास्यत. — °) Some B° MSS. रीक्षे. G2 Ms-s 'श्विनाचपि.

36 ") Ko. 2-4 'श्चिशत्तु; K1 D5 T1 G6 M Cd 'श्चिशतम्.

37 °) B (except Bs) Ds T2 G2 अवर:; G1 अभवत् (for अपर:). — b) K (except K1) 'नामप्रस्था. — c) Ms भागेवो वंशो. — d) K (except K1) Bs D2-4 G2.8 M 'देवास्त'.

38 ") Da Ds च (for तु). — ") T1 G1-8 Ms-8 तु (for च). G1.5 बलवान्. — ") K1 "व कथ्यते.

39 °) K2 Ñ1.2 V1 Da1 Dn D1-4 अश्विनी; B Da2 °नोर; D5 °न्यां. G3 गुझका: सिद्धाः. — b) D5 साध्योषध्यस्. G6 transp. तथा and पश्चन्. K1 पश्च(read पश्च)न्सर्वोपधिस्था. — Ñ1 reads 39°-66d after 1. 61. 26ab. — °) G (except Gs.8) M3 एवं (for एप). Ñ1.2 V1 B D (except D5) M8 एते देवगणाः. — d) Ñ V1 B D (except D5) कीर्तितास्. — °) Ñ8 B Da2 D8 T2 G8.5.6 यत्; Dn D1.4 G4 यान् (for यं). Da1 कीर्तियत्या च म°. — 1) G2.4.5 प्रजामिष्टामवाम्यात्.

40 b) G Ms निगतो. Das विश्व:; Ds T1 Gs प्रश्न: (for शृगु:). — ') Bl. s. 6 Ds शृगुपुत्र:. K1-8 Ñs T1 Ms. 6 कवि ऋषि:; Ds कविरिति; Ts G Ms-3 कविविन्न:. Ko.4 शृगो: कवि ऋषि: पुत्र:. — ') Ñs शुक्रस्वृषिसुतो. K1 वर:; S स्मृत: (for महः).

योगाचार्यो महाबुद्धिरैत्यानामभवद्धरः ।
सुराणां चापि मेथावी ब्रह्मचारी यतत्रतः ॥ ४२
तिसिनियुक्ते विश्वना योगक्षेमाय भागवे ।
अन्यसुत्पादयामास पुत्रं भृगुरिनिन्दितम् ॥ ४३
च्यवनं दीसतपसं धर्मात्मानं मनीपिणम् ।
यः स रोषा ध्युतो गर्भानमातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
आरुपी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीपिणः ।
और्वस्तस्यां समभवद्रुरुं भिन्ता महायद्याः ।
महातपा महातेजा बाल एव गुणेर्युतः ॥ ४५
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदिशस्ततोऽभवत् ।

41 ") K1 लोकस्य प्रा°. Ñ V1 B1.3-5 Dn D1.2.4 T G3.6 M "थात्रार्थ; B3 m.5 m.6 Cd "यात्रार्था; B6 m Da G1 "रक्षार्था; G2.4 प्रणयार्थी च; G5 "यात्रां च. — b) S नयानये (T G1.4 "यो; M3 "ते); Cd as in text. — c) K D6 तु; Ñ3 स (for सन्).

42 °) दि महाविद्यो (G3 °वीयों). — °) Ñs चैव; B (except Bs) D1.2 अपि; M प्व (for चापि). D3 T G °णाम (D3 °णां चा)हिते युक्तो. — After 42, B1.6 (marg.) repeats 1. 59. 35°4, which is followed by:

547* पण्डामाको प्रथमतः प्रथितानुप्रतेजसौ ।; then follows a repetition of 1. 59. 36^{ab} (v. l. तथा-दित्यो), and 36^{cd} (v. l. *संकाशो, *भावनौ).

43 °) Ñ1, 2 V1 D (except Da D5) G3 M3.6.7 विधिना; T2 गुरुणा. — °) Ñ8 T2 G3 M3 'निदित्त:.

44 °) K1 दीसतेजस्थं; B1 G1.1 दीर्घत°; G2 धर्मत°.

- °) Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) ° नं यशस्विनं; S ° नं यत(T दृढ)वतं (M8 inf. lin. अतींदियं). — °) B1 m.o
T G गर्भी. — °) G6 मातुः क्षेमाय. T1 ° य भागवः.

- After 44, Ko.4 ins.:

548* आसीत्तस्य सुकन्या वै भार्यो चापि महात्मनः।

45 Ds om. 45^{ab} . — a) Ko अरुपी; Ki अरोस्सीत्; Ti मारिपा; T2 आयु(sup. lin. °मु)पी; G1 मारिपा; G2.3 मारि°; G4 मारीपा; G5 मानिपा; M2 दांयातीं; M5 आकृषि; M6-8 शांयाती. K1 पुरुपस्य म°. D3 M6-8 मुने:. G6 मानुपी तु पुरा यासीत्. — b) D8 महारमनः; G3 मनस्वनः (for मनी°). — b) Ko.4 B D2.4 तस्याः; D5 तस्यात्. S वंस्तस्या (G1.2 °स्य) ऋपिः (M8-8 मुनिः) पुत्रः. — b) B1 मस्वयं (for ऊरुं). Da महातपाः; D8 S विनिर्गतः (T G3 M2.8 °निःस्तः). — b) S (except M6-8) °स्लो (for तपा). Ñ1.2 V1 D (except D5) महातेजा (Da °यशा)

जमदग्रेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्येगुंणेर्युतः ।
सर्वशस्त्रक्षश्रलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
और्वस्यासीत्पुत्रश्रतं जमदिष्रपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि वभृद्यभृगुविस्तरः ॥ ४८
द्रौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वनयौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यो स्थितौ मनुना सह॥४९
तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः प्रवगृहा द्युभा ।
तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः॥५०
वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्राहेवी व्यजायत ।

C. 1, 2616 B. 1, 66, 52 K. 1, 67, 52

महावीयों. - /) G (except Gs.s) बालभावगुणैं.

46 ") Ñs G (except Gs. 6) कस्य तु. Ko. 2. 4 तनयो (for पुत्र"). -- ") Go "मिरथोभ". -- ") B1. 4. 6 D2 च (for तु). -- ") G Ms पुत्राश्चासन् (for आसन्पुत्रा). Ñs महायशा:.

47 Ko (l hapl.) om. from जघन्यों up to तेषां in 48°. — °) Da Ds Gs जघन्य: स्याद्. — °) B1 Da Ds T G °घन्यगुणे. — °) K1.2 T2 G (except Gs) M (except Ms.5) 'शास्त्रार्थ'; K3.4 'शास्त्रास्त्र'; Ñ V1 B D (except Ds) 'श(B4.5 Ds 'शा)स्त्रेषु. — d) Ks Ds यसी; T1 सबत् (for बशी). — After 47, D1 reads, irrelevantly, 15} stanzas from a subsequent adhy.

48 Ko om. up to तेपां (in °); cf. v. l. 47. — ^d)
Ko.2.4 ऋगुनंदना: (K4 °न); Ñ1.2 V1 Da Dn D1.4 G6
भृति विस्तर: (G6 °रा:); B1 D3 G3-5 M3.5 °विस्तरा:; G1.2
बहु विस्तारा:; M6-8 °विस्तृते:.

49 ") T G (except Gs) तु भूगो:; Cd ब्रह्मण: (as in text). — ") T G Ms ने जगत्; Cd ल्क्षणं (as in text). — ") T1 चरतो; Ts Gs.s M (Ms inf. lin.) चरतो (Ms orig. चरंतो); G1 चरते (for यो स्थितो). Ms मानुपाविह (for मनुना सह). Gs.s. मनुना सह भूपते.

50 °) Ko तयोरेपा. Do T °सा ज्येष्टा. G Ms तयोस्तु भगिनी ज्येष्टा (Gs श्रेष्टा; Ms लक्ष्मी:). — °) Ds चतुरः; T G ये चान्ये (Go वचसा); M ये चाश्वा (for तुरगा). M (oxcopt Ms) दिविचा°.

51 °) Ñ1.2 V1 Da या ज्येष्ठा; B1.1 ज्येष्ठा या; S ज्येष्ठाभूत. — °) K (except K1) B4 Da D1.4.6 शुक्रा (Da1 °क्र-); T चक; G शक्रं (G8 चक्री); M (except M3) शक्र- (for शुक्राद्). K1 देव; T2 देव्या. — °) S पुत्रशतं विद्या. — व) Ñ8 सुतां च. D3 चासुर°. T1 corrupt.

3. 1. 2616 3. 1. 66. 52

तस्याः पुत्रं बलं विद्धि सुरां च सुरनन्दिनीम् ॥ ५१
प्रजानामस्रकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ।
अधर्मस्तत्र संजातः सर्वभूतिनाद्यनः ॥ ५२
तस्यापि निर्ऋतिर्भायो नैर्ऋता येन राक्षसाः ।
धोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्मरताः सदा ।
भयो महाभयश्रेव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ॥ ५३
काकीं दयेनीं च भासीं च धृतराष्ट्रीं तथा द्युकीम् ।
ताम्रा तु सुपुवे देवी पश्चेता लोकविश्रुताः ॥ ५४
उल्कानसुपुवे काकी दयेनी द्येनान्व्यजायत ।
भासी भासानजनयद्वश्रांश्रेव जनाधिप ॥ ५५

52 °) K संभूत:. — °) Ko °धर्म°; N V1 D (except Da D2.8) °विनाशक:. S °होक °.

53 °) Mo-8 अथ (for अपि). — °) G1 द्योराचारा:; G3 °श्वास्य; T G2.4-0 M °स्तस्य. — d) G2.4.5 द्योरकर्म. M3 पापकर्माण एव ते. — /) G1.8 भूतांतकृत्तथा. — After 53, N (S1 missing) ins.:

549* न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्यन्तको हि सः। ∰ॐ St. 54-67 agree, in part almost verbatim, with Rām. 3. 14. 17^{cd}-32.

54 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) नी तथा भासी. T G2.4.5 M कौंची भासी च इयेनी च; G1.3.6 इयेनी कौंची च भासी च. — b) K Ñ8 D5 G1 M (except M3) राष्ट्री- मथो (K1 as in text; K2 "मथा). — b) S (except G1) अपि (for नु). T G1.3.6 M3.3 कन्या: (for देवी). — d) G4.5 M (except M3) पंच ता:. K1.2.4 D5 (m as in text) लोकमातर:. — After 54, D8 G1-8.6 read 67 (with 67% before 67ab). Then follows:

550* भार्या गरूसतश्चेव भासी क्रीब्री शुकी तथा। चतुर्थी धतराष्ट्री च तास्वपत्याक्षिबोध मे।

But in G2.s these lines (550*) are preceded by the first occurrence of कांब्री तु सुपुर्वे कींब्रान्भासी भासन्ध्यजायत (cf. v. l. 55° b).

55 °) Ds T G1.8.6 कींची तु (for उल्कान्). Ds T G1.8.6 कींचान्; G2.4.6 M कींची (for काकी). — b) Ds B भासी भासान् (for इयेनी इयेनान्). — cd) Ds Gs orc. 55°d. K1 Ñs Bs.6 नराधिए. S (Gs om.) इयेनी इयेनांश्र गुप्रांश्र जनयामास तेजसा.

56 *) Ko.s.4 Dn 电 (for 頁). — *) Ñ1.2 V1 B6.6 Dn D1.4 知真1 頁 (B5 着); cf. v. l. 65. — *) Ñs D5 T2 Gs-5 M5 初年; T1 G1.2 Ms.6-3 电 (for 頁). Ñ1.2 V1 B

धृतराष्ट्री तु हंसांश्र कलहंसांश्र सर्वशः।
चक्रवाकांश्र मद्रं ते प्रजहे सा तु भामिनी।। ५६
शुकी विजहे धर्मह शुकानेव मनस्विनी।
कल्याणगुणसंपन्ना सर्वलक्षणपूजिता।। ५७
नव क्रोधवशा नारीः प्रजहेडप्यात्मसंभवाः।
मृगीं च मृगमन्दां च हिरं भद्रमनामि।। ५८
मातङ्गीमथ शार्र्ली श्रेतां सुरिभमेव च।
सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां च यशस्विनीम्।। ५९
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरात्मज।
क्रक्षाश्र मृगमन्दायाः सृमराश्रमरा अपि।। ६०

D (except D_5) जनयामास सैव तु; G_5 विजज्ञे भरतर्षभः. 57 $^{\alpha}$) K_1 D_5 T $G_{1,2}$ M (except M_5) धर्मजा; $G_{4,5}$ धर्मेण. $\tilde{N}_{1,2}$ V_1 B D जुकी च जनयामास (D_2 अनलायाः धुकी पुत्री; D_5 as in text). — $^{\delta}$) K_1 $\tilde{N}_{1,2}$ V_1 B D $^{\circ}$ a uni(D_5 H_7) (H_7) H_7 0. H_7 1 H_7 2 H_7 3 H_7 4 H_7 4 H_7 5 H_7 5 H_7 6 H_7 7 H_7 7 H_7 7 H_7 8 H_7 7 H_7 8 H_7 9 H_7 9

58 °) Ks. 4 Ds S ततः क्रोध°. K2-4 B1 Da2 D6 नारी; D2 G1.2.6 नाम; T G5-5 M राजन्. — °) S (except M7) विजन्ने. K1 तनु-; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 क्रोधः; Ñ2 [S]थात्म-; D8 T G1 शात्म-; D6 चात्म-; G2-5 M प्रम (for Sप्यात्म-). MSS. indiscriminately संभवा:, °वात् and °वान्. G6 भरतपंभ (for Sप्यात्मसं°). — °) K3 Ñ V1 B1.3.4 m.6 D (except D2.2.5) सृगी and 'मंदा. — d) Ñ1.2 V1 B2 Dn D1.4 हरी; B1.4.6 Da D2 हरि:. B (except B5) D (except D2) 'मना; T G 'मदास् (G2 ताम; G3 ता). B4 त्यंप (m अप). Ñ2 हरिभड़ों मनागपि.

59 a) Ks Ñ1.2 V1 B1.8.6 D (except D5) सातंगी.
K3 चाथ; Ñ1.2 V1 B D (except D5) त्वथ. Ks Ñ1.2 V1
B (except B5) D (except D2.8) चार्चुली. — b) Ks
Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2.8.5) भेता
धुरिभिरेव. — b) Ks संवेद्धश्राप्तिता:; Ñ1.2 V1 B (except B5)
D (except D5.4) जा. — d) Ks सर्वेद्धश्राप्तिता:; Ñ1.2
V1 B D (except D5) धुरसा (B4.5 D2.8 भों) चैव
सामि(B5-6 D42 वि)नी (B4.5 D2.8 भीं).

\$.60 °) Ko.2.4 अस्यंत; Ds अजायंत (for अपसंतु).
— °) Ko.2.4 Da1 Ds G4.5 सुन्यां; G8 सर्वे. Ñ1 Bs Dn
Ds.4 नरवरोत्तम. — °) Ko.2.4 Ñ V1 B D (except Ds)
*अ प्रैतप.

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
हर्याश्र हरयोऽपत्यं वानराश्र तरस्विनः ।
गोलाङ्क्लांश्र भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
प्रजज्ञे त्वथ शार्द्ली सिंहान्च्याद्यांश्र भारत ।
दीपिनश्र महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
मातङ्गास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
दिशागजं तु श्रेताख्यं श्रेताजनयदाशुगम् ॥ ६४

61 a) K (except Ks) G2.6 नाम (for नागं). T1 ततस्वरैवताकल्पं नागं. — b) Ko.2 Ñ V1 B D (except Da2 D1.8) M (except M5) भद्र(V1 B3 तत्र)मना:; T G दा (G2.8 aा). — Ś1 resumes from 61°. — °) Ś1 K1 Ñs (inf. lin. sec. m. as in text) ऐरावण:. Ś1 K1 T1 ततस (for सुतस्). Ko.2.4 तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्या:). — a) Ko.2.4 देवराज्ञो; B1.4 m.6 D2.5 शक्रवाद्यो; M5 नागराजो. Ś1 K1.3 D5 महाबल:.

62 In Śi a portion of 62° is missing. — a) S (except T2 G6 M8) तु (for च). K4 D1.4 तपस्विन:; S मन° (M3 inf. lin. as in text). — D2 om. 62° d-63. — e) MSS. indisoriminately गूलाश्च and गूलांश्च. — d) S विज्ञातन्या हरी(G1-8 हरे:; G5 हनी; G5 sup. lin. हरी) सुता:.

63 D2 om, 63 (cf. v. l. 62). — a) T G1.5 M (except M2) च (for सु). — b) Ñ2 V1 B Da सहस्रशः; Dn D1.4 अनेकशः (for च भा'). — b) Ñ3 द्वीपींश्वेव; M3 तद्वीपिन (for द्वीपि'). T G3-5 M5-7 तु (for च). K2.4 Da महाभागा; Ñ2.3 V1 B भागान्; Dn D1.8.4 सरवान; S सुतासस्थाः. — d) Ko.2.3 तरस्थिनः; K4 D5 वनीकसः (for न सं'). S सर्वे चैव महाबलाः.

64 °) Gs. 5 मातंगास्त्वथ. Si Ki Ñs Ds अपि (for अथ). T Gi. 4-6 Ms मातंग्याः (Gs °ग्यः); G2 संतानं (for मातकाः). — °) Ds अपत्यं च; Gs. 5 स्वप °. — °) Si Ki Ñi. 2 Vi Dn दिशां गजं तु; Ko. 2-4 आशागजं तु (Ks ° जांस्तु); Ñs Bi. 6 दिशागजांस्तु (Bi *अ); Bs. 4 Di-s. 5 दिशां गजांस्तु (Di ° जा तु; D2 ° जाआ); Bs D. दिशो गजांस्तु. For दिशागज Cf. Jacobi, Das Rāmāyaṇa, p. 6 f. Gs तं (for तु). Si श्वेतांगं; Ks °ताभान्; Ñs °ता च; Bi Da °ताख्यान्; Bs °ताआ; B4-6 °तांका; D2 °तांगा; D3 S °तांका; D5 °तांकां, — द) Ñs श्वेतान्; Ms श्वेतं. Ks B Da D2 आञ्चगान्. G1-3 श्वेता व्यजनयरसुतं.

65 °) A few MSS. αξεπτί. - °) Ñ2.8 V1 B Da2

तथा दृहितरी राजन्सुरिमवें व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धवीं च यशिखनीम् ।
रोहिण्यां जिल्लरे गावो गन्धव्यां वाजिनः सुताः॥६५
सुरसाजनयन्नागान्नाजन्मदृश्च पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
अनलायाः शुकी पुत्री कद्वास्तु सुरसा सुता ॥ ६६
अरुणस्य भायी द्येनी तु वीर्यवन्ती महावली ।
संपातिं जनयामास तथेव च जटायुपम् ।

H. 1. 66. 70 K. 1. 67. 75

D2 सुरसा ब. — °) Ñ V1 Da1 Dn D1.4 G4.5 M8.8 रोहिणी. Dn1.n8 D1.4 भद्रा नु (cf. v. l. 56). — 4) Ñ V1 K1.2 D (except D2.5) गंधवी. Ñ V1 Dn D1.3.4 नु (for च). Ñ V1 Dn D1.4 'स्विनी. — After 65^d, Ñ1.2 V1 Dn D1.4 ins.:

551* विमलामि भई ते अमलामि भारत ।
— %) MSS. indiscriminately रोहिण्या and "ण्यां;
गंधवर्या and "व्यां.

66 Si Ki.s Ñ Vi B D (except D2.s) Gi,2 read 66° after 67° d. Ti, which om. 66°, reads 66° after 67° . — °) D3 O (except G2.s) "यस्तपीन. — °) T2 G4.s M transp. राजन् and इन्द्र:. Ñ1.2 Vi B Da Dn D1.4 इन्द्र: प्रशांस्तु (B3.5 m "नांश्च) प"; Ñ3 इन्द्रा: पन्नगसत्तमान्; D3 Ti G6 शत(Ti "र)मेकशिरोधरान्. — After 66° b, D3 T G ins.:

552* इरायां कन्यका जातास्तिस्नः कमळळोचनाः । चनस्पतीनां वृक्षाणां चीरुधां चैव मातरः । ळतारुद्दे च द्वे प्रोक्ते वीरुधा एव ताः स्मृताः । गृह्धन्ति येऽपि ताः पुष्पं फळानि तरसा पृथक् । ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् । पुष्पैः फळप्रहान्त्रक्षान्रहायाः प्रसवं विदुः । ळतागुरुमानि वष्ट्यश्च व्यवसारतृणजातयः । वीरुधो याः प्रजाम्तस्यास्तत्र वंशः समाप्यते ।

— T1 G1.2 om. 66°de/; D3 Gs. 6 om. 66°-674 — °) T2
M5 सर्वान् (for सप्त). K1 पर्णफलान्; Cd as in text.
K0.2 सदा पुष्पफलान्द्व ; G4.5 सर्वे पुण्यफलान्द्व ; M8.6-8
सर्वेगुरुमलतावृक्षान्. — °) S1 K1 T2 G1.5 अनला तु; M8.6
*लापि. — ′) S1 क्रह्यास्तु; K1 क्रश्याश्च; Ñ1 Dn D1.6
कंकस्तु; D2 कंक्यास्तु; D5 वहांस्तु; T2 G1.6 कद्ववा (!); M3
(inf. lin.).6 कदुस्तु. K0.2-1 च (for नु). K8 सुता:;
Ñ1 Dn D1.4 सत्त:; Ñ3 V1 Da तथा; B6 स्मृता; T2 मता.

67 Da Gs.c om. 67 (cf. v. l. 66). — ") Hypermetric! Ko.2.s transp. अरुणस्य and आसी. K2.4 Bs

है : 2000 हो पुत्री विनतायास्तु विख्याती गरुडारुणौ ॥६७ इत्येप सर्वभूतानां महतां मनुजाधिप । प्रमवः कीर्तितः सम्यख्या मतिमतां वर ॥ ६८

यं श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्पूतो भवति पाप्मनः । सर्वज्ञतां च लभते गतिमग्र्यां च विन्दति ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६०॥

६१

जनमेजय उवाच । देवानां दानवानां च यक्षाणामथ रक्षसाम् । अन्येषां चैव भूतानां सर्वेषां भगवन्नहम् ॥ १ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ।

Da च (for नु). B_{1.5} इयेनी भार्याहणस्यापि. — T1 om. 67^{bcd}. — ^d) Ñ2 V1 B_{1.5} D (except D2.3.5) वीर्यंवंतं; B_{1.5.6} मुतं चेव (for तथेव च). — After 67^{cd}, Ś1 K_{1.3} Ñ V₁ B D (except D2.3) T1 G_{1.2} read 66^{ab}; while D2 ins.:

553* कदूनींगमनन्तं च प्रजज्ञे धरणीधरम्।
— 1) र्डा Ds प्रख्याती.

68 ") Gs Ms इत्यंवं. K1 मार्गो (for सर्व-). — b) Gs मन्यतां. — \$1 K1 om. 68^{ed}-69; Gs. 5 om. 68^{ed}. — b) Ks संभवः. Gs कीर्त्यंते. — d) Go भूतो भवति पापतः (of. 69^b).

69 Si Ki om. 69 (cf. v. l. 68). — ") Da सम्यक्षुक्तो वै; Ds सर्वपापेम्यो (for पुरुष: स"). — ") Ks Ñi.2 Vi B Dn Di-4 मुक्तो; Da Gs नरो (for पूतो). K4 भारत; Ds मानव:; T Ms पापत:; Gs भावन:. G4-6 सर्वपापास्त्रमुख्यते. — ") Ms-8 सर्वज्ञत्वं. — ") B4 गतिमिष्टां.

Colophon. Major parvan: T2 G M संसव (for आदि). — Sub-parvan: K0.2-4 Ñ3 Da Dn D1.2.3.5 G4.5 M8.5 अंशावतरण; Ñ1.2 V1 D3 T1 संभव; Cd अंशावतर. — Adhy. name: K0.4 भूतोत्पत्ति:; T2 G4 सत्कथनं; M8 सुरसर्गकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 K1 75; Ñ1.2 V1 66; B5 59; Da1 63; Dn3 65; D8 67; D4 64; T1 58; T2 G4.5 M 8; G1-3 10; G6 9. — S'loka no.: K8 D1 72; Ñ8 Da1 74.

61

1 Si Ki Som. उवाच. — In Si the portion from च (in 1^a) up to केनुमा (in 12^a) is lest on the missing upper half of a fol. (47). — ^a) Gi.s

जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वशः ॥ २ वैद्यापायन उवाच । मानुपेषु मनुष्येन्द्र संभूता ये दिवौकसः । प्रथमं दानवांश्वेव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ३

सुराणामसुराणां च. — ^{b}) K_{1} गंधवीणां च; K_{4} सर्पाणामथ. $\tilde{N}_{2}$ V_{1} B D (except D_{5}) गंधवीरगरक्षसां. — After 1^{ab} , $\tilde{N}_{2}$. S V_{1} B D (except D_{5}) ins.:

554* सिंह्डयाघ्रमृगाणां च पञ्चगानां पतित्रिणाम् ।

— °) BD सर्वेषां चैव (Ds गंधर्वाणां च). — ^d) Ñ2 V1 B

D(except Ds) M3. s संभवं (for सर्वे°). B Da D2.3°विश्वह.

2 Si missing. — a) Nã भि चरितं. — b) Gs Mī मानुपाणां. Gs तथेंच च. — G4 reads 2ed after वैशं (in 3). — b) Kã भें च सर्वेपां. — d) K4 T2 G2.8 सर्वेपामनु (Go पि).

3 Si missing. G1.2 (both om. इवाच) read वैशं after 3ab. — K1 D3.5 G3-6 M om. उवाच. — a) K1 मानुस्थेंद्र मनुस्थेंपु. — K1 om. 3cd. — b) K0.2.8 वा एव; B (except B6) D1.2 वाश्चेव; G8 वानां च. G4.5 नामतो बस्तश्चेव. — b) K0.2.3 D1.4 अशेषतः; B4 (m as in text).5 भारत (for सर्वं).

Stanzas 4-62 of this adhy., which give the Avatāras of the Asuras, respectively Daityas and Dānavas, comprise, in its essence, a list of names of mundane Kings each associated with its prototype of a divine Titan. The names of this double series are, for the most part, joined, in pairs, by one or the other of a number of recurrent tags like स वभूव नराधिपः ! — क्षितावासीत्स पार्थिवः ! — स वभूव प्रयितः क्षितौ । etc. and य आसीदानवर्षभः ! — श्रीमान्यस्य महासुरः ! — आसीदसुरसन्तमः ! etc. It was deemed that no useful purpose would be served by noting down, with scrupulous care, all the whimsical combinations of the tags found in the MSS. The

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीहानवर्षभः। जरासंघ इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४ दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्पृतः । स जन्ने मानुषे लोके शिश्चपाली नर्रषभः ॥ ५ संहाद इति विख्यातः प्रहादस्यानुजस्तु यः। स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्वीकपुङ्गवः ॥ ६ अनुहादस्तु तेजस्वी योऽभृत्ख्यातो जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७ यस्तु राजञ्ज्ञिविनीम दैतेयः परिकीर्तितः। द्भम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भवि पार्थिवः ॥ ८ बाष्कलो नाम यस्तेपामासीदसुरसत्तमः। भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९

अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कश्च वीर्यवान् । तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्रात्र पश्चमः ॥ १० पश्चेते जिन्नरे राजन्वीर्यवन्तो महासराः। केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ११ केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् । अमितौजा इति रूयातः पृथिन्यां सोऽभवस्रृपः॥१२ खर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्त महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रक्षमी नराधिपः ॥ १३ यस्त्वश्च इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४ तसादवरजो यस्त राजन्नश्वपतिः स्पृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ १५ 🛚 🗜 🗓 👸 🤧

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS. collated. The sporadic variations of single MSS, have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded. The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl. omissions in the MSS. The readings for the names of the Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 59-60, with which this adhy. is intimately associated.

4 Si missing. Ti Ge (hapl.) om. 4ed. (hapl.) om. 4^d-6^a . — d) K सोभवन्म.

5 Si missing. Di om. 5 (of. v. l. 4). — 6) G1. 2. 6 Ms 'पु: पुरा. -- "") A few MSS. संजन्ने, and नर्पम.

6 \$1 missing. D1 om. 6 (cf. v. l. 4). G2 om. 6-7. — ") S सं(M6-8 स)हाद इति वि" (G4-6 संहादस्तु महावीर्य:). - b) K1 G1 M ब्रह्माद . - d) B (except Bi) D (except Da. 8) वाहीक'; T 'सत्तम:. Me-s जज्ञे मद्रेशरो बळी.

7 Śi missing. G2 om. 7 (of. v. l. 6). — ") S अनुद्वाद . — Ks (hapl.) om. 7d-8. — d) Ñ V1 B D (except Ds) G1. 8.0 स बभूव नरे(B4-6 D2 G8 जने)श्वर:; Ta Ga. 5 M (except Ms) स जज्ञे मनुजर्षभ:.

8 Si missing. Ks om. 8 (of. v. l. 7). — a) Me-8 जिविनोंस. -- ") Ta Gs. 4. 5 जज्जे वीर: स पा".

9 Si missing. — b) Ko. 4 Gi-6 "grigna:. — d) G2 स जज्ञे. Ñ3 "जेदिवह. Ñ1.2 V1 B D (except Ds) G1.3 स जज्ञे पुरुष(Ñ2 G1.3 भरत)र्पभ:; Mo-3 श्रीमान्यस्तु महासुरः.

10 Si missing. — ab) G2 अधिदशरा, अध्वदशंकु. — d) S aiश्चेव.

11 Si missing. — ") Ñs Ds T केक्येप: Dn Di-1 G M केक्ये (as in text); the rest केक्ये . — d) K2.3 'वाः पार्थिवोत्तमः Ds 'वा नुपस'ः G1.2 'वाः पंच केकयाः; Gs पंच पार्थिवस": Mo-8 'वा: प्रथिवीपते.

12 Si resumes with निति वि. — ") T मालीति. — Bs reads 12°-13° in marg. — °) Gs प्रथितीज इ°. — K3 (hapl.) om. 12^d-18°. — ^d) Ñ1.3 D3 S स (Т Gs सं-) जज्ञे पुरुष(Ds G1.8 भरत: G4-6 मनुज)र्पभ: (M6 सर्वशस्त्रन्तां वर:); Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 सोप्रकर्मा नराधिपः; Da श्रीमानासीन्महासुरः.

13 Ko (hapl.) om. 136-14a. Ks om. 13 (of. v. l. 12). Da om. 13-14^{ab}. — ^b) Ñ3 जघन्यस्तु. Ñ1 महारथ:. G1-8 श्रीमानस्रसत्तम:. - Mr (hapl.) om. 13d-14d. — d) K1 Ns Ds S (Mr om.) सोप्र. G1-8 महारथ:.

14 Ko Mr om. 14^a; Ks om. 14; Ds om. 14^{ab} (of. v. l. 12, 13). — b) T2 G4-6 स च (T2 सर्व-) शस्त्रभृतां at:. - After 14ab, M (except Ms) reads (for the first time) 1604. — *) Ñ2 Be Dn राजाभूत. — d) Dn D1.4 'बीर्बोपराजित:.

15 Ks om. 15 (cf. v. l. 12). — 4) G1-8 भरतर्षेभ.

C. 1. 2651 B. 1. 67. 15 K. 1. 68. 15 ष्ट्रपपर्वेति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १६ अजकस्त्वनुजो राजन्य आसीद्धृषपर्वणः । स मछ इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः ॥ १७ अश्वप्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान्यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः॥ १८ सक्ष्मस्तु मतिमान्नाजन्कीर्तिमान्यः प्रकीर्तितः । बृहन्त इति विख्यातः श्वितावासीत्स पार्थवः॥१९ तुष्टुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः ॥ २० इसुपा नाम यस्तेपामसुराणां वलाधिकः । पापजिन्नाम राजासीद्भवि विख्यातविक्रमः ॥ २१ एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः ।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो वभूव प्रथितः क्षितौ।।२२
विरूपाक्षस्तु दैतेयश्रित्रयोधी महासुरः ।
चित्रवर्मेति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः।।२३
हरस्त्वरिहरो वीर् आसीद्यो दानवोत्तमः ।
सुवास्तुरिति विख्यातः स जन्ने मनुजर्षभः ॥ २४
अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयंकरः ।
बाह्णीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ॥ २५
निचन्द्रश्रन्द्रवक्षश्र य आसीद्रसुरोत्तमः ।
सुज्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः॥२६
निकुम्भस्त्वजितः संख्ये महामतिरजायत ।
भूमौ भूमिपतिः श्रेष्टो देवाधिप इति स्मृतः ॥ २७

16 Ks om. 16 (of. v. l. 12). — a) Mc-s 'पर्वा इति स्या'. — b) G2.4.5 सस्यवाक्यो म'. — D2 (hapl.) om. 16°-17°; D5 (hapl.) om. 16°-17°; G4.5 om. 16°-18°. — For M (except M5) of. v. l. 14.

17 K3 D2 C4.5 om. 17; D5 om. 17^{ab} (cf. v. l. 12, 16). — a) D8 T2 अश्मकस्; T1 अश्वकस्; G1.2.6 अंगजस्; M6-3 अनुजस्. K4 Ñ V1 B D M6-3 त्वव(B6 D1 'प)रो. M8.5 अजस्त्ववरजो रा'. — b) K4 Ñ (Ñ2 sup. lin.) V1 B D शाल्व (Ñ2 orig. प्हा) (for महा). — b) Ś1 K0-2 B6 D3 'हयां सोभ'.

18 Ks om. 18^{abc}; Ds om. 18; G4.5 om. 18^{ab} (cf. v. l. 12, 16). Bs reads 18 in marg. — b) S (G4.5 om.) सत्यवाक्यो महा. — d) Mo-8 स वभूव नराधिप:

19 a) S समती (T2 नृपति) (for मितमान्). — °) Ni.2 V1 D (except D2) T Ms नृहद्र्थ इति स्थातो. — Ms om. 19d-20a. — d) K1.3 T1 पृथिक्यां सो भवज्ञपः 20 Ms om. 20a (cf. v. l. 19). — a) D2 अुशुंड; D5 अुकुंड; G2.4.8 कुंभांड. G8 राहुदंड इति स्थातो. — °) Ko स बिंब इति विस्थातो. — d) Si Ms पृथिक्यामभवज्ञपः.

21 D2 reads 21ab in marg. — a) Cf. 1. 59. 25a and v. l. K1 यम्पो नाम; K2.8 Ñ3 इस्पा(K2 प) आं; K4 अस्पो ना'; Ñ1 इस्पो ना'; Ñ2 B1.8 Da Dn2 इपुपा(Da1 मा) आ'; V1 इस्मो ना'; B4-6 Dn1.n8 D1.8.4 इपुपो (B6 Dn3 पा) ना'; D2 m अप्पा ना'; D5 इप्पो ना'; T G8.4.6 M3 खस्पो ना'; G1 नुस्पो ना'; G2 खनुपो ना'; C5 कस्पा ना'; M5 खस्तो ना'; M6.8 खस्मो ना'; M7 सुखमो ना'. — b) Ś1 K1 नराधिप:; G4-6 पुरोगम: (for

22 °) Śi Ki एकवक्र'. — °) S transp. आसीत् and य:. — с) Da Ds 'थितो भुवि.

23 b) Si K Da महाबल:. — c) Dn Di T 'धर्मति. — K4 (hapl.) om. 23a-24°.

24 K4 om. 24^{abo} (cf. v. l. 23). — a) S राजन् (for वीर). — b) D2 G1-8 transp. आसीद् and य:. D2 S दानवर्षभ:. — G1.5 om. 24^{od}. — c) Ko Ñ V1 B (except B1) D T2 G1.6 सुबाहु(Ñ8 °वस्तु)रिति. — d) Ko.2.4 T1 G5 संज्ञते. K8 G2 भरतर्षभ; D5 मनुजोत्तमः. S1 K1 Ñ2 V1 B Da Dn D1-4 श्रीमाना(S1 K1 श्रितावा) सीत्स पार्थिवः (D2 प्रज्ञे मनुजाधिपः).

25 °) K2 अहंस्तु सु-; K3 D5 अरिहस्तु; Ñ2 V1 B4 आहरस्तु; Ñ3 सुरेहस्तु; Dn D1.4 सुहरस्तु. — b) Ś1 Da S (except T2 G5) "भयंकर:. — B5 reads 25°-26d in marg. — od) T G4-6 M5 राजासीत्. G1-3 संजज्ञे वाह्निको नाम स राजा रिपुमर्दनः.

26 a) Ks Ñs Da Ds Ts Gs. 5 निश्चंद्र रू. Ts Gs.-2 चातिव°. Ñ V1 B (except B1) D (except Ds-5) Ts Gs. 4.6 Ms. 5 तु (for च). T1 निश्चरिद्धश्चंद्रचक्कः. — b) S दानवोत्तमः. — °) S1 K1 अंजी(K1°ज)केश; Bsm मुंड°; G1.2 मंजु°. G4-6 सुचंद्र इति विख्यातः. — a) G4-6 भूमी (for श्रीमान्).

27 °) K । निशुंभ'; Ñ । निसुस'. अ अभिजित्संख्ये. — °) G1.8.6 Mo-8 महानसुरसत्तमः.

बला°). — ^{6d}) $\tilde{N}^1$ य: पाकिनांम; V^1 पापिभ°; $Dn\ D^1$. 3. 4 नम्रजि°; T^2 वुपु°; G^1 . 6 रिपु°; M_{6-8} वाच°. S राजिंपेंभूव अवि (T^1 इति) विश्वतः.

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः।
पौरवो नाम राजिषः स बभूव नरेष्विह ॥ २८
द्वितीयः शलमस्तेषामसुराणां बभूव यः।
प्रहादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिषः॥ २९
चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोषमः।
क्रिषको नाम राजिषैर्वभूव नृपसत्तमः॥ ३०
मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः।
पश्चिमान्एकं विद्वि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१
गविष्टस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः।
द्वमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः॥ ३२
मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः।

स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३
सुपर्ण इति विख्यातस्तसादवरजस्तु यः ।
कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः॥३४
चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
श्चनको नाम राजिषः स बभूव नराधिपः ॥ ३५
विनाश्चनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
जानकिनीम राजिषः स बभूव नराधिपः ॥ ३६
दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥३७
ग्रहं तु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
ऋां वु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।

28 d) Ñ1 स च भूपो न°. Ñ2 V1 B1.3.4.6 D नरोत्तम:. Ko.3.4 B6 वभूव नृपसत्तम:; G1.2 वभूव भुवनेश्वर:. — After 28, Dn S (G2 om. line 2) ins.:

555* कापथस्तु महावीर्यः श्रीमाश्राजन्महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जन्ने महीपतिः। ऋथस्तु राजश्राजिपः क्षितौ जन्ने महासुरः। पार्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः।

[Cf. 558*. — (L. 1) Dni.na कुपथ°; Dns कुपट°. — (L. 3) Ti Gi.s क्रोधस्तु; Ta Gi-e कुद्धस्तु.]

29 Ds reads 29-30ab after 556*. — a) Ko.s. 4 Ni. 2 Vi Bs. 6 Da Dz. 8. 5 S (except Gs. 5) श्रास. — b) Ni स:; N2 Vi B (except Bs) D Ti ह (for स:). — b) Ki Da Dz. 4 S प्रह्लादो. Gt. 5 बालायां. — d) Gt-6 जही अप: परंतप:.

30 D2 om. 30^a-39^b. For D3 of. v. l. 29. — ^a) Ko.s एकाक्षो (for चन्द्र°). — T G (except G4.5) ins. after 30^{ab}: D3, after 28:

556* चन्द्रवर्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः । अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुंगवः । — °) K2.4 G2.3 ऋ(K2 रि)पीको; T1 इपिका; T2 रिचि°;

— °) Ks.4 Gs.3 ऋ(Ks रि)पीको; T1 इपिका; T2 रिचि°; M इपी°. — ^d) G1-6 ऋषि-; Ms.5 भुवि (for नृप-). G1-8 सं(G1 स)वभूव तु (G3 स) संमत:. — After 30, D3 reads 34.

31 Ko D2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ") K1 Bom सुतपा; T2 G1.4.5 प्र"; G2 श्रूपाङ.

32 D2 om. 32 (of. v. l. 30). — ") Ñ गरिष्ट". — ") M8-8 य: ख्यातो वे. — ") T M7 हुमस्तेन; G1.2.4.5 सुमस्ते"; G8 अमतिस्र (sio).

33 D₂ om. 33 (cf. v. l. 30). Ks om. 33-34. — After 33, S reads 37-38. D₄ repeats (with v. l.) 33^{cd} after 35^{ab}.

34 K3 D2 om. 34 (cf. v. l. 30, 33). D3 reads 34 after 30. M7 om. 34-35. — ") T1 M3 (inf. lin.).c. 8 सुचंद्र इति. — ") B4 D1.4 लोककीर्ति"; S (M7 om.) कोधकीर्ति". — ") G (except G2) प्रथितो नृप:.

35 D2 Mr om. 35 (cf. v. l. 30, 34). — ") K1 G2.5 "हर्तेति. — After 35ab, D1 repeats 33cd (v. l. बिस्व for विश्व) and 35ab (v. l. हस्तेति). — T2 om. 35a3cd, — "d") G2(sup.lin.).1-0 "धि: पृथिस्यां सोभवञ्चृपः. G1.2 (orig.) वसुदान इति स्थातः पृथिस्यामभवञ्जपः.

36 Ñ.2 V1 D2.8 T2 om. 36 (cf. v. l. 30, 35).
— ") Ko.8 तथापरस्तु; G1.5 विशासनस्तु. — b) Ko.3 आख्यातो यो. Ko.1.3 [5]सुरो मया. — ") K4 B Da Dn D1.4 M (except M5) विख्यात: (for राज"). — ") G व महीपति:. K4 B Da Dn D1.4 M8.5 सो भवन्म नुजाधिप:; Mo-s राजासीदाजसन्तमः.

37 S reads 37-38 after 33. D2 T2 om. 37 (cf. v. l. 30, 35). — ") Mo-s दीर्घवाहु". — G2 om. 37"-38". — ") K (except Ko) Ñ V1 B D (except Da; D2 om.) "ज: स विख्यात: (Ñ1.3 D5 "ज्ञेय:). — ") K2.3 Ñ2 B (except B3) Dn D1.8.4 "पते. Da "इयां सो सवसृप:; T1 G1.8.6 M8.5 "इयां प्रथितो नृप:.

38 For S cf. v. l. 37. D2 T2 om. 38 (cf. v. l. 30, 35). — a) S (T2 G2 om.) सिंहिका (for महं तु). Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) M5-3 सं तु. — b) B D (except D5; D2 om.) सिंहिका केन्द्रम ; S (T2 G2 om.)

C. 1. 2677 B. 1. 67. 41 K. 1. 68. 41 अनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः ।
विश्वरो नाम तेजस्वी वसुमित्रोऽभवन्नृपः ॥ ३९
द्वितीयो विश्वराद्यस्तु नराधिप महासुरः ।
पांसुराष्ट्राधिप इति विश्वतः सोऽभवन्नृपः ॥ ४०
बलवीर इति ख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
पौण्ड्रमत्स्यक इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ४१
वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः ।
मणिमान्नाम राजिं स बभूव नराधिपः ॥ ४२
क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥४३
क्रोधवर्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥ ४४
कालकायास्तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ नराधिपाः ।

जिह्नरे राजशार्द् शार्द् समिवक्रमाः ॥ ४५
मगधेषु जयत्सेनः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ।
अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः ॥ ४६
द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिषः ॥ ४७
तृतीयस्तु महाराज महाबाहुर्महासुरः ।
निषादाधिपतिर्जेह्ने श्रुवि मीमपराक्रमः ॥ ४८
तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
पश्चमस्तु बभूवेषां प्रवरो यो महासुरः ।
महोजा इति विख्यातो बभूवेह परंतपः ॥ ५०
पष्टस्तु मितमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः ।
अभीरुरिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ५१

प्रहं ($M_{8.6-8}$ राहुं) चन्द्राकेमर्दनं (M_{6-8} °दर्शनं). — °) K_{2} M_{6-8} ऋथ; $\tilde{N}_{3}$ T G_{3} क्रोध; $G_{1.4-6}$ कुद्ध. $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} B D (D_{2} om.) स ऋथ (V_{1} चऋ; $D_{3.4}$ क्रोध) इति विख्यात: (D_{5} स ऋष्य इत्यभिख्या°); M_{8} ऋाधपुत्र इति ख्या°. — °) $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} B D (except D_{5} ; D_{2} om.) बभूव (for सोऽभवन्). S (T_{2} G_{2} om.) स बभूव नराधिप:.

39 D₂ T₂ om. 39^{ab} (cf. v. l. 30, 35); M₃ om. 39-40^b. — ^a) Cf. 1. 59. 12^b, 32^a and v. l. K₁ धनायुपो य:; K₂-4 Ñ V₁ B (except B₄) Da D₃. 5 दनायुपस्तु (B₅ Da D₅ 'पाया:); M (M₃ om.) अनायुपाया:. — ^e) Ko विराक्षो; Ñ₃ वीक्ष^e; B₄ विस्क^e; D₂ विज्व^e; T₁ वीक्षतो; G₈ विक्षितो. K₃ विष्वक्सेनस्तु ते^e. — ^d) Da सुपणेंत्यभ^e. Ñ₂ V₁ B D नृप: स्मृत: (for Sभवकृप:).

40 M3 om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). K2 om. 40.
— ') K (except K1) Ñ1.2 V1 B Da D2 पांछ '; Dn D1.3.4 पांड्य'. G3 राष्ट्राधिप इति स्थात:. — d) Dn D1.3.4 विख्या'; G3 संशि (for विश्व').

41 Si partly damaged. — ") Ko.3 Ñ2 V1 B4 वरवीर; K1 बळवीर्य:; B5 Da Dn1. n2 D1. 8.4 बळी. Ñ1.3 T1 G3 M वीर इत्यभिविख्या"; T2 G1. 2.4-6 प्रवीर इति विख्या". — ") Ñ8 पांडुतक्षक; Dn पाँडमात्स्यक; G1. 2.4.5 पाँडुको नाम. Dn D1. 3.4 इत्येवं. T (T1 sup. lin. as in text) G2.6 पाँडुको मेरु(G3 "घ)संकाश:. — ") Dn D1. 8.4 transp. स and बभूव. G1. 2.4.6 संब".

42 Si partly damaged, Ki om. 42.

44 Śı Kı Ñı om. 44. — d) Dn D1.3.4 मनुजर्षभ:.

45 Si breaks off after काल and resumes with जिल्ले. — a) K (except K1) कालिका(Ks के) यास्तु; Ñ V1 B D (except D6) T2 G4.5 कालियानां तु (Da D8 च); T1 G1-3.6 कालकियास्तु; M कालायाश्चेव (M5 व्यास्तु च).

46 K2 (hapl.) om. 46-47a. Gs om. 46ab. — a) Ñ1 D2 S (Gs om.) मागधे. — b) Ñ2 V1 Bs (m as in text).4.5 D (except D2.5) तेषामासी. M6-8 transp. श्रीमान् and आसीत्. Ko.4 नराधिप:; Ks महासुर: (for स पा.).

47 K2 om. 47a (cf. v. l. 46). — a) Ms-8 हरिस्तेपां. — b) Ñ V1 B1.8 Dn D1.2.4 इसोवं. — d) Ms-8 बभूव स (by transp.).

48 ab) Dn D1.4 °स्तु महातेजा महामायो म°. T G1.5 M6-8 transp. महाराज and महाबाहुर. --- °) K (except K1) Ñ1 M निषधाधि.

50 \$1 K1 om. 50-51. — a) Dn D1.4 मस्वभवसेषां. — G2 om. 50°-51d. — b) S (G2 om.) महीज इति वि (T2 G6 महीजात इति ख्या). — K4 (hapl.) om. 50d-51°.

51 Si Ki Gs om. 51; K4 om. 51^{abo} (of. v. 1. 50). Ds om. 51^{ed}. — °) S काशि(Ts Gs-o "भी)रूप इति स्था"

^{43 \$1} partly damaged. — ") G1-8 यस्तस्मात्.
— ") T G4.5 M प्रथित: (for नृप"). G1-3.6 स
वभूव नराधिप:.

समुद्रसेनश्र नृपत्तेषामेवाभवद्गणात्।
विश्वतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतन्ववित् ॥५२
बहन्नामाष्टमत्तेषां कालेयानां परंतपः।
बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतिहते रतः॥ ५३
गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः।
ततः संजिक्षरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः॥ ५४
निन्दिकः कर्णवेष्टश्र सिद्धार्थः कीटकस्तथा।
सुवीरश्र सुबाहुश्र महावीरोऽथ बाह्निकः॥ ५५
क्रोधो विचित्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्र भूमिपः।
वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्र नामतः॥ ५६

दन्तवक्रश्च नामासीहुर्जयश्चेव नामतः।
रुवमी च नृप्यार्द्रुलो राजा च जनमेजयः॥ ५७
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तयैव च।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटघानोऽथ गोम्रुसः॥ ५८
कारूपकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च।
श्वतायुरुद्धवश्चेव बृहत्सेनस्तथैव च॥ ५९
क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्वतः॥ ६०
गणात्कोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ।
जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महावलः॥ ६१

C. 1. 2702 B. 1. 67. 66 K. 1. 68. 66

(Ms जानकिनाम वि°). — After 51, Ko S ins.:

557* सप्तमस्तु वभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।

52 °) Gs स उग्रसेन°. Ko.s.4 Ñ V1 Bs Da Dn D1.s.4 तु (for च). Ds सप्तमः श्रुतसेनश्च. — °) G (except G4.5) ख्यातो नाम्ना महाबळ:

53 ") K4 B1.6 (both m as in text) D2 वा(B6 रा; D2 व) हो नामा . — b) Ñ V1 B D नराधिप (a few MSS. प:); S महासुर: (for परं). — °) Ñ2.8 V1 B D (except D5) G (except G4) राजा ध. — After 53, Ko.3 (om. lines 3-4).4 Ñ2.8 V1 B D (except D5) ins.:

558* कुपथस्त्वथ विख्यातो दानवानां महाबलः।
पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः।
फ्रथनस्तु महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जन्ने महीपतिः।
असुराणां तु यः सूर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः।
दरदो नाम बाह्रीको वरः सर्वमहीक्षिताम्।

[Cf. 555*. — (L. 1) Ko.s V1 कथप(Ks V1 °य) हत्व '; $\tilde{N}^2$ कुपथो यस्तु; B1.4 m कुपट '; B4.5 कथन '; Da D3 कथनो यस्तु; Dn D1.4 कृक्षिस्तु राजन्. — (L. 3) Ko कथस्तु सुमहा '; K4 कुपटस्तु; $\tilde{N}^3$ B4 (m as in text) कुपथस्तु; B5 कपथस्तु; Da D3 कुपनश्च. — (L. 4) Ko सूर्यार्थ; $\tilde{N}^3$ Da Dn D8.4 सूर्योक्ष; D1 सूर्योहय.]

54 Gs om. 54^a-55^b. — ^b) Ms-8 पूर्व (for राजन्).
55 Gs om. 55^{ab} (of. v. l. 54). — ^a) Ñ2 V1 B D (except D5) मद्रक:; G4-8 नंदी°; M नंद°. — ^b) Ś1 केटभस; К1 कीटभस; Ñ8 कीच°; B5 संक(m कीक)ट°; Da किरज°; B (except G5; G8 om.) कीड°. — °) K0.2.8 (sup. lin. as in text) Da1 G1-8 सुरवीर: सुवा°.

56 °) Ks Ñ1.2 Bs.4 Ms काथो; B1.5.6 D1.8.4 कथो; Da1 काथो. B5 D (except Da D2) विचित्र:. K2 B1.4.8 D (except D5) M6-3 सुरथ:; Ñ1.2 V1 B4m.6 तुरस:; M5 स्वपर:. — b) Ñ1.2 वीरश्च. — c) Ko धीरथा°; K1 वीरो ना'; K2 नामा; K4 नामा; B (except B6) Da Dn D1.3.4 ची(B3.5 वी)रवासा: (B4m धामा); D5 धर्मा; G4 चीर°.

57 b) Si Ki Dn Di.s दानव'; Ko.s Bi (m as in text).c D2 नाम य'; T Gi-3 भूमिप' (for दुर्जय'). — ') S नरशा'.

58 Ka om. $58^{\circ}-59^{\circ}$. — ") Ña वायुवेशश्च. — ") Ś1 K1 हरितेजा"; G4.5 भूरिचेता". — After $58^{\circ \circ}$, K1 reads $59^{\circ \circ \circ}$. — ") Ko कुमिन्न"; Da च मित्र". — ") Ś1 K1 वटधा(Ś1 दा)नो; K^2 वारि"; K_4 वाटसेनो; T_1 वाटीदानो. G3 चापदानोधरो मुख:.

59 Ks om. 59°b (cf. v. l. 58). — a) S का(T2 Gs. 6 क) रूतका:. — b) Ko Bi (m as in text) D1 भूति; D2 वृक्षि. G1-3 तिंश्च वीर्यवान्. — K1 reads 59°d after 58°b. D2 om. 59°d. — e) Ki Ñ V1 B D (except D5) T2 G5 उद्गहश्चेव; T1 G2.6 धर्मपश्चे; G1 धर्मपाळश्च. — d) K Ñ2 D5 नश्च पार्थिव:.

60 ") K D_5 "អម្ចុក៌: (K1 "កਿੰ:); $\tilde{N}^2$ "អាត្រ:; D_2 "អាត្រ:; D_5 "អូត្រ អូត្រ:, D_6 អូតុខុន:; T_1 G_4 — θ M អូនគេ:: $G_{1,2}$ "អង្គម៉ែង មេអំ:; G_3 អ្នំអាម្មេអែទអន្តរបាច. — b) B_2 D_6 គាត្រែប៉ា". — c^d) S "អ អគ្គចមាចារអាំងសង្កាកែតែកអ:.

61 °) Da गण: को°. K1 Ñs V1 B1 Da Dn D1.3.4 Ms.6-8 पूप; Ñ1.2 B8-6 D2 T G M5 एव. — °) S °प्रा: श्विताविष्ट. — °) K4 V1 B Da D2 महाराजो; Dn D1.3.4 °भागो. — Dn D8.4 (marg.) T G M5 ins. after

^{८.1.} राष्ट्री अस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्धतिः। स गन्धर्वपतिर्प्रख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥ ६२ बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेविद्धि भारत । अंशाद्रोणं सम्रत्यनं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३ धन्त्रिनां नृपशार्द्छ यः स सर्वास्त्रवित्तमः। बृहत्कीर्तिर्महातेजाः संजज्ञे मनुजेष्विह ॥ ६४ धनुर्वेदे च वेदे च यं तं वेदविदो विदुः। वरिष्ठमिन्द्रकर्माणं द्रोणं स्वकुलवर्धनम् ॥ ६५ महादेवान्तकाभ्यां च कामात्क्रोधाच भारत । एकत्वम्रपपन्नानां जज्ञे श्लूरः परंतपः ॥ ६६ अश्वत्थामा महावीर्यः शत्रुपक्षक्षयंकरः । वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीन्नराधिप ॥ ६७ जिज्ञरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शतंनोः सुताः । वसिष्टस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ ६८

तेपामवरजो भीष्मः क्ररूणामभयंकरः । मतिमान्वेदविद्वारमी शत्रुपक्षश्वयंकरः ॥ ६९ जामदम्येन रामेण यः स सर्वविदां वरः । अयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना ॥ ७० यस्त राजन्क्रपो नाम ब्रह्मर्षिरभवित्क्षितौ । रुद्राणां तं गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुपम् ॥ ७१ शक्किनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः। द्वापरं विद्धि तं राजन्संभृतमरिमर्दनम् ॥ ७२ सात्यकिः सत्यसंधस्त योऽसौ वृष्णिक्रलोद्धहः। पक्षात्स जन्ने मरुतां देवानामरिमर्दनः ॥ ७३ द्वपदश्चापि राजपिंस्तत एवाभवद्गणात् । मानुपे नृप लोकेऽसिन्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७४ ततश्र कृतवर्माणं विद्धि राजञ्जनाधिपम् । जातमप्रतिकर्माणं क्षत्रियर्पभसत्तमम् ॥ ७५

^{61:} K4, after 62:

^{559*} काळनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबल:। स कंस इति विख्यात उप्रसेनसुतो बली।

^{62 &}quot;) G1. 4. 5 देवलोकानां. — ") Ñ3 सुरराज". — ") Da गंधर्वपतिमुख्यश्च. — ") G1.2 ख्यातो जज्ञे. T G1.4 Ms. 5 महासुर:; G2. 3 महाबछ: (for नरा°). — After 62, K3 reads 64cd.

⁶³ K1 om. 63-64^{ab}. Ś1 damaged.

⁶⁴ K1 om. 64^{ab} (cf. v. l. 63). — b) K4 N2 V1 B D T Ga Ms यः सर्वोद्ध(T1 °थं)विदुत्तमः. — Ks reads 64° after 62. -- °) Dn D3.4 महाकीतिंद; D1 महत्की". - d) K1-8 N2 V1 B (except B3.5) D T2 G (except G2.5) Me-8 स जर्जे. V1 B1.5 Dn D1.3.4 मनुजेश्वर; Ñs Ds T G1.2 मानुपेदिवह; G1.5 °जै: सह. N1 जातो जज्ञे स ज्येष्टिकः.

^{65 °)} Da सिन्न"; Dn D1-4 चिन्न"; S (except G2) इष्ट (for इन्द्र°).

⁶⁶ b) K2.4 D1 Gs 新田新 . — ') T G M8.5 ैसुपसंपद्य; M_{6-8} ैसुपसंगम्य. — ^{d}) B_4 प्रतापवानू (m परं $^\circ$ as in text). S जज्ञे वे मानुषेदिवह.

⁶⁷ a) M_{6-8} महाबाह:. -b) = 69^d . $\tilde{N}_2$ V₁ B_{1.3-5} Di. 2 'क्षयावह:; Ñs Ds S 'भयं'; Be Da Dn Ds. 4 'भयावह:. - d) Me-8 श्विताविह न. B (except Bs.e) Da1 Dn2 'चिप:.

^{68 &#}x27;) A few MSS. शांतनो:. - ') Some MSS. वशिष्ठ°.

⁶⁹ T1 G8 Mo-8 om. 69°d. — °) G (G3 om.) वेदविद्वांश्च. — d)=67b. Ds T2 G (G3 om.) M3.5 सर्वभूत(D3 T2 M3.5 'शत्रु)भयं'.

^{70 °)} Ds शस्त्रविदां; G1.5 धर्मभृतां. Ko.4 T2 य: सर्वास्नविदां; Ñ2 V1 B D सर्वास्नविदुषां; G6 सर्वशस्त्रमृतां. — °) K4 Ñ2 V1 B D यो[5]यु°.

^{71 °)} Ñi तद्; Ñã Vi Bā, e D तु (for तं). Bi (m as in text) तं गणं; T G Ma.s गणतो; Me-s भागतो (for तं गणाद्). — d) T G Me.s अमितीजसं; Me-s °तेजसं (for अतिपौ°).

^{73 °)} K (except K1) Ñ1. 2 V1 Bs. c Dn D1. 4. 5 🖼 (for तु). — ") Ñi कृष्णकुलोक्सव:; Ña Ba Ti "लोक्सव:. G1-3 M3 य: क्षितौ परिकीतित:. — G2 om. 73°-75°. — "d) V1 साक्षात. K transp. मह and देवानाम. Bim Gi मतिमानू (for मरु°).

⁷⁴ G1 (hapl.) om. 74°-76°. G2 om. 74 (cf. v. l. 73). — ") Ñ1.2 V1 D (except D5) "夜刻有; B4.5 'दो नाम. — ') Si K स (Ko.1.4 सं-) जज्ञे मानुषे छोके.

⁷⁵ G1 om. 75; G2 om. 75^{ab} (of. v. l. 73, 74). Tr om. 7500. - b) Ko.4 Ds Ts C4.5 नशक्षिप; Cs.6 मरुद्रणात्. — °) G4.5 बीरम् (for जातम्). Ñ1.3 V1 B D (except Ds) तमप्रतिमक्सीणं. — 4) Ko 'मसुत्तमं;

मरुतां तु गणादिद्धि संजातमरिमर्दनम् ।
विराटं नाम राजिप परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यमिविश्वतः ।
स गन्धर्वपतिर्जन्ने कुरुवंशिववर्धनः ॥ ७७
धतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वेपायनादिप ।
दीर्घवाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचश्चरिराधिपः ।
मातुर्दोपादपेः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ॥ ७९
कलेरंशात्तु संजन्ने अवि दुर्योधनो नृपः ।
दुर्चदिर्दुर्मतिश्चेव कुरूणामयशस्करः ॥ ८०
जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिप्रुपः ।

यः सर्वा घातयामास पृथिवीं पुरुपाधमः ।
येन वैरं सम्रुद्दीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
पौलस्त्या भ्रातरः सर्वे जिह्नरे मनुजेष्विह ।
शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां ऋरकर्मणाम् ॥ ८२
दुर्भुखो दुःसहश्रेव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ८३
धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्टिरम् ।
भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जनम् ॥ ८४
अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भ्रवि ।
नक्कलः सहदेवश्र सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
अभिमन्युर्वृहत्कीर्तिरर्जनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६

C. 1. 2748 B. 1. 67, 113

560* तस्यैवावरजो भ्राता महासस्वो महाबलः। स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्मरतः श्रुचिः। T G1.2.4.5 ins. after 78: G3.6 M5, after 79:

561* मरुतां तु गणाद्वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः। पाण्डुर्जञ्जे महाभाग तव पूर्वपितामहः।

79 K2 om. 79. Śi Ki read 79 after 83; K2 T2 (marg.) G4.5 M, after 81. — ") Ko.3 D2.5 अत्रेरंशं (K3 शान्) महा"; B1.5 Da आत्रेयं सुमहा"; S धर्मात्तु (G1 ध) सु". — 6) Ñ1.8 पुत्रभूतां. D5 विद्धि तं पौरवर्षभ. — D5 om. 79°d. — ") Ñ1.8 D (except D2; D5 om.) विद्धि तं लोके. — d) Da D1 धर्म; G3 राजन् (for जातं). G धर्मभृतां वरं. Ko.8 धर्मस्यांशं नराधिप; K1 Ñ2 V1 B D2 धर्म धर्मभूतां वरं.

80 °) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except D5)
M3 'रंशस्तु. Ñ3 कलेरंशं मु संयुक्ते. — °) Ś1 K1 राजा; Ñ3
स वै (for भुवि). Ś1 V1 K1.3 D2 नृप. — °) Ś1
दुई दिई घरश्चेव; K2 'दुंजेय'; K8 'दुं:सह'; D2 दुवींघो
दुर्दम'; T2 G4.5 अनुदिरमति'; M8 'दुंदम'.

81 Si om. 81° b. — ") Ñi. 2 Vi B D (except Ds) यस्तु; T2 Gi-s यक्ष. — b) K2 Mo-s विद्रेष्टा; Gi-s. 6 Ms. 6 देखी. T Gi. 5 विद्रेपकरपू. — ") Ki Bsm Da Ti Gi. 2 Mo-s सर्वान्. — ") Ki पार्थवान्; Da T C (except Go) पृथिवपति: (Dn Di-i ते); G3 पुरुपान्सदा. — ") T2 यूतं; Gi-6 युद्धं (for वेरं). Ñ3 महिंद्धं; S (except Go) समुद्धिं (Mo-3 रिस्टं). Dn Di. 1 उद्दीपतं येन वेरं. — After 81, K3 T2 (marg.) Gi. 5 M read 79.

82 ") Ba Ca-o पौलस्त्य". Ñi "रस्तस्य; Bi (m as in text) Dn Di. i "रश्चास्य. — ") D5 Ti Ga.3 मानुपेरिवह. — ") M (except M5) दुर्योधना".

83 °) Śা न नु; Bs Ds नाम्र (for नानु). Vi D (except D2.5) S °कीर्तिता:. — After 83, Śi Ki read 79, while Ks.4 Ñ2.3 Vi B D (except D5) ins. a passage of 37 lines given in App. I (No. 41).

84 ") T2 G6 M "स्यांशासु. — In S1 the portion of text from 1. 61. 84 to 1. 68. 19 is lost on the missing fol. 49-52. — ") K4 D6 S (except G8) च (for नु). T1 वायोश्च; G3 "योस्तु.

85 \$1 missing. — °) Ñ2 B Da D2.3 रूपद्रविण-संमती. — °) G (except G4.5) 'लं सहरेवं च. — d) Ñ1.2 B Da D2.3 'भूतहिते स्ती; Ñ3 V1 Dn D1.4 G1.8.6 M8 सर्वभूत.

86 Si missing. — ") Ks.4 Ñ Vi B D यस्तु वर्षा. — ") Ñi.2 B Da Dn Di-4 सो[S]श्रिम". K3 Ñ3 Vi Ds स संजन्ने (for बृह"). — ") Gi-3 M (except M5) C. 1. 2781 B. 1. 67. 126 K. 1. 68. 126

अभेरंशं तु विद्धि त्वं धृष्टद्यम्नं महारथम् ।
शिखण्डिनमथो राजन्स्नीपुंसं विद्धि राक्षसम् ॥ ८७
द्रौपदेयाश्र ये पश्च बभूद्यभरतर्षम ।
विश्वेदेवगणात्राजंस्तान्त्रिद्धि भरतर्षम ॥ ८८
आग्रुक्तकवचः कर्णो यस्तु जह्ने महारथः ।
दिवाकरस्य तं विद्धि देवस्यांशमनुत्तमम् ॥ ८९
यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ९०
शेपस्यांशस्तु नागस्य बलदेवो महावलः ।

सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि राजन्महोजसम् ॥ ९१ एवमन्ये मनुष्येन्द्र बह्वों ञ्या दिवोकसाम् । जिल्लारे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्धनाः ॥ ९२ गणस्त्वप्सरसां यो वे मया राजन्त्रकीर्तितः । तस्य भागः क्षितो जल्ले नियोगाद्वासवस्य च ॥ ९३ तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नराधिप । बभूवर्मानुषे लोके नारायणपरिग्रहः ॥ ९४ श्रियस्तु भागः संजल्ले रत्यर्थं पृथिवीतले । द्वपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता ॥ ९५

सो[s]र्जु. K Ñ3 V1 Ds फाल्गुनस्यास्मजो बङी. — After 86, K3.4 Ñ V1 B D (except Ds) ins. a passage of 25 lines given in App. I (No. 42).

87 Śi missing. — a) Ñi.2 B D (except D2.5) आप्रेभीगं; Ñs S 'रंशात्. — b) Gi.2 महाद्युति; Gi.5 'बलं. — d) Ki Ñi.2 Vi B D (except D2.5) स्त्रीपूर्व. Ti अथ (for विद्धि). S गुझकं.

88 Ś1 missing. — a) Ñs B (except B5) S (except M6-8) तु (for च). — b) K2-4 D5 'पंभा:. — °) K1.2.4 Ñ1 V1 B1.4.6 D (except D5) विश्वान्. Ñ6 'गणा:; T G4.5 M (except M5) 'गणात्. K2.4 Ñ1.2 B D (except D5) G6 विद्धि (for राजन्). — d) K2.4 राजंसान्; Ñ1.2 B D (except D5) संजातान्; G6 तान्नानन् (for तान्नि). K4 Ñ1 B D4 भरतर्थभान्; D5 वसुधाधिप; M3 जनमेजय. V1 विद्धि तांस्तु महर्थभान्. — After 88, K3 ins.:

562* भीमसेनाद्राक्षसेन्द्रो गुझकेभ्यस्वजायत । जयस्य परिरक्षार्थं स हि सृष्टो महात्मना ।; while No ins.:

563* सर्वेपां देवताभागं दस्ता विद्धि सहीपते।; and finally K4 Ñ V1 B D (except Ds) ins. a passage of 40 lines given in App. I (No. 43).

89 Si missing. — ab) Ks आवस्क. Ki transp. कृणी and जज्ञे. Ks. i Ñi. 2 Vi B D वीरो (for कृणी). Ki B Da D2. 8 य: स. Ko सहावल:; K2.8 Ñi. 3 Dn Di. i विशा:; D5 त्या:. — After 89ab, Ko (om. lines 2-4). 8.4 Ñ2.8 Vi B D (except D5) ins.:

564* कर्ण इत्यमिविख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु स्तकुले वीरो वद्ये राजसत्तम । कर्णे नरवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वेषतुष्मतास् । दुर्योषनस्य सचिवं मध्रिणं शक्कोः समस् । [Ñ2.3 V1 B Da read lines 3-4 after 85° d. — (L. 3) B4.5 Da D2.3 रथवर°. K8.4 Ñ2.8 V1 Dn D1.4 सर्वशस्त्रतां वरं. — (L. 4) Dn D1-4 सिम्रशमुविनाशनं.] — K4 om. 89° d. — ° d) K4 Ñ2.8 Dn D1.4 राजन् (for देवस्थ). V1 महारमिश: (for अनु°). K0.2 देवेशस्यांशस्त्रमं; Ñ1 G4-6 M देवपेंर(Ñ1 ° वें)शमुत्रमं; T G1-3 कर्णमंशं नरोत्तमं (for d). B3 तमप्रतिमकर्माणं क्षत्रियं श्रूरसञ्चतम्. — After 89° d, Ñ2.8 V1 B Da read lines 3-4 of 564*.

90 \$1 missing. — ") Ko. 3. 3 राजन्; T1 G1-8 नाथो; G4-6 देनो (for नाम). — ") T1 G1-8 वासुदेव: स". — After 90", K (except K2) ins.:

^{565*} वशिता सर्वभूतानां संहर्ता चापराजित: 1.

— °) K Ñ2.3 D5 °पे लोके. — ^d) T1 G1-3 M3 °व: परंतप:. 91 Si missing. — ^a) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °स्यांशश्च; D8 °स्यांशेन; D5 °स्यांशासु. — ^d) Ñ1 द्विजराजं म°.

92 Si missing. — a) Ñ2.8 B (except Be) Dn D1.4.5 'ड्येंब्र; G8-5 'ड्येंब्र. — b) G1-6 'इस:. — c) G (except G1.8) बास.

93 Śi missing. — a) Gi.s w (for g). — b) G (except Gi.s) heren n. — Ds (hapl.) om. 93d. — 95a. — d) K2.s Ñ2 Vi Dn Di.s.s g; Ñs B (except B5) Da D2 g (for w).

94 Si missing. — Ds om. 94 (cf. v. l. 93). — d) Ki Ñs Ta Gs-c Ms.s.s भहा:; Ña Vi B D वास्त्रेवपरिमह: (B4.s Da s:).

95 Śi missing. Ds om. 95° (cf. v. l. 93). —) K (except K4) agains; B Ds T2 'and. — After 95°, Ñs V1 Bs D (except Ds) ins. (Bs D4 om. line 1; Ds om. line 2):

566* भीष्मकस्य कुले साध्वी इत्रिमणी नाम नामतः।

नातिहस्ता न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ।। ९६
सर्वलक्षणसंपद्मा वैद्वर्यमणिसंनिभा ।
पत्मानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमिथनी रहः ।। ९७
सिद्धिर्धितिश्व ये देव्यौ पश्चानां मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा ॥९८
इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।

अंशावतरणं राजत्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९
ये पृथिव्यां समुद्भता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
महात्मानो यद्नां च ये जाता विपुले कुले ॥ १००
धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनस्थता ॥ १०१
अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
प्रभवाप्ययवित्प्राञ्चो न कुच्छेष्ववसीदति ॥ १०२ हुः । हुः

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥६१॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वथ संजञ्जे शचीभागादनिन्दिता।
Ñs Bs Di read line 2 of 566* after 95°d. Di om.
95°d. — °) Ki-s Ds. s जाता (for कन्या). — d) MSS.
indiscriminately वेदी and वेदि. Bi सुमध्यमा; Ti
अजायत; T2 Gs. s Ms. s समुश्यिता (for अनि).

96 Simissing. — a) Ka T2 G2 नातिदीघी; G1.2.4-6 ना(G2 अ)तिमहती. Ñ3 नातिदीघी न हस्वा च; M (except M5) न हस्वा नातिमहती. — a) K0.3 त्वसिता°; K1 सुसिता°; K2.4 Ñ8 (inf. lin. sec. m.) T1 D5 स्वसिता°; Ñ2 B1 Dn D1.3.1 स्वसितांचित°; B8-6 D2 असितांचित°; T2 G M स्वंचिता°.

97 Śi missing. K2 om. 97-98. — ") K3 D (except D2.5) "संपूर्णा. — ") Ñ Vi B D G3-6 वेद्यं "(Bi स्त्रिधवेद्यंसं"). — ") Ko.3.4 "संयमी(K3 "म)नी; Ñ Vi Bi.8.6 D मधनी. Ko.3.4 वरा; Ñड वधू:.

98 Si missing. K2 om. 98 (cf. v. l. 97). — a) Ni.3 Vi T G2 वृद्धिक्ष; B6 कीर्तिक्ष; G4.5 प्रीतिक्ष. — d) T G4.5 माद्री तु; G1-3 सुमति:; G6 मुनिस्तु. Cd mentions सुबला. M माद्री मद्रपते: सुता.

99 \$1 missing. — ") T1 G1-3 असुराणां सुरा". — K1 (hapl.) om. 99°-101". — ") T पुण्यं (for राजन्). — ") K0.8.4 "नां प्रकी".

100 Si missing. Ki om. 100 (cf. v. l. 99).
— a) B4.5 transp. से and ए. Da च संभूता; T G1.2
M5-8 समुत्यका. — e) T2 G6 महारमनां. — After 100,
Ñ2, 8 V1 B4.5 ins.:

567* ये च यस्मिन्कुले जाता राजानो भूरितेजसः। Ña.s V1 Ba.s cont.: Dn D1.4 ins. after 100: 568* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैक्या मया ते परिकीर्तिताः। Ds T G ins. after 100:

569* एते तु मुख्याः कथिता मया ते राजसत्तम ।
101 Si missing. Ki om. 101 (cf. v. l. 99).
— ab) Bi, 5 Ds S transp. पुत्री and आयु . — d) Cf.
1. 59. 53d. B3 सूयुना; T G सूयया.

Colophon. Śi missing. — Major purvan: D3 T2 G M संभव (for आदि). — Sub-purvan: K Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M5 Cd अंशावतरण; to which K0.1.4 Ñ V1 B4.6 Dn1.n2 D1.2.4.5 Cd add समाप्त; K3, संपूर्ण. — Adhy. name: G1.2 देवार्यशायतरणं; M3 अंशावतरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 76; Ñ1.2 V1 67; D3 68; D4 marg. 65; T1 59; T2 G4.5 M 9; G1-3 11; G6 10. — S'loka no.: K3 Da1 161; Ñ3 164; Dn1 165. — Agyregate s'loka no.: Dn2 2776.

occur in the colophons of any of the MSS. hitherto collated; it likewise finds no mention in the summary of the Adiparvan given in the Parvasamgraha (1. 2. 72-94); but cf. 1. 2. 34. In the MSS, which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अंशायतरणपूर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अंशायतरणपूर्व at the end of the adhy, corresponding to our adhy, 58 for which, however, there appears to be no MS, authority.

C. 1. 2799 B. 1. 68. 1 K. 1. 69. 1

६२

जनमेजय उवाच ।
त्वत्तः श्रुतिमदं ब्रह्मन्देवदानवरक्षसाम् ।
अंशावतरणं सम्यग्गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १
इमं तु भूय इच्छामि कुरूणां वंशमादितः ।
कथ्यमानं त्वया वित्र वित्रिपिंगणसंनिधौ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
पौरवाणां वंशकरो दुःषन्तो नाम वीर्यवान ।

पृथिव्याश्रतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ३ चतुर्भागं ध्रवः कृत्स्नं स धुङ्के मनुजेश्वरः । समुद्रावरणांश्वापि देशान्स समितिजयः ॥ ४ आम्लेच्छाटविकान्सर्वान्स धुङ्के रिपुमर्दनः । रत्नाकरसमुद्रान्तांश्वातुर्वण्यंजनाष्ट्रतान् ॥ ५ न वर्णसंकरकरो नाकृष्यकरकुजनः । न पापकृत्कश्रिदासीत्तसिन्नाजनि शासति ॥ ६

62

This adhy, is missing in S1 (cf. v. l. 1. 61. 84); the MS, is wholly ignored here.

1 Gs M om. 1-2. K1 S om. उवाच. — a) K2 सम्बक् (m बहान् as in text); Gs सर्वे. — b) Gs देवगंधर्वे. — d) Ko दानवाष्सरे. — After 1, G1 ins. (for the first time, the S version of) 1. 89. 1-19; the passage is repeated, in its proper place, after the Yayāti episode (see bolow).

2 Gs M om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K2.3 Ñ3 B (except B4) Da1 D2.3 T1 G1-4 इदं. K4 भूथ: पृच्छा ; D2 भूयस्त्विच्छा ; D5 श्रोतुमिच्छा . — ') T2 G4.6 'या श्रात् . — d) K4 T1 G1-3 देवर्षि .

Here begins the Sakuntalā episode. In our text (as in N and in the Jav. version), it is followed by the Yayāti episode, the latter being probably the later interpolated of the two episodes; Da S transp. these episodes. — In Da T G (for G1 see below), ari 3° 1s followed by the formal introd. st. (lacking in N except Ds and M):

570* धर्मार्थकामसहितं राजपींणां प्रकीर्तितम्। पवित्रं कीर्त्यमानं मे निबोधेरं मनीपिणाम।

which preludes in these MSS, the Yayāti episode (adhy. 70-88), which in turn is followed by (the S version of) 1. 89. 1-19 (a short genealogical adhy.). In M, on the other hand (which om. st. 1-2 of this adhy.), the preceding adhy. (61) is immediately followed by (the S version of) 1.89. 1-19, the passage occurring twice in M, once immediately before the Yayāti episode and again

immediately after it, both times followed by a colophon. Gralso repeats this passage, but here it occurs for the first time, as already observed, irrelevantly, after st. 1 of the present adhy., and in this place it lacks the colophon. The short genealogical adhy. (1.89.1-19) occurring after the Yayāti episode is then followed in all S MSS. by the formal introd. st. (lacking in N):

571* जनमेजय: **।**

भगवन्विस्तरेणेह भरतस्य महात्मनः। जन्म कर्म च शुश्रुपुस्तन्मे शंसितुमर्हसि।

which preludes, in S, the Sakuntalā episode, of which the (combined) collations follow. — The fragm. misch-codex Ds, which (like S) transp the Sakuntalā and Yayāti episodes, does not contain the former, breaking off in the middle of the Yayāti episode; the MS. is wholly ignored up to the end of the lacuna.

3 Ki Ds S om. उवाच. — ") Bi.s कोरवा". — ") Ko.2.2 Da Di दुष्कंतो; Ki दुष्वं"; Ki दूष्यं"; Ñ Vi B (except Bi) Dn D2.1.5 T2 G8.5.6 दुष्यं". For the spelling दु:पन्त of the text, of. Winternitz, Ind. Ant. 27. 136. — ") Bo चतुरणीया; G8 सागरांता". — ") A few MSS. भारत- and -सस्य:

4 ^b) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 S (except Ms) थो; Ñs B1.3.5 D2 सो (for स). K1 B6 सो भुंक्त; Da सो भुक्त; D6 सो भुक्त (cf. v. l. 5). K2.8 भुवनेश्वर:. — °) Ko-s Ñs D6 समुदाव (D6 देवि) ततांश्वा ; S दवसनां (G3 न) श्वा . — दे) K D6 च (for स).

5 °) Dn D1 आम्लेच्छावधिकान्; T1 G1. ६ स्लेच्छनाट°; T2 M स (M5 सं-; M7 सं) स्लेच्छाट°; G2. 4-७ स्लेच्छान्(G4. ६

धर्म्या रितं सेवमाना धर्मार्थाविभिपेदिरे ।
तदा नरा नर्च्याघ्र तिसञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
नासीचोरमयं तात न श्रुधामयमण्वपि ।
नासीद्याधिभयं चापि तिसञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
स्वैधेमैं रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्रेवाक्कतोभयाः ॥ ९
कालवर्षा च पर्जन्यः सस्थानि फलवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०

स चाद्धतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
उद्यम्य मन्दरं दोभ्या हरेत्सवनकाननम् ॥ ११
धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ १२
बले विष्णुसमश्रासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
अश्चब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।
भूयो धर्मपरैभीवैर्विदितं जनमावसत् ॥ १४

C. 1. 2818 B. 1. 68. 15 K. 1. 89. 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

ैना)टडयजा(G_b का)न्. K_3 G_3 चेव; T $G_{1.2.4-6}$ M चािष् (for सर्वान्). — ^{b}) $\tilde{N}_{1.8}$ S यो (for स). $K_{0.4}$ संभोक्ता; K_1 $B_{1.6}$ अभुंक्त; K_2 स भोक्ता; $B_{4.5}$ (by transp.) भुंके स (of. v. l. 4). K_1 मनुजेश्वरः; B_4 विश्वमर्दनः. K_3 दशान्भुंकेरिमर्दनः. — ^{o}) $K_{0.2-4}$ समुद्रांत; K_1 D_a दांताः; $\tilde{N}_8$ दस्य; S करान्समुद्रांश्व. — ^{a}) K (except K_1) D_2 जनावृते; V_1 समािश्रतान्; $S_{4.5}$ समावृ.

6 D5 om. 6^{ab}. — ^a) T₂ G₂. 4-6 Me-3 न वर्णसंकरो राजन्. — ^b) K₄ नाकृत्या^{*}; Ñ V₁ B D (D₅ om.) न कृत्या^{*}; S ना(T₁ G₁ न; G₄. 5 आ)कृष्ट्. — G₅ om. 6^{cd}. — ^d) K D₅ °श्राज्यं प्रशासति.

7 °) Ñ V1 Dn D1.5 धर्मे; T1 G1-3 M8.5 ° में. T1 G1.3 M8 एकं; T2 G2.4-6 M6-8 वृक्तिं (for रितं). T1 शासमानं. M5 धर्ममेकं स्वभिरताः. — "") ं कामाधीं च (G3 ° धाँश्र) प्रपे (T1 कार्थीं न प्रतिपे)। नरा नरवरव्याप्र.

8 °) N (except D1.4) चौर°. Ks तत्र; Bs राजन् (for तात). Gs असंचारा न सत्रासन् (sio). — b) K (except K1) न च शुद्धयम्. K1 Gs एव; B4 (m as in text) इति (for अण्). K1 च; Gs हि (for अण्).

9 ") Ñ V1 Dn D1.2 Ms.s स्वधमें; D4 G1 स्वधमें.

- ") K1 देव; Ñ2 V1 B1.4 (both m as in text).5 D2
वेद:; Da1m G8 देव; T1 नाम्य:; T2 अन्ये; G1 ह्यन्य:; G4.6
अन्य-. V1 निश्चिता:; B1 (m as in text).8.6.6 Da1m
D2 G8 M निष्ठिता:. Cd (citing the entire pāda)
exactly as in text! — ") Ms.s मानवाश्चाकु."

10 a) Ti Gs काले. Ti वर्षति प. — b) K2.8 स्वादुवंति; Ñ Vi B D (Da erroneously) Arjp रस; Çd सद्वंति (sic). The MSS, being corrupt, the (true) reading of Arj. cannot be made out. — a) Bam भूमि: (for मही). K2 B1 (m as in text).2 m.4 (m as in text).2 Dn1.n2 D4.2 S प्रास (M5 प्रोती:

Devp रसवती: Cd Nilp as in text. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2.8 M8.5 तथा. — After 10, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

572* स्वकर्मनिरता विश्रा नानृतं तेषु विद्यते।

11 a) D6 महाकायो महा°. — b) K4 सिंहसंह°; Cd as in text. — e) B4 उत्पाद्य मंद°. — d) Cf. 1. 58. 11d. Ñ2 V1 B D (except D8) वहेत्; T1 भवेत्; T2 G4 भरेत्. K0.8.4 °कंदरं.

12 °) Dn D1.5 चतुरपथ:; S धनुरपक्षे. — b) K1 सह ; K2 शतु ; K1 सह ; Ñ1.2 V1 Dn D1.4 T G1.2.4.6 सर्व ; Ñ3 स्सरप्रक ; B3 स्सक ; B6 स्सव ; D2 शर ; D5 स तु प्र ; G3 असि . — b) T2 G नागर्र के थे.

13 ^a) B4 रुणे; Cd बले (as in text). — °) K2 अक्षयत्वे; Ñ V1 Da D4 S अक्षोभ्यत्वे; Dn अक्षोभ्यत्त्वः; Ds क्षड्यत्वे च; Cd as in text.

14 a) Ti G Ms सर्वत:. Ñs स महावीर्थ:. — b) Bu (m as in text) द्वयो घ. — d) Ki दुदितं; Ks विदं; Ñi Vi Bi.s Du Di.i Gi मुदि; Ñi Mi विजि; Ti Gi विशिष्टं. Bi.s Du Di.i Gi मुदि; Ñi Mi विजि; Ti Gi विशिष्टं. Bi.s Du Di मादिशत; Di Mi (inf. lin.) माविशत. Ñi विदितो जनमेजय. — Cd (citing the entire line 14cd) exactly as in text!

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाल्यान. K0.2-4 Ñ8 B Da Dn D2.4.5 T2 G1.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3.4 शकुंतलोपाल्यान). — Adhy. name: K4 T2 G1.4 दुष्यंतसाम्राज्य(K4 °राज्य)वर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K0 63; B5 61; Da1 D4 66; Dns 67; T1 80; T2 G4 30; G1-3.5.6 M 31. — S'loka no.: Ñ8 14; Da1 Dn1.n2 15. — Aggregate s'loka no.: Dns 2791.

६३

C. 1. 2816 B. 1. 69. 3 K, 1. 90. 3

वैशंपायन उवाच।

स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।
वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वतः ॥ १
खङ्गशक्तिधरैर्वीरैर्गदामुसलपाणिभिः ।
प्रासतोमरहस्तैश्र ययो योधशतैर्वतः ॥ २
सिंहनादैश्र योधानां शङ्कदुन्दुभिनिखनैः ।
रथनेमिखनैश्रापि सनागवरबृंहितैः ॥ ३
हेषितखनमिश्रेश्र क्ष्वेडितास्फोटितखनैः ।
आसीत्किलकिलाशब्दस्तसिन्गब्छति पार्थिवे ॥ ४
प्रासादवरशङ्गस्थाः परया नृपशोभया ।
दहशुस्तं स्नियस्तत्र शुरुमात्मयशस्करम् ॥ ५

शकोपममित्रमं परवारणवारणम् ।
परयन्तः स्नीगणास्तत्र श्रस्त्याणि स्म मेनिरे ॥ ६
अयं स पुरुषव्याघो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
यस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुद्ध्यणाः ॥ ७
इति वाचो ज्ञवन्त्यस्ताः स्नियः प्रेम्णा नराधिपम् ।
तुष्ठवुः पुष्पष्टिश्च सस्जुस्तस्य मूर्धनि ॥ ८
तत्र तत्र च वित्रेन्द्रैः स्त्यमानः समन्ततः ।
निर्ययौ परया प्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ ९
सद्रमजुजग्मस्तं पौरजानपदास्तदा ।
न्यवर्तन्त ततः पश्चादनुज्ञाता नृपेण ह ॥ १०
सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः ।

63

This adhy, is missing in S1 and Ds (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); both MSS, are wholly ignored here.

1 Before वैद्यां°, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.: 573* जनमेजय उवाच ।

संभवं भरतस्याहं चिरतं च महामतेः। शकुन्तलायाश्चीत्पत्तिं श्रीतुमिच्छामि तस्वतः। दुष्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला। तं वै पुरुषसिंहस्य भगवन्विस्तरं त्वहम्। श्रोतुमिच्छामि तस्वज्ञ सर्वं मतिमतां वर।

[(L. 1) $\tilde{N}_{1,2}$ V1 B_{4-6} $D_{2,5}$ विस्तरं च; B_{1} विस्तरंण. K_{4} महासुने; B D_{4} D_{2} °मते.]

- K1 जनमेजय:; Ñ3 D5 S वैशंपायन: (all om. उ°).
   ") G2 एकटा स महा". ") G0 गजवाहन:. ") K2
  हयानामयुत्तेवृत:. After I, Dn ins. 575* (cf. v. l. 6).
- 2 Ki Di (hupl.) om. 2. ") Ñs Ms. s "चापधरेर्. K2 दांतर. ") Bs. s "धारिभि:; Ts "मंडल". ") Bs "मुद्रर". ") Ñs नागशतेर्.
- 3 a) Ks तु (for च). Bs च वीराणां. b)=(var.)
  1. 1. 77b. Some MSS. ति:स्वते:.) Ñ1.2 V1 Bs.s
  D (except Ds) S (except Gs) चैव (for चापि). d)
  Ks मातंग ; Bs संवृते:. After 3, Dn D1.4 ins.:

574* नानायुधर्यरश्चापि नानावेपधरैम्तधा ।

4 °) Ñ V1 B (except B6) D2.5 G8.4 म्हेषित°. K4 M3.5 हयहेषितशब्दै(K4 °मिश्रे)श्च. — °) S (except M3.5) 'स्फोटनिस्वनै: (T1 'स्फोटमिश्रितै:). — °) S

(except T2 G2.8 M5) किलिकिला°.

- 5 b) T2 G (except G1.3) वरया. c) G2 *शुस्ता:. K1 (hapl.) om. 5d-6e. d) D2 राजन्; S नृषम् (Gs corr. sup. lin. from ऋषम्) (for शूरम्).
- 6 K1 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). K4 Ñ2 V1 B Da. D2, 8 ins. after 6^{ab}: Dn, after 1:

575* बलेन चतुरङ्गेण वृतः परमवल्गुना।

- ") Ks चाप"; Ks Ñs.s V1 B D वज्र"; S शक्ति". Ko.1.s स्म रेमिरे; Ñ1 समीपगं.
- 7 °) K (except K1) 'पश्चेष्ठो. °) Ñ2 V1 B D (except D5) रणे वसु (B5 वायु °). °) G8 M6-3 'सुहजाना:.
  - 8 ') S 'बृष्टिं (G1 'वर्षे) च.
- 9 °) T2 G2.4 °मानस्ततस्ततः. °) Ñ V1 B D T2 प्रमंत्रीत्या. After 9, K4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

576* तं देवराजप्रतिमं मत्तवारणधूर्गतम् । द्विजक्षत्रियविद्यद्भाः निर्यान्तमनुजग्मिरे । दह्युर्वर्धमानास्ते आशीर्भिश्च जयेन च ।

[(L. 1) D2 'वारणविक्रमं. — (L. 2) Ñ2 ब्रह्मक्ष. — (L. 3) Ñ V1 B4, 5 'मानाभिराद्यी'.]

- 10 °) Ñ1.2 V1 Da T1 M8.5 अदूर'; G2 आवास्त.

   °) D4 M8 पौरा जान'; M6.7 पौरा जन'. N (except K0.2.3 Ñ3) तथा; T1 तत:. °d) M8.5 त: सर्वेष्यजु.
- 11 °) K2 Ñs Bs सुवर्ण'; Ñ1 T2 G Ms-8 सौ(G2 सा)वर्ण'; T1 सौवर्णप्रतिमानेन. b) Ds धापति:

महीमाप्रयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११
स गच्छन्दद्दशे धीमाश्रन्दनप्रतिमं वनम् ।
बिल्वार्कखदिराकीणं किपत्थधवसंकुलम् ॥ १२
विषमं पर्वतप्रस्थैरक्मिश्र समावृतम् ।
निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ।
सृगसंघैईतं घोरैरन्यैश्रापि वनेचरैः ॥ १३
तद्दनं मनुजव्याद्यः समृत्यवलवाहनः ।
लोडयामास दुःषन्तः सदयन्विधान्मृगान् ॥ १४
बाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याद्यगणान्वहृन् ।
पातयामास दुःषन्तो निर्विभेद च सायकैः ॥ १५
दूरस्थान्सायकैः कांश्रिदिमिनत्स नर्पभः ।
अभ्याद्यमागतांश्रान्यान्खङ्गेन निरकुन्तत ॥ १६
कांश्रिदेणान्स निर्जेष्ठे शक्या शिक्तमतां वरः ।

12 a) G (except Gs) स तच द". — d) K2 B4 (m as in text) T1 G1.8 "वन"; K4 "संयुत्तं; D1 "ध्वज"; T2 G2.4-6 M "वट" (M6 sup. lin. as in text).

13 °) K Ds T2 विषमै:; Cs जोषितं. Ñ2.3 B (except Bs) Da2 Dn D1.3.5 प्रवेतस्रसेर् (Bam प्रासेर्); Ds1 प्रस्थेर्; D2 'श्रेष्टेर्. — b) K2-4 Ñ8 B1.8.4 T2 G (except Gs) रिइम ; V1 नदी ; T1 अग्नि. K (except Ko) Ñ8 T2 G (except G1) समाचितं; Ñ1 V1 'कुछं; D8 समन्वितं. — b) Da1 विषमं; Da2 निर्जितं (for निर्जे). — b) K1 'संगैर्; Ñ1.2 V1 B D 'सिंहर्. T1 G1 मृगैश्र संवृतं.

14 ") A few MSS. 'ड्याझ. — ') Ko.2.8 Da Dı दुरकंत:; Kı Bı 'इवं'; Kı Ñ Vı B₂-6 Dn D₄.5 T₂ G₄-6 Ms.5 'दयं' (cf. v. l. l. 62. 3). — Ko (hapl.) om. 14^d-15°.

15 Ko om. 15° (cf. v. l. 14). — b) K1.4 त्रसान; K2.8 स वै; D5 स्वसी (for तत्र). K (except Ko) D5 स्गगणान; D2 गजान; M6-8 स्यास्त्रस्मान. — b) K2 त्रास ; Ñ2 Da घात K1 B1 दु द्वंती; K2.8 Da D1 फंड ; Ñ V1 B3-6 Da D2.4 T3 G4-6 M3.5 दियं; D5 दु:साती (cf. v. l. 14).

16 °) K Ds °कैश्चान्यान्. Ms सायकै: क्रांश्चिद्भिश्च (read °भिनत्). — b) Ms दूरस्थान्स. T1 तान् (for स). K1 Ñ1.2 V1 B D (except Ds) नराधिप: (for नर°). — e) N (mostly) अभ्यास°. K (K2 marg.) Ds कांश्चित्; Ñs अन्यान् (all om. च).

गदामण्डलतत्त्वज्ञश्रचारामितविक्रमः ॥ १७ तोमरेरिसिभिश्रापि गदामुसलकर्पणैः । चचार स विनिधन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८ राज्ञा चाद्धतवीर्येण योधेश्र समरित्रयैः । लोड्यमानं महारण्यं तत्यज्ञश्र महामृगाः ॥ १९ तत्र विद्वतसंघानि हत्ययथपतीनि च । मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रस्ततस्ततः ॥ २० ग्रुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनराज्ञ्यकर्धिताः । व्यायामक्षान्तहृद्याः पतन्ति स विचेतसः ॥ २१ श्रुत्पिपासापरीताश्र श्रान्ताश्र पतिता भ्रवि । केचित्तत्र नरव्याप्रेरभक्ष्यन्त बुभ्रक्षितः ॥ २२ केचिदिधिमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः । मक्षयन्ति स मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ २३

B. 1. 59. 29 K. 1. 90, 29

17 a) K1 एव; B1 गणान्; B1m M5 देशान्; D5 मृगान्; T1 G M6-8 एतान् (G8 तत्र) (for एणान्). K1 च (for स). Ñ2 V1 B D (except D5) G3 समाजन्ने; Ñ3 T1 विनिजैन्ने. T2 स कांश्चिदेतान्नि. — b) Ñ1 मितमतां; B1 शार्क्न.

18 b) K (mostly) मुशलः, B मुपलः. N कंपनै:;
T1 कर्मणे:; G2 पट्टसे:; G3 करकणे:; M3 तथा मु •
- ') K2 S (except G2 M8.5) चचार निश्नन्वे वन्यान्.
- ') K2 तश्र (for वन्यान्). S स्वैरचारान्वनद्विपान्.

19 ") K Ds "द्भुतवेगेन; Gs.6 "वंशेन. — ") Ta G (except G1.8) बाध्यमानं म". Ñ V1 B D (except D2.5) सा (Ñ8 B4 स) (for च). Ñ1.2 V1 B D (except D5) मृगाधिपा:.

20 a) B1.1 हत- (for तत्र). Ñ1.2 V1 B D (except Ds) M3 (sup. lin.) विद्वतयूथानि. — b) T3 G (except G1.8) न्यथो भीत्या. — b) Ñ3 समंततः; S अनेकशः.

21 °) K2.3 Ñ V1 B Dn D1.4 T1 M5 ग्रुटकाश्चापि नदी:. B4 कृत्वा; G3 त्यश्तवा. — °) K 'दु:खिता:; T1 अम'; M5 राजा ने°. B4 (m as in text) 'कांत'; D5 आयासकांत'.

22 b) T2 आंताश्च. - °) G1-6 केश्चित्.

23 °) Ds कंचि°; Gs केश्वि°. — °) K1 सम्यध्य; K2 संसेच्य; Ñ1.8 समेत्य; Ñ2 V1 B D (except Ds) संसाध्य; M8 sup. lin. संद्द्ध. Ñ1 वनगोचरा:; Ñ8 सुवने°; B1 च वनेचरान; G (except G1) M8-8 च वने नरा:. — °) D8 च (for सा). D5 श्रुधाविष्टा: (for सा मां°). — d) K1

C, 1, 2842 B. 1, 69, 29 K. 1, 90, 29 तत्र केचिद्रजा मत्ता बिलनः शस्त्रविधताः । संकोच्याग्रकरान्भीताः प्रद्रवन्ति स वेगिताः ॥ २४ शकुन्मृत्रं सृजन्तश्च धरन्तः शोणितं बहु । वन्या गजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान्बहुन् ॥ २५ तद्दनं बलमेघेन शर्धारेण संवृतम् । व्यरोचन्महिपाकीणं राज्ञा हतमहामृगम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वैशंपायन उवाच ।
ततो मृगसहस्राणि हत्वा विपुलवाहनः ।
राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ १
एक एवोत्तमवलः क्षुत्पिपासासमन्वितः ।
स वनस्यान्तमासाद्य मृहदीरिणमासदत् ॥ २
तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ।

प्रवच्य; $\tilde{N}_1$ *क्षाल्य; D_{01} *तुद्य; T G *तृद्य; M (except M_8) *कल्प्य. G_3 रसवत्.

24 ") Ds अथ; Gs अत्र. — b) Dn1 D1.4 Gs.6 विक्षिता:. — c) Ko.8 Ds T G (oxcept G2) संकुच्य; M संकुं. Ko.2 अग्रकरं. — d) Ñ V1 B3 Da1 Dn D1 T1 G8 Ms प्राद्व°; T2 G4-6 प्रद्व°; G1 प्रवतित.

25 °) Ko. 2.3 सक्तम् अपूरीपाश्च; K_1 स्वतंतो मछम् अं च; K_4 D_5 स्वन्म् अपूरीपं च; D_1 भूत्रं प्रस्कंतः. — °) K_0 त्यजंतः; K_2 स्वं °; D_8 वसं °. — K_8 om. 25^{cd} . — °) K_8 वरगजाः; G_8 मदगजाः. B_1 °वरामत्ताः. — A K_2 G (except G_1) वनजान् (for मन् °).

26 b) T2 G (except G5) शरासारेण; M6-8 शत°.

- °) Ñ1.2 V1 B D (except D5) 'चत सृगाकीण.

- d) T2 G1.5 राजन् (for राज़ा). Ñ V1 B D (except D4) हतसृगाधिपं.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शहंतलोपाल्यान. K0.2-4 Ñ8 B D T2 G1.8.4.6 M8.5 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3 शकुंतलोपाल्यान). — Adhy. name: T2 G1.4.6 स्ग्याविहार:. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 77; B5 62; Da1 D4 67; Dn8 68; T1 81; T2 31; G M 32. — S'loka no.: Ñ2 28; Da1 Dn1.n2 31; M8 27.

मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च । शीतमारुतसंयुक्तं जगामान्यन्महद्धनम् ॥ ३ पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्धलम् । विपुलं मधुरारावैनीदितं विहगैस्तथा ॥ ४ प्रयुद्धविटपैर्यक्षेः सुखच्छायैः समावृतम् । पट्पदाघूणितलुतं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥ ५

64

This addy, is missing in S1 and Ds (of. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS, are wholly ignored here.

1 S om. ব্ৰাৰ (Gs om. the ref.). — ^b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) Gs.s ন্বজ্বা°. — After 1^{ab}, S ins.:

577* ततो मेघघनप्रस्यं सिद्धचारणसेवितम्। वनमालोकयामास नगराचोजनद्वये। मृगाननुचरन्यन्थाञ्श्रमेण परिपीडितः। मृगाननुचरंश्रैव वेगेनाश्वानचोदयत्।

- 3 °) K² तदा चाश्रम^{*}; S °माश्रम(Me-3 ^{*}मश्रुति)संवृतं.
   °) Ñ² मतिप्र^{*}. °) S मनोरम(G³ ^{*}हर)मती °.
   °) T₁ G₁ शीतवातसमायुक्तं.
- 4 b)=7d. K2-4 Da2 D1 S (except G4.5) * शाइसं.

   After 4, K4 N2 B1.8.6 D (except D2.5) ins.:

578* पुरकोकिलनिनादेश शिलीकगणनादितम्।

5 °) S विशृ (Gs स्थावि) क्. — D4 om. 5°-7°. — °) K4 Ñ V1 Da Dn2 D1.2 S 'सरुं (G1.8 M2.8 'सर्ग). नापुष्पः पादपः कश्चिनाप्तलो नापि कण्टकी ।
पद्यदैर्वाप्यनाकीर्णस्त्रिम्न्ने काननेऽभवत् ॥ ६
विहगैर्नादितं पुष्पेरलंकृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्न्वक्षेरतीव सुखशाद्रलम् ।
मनोरमं महेष्वासो विवेश वनम्रत्तमम् ॥ ७
मारुतागलितास्तत्र द्वमाः कुसुमशालिनः ।
पुष्पवृष्टिं विचित्रां स् व्यस्जंस्ते पुनः पुनः ॥ ८
दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पश्चिमिर्मधुरखरैः ।
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९
तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
रुवन्ति रावं विहगाः पद्दैः सहिता मृदु ॥ १०
तत्र प्रदेशांश्च बहुन्कुसुमोत्करमण्डितान् ।

स्रवागृहपरिश्विमान्मनसः व्रीतिवर्धनान् ।
स्रंपञ्चन्स महातेजा वभूव द्वादितस्तदा ॥ ११
परस्पराश्विष्टशासिः पादपेः कुसुमाचितेः ।
अशोभत वनं तत्तिर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपतीव रिरंसया ॥ १३
एवंगुणसमायुक्तं ददशं स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छितध्वजसंनिभम् ॥ १४
प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददशं च मनोरमम् ॥ १५
नानावृक्षसमाकीणं संप्रज्वित्तपावकम् ।
यतिभिर्वालिखल्यैश्व वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ १६

C. 1. 2853 B. 1. 70, 20 K. 1. 91, 22

579* सिद्धचारणसंघैश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः। सेवितं वनमत्यर्थं मत्तवारणकिनरैः।

[(L. 2) Dn D4 G6 Ms. s मत्तवानर ; G8 मत्तकिनरवानरै:.]

^{-- &}quot;) Kı Tı Gı "या वृतं; Ñ3 D6 "यान्वितं.

⁶ Di om. 6 (cf. v. l. 5). — Ki om. 6 d. —) Ko Ñi. 2 Vi Ba Di Di Ti 'नांत्यपा (Ko Di Ti 'ना)कीणी:; Ña Bi (m as in text). 5 'विद्वाः कीणी; D5 'वांत्यसंकीणी; M3 'आप्यना'. — d) S (except Gs) न कश्चित्का'. Gi M 'ने तहः.

⁷ D4 om. 7^{abcd} (of. v. l. 5). — a) Some MSS. विहंगै:. K Ñ3 D6 हुएँए; Ñ1 श्रेष्टेर् (for पुरुपैर्). — a)=4⁵. K8 D2 S शाङ्क्षं. K1 (catalectic) च सृद्शा°; Dn D1 सुखच्छायै: समावृतं.

⁸ a) K2 घूर्णितास्त्र ; K3 Ñ1.2 V1 B1.4.5 D (except D1) किल ; Ñ8 घिट ; Be कंपि ; T1 रोपि ; G (except G8.6) दोलि . — K1 (hapl.) om. 86-96. — b) Ñ V1 Dn D1.4 शाखिन:; S शोभिता:. — b) B (except B1) D2 वृष्टीविचित्रा:. Ñ V1 B Da Dn D1 तु; D2.4.5 S (G8 corrupt) च (for सा). — d) Ko.2 विस् ; K3 इयस्तंत; Ñ1 सस्जु ; G8.6 सस् .

⁹ K1 om. 9^{abc} (of. v. l. 8). — a) Ko.s 'स्पृशक्ष; K1.2.4 देशे देशेश; T G Mr दिविस्पृ'. — b) K2 Ñ V1 B D (except Ds) T2 G (except G1.6) 'स्वनै:. — d) Ñ1 'कुसुमोद्वता:; Bs. s. 6 'मोस्करा:; Go 'माकरा:.

 $^{10^{-6}}$) S (except T_2 Gs) पत्रप्र°. — ^{cd}) K रावै: (Ks.s वासं). $\tilde{N}_2$ V1 B D (except Ds) रुवंति रावान्मधुरा(D_1 मधुरारावा)न्बद्दपदा मधुलिप्सवः.

¹¹ a) Ko.4 Ds सु. (for च). Ñs Bs तत्र देशांश्र सुव, Ts Gs.5 तत्र (Ts ततस्) तत्र प्रदेशांश्र. — b) Ms-8

लताजाल°. — ") Ks शतश: प्री°. — ") Ks तत्; Bi.s तान्; Gi.s स (for सं-). Ñi.s Vi B (except Bi) Du Dn Di.s.s Ti Gi.s सु- (for स). Ds स च प्रयक्तहा°.

^{12 °)} Ko G4 ° श्लिष्टमुखे:; K1 (by corr.) * सुखे:; K4 B Da D2.4 T1 G1.2.5.6 M5 'शिखे:; Ñ1 'म्लिप्टशिखे:; Ñ3 'शिष्टशिखे:. — ') T G1.6 M5-3 अंग्रिपे:; G2 अंग्रिभि:; G4 अपुरपे:. B6 Dn D5 M5-3 कुस्तुमान्विते:. — ') Ñ V1 Dn D1.4.5 तत्तु; B6 G2 तहे; Da D2 तत्र; T2 G1.2.4.5 तैसी:; G6 मती:. — ') G8 महेंद्रस्पेय नंदनं. — After 12, K4 Dn D4 (marg.) S ins.:

^{13 °)} K1 Ñ V1 B1.8.6 Dn D1.4 सुख: शीत:. Da T2 G M8.6.6.8 सुगंधश्र. B5 D1 T1 M1 सुखशीतसुगंधी (T1 °धं) च. — °) T1 G6 M (except M3) पर्यक्रासन् (T1 M5 °द्). — °) S (except G6 M3) च (for इव).

¹⁴ a) B1.4.5 D2 पुणे:. — ') M5 वं रस्यं. — ') K1 T1 M3.5.0 उच्छितं.

^{15 &}lt;sup>a</sup>) Ñ1 तत्र; G2.5 तात (for तत्तु). — ^b) T1 G8 M1.5 संप्र^a; G6 M1.8 सुप्रविष्ट^a; M8 संप्रहष्टतन्**र**ह:. — K2 (? hapl.) om. 15^{ca}. — ^a) K0.8.4 अथ; B3.6 स; Da D2 सु-(for च). K1 B1.3 G8 सनोहरं.

^{16 &}quot;) अनानामृग(G1 "वृक्ष)गणा(T1 G1.6 "समा)की".
— ") G2.6 "पाद्षं. — After 16", K4 B D (except D1) ins.:

C. 1. 2868 B. 1. 70. 20 K. 1. 91. 22

अध्यागारैश्र बहुभिः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ।

महाकच्छेर्नृहद्भिश्र विश्राजितमतीव च ॥ १७

मालिनीमिमतो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ।

नैकपिक्षगणाकीणां तपोवनमनोरमाम् ।

तत्र व्यालमृगान्सौम्यान्पद्यन्त्रीतिमवाप सः ॥ १८

तं चाप्यतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत ।

देवलोकप्रतीकाद्यं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ १९

नदीमाश्रमसंश्रिष्टां पुण्यतोयां दद्शं सः ।

सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव विष्ठिताम् ॥ २०

सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम् ।

सर्विनरगणावासां वानरर्क्षनिषेविताम् ॥ २१

पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां पुलिनैरुपद्योभिताम् ।

मत्तवारणद्यार्द्वस्थानेन्द्रनिषेविताम् ॥ २२

नदीमाश्रमसंबद्धां दृष्ट्वाश्रमपदं तथा ।
चकाराभिप्रवेशाय मितं स नृपतिस्तदा ॥ २३
अलंकृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ।
नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तविष्टिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४
तत्स चैत्ररथप्रख्यं सम्रुपेत्य नरेश्वरः ।
अतीव गुणसंपन्नमनिर्देश्यं च वर्चसा ।
महिषं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् ॥ २५
रथिनीमश्वसंवाधां पदातिगणसंकुलाम् ।
अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदम्रवाच सः ॥ २६
म्रुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम् ।
काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम ॥ २७
तद्वनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुजेश्वरः ।

580* तं तदाप्रतिमं श्रीमानाश्रमं प्रत्यपूजयत्। (cf. 19^{ab} and v. l.). — °) Ko.3 Bl.4.5 Da Ds 'वंलि' (cf. v. l. 1. 27. 1, 6, 16 etc.). — ^a) Ks मुनिगणैर्युतं; T1 Ms निसं मरीचिए:; Ms नानावतान्वितै:.

17 °) A few MSS. अझ्यगा°. — °) Ko. 2 Ds Go Mo-8 °संस्तृते:; K1 °शृतं; K6 Ms. 5 °स्कृते:; K4 Dns T G1-5 °वृतं; B1. 5 °युतं; D4 °स्तं. — °) V1 महावृक्षेर्; B1. 5 °कक्षेर्; D5 महदुक्छेर; T G1-4.6 महीकक्छेर; G6 M नदी°. B3 S महन्निश्च. K8 marg. sec. m. महासरिद्वीपदेशें:; K4 °मुनिगणेर्जुष्टं. — °) Ko. 4 विराजित°. Т2 °मवेद्दय च.

18 °) Ds पुण्यसुखो °; Ts G2.4.5 M8.5 पुण्यसुखावहां; Ts G1.8 पुण्यज्ञलावहां; Gs M6-8 पुण्यज्ञलाकुलां. — °) K1 °पक्षिस्गा °; M8 अनेकैयां ज्ञिकेष्र्यः. — с) K2.4 Ñ2 V1 B2.6 T G2.4.5 M8.5.7 त्पोधन °; M3(sup. lin.).5 त्पोधन धनमनोहरां.

19 °) Ñ V1 B D तं चाप्रति (B8 ततो नृपवर:; Da तथाप्रति); M3 अवतीय रथात्; M5 अवाष्याति . — b) K4 प्रतिपद्य च; Ñ1.3 S प्रत्यपूजयत्. — d) K1 सुमनोरमं. V1 B Da M6-8 सर्वभूतमनोहरं (B3-5 रमं); D2 सर्वलोकम ; T1 G8.8 सर्वत (G6 व)स्तु म ; M8.5 सर्वत्र च (M3 सु-) म .

20 a) N (except Ko.s.i) चाश्रम'; Ma.s 'संबद्धां (Ms sup. lin. स्युक्तां). — K (except K1) Das read 20^{cd} after 22^{ab}. — d) K (except K1) Bs D (except Da) धिष्टतां.

21 °) Ñ1 'प्रहासिनीं; Ñ8 S फेनपुरप' (by transp.);

Bs. 5 पुटपरेणु . - d) T1 सिंह ऋक्ष .

22 b) Ñ2 V1 B Da D2 तापसेरूप'; S नियमञ्जतचारिणां.
— After 22^{ab}, K (except K1) Da2 read 20^{cd}.
— After 22, Dn D4 S ins.:

581* तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः। आश्रमप्रवरं पुण्यं महर्षिगणसेवितम्। [(L. 2) Dn रम्यं (for पुण्यं).]

23 °) K1 'समृद्धां; D1 T2 G1.2.4.5 M6-8 'संबाधां; G3 M8.5 'संयुक्तां. — b) K1 G1 श्रुखां; B1m.4.6 M स्तुखां; T1 G6 तथां; T2 G2.4.5 स्मृत्वां; G8 तीथां. B6 T2 G1.2.4-6 तदा; G8 M च तत्. — T1 reads 23°d after 25°d.

25 °) Ko. 8. 4 तत्तु; K1 ततः; K2 D5 तच्च; Ñ8 स तं; T1 तत्र; T2 G M6-3 तं स; M8. 5 वनं. M6-8 चैत्रवनं. -- 8) B3. 6 D2. 4 समुख्य. B6 Dn D1. 4 नर्षभः; S जनें. -- d) K (except K1) सु- (for च). Ñ1 तेजसा; T G M8 चक्षुचा (M8 8up. lin. तं गुणेः); M6-8 तहुणेः. -- After 25°d, T1 reads 23°d. -- f) T2 G (except G6) तपोनिश्वं.

26 °) Dn D1.4 ध्वजिनीसश्व°; Ds S रशनाताश्व°.

- °) Ñ1 Bs S जन °; Ñ2.8 V1 B1.4 D (except Ds)

*गज°. — °) T2 G2.4.5 'च्याश्रमहा°. — ") K (except K1) Ds सेनापतिस्. K Bs Ds Gs Ms ह (for स:).

27 Before 27, D1 ins. दुष्कृत उ°; T2 G (except G6) M8.5 दु:पंत:. — D1 om. 27^{a3}. — ⁵) Ko.1.8

श्चुतिपवासे जही राजा हवं चावाप पुष्कलम् ॥ २८
सामात्यो राजलिङ्गानि सोञ्पनीय नराधिपः ।
पुरोहितसहायश्च जगामाश्रमप्रुत्तमम् ।
दिद्दश्चस्तत्र तमृषि तपोराशिमथान्ययम् ॥ २९
मधालोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य च ।
प्र्पदोद्गीतसंघुष्टं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ३०
मचो बह्वुचमुख्यैश्च प्रेथमाणाः पदम्रमैः ।
ग्रुश्राव मनुजन्याघो विततेष्विह कर्मसु ॥ ३१
यन्नविद्याङ्गविद्धिश्च क्रमद्भिश्च क्रमानपि ।

अमितात्मभिः सुनियतैः शुशुभे स तदाश्रमः ॥ ३२ अथर्ववेदप्रवराः प्रायाज्ञिकसंमताः । संहितामीरयन्ति स पदक्रमयुतां तु ते ॥ ३३ शब्दसंस्कारसंयुक्तं ब्रुवद्भिश्रापरेद्विजैः । नादितः स बभौ श्रीमान्त्रक्षलोक इवाश्रमः ॥ ३४ यज्ञसंस्कारविद्भिश्र क्रमशिक्षाविशारदैः । न्यायतस्वार्थविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ॥ ३५ नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदैः । विशेषकार्यविद्भिश्र मोक्षधर्मपरायणैः ॥ ३६

C. 1. 2886 B. 1. 70, 48 K. 1. 91, 45

Ñ1.2 त्योवनं. - After 27ab, De reads 30.

28 Before 28, Ba T2 G2-s ins. वैशं. — °) Bs Da °पिपासा. — d) Bs Da2 Dn D1.4 T2 G2-s M6-s मुदं (for हर्ष). Ko T2 उत्तमं (T2 भो); B4.5 Dn D4 G2-s M पुरक्छां.

29 °) Ms.s विहास स नरा°. — °) Da °सहायोसी. — a) K Ds ददर्श (for जगाम). Ñ1.8 Bs S °मंडलं (Ms.s°मञ्जतं). — f) Ko इव; B1 G2.4.5 अथो (for अथ). 30 D2 reads 30 after 27ab. — b) Ko.1.8 तं; Ñ V1 B D Ms ह (for च). — a) K °मृगगणायु(K2 °णैयुं)तं; D2 गमिज्यामि तपोधनं; D5 °गणान्वितं. — After 30, K1 ins.:

582* तथैव सामगीतैश्च सामविज्ञिरुदाहुतै:। ताभिर्ऋवसामगीताभिरथर्वशिरसान्वितम्। अमिताभिरुक्ताभि(sic) सुश्चवे स नृपस्तदा।; while D4 (marg.) S ins.:

583* विस्मयोरफुछनयनो राजा तत्र बभूव ह ।

— After the above line T2 G1.2.4.5 M read 35^{cd},
the (latter) line being repeated, in its proper place,
in all the above MSS. except T2.

31 °) D2 ऋची यजुंषि मु. — b) K2.4 B5 D2 प्रेयेमाण; M ई्यें. — After 31ab, G (except G8.6) ins.:

584* ऋत्वर्धाश्च प्रकाशद्भियेजुर्भिनिर्मलस्वरै: । जटावर्णविभागज्ञैरुच्यमानान्यनेकशः ।

— d) K Do 'sवेब; T G1.2.4 M (except Mo)' रिवव. Me-s भ्रमेसु.

32 °) Ds ययुर्वेदांग°. — b) Ko.2.8 फ्रामझिश्र; ѹ V1 B Das D1.2.4.5 फ्रमविद्धिः. Ѳ Dn S यजुर्(Ѳ पद-; Go यज्ञ)विद्धिश्च शोभितं (G³ शोभितं सुनिभिर्युतैः). — After 32°, Dn S ins.:

585* मधुरैः सामगीतैश्र ऋषिभिर्नियतवतैः।

भारण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः।

 $[(L.1) T_1 G_1 \pi$ िछ्छरो नियत°; $T_2 \pi$ िछ्छप्यैर्नियम°; G_2 मुनिभिर्नि°; $G_3 M_{8.6}$ सामविद्धिरुदाहुतै:; G_{4-6} किरोभिर्नियम°; M_{6-8} तिच्छरोभिर्यत°. — $(L.2) G_2$ वार्ष्या साम°; M_3 °गीतैश्च; M_{6-8} °गीताद्यै:. $T_1 G_{1.3}$ °वांगिरसोद्धवै:; $T_2 G_{4.5} M_{6-8}$ °सो $(T_2$ °सा)द्धतै:; $G_{2.6}$ °सोद्धवै:; M_3 सिशरोभिरथर्वभि:.]

— °) Hypermetric! K (except K1) महास्मभि:; Ñ1 V1 B D यतास्मभि:; Ñ2 दांतास्मभि:. K3 च (for सु-). T2 G1-6 'यमै:. T1 (corrupt) अमितानियतैदीरै:. — d) T1 G1.2.6 M (except M3) [S]य; T2 G8-5 तु (for स). D5 महदाश्रमं; S (except M3) स तदाश्रमं.

33 ") S अथवंग्यंजु:सामिभ: (G3 सामै:). — b) K1 'यज्ञिक'; K2 विप्रा या'; K3 'यज्ञिय'; B3m D (Da erroneously) Arjp पूगयज्ञियसामगा: (Arj. as in text; D2 द्विजा याज्ञिकसत्तमा:); T1 (corrupt) पूतंत्रं शोभितेस्तथा; T3 G3-5 पूजितं शोभितं तदा; G1.3.6 पूजितं (G2 सततं) शोभितेस्तदा; M पूगश: शोभितं पृथक् (M8 inf. lin. सदा). — d) B (except B4) Da सा; D2 च (for नु).

34 °) K₂₋₄ °क्तां; Ñ V₁ B D (oxcopt D₅) T₁ °क्ति:.
— b) Ñs °द्गिश्च कमानिप; S °द्गिन्यांय(G₃ °यांग)वित्तमै:
(Go अभूबन्वेदिवत्तमै:). — d) Mo-s °लोकम्. K_{1.1} Ñ2
V₁ B D इवापर:.

35 °) Ks 'विस्तर'; Ñ2 V1 B D T G 'संस्तर' (Da 'संस्तर'). — ') K1 G1 क्रमविया'; M6-8 छंद्शिक्षा'. — 35° cd occurs in T2, and recurs in G1.2.4.5 M, after 583* (of. v. l. 30). — ') K D5 'श्रेविरप्राज्ञें:; Ñ1 यज्ञतस्वार्थ'; Dn D1.4 'तस्वारम'; G4 'विज्ञाने:. — ') K (except K2) संपन्नं. G4 वेदवेदांगपा'.

36 Ti Ge om. 36^{nb}. — In G2, 36^{ab} is broken off. — ^b) T2 G3-5 M (except M3) -तत्वज्ञानविज्ञा°; G1

👫 📆 स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थन्नतां गतेः। लोकायतिकप्रुख्येश्व समन्तादनुनादितम् ॥ ३७ तत्र तत्र च विप्रेन्द्राभियतान्संशितव्रतान् । जपहोमपरान्सिद्धान्ददर्श परवीरहा ॥ ३८ आसनानि विचित्राणि पुष्पवन्ति महीपतिः। प्रयत्नोपहितानि स दृष्टा विस्पयमागमत् ॥ ३९ देवतायतनानां च पूजां प्रेक्ष्य कृतां द्विजै:।

बद्यालोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तमः ॥ ४० स काञ्यपतपोगुप्तमाश्रमप्रवरं ग्रुमम्। नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै तपोधनगणैर्धतम् ॥ ४१ स काञ्यपस्यायतनं महाव्रते-र्वृतं समन्तादृषिभिस्तपोधनैः। विवेश सामात्यप्ररोहितोऽरिहा विविक्तमत्यर्थमनोहरं शिवम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते बादिपर्वणि चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशंपायन उवाच। ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान् ।

नापश्यदाश्रमे तसिस्तमृषि संशितव्रतम् ॥ १ सोऽपश्यमानस्तमृषि शून्यं दृष्ट्रा तमाश्रमम् ।

-तरवजीवेंद्रपारगे:. Cd mentions समयाय: - After 36^{ab} , T₂ ins. lines 2-3 of 586* (cf. v. l. 37). — G₂ om. 36'-37'. - ') S (G: om.) वैशेषिकार्थ(Ms.5 सर्वेशेषिक)वि°; Cd as in text. — d) K_2 धर्ममोक्ष° (by transp.); Ñs S (G2 om.) मोक्षधर्म(Ñ3 'शास्त्र-; Gs °ज्ञान)विशारदै:. — After 36°d, T2 ins. line 4 of 586* (cf. v. 1. 37).

37 G2 om. 37ab (of. v. l. 36). — b) Ko. 2 Da1 'र्थगिति $(\mathbf{K}_2$ 'कृतां) गतै: $(\mathbf{K}_0$ शनै:); $\mathbf{K}_4$ 'मार्थार्थसंग'; $\mathbf{G}_8$ -परमञ्चानतां ग". — After 37ab, K4 (om. line 4) Dn D1.5 S (for T2 see below) ins.:

^{586*} शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः। द्भव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः। जल्पवादवितण्डज्ञीब्यासप्रम्थसमाश्रितैः। नानाशास्त्रेषु मुख्येश्च शुश्राव स्वनमीरितम्।

T2 ins. lines 2-3 after 36ab and line 4 after 36cd. — (L. 2) G: नानाशास्त्रविशारदै: (for कार्य). — (L. 3) Dn (hypermetric!) पक्षिवानररुतज्ञेश्च ब्यास.] — ") Ñ1 S "द्यानादि".

38 b) K1 समंतात्सं ; Ms. 5 नियमाहारकरितान्. — Some MSS. (as usual) इंसित and इंशित . —) N1.2 V1 T2 G2.4-6 M होसरतान. Be Dn Da. 4 **ंपरान्विप्रान्,** G3 समस्तान्विविधांसन्त्र.

39 ") Gs 'नि च सिद्धानि. — ") Ks स्पर्शवंति; Dn रुचिराणि. Da 'पते. - ') Ko.4 'क्षोपहता'; K1 प्रयक्षतीपि (? read 'पिं)ता'; Ks अयक्षोपहुं, Ti Ms प्रयतीप'. Ks "हितान्यत्र. — ") T G1.8 M8 'आगत:.

40 b) Ñ1.2 V1 B D transp. पूजा and प्रेह्म (in '). K1 'जां हुत्रा. Bi transp. कृतां and द्विजे:. Gs. 6 'ध्य त तां. Ta जनै:. - ") Go 'लोकसमं स्थानं.

41 ") S (except G1.8 Ms. 5) त (for स). K2-4 B (except Bs) Ds 'त्रपोयुक्तं; Gs 'त्रपोरूपं. K1 काइयपं स तपोयकः; Ms काइयपस्य तपो . - b) Ñs आश्रमं परमं शु. - °) Ko.s.4 अपि (for वै). B: नान्वतुष्यस्प्रेक्षमाणी. — d) Ko. 1.4 No V1 Dai T1 Ms तपोधन(K1 No 'बल)गुणे : B Da D1.4 Gs Ms. 6-8 'वनगुणे '.

42 a) K1 महागुणेर. — d) K (except K1) Ñ1.2 'मलंतमनो'. K1.2 Ñ1.2 V1 B D (except Ds) T1 G1 ग्रुभं (for शिवम्).

Colophon. Major parvan: Ta G M संभव (for आदि°). — Sub-parvan : Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 Vi add शक्तकोपाल्यान. K Ñs B D Ta G M (om. the sub-parvan name) mention only झाक्तल (Ks शक्तलो-पाल्यान). — Adhy. name: To G1.4 M आश्रमदर्शनं. - Adhy. no. (figures, words or both): K1 78; Bs 63; Da1 Da 68; Dns 69; T1 82; T2 32; G M 33. S'loka no.: Ns Dai 47; Dni.ns 50; Ms 54. - Aggregate s'loka no.: Dn: 2872.

65

This adhy. is missing in S1 and D2 (of. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS. are wholly ignored here. 1 K1 Ds Som. gara. - ") Ta Gs. 5 M '南 गावा

उवाच क इहेत्युचैर्वनं संनादयिष्ठव ॥ २ श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी । निश्वकामाश्रमात्तसात्तापसीवेषधारिणी ॥ ३ सा तं दृष्ट्रैव राजानं दुःषन्तमसितेक्षणा । स्वागतं त इति श्रिप्रग्रवाच प्रतिपूज्य च ॥ ४ आसनेनाचियित्वा च पाद्येनाघ्येण चैव हि । पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥ ५ यथावद्चियित्वा सा पृष्टा चानामयं तदा । उवाच स्थमानेव किं कार्यं कियतामिति ॥ ६

तामत्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरमाषिणीम् ।
दृष्टा सर्वानवद्याङ्गीं यथावत्त्रतिपूजितः ॥ ७
आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वम्रपासितुम् ।
क गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ ८

शकुन्तलोवाच।

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् । ग्रहूर्तं संप्रतीक्षस्र द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥ ९

वैशंपायन उवाच।

अपइयमानस्तमृषिं तया चोक्तस्तथा नृषः।

C. 1. 2904 B. 1. 71. 10 K. 1. 92. 14

म°. — °) S 'उय स:. — °) N (except K1) Ms 'इयबाश्रमे. Ko.4 तत्र; G1 तस्य (for तस्मिन्). — d) K1 तं सुनि. Some MSS. (as usual) शंसित', and शंशित'.

2 a) M3.5 अपस्य . — b) Ñ1 B (except B1) Dn Ds तथा(Ñ1 दा)अ . — b) T G (except G2.8) कोत्र इत्यु .

3 °) Ko.2-4 तस्य; K1 Ñs T1 Ms.s तु (for अथ). K (except K1) तु (for तस्य). Bs Gs संशब्दं. — b) Bs कमललोचना; G2.8 Ms-8 श्रीरूपधारिणी. — Ko (१ hapl.) om. 3^{cd}. — ') Gs निश्रकाम वनात्. — d) K1 B D1 'वेश'; Ñ1.8 Da 'रूप'; S यथा विद्युद् (Gs विद्युदेव; Ms अइमाविद्युद्) घनांतरात्. — After 3, D1 (marg.) S (which om. 4^{ab}) ins.:

587* सुन्नताभ्यागतं तं तु पूज्यं प्राप्तमयेश्वरम् । रूपयोवनसंपन्ना शीलाचारवती शुभा । सा तमायतपन्नाक्षं च्यूदोरस्कं सुसंहितम् । सिंहस्कन्धं दीर्घभुजं सर्वेलक्षणपूजितम् । स्पष्टं मधुरया वाचा सामवीजनमेजय ।

[(L. 1) D_4 सुप्रीता°; G सुवृत्ता°. $G_{2.8}$ संपूज्य प्रासमीश. — (L. 3) G_{1} M_{8-8} 'संहतं. — (L. 5) D_4 ह्यू (for स्पष्टं). T $G_{1.6}$ विस्पष्टमधुरां वाचं; $G_{4.5}$ विस्पष्टं मधुरं वाचा; M_{8-8} अस्पष्टमधुराभाषा.]

4 Som. 4^{ab} (of. 587*). — ^a) Ko. 8 Ds स; Ks सु (for एव). — ^b) Ko. 2-4 Da Dı दुष्कंत^a; Kı Bı. 8 °cवं^a; Ñ Vı B4-6 Dn D2. 4. 5 °cवं^a (of. v. l. l. 63, 14). — ^d) M8. 5 उक्त्वा तं. Ko. 2 Ds M2. 5 सम(M8. 5 मस्य)पूजयत्; K4 Ñ8 प्रतिपूजयन्. Kı तं (for स्व).

5 °) T2 Gs. 5 °ने चार्च'. S अथ (for च). — Ka (i hapl.) om. 55-6°. — 5) A few N MSS. 'त्रेंण. S पाचार्थ्याचमनेस्तथा. — ') Ñs 'च्छानंतरं; T1 प्रद्वा चाना'. — 6) K2.8 S (except T1 G2.8) कीश्र . T2 Gs. 5 M6-8 जनाचिप.

6 K4 om. 6° (cf. v. l. 5). — °) K (K4 om.) Ds च; Ñ V1 D (except D2.5) अथ (for सा). — °) S रुजायावनतानना. — °) T G (except G2.8) M6-8 फ़ियते. S सया (for इति). — After 6, S ins.:

588* आश्रमस्याभिगमने किं खं कार्यं चिकीर्षसि। कस्त्वमग्रेह संप्राप्तो महर्षेराश्रमं शुभम्।

7 °) V1 B D (except Ds) T2 G5 चैवानव. — d) Da 'पूज्य च; G3 'वदिभिष्. — After 7, Ko.s Dan S ins.:

589*

दुःषन्तः ।

राजर्पेरिस पुत्रोऽहमिलिलस्य महीपतेः। दुःषन्त इति मे नाम सत्यं पुष्करलोचने।

[Dai Ti Gi-4 Ms om. दु:पन्त:. Ko.4 दुष्कंत उ. - (L. 1) Ko.4 Dai मैथिलस्य(!) महारमनः.]

— G2.5 Ms.5 cont. (with prefixed शकुंतला): T1 G1 ins. after शकुंतला in st. 9:

590* स्वागतं ते महाराज फलमूलोदकं च नः। परिगृद्योपभुङ्क त्वं किं च ते करवाण्यहम्।

8 Before 8, some MSS. ins. राजा (v. l. दुब्यंत:; दुब्कंत: etc.) उवाच (om. in S). — a) Ko.s.4 Ñ1.2 D1 T2 G4.5 M (except M3) भागे (Ñ1.2 ग). — b) T1 G8 तं तु; G6 रवं च; M2.5 तरवं (for भद्रे). K2 तोसी महाभागो. — b) K2 गजगामिनि भामिनी(!); T1 G1 ममाचक्ष्व ग्रुभानने; G8 तन्मे आचक्ष्व शो ; G6 M2.5 ममाचक्ष्य च शो . — After 8, K1 reads (for the first time) 14 (as एवमुका तु सा क -तवाशया); while K2 ins.:

591* द्विजश्रेष्ठ नमो भद्रे मुनिः कण्वः प्रतापवान्।

9 Bs om. शकुन्त '; S om. उवाच. — After शकुन्तला, T1 G1 ins. 590* (of. v. l. 7). — ") T2 G4.5 transp. शत: and पिता. K2 अधुनेव महाराज. — ") T1 G8 त्वं प्रती ". — ") D5 S द्रव्यसे तं (T1 G1 M5 त्वं). Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 द्रष्टास्थेनमुपागतं.

C. 1. 2904 B. 1. 71. 10 K. 1. 92. 14

तां च दृष्टा वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥१० विश्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च । रूपयोवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ॥ ११ कासि कस्यासि सुश्रोणि किमर्थ चागता वनम् । एवंरूपगुणोपेता कुतस्त्वमसि शोभने ॥ १२ दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः । इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्य शोभने ॥ १३ एवमुक्ता तदा कन्या तेन राज्ञा तदाश्रमे । उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ १४ कण्वस्थाहं भगवतो दःषन्त दृद्दिता मता ।

तपिसनो धृतिमतो धर्मञ्चस्य यश्चासिनः ॥ १५ दुःषन्त उवाच । ऊर्ध्वरेता महामागो भगवाङ्कोकपूजितः । चलेद्धि शृत्ताद्धमीं अपि न चलेत्संशितव्रतः ॥ १६ कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनी । संश्रयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहाईसि ॥ १७

शकुन्तलोवाच ।

यथायमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा । श्रृणु राजन्यथातन्त्रं यथासि दुहिता मुनेः ॥ १८ ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जनमाभ्यचोदयत् ।

10 K2 Ge om. वैशं° उ°. K1 Ds S om. उवाच.

— b) Ñ1.2 V1 Dn D2 G4.5 transp. तया and तथा. T1 G2.3 तदा (for तथा). Ñ1.2 V1 B D (except D5) च स: (for नृप:). G1 तथा चोक्तश्र पार्थिव:. — °) Ñ1.2 V1 B8 Dn D1.4 transp. च and दृष्ट्वा.

11 b) Ti Gi विनयेन द.

12 Before 12, B ins. दुरवंत उ'; D4 M3.5 दुरवंत:; T Gs.0 M6.8 दु:पंत:; G1.2.4.5 M5 राजा. — Hereafter, the variants of दु:पंत will be ignored. — K2 om. 12^{ab}. — ") K (K2 om.) Ñ1.8 V1 B1.8 D (except D2) का त्वं; G8 कस्य. K (K2 om.) Ñ3 D5 कस्य च; G3 M7.8 कन्यासि. — ") K1 किमधें ते वनागम:.

 13^{-cd}) $\tilde{N}$ 3 ° मि तेहं विज्ञा°. K तस्व $(K_1$ ता त्वा)माश्वहव सुंदिर $(K_1$ ज्ञोभने). — For 13^{cd} , S subst.:

592* स्थितोऽस्म्यमितसौभाग्ये विवश्चश्वासि किंचन ।
श्रणु मे नागनासोरु वचनं मत्तकाशिनि ।
राजपरन्वये जातः पूरोरसि विशेषतः ।
वृणे त्वामध सुश्रोणि दुःपन्तो वरवर्णिनि ।
न मेऽन्यत्र क्षत्रियाया मनो जातु प्रवर्तते । [5]
ऋषिपुत्रीषु चान्यासु नावणीस्वपरासु च ।
एवं प्रणिहितात्मानं विद्धि मां कळभाषिणि ।
तस्य मे त्विय भावोऽस्ति क्षत्रिया द्यसि का वद ।
न हि मे भीरु विश्रायां मनः प्रसहते गतिम् ।
भजे त्वामायतापाङ्गे भक्तं भिततुमहंसि । [10]
सुङ्क राज्यं विशासाक्षि बुद्धि मा त्वन्यथा कृथाः ।

14 Before 14, Bs Ds ins, वैशं द ; S (except Gs) वैशं . For K1, cf. v. l. 8. — ") N (except K1 Ñs) तु सा कन्या. — ") S (except T2) एकाकी (G1 एकांते) सा त". Ñ1.2 V1 Dn D1.4 तमाश्च". — ") T1 G1 Ms सुदती (for इस"). Ñ8 "स मध्यं श्रीता. — ") Ñ8

वाक्यं (for इदं). To Go.s.s तु स°; Go सम°. Ko

15 Before 15, Bs Ds ins. शकुं उ'; T G1.2.4.5 Ms शकुंतछा. — b) K2 दुहिता चैव संमता. — After 15ab, K2 (om. 15cd) ins.:

593* तामुवाच ततो राजा कन्यां राजीवलोचनाम्।
— ") Ñ2 V1 B1.3.6 Da D2 मनस्विन:; Ñ3 तप"; B4.4
Dn D1.4 T1 महारमन:. — After 15, D4 S ins.:

594* अखतन्नास्मि राजेन्द्र काश्यपो मे गुरुः पिता। तमेव प्रार्थय स्वार्थं नायुक्तं कर्तुमहैसि।

16 K1 S om. उद्यास. — ") Ñ V1 Dn D1 T1 M5 "भागे. — K1 om. 16°d. — ") K0.4 Ñ1.8 V1 T G M6-8 चित्ताद्ध". K2 सलेद्विद्धि हतो धर्मी; K3 दिद्वि विहिताद्धर्मी; M3.6 सलेकदासिद्धिमधान्.

17 ab) Gs transp. दुहि and संभू . Ko.s. 4 B1.4.5 D5 T1 Ms विणित. — e) D2 महांस्त्र. — d) Ko.2-4 Ñ V1 D (except D5) M5 तत्; K1 B4.5.6 m स्वं (for तं). K B1 D5 स्वं (K1 तं) छेतुमहीस. S (except M5) ससं वक्तमिहा.

18 Ki Som. उवाच. — After शकु, Gs ins. 595*, transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — a) B₄ शा समा; M₆₋₈ शा समा. — S (except Ms. 5) ins. after 18^{ab} (Gs, after शकुन्तका):

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सस्तु भाषते । स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः । (Cf. 1. 68. 26 and v. l.). — ') Ds Gs स्थावस्तं; G1 'बृसं (sup. lin. as in text); Gs 'तस्त्रं. — d) Ñ1 स्थाई. 19 *) K B1.4.5 'हानस्त; T1 G1 'हास्येख. — After 19°, K4 D4 S ins.:

596* अर्थ्वरेता थथासि स्वं कुतलोयं शकुन्तका ।

तसै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ १९ तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः । सुभूशं तापयामास शकं सुरगणेश्वरम् ॥ २० तपसा दीप्तवीयोऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति । मीतः पुरंदरस्तसान्मेनकामिदमत्रवीत् ॥ २१ गुणैदिंच्येरप्सरसां मेनके त्वं विशिष्यसे । श्रेयो मे कुरु कल्याणि यस्वां वक्ष्यामि तच्छृणु॥२२ असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः । तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः ॥ २३ मेनके तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे । संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्तते ॥ २४ स मां न च्यावयेत्स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपोविधं कुरु मे शियम्रत्तमम् ॥ २५ रूपयोवनमाधुर्यचेष्टितसितभाषितैः । लोमयित्वा वरारोहे तपसः संनिवर्तय ॥ २६ मेनकोवाच ।

महातेजाः स भगवान्सदैव च महातपाः ।
कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवानपि ॥ २७
तेजसस्तपसश्चेव कोपस्य च महात्मनः ।
त्वमप्युद्धिजसे यस्य नोद्धिजेयमहं कथम् ॥ २८
महाभागं वसिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ।
क्षत्रे जातश्च यः पूर्वमभवद्वाद्यणो वलात् ॥ २९
शोचार्थं यो नदीं चके दुर्गमां बहुभिर्जलेः ।
यां तां पुण्यतमां लोके कोशिकीति विदुर्जनाः ॥ ३०
बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः ।
दारान्मतङ्गो धर्मात्मा राजर्षिच्यांधतां गतः ॥ ३१ हुर्ग हुर्ग्विव

पुत्री त्वत्तः कथं जाता तत्त्वं मे बृहि काइयप ।

20 Before 20, N2.3 (sup. lin. sec. m.) V1 (sup. lin.) B D (except D2.5) ins. क्ष्य उ ; T G (except G5) Ms. 5 क्ष्य:. — 4) S मानस्तपो घोरं. — b) K (except K1) D5 महातपा:; S सखा मम. — cd) K3.4 स भूशं. S कंपयामास देवेंद्रं पुरा शकं महातपा:. — After 20, T2 G4.5 read 23ab.

- 21 °) K Mo-s दीसवीयोंजाः; T3 -दित्यवी°; G8 दीप्यमानोयं. — °) G8 न; G1-6 Mo-8 मा (for मां). — °) T1 G1,2 °दरो य(T1 ह्य)सान्.
- 22 Before 22, Bs D4 (marg.) ins. इंद 3°; T2 G2.4 इंद:; G5 शक्त:. ") Ñ1.2 V1 B D (except D5) transp. दिख्येर् and अप्सरसां. ") K1 यत्तं; T1 यथा; T2 M यश्वा.
- 23 T2 G4.5 road 23^{ab} after 20^{cd}. °) T1 घोर रूपा (for विश्वा°). K2 °त्रो महायशा:; T2 G (except G1.8) M6-3 °त्रोथ कोशिक:. °) T1 G6 ब्रह्मचर्य च संश्चि(G6 °रिय)त:. After 23, T2 G (except G3.6) M (except M5) ins.:

597* तपसस्य महाघोरं ब्रह्मचर्यं च संश्रितम्।

- 24 a) Da Gs तब भावोय; Ts मेपहास्यो°; Gs मेपहारो°; Gs. 5 मेपभारो°. b) Ks सुझोभने. ') Ks Gs स दु . d) S चोग्रे.
- 25 °) T1 G2-5 तसाञ्च; M स मा न.) D1 वै शिष्ठं प्र'. S तं गत्वा विप'. ') K0.2-4 G2 चरतोस्य (G2 'तस्तु). K1 चरतसायसो वि'. ') Ñ1.2 V1

Du मेविश्रमु.

26 a) K (except K1) रूपलावण्यमा ; M3.5 माधुर्थे:.

- b) K1 प्रियभा ; Ñ V1 B1 (m as in text) भाषणे:;
Da T1 G1 -सि(Da -मि)तचेष्टितभा . — d) Ñ V1 B D
(except Da) तपसलं (B4 तपसतं) नि .

27 K1 S om. उवाच. — b) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) तथेव. Gs सुमहत्तपा:. — °) Ñ1 फ्रोधनश्च. K0.2.4 तथाप्येनं; K3 °प्येवं. T1 G (except Gs.6) होतत्; T3 होतं. — d) T1 Gs.4.5 च भवानिए.

- 28 a) T1 भगवंस्तप. K1 तपसस्तेजसाश्चापि; Ms तेजसा तपसा चैव. b) K4 B1 (m as in text) कोपनस्य; G2 कोपं यस्य; M3 कोपाचैव; M5 कोपेन च. b) K4 B4 5 यसात्; B6 T1 G3.6 M3 तस्य. d) M6 केपं कथं स्वष्टं.
- 29 a) S विमोद्य च व°. K1 S च (Gs M3.5 तु) (for य:). b) S तस्य पुत्राव्यश्चाप ह (T1 Ms य:; M5 च). c) K D (except D1.2.4) G क्षत्र-. T1 G1.8 तु (for च). d) S (except M3) सोभव°. B4.5 पुरा; G3-5 M6-3 महान् (for बलात्).
- 30 a) K1 स्नानार्थ. Ds transp. शीचा and य:.
) K1-3 Ñ1.2 जैने:. S मां पापकर्मभि:.) T2
  G Ms-s तस्नात् (Gs as in text; Gs यसत्). Bs.4.6
  पुण्यनदीं. d) T Gs.2 की तु. K1 जगुजैना:; K4 Ds G1
  (sup. lin. as in text) विद्वेषा:.

31 ") Gs यसत्य; Gs यश्चत्य. — ") Gs दुर्गे कोके (for काले दुर्गे). Ko. श सहामना:; Ms "तपा:. — ") Ts

C. 1. 9926 B. 1. 71. 82 K. 1. 92. 44

अतीतकाले दुर्भिक्षे यत्रैत्य पुनराश्रमम् ।

ग्रुनिः पारेति नद्या वै नाम चक्रे तदा प्रश्वः ॥ ३२

मतङ्गं याजयांचके यत्र प्रीतमनाः खयम् ।

त्वं च सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वर ॥ ३३

अति नश्चत्रवंशांश्च कुद्धो नश्चत्रसंपदा ।

प्रति श्रवणपूर्वाणि नश्चत्राणि ससर्ज यः ॥ ३४

एतानि यस्य कर्माणि तस्यादं भृशमुद्धिजे ।

यथा मां न दहेत्कुद्धस्तथाज्ञापय मां विभो ॥ ३५

तेजसा निर्देहे छोकान्कम्पयेद्धरणीं पदा ।

संक्षिपेच महामेरुं तूर्णमावर्तयेत्तथा ॥ ३६

तादृशं तपसा युक्तं प्रदीप्तमिव पावकम् ।

कथमसाद्विधा बाला जितेन्द्रियममिस्पृशेत् ॥ ३७

द्वताशनमुखं दीप्तं स्र्यचन्द्राक्षितारकम् ।

कालजिह्वं सुरश्रेष्ठ कथमसाद्विधा स्पृशेत् ॥ ३८

यमश्च सोमश्च महर्पयश्च

साध्या विश्वे वालिखल्याश्च सर्वे ।

एतेऽपि यसोद्विजन्ते प्रभावा
त्कसात्तसान्माद्दशी नोद्विजेत ॥ ३९

त्वयैवम्रक्ता च कथं समीप
मृषेर्न गच्छेयमहं सुरेन्द्र ।

रक्षां तु मे चिन्तय देवराज

यथा त्वद्धं रिक्षताहं चरेयम् ॥ ४०

कामं तु मे मारुतस्तत्र वासः

प्रक्रीडिताया विष्टणोतु देव ।

भवेच मे मन्मथस्तत्र कार्ये

सहायभूतस्तव देव प्रसादात् ॥ ४१

वनाच वायुः सुरभिः प्रवाये
त्तिसन्काले तमृषिं लोभयन्त्याः ।

तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तिस्
स्ततो ययो साश्रमं कौशिकस्य ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

ंषिः साधुतां; ^{G1} र्षिः सायु° (sio).

32 ^b) Ñ V1 Bs-5 Da Dn D1.4 अभ्येख; Ds यत्रैतत्; S म्रस्ते (M6 यश्चे). — °) Ko.1.8 T1 Gs मुनिपा ; M दुर्गपा . T1 तस्या वे. — ^d) Go transp. नाम and चक्ने. K1 तदा मुनि:; K1 महास्मन:.

33 °) K Ñı Ds याजयामास. — b) Gs Ms-s यश्च. — d) Ko यं च; Kı Tı Gı Ms तं च; Ms-s सुतं. Ñı.s Vı स्थ यात: पार्तु स्वं च सोमं स्.

34 Koom. 34^{ab}. — a) Ñi Di s योगाच; Ñ2.8 Vi B Da Ds वंशाच; T G Ms. 5-7 वंशानि. Dn Ms ककारान्यं च छोकं वे (Ms वंशानि). — a) Ñ2 Vi B (Ba m as in text) D (except Ds) चकार य:; Cd as in text. Ñi Ti Gi.8 Ms ह; G2.4.5 यत् (for य:). — After 34, Dn D4 S ins.:

^{598*} गुरुशापहतस्यापि त्रिशङ्कोः शरणं द्वौ । Di (marg.) S cont.:

599* ब्रह्मविशापं राजियः कथं मोक्ष्यति कौशिकः । अवमत्य तदा देवैर्यज्ञाङ्गं तद्विनाशितम् । अन्यानि च महातेजा यज्ञाङ्गान्यस्जत्मशुः । निनाय च तदा स्वर्गे त्रिशङ्कं स महातपाः । 35 को) S य्तान्यन्यानि (G1 अन्यान्येतानि) कर्माणि मृशं देव विभेम्यहं. — °) Ñ V1 Dn D1 यथासी. — ⁴) Ko.2.4 Bs.4 प्रभी. S तथा पश्य (T1 कुरु) सुदेश्वर (G2.4.5 सुरोत्तम).

36 b) S चालयेव्. T2 G2.4.5 M8.6-8 offne. K2.8 T1 G1 M5 अपि; K4 G6 तथा; Ñ1 B1 सदा; D2 तदा (for पदा). — °) K4 पेनु; G8 क्षिपेश्वेव; M8 आश्विपेश्व. — After 36°, K2 ins.:

600* संशोषेख महोद्धिम्। संक्षिपेश्व महानर्द्रिः

— d) S महीम् (for तुर्णम्). B1.8 G8 तैयेत च (G8 वा). K1 तदा; K4 जगत्; Ñ V1 B1m.8-5.8m D दिश: (D2 यथा) (for तथा).

37 °) Dn D1 'धा नारी. — d) Ks यतें दियम्. K1 Ñs 'यमीतं स्पृ'; B1 T1 G6 M 'मतिस्पृ'.

38) Ñı 'चंद्राप्ति'; Bi. व चंद्रसूर्याक्षि'.

39 °) K1 स्वंश सो°. Ds हुताशनश्च (for मह°).
— °) Ñ1 S निश्चेदेना ना°. Ko.s Bl.s.4 Da D1 नासि॰
(of. v. l. 1. 26. 2, 35 etc.). — °) S यस्योद्धिजंते सुनयः
सर्वेद. — °) K4 Ñ1.2 V1 B D (except Ds) transp.
कस्मात् and तस्मात्. S इंद्र (for तस्मान्).

40 ^{ab}) 8 'मुक्ता तु कथं सुरेश, and 'मई समीएं-- ^d) 8 'दुर्थे सुसिनी च' (Gs 'यें दिचरेवं यथेडं). ६६

दाकुन्तलोवाच ।

एवम्रुक्तस्तया शकः संदिदेश सदागतिम् ।

प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ १

अथापश्यद्वरारोहा तपसा द्रग्धिकिल्बिषम् ।

विश्वामित्रं तपस्यन्तं मेनका मीरुराश्रमे ॥ २

अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषसंनिधौ ।

अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसंनिभम् ॥ ३

सागच्छन्वरिता भूमिं वासस्तद्भिलिङ्गती । उत्सयन्तीव सत्रीडं मारुतं वरवर्णिनी ॥ ४ गृद्धां वासिस संभ्रान्तां मेनकां ग्रुनिसत्तमः । अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विष्टतां तदा ॥ ५ तसा रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रष्मस्तदा । चकार भावं संसर्गे तया कामवशं गतः ॥ ६ न्यमश्रयत चाप्येनां सा चाप्येच्छदनिन्दिता ।

C. 1. 2044 B. 1. 72. 8 K. 1. 08. 8

41 S roads 41^{ab} after 42^{ab}. — b) A few MSS. देव:. Ñs व राजन. — d) T1 सखा वसंतस्तव. Ñ1.2 V1 Bs Da Dn D1.4 तु तव; Ñs तव भो; B1.8-5 D2 च तव; G तव तु; Ms तव च (for तव देव).

42 a) Ko. 2. 8 वने च; Ñ3 वलाच. K2 Ñ V1 B8. 6 Dn D1. 4 T2 प्रवायात्; B4. 5 G6 प्रवाययेत्; D2 प्रवात्; T1 प्रवाहयेत्. — b) K1 प्रेरयंत्या:. — After 42ab, S reads 41ab. — Before 42cd, D4 marg. ins. कण्य उ. —) K D2. 5 ह्युक्ते. M3 तेन (for चेव). — d) G8 ततो यायादाश्रमं.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाल्यान. K0.2-4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 G1.8.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — Adhy. name: K4 मेनका-साक्यं; T2 G1.2.4 दुर्धतशकुंतला(G1 om. शकुंतला)संवाद: — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 66; K1 79; Da1 D4 69; T1 83; T2 33; G M 34. — S'loka no.: Ñ8 Dn1.n2 42; Da1 43; M3 46. — Ayyregate s'loka no.: Dn2 2914.

66

This adhy, is missing in S1 and Ds (cf. 1. 61, 84; 62, 2); both MSS, are wholly ignored here.

1 B4 G6 om. इत्कु°; T G om. उ°. K1 M6-8 वैशंपायन:; Ñ2.8 B Da Dn D1.4 क्यव उ°; M2.5 क्यव:.
— ") K0.2.8 Ñ1 B1 Da D5 T2 G2-5 M8 'सदा; D1 'सत:; G1 'सथा. G6 देव:. — ") Ñ3 B1 D1.5 S तत: (for तदा). B8 तदा कश्या. — ") S transp. सेनका and वायुना सह.

2 4) T G1.2.4-8 तथा; G3 M2.5 तदा. — b) S तपसोम्रेण किशितं. — b) S तपसोम्रेण किशितं. — b) S त्र्यसोम्. — d) S दुर्धर्ष संशितव्रतं.

3 °) S ततोभिवाद्य सा तस्मै. — °) K1 साबीडां सुनिसं . — °) K0.8.4 D2 M6-8 'वाहाथ; G8 'वाहाख.

4 b) K1 Ñ1.2 V1 Da2 Dn D1.2.4 अभिलि(K1 क) प्सती; K2 किंगिनी; K3.4 D5 किंगतीं (D5 ति); Ñ8 केंघनी; Da1 करवती; T1 G1.2 M3 अवलंबति; T2 G6 M8.5-7 अवलंबती; G3 लापिती; G4.5 लेबित; Cd as in text. G6 वासार्थं वावलंबती. — °) K0.1 च (for इव). K2-4 कुरस्यंती च; Ñ1.2 V1 B D स्मयमानेव (D5 रुस्मयंती च); G1 कुरस्यकिव. S स्मीळा. — d) S (except G3) देववर्णिनी. — After 4, N ins.:

601* पश्यतस्तत्र तस्यपेरप्यग्निसमतेजसः।

विश्वामित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिन्दिताम्।

[(L. 1) K1.8 Ñs Ds तस्य तत्रपेंर्; Ñ1.2 V1 तत्र विप्रपेंर्; Bs Dn D1.5 तत्र तत्रपेंर्. K अत्यिधि (Ks सूर्यांधि). — (L. 2) K (except Ks) D2.5 भित्रस्तु तां (D2 स्ततो) द्युर.]

- 5 ") Ko मृद्धी; K2.1 B3 Da1 D1 गृथ्रां; Ñ1 V1 गत्वा; Ñ2 लुड्घां; B1 दृष्ट्वा (m as in text); B5 m दृष्टां; D1 G8 गृथ्रां; T1 फुद्धां; T2 स्रस्ते; G1.2.4.5 ग्रस्ते; G6 गृथ्धुं; Cd as in text. Ko संसिक्तां; K1 "सक्तां; K2 D5 "युक्तां; S सबीळां. ") S संभ्रांतां मेनकामृष्टि:. ") K (except K1) D5 "द्वीडितां तदा. G1 रूपयोवन गालिनीं.
- 6 °) K1.8.4 Ñ V1 Dn D1.4 T2 G2-5 °गुणान्. D5 तस्यासांस्तु गुणान्द. °) B6 विश्वस्र पिसादा. S कामार्तः समपचत (M6-8 स महाद्युतिः). °) B Da D2 भावसंसर्गं (B8m °संदर्भं). Ñ V1 Dn D1.4 संसर्गात्. M5 corrupt. °) M6 भावं संप्राप्तवानृषिः.
- 7 Ms om. 7. ") K Ds चैवेनां; T1 सोप्येनां.

है. १ रहे हैं वी तत्र सुचिरं कालं वने व्यहरतासुभी । रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा ॥ ७ जनयामास स ग्रुनिर्मेनकायां शक्कन्तलाम् । प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम ॥ ८ जातग्रत्सृज्य तं गर्भे मेनका मालिनीमनु । कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ ९ तं वने विजने गर्भ सिंहव्याघ्रसमाकुले ।

दृष्ट्वा शयानं शक्तुनाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १० नेमां हिंस्युर्वने बालां ऋच्यादा मांसगृद्धिनः। पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥ ११ उपस्प्रष्टुं गतश्राहमपद्यं शयितामिमाम् । निर्जने विपिनेऽरण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् । आनयित्वा ततश्रेनां दुहितृत्वे न्ययोजयम्।। १२ शरीरकृत्प्राणदाता यस चान्नानि भ्रञ्जते ।

— *) Ta Ga.4.5 चाप्येनम्. Ge साप्येच्छत्तमनिं. — *) Ko.4 तौ तु तत्र चिरं कालं; Ga.4.5 तौ तु हो तत्र सुचिरं. - ") Ñ2 V1 B D (except Ds) उभी (for बने) and तदा (for उभी). K (except K1) विष्ठर. S (Ms om.) विजहाते महावने. - After 7, D4 S (Gs om. lines 3-6; Ms om. 1-3) ins.:

602* एवं वर्षसङ्खाणामतीतं नाभ्यचिन्तयत्। कामक्रोधावजितवान्मुनिर्नित्यं क्षमान्वितः। चिरार्जितस्य तपसः क्षयं स कृतवानृषिः। तपसः संक्षयादेव मुनिर्मोहं विवेश सः। मोहाभिभूतः क्रोधारमा ग्रसन्मूलफलं मुनिः। [5] पादैर्जलस्यं कृत्वा अन्तर्द्वीपे कुटी गतः। मेनका गन्तुकामा वै शुश्राव जलनिस्वनम् । तपसा दीसवीयोंऽसाबाकाशादेति याति च। अद्य संज्ञां विजानामि येन केन तपः क्षयम्। इन्त निर्यामि चेत्युक्तवा ऋतुस्नाता तु मेनका। [10] कामरागाभिभूतस्य मुनेः पार्श्व जगाम सा।

[(L.1) M (Ms om.) एकं वर्षसहस्रं तत. — (L. 2) G1.2 'क्रोधान्वर्जित'; G8 'क्रोधो च जित'. D4 समाहित:; Gs Ms तपोन्वित:. - (L. 4) T1 मतिमोहं. Ds G1.2.6 समाविशतः — (L, 5) G_6 यथौ तां कौशिकीं मुनिः. — (L. 8) Ms-1 'बीयोंजा. — (L. 9) G1.4 M विजानाति. Ds यथास्य तपसः क्षयः; Ms.s चिरस्य तपसः क्ष. — (L. 10) Da गंतुं न युक्तमित्युक्तवा; T Gs. 6 Ms. 5 इंत निर्युक्तमित्युक्तवा.]

8 a) Tr G4.5 = (for et). - Gs om. 8-9. — °) K (except K2) Ds ಇஜ் हिम. — After 8, D4 S (except Gs) ins.:

603* देवगर्भोपमां बलां सर्वाभरणभूषिताम्। शयानां शयने रम्ये मेनका वाक्यमध्यीत्। महर्षेर्व्यतपससेजस्वमविनाशिनी। तसारसर्गं गमिष्यामि देवकार्यार्थमागता। [(L. 2) Ds शयानं बालमुत्सूज्य. -- (L. 3) Ds G2.4 'स्त्वमसि भामिनिः]

9 Ge om. 9ab (of. v. l. 8). Before 9, T2 G3-5 M ins. कृपव: (of. 603*). — ") Ts G2.4.5 'इस त कन्यां. - ") S (Go om.) "नी प्रति. - "d") K1.2 D1 'र्णमागच्छ'. Ks Bs. 5 Dz 'संसदि. S शकसंसदमागच्छ-रकृत्वा कार्य शचीपतेः.

10 °) S गहने (for विज). — ') S 'निषेविते. - d) D+ समेताः पर्यः

11 ") Bs नैनां; Bs सैनां (for नेमां). S transp. हिंस्य: and बालां. - b) Ka Bs Di.a 'गुन्निण:; Ti Gi-e °गर्घि°; Т॰ "गृञ्जवः; G1. ॰ "गंघि"; G8 गृञ्जना. — ") Ko. s पर्यरक्षंस्ततसः; K1 वर्तत तां; K2 रक्षंति ते. S इति मत्वा सा रक्षंतिः — ^d) Ks शकुनाः

12 Before 12, Ko ins. कृपव उ°. — b) Ds अपश्यत्स पिता मम; S तामपश्यमनिंदितां (Gs मतंद्रितां; Ms अपश्यं मेनकात्मजां). - After 12ab, D4 (marg.) S ins.:

604* मां रष्ट्रवाभ्यपद्यन्त पादयोः पतिता द्विजाः। अञ्चवन्दाकुनाः सर्वे कलं मधुरभाषिणः। विश्वामित्रसुतां ब्रह्मस्यासभूतां भरस्व वै। कामक्रोधावजितवान्सखा ते कीशिकीं गतः। तसाःषोपय पुत्रीं ते द्यावश्विति तेऽब्रुवन् । [5] सर्वभूतरुतज्ञोऽहं दयावान्सर्वजन्तुपु ।

[(L. 1) G1.8.6 'बान्वप'. — (L. 2) Ds पश्चिण: Ga.s द्विजा: (for दाकुना:). — (L. 3) Ga.s.s भजस्य. - (L. 4) T G1.2.4. 5 कीशिको. - (L. 5) Ds T1 तत्पूर्जी (for प्रश्नी ते). — After line 6, D4 repeats 12ab. 1 - ") B D1.4 निर्जनेषि (B1 'ने च) वने; Da 'नोपवने. K1 रस्यां; Ñ1. 2 V1 B D (except Ds) Ms रस्ये; Ñ3 श्रुह्ये (for Sरुपये). T G Ms-8 निजैनेपि महारुपये. - ") Ko शक्ते:. K4 'रक्षितां. — ') K1 तत्रवाइं. — ') Ñ1.2 V1 B D Ms स्यवेशयं.

13 *) Ds शक्रण ते. Ks Ñ V1 B Dn D1.2.4 Ts G4 Ms-8 एते (for ते). K1 त्रयः प्रोक्ताः - 4) N1.2 क्रमेण ते त्रयोड्ण्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३ निर्जने च वने यसाच्छकुन्तैः परिरक्षिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४ एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् । शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १५

एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये । सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६ कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती । इति ते कथितं राजन्यथायुत्तं श्चतं मया ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

तुःषन्त उवाच ।

सुव्यक्त रात्रपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।

भार्या मे भव सुश्रोणि बृहि किं करवाणि ते ॥ १

सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।

नानापत्तन्ते शुभ्रे मणिरते च शोभने ॥ २

आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।

सर्व राज्यं तवाद्यास्तु भायां मे भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनेहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४
शक्तानुत्रात्वाच ।
फलाहारो गतो राजन्यिता मे इत आश्रमात् ।
तं सहर्वं प्रतीक्षस्र स मां तुम्यं प्रदास्यति ॥ ५

C. 1. 2959 B. 1. 73, 5 K. 1. 91, 5

 V_1 B D धर्मशासने ($B_{3.6}$ 'शासनात्; D_5 'निश्चयात्); $\tilde{N}_8$ S 'साधने ($G_{2.4.5}$ 'दर्शने).

14 ") K1 निजनेसी; K2 इयं तस्मिन्; D5 विजने या. K4 यं; Ñ V1 B D (except D5) तु (for च). — b) K4 Da1 शकुनै:. Ñ1.2 V1 B D (except D5) परिवारिता; of. 12° d.

15 ^a) K4 एतां; M7 कृतां (for एवं). — ^b) Ñ2 B D (except D_b) विष्ण; G8 तात (for साम्य). — ^c) K (except K1) B1 Go अपि (for च). — ^d) D5 मां हानिंदिता.

16 Before 16, K (except K2) B (except B1) Dn D1.4 ins. शकुं द'; D5 G2-5 M शकुं. — ") S 'चष्ट भगवान्. — ") K3 'स्म महामते. — ") Ñ8 मनुजेश्वर.

17 Ks om. 17. — b) Ko नान्यं कस्माहिजानती. — ^{ed}) Ki 'धितं निप्रं यथा राजं (sio) धु'. Ds यथाश्चतं; Ms. s मया श्चतं (by transp.).

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाल्यान. K Ñ3 B D T3 G3.4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — Adhy. name: T2 G1 शकुंतलाजन्मकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 63; Da1 D4 70; Dn8 71; T1 84; T2 34; G M 35. — S'loka no.: Ñ8

Dai 19; Dni.n2 18; M3 29. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2932.

67

This adhy. is missing in S1 and D3 (cf. 1, 61. 84; 62. 2); these MSS. are wholly ignored here.

1 Ko om. दु:पन्त उ°; S om. उ°. K1 हाजा; K2-4 Ñ8 D3 राजीवाच. — °) T1 कल्याणि.

2 °) Ñ V1 B D (except D5) T G6 M 'मालां.
— b) K (except K1) Da1 Cd (marg. sec. m.)
परिहारके; D6 'हाटिक; S 'पादुके. — ') Ñ1 'जनपदे शुश्रे;
S 'पत्त(M5-8 'ट्ट)नजै: शुश्रे: — d) S 'रत्नेश्व. T1 G1
शोभिते; G2 शोभितै:; G4-5 'नै:; M5-8 शोभितान्.

3 Gs om, 3-5, — °) Bsm Di S (Gs om.) निष्कादीन्यमि(Bsm °यु)तानि च (Ti Gi निष्काणामयुतं तथा). — °) Di तथैवास्तु; S (Gs om.) तवाद्य स्वं. — °) Ti Gi भार्या भव सुशोभने.

4 Gs om. 4 (cf. v. l. 3). — ab) Ñs मे; a few S MSS. मा (for मां). K1.s Ñs Dns T1 G1 विवाहेनैव; Gs.4.5 हैनेह. K1 हो(read हो)भने (for सुन्दिर). K2 गांधवेंण विवाहेन भीरु मामेहि सुंदरि. — b) K1 Ñs M च; Dns तु (for हि). M (except Ms) सर्वेषां (for रहमों).

5 Gs om. 5 (cf. v. l. 3). Ki.s S om. ৱবাৰ.

C. 1. 2960 B. 1. 73. 6 K. 1. 94. 12

दःषन्त उवाच।

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते । त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्वतं हि मनो मम ॥ ६ आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः । आत्मनेवात्मनो दानं कर्तुमर्हिसे धर्मतः ॥ ७ अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः । ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ८ गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः । तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्वायंभ्रवोऽब्रवीत ॥ ९

— ") Ko.3 फलाहार; Ki Ñi Vi Be (m as in text) "हारे; D2 'हता; T2 Gi.5 'हारात; G2 'हारा. ं ") Ko.2-4 Ñ3 मे स इहा(Ñ3 'तो)श्रमात; Ki D3 मे स (D2 मम) तपोधन:; S (G3 om.) मम (Ms.5 मे स) महातपाः (T1 'यशाः). — ") Ñi.2 Vi Be Da Dn Di.4.5 मुहूतें सं; Bi.5 'तें स्वं; Bs.4 D2 'ते सु; Ti 'ते च; Gi.6 Ms.5 स्वं मुहूतें. — ") A few MSS. मा (for मां). Ge M6-8 च दास्यति. — K4 D4 S ins. after 5 (G3, which om. 3-5, ins. after 2):

605* पिता हि मे प्रश्नुनिस्वं दैवतं परमं मम।
यस मां दास्वति पिता स मे भर्ता भविष्यति।
पिता रक्षति कीमारे भर्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातः अयमहित।
अमन्यमाना राजेन्द्र पितरं मे तपस्विनम्। [5]
अधर्मेण हि धर्मिष्ठ कथं वरमुपासहे।
दुःषन्तः।

मा मैयं वद सुश्रोणि तपोराशि दयात्मकम्।
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः।
अग्निर्दृहति तेजोभिः सूर्यो दहति रहिमभिः।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत्। [10]
कोधितो मन्युना हन्ति वञ्चपाणिरिवासुरान्।
जानामि भद्ने तस्रुपिं तस्य मन्युनी विधते।

[(L. 1) K₂ T₁ G₄₋₅ M₈, 5 सतं (for सम). — (L. 2) K₂ D₃ यसी मां; G_{1.2}, 6 यस्य वा. T₁ G_{1.2} स वै. — (L. 3-4)=(var.) Manu 9. 3. — (L. 4) T₂ G₅ M स्थिति?. — (L. 5) G₃₋₅ अवसन्य (G₃ ° स) तु रा°. — (L. 6) M₆₋₈ धर्मज्ञ. G_{1.2} वनसु°; G_{4.5} ° सुपालभे. — (L. 7) D₂ T₁ कल्याणि (for सुश्लो°). — After line 8, D₄ M_{8.5} ins.:

606* मन्युना प्रन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान्। (cf. line 11).]

प्रशस्तांश्रतुरः पूर्वान्त्राक्षणसोपघारय ।
पडानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्म्याननिन्दिते ॥ १०
राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विद्युद्रेष्वासुरः स्मृतः ।
पश्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्या स्मृताविह ॥ ११
पैशाचश्रासुरश्चेव न कर्तव्या कथंचन ।
अनेन विधिना कार्यो धर्मस्येषा गृतिः स्मृता ॥ १२
गान्धर्वराक्षसा क्षत्रे धर्म्या तो मा विशक्किथाः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रो कर्तव्या नात्र संशयः ॥१३
सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवणिनि ।

6 K₄ D₄ S om. दु:पन्त उ° (of. 605*). Ko.2.8 Ñ2 V₁ B Da D₁ राजोवाच; K₁ D₂ राजा. — °) S भज मां (G_{1.2} मा; Mo-3-तां) त्यम°. — °) K (except K₁) D₃ त्वद्रथेमाश्रि(D₅ °स्थि)ता बुद्धि:. — ^d) Ko.3.4 त्वां गतं.

7 ^a) Tı ^{*}रात्मा चै. — ^b) Bs प्रभुक्षात्मैच. — After 7^{ab}, S ins.:

607* आत्मनो मित्रमात्मैव तथा चात्मात्मनः पिता। [G1.2 M6-8 वै (for एव). M8.5 रिमैव शत्रुरात्मैव चात्मनः.]

8 With 8-13 of. Manu 3. 21-26 — b) Gs धर्मत: स्थिता:; Gs धर्मसंस्मृ . — b) Gs.6 M स्तथा चार्ष:.

9 ⁸) Ñ1 ^{*}ष्टमो मत:; D5 ^{*}ष्टमोधम:. — K1 G6 M7 (hapl.) om. 9°-11°. — °) K (K1 om.) D5 एषां धर्म्यान् (D5 धर्म). Dn1 G1.2.4.5 धर्मे.

10 K1 Ge M7 om. 10 (of. v. l. 9), Gs om. 10°-11°. — °) K2 B4 °पूर्वान्; D4 T G8.4 °ड्यांत्; G1.2 M3 °ड्यांन्. — द) K2.4 Da Dn1 T2 G (G6.6 om.) M6.8 धर्मान्.

11 K1 Gs. 6 Mr om. 11^{ab} (of. v. l. 9, 10). — a) G1.2 तु राजसो. — d) K1 corrupt. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 अधर्मी द्वी. S मताविष्ट.

12 °) Ñ V1 om. the first च. — °) Gs transp. न and कर्तच्यो. Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 कदाचन. — °) K1 G1-6 M3 अन्येन; M3 गांधर्व. — °) S धर्मक्षेप सनातन:

13 Gs om. 13. — b) Ns तो धम्यों (by transp.); Gs धर्मतो. T G1.2.6 'शंकथा:; Ms-s 'शत्कथा:(!). — ed) Ms-s मिश्रा: कर्तब्या.

14 °) Some N MSS. 'बर्जिनी. S सकामा भव शोभने. — After 14^{ab}, D2 ins. a passage of 24 lines given in App. I (No. 44). — a) S भाषों मे भव भामिनि.

15 Ki Som. दवाच. — After शकुम्तका, Gs ins.

गान्धर्वेण विवाहेन मार्या भवितुम<u>ईसि</u> ॥ १४ दाकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रश्चर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५
सत्यं मे प्रतिजानीहि यक्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।
मम जायेत यः पुत्रः स भवेक्त्वदनन्तरम् ॥ १६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्वतीहि मे ।
यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

line 3 of 609*. — b) Ks Dn1 G4 वातमा. — ') T1 प्रस्थित — ') Ñs 'यं नृप.

16 °) Some MSS. त्वा (for त्वां). B D (except Ds) यथा व°. Ñs Ti Gi.s.c M याचाम्यहं. Ñi 'हं वच:. Ñs (inf. lin. sec. m.) यस्त्वां वहयाम्यहं वच:; Gi.s.s त्वया रंस्याम्यहं रह:. — After 16 ° , S ins.:

608* बार्सी मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां राजसत्तम ।

- °) Ks Dn D1.2.4 Ms.5 मिय जा°. — °) S स राजा.
Ñ V1 B (except B4) Dn2.n3 D1.4 T2 G2 M8 °नंतर:.

17 °) S 'राजश्र कर्तब्य:. — °) G1.3 एव (for एतद्). N (except Ko.2 D5) M8 ब्रवीमि ते (cf. 18). — °) K1 यद्येवमेतद्; T G (except G3) M3 'तदेव. — d) K1 ह्यस्तु मे; B4.5 तदा मे. T2 G4.5 संगतं स्वया (T1 sup. lin. तव). T1 G1 M स्वयास्तु मम संगम:. — After 17, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

609* वैशंपायनः । तस्यास्तु सर्वे संश्रुत्य यथोक्तं स विशां पतिः । दुःषन्तः पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तद्वद ।

शकुन्तला।
स्यातो लोकप्रवादोऽयं विवाह इति शास्त्रतः।
वैवाहिकीं क्रियां सन्तः प्रशंसन्ति प्रजाहिताम्।
लोकप्रवादशान्त्यर्थे विवाहं विधिना कुरु। [5]
सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि वृभीः सुमनसोऽक्षताः।
यथा युक्तो विवाहः स्यात्तथा युक्ता प्रजा भवेत्।
तस्मादाज्यं हविलीजाः सिकता ब्राह्मणास्तव।
वैवाहिकानि चान्यानि समस्तानीह पार्थिव।
दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तव्यं धर्मकारणात्। [10]

[D4 adds उदाच after देश' and शकु'. — (L. 5) Some MSS. खोकापवाद'.]

18 Ts Gs.c om. বৃষ্ণ বৃ°; Ti Gi-4 M om. বৃ°.

— °) Ks.4 Dai Di Ts Gc 'বাৰ বি°. — After 18°,
D4 marg. (irrelevantly) ins. 612*. S subst. for

वैशंपायन उवाच।

एवमस्त्वित तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां नियण्यामि नगरं स्वं शुचिसिते ।
यथा त्वमही सुश्रोणि सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १८
एवस्रक्त्वा स राजिपस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
जप्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ॥ १९
विश्वास्य चैनां स प्रायादत्रवीच पुनः पुनः ।
प्रेषियण्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।

C. 1. 2978 B. 1.73. 21 K. 1. 94. 85

18ode/: D4 ins. after 19a6:

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमववीत्।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः।
तथा कुरुप्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्नितः।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः।

— °) A few MSS. स्वा (for स्वां). Ks नियद्येहं; Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि नेप्या°; Ñ3 विनेप्या°. — d) = (var.) 20%. Ko स्वं निवेश; K1 स्वं निवासं; B5 नगरं स्वां. — ') K1 यदि स्वं. K3 यथास्थ महां; D1 यथा स्वमाह. — f) Cf. 17b.

19 S (om. it here) reads 19ab as line 3 of 612* (of. v. l. 20). — a) Da transp. एवमुसवा and स. — b) Ñi भाषिणी; G2 भामिनी. — After 19ab, D4 ins. 610*. — b) M जम्राह पाणिना. S (except G1.2) पाणि. — b) S (except T2 G1-3) स (for च).

20 °) S चैनां प्रातिष्टत्. — Before 20°d, S (except Ti Ms. 5) ins. दु:पन्त:. — After 20°d, Di S ins.:

611* त्रैविद्यवृद्धैः सहितां नानाराजजनैः सह । शिविकासहस्नैः सहिता वनमायान्ति वान्धवाः । मृकाश्चेव किराताश्च कुब्जा वामनकैः सह । सहिता कञ्जकिवरैर्वोहिनी सृतमागधैः । शङ्खदुन्दुभिनिधोंपैर्वनं च समुपेष्यति ।

— °) Ko S तथा (for तथा). K1 corrupt. Ñ V1 B D (except Dns Ds) स्वां नायिय'; T2 Gs-6 स्वामायि'.
— /)=(var.) 18d. K Ñ3 Ds स्वं निवासं; S नगरं स्वं (T2 inf. lin. स्वां). — S ins. after 20: Ds marg. (irrelevantly), after 18db

612* अन्यथा त्वां न नेष्यामि स्वनिवेशमसत्कृताम् ।

है: कि कि तथा त्वामानयिष्यामि निवासं खं शुचिसिते॥ २० इति तस्याः प्रतिश्रत्य स नपो जनमेजय । मनसा चिन्तयन्त्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः ॥ २१ भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं नु करिष्यति । एवं संचिन्तयन्नेव प्रविवेश खकं पुरम् ॥ २२ ग्रुहूर्तयाते तसिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् । शकुन्तला च पितरं हिया नोपजगाम तम् ॥ २३ विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः । उवाच भगवान्त्रीतः पत्र्यन्दिव्येन चक्षुपा ॥ २४ त्वयाद्य राजान्वयया मामनादृत्य यत्कृतः।

पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ २५ क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते । सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥ २६ धर्मात्मा च महात्मा च दुःषन्तः पुरुषोत्तमः । अभ्यगच्छः पति यं त्वं भजमानं शक्कन्तले ॥ २७ महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः। य इमां सागरापाङ्गां कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम्।।२८ परं चाभिप्रयातस्य चकं तस्य महात्मनः। भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ॥ २९ ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं मुनिमत्रवीत ।

सर्वमङ्गलसत्कारेरहं सत्यं ब्रवीमि ते। वैशंपायनः।

एवमुत्तवा स राजर्पिस्तामनिन्दितगामिनीम्। परिष्वज्य च बाहुभ्यां स्मितपूर्वमुदैक्षत । प्रदक्षिणीकृतां देवीं पुनस्तां परिपस्वजे। [5] शकुन्तला साश्चमुखी पपात मृपपादयोः। तां देवीं पुनरुत्थाप्य मा शुचेति पुनः पुनः। शपेयं सुकृतेनैव प्रापयिष्ये नृपात्मजे।

[(L. 2) Some MSS. 'संस्कारै: and सुभ्र सत्यं करोमि ते.] 21 Before 21, Ko. 2-4 N1. 2 B (except B1) D ins. वैशं° उ°; K1 S (except T2 M8.8) वैशं°. — d) K D5 प्रति बुद्धिमानुः

22 After 22ab, D4 S ins.:

613* तं न प्रसाद्यागतोऽहं प्रसीदेति द्विजोत्तमम्। — Before 22^{cd}, S (except T2 G8 M3.5) ins. देशं. — °) K (except K1) Ñ V1 B (except Bs) Da1 D1.2 T2 M3. o. s स (for सं·). -- d) Ds स्वकं गृहं.

23 Before 23, Me-s ins. वैशं and repeat 22rd! — ") Ko. 3 च (for तु). Ñ1 B. 5 मुहूर्तमागते तस्मिन्; D: याते महतें त°; S (except Ms) ततो महतें याते तु. — b) G3 भागत:. — b) Ko.1.3 अपि (for च). — d) G3 Me-s च (for न). D2 ह (for तम्). — S ins. after 23 (T2 G4-e after 24) a passage of 21 lines given in App. I (No. 45).

24 Befere 24, S ins. वैशं. — " K स तां (Ko सुतां). D2 स (for अथ). B1.5 transp. अथ and च. Ñs विज्ञाय तां च कण्वोपि. K1 महारथ:; K2.8 Ds 'यशा:. S चक्षुषा तत्स दिव्येन सर्वे विज्ञाय काइयप:. - After 21", S ins.:

614* ततो धर्मिष्ठतां मत्वा धर्मे चास्विहतं मनः। (of. 33ab). - After 24°, S ins.:

615*

सद्भृत्तः स महायशाः।

एवमेतन्मया ज्ञातं.

— d) S हुएं द्विये. — After 24, T2 G4-6 ins. a passage of 21 lines given in App. I (No. 45); cf. v. l. 23.

25 T2 om. 25ab. Before 25, D4 ins. 35va 3°. — a) K1 corrupt. Ni.2 V1 B D भन्ने रहसि (Ds राज: कृपया); Gs राज्ञा समयो. — b) K2-4 B1.4.5 Da T1 G1. 2. 1-6 M यत्कृतं; Ñ V1 B1m. 3.6 Dn D1. 4.6 G3 य: कृत:. — ") Ms महायोगी. — After 25, S ins.:

616* न भयं विद्यते भद्रे मा शुचः सुकृतं कृतम् ।

26 a) Ka Ba च; S तु (for हि). — d) Ko कृत:; Ks.4 स्थि° (for स्मृ°). G1.6 M6-8 भ्र: श्रेष्ठ उच्यते. - After 26, D4 S ins.:

617* किं पुनर्विधिवत्कृत्वा सुप्रजास्त्वं भविष्यसि । 27 b)=31b. K (except K1) Ña B Da Da प्रस्पेश्वर:. — °) Ko M अन्वगच्छत्; K1.2 अध्य ; K2 G8 शाउछत्; K4 अध्या°; T G1.2.4-6 अभ्यागच्छत्. S पति: (G1 सतीं). Ko यं तु; Ki Ñi. 2 Vi Bs. 5 Dai Dn Di. 5 यश्वं (Dni यस्त्रं); S यस्त्वां (T1 यसात्). — ") K1 महाभागं; S (except Ga Ma.s) मजमानां. M अनिंदिते.

28 °) K4 D5 भविता लोके. — b) T G महायशा:; M विशापति:. — °) K1 इमां य:; D1 स इमां. K8 'रोपांतां; Ñ V1 B D (except Ds) 'रापांगीं. S स च सर्वो समुद्रांतां. - ") Ds पालियद्यति; Go सम्यग्रध्यति.

29 ") Ds परांश्चाभि"; T1 परस्याभि"; G1 बालस्याभि". Ko चातिप्र'; K1 साभ्यप्र'; K1 D1 M8 चापि प्र'. -) विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३० मया पतिर्श्वतो योऽसौ दुःपन्तः पुरुपोत्तमः । तसौ ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमहिसि ॥ ३१ कणव उवाच ।

प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।

गृहाण च वरं मत्तस्त्त्कृते यदमीिष्सतम् ॥ ३२ वैद्यापायन उवाच । ततो धर्मिष्ठतां ववे राज्याचास्खलनं तथा । शकुन्तला पौरवाणां दुःशन्तहितकाम्यया ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच । प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शक्रुन्तला ।

गर्भ सुपाव वामोरूः कुमारमितौजसम् ॥ १ त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ।

C. 1. 2089 B. 1. 74. 2

Gs. s.s विकांतस्य; Gs M दु:पंतस्य. — *) Ko भ्रमिप्य*. — *) Gs M स्व(Ms स)चक्रं चक्र*.

30 S (om. it here) reads 30 in the course of passage No. 45 given in App. I (of. v. l. 23).

— b) Bi.s त्वथ चान्न°; Bi.s अथ चान्न°; S पुनरन.

— ') K Ds निधाय काय(Ds 'यि)कं तच (Ki विधाय कालिकं ताअ); S निधाय कामं तस्यपें:. Cd mentions

कायकं. — ") S कंदानि च फला".

31 S transp. 31 and 32 (om. कृष्य उ°). In S, morcover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No. 45 given in App. I (cf. v. l. 23). Before 31, Ko.2-4 Ñ V1 B D ins. शकुंतलो वाच; K1 S शकुंतला. — ") Dn D1.4 बृतो राजा. — ") = 27°. S (first time) देवयोगादिहागत:. — After (the repetition of) 31°, S ins.:

618* मम चैव पतिर्देष्टो देवतानां समक्षतः।
— od) S (first time) तस्य तात प्रसीव त्वं भर्ता मे
समहायशाः

32 For S of. v. l. 31. S om. कृष्य उ°; K1 om. उ°. — b) B4.5 त्यद्धें. — After 32ab, S ins.:

619* ऋतवो बहवस्ते वै गता व्यर्थाः शुचिस्मिते । सार्थकं सांवतं होतन्न च पापोऽस्ति तेऽनधे ।

— °) G1 रवं मृहाण वरं. — °) K1 D2 S (except G1) स्वरकृते (K1 °त्ये); Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 रवं ग्रुभे (B4 स्वं च ते).

33 K1 S om. उ. - After वैशं, S ins.:

620* इत्येवमुत्तवा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी।
With 33°, of. 614*. — °) M तस्य धर्मि°. — °) S
(except T2) राज्ये चास्खलनं (Ge M5 'लितं). — °) Gs

M (except M5) पौरवस्य. — d) भेड 'प्रिय' (for 'हित'). Gs M दु:पंतस्य हितेषिणी. — After 33, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

621* एवमस्त्वित तां प्राह कण्वो धर्मभृतां वरः। पस्पर्शे चापि पाणिभ्यां सुतां श्रीमिव रूपिणीम्।

> अद्य प्रभृति देवि स्वं दुःयन्तस्य महास्मनः । पतिव्रतानां यद्वृत्तिस्तां वृत्तिमनुपाछय । वैशंपायनः ।

इत्येवमुत्तवा धर्मात्मा तां विशुध्यर्थमस्पृशत्। स्पृष्टमात्रे शरीरे तु परं हुर्पमवाप सा ।

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: T1 संभव. K Ñ V1 B Da Dn1. n2 D1.2.4.5 T2 G1.3-5 M (om. the sub-parvan name) mention only शाद्धंतल (Ñ1.2 V1 B6 शक्ंतलो पाल्यान). — Adhy. name: K1 T2 G1.4 शक्ंतलाविवाह:. — Adhy. no. (figures, words or both): K0 68; K1 89; B5 66; Da1 D4 (marg. sec. m.) 71; Dn3 72; T1 85; T2 35; G M 36. — Sloka no.: Ñ3 Da1 34; Dn1. n3 33; Dn2 32. — Aggregate sloka no.: Dn2 2965.

68

This adhy, is missing in Da; the MS, is wholly ignored here.

1 In Si, 1-19 are missing (cf. v. l. l. 61. 84). K1 D5 S om. उवाच. — a) K0.3 च (for तु). — b) Ñ V1 Da1 Dn T G शकुंतला; D4 (by corr.) M5-3 दिने दिने. — After lab, Ms. 5 ins.:

हूं। 20% रूपोदार्यगुणोपतं दौःपन्ति जनमेजय ॥ २ जातकमीदिसंस्कारं कण्यः प्रण्यकृतां वरः। तस्याथ कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ॥ ३ दन्तैः शुक्तैः शिखरिभिः सिंहसंहननो युवा । चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामुधी महावलः।

क्रमारी देवगर्भामः स तत्राग्च व्यवर्धत ॥ ४ पद्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति । व्याघान्सिहान्वराहांश्र गजांश्र महिषांस्तथा ॥ ५ बद्धा षृक्षेषु बलवानाश्रमस्य समन्ततः। आरोहन्दमयंश्रेव क्रीडंश्र परिधावति ॥ ६

622* आश्रमे न्यवसत्तत्र काश्यपस्य महास्मनः। D4 (marg. sec. m.) Sins. after 1^{ab} (Ms. s, after 622*):

623* गर्भश्च वबृधे तस्यां राजपुत्र्यां महात्मनः। शकुन्तला चिन्तयन्ती राजानं कार्यगीरवात् । दिवारात्रमनिद्रैव स्नानभोजनवर्जिता। राजप्रेषणिका विप्राश्चतुरङ्गबलान्विताः । अद्य श्रो वा परश्रो वा समायान्तीति निश्चिता। [5] दिनान्पक्षानृतूनमासानयनानि च सर्वशः। गण्यमानानि वर्षाणि ब्यतीयुद्धीणि भारत। त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु ऋषेर्वचनगौरवात्। ऋषिपक्यः सुबहुशो हेतुमद्वाक्यमञ्जवन्। [10] शृणु भद्रे लोकवृत्तं श्रुखा यद्रोचते तव । तरकुरुष्व हितं देवि नावमान्यं गुरोर्वचः। देवानां देवतं विष्णुर्विप्राणामग्निरेव च। नारीणां दैवतं भर्ता लोकानां ब्राह्मणो गुरुः। स्तिकाले प्रस्येति भगवांस्ते पिताववीत्। करिप्यामीति कर्तब्यं तदा ते सुकृतं भवेत्। [15] पत्नीनां वचनं श्रुत्वा साधु साध्वत्यचिन्तयत्।

[(L. 1) Me-8 राभे: स. D: Me-8 राज्ञ: पत्रयां. - D: T₂ G₃ M₆₋₈ om. line 3. — (L. 4) M (except M₈) "प्रेरचकरा. Da Ga M (oxcept Ma) "बलै: सह. — (L. 6) Me-8 दिनपक्षमासान्सर्तन्सा गणवामास चायनै:. — Before line 10, T1 G1.2 M ins. ऋषिपह्य:.]

— ') K2 गर्भ सुष्वे; Ñ1.2 V1 B1.4-6 D2 असूयत च; B8 Da D1 असूत गर्भ. D4 transp. गर्भ and स्पाव. MSS. indiscriminately वासोह: and ह:. - d) Ds कुमारं चामि".

2 \$1 missing. —) B4.5 कुमारममित्यु (cf. 1d); S प्र(Ts G4 M6-8 प्रा)जायत शकुंतला. - After 2, D4 (marg. sec. m.) S ins .:

624* जाते तस्मिन्नन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात ह । देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः । गायक्रिमेधुरं तत्र देवैः शक्रोऽभ्युवाच ह । शकुम्तले तव सुतश्रक्रवर्ती भविष्यति । बलं तेजश्र रूपं च न समं भुवि केनचित्। आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पीरवः।

अनेकैरपि साहस्रे राजस्यादिभिर्मसै:। स्वार्थं ब्राह्मणसात्कृत्वा दक्षिणाममितां ददत्। देवतानां वचः श्रुत्वा कण्वाश्रमनिवासिनः। सभाजयन्तः कण्वस्य सुतां सर्वे महर्पयः। [10] शकुन्तला च तच्छ्रत्वा परं इपेमवाप सा। द्विजानाहुय मुनिभिः सर्कृत्य च महायशाः।

3 \$1 missing. — 8) Ñ1 B4 G2.4.5 M8 पुण्यवता. — °) Ñ V1 B D विधिवत् (Ñs तस्यार्थ); G3 तस्याधि-. — d) Bs धर्मत:; S चासकृत. — After 3, S (except T2) ins.:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वोस्त्वकारयत्। 4 Si missing. — ") Ms दंतै: शिखरिभिर्युक्ता. — 1) K1 अत्रा; K2.8 D5 बृहत; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 सहान; T2 G2. 4.5 [S] अवत्. - After 46, T2 G (except G8) ins.:

626*

स्वयं विष्णुरिवापरः।

चतुष्किष्कुर्महातेजाः.

After 4, S ins.:

627* ऋषेभैयात् दुःपन्तः सारक्षेवाह्मयत्तदा। गते काले तु महति न ससार तपोवनम्।

[(L. 1) T2 G8 'क्षेत्रासारत्तदा; M 'क्षपि न चासारत् (Ms 'ब्रानुस्परंस्तदा). — (L. 2) G1.4-8 तपोधनां। Ms. 5 जनाधिप:.]

5 Si missing. — ") Ñe Ds " छ: सन्. K4 पद्मार्थिकोश वालोसी; TG 'वें (T1 G1 'वंस्) त ततो बाल:; M 'वं: स तवा बाल:. - °) Ñ V1 Dn Ds सिंहब्याचानु; B Da D1.2.4 सिंहान्व्याचान (by transp.). - d) Dn Di transp. गजान and महिषान. S बुकां(G: 'क्षां)श्च. D: गजाश्च (sup. lin. 'श्व-) महिपा ; Dt महिपांश्च निवासिन:. - After 5. D4 S ins .:

628* ऋक्षांश्चापि द्विपानन्यान्ब्यालानाश्रमपीडकान्। बलाञ्चजाभ्यां संगृह्य बलवान्संनियम्य च।

[(L. 1) T1 G पद्मां (for अन्यान्). Ts G आस्या-हनद्यालानन्यानाः.]

6 For Da cf. v. l. 7 also, Si missing. Da om. 6 -7. - 4) Ñ1.2 V1 Bs.6 Dn D1 qqu qq; B1.4.6 Da Ds

[5]

आदिपर्व

ततोऽस नाम चक्कते कण्वाश्रमनिवासिनः । अस्तवयं सर्वदमनः सर्वे हि दमयत्ययम् ॥ ७ स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यते । विक्रमेणोजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८ तं कुमारमृषिद्देष्ट्रा कर्म चास्यातिमानुषम् । समयो यौवराज्यायेत्यव्रवीच शकुन्तलाम् ॥ ९ तस्य तद्वलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।

शकुन्तलामिमां शीघं सहपुत्रामितोऽश्रमात् । भर्त्रे प्रापयताद्येव सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १० नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते । कीर्तिचारित्रधर्मघस्तसान्नयत माचिरम् ॥ ११ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः । शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १२ गृहीत्वामरगर्भामं पुत्रं कमललोचनम् ।

C. 1. 3001 B. 1. 74. 14 K. 1. 90. 50

बच्चा च बुक्षे. S दी:पंति: (for बल°). — b) N (except K1; S1 missing; D4 om.) M8.8 समीपत:. — °) K0.4 T1 आरोहर् ; B1.4.6 Da D1 M आरुह (M5 'रंघ'). T2 G (except G1) आरुरोह दुमांश्रेव. — d) K0.2.4 T2 G2-6 सा; K1 Ñ8 स; D2 तु (for च). — After 6, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

629* वनं च छोडयामास सिंहब्याघ्रगणैर्वृतम्। ततश्च राक्षसान्सर्वान्पिशाचांश्च रिपूत्रणे। मुष्टियुद्धेन तान्हत्वा ऋषीनाराधयसदा । कश्चिदितिसुतस्तं तु हन्तुकामो महाबलः। षध्यमानांस्तु दैतेयानमर्पी तं समभ्ययात्। [5] तमागतं प्रह्स्यैव बाहुभ्यां परिगृद्ध च। इढं चाबध्य बाहुभ्यां पीडयामास तं तदा। मर्दितो न शशाकासान्मोचितुं बछवत्तया। प्राक्रोशद्भैरवं तत्र द्वारेभ्यो निःसृतं त्वसृक् । तेन शब्देन विश्वस्ता मृगाः सिंहादयो गणाः । [10]सुस्वुत्र शकृन्मूत्रमाश्रमस्थाश्र सुस्रुबुः। निरसुं जानुभिः कृत्वा विससर्ज च सोऽपतत्। तर्ष्ट्वा विसायं जग्मुः कुमारस्य विचेष्टितम्। नित्यकाछं वध्यमाना देतेया राक्षसेः सह। कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम्।

[In Ds certain additional stanzas (encerpted from S) have been written out on four suppl. fol., sec. m., on a different kind of paper, the suppl. sheets being ins., in the MS., after 19ab. — (L. 12) Ds परासुदेनुजो सूमी पपात परिपोडित:.]

7 Si missing. D4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — S ins. after 7^{ab}: D4 (marg. sec. m.), after 5:

630* कण्येन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुषम्।
-- °) Ñ1.8 Bs यसव°. -- °) Ko सर्वोश्र; K4 सर्वान्दिः
Ñ1.8 V1 Dn Ds S श्यसी.

8 Si missing. — b) Ms समवर्धत. — d) Ti ज्ञचेन. — After 8, D4 (suppl. fol. sec. m.) Sins.: 631* अप्रेषयति दुःषन्ते महिष्यास्तनयस्य च।
पाण्डुभावपरीताङ्गी चिन्तया समिभञ्जताम्।
छम्बालकां कृशां दीनां तथा मलिनवाससम्।
शकुन्तलां च संप्रेक्ष्य प्रदच्यो स मुनिस्तदा।
शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाब्दस्य चाभवन्।

[Before line 1, Da T2 Gs.c Ms ins. वैशं.]

9 Si missing. — °) Ka चाप्यति°; Ka चाप्यतमा°.
— °) Bi (mas in text). इसमर्थी. M 'राज्यस्य. — d) S इसनुध्याय स द्विज:. — After 9, Di (suppl. fol. sec. m.) S (Gi om, from line 32 onward) ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 46).

10 Si missing. G2 om. 10-13. — ab) Ñ1.2 V1 B5 मतम् (for बसम्). S (G2 om.) इरयुक्तवा सर्वदमनं कण्वः शिष्यानथाव्रवीत्. — ") Ñ1.2 V1 B Da D2 आशु (for शिन्नं). — a) K1 T1 G1 "मिहाश्र". Ñ2 V1 B Da Dn D1 "तो गृहात्; D5 "तो वनात्. T G3-6 M सपुत्रामाश्रमादितः. — ") Ñ3 Dn S (G2 om.) भर्तुः प्रा(M6-8 प्र)पयतागारं (T2 G1.8-6 "भ्याशं). — ') Cf. 1. 15. 3d and v. 1. K नास्या वासोश्रमे क्षमः (K1 मा स्म वास इह क्षमाः); Ñ3 D5 "संयुतां; Dn M (except M3) "प्जितं.

11 Si missing. G2 om. 11 (of. v. l. 10).

— ") Ko.s.4 मे; Mo-s दें (for हि). — 5) Ki शोभते;
K2 युज्य'; D5 शस्य'. — ') B4 G1 'चारिड्य'; M 'धर्ममं.

— ") Ñ8 तसाद्रच्छत. — After 11, D4 (suppl. fol. sec. m.) S (except G2) ins. a passage of 28 lines given in App. I (No. 47).

12 Śī missing. G2 om. 12 (of. v. l. 10). — ") K4
D1 T2 G2-6 च ते; D6 तत:; T1 G1 M शिद्या: (for सर्वे).
— ") K1 Ñ1 Dn D1.4 T2 G2-6 "इंत सहीजस:; B3 D2 T1
G1 M "हस्रिंग. — ") Ñ2 सहपुत्रां गजाह्न्यं; S (G2 om.)
द्व:पंतस्य पुरं प्रति.

13 Simissing. G2 om. 13 (of. v. l. 10). - ") Ñ8

C. 1. 3001 B. 1. 74. 14 K. 1. 90. 50

आजगाम ततः शुत्रा दुःषन्तविदिताद्वनात् ॥ १३ अमिसृत्य च राजानं विदिता सा प्रवेशिता । सह तेनैव पुत्रेण तरुणादित्यवर्चसा ॥ १४ पूजियत्वा यथान्यायमन्नवीत्तं शकुन्तला । अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १५ त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः । यथासमयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम ॥ १६ यथा समागमे पूर्वं कृतः स समयस्त्वया ।

तं सरस्य महामाग कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ १७
सोऽथ श्रुत्वेव तद्वाक्यं तस्या राजा सरकापि ।
अत्रवीत्र सरामीति कस्य त्वं दुष्टतापित ॥ १८
धर्मकामार्थसंवन्धं न सरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छिस तत्कुरु॥ १९
सैवम्रका वरारोहा बीडितेव मनस्विनी ।
विसंज्ञेव च दुःखेन तस्थो स्थाणुरिवाच्छा ॥ २०
संरम्भामर्पताम्राक्षी स्फुरमाणोष्ठसंपुटा ।

°गर्भ तं. S (G2 om.) 'त्वा चामरप्रस्यं. — ') Ñ8 तदा; B6 वनात्. K (except K1) Ñ V1 Dn D1.4.5 सुभू:; B1.4 Da झुद्धा; D2 साध्वी. S (G2 om.) आजग्नुश्च पुरं रम्यं. — ') Ñ V1 Dn D1.5 दु:पंतं. K1 'निहिताद्. S (G2 om.) दु:पंताध्यपितं व'. — After 13, D4 (suppl. fol. sec. m.) S (G2 om. lines 1-14) ins. a passage of 99 lines given in App. I (No. 48); there being an additional colophon after line 64.

14 Si missing. — ") K Ds उपस्. K Gi सु (for च). — ") Kı विवृता; S वेदिता. Ñi.2 Vi B D (except Ds) च प्रवे"; G2 प्रतिवे". — ") S तेन कुमारेण. — ") Ñi.2 Vi B D (except Ds) बालाकेसमतेजसा. — After 14, K4 Dn Di.2.4 ins.:

632* निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः। D4 (suppl. fol. sec. m.) cont.: S ins. after 14:

633* सिंहासनस्थं राजानं महेन्द्रसदशद्युतिम्। शकुन्तला नतशिराः परं हर्पमवाप्य च।

15 Si missing. — b) Ki सा; Ñi.2 Vi B D (except Ds) = (for तं). — After 15^{ab}, Di (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

634* अभिवादय राजानं पितरं ते दृढवतम् ।

प्वमुत्तवा सुतं तत्र लज्जानतमुखी स्थिता ।

साम्भमालिङ्गय राजानं प्रसीदस्वेरयुवाच सा ।

शाकुन्तलोऽपि राजानमभिवाद्य कृताक्षिलः ।

हर्षेणोरफुलनयनो राजानं चान्ववैक्षत । [5]

दुःपन्तो धर्मबुखा तु चिन्तयक्षेव सोऽववीत् ।

किमागमनकार्यं ते बूहि स्वं वरवर्णिनि ।

करिष्यामि न संदेहः सपुत्राया विशेषतः ।

शकुन्तला । प्रसीदस्य महाराज वक्ष्यामि पुरुषोत्तम ।

— S transp. 15ed and 16ab. — e) S auncya.

16 Si missing. Ñi om. 16ab. For S of. v. l. 15.

— ") K2 तव; K4 तवत्तो (for त्वया). K8 ह्योप. B4.8 त्वदीयोयं. S एप (G1 अयं) पुत्रो हि ते राजन्. — ') K0 'पम; K1 B4.8 'त्तम:; Ñ8 D5 S प्रंतप (or 'प:). — ') D2 यथा स समये त'; T G यथोक्तमाश्रमे (T1 G1 यथावस्समये) त'; M 'था त्वं (M8.8 च) समये त'. — ') Ñ1.2 V1 B1.8.6 Da D2 'पेश्वर; T1 G1 M8 'पर्णम.

17 Śi missing. — ") T2 G (except G1) मया (for यथा). Dn D1.4 मत्संगमे; G1 समागते. — ") Ñ1.2 V1 Dn D1.4 य: कृत: स". Ñ1.2 B5 Dn तथा (for स्वया). — ") K8 B8 D5 तत्सा"; T2 G (except G1) तरवं स्पर. K (except K8) D5 महाराज; B2.6 T2 G8-6 'बाहो. — After 17, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

635* वैशंपायनः I

तस्योपभोगसक्तस्य स्त्रीपु चान्यासु भारत । शकुन्तरूा सपुत्रा च मनस्यन्तरधीयत ।

G1, 2, 4, 5 cont.;

636* स धारयन्मनस्थेनां सपुत्रां सस्मितां तदा । तदोषगृद्धा मनसा चिरं सुखमवाप सः।

18 Śi missing. — a) Ko.s.s Di सोप्यश्रु. Ti Ms.s तु; T2 (रेड-s अपि; Gi.s च; Ms-s अथ (for एव). — b) T श्रुत्वा (for त्या). Di Ti Gi.s राजन्. Ms-s ससार सा. — a) S त्वया भद्रे समागमं. — After 18, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

637* मैथुनं च बृथा नाहं गच्छेयमिति मे मितः। नाभिजानामि कल्याणि स्वया सह समागमम्।

19 Si missing. For Di, of. v. l. 6. — ") Ki S धर्मार्थकामसं". — ") Ti ज्ञीव्रं (for कामं).

20 Siresumes, Bofore 20, Sins. वैशं. — a) Si Ki एवमुक्तवा; K2-4 Ñ Vi Da Dn Gl.2 Me.7 'मुक्तवा; Ts एवमु'. Ts तदा तेन (for वरा'). — b) Si Ki.2 Dn Di.4 तपिख'. — ') Ñ Vi B D Gi नि:(Ds अ)सं'. — a) Ñ Vi B D स्थूणेब निश्चला; S विगतचेतना. कटा श्वेनिर्देहन्तीव तिर्यम्राजानमेश्वत ॥ २१ आकारं गृहमाना च मन्युनाभिसमीरिता । तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२ सा ग्रह्तिमेव ध्यात्वा दुःखामर्पसमन्विता । मर्तारमभिसंग्रेक्ष्य कुद्धा वचनमन्नवीत् ॥ २३ जानकापि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे । न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४ अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्थैवानृतस्य च । कल्याण वत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६ एकोऽहमसीति च मन्यसे त्वं

न हच्छपं वेत्सि सुनि पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यूस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोपि ॥ २७
मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च स्वश्चवान्तरपूरुपः ॥ २८
आदित्यचन्द्रावनिलानलां च
द्यार्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
यमो वैवस्ततस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
न तुष्यति यस्यप पुरुषस्य दुरात्मनः ।

C. 1. 3019 B. 1. 74. 32 K. 1. 98. 13

638* धर्म एव हि साधृनां सर्वेषां हितकारणम्। नित्यं मिथ्याविहीनानां न च दुःखावहो भवेत्। With 27 of. Manu 8, 91.

28 a) K (except K1) पातकं. — b) K3 B3.5.6 D2 G3.6 M transp. न and कश्चिद्वेत्ति. — c) र्डा देवाश्चेतं च; K1 चैव तं देवा:. S देवाश्चेनं निदंखेव (T1 G1 प्रपश्यंति; M6-8 निदंखन्ये). — d) K6.4 तथैवा'; K3 स चैवा'; Ñ V1 D (except Da) T1 G1 यश्चेवा'. T2 G3-6 M भूतानि च (T2 तांश्चेव; G3 M6-8 तांश्चापि; M8.5 'यांसोपि) तथापरे. — Cf. Manu S. S5.

29 4) Ko.1 Me 'वनलानिलो च; K2.3 Bs De T2 G 'वनिलोनलक्ष. — ") D3 मनक्ष; Ge दिशक्ष. — ") Ko.2.3 Bs.0 धर्मो हि. Es marg. वृत्ति. — Cf. Manu 8.86.

30 °) Gs 'स्वतो राजा. — °)=31°. Si K Ds (१Сd) न (Ko वि-) यात'; Ñi निर्धात'. अ Dev.: न यावयति (sic)। न फलवत्करोति। अ — Gs (hapl.) om. 30°-31°. — Cf. Manu S. 92°6.

31 Gs om. 31 (cf. v. l. 30). — a) Ko.s Ms-s न च तु; T G1-3.s M3 न तुष्यति च. Si K2 B1 D2.s G3 यसीव. — b) Ms दुष्कृतस्य दु. — e) Ge eqकं नृतं. — a)=30. Si Ko.i Ñs Bim.s वियात ; K2 धिया न ;

^{21 °)} Ñ V1 B D भाणीष्ठ . — °) S निर्देहंती(G2.3 हि क्रि)व नेत्राभ्यां.

^{22 °)} K1 सा (for च). G3 आकारेण समा°. — °) S1 K1 अपि; Ñ V1 B D T2 G2.4.5 च (D5 अति) (for अपि-). B (except B1) D2 T2 G2.4.5 समीरितं.

^{23 °)} Si Ki. 2 Ds 'रं समिभिप्रेक्ष्य. — °) Ka. 4 Ñ Vi Bs. 4. 6 Da Da राजानम°. S यथान्यायं वचोत्र°.

²⁴ Before 24, D4 (marg.) G1 M ins. शकुं.

— ") Ñ3 जानशाम. — ") Ñ3 किं नु देव. — ") K1.4 Ñ
V1 B1m.5 D (except Da2 D5) M6-8 नि:शंकं (M6-8
"शंक:); K5 T2 G न: (K3 नी) संगं. — ") G3 यथा त्वं.
Ñ1.2 V1 B D (except D5) "क्रती जन:

^{25 °)} S यस्य ते. — °) Ñ1.2 V1 B at; Cd च (as in text). — °°) Ś1 K D1 °° भव (K0.2-1 तव; D1 वद) साक्षी त्व(K0.2-1 साक्षीद)मात्मानं माव°; Ñ V1 B Da D2.4 °° वद साक्ष्येण मा°; B3m Da °° वत साक्षी चेन्मा°; D5 °° वद साक्ष्येण मा°; B3m Da °° वत साक्षी चेन्मा°; D5 °° वद साक्ष्येण माव, M °° साक्षिणं चेव साक्षीणा(T1 °त)मात्मानमवमन्यसे; M °° साक्षिणं चेव मा(M2.6 कस्मादा)त्मानमवमन्यसे. \$\mathfrak{B}\text{Dev.: सत्यस्य चानुतस्य च मध्ये यत् कल्याणं तत्तु त्वमेव वेद [1] बत विस्मये। साक्षी पक्षपाती [1] वेतनं (१ read आत्मानं) मावमन्यथा: [1] \$\mathfrak{B}\tau Cf. Manu 8.84.

²⁶ T2 om. 26-27. — ") Mo-8 अन्यथा. — ") = 32°. T1 'था सत्सु भाषते. — ") D5 किं त्वया. — ") N (except D4) चौरेण. Ñ2 आत्मापघातिन:; D5 'त्माप्रहा'. — Cf. Manu 4. 255.

²⁷ T2 om. 27 (of. v. l. 26). — b) \$1 किंदी (for मुनि). — c) Go ता कारणं. Ko.2 पातकस्य. — d) K2.1 N V1 D (except D2) S (T2 om.) तस्यांतिके (G3 तरे). — S ins. after 27 (T2, which om. 26-27, ins. after 25):

C. 1. 8019 B. 1. 74.82 K. 1. 98.18

तं यमः पापकर्माणं निर्यातयति दुष्कृतम् ॥ ३१ अवमन्यात्मनात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । देवा न तस्य श्रेयांसो यस्यात्मापि न कारणम् ॥ ३२ स्वयं प्राप्तिति मामेवं मावमंस्थाः पतिव्रताम् । अर्घ्याहां नार्चयसि मां स्वयं भार्याम्रपस्थिताम् ॥३३ किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि । न खल्वहमिदं ग्रून्ये रौमि किं न ग्रूणोषि मे ॥ ३४ यदि मे याचमानाया वचनं न करिष्यसि । दुःषन्त शतधा मूर्घा ततस्तेऽद्य फलिष्यति ॥ ३५ भार्यां पतिः संप्रविश्य स यसाजायते पुनः । जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः॥ ३६ यदागमवतः पुंसस्तद्पत्यं प्रजायते ।

K4 (1 Cd) विघात'; G4 तिर्यंक् . अ Dev.: विशेषेण घातयति । यातना करोति । अ

32 °) Ks 'मन्य महारमानं; Ñ1.2 V1 B D Ms योवम'; Ñ3 'मन्यान्यथारमा'; T G (except G2) Ms-s 'मत्यारम'. — ')=26°. G8 'था यः करिष्यति. — ') Ñ1.2 V1 B Da Da Da D2.4 न तस्य देवा श्रे'; D1 नास्य देवा न श्रे'· — ") T1 'रमा न हि का'; G6 सोस्य नारमापि का'.

33 °) S'ति मैवं (Ms. 6-8 चैवं) मां (T मा). — 3) G Ms. 5 अवमं . — ') Ko. 2 Ñ V1 B D G5 अर्घाही; G8 पूजा .

34 °) K2 'शं स्वं. — °) K4 D2 G8 उपेक्षसि च (K4 E); D4 स्वमुपेक्षसि. Cd mentions उपेक्षसि. — °) Si T1 G1.6 M शून्यं; T2 G2.4.5 राजन्. K1 न खिल्वदमहा (read 'हं) रोसि. — °) K1 शून्यं किं. S करोसि न (M6-3 न करोसि) श्र.

35 °) Śi Ki शतको. S धा स्वय. — In Śi, the portion from 35°-46 is lost on the missing upper half of a fol. (53). — °) Ñi हनिस्यति; Ñi Vi Dn Di.4 स्फुटि; Ds पति. S सूर्धो ते विफल्लि(Gs तेप भवि)ध्यति.

36 Si missing (of. v. l. 35). — ") Ts G (except Gs. 6) जायां. Ti पति: स्वां प्र". — ") S स तस्यां जा". — ") Ñi.s Vi B D (except Ds. 6) सिद्ध (for इति). — ") Ñi.s Vi B D (except Ds) पौरा". S यहस्यां (Ti यश"; Gs. 5 यहत्व"; Gs यस्त"; Ms-8 यत्त") जायते पुनः (Ti Gl. 8 Ms. 1 सुतः; Gs ततः). — Cf. Manu 9. 8.

तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ३७
पुत्राम्नो नरकाद्यसात्पितरं त्रायते सुतः ।
तसात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभ्रवा ॥ ३८
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतित्रता॥३९
अर्घ भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या भित्रं मरिष्यतः ॥ ४०
भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः॥४१
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ ४२
कान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै ।

37 Śi missing (cf. v. l. 35). — a) Ko.2.4 Dal Ds Go सदा. — b) K (except K4) Dai Ds Go स(Ki स)दप. — b) Bi इता; S (except Gs. o Ms. s) संता (Ti यत्ता).

38 =(var.) Manu 9. 138. — Si missing (cf. v. l. 35). — d) K2.3 NS S पूर्वमेव स्वयंभुवा (Ms पूर्वेरिप महर्षिभ:). — After 38, K4 S Nilp ins.:

639* पुत्रेण लोकाअयति पुत्रेणानन्समभुते।

अथ पुत्रस्य पुत्रेण मोदन्ते प्रितामहाः ।
[Nilp पौत्रेण (for पुत्रेण both times), जयते, and
पौत्रस्य (for पुत्रस्य).]

39 \$1 missing (of. v. l. 35). — *) Т2 G2.4.6 प्रजायते. — *) Т G3 या पतिप्रिया; G1.6 M यातिथिप्रिया. 40 \$1 missing (cf. v. l. 35). — *) K1 श्रारीरस्य.

- After 40°, Ks ins.:

640* शरीरं प्रोच्यते बुधैः। भार्या श्रेष्टतमा लोके

— °) T2 G2.4.5 °तमा. — с) K2 Ñ V1 B D (except D5) मूळं (for मित्रं). K1 मुमूर्वत:; Ñ1.2 V1 B D2 तु संतते:; Ñ8 Da Dn D1.4 तरि. S य: सभाये: (T1 G2 यस्य भायों) स वंधुमान् (G8 चोत्तम:) (G1 partly broken & corrupt).

41 Śi missing (of. v. l. 35). — *) Gs पतिभक्तिमती या तु. — *) Ki सततं; Gs सा भार्या. — *) Bs सुका(m क्रिया)न्वि*; S (except Gi Ms) श्रियावृताः.

42 Si missing (of. v. l. 35). - *) Ko.s Gl.s

यः सदारः स विश्वास्यस्तसाद्दाराः परा गतिः ॥ ४३ संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् । भार्येवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ४४ प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते । पूर्वे मूतं च भर्तारं पश्चात्साष्ट्यनुगच्छति ॥ ४५ प्रतसात्कारणाद्राजन्याणिग्रहणमिष्यते । यदामोति पतिर्भार्यामुह् लोके परत्र च ॥ ४६ आत्मात्मनेव जनितः पुत्र इत्युच्यते नुषैः ।

तसाद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ४७
भार्यायां जितं पुत्रमादश्चें स्वमिवाननम् ।
ह्वादते जिनता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८
दद्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्वादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मातीः सिललेष्विव ॥ ४९
सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्र्यादिप्रयं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।

C. 1. 3039 B. 1. 74. 52 K. 1. 98. 42

Mo-8 सहाया:; $\tilde{N}_1$ 'हाय:; T_1 Gs M_8 'भायां:; M_6 साहाय्याः.

43 Śi missing (of. v. l. 35). — a) K2 G3.6 M6-8 ° दिवश. Ko.4 विश्वासो. — b) Ñ V1 B D T1 G1.8.6 M जनस्वा°. — °) G8 यस्य दारा:; M5 य: ससार्थ:. K2 D2 यसाहारेष्ठ विश्वास:. — a) G6 सदा गति:.

44 Ši missing (cf. v. l. 35). — °) Bi. इ संसारं; Di संसेवं. Ki. 4 Di T Gi. s. 5 Me-8 'भिमेतं. — °) Ko. 2. 4 'द्वेकपातिसं; Ds Gi 'द्वेव पातिनं; Gi. 5 'द्वेव पातिनं; Gi. 5 'द्वेव पातितं. — °) Ki Gi भार्यो चान्वेति; Di 'वाभ्येति. — Ki (hapl.) om. 44^d-45°. — d) Gi. 6 वे (for या).

45 \$1 missing (cf. v. l. 35), Ks om. 45^{abe} (cf. v. l. 44). — Ñ1.2 V1 (hapl.) om. 45^b-46°. — °) S प्र्वेप्रेतं तु. — ^d) T1 साभ्यनु ; T2 G1.6 Ms-8 सा द्वानु ° G2.4.5 Ms.5 साप्यनु °; G8 सा द्वाप °.

46 Śi missing (of. v. l. 35). Ñi.s Vi om. 46^{abe} (of. v. l. 45). — ^d) S স্বাহ্মিন্ (for হুছ). — After 46, S ins.:

641* पोषणार्थं शरीरस्य पाथेयं स्वर्गतस्य वै।
47 Si resumes. — a) Ds आस्मनात्मेव; T G2.4-6
M6.7 आत्मात्मना च; G1 M8.8 आत्मनात्मा च; G8 आत्मना
चात्मा. — b) B4.8 सुत ह्. K8 इत्यभिधीयते. — M6-8
om. 47°d. — e) T G M8.8 ° यी पति:. — S ins. after
47 (M6-8, after 47°d):

642* अन्तरात्मैव सर्वस्य पुत्रो नामोच्यते सदा।
गती रूपं च चेष्टा च आवर्ता लक्षणानि च।
पितृणां यानि दृश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च।
तेषां शीलगुणाचाराः संपर्काच ग्रुभाग्रुभात्।
(of. 669*).

48 4) Ge भार्योतुनीतं तं पुत्रं. — b) Ñ V1 B D (except Ds) 'शैंदिवव चान'. — ') T2 Ge M transp. हार्व' and जनि'. D2 मनुज: (for जनि'). Ñ1 जायते जनितं प्रे'; T2 G1-5 जनिता मोदते प्रे'. — After 48, S

(Gs om. lines 6-7) ins.:

643* पतिव्रतारूपघराः परबीजस्य संग्रहात्।
कुलं विनाइय भर्तृणां नरकं यान्ति दारुणम्।
परेण जनिताः पुत्राः स्वभायायां यथेष्टतः।
मम पुत्रा इति मतास्ते पुत्रा अपि शत्रवः।
द्विपन्ति प्रतिकुर्वन्ति न ते वचनकारिणः।
[5]
द्वेष्टि तांश्च पिता चापि स्ववीजे न तथा नृप।
न द्वेष्टि पितरं पुत्रो जनितारमथापि वा।
न द्वेष्टि जनिता पुत्रं तस्मादातमा सुतो भवेत्।

49 °) G2.4.5 'माना जना. — °) S 'भिस्तुसुहैर्. Ñ1 D2 S जना: (T1 G4 जनै:; M5-8 अपि). — °) Ñ1 T2 मोदंते. T1 G1.8.6 M ते स्व(G8 तेन्य)दारेषु तुष्यंति. — °) For M6-8 see below. — After 49, S ins.:

644* विप्रवासकृशा दीना नरा मिलनवाससः। तेऽपि स्वदारांस्तुष्यन्ति दरिद्वा धनलाभवत्।

[Ms-8 (hapl.) om. 49^{ed} as also line 1 and the first half of line 2 of 644^* . — (L. 2) For first half of. v. l. 49^s .]

50 °) Ko.4 पुमान्कुद्धोपि; T1 Gs.6 M अप्रियोक्तोपि (Ms.6 हि); T2 G1.2.4.6 सुसंकुद्धो°. K2 T2 G2.4.6 दाराणां; Ñ3 स्वां रामां; T1 G1.3.6 M नारी °. — b) Ñ V1 B D न कुर्या °. K4 T1 G1.8.6 M वच:; Ñ V1 B D (except D5) नर: (for बुध:). — °) G2.4.5 M7.3 रति: प्रीतिश्च (M1.8 °ति: स्व-) धर्म (M1.8 °मी)श्च. M5 धर्माश्च; M6 धर्माश्च. — d) T2 G1.2.4.5 तदायत्तम्; M3.5 तास्वायत्तान्. K1.2.4 D5 ह; Ñ V1 B (except B5) Da D1.2.4 हि; M6-8 त् (for घ). — After 50, S ins.:

645* आत्मनोऽर्धमिति श्रोतं सा रक्षति धनं प्रजा। शरीरं लोकयात्रां वै धर्म खर्गमृपीन्पितृन्।

51 °) T Gs-8 M पुण्या:. T1 दारा:; Gs लोका: (for रामा:). G1.9 पुण्यदारा:. S (except T1) "तना:. — d) S1 K1 रामा ऋते; D1 "हते; G3 कामाहते. Ms-8

हैं: १९४६ दें ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाः ॥ ५१ परिपत्य यदा स्रजुर्घरणीरेणुगुण्ठितः । पितुराश्चिष्यतेऽङ्गानि किमिवास्त्यधिकं ततः ॥ ५२ स त्वं खयमनुप्राप्तं साभिलापमिमं सुतम्। प्रेक्षमाणं च काक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ५३ अण्डानि विभ्रति खानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः। न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्खमात्मजम् ॥५४ न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः। शिशोरालिक्समानस्य स्पर्शः सनोर्यथा सुखः॥ ५५ बाक्षणो द्विपदां श्रेष्टो गौर्वरिष्टा चतुष्पदाम् ।

गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥ ५६ स्पृशतु त्वां समाक्षिज्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः। पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ५७ त्रिपु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम । इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥ ५८ आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरव । इति वागन्तरिक्षे मां स्तकेऽभ्यवदत्पुरा ॥ ५९ ननु नामाङ्कमारोप्य स्रोहाद्वामान्तरं गताः। मुर्झि पुत्रानुपाघाय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥ ६० वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः।

स्रष्टकामादते. N V1 Dn Ds प्रजां. - After 51, Da1 ins. a passage of 15 lines given in App. I (No. 49); while S ins .:

646* देवानामपि का शक्तिः कर्तुं संभवमात्मनः। पण्डितस्यापि छोकेषु स्त्रीषु सृष्टिः प्रतिष्ठिता। ऋषिम्यो ऋषयः केचिचण्डालीप्वषि जज्ञिरे। After the above, G1 ins. the last line of 659*.

52 a) Ko परिवर्स; Ñ V1 Da Dn D1.4 प्रतिपद्य; Ds प्रणि ; S 'सत्य. Gs यदा रेणुर्. —) Ko.4 'पांशुगुं'; S "रेणुकुं" (G_3 "caaकुं"). — ") S पितुराछिंगते (G_3 पितृभ्यो लिहाते). — d) K2 किमिहा. Ñ1,2 V1 B D (except Ds) किमस्त्यभ्य°; T G 'वाभ्य' (T1 G2 'वाप्य'; G8 °हाभ्य°). M किं ततोस्त्यधिकं सुखं.

53 °) S ह्वं सूनुम्. Ñ V1 B D (except D5) ैंसभि $(D^{2}$ 'पि)प्रा'. — $^{b})$ K_{1} 'पं सुतं त्विमं; S 'पं मनस्विनं. - °) A few MSS. प्रेक्ष्य . Ka च कारसर्थेन; K4 N V1 B D T2 G1.2.4.5 कटाक्षेण; T1 कांक्षमाणं; G8 M च कांक्षेण; 😘 च कांक्ष्येनं.

54 °) Si Ki अंडजा; Cs अंगानि. Si Ki Bim. s. s विश्रत: -) Si Ki विद्यंते; S त्यजंति. - After 5400, Ti Gi.s. 6 M ins. (for the first time) line 2 of 648*. — Ms om. 54°d. — °) \$1 K1 नास; Ks रवं सं; T1 G1 राजन् (for नु स्वं). - ") K1 धर्मिष्ठ:. D4 "झ स्वं स्व"; T Gs. 5 मजातं स्वय(T1 स्वंत)मा ; Gs. 2 मम जातं स्व ; Gs अज्ञातः स्वयमा ; Go अज्ञातं स्वं स्व ; Ms अजामिश्वव चात्म ; Me-8 अज्ञानात्स्वमिवात्म". -- After 54, S ins.:

647* ममाण्डानीति वर्धेन्ते कोकिलाण्डानि वायसाः। किं पुनस्त्वं न मन्येथाः सर्वज्ञः पुत्रमीदशम्। मलयाधन्दनं जातमतिशीतं वदन्ति वै।

शिशोरालिङ्गनं तसाचन्द्रनाद्धिकं भवेत्।

55 ") T2 G2. 5 रहनानां (for रामा"). - ") T2 G2. 4. 5 अंगस्प . Ñ2.8 V1 B D T G M3 तथाविध: (Gs तथापि च). — ") Mo-3 शिशूनािं (sio). — ") G1 स्पर्शे सुनी; Ms वितु: स्पर्शे. Some MSS. -सुखं.

56 In S the sequence of 56-57 is: 57ed, 57ab, 56. — b)=1.1.202b. B Da "B知贡".

57 For S cf. v. l. 56. — ") G: स्पर्श कृत्वा. S समाहित्य. - After 57ab, Dar ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 50). — K2 om. 57°-58d. — °) K3 °शांत परम:; K4 T G1.4.6 M3.5 °शांत्प्रियतर. — 4) Ñs शो भ्रवि.

58 K2 om. 58 (of. v. l. 57). — b) Ko.1.4 Da1 Ds प्रस्ताह°; Ks (by corr.) S प्रजातीय°. S (except Gs) ंद्रम:. — After 58ab, S (except Ge) ins.:

648* अद्यायं मश्चियोगात्त तवाह्वानं प्रतीक्षते।

[М अहं मन्ये मिश्रयोगात्तवाह्वानं प्रतिष्ठते.]

— °) Ko इमं पुत्रं तु. 🛭 कुमारो राजशार्द्छ. — 🕄 🗓 1.3 V1 B D (except Ds) 'बिनाशनं; S 'शन:.

59 b) S पौरव: (Gs भूपते). — After 59ab, S ins.: 649* राजसूयादिकानन्यान्ऋतृनमितदक्षिणान्।

— °) S इति गौरंत°. — °) M सूत(Ms. 5 °ति)कालेवदत्. 60 °) T G1.8.6 ततो; G2.5 हंत; G4 अतो; M तथा (for ननु). Ba.o S स्वमंकमा. Ño बाहुना स्वांकमा. - After 60°, Gs ins.:

650* मृध्युपाछाय पुत्रकस् । एवं हि पुत्रेणान्येऽपि.

— *) \$1 K1 ब्रामाझा . — *) \$1 K Ds पुत्रसुपा . 61 A few MSS. देवेद्व'. K1 बदंखेंबं. — ') K1 जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥ ६१ अङ्गादङ्गात्संभविस हृदयादिभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः श्वतम् ॥ ६२ पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् । तसान्तं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ ६३ त्वदङ्गेभ्यः प्रस्तोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः । सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४ यथा द्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते । तथा त्वत्तः प्रस्तोऽयं त्वमेकः सन्द्विधा कृतः ॥६५

मृगापकृष्टेन हि ते मृगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६
उर्वशी पूर्वचित्तिश्र सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च पडेत्राप्सरसां वराः ॥ ६७
तासां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः ।
दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
सा मां हिमवतः पृष्ठे सुपुवे मेनकाप्सराः ।
अत्रकीर्य च मां याता परात्मजमित्रासती ॥ ६९
किं नु कर्माशुभं पूर्वे कृतत्रत्यसा जन्मनि ।

C. 1. 8058 B. 1. 74. 71

Ms संत्रवादे; Ña Vi Bi.s Da Dn Di.4 'आमं; Ba.4.6 (m as in text) Da 'जातं. — ') Śi K Ña Ds 'कर्मसु. — ') Śi Ki Bi-s यथा; Da तव; S ध्रवं.

62 b) Ko Ñ V1 B3 D (except D1.2) S "यादधिजा".
— d) Ś1 K1 स्वं जीव; Ñ1.2 V1 B Da2 D5 संजी". Ś1
K2.8 B1 Da1 Dn2 श्रादा. — After 62, S ins.:

651* उपजिघन्ति पितरो मन्नेणानेन मूर्धनि।

63 ई1 K1 Da1 (hapl.) om. 63. — ") Ko लोको हि; K2.4 B4.5 पोट्यो हि; Ñ1.2 V1 योसी हि; Ñ3 पांत्रादि; Dn D1.4 जीवितं; D2 जीवो हि; D5 योगो हि; T1 एपो हि; G1.2 M पोपणं; G4.5 पोपितं. B Da2 D2 T1 "भीनोयं; Dn D1.4 G1.2.4.5 M "भीनं से; T2 G6 "भीनोसी. — ") Ñ1.2 V1 B Da2 D2 संतानोपि (Ñ1.2 V1 हि) तवाक्षयः. — ") K0.2.4 B3.5 D2 जीवसे. Ko Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 T2 पुत्र (for बत्स). — ") K2.5 D2 T1 G1.3.6 M7 स सुन्ती; T2 स जीव; G2 सुवेश; G4.5 सुन्तीव. K0.3.4 T2 G5 शरदः. — After 63, S ins.:

652* एको भूत्वा द्विधा भूत इति वादः प्रदश्यते। [T1 Ms.6-8 प्रशस्यते; Ms °वर्तते.]

64 In \$1, the portion from प्रस्तोऽयं up to तयोरपसं (in 75) is lost on the missing upper half of a fol. (53). — ") G4.5 प्रभूतो'. — b) K1 पुरुष: पुरुषापर:; D2 M5 त्वमेक: सन्द्रिधा हृत: (=65^d). — D2 reads 64^{ed} after 65. G1 om. 64^{ed}. — e) G2 सिल्ले वाम'. B6 'लं प्रमं. — d) Ñ V1 B5.6 Dn D1.4.5 त्र; S (G1 om.) ते (for मे). — T G3-6 M6-8 ins. after 64: G1, after 64^{ab}:

^{653*} सरसीवामले सोमं प्रेक्षास्मानं स्वमास्मनि।

65 Si missing (cf. v. l. 64). — a) S (except T2 Gs) w (for ts). — Ms om. 65°d. — c) S (Ms om.)

एवं (for तथा). — ^a) T₂ G_{2.4.5} स्वमेवासि द्वि. Ko.4 ^{*}धा स्थित:. — After 65, D₂ reads 64°a.

66 Si missing (cf. v. l. 64). — ") Ñ Vi B D (except Ds) मृगावकु. Dn Di. 4 Ms पुरा; T G Ms-8 हि (Gs च) बे. — ") Gs कोमारे.

67 \$1 missing (cf. v. l. 64). — a) Ks.s Ñ1.s Bs
D2 विप्रचि. — b) Ñ1 सजधन्या; G2.4.s प्रजधन्या. K
अथ (for च). — b) Ñ1 विश्वाची चैव रस्या च. — b) Ko.4
Da1 G1 पहेता; K2.3 Ms-s sते; V1 खर्जरा(!). K
(except K1) 'दसरसो.

68 Si missing (cf. v. l. 64). Ki D2 (hapl.) om. 68°-69°. — °) र्रेड एवासों मे°. Ko.4 Dai या; K2 D5 मे; K8 तु; Ñi.2 Vi Dn Di M6-8 सा; Ti च; T2 G Ms.5 दें (for मां). K2 D5 का माना. — °) G3 देशदिव. A few MSS. "त्यरा. — °) G3 संत्राप्य जननी मे सा. — After 68, S ins.:

654* श्रीमानृषिर्धर्मपरो वैश्वान्तर इवापरः । ब्रह्मयोनिः कुशो नाम विश्वामित्रपितामहः । कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभश्च धार्मिकः । गाधिस्तस्य सुतो राजा विश्वामित्रस्तु गाधिजः । एवंविधः पिता राजन्माता मे मेनकाप्सराः ।

69 \$1 missing (cf. v. l. 64). K1 D2 om. 69 ab (cf. v. l. 68). — a) Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) Da Dn D1.4 प्रस्थे. — b) M8.5 का ग्रुमा. A few MSS. उपरा. — a) S (except G2) परिस्थउय; Cd अ[व]कीर्य (as in text). K D5 ध्वसा (Ko.8 D5 ध्वसा) (for याता). — a) G1.2.4.5 जननी वासवं प्रति. — After 69, S (T2 G8-5 Mc-8 om. line 6) ins. a passage of 21 lines given in App. I (No.51).

70 Śi missing (cf. v. l. 64). — a) B (except

C. 1, 8058 B. 1, 74, 71 K. 1, 58, 81 यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ॥ ७० कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्याम्यहमाश्रमम् । इमं तु बालं संत्यक्तं नाईस्थात्मजमात्मना ॥ ७१

दुःषन्त उवाच।

न पुत्रमिनानामि त्विय जातं शक्कन्तले । असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ७२ मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव । यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्येव प्रवेरिता ॥ ७३ स चापि निरनुक्रोशः क्षत्रयोनिः पिता तव । विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे छुन्धः कामपरायणः ॥ ७४ मेनकाप्सरसां श्रेष्ठा महर्षीणां च ते पिता ।

तयोरपत्यं कसान्तं पुंश्रलीवाभिधासासि ॥ ७५ अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे । विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥ ७६ क महर्षिः सदैवोग्रः साप्सरा क च मेनका । क च त्वमेवं कृपणा तापसीवेषधारिणी ॥ ७७ अतिकायथ पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् । कथमल्पेन कालेन शालस्कन्ध इवोद्गतः ॥ ७८ सुनिकृष्टा च योनिस्ते पुंश्रली प्रतिभासि मे । यदच्छया कामरागाजाता मेनकया द्यसि ॥ ७९ सर्वमेतत्परोक्षं मे यन्त्वं वदसि तापसि । नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

B1) पूर्वे. — ^b) K (except K1) Ñs.s V1 B1.sm D (except D5) T2 G1.s.s.s 'स्यन्यज'. T1 Gs.s जातिषु; M पार्थिव (for जन्म'). — °) K2 बंधुभिस्स्य'. — ^d) D2 वने सं'. Gs.s यस्वया. — After 70, D2 ins.:

655* संगता राजधार्द्छ पूर्वकर्मावसादिनी।

71 Si missing (cf. v. l. 64). — b) K2.4 'इये यमसादनं; Ñ1.2 V1 B D (except Ds) 'इयामि स्वमा'; S (except G2) 'इयाम्यस्यमा'. — b) K0.1 transp. तु and बार्छ. — d) B5 Dai S 'स्यामान'. K2.8 Ñ V1 B8.4 Dn G4.5 'दमन:. — After 71, Ko D2 ins. an additional colophon, the adhy. no. in Ko being 69.

72 Si missing (cf. v. l. 64). Ki S om. उदाच (Gs om. the ref.). — a) Ko व्यनेनायों; Ki. 2 Bi (m as in text) नेनायें; Ki नानायों. Cd mentions अनायें (च्यके), which is one of the many readings which suggest that Dev. had before him the Kās'mīrī (or North-western) version. — After 72, S reads 76-80ab (cf. v. l. 80).

73 \$1 missing (of. v. l. 64). Ms om. 73-74.

— b) T1 पण्यक्ती; T2 G वर्धकी (G3 ते); Cd as in text.

T2 G4.5 नी कथं. — b) B2m प्रस्थे; G1 पादे. K B1.8.6

D2.5 ययासि हिमवत्पृष्टे. — b) T2 G2.4.5 विसर्जिता; G6 निराकृता; M3 प्रवासिता; M8 प्रवेशिता. Ñ V1 B D निर्माक्यमिय घोजिशता (D5 क्येव प्रवारिता); T1 G1.2

क्यवदुपेक्षिता.

74 Si missing (of. v. l. 64). Ms om. 74 (of. v.

1.73). — 🎓 In V1 the portion from 74° up to 1. 92.13 is lost on the missing fol. 117-143; the MS. is wholly ignored up to the end of the lacuns. — °) D2 भी महार्यो दे; S (Ms om.) भीथ (Ms-8 °पि) महारचे (Gs भी महार्ये (S:). — d) Ñ2 B D (except Ds) कामवशं गतः; G8 शम°. — After 74, G2 ins.:

656* सुषाव सुरनारी मां विश्वामित्राद्ययेष्टतः। भह्रो जानामि ते जन्म कुल्सितं कुछटे जनैः।

75 Si missing up to 75° (cf. v. l. 64). — b) Ta Gi. 2.4.5 'विश्वापि ते. Ñ Bi. 6 D (except Ds) transp. च ते and पिता. Ba. 6 oni पितोच्यते. — d) Si resumes. Si K 'स्तीव विधा(Ko 'बस्पधा)वसि; Ñ B D 'स्तीव प्रभाषसे (Ds भविष्यसि); Ta 'बाभिधास्यसे; Gi. 2.4.5 'बाभिभाषसे. — After 75, S ins.:

657* जातिश्वापि निकृष्टा ते कुलीनेति विजल्पसे।
जनियत्वा त्वमुत्सृष्टा कोकिलेव परैर्मृता।
भरिष्टेरिव दुर्श्विद्धः कण्वो वर्धियता पिता।
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं यक्तं जल्पसि तापसि।
मुक्ती राजसानिष्ये गम्यतां यत्र चेच्छसि। [5]
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्नाण्याभरणानि च।
यदिहेच्छसि भोगार्थं तापसि प्रतिगृक्षताम्।

With lines 4-5 cf. 76.

76 For S cf. v. l. 72. — ") Gs एवंबिधानि कृत्यानि. — D2 (1 hapl.) om. 76°-79°.

77 Ds om. 77 (of. v. l. 76). For S of. v. l. 72.
— a) Śi Ki B Da Da Ti Ge स चैबोग्र:; Ñ Dn Di.s Gs

६९

शकुन्तलोवाच ।
राजन्सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यश्वपि न पश्यसि ॥ १
मेनका त्रिद्शेष्वेव त्रिदशाश्रानु मेनकाम् ।
ममेवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ॥ २
क्षिताबद्रसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्पपयोरिव ॥ ३

स चैवाडयः —) S काप्सरा सा च (T2 G4.5 चैव). Some MSS. 'प्सरा:.

78 D2 om. 78 (cf. v. l. 76). For S of. v. l. 72.
— a) Ñ1.2 B Da Dn D1.4 transp. ਪ੍ਰਸ਼: and तੋ. — b)
Ñ B (except B6) Da Dn D4.5 ਗਲੀ ਨਿ-. — d) K1 S
ਦਾਲ'; Ñ B Da Dn D1.4 ਦੇਸ਼

79 D2 om. 79^{ab} (cf. v. l. 76). For S of. v. l. 72.
— a) Ñ1.2 B Da Dn D1.4 transp. योनि: and ते.
— b) Cf. 75 and v. l. Ś1 K1.2 D6 हीव विधावसि;
Ñ1.2 B Da Dn D1.4 G2 हीव प्रभाषसे.

80 For S of. v. l. 72. — *) S एव (for एतत्). — After 80**, S ins.:

658* सर्वा वामाः खियो लोके सर्वाः कामपरायणाः ।
सर्वाः खियः परवशाः सर्वाः कोधसमाकुलाः ।
असत्योक्ताः खियः सर्वा न कण्वं वक्तुमहैसि ।
— *) S त्वां द्रष्टुमिच्छामि (T1 *च्छ्रेयं). — *) S हति
(M6-8 हतः) (for त्वया).

Colophon om. in B D (but found in Cd, as also in Arj.'s comm., though Da erroneously omits it). V1 missing. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: T1 संभव. S1 K Ñ T2 G1.8-5 Ms.s. 7 Cd Arj. (comm.) (cm. sub-parvan name) mention only शाकुंतज्ञ. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 70; T1 87; T2 37; G M 38. — S'loka no.: Ñs Dn 81; Da1 91.

69

This adhy. is missing in V1 Ds (cf. v. l. 1. 62. 2; 68. 74); the MSS. are wholly ignored here.

1 Si Ki S om. उवाच. — *) Si प्रदेशाणि. Ge

महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ४
सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेपात्तच्छत्वा क्षन्तुमहिसि ॥ ५
विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ६
यदा तु मुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते ।

C. 1. 8075 B. 1. 74. 88 K. 1. 99. 9

मध्यघानि न प°. — G1 om. 1°d. — °) S (G1 om.) हस्ति(T1 G8 मेरु)मा°.

2 °) Ñs त्रिदशांश्राणि. — °) Ñ 'शाश्राणि. °)

K1 ममैदं हर्य'; Ko.4 B1m 'बोस्कृष्य'; K2 'बोदिश्य'; Da
corrupt; T1 'व दिस्य'; G1 'बो दिस्य'; G2 'व मुख्य';

Ms-8 'बोदीष्य'. Cd mentions तत्कृष्यते (? read
उत्कृष्यते). — ") Ko जानु न; Ks Ñ Bs Dn D1.5

Ms-8 जन्मन:

3 °) S क्षितौ चरसि. Ñ1.2 B D (except Ds) राजेंद्र.

4 °) Ko.2 भुवनानि. K (except K1) ग्रन्छामि.
— d) Bim ऋण् (for प्रथ). — After 4, S ins.:

659* पुरा नरवरः पुत्र उर्वश्यां जनितस्तदा। आयुर्नाम महाराज तव पूर्वपितामहः। महर्षयश्च बहवः क्षत्रियाश्च परंतप। अप्सरस्सु मृगीणां च मानृदोषो न विद्यते।

[(L. 1) M 'वर: ख्यात:. — (L. 3) T G8-6 'तपा:. — (L. 4) G1.2 M8.8 अप्सरासु. M6-8 मृगीप्वेव.]

5 S reads 5 after 8 (G1, om. 5^{ab} and 8, reads 5^{cd} after 7). — Ks G1 om. 5^{ab}. — ^a) Ś1 सत्यं चापि प्र°; T G (G1 om.) सत्यं च (T1 सम्यग्वे; T2 सम्यग्वा) विप्र°. — ^b) T G (G1 om.) संप्र; M तव (for यं प्र-). Ñs (om. यं) प्रवक्ष्यामि च. Ko.4 T2 G2.4 ते नृप; M चानघ. — °) G3 तत्वेन; Ms नो द्वेषात; Ms-3 लोकेश. — ^d) Ñ B3.4.6 Dn श्रुत्वा तं; B1 Da श्रुत्वा त्वं; B5 D1.2.4 श्रुत्वा तत् (by transp.). — After 5, S ins.:

660* पांसुपातेन हृष्यन्ति कुक्षरा मद्शालिन: l which is followed by (the first occurrence of) 11^{cd}; then follow 15-16; Gs, however, reads 11^{cd} only here, om. 15-16 altogether.

6 °) T1 G1.8.6 M वीक्ष(M6 'इय)ते (for प्रय'). T2 G2.4.5 वीक्षते नात्मनो मुं. — °) G3 रूपम् (for ताबद्). — °) Ñ B1.4 D3 रूपव(B1 मु)त्तमं.

हूं रे रूप के तदेतरं विजानाति आत्मानं नेतरं जनम् ॥ ७ अतीव रूपसंपन्नो न किंचिदवमन्यते। अतीव जल्पन्दुर्नाचो भवतीह विहेठकः ॥ ८ मृखों हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः श्रुभाश्रुभाः अञ्चभं वाक्यमाद्ते पुरीपमिव सुकरः ॥ ९ प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः श्रुभाश्रुभाः । गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरिमवाम्भसः ॥ १०

> 7 a) Ñi. 2 Dai Dn 硬; Di च (for 可). — b) Ki विकृति; T G विरूपं (T2 G4.5 °q:), Si Ko.2.4 Bi Da D: G2 सोभिवीक्ष्यते; T1 G3 अभिवी°; G1 अभिरु. — °) Ki तदंतरं; Ñ Bs D (except Da) तदांतरं; Bom तदाधमं. Ka तदा विरूपमात्मानं; 🖔 तदा ह्रीमांस्तु (M विरूपं) जानीयात्. Cd mentions इतरं (= अधरं). — d) Ko.2.4 B Da Ds सोत्मानं; Ks जानीते; Ds शोभनं. Dn D1.4.6 चेतरं. Ms (inf. lin.). 0-8 आत्मानं न च गर्जते (Ms °ित). - After 7, G1 reads 5^{cd} (of. v. l. 5).

> 8 G1 om, 8. — b) K1 N B (except B1) D (except Da Dns) कंचिद्. — °) T1 गर्वदुर्वारी. D2 दुर्वेद्धिः. — d) Śi Ki भवतीति. Śi सहेतकः (sup. lin. as in text); Ko. 2 विवेचक: (K2 "कच:); K4 विदेह"; Ñ2 D1 विहेतु'; B1m. 3 (m as in text). 4 m. 6 m Cd विकत्थन:; D_4 विनिंद $^\circ$; D_6 विद्वं $^\circ$; T_1 विवाच $^\circ$; $G_{8.6}$ M विभेद $^\circ$ (M_3 inf. lin. विपोटक:); Da (erronecusly) Arjp Devp as in text. The true Arj. reading is विकत्थन:, which is also interpolated in Das, irrelevantly, in the text. Ta भवंतीह विरूपकाः; Ca.s वदसीव विभागशः (Cs sup. lin. निंदकस्तु [वि]पोटकः); G4 मधंति हि विभेदकाः. - After 8, S read 5 (for G1 of. v. l. 5).

> 9 D4 om. 9; G3 om. 9-11ah. Ko transp. 9ab and 9°d. — ") M नीचो हि. र्डा K1-3 तु; Ko G6 [5]पि; G1.4 [S] [4- (for 18). - Ds (1 hapl.) om. from जल्पतां up to प्राज्ञस्तु (in 10°). —) र्भेष्ठ वाचं; Tı वाक्यं; Go तेपां. Ña Ti Go क्यूमं. — Śi Ki (hapl.) om. 9°-10°. — °) G1 M (except M5) अञ्चलां वाचम्. - After 9°, the sequence of stanzas in D1 is 104, 11^{ab}, 10^{abo}, 9^d, 11^{cd} etc. — ^d) Some MSS. 3764:

> 10 Si Ki om. 10^{ab}; Gs om. 10 (cf. v. l. 9). — For sequence of Di of. v. l. 9. — a) Ko साध्रस्त; D4 अमूर्खी. — °) K8 सञ्चमं वाक्य°. — d) K4 S (except T1; Gs om.) 'बांभसि. - After 10, S (except

अन्यान्परिवदन्साधुर्यथा हि परितप्यते । तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥ ११ अभिवाद्य यथा बृद्धान्सन्तो गच्छन्ति निर्देतिम् । एवं सञ्जनमाक्त्रक्य मूर्खो भवति निर्दृतः ॥ १२ सुखं जीवन्त्यदोपज्ञा मूर्खा दोषानुदर्शिनः। यत्र वाच्याः परेः सन्तः परानाहुस्तथाविधान् ॥ १३ अतो हास्यतरं लोके किंचिदन्यन विद्यते।

Gs) ins.:

661* आत्मनो दुष्टभावत्वाज्ञानन्नीचोऽप्रसन्नधीः। परेषामपि जानाति स्वकर्मसदशान्गुणान् । दद्यमानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना । अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

[(L. 1) Ti Go Mi भावत्वं. Ti Gi.s जातु; Gi.s Ms. 5 ज्ञानं; G6 ज्ञानी (for जानन्). — (I. 2) G6 परमप्यभि $\cdot$. T_1 'शं गुणै: ; G_0 स्वधर्मसदशं गुणै:. — (L,3)Т1 Me-s g- (for д). — (L. 4) Т1 तत्वदं; Т2 G1. 2. 4. 5 तद्रतिं.]

11 For G3 (which om. 11ab) and for D1 of. v. l. 9. Cf. v. l. 5 also. — °) Ñs अन्यं. — d) B D: T Gs-c ggi; Gs ggi. - S ins. after the repetition (Gs, after the only occurrence) of 11°d (Gs. 4.5 Mz om. line 2):

662* अपवादरता मूर्खा भवन्तीह विशेषतः। नापवादरताः सन्तो भवन्ति सा विशेषतः। [(L. 1) T1 परिवाद°; Go अपास्य दूरतो.]

12 °) Go 'द्य च वृद्धान्हि. — ') S साधुर्गच्छति नि'. — °) M तथा स°. 🖄 Go आऋध्य; K1.3 आऋस्य-- For 12d, M (except Ma) repeats 11d.

13 ") Si Ki स्त्रंग (for मुखं). Ta Ga.4.5 जरूपंति. G1 अधर्मज्ञा. — °) र्रि तक्ष; K1 तत्र; T G ये तु (G2 हेतु-Gs ये नु); M तथा (for यम्र). — In Si, 13d-22b are lost on the broken upper half of a fol. (54).

14 Si missing (of. v. l. 13). - a) Ki Bi. s sigt; T1 G2 ततो. -- ") T2 G2.4 यदि; G1 M यस् (for यम्र). K1.8.4 N B1.8 D (except D2) दुर्जनम्. K8.4 Da D1.8 T2 G2.5 आह:. — d) D5 दुर्जना:. S (by transp.) सजानं (Ms. 8 सुज) दुर्जन: (G2.8 ना:). B1.6 D2 सजान:. K Ds जनं (for स्वयम्). — After 14, 8 ins.:

663* दारुणाह्योकसङ्क्षेत्रादःखमाप्नोत्यसंशयम्। [T1 Ms.c-s दाहणान. Ms.c-s बातनासंस्थान् (Ms यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सजनं स्वयम् ॥ १४
सत्यधर्मच्युतात्पुंसः कुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्धिजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
स्वयम्पत्याद्य वे पुत्रं सद्दशं योऽवमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं झन्ति न च लोकानुपाश्रुते ॥ १६
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमञ्जवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तसात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
स्वपत्नीप्रभवान्पश्च लब्धान्क्रीतान्विवधितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वे मनुरत्नवीत् ॥ १८
धर्मकीत्यीवहा नृणां मनसः प्रीतिवधनाः ।

°स्थासून्). Ms क्रेशान्; Ms-8 दु:लान्. T2 Gs-5 Ms असंशय:.]

15 \$1 missing (cf. v. l. 13). — Gs om. 15-16. — For sequence of S of. v. l. 5. — °) G2.4 सुनास्तिक:; Cd as in text. Ds T G1.6 M नास्तिकोप्युद्धिजत्येच (Ds 'जेदेनं; Ms.5 'जेदेन).

16 Si missing; Ga om. 16 (cf. v. l. 13, 15).

— For sequence of S cf. v. l. 5. — a) Gi.2.5 transp.

वै and पुत्रं. — b) K2 Ñ Bc D (except Da D2) न (for Sa-). — b) Ti Gi.2.4.5 हंति. — d) S (Gs om.)

तत्रे(M 'थे)नं कलिसाविशेत्. — After 16, S (except Gs) ins.:

664* अभव्येऽप्यनृतेऽशुद्धे नास्तिके पापकर्मणि । दुराचारे कलिभूयान्न कलिर्धर्मचारिषु । [(L. 2) Ti Ge ह्याशु; Ms तिष्ठेत् (for भूयात्).]

17 Si missing (of. v. l. 13). — ab) Gs प्रतिष्ठाभि: कितव: Das (? hapl.) om. 17°-18^d. Ñ Bs repeat 17°d after 19. — d) M transp. तसात् and पुत्रं. Ti Gi-5 न तु स्व ; Ts तु न स्व . Go मनसः प्रीतिवर्धनं (of. 19b).

18 Contrast Manu 9. 158 ff. Śi missing (of. v. l. 13). Daz om. 18 (cf. v. l. 17); Mo-s om. 18-19.
— ") Ko 'संभवान्. Dz यस्य; T Gs-s Ms. s ल्रडधान्; G1. s. s ल्रडधान्द्रपे)विवजितान्; G1. s. s. कीतान्समयवर्धि (Gs. s 'जिं)तान्. — ") Ñ क्षत्रान्; Ds वृतान्; Gs कीतान्. Dz क्रयासु चो ; T G1. s. s ल्रान्; Ds वृतान्; Gs कीतान्. — After 18, S (except Ms. s) ins.:

त्रायन्ते नरकाजाताः पुत्रा धर्मप्रवाः पितृन् ॥ १९ स त्वं नृपतिशार्त् न पुत्रं त्यक्तमहिस । आत्मानं सत्यधर्मां च पालयानो महीपते । नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्विमहाहिस ॥ २० वरं क्रुपशताद्वापी वरं वापीशतात्कतुः । वरं क्रुपशताद्वापी वरं वापीशतात्कतुः । वरं क्रुशताद्वापी वरं वापीशतात्कतुः । वरं क्रुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१ अश्वमेधमहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधमहस्राद्वि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २२ सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । सत्यं च वदतो राजन्समं वा सान्न वा समम् ॥२३

1. 3096 1. 74. 104 1. 99. 32

665* तत्र पड्बन्धुदायादाः पडदायादबान्धवाः। [=(var.) Manu 9. 158° .— G1 Ms.5 अन्न; Manu तेषां.]

19 Śi missing; Me-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 18).
— ") K (except K2) Dai धर्मकीर्तिवहा (Ki हान्);
Bs S (Ms-8 om.) धर्मकृत्य(Bs "त्या-; Gs धर्माकृति)वहा
(Gs वहान्; Gs प्रदा). — ') For 19, Gs subst. 17 (v. l. तु for सं-). Bs.i D2 मन:सं-. Bs Di वधंनान्,
Ki Dai मन:प्रीतिविवर्धनान् (Dai 'धिताः); Bs मन:संप्रीतिवर्धनान्. — ') Ti G (except G3) त्रायंति. — ')
Bs.o G3 धर्मप्राः. — After 19, Ñ8 Bs repeat 17 od.

20 Śi missing (of. v. l. 13). — a) D2 सत्यं; M तसात. — b) K (except K1) Ñ1.2 B1 D (except Da D2) transp. न and पुत्रं. — After 20ab, S ins.:

666* तसात्पुत्रं च सत्यं च पालयस्व महीपते। उभयं पालयन्द्येतन्नानृतं वकुमईसि।

[(L.1) Ms.5 तत:; Ms-8 धर्म (for तसात्). G3 धर्म (for सत्यं). Ms-3 पालयन्त्यगमामुहि. — (L. 2) M (except Ms) रोदसी (for उभयं). G3 क्षेत्रं; M नित्यं (for होतत्).]

— K3 om. 20°des, — °) D1 आत्मन:. K1 T G (except G3.6) °धर्मेण (T1°में च). — d) Ñ1 D5 °य त्वं; S °येथा. Ñ2 B Da Dn D1.2.1 पालयनपृथियीपते. — ') G (except G3.6) M नेह कर्तुं (G2 वर्ष्क्) त्वमहैसि.

21 Si missing (cf. v. l. 13). — b) Ks सर: (for कतु:). — After 21^{ab}, Ks ins.:

667* वरं सरशताचज्ञः वरं यज्ञास्मुपुत्रकः।
22 र्षा resumes with तुल्ल्या (22°). — °) G1 M6-8
च (for हि). — °) Ñ1 भेवातिरिध्यते.

हूं रे के कि नास्ति सत्यात्परो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् । न हि तीव्रतरं किंचिदनतादिह विद्यते ॥ २४ राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः । मा त्याक्षीः समयं राजनसत्यं संगतमस्त ते ॥ २५ अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्ख्यम् ।

आत्मनो हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम्॥२६ ऋतेऽपि त्वयि दुःषन्त शैलराजावतंसकाम् । चतुरन्तामिमामुवीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ २७ वैशंपायन उवाच । एतावदुक्तवा वचनं प्रातिष्ठत शक्कन्तला।

23 ^{ab})=(var.) line 3 of 21*. T2 G (except G6) 'वेदांत(Gs 'दाभि)ग'. - " N B D Ms वचनं; Gs मुक्तो (for बद्°). Ki transp. वा and स्थात. विशिष्यते (for न वा स') T2 G2.4.5 सत्यस्यैव त राजेंद्र कलां नाहिति (Ta 'त) पोडशीं (the latter half is an oft-repeated tag).

24 ") Ñ2 B D (except D5) T2 G (except G8.6) सलसमो (D. 2 सत्यपरो). —) B3 धर्मात् (for सत्यात्). Ds om. from हाते up to सं (in 25d). M धनं (for परम्). - ") Me-8 तीक्ष्णतरं. S पापं. - After 24, Ms reads line 3 of 668* (cf. v. l. 25).

25 Ds om. up to $\mathbf{e}^{\mathbf{i}}$ (cf. v. 1, 24). — a) G1.2 सत्यातु; G4 सत्य-. T2 G (except G8.6) परी धर्म:. — b) T2 G (except Gs.s) M3 सत्यात्. Ko.s.1 Ñ3 B (except Bs) D2 T2 G (except G2.6) प्रं; K2 कृत:. - d) \$1 K1 G2 सत्ये. T1 संगरं; T2 G1.2 संगमं. G3.5.0 सलसंगतं(Gs दं; Go मं). — S ins. after 25: Da, after 26:

668* यः पापं न विजानाति कर्मे कृत्वा नराधिप। न हि तादक्परं पापमनृतादिह विद्यते। यस्य ते हृद्यं घेद् सत्यस्यैवानृतस्य च। कल्याणं साक्षिणं तसात्कर्तुमईसि धर्मतः। यो न कामाम च कोधाम मोहाद्भिवर्तते। [5]अमित्रं वापि मित्रं वा स वै उत्तमपूरुषः।

[(L. 2) G4 तसात् (for तार्क्). -- (L. 3) = (var.) 1. 68. 25 ab (v. l. अन्त्र for यहर). Ms reads it after 24. — (L. 4) Cf. 1. 68. 25°. T1 G1. 2 °ORT°; T2 G4-8 "जावेक्षणं. — (L. 5) Ta Ga स्रोभात: G1.2.4-6 द्वीहात् (for मोहात्). G1. 3 अनिवर्तने : G8 M8 अतिव . - (L. 6) Gs 'श्रं वा सुमि'. Ta स त वे पुरुषोत्तम:; Ms स एवोत्तम'.] - After 25, D4 (om. last line) ins. 669* (cf. v. l. 26).

26 Cd cites the entire st. (v. l. शहशासि and ह्रन्त(sic) (मेरकामि). — ") Т: G:,4.5 अनुत: М: चेत्रसक्तस्वं. — *) To G M न श्रद्धांस. Si Ki चेत्सतं; Ko. 8.4 चैव तत् (K+ ता); M व स्वयं. Ti पुत्रं न अहचासि चेत. - °) Ks N B4.6 Dn D1.2.4 Ge M आत्मना. Ns Bs. 8 m [5] हं तु. Ko. 8 [5] हं तु जानामि; B4 Ds T G6 हन्त्(1) [S]हं त; Ge हत) मिच्छामि. K+ आत्मनाहं न जानामि; C1.2.4.5 आश्रमं गन्तुमिच्छामि. — d) Si Ki त्वहते; Bs T Gi. व ताहबो. Gi. s. M नास्तु (Cs 'रित) संगम: - S ins. after 26: D4 (om. last line) after 25:

669* पुत्रत्वे शङ्कमानस्य बुद्धिर्ज्ञापकदीपिनी। गतिः खरः स्मृतिः सस्वं शीलं विद्या च विक्रमः। ध्ष्णुप्रकृतिभावौ च आवर्ता रोमराजयः। समा यस्य यदि स्युस्ते तस्य पुत्रो न संशयः। सारक्षेनोद्धतं विम्बं तव देहाद्विशांपते। [5] तातेति भाषमाणं वे मा सा राजन्यूथा कृथा:। ऋतेऽपि गर्दभक्षीरात्पयः पास्यति मे सुतः।

[(L. 1) D. T. G. 2 त्वं बुध्या निश्चयं कुरु. — (L. 2) T2 G8-6 M6-8 शीलविज्ञानविक्रमा: (T2 G6 भं; M6-8 °मे:). — (L. 3) Cf. 642*. D4 पृति"; G3-5 दृष्टप्रकृति-बाधा. - (L. 4) T1 G1.2 M2.5 यदा (for यदि). — (L. 6) Me-s स्वं (for स्व). — (L. 7) Cited (as a pātha) by Nil. Ti Gi.a Ma.s Nil. (comm.) गर्दभी.] - After 26, D4 ins. 668* (of. v. l. 25).

27 °) Cd cites 来奇句 (as in text). K1.2 報(K2 कू)ते त्विय च (K2 sup. lin. मृते पितिर); Ñ1.2 B1 Dn D1.4 त्वाम् (B1 त्वह)तेपि हि. T G1.6 त्वां तु; G2.4.5 त्वां च; Gs च त्वां; M (except Ms) त्यां हि (for त्विय). - °) Da 'तंसिकां: Do 'राजवतीमिमां. - °) Ñı पृथ्वीं: Ms HHT. - After 27, Da (marg.) S repeat line 4 of 624*, and cont.:

670* एवसुक्तो महेन्द्रेण भविष्यति च नाम्यथा। साक्षित्वे बह्वोऽप्युक्ता देवद्ताद्यो मताः। न बुवन्ति तथा सत्यमुताहो बानृतं किल। असाक्षिणी मन्द्रभाग्या गमिष्यामि यथागतम्।

· [(L. 1) Da Gs ஆ市; Me-s ஆ布. — (L. 2) Da Gs. 5 Ms 'वो ब्राक्ता. T1 Gs 'वोमरा:. - (L. 3) D4 T1 Ge (sup, lin. as in text) Me-s sift (for at). -- (L. 4) Ts Gs-s Mo-s असाक्षी मंद्रभाग्याइं.]

अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विकपुरोहिताचार्यैर्मिश्रिभिश्राष्ट्रतं तदा ॥ २८
मस्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
मरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३०
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।

तसाद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृष ॥ ३१ अभृतिरेषा कस्त्यज्याजीवज्ञीवन्तमात्मजम् । शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्ति भर पौरव ॥ ३२ भर्तव्योऽयं त्वया यसादसाकं वचनादिष । तसाद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ३३ तच्छुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् । पुरोहितममात्यांश्र संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४

C. 1. 3107 B. 1. 74. 116

28 \$1 K1 D5 om. उवाच; S om. वैशं उ. — a) Ñs एवमुक्तवा तु. K2.3 Ñ2 B D (except D5) T1 राजानं. — b) Ms-8 सा प्रातिष्ठत्. — After 28ab, D1 S ins.:

671* तस्याः क्रोधसमुत्थोऽग्निः सधूमो मूर्झ्यहर्यत । संनियम्यात्मनोऽङ्गेषु ततः क्रोधाग्निमात्मजम् । प्रस्थितवानवद्याङ्गी सह पुत्रेण व वनम् ।

After the above, S reads an additional colophon (Adhy. no.: Ti 88; Ti 38; G M 39). — Before 28^{cd}, S ins. वैशं (beginning a new adhy.). — °) Ñ Bs Da Dn Di. अथांतरिक्षात्. Di राजानं. — °) Bim 'तामात्ये:. — I) Ks Ñ B D om. (the prefix) आ. S 'आभि (Gi Mi 'पि) संवृतं.

29 Before 29, Ds ins. वागुवाच. — a) Ks Bs D1 T G1.8-5 Ms.5.6.8 माता भन्ना (by transp.); G2 M7 माता भर्जा. Ñ3 पिता. — b) S यसात; Cd येन (as in text). — e) T1 G1.2 Ms-3 दी:पंति; T2 G8-5 Ms.5 दी:पंति (G8.6 Ms a). — After 29°, S ins.:

सत्यमाह शकुन्तला । सर्वेभ्यो द्वाङ्गमङ्गेभ्यः साक्षादुत्पद्यते सुतः । आत्मा चैव सुतो नाम तेनैव तव पौरव । आहितं द्वारमनारमानं परिरक्ष इमं सुतम् । अनन्यां त्वं प्रतीक्षस्वः

[(L. 1)=30d. - (L. 3) Gs Mo-s तथेव (for तेने).

— (L. 4) Gs परीक्षय. Mo-s स्वमारमजं.]

672*

— After 29, S (Gs om. lines 2-3) ins.:

673* स्त्रियः पवित्रमतुरुमेतद्दृःयन्त धर्मतः । मासि मासि रजो झासां दुरितान्यपक्षेति । ततः सर्वाणि भूतानि स्याजहुन्तं समन्ततः । आहितस्वत्तनोरेष,

[(L. 2) M6-8 दुष्कृतानि. — (L. 4) T2 आहिता खं ततो रेतो. G3 स्वतनोरेव.]

- After 673*, S repeats 29d.

30 Si Ki (hapl.) om. 30. — a) Hypermetric!

Ko पुत्रमुन्न'; Dai S पुत्रं न'. Cd eites उन्नयति.
— ') S (except Ms) 'क्षयं. Cd as in text. — K2
om. 30^{ed}. — 'd) Ñs आहितो यखया गर्भ: मावमंस्था: शकुंतलां (cf. last line of 673*). — After 30, S ins.:

674* पतिर्जायां प्रविश्वति स तस्यां जायते पुनः। अन्योन्यप्रकृतिह्येषाः

[(L. 2) Go Mo-8 अन्योन्यस्य प्रकृत्येषा (Go *स्येष).] After 674*, S repeats 29a.

31 °) T1 अंगे; T2 G M6-8 अंगात्. — °) M दौ:पं-(M8.6 °cपं)तिं. — व) G8 सत्यं (for पुत्रं). A few MSS. नृपं.

32 °) Ds अभूमिर्; T2 Gs.6 आहृतिर; G1.2.4.5 सु°; Ms आ°; Cd as in text. S1 K1 कस्त्रज्ञात् (as in text); Ko.4 Gs संत्राज्ञ्या; K2 यत्रज्ञ्यात्; K3 T1 M यत्रा-(Ms-8 °त्य)ज्ञ्या; Ñ B D यत् (B1 m.8 यं) त्यक्त्वा (Ds यज्ञ्ञ्यात्); T2 G1.2.4.6 न त्याज्ञ्या; G6 संत्रज्ञ्य. — °) Ñ B D जीवेत् (Da1 as in text; D5 तावत्); T1 वीजं; Ms-8 जीवत् (for जीवज्ञ्). T2 G (except Gs.6) M5 जीवंतं जीवया(M5 °मा)त्मजं. — °) K0 दौरकंतं; B Dn D2.4 दौरवंति; T1 Ms-8 दु:पंत. S1 K1 भज. Ko.2.3 पार्थिव; S ° यं.

33 b) M হুছ (for স্বাব). — 4) Ti Gs. e ব (for त).
— After 33, S reads 49 (49ab being repeated in its proper place), then ins.:

675* वैशंपायनः।

एवमुक्त्वा ततो देवा ऋषयश्च तभोधनाः। पतिव्रतेति संहृष्टाः पुष्पवृष्टिं ववर्षिरे। [Ge Me-8 om. वैद्यं .]

34 °) B Da Da राजन्; S वाक्यं. — b) Ks D (except Da Da) त्रिदिवों. — After 34° , S ins.:

676* सिंहासनात्समुत्थाय प्रणम्य च दिवौकसः।

[Mo-8 दिवीकसां.]

35 a) Ñs Ts Gs.4.s अपि (for अस्य). — After

है: 1. 3108 है: 1. 74 116 है: 1. 100. 15 अहमप्येवमेवैनं जानामि ख्यमात्मजम् ॥ ३५ यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् । भवेदि शङ्का लोकस्य नैवं शुद्धो भवेदयम् ॥ ३६ तं विशोध्य तदा राजा देवद्तेन भारत। हृष्टः प्रमुदितशापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ३७ मृर्धि चैनम्रुपात्राय सस्नेहं परिपखते। सभाज्यमानो विप्रैश्च स्त्यमानश्च बन्दिभिः। स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः ॥ ३८

तां चैव भार्या धर्मज्ञः पूजयामास धर्मतः। अब्रवीचैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३९ कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धो वै त्वया सह । तसादेतन्मया देवि त्वच्छद्भर्थं विचारितम् ॥ ४० मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम्। प्रत्रश्रायं वृतो राज्ये मया तसाद्विचारितम् ॥ ४१ यच कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽसम्यप्रियं प्रिये । प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे ॥४२ तामेवम्रुक्त्वा राजर्षिर्दुःयन्तो महिषीं प्रियाम् ।

35ab, S ins. :

677* श्रुण्वन्तु देवतानां च महर्पीणां च भाषितम्। — ') Śi Ki आस्यातम; Ko. 2-4 Ñ B Da Dn Di. 4 Gs चा(K4 वा)प्येवम् (for अप्येवम्). 🖄 K 🕅 B Ds एतत; D1 एव; T1 एकं (for एनं). — a) S सतं (for स्वयम्). Śi Ki Ds आत्मना.

36 a) K: अद्याहं; K4 यदहं; B5 M यद्यस्या; T G यद्येवं (Gs 'तत्-). Ta G (except Gs.6) अस्या (for एव). - b) Si अहं; Bi.sm.4-s Da एनं (Bim एवं) (for इसस्). K1 'वामेतदात्मजां; Ñ3 Da D1 'वामि स्वमा'. - °) Kı भवेश. Ñ B (except Bi) Da Di शंक्यो (B1 m as in text). — d) K1 Ñ B1, 4. 5 D (except D2. 5) M नैव. Cı शुद्धा. Cı इयं.

37 Before 37, K1 S (except T2 Gs.c) ins. asi"; N B D (except Ds) ਬੋਗ਼ਂ ਤੰ. — a) Ms.s transp. ਜੰ and वि°. र्श Ki Ti C (except Cs.e) ततो. - °) S देवतै: समहर्षिभि:. — °) Ko.s च (for प्र-). G3 राजा; M चैव (for चापि). - ") Ko.2.8 Ds वै (for तं). - After 37, N ins.:

678* ततस्तस्य तदा राजा पितृकार्याणि सर्वशः। कारयामास मुदितः शीतिमानात्मजस्य ह ।

[(L. 1) Śi Ki नूप"; Ñ Ba Da Di कमीणि; Da पत्रकर्माण ; Ds पुत्र . - (L. 2) In Si, the latter half of line 2 and stanzas 38-47 are lost on the missing upper half of a fol. (55).]

38 Si missing (cf. v. l. 37). — a) Ki-s Ba Da चैवम. 8 समाञाय. - ") T G मुदं स (by transp.); M सुदं च. K Ds सुदं परिसकां लेभे. - 1) T G1.2.4.6 Ms. s पुत्रस्पर्शनजो: Gs स्वपुत्रस्पर्शनात्; Ms-s सपुत्रस्वजनो. A lew MSS. ag.

39 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — a) Ñ1.2 B Da1 Dn Da.4 द्व:पंत: or its variants (for धर्म). —) K3 भारत; D4 सर्वत:. — °) D2 च स (for चैव).

40 Śi missing (cf. v. l. 37). — ab) K Ñi. 2 Dn [S]4; Ds 4 (for 4). - For 40ab, S subst.:

679* लोकस्यायं परोक्षस्तु संबन्धो नौ पुराभवत्। कृतो छोकसमक्षोऽद्य संबन्धो वै पुनः कृतः। [(L. 1) T1 (before corr.) G4.6 * * 3. - (L. 2) Gs. 6 M पुरा (Ms inf. lin. प्रम:).] - S cont.:

680* तसादेतनमया त्वच तमिमित्तं प्रभाषितम्। (of, 40°d). — S transp. 40°d and 41ab. — °) G2 चापि (for देवि). — 4) K2 T2 G3.6 तच्छ. — After 40cd, S ins .:

681* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः श्रुदाश्चेत्र पृथग्विधाः। ह्वा देवि पूजियप्यन्ति निर्विशक्षं पतिवताम्।

41 Si missing (cf. v. l. 37). Stransp. 40ed and 41ab. — a) Ko.1 Ds मन्यतीव हि. K2 चेह (for चैव). T1 G Ms-8 शंकेत वायं (T1 वाचा; G3 Ms वावि; G6 वाव; Me-8 तव) लोकोध (T1 Gs.6 Ms-8 यं); T2 शंकेतदायं लोकोथ; Ms शंकेत्तव च लोकोयं. — b) K1 मम. Mo-8 चागमं (for सं°). Go त्वया भावोश्विसं°. — In Ks the portion from 41d up to 1, 71, 17d is lost on the missing fol. 176-179. — 4) K1 तसादेतत्. 8 त्वमम-महिषी सम (M भव).

42 Si Ks missing (cf. v. l. 37, 41). — 4) Di Ga कोपे तथा (Ga न वा); Ga कोपनया. -) Ga 'कं द्यप्रि'. - d) Ds ते आंतं (by transp.); Ts G M श्रंतब्यं. T1 क्षंतब्यं मम दुवैय: (cf. line 2 of 682* below). - After 42, 8 (T1 om. lines 1-2) ins.:

वासोभिरसपानैश्व पूजयामास भारत ॥ ४३ दुःषन्तश्र ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा । भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४४ तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः । भाखरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ४५ स विजित्य महीपालांश्वकार वशवर्तिनः। चचार च सतां धर्मे प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ४६

स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान । ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ४७ याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भरिदक्षिणम् । श्रीमानगोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः। यसिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८ भरताद्वारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् । अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्वताः ॥ ४९

682* अनृतं वाष्यनिष्टं वा दुरुक्तं वापि दुष्कृतम्। त्वयाप्येवं विशालाक्षि क्षन्तब्यं मम दुर्वचः। क्षम्याः पतिकृतं नार्यः पातिव्रत्यं व्रजन्ति याः। [(L. 1) G1.2 M अरिष्टं. — (L. 3) T2 G3-5 क्षमाः पतिकृते.]

43 Si Ks missing (cf. v. l. 37, 41). — a) T G2. 4. 5 एत्र मुक्त्वा तु; G8 तथैव . — After 43 a, S ins.:

683* तामनिन्दितगामिनीम् । अन्तःपुरं प्रवेदयेवः

[(L. 1) Ms-8 तथा (for ताम्).]

— 4) S पूजियत्वा तु (M5-8 च). — After 43, D1 ins. the latter half of 683* and repeating thereafter 43°, completes the line, which introduces 681*; while, S ins.:

684* स मातरमुपस्थाय रथन्तर्यामभाषत । मम पुत्रो वने जातस्तव शोकप्रणाशनः। ऋणाद्य विसुक्तोऽहं तव पौत्रेण शोभने। विश्वामित्रसुता चेयं कण्वेन च विवर्धिता। [5] श्वपा तव महाभागे प्रसीदस्व शकुन्तलाम् । पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा पौत्रं सा परिपस्वजे । पादयोः पतितां तत्र रथन्तर्या शकुन्तलाम्। परिव्यज्य च बाह्रभ्यां हर्षादश्रुण्यवर्तयत्। उवाच वचनं सत्यं लक्षये लक्षणानि च। तव पुत्रो विशासाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति । [10] तव भर्ता विशालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत्। दिब्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्वं वरवर्णिनि । एवसुका रथन्तर्या परं हर्षमवाप सा । शकुम्तकां ततो राजा शास्त्रोक्तेनैव कर्मणा। ततोऽप्रमहिषीं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताम्। [15] बाह्मणेभ्यो धनं दुखा सैनिकानां च भूपतिः। [(L. 3) D. G. Me-s असि (D. 'सिन्) पात्रेण ते शुने.

-- (L. 11) Gs Me-s transp. तब and भती. -- (L. 16)

D. Me-8 श्रुसिप (D. 'प:).]

44 Si Ka missing (cf. v. l. 37, 41). — a) Da H तथेव; S दौद्यं(T1 G2 M6.7 ° पं)तिंच. K (K2 missing) Ñs स; Ñ1.2 B Da Du D1.2.4 Me-8 त (for च). Ñ1.2 Dn D1.4 M3.8 तदा. — After 44, K1 ins.:

685* ततश्चिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्यपेयुपि । कालधर्म स भरतस्ततो राज्यमचासवान् ।;

while S ins.:

686* भरते भारमावेश्य कृतकृत्योऽभवसपः। ततो वर्षशतं पूर्ण राज्यं कृत्वा स्वसी नृपः। कृत्वा दानानि दुःपन्तः स्वर्गलोकमुपेयिवान् । दौ:पन्तिर्भरतो राज्यं यथान्यायमवाप स: ।

 $[(L.2) \, M$ 'स्वा नराधिप:. — $(L.3) \, M$ दस्वा. G गरवा वना . — (L. 4) G3-0 दु:पंताझरतो; M6-8 दु:पंतोपरमे.] 45 Si Ks missing (of. v. l. 37, 41). - *) Ns भासुरं and अजरं. — ") Da "संवादनं.

46 Si Ks missing (of. v. l. 37, 41). — *) Gs भरतो (for च सतां). — 4) Ko.2.4 Ñs T G (except Gs. 6) Ms. 5, 8 प्राप्य.

47 Si Ks missing (cf. v. l. 37, 41). — a) Ti Gs.e M 'वर्ती तु. — Si resumes with 47°. — °) K (Ks missing) Ña Da विविध:. — 4) M (except Ma) देवो (for शको).

48 In Śi, 48^{ab} is broken off. — Ks missing (of. v. l. 41). - b) Ni. 2 Bs. 4 D (except Da Ds) M (except Ma) विधिवद. — ') Si Ki T Gi. 6 M श्रीमद्-. G2.4.8 श्रीमञ्जिविततं. Si Bi.e Das Di. 4 गोविनतं; Ko.s Dai 'सतं; Ki 'रतं; K4 गोभिमतं; Da योपि च तं; Ta °कृतिं; G३ °दितं.

After 48, S ins. the latter part of the (genealogical) adhy. 89 (metrical), dealing with Bharata and his descendants; the collations of the Southern MSS. are given in the notes to adhy. 89 (q. v.).

ट. 1. 2123 हर 1. 74, 132 भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पा महौजसः । बभृवुर्बद्यकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः ॥ ५० येपामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः।

तेपां तु ते यथामुख्यं कीर्तयिष्यामि भारत। महाभागान्देवकल्पान्सत्यार्जवपरायणान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

90

वैशंपायन उवाच । प्रजापतेस्त दक्षस्य मनोर्वेवस्रतस्य च । भरतस्य करोः पूरोरजमीढस्य चान्वये ॥ १ यादवानामिमं वंशं पौरवाणां च सर्वशः।

49 Kamissing (cf. v. l. 41). - S reads 49 after 33, repeating only 49^{ab} here. — •) Ko. 4 Ñ1.2 B D (except Ds) M a (for the second a). - d) T G तेभवन् ; M ते स्मृताः.

50 Ks missing (cf. v. l. 41). — a) Ko. 2.4 Bs 'स्यान्वये ये (Bs ते) हि (K2 ह); S 'स्यान्वये जाता. — °) S महारथा: — °) S बहवो (for बभृतुर्). — d) T2 G8.6 M8 वभूतु:. T2 G (except G1) क्षत्रस. 51 Ke missing (cf. v. l. 41). — 4) S तेपां. — b) Ta C (except G1) संत्युत (for सर्व). — b) Ko.4 आहं; K1 D2.s तत् (Ds हि) ते (for तु ते). Ko.2.4 Ñs Ds S यथामुख्यान् (G1 'न्यायं). — ") Ko.4 तेनघ; Ñ8 भारतान. — After 51, K4 Ds ins. (the phalas'ruti):

^{687*} य इदं श्रणुयान्नित्यं शाकुन्तलमनुसमम्। स पुत्रवान्भवेदाजन्दुःयन्तवदिति ध्रुवम् । तसाच्छ्रोतव्यमेतहै श्रावयेश प्रयक्षतः। श्री[:] कीर्तिर्विशदा मृणां द्वेपायनवचो यथा।

Colophon. Ks Ds missing. - Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parean: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ni.2 Vi add शक्तकोपाल्यान. Si K Na B D G1.8.4 M8.5.7.8 (om. the sub-parvan name) mention only शाकृतल: Tr Ge शकृतलोपाख्यान. - Si Ko-s N V1 B4. c D T2 G1.4-c Ms, s indicate the end of the S'akuntalā episode by adding समासं. - Adhy. name: Ko. 4 भरतराज्यप्रदानं ; G+ भरताभिषेक:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 71; Bs 68; Das 74; T1 89; T2 39; G M 40. — S'loka no.: N2 Dn 133; Dai 144; Ms 104. - Aggregate s'loka no.: Das 3098.

तथैव भारतानां च प्रण्यं खस्त्ययनं महत् । धन्यं यशस्यमायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ २ तेजोभिरुदिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः । दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पूर्वजनाः स्मृताः ।

70

Here begins the Yayati episode, which S transp. and reads before the Sakuntala episode (cf. v. l. 1. 62. 2). The general arrangement of the S recension is best seen from the Kumbh. ed. (cf. also its Descriptive Contents, p. 3 f.). - This adhy. is missing in Ks V1 (cf. v. l. 1, 68, 74; 69, 41); the MSS, are wholly ignored here.

1 Si Ki Som. ਤਗਚ. — After ਰੈਗਾਂ (resp. ਰੈਗਾਂ 3°), Da.4 T G ins. 570* (cf. v. l. 1. 62. 2). - °) G1 'स्य कुले. K4 पूरो: कुरो: (by transp.). — d) Si K4 N1.2 Bs. e D (except Da Ds) T G Ms आजमी. N1.2 B D चानघ (Ds भारत; Ds as in text); of. 2.

2 °) Ds ययातेश्च महावंशं. — °) Ñ B D (except Ds) G4 कीरवा. T2 G4.5 Mo-8 नित्यदा:. - ') K2 Ñ1.2 B (except Bs) D (except Da) Ti G2 M (except Ms) सरता. — d) Si Ki 'यमं परं. — Gs om. 2'-3'. --- /) Bs च (for ते).

3 Gs om. 3 (cf. v. l. 2). — a) T1 G1.2 35 3 1 Ms उत्थि" (for उदिता:). 🖄 Kı इचितै: खैस्ते; Ko उचिता: स्वै: स्वै: Ks. 4 Ds स्वै: स्वै:; Da चैव (for सर्वे). -) Si सप्तर्षि. -- ") D. तथा. Ns Bs Dn D1.4 प्राचेत"; Nilp as in text. — d) K4 N1.2 B D gounds: Ms. 5 आसन्त्राचीनवर्ष्टिप:. - ') K4 Ñ1 D (except Da Ds.s) Me-3 मुखजेन; Ñs मेध्य"; T G (Gs om.) मूर्ध"; Ms देह". Ke Go बोते; Ñ1.2 Da D2 T2 येखे; D2 T1 प्ते; Nilp as in text. - 1) Be Dan De Gn.s va. - Dn.s Ts (inf. lin.) Gs. व महीरहा:; Da महीकृत:.

मेघजेनाप्तिना ये ते पूर्व दग्धा महीजसः ॥ ३ तेम्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः । संभूताः पुरुषच्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ४ वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो म्रुनिः । आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितत्रतान् ॥ ५ सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दश्वस्य नारदः । मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६ ततः पश्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे । प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिस्धुर्जनमेजय ॥ ७ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८ त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा । मारीचः कश्यपत्तस्यामादित्यान्समजीजनत ।

इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९ विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः । मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ १० मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः । मनोर्वशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् । ब्रह्मक्षत्राद्यस्तसान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११ तत्राभवत्तदा राजन्त्रह्म क्षत्रेण संगतम् । ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२ वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्त्राद्यस्तम् ॥ १२ वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्त्राद्यस्तम् ॥ १२ वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्त्राद्यमिलाम् ॥ १२ पृष्यनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् । नाभागारिष्टद्शमान्मनोः पुत्रान्महावलान् ॥ १४ पश्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ ।

C. 1. 3142 B. 1. 75. 17

689* यमश्रापि सुतो जज्ञे ख्यातस्त्रस्यानुजः प्रभुः। धर्मात्मा स मनुर्धीमान्यत्र वंशः प्रतिष्ठितः।

^{4 &}lt;sup>ab</sup>) G1.2 M8.5 transp. जज्ञे and दक्षो. B5 यसादिमा: — a) D5 सर्वभूतिपता.

^{5 &}quot;) Si K बीर्ण्या; Bi.sm.e (m as in text) Ti वर"; Bi वेरि"; Dai बीरेणा; Ds Te G Me-s वैरि"; Ds वार्किन्या. — ") Ko.4 शंसित".

^{6 &}quot;) Ś1 "निमतान्; K1 "निष तान्; Ñ1. 2 B D (except D5) "न्संभूतान्; Ñ8 T1 G8 M "न्स तु तान्; T2 G1.4-6 "न्सिहतान्; G2 "न्सततान्. — ") Ñ1.2 B D (except D5) दक्षपुत्रांश्च ना". — ") K1 B1.5.6 Da2 T2 Cd सांख्यं. Da1 ससीख्यं ज्ञानमुत्तमं; G6 येन स्युरजरामरा:. — After 6, D8 T1 G1-8 ins.:

^{688*} नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु।

⁷ b) \$1 Ko. 1 कात्वेभिः; Ka कान्वेतिः; Ka कार्येभिः; T1 M कात्मिन. T2 G समजीजनत् (for अभिः).

⁸ ab)=Manu 9. 129ab. — a)=1. 60. 12a. Ñ Dn M transp. स and दश. — b)=1. 60. 12d. Ts G Ms. s. इकाइय. — ')=1. 60. 15c. Ko. s. s Bs 'स्यानयने; Gs 'स्य दशेने. — d)=1. 60. 12b. K (except Ks) Bs Da Dn. ns Di सप्ता.

^{9 &}lt;sup>b</sup>) G (except G1.s) जुआ; Ms.s.s प्रा; Cd द्रा (as in text). — °) S (except Ms) काइय°. Dn °स्त्रसाम्. — d) Ña S (except T1 G1.s Ms) अ(Ta का)दिसां. — ^f) Ši ^{*}मवाप च.

¹⁰ In Si, the portion of the text from $10^{5}-20^{6}$ is lost on the missing upper half of a fol. (55).

^{— &}lt;sup>cd</sup>) Ñ2 B D (except D2.8.5) om. 10^{ed}. D8 S मातींडस्य यमी चापि सुना राजन्. K4 D2.8 G3.8 इयजायत.

¹¹ After 11ab, D (except Da D2) ins.:

⁻ d) $\tilde{N}$ 3 यतीयं. $G_{1,2}$ °तो भुवि. - /) K_1 ततो जा . $K_{1,2}$ स; K_2 सा; M च (for g).

¹² a) Ñ1,2 Dn D1.4 Gc M (except Ms) तत: (for तत्र). Ko.1 Ñ1.2 B D महाराज. — b) Ko.2 Ñ3 Ds G3.6 M संहितं; D3 कि; T G4.5 किंग् ; G1.2 वृ. — d) Ko उदीरयन्; Ñ B1 (m as in text).3 m.s.6 Dn D1-8 S अधारयन्; D1 अधीयिरन्; Cd as in text.

^{13 °)} Ba. a Da. a वेणं; Da वेणं; Ds एलं. Ka विष्णं; Ka Ña. a Bam. 8-a Da एएं; Da धुंधुं; Da वसुं; S यसुं. Ga सहाभागं (for निरं). — °) Ka Ña. a B D (except Da Da) कारूपं (Da कारूपं); G (except Ga) M करूकां. Ga. a. a Ma. a हारयांति; Ma-s हांयां. — d) Ña. a Da Da Ga तथा चैवाएं. Ka तथेवाचाएमी दितां (sup. lin. मिडा); Ña व्याहमे विल्लि:.

^{14 °)} Ko प्रस्त ; Kı वृषम ; Tı प्रस् ; Gı एपझ ; Gı एपझ ; Gı एपझ ; Gı एपझ ; Mo-s एपम . B D2-4 प्राहु:. Ñ Da Dn Dı T2 Gı-2 ए(Daı Gı वृ)पमं (Ga वृषें मं) नवमं प्रा(T2 Gı-3 चा)हु:. — °) Ñ D (except D2.8.8) °यणं. — °) K2 'गादिष्ट'; D3 T G तथेवारिष्ट'; M तथेव दिष्ट'; Cd as in text. — d) Ñı.2 B D (except D3) प्रसक्षते

हु 🚉 अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेश्वरिति नः श्रुतम् ॥ १५ पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत । सा वै तस्याभवन्माता पिता चेति हि नः श्रुतम्॥१६ त्रयोदश सम्रद्रस्य द्वीपानश्चनपुरूरवाः । अमानुपैर्द्वतः सन्त्रेमीनुपः सन्महायशाः ॥ १७ विप्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरुरवाः । जहार च स विद्राणां रतान्युत्क्रोशतामपि ॥ १८ सनत्कुमारस्तं राजन्त्रह्मलोकादुपेत्य ह । अनुदर्शयां ततश्रके प्रत्यगृह्णात्र चाप्यसी ॥ १९ ततो महर्षिभिः ऋद्धैः शप्तः सद्यो व्यनश्यत । लोभान्वितो मदबलाम्नष्टसंज्ञो नराधिपः ॥ २० स हि गन्धर्वलोकस्थ उर्वत्रया सहितो विराट्ट ।

आनिनाय ऋियार्थेऽग्रीन्यथावद्विहितांस्त्रिधा ॥ २१ पट्ट पुत्रा जि्नरेऽथैलादायुर्धामानमावसुः । दृढायुत्र वनायुत्र श्रुतायुत्रीर्वशीसुताः ॥ २२ नहुषं वृद्धश्चर्माणं रजि रम्भमनेनसम्। स्वर्भानवीसुतानेतानायोः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ २३ आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान्सत्यपराक्रमः । राज्यं शशास सुमहद्धर्मेण पृथिवीपतिः ॥ २४ पितृन्देवानुपीन्विप्रान्गन्धर्वोरगराक्षसान् । नहुपः पालयामास ब्रह्मक्षत्रमथो विशः ॥ २५ स हत्वा दुस्युसंघातानृपीन्करमदापयत् । पशुवचैव तान्पृष्ठे वाहयामास वीर्यवान् ॥ २६ कारयामास चेन्द्रत्वमिभूय दिवौकसः।

(for #हा*).

15 ") Kı पंचाशतो; Ñ Bı.sm D (except Dı.s) T G (except G1.5) 'शतु. - b) G1-6 तथा चान्ये. - ') T2 G1. 5 'भेदास्ते. - d) D8 T2 G1. 5 विश्वतं; G1. 2 न: श्रुति:.

16 b) Ga.s स (Gs सु-) महाद्युति: (for सम'). K1 -निदुरायां समजायत (sic). - ") T1 G (except Gs. 5) सैव. - ") Ka चेदिति; Ñ B D चैवेति; T Gi.s M (except Ms) चेति च. G1.3 न: श्रुति:.

17 °) Ds सर्वदेव; T O अष्टादश (for अयो°). G (except G1) सहस्राणि. — Bs reads 17°-18° in marg.; Ga om. them. — °) B (except Ba) Da असन्दर्भर. K2.4 S (G2 om.) बुतान. Ko Ñ1.8 Da सर्वै:; S (G2 om.) सर्वान्. -- d) K1 मनुदय:. T1 G (G2 om.) Ms-1 स महा°. — After 17, Ms ins.:

690* नुतोष नैव रानानां छोभादिति च नः श्रुतम्।

18 G2 om. 18ab (cf. v. l. 17). -- b) K1 *\fi: प्रतापवान. - °) Da वसु; Da Ma. s. र स च (by transp.). Gs सहस्राणां (for स वि'). — d) Ñ1 धनान्युरक्रो'. Ks. 1 T Ga. 5 आक्रोश.

19 b) B (g (for g). - ') Hypermetric! Only Ko Cd Nilp as in text! Ks. 4 स्(K4 सो)पदेशं; Ñ B Da Dn D: Ti G2-4.6 अनुदर्श; D1 'दर्शी; D2 उपदेशं; D8 'दशै:; Ta Gs 'दर्शनं; G1 अदर्शनं; Ma. s 'नीतं; Me-8 'नेतुं. Ki transp. अनु and ततः. Ki तस्य (for ततः). Ds तस्यानुदर्शयांचके.

20 °) Ds T1 G2.4.5 M स ऋषिति:; G1 सप्ति ; G8 सुर्वि". - ") Ñ Dn D1.4 G1.8.0 स्वा: शशी (by transp.). Gs बभूव च; Me-s ड्यनाशत. - °) Ñ B D (except D1.8.8) T Ms बलमदान्; G4.8 [S]तिबलवान्.

21 a) Sस च (Ms तु). Dn 'लोकस्थान. — b) Ñs °तोचिरात. — °) Ko गृहार्थे. K2.4 T2 G1.4-0 अप्ति; G8 अस्मिन. — d) Si K 'हितं त्रि'. Cd cites यथावत्. Ta G (except G2.8) एकं वे येन च त्रि.

22 a) Da gei; Da Dl. s. 5 gai (for gai). Ko Ñ D चेलाद (Ds हो'; Ds तस्यां). — ") Go 'धीमासरस्रथा. - ") S (except Me-s) sq(Ge Ms. s vj)g;" (for gg;"). Ñs Gs-e शता"; Ds.s बला"; Gs पदा" (for बना"). — d) Śi Ki D2 T Gi.s Ms सता; Ñs B (except Bi.4) Dn D1.4.5 शता (for अता).

23) Si राजन् जय'; Ko राज रायु'; Kı वाजिजय'; Ka राजि जय"; Ka राजि रथ"; Ñi Dn Di.a. ब राजि राय"; Bo राजं रंभ'; Ds रथिं रंभ'; T G Ms अजि(T Go 'ज)रायु' (Gs जनिताजि"); Ma अजिरारि"; Ma-a रजिमाजि". Na रजरं यमनेनसं. — ") Gs समानवीर्थान्स सुतान्.

24 क) र्रा भीमान्युत्र: (by transp.). Ds स्रखपरायण:. — °) Ds राष्ट्रं. — d) D (except Ds. s. s) 'पते.

25 *) Bs transp. देवान् and विश्रान्. Gs transp. पितृन् and ऋषीन्. — d) Si Ki बुष:; Gs विशं.

26 ") K1 Ms 'संबाध; Ks.s 'संबासान्; S वात्रसं'. — ") Ms 'व तान्सर्वान्.

27 ") Ko De चकार चैवलिंद्रावम्. - Alter 27, Ts G ins.:

691* विशिष्टो बहुपः शप्तः सच्चो झजगरोऽभवत्। 28 *) Bi graffet; Di mini (for gini'). - ') \$1 तेजसा तपसा चैव विक्रमेणीजसा तथा ॥ २७
यति ययाति संयातिमायाति पाश्चमुद्धवम् ।
नहुषो जनयामास षट् पुत्रान्प्रियवासिस ॥ २८
ययातिर्नाहुषः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
स पालयामास महीमीजे च विविधः सवैः ॥ २९
अतिशक्त्या पितन्चिन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः सम्रदिता गुणैः ।
देवयान्यां महाराज शिमष्टायां च जित्ररे ॥ ३१
देवयान्यां महाराज शिमष्टायां च जित्ररे ॥ ३१
देवयान्यां महाराज शिमष्टायां प्रजित्ररे ॥ ३१
स शाश्वतीः समा राजन्त्रजा धर्मण पालयन् ।
जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
जरामिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमत्रवीत् ।

यदं पूरुं तुर्वेसुं च द्वसुं चानुं च भारत ॥ ३४
यौवनेन चरन्कामान्युवा युवितिभः सह ।
विहर्तुमहिमच्छामि साद्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
किं कार्यं भवतः कार्यमसाभिर्योवनेन च ॥ ३६
ययातिरब्रवीत् वे जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
यजतो दीर्घसत्रेमें शापाचोश्चनसो मुनेः ।
कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवामुयाम् ॥ ३९
न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
राजंश्वराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः ।

C. 1. 3108 B. 1. 75. 44 K. 1. 69. 47

यायाति; Ka अथा°; Ñ.1.a B Da Da.8 प्रया°; Da अय°; Ga.5 अया°. Ko Ñ B पांचिम्; Ka.4 Da.8.5 T G Ma यातिम्; Ms वाजिम्; Mo-8 यद्तिम् (sio). Ko यातिनाहुषं; Dn D4 अयति ध्रुवं (for पाञ्चमु°). — d) D (except Da.8.5) सुतान्. Dn D1.4 प्रियवादिन:; D3 T1 प्रियया सह; T2 G1.4.5 वासव:; G2 M5 वासस:; G3 वानिप; G6 वासवि:; Cd as in text. — After 28, K4 Ñ B D ins.:

692* यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः।

29 °) Ko Ds तेषां सत्य. — °) T1 G1.2 Ms transp. स and पारू (T1 Ms further read च for स). Ñ1.2 तदा (for महीम्). — ^d) B D (except Ds) बहुिस: (for चिवि). K2.4 Ñ1.2 Bsm.s D (except Ds.s) T1 G1-3 मले:.

30 °) K2 Ñ1.2 B D (except D5) T अतिभक्तया. Ś1 K D2 T1 °तृनस्येन्; T2 G4.5 °तृंश्चेत. — °) T2 G4.5 तत:; G1.2 तदा (for सदा). — °)=44°.

31 b) Ś1 K1 B4 Dn1 D2 स्वर्ध. Cf. v. l. l. l. 85, 175 etc.

32 Śi Ki (hapl.) om. 32. — ") Ge "न्यां डयजा". — ") Ge M (except Ms) तुर्वेद्ध". — ") Ko. 2.4 Di. 3 Gs Ms तुक्क". — ") Ko 7.4 Di. 3 Gs Ms तुक्क". — ") Ks तु; Ñ Dn Gi-8 च (for प्र-).

33 °) \$1 Ka जरामछेन्; T G Ma रितं गच्छन्; Ms. 6-8 रितमगान्; Cd as in text. — a) Ko Ba o Da Tı Ms नाशनी.

34. 4b) Ko. s transp. पुत्रान् and राजा. Di सन्; D2 सान् (for स). G6 भिन्धित: पुत्रान् (om. स). — °) Cf. v. l. 32b. G1-3 M नुर्वेद्यं. — d) Cf. v. l. 32b. Si K Da D1.2 Ti G1.2 दुद्यं. D5 नुं च पंचमं.

35 °) Ñs °न चरेत; Da Ti Gs °नाचरन. — d) B (except Bi.e) Daz (before corr.) सहां; Cd as in text.

36 Before 36, Ñ1.2 ins. वैशं उ. — ") Ñ B (except B4) D (except Da D1.5) G (except G1) देवया. — ") Ñ1.2 B D (except D5) G5 वाक्यं; T1 पितु: (for यदु:). — ") D3 M3 यत् (for िक). S1 K Ñ3 D5 साह्यं; T1 G (except G4.5) अन्न (for कार्यं). D3 G6 सवता. — ") Ñ B D (except D5) M (except M5) असार्क. K1.2 वने नृष; D5 वने गते. K0.4 वे; B D2.8 ह; D4 तु; D1 D1.4 ते (for च).

37 a) B3-6 Da Ds रिष्यव्यवीत्तं (om. वै). B1 तंतु; S तं च (G1-3 तांश्च) (for तं वै). — a) G1.5 चरामि.

38 *) B1 च (for मे). — °) Ko Dn1 G1.8 कामार्थ; K1 °थाँ; T कामत:; G2 M5 °ती:; M6-8 °दि. Ko.4 °हीणोच; K1 D1 °णो मे; Ñ8 S °नो वै; Dn °णोयं. — द) K1 Ñ1.2 D (except D2.8.5) T M2.5 तच्येयं.

39 °) T1 G1.2 प्रशास्तु च; T2 G4.5 'स्ति य:. — ') G5 अहं स्वभिनववयोः — ') T1 G1-8.5 युक्तः का'. Ñ1.2 B D (except D2.5) G4.6 M5 कामम्.

40 *) Ñi.: Dn ते न (by transp.). Ñ3 ते तस्य न;

६:1: 3108 44 अहं जरां समास्थाय राज्ये स्थास्थामि तेऽऽज्ञया ॥४१ एवग्रुक्तः स राजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् । संचारयामास जरां तदा प्रत्रे महात्मनि ॥ ४२ पौरवेणाथ वयसा राजा यौवनमास्थितः। यायातेनापि वयसा राज्यं पूरुरकारयत ॥ ४३ ततो वर्षसहस्रान्ते ययातिरपराजितः ।

अतृप्त एव कामानां पूर्व प्रत्रग्नुवाच ह ॥ ४४ त्वया दायादवानसि त्वं मे वंशकरः सतः। पौरवो वंश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ४५ ततः स नृपशार्द्लः पूरुं राज्ये अभिषच्य च । कालेन महता पश्चात्कालधर्मम्रपेयिवान ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

Ds न तस्य ते (by transp.). Gs. s प्रगृह्वंति.

41 ") T1 G1-3 तन्वाप(G8 'च)राभि'. -- ") S कामान् (for तन्वा). Ko. 2 Ds 'शोमुखे; K1 'श: सुखं; K4 'गः सुखी; S 'गोचरान्. -- ') K Ñ1. s Ds तवादा(K1 'स्था)य: Ñ2 B Da Dn D1-4 समादाय. — d) T2 G4.5 राजनू. T G (except Ge) भि चाज्ञया.

42) D5 अय:. — ^{ed}) M संकामयामास. K1 Ds Ge तदा जरां (by transp.). T राजपुत्रे.

43) Ko.1 भाश्रित:. — ') K Da Ds अथ (for afq). - After 43, T G ins. 693* (cf. v. l. 44).

44 K4 Ñ (Ñs marg.) B D ins. after 44ab: T G (both versions om. lines 1 and 15-16), after 43:

693* स्थितः स नृपशार्द्छः शार्द्छसमविक्रमः। ययातिरपि पत्नीभ्यां दीर्घकालं विद्वत्य च । विश्वाच्या सहितो रेमे पुनश्चेत्ररथे वने। नाध्यगच्छत्तदा तृप्तिं कामानां स महायशाः। अवेत्य मनसा राजिश्वमां गाथां तदा जगौ। [5] न जातु कामः कामानामुपभोगेन शास्यति। इविपा ऋष्णवर्सेव भूय एवाभिवर्धते। पृथिवी रत्नसंपूर्णा हिरण्यं पदावः स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्वमिति मध्या शमं बजेत्। यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु कर्हिचित्। [10] कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा। यदा चायं न बिभेति यदा चासान्न विभ्यति । यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा। इलवेक्य महाप्राज्ञः कामानां फल्पुतां नृप् । समाधाय मनो बुद्धा प्रत्यगृह्धाजरां सुतात्। [15] दस्वा च यीवनं राजा पूरुं राज्येऽभिषिच्य च।

[With this passage cf. 840* (cf. v. l. 1. 80. 9). - (L. 5) T G अवेक्ष्य. T सत्यं; G तथ्यां (for राजन). - (L. 6-7) = Manu 2. 94; Vispup. 4. 10. 9. - (L. 8) T G यापूथियां नीहियवं. - (L. 8-9) Cf. Visnup. 4. 10. 10. - (L. 10)=(var.) Visnup. 4.

10. 11ab. Ti Ga.s विद्वान; Ta Gi.4-6 भावं (for पाएं). T G पापकं (for कहिं*). — (L. 12) T G न बिभेति यदा चार्च (by transp.). — (L. 14) B Da इत्यवेत्य. K: D1-4 T2 G3-6 =q:. - Latter half of line 16 = 46ab. 1 — b)=30d. — ') K Ba इव. — d) Kı पुत्र पूरुस् (by transp.); Gs राजा प्रम.

45 °) Go 'बोयं वंश (om. ते). Ms इति वै; Ms इस्पेव. - d) Ds छोके ख्याति (by transp.).

46 Before 46, Be Dn D1.2.4 ins. ਕੋਵਾਂ ਰ*. — With 46^{ab} cf. last line of 693*. — •) Ko Ñ1.2 B Dn Ds Ta Ga-s Ms 'शार्द्र . - b) Ko Da ह ; K4 स: (for w). - K4 Ni. 2 B D (except Ds) ins, after 46ab (Ds after 46):

694* तपः सुचरितं कृत्वा भृगुतुङ्गे महातपाः। (cf. 695*). — cd) Ñ1 B (except Be) om. 46°d. D2.8 सोध (for पश्चात). — Ñs Bs Da Dn D1.4 ins. after 46ed: K4 B1.8-5 D2.3, after 694*:

695* पारबित्वा त्वनशनं सदारः स्वर्गमाप्तवान् । [Nilp (and Dn erroneously) पारिया (as above); in his comm. Nil. explains कार्यिखा (= कृत्वा).] — Arj., after explaining क्राल्डमं, appears to mention the posterior pada of the above line as a patha for 46a, श्र Arj.: सदार: स्वर्गमाप्तवानिति प्रायेण पाठ: 188

Colophon. — Major parvan : T2 G M संसव' (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव: to it Ñ1.2 add ययात्यपाख्यान; while Si K (Ks missing) Ñs B D (Da marg.) Ts G1.4 Ms.s (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ts G1.4 Ms जरासंचरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 72; Ka. 4 D1 75; Bs Ds 69; Da1 Dam 73; Dns 74; T1 60; T2 10; G1-8 12; G4-8 M 11. - S'loka no.: Ns 51; Dai 56; Dn 57. - Aggregate s'loka no.: Dns 3155.

७१

जनमेजय उवाच ।
ययातिः पूर्वकोऽसाकं दशमो यः प्रजापतेः ।
कथं स शुक्रतनयां लेमे परमदुर्लभाम् ॥ १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम् ।
आनुपूर्व्या च मे शंस पूरोवशकरान्पृथक् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
ययातिरासीद्राजिषिर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृपपर्वाणौ वत्राते वै यथा पुरा ॥ ३
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुपस्य च ॥ ४
सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्य प्रति संघर्षस्रेलोक्ये सचराचरे ॥ ५

जिगीषया ततो देवा विवरेऽऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं त्रानसं परे ।
ब्राह्मणौ तावुमौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६
तत्र देवा निजन्नुर्यान्दानवान्युघि संगतान् ।
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्यावलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचिकिरे सुरान् ॥ ७
असुरास्तु निजन्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८
न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
संजीवनीं ततो देवा विपादमगमन्परम् ॥ ९
ते तु देवा भयोद्वियाः काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊद्धः कचम्रपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १०

C. 1. 8198 B. 1. 76. 11 K. 1. 70. 11

71

This adhy, is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS, is wholly ignored here. — The Yayāti episode recurs almost verbatim in the Matsyap. (adhy. 25-42). The Purāna text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings.

1 Ks missing up to 17d (of. v. l. 1. 69. 41). K1 Dn1 Ds S om. उदाच. — a) Ko. 2 (sup. lin.). 4 Ñ B (except Bs) D Gs-s प्रेजी. — b) Ts स क्यं (by transp.).

2 Ks missing (cf. v. l. 1). — b) Sı Daı द्विजोत्तमः; Ko.1 Dn Dı. 2.4.5 तपोधन; Ñंड त्वया द्विज. S ब्यासतो द्विजसत्तम. — After 2^{ab}, Ko.4 ins.:

696* वर्णसंकरजो धर्मः कथं तं नास्प्रशत्तदा । जरासंचारणं चापि अन्यदेहेषु नः श्रुतम् ।

— *d) K4 D8.4 'पूछांख; D5 'पूर्वेण. A few MSS. पुरोर. Ñ B D (except D5) राज्ञी वंज्ञ'. S 'पूर्वे('I's G1.2.5 'वें)ण ये खान्ये राजानी वंज्ञधारिण:.

3 Ks missing (cf. v. l. 1). Si Ki Ds. s Som. हवाच. — ") Ñs B D (except Ds) "तिरासीशृपतिर्; S "तिनांहुयो राजा. — ") S "समः क्षितो. — ") Кs तो (for है). S वरमुचमं,

4 Ks missing (cf. v. l. 1). — a) Ds तवाहं संप्र'; G2 ततस्तेहं प्र'. — b) Si Ki Ñ B D (except D4) पृच्छते. Ds राजसत्तम. S पृच्छतस्तु महीपते. — b) G4.5 संवादं.

5 Ks missing (cf. v. l. 1). — °) Ds S भेदो वै समजायत. — °) Ko.2 B संहर्ष:; Ds 'घषं; T1 'घषं; T2 G (except Gs) M 'घषांत. — ^d) S श्रेलोक्यस्य च कारणात.

6 Ka missing (cf. v. l. 1). — ") S देवा देखेर् (Ti Ga.s "त्यान्) योख्यमाना. — ") Ka वद्युर्. Cd explains आङ्गिरसं. Ko.4 Ti Ga.s अंगिरसः सुतं. — ") श्रा K (Ka missing) Ña Da "हित्याय. श्रा Ko.1 Da T G राज्याधें (Ta Ga-6 "थें); Ka M याज्याथें; Ba यस्याधें; Ba याज्यत्वे. — ") Ko चोशनसं; Ga-6 औश". — ") Da ताबुभी झाह्यणी (by transp.). — I) Ma-8 स्पृशं(!).

7 Ks missing (cf. v. l. 1). Gs (7 hapl.) om.

8 Ks missing; G1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 1, 7). K1 om. 8^a-9^b. — °) Ś1 Ko.2.4 T2 Mc-8 ताझ सं-; G4 तान्पनर; G6 तान्वेव.

9 Ks missing; K1 om. 9ab (of. v. l. 1, 8).

- b) Dn D1.4 वेति वीर्य. - b) K4 Da Dn Gs
Ms.s संजीविनी.

10 Ks missing (cf. v. l. 1). — a) Ks Ds तम्र; Ñs T1 G1-s M (except Ms) तथ; D1 ततो (for ते तु). G4-s transp. तु and देवा:. S1 ततोद्विमा:. -- b) Ds

C. 1. 8194 B. 1. 76. 12 K. 1. 70. 12

भजमानान्भजस्वासान्कुरु नः साह्यमुत्तमम् ।
यासौ विद्या निवसति त्राह्मणेऽमिततेजसि ।
छुके तामाहर क्षित्रं भागभाङ्गो भविष्यसि ॥ ११
ष्टुपपर्वसमीपे स् शक्यो द्रष्टुं त्वया द्विजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् ॥ १२
तमाराधियतुं शक्तो भवान्पूर्ववयाः कविम् ।
देवयानीं च द्यितां सुतां तस्य महात्मनः ॥ १३
त्वमाराधियतुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते ।
श्रीलदाक्षिण्यमाधुर्येराचारेण दमेन च ।
देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्यसि ध्रुवम्॥१४
तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्वृहस्पतिस्तः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्वणः ॥ १५

स गत्वा त्वरितो राजन्देवैः संप्रेषितः कचः ।
असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यम्रुवाच ह ।। १६
ऋषेरिक्षरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाकृहस्पतेः ।
नाम्ना कच इति ख्यातं शिष्यं गृह्वातु मां भवान्।।१७
ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं प्रमं गुरौ ।
अनुमन्यस्व मां ब्रह्मनसहस्रं परिवत्सरान् ।। १८
शुक्र उवाच ।

कच सुखागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः । अर्चियिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः ॥ १९ वैद्यापायन उवाच ।

कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्वतम् । आदिष्टं कविषुत्रेण शुक्रेणोश्चनसा खयम् ॥ २०

कान्याचोत्ता ; Gs. 6 Mo-s काञ्यादी (Gs दु) शनसात्. Some MSS. तथा. — ") K1 T1 Ms-s कथमु . — ") K1 Ds Gs ज्येष्ठपुत्रं ; Da श्रेष्ठं पु .

11 Ks missing (cf. v. l. 1). Before 11, Ds ins. (marg.) देवा ऊचु:; G1.2 देवा:. — b) B3-5 सहाम्. D1 T1 G1-3.6 कुरु साहाय्यमुसमं; Gs.5 M (except M3) कुरु साहाय्यमुसमं. — b) Ñ D (except D3) या सा; S या वै. — l)=1.72.23d. D1.2 भाग्य(D2 ग)भागो.

12 Ks missing (cf. v. l. 1). — a) \$1 Ko.1 (hypermetric) 'प्यंज: स. Bs.4 D Ms 'पे हि (Ds 'प्सो; Ds 'पे च); T G Ms-8 'पे नु. — b) A few MSS. हिन. — d) Ds Gs transp. न and स.

13 Ks missing (cf. v. l. 1). Si Ks (hapl.) om. 13b-14a. — b) Ms पूर्ववयान्वित:. Ñs Ds Gi मुनि; Ti Gs Ms.s-s मुनि: (for किंव). Ñi भगवान्पूर्वजो मुनि:. — Ko om. 13a-14d. — cd) S देवयानीमौशनसीं भत्तयाराध्य मुन्नत. For Ds cf. v. l. 14.

14 Ks missing; Śi Ki om. 14°; Ko om. 14° of. 14° (of. v. l. l, 13). — °) G2.4.5 तामाराघ° (of. 13°). — °) D5 ह शिक्षमाधुर्यदाक्षिण्येर् (by transp.). — °) T2 G4-6 आचारेश्व. — After 14°, D3 ins. (the S reading of) 13° d. — °) Śi Ki.2 D5 तु; Ki च (for हि). — ¹) Ko Ñs प्राप्यसे.

15 Ks missing (cf. v. l. 1). Before 15, Ds ins. वैशं° उ° (cf. v. l. 11). — ") Śा स तु; K1 तु (sic); K2 तु सं-; K4 तु स; D1 सत:; D8 S क्स:; D5 स स. — ") D8 S मुहूर्ते छघुमाद्वे (G1.2 °मातृके; G8 °मूर्धते; G4-6 °मात्रके). — Ś1 (hapl.) om. 15°-16°. — °) K1.2 M (except Ms) तथा; T1 ततो. Ds T1 G2 M8 हि (for अभि-). — d) Ñ1.2 K2.4 Dn D1.2.4 G2 समीपे.

16 Ks missing; Si om. 16^{ab} (cf. v. l. 1, 15).
— ^a) Ti Gs. ह त्वर्ति. — ^b) Gs. s. संपूजित:. — In Si, the portion from पुरे (in 16°) up to बुद्धा दा (in 25^{cd}) is lost on the missing upper half of a fol. (56). — ^d) Ki B (except Bi) वाचम्. Ñi.s ह्या वचनमञ्जीत; Ds प्रणम्थेद्मुवाच ह; S अभिवादोद्मज्ञवीत.

17 Ks resumes from मृह्वातु (cf. v. l. 1). Ši missing (cf. v. l. 16). Before 17, Dains. कच उ°; T G1.2 कच:. — °) S पोत्र: पुत्रश्चाहं बृह°. — °) D5 प्रभो: (for नाज़ा). K1.4 Ñ Bs D (except D2.3) Gs कचम्. S (except T2 M3) स्थात:. — °) A fow S MSS. मा (for मां).

18 Si missing (of. v. l. 16). — *) K1.4 Ñ1.8 B4 (m as in text) Da प्रवान्गुरी. S त्वासमीपे यदात्थ मां. — *) Most S MSS. सहस्त. Ds S (except Ta Gs) *श्रसरं (G2 *र:).

19 Si missing (cf. v. l. 16). Ki Som. उवाच.
— a) Sकच स्वागतमधास्तु (Go 'हम्). — b) S (except
Mo.7) स्वस्ति (Ta श्रस्ते; Go अभि-) गृ . — a) Ks [5]हमध.

20 Śi missing (of. v. l. 16). Ki Ds Som. उनाच (Ts Gi-s om. the ref.). — b) Ds Ms तहूच:; Ti Gi.s Ms-s तं व्रतं; Ts तहूतं. — ') Ds आदिष्टः. S शृगुप्रेण. व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ।
आराधयश्रुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोऽऽग्रुखे ।
गायश्रृत्यन्वाद्यंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २२
संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयोवनाम् ।
पुष्पैः फलैः प्रेषणेश्च तोषयामास भारत ॥ २३
देवयान्यपि तं वित्रं नियमव्रतचारिणम् ।
अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
पश्च वर्षश्चतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो बुद्धा दानवास्तं ततः कचम् ॥ २५

— d) Ñ3 काब्येनोश.

21 Śi missing (of. v. l. 16). — °) T G8-6 M5-8 वर्त तु (T1 G8 स; T2 तं; M6-8 च); M3 व्रतस्तु. Ñ2 B Dn D1-4 प्राप्तकालं (B6 प्रीत: कालं); G8-6 M5 कालं. T1 G8 तु; T2 च (for स). D6 वर्त व्रतस्य कालं च; G1.2 व्रतसंवृतकाले तु. — °) Ñ1.8 S सं(Ñ1.2 वे)गृहीतवान्. — °) D2 ध्यदुपा °; G8 ध्यन्गुरुं चैव.

22 Si missing (cf. v. l. 16). — a) Ñ Dn 'चिट्यंस्तो. — ') Ñi. 2 B D (except Ds) 'गोचरे (Bs 'र:; Ds 'रे:); T Gi—6 Ms 'गां मुखे; Gi. 2 'गान्मुने; Ms-8 'गे मुखे. — Ds repeats (with v. l.) 22°d; S reads 22°d after 697* (cf. v. l. 23). — ') Ds (second time) S 'स्थंश्र बहुशो.

23 Si missing (cf. v. l. 16). Ds om. 23. — a) Ñ Bs D (except Da; Ds om.) Ti Gs स शील; Ge संशीण; Cd as in text. Gs सुशीलां देवयानीं तु. — ") Ks भेशांगिं:; Bs भेरणेश्व; T2 भेशांके; Gs भेपके; Cd as in text. — a) S मास भागंगी. — After 23, S ins.:

697 तत: सहस्रं गुरुगा: संरक्षन्वन्यमाहरत्। [T_2 G_{4-0} तत्सहस्रं गुरुगवां रक्षित्वा (T_2 रक्षन्वे) वन्यं] and thereafter reads 22^{cd} .

24 Śi missing (of. v. l. 16). — b) Ko 'धारिणी; Ki.4 Bs D (except D2.5) 'धारिणं. Ñ नियत(Ñ8 'तं)ब्रह्मचारिणं; T G4 नियत(T1 'तं)वत'; Me-s नियतवत्धारिणं. — b) Hypermetric! Ñi अनुशास'; Ds G4.5 अनुशीय'; Cd as in text. Bs गायंती; G2.5 लिलं. Bs m.5 Dn D1.4 गायंती च ल(B5 च)लंती च. — b) B4 Dn Ds तथा (for तदा). — After 24, K4 Ds S ins.:

698* गायन्तं चैव शुक्कं च दातारं प्रियवादिनम् ।

गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्पिताः । ज्ञृत्रीहृहस्पतेर्द्वेपादिद्यारक्षार्थमेव च । हत्वा शालावृकेम्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ २६ ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् । ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् । उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७ अहुतं चाप्रिहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो । अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८ व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति । तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९ कृतः १ व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।

नार्यो नरं कामयन्ते रूपिणं स्नग्विणं तथा। [(L. 1) T2 श्रुक्षणं; G8 शक्तं (for श्रुक्कं).]

25 Si missing up to बुद्धा दा- (of. v. 1. 16).
— °) Ko अनीयु:; Ks अन्ती °. Ds Ti G (except Gs.s)
अतो (for अथो). — °) Ki.4 Di.s ते; Ds Ti Gi.s तु
(for तं). Gs °सं कचं तदा.

26 Si Ki om. 26 abcd. Gs transp. 26 ab and 26 d. — ab) Ds. 8 मुनेर; Ds ततो (for बने). S ततस्ते गास्तु रक्षंतं दानवा: संशितवर्तं. — S (except Gs) transp. 26 d and 26 d. — b) Ñs Bi.s Ti Gi-s M स्पतिद्वेषाद्. — A few S MSS. सालावृके. Ki ते; S (except Ms) तं (for च). — b) Si Ki वीरशः; Ñs शकली; B Dn Ds. 5 लवशः; Ds लंडशः.

27 b) \$1 Ms स्व: Ñ3 स; T2 G8 सं- (for स्वं). T1 अगोपाला वनादृष्टं. — °) K2 D2.3 G2 तां; Ñ Dn D1.4 सा (for ता). T2 G4-8 M transp. ता: and दृष्टा: but for ता:, T2 G5 read वि:; G4-पि; G6 सा; M8.7.3 सा; M5 तु; M6 सु-. Ñ D (except D2.8.5) T1 G1.2 गाश्च; G8 गावः. — d) Ñ8 G6 M5 गतो; G3 गते.

28 Before 28, Ko.4 Ñ B D (except D5) ins. देवयान्युवाच; S (except G5) देव. — ") Ś1 K1 सुहुतं; K2 Ñ B Da Dn2 D1.2 G2.4.5 आहु" (Dn2 आहु"). — ") K5 तु; B1.4 D2 हि (for च). — ")=34". Ś1 K1 तम्र; Ñ3 चैव (for तात). Da T1 न विद्यते.

29 ") Bs वापि मृत: (by transp.). Ds transp. हती and मृतो. — ") Bs न इड्यते (for भवि"); cf. 28". — ") Ko.4 न हि; K2.8 B4.6 Ds Mc.8 च न (by transp.). Ks जीवेहं; Ds "वामि. — ") Ko.4 Ñ1.2 B D इति (for क्यं). T2 वदामि ते.

C. 1. 8215 B. 1. 76. 33 K. 1. 70, 34

शुक्र ज्वाच ।
अयमेहीति शब्देन मृतं संजीवयाम्यहम् ॥ ३०
वैद्यांपायन ज्वाच ।
ततः संजीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ।
आहृतः प्रादुरभवत्कचोऽरिष्टोऽथ विद्यया ।

हतोऽहमिति चाचख्यो पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ॥ २१ स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यहच्छया । वनं ययो ततो वित्रो दह्युर्दानवाश्च तम् ॥ २२ ततो द्वितीयं हत्वा तं दण्घा कृत्वा च चूर्णशः । प्रायच्छन्ब्राह्मणायेव सुरायामसुरास्तदा ॥ ३३

30 \$1 K1 Som. उवाच. — 4) \$1 K1 Bs Mr अहमें; Gs. 8 असुमें. K4 श्रद्धाख्य; Ñ B D (except Ds; Da erroneously) संश्रद्धा (B1m.4 Ds श्रद्धाख); Cd Arj. (comm.) श्रद्धाच्य. — 6) \$1 Ko.1.8 Ñs Bs तं; Ks ते (for अहस्).

31 All MSS. except Dns D4 om. वैशं उ. — ") B D2-5 T2 G2.5 स (for सं-). Ko.3 (before corr.) G6 M8.5 संजीविनीं. — ") S (except T2) प्रयुक्ता(!). — B4 Dn D8.4 S ins. after 31^{ab}: K4, after 31:

699* भिरवा भिरवा शरीराणि वृकाणां स विनिष्पतत्।
[K4 अस्मि निर्गतः; B4 Dn D8.4 स विनिर्गतः.]

— ") G1.2 कवेरिष्टो. N हृष्टो (Bs D2 हृष्टो). — After 31°d, Dn Da ins.:

699a* कसाधिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भागेवीम्। which is followed by 700*. — *) K1 घोवाच; S चाचष्ट. — After 31, K4 ins. 699*, D4 ins. 701*. — Sins. after 31 (Ms after 31*d): K4, after 699*: Dn (om. कच:) D4, after 699a*:

700*

समिधश्च कुशादीनि काष्टभारं च भामिनि ।
गृहीत्वा श्रमभारातों वटवृक्षं समाश्रितः ।
गावश्च सहिताः सर्वा वृक्षच्छायामुपाश्रिताः ।
असुरास्तत्र मां दृष्ट्वा कस्त्वमित्यभ्यचोद्यन् ।
बृहस्पतिसुतश्चाहं कच इत्यमिविश्वतः । [5]
इत्युक्तमात्रे मां हत्या पेशीकृस्वा तु दानवाः ।
दस्वा शालावृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुः स्वमालयम् ।
आहूतो विद्या भद्ने भागवेण महारमना ।
रवस्समीपमिहायातः कथंचित्समजीवितः ।

[D4 कच उ°. — (L. 1) G4.5 ° भाराणि; M6-8 ° भारेण. Dn भाविति. — (L. 2) K4 ° त्वाश्रममाराष्ट्र; Dn ° माराषं. K4 वटवृश्चमुपागतः; G8 वहन्वृश्चं समा°. — (L. 3) G2 ° दछायामिहाश्रिताः; M6-8 ° दछायां समा°. — (L. 6) Nilp (and Dn erroneously) पेवीकृत्वा (Nil. read probably पेवीकृत्य); G8 द्विधा°. G6 दिवा शतश्च समंततः. — (L. 7) Most S MSS. सालाष्ट्र*. S (except G8 Ms.5) ते (for द). T जग्मुर्यथागतं. — (L. 9) D4 जीवितोस्म्यहं; T1 G

प्राप्त(Go धत)जीवित:; Ta इह जी'; Ms-1 हिजजी'.]
-- After 700* K4 ins. 701*.

32 Before 32, Gs M ins. वैशं. — *) Ms पुत्रश्च देव. Si Ki 'यान्युक्त: — *) Bs Di.4 पुष्पहारी. S पुष्पाण्याहर मे द्विज. — *d) Ñs om. 32*d. Ñi.2 B D कचो वि. T Gi-8 Ms तथिति तं गतं केचिद्दानवा ददशुवंने; G4-6 Ms-8 तथा सोपि गतः काले दानवास्तं दद्शिरे. — Dn Ds S ins. after 32: D4, after 31: K4, after 700*:

701* पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन् । चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं संन्यवेदयत् । विश्रेण पुनराहृतो विद्यया गुरुदेहजः । पुनरावृत्य तहुत्तं न्यवेदयत तत्तथा ।

[(L. 1) Gs बाधियत्वा; M पोथ°. D4 समुद्रस्थांभिस क्षिपन्. — (L. 2) G4-8 गते पुनः कचे कन्या. G1.2 तं सा न्यवे°; M6-8 सा तं न्य°. — (L. 3) D3 T1 M6-8 शुक्रेण; M5 पित्रा च. K4 अर्णवादुत्थिताच सः; D8 S विचया बाह्यणेन सः (M8 बाह्यणसद्दा). — After line 3, K4 ins.:

702* भेदयित्वा शरीराणि मत्स्यादीनां स निर्गतः ।
— (L. 4) Ds. 4 S पुनरागस्य (Ds. 4 T2 "गत्य; Ms "वृत्य).
Dn D4 तद्यथा; T2 Ms तत्त्वत:. K4 पुनरापृच्छतु (corrupt तदा वृत्तांतं संन्यवेदयत्.]

- Ds S cont.:

703* देवयान्या पुनस्तन्न कदाचिद्वन्यमाहर। उक्तोऽगच्छद्वनं तं तु दह्युद्वानवाः पुनः।

[This is the reading of Ms-s; the other MSS., which are very corrupt, offer numerous variants, which may be ignored.]

33 ab) Dn T1 G8 M5 ततस्तृतीयं; D2.4 T2 G4-6 M6-2 'स्तृतीये. T1 G8-6 M8.6-3 तं हत्वा (by transp.). T G8-6 M पिट्टा (for कृत्वा). S1 चूर्णतां; K1 पूर्णच (sio); D3 G2 चूर्णत:; M8.8 पूर्णशः. G1.2 हत्वा च संदशिश्वरवा शोषयित्वा शृशातपे. — After 33° , G1.2 ins.:

704* संगृह्य पूरियरवा च सुरया समलोख्य च !
— *) Si Ki पाययन्. Ga सार्गवायैव. — *) Ti Ga
असुरोत्तमा:. Ka Ñi.a Dn Ta Ga.a तथाव Gi.a असुरा
दानवै: सह. — After 33, G (except Ga.a) ina.:

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमन्नवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचलात न दृश्यते ॥ ३४
ह्युक्त उवाच ।
बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्ययां जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम्॥ ३५
मैवं शुचो मा रुद देवयानि
न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
सुराश्च विश्चे च जगच सर्वसुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६
देवयान्युवाच ।
बस्याङ्गिरा षृद्धतमः पितामहो

705* अपिबत्सुरया सार्धे कचभस्य ऋगूद्रहः। सा सार्यतनवेलायामगोपा गाः समागताः।

34 ab) Śi K Dn Di.4.s transp. वाक्यं and पितरं. B4.6 Di.3 काड्यं पि. S देवयानी शंकमाना दृष्टा (Ti Gs भूयः) पि. — °) Śi Ki.s Dai Dni Ti Ms पुरुपहारः; Gi.2 वन्याहार. Di प्रेषणे च; Mi प्रेपितो मे. — d) = 28d. Ti न विद्यते. — After 34, Dn Ds repeat 29; while Ds S repeat 29ab only [v.l.: Gs Ms-s transp. हतो and सृतो. Ds Ti Gs.6 M तात महातपा:. For the latter half, Ts Gs read मिश्रतो वापि दानवै:; Gi.2 दानवैभेशितोपि वा; Gi नाम्येति करवाणि कि.] — After the repetition of 29ab, Ds Gi.2.s ins.:

706* वैशंपायनः।

श्रुत्वा पुत्रीवचः कान्यो मध्रेणाहृतवान्कचम् । ज्ञात्वा बहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्थं कचं नृप ।

35 \$1 K1 S om. उचाच (C1.2.4 om. the ref.).
— After शुक्र:, S (except T2 G4) ins.:

707* विश्वयोत्थाप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम्। (of. 35°d). — T2 transp. 35°d and 35°d. — °) S 'स्पतिसुत:. D8 'स्पते: कच: पुत्र:. — °) D8 पुत्रि (for कच:). M8 प्रेतवशं. — °) S (except T2 G5) 'तो हो-(G8-प्ये)प. — d) D8 नागत:; T2 G5 नाभ्येति; G4 वध्यते. B8.6 Dn D1.5 (m as in text) करवाम.

36 a) Si K मैथं रोदीर (Si हदो; Ki ददो); Ds मैनं धुचो; S तन्मा (Ti Gi.s.s Ms तं मा; Ts Gs.s स्वं मा) धुचो (Ms-s हदो). Si K मा शुचो; Bi.s Das Ds.s Ti Gs मा हदो; Dai Gi मा हत; Ms-s मा शुच. — b) Bs Dn शोचते. — After 36ab, N ins.: बृहस्पतिश्वापि पिता तपोधनः ।

ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पीत्रं

कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ३७

स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च

सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।

कचस्य मार्ग प्रतिपत्से न मोक्ष्ये

प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ३८

शुक्र उवाच ।

असंशयं मामसुरा द्विपन्ति

ये मे शिष्यं नागसं सदयन्ति ।

अब्राह्मणं कर्तमिच्छन्ति रोद्रा-

C. 1. 3234 B. 1. 76, 52 K. 1. 70, 54

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च

सेन्द्रा देवा वसवोऽधाश्विनौ च।

— °) N सुरहिषश्चेव (for सुराश्च विश्वे च). T1 G1.2 Ms सर्वे (for विश्वे). — व) Gs as in text, only with आमनंति for आनमन्ति. N उपस्थाने संनमंति प्रभावातः, T G3 M उपस्थिता वे (Ms.s-3 °तास्ते) पितुरानमं(Ta 'रामनं)ति; G1.2.4.6 उपस्थितां वे विपदं वर्जति. — After 36, N ins.:

709* अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः संजीवितो वध्यते चैव भूयः।

37 \$1 K1 S om. उवाच. — ") Mo-8 "तम: पुरोहितो. — ") Ñs B D2.8 "श्रेव. Ñs तपोनिधि: पिता (for पिता तपो"). Ko Ñ1.2 B D तपोनिधि:; \$ महर्षि: (T2 महा ऋषि:; M5 महर्षिक्षः). — "" B (except B2) D2.8 ऋषेश्च पौ (B5 पु) श्रं. K1 तमथ वापि; B1.4.8 D2 तमथापि; D2 corrupt. B1.4.6 D2 पुत्रं (for पौत्रं). \$ ऋषे: (T1 महर्षि-) पुत्रं तव शिष्यं कथं नु पितने (G3 किं तं न) शोचामि कथं न रुषां (T1 G1-8 कचं विपक्षं).

38 ab) Gs स ब्रह्मवादी. Ks.s सदोस्थितश्च तपोधनः (by transp.). S नित्योस्थित: — a) Si कचोनुरूपः.

39 N transp. 39 and 40, transforming the latter st. into a Tristubh verse. N (except K2 Ñ1. sm D4) om. शुक्र उ'; S om. उवाच. — ") K3.4 प्रद्विपंति; M (except M5) विद्वि°. — ") Ds T G transp. मे and शिष्यं. — In Si, the portion of the text from शिष्यं up to the end of 45 is lost on the missing upper half of a fol. (56). K (except Ks) Ñ B Da Dn D1.2.4.5 शिष्यानागतान् (for शिष्यं ना"). Ds S अनागतं

C. 1. 3284 B. 1. 76. 52 K. 1. 70. 54

स्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैहिं।
अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः
कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ॥ ३९
वैद्याप्यन उवाच।
संचोदितो देवयान्या महिंधः पुनराह्मयत्।
संरम्भेणैव काव्यो हि बृहस्पतिस्तुतं कचम् ॥ ४०
गुरोर्भातो विद्यया चोपहृतः
शनैर्वाचं जठरे व्याजहार।
तमब्रवीत्केन पथोपनीतो
ममोदरे तिष्ठसि ब्रुहि विप्र॥ ४१
कच उवाच।
भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः

(for नाग°). Ñs दूषयंति. — °) Gs तेब्राह्मणं; Ms अब्रह्माणं. Ds S लोकिमि°; Ds चतुंमि°. S पापा: (for रौड़ा:); see below. — d) Ko एभिर्; Ks तं मां; Bs m Das ते मे; Bs ये मां; Da1 ये मे; S रौड़ा (Ts Gs. 4 ° मूं; G1. 2 ° मी; Gs ° मीं). Ks नित्यं; Ds सदा; G4. 5 यथा वा (for यथा). D (except D2. 8. 6) व्यभिचरंति नित्यं (for प्रस्तुतं दानविहिं). — f) K4 T1 G (except Gs) कि. Ms-8 ब्रह्मवच्या. T1 Gs न भवे(Gs दहे)दि तूणी; Gs न भवेद्वींद्र:

40 N transp. 39 and 40 (see below). Ś1 K1 S om. जवाच. — °) T1 सादरेणैव; G4.5 M5 संरभे. — For 40, N subst.:

710* स पीडितो देवयान्या महर्पिः समारभत्संरम्भाचेव काव्यः।

[K1 संपीडितो; Bs एवमुक्तो; Ds समीरिते. Bs. 5 Da Dn D1. 4 समाह्मयत्. Ś1 K D2 संभवं तस्य; B5 संभवाचेव; D5 स भवत्तस्य.]

- After 40, T2 G (except Gs) ins.:

711* कचोऽपि राजन्सुमहानुभावो विद्यावलाञ्जब्धमतिर्महास्मा ।:

while D4 ins.:

712* वैशंपायन उवाच ।

अकारयामास तदा देवयान्याः कृते विभुः।
41 Si missing (of. v. l. 39), Gs om. 41°,
Before 41, Ñs marg. (sec. m.) ins. वैशं उ. ... ") Ko
गुकाहृतो; D (except D2.5) गुरोहिं भी"; Ti G2 गुरोर्भूयो;
T2 गुवोहृतो; G1 गुरोर्भूखा. Ko चोपगुढः; S (except Ms;

सरे च सर्व यस यथा च दूत्तम् ।

न त्वेवं स्थात्तपसो व्ययो मे

ततः क्षेशं घोरमिमं सहामि ॥ ४२
असुरैः सुरायां मवतोऽसि दत्तो
हत्वा दण्धा चूर्णयित्वा च काव्य ।
ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया
त्विय स्थिते कथमेवातिवर्तेत् ॥ ४३
शुक्त उवाच ।
किं ते त्रियं करवाण्यद्य वत्से
वधेन मे जीवितं स्थात्कचस्य ।
नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन
हश्येत्कचो मद्गतो देवयानि ॥ ४४

Gs om.) चाभिहू(Ts Gs. s. s Ms *मू)त:. — b) Ñ Dn Dr. s. s Gs श्रीनेवांक्यं. — After 41ab, Ds. s S ins.:

713* कच: I

प्रसीद भगवन्मद्धं कचोऽहमभिवाद्ये। यथा बहुमतः पुत्रस्तथा मन्यतु मां भवान्।

— Before 41°d, Ñi Dn Di ins. वैशं उ; Ds Gi-s वैशं; ; Ms-s शुक्र:. — °) K Di.s हहोपनीतो; B (except Bs) Ds पथोप(Bi पथेन; Ds मागेंण)यातो. — d) Ñi.s D (except Di.s.s) त्वं चोदरे. Da येन विम. K Ds ब्रस्स (for विम). — After 41, S ins.:

714* अस्मिन्युहूर्ते झसुरान्विनाइय गच्छामि देवानहमद्य विप्र।

42 Śi missing (cf. v. l. 39). Ki Di Som. उवाच.
— ") D (except Di. s. s) Ti G (except Gi. s) Ms तव
प्र. — ') Di Gis om. (the first) च. Ko. s. s Ñ B Da
Dn Di-s सारामि सर्वे. Ti Gi. i स (for the first च).
Ge. s M स वे (Gi. s सर्वे:) सर्वे वेग्नि (for सारे—यच).
Ge यथावहेग्नि (for यच यथा च). — ') Ko-2 Ñs B
(except Bi) Da Di S (except Ti) न स्वे(Ko Gi स्वे)च
तु (Ki. i हि; Bi. s Di च) स्वात्; Ks तचेव तु स्वात्; Di
यतो न च स्वात्; Di तथेव न स्वात्. Ñi Bi. s Dn Di. s
संक्षयो; Bi. s. e Di. s क्षयो (for इययो). — d) K Bi. s. e
Di. s घोरतरं; Bi तमें. Ki सारामि; Ti हरां; Gi वहां;
Ms जाां.

43 Si missing (of. v. l. 39). — a) Ki Bs Da Da सबतेसा. — b) Ka a Da Da.s Ti ब्राह्मी. Ko प्रार्थिः; Ki च मायो. Ñ Bs D (except Ds) Gs.s चासुरी (Das

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकाविष्यकल्पौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः। कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता।। ४५

शुक्र उवाच।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यक्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्तिह जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ४६
न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वेकं तस्मादिद्यामवाप्तिह ॥ ४७
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मामस्मादेहादुपनिष्कम्य तात ।

Dn D1 °शिं). Ñ3 D5 S स्वद्य; B3.4 Dn Dn D1.4 विम्न (for चैव). K B5.6 Dn D5 G3 मार्या. — d) K B5 D8.5 °ति(K1 D5 °भि)वर्ते; T1 °निष्टुत्ते; G4 °नुवर्ते; G5 °निवर्तेत्.

44 \$1 missing (cf. v. l. 39). K1 S om. उद्याच.
— a) K2 इति (for अश). — b) T1 G1-8 भेदनाच; T2 G4-6 Ms नाद्धि; M6-8 नस्य. — d) G4-6 प्रशे(G4 इस्ये)स्कन्ये (for इस्येत्).

45 \$1 missing (of. v. l. 39). D1 om. देवयान्यु. K1.8 S om. उवाच. — ") S हो मे (G2 मां हो; M5 हो मा). K2 असिकल्पो; T1 अति"; T2 G3-5 M वहिं. — ") B5 T2 चोपघात:; G8 चैव घात:. — ") Ñ1.2 B8 D (except D2.8.5) G6 transp. नाम्ति and हार्म. — ") B5 धातात्.

46 Ki S om. उवाच. Si resumes from देवयानी (cf. v. l. 39). — ab) A few MSS. सुत: and स्वा. — a) Gs Ms. i भिमामाप्रहि.

47 °) Mo-s न निवृत्तयेत्तत्पुन (!). — °) G1.2 Ms तु; G4-s एव (for एकं).

48 b) K2.8 Ñ Ba.c Dn D1.8 असाहेहा°; S असा(T Gc Ma.c-8 °सा)च्छतीरा° (Gs corrupt). — °) Śi K1 G4.6 Ms Cd अपेक्षां.

समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां गुरोः सकाशात्त्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ४८ वैद्यांपायन उवाच ।

वशापायन उवाच ।
गुरोः सकाशात्समगण्य विद्यां
भिन्ता कुर्षि निर्विचक्राम विद्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य
गुक्कात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ४९
दृष्ट्वा च तं पृतितं ब्रह्मराशिग्रुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामगण्याभिगद्य
ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०
ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निर्धि निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँछोकांस्ते वजनत्यप्रतिष्टान् ॥ ५१

C. 1. 3247 B. 1. 76. 64 K. 1. 70. 69

49 Si Ki Ds S om. उवाच. — 6) S पार्श्व (for कुश्चि). — 6) Ñ Bi Da Dn Di.2.4 तस्क्षणात्; Bs-6 Ds तस्क्षणं. — 6) K2 शुक्तायांत:; Ks.4 Ñi.3 Di शुक्तायांथे; Ds शुक्तस्यांते; Cd as in text. K2 पृणिमायाम्; K3 Ñ3 पृणीमास्याम्; Cd as in text. Gs यथेंदु:.

50 °) S द्रष्ट्वा शयानं बाह्मणं ब्रह्मा. — °) G1-3 कचश्च. Ko.s.s °मास कचोपि विद्यया. — °) Ñs Da विद्यासिद्धि. — °) B (except Bs) Ds transp. तत; and कच:. — After 50, Dn Ds. 4 S ins.;

715* यः श्रोत्रयोरमृतं संनिपिञ्चे~

द्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम् । तं मन्येऽहं पितरं मातरं च

तसं न द्रहेत्हतमस्य जानन्॥

[Before it, T G3.4.6 Ms.6-8 ins. कच:. — b) Dn यो मे नविद्यस्य. — c) M3.6 मन्येत; M6-8 मन्यते. — d) Ti G1.2.4 दक्को कृत.]

51 a) Ši Ko G2 श्रातारम्; Ki धारस्यम् (sio).

— b) Ko Ds ai च वरं वराणां; Dn Di.s नामपि
लड्शविद्या:; Nilp as in text. Cd (corrupt) चतुरानुयानां. — b) Ko.s.s Gi.s ये नार्चयंते गुरुमप्रमेयं.

— d) Ki Ñ B D (except Ds) G2.s प्रतिष्ठाः. — After
51, Ds ins. (an additional) colophon (adhy. no. 77).

C. 1.3248 B. 1.76.65 K. 1.7070

वैशंपायन उवाच।

सुरापानाद्वश्चनां प्रापितवा
संज्ञानाशं चैव तथातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं
पीतं तदा सुरया मोहितेन ॥ ५२
समन्युरुत्थाय महानुभावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षः ।
कान्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥ ५३
यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चिनमोहात्सुरां पास्यति मन्द्बुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्था-

दिसंछोके गिहतः स्थात्परे च ॥ ५४
मया चेमां विप्रधमोंक्तिसीमां
मयीदां वे स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विष्राः शुश्रुवांसो गुरूणां
देवा लोकाश्चोपश्रुण्वन्तु सर्वे ॥ ५५
इतीदम्रुक्त्वा स महानुभावस्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः ।
तान्दानवान्दैवविमृदबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच ॥ ५६
आचक्षे वो दानवा बालिशाः स्थ
सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे ।
संजीवनीं प्राप्य विद्यां महार्था
तुल्यप्रभावो ब्रह्मणा ब्रह्मभृतः ॥ ५७

52 T G1.2.4-e om. वैशं उ; Ś1 K1 D2 G8 M om. उ. — D2.4 S ins. after वैशं (resp. after 51):

716* श्रण्वत्सु भूतेदिवदमाह काब्यः

समुस्थितो ब्रह्मराशिः पुराणः।

— ") B1.8 D (except D3.5) प्राप्य विद्वान्; T G प्राप्य तीव्रां; M8.5 प्राप्यते यं; M6-8 प्राप्य तां च. — Ko om. from वच्चनां (in ") up to कचं चा (in "). — ') K4 प्राप्य तथापि घोरं; Ñ1.2 B D2 प्राप्य चैवातिघोरं; Ñ8 वेवसयाप्य घोरं; Da Dn D1.2.4 चैव सहाति(D1 भि)घोरं; T1 G चैव घोरं (G6 च ययो) नृशंसं. M संज्ञानाशः पापकृत्यं फलं हि. — ") B6 हष्ट्वा च तं. K0.8.4 तथा सुरूपं; K2 तथा विरूपं; D3 S तथा स(G1 सु; M1.8 च)जीवितं (G6 सजीवं). — ") D3 S पीत्वा सुरां. Ś1 K B D5 तथा. D8.4 T G M8 मोहित: सन्.

53 b) T1 (sup. lin. as in text) G1.2 चकार (for चिकी). Ś1 K Ñ1.2 B (except Bs) Ds.5 S transp. 53° and 53d. — d) K1 transp. प्रति and ते. Bs D (except D3.5) प्रति सं(B3 ते)जातमन्यु:; S ते प्रति(G3 विप्रति)शंकमान:.

54 Before 54, Ñi Da ins. शुक्त उ. — °) Śi अपेतशुद्धिर; Ki.s Da Mi 'धर्मो. Da व्रतहा. Gs व्रह्म-हत्यासम: स्थान. — ^d) Ds परस्थिन.

55 °) Ñi. 2 Bs. 6 Dn Di. 4 चैतां. Ko. 4 धर्मस्य सीमां; Ñs Da Ds T G (except G1) Ms 'धर्मोक्त'; Ms-8 'धर्मन्यस्थां. — ') Ko जीवकोके; Ks. 4 सर्थ'; Ds चैव

छो°. — ⁴) Śi G2.8 चैव; T3 G4-6 चापि (for चोप·). B3 °पगृद्यांतु. — After 55, Ko.4 ins.:

717* ब्रह्महत्यासमं तस्य पापं स्याद्वाह्मणस्य तु । यः पास्यति सुरां मोहाञ्चरकं चापि यास्यति ।

56 Before 56, Ñi Da ins. वैशं उ'; Ma.s वेशं.
— ") Da Ti G (except Ga.s) तु महा. — ") Ka.a Bs
वैव; Bs Das Ds.s Ti G (except Gi.s) देव. Ñi
"मृदभावान्. — ") Ds T Ga—s तत्रोध्यु".

57 Before 57, Ms ins. शुक्र:. — a) Da transp. दानवा: and बालिशा:. — b) Ko. 8.4 स्थास्पति; T2 G4-6 यास्पति. श्रे K Bs Ds मस्समीपे; T2 G4 Ms मस्सकाशात. — b) Some MSS. संजीविनीं. Dn D1.2.4 सहास्मा. — d) Ko. 8 Ñ B D (except Ds) ब्राह्मणो. T G1.8 ब्रह्मभूत: कवो में (for ब्रह्मणा ब्र॰). — In श्रे, the portion of the text from ब्रह्मभूत: up to 1. 72. 7 is lost on the missing upper half of a fol. (57). — After 57, Ds S ins.:

718* योऽकार्थी दुष्करं कर्स देवानां कारणात्कचः। न तस्कीतिर्जरां गच्छेचाज्ञीयश्च भविष्यति।

[(L. 2) Ds Go Ms न ते कीर्तिर. Ds Go भविष्यसि; Mo-s तथा भवेत.]

- After 57, K4 Ns Dn D1.4 ins.:

719* एसावदुक्तवा वचनं विरराम स भागवः। दानवा विसायाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम्। 58 ई1 missing (of. v. l. 57). Before 58, Ko.s.s गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्पशतानि सः।

अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच।

समावृत्तत्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा । प्रस्थितं त्रिद्यावासं देवयान्यव्यविदिदम् ॥ १ ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च । श्राजसे विद्या चैव तपसा च दमेन च ॥ २ ऋषियथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महाय्याः । तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३ एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ववीमि तपोधन ।

Bs Ds S (except Gs Ms-7) ins. वैशंपायन: (Ko.8 Bs add. उवाच). — a) G2.4.5 'ध्य तु संकाशे. — b) K2 T1 G4-6 M च (for स:). — d) In K2, 58d is ins. in marg. (sec. m.). K2 Ñ3 त्रिदिवालयं.

Colophon om. in Ds. Śi missing. K2 ins. it in marg. (sec. m.). — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add व्यास्थ्रपाख्यान; while K0.1 (marg.).2.4 Ñ8 B1.3.5.6 D (Ds om.) (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: K0.3.4 T2 G4 कचियाप्रासि:; G1.2 कचचरितं. — Adhy. no. (figures, words or both): K0 73; B5 70; Da1 D4 74; Dn8 75; D8 69; T1 61; T2 11; G1-8 13; G4-6 M 12. — S'loka no.: Ñ8 62; Da 70; Dn 72; M8 76. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3227.

72

This adhy, is missing in V1 (of. v. l. 1. 68. 74); the MS, is wholly ignored here.

1 Si missing from 1 up to भागे (in 7°) (cf. v. l. 1. 71. 57). Ki Ds S om. उवाच. — ") Ki m 'वृतं वतं; Ñi.s Bs Ds Gs.s 'वृतवतं. Ko.s.s तं समासवतं ह्या; Ki समावृत्ते वतं तं तु. — 6) Ñs तथा; Ti Gs क्वं (for तदा). — d) S देवथानीद(Gs नी त)मदवीत्.

2 - Si missing (of. v. l. 1). Before 2, Ki Ñi.s Ds.4 Ti Gi.s Ms ins. देवयानी (Ñi.s Ds.4 add. उवाच).
— ") Ms-s पीश्र:. — ") Ki वृत्तेन विभवेन च. — ")

वतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्विय ॥ ४ स समाष्ट्रत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमहिसि । गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम । तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयत्रा मम ।। ६ आत्मप्राणैः प्रियत्मा भार्गवस्य महात्मनः । त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७

C. 1. 3262 B. 1. 77. 7 K. 1. 71. 7

Ms 'या हि त्वं. - d) T Go. s. व श्रुतेन च.

3 Si missing (cf. v. l. 1). — b) Di S (oxcopt Mo. r) महातपा:. — d) K Dn Di. s. To G3 मम भूयो (by transp.); Ti मम भूयाद; G6 तव भूयो.

4 Śı missing (cf. v. l. 1). — a) Ko. 4 एतज्ज्ञास्वा; Ks एवं कृते. — b) Gs प्रसिद्धे निय. Ds तपसोपेतं. — a) K2 वर्तिताहं यथा स्विथ; Ds यथाहं वर्तिता स्विथ.

5 Śi missing (of. v. l. 1). — ") M (except Ms) स्वं (for स). Ñ Bs Dns Di. 4.5 Mr 'वृत'. — ") K (except Ks) Ds स्वं भर्तुम्; Ñi स्वं भक्तुम्; Ñs स्वं ज्ञानुम्; Ti जीवनम्. — ") B Ds विधिवस्पाणि (by transp.).

6 \$1 missing (cf. v. l. 1). K1 S om. उवाच (Ms om. the ref.). — °) K2 T1 G2.3.6 वद्यांगी. — d) D2.5 S नीयतमा.

7 Śi missing up to भार्ग- (in b). — ") K2 G4. 5 वियतरा. Ñ1.2 B D प्राणेभ्योपि प्रियतरा (D8.5 विमा). — M5 om. 76-94. — b) Śi rosumos from -चस्य (cf. v. l. 1. 71. 57). T G (except G4.6) वस्य शुविस्मिते. — ") G4.6 सर्वतः पूज्या. — ") T G (except G4.6) मता मम. — D3 T G (except G4.6) M3 ins. after 7: M5-3, after 7^{ab}:

720* गुरोगेरीयसी वृत्त्या तसाहुरुतरा मम।
न मामहीस कल्याणि वक्तुमेवं शुचिस्मिते।
[(L. 1) Ds Tr Gs Mr विद्या (for बृत्या).]
Thereafter Gr.: repeat 7^{cd} (the usual indication of interpolation).

C. 1. 8263 B. 1. 77. 8 K. 1. 71 8

यथा मम गुरुनित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव । देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तमईसि ॥ ८ देवयान्युवाच ।

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न तु त्वमिस मे पितुः। तसान्मान्यश्र पूज्यश्र ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥ ९ असुरेहन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः । तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव सारख मे ॥ १० सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम्। न मामहिस धर्मज्ञ त्यक्तं मक्तामनागसम् ॥ ११

कच उवाच। अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि ग्रुभवते ।

8 Ms om. 8 (of. v. l. 7). — ab) K1 गुर: शुक्री नित्यं सान्य: (by transp.). TG (except Ga. 5) Mc-8 transp. मान्य: and आक्र:. — In Ks the portion of the text from 8° up to Au (1.74.5°) is lost on the missing fol. 183-185. — od) Ñs नियोध त्वं. S (Ms om.) 'नि तथा खं हि नैवं वक्तुमिहाईसि.

9 Ka missing; Ms om. 9abe (of. v. 1.7, 8). Si Ki Som. 3313. - ") Si K (K3 missing) Ds. 5 T G1.8 Ma पुत्रो भे; Ña मे पुत्रो; Ta Ga.4.6 पुत्रो हि. — b) Si Ko.1 B (except Bi) Da Da Ti Gi.s. 5 Ms. 7.8 न्द्र; Dn D1.4 न ह्वं; Me न स. Ñ1.2 B (except Be) Da D2 त्यमपि; Dn D1.4 पुत्रश्च; T1 G1.8 मान्योसि. K2 मलितु:; T1 G1.3 में मत:. — °) S1 तेन मान्य°. Ñ1.2 B D (except Ds) transp. सान्य and पूज्य .

10 Ks missing (of. v. l. 8). — ") Śi Ds Gs 3 (for च). Ti Gi-3 विशस्यमाने त्वसुँरै:. — ") Ki Bi ततः प्र'; G! तथा संप्रति. -- d) K1 तामेव स्वं (by transp.). Bi.s Dn Di.s.4 अद्य; M पुर्व. Ko.4 तां मे सार दिजोत्तम: To Ci-o तां त्वं मा विसारस्व मे.

11 K3 missing (of. v. l. 8). — ab) Cd cites सीहार्द (as in text). Ks सीहादी बानुरागाच. S सीहदे-नाजुरक्तां च भक्तां भजितुमहैसि (cf. 5^{ab}). — d) K4 D1 °नागसां; Ds Ms. 6-3 °नागसीं; T G Ms °नाथवत्.

12 Ks missing (of. v. l. 8), र्आ K1 S om. उवाच. — °) Ds अनियोग्ये; Gs °योज्यं; Cs °योगे. 🖇 नियोज्ये; Ko.2.4 नियोज्यं; K1 [5]तियुज्ये; S नियोक्तं (Gs 'ज्यं). — °) Ka N B (except B4) Dn D1.2.4.8 नियुनंक्षि; Ds न नियुंदव. S देवयानी (M 'नि) न चाईसि. — K4 om. प्रसीद सुभ्रु त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरी शुभे ॥ १२ यत्रोपितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने । तत्राहम्रपितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥ १३ भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः शुभानने । सुखमस्म्युपितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥ १४ आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि। अविरोधेन धर्मस्य सर्तव्योऽसि कथान्तरे । अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम ॥ १५

देवयान्युवाच । यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्याससि चोदितः। ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥ १६

12°d. — °) Sı Ko-₂ Dı सुञ्ज महां त्वं; D₂ महां त्वं शुअं; T G1-0 महां सुभूस्त्वं; G1 सुभृशं महां; M5 महां त्वं मान्या. — d) Si Ki Gs गुरुतरे; Ñ Bs D (except Da D2) 'तरा.

13 K3 missing (cf. v. l. 8). - a) Ko. 2 G5 यत्रोपिता. — ") Ko. श्र वं वै चंद्र". 🖇 चंद्रश्रभानने. — °) G4 गर्भे (for भद्रे). — ") S1 K1 ज्ञाकस्य (for काड्य°). Somo MSS. (as usual) भाविति.

14 Ks missing (cf. v. l. 8). — ") S सम त्वं भगिनी भद्रे. — b) G1 मैवं शोच:. B D (except Ds) समध्यमे. — °)=1. 43. 29°. Bs स्वयम; Gs अहम (for सुखम्). G1.2.5 अप्युपितो; G8 'पितं. — d) M8 चिरेणेह त्वया सह.

15 K3 missing (of. v. l. 8). — a) A few S MSS. स्वा (for त्वां). श्री K1 त्वाद्य (श्री 'धि-) गच्छासि. -) T1 द्युभम् (for शिवम्). $\mathrm{Si}\ \mathrm{Ki}$ शिवे वै शाधि (Ki शास); Ko M ° माशास्त्र; B4 शिवं मां शंस. G4. 5 [S]नघे (for पथि). — d) Si Dai कर्तब्योसा; S 'इयोहं. — ') Ti G1. 2 अप्रमादे स्थिता (G2 'तं).

16 Ka missing (of. v. l. 8). Si Ki Da Som. 3414.

- After देवयानी, T G (except Ga.s) Ms-8 ins.:

721* धर्मकार्ये नियुक्षाना कन्या संप्राप्तयीवना । - ") Ka यदि मे; Ms यसारवं; Ms यदेव. Si Ki.a B Ga. , कामार्थ; Dna D1 कार्यार्थ; D2-4 कामार्थ:; T1 "कासाधी; Ms "कामां मां; Ms "कामाम्मां. Ko Ds नोदित:; Ks सुवत; Ñi.s B Da Dn Di-4 याचित:; Ti चाधम.

Gs. ६ त्वं प्रत्याख्यासि चेदिह. Ts G1-8.6 Mo-8 धर्ममेव -प्रयुंजाना प्रसाख्याता स्वयानघ. — ") S (except Ti Gs. 5) तसात्कच. Si Ki क्थं नु ते.

कच उवाच।

गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोपतः । गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपख माम् ॥ १७ आर्षं धर्म ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया । श्रप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः ॥१८ तसाद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति । ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्ञातु पाणि ग्रहीष्यति ॥ १९ फिल्पित न ते विद्या यन्त्वं मामात्थ तत्तथा । अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति॥२० वैद्यांपायन उवाच ।

एवम्रक्त्वा द्विजश्रेष्ठी देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
तमागतमभिष्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
बृहस्पति सभाज्येदं कचमाहर्म्भदान्विताः ॥ २२
यस्त्रमसद्वितं कर्म चक्थं परमाद्भतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाङ् नो भविष्यसि॥२३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच । कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।

17 Ka missing (cf. v. l. 8). Si Ki Som. उवाच.
— a) Ko.4 Ms.5 मत्वा त्वां (Ms.5 हं). — b) Ti Gi.5
M प्रत्याख्याख्ये; Gs ev च. Gs च्ल्यावदो. — ') Si
Ti Gi.2 चाप्यनु; Ki.2 Ñi.2 Bim.6 D (except D2.3)
Ta Gi.6 M चाननु; Ña चाननुज्ञातं; Bi नन्यनु. — a) S
धर्मतः प्रश्वीस्यहं.

18 Ks missing (of. v. l. 8). — ") Ś1 K4 आर्थ.
— ") T G (except G4.5) यतस्त्वया; Mo-8 तथा त्वया.
— ") Ś1 K1.2 Ñ3 नाहोंस्य; T G0 [5]स्म्यनर्ह:; G1-6
[5]त्यनर्ह:; M5-3 झनर्ह:. M3 दासोस्म्यनपराधी सन्.
— ") T2 Go कामतोस्मि.

19 Ks missing (cf. v. l. 8). Gs om. 19ab.
— b) Si G2.4-6 Mr संभिन्द . T2 G1 transp. स and स.
— od) K2 transp. कश्चित् and जातु; D3 transp. जातु and पाणि. S द्विज: पा .

20 Ks missing (of. v. l. 8). — a^{b}) Di फलिएयते. Si K1 यश्वमात्थ न तत्तथा; Ko.i यनमामुक्तवती झासि. S फलि(Gs. s भवि) ध्यति च विधेयं (T2 Go वै विद्या; Go या विद्या) नेति यश्वात्थ मां तथा (T2 Go इह; G1.2 तदा; Gi रिवह; Go दिवति). — a) Do तस्याप्येपा. Dal T1 G3 भविष्यति.

21 Ks missing (cf. v. l. 8). Śi Ki Ds S om. उवाच. — a) Śi Ki.s.4 Bs नरश्चेष्ठ; Ko Ds नृपश्चेष्ठ.
— b) Das Di.4 Ts Gi.4 तथा. — b) Śi Ki श्लीमान्;
Ñs श्लिमं (for शीमं). — d) Śi K (Ks missing)
Ñs.8 द्विज्यंगवः.

कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्पम ॥ १ सर्व एव समागम्य शतऋतुमथा ब्रुवन् ।

C. 1. 8280 B. 1. 78. 2 K. 1. 72. 2

22 K3 missing (cf. v. l. 8). — a) T1 अभिजाय; T2 G6 'प्रेस. — b) S देवाश्चंद. — c) T2 G6 वाईस्पसं. K1 समागम्य. Cd cites समाज्य. T1 G1-3 बृहस्पतिसुतं उथेष्टं. — d) K1.2 B D (except D6) कर्च वचनमञ्जयन.

23 Ks missing (cf. v. l. 8). Before 23, Śi Ki Ti Gi.4 M (except Ms) ins. देवा:; Ko Ñ B D (except Ds) देवा ऊचु:. — a) Śi Ki स; Gi.2 य: (for यत्). Ñ B D स्वया (for स्वम्). — In Śi, the portion of the text from कर्म (23a) up to 1. 78. 20ab is lost on the missing fol. 58-60. — b) Ñ B D (except Ds) कृतं वे; S कृतवान्. — c) Bs प्रणक्ष्येत; S जरां गंता. — d)=1. 71. 11. Ñ Bs.4 Dn Di.2.4 M भागभाक्च; Bs T2 Gi-c भाक्तं; Ds भोका; Gi भागादों नो.

Colophon. Si K3 missing (cf. v. l. 8, 23).

— Major parvan: T2 G1-2.5.5 M संभव' (for आदि').

— Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it T1 adds वायात; while K (K3 missing) B D G4 M5 (om. sub-parvan namo) mention only वायात. — Adhy. name: K0.4 कचत्रयागमन:; Ñ3 कचयानं; T2 G4 M3 कचदेवयागिसंवाद:.

— Adhy. no. (figures, words or both): Ko 74; B5 D3 71; Da1 D4 75; Dn3 76; T2 12; G1-8 14; G4-6 M 13. — S'loka no.: Ñ2 Da1 M2 24; Dn 23.

— Aggregate s'loka no.: Dn2 3249.

73

This adhy. is missing in Si Ks V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 8, 23); the MSS. are wholly

C. 1. 8280 B. 1. 78. 2 K. 1. 72. 2

कालस्ते विक्रमस्याद्य जिह शत्रुन्प्रंदर ॥ २ एवम्रक्तस्त सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा । तथेत्युक्त्वोपचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रियः ॥ ३ क्रीडन्तीनां तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे । वायुभूतः स वस्ताणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ॥ ४ ततो जलात्सम्रतीर्थं कन्यास्ताः सहितास्तदा । वस्त्राणि जगृहस्तानि यथासन्नान्यनेकशः ॥ ५ तत्र वासो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा । व्यतिमिश्रमजानन्ती दृहिता वृषपर्वणः ॥ ६ ततस्तयोर्मिथस्तत्र विरोधः समजायत । देवयान्याश्र राजेन्द्र शर्मिष्टायाश्र तत्कृते ॥ ७ देवयान्युवाच ।

कसाद्वहासि मे वस्त्रं शिष्या भृत्वा ममासुरि ।

ignored here.

- 2 ") S ततो देवा: समा . ") S (except G4.s Ms.s) अर्थ (for अदा). — 4) Ñs जिह शत्रुं सुरेश्वर; T G (except G4.5) यथा श्रेष्ठो भविष्यसि-
- 3 °) T2 G भगवान् (G4. 5 सहित:). b) T2 G (except G4.5) सह तैस्त्रिदशे(G6 'दिवे)श्वर:. — ') K1 B1. 5 D5 G2 'सवापच'; Ñ Da Dn D1. 2. 4 'सवा प्रच'; T1 G8 Me-8 'सवाभिच'. - ") Bs Me-8 [5]पश्यत जले; Ds [S]पश्यद्वि पिने.
  - 4 Ds om. 4. b) S आरामे नंदनोपमे.
- 5) Ñs Bs S ता: कन्या: (by transp.).) Ko.4 D1 स्वानि. — d) B1m T G1-8 'सं तान्य'; G6 'सं चान्य°; M3 'पूर्वाण्य'.
- 6 ") K1 ततो वासो. ") T1 G1-8 ह्यामिश्रितं न (Gs 'तम-) जा"; Ts Go मतिश्रमाद्जा"; Ga. s व्यतिक्रममजा".
  - 7 °) D1 समपद्यत.
- 8 K1S om. उवाच. ") Ds Ms. s तस्मात्; T2 G1. s यसात्. K1.2 T1 G1-8 'सि वस्त्रं त्वं. — b) S (except Ga.s Ms) शिष्यभृता. Bs समाशुभे; Bs महासुरि; Ds स्वमा". D2 T1 G Ms असुरी. — ") Ds 'हीनासि. T1 G1. श्र सदाचारविहीनाया:; Ta Go संमताचार. Cl oites समुदाचार:. — d) Ñi.: B D (except Di) साध (for श्रेयो).
  - 9 K1 S om. 3414. ') Ñ1. 3 B D (except

सम्रदाचारहीनाया न ते श्रेयो भविष्यति ॥ ८ शर्मिष्टीवाच।

आसीनं च शयानं च पिता ते पितरं मम। स्तौति वन्दति चाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत् ॥९ याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्नतः। सुताहं स्त्रयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्वतः ॥ १० अनायुधा सायुधाया रिक्ता क्षुम्यसि भिक्षुकि । लप्ससे प्रतियोद्धारं न हि त्वां गणयाम्यहम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच।

सम्रच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्तां च वाससि । श्रमिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे ततः स्वपुरमात्रजत् ॥ १२ हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पापनिश्रया। अनवेक्ष्य ययौ वेक्म क्रोधवेगपरायणा ॥ १३

D5) बंदीव.

10 ab) S स्तुवतो दुहिता खं वै याचतः प्रति (G1 विप्र; Ga परि.). - Gs Ms om. 10od. - Dn T G1.2.4.6 M ins. after 10 (Ms, after 10ab): D4, after 11:

722* आधृन्वस्य विधृन्वस्य दुद्ध कुप्य च याचिक । [Dn आदू° (sic), विदृ° (sic), and कुप्यस्त.]

11 G2 Ms-8 om. 11ab. — a) B3 T2 G5.6 सायुधा वा; G+ साधुवादा. — b) Ko ऋध्यसि; K2.4 D2 कुप्य. Ds T1 (after corr.) Gs. s शिक्षकी; T1 (before corr.) भामिनी; G1 याचके. - After 11ab, Gs ins.:

723* आधृन्वन्या विधृन्वन्या हृह्यं कृह्यं च याचके। — ") A few MSS. ह्वा (for हवां). — After 11, Da ins. 722*. - K4 S ins. after 11: D4, after 722*:

724* प्रतिकूलं वदसि चेदितः प्रभृति याचिक । आकृष्य मम दासीभिः प्रस्थास्यामि बहिर्बेहिः।

[(L. 2) T2 प्रक्षेप्स्यामि; G1 प्रस्थाप्या[सि]; G6 प्रश्यास्यसि. Ka वनाद्वहि:.]

12 K1 S om. 3 and (G4.s Ms om. the ref.). — a) K1 समुच्छ्रेयं; Ds T G4-s तां (Ds G4.s सा) मुर्छितां; C1. 2 निर्भर्स्यवं; G8 तां द्पितां; M8.5 सा मुर्छिता; Me-s संमूर्जिता; Cd as in text. —) Ds Ms ह्या; T1 उत्तवा; Ta Ga-a Ma-a हत्वा; Ma ग्रस्वा (for ग्रातां). Da कृत्वा; T2 G4-6 हुरबा; G8 सिरवा; Cd सक्हां (as in text). G1. 3 संदुर्य दशने रुपा. — After 12ab, G2 ins.:

ि ⁷²⁵* हत्वा तंद्रासने दिन्ये गृहीस्वा जठरे रुपा । — ^{ed}) Ñs B1.5.6 T1 Gs Ms स्वं पुरस्. Ko Bs.6 D

¹ K1 D3. s S om. उवाच.

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुपात्मजः। श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सः पिपासितः ॥१४ स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् । ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामित्रशिखामिव ॥ १५ तामपुच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीम् । सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६ का त्वं ताम्रनखी क्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला । दीर्घ भ्यायसि चात्यर्थं कसाच्छ्वसिषि चातुरा ॥१७ कथं च पतितास्यसिन्तूपे वीरुनुणाष्ट्रते । दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वे सुमध्यमे ॥ १८

(except Das Ds) आगमत्; T Go आविशत्. G1.2 आकृत्य प्रसमं राजनकृषे प्रक्षिप्य निर्जले. — After 12, G1. 2 ins.: 726* तृणवीरुत्समाच्छन्ने स्वपुरं प्रययौ तदा।

13 4) G1.2 मृतेय'. — d) K1 B1m.4.5 क्रोधावेश'; B1.6 D2 क्रोधावेग°. - After 13, Ds S ins.:

727* प्रविश्य स्वगृहं स्वस्था धर्ममासुरमास्थिता। [Mo-8 °माश्रिता.]

14 °) Ñs Ds अभ्यायात्; S आगच्छत्. — °) Ds. 1 ⁸ 'युग्यह्य: श्रीमान्.

15 °) Ñ1.2 B D T1 G4.5 M8.5 राजा (for कन्यां). Ds तां कृते; Ta G (except Gs. s) Ms-s रूपेण. — d) Ns. a B D (except Ds) Gs.s Ms.s क्रन्याम्. T1 क्रन्यामप्ति-शिखोपमां. — T G (except Gi.s) ins. after 15: **Ds**, after 16:

728* तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् । सर्वेलक्षणसंपद्मामपृच्छत्स नराधिपः। [After line 2, T1 ropeats line 1.]

16 *) Ds तत्रेव. - b) K1 कन्यां च वरव'; K2.4 C1.2 'ममररूपिणीं. - ') Bs Ds शांतियत्वा. Ko स तम्रेव; Ns Ds S (except Ms-s) नरश्रेष्ट:. — d) Gs.s वाचा (for साम्ना). Ge उवाच परवल्गना. - After 16, Ds ins. 728* (cf. v. l. 15).

17 Before 17, K2 D3.4 T2 G (except G5) ins. ययाति: (K2 Ds add. उवाच). — ") Ta Ge "न्या. — d) K4 B1 G2.4.5 °स्क्रुसिंस; Ñ1.3 B3-6 Da1 Da Dr. 8.4 'ब्छोचिस; Ds 'स्वमिस; Gs 'ब्छेपेति; Ms-s 'જ્જિસિફિ. ^{Ñ2} શોમને.

18 a) K1 D2 T G1, 2.5,6 M5-7 &; K2 = (for असि). Ko 'तास्त्रस्मिन्. — b) Ko Da.s Ta Gs.4 Ms भीर तृणा'. - ') T2 Go शुभे सता वै कस्य खं. - ") Ko देवयान्युवाच ।

योऽसौ देवैईतान्देत्यानुत्थापयति विद्यया । तस्य ग्रुऋस्य कन्याहं सु मां नूनं न बुध्यते ॥ १९ एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः। समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि में मतः ॥ २० जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्त्रिनम् । तसान्मां पतितामसात्क्रपादुद्धर्तुमहिसि ॥ २१

वैशंपायन उवाच।

तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुपात्मजः। गृहीत्वा दक्षिणे पाणायुज्जहार ततो व्वटात् ॥ २२ 🖁 🖁 📆 🚉

Ñ B D Ma.s सत्यं (Ds चेदं) (for सर्वे). Ko ग्रुभानने; Mo-8 अचिसाते.

19 K1 D3 S om. उवाच. — ") T2 G1-8.0 यो देवौर्निहता $^\circ$; $^{\mathrm{G}_{m{\delta}}}$ यो वै देवहता $^m{\cdot}$. $m{--}^b$) $^{\mathrm{B}_{m{\delta}}}$ संजीवयति. — ") Gs 'कस्य तनया. — ") Ñs transp. स and न. Da भवान् (for स मां). Bs स मां वे न हि बु ; Ds S इ(G2 त्वि)दमासादितं मया. - After 19, Da. 4 S ins.:

729 पृच्छसे मां कस्त्वमसि रूपवीर्यबलान्वित:। बूद्धत्रागमनं किं वा श्रोतुमिच्छामि तश्वतः। ययातिः ।

> ययातिर्नोहुपोऽहं तु आन्तोऽध मृगकाङ्क्षया। कचिदग्रागतो भद्रे दृष्टवानस्मि स्वामिह् । देवयानी।

[(L. 1) G1.2 पृच्छामि त्वां कस्त्वमिति and वीर्य-समन्वितं. — Ds.4 ययातिस्वाच. — (L. 3) Ds T G Ms अहं (G4 अयं) ययातिर्न (G8.4 °र्ना)हुप:. T2 G1.2.6 M5 मृगलिप्सया; G3 °तृरणया. — (L. 4) D4 M8 अत्र चा(M8 °त्रैवा)भ्यागतो; T2 G2.4-6 कूपे तृणावृते; G1 M6 अहमत्रा-गतो. - Ds. 4 देवयान्यवाच.]

20 G2 om. 20-21. — ab) M8 दक्षिण: पाणि: नृप ताम्न . - ") T1 G8 एनं; T2 G1. 8 तं; G1. 8 M तु (for मां). Da समृद्धरस्य मां कृपात्.

21 °) G2 om. 21 (cf. v. l. 20). K4 B D8,5 जानामि त्वामहं (K_4 त्वां क्रुभं; D_5 त्वां समं) शांतं; $S(G_2)$ om.) भूयोपि स्वामुप(T2 G8 'पा)गमे. — b) Ko N1.2 T2 Gi-c Ms.s मनस्वनं. - 'cd') Ki transp. असास् and कृपात्. S (Ga om.) असान्मां संशया(Ga शंस य)द्राज-न्मोक्षयाञ्च विशापतेः

22 K1 Ds.4 S om. 3ara (G: om. the ref.). — ab) B D (except Ds) तामथो ब्राह्मणीं राजा. S स्त्री

ट्टि: १३८० व्याप्त विनां तरसा तसात्कृपानराधिपः । आमन्त्रयित्वा सुश्रोणीं ययातिः खपुरं ययौ ॥ २३ देवयान्यवाच ।

> त्वरितं घूणिके गच्छ सर्वमाचक्ष्व मे पितुः। नेदानीं हि प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः ॥ २४

वैशंपायन उवाच। सा तु वै त्वरितं गत्वा घूर्णिकासुरमन्दिरम्।

चैषा (Cs चैव) ब्राह्मणी चेति विज्ञायैनां स नाहुषः. — °) G1-8 उक्तो गृहीरवा पाणि ताम्; M 'स्वा दक्षिणं पाणिम्. 23 b) Ko श्कृपादरिंदमः; D2 विज्ञाय नहुपात्मजः. - After 23ab, Ds. 4 S ins.:

730*

ययातिः।

गच्छ भद्रे यथाकामं न भयं विद्यते तव। इत्युच्यमाना नृपतिं देवयानीद्मुत्तरम् । उवाच मामुपादाय गच्छ शीघ्रं प्रियोऽसि मे । गृहीताहं त्वया पाणी तसाञ्जर्ता भविष्यसि । इत्येवमुक्तो नृपतिराह क्षत्रकुलोद्भवः। [5] रवं भद्रे ब्राह्मणी तस्मान्मया नाईसि संगमम्। सर्वलोकगुरुः काव्यस्यं तस्य दुहितासि वै । तसाद्पि भयं मेऽद्य तसात्कल्याणि नाईसि ।

देवयानी ।

यदि मद्वचनाञ्चाच मां नेच्छिय नराधिप। त्वामेव वरये पित्रा पश्चाउज्ञास्यसि गच्छ हि। [10]

[Ds. 4 ययातिरुवाच. — (L. 1) Me-8 नावमन्ये वचस्तव. -- (J. 3) D3 T1 G1-6 मां त्वमादाय. D4 G4-6 M6-8 °यो हि मे. — (L. 4) G. 3 यत; Gs या (for अहं). — (L. 6) Ti Ga-6 भन्ने स्वं (by transp.). — (L. 7) Da दुहिता शुभे; Mo-s 'ता हि वे. — (L. 8) Mo-s तसाद्म यं मे सुमहत्. — (L. 9) G1-3 M3.5 °सि परंतप. — (L. 10) D4 तसाहुत्स्यसि. Ti Gi. 2 Ms. 5 भूमिप; Gs. 5 गरछसि.] — [Before 23^{cd}, Ds. 4 S ins. देशं. — After 23, all MSS. except K ins.:

731 मते तु नाहुषे तस्मिन्देवयान्यप्यनिन्दिता। Ds. 4 S cont. :

732* कचिदार्ता च रदती बृक्षमाश्रितं तिष्टती। ततश्चिरायमाणायां द्वहितयीह भागेवः। धात्रि खमानय क्षिप्रं देवयानीं शुचिखिताम्। इत्युक्तमात्रे सा धात्री त्वरितानयितुं गता। [5] यत्र यत्र सखीभिः सा गता पदममार्गत । सा ददर्श तथा दीनां श्रमाती रुदतीं स्थिताम् ।

दृष्टा काच्यम्रवाचेदं संभ्रमाविष्टचेतना ॥ २५ आचक्षे ते महाप्राज्ञ देवयानी वने हता। शर्मिष्टया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २६ श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् । त्वरया निर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥ २७ दृष्टा दृहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने । बाहुम्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत्।।२८

धात्री ।

वृत्तं ते किमिदं भद्रे शीघं वद् पिताह्वयत्। एवस्काह धात्रीं तां शर्मिष्ठावृजिनं कृतम्।

[After line 2, D4 ins.:

^{733*} संस्मृत्योवाच धात्रीं तां दुहितुः स्नेहविक्कवः। — (L. 3) Ds T1 Me-8 धाज्यानयस्व भद्नं ते. — After line 6, G1. 2 ins.:

734* अध्रभिः स्नापयन्तीं तां पीनोन्नतकुचातुभौ। वृक्षमुलमुपाश्रित्य देवतामिव तद्वने।

 $-- (L. \, ^8) \, \mathrm{Ds} \, \mathrm{Ts} \, \mathrm{G}_{4-0}$ धात्रीमाह समाहुय; ^{Ms} सा धात्रीमाह स्वरिता; Ms धात्रीमाहातित्वरिता; Ms-8 धात्रीमथाह स्वरिता.] - Ñ B D ins. after 731* (Ds. 4, after 732*):

735* उवाच शोकसंतप्ता घृणिकामागतां पुरः। [Ñ1 तत:; Ñ2.8 B8 D1.2 पुन:; D5 वच: (for पुर:).]

24 T G+-6 M om. देवयान्य . K1 D3 G1-8 om. उवाच. - ") G4 M स्वरिता. - ") Ñ1.2 B D (except Ds) शीघ्रमाचक्ष्व. - ") 8 न हीदानीं (by transp.). Ñi.a B D (except Di) संप्रवे.

25 Ki Ds S om. उदाच (Ms om. the ref.). — ") Ko.4 सा तु वै (as in text); Ks सा तु सु-, Ñ B D सा तथ्र (Ds तत: सा); Gs.s सा तदा; M सा तुप्र-. K1 सा त्वप्रत्वरितुं गत्वा (sio). — For 25, T G1-8.6 subst.:

736* स्वरितं घुणिका गरवा प्रविवेश पुरोत्तमम् । हिजप्रवरमासाच वचनं चेदमप्रवीत्।

26 ab) Ñi.2 B Dai Dn Di.2.4 आच्चक्षे (Bim as in toxt); Na Ds T1 Gs आचक्षते; Das Gs 'क्षेत; Ds 'g ते; Ms 'इव ते; Mr 'ष्टे ते. K1 महाप्रज्ञा; Ñ1.8 B1m.4.8 Dai Dni. ns Di. 4 "statel; Ns Bs Dna "stat; Bi Ds Gi 'प्राज़ा; Be 'प्रज़ां; Ta Ge 'प्राज़ां. Ko.a.4 Ñi.a B D (except Ds. s; for Ds see below) To Ge unff and इतां. Daz मुने (for वने). Dz आचचक्षे देवयानी महाप्रज्ञा वने हतां. -- ") Ko.4 सुचार्वती; K1.9 सहाप्रजा; Ñs °शहान्; D₅ 'प्राज्ञ.

आत्मदोषैनियुच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः । मन्ये दुश्वरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९ देवयान्युवाच ।

निष्कृतिमें इस्तु वा मास्तु ग्रृणुष्वावहितो मम । शिमिष्ठया यदुक्तासि दुहित्रा वृषपर्वणः । सत्यं किलैतत्सा प्राह देत्यानामसि गायनः ॥ ३० एवं हि मे कथयति शिमिष्ठा वार्षपर्वणी । वचनं तीक्ष्णपरुषं कोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३१ स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः । सुताहं स्तूयमानस्य ददतो प्रतिगृह्णतः ॥ ३२

इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दपपूर्णा पूनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्गतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४
शक्त उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्नतः । अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५ ष्टुपपर्वेव तद्वेद शको राजा च नाहुपः । अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्रन्द्रमेश्वरं हि वलं मम ॥ ३६

C. 1. 3315 B. 1. 78.38 K. 1. 72, 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

27 b) Ko.4 तथा; Ds तत:; T G (except Gi.s) हतां (for तत्र). Ti Gi.2 वने; T2 Gs तत:; Gs मुने (for हताम्).
— After 27ab, T G (except Gi.s) ins.:

737* स्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चकाम पुरोत्तमात्।

[T1 भाणेन मनसा; G3 भाणोनुमार्गः सन्.]
Before 27°d, B5 ins. वैद्यां उ°. — °) M8 थाभिययाँ.
G4.5 दुर्गास्. TG(except G4.5) सोनु(T1 थ)गत्वा वनं
(T2 G6 पदं) दुःखं (T2 G6 दुःखान्; G3 दुर्ग).

29 Before 29, Di ins. शुक्र उ°. — °) S °दोषेर्न (T² Go °ξि) ग°. — °) G1. 5 सर्व-. G1. 4. 5 दु: खं सुखं. Ms. 5 सर्वे दु:खानि जंतवः. — °) S पुरा दुश्चरितं मन्ये. — °) T1 G1. 2 M तस्य ते; T² Co तस्मासे; G³ तस्य नो; G4. 5 तव तन्. B (except Be) न्यकृति:; B1 m Cd as in text. G4. 5 निष्कृतिं गता.

30 K1 S om. उवाच. — ") Ñ1 B (Bs marg.) D3 स्यकृतिर् (B1m.s as in text); T2 G1.6 दुस्कृतिर्. S वा (for मे). Ñ8 T G मा वास्तु (by transp.); B (except B6) M8.5.6 वा मा वा. — ") T G (except G4.5) मुने (for मम). — ") T2 G4.5 यहुरुक्तं (for यहु"). — After 30d, T1 G1 repeat 27ab. — ") T1 त्वां प्राह; T2 G6 सोता त्वं; G1-3 सा त्वाह. — ") K2 (sup. lin.) S (except G1.2) गायक:.

31 ab) S (except Gs. 5) subst. for 31ab (T1 Go ins. before 31ab):

738* एवं मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने।
— ") Ks रूक्षपरुवं. — ") Ts G "रक्तेक्षणं.

32 ")=(var.) 35". Ñ1.2 B4 Da1 Da D1.2.4 विस्थं; D6 T2 G4-6 M6-8 [5]सि स्थं; G1-3 M5 स्थं ने (for हि स्वं). — K2 (hapl.) om. 32°-34°. — °) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) अहं त स्त्°.

33 K2 om. 33^{cd} (of. v. l. 32), reading 33^{ab} in marg.; D1 om. 33-34^{ab}. — a) Da D2.4 M3.5 हुद् (for हति). — b) M बहुशो वार्षपर्वणी. — b) भे दर्पपूर्णानना वत:, S पूर्णा(T1 सद्यूर्णा-; G3 बाष्पपूर्णा)नना तत:. — After 33, D4 ins. 739*.

34 K2 D1 T1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32, 33).
— °) T2 G6 प्रवृह्यद् . M6-8 श्राभिष्ठे. — ^d) Ñ1.2 Dn
D1.2.4 तु; M6-8 सा (for हि). G1.2 दासीविश्वसमेवया.
— K4 D3 S ins. after 34: D4, after 33:

739* उक्ताप्येवं भृशं कुछा मां गृह्य विजने वने ।
कूपे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्येव गृहं ययौ ।
[($\mathbf{L}$. 2) $\mathbf{K}_{\bullet}$ $\mathbf{D}_{\bullet}$ प्राक्षिप्य गृहमागता ($\mathbf{D}_{\bullet}$ *गमत).

[(L. 2) K₄ D₄ प्राक्षिष्य गृहमागता (D₄ 'गमत्).] G1 cont.:

740* अमृतां मां मृतां मत्वा कूपेऽतीव निरूद्के। अनावृत्तां निरीक्ष्यैव हृष्टा स्वभवनं ययौ।

35 D1 om. 35-36°. K1 D8 S om. उवाच.
— °)=(var.) 32°. K Ñ3 D5 दुहिता स्तुवतो (by transp.). B1 G1 हि त्वं; G5 त्वं हि. Т2 G1-3.6 स्तुवतस्वं च दुहिता (by transp.). — °) B8m भद्रे वा; Dn D2.2 याचत: (cf. 32°).

36 Diom. 36ab (of. v. l. 35), — a) S 'पर्वा च.
— b) Ki राजाथ. — b) Da Ti Ga Ma झहा कस्याणि.

— After 36°, G (except Gs.e) ins.: 741* अर्ह वेशिन चाप

अहं वेशि न चापरे। गायसाहं तदेवेह.

[(L. 2) Gi. 1 श्वाहं. Gs तदा वेद.]

90

शुक्र उवाच ।
यः परेषां नरो नित्यमितवादांस्तितिश्वति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १
यः सम्रत्पतितं क्रोधं निष्ठहाति हयं यथा ।
स यन्तेत्युच्यते सद्धिनं यो रिमषु लम्बते ॥ २
यः सम्रत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्पति ।

Ds T1 Gs Ms. 5 ins. after 36°: G1.2.4.5, after 741*:
742* न स्तोता न च वन्दिता।

मम विद्या हि निर्द्वेन्द्वाः

[(L. 1) Ds T1 Ms नेपां गाय(Ds °यी)नवं'; Gs नेव गानं न वं'; Ms नाहं गायनवंदिक:. — (L. 2) Ds T1 निर्देदं. G1.2.4.5 ब्राह्मणोहमनिर्देदं (Gs.5 °हं च निर्यक्षं).] — d) T G (except Gs) Ms.5 ऐश्वर्यं; Cd ईश्वरं. Ds Gs बस्तं च तत्. — After 36, Ds G (except Gs) ins.:

743* दैन्यं शाष्ट्रां च जैह्यं च नास्ति मे तस्वतः शुभे। [Da Ga मे यदधर्मतः.]

Dn ins. after 36: Ko.s, before the first st. of the foll. adhy.:

744* यज्ञ किंचित्सर्वगतं भूमी वा यदि वा दिवि। तत्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा। अहं जलं विमुञ्जामि प्रजानां हितकाम्यया। पुष्णाम्यापधयः सर्वा इति सत्यं ब्रवीमि ते। वैशंपायन उवाप।

एवं विषादमापन्नां मन्युना संप्रपीडिताम् । वचनैमेंपुरैः शुक्षणेः सान्त्वयामास तो पिता ।

Colophon om. in Ti Gi.2. — Major parvan: Ti Gi-6 M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ñi.2 संभव; to it they add अयाख्याख्यान; while Ko.2.4 B D Ti Gi Mis (om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ko.4 Ti Gi देवयानीशर्भिष्ठाविचाद:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 75; Bs Di 72; Dai Di 76; Dns 77; Ti 13; Ci 15; Ci-6 M 14. — S'loka no.: Ñi 38; Dai 37; Dn 40; Mi 51. — Agyregate s'loka no.: Dni 3280.

74

This adhy, is missing in Si Vi (of. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS, are wholly ignored here.

1 St. 1-5" are missing in Ks (cf. v. l. 1.72.8).

देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्पति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ४
यः संधारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिश्वति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥ ५
यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि इतं समाः ।

K1 S om. उवाच. — Before 1, Ko.4 ins. 744* (cf. v 1.1.73.36). — a) K1.2 परो निसम्. D3 T G (except G4.8) यो वे परेपामाकोशान्. — b)=(var.) 56. Ñ B8.6 D (except Da D5) T2 G1.2.4.6 'तिक्षते; G3 'तीपैति. — 1ed=3od. — d) D8 G1-8 सर्व तस्य (G1.2 मम) जितं भवेत. Cd cites सर्वमिदं.

2 Ks missing (cf. v. l. 1). K1 om. 2-3. Bs reads 2-3 after 4. K2 T1 om. 2. Before 2, T2 G1-8.6 M read 3ab and 4cd. — a)=3a and 4a. K4 कोपं (for क्रोधं). G1.5 interchange 2b and 3b. S (except T1 G1.5) ह्यानित्र. — a) T2 G1-6 ह्यो (for न यो). D3 न हये रशिमछंबिते.

3 Ks missing (cf. v. l. 1). K1 D6 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) = 2^a and 4^a . — b) K0.2.4 Ñ8 नियस्छति; T G2.8.6 M हथपास्यति. G1.4.5 °धेनैव हास्यति. — Som. 3^{cd} _4ab. 3^{cd} = 1^{cd} .

4 Ks missing (cf. v. l. 1). T1 om. 4-5. S om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — a)=2^a and 3^a. — b) Ds अफ्रोधेन डयपास्यति (cf. 3^b and v. l.).

5 Ks resumes with रयते (in "). T1 om. 5 (of v. l. 4). — ") Ds S (T1 om.) यो वे मन्युं धारयति — ")=(var.) 1°. Ds T2 G (except G1.5) अववादान् K1.4 Ñ1.2 Bs.4 D (except D2.5) तितिक्षते. — ") K (except K0) मुशं (for दृष्ठं).

6 ") S (except G.s.) अश्वमेधेन (for अपरि').
— od) K4 'शश्च सर्वेश्य:; Be 'त य आकृष्ट:. Ks.4 'धनो
यर:. — For 6od, Ds S subst.:

745* तसादकोधनः श्रेष्ठः कामकोधी न पूजिती।
कुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च।
तसादकोधने यज्ञसपो दानं महत्कलम्।
न पूतो न तपस्ती च न सज्जा न च धर्मकृत्।
कोधस्य यो वशं गच्छेचस्य स्रोकद्वयं न च। [5]
पुत्रमृत्ससुद्धन्मित्रभाषां धर्मश्च सस्ततः।

न क्रुच्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६ यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः । न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलाबलम् ॥ ७ देवयान्युवाच ।

वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् । अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८ शिष्यस्याशिष्यष्टत्तेहिं न क्षन्तव्यं बुभूषता । तसात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९ पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽथीं पापबुद्धिषु ॥ १०
ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्विप त्रिषु ।
यः सपत्तिश्रयं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२

C. 1. 3331 B. 1. 79. 13 K. 1. 73. 22

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम्।

7 °) K1 या; K8 G2 य:; T G1.8-6 M (except M8) यं (for यत्). K transp. कुमारा: and कुमार्य: —) D3 S वैरं कुर्युं: खियोपि वा (D3 कुर्यात्क्रियोपि च; G2 कुर्याद्कारणात्). — °) D3 T1 G3 M न तेन (D8 तेषु) वैरं; T2 G1.4-6 स तेने वैरं; G2 वैरं ताम्यां न. — d) Ñ1.2 B6 Dn D1.2.4 न विदुत्ते (by transp.); D3 S विद्वांस्तस्य (G2 तयोविंद्वान्; G3 विद्यान्तस्य). T2 G (except G2.8) तदा बरं.

8 K₁ D₃ S om. उवाच. — b) D₃ T₂ G यद्यनंतरं; T₁ तद्नंतरं. — d) D₃ G₄ अक्रोशे; T₂ आक्रोधे; G_{2.6} आक्रोशे. K₄ G₁ वातिः; B₅ चापि; B₅ [S]पि च. D₅ वादिपि. — d) K₁ वेदाहं च बला ; D₂ T G बुध्येहं (G_{1.2} थं; G₅ हस्येवं) गुरुलाघवं. — After 8, D₃ S ins.:

746* स्ववृत्तिमननुष्टाय धर्मसुरस्ज्य तस्वतः।

[D3 T2 G6 अतिप्रवृद्धरोपस्य; M6-8 स्वधर्ममन .]

9 a) Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 G5 श्रृतेस्तु; D8 G8.4 श्रृतिहिं. — b) D3 T1 G1.2.4 Me-8 श्रृतस्या. — After 9ab, D8 S ins.:

747* शिष्ये चाचार्यमुत्तिं हि त्रिसुज्य विषयं गते। [Ds Gs. 6 Ms-8 प्रेट्यशिष्यार्थं.]

— ') Ds T G1-3 तस्मिन्. Ks Bs कृतेस्तु; Ds T G1-3 'कृते तु. — After 9, Ds S ins.:

748* दद्ममानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना । अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 a) K1 D2.8 S (except G5) पुनांसं (for पुनांस:, acc. plu.). K1 ये च; K2 ये ह; Ñ8 S ये भि- (G2 as in text; M5 ये न); B6 येपि. — b)=11b. Ñ B D (except Dn D5) T2 G2-6 M5-8 वा (for च). — ') K2.3 प्रेयु न वसे.

11 ") Bs त्येनम्; Bs Da त्वे(Bs त्वे)वम्; Ms न त्वम्.

 K_4 अभिनिदंति; Ñs Ds S °नंदित. — °) = 10^6 . Ñ1.2 B (except B4) D (except Ds.5) वा (for च). — After 11, Ds S ins.:

749* सुयम्रिता नरा नित्यं विहीना वा धनैनेराः ।
तुर्वृत्ताः पापकर्माणश्रण्डाला धनिनोऽपि वा ।
न हि जात्या च चण्डालाः स्वकर्मविहितैर्विना ।
धनाभिजनविद्यासु सक्ताश्रण्डालधर्मिणः ।
अकारणाद्विद्विपन्ति परिवादं वदन्ति च । [5]
न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभिः पापतां वजेत् ।
सुकृते दुष्कृते वापि यत्र सज्जति यो नरः ।
ध्रुवं रितर्भवेत्तत्र तस्मानेषां न रोचये ।

[(L. 3) T1 Mo.7 स्वधर्म. -- (L. 6) T1 G4-5 पाप्सिम: -- (L. 8) D3 G4-5 तसाहोपं. D8 T2 G1-8 रोचयेत्.]

- After 11, K ins. 750*.

12 ^{ab}) Cd cites वाग्दुरुक्तं. Ds S वाचा दुरुक्तं (T1 यदुक्तं) तातेह दुहित्रा वृष². — K ins. after 11: Ñ B D (except Ds. 5), after 12^{ab}:

750* सम सञ्चाति हृदयमग्निकाम इवारणिम्।
[K अग्निकामोरणिमिव सञ्चाति हृद्यं सम.]

— ^{ed}) K1 तहती दुष्कर°. Ko B Da transp. अपि and त्रिषु. Ds S नातो दु:खतरं मन्ये त्रिषु लोकेष्वपि ध्रुवं. — After 12^{ed}, Ds S ins.:

751* निःसंशयो विशेषेण पुरुषं मर्भकृत्तनम्। सुद्वन्मित्रजनास्त्रेषु सौहृदं न च कुर्वते।

— G4 om. 12%. — *) Ñs संपन्नश्रियं; Ds S (G4 om.) सपन्ने श्रि.

After 12, the Calc. (editio princeps), Bomb., Kumbh., Grantha, P. C. Roy's ed., all ins.:

752* सरणं शोभनं तस्य इति विद्वजना विदुः।

७५

वैद्यांपायन उवाच । ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह । दृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ १ नाधर्मश्रितो राजन्सद्यः फलति गौरिव । पुत्रेषु वा नमृषु वा न चेदात्मनि पश्यति ।

a line not found in any of the sixty MSS. collated: typical for the process of the growth of the epic corpus!

— Ds S ins. after 12 (Gs, which om. 12e, ins. after 751*):

753* अवमानमवामोति शनैनींचेषु संगतः।
अतिवादा वक्कतो निःसरन्ति
यैराहतः शोचित राध्यहानि।
परस्य वे मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावस्रजेलरेषु।
शनैर्दुः संशोहित वाग्वणं तु॥
संरोहित शनैविंद्धं वनं परशुना हतम्।
वाचा दुरुक्तं बीभरसं न संरोहित वाक्क्षतम्।

[(L. 1) G1.2 नीचेषु संदृत:; M3.5 नीचसमागमात्.
— With the (three-lined) Tristubh st. cf. 1. 82.
11, with which it has the second, third and fourth pāda in common. For the first pāda, T2 G8 subst.
1. 82. 11^a; G3.6 M om. the third and fourth pādas.]

Colophon om. in Gs. — Major parvan: TG (Gs om.) M संसव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संसव; to it Ñ1.2 add ययास्युपाख्यान; while Ko.2-4 Ñ8 B D G4 (om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ko.4 क्रीप्रानिदा; T2 G4 क्रुक्तदेवयानीसंवाद:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 76; Bs Ds 73; Da1 D4 77; Dns 78; T1 64; T2 14; G (Gs om.) M 15. — S'loka no.: Ñ8 Da1 Dn 13; M8 24.

75

This adhy. is missing in Si Vi (cf. v. l. l. 68. 74; 72. 23); the MSS. are wholly ignored here.

1 Kr Ds S om. उवाच. — ") Ds Gs गुरुश्रेष्ठ:; Ds

हिन. — b) S (except Gs) च (for ह). — After 1ab, Ds. 4 S ins.:

754* प्रविश्यान्तः पुरं शुक्रो वन्दितो वृपपर्वणा । [D4 अंतः पुरं प्रविश्यव विदितो वृपः.]

फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ २

अपापशीलं धर्मज्ञं ग्रुश्रुषुं मद्गृहे रतम् ॥ ३

बृषपर्वित्रवोधेदं त्यक्ष्यामि त्वां सबान्धवम् ।

यद्घातयथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा ।

वधादनहेतस्तस्य वधाच दुहितुर्मम ।

G1. 2. 4. 5 cont .:

755* स प्रविद्यासने शुक्रः संदृष्टोष्ठपुटो रूपा।
— 4) Ko.s 'वाचाव(Ko 'वि)घा'; Dai Di-3 Gs

2 Before 2, B1 marg. ins. ग्रुक उ. — 2^{ab} = (var.) Manu 4. 172^{ab}. — ^a) Dai T2 G3.6 अधर्म:; D2 न धर्म:. D5 G4.5 Manu लोके (for राजन्). — After 2^{ab}, Ko.2.4 Dn Ds ins.:

756* शनैरावर्लमानो हि कर्तुर्मूळानि क्रन्तति। [=(var.) Manu 4. 172° (v. l. तु for हि). Ko °मानस्य; K2.4 D3 भानस्तु. K2.4 D3 मूळान्यपि नि(K4 हि)कृंत .]

— With 2°d cf. Manu 4. 173°d. — °) G1 वा न पशुपु; G2 वाथ नप्त्रेषु. — d) K1 दश्यते; M3.5 पश्यसि. — °) K8 B5.6 G1.2 M7 °त्येवं. — f) K8.4 Da1 Dn2 T1 G5 M5 गुरुभक्त°. — After 2, D8 S (except T1) ins.:

757* अधीयानं हि तं राजन्श्रमावन्तं जितेन्द्रियम्।

3 °) Dni.ns Di.s ° घातियथा; Ds Gi M यज्ञधान पुरा (Ds यथा; Gi यदा). — °) Ds G Ms.s तथा. — °) Ti अपापं धर्मशीलक्षं. — व) A few MSS. जुश्रूपं. Bs मद्गृहे चरं; T2 Gs °होपितं; Ms °हागतं; Ms °हे गतं. Ds जुश्रूपायां ध्तवतं. — After 3, Ds.4 S ins.:

758* शामिष्ठया देवयानी कूरमुक्ता बहु प्रभो । विप्रकृत्य च संरम्भात्कूपे क्षिप्ता मनस्विनी । सा न कल्पेत वासाय तया हि रहितः कथम् । वसेयमिह तसाचे त्यजामि विषयं तृप ।

[(L.3) Da सा न वस्त्यति ते देशे. — (L.4) Ta Ga.s.a कस्मार्थे. Da तव (for नूप).]

4 Ds Som, 4^{a5}. — °) K (except K1) D (except D5) T1 'पर्व नि'. D5 'बोध रवं. — ") T1 स्पक्षे रवां

स्थातुं त्विद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ४ अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् । यथेममात्मनो दोषं न् नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्म न मृषावादं त्विय जानामि भागेव।
त्विय धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान्।। ६
यद्यसानपहाय त्विमतो गच्छिस भागेव।
सम्रदं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम्।। ७
इर्गुक जवाच।

समुद्रं प्रविश्रध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः । दुहितुनीप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दियता हि मे ॥ ८ प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् । योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्थेव बृहस्पतिः ॥ ९ वृषपर्वोचाच । यत्किचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भागेव । स्रुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०

शुक्र उवाच।

यिंकचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर । तस्येश्वरोऽसि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव । नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥१२ हुन् अस्ति

सहवांघवं. — Ds S ins. after 4°d: D4, after 4°/:

759* मा शोचीर्वृपपर्वस्त्वं मा कुध्यस्व विशां पते।

[T1 हाच:; T2 शोचे. T2 Go रुधस्त्वं; Ms.5 क्रुधस्वं.]
— °) S ते (for त्वद्-). — ') K1 B (except Bs)
भाक्यामि (B4 m as in text). D8 T2 G4-6 Ms.5 तथा
विना; T1 G1-8 Mc-8 विना तथा. — D8 S ins. after 4:
D4, after 759* above:

760* अस्या गतिर्गतिर्मद्धं प्रियमस्याः वियं मम । चृपपर्वा ।

यदि ब्रह्मन्घातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् । शर्मिष्ठया देवयानीं तेन गच्छाम्यसद्गतिम् ।

[D_1 वृष्पवीवास. — (L. 2) $G_{1,2}$ $M_{3,5}$ साक्रोशया"; $G_{4,5}$ वोपदिशा".]

5 Before 5, D₁ ins. शुक्र उ°; S शुक्र:. — ^{b}) M_{8.5} ° प्रवादिनं. — ^{o}) K₈ यस्त्वं तमास्मनो; $\tilde{N}_{1.2}$ यथेष्टमा ; D₅ यथैतदा °; T_{1} G₁₋₈ तथेव चा °(T_{1} ° H_{1} °); T_{2} G₆ तथेममा °; G_{4.5} तदेवमा °; M तथेदमा °. — ^{d}) S मिय कर्तुं चिकीर्पसि.

6 K1S om. उवाच. — ") S मृपोक्तं वा. — ") Da. 5 त्विय धर्मं च. Ñs Bs S त्विय सत्यं च धर्मं च (Ñs Bs G1 'र्मेश्व). — ") Ks में (for नो). S विज्ञानामि प्रसीद मे.

7 *) Ds सपद्यसान्विहाय स्वम्. — *) T G Ms संप्रवेक्ष्यामि. — After 7 *, T G (except Gs.s) ins.;

761* पूर्व महान्धवैः सह।

पातासमध वा चाप्ति.

— ⁴) K Ds नान्यश्चोस्ति. — After 7, Ds. 4 S ins.: 762* यश्चेय देवान्याच्छेस्त्वं मां च त्यत्तवा गृहाधिप । सर्वस्थागं ततः कृत्वा प्रविशामि हुताशनम्।

8 K1 S om. उवाच. B5 om. ग्रुक्त उ°. — ") K2 D3 S प्रविश स्वं. — ") K1.8.4 D5 ब्रजता°; K2 D4 गच्छता°. K0 दिशो ब्रजत वा°; D8 S अ(D3 T1 ह्या)मि प्रज्विलतं तथा (M3.5 ज्विलतं वा हृताशनं).

9 b) Ko. 2 Be D T2 Ge Me. 7 युत्र; Ñ1. 2 तुत्र.

- After 9ab, D3.4 S ins.:

763* प्रसन्ना देवयानी चेलियं नान्यतरं मम।

— °) $\mathbf{K}$ °वहस्तेहम्; $\mathbf{G}$ °करं मे स्याद्.

10 K1Som. उवाच. K2 (hapl.) om. 10. — 6) K3 S वसु विद्यति (G1.5 M6-8 विद्येत) भागेत. — 6) K1.4 B3 Da D2 भूमिहस्ति ; S मम हित्त . K1 हि; K3.4 Da D5 च (for वा). — d) G2 स्वममरेश्वर:.

11 K1 S om. उवाच. K2 om. जुक उ°. — ") Da D2 द्रविणं हाम्र; T2 अस्ति म्रहणं; G4 अस्ति श्रवणं. Ñ3 यद्सि किंचिद्रविणं (by transp.). — b) T G1.6 इहासुर. — B5 repeats 11^{cd} (with v. l.). — ") B5 तवेश्व"; S "श्वरोहं. Ñ1.8 S यदि चेत्; B1.4.5 (second time).6 यदि वै; B3.5 (first time) D (except D3.5) यद्येषा. — Ko.4 Da1 ins, after 11: D3, after 766*:

764* वैशंपायन उवाच ।
ततस्तु त्वरितं ग्रुक्रस्तेन राज्ञा समं ययौ ।
उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्नं वचत्तव ।
[(L. 1) Da तच्छूरवा स्वरिं.]

After 11, Dn D1.4 ins.:

765* वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्रथेत्याह वृषपर्वा महाकविः ।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्थं प्राह भागेवः ।;

O. 1. 8346 B. 1. 80. 15 K. 1. 74. 21

वृषपर्वीवाच ।

यं काममभिकामासि देवयानि श्रुचिसिते । तत्तेऽहं संप्रदाखामि यदि चेदपि दुर्लभम् ॥ १३ देवयान्युवाच ।

दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामिभकामये। अनु मां तत्र गच्छेत्सा यत्र दास्यति मे पिता।।१४

ष्ट्रषपर्वीवाच ।

उत्तिष्ठ हे संग्रहीत्रि शिमंष्ठां शीघ्रमानय । यं च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ १५ वैशंपायन उवाच ।

ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ १६ त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः ।

सा यं कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयानचे ॥ १७ चार्मिष्ठोवाच ।

सा यं कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् । मा त्वेवापगमच्छको देवयानी च मत्कृते ॥ १८ वैद्यापायन उवाच ।

ततः कन्यासहस्रेण वृता शिविकया तदा । पितुर्नियोगान्वरिता निश्रकाम पुरोत्तमात् ॥ १९ वार्मिष्टोवाच ।

अहं कुन्यासहस्रेण दासी ते परिचारिका । अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥२० देवयान्युवाच ।

स्तुवतो दुहिता ते इहं वन्दिनः प्रतिगृह्नतः । स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि ॥ २१

while Ds S ins.:

766* वैशंपायनः।

शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा वृष्पर्वा सवान्धवः । देवयानीं प्रसीदेति पपात भुवि पादयोः। which in Ds is followed by 764*.

12 K1 Som. उवाच. —) Gs स्य बांधव:. —) Gs न हि जानामि. Ms-8 तस्वेन (for तत्तेऽहं).

13 K1 S om. उवाच. — After भृपवर्वा (resp. वैविवाच), Ds. 4 S ins.:

767* स्तुत्यो वन्चश्र सततं मया तातश्र ते शुभे।

— a) Ds Ts G1-5 यत्कामं. Ñ1 G1-8 अभिजानासि.

— °) B1.6 Da2 Dn D4 तं तेहं. B6 Du1 संप्रवक्ष्यामि.

— 4) K यद्यपि स्थात्मु: B1.5 Da Dn D1.2.4 T1 यदि वापि हि (T1 ह); Ñ1 यदि वास्यंत: D5 यदि स्थादपि; G1-5 यदि वा(G8 चा)पीह. K1 D6 दुध्प्रदं; B1 (m as in text).8-6 दुईदं; B6 D2 दुईदं; D8 दुवई; T G (except G1.6) दुस्त्यंतं.

14 K1 Ds S om. उवाच. — ") Gs.s दासीनां तु सं. — ") Ks अभिकांश्वये; G1 'रोचये. — ") Ks transp. मां and सा. भेंड अनु मामनुगरछेचा; S अनु (G1.2 अभि)गरछेतु (G4.5 Ms.5 'गरछतु) सा मद्यं (T G1.2.5.6 मां हि; Ms.5 मां तु). — ") K भें1.8 Bs D (except Ds) द्याच (Ks 'सा; B5 'तु) में.

15 K1 S om. उनाच. — ") Ñ B D (except Ds) उत्तिष्ठ स्वं गच्छ भात्रि (B1m हे सप्रहीत्रि स्वं गच्छ); S उत्तिष्ठ हे सं(G2 सु)गतिके. — ") S यश्व (M6-8 यं च) कामयते

कर्तुं. — ⁴) K_{1.2} S करोनु तत् (G³ शुविस्मिता). — After 15, Ds T G (except G₃) ins.:

768* त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आस्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ।

16 Ki Da S om. उवाच. — a) Ko.4 गता तन्न; S गृहं गत्वा. — After 16 ab, D4 ins. धान्यवाच.

17 a) T G (except Go) Ms शिष्यं. — b) Ko. 2. 4
D2 प्रनो(D2 oni)दित:. — ")=18a. B D8 (by
transp.) यं सा (B4 यं यं). K1 transp. काम and कामं.
— b) D3 त्वया शुभे. S देवयानी कुरुव्व तं (T G4-6 तत्).
18 K1 D8 S om. उवाच. — a)=17°. Ko. 4 D5 यं
यं; K2.8 Ñ B Da Dn D1-4 यं सा (by transp.). Ñs
"यते कार्ये. — After 18ab, B8 D (except D8.5)
M8, 6.7 ins.:

769* यद्येवसाद्वयेच्छुको देवयानीकृते हि सास्।
— ') K सद्वेपानमा ग'; Dn D1.4.8 सद्दोपानमा ग'.
B त्वेवापागम'; Ds T2 G4.8 M 'गमे'. — ") G6 देवयानया प्रचोदित:.

19 Ki Da.s S om. सवाच. — ab) S (except Ms) transp. तत: and बृता (Ti further reads तथा for तत:). Ba तिरिक्या तदा. — ") Ta Ge Ms.s 'निदेशात्.

20 Ki Som. उदाख (Gsom. the ref.). — ") Di तत:. Ñ B (except Bs) D (except Di.s) S (except Ms-s) दासीसहस्रेण. — After 20 ", Ds Ti ins.;

770* चण्डालेऽपि नियुक्धवाच शिरसा धारपामि तम्। गुरं वा स्परीयाम्यच दासीमा धर्ममुसमम्। श्रार्मिष्ठोवाच । येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् । अतस्त्वामनुयास्थामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२ वैशंपायन उवाच । प्रतिश्चते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।

देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमत्रवीत् ॥ २३ प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम । अमोधं तव विज्ञानमस्ति विद्यावलं च ते ॥ २४ एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायुशाः । प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्षणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७५॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १
तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।

ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥२ क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिवन्त्यो मधुमाधवीम् । खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च॥३ पुनश्र नाहुपो राजा मृगलिप्सुर्यदच्छया । तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकार्शितः ॥ ४

B. 1. 81. 5 K. 1. 75. 5

— °) G1 Mo-3 अनुत्तवा. Some S MSS. त्वा (for त्वां) Ñ3 अनु (for तत्र).

21 K1 D8 S om. उवाच. Bs om. देवयान्यु. — ")
Ñ1.2 B D (except D5) [S]हं ते (by transp.); S चाहं.
— ") K2 Ñ1 B D (except D5) याचत: प्रति (cf. 1. 73.
10, 32). — ") Ñ3 Da1 G1 (before corr.). 2. 6 भविष्यति.
22 K1 S om. उवाच. — ") G4.6 यो (G5 ये) नु
कश्चि(G5 ये:चि)दिहातांनां. — ") K1 B5 D6 Dn1. n8 D5
T1 सखमावहे; T2 G6 यससखायहं; G5 स्वयमावहेत; M5

°मावहत्. — After 22^{nb}, Ds.4 (om. line 1) S ins.:
771* सर्वमाहृत्य कर्तन्यमेष धर्मः सनातनः।
एवं कृत्वा करिष्यामि यन्मां वस्यसि शोभने।
[(L. 1) Gs.6 Ms सर्वमाहत्य.]

- d) Ko om. 22d-23d.

23 Ko om. वैशं ज and 23a (of. v. l. 22). K1 Ds S om. उवाच. — a) G (except Go) दास्यभाषे. — d) T Go पितरं तमथाव ; G2.8 द्विजश्रेष्ठमथा(G3 vs यदा)व्रवीत्.

24 Before 24, Dn D1.4.5 ins. देवयान्युवाच; M8.5 देवयानी. — *) Ñs T2 G8.6 प्रविशाम; T1 *म:. — *) B4 ज्ञानबर्छ.

25 Before 25, Dn Di. ins. वैशं उ. — क) Ki Bs transp. दुहिना स and द्विज. T G2-5 Ms. s. 8 अगुन्नेहो; G1 गुरु. S महातपा:.

Colophon, - Major parvan : Ts G M संसव (for

आदि"). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययाख्याख्यान; while K B D M (om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ko.2.8 देवयानीप्रसाद:; T2 G1.4 M3.5 श्राभिष्ठादास्य(T2 सी-; M8.6 स)भाव:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 77; B5 D3 74; Da1 D4 78; Dn3 79; T1 65; T2 15; G M 16. — S'loka no.: Ñ8 26; Da1 Dn 27; M3 34. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3329.

76

This adhy, is missing in Si Vi (cf. v. I, 1, 68, 74; 72, 23); the MSS, are wholly ignored here.

- 1 K1.8 Ds S om. उनाच. a) T G (except G1.5) दीर्घेण कालेन.
- 2 b) K1 तथा (for सार्थ). Ko. 2 D3 T M6-8 तथा; K1. 2 G1.6 सह; Ñ3 G1 (by corr.). 4 तथा. K1 (hapl.) om. 2^a-4°. ^d) K (K1 om.) D5 ह (for सा).
- 3 K1 om. 3 (cf. v. l. 2). a) S (except Ms. s) श्रीहिस्वोपरता:. b) T Go माध्वकं; G1-5 Ms. 5 माधवं; Ms-s मासवं. ') A few MSS. सक्षान्. d) Bo Dn1 G1. s. s. 6 विदंशंत्य:.
- 4 K1 om. 4^{abs} (of. v. l. 2). ^b) T2 G (except G4.5) पिपासया (for यह°). ^d) K1 Ñ8 B1.8.4.6 Dn1. n2 D1.2 कि वित:; B5 Da1 समक्षित:; D8 परितर्षि°.

C. 1. 3363 B. 1. 81. 5 K. 1. 75. 5 दृह्शे देवयानीं च शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ।
पिनन्तीर्ललमानाश्च दिन्याभरणभूषिताः ॥ ५
उपविष्टां च दृहशे देवयानीं शुचिस्सिताम् ।
रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम् ।
शर्मिष्ठया सेन्यमानां पादसंवाहनादिभिः ॥ ६

ययातिरुवाच ।

द्वाभ्यां कन्यामहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते । गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छामि वामहम् ॥ ७ देवयान्यवाच ।

आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप । शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ ८ इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी । दृहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९ ययातिरुवाच ।
कथं नु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ।
असुरेन्द्रसुता सुभ्रु परं कौत्हलं हि मे ॥ १०
देवयान्युवाच ।

सर्व एव नरच्याघ्र विधानमनुवर्तते । विधानविहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथाः॥११ राजवद्रूपवेषौ ते ब्राह्मीं वाचं विभिष च । किनामा त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ १२

ययातिरुवाच ।

ब्रह्मचर्येण कृत्स्नो मे वेदः श्रुतिपथं गतः । राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ १३

देवयान्युवाच ।

केनास्थर्भेन नृपते इमं देशमुपागतः।

5 °) K1 S (except Me.7) वृद्दों. Ñ B D G1.2 M स; T1 तां (for च). — Ñ1 om. 5° d. — °) Ko Ñ3 D5 M पिबंत्यों. K1 नेतुसानाश्च; K3 ° लोड °; D8 ° लोल °; D6 ° लेल °; G1.2 ° लेज °; G8 ° लेल नाः सवाः; Ms.6.7 ° लेच °; Me.8 ° लेप °. T1 ताः (for च). — d) S (except M7) सर्वाभरण °. — After 5, S ins.:

772* आसनप्रवरे दिब्ये सर्वरत्नविभूषिते । $[M^{\circ}$ वरे श्रेष्ठे. $G_{\circ}$ सर्वाभरणभूषिते (of. 5^{d}).]

6 °) S सुकेशांतां (for च दहशे). — °d) K1 स्त्रीणां तासां (by transp.). Ko D3 वराननां; K1 सुमध्यमां. — After 6°d, S ins.:

773* आसनाध ततः किंचिद्विहीनां हेमभूषिताम्। असुरेन्द्रसुतां चापि श्रामेष्ठां चारुहासिनीम्। — *) S ददर्शपादौ विप्रायाः संवाहतीमनिदिताः — After 6, S ins.:

774* गायन्त्यश्रेव नृत्यन्त्यो वादयन्त्यश्र भारत । द्वपा ययाति ललना लज्जयावनताः स्थिताः ।

7 Ds om. 7. K1 यायाति:; T2 G1-4.6 M ययाति:; Da1 T1 Gs om. the ref. — ") S युवां कन्यासहस्रेण. — ") S नामधेये च. — ") T2 G6 श्रोतुमिच्छामि. Ñ1.2 B D (except Ds; Ds om.) "च्छास्यहं हुसे (B1 च वां). — Cd cites वां (= युवां) as in text.

8 K1 Som. उवाच. — *) Ks.4 T1 Gs.5 *साधस्त्व. — *) T G (except Gs.5) नरोत्तम. — *) K1 तस्य जानीदि मां सुतां (by transp.). 9 K2 (? hapl.) om. 9cd-10ab.

10 K₂ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). K₁ D₈ S om. 3313. — a) K_{1.4} Ñ B (except B_{1.4}) D (except Da D₃) G₃ 3 (for 3). — After 10^{ab}, D₈ S ins.:

775* नैय देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किंनरी।
एवंरूपा मया नारी दष्टपूर्वी महीतले।
श्रीरिवायतपग्नाक्षी सर्वेलक्षणशोभिता।

— *) Ks.4 Ñ B (except Bi) Da Dn D1.2.4.5 सुञ्च:; Ds S कत्या. — *) D3 S सर्वाङंकारभूषिता (G1-8 *संयुता). — After 10, D3 S ins.:

776* दैवेनोपहता सुभूरताहो तपसापि वा । अन्यथेपानवद्याङ्गी दासी नेह भविष्यति । G1.2 cont.:

777* अस्या रूपेण ते रूपं न किंचित्सदशं भवेत्। पुरा तुश्वरितेनेयं तव दासी भवत्यहो।

11 K1 Som. उवाच. D3 om. 11-13. — ") Ko.s. 4 सर्वमेतत्; Ñ2 सर्वत्रैव. Ñ1.2 B1-5 Da D2.5 नृपश्रेष्ठ; B6 Dn D1.4 नरश्रेष्ठ. — ") K D5 M6-8 विधातृ" (K1 विधार्द"); B8 "नमसृतं; T1 G1-8 "नवज्ञातं. K (except Ko) D5 ज्ञात्वा. — ") K (except K1) विधित्री:. Ko ग्रुसा:; K1 कुर (for कृथा:). Ñ8 कृथा: कथां. S मा विचारय सुवत-

12 Ds om. 12 (cf. v. l. 11). — ") A few MSS. 'बेशी. Ds 'बेपसी. Gs राजेग्य इत्यवे'. — ") Ks Bi.e Ti कि नाम; Ñ Bim.s Dn Di.s Ts G M की नाम (Gi

जिन्नृश्चर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ॥ १४ ययातिरुवाच ।

मृगिलप्सुरहं भद्रे पानीयार्थग्रुपागतः ।

बहु चाप्यनुयुक्तोऽसि तन्मानुज्ञातुमहीसे ।। १५
देवयान्युवाच ।

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह । त्वदधीनासि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ १६

ययातिरुवाच । विद्यौशनसि मद्रं ते न त्वामहोऽसि भामिनि । अविवाद्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १७ देवयान्युवाच ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।
ऋषिश्र ऋषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्य माम् ॥ १८
ययातिरुवाच ।
एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथम्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ १९
देवयान्युवाच ।

पाणिधर्मी नाहुपायं न पुंभिः सेवितः पुरा । तं मे त्वमग्रहीरग्रे ष्टणोमि त्वामहं ततः ॥ २०

कथं तु मे मनिखन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् । है: 1.8380 22

ैझा; G_2 ैमा). K_1 D_5 असि (for स्वं). K_1 स्वं (for स्र्वं). $\cdots$ असि). $\cdots$ G_2 G_3 प्रशंस मे

13 K1 S om. उवाच. Ds om. 13 (cf. v. l. 11).
— ** Nī.2 B D (for Ds see below) transp. कृत्सः
and वेदः. Ns Ds मे वेदः कृत्सः (by transp.). S
कृत्सा(T G1.2.6 सर्वा)न्वे सांगान्वेदान्विभम्येहं (G1.2.4-6
*न्विदाम्यहं; T2 ** अवेदयहं).

14 Gs om. 14-15. K1 S om. उवाच. — ") Bs Ds केन चार्थेन; T1 G1. 2 केनार्थेनासि. — ") K2 Ds इदं वनम्. — ") Ds S (Gs om.) वा रिपुं कंचित् (G1. 2 किंचि"; Go कश्चि").

15 Gs om. 15 (cf. v. l. 14). K1 Ds S om. अवाच.

-) K1 T G1.2.6 Ms.5 'सिहागत:. — ') K0.8.4 Ñ B
D (except Ds) T2 Ge बहुधा. — ') K (except K1)
Ñ1.2 B D तव्नु ; Ñs सामन्

16 K1 Ds S om. उवाच. — a) Ds S अहं दासी(Ds कन्या)सहस्रेण (Gs काणि). — d) S साधु (for सजा). Dn1 G1 स्वमेव च; M भवस्व मे (for च मे भव). — After 16, Ds.4 (marg.) S ins.:

778* वैशंपायन: ।

असुरेन्द्रसुतामीक्ष्य तस्यां सक्तेन चेतसा । शर्मिष्ठा महिषी मद्यमिति मत्वा वचोऽत्रवीत्।

[(L. 2) G1.2 धर्मिष्ठा. D4 T1 G4.5 सत्वान्विष्ण्तयत्.]
17 K1 D8 S om. उवाच. — *) S त्वसद्देश्त. Ñ B
Dn D1.2.4 भाविति. — *) G2 M भवेवाद्या. — *) M6-8
पितुस्तव यशस्त्रिति. — Ko.4 D5 ins. after 17: D8,
after 780*:

779* चतुर्णामपि वर्णानां विवाहं ब्राह्मणोऽहैति। श्रव्रिवाचाः क्रमाधसास्रोत्तरोत्तरकारिणः। कामास्कोधादथो लोभाद्यस्किचिस्कुरुते नरः। देवयानि विजानीहि स गच्छेन्नरकं ध्रुवम्। After 17, Ds.4 (marg.) S ins.:

780* परभायी खसा ज्येष्टा सगोत्रा पतिता सुषा । अपरा भिक्षुकास्त्रस्था अगम्याः कीर्निता बुधैः । [(L. 1) D4 M6-8 श्रेष्टा. — (L. 2) D3.4 T2 G2.8 अवरा. T1 विमुखास्त्रस्था; G4-6 -भिगमा.] — After 780*, D2 ins 779*.

18 K1 D8 S om. उवाच. — b) K1 हि; G2 वे (for च). Ñ1.2 B D (for D1 see below) T2 G1 M6-3 क्षत्रेण. K2-संस्थित; D6 संमितं; T2 G (except G6) M6-3 संयुतं. D1 क्षत्रे बहा समाहितं; T1 क्षत्रं बहा च संयुतं; M8.6 बहा क्षत्रेण संयुतं. — After 18^{ab}, D3.4 (marg.) S ins.:

781* तयोरप्यन्यता नाम्ति एकान्तरतमी हि ती ।

[Ds 'रम्यन्तरं; T1 'रखन्यथा; T2 'रन्यान्यता; G2 'रन्यतरो; G1-6 'रखंतता; M 'रन्यत्वता. D1 G1.5 'तमी स्थिती; M 'समास्थिती.]

— *) Ko. 1.4 Ñ B (except Bs) D (except Ds) G1-8 M 'आप्युपि'; Ks T1 'आस्युपि'; Ks 'आनुपि'; T2 G4-6 'स्वमृपि'. — ") Ko नाहुपाथ; Bs 'प त्वं.

19 K1 Ds S om. उवाच. — ") Ko एकगात्रोद्धवा; Ñs कमावो "; T2 G एकत्रेवो "(Gs.s एते देवो "); M कतश्रो ". — ") T1 G1.2 हि (for अपि). K Bs Ds वरानने. — ") K1 G1.2 transp. धर्मा: and शौचा:. K2 वर्णा: (for धर्मा:). — ") K1 हि; K2 T2 G4-6 च (for तु). K0.4 "जो गुरु:. T G (excopt G4) आह्मजा वरा:.

20 Ki Ds Som. इसाच. — ") Ko पाणिग्राहो; Cd as in text. Ds 'पाच. S पाणिमें नाहुपायं वे (Ms.s 'पायायं). — ") Ki य: (for न). Gi.s 'भि: संगतः.

है. । 📆 📆 गृहीतमृषिपुत्रेण खयं वाप्यृषिणा त्वया ॥ २१ ययातिरुवाच ।

> कुद्धादाशीविषात्सपीडवलनात्सर्वतोम्रुखात् । दुराधर्षतरो विश्रः पुरुषेण विजानता ॥ २२ देवयान्यवाच ।

कथमाशीविषात्सर्पाज्वलनात्सर्वतोम्खात् । दुराधर्षतरो विष्र इत्यात्थ प्ररुपर्वभ ॥ २३ ययातिरुवाच । एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।

— ') K (except Ki) तन्मे; Ds पाणि. S स्वसेव चाम्र'. 21 a) K1 स्व (? read a); K4 D1-8 T2 G2.6 a; B6

हि (for नु). G4.5 किं नु मे तु. G1.2 तपस्विन्या:. — b) Gs प्रमान्यजेत. — d) K2 B (except B5) D2.5 चाप्य ; K4 नाह् विणा ; Ds S पूर्व नृप.

22 Ko om. 22-23. K1 D8 S om. 3414. - With 22^{abs} of. 23^{abs} . — a) Here and in the foll. st. a few MSS. आसी° (for आशी°). Bim Da T G शस्त्रात (for सर्वां°). — d) Ñ1.2 B D (except Ds) ज्ञेय: पंसा (for पुरु). Ta G4-6 विपश्चिता.

23 Ko om. 23 (cf. v. l. 22). K1 D8 S om. स्वाच. — With 23abe of. 22abe. — a) Bim Ds T G शस्त्रात् (for स्पांत्). — d) Ta (hapl.) om. 23d-25a. Ds. 5 इत्याह. Ge भरतर्पभ.

24 T2 om. 24 (cf. v. l. 23). K1 D8 T1 G1.2.4-6 M om. उवाच; Di Gs om. ययातिरु. — ") Bs ह्रन्यात्. - b) T1 G4-6 M शस्त्रमेकं हनिष्यति (M8.6-8 निकंतति: Ms निहंति च). - ed) Ko-2 Ds च (for हि). S (T2 om.) सराष्ट्रं (G1.9 °ज्यं) सबस्रं (G1-5 सप्रजं) इति विप्र: कोपेन कोपित: (U4-6 संयु°; M8 योजि°). — After 24, Ds S (T2 om.; Ds Gs om. line 1) ins.:

782* क्रिवाशीविषो हन्याच्छस्रमन्यं निकृन्तति। यहच्छयामिर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः।

[(L. 1) Cf. 24ab and v. l. - M एकं (for अन्यं).] 25 a) Ta om. 25a (cf. v. l. 23). — b) K1 Eld (for तसात्). G1.2 भीहतरो. - ") D2 प्रदत्तां; S न दत्तां (for Sदत्तां च). - d) Ko.s विषयास्यहं; Kl.s Ms Cd Arj. (comm.) विषद्वा"; Ta G वर्या"; Da (erroneously) Arip विवहा (as in text). अArj.: विवहामीति प्रायशः पाठः । 🕸

इन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥२४ दुराधर्षतरो वित्रस्तसाद्भीरु मतो मम । अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम्॥२५ देवयान्युवाच । दत्तां वहस्व पित्रा मां त्वं हि राजन्यतो मया। अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिग्रह्नतः ॥ २६ वैशंपायन उवाच। त्वरितं देवयान्याथ प्रेषितं पितरात्मनः ।

श्चत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ॥ २७

26 K1 D8 S om. 3313. Me-8 om. 26. - ") Ns अजस्व (sup. lin. sec. m. वहस्व as in text); Tı वस्य. Ñ1.2 B8.4.6 Dn2. n8 D1.8 तन्मा ट्वं; Ñ3 तस्मान्मां; B1 Da Dn1 D2.4 तन्मां त्वं; B5 मां पित्रा; T G Ms राजेंद्र. —) Kig (for fg). NBD (except Ds) TG Ms.s पित्रा राजन् (Bs राजन्पूर्व). Ti transp. बृत: and मया. — d) Be वा; Ta तु; G1. a ते (for च). — After 26, Ko.s.4 Da1 (all om. lines 2-3) Ds.4 (marg.) S (except Mc-8) ins.;

783* तिष्ट राजन्महर्तं त्वं प्रेषयिष्याम्यहं वितुः। गच्छ खं धात्रिके शीघ्रं ब्रह्मकल्पिमहानय। स्वयंवरे वृतं शीघ्रं निवेदय च नाहपम्।

27 K1 D8 Som. 3313 (Me-8 om. the ref.). For Ms.s see below. — ") K (except K1) स्वरिता. - ') K. Ds श्रेषि(K4 'रि)ता; Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 संदिष्टं. — After 27ab, K1 Ñ1.s B D ins.:

784* सर्वं निवेदयामास धात्री तसी यथातथम्। -- °) Kı तंच (for च स). Ds Ms-s स श्रुखेव; Tı G1.8-5 श्रुरवेव तु; G2 रवेतम्. S (for Ms. s see below) वचलत्र (for स रा°). — For 27, Ma.s subst.:

785* ततो धान्नेयिका गत्वा शीव्रं तूशनसं प्रति। इष्ट्रा चैनं यथान्यायमभिवाद्येदमद्रवीत्। देवयान्या वृतो भर्ता नाहुषः पृथिवीपतिः। तत्रानुकां कुरुवाच ब्रह्मन्सत्यपरायण ।

शुक्रः।

गच्छ गच्छाप्रतो भद्रे गच्छामि सहितस्वया। [5] करिष्यामि वचस्तस्याः पृष्टा राजानमञ्जूतम्। वैशंपायनः।

प्रादुरासीत्तदा शुक्रः प्रज्वकक्षिय तेजसा । बाह्मणः सर्वभूतानि तेजोराशिः प्रकाशयन् । दृष्ट्वेव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः । ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राङ्मिलः प्रणतः स्थितः ॥२८ देवयान्यवाच ।

राजायं नाहुपस्तात दुर्गे मे पाणिमग्रहीत्। नमस्ते देहि मामसे नान्यं लोके पति वृणे।। २९

शुक्र उवाच।

वृतोऽनया पतिनीर सुतया त्वं ममेष्टया । गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुपात्मज ॥ ३० ययातिस्वाच ।

अधर्मी न स्पृशेदेवं महान्मामिह भागेव । वर्णसंकरजो ब्रह्मिति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१ शुक्र उवाच । आमि वरयस्य य

अधर्मान्त्वां विमुश्चामि वरयस्य यथेप्सितम् । अस्मिन्विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२ वहस्य भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् । अनया सह संग्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ३३ इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयेः ॥ ३४

वैशंपायन उवाच।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् । जगाम खपुरं हृष्टो अनुज्ञातो महात्मना ॥ ३५

C. 1. 2396 B. 1. 81. 38 K. 1. 75. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्थणि पद्सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७६॥

28 ^{a}) Ko.8.4 भागेवं (for चागतं). K1 काह्यं; S विशं (for शुक्रं). — ^{ad}) K_1 ववंदे प्रांजिल्डः शुक्रं बाह्मणं प्र ^{a} .

29 Ki Ds Som. उवाच. —) Ñ Bs. 6 D (except Da Ds) T G दुर्गमे. S (except Ms. 6) मस्प्रात्.

- After 29ab, Ds.4 (marg.) S ins.:

786* नान्यपूर्वगृहीतं मे तेनाहमभया कृता।

— ') Be सामस्य. — ') Ñ B D transp. नान्यं and लोके. 30 Kı Ds Som. उवाच. — After गुक्त:, Ds S (T Gs. 6 Ms. 5 om. line 2) ins.:

787* अन्यो धर्मः प्रियस्त्वन्यो वृतस्ते नाहुपः पतिः । कचशापास्वया पूर्वं नान्यक्रवितुमहिति ।

— ^{ab}) Ds S द्वतो राजन्वृणीध्वेमां (^{G_1} ध्वेनां) महिषी नाहुषास्तु ते (^{D_8} Ts ^{G_1} -8.0 धीं नहुषारमज). — After ^{30ab} , Ds S ins.:

788* स्वयंग्रहे महान्दोषो ब्राह्मण्यां वर्णसंकरात्।

31 K1 Ds S om. उनाच. — a) B4 मा (for न). K1.2 Ñ Dn D4 देव. — K2 om. from भागेंव up to वर (32b). — b) Ñs आत्मानमिष्ट. Da D2 transp. महान् and मां. — b) T2 Go करतो. — d) K1 इह (for इति). S भयादेतद (G4.5 M6-8 इति मत्वा) व्यवीस्यहं.

32 K2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). K1 Ds S om. उवाच. — a) Ms.s विमोहवामि. — b) S (except Ms.s) च त्वं. Ks यमीष्तितं. Ko वरय स्माभीष्तितं; K1 Ñ1.2 B D (except Ds) वृणु त्वं (K1 यद्) वरमीष्तितं; Ñs वर यं वरमीष्तितं. — ') Ñ Be Da D1 न्लाती:. S अ(T2 G4-6 Ms.s त) साहिवाहा(T2 G2.s.s 'दि पापा) नमा

भैषी:. — ^{d}) M_8 पुनामि ते. M_6 अहं वाचं ददामि ते. Cd as in text.

33 ⁸) T1 देवरूपं. K D6 शुचिस्मितां. — ⁴) T2 G (except G1.8) त्वम् (for सम्-). K2.4 Ñ B D वामुहि.

34 For 34, S subst.:

789* इयं कुमारी शर्मिष्ठा दुहिता वृपपर्वणः। तां पूजयेथा मा चैनां शयने वै समाह्नय। रहस्येनां समाहूय न वदेने च संस्पृशेः। वहस्य भार्यां भद्गं ते थथाकाममवाप्स्यसि।

35 Ks Ds. s om. उवाच. - After वैशं°, Ks ins.: 790* गान्धर्वेण विवाहेन देवयानी वृता तदा ।

— ") Ks एवं कृत्वा; S तथेत्युत्तवा. — b) Ks कृत्वा काव्यं प्र"; D4 S तत्सर्वमकरोत्र्यसुः. — After 35^{ab}, Ko.4 Dn D4.5 (both latter marg.) ins.:

791* शास्त्रोक्तविधिना राजन्विवाहमकरोच्छुभम्। लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तथोत्तमाम्। द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह। संपूजितश्च शुक्रेण देखेश्च नृपसत्तमः।;

while, S ins. :

792* विवाहं विधिवन्कृत्या प्रदक्षिणमथाकरोत्। With the posterior pada of. 35°. — °) D1 (hapl.) om. from हुष्टो (in °d) up to स्वपुरं (1. 77. 1°). S ययाति: (G1-3 ययो च) (for जगाम). K2.4 स्वं पुरं. T1 G4-6 M8.5 यायात्; T2 G1-3 राजा; M6-3 प्रायात् (for हुष्टुः). — d) Ñ3 T G4-6 M अनुज्ञातो (as in text): K D8.5 सोनु °; Ñ1.2 B8.4.6 Dn [S]नुज्ञातोथ; B1 Da D2.4

99

. 1. 3397 . 1. 82. 1 . 1. 76. 1

वैशंपायन उवाच ।

ययातिः खपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसंनिमम् । प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेश्वयत् ॥ १ देवयान्याश्वानुमते तां सुतां वृषपर्वणः । अशोकवनिकाभ्याशे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २ वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठामासुरायणीम् । वासोभिरन्नपानैश्व संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ३ देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः ।

स्वनु ; Bs समा ; G1.2 हानु ; G3 -प्यनु . T1 महर्षिणा.
— Only Ña has the entire line 35^{ed} exactly as in text!

Colophon om. in D1. — Major parvan: T2 G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययास्युपाख्यान. K1-3 Ñ2 B D (D1 om.) M (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: K0.4 देवयानीविवाह:; M2.5 ययातिविवाह:. — Adhy. no. (figures, words or both): K0 78; B6 D2 75; D21 D4m 79; T2 16; G M 17. — S'loka no.: Ñ8 37; D21 39; Dn 38; M2 56. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3367.

The fragm. MS. Ds ends with this adhy.; it is wholly ignored in the sequel. Accordingly D will hereafter denote only the nine Devanagari MSS.: Da (2), Dn (3), D1.2.4.5 (cf. the note at the beginning of adhy. 54).

77

This adhy. is missing in Si Vi (of. v. l. 1. 68. 74; 72. 23). The MSS. are wholly ignored here.

1 K1 S om. उ° (Gs om. the ref.). — D1 om. up to स्वपुरं (cf. v. l. 1. 76. 35). — ^{ab}) S °पुरं गरवा पताकाभिरखंकृतं. — °) Т2 Gs °पुरं. Т1 Gs. 5 M राजा (for नहा).

2 K4 (hapl.) om. 2. —) Ñ1.2 B D (except Ds) transp. तां and धुतां. —) Some MSS. 'श्यासे.

3 b) Ñ1. 2 B D वार्षपर्वणी; T2 G (except G1. 2)

विजहार बहुनब्दान्देववन्मुदितो भृशम् ॥ ४

ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना ।
लेभे गर्भ प्रथमतः कुमारं च व्यजायत ॥ ५
गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
दुद्रश्च यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ६
ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्रेतः ।
किं प्राप्तं किं नु कर्तव्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत्॥७
देवयानी प्रजातासौ वृथाहं प्राप्तयौवना ।

असुरात्मजां. — ") Ks संभविष्यत्. Ko. s. s सुपूजितां; Ks Bs Ds Ds 'संस्कृतां. Ks सा ब्यतिष्ठत्सुसत्कृता.

4 °) K1 च; T1 स; G4.5 सु- (for तु). — °) S ययातिनेह°. — After 4°, K4 S ins.:

793 में प्रीत्या परमया युक्ती सुसुदे शाश्वतीः समाः । अशोकवनिकाभ्याशे देवयानी समागता । शामिष्ठया सा क्रीडित्वा रमणीये मनोरमे । तन्नैव तां तु निर्दिश्य सह राज्ञा ययौ गृहम् । एवमेव बहुशीत्या सुसुदे बहुकाछतः ।

— ') M (except Ms) विश्वतार. Ko.s. 4 वर्षान्; Ñs S (except Mr) देशान्. — ') T Gs-s मुमुदे. Ñ1. 2 B D (except Ds) मुखी (for भूशम्).

5) 8 शुचिसाता (for चरा'). — ')=26'. K (except K1) छेभे प्रथमतो गर्भ (K1 त: पुत्रं). — ') G4-6 M3 कमारश्च.

6 °d) K1 सा च न्यचि ; K2 सा वाप्यचि . S सा तु काले ऋतुस्नाता भतौरं सम(G1.5 M अनु)चिंत . — After 6, S ins.:

794* शुद्धा स्नाता तु शिमेष्टा सर्वां कंकारभूषिता।
अशोकशास्त्रामालम्ब्य सुकुक्षेः सवकेर्वृताम्।
आदर्शे मुखमुद्दीस्य भर्तृदर्शनलालसा।
शोकमोहसमाविष्टा वचनं चेदमवदीत्।
अशोक शोकापनुद् शोकोपहत्तचेतसम्।
स्वद्यामानं कुरु क्षित्रं प्रियसंदर्शनाद्धि माम्।
एवसुक्तवती सा तु शिमेष्टा पुनरवदीत्।

7 °) G1.2 तु (for ख). Ts G4-8 M से (for सं-).
— °) S न च भर्तास्ति कक्षन. — °) B1 किं कार्य; Ms. 5 किं प्राप्यं. — ") K1 Ms. 5 किं चु. K0 हितं; G4. 5 सुखं (for कृतं). K4 Ts G1-2. 5 किं कृत्वा (G1-3 कृतं) सु(K4 हि)कृतं भ°.

यथा त्या वृतो मर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मितः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
अथ निष्कम्य राजासौ तिसन्काले यदच्छया ।
अशोकवनिकाम्याशे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्ठितः ॥ १०
तमेकं रिहते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलि कृत्वा राजानं वाक्यमत्रवीत् ॥ ११
सोमस्थेन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य व्रुणस्य वा ।
तव वा नाहुष कुले कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति ॥ १२
रूपाभिजनशिलेहिं त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिरुवाच । वेगि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् । रूपे च ते न पत्रयामि स्रच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४ अन्नवीदुशना काव्यो देवयानीं यदावहम् । नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपूर्वणी ॥ १५

द्यार्मिष्ठोवाच ।
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्तीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पश्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

C. 1. 3418 B. 1. 82. 1 K. 1. 70. 2

8 ") Ko. 2. 2 प्रसूता. Ko. 3. 4 ते; K 2 हि; S (except M1) सा (for -सो). —) T G4-6 यथा संप्रास. — After 8 ", S ins.:

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुपः। [G1-8 पुण्यतमा; M कृतपुण्या.]

— ^{cd}) S यथा तस्या भवद्रतीं (G1.2 transp. तस्या and भर्ता) ममाप्येष तथा भवेत्.

9 b) M (except M7) निश्चितं मन:. — d) S यायान्मे. T G पुन: (Gs पुर:); M नृप: (for रह:). — After 9, K4 (om. lines 2-3) D4 (marg.) S ins.:

796* केहो बजूा तु राजानं याचेऽहं सदशं पतिम्। वैशंपायनः।

> गृहे सुदा देवयानीषुत्रमीक्ष्य पुनः पुनः। क्रीडबन्तःपुरे तस्याः क्रवितक्षणमवाप सः ।

[(L. 1) K4 केशेर् and याचेयं. — M om. वेशं. — (L. 2) M स्पृष्टे मुदा देवयान्या:. — (L. 3) T2 G1.2.6 क्रीडस्थन्त:, and सा. Gs क्रीडस्था: पुनरेतस्था:. Ms reads line 3 after 10²⁵. 7

10 Before 10, K Ñ B (except B2) D (except Dn) ins. वैशं उ'; M वैशं . — ") T2 G6 राजिर्ष: . G1.2.4.5 M स; G8 तु (for -सी). — ") Some MSS. 'काम्यासे; G1-8 'कामध्ये. — ") Dn T2 G6 प्रेक्ष; G4.5 प्राप; M2 वीह्य. K (except K1) B2 Dn D2.5 धिष्ठित:; T2 G6 तिष्ठति; G4.5 तिष्ठतीं. D1.4 शामेष्ठां प्राप्तयीवनां (D4m प्राप्तवान् श्रुमां); T1 G1-8 'ष्ठा यत्र तिष्ठति.

11 °) Ko.1 Bs.e Da Da (sup. lin.) रहितं. Ñ2 रहित प्रेक्ष. S रह्या तमेकं रहित. — °)=26°. Da वार्षपर्वेणी (for चार्व); of. 6°. — °) K1.2 ह्या

(for क्रावा).

12 Before 12, Ko.4 Dn D1.4 ins. श्रामिष्टोवाच; S (except Gs) ins. श्रामिष्टा. — *) K Ds G2 च (for चा). — *) S (except T1) धनदस्य चा. Ko.3.4 Ñ1.2 Dn D1.4.5 Gs.6 च (for चा). — *) Ñ2 B D (except Ds) गृहे. — *) Ñ1 प्रष्टुम्; Ñ2 B D (except D5) द्रष्टुम्.

13 ") K1 च (for हि). — ") T2 G (except G1.2) स्वां याचे संप्रसाद्याहं. — ") G1.2.4.6 सुतं देहि. T2 G6 तं तु मे दातुमहेंसि.

14 K1 Som. उदाच. K2 om. 14-15. — ") Ko.s. 1 Ñ3 (sup. lin. as in text) वेद; K1 वीद (sic). Ds दियतां (for वेद्या खां). Gs रूपसं . — ") Ñ3 (sup. lin. as in text) वेद; M वेद्या (for देख-). — K1 (hapl.) om. 14 d. — ") Ñ Dn D1 रूपं. K8 S रूपेण ते (T1 G1 रूपंगेत; G5 रूपेण वे). — ") Ñ8 M सूच्यप्रेणापि निं; G1.5 "प्रेणाप्यनिं". — After 14, D4 (marg.) Sins.:

797* तदा प्रभृति त्वां दृष्ट्वा साराम्यनिशमुत्तमे ।

15 K2 om. 15 (of. v. l. 14). — a) After अववीत्, B1.4 ins. तु. K1.8 (sup. lin.) B1 Da2 T1 G6 Ms श्वाः. — b) G1 धान्या; G2 धाने:. D5 यदोहहं; T1 यथा वहे; T2 G2.6 सदा वह (G2 है); G1 यदुहृहं; G8-5 M वहे. — b) T2 G6 आह्रयनीया; G1 आधासितव्या. — d) S वा(T1 ना-; G8 चा)न्यथापि वा. — After 15, D4 (marg.) S ins.:

798* देवयान्याः प्रियं कृत्वा शर्मिष्ठामिष पोषय ।
16 Ka om. शर्मिष्ठा. Ki S om. श्वाच. — ") Ña
Dam S अनुतं (for घचनं). Ki निहंति. — ") M
"धनातिपाते.

C. 1. 8418 B. 1. 82. 17 K. 1. 76. 25

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र । एकार्थतायां तु समाहितायां मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥ १७ ययातिक्वाच ।

राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत मृषा वदन् । अर्थकुच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ १८ द्यार्मिष्टोबाच ।

समावेती मती राजन्पतिः सख्याश्च यः पतिः । समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि पतिर्वेतः ॥ १९ ययातिरुवाच । दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम् ।

17) N (except Ko.4 Ds) G2 मिथ्या पतितं; G4.5 ध्योपहतं; M ध्योपचितं. T1 Go मिथ्या तदर्शचितं न ; G8 मिथ्यात्थ वधाचितं (sic) न . — °) Ko.2.4 कार्थिता . K2.4 Ds S च (for तु). — d) Ñ B D (except Ds Ds) T2 G8 Ms तं त्वनृतं; G1.2.4.6 तं ह्यनृतं. K1 ह्यनृपं (sic) वदंति. — After 17, S ins.:

799* अनृतं नानृतं स्त्रीषु परिहासविवाहयोः । आत्मप्राणार्थघातेषु तदेवोत्तमतां वजेत् ।

M cont .:

800* धर्मसूक्ष्मार्थतत्त्वज्ञा एवमाहुर्मनीपिणः। 18 K1 S om. उवाच. After ययातिः, M ins.:

801* यथा वदसि कल्याणि ममाप्येति इ काङ्क्षितम्। ब्राह्मणस्य तु तद्वाक्यं हृदि मे परिवर्तते।

— ") Ko.s.s 'oi लोकानां. — ') To Ga-a वि- (for स). Bs स प्रणक्षेत्रमुपा. — ') To Ga-a अति' (for अर्थ'). Bo अनु. (for अपि). — ") Do To G (except Go.s) मिथ्यां. Ñs To Go Mo वक्तम्.

19 K1 Som. उवाच. — ") S उभी तो हि (T2 Ge हि च) पती लोके. — ं) Ms. इ सल्यु:. T2 G पतिश्च य: (by transp.). — ं) D5 में त्वं; Ms. 5 में हि. Ñ1. 2 B D (except Ds) transp. पति: and चृत:. T1 G1-3 स्मृत: (for चृत:). — After 19, S reads 22, which is followed by 805*.

20 K1Som. उवाच. — ") Da मानेषु. S दास्यामि याचतो (T G8-6 चते; G1.2 चितो) निसं. — ") K2 याचसे स्वं च (for स्वं च या"). K1G2M याचस्व. K1 मे (for मो). — After 20, S ins.:

802* धनं वा यदि वा कामं राज्यं वापि शुचिसिते ।

त्वं च याचिस मां कामं ब्रुहि किं करवाणि ते॥२० दार्मिष्टोबाच ।

अधमीत्राहि मां राजन्धमें च प्रतिपादय ।
त्वचोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्मग्रुचमम् ॥ २१
त्रय एवाधना राजन्भायी दासस्तथा सुतः ।
यचे समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ २२
देवयान्या भ्रजिष्यासि वश्या च तव भागवी ।
सा चाहं च त्वया राजन्भरणीये भजस्व माम् ॥२३
वैद्यांपायन उवाच ।

एवम्रक्तस्तु राजा स तथ्यमित्येव जिन्नवान् । पूजयामास शर्मिष्ठां धुमें च प्रत्यपाद्यत् ॥ २४

21 K1S om. उवाच. — a) Ko.s.4 Bs.s D (except Da D2) पाहि (for ब्राहि). — b) Cf. 24^d. Ko.1.4 प्रति(Ko परि)पालय. — After 21^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

803* नान्यं बृणे पुत्रकामा पुत्रात्परतरं न च। After 21, S ins.:

804* पुत्रार्थे भर्तृपोषार्थे स्नियः सृष्टाः स्वयंभुवा। अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत्। तस्या जन्म वृथा लोके गतिसास्या न विद्यते।

22 = (var.) Manu 8. 416. — S reads 22 after 19 (of. v. l. 19). — b) D1 T2 G6 transp. तथा and सुत:. — 22^{od} = Manu 8. 416^{od}. — d) Ñ1.2 B1 Dn D1.4 S यसेते. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

805* सह दत्तासि काब्येन देवयान्या महर्षिणा।
पूज्या पोषियतब्येति न मृषा कर्तुमर्हेसि।
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्नाण्याभरणानि च।
याचतां हि ददासि त्वं गोप्रामादीनि यानि च।
बाहिरं दानमित्युक्तं न शरीराश्रयं तृष। [5]
दुष्करं पुत्रदानं च आत्मदानं च दुष्करम्।
शरीरदानात्तत्सर्वे दत्तं भवति मारिष।
यस्य यस्य यथाकामं तस्य तस्य ददाम्यहम्।
हृत्युक्तवा नगरे राजंखिकालं घोषितं त्वया।
अनृतं त्वयोक्तं राजेन्द्र वृथा घोषितमेव च। [10]
तत्सत्यं कुरु राजेन्द्र यथा वैश्रवणस्था।

[(L. 1) G1.2 आहं; G8 साहं. — (L. 4) G याचितृणां द°. — (L. 5) T G4-8 बाह्मकं. G8 त्वाभिराजानमित्युक्तं. — (L. 6) M पुष्ककं (for दुष्करं), G1-8 शरीरस्य तथैव स. — (L. 9) G1.2 तदा (for त्वया).] समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च । अन्योन्यम्भिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५ तसिन्समागमे सुश्रुः शर्मिष्ठा चारुहासिनी । लेभे गर्भ प्रथमतस्तसान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६ प्रजन्ने च ततः काले राजन्राजीवलोचना । इमारं देवगर्भामं राजीवनिभलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७७॥

96

वैद्यंपायन उवाच । श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिसिता ।

चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १ अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यव्रवीदिदम् ।

C. 1. 3425 B. 1. 88. 2 K. 1. 77. 5

23 ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ B D अजनीये (D_{5} भरणीयेंर्). K_{2} M_{6-8} भरस्व.

24 K1Som. उवाच. — a) G2.8 मुक्ते स. T1G1-8 मु (for स). — b) T1G (except G2.6) सहयं (for तथ्यं). Ñ1.2 B D (except D5) इत्यभि-. After 21ab, D4 (marg.) S ins.:

806* काड्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्मभयाद्पि।
— °) Bim Me-s धार्मेष्ठां. — Ki (hapl.) om. 24^d26^d. — ^d) Cf. 21^b. S धर्मे. T G (except Ga.s) Mi प्रतिपादयन्. For 24^d, Ña subst. 25^b. — After 24, S (M om. line 3) ins.:

807* ऋस्विक्पुरोहिताचार्येमिश्रिभिश्चेव संवृतः। कृत्वा विवाहं विधिवद्दवा ब्राह्मणदक्षिणाम्। पुण्ये नक्षत्रसंयोगे सुदूर्ते द्विजपूजिते।

25 K1 om. 25 (of. v. 1. 24). — ") Da Ds G4.5 M तु (for च). Ñ B Dn D1.4.5 स (Ds तां) समागस्य श. — ") Ñ B D क्यं चाभि; S न्यं पुजयिस्वा त.

26 ") K1 om. 26" (of. v. l. 24). — ")=11". Ds वार्षपर्वणी (for चारु"). — ")=5". — ") Ds तु नृप"; S राजर्षि (for नृपति").

27 b) S कियां (To Go Mo 'या:) कृत्वा विशेषतः.
— ') Ko देवरूपाभं. — ') Go. क 'सम' (for 'निभ').

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add स्यास्युपाख्यान. K1.2.4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 Ms-8 (om. sub-parvan name) mention only सावात. — Adhy. name: Ko श्रामिष्ठासंप्रयोग:; K2.4 स्यातिशर्मिष्ठासंयोग: (K4 संगम:); T2 G2.4 श्रमिष्ठापरिणयं

(T2 'ज्यनं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 79; Bs 76; Dai Dim 80; Dns 81; Ti 67; T2 17; GM 18. — S'loka no.: Ñs Dai Dn 27; Ms 48. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3395.

78

This adhy, is missing in V1 (cf. v. l. 1, 68, 74); the MS, is wholly ignored here.

I In Si, 1-20^{ab} are missing (cf. v. l. 1. 72. 23). Ki.s Ds.s S om. ব্যাম. — After ইয়া (resp. its v. l.), K4 D4 S ins.:

808* तसिन्नक्षत्रसंयोगे छुक्के पुण्यक्षेगेन्दुना । स राजा मुमुदे सम्राद तया शर्मिष्टया सह । ययातिः ।

> प्रजानां श्रीरिवाझ्या मे शर्मिष्ठा श्रभवद्वध्ः । पञ्जानोत्रोग्ररूपा वे देवयानी ममाप्यभूत् । पर्जन्य इव सस्थानां देवानाममृतं यथा । [5] तद्वन्ममापि संभूता शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । वैशंपायनः ।

हत्येवं मनसा ध्यात्वा देवयानीमवर्जयत्।
[(L. 1) M यस्मिन्. K+ D+ तस्मिस्तु पुत्रे संजाते. T1
गुद्धे; Ms.s शुभे. T1 G1-8 चन्द्रस्तु याहशः (for पुण्य°).
— (L. 2) M °दे तस्याः. T1 G1-8 ताहशो नाहुषो राजा त°.
M प्रियः (Ms.s प्रीतः) श°. T1 G1-8 °ष्ठ्याभवत्. — (L. 3)
K4 °वाद्यासौ; G4.5 °वाभ्याशे; Ms.5 °वान्या मे. — (L. 7)
G1.2 Ms.5 अवंषयत्.]

- ") D1.5 "रं संजातं. Ñ1 तं; Ñ8 सा; M6-8 वै (for तु).
- °) S चिंतां बहुविधां चक्रे.
  - 2 Si missing. 2) S (except G1.2) 3 (for w).
- -- °) S 'यानी तदा(Ta Mo-s 'नीदम-; Gs 'नी ततो)-

0.1.3425 6.1.83.2 K, 1.77.5 किमिदं वृजिनं सुश्रु कृतं ते कामलुब्धया ॥ २ शर्मिष्टोवाच ।

ऋषिरम्यागतः कश्चिद्धर्मात्मा वेदपारगः। स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंहितम्॥ ३ नाहमन्यायतः काममाचरामि श्चचिस्रिते। तसाद्दर्भमापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि ते॥ ४

देवयान्युवाच ।

शोभनं भीरु सत्यं चेद्यं स ज्ञायते द्विजः। गोत्रनामाभिजनतो वेत्तुमिच्छामि तं द्विजम्॥ ५ शार्मिष्टोबाच।

ओजसा तेजसा चैव दीप्यमानं रविं यथा।

तं दृष्टा मम संप्रष्टुं शक्तिनीसीच्छुचिसिते ॥ ६
वियान्युवाच ।
यद्येतदेवं शिंगेष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच वे द्विजात्॥ ७
वैद्यांपायन उवाच ।
अन्योन्यमेवप्रुक्त्वा च संप्रहस्य च ते मिथः।

अन्योन्यमेव प्रक्त्वा च संप्रहस्य च ते मिथः।
जगाम भागेवी वेश्म तथ्यमित्येव जज्जुपी।। ८
ययातिर्देवयान्यां तु पुत्रावजनयन्नृपः।
यदुं च तुर्वसुं चैव श्रुक्रविष्णू इवापरौ ॥ ९
तसादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी।
द्वसुं चानुं च पूरुं च त्रीन्कुमारानजीजनत्॥ १०

ज्ञवीत. — Before 2^{ed}, B4 Dn D4 ins. देवयान्यु*; T2 G (except G1.3) देवयानी. — *) Ko.8.4 किल्बिपं; K2 क्रिस्तं (for वृज्ञिनं). — *) Ñ B D वै (B5 m as in text); T1 G (except G8.6) में (for ते).

3 \$1 missing. K1.8 S om. उवाच. — *) K (except K1) Ñs G4.5 "प्यागमत्. — *) Ñs वेदवेदांगपा". — *) Т1 G1 मानद:. Т2 G2.4.6 कामी. — *) Т1 G (except G1.8) "संहित:. — After 3, S ins.:

809* अपत्यार्थे स तु मया वृतो वै चारुहासिनि।

4 Si missing. — ") Ti Gi.s 'त: किंचिव्. — ") S (except Ms.s) आचरेयं. — ") S ह्दं (for हति). S (except Gs Ms.s) 'त्यं ग्रुचिसिते (cf. 4°).

5 Si missing. Ki Som. उवाच. — •) Ñi. 2 B D (except Ds) भीर यथेवं. — •) Ñi. 2 Bi. 8. 5 Da Ds इशं (Bim अथ as in text). Ki. 2. 4 Ñi. 2 Bi Di. 5 Ti Mr सं-; Ts G वि- (Gs न) (for स). — d) Ki ज्ञातुमि ; Ñs (sup. lin. sec. m.) Ds श्रोतुमि .

6 Śi missing. Ki Som. उवाच. — a) Ko.s Gs तेजसा; Ki.s.4 Ñ (Ñs sup. lin. sec. m.) Bs m Dn Di.4. s तपसा (Ks sup. lin. प्रभया) (for ओज). Ko तपसा; Ks यशसा. — b) Ds Ti Gs M नो रवियेथा. Ñ B Da Dn Di.2.4 transp. रविं and यथा. — b) Bs धा तु मम प्र. — d) Ñs नासीच्छक्ति: (by transp.).

7 Si missing. Ki Som. उवाच (Gs om. the ref.).
— d) Ts Gi-e श्रेष्ठं (for उचेष्ठात्). S भामिनी (Ts Ge Me-s नि) (for वे डि.).

8 Si missing, Ki. s Ds. s S om. द्वाच. — *) S *मेवं (Gs-s *व) संभाष्य, Ñ B D (except Da) तु (for

च). — •) Ñंड संप्रधार्य. Тэ G4-6 मृतं (for मिथ:).
— •) Ms. ६ • मेवेति. K2.8 D6 जानती; Bs Dns T G8-6
जग्मुची. Ko तथ्यमेव विजानती; Ñ Bs.4.6 Da Dn1.ns
D1.2.4 G2 • मिल्रव(D1 • भि)जग्मुची; B1 m M6.7 • मिल्रवज •
9 Ś1 missing. — •) M8 हो (for तु). — •) M6-8
पुत्रोपजननं. T G4-6 नृप; Ms प्रमु:. M5 हो पुत्रो जनयरम्रमु:. — •) T1 G2.8 M तुर्वेद्यं. — •) T G Ms.6-8
इंद्रा(T G6 M6.7 • द्र)विच्छू. M5 इंद्रं विच्छुमिया•. — After

810* तिसन्काले तु राजिपर्ययातिः पृथिवीपतिः। माध्वीकरससंयुक्तां मदिरां मदवर्धिनीम् । पायवामास शुक्रस्य तनयां रक्तपिश्चराम्। पीखा पीखा च मदिरां देवयानी मुमोह सा। रुदती गायमाना सा नृत्यन्ती च मुहुर्मुहुः। [5] बहु प्रलपती देवी राजानसिदमद्रवीत्। राजवद्रपवेषौ ते किमर्थं त्वमिद्यागतः। केन कार्येण संप्राप्तो निर्जनं गइनं वनम् । द्विजश्रेष्ठ नृपश्रेष्ठो ययातिश्रोधदर्शनः। तसादित: पलायस्व हितमिच्छसि चेह्निज। [10] इत्येषं प्ररूपन्तीं तां देवयानीं तु माहुषः। भरसेयामास वचनैरपापां पापवर्धिमीम्। ततो वर्षवरान्मुकान्पङ्गन्वृद्धान्सपण्डकान् । रक्षणे देवयाच्याः स पोयणे च शशास तान्। ततस्तु नाहुषी राजा शर्मिष्ठां प्राप्य बुद्धिमान्।[15] रेमे च सुचिरं कालं तया शर्मिष्टया सह।

[(L. 2) Ts Ga-6 तां च माध्वीकसं. — (L. 4) Ts Ga-6 'यानीममोहचत्. — (L. 5) Ts Gs-6 खंती. — (L. 7) Gs. 3 'यवेषेण. — (L. 12) Gs अनहीं (for अपापी). Ts G

9. D4 S ins.:

ततः काले तु किसिश्विद्वयानी श्रुचिसिता।
ययातिसिहता राजिक्षर्जगाम महावनम् ॥ ११
द्रद्रश्चे च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः।
क्रीडमानान्सुविश्रव्धान्विसिता चेदमन्नवीत्॥ १२
कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः श्रुभाः।
वर्चसा रूपतश्चेव सदशा मे मतास्तव॥ १३
एवं पृष्टा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत।

किंनामधेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
विब्रुत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
तेऽदर्शयन्त्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ १५
इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानम्रपचक्रमुः ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
हदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुकीलकास्ततः ॥ १६

C. 1. 3440 B. 1. 83. 17

(except G3) हुएँ (for पाप). — (L. 13) D4 सपंगुकान्; T2 G6 सपिंद्र ; G4.5 च पंद . — (L. 15) T2 G4-0 तां (for तु).]

10 Si missing. M om. 10^{ab}. Ti transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — °) Ki दुई; K2-4 Dai Dai.n2 Di Gi. 2 दुई (cf. v. l. 1. 70. 32, 34). Ko त्रीच् (for the last च). Ko Di om. 10^d-12^a. — After 10, T2 G2.4-6 (T2 G5 om. line 2) ins.:

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्भताकुल: । मदिराधिवशां कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्त्रहम् । [After line 1, Ge repeats 10ab.]

11 Si missing. Ko Di om. 11 (cf. v. l. 10).

- b)=1b. S'नी वरांगना. - ') S'ता देवी. - ') Ñ

B Da Dn D2.4 जगाम रहितं (Bs. s. s m D2 गहनं) वनं;

Ds म हि तहनं; S जगाम प्रमदावनं.

12 Si missing. Ko Di om. 12^a (cf. v. l. 10).
— a) S सा ददर्श वने तन्न. — b) G1-8 देववर्चसः.
— b) K4 Di तु (for सु-). Di Ti M विस्तृत्थान्.

13 Si missing. Before 13, Dn D1.4 ins. देव-यान्यु ; G1.2 Ms.s देवयानी. — ") K Ñ1.3 Ds कस्थेमे. Ñ2 Da "का देव. — ") D2 'सा धर्मतझ; T2 G4-6 'सा तेजसा. — ") Ñ3 'शास्त्रे मता सम; D1 'शास्त्रव मे मता:.

14 Śi missing. Before 14, Dn Di. 4 ins. वैशं उ; Ds वैशं. — ") Ko. s. 4 उक्त्वा (for पृष्ट्वा). — After 14, Gi. 2 ins.:

812* पश्यन्तमवनीतस्त्रम् । ज्ञास्वा तु तरकृतं शापं.

— ^b) Ts Gs-c 'रान्प्राप्य प्रस्कृति. — S ins. after 14^{ab}: Ds, after 14:

813* तिसान्काले तु तच्छुत्वा धात्री तेषां वचोऽबवीत्। किं न बूत कुमारा वः पितरं वे द्विजर्षभम्। [(L.1) Tı Gı-s 'ले ततः (Gs तु तं) शु'.]

Before 14ed, Dn ins. देवसाम्यु'; S (except Gs Ms)

देवयानी. — °) Ko.1.8.4 D2 °धंयं गोत्रं; B5 D5 G2.9.6 °धंयं (B5 G8 °या) गो'; Dn D1.4 °धंयं (D1.4 °यो) वंशो; T1 °गोत्रं; G1 °नामगोत्रः स च. K1.2 वा; K4 च; Da यः; T1 वै (for वः). — d) K2 transp. g° and वा. Ko.1.8.4 D (except Da; D5 marg.) कश्च वः (for वा.). — After 14°d, T G ins.:

814* प्रयूत तत्त्वतः क्षिप्रं कश्चासौ क च वर्तते।

[T1 G1.2 प्रजूत तं तुन:; G3 प्रभूततन्मन:.]
— *) Ñ3 B (except B1) D (except Da) T1 G (except G6) प्रजून. T2 G (except G1.3) *तस्त्रं. — /)
В6 ज्ञातुं. K0.8.4 भी तस्त्रत:; D1.2 भी तहीहं; M6-3 *पहं हि तं (by transp.). — S ins. after 14: D4, after 813*:

815* एवमुक्ताः कुमारास्ते देवयान्या सुमध्यया । After 14, D4 ins. 813*.

15 Si missing. — a) Mo-s इम्रदर्शयन्. — b) S a पितरं (G3 aापिततं) नृपं. — d) Ki T2 G2-5 तदाच'; K2 तस्त्रश्चेश्च (sic); K2 तस्याचश्चश्च; K4 तस्याः सस्याश्च; Ñ B Da2 Dn D2.4 T1 तथाच'; Da1 तथाचश्चश्च; D1 तथैवाचश्च; D5 corrupt; Go तस्या आचस्युः; M तस्या अचुश्च. G1 भारत (sup. lin. as in text); G3 पुत्रकाः. — After 15, S (G3 M om. line 3) ins.:

816* ऋषिश्च त्राह्मणश्चेव द्विजातिश्चेव नः पिता। शर्मिष्ठा नानृतं व्यादेवयानि क्षमस्व वै। तया रहः पृच्छयमानास्त्रथ्यमुचुश्च दारकाः।

[(L. 2) T2 G8-6 देवयानी. G1.8 M6-5 न: (for वे).]
16 Simissing. Before 16, Ko.2.4 Ñ B D (except D2) ins. वेशं उ°; K1.8 T G वेशं. — ") G2.5.6 इत्युक्ताः स°. B8 ता होते; T G (except G1.8) ता देव्या; M ता देवीं. — ") K1 ततोंतिके; K2 Dn G1-3 तदं; T1 G4.5 तथां". — T1 om. 16°′. — ") Da G1 च; T2 G2.4-6 तु (for S2). — ') Da अन्वयु:. K D2.5 G2.5 दारकास्. K4 D5 T2 G (except G8) तदा (G5 शा). — After 16,

C. 1. 8441 B. 1. 83. 18 K. 1. 77. 84 दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति ।
बुद्धा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमत्रवीत् ॥ १७
मद्धीना सती कसादकार्षाविंप्रियं मम ।
तमेवासुरधमे त्वमास्थिता न विभेषि किम् ॥ १८
द्यार्मिष्ठोवाच ।

यदुक्तमृषिरित्येव तत्सत्यं चारुहासिनि । न्यायतो धर्मतश्रेव चरन्ती न विभेमि ते ॥ १९ यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा मया ।

Dn ins. the first line of 818*. — After 16, D₄ S (T₂ G for the first time) read 25^{ab}; then ins.:

817* नातितृराच राजानमवातिष्ठदवाक् कि ।
[D4 M ° जानं शर्मिष्टा समितिष्ठत; G6 ° नमितितिष्ठ°.]
17 Ś1 missing. — °) K (except K2) च (for तु).
— °) G5 द्या; G6 लडस्वा. B6 S (except M6-8) तु
(for च). Dn D4 च तत्वं सा; D1 तत्वं च सा. — After
17, S (except M3) ins.:

818* श्रुखा तु तेषां बालानां सबीड इव पार्थिव:।

प्रतिवक्तुमशक्तोऽभूतूष्णींभूतोऽभवञ्चप:।

गृहीत्वा तु करे रोपाच्छमिष्टां पुनरब्रवीत्।

— Ko.4 N (om. lines 1, 3) Bs (om. lines 1, 3) Dns

D1 (om. lines 2, 3).4 Ms ins. after 17: Da (om. line
3), after 18: T G Ms-s, after 818*:

819* देवयान्युवाच । अभ्यागच्छति मां कश्चिद्दिषित्येवमद्यवीत् । ययातिमेव न्नं त्वं प्रोत्साहयसि भामिनि । पूर्वमेव मया शोक्तं त्वया तु वृजिनं कृतम् ।

[Ko.4 Ñ Bs Da om. देवयान्यु'; S om. उवाच. — (L. 1) Ko.4 Dns M अन्यो ग°. G3 'पिरेत्य वचीव'. Dns T2 G1-6 Ms-8 'बवी:. Da D1 ऋषिरभ्यागत: (D1 आजगाम ऋषिः) कश्चिदिति मां पूर्वम'. — (L. 2) Ñ Bs Da Dns 'व नृपति; D4 Ms 'व राजानं. Ñ तं प्रोत्साहय का'; D2 यमाह्नयसि भा'.]

18 \$1 missing. Before 18, Ks Ds ins. देवयान्यु°.
— ") \$\text{S}\$ मरयधीना. Ñ1.8 सस्ती. T1 \$\text{G1}\$ कृत्या. — ")

T2 \$\text{G2-0}\$ M transp. वित्रियं and सम. K2 Ds अप्रियं.

K2 चद (sup. lin. सम as in text). T1 \$\text{G1}\$ यवकापीनम(\$\text{G1}\$ ° भं)भाष्रियं. — ") T \$\text{G}\$ (except \$\text{G2}\$) तत् (for
तम्). \$\text{B1}\$ Da1 \$\text{D1.5}\$ ° धमंत्यं; T2 \$\text{G}\$ (except \$\text{G2}\$) ° कमं

(\$\text{G1.2}\$ ° भं) त्यं. \$\text{M8.5}\$ \$\text{G}\$ (for त्वम्). — ") \$\text{S}\$ चरंती (for
आस्थिता). \$\text{M8-8}\$ हिभेष. \$\text{N}\$ \$\text{B}\$ \$\text{D}\$ \$\text{A}\$; \$\text{S}\$ \$\text{H}\$ (for \$\text{6}\text{\$\pi\$}\$).

सखीमर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति शोभने ॥ २० पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा श्रेष्ठा च ब्राह्मणी । त्वचोऽपि मे पूज्यतमो राजिंश किं न वेत्थ तत्॥२१ वैद्यापायन उवाच ।

श्चत्वा तस्यासतो वाक्यं देवयान्यत्रवीदिदम् । राजकाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ २२ सहसोत्पतितां क्यामां दृष्टा तां साश्चलोचनाम् । त्वरितं सकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा॥२३

- After 18, Da ins. 819*.

19 Si missing. Ki Som. उवाच. —) Ti श्रामिष्ठा (for तत्सस्यं). Ms चारुलोचने. Ms प्रोक्तं सत्यं ग्रुचिसिते.

20 Si resumes with भर्ता हि in (of. v. l. 1. 72. 23). — ") Ts Gs यथा. Dns S वृतस्त्व(Dns तो त्व)या (by transp.). Ki Ñ2.s B D भर्ता (for राजा). — ") K4 transp. तदा and मया. S तदे(Ti Gs "थै; G1.2.s "दे)व स (Ts G2.4-5 हि) मया वृत:. — ") Si Ki स; K2 च (for हि).

21 Si partly damaged. — a) K2 हि; D2 S च (for अस). — b) G2 साध्वी (for अहे). K1 Dai Ti मासिनी (K1 नि; T1 sup. lin. as in text); Ñ1.2 B Daz Di माविनि (D1 नी); D2 मार्गवी. — b) K2 D5 T1 G हि (for Sq). K2 S (except G3 M2.5.8) पूज्यतरो; Ñ2 पूजेतमो. — b) B3 M8.8 चु (for न). K2-4 Dai वेरिस. G2.4.5 कि न मामिनी. K0.1 M3 तं (for तत्). Si पिंचेंत्थ कि न तं. — After 21, D4 S ins.:

820* तब पित्रा में गुरुणा सहदत्ते उमे शुभे। ततो भर्ता च पूज्यश्च पोष्यां पोषयतीह माम्।

[(L. 1) D. M. स्वस्पित्रा सम गुरुणा (M. गुरुणा से च).
— (L. 2) T. C. तव भ. T. G. . ह सर्ता (for भर्ती च). G. . ह एत्यो भर्ता च (for भर्ती च पू.).]

22 Si Ko.1.8 D2.8 S om. उवाच. — Si partly damaged. — a) Ds श्रुत्वा तु तस्यास्तद्; S (except Ti G3) एवं (M एतत्) अत्वा ततो. — After 21 ab, D4 ins. 821 . — a) Ns D2 M3.5 transp. कृतं and त्वया. — S ins. after 22: D4, after 22 ab:

821* रमस्बेह यथाकामं देव्या शर्मिष्ठया सह।
प्रतिजञ्चाल कोपेन देवयानी तदा भृशम्।
निर्देहम्तीव सम्रीडां शर्मिष्ठां समुदीक्ष्य च।
अपविष्य च सर्वाणि भूषणान्यसितेक्षणा।
[(L. 3) G2.4-0 देवयानी च (for निर्दे').]

अनुवत्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
न्यवर्तत न चैव स क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २४
अविद्यवन्ती किंचित्तु राजानं चारुलोचना ।
अचिरादिव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
सा तु दृष्ट्वेव पितरमिनवाद्याग्रतः स्थिता ।
अनन्तरं ययातिस्तु पूज्यामास भार्गवम् ॥ २६

देवयान्युवाच ।
अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
श्चर्मिष्टयातिवृत्तासि दुहित्रा वृपपर्वणः ॥ २७
त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात त्रवीमि ते ॥ २८
धर्मज्ञ इति विख्यात एप राजा भृगूद्वह ।

23 M6-8 om. 23ab. Si partly damaged. — a) T G (except G1.8) "तां राजा; Ms "तं नागं; Ms "तं सर्व. — b) B1.6 D2 ताम्रलो". T G (except G1.8) M3.5 हम्चेच सहसोत्थित:. — ') Hypermetric! Ko.1 शीम्रं; K3.4 Ñ3 B8-5 D92 त्वरितां; Ñ2 दुतं; Da1 M त्वरिता; T2 G4-6 त्वर्या. K2 पितु: सकाशं त्वरितं; G2 त्वर्या काव्यसंकाशं. — d) G1 सहशां (for व्यथितस्). Dn2 T1 G3 'थितां तदा (G3 'था); T2 G2.4-6 'थिताननां. M प्रस्थिता कमलेक्षणा (M3.5 'लानना).

24 \$1 partly damaged. — °) T1 G1.6 न द्या(G6 प्रा)वर्तत; T2 G2-5 M न न्यवर्तत (by transp.). T1 G2.4.5 M व तस्मात् (M8 inf. lin. कोपात्); T2 G6 चैवं सा; G1.3 चैवास्मिन् (G8 °थ).

25 Di S read 25ab after 16 (T2 G repeat 25ab here; cf. v. l. 16). Bs Da2 (hapl.) om. 25ab.
— a) T1 तमझ°; Ms-8 अपि झ°. Ñ1.2 Da1 Dn सा; Ñ2 S स (for तु). — b) Ko.3.4 D1 हासिनी; Ñ2 B1.8.4 D2 वामलो°; Da1 Dn Di साधुलो°; T2 G (except G1) देशेना. — °) Ko.8.4 Ñ B8.6 D (except D5) रादेव; B6 रेगेव.

26 b) S (except T1 G1.2) अभिवाधेदमञ्जवीत्. — ') Ñ3 B4-6 Da D2 T G च (for हा).

27 \$1 K1 Ds S om. उवास. — °) Ñ1 D4.5 'या निवृत्ता'; G3 'या यदुक्ता'.

28 °) K4 G (except G1.8) 'ज्ञा तेन. — °) Ś1 K Ñ8 D5 'गायां (K4 Ñ8 'या) मयि. — d) M8.5 अतिक्रान्तश्च मर्यादां कान्यैतत्कथयामि ते ॥ २९ शुक्र उवाच । धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् । तसाजरा त्वामचिराद्धर्पयिष्यति दुर्जया ॥ ३० ययातिकवाच ।

ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा । दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१ ऋतुं वे याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः । भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह् ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२ अभिकामां स्त्रियं युस्तु गम्यां रहसि याचितः । नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३ इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगृद्वह ।

C. 1. 8458 B. 1. 83. 35 K. 1. 77. 57

जनितौ पुत्रको नृपात्; M6-8 पुत्रावजनयस्रृपः.

29 a) Ta G (except G1.3) धार्मिष्ट हु ; Ms सधर्म हु .
— b) Ka कुलो ; Da Gs कुरूद्रह :.

30 S om. उवाच; K1 Gs om. शुक्र उ°. — ") T1 G (except Gs) धार्मिक:. Ś1 Ms च; G1 त्वं (for सन्). — ") S यो धर्म ना(G1 चा; G2.3 न)कृथा:. K0.2.4 Ñ3 B4.5 Da1 D2 S स्वयं. — ") K2 Ñ3 T G (except G4) M3 नचिराद.

31 Si Ki Som. उदाच (Gs om. the ref.). Si Ki (hapl.) om. 31. — d) Some MSS. धर्मम्.

32 ") Ko. s Ns Ds यो (for चे). — ") Ks Ns B D (except Ds) ऋतुं (for चृत:). -- ") S सदा (T1 G1.s तथा) चे (for स इह).

33 °) B5 D2 अतिकामां; T1 अभिगस्यां. Ko.s. 4 B D (except D2.5) 'यं यक्ष; S 'यं चैव (T1 यो वै). — ') S उपैति य: स्व-(T1 G1.2 च स; G3-5 M3.5 य: स). Ko.s. 4 B D2.5 M (except M5) धर्मेण. — ') S किल्बिपी न च स: (T1 G1.2 य:; M7 सत्-) पुमान्. — After 33, D1 (om. line 3) S (except T2) ins.:

823* यद्यवाचित मां कश्चित्तत्तहेयमिति व्रतम्। त्वयापि सा च दत्ता मे नान्यं नाथमिहेच्छति। मस्वैतनमम धर्मे तु कृतं ब्रह्मनक्षमस्य माम्।

[(L.1) D1 तृणोति (for याचित). G2.4.5 n1 'ति कामं च. T1 G1.8 M6-8 तद्दामीति मे व'. — (L.3) M8.6-8 'तद्दि. T1 G1-8.5.6 M5 धर्मेति.]
34 d) Ś1 Da D5 'हामिश-.

C. 1. 8458 B. 1. 88. 35 K. 1. 77. 57 अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठाग्रुपजग्मिवान् ॥ ३४ शुक्र उवाच ।

नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मृद्धीनोऽसि पार्थिव । मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ॥ ३५ वैद्यांपायन उवाच ।

क्कद्वेनोश्चनसा शप्तो ययातिर्नाहुपस्तदा । पूर्व वयः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ ३६

ययातिरुवाच ।

अत्रतो यौवनस्थाहं देवयान्यां भृगूद्रह । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मझरेयं मा विशेत माम् ॥ ३७ ह्युऋ उवाच । नाहं मृषा ब्रवीम्येतज्ञरां प्राप्तोऽसि भूमिप । जरां त्वेतां त्वमन्यसे संक्रामय यदीच्छसि ॥ ३८ ययातिरुवाच ।

राज्यभाक्स भवेद्रक्षनपुण्यभाकीर्तिभाक्तथा। यो मे दद्याद्वयः पुत्रसद्भवाननुमन्यताम्॥ ३९ इर्ज्ञ उवाच।

संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज । मामनुष्याय भावेन न च पापमवाप्यसि ॥ ४० वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति । आयुष्मान्कीर्तिमांश्रेव बह्वपत्यस्तथेव च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७८॥

35 \$1 K1 S om. उवाच. — In \$1 the first five letters are lost on a missing portion. — ") K2.4 D4 G (except G1.5) न स्वहं; Da1 न स्वत्यं (sio); T1 तत्वहं. \$1 'वीहयसे; M प्रतिवक्ष्य(M3.5 'वाच्य)से. — ") Ñ3 S मरयधी'. — ") M3.5 'ध्या चरसि. — ") S जरा (for चीयें). 36 \$1 K1.5 D5 S om. उवाच (T3 G4-6 om. the ref.). — ") Ñ5 D5 G8 'तिनेहुपारमज:.

37 Śi Ki Som. उवाच. D2 lacuna for the ref. In Śi this st. is lost on a missing portion. — 4) Ñ3 अतृसयौवनश्राहं. — 6) Ko.4 Dai Dn2 G2 M2.5 देवयाच्या. — 6) Ñ2 क ब्रह्मर्थे. — d) G2 न शाप: (for जरें). Ko.1.2.4 B2 नाविशेत (B2 क्); Ñ B1.4-6 D (except D2.5) Ti G1.2 न विशेत (Ñ1 Dn D1.4 क्); G2 प्रवि. K2 यं नाविशेदाया.

38 Śi Ki Som. उवाच. De lacuna for the ref. In Śi, the portion of the text from 38 up to 1.79. 7° is lost on the missing upper half of a fol. (61).

— °) Ke Dai वृथा (for मृपा). Ke देवेला; De Ge-5 'स्वेस; Te Ge Me.5 'स्वेसं; Gi.2 'स्वेह; Me-8 प्रव्यक्तिंस (for व्यक्तिंस्वेत्त्). — °) K (except Ki; Ke sup. lin.) एतां (Ks 'नां); M इसां (for त्वेतां). Ke त्वसन्यन्यं; Ñ Be.s.e Dn Di.e.s त्वसन्यस्मिन्. T G (except Ge) 'रां त्वसेतास'.

39 Si missing (cf. v. l. 38). Ki S om. उदाच. Dz lacuna for the ref. — *) Tz Ge transp. पुण्य and कीर्ति . — d) Me-8 सं (for तद्).

40 Si missing (cf. v. l. 38). Ki S om. उवाच.

De lacuna for the ref. — After 取事 *, Ko.4-De s ins.:

823* पुत्रो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यो ददाति वयस्तव। [K_{4} D_{2} "ति भयाद्वयः].

Thereafter D₅ ins. (for the first time) 824* (cf. v. l. 1. 79. 8).

41 Si missing (cf. v. l. 38). -- ab) Ti Gi transp. ते and य:. Gs स च (for य: स).

Colophon. Śi missing. — Major parvan: G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ñi.2 Ti संभव; to it Ñi.2 add ययास्युपाख्यान. Ki.2 B D Ms.s (om. the sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ko.s.4 ययातिशाप: T2 G4 ययातिशापायाशि:; G1 ययातिशापायोश:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 80; Bs 77; Dai D4 m 81; Dns 82; T1 68; T2 18; G M 19. — S'loka no.: Ñs Dai 43; Dn 42; M2 62. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3437.

79

This adhy, is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS, is wholly ignored here.

1 In \$1, 1-9° is missing (cf. v. l. 1. 78. 38). Ko.1 D5 Som. उदाच. —) Ñ2 B1 D (except D2.5) S (except M6-8) द्वि (for द्व). —) K2 उसेई पुत्रं (by transp.). T1 G1-2 पहिन्दास्य (for बहिई ख). 99

वैशंपायन उवाच।

जरां प्राप्य ययातिस्तु खपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यत्रवीद्वचः ॥ १
जरा वली च मां तात पिलतानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि योवने ॥ २
त्वं यदो प्रतिपद्यस्य पाप्मानं जरया सह ।
योवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते योवनं त्वहम् ।
दन्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच।

सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः। वलीसंततगात्रश्च दुर्दशों दुर्वलः कृशः॥ ५ अशक्तः कार्यकरणे परिभृतः स यौवनैः। सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये॥ ६

ययातिरुवाच।

यन्त्रं में हृदयाजातो वयः खं न प्रयच्छित । तसादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७ तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

C. 1. 3475 B. 1. 84. 10

2 Si missing (cf. v. l. 1). Before 2, Ks Bi D (except D2.5) ins. ययातिरु; Gs ययाति:. — 2^{ab} = (var.) 24^{cd}. — a) K2 D1.5 S में (Gs मा; G5 ते) (for मां). — d) Da नैव तु.

3-4 Si missing (cf. v. l. 1). Ki G2 om. 3°-4°. D1 transp. 3°° and 4°°. Cf. 8-9, 16, 20 and 26. — 4°) Ñ3 पूर्णे सहस्रे वर्षाणां. — °) K2 Ñ1.2 D2 पुनर्दास्यामि यौवनं. — °) Ko.8 B5.6 Dai Dni D2 T1 सं-(for स्वं). M °पत्स्थेहं.

5 Si missing (cf. v. l. l). Ki S om. उदास.
— After यहरू, Ks (cm. line 2).4 Ñ B D ins. (Ds repeats; cf. v. l. l. 78. 40):

824* जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः। तस्मान्न ग्रहीप्ये राजन्निति मे रोचते मनः।

[(L. 1) Ks 'वर्जना:; K4 Ñ1 'वर्जिता:; Ds 'वर्घना:.
— (L. 2) Ñ1 B1 Dn Ds. तस्माजरां न ते (Ds नारा)
राजन् (B1 Ds 'रां न प्रहीच्ये); Ñ2 तां न प्रहीच्ये राजेंद्र;
B5 तस्माद्धहीच्ये न जरां (m as in B1 Ds); D1 तस्माञ्च च
रोचते राजन्; D2 ततो न गृह्धामि वै राजन्. K4 जरां (for
राजन्). Dn D1.4 प्रहीच्य इति मे मति: (D1.4 'न:). K4
निश्चिता मति: (for रोचते मन:).]

— *) Ko.1 *श्रु: शि(K1 सि)रा छीनो; Ks.4 Ds शिरा छीनो; Ks T1 G1.2 *श्रुजरादी(Ks *छी)नो; Ñ1.2 B1.8-5 *श्रुघरो (Bsm 'शिरा as in text) दीनो; Dn D1.4 *श्रुनिरानंदो. — *) T1 Gs शिथि छाकृति:. — *) K (except Ko) Ds G1.8 'संनत'; Ñ1 'संपन्न'; Ñ2 Da Dn D1.4 'संगत'; T1 'संतान'; G2 Ms पिछसंतत'. Ñ1.8 B3 D (except D2) तु (for च). — d) Da1 D1 G4.8 Ms.8 दुदेशो. Ko Dn8 T2 G (except G8) कृत:.

6 Si missing (cf. v. l. l). — ") Ñs कामकरणे. — ') Di S च (Di Gs स्व-; Gi सु-; Ms inf. lin. स as in text). Ki Ds योवने; Ñ Bo Dn2 Di 'तै:. — ') Ñs तात (for चेंव). — After 6°, Gi.2 ins.:

^{25*} भार्यापुत्रसुद्धजनैः ।

सुरूपनाशिनीं घोरां.

— d) K तजारां. S नैव का . Ñs तजाराई न का . — After 6, Ks. 4 D ins.:

826* सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । जरां ग्रहीतुं धर्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीष्व वै।

7 Śi missing (cf. v. l. 1). Ki. 3 S om. उवाच. Da lacuna for the ref. Cf. 11, 18 and 22. — ") Ko. 4 यस्त्रं मे; Ki यन्मे त्वं; S यो मे त्वं. Śi resumes with 7° (cf. v. l. 1. 78. 38). — ") Ti Gi. 3 यौवनं (for वय: स्वं). — ") B D2 "साञ्च रा". Ti "सुक् (for "भाक्). — ") Śi missing. K2 Ñi. 3 D5 S वे ते (by transp.); Ñ2 Da Dn Di. 4 त्व; B6 चेव. — After 7, D4 S ins. (with वैशं" prefixed in G6 M2. 5):

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वेशुं प्रत्यभाषत । [D4 T1 G1.8 M8.6 शुं प्रत्युवाच ह.]

8 Before 8, Bi.e Di ins. ययातिरु ; Ge वयाति:.

ट्टि : 8478 श्रु यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव प्रत्रक ।। ८ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्थामि यौवनम् । खं चैव प्रतिपत्सामि पाप्मानं जरया सह ॥ ९ तुर्वसुरुवाच ।

> न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणविनाशिनीम् ॥ १० ययातिरुवाच ।

यन्त्वं मे हृदयाञ्जातो वयः स्वं न प्रयच्छित । तसात्प्रजा सम्रच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥ ११ संकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।

Cf. 3 and 20. — a) Si missing. A few MSS. तर्वशी. — Gi om. 8°-9d. For 8°d, Ti subst. 3°d.

9 Si missing up to ga: (in b). Gi om. 9 (cf. v. 1.8). Cf. 4, 16 and 26. — 4) K1 Ns a (for 3). — b) K1 N T2 G (G1 om.) M प्रति- (for पुनर्). T1 पुनस्ते यौवनं त्वहं. — °) Ña B Da T1 दत्वा स्वं (Tı सं-) ਸ°.

10 Ki S read तुर्वेद्ध: (Ti Gi सू:) and om. उवाच; D2 has lacuna for the ref. — ab) Ñs न जरां कार्ये तात. Ko Bi. 6 Das Ti Ms. 5.8 'प्रणाहानीं. Bi. 5.6 Ds नाहं (Bo राजन्) जरामिमां तात (Bo नामि-) कामये भोगनाशिनीं. — °) B+ °भोगांत°; G1.4 Mo-8 °करिणीं. — d) Ñ1.2 Bs D (except D1.2.5) Gs प्रणाशि(Da2 °श)नीं; Ñs B1.6 T1 M3.5 शानीं; G2.4.5 अर्थ ; Ms-8 देह .

11 Si Ki Som. उदाच. — Da lacuna for the ref. Cf. 7, 18 and 22. — 4) Si Ki यनमे त्वं; Ko. 4 यस्त्वं मे; S यो मे त्वं. K3 श्रीरस: पुत्र:. - b) T1 यौवनं. G1-8 त्वं (for zi). — After 11ab, D4 S ins.:

828* तुर्वशो त्वं प्रियं कामं नैतत्संपत्स्यते कचित्। [Cf. 18ed. — G1.2.8 संपत्स्य(G1 व) से. D4 M5 नैव संपत्स्य (Ms 'द्य)ते तव. Ms-8 नैव संप्रतिपत्स्यते.]

- After the above line, T1 G1.2.4.5 Ms.6-8 read 19, T2 Ge 19^{cd} (only). — \$1 T G om. 11^{cd}; M (except Ms) om. 11°d-13. — d) Ms तव यास्यामि दर्मते.

12 Ka M (except Ms) om. 12 (cf. v. l. 11). - *) T G Ms संकीर्णव्यति(Gs.4 "णीप्रति)की(Gs "ती)णेषु. - *) B4 "मरतेषु. - *) Si Ki चान्येषु; K4 Dns चांते"; B1.8m.4.5 D2 मृहे. Ds पिश्वातादमधानेषु; T G Ms म्छेच्छेषु पिश्चिताशेषु. — ") D4 T2 G1. मृहो (G1 ऋदो) पिशिताशिषु चान्त्येषु मृढ राजा भविष्यसि ॥ १२ गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च। पशुधर्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु प्रभविष्यसि ॥ १३

वैशंपायन उवाच। एवं स तुर्वसुं शस्वा ययातिः सुतमात्मनः । शर्मिष्ठायाः सुतं द्वह्यमिदं वचनमन्नवीत् ॥ १४ -द्धह्यो त्वं प्रतिपद्यस्य वर्णरूपविनाशिनीम् । जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च ॥ १५ पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्थामि यौवनम् । खं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥ १६

राजा; T1 मृहराजो. Ms निर्मर्यादेषु नित्यदा.

13 M (except Ms) om. 13 (cf. v. l. 11). — *) Ko.4 Ñ B1.5 Dn D2.4.5 'धर्मेषु. T1 G1.2.4.5 Ms पशुधर्में दव (G1 'में स्ब-; Ms 'मंस)धर्मेषु; T2 G6 छुबा (G6 छिन्न)धर्मस्वरूपेषु; Gs 'धर्मस्वधर्मस्थो. - d) K2 Ñ1 Ds प्रसिव°. T G व्याधे(Gश बात्ये) पु जनिय(T1 च जिन) प्यसि; Ms सृतेषु प्रजनित्यसे. - After 13, Ms reads 19.

14 Si Ki.s Ds Som. उदाच (Ms-som, the ref.). Da lacuna for the ref. — a) S (mostly) तुर्वद्धं. — °) Bi Da Di समहातपा: (for सुतमा'). — °) Śi K (K1 by corr.) G1.8 दहां.

15 Before 15, Si Ni. 8 B D (except Ds; Da lacuna) ins. ययातिरु ; T G (except Gl.s) Ms.s ययाति:. — *) \$1 K G8 दुह्य (K1 दुहि). — b) K (except K2) रूपवर्ण(Ko बलवृत्त-; K3 बलरूप)विनाश(K1 °शि)नीं; $^{
m Bi}$ °शनीं; $^{
m S}$ पाप्मानं जरवा सप्द (of. $^{
m 4^d}$, $^{
m 9^d}$, $^{
m 16^d}$, 26^d). — After 15^{ab} , S repeats 8^{cd} , om. 15^{cd} . — ") Bs "亲g. — Bs (hapl.) om. from 转 up to the end of 16°.

16 Cf. 4, 9 and 26. — ab) Bs om. 16ab (cf. v. 1. 15). Śi Ñs इसे ते; Ds इसां ते. K Bs Da Dn D1 पुनर; Ñ2 B1.4.6 D2.4 तव (for प्रति-). — ed) S (except T1 G1.8) om. 16°d. T1 G8 \$ (for SE). Ko. s. s स्वं वहिष्यामि भू ; Ks Ñs Ds स्वं चैव (Ñs तस्वा स्वं; Ds स्वं वय:) प्रतिपास्यामि; Ñ1 Bs-s Ds स्वं चावाप्सामि भू"; 🕒 स्वयं चैव प्रवत्सामिः

For st. 17-23, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in so far that it om. 19 (transposed

हुद्युरवाच।

न गर्ज न रथं नाश्वं जीणीं अङ्के न च स्त्रियम् । वार्मङ्कश्वास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७

ययातिरुवाच।

यन्तं में हृदयाजातो वयः स्तं न प्रयच्छिति । तसादुद्धो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते कचित्।।१८ उद्धपष्ठवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति । अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः।।१९ अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

in some S MSS. to some other part of the dialogue; cf. v. l. 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and vice versa. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 23 (q. v.). D4 includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text; they have been ignored here.

17 Si Ki दुद्य:; Ko.2-4 दुद्य उ°. — ") K (except K2) transp. राजं and रथं. — ') Si Ñi.8 Bi.4.0 D (except D6) वाक्संग(D2 वाक्षंध)श्रास्य (Bim 'पि); K2 वाक्सादश्रा'; B8 वाक्संकुंठास्य; B6 वाक्संयमश्र. — ") Ñi.2 D तां जरां. Ñ8 तजराया न कामथे.

18 For S of. v. l. 23. Si Ki om. उवाच. With 18 of. 7, 11 and 22. — ") Ko. a यस्वं मे; Ki यमें इं (sic); Bs यस्वं मद्. — After 18, B (except Bi) D (except D2.5) ins.:

829* यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्वाद्गतं न च ।

हिस्तिनां पीठकानां च गर्दभानां तथेव च ।

बस्तानां च गवां चैव शिविकायास्त्रथेव च ।

19 T1 G1.2.6.5 M2.6-8 read 19, T2 Ge 19^{cd} (only), after 828*; G3 om. it, and M6 reads it after 13.

— " \$1 K0.1 नोडुप"; K8.4 B6 D2 "संचारों; Ñ3 ओडुप"; B8 'संभारों. K2 D6 नोडुपप्रवसंचारों; S यत्रोडुप्रवसंतारः क्षि Dev.: उडुपं नृणकाष्टाविघटितं। सन्तरणसाधनं [1] तेन प्रवो गमनं न संतारः पारत्राप्तियंत्र न तत्र (1) भविष्यसीख्यन्यः [1] क्षि — ") S तत्र (for यत्र). — ") M न (for क्ष-). Dn अराजभाज". D2 भोगहीनस् (for भोज"). K8.4 Ñ1.2 B6 'शब्दरवं. \$1 K0 Dn तं; S तु (for रवं). — ") K2.4 Ñ2 Dn तत्र प्राप्स"; D2.6 तत्र वरस्य".

एकं वर्षसद्दसं तु चरेयं यौवनेन ते ॥ २०

अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुवदादचेऽकालेऽन्नमश्चचिर्यथा । न जुहोति च कालेऽप्रिं तां जरां नाभिकामये ॥२१ ययातिकवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाजातो वयः खं न प्रयच्छिति । जरादोपस्त्वयोक्तोऽयं तसात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२ प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनिशिष्यन्त्यनो तव । अप्रिप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३

C. 1. 8491 B. 1. 84, 26

20 For S of. v. l. 23. With 20 of. 3 and 8. Before 20, Ko. N B (except B4) D (except D5) ins. स्थातिह. - °) \$1 K1 Ñ1.2 एवं (for एकं).

21 For S cf. v. l. 23. Si Ki om. उवाच. — d) K (except Ka) तुजारां.

22 For S of. v. l. 23. With 22 of. 7, 11 and 18. \$1 K1 om. उवाच. — ") \$1 यदि भे; K1 यन्मे त्वं. — ") K2.4 D2 "दोपास. K1 त्वयोक्ते य:; K2 B2 "योक्ता ये; K4 "योक्तोइं; Dn D1.4 त्वया प्रोक्तः. — ") Ñ2 B4 Dn1 त्वां; B1.6 Dn2 तां; D2 तान् (for त्वं). K0.4 Ñ2 Da1 B5.6 "प्रस्थते; K2 "प्रसं; B1 "प्रस्थित.

23 In \$1 the portion of the text from 23 up to 1. 80. 2 is lost on the missing upper half of a fol.

— 4) Ko Ñs B D2 प्रजा च; Ks प्रजा स; K4 राजा च.

Ks.4 D2 योवनं. D2 प्राप्य. — b) Ko.s.4 B D2 विनशिष्य (B4 विनंध्यति द्यानो).

For 17-23, S subst.:

30*

(of. 21ab) जीणी: शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।

(21°) न जहोति च कालेऽप्तिं न बुध्यति च कालतः।

 $(\,^{21^d})$ न च कृत्यं करोत्येष तां जरां नाभिकामथे ।

ययाति: ।

 (22^{ab}) यो में त्वं हृदयाजातो वयः स्वं न प्रयच्छिस ।

(^{22° a}) जरादोपस्वयोक्तोऽयं तस्माखं नाभिपद्यसे ।

(^{23° b}) प्रजाश्च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्स्यतस्तव । (^{23° d}) अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ।

(20°) अनो त्वं प्रतिपद्यस्य पाप्मानं जरया सह।

(20° दे) एकं वर्षसहस्रं व चरेयं तव रूपछक्।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यावनं स्वहम्।

दस्वा च प्रतिपत्स्ये वै पारमानं जरया सह।

[10]

[5]

C. 1. **8492** B. 1. 84. 27 K. 1. 78, 28

पूरो त्वं मे त्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान्भविष्यसि । जरा वली च मे तात पिलतानि च पर्यगुः । काव्यस्थोशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २४ पूरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाष्मानं जरया सह । कंचित्कालं चरेयं वे विषयान्वयसा तव ॥ २५ पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् । स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाष्मानं जरया सह ॥ २६ वैद्यांपायन उचाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

यथात्य मां महाराज तत्करिष्यामि ते वचः ॥ २७ प्रतिपत्सामि ते राजन्याप्मानं जरया सह । गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ २८ जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव । यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्य माम्॥ २९

ययातिरुवाच ।

पूरो प्रीतोऽसि ते वत्स प्रीतश्रेदं ददामि ते । सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३०

भनुः ।

(174) न हस्तिनं नरो नाथं जीणीं भुक्के न पीठकम्।

(17° वाग्दुर्भगास्य भवति तां जरां नैव कामये। ययातिः।

(1800) यो मे स्वं हृदयाजातो वयः स्वं न प्रयच्छिति।

(829*) हस्त्यश्वरथयुग्यानामध्वा न स्वात्कदाचन। [15] हस्तिनां पीठकानां वा गर्दभानां तथैष च। उष्ट्राणां च गवां चैव शिविकायास्तथैव च। यद्वान्यद्वाहनं किंचिदेवो हन्यात्कचित्कचित्। अराजा तव जातश्च भविष्यति च दुर्भते। वैशंपायमः।

प्रत्याख्यातश्चतुर्भिश्च शस्त्रा तान्यद्यदिच्छया। [20] पुरो: सकाशमगमज्ज्ञात्वा पुरुमलङ्किनम्।

[(L. 1) G1.2.4.5 शुचिवद्. — (L. 4) T1 G1 हवं (for स्वं). Gs (hapl.) om. lines 5-14. — (L. 5) Gs repeats this line after line 14. G1.2 (sup. lin. as in text) 'को मे; Ms त्वयोक्तोहं. Ms.5 तं; Ms-8 न (for स्वं). T1 Ms.5 हवं (T1 तु) प्रपद्मते; G1 Ms-3 प्रतिपत्स्यते (for नामि'). — (L. 6) M प्राप्य. — After line 7, G4.5 read 19 for the first time. In G1 the sequence from 7-20 is: 7, 15-19, 831*, 8-14, then a repetition of (the three lines) 15, 18 and 19, and finally 20. — T2 G2 ins. after line 7: G1.4.5, after the first occurrence of line 19:

831* एवं ब्रुवन्तं शस्वाथ ययातिः सुतमात्मनः । शर्मिष्ठायाः सुतं चानुमिदं वचनमझवीत् । On the other hand, T1 ins. after line 7:

832* अनुं पुत्रमथाहूय राजा वचनमव्यति । — (L. 8) M अनुदुद्धी प्रपद्यस्य. — (L. 9) G1 यौवनेन स्वदीयेन चरे. — (L. 12) T1 रथं चार्थः M न हस्तिरथ- नागाश्च. — (L. 14) T1 अनो मे त्वं. — After line 14, G2 repeats line 5. — (L. 15) T2 G4-6 'रथमुख्यानां — (L. 16) T1 G1.8 यानानां (for हिंदी'). — (L. 17) M6-3 'कानां त'.]

24 Śi missing (cf. v. l. 23). Ki (hapl.) om. 24. Before 24, Ñ B Daz Dn ins. ययातिह ; S (except Gs) ययाति:; Dz has lacuna. — ") Ki Tz Gz.4—5 में स्वं (by transp.). Ña वर: (for प्रिय:). Kz स्वं मे प्रियतर: पुत्र:; Ti Gi.s पूरो प्रियस्वं पुत्राणां. — ") Ds Ti वरीयांस्वं (by transp.); Tz G M स्वं गरी (Gs कनी)यान् (Gi.s गरीयान्वे). — 24nd = (var.) 2nd. — ") Ñz Bi जरावलीहं. Ñ B D (except Ds) मां (for मे). Gs तातस्य (for मे तात). — Gs om. 24°-25°.

25 \$1 missing; Gs om. 25^{ab} (cf. v. l. 23, 24). With 25 cf. 3, 8 and 20. — ") B4 तसात् (for पूरो). Ms-8 से प्र-(for प्रति-). — K4 (hapl.) om. 25^{cd} and 26; D2 om. 25^{cd} . — ") S यथाकार्स (G1.4-6 कार्ल; G2 योवनेन). — ") G2 विषयांसव पुत्रक.

26 Si missing; K4 om. 26 (cf. v. l. 23, 25). With 26 cf. 4, 9 and 16. — °) K1 Ñs B4 Da ते (for तु). — b) Ñ2 B5 D2 तव; B5.6 Dn D1.4.5 पुन: (for प्रति-). G6 प्रतिपास्यामि. — K2 om. 26°d. — ?) D2 स्वं चावाप्स्यामि भूयोई.

27 Si missing (of. v. l. 23). Ki.s Ds S om. उदाय; Dz lacuna for the ref. Before 27^{ed}, Dz marg. ins. प्रस्थास. — °) Ts G (except Gs) श्रदास. Ms. s स्वं (for मां). — After 27, S ins.:

833* गुरोवें वचनं पुण्यं स्वर्थमायुष्करं मुणाम्। गुरुप्रसादाश्रेकोन्यमम्बशासच्छतकतुः। गुरोरनुमतं प्राप्य सर्वाम्कामानवासुनात्।

